

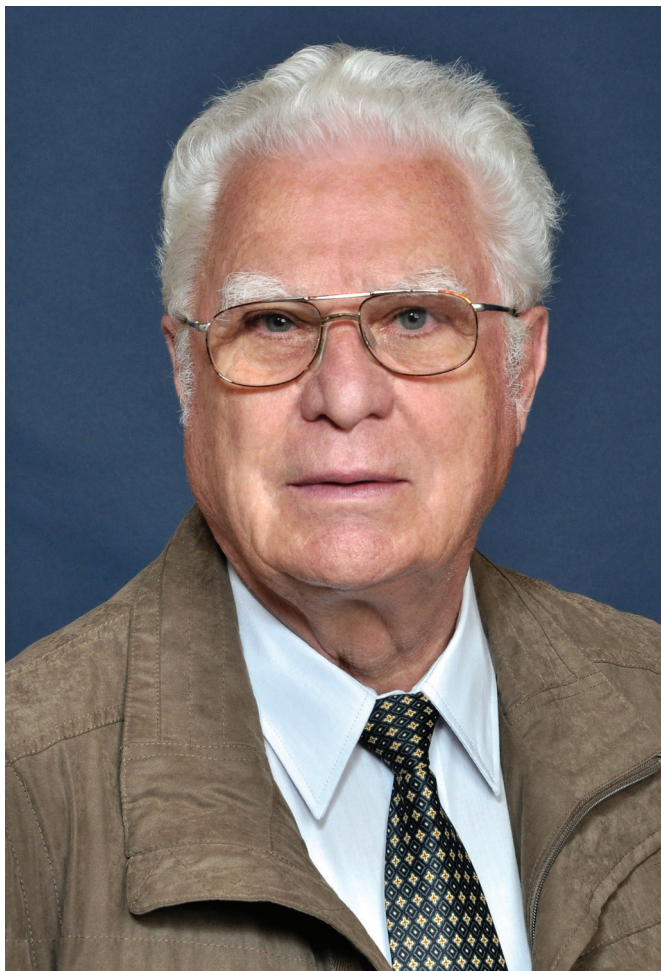
**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

BANATICA

27

2017

ISTORICULUI VOLKER WOLLMANN
LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI DE 75 DE ANI

FESTSCHRIFT FÜR VOLKER WOLLMANN
ZUM 75. GEBURTSTAG

ISTORICULUI VOLKER WOLLMANN LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI DE 75 DE ANI

Revista Muzeului Banatului Montan din Reșița și-a propus, conform unei mai vechi tradiții, omagierea personalităților importante în domeniul istoriografiei, implicate în cercetarea arheologică și istorică a provinciei bănățene. Volker Wollmann, la împlinirea vârstei de 75 de ani, a dobândit acest privilegiu de a fi omagiat de confracții săi istorici din România și Europa prin munca și acumulările științifice cu privire la istoria unui spațiu european ce a fost provincie a Imperiului Roman și, deopotrivă, prin promovarea istoriei patrimoniului tehnic al Transilvaniei și Banatului. Istoricul Volker Wollmann se regăsește, astfel, alături de profesorii Nicolae Gudea, Doru Radosav și Nicolae Bocșan de la Universitatea *Babeș Bolyai* din Cluj, dar și de profesorul Harald Heppner de la Universitatea din Graz, între istoricii omagiați în paginile revistei *Banatica*.

Două motive au stat la baza demersului nostru, la fel de temeinice, deși mărturisim că unul dintre ele are și o încărcătură emoțională, legată de începuturile muzeului reșițean, ale revistei acestuia, deoarece acestea au marcat profund constituirea inițială a patrimoniului instituției. Din aceste motive subiective, invocate mai înainte, vom începe prezentarea istoricului Volker Wollmann cu activitatea sa la Reșița în anii 1965–1967. Dr. Wollmann a condus destinele muzeului reșițean la începuturile acestuia, între iunie 1965 și iunie 1967. Muzeul orășenesc din Reșița s-a născut din dorința iubitorilor de istorie, la care s-a adăugat apoi voința politică și administrativă a celor ce conduceau uzinele reșițene de a salva patrimoniul tehnic și a-l aduce într-un muzeu. Tânărul istoric sas, stabilit temporar la Reșița, a înțeles acest demers al comunității locale, care a avut o importantă componentă germană, și al autorităților locale, transpunându-l rapid în fapt. Muzeul de istorie locală Reșița a fost recunoscut oficial de autoritățile vremii în anul 1962, fiind coordonat pe atunci de profesorul Octavian Răuț, care era în egală măsură profesor și director de muzeu.

Volker Wollmann are un merit determinant la constituirea și îmbogățirea colecțiilor muzeului reșițean. Orice instituție muzeală trăiește și este recunoscută de public prin valoarea colecțiilor sale muzeografice. Cercetarea istoricului Wollmann la Dognecea, în anii 1965–1966, a adus un important patrimoniu industrial instituției (hărți și planuri miniere, unelte și accesorii de minerit), care au oferit suportul organizării unor expoziții temporare cu privire la secolele XVIII-XIX în Banatul Montan.

Evidența patrimoniului constituie o chestiune esențială a muzeografiei contemporane, pe care Volker Wollmann a înțeles-o, drept pentru care din inițiativa lui s-a inițiat cel dintâi *Registru general de inventar* al Muzeului Orășenesc Reșița, reînnoit și adus la zi începând cu anul 1998. Cu siguranță că doar cele invocate mai înainte, făcute într-un

timp așa scurt de dr. Volker Wollmann în domeniul muzeografiei, ar fi meritat recunoștința noastră. Faptele remarcabile trebuie aduse cu orice prilej în memoria colectivă, pentru că ele reprezintă un reper la care noi trebuie mereu să ne raportăm.

Aș dori să invoc aici implicarea lui Volker Wollmann alături de Nicolae Gudea, Gheorghe Lazarovici și, desigur, cu sprijinul și îndemnul ferm al celui care a fost Constantin Daicoviciu, la apariția revistei muzeului. Apariția revistei *Banatica* în anul 1971 se datorează voinței ferme și atașamentului profund ce l-au legat pe Constantin Daicoviciu de pământul Banatului, de unde a plecat și unde s-a întors de fiecare dată cu bucurie. Începutul deceniului al optulea al secolului trecut, din care Constantin Daicoviciu a mai apucat doar trei ani, a marcat o perioadă de relaxare a presiunii ideologice, de deschidere pentru cercetarea istorică și arheologică. Centrul istoric de la Cluj și-a extins atunci preocupările de cercetare arheologică și asupra Banatului. Gheorghe Lazarovici și Nicolae Gudea pot fi socotiți emisari și pionieri în această privință, prin inițierea cercetărilor de amploare de la Gornea, din Clisura Dunării, dar și ale celor de la castele romane din Banat. Constantin Daicoviciu, însoțit de I. I. Rusu, profesorul Andras Bodor și Volker Wollmann a vizitat șantierele arheologice în anul 1969, fapt care i-a adus o mare bucurie și satisfacție în aceeași măsură. A hotărât atunci că la Reșița trebuie să apară o revistă de istorie, al cărei nume l-a hotărât chiar el, savantul bănățean – revista se va chema *Banatica*. Constantin Daicoviciu se bucura atunci de apreciere academică, dar și de putere politică, ce-i îngăduia aproape totul. În aceeași vreme au apărut anuare ale muzeelor la Timișoara, Cluj și din alte zone. Am amintit aceste fapte de istorie mărunță, importantă însă pentru scrisul istoric bănățean, pentru că Volker Wollmann a fost secretar de redacție al numărului întâi, asigurând o apariție a revistei în condiții onorabile. Oameni de mare condiție intelectuală și morală, amintindu-i pe Ioan I. Rusu, Nicolae Gudea, Volker Wollmann, au trudit în anii 1971–1975 la apariția celor dintâi numere ale anuarului *Banatica*, ce și-a câștigat încă de atunci un binemeritat prestigiu în lumea științifică românească. Cu siguranță doar cele invocate aici, constituirea unui patrimoniu industrial al instituției muzeale reșițene, bazele evidenței științifice și, dincolo de toate astea, aportul la nașterea revistei *Banatica* în anul 1971, îi conferă lui Volker Wollman un binemeritat loc în galeria de onoare a muzeului din Reșița, cu respectul ce-l merită și de care este vrednic.

Nu doresc să închei acest aspect, definitoriu din punct de vedere omenesc, în opinia mea, pentru personalitatea lui Volker Wollmann, fără a consemna aportul său la începuturile istoriografiei săsești din Transilvania. Și-a găsit vreme, într-o epocă în care lucrurile se făceau instituțional cu mult mai riguros și cu mai multe constrângeri decât în ziua de astăzi, să scrie despre înaintașii săi sași, despre aportul lor la istoriografia multiculturală din Ardeal, despre contribuția lor la publicarea izvoarelor Daciei antice. Johann Michel Akner (1782–1862) a fost un învățat iluminist german care, între alte preocupări, a avut-o și pe aceea de a aduna și publica inscripțiile romane din Dacia, de a cataloga descoperirile romane din orașele germane ale Transilvaniei. Lucrarea lui Volker Wollmann despre învățatul sas din Sighișoara, publicată în anul 1982, i-a adus premiul Academiei Române. De altminteri, în anul următor a publicat o culegere de scrisori ale învățaților sași transilvăneni din secolul al XIX-lea, referitoare la trecutul

roman din Ardeal. Contribuția istoriografică a germanilor din Ardeal și Banat la istoria provinciei a fost una esențială și așteaptă încă să fie scrisă și pusă în lumină în întreaga ei temeinicie și splendoare, cu toate acumulările aduse, de la publicarea surselor istorice, până la repertoriile monumentelor medievale săsești transilvănene. Demersul lui Volker Wollmann se înscrie, în opinia mea, în această cerință, încă neîmplinită, a scriului istoric dintr-un spațiu multicultural și multiconfesional.

Cercetările de care am vorbit mai înainte se înscriu în cadrul eforturilor sale pentru publicarea *Inscripțiilor Daciei-Romane* în perioada 1977–1988. A muncit mult și temeinic atunci, alături de Nicolae Gudea și uneori de O. Floca, în colectivul condus de Ioan I. Rusu la editarea celor trei volume cu inscripțiile romane din Dacia. Trăvialul la această carte relevă temeinica sa pregătire în domeniul epigrafiei romane, stăpânirea metodelor de cercetare specifice epigrafiei și, fără doar și poate, profunda cunoaștere a civilizației din Dacia Romană, condiții *sine qua non* pentru a fi acceptat în echipa profesorului Ioan I. Rusu. În această perioadă de efervescență științifică, marcată uneori și de contradicții, așa cum se întâmplă adeseori în munca de cercetare științifică, el reușește să-și susțină teza de doctorat cu titlul „Mineritul metalifer, extragerea sării și cariere de piatră în Dacia Romană”. Ea va vedea lumina tiparului abia în anul 1996 la editura muzeului clujean.

O privire retrospectivă în activitatea sa științifică relevă preocuparea constantă și de durată pentru epigrafie. De la cel dintâi studiu, apărut în revista *Apulum* din 1965, „Două inscripții romane din Munții Apuseni” și până recent, în 2011, el a publicat mereu monumente epigrafice inedite din muzeele din Transilvania și Banat, datorită cunoștințelor sale solide de epigrafie romană. Din cele 45 de studii și articole despre istoria veche a Daciei, un număr de 17 au ca temă epigrafia romană. La acestea trebuie adăugată munca temeinică, dusă alături de Ioan I. Rusu, Ioan Piso, Nicolae Gudea la *Inscripțiile Daciei Romane*, seria a III/ 1–4 (București, 1977–1988), unde din motive ideologice nu mai apare menționat între editori. Prin tot ceea ce am invocat mai înainte, de la studii punctuale și articole apărute în revistele românești și până la lucrarea fundamentală *Inscripțiile Daciei Romane* cred că totul îi conferă profesorului Volker Wollmann un loc binemeritat în templul muzei Clio.

În egală măsură, istoricul Volker Wollmann a fost profesor la Universitatea din Alba Iulia între anii 2001–2007, unde a susținut cursuri despre „Arheologia Industrială”, „Arheologia montană” și „Managementul muzeal”.

Am afirmat de la bun început că istoricul Volker Wollmann și-a stabilit două direcții de cercetare fermă în istoria Transilvaniei și Banatului: arheologia romană, cealaltă direcție fiind patrimoniul industrial în perioada modernă (sec. XVIII–XIX). Aceste două direcții de cercetare istorică le-a urmărit cu consecvență și o meticulozitate specifice, cred eu, nației sale germane. A stăpânit și această direcție de cercetare a patrimoniului industrial, limba izvoarelor în care erau redactate, mijloacele de transcriere a scrisului actelor din veacul al XVIII-lea. Cunoștințele sale de paleografie germană și maghiară au fost o recomandare fermă pentru a fi cooptat în colectivul ce a editat *Izvoarele răscoalei lui Horea, A – Diplomataria*. A participat într-un colectiv lărgit alături de cercetătorii Costin Feneșan, Ladislau Gyémant, L. Tăuber și alții la editarea volumelor III/1–2 (1984–1986), precum și a volumelor I–III (1983–1984) din

seria *Narationes* a acelorași *Izvoare ale răscoalei lui Horea*. Cred că activitatea profesorului Volker Wollmann în domeniul editării surselor istorice referitoare la istoria României este una impresionantă dacă avem în vedere și cercetarea alături de Ioan I. Rusu la *Inscripțiile Daciei Romane*.

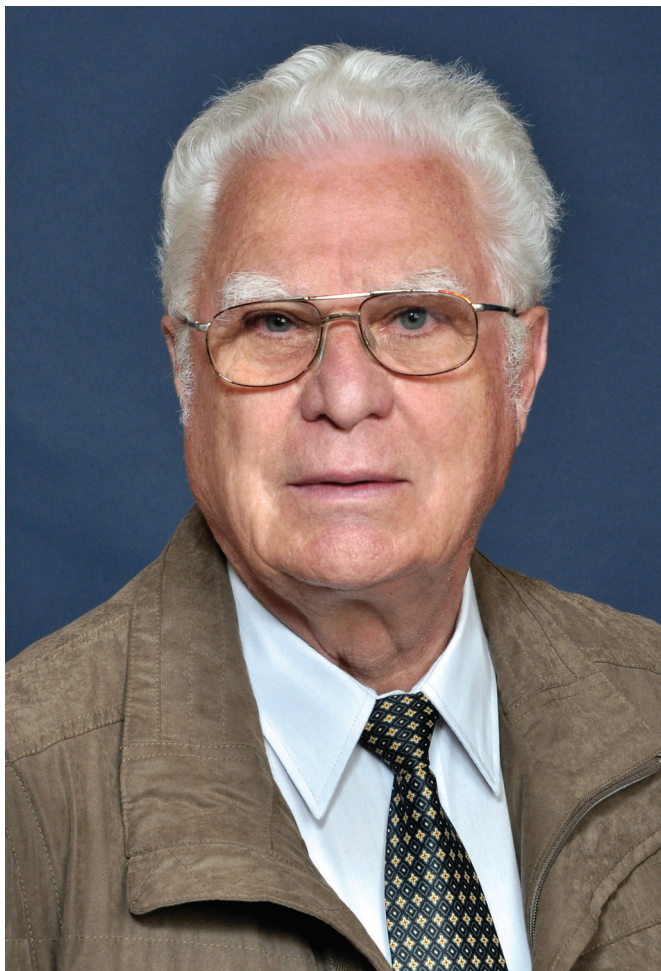
Întreg travaliul invocat mai înainte nu l-a împiedicat să scrie alte șapte cărți despre minerit și metalurgie, istoria tehnicii și a patrimoniului cultural. Trebuie să menționez doar, pentru a sublinia încă o dată în plus amploarea contribuției sale științifice, că *Patrimoniul preindustrial și industrial în România* a apărut în număr de șase volume. Am să revin asupra acestei scrieri remarcabile ce definește în opinia mea personalitatea profesorului Volker Wollmann. Peste cincizeci de studii științifice publicate începând cu anul 1971 dezbate chestiuni diverse legate de patrimoniul industrial. Cele dintâi studii pe această temă au apărut în anii 1971 și 1973 în revista *Banatica*. Ele au valorificat, din perspectivă științifică, materialul documentar adunat de Volker Wollmann și lăsat Muzeului din Reșița.

Îmi place să cred că a doua direcție de cercetare, patrimoniul preindustrial al Banatului și Transilvaniei, s-a zămislit aici, la Reșița, în anii 1965–1967. Cu spiritul său meticolos a transformat această pasiune într-un demers științific riguros. Studiile sale despre minoritățile de la Sasca și Dognecea, despre hărțile miniere din Banat din veacul al XVIII-lea au fost scrise toate în spiritul istoriografiei pozitivistice, exclusiv pe surse. Acest lucru le conferă credibilitate și le fixează între reperele istoriografice cu privire la istoria Banatului în secolul al XVIII-lea. Stabilirea sa la Cluj într-un centru peren al cercetării istorice i-a îngăduit să aibă o viziune de ansamblu asupra patrimoniului preindustrial și industrial a două din cele mai industrializate provincii ale Imperiului habsburgic din secolul al XVIII-lea. Se regăsesc abordate în studiile sale din această perioadă chestiuni privitoare la transportul și comercializarea sării în secolul al XVIII-lea în Transilvania. Se cuvin măcar amintite cele zece volume editate despre sarea și argintul Transilvaniei. Ele sunt rodul unei expoziții monumentale deschise la Bochum în anul 2002 – *Argintul și sarea în Transilvania* – unde Volker Wollmann a lucrat alături de colegi germani și români sub coordonarea profesorului Reiner Slotta.

Sigur însă că lucrarea sa recentă, *Patrimoniul preindustrial și industrial din România*, din care au apărut șase volume între anii 2010–2016, va rămâne definitivă pentru această direcție de cercetare a profesorului Wollmann. Activitatea de degradare a patrimoniului preindustrial și industrial își are începuturile în epoca postindustrială, când multe monumente din veacul al XVIII-lea au căzut victime și profesorul Wollmann s-a simțit dator să intervină cu argumente științifice și legislative pentru conservarea lor. Lucrarea mai înainte invocată reprezintă, în egală măsură, o abordare științifică dar și una menită să atragă atenția factorilor responsabili, să preîntâmpine și să salveze acest patrimoniu industrial european.

Din aceste sumare invocări științifice, muzeografice, istoriografice merită să aducem lauri profesorului Wollmann, care le binemerită din plin. Este o onoare și o bucurie pentru mine însumi și pentru instituția ce o reprezintă, Muzeul Banatului Montan din Reșița, să edităm un volum omagial profesorului Wollmann la împlinirea a 75 de ani.

Dumitru Țicu

ISTORICULUI VOLKER WOLLMANN
LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI DE 75 DE ANI

FESTSCHRIFT FÜR VOLKER WOLLMANN
ZUM 75. GEBURTSTAG

ZUM 75. GEBURTSTAG DES HISTORIKERS PROF. DR. VOLKER WOLLMANN

Die Zeitschrift des Museums des Banater Montangebiets hat sich vorgenommen, einer bewährten Tradition zu folgen und bedeutende Persönlichkeiten im Bereich der Historiographie zu würdigen, die sich auch auf der Domäne der Banater archäologischen und historischen Forschung impliziert und verdient gemacht haben. Volker Wollmann hat mit Erfüllung seines 75. Lebensjahrs sich dieses Privileg durch beharrlich-akribische Arbeit und durch wissenschaftliche Akkumulation bezüglich eines europäischen geschichtlichen Raums gewonnen, der einmal römische Provinz war, aber gleichermaßen, indem er das technische Erbe und seine Geschichte in Siebenbürgen und im Banat aufarbeitete. So hat er sich die Achtung seiner Historikerkollegen und –freunde aus Rumänien und aus ganz Europa erworben. Der Historiker Volker Wollmann steht mit vorliegendem Band an Seiten der Professoren Nicolae Gudea, Doru Radosav und Nicolae Bocşan von der Klausenburger *Babeş Bolyai* Universität, aber auch an der Seite von Professor Harald Heppner von der Universität in Graz, unter Historikern, denen wir unser Hommage in den Seiten der Fachzeitschrift *Banatica* ausgedrückt haben.

Die Gründe, die uns bewogen haben, Dr. Volker Wollmann einen ehrenden Band zu widmen, sind gleichermassen bedeutsam. Doch geben wir gerne zu, dass einer der nicht objektiven Gründe auch eine starke emotionale Note hat: es geht um die Anfänge unseres Museums, das ihn mit dieser Ehrengabe ehrt, auch um die Anfänge dieser Zeitschrift, die Sie in den Händen halten. Beide haben zutiefst die Initialkonstituierung des Vermögens dieser Institution geprägt.

Aus diesem subjektiven Grund beginnen wir eine Vorstellung der Aktivitäten des Historikers Volker Wollmann mit seinem Tun in Reschitza in den Jahren 1965–67. Dr. Wollmann leitete das Schicksal des Reschitzaer Museums nach dessen Gründung, zwischen Juni 1965 und Juni 1967. Das Stadtmuseum Reschitza, so dessen damaliger Name, entstand aus dem Wunsch einer Gruppe Geschichtsliebhaber heraus, die vom politischen und administrativen Willen der damaligen Leitung der Reschitzaer Werke mitgetragen wurde, deren Wunsch es war, je mehr vom technischen Erbe zu retten und in einem Museum unterzubringen. Der junge Historiker aus dem Siebenbürgischen Sachsenland, der zeitweilig in Reschitza lebte, hatte Verständnis für diese Demarchen der örtlichen Gemeinschaft, die damals noch eine starke deutsche Prägung hatte, aber auch der kommunalen Autoritäten. Und er hat sein Verständnis rasch in Fakten umgesetzt. Das Museum für Ortsgeschichte in Reschitza wurde bald nach seiner Gründung offiziell von den zentralen Autoritäten in Bukarest anerkannt. Das war 1962. Anfangs

koordinierte es der Gymnasiallehrer für Geschichte, Octavian R²u]. Er war gleichzeitig Geschichtelehrer und Museumsleiter.

Volker Wollmann hat aber das entscheidende Verdienst beim Zustandekommen und der Bereicherung der Sammlungen des Museums aus Reschitza. Jedwelche museale Einrichtung lebt und gewinnt Anerkennung beim Publikum durch den Wert seiner museographischen Sammlungen. Die von Wollmann zwischen 1965–66 in Dognatschka durchgeführten Forschungsarbeiten haben das Vermögen des Museums an Industriererbe bemerkenswert bereichert. Die Objekte sind Grundbestandteile der heutigen Ausstellung über das XVIII-XIX.Jh. im Banater Montangebiet.

Übersichten über das Museumsvermögen stellen einen Grundbestandteil der Gegenwartsmuseographie dar. Das hat Volker Wollman früh kapiert. Leider ist das Problem, nach Wollmanns Weitergang, bis zum heutigen Tag nicht zur vollsten Zufriedenheit gelöst worden. Dr. Wollmann war es, der das erste *Generalregister der Inventur des Museums* initiiert hat, im damals Städtischen Museum von Reschitza, welches ab 1998 erneuert und aktualisiert wurde.

Sicher, allein das vorher Geschriebene, das Dinge zusammenfasst, die Dr. Volker Wollmann in so kurzer Zeit im Bereich der Museographie zustandegebracht hat, wäre schon ausreichend gewesen, ihm unsere Achtung und Ehrerbietung zu bezeugen. Außerordentliche Taten müssen bei jeder Gelegenheit ins kollektive Bewusstsein gebracht werden, denn sie sind Anhaltspunkte, auf die wir immer wieder Bezug nehmen können. Und müssen.

Ich möchte hier aber auch die Implizierung von Volker Wollmann an Seiten von Nicolae Gudea, Gheorghe Lazarovici und, natürlich, mit Unterstützung und der strengen Anleitung eines Constantin Daicoviciu erwähnen, als es um die Herausgabe der Museumspublikation ging. Das Erscheinen der ersten *Banatica*, 1971, verdanken wir dem festen Willen und der tief wurzelnden Überzeugung, die Dr. Volker Wollmann an Constantin Daicoviciu band, der vom Banat ausgezogen war, wohin er aber jederzeit mit großer Freude zurückkam. Zu Beginn des achten Jahrzehnts des vergangenen Jahrhunderts, in dem Constantin Daicoviciu nur noch drei Jahre erlebt hat, gab es eine Zeit der Entspannung des ideologischen Drucks, der Öffnung für die Geschichtsforschung und für die Archäologie. Das Geschichtszentrum Klausenburg weitete damals seine archäologischen Forschungen aufs Banat aus. Gheorghe Lazarovici und Nicolae Gudea waren Emissäre und Pioniere in dieser Hinsicht, indem sie Forschungen und Grabungen in Gornea, im Donauengpass, initiiert haben, aber auch in den römischen Castren im Banat. Constantin Daicoviciu, in Begleitung von Prof. Dr. I. I. Rusu, Prof. Andras Bodor und Volker Wollmann besuchten die archäologischen Grabungsstätten des Banats erstmals 1969. Das hatte Volker Wollmann große Genugtuung und Freude gebracht. Damals entschied man, dass in Reschitza eine Zeitschrift erscheinen muss, die sich der Geschichtsforschung widmet. Den Namen schlug der aus dem Banat stammende Forscher, Akademiemitglied Constantin Daicoviciu vor: *Banatica*. Constantin Daicoviciu erfreute sich damals hoher akademischer Ehrungen, er besass aber auch politische Macht, die ihm fast alles möglich machte. Zur gleichen Zeit erschienen Jahrbücher der Museen aus Temeswar, Klausenburg und aus anderen Ortschaften.

Das alles ist zwar „kleine“ Geschichte. Ich habe sie aber erwähnt, weil Volker Wollmann zum Redaktionssekretär der ersten Ausgabe der *Banatica* ernannt worden war, was dann wieder in der Banater Geschichtsschreibung nicht ohne Bedeutung ist. Er sicherte der ersten Ausgabe eine ehrenhafte Form. Menschen von hoher intellektueller und moralischer Probatheit schufteten zwischen 1971–75 hinsichtlich des Erscheinens der ersten Ausgaben der *Banatica*, die sich bald ein wohlverdientes Prestige in der rumänischen wissenschaftlichen Welt erwarb.

Mit Sicherheit ist das bislang Erwähnte – Schaffung des Grundbestands an industriellem Erbe im Museum, Grundlagen der wissenschaftlichen Übersicht der Museumskollektionen, Geburt der *Banatica* 1971 – bereits ausreichend, Volker Wollmann einen Ehrenplatz in der Ehrengalerie des Reschitzaer Museums zu reservieren, mit allem Respekt, den er verdient und dessen er würdig ist.

Dieser für die Persönlichkeit Volker Wollmanns menschlich definitorische Aspekt kann aus meiner Sicht nicht abgeschlossen werden, ohne seinen Beitrag zur sächsischen Geschichtsschreibung in Siebenbürgen zu würdigen. In einer Epoche, als die Dinge institutionell viel rigoroser geschahen als heute, aber auch unter höherem Zwang, fand Volker Wollmann ausreichend Zeit, über seine sächsischen Vorfahren und Vorgänger zu schreiben, über deren Beitrag zur multikulturellen Geschichtsschreibung Siebenbürgens, über deren Beitrag zur Veröffentlichung römischer Quellen zur Geschichte des antiken Dakien. Johann Michael Akner (1782–1862) war ein deutscher Gelehrter der Aufklärung, der, unter anderen Beschäftigungen, auch römische Inschriften aus Dazien sammelte, die Funde aus Römerzeit aus den deutschen Städten Siebenbürgens katalogisierte. Die Studie Volker Wollmanns über den Schäßburger Gelehrten, veröffentlicht 1982, brachte ihm einen Preis der Rumänischen Akademie der Wissenschaften ein. Übrigens veröffentlichte er ein Jahr darauf auch eine Sammlung von Briefen siebenbürgisch-söchsischer Gelehrter aus dem 19. Jh. bezüglich der römischen Vergangenheit Siebenbürgens. Der historiographische Beitrag der Deutschen aus Siebenbürgen und dem Banat bezüglich der Geschichte dieser Provinzen war entscheidend und wurde mit Gründlichkeit und Glanz, mit allen späteren Erkenntnissen und akkumulatorischen Zusätzen – von der Veröffentlichung historischer Quellen bis zum Repertorium mittelalterlicher siebenbürgisch-sächsischer Baudenkmäler – ins rechte Licht gerückt. Die Demarchen Volker Wollmanns schreiben sich, meiner Meinung nach, ein in einen noch nicht zur Gänze erfüllten Bereich, jenen der Historiographie eines und aus einem multikulturellen und multikonfessionellen Raum(s).

Die bislang erwähnten Forschungen sind Teil der Bemühungen Volker Wollmanns zur Veröffentlichung des Bands über die römischen Inschriften auf dem Gebiet Dakiens, *Inscriptiile Daciei-Romane*, veröffentlicht zwischen 1977–1988. Damals arbeitete Volker Wollman sehr viel, gemeinsam mit Nicolae Gudea, gelegentlich auch mit O. Floca, in einem Kollektiv unter Leitung von Ioan I. Rusu. Es entstanden drei Bände mit römischen Inschriften aus Dakien. Die Schwerstarbeit an diesem Oeuvre zeigte aber auch die Gründlichkeit seiner Vorbereitung im Bereich der römischen Epigraphie, die Beherrschung der spezifischen Methoden der epigraphischen Forschung, aber auch, und das steht außer Zweifel, eine in die Tiefe gehende Kenntnis der Zivilisation des

Römischen Dakien. Schließlich sind das Voraussetzungen *sine qua non* gewesen, um in einem Team des Professors I. I. Rusu akzeptiert zu werden und wirken zu dürfen. In jener Zeit der vollen Entfaltung der wissenschaftlichen Arbeit, die nicht frei war von Meinungsverschiedenheiten – wie es eigentlich normal ist in der wissenschaftlichen Arbeit – schreibt und verteidigt er auch seine Doktorarbeit. Ihr Thema: „Mineritul metalifer, extragerea sării și cariere de piatră în Dacia Romană”/ „Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und Steinbrüche im römischen Dakien”. Gedruckt wurde sie allerdings erst 1996, durch den Verlag des Klausenburger Museums.

Ein Rückblick auf die wissenschaftliche Tätigkeit Volker Wollmanns hebt seine konstante und Langzeit-Beschäftigung mit der Epigraphie heraus. Die erste Studie zum Thema veröffentlichte er 1965 in der Zeitschrift *Apulum*: „Două inscripții romane din Munții Apuseni”/ „Zwei römische Inschriften aus dem Siebenbürgischen Erzgebirge”, die jüngste 2011. Er veröffentlichte laufend bisher unveröffentlichte Inschriften aus Museumskollektionen in Siebenbürgen und im Banat. Sein umfangreiches und solides epigraphisches Wissen half ihm dabei. 45 Studien und Beiträge veröffentlichte er über die alte Geschichte Dakiens, 17 davon haben Epigraphie zum Thema. Hinzu gerechnet werden muss seine gründliche Arbeit, an Seiten eines Ioan I. Rusu, Ioan Piso, Nicolae Gudea, an der Serie III/ 1–4 der *Römischen Inschriften in Dakien/ Inscriptiile Daciei Romane* (București 1977–1988, letztere wo Wollmann, aus ideologischen Gründen, nicht mehr unter den Verlegern Erwähnung findet. Durch all das bisher in Erinnerung Gerufene, von Einzelstudien und Zeitschriftenbeiträgen im Inland und bis zur richtungsweisenden *Inscriptiile Daciei Romane*, steht für mich außer Zweifel, dass Professor Dr. Volker Wollmann ein Platz im Tempel der Muse Clio wohlverdient gebührt.

Zwischen 2001–07 war Professor Wollmann auch Hochschullehrer an der Universität Alba Iulia, wo er Kurse über „Industriearchäologie”, „Montanarchäologie” und „Museumsmanagement” hielt.

Ich habe schon eingangs erwähnt, dass der Polyhistoriker Volker Wollmann sich hauptsächlich auf zwei Forschungsrichtungen ausgerichtet hat, im Bereich der Geschichte Siebenbürgens und des Banats: römische Archäologie und Erforschung des Industrierbes des XVIII.-XIX. Jahrhunderts. Beide historischen Forschungsrichtungen hat er mit Konsequenz und der ihm eigenen Genauigkeit und Akribie verfolgt, die vielleicht auch – so sehe ich sie – Eigenschaften der deutschen Nation sind. Er beherrschte auch die Forschungsrichtung der Industriearchäologie, genauso wie die Sprache, in welcher die meisten der frühen Dokumente dazu verfasst sind, aber auch die Mittel der Transskription der Kanzleidokumente des 18. Jahrhunderts, der Sprache, in der seine Quellen geschrieben sind.

Seine Kenntnisse in deutscher und magyarischer Paläographie waren die unumstößliche Empfehlung dafür, ihn zum Kollektiv hinzuzuziehen, das die *Quellen des Aufstands des Horia*, A – die *Diplomataria/ Izvoarele răscoalei lui Horea*, A – *Diplomataria* herausgegeben hat, wo er an Seiten der Geschichtsforscher Costin Feneșan, Ladislau Gyémant, L. Täuber und anderen Teil des erweiterten Forschungskollektivs war, die die Bände III/1–2 (1984–1986), aber auch I–III (1983–1984) der Serie *Narationes* der selben *Quellen zum Aufstand des Horia/ Izvoare ale răscoalei lui Horea* herausgegeben

haben. Ich glaube, dass die Aktivitäten des Prof. Dr. Volker Wollmann im Bereich der Herausgabe geschichtlicher Quellen zur Geschichte Rumäniens absolut beeindruckend sind, wenn wir sie auch noch komplementär zu den Aktivitäten mit I. I. Rusu bezüglich der Römischen Inschriften in Dakien/ *Inscriptiile Daciei Romane* betrachten.

Alldie Forschungstätigkeiten, die wir bisher aufgezählt haben, haben Dr. Volker Wollmann keineswegs daran gehindert, weitere sieben Bücher, in Serie, über Bergbau und Metallurgie, Geschichte der Technik und des kulturellen Erbes herauszugeben. Ich fühle mich verpflichtet, zusätzlich zu unterstreichen, welch großen wissenschaftlichen Beitrag er in den bislang sechs Bänden des *Vorindustriellen und industriellen Erbes in Rumänien/ Patrimoniul preindustrial și industrial în România* geleistet hat. Dieses herausragende Werk, auf das noch zurückzukommen sein wird, ist genauso definitorisch, meine ich, für die Persönlichkeit von Professor Volker Wollmann. Mehr als 50 wissenschaftliche Studien hat er ab 1971 zur einschlägigen Thematik Industriearchäologie veröffentlicht, rund ums industrielle Erbe. Seine ersten Studien dazu hat er 1971 und 1973 in der *Banatica* veröffentlicht. Er verwertete darin, aus wissenschaftlicher Sicht, das Dokumentationsmaterial, das Volker Wollmann im Banater Bergland gesammelt und als Sammlung dem Museum des Banater Montangebiets in Reschitza hinterlassen hat.

Ich bin der Überzeugung, dass diese zweite Forschungsrichtung, die Volker Wollmann verfolgt hat, das industrielle Erbe des Banats und Siebenbürgens, hier in Reschitza geboren wurde, in seinen Anfangsjahren 1965–67. Mit seinem akribischen Geist hat er eine anfängliche Passion in ein zeitlebens rigoroses wissenschaftliches Vorgehen verwandelt. Seine Studien über die Minderheiten in Saska und Dognatschka, über die Banater Grubenkarten aus dem 18. Jh., sind im Geiste der positivistischen Historiographie geschrieben, gestützt ausschließlich auf nachprüfbare Quellen. Das verleiht ihnen eine hohe Glaubhaftigkeit und macht sie zu Bezugspunkten der Geschichtsschreibung übers Banat im 18. Jahrhundert. Sein Umzug nach Klausenburg, einem wissenschaftlichen Forschungszentrum mit Bestand, ermöglichte ihm eine breitere Übersicht zum vorindustriellen und industriellen Erbe zweier der am höchsten industrialisierten Regionen des Habsburgerreichs im 18. Jahrhundert, des Banats und Siebenbürgens. In seinen Studien und Untersuchungen jener Zeit kann man Themen wie Transport und Handel mit Salz aus Siebenbürgen im 18. Jh. wiederfinden. Zumindest erwähnt werden müssen auch die zehn Bände Studien über Salz und Silber in Siebenbürgen. Sie sind das Ergebnis und die Dokumentationsbände der Monumentalausstellung in Bochum 2002, „Silber und Salz in Siebenbürgen“, wo Volker Wollmann gemeinsam mit deutschen und rumänischen Kollegen mitgewirkt hat. Koordiniert hatte das Ganze damals Professor Reiner Slotta.

Mit Bestimmtheit wird seine Serie über *Patrimoniul preindustrial și industrial din România/ Das vorindustrielle und industrielle Erbe in Rumänien*, von dem zwischen 2010 und 2016 sechs Bände erschienen sind, für diese Forschungsrichtung von Professor Volker Wollmann definitorisch bleiben. Der Verfall des vorindustriellen und industriellen Erbes, der in neuerer Zeit beschleunigt vonstatten geht, wo zahlreiche Denkmäler aus dem 18. Jahrhundert geopfert werden und angesichts welcher Tatsache

sich Professor Wollmann verpflichtet gefühlt hat, einzugreifen mit den Argumenten des Wissenschaftlers, aber auch des Kenners der Gesetzesverhältnisse zum Denkmalschutz in diesem Bereich, weil Massnahmen zur Konservierung unumgänglich sind. Das Monumentalwerk ist deshalb gleichermassen ein wissenschaftliches, aber auch eines, das die Sendung erfüllt, die Aufmerksamkeit der Verantwortlichen dahingehend zu lenken, dem Schwund von Industriedenkmalern vorzubeugen und diese Zeugnisse des europäischen Industrieerbes auf dem Gebiet Rumäniens zu retten.

Ich habe hier, gewiss, und bewusst summarisch, auf die wissenschaftliche, museographische, historiographische Arbeit hingewiesen, für welche Professor Wollmann Lorbeerkränze der Historikergemeinschaft gebühren. Er hat sie voll und ganz verdient. Für mich und die Institution, die ich vertrete, das Museum des Banater Montangebiets aus Reschitza, ist es eine Freude und eine Ehre, diese Lorbeerkränze in Buchform zu überreichen anlässlich der Erfüllung seines 75. Lebensjahres.

(Übersetzung aus dem Rumänischen: Werner Kremm)

Dumitru Țeicu

OPERA ȘTIINȚIFICĂ A ISTORICULUI VOLKER WOLLMANN

I. Istoria Daciei romane

I. A. Cărți

1. *Inscripțiile Daciei romane (Inscriptiones Daciae Romanae)*, ser. III (Dacia Superior), București, III/1, 1977 (în colab. cu I. I. Russu, M. Dușanić, N. Gudea), III/2, 1980 (în colab. cu I. I. Russu, I. Piso), III/3, 1984 (în colab. cu I. I. Russu, O. Floca), III/4, 1988.

2. *Figured Monuments from Sarmizegetusa* (British Archaeological Reports, Int. Ser. 55), Oxford 1979 (în colab. cu D. Alicu, C. Pop).

3. *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1981, vocile despre minerit și metalurgie.

4. *Johann Michael Ackner, Leben und Werk*, Cluj-Napoca 1982 (recenzie: H. Wilsdorf, în: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte*, Berlin, 27, 1984, p. 182–183).

5. *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*, București, 1983 (recenzie: K. Horedt, în: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Gundelsheim 7, 1984, p. 192–195).

6. *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană*, în: *Bibliotheca Musei Napocensis XIII*, Cluj-Napoca, 1996 (recenzii: D. Knopp, în: *Der Anschnitt*, Bochum 51, 1999, p. 53–54; idem, în: *Gnomon*, München 72, 2000, p. 726–727 și în: *Ephemeris Napocensis* 9–10, 1999–2000, p. 339–345).

I. B. Studii și comunicări

7. *Două inscripții romane din Munții Apuseni*, în: *Apulum* 5, 1965, p. 591–599.

8. *Valoarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice*, în: *Apulum* 6, 1967, p. 629–642.

9. *Monumente sculpturale romane din Germisare*, în: *Sargetia* 5, 1968, p. 109–119.

10. *Lei funerari romani din Bucerdea*, în: *Acta Musei Napocensis* 6, 1969, p. 533–636.

11. *O descoperire scitică în județul Cluj*, în: *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 21, 1970, S. 245–251.

12. *Materiale epigrafice și sculpturale romane în Muzeul Sebeș*, în: *Acta Musei Napocensis* 7, 1970, p. 163–183.

13. *Valoarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice (II)*, în: *Apulum* 9, 1971, p. 188–217.

14. *Inscripții și sculpturi romane din sud-estul Banatului*, în: *Acta Musei Napocensis* 8, 1971, p. 539–553.
15. *Ein Bataver im römischen Herr in Dakien*, în: *Germania* 50, 1972, p. 247–251.
16. *Monumente funerare romane reprezentând lei, descoperite în județul Hunedoara*, în: *Sargetia* 10, 1983, p. 137–148 (în colab. cu D. Isac și I. P. Albu).
17. *Despre castrul și garnizoana romană de la Tihău*, în: *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 429–439 (în Zusammenarbeit mit Gh. Bot).
18. *Cohors I Canninefatium in Dakien*, în: *Germania* 52, 1974, p. 150–143.
19. *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpia Traiana*, în: *Apulum* 13, 1975, p. 199–225.
20. *Epigrafia și problema romanizării în provincia Dacia*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj* 18, 1975, p. 281–289.
21. *Germanische Volks- und Kulturelemente im römischen Dakien*, în: *Germania* 53, 1975, p. 166–174.
22. *Monumente sculpturale romane de pe teritoriul județului Alba*, în: *Apulum* 14, 1976, p. 199–210.
23. *Monumente epigrafice „emigrate” din Ulpia Traiana*, în: *Sargetia* 11–12, 1974–1975, p. 307–314.
24. *Două inscripții romane din zona Caransebeș*, în: *Acta Musei Napocensis* 13, 1976, p. 163–168 (în colab. cu L. Groza).
25. *Activitatea arheologică și epigrafică a lui Ignatius Reinbold pe cuprinsul județului Alba*, în: *Apulum* 15, 1977, p. 671–680.
26. *Preocupări și cercetări de epigrafie asupra Banatului roman*, în: *Studii și Comunicări*, Caransebeș 2, 1977, p. 363–376.
27. *Monumente epigrafice și sculpturale romane de la Potaissa văzute de F. J. Neugebauer, Fodor, A. și J. M. Ackner*, în: *Potaissa* 1, 1978, p. 39–54.
28. *Materiale epigrafice descoperite la Tibiscum*, în: *Studii și Comunicări*, Caransebeș 3, 1979, p. 191–202 (în colab. cu M. Petrovsky).
29. *Die Erforschung der Römer- und Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen bis zum Beginn de 20. Jahrhunderts*, în: *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und Völkerwanderung*, ed. de W. Schuller, Köln – Weimar – Wien, 1994, p. 225–279.
30. *Prähistorische und römische Ansiedlungen in Schäßburg und Umgebung*, în: *Schäßburg. Bild einer Stadt*, Rautenberg, 1994, p. 225–270.
31. *Über den spiralverzierten Herd von der prähistorischen Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Schäßburg*, în: *Transsilvanica (Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa = Gedenkschrift Kurt Horedt)*, Rahden, 1999, p. 39–51.
32. *Stadiul actual al cercetărilor privitoare la manuscrisul „Dacia antiqua”, a lui Martin Opitz*, în: *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 453–473.
33. *Ion Berciu (1904–1986)*, în: *Apulum* 41, 2004, p. 1–60.
34. *Diserta Membra. Inschriften aus Dakien*, în: *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița, 2006, p. 667–678 (în colab. cu R. Ardevan).

35. *Antichități risipite*, în: *Sașii transilvăneni între statornicie și dezrădăcinare – Die Siebenbürger Sachsen zwischen Heimattreue und Entwurzelung*, Bistrița/Bistritz, 2006, p. 7–64 (în colab. cu C. Gaiu).

36. *Eine griechische Inschrift aus Ilișua (Dakien)*, în: *Studia Historicae et Religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, București, 2006, p. 259–268 (în colab. cu R. Ardevan)

37. *Einige Anmerkungen zu Téglás Istváns archäologischen Aufzeichnungen*, în: *Apulum* 44, 2007, p. 287–297.

38. *Monumente funerare romane descoperite la Șeica Mică (jud. Sibiu). Paralipomena*, în: *Nemus* 2, Alba Iulia, p. 7–33.

39. „*Diaspora*” monumentelor arheologico-epigrafice din centre urbane și militare ale Daciei Superior, în: *Nemus* 7–8, 2009, p. 100–158.

40. *Eine römische Wachstafel (tabula cerata) in der archäologischen Sammlung der „Battthaneum”-Bibliothek*, în: *Nemus* 9–10, 2010, p. 22–31 (= în: *Battthaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798)*, București, 2011, p. 231–234).

II. Istoria mineritului și a metalurgiei – Arheologie montană și industrială

II. A. Cărți

41. *Aurarii din Munții Apuseni*, București, 1982 (în colab. cu B. Roman și A. Sîntimbrean) (Recenzii: G. Weisgerber, în: *Der Anschnitt* 40, 1988, p. 55; Gh. Iancu: în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 26, 1983–1984, p. 566–567).

42. *Izvoarele răcoalei lui Horea, A. Diplomataria*, București III/1, 1984; III/2, 1986 (în colab. cu Al. Neamțu, I. Dordea, L. Täuber); *B. Narratives*, București I, 1983 (în colab. cu N. Edroiu, I. Bozac, L. Gyémant, Al. Neamțu, C. Feneșan); II, 1983 (în colab. cu N. Edroiu, L. Gyémant, E. Selecká-Mârza).

43. *Muzeul mineritului din Roșia Montană*, București, 1989 (în colab. cu A. Sîntimbrean).

44. *Johann Jakob Ehrler, Banatul de la origini până acum (1774)* [Johann Jakob Ehrler. *Das Banat vom Ursprung bis jetzt (1774)*], Timișoara, 2000 (editat în colab. cu C. Feneșan).

45. *Arheologie Industrială*, Alba Iulia, 2003 (recenzie: D. O. Dan, în: *Patrimonium Apulense* 3, Alba Iulia 2003, p. 330–333).

46. *Historische Stätten (Handbuch der Historischen Stätten, Bd. 330: Siebenbürgen)*, Kröner Verlag, Stuttgart, 2003: centre miniere și orașe (p. 1–2: Abrud; p. 3–4: Aiud; p. 65–66: Cojocna, p. 126–127: Ocna Dejului; p. 155–156: Roșia Montană; p. 170–172: Sebeș; p. 182–183: Sic; p. 220–221: Zlatna).

47– 52. *Patrimoniu preindustrial și industrial în România*, Sibiu, vol. I, 2010 (recenzie: L. Báthory, în: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 51, 2012, p. 433 – 437); vol. II, 2011; vol. III, 2012 (recenzie: L. Báthory, în: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 53, 2013, p. 441–444; vol. III: Dumitru Țeicu, în: *Banatica*, 24/II, 2014, p. 575 – 577, vol. IV, 2014. vol. V, 2015, VI, 2016

53. *Localități miniere din Transilvania, Banat și Maramureș, într-un atlas din secolul al XVIII-lea*, Sibiu, 2013 (în colab. cu Traian Popescu).

II. B. Studii și comunicări

54. *Dezvoltarea tehnicii miniere din Munții Cărașeni în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în: *Banatica* 1, 1971, p. 197–217.

55. *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în: *Sargetia* 10, 1973, p. 105–130.

56. *Hărți miniere privind exploatarea miniere de la Dognecea în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în: *Banatica* 2, 1973, p. 187–198.

57. *Despre o nouă metodă de exploatare a sării din secolul al XVIII-lea în Maramureș*, în: *Sub semnul lui Clio – Omagiu Acad. Ștefan Pascu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 429–439.

58. *Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioada romană la Alburnus Maior (Roșia Montană)*, în: *Apulum* 12, 1974, p. 240–279 (în colab. cu A. Sîntimbrean)

59. *Hărți privind exploatarea miniere de la Dognecea din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în: *Banatica* 3, 1975, p. 175–191.

60. *Tăblițele cerate din Roșia Montană și datarea „galeriilor romane”*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 19, 1976, p. 237–257.

61. *Museen und Sammlungen zur Geschichte des Berg- und Hüttenwesens in Rumänien (Teil 1)*, în: *Der Anschnitt* 27, 1975, p. 31–34.

62. *Muzeul în aer liber al monumentelor tehnice din Hagen-Westfalia*, în: *Revista Muzeelor și Monumentelor* 2, 1975, p. 89–90.

63. *Römischer Goldbergbau in Roșia Montană*, în: *Der Anschnitt* 28, 1968, p. 182–192.

64. *Exploatarea sării în Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 20, 1977, p. 163–203 (în colab. cu I. Dordea).

65. *Informații despre mineritul și metalurgia de la Sasca în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în: *Banatica* 4, 1977, p. 245–257 (în colab. cu C. Feneșan).

66. *Die Entdeckung einer Grubenkunst in einem Banater Bergwerk*, în: *Der Anschnitt* 29, 1977, p. 158–163.

67. *Transportul și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 21, 1978, p. 135–171 (în colab. cu I. Dordea).

68. *Varianta româno-latină a patentei Guberniale din 11 Nov. 1784 pentru potolirea țărănimii răsculate*, în: *Apulum* 16, 1978, p. 307–309 (în colab. cu N. Edroiu).

69. *Mineritul din Banat la mijlocul veacului al XVIII-lea oglindit într-un album cartografic*, în: *Banatica* 5, 1979, p. 297–315.

70. *Complexul muzeistic al exploatării miniere Roșia Montană*, în: *Revista Muzeelor* 7, 1980, p. 62–68.

71. *Din tradițiile mineritului țărănesc și a prelucrării metalelor din Transilvania*, în: *Revista Muzeelor* 4, 1981, p. 70–73.

72. *Museen und Sammlungen zur Geschichte des Berg- und Hüttenwesens in Rumänien (Teil 2)*, în: *Der Anschnitt* 33, 1981, p. 104–109.

73. *The Emergence and Development of Studies concerning Industrial Heritage on the Territory of Transylvania*, în: *Rapportes Nationaux. 4th International Conference in the Conservation of the Industrial Heritage*, Paris-Lyon 1, 1981, p. 121–137.

74. *Aus der Tradition des vorindustriellen Bergbaus und Hüttenwesens in Siebenbürgen*, în: *Der Anschnitt* 34, 1982, p. 166–168.

75. *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior-Ampelum (II)*, în: *Potaissa* 3, 1982, p. 89–106 (în colab. cu I. T. Lipovan).

76. *Un cuptor de redus minereu de fier de la Gherla (jud. Hunedoara)*, în: *Materiale și Cercetări Arheologice* 14, 1983, p. 541–544 (în colab. cu M. D. Lazăr).

77. *Nepomuki Szent János a bányászok védőszentje*, în: *Vigilia* 48, Budapest, 1983, p. 91–94.

78. *L'archéologie industrielle sur le territoire de Transylvanie – Naissance et développement des études*, în: *L'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel, 4e Conférence internationale Lyon-Grenoble, Septembre 1981*, Paris, 1985, p. 126 – 143.

79. *Noi valori intrate în patrimoniul Complexului muzeistic al Exploatării Miniere Roșia Montană*, în: *Revista Muzeelor* 7, 1985, p. 64–75.

80. *Un monument de tehnică preindustrială. Forja de la Vlăhița (jud. Harghita)*, în: *Revista Muzeelor* 2, 1986, p. 3–16.

81. *Un lucus la Alburnus Maior*, în: *Anuarul Institutuluide Istorie și Arheologie* 27, 1985–1986, p. 253–296.

82. *Zlatna. Archaeological and Architectural Evidence from the Industrial Topographie of Mining Community*, în: *International Conference on the Conservation of the Industrial Heritage II*, Washington, 1986, p. 151–160 (în colab. cu M. Bodea).

83. *Din patrimoniul industrial al salinelor României*, în: *Revista Muzeelor* 2, 1987, p. 3–28.

84. *Museen und Sammlungen zur Geschichte des Berg- und Hüttenwesens in Rumänien (Teil: 3)*, în: *Der Anschnitt* 39, 1987, p. 163–172.

85. *Bunuri de patrimoniu industrial provenit din mineritul metalifer și carbonifer (sec. XVIII-XIX)*, în: *Revista Muzeelor* 4, 1987, p. 38–59.

86. *Novelles donnés concernant la structure socio-ethnique de la zone minière de la Dacia Superior*, în: *Mineria y metalurgia en las antiquas civilisations mediterraneas y europeas*, Madrid II, 1989, p. 107–19.

87. *Vida Géza – der Künstler der rumänischen Bergleute*, în: *Der Anschnitt* 41, 1989, p. 39–42.

88. *The Iron Works in Transylvania in the 18th–19th Centuries and ist Technical Monuments*, în: *Transactions of the International Conference on Conservation of the Industrial Heritage, II (Conference Papers and Results)*, Wien, 1990, p. 242–267.

89. *Storia e tecniche di estrazione del petrolio romeno*, în: *Il coltello di Delfo. Rivista di Cultura Materiale e Archeologia Industriale*, Roma, 6, 1988, p. 37–40 (= în: *Archeologia Industriale*, Roma, 1991, p. 321–324).

90. *Pioniere der siebenbürgischen Bergbautechnik im 18. Jh.- ein Beitrag zur*

Technikgeschichte im vorindustriellen Zeitalter, în: *Südostdeutsches Archiv*, München 32–33, 1991, p. 129–158.

91. *Essais de modernisation des techniques minières dans l'Erzgebirge transylvain pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, în: *Actes du 113e Congrès national des Sociétés savantes*, Strasbourg 1988, Paris, 1992, p. 481–518.

92. *Der Bergpokal aus Kronstadt (Siebenbürgen) aus dem Jahr 1567*, în: *Der Anschnitt* 44, 1992, f. p. (Meisterwerke bergbaulicher Kunst und Kultur, Nr. 59).

93. *Bergbau in Siebenbürgen und im Banat von der Römerzeit bis ins 18. Jahrhundert*, în: *Bergbaureviere im 16. Jahrhundert – Vorträge des historischen Kolloquiums „Georg Agricola”*, Freiberg/Sa., 1994, p. 127–136 (în colab. cu W. Arnold).

94. *Steinsalzbergbau in Siebenbürgen und im südlichen Karpatenraum*, în: *Der Anschnitt* 47, 1995, p. 135–147.

95. *Der Bernsteinbergbau von Colți*, în: *Bernstein – Tränen der Götter* (Ausstellungskatalog des Deutschen Bergbau-Museums Bochum), Bochum, 1996, p. 369–376.

96. *Salzhauer-Darstellungen in alter siebenbürgischer Graphik*, în: *Der Anschnitt* 49, 1997, p. 41–43.

97. *Prähistorischer Bergbau in Siebenbürgen*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Ausstellungskatalog des Deutschen Bergbau-Museums Bochum), Bochum 1, 1999, p. 19–23.

98. *Bergbau im römischen Dakien*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Ausstellungskatalog des Deutschen Bergbau-Museums Bochum), Bochum, 1, 1999, p. 24–34.

99. *Der siebenbürgische Bergbau seit der ungarischen Landnahme*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Ausstellungskatalog des Deutschen Bergbau-Museums Bochum), Bochum, 1, 1999, p. 35–40.

100. *Der siebenbürgische Bergbau im 18. Jahrhundert*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Ausstellungskatalog des Deutschen Bergbau-Museums Bochum), Bochum, 1, 1999, p. 41–58.

101. *Denkmale des Bergbaus*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Ausstellungskatalog des Deutschen Bergbau-Museums Bochum), Bochum, 1, 1999, p. 109–153 (în colab. cu R. Slotta)

102. *Stadiul actual al prezervării patrimoniului industrial în Transilvania și Banat*, în: *Colocviul Internațional: Strategia conservării – o strategie a integrării în circuitul valorilor europene*, București, 2000, p. 93.102.

103. *Roșia Montană im Altertum*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Das Gold der Karpaten–Bergbau in Roșia Montană), Bochum, 4, 2002, p. 27–41.

104. *Ein Weihebezirk oder Heiligen Hain (lucus) in Alburnus Maior*, în: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Das Gold der Karpaten–in Roșia Montană), Bochum, 4, 2002, p. 43–63.

105. *Die römischen Wachstafeln von Roșia Montană. Paraleipomena*, în: *Silber und*

Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Das Gold der Karpaten–Bergbau in Roșia Montană), Bochum, 4, 2002, p. 97–124.

106. *Zur Geschichte des Bergbaus in Roșia Montană in der Frühen Neuzeit*, în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Das Gold der Karpaten–Bergbau in Roșia Montană), Bochum, 4, 2002, p. 125–162.

107. *Roșia Montană als Bergort und seine Denkmäler*, în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Das Gold der Karpaten–Bergbau in Roșia Montană), Bochum, 4, 2002, p. 221–255 (în colab. cu R. Slotta)

108. *Bergmännische Sehenswürdigkeiten in Siebenbürgen*, în: *Der Anschnitt* 55, 2003, p. 254–273.

109. *Bergmannsfiguren aus dem 3. Jahrtausend v. Chr. in Siebenbürgen (Rumänien)*, în: *Der Anschnitt* 55, 2003, p. 302–306.

110. *Scheiden von Güldischsilber in der Kremnitzer Münzstätte im 18. Jahrhundert*, în: *Slovenská numismatica* 17, 2004, p. 139–172 (cu o variantă în limba slovacă; în colab. cu D. Kianicka)

111. *Der Bergort Rodenau und seine Denkmäler*, în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Rodenau's Silber – Bistritz's Glanz) Bochum, 7, 2004, p. 45–142 (în colab. cu R. Slotta).

112. O „Relatare” din 1791 privind exploatarea sării în Maramureș, în: *Marmatia* 8/1, Baia Mare, 2005, p. 375–413.

113. Noi cercetări privind mineritul antic în Transilvania (Teil 1), în: *Apulum* 42, 2005, p. 88–116 (în colab. cu H. Ciugudean).

114. *Der Quecksilberbergbau in Siebenbürgen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, în: *Der Anschnitt* 57, 2005, p. 58–80.

115. *Die Münzstätte von Nagybánya (Baia Mare). Ein Beitrag zur Montangeschichte und Industriearchäologie der Marmarosch (Maramureș)*, în: *Montan- und Industriegeschichte. Dokumentation und Forschung. Industriearchäologie und Museum (Festschrift für Rainer Slotta zum 60. Geburtstag)*, Paterborn, München, Wien, Zürich, 2006, S. 439–485.

116. „De re metallica Libri XII” în rumänischer Sprache erschienen, în: *Der Anschnitt* 59, 2007, p. 89–91.

117. *Der Bergbau von Nagyág (Săcărâmb) bis Ende des Ersten Weltkriegs*, în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Săcărâmb (Nagyág) – die Schatzkammer Rumäniens), Bochum, 8, 2007, p. 67–132 (în colab. cu R. Slotta).

118. *Die Bergschule von Nagyág*, în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Săcărâmb (Nagyág) – die Schatzkammer Rumäniens), în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Săcărâmb (Nagyág) – die Schatzkammer Rumäniens), Bochum, 8, 2007, p. 193–216 (în colab. cu R. Slotta și C. Nichiteanu)

119. *Săcărâmb (Nagyág) und Certej – die Bergorte und ihre montanistischen Denkmäler*, în: Silber und Salz in Siebenbürgen (Katalog zur Ausstellung: Săcărâmb (Nagyág) – die Schatzkammer Rumäniens), Bochum, 8, 2007, p. 217–310 (în colab. cu R. Slotta).

120. *Das Epitaph des Hofkammerrates Ignatius (Ignatz) Haan in Karlsburg (Alba Iulia)*, in: *Apulum* 45, 2008, p. 197–224.

121. *Der Zinnerababbau und die Quecksilberproduktion in Siebenbürgen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, in: *Sașii și concetățatenii lor ardeleni – Die Sachsen und ihre Nachbarn Siebenbürgens. Studia in honorem Dr. Thomas Nägler*, Alba Iulia, 2009, p. 351–379.

122. *Die erste Dampfmaschine in Siebenbürgen (Zlatna) und ihre typologischen Vorläufer*, in: *Apulum* 46, 2009, p. 163–210.

123. *Restaurarea unor hărți miniere la Muzeul Național al Unirii Alba Iulia*, *Apulum* 46, 2009, p. 687–702 (în colab. cu A. Știrban).

124. *Samuel Köleséri de Keres-eer – ein Lebensbild*, in: *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bochum, 9, 2009 (Samuel Köleséri de Keres-eer: Auraria Romano-Dacica), p. 337–354.

125. *Der Bergbau von Brad und Umgebung (in Crișcior/Kreischquell, Ruda, Valea Arsului, Zdraholt und Musariu) von seinen Anfängen bis zur Gründung der „Mica“-Gesellschaft im Jahre 1920*, in: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Gold aus dem „Goldenen Viereck“), Bochum, 10/1, 2010, p. 35 – 81.

126. *Der Bergbau von Băița (Boicza, Pernseifen), Hărțăgani, Trestia, Draica, Porcura, Găinel, Crăciunești und Fizeș bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*, in: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Gold aus dem „Goldenen Viereck“), Bochum, 10/1, 2010, p. 223–274.

127. *Die Geschichte des Bergbaus von Offenburg (Baia de Arieș/Offenbánya, Aranyosbánya) von seinen Anfängen bis in die Gegenwart (mit besonderer Berücksichtigung des 18. und 19. Jahrhunderts)*, in: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Gold aus dem „Goldenen Viereck“), Bochum, 10/1, 2010, p. 287–354.

128. *Die Bergstadt Altenberg/Altenburg (Baia de Criș/Körösbánya)*, in: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Gold aus dem „Goldenen Viereck“), Bochum, 10/1, 2010, p. 471–496.

129. *Sachzeugen des Montanwesens in den Bergstädten und -orten Baia de Arieș/Offenbánya/Offenburg, Brad, Băița, Crăciunești, Barbura/ Trestia und Baia de Criș*, in: *Silber und Salz in Siebenbürgen* (Katalog zur Ausstellung: Gold aus dem „Goldenen Viereck“), Bochum, 10/1, 2010, p. 497–570 (în colab. cu R. Slotta).

130. *Siebenbürgische Goldwäscher im Buch der Weltrekorde „Guiness Book of Records“*, in: *Der Anschnitt* 6, 2011, p. 235–241.

131. *Inginerul minier A. Sieber (1882–1935) – Personalitate și rol în spațiul socio-economic și cultural al Țării Zarandului*, in: *Istoricul Dan Demșea la a 70-a aniversare*, Arad, 2011, p. 270–287 (în colab. cu M. Baron).

132. *Din activitatea monetăriei de la Alba Iulia de la începutul veacului al XVIII-lea până în anul 1871*, in: *Apulum* 49, 2012, p. 17–145, 32 Fig.

133. *Technische Denkmäler des Reisanbaus im Banat*, in: *Banater Kalender*, 2012, Erding, p. 270–275.

134. *Wiedereröffnung Des Gold-Museums in Brad (Siebenbürgen/Rumänien)*, in: *Der Anschnitt*, 65/3, 2013, p. 118–120.

135. *Bergmännische Motive und Embleme auf Standes- und Gemeinschaftswappen aus Siebenbürgen sowie aus den im Jahre 1918 an Rumänien angegliederten Gebieten*, în: *Der Anschnitt*. 65/5–6, p. 214–229; versiune scurtată, în: *Siebenbürgische Familienforschung*, 2014, Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 31, 2014, p. 72–75.

136. *Heilige Barbara und Johannes Nepomuk. Bergmännische Motive in der sakralen Kunst des Banater Berglandes*, în: *Banater Kalender*, 2013, Erding, p. 194–201.

137. *Schäßburger Fabriksgründungen Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, în: *Schäßburger Nachrichten*, 40, 2013, p. 11–15.

138. *Das Wasserheberad aus dem 18. Jahrhundert in Dognatschka*, în: *Banater Kalender*, 2014, Erding, p. 59–67.

139. *Zur Baugeschichte der Wusch, der Schmalspurbahn*, în: *Schäßburger Nachrichten* 41, 2014, p. 24.

140. *Hopfenplantagen im Schäßburger Raum*, în: *Schäßburger Nachrichten* 41, 2014, p. 25–27.

141. *125 Jahre Zuckerfabrik in Brenndorf*, în: *Briefe aus Brenndorf* 78, An. 39, 2014, p. 2–7.

142. *Schaustufen aus Siebenbürgen im Naturhistorischen Museum in Wien und in anderen mineralogischen Sammlungen Europas*, în: *Multiculturalism, Identitate și Diversitate. Perspective istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräfla împlinirea vârstei de 60 de ani/ Multikulturalismus, Identität und Diversität. Historische Perspektiven. Festschrift für Professor Rudolf Gräf zum 60. Geburtstag* (Hgg./Coord.: Dumitru Țeicu, Loránd Mádly, Iosif Marin Balog, Ioan Lumperdean), Cluj-Napoca/ Klausenburg, 2015, p. 333–370.

143. *Sonnenuhren im Banat. Zeitmesser, die nur die Schönwetter-Stunden anzeigen*, în: *Banater Kalender*, 2016, Erding, p. 267–279.

144. *Turmuhr mit Stunde- und Viertelschlag*, în: *Briefe aus Brenndorf*, 81, An. 41, p. 33–34.

III. Contribuții la istoria orașului Sebeș și împrejurimilor sale

III. A. Cărți

145. *Mühlbach und der Unterwald. Schriftennachlass Theobald Streitfeld*, ed. în colab. cu Christian Rother), Sibiu, 2011.

III. B. Studii și articole

146. *Die Karlsburger Sternwarte (Specula) aus dem Jahre 1797*, în: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 21 (92), 1998, p. 64–74.

147. *Die Sektion Mühlbach des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, în: *Der siebenbürgische Karpatenverein (1880–1945), Gedenkband*, Rautenberg, 1990, p. 249–259.

148. *Die Sektion Brooss des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, în: *Der siebenbürgische Karpatenverein (1880–1945), Gedenkband*, Rautenberg, 1990, p. 259–270.

149. *Adnotațiunile cronicarului Laurentius Weidenfelder pe marginea manuscrisului*

lui Georgius Soterius despre istoria oraşului Sebeş, intitulat „*Particola Historica in urbem Sabesium*”, în: *Terra Sebus* 1, Sebeş, 2009, p. 217–231.

150. *Zur technischen Ausstattung der Karlsburger Sternwarte (Specula) aus dem Jahre 1798*, în: *Patrimonium Apulense* 9, Alba Iulia, 2009, p. 287–301 (= în: *Batthyaneum*. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798), Bucureşti, 2011, p. 213–223.

151. *Plutaşi din Pădurea Neagră (Schiltach) în Transilvania – Schwarzwälder Flößer aus Schiltach in Siebenbürgen*, în: *Cibinium*, 2009–2010, p. 115–130.

152. *Portretele în relief din ceară ale fraţilor Wilhelm şi Carl Berg din Sebeş*, în: *Terra Sebus* 3, 2011, p. 379–419.

153. *Die BIRTHÄLMER Bruderschaftskanne aus dem Jahre 1876*, în: *Birtheälmer Briefe* 30, 2014, p. 23–24.

*Articole în periodicul „Prietenii Muzeului
Transilvănean din Gundelsheim”*

154. *Gundelsheim – Vor- und Frühgeschichte*, 10, 3–4, 1989, p. 2–10.

155. *Viehbrand- und Speckzeichen im Siebenbürgischen Museum*, 11, 1, 1990, p. 1–3.

156. *Gundelsheim – Vor- und Frühgeschichte (II)*, 11, 3, 1990, p. 1–6.

157. *Ein Tulpenpokal Sebastian Hanns im Siebenbürgischen Museum*, 11, 4, 1990, p. 4–6.

158. *Bistritzer Sammlungen und Museen (1852–1987)*, 11, 4, 1990, p. 10–15.

159. *Restaurierte Vereinsfahnen im Siebenbürgischen Museum*, 12, 1, 1991, p. 4–8.

160. *Exponate zur Weinbaugeschichte in den Beständen des Siebenbürgischen Museums*, 12, 1, 1991, p. 9–17.

161. *Das Museum stellt neu erworbene sakrale Gegenstände aus*, 12, 2, 1991, p. 3–6.

162. *Neuordnung der entomologischer Sammlung*, 12, 2, 1991, p. 7–11.

163. *Sicherung des siebenbürgisch-sächsischen Kulturgutes (Bericht über die Ergebnisse der vier Sicherungsfahrten nach Siebenbürgen 1990/91)*, 12, 3, 1991, p. 4–13.

164. *Sächsische Volkskunst im Repser Ländchen*, 12, 3, 1991, p. 14–20.

165. *Ein Renaissance-Pokal aus dem 16. Jahrhundert*, 12, 4, 1991, p. 7–11.

166. *Das Epitaph des Pfarrers Johann Kisch*, 12, 4, 1991, p. 12–17.

167. *Der „Halina“-Tuchspannrahmen der Heltauer Wollweber*, 13, 1, 1991, p. 1–10.

168. *Die Kelter. Eine neue Attraktion zur Winzergeschichte*, 13, 2, 1992, p. 5–9.

169. *Eine Wagnerwerkstatt aus dem Harbachtal in Gundelsheim*, 13, 3/4, 1992, p. 5–12.

170. *Neuerwerbungen des Museums aus den Mitteln der Siebenbürgisch-Sächsischen Stiftung (München)*, 14, 2, 1993, p. 1–8.

171. *Die ehemalige Zigarren-Fabrik in Gundelsheim als Dependence des Siebenbürgischen Museums*, 14, 2, 1993, p. 9–16.

172. *Siebenbürgische Keramik. Eine Ausstellung des Ethnographischen Museums Kronstadt*, 14, 3/4, 1993, p. 17–23.

173. *Das Kirchenburgmuseum in Tartlau. Neue Aufgaben und Perspektiven*, 14, 3/4, 1993, p. 23–27.

174. *Von der Heimatstube zum Zentralmuseum. Stationen in der Entwicklung des Siebenbürgischen Museums Gundelsheim*, 15, 1/2, 1994, p. 6–13.

175. *Lagerarbeiten aus der Zeit der Zwangsverschickung nach Russland im Siebenbürgischen Museum*, 15, 1/2, 1994, p. 1–12.

176. *Die Seilerei Georg & Johann Knall aus Agnetheln*, 15, 1/2, 1994, p. 15–23.

177. *Ein unbekanntes Werk des Goldschmiedes Michael Hossmann im Siebenbürgischen Museum*, 16, 1/2, 1995, p. 13–19.

178. *Konservatorische und restauratorische Maßnahmen an vier bemalten Truhen aus Siebenbürgen*, 18, 1/2, 1997, p. 5–10.

179. *Ein unbekanntes Werk des Hermannstädter Goldschmieds Johann Ongert II. im Siebenbürgischen Museum*, 19, 1/2, 1998, p. 1–5.

180. *Kelch aus Draas im Siebenbürgischen Museum*, 19, 1/2, 1998, p. 5–9.

181. *Das „Sächsisches Heimatmuseum Alt-Schäßburg“ vor seinem 100jährigen Jubiläum*, 19, 3/4, 1998, p. 11–19.

182. *Forschungsvorhaben des Museums in Siebenbürgen*, 19, 3/4, 1998, p. 19–25.

183. *Die Prunkschale aus vergoldetem Silber zur Hochzeit von Catharina Minchin und Petrus Filstich im Jahr 1590*, 20, 1/2, 1999, p. 13–25.

184. *Wissenswertes über zwei im Siebenbürgischen Museum aufbewahrte Silberlöffel mit der Inschrift „Donum Capituli Barcensis An(n)o 1783“*, 20, 3/4, 1999, p. 27–30.

185. *Eine Stutzuhr in Vasenform aus dem Jahr 1600 im Siebenbürgischen Museum*, 21, 1/2, 2000, p. 3–10.

186–187. *Schiltacher Flößer in Siebenbürgen (Teil: 1)* 25, 2004, p. 14–26; *(Teil:2)* 26, 2005, p. 49–60.

Articole și note în revista „Der Gemeinsame Weg. Ost- und Mitteldeutsche Patenschaften“ (Bonn) care publică materiale referitoare la activitatea muzeelor, arhivelor și bibliotecilor din Europa centrală și de est

188. *Aus den ostdeutschen Landesmuseen: Neuerwerbungen*, 59, 1990, p. 26.

189. *Bemühungen um die Sicherung siebenbürgisch-sächsischen Kulturgutes*, 64, 1991, p. 21–22.

190. *Neuerwerbungen des Siebenbürgischen Museums Gundelsheim* 1992, 70, 1993, p. 26–27.

191. *Von der Heimatstube zum Zentralmuseum. Stationen in der Entwicklung des Siebenbürgischen Museums Gundelsheim*, 76, 1994, p. 29–31.

192. *Siebenbürgisches Museum Gundelsheim. Alte Probleme, immer neu. Neuerwerbungen*, 77, 1995, p. 28.

193. *Kunst und Handwerkskunst. Neuanschaffungen des Siebenbürgischen Museums Gundelsheim*, 85, 1997, p. 22–23.

194. *Nicht nur über, nicht nur für die Siebenbürger Sachsen. Zur Neukonzeption des Siebenbürgischen Museums Gundelsheim*, 91, 1998, p. 16–18.

Articole în cataloage de expoziții

195. *40 Jahre Förderung ostdeutscher Kulturarbeit*, Gundelsheim, 1989 (Cap. Arta ceramică în Transilvania ș.a.).
196. *850 Jahre Siebenbürger Sachsen*, Gundelsheim, 1991 (Cap. Vecinătățile, ceramica decorativă, interiorul unei case săsești ș.a.).
197. *Große Deutsche aus dem Osten*, Würzburg, 1994 (Aricolul: *Johannes Honterus*).
198. *Deutsche im Osten – Geschichte = Kultur = Erinnerungen*, Rosenheim, 1994 (Cap. Meșteșug, meșteșug artistic).
199. *Zögernd bröckelt der Stein – Kirchenburgen und Friedhöfe in Siebenbürgen*, Kassel – München, 1997.
200. *Siebenbürgisches Kulturerbe am Leben erhalten*, München, 1997, p. 39–62.
201. *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre*, Augsburg, 2000, p. 141–142: Valentin Frank von Frankenstein; Sebastian Hann, p. 147–149: Cetatea Prejmer, p. 246–249: Habanii în Transilvania.
202. *Zukunft gestalten – Werte erhalten*, München, 2004, p. 41–57: Salvarea eficientă a patrimoniului mobil.

Recenzii

- N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 17, 1974, p. 320–329.
- Georgius Agricola, *De re metallica libri XII* (Ed. G. Fraustadt, H. Prescher), Agricola – *Ausgewählte Werke*, Berlin, 1974, Bd.. VIII), în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* 18, 1975, p. 420–428.
- Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, în *Germania* 66, 1988, p. 250–254.
- D. Knopp, *Die römischen Inschriften Dakiens im siebenbürgischen Untertal-Zibinbecken und ihr geschichtlicher Hintergrund*, Bonn, 1993, în: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Gundelsheim, 18, 1995, p. 89–90.
- Dumitru Țicu, *Moara de apă din Banat*, Brăila, 2012, 392 p. 158 Fig. în: *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*, 8, nr. 4, 2013, p. 451–453.
- Marcel Stancu, *Sibiul și electrificarea României, Cronică ilustrată 1891–2013*, Sibiu, 2013, în: *Apulum*, 51, 2014, p. 435–439.

Necroloage

- Prof. Kurt Horedt*, în: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Gundelsheim, 15, 1992, p. 250–252 (= versiunea în limba română în: *Ephemeris Napocensis*, 3, 1993, p. 329–338).
- Dr. Annemie Schenk*, în: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Gundelsheim, 22, 1999, p. 323–324.

Referințe:

Enciclopedia Istoriografiei Românești, București, 1978, p. 347.

S. Dumitrașcu, *Arheologia română la sfârșitul și începutul de mileniu*, Oradea, 1995, p. 339–344.

*** *Clujenii ai secolului 20*, Cluj-Napoca, 2000, p. 340.

Sargetia, 30, 2001–2002, p. 23–35.

Ephemeris Napocensis, 12, 2002, p. 333–341.

*** *Un liceu în calea vremurilor: Colegiul Național „Lucian Blaga”, Sebeș*, Sebeș, 2003, p. 131–132.

Dan Fornade, *Personalități Clujene (1800–2007)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 643.

Academia Română. *Bibliografia lucrărilor științifice ale membrilor Institutului de Istorie din Cluj-Napoca (1920–2005)*, p. 358–361.

„Familia Română”, An. 16, nr. 3–4 (58–59), iulie-decembrie 2015, p. 162–164.

„Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien”, Jg. 24, Nr. 5863, din 22 aprilie 2016, p. 9.

ANALIZA MORFOLOGICĂ ȘI FUNCȚIONALĂ A PIESELOR DIN MATERII DURE ANIMALE DIN SITUL MEZOLITIC DE LA OSTROVUL BANULUI (JUD. MEHEDINȚI)

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț**, Clive Bonsall****

Cuvinte cheie: Porțile de Fier, mezolitic, materii prime dure animale, *chaîne opératoire*, analiza funcțională

Keywords: Iron Gates, Mesolithic, raw materials, *chaîne opératoire*, functional analysis

1. Contextul arheologic

Ostrovul Banului (cunoscut și ca Insula Banului, Ostrovul Golu – localitatea Gura Văii, județul Mehedinți) este localizat la cca. 1 km în aval de barajul Porțile de Fier I. Pe durata construcției hidrocentralei Porțile de Fier I, insula a fost folosită drept carieră de exploatare de nisip și balast, iar la creșterea nivelului Dunării ca urmare a construcției barajului, malurile insulei au fost inundate.

Cercetarea arheologică desfășurată anterior începerii exploatării industriale s-a realizat în patru zone ale insulei, denumite sectoarele A, B, C, D (numerotate din amonte spre aval – Fig. 1). Exploatarea industrială a afectat diferit siturile arheologice identificate pe insulă: în zonele A, B, C s-au format lacuri interioare în fostele gropi de carieră, iar sectorul D a fost acoperit de solul rezultat de la decopertarea carierei din sectorul C – Fig.1.

Pe sectoare, succesiunea locuirilor identificate a fost următoarea¹:

- Sector A: neolitic timpuriu, epoca bronzului (Coțofeni), prima epocă a fierului, perioada romano–bizantină;
- Sector B: neolitic timpuriu, prima epocă a fierului, perioada romano–bizantină, epoca migrațiilor;
- Sector C: neolitic timpuriu, perioada medievală;

* Universitatea Valahia din Târgoviște, Facultatea de Științe Umaniste, str. Lt. Stancu Ion, nr. 35, 130105, Târgoviște, e-mail: monicamargarit@yahoo.com

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, str. Henri Coandă nr. 11, sector 1, 010667, București, e-mail: boro30@gmail.com.

*** University of Edinburgh, School of History, Classics and Archaeology, William Robertson Wing Old Medical School, 4 Teviot Pl, Edinburgh, United Kingdom, e-mail: Clive.Bonsall@ed.ac.uk

¹ Boroneanț 2012.

- Sector D: mezolitic, neolitic timpuriu, prima epocă a fierului.

Materialul arheologic din materii dure animale care face obiectul prezentului studiu, a rezultat în urma cercetării arheologice realizate de Vasile Boroneanț în 1966 în sectorul D. Au fost executate patru secțiuni și patru sondaje cu o suprafață totală de cca. 85 m² (denumite S I, Prelungirea 1, Prelungirea 2, Prelungirea 3 și, respectiv, SD I – IV)². Succesiunea stratigrafică și culturală (prezentată de jos în sus) a fost stabilită pe baza profilului de sud al secțiunii SD III³:

- strat de pietriș;
- sol galben deschis nisipos (nivel mezolitic O(strovul) B(anului) I).
- sol galben închis nisipos (nivel mezolitic OB II);
- sol galben-cenușiu compact (nivel mezolitic OB IIIb);
- sol brun roșcat (nivel mezolitic OB IIIa).

Aceste niveluri fuseseră suprapuse de un nivel neolitic timpuriu și altul Hallstatt, erodate de ape anterior descoperirii siturilor și observabile (ca prezență de material arheologic) doar pe fundul unor complexe arheologice.

Pentru Ostrovul Banului există doar trei date ¹⁴C: două date radiocarbon convenționale (Bln-1079/1080), dintre care prima realizată pe o probă amestecată de cărbune și os calcinat, și o probă AMS mai recentă (AA-66370), pe un os de mistreț. Vârsta mai tânără indicată de Bln-1079 ar putea fi dată de prezența osului calcinat, celelalte două probe sugerând un episod de locuire către finalul mezoliticului mijlociu (convențional definit ca perioada 9500–7200 BC) și începutul mezoliticului târziu (definit convențional între 7200–6300 BC). De reținut că Bln-1079 și 1080 au fost prelevate din așa-zisul orizont de locuire OB III (cel mai recent), același lucru fiind indicat și de adâncimea mică a probei utilizate pentru data AMS. Rezultatele obținute sunt probabil un jalon cronologic pentru cea mai recentă perioadă de ocupare a sitului. Locuirile mai timpurii postulate de Boroneanț (2000) și Păunescu (2000) trebuie însă verificate prin noi date ¹⁴C.

Tabel 1. Datele ¹⁴C pentru situl mezolitic de la Ostrovul Banului.

Nr. laborator	Material	Context	Vârstă ¹⁴ C (BP)	δ15N (‰)	δ13C (‰)	68.2% (cal BC)	95.4% (cal BC)	Bibliografie
AA-66370	os <i>Sus scrofa</i>	0.4 m	8219 ± 87	/	/	7342 – 7083	7478 – 7060	Dinu <i>et alii</i> , 2007
Bln-1080	cărbune	SI, vatra 1, OB III	8040 ± 160	/	/	7174 – 6698	7455 – 6595	V.Boroneanț 2000, 203
Bln-1079	cărbune și os calcinat	Prelungirea 4, vatra 2, OB III	7565 ± 100	/	/	6504 – 6261	6606 – 6228	V.Boroneanț 2000, 203

² *Ibidem*.

³ Boroneanț 1973a, 8, Fig. 4.

2. Ansamblul arheologic

Analiza tipologică și morfologică a pieselor

O primă descriere foarte succintă a principalelor tipuri de piese din materii dure animale de la Ostrovul Banului a fost publicată în Boroneanț 1970⁴ și reluată detaliat în 2000⁵. Materiile prime utilizate au fost cornul de cerb și de căprior, osul de mamifere, dinții (de mistreț și castor) și cochiliile de gasteropode.

Tipologia propusă de V. Boroneanț⁶ pornește de la presupusa funcționalitate a pieselor, sugerată de forma și dimensiunile acestora, la rândul lor dictate de tipul de os (lung și subțire, scurt și gros etc.) sau de partea cornului de cerb din care au fost confecționate. Tabelele 2–4 ilustrează tipurile de piese (pe categorii de materii prime) și numărul de piese (întregi sau fragmentare) identificate de autorul cercetării arheologice. Pentru a se evita eventualele confuzii datorate traducerii, denumirile pieselor au fost păstrate în limba franceză, așa cum au fost publicate de V. Boroneanț⁷.

Tabel 2. Tipurile de piese de os identificate (compilat după Boroneanț 2000).

OS								
	<i>poinçon</i> (<i>perçoir</i> , <i>alène</i>)	<i>poignard</i>	<i>petit ciseau</i>	<i>point de flèche</i>	<i>spatule</i>	<i>éclat d'os perforé</i>	<i>debitage</i>	Total
OB III	21	3	5	10	2	2	17	43+17
OB II	3				2			9
OB I	1			1				2
Total	25	7	5	11	4	2	17	54+ 17

Tabel 3. Tipurile de piese de corn de cerb identificate (compilat după Boroneanț 2000).

CORN								
	<i>serfouette/fouilleur</i>	<i>plan-toir</i>	<i>serfouette-soc</i>	<i>pièce cylindrique tranchée aux deux bouts</i>	<i>poignard</i>	<i>herminette</i>	<i>debitage</i>	<i>fragmente unelte indet.</i>
OB III	45	2	6	3	12	2	număr mare	48
Total	70						număr mare	48

⁴ Boroneanț 1970, 12.

⁵ Boroneanț 2000, 51–52, 125 – 126, 136 – 139, 153 – 154 și trimiterile la figuri.

⁶ Boroneanț 1970, 2000.

⁷ Boroneanț 2000.

Tabel 4. Tipurile de piese din colț de mistreț identificate (adaptat după Boroneanț 2000).

COLȚ DE MISTREȚ										
	<i>petit ciseau (simple, a encoche)</i>	<i>petit cou-teau</i>	<i>cou-teau-grat-toir</i>	<i>poinçon</i>	<i>pièce a encoche</i>	<i>grat-toir</i>	<i>poi-gnard</i>	<i>burin</i>	<i>point</i>	<i>debitage</i>
OB III	10	3	7	1	2	1	2	1		18
OB I									1	
Total	28									18

O primă remarcă care se impune este legată de repartitia pieselor în cele trei presupuse orizonturi culturale, cu un număr covârșitor de piese (peste 202, fără a socoti debitajul) în orizontul cel mai recent (OB III). Tipurile identificate în OB I și OB II sunt prezente în totalitate și în OB III, cu excepția unei singure piese din colț de mistreț, descrisă ca fiind triunghiulară, cu vârf ascuțit⁸ și paralele romanelliene. Piesele din corn de cerb apar doar în acest orizont, ca și cele din colț de mistreț (cu excepția piesei menționate anterior).

Pornind de la cele remarcate mai sus, în studiul de față piesele din materii dure animale de la Ostrovul Banului au fost re-studiate ca un ansamblu unitar, atribuit perioadei mezolitice. Au fost studiate 227 de piese – un număr comparabil cu cel publicat de V. Boroneanț, diferența putând fi pusă atât pe seama necunoașterii numărului de piese de debitaj pentru corn, cât și a lipsei/dispariției unor piese: cochiliile prelucrate de *Tritia neritea* (anterior *Cyclope neritea*)⁹, a unor fragmente de dinți de castor cu urme de utilizare¹⁰ și a unor piesele decorate de corn¹¹.

La încadrarea tipologică a pieselor, în cazul studiului de față s-au folosit în principal *Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique*¹² etc., încadrarea tipologică având la bază în primul rând morfologia părții active a pieselor, categoriile tipologice identificate fiind astfel, în mod evident, altele decât cele publicate în studiul inițial al lui V. Boroneanț. Scopul prezentului demers a fost acela de a identifica lanțurile operaționale existente în producerea diverselor tipuri de piese, precum și de a determina funcționalitatea acestor piese, pornind de la morfologia lor și tipurile de uzură identificate.

Cornul

Categoriile de piese din corn identificate tipologic au fost: dălți, percutoare, vârfuri, mânere, preforme și suporturi. Acestor li se adaugă piese indeterminate și resturi de debitaj – toate prezentate sintetic în Tabelul 5.

⁸ Boroneanț 2000, 52.

⁹ Boroneanț 2000, 194; 360, Pl.113 (cu legenda eronată).

¹⁰ Boroneanț 2000, 156.

¹¹ Boroneanț 1969, Fig. 4(4), Fig. 5, Fig. 6(4); 2000, 355, Pl. 106 (1).

¹² Camp-Fabrer (ed.) 1990, 1998.

Tabel 5. Tipurile de piese din corn identificate.

Categorie tipologică	CORN							
	Daltă	Percutor	Mâner	Preformă	Suport	Rest de debitaj	Vârf	Indeterminată
<i>Cervus elaphus</i>	45	3	1	2	8	9		25
<i>Capreolus capreolus</i>		1					1	

Dălți (n = 45). Este cea mai reprezentativă categorie tipologică, în cadrul acestui ansamblu. Predominante sunt suporturile în volum (Fig. 2/a, d, h) obținute prin segmentarea în percuție (3) (Fig. 2/i), în *sciage à la ficelle* (1) (Fig. 2/b, 3/b) și chiar prin combinații între cele două tehnici (2) (Fig. 2/e). Într-o primă variantă de prelucrare, frontul activ a fost amenajat prin percuție unifacială (Fig. 2/c) creându-se o fațetă oblică. La câteva exemplare (8) aceasta a fost finisată prin *raclage*. O altă variantă, aplicată în cazul razelor (5), a constat în amenajarea părții active direct prin *raclage* (Fig. 2/f). Au fost identificate la două exemplare stigmat de abraziune transversală pe fața superioară, de unde ipoteza unei reascuțiri (Fig. 2/j) a frontului activ în momentul tocirii.

Câteva dălți (3) au câte o perforație (Fig. 3/a) realizată prin percuție, completată cu rotație bifacială (Fig. 3/c).

Extremitatea activă a pieselor este destul de afectată, cu fracturi generate de utilizarea în percuție a pieselor, astfel că doar în puține cazuri au fost identificate detalii legate de modul de evoluție a uzurii. Frontul activ a cunoscut modificări semnificative ale volumului inițial (Fig. 3/d, f). Au fost surprinse zone de lustru numai pe fața superioară a frontului, cu striuri funcționale dispuse longitudinal pe axa pieselor (Fig 2/g; 3/e, g).

Patru exemplare (Fig. 4/a, d) au fost confecționate pe suport plat. Ele sunt masive, provenind din axe și au fost segmentate prin percuție (3) sau prin *sciage* (1) (Fig. 4/b). Suportul plat a fost obținut printr-o metodă de bipartiție, aplicată în percuție. Ambele extremități sunt afectate într-un mod similar la toate piesele. Extremitatea proximală este tasată, cu mici fracturi (Fig. 4/e). La rândul său, frontul activ este tasat, cu modificări importante ale volumului inițial și cu deformări (Fig. 4/c, f). Este vorba probabil despre piese intermediare, folosite în percuție indirectă.

Un fragment de daltă (Fig. 4/g) merită o descriere detaliată, fiind o piesă reparată. La utilizare, piesa probabil s-a rupt; ulterior, pentru a fi reparată și refolosită, extremitatea fracturată (respectiv frontul activ) a fost eliminată prin segmentare în percuție (Fig. 4/h). Anterior, acesta fusese amenajat prin percuție. Pe fața superioară, la nivelul frontului, sunt prezente stigmat de abraziune transversală atestând reascuțiri repetate. Uzura frontului este intensă, mai ales pe fața superioară, unde lustrul este invadator în suprafață, afectând structura externă a cornului (Fig. 4/i).

În cazul a 13 piese, identificarea tipului de suport utilizat nu a fost posibilă datorită fracturilor dezvoltate longitudinal. În general, se conservă o parte dintr-o latură

amenajată prin percuție și apoi fasonată. Frontul activ este fracturat și nu există informații legate de evoluția uzurii.

Percutoare ($n = 4$). Trei piese prezintă la una din extremități stigmat care permit încadrarea lor în categoria percutoarelor. Prima este un fragment de axă (Fig. 5/a), fracturat la una din extremități. Nu cunoaștem procedeul de segmentare datorită intervențiilor ulterioare. Perlatura a fost eliminată pe întreaga suprafață – cel mai probabil prin mici așchieri, peste care s-a suprapus un fasonaj riguros. S-a amenajat o fațetă oblică, de asemenea prin percuție, suprapusă de fasonaj – sugerând ipoteza unei duble unelte – percutor/daltă, sau a unei amenajări care să permită mănuierea mai facilă cu mâna. La nivelul extremității conservate, fasonajul riguros a permis formarea unei suprafețe convexe, specifică unui percutor. Pe această suprafață apar stigmat de percuție (Fig. 5/b) rezultate din contactul cu o piesă din piatră. De asemenea, pe suprafața piesei au fost identificate tăieturi și incizii (Fig. 5/c) specifice folosirii ca retușor.

Alte două percutoare provin din zona bazală a ramurii (Fig. 5/d) și sunt fracturate la nivel proximal. Frontul activ a fost amenajat prin lovituri în percuție, sub forma unei suprafețe convexe. Asemenea primei piese, și la acestea suprafața activă este marcată de tăieturi în percuție (Fig. 5/e) și de lustru macroscopic (Fig. 5/f).

O ramură de *Capreolus capreolus* (Fig. 5/g) pare să fi fost folosită în acțiuni de percuție. Aceasta a fost segmentată prin percuție. La nivelul planului de segmentare apar și stigmatele de utilizare, constând în incizii adânci, depresionare (Fig. 5/h) și uzură (Fig. 5/i) suprapusă acestor stigmate.

Vârf ($n = 1$). O altă ramură de corn de *Capreolus capreolus* (Fig. 6/a) a fost detașată prin flexionare. Una din raze a cunoscut un procedeu de ascuțire prin *raclage*, aplicat fațetat (Fig. 6/b). S-a format un front activ ascuțit ce ar fi putut servi în acțiuni de perforare.

Mâner ($n = 1$). O rază corn de cerb (Fig. 6/c) a fost segmentată prin percuție în jurul întregii circumferințe. În interior, a fost eliminat țesutul spongios și s-a creat un canal pentru înmănusare. De altfel, se observă că se dezvoltă o mică fractură la periferia canalului, probabil din inserarea unei piese.

Indeterminate ($n = 25$). Fracturarea excesivă nu permite încadrarea acestor fragmente într-una din categoriile tipologice. La o parte dintre acestea nu se poate determina nici dacă erau în stadiul final de prelucrare. Astfel, diverse fragmente de axă conservă stigmatele unui procedeu de segmentare prin percuție (13) sau prin *sciage à la ficelle* (3), în timp ce șase fragmente au fost perforate prin rotație sau percuție (2), singura perforație intactă (prin percuție bifacială – Fig. 6/e) fiind prezentă pe un fragment de axă (Fig. 6/d) din zona de ramificație a unei ramuri. Piesa este fracturată la nivelul frontului activ.

Suprafețe cu stigmat de fasonaj, provenind probabil de la un front activ, sunt prezente în cazul a patru fragmente. Un al cincilea fragment (Fig. 6/f) a fost desprins din zona superioară de ramificație a ramurii și este pe suport plat, obținut prin percuție. La una din extremități prezintă patru șanțuri scurte cu profil în U (Fig. 6/g), dispuse perpendicular pe extremitate, create prin pasajul repetat al unei unelte. Este neclar dacă este vorba despre un decor realizat intenționat.

Preforme (n = 2). Stigmatе ale fasonajului au fost identificate în cazul a două piese care nu ajunseseră în stadiul final de prelucrare. În primul caz (Fig. 7/a), se conservă o porțiune din zona bazală a unui corn căzut alături de raza bazală. Segmentarea restului axei s-a realizat prin percuție. Zona bazală a început să fie regularizată prin percuție, poate pentru a amenaja un front activ. În cel de al doilea caz (Fig. 7/b), o rază de corn a fost segmentată prin percuție. Apoi a fost obținut un suport plan prin bipartiție longitudinală, în percuție indirectă. La nivel distal, bifacial, a început amenajarea unui front activ prin percuție.

Suporturi (n = 8). În această categorie au fost incluse diverse fragmente provenite din ramură, conservând stigmatе ale operației de debitaj dar lipsite de orice urmă a operației de fasonaj. Dimensiunile lor sugerează că puteau fi ulterior transformate în unelte finite. Sunt prezente segmente de rază (1) (Fig. 7/c) sau de axă (5) (Fig. 7/d), detașate prin percuție, alături de un segment de axă cu stigmatе ale unui *sciage à la ficelle*.

A fost identificat un singur exemplu de debitaj longitudinal (Fig. 7/e) ce a creat un suport plat: o rază de corn de *Cervus elaphus*, segmentată prin percuție. Bifacial, s-a aplicat un debitaj longitudinal în percuție indirectă. Nu apar stigmatе de fasonaj.

Resturi de debitaj (n = 9). Toate exemplarele păstrează volumul anatomic. Considerăm că au fost resturi abandonate ce nu mai puteau fi transformate în unelte. *Sciage*-ul combinat cu flexionarea au fost aplicate pentru a segmenta zona bazală a două coarne căzute (Fig. 7/g, h). În cazul altor două zone bazale (de asemenea corn căzut), suprafața este degradată și nu a putut fi identificat procedeul de segmentare. Pentru două segmente de axă a fost combinată percuția de la o extremitate cu *sciage*-ul la capătul opus (Fig. 7/f). Razele (n = 3) din zona superioară de ramificație au fost segmentate exclusiv prin percuție, aplicată pe suprafețe variabile din diametru, percuție continuată, într-un caz, cu flexionarea.

Osul

Piesele au fost realizate majoritar pe diafize de os de mamifer de talie mare și mijlocie. Speciile de mamifere identificate în materialul faunistic sunt redată în tabelul 6.

Tabel 6. Speciile identificate (și respectiv numărul de resturi faunistice) în materialul faunistic mezolitic de la Ostrovul Banului (după Bălășescu, Radu 2012, p. 165–166).

SPECIA	NR
<i>Canis familiaris</i>	70
<i>Bos/Bison</i>	1
<i>Bos/Cervus</i>	2
ovicaprine sălbatice	3
ovicaprine sălbatice/ <i>Capreolus</i>	1
<i>Equus hydruntinus</i>	5
<i>Bos primigenius</i>	3

<i>Cervus elaphus</i>		112
<i>Capreolus capreolus</i>		31
<i>Sus scrofa attila</i>		38
<i>Vulpes vulpes</i>		11
<i>Mustella putorius</i>		1
<i>Martes martes</i>		1
<i>Meles meles</i>		1
<i>Ursus arctos</i>		3
<i>Castor fiber</i>		13
<i>Lepus europaeus</i>		10
<i>Talpa europaea</i>		1
TOTAL		308

Categoriile de piese din os cert identificate tipologic au fost: dălți, vârfuri, spatule și suporturi, informația fiind prezentată sintetic în tabelul 7.

Tabel 7. Tipurile de piese identificate funcție de specie.

Categoria tipologică	Specie indet.	Mamifer de talie mare	Mamifer de talie medie	<i>Canis familiaris</i>	<i>Castor fiber</i>	<i>Bos sp.</i>
Vârf	42					
Daltă		10				
Spatulă		2				
Mandibulă utilizată				2	1	
Astragal abrazat						1
Indeterminate		12				
Suport			2			

Dălți (n = 10). Toate exemplarele au fost confecționate din oase provenind de la mamifere de talie mare. Suportul este plat (Fig. 10/d, i), obținut prin bipartiție în percuție. La unele exemplare (3), laturile de debitaj au fost regularizate în percuție difuză, la celelalte rămânând în stare brută. Pentru amenajarea frontului activ s-a aplicat un *raclage* longitudinal (Fig. 10/e, j) extins pe suprafețe variabile, în funcție de piesă. De asemenea, la nivelul frontului activ este vizibil și un *raclage* transversal (6) (Fig. 10/f), suprapus de uzură – de unde concluzia unei reascuțiri a acestuia. Frontul activ prezintă grade diferite de dezvoltare a uzurii, unele exemplare evoluând de la o morfologie convexă (Fig. 10/k) a extremității, la o morfologie puternic concavă (Fig. 10/g-h), cu lustru pe ambele fețe.

Vârfuri (n = 42). Cele mai multe exemplare au fost confecționate pe suport plat (Fig. 8/a, e), obținut printr-o metodă de debitaj prin bipartiție (3) sau *quadri*-partiție (10), în percuție sau prin *rainurage* (5) (Fig. 8/b, f). Fasonajul laturilor de debitaj a fost

observat la o parte dintre piese, fiind realizat prin abraziune (13). Frontul activ ascuțit a fost amenajat printr-un *raclage* (Fig. 8/c, g) aplicat în jurul întregii circumferințe, extins pe suprafețe variabile. La majoritatea exemplarelor au fost identificate stigmatе de uzură la nivelul frontului activ, caracterizate de mici fracturi *en languette* (Fig. 8/d) sau o rotunjire a extremității, cu striuri transversale (Fig. 8/i). Pentru piesele intacte (Fig. 8/h), destul de puține, la nivel median s-a dezvoltat o uzură macroscopică cu formarea unei suprafețe plane și striuri neregulate, rezultată probabil din frecarea cu mâna.

Cele mai multe dintre piese sunt fracturate, fiind imposibil de reconstituit morfologia integrală, însă, o parte dintre acestea ar fi putut fi vârfuri de armă (Fig. 9/a, d). Acestea au un profil drept, un vârf ascuțit și sunt fasonate pe întreaga suprafață (Fig. 9/b, e, j). La nivel proximal, dacă extremitatea nu este ruptă funcțional, prezintă un sistem special de înmănușare. Spre exemplu, la unul dintre exemplare au fost amenajate două fațete plane convergente (Fig. 9/f), prin *raclage* longitudinal. În cazul unui fragment mezo-proximal, a fost creat un sistem de înmănușare cu o morfologie circulară și laturi rectilinii convergente, pus în formă printr-un *raclage* longitudinal dispus în jurul întregii circumferințe (Fig. 9/j-k). Pentru amenajarea vârfului a fost utilizat același procedeu de *raclage*. Vârfurile sunt de obicei ușor fracturate funcțional, uneori cu uzură avansată, cu zone de lustru puternic (Fig. 9/g), ce au distrus stigmatеle tehnologice (Fig. 9/c, h).

Doar cinci exemplare au fost realizate pe suport în volum. Toate sunt fracturate și ilustrează un procedeu de amenajare al vârfului prin *raclage* (4) sau abraziune (1) în jurul întregii circumferințe. Una din aceste piese este interesantă (Fig. 10/a) prin profilul curbat, fiind probabil vorba despre un vârf dublu. Forma a fost imprimată printr-un *raclage* (Fig. 10/b) ce acoperă întreaga suprafață a piesei, peste acesta suprapunându-se o uzură intensă. În schimb, aceasta nu este prezentă la nivelul extremității păstrate (Fig. 10/c), fiind probabil partea care s-a înmănușat.

Spatule (n = 2). Două diafize provenind de la oase lungi de la un mamifer de talie mare au fost transformate în spatule. În ambele cazuri suportul este plat, obținut printr-o metodă de bipartiție longitudinală, aplicată prin percuție. La primul exemplar (Fig. 11/a), laturile au rămas în stare brută. La nivel distal, bifacial, a fost aplicat un *raclage* longitudinal (Fig. 11/b), realizându-se un front activ cu o morfologie ascuțită. Uzura este caracterizată de un lustru destul de localizat, pe *fil du tranchant*, dovedind că piesa nu a fost intens folosită (Fig. 11/c). În cazul celei de a doua piese, fața inferioară a fost în întregime fasonată prin *raclage* longitudinal. Frontul activ este caracterizat de pierderi semnificative de materie, ce au creat o morfologie dantelată. La nivel proximal, se dezvoltă fracturi longitudinale, suprapuse. De asemenea, apar pe suprafața piesei serii de striuri, apărute din frecarea cu un alt material. Cel mai probabil, este vorba despre o pană de despicat lemnul.

Supurturi (n = 2). Două fragmente de os de mamifer de talie medie păstrează stigmatеle unei partiții longitudinale prin *rainurage*. Nu sunt prezente stigmatе ale operației de fasonaj.

Mandibule de *Canis familiaris* (n = 2). Două mici fragmente de mandibulă

(Fig. 11/d) prezintă stigmatе de uzură similare la nivelul dinților: o abraziune intensă – cel mai probabil de origine funcțională – ce a eliminat smalțul exterior (Fig. 11/e). La microscop, suprafețele de abraziune sunt caracterizate de un lustru intens și striuri fine, paralele între ele (Fig. 11/f). În mod cert, piesele au fost folosite într-o acțiune de frecare/mărunțire.

Mandibulă de Castor fiber (n = 1). O mandibulă de castor (Fig. 11/g) a fost folosită, fără intervenții de natură tehnologică. Am putut identifica doar câteva tăieturi rezultate din procesul de extracție. Sunt evidente două suprafețe de uzură: prima – la nivelul dintelui, caracterizată de striuri fine dispuse transversal axei dintelui (Fig. 11/i) – diferența între urmele apărute în timpul vieții animalului și cele formate ca urmare a utilizării antropice este însă greu de făcut; a doua – în zona convexă a mandibulei, spre extremitatea proximală, caracterizată de un lustru intens cu striuri neregulate (Fig. 11/h), ce a afectat structura externă a osului.

Astragal abrazat (n = 1). Un astragal de *Bos* sp. (Fig. 12/a) a fost abrazat pe fața plantară, cu apariția unor plaje de abraziune rectilinie (Fig. 12/b-c).

Două *scapule de Cervus elaphus* (Fig. 13/a), conservând volumul anatomic, au crestele eliminate prin percuție (Fig. 13/b). Acestea prezintă pe suprafața lor diverse striuri longitudinale (Fig. 13/c) care, cel mai probabil, au o origine funcțională, fiind rezultate dintr-o acțiune de răcăire.

Indeterminate (n = 12). În această categorie sunt incluse o serie de piese puternic fracturate, conservând diverse stigmatе tehnologice. Cele mai multe dintre fragmente atestă un debitaj longitudinal realizat prin percuție (7), dar dispunem și de un exemplu de extracție prin dublu *rainurage*. Se conservă și stigmatе variate ale operației de fasonaj prin percuție (3), *raclage* (2) sau abraziune (2).

Cel mai interesant este un fragment de diafiză de os decorat (Fig. 12/d). Tehnologic, a fost realizată o fațetă plană prin *raclage*, ale cărei stigmatе încă mai pot fi identificate în ciuda lustrului macroscopic. Pe această fațetă a fost realizat un decor ce nu poate fi reconstituit în întregime datorită fracturării piesei. Decorul constă într-o primă serie de linii incizate ce par dispuse convergent (Fig. 12/g-h). Urmează un decor format dintr-o bandă de mici incizii oblice, delimitate de două linii. În continuare, au fost realizate linii dispuse perpendicular pe această bandă, legate prin câte două linii oblice (Fig. 12/e-f). Uzura este extrem de avansată pe această suprafață. Spre una din extremități a fost inițiat un șanț de segmentare prin *sciage*, poate pentru a repara/recicla piesa, însă procedeul a fost abandonat.

O rețea de incizii apare și pe un al doilea fragment (Fig. 12/i), având, probabil și în acest caz o funcție estetică. Suportul utilizat este plat, obținut prin bipartiția osului, fără a putea să identificăm procedeul, deoarece laturile de debitaj au fost riguros regularizate prin *raclage* (Fig. 12/k). Pe fața superioară, pe o mică bandă, este realizată o rețea de incizii orizontale, suprapuse de incizii oblice, fine, cu profil în V (Fig. 12/j).

Dintele

Tabelul 8 prezintă sintetic principalele tipuri identificate confecționate din dinte.

Tabel 8. Piese din dinte de mamifere și pești.

Categoria tipologică	<i>Sus scrofa</i>	<i>Castor fiber</i>	<i>Rutilus sp.</i>
<i>Racloir</i>	13	1	
Dălțiță	6		
Unealtă dublă	5		
Suport	2		18
Indeterminată	13		

Dintre dinții de mamifere, cei aparținând speciei *Sus scrofa* au fost intens folosiți. Principala categorie tipologică este reprezentată de piesele de tip *racloir* ($n = 13$). Acestea au fost confecționate pe suport plat (Fig. 13/d, g) obținut prin bipartiție în percuție, într-un caz intervenind și *rainurage*-ul (Fig. 13/e). Transversal, la unul dintre exemplare a avut loc o segmentare prin *sciage* (Fig. 13/h). Latura concavă a reprezentat frontul activ, fiind caracterizată de stigmat de *raclage* (Fig. 13/f, i) urmare a reascuțirii regulate pentru a menține unealta eficientă. La unele exemplare a intervenit și un fasonaj prin *raclage* (4) sau abraziune (1), pentru latura opusă frontului activ.

Piesele cu o morfologie de dălțiță sunt în număr de șase. Un singur exemplar conservă volumul anatomic al dintelui (Fig. 14/a). Pentru amenajarea frontului activ a fost folosită chiar fațeta naturală de uzură a dintelui, care a fost reascuțită prin abraziune (Fig. 14/b-c). Partea activă nu a dobândit o morfologie concavă, sugerând că nu a fost folosită o perioadă îndelungată, probabil ca urmare a fracturării piesei. În cazul celorlalte piese, pentru obținerea frontului plat s-a aplicat o partiție longitudinală prin percuție a dintelui (Fig. 14/d). La două exemplare, fața inferioară a fost amenajată prin *raclage* longitudinal. Piesele prezintă un front activ de tip daltă, cu stigmat vizibile de *raclage*. Uzura, destul de avansată, este caracterizată de apariția unei mici concavități mediane (Fig. 14/e-f).

Patru unelte duble sunt de tip *vârf dublu* iar una de tip *daltă asociată unui vârf*. În cazul primului tip a fost folosit suportul plat obținut prin debitajul longitudinal al dintelui, prin percuție (3 exemplare) (Fig. 14/g) sau prin *rainurage* combinat cu percuție (1 exemplar). La două dintre exemplare, latura ce nu a servit ca front activ a rămas în stare brută, la celelalte a fost regularizată prin abraziune (Fig. 14/h) sau percuție difuză. Piesele prezintă câte o concavitate la fiecare extremitate, caracterizată de striuri de *raclage* (Fig. 14/i), ilustrând un procedeu de ascuțiri repetate ale frontului activ ce a dus la forma puternic concavă a acestuia.

Ultima piesă din această categorie (*daltă asociată unui vârf* – Fig. 14/j) a fost confecționată pe suport plat, aparent obținut prin bipartiție realizată prin percuție. Piesa este puternic uzată, cu dispariția celor mai multe dintre stigmat. *Raclage*-ul este și el estompat, indicând faptul că frontul activ nu a mai fost preparat pentru a fi repus în formă, piesa fiind abandonată. Unul dintre fronturi este de tip vârf (Fig. 14/k), cu o latură puternic concavă, celălalt este de tip daltă (Fig. 14/l) cu o morfologie convex – concavă – generată de utilizarea îndelungată.

Două fragmente de dinte au fost integrate în categoria suporturi deoarece poartă stigmat ale operației de debitaj care nu pare să fi fost continuată cu fasonajul pieselor.

Una din piese este extrem de interesantă, pe lângă debitajul longitudinal prin percuție ilustrând și un procedeu de segmentare prin *sciage*, continuat cu flexionare.

Un canin de mascul de *Sus scrofa* a fost recuperat intact, indicând obținerea materiei prime probabil prin spargerea maxilarului, pentru a extrage dintele întreg. Integralitatea acestuia reprezintă o condiție majoră, toate părțile dintelui fiind intens utilizate (așa cum reiese din analiza ansamblului prezent).

În categoria *Indeterminate* au fost incluse 13 fragmente de dinte prelucrate dar pentru care fracturarea avansată nu a permis reconstituirea morfologiei integrale. Toate piesele au însă două elemente comune: au fost prelucrate pe suport plat, obținut prin percuție, și conservă o parte dintr-o latură cu stigmat de *raclage*, posibil partea activă.

Un *racloir* a fost prelucrat dintr-un dinte de *Castor fiber* (Fig. 15/a). Suportul a fost obținut prin bipartiție longitudinală, în percuție. Latura convexă este în stare brută iar cea concavă prezintă striuri de *raclage*, indicând reascuțirea frontului activ (Fig. 15/b-c). Piesa a fost folosită într-un mod similar celor confecționate din dinte de *Sus scrofa*.

Dinții de *Rutilus* sp. (n = 18) (Fig. 15/d) au fost pregătiți pentru utilizarea ca elemente de podoabă¹³. Exemplarele din așezare sunt în diferite stadii de extracție din osul faringian. La majoritatea, pentru a se mai elimina din materialul osos, s-a aplicat un procedeu de percuție în jurul dintelui, astfel că la final suportul mai păstrează fragmente din acesta. Într-un singur caz este atestată folosirea flexionării, mărturie stând o fractură în V la nivelul planului de flexionare (Fig. 15/e). Prima metodă este indubitabil mai sigură, permițând obținerea unor suporturi intacte, fără accidente. În urma analizei la microscop (Fig. 15/f-g) nu au fost identificate nici stigmat de uzură și nici urme de pigmenti, specifice utilizării dinților ca *appliqués* într-un mod similar celor de la Vlasac sau Schela Cladovei¹⁴.

Cochilia de gasteropod

Podoabe (n = 2). De la Ostrovul Banului provin două cochilii perforate de *Lithoglyphus apertus* (Fig. 15/h). Ambele exemplare au fost perforate în percuție indirectă aplicată din interiorul cochiliei. Perforația este deformată spre apertură, cu apariția unei mici concavități, având pereții netezi și lustru macroscopic (Fig. 15/i). De asemenea, apertura și-a modificat și ea morfologia ca urmare a presiunii firului, devenind concavă (un exemplar) (Fig. 15/j) sau dantelată (al doilea exemplar). Una dintre cochilii prezintă pe suprafață și la nivelul peretelui perforației urme de pigment roșu. Acestor două piese finite li se adaugă trei cochilii de *Theodoxus* sp., care nu au fost modificate/perforate și nici folosite ca elemente de podoabă.

În publicațiile mai vechi¹⁵, sunt menționate și 20 de cochilii de *Tritia neritea*. Pornind de la analiza fotografiilor, se observă că cochiliile au fost prelucrate pentru a servi ca *appliqués*¹⁶ cusute pe veșminte. Pereții spirelor și apexul au fost eliminate prin presiune, apertura servind pentru prinderea firului.

¹³ *Rutilus* (cel mai probabil specia *Rutilus frisii*). Cristiani et alii 2014; Živaljević et alii 2017.

¹⁴ Cristiani, Borić 2012; Mărgărit et alii 2017.

¹⁵ Boroneanț 1969, Fig. 6/4; 2000, Pl. 113.

¹⁶ Cristiani, Borić 2012.

3. Discuții

Materia primă

Studiile dedicate materiilor prime exploatate de către comunitățile preistorice sugerează trei criterii care au determinat selecția acestora: tradiția, disponibilitatea și/sau proprietățile fizice ale materialului respectiv. „Selecția culturală” pare să fi fost, în general, factorul determinant în opțiunile comunităților. La nivel arheologic însă, „componenta culturală” este greu de identificat și, teoretic, doar în anumite cazuri este vizibilă: spre exemplu, utilizarea unei materii prime nepotrivite (fizic sau economic) unei anume funcții, în condițiile în care ar fi fost posibil accesul la o altă sursă de materie primă¹⁷. Pentru ansamblul de la Ostrovul Banului, selecția în funcție de disponibilitate este evidentă, fiind utilizate (pentru piesele analizate în articol) materiile prime locale, modalitățile de achiziție fiind reciclarea resturilor provenind de la activitățile de procesare ale carcaselor de animale vâdate (osul, dintele, cornul?) și colectarea (cornul și cochiliile de gasteropode) (Fig. 16). Singura materie primă alogenă, pe care o putem invoca, este cochilia gasteropodului marin *Tritia neritea* (considerând și piesele publicate anterior și indisponibile în prezent). Indiferent de originea acestei specii – Marea Neagră sau Marea Mediterană – distanța este (în ambele cazuri) prea mare pentru a ne putem imagina organizarea unor expediții de colectare de către comunitatea de la Ostrovul Banului. Prezența acestor cochilii este astfel un rezultat al schimbului inter-comunitar. Este imposibil în prezent să identificăm cu precizie traseul direcțiilor de deplasare ale materiilor prime ce fac obiectul schimburilor la nivelul mezoliticului sud-est european.

Pentru os și dinte, sugerăm o selecție oportunistă, aceea de a utiliza suporturi la îndemână, provenind de la animalele deja vâdate pentru carne și piei.

În cazul cornului, au fost identificate doar resturi bazale provenind de la coarne căzute, ilustrând utilizarea cu preponderență a acestui tip de corn. Opțiunea de a utiliza cu precădere cornul căzut – care necesită expediții de colectare – nu este întâmplătoare din două motive: 1) este mai adecvat pentru prelucrare, aria secțiunilor cu țesut compact (zona prelucrată) atingând la căderea acestora extinderea maximă; 2) este greu de susținut prezența unei populații locale de cerb pe o insulă de mici dimensiuni, acest fapt impunând organizarea unor expediții de colectare – probabil pe malul stâng al Dunării, care era mai aproape. Nu este exclus însă, ca ocazional să fi fost folosite și coarne debitate de pe craniu, dacă ținem cont de faptul că *Cervus elaphus* este cel mai bine reprezentat în spectrul faunistic (vezi Tabelul 5).

Disponibilitatea sezonieră, subordonată perioadei de cădere a cornului (sfârșitul iernii – începutul primăverii) este evidențiată și de prezența suporturilor, indicând o gestiune clară a acestui tip de materie primă. Stocul de materie primă permitea acoperirea nevoilor imediate, în perioade în care cornul nu era disponibil. În plus, prezența tuturor părților componente ale cornului și, mai ales, a zonei bazale – ca resturi de debitaj – sugerează aducerea ramurilor întregi pe insulă și prelucrarea lor *in situ*.

¹⁷ Averbough 2003.

Tehnologia și funcționalitate ansamblului. Pornind de la compoziția inventarului, au fost identificate în cadrul lotului de la Ostrovul Banului patru tipuri de produse și sub-produse rezultate din punerea în practică a diferitelor scheme tehnologice: resturi de debitaj (4%), suporturi (13%), preforme (1%) și piese finite (60%). Se adaugă o categorie importantă de indeterminate (22%).

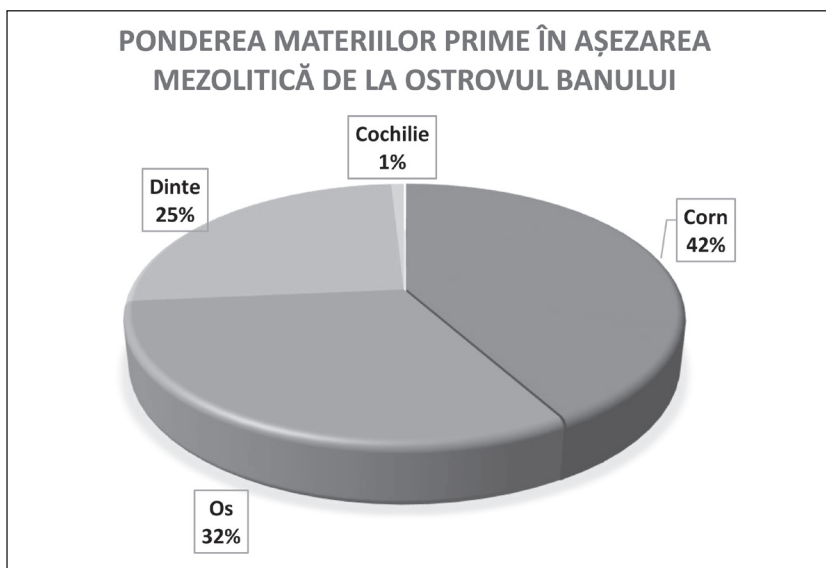

Figura 16. Ponderea materiilor prime în cadrul ansamblului mezolitic de la Ostrovul Banului.

Repertoriul tipologic este restrâns pentru toate tipurile de materie primă, dominând uneltele de tip daltă în cazul cornului și osului, și cele de tip *racloir* în cazul dintelui. În ansamblul lor, piesele sunt intens uzate, fiind caracterizate de fracturi ale extremităților de natură funcțională. Au fost identificate la unele exemplare stigmatizări ale unui procedeu de repunere în formă periodică a frontului activ (re-ascuțire). Se poate astfel evidenția preocuparea pentru menținerea funcțională a ansamblului tehnologic, probabil în scopul folosirii lui pentru o perioadă îndelungată de timp.

În cazul *cornului*, se observă preponderența exploatarea suporturilor în volum. Tot pentru corn, unica tehnică pentru procedeele de debitaj în sens longitudinal a fost percuția. Debitajul transversal a fost realizat prin percuție directă sau prin *sciage à la ficelle*. În cadrul procedeele de modificare a suprafeței, percuția și *raclage*-ul au fost tehnicile utilizate pentru a crea frontul oblic al dălților iar abraziunea pentru reascuțirea sa. Procedeul de modificare a volumului este atestat prin intermediul perforațiilor, care au implicat o combinație între percuție și rotație.

Osul și dintele au fost prelucrate mai ales prin debitajul longitudinal al blocului de materie primă. Au fost identificate în acest caz trei scheme de transformare: prin bipartiție, prin partiții succesive și prin extracție. Debitajul transversal este reprezentat

de o schemă de transformare prin segmentare. În sens longitudinal, pentru procedeele de debitaj, drept tehnică predominantă a fost utilizată percuția directă difuză, căreia i se adaugă, la câteva exemplare, o combinație între *rainurage* și percuție iar la un exemplar, dublul *rainurage*. Debitajul transversal a fost realizat prin percuție directă și, mai rar, prin *sciage*. Pentru modificarea suprafeței, *raclage*-ul este tehnica omniprezentă, urmată de abraziune și, în cazul piesei decorate, de incizii. Aceste tehnici se pot combina pe diferite piese, pentru a fasona laturile de debitaj sau suprafața pieselor. În schimb, pentru amenajarea sau reascuțirea frontului activ s-a folosit exclusiv *raclage*-ul. Procedeele de modificare a volumului sunt atestate numai prin intermediul perforațiilor, prezente la cele două cochilii de gasteropode.

În ceea ce privește funcționalitatea ansamblului, ar trebui discutată în primul rând categoria tipologică a dălților. Sub această denumire generică sunt reunite numeroase tipuri de unelte, având drept element comun amenajarea părții active *en biseau*. Principala întrebare care se impune (dată fiind morfologia comună a frontului activ) este aceea a existenței unei funcționalități unice a acestui tip de unealtă. Pe de altă parte, variațiile observate în morfologia părții distale, în dimensiunile pieselor și în morfologia fracturilor pot corespunde unor funcții diferite, acest tip de piesă adaptându-se bine la numeroase activități domestice, precum prelucrarea pieilor, a lemnului sau a cornului, spargerea lemnului (pene de despicare), decojirea lemnului etc. O astfel de ipoteză (o anumită morfologie generală indicând o anumită funcționalitate) este însă greu de demonstrat practic, astfel că au fost analizate micro-stigmatelile fiecărei piese, în încercarea de a se observa ce anume s-a „înregistrat” din acțiunile la care a fost supusă piesa.

Conform stigmatelor prezente la nivelul extremităților distale (extremități puternic fracturate, care au dobândit morfologii concave, asociate cu extremități proximale cu tasări și așchieri longitudinale periferice suprapuse) o parte a pieselor aparțineau categoriei uneltelor de transformare (pană de despicat, decojire etc.) ale lemnului.

Vârfurile sunt legate, în special, de activități domestice precum perforarea pieilor sau împletitul fibrelor textile, în timp ce vârful de proiectil sunt legate probabil de activitățile cinegetice. Duritatea diferită a materialelor prelucrate este reflectată și în aspectul diferit al uzurii extremității active: vârful rotunjite, în cazul prelucrării materialelor moi și tasate sau cu mici pierderi de materie, pentru materialele mai dure. În cazul perforării (mai ales în cazul pieilor groase), aceste vârful puteau fi utilizate și într-o percuție indirectă¹⁸.

Spatulele, prin lustrul de uzură extins și fin (lipsește așchierile fine sau depresiunile) par să corespundă unei funcționalități caracterizate de o mișcare prelungită pe materiale moi – piei¹⁹. Percutoarele sunt legate de activități de prelucrare și chiar retușare a pieselor litice.

Funcționalitatea mandibulelor sau scapulelor ridică semne de întrebare, aceste părți ale scheletului nefiind de obicei transformate/utilizate ca unelte. Suprafața activă

¹⁸ Christidou, Legrand 2005.

¹⁹ Averbouh, Buisson 2003; Raskova Zelinkova 2010.

a respectivelor piese conservă striuri fine, subparalele, identificabile doar la mărituri de 100x – 150x la microscop, sugerând că au fost folosite în acțiuni de frecare/curățire a unui material abraziv. Zona de uzură este destul de bine delimitată. Folosirea mandibulei de castor este atestată și în alte situri mezolitice²⁰ și, conform studiilor experimentale, piesa pare să fi fost folosită tot la prelucrarea lemnului.

Pentru piesele confecționate din dinte de *Sus* sp., indiferent de morfologia actuală a frontului activ, observațiile noastre indică utilizarea lor în prelucrarea lemnului²¹. Aspectul foarte proaspăt al *raclage*-ului se leagă de o repunere în formă periodică a frontului activ. De aici acele fronturi active puternic concave, repuse în formă de multe ori, până la epuizarea totală a piesei.

Domeniul estetic nu a fost nici el neglijat de către comunitatea locală. El este reprezentat în primul rând de cochiliile de gasteropode prelucrate, ce au servit ca elemente de podoabă, purtate sub formă de pandantive sau cusute pe haine. Putem, însă, adăuga și piesele de os și corn decorate. În ansamblul studiat, au fost identificate trei piese de acest tip (Fig. 12/d, 12/i), incluzând și fragmentul din corn cu șanțuri transversale menționat anterior (Fig. 6/f). Publicațiile vechi amintesc alte două piese decorate, alături de un obiect de cult²², toate confecționate din corn de cerb. Dintre acestea, o singură piesă este prezentă în ansamblul studiat (Fig. 2/h) dar stigmatele publicate anterior drept elemente de decor reprezintă în fapt stigmate de percuție, apărute ca rezultat al amenajării suprafeței piesei. Probabil, situația este similară și pentru cea de-a doua piesă. Despre piesa considerată obiect de cult, nu există, din păcate, informații.

Concluzii

În urma analizării acestui ansamblu arheologic putem schița tabloul unei comunități puternic specializate, atât economic, cât și tehnologic. Tabloul este însă diferit de cel prezentat în studiile mai vechi, care vorbesc despre un ansamblu arheologic legat de o formă incipientă de agricultură (sunt enumerate piese de tip *serfouette/fouilleur*, *sefouette-soc* sau *plantoir*)²³. Noile cercetări, bazate pe studiul morfologic și de uzură a pieselor, combinat cu activități de arheologie experimentală și paralele etnografice sugerează ca predominante activitățile domestice legate mai ales de prelucrarea lemnului, nelipsind cele cinegetice, foarte importante pentru achiziția hranei. De asemenea, acest ansamblu de piese din materii dure animale se racordează întru totul celorlalte ansambluri mezolitice din zona Porților de Fier²⁴.

Acest studiu este o primă parte dintr-o analiză mai amplă, dedicată industriei materiilor dure animale din situl de la Ostrovul Banului. În viitor, dorim să insistăm și asupra datelor legate de contextul arheologic al pieselor în secțiuni, în speranța identificării unor structuri specializate (mici ateliere, depozite de suporturi sau piese finite;

²⁰ Lozovskaya, Lozovski 2015.

²¹ Maigrot 2001.

²² Boroneanț 1969, Fig. 4/3–4, Fig. 5.

²³ Boroneanț 2000.

²⁴ Mărgărit, Boroneanț 2017.

trăsături tehnologice cu valoare culturală – posibil prezente într-un anumit nivel și eventual absente în celelalte etc.)

Mulțumiri

Acest studiu a fost susținut de grantul CNCS-UEFISCDI, proiect număr PN-II-RU-TE-2014-4-0519.

Mulțumim domnului Adrian Bălășescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române) pentru sprijinul acordat în determinarea tipurilor de suporturi, în funcție de specie.

BIBLIOGRAFIE

Averbouh 2003,

A. Averbouh, *Le quatrième élément ou essai sur l'identification d'un choix à connotation symbolique des matières premières osseuses au Paléolithique supérieur*, în *Revue Archéologique de Picardie*, no. special (Le sens en Préhistoire), 2003, 243–249.

Averbouh, Buisson 2003,

A. Averbouh, D. Buisson, *Les lissaires*, în J. Clottes, H. Delporte, *La Grotte de la Vache (Ariège). I – Les occupations du Magdalénien*, Paris, 2003, 309–324.

Bălășescu, Radu 2012,

A. Bălășescu, V. Radu, *Fauna de la Ostrovul Banului, sector D*, în A. Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu la Porțile de Fier*, Cluj-Napoca, 2012, 163–167.

Boroneanț 1969,

V. Boroneanț, *Découverte d'objets d'art épipaléolithique dans la zone des Portes-de-Fer du Danube*, în *Rivista di Scienze Preistoriche*, XXIV, 2, 1969, 283–298.

Boroneanț 1970,

V. Boroneanț, *La période Epipaléolithique sur la rive roumaine de Portes de Fer du Danube*, în *PZ*, 45, 1, 1970, 1–25.

Boroneanț 1973,

V. Boroneanț, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des Portes de Fer*, în *Dacia* (N.S.), XVII, 1973, 5–39.

Boroneanț 2000,

V. Boroneanț, *Paléolithique supérieur final et Epipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București, 2000.

Boroneanț 2012,

A. Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu la Porțile de Fier*, Cluj-Napoca, 2012.

Camps-Fabrer (ed.) 1990,

H. Camps-Fabrer (eds.), *Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique. Cahier III: Poinçons, pointes, poignards, aiguilles*, Publications de L'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1990.

Camps-Fabrer et alii 1998,

H. Camps-Fabrer, P. Cattelain, S.-Y. Choi, E. David, J.-L. Pasqual-Benito, N. Provenzano, D. Ramseyer (eds.), *Fiches typologiques de l'Industrie osseuse préhistorique. Cahier VIII. Biseaux et tranchants*, Treignes, 1998.

Christidou, Legrand 2005,

R. Christidou, A. Legrand, *Hide working and bone tools: Experimentation design and applications*, in H. Luik, *From hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth*. 4th Meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group. Tallinn. 2003, Tallinn, 2005, 385–396.

Cristiani, Borić 2012,

E. Cristiani, D. Borić, *8500-year-old Late Mesolithic garment embroidery from Vlasac (Serbia): technological, use-wear and residue analyses*, in *JAS*, 39, 2012, 3450–3469.

Cristiani et alii 2014,

E. Cristiani, I. Živaljević, D. Borić, *Residue analysis and ornament suspension techniques in prehistory cyprinid pharyngeal teeth beads from Late Mesolithic burials at Vlasac (Serbia)*, in *Journal of Archaeological Science*, 46, 292–310.

Dinu et alii 2007,

A. Dinu, A. Soficaru, N. Mirițoiu, 2007 *The Mesolithic at the Danube's Iron Gates: new radiocarbon dates and old stratigraphies*, in *DP*, XXXIV, 2007, 31–52.

Lozovskaya, Lozovski 2015,

O. Lozovskaya, V. Lozovski, *Multipurpose tools from beaver jaws, Zamostje 2 site: technology of manufacturing and use*, in *Traces in the history. Dedicated to 75 Anniversary of Viacheslav E. Shchelinsky*, St. Petersburg, 2015, 163–180.

Maigrot 1999,

Y. Maigrot, *Technical and functional study of ethnographic (Irian Jaya, Indonesia) and archaeological (Chalain and Clairvaux, Jura, France, 30th century BC) tools made from boars' tusks*, in S. Beyries, P. Petrequin, *Ethno-archaeology and its transfers* (Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Fifth Annual Meeting in Bournemouth 1999), BARIntSer 983, Oxford, 2001, 67–79.

Mărgărit, Boroneanț 2017,

M. Mărgărit, A. Boroneanț, *Industria materiilor dure animale din situl mezolitic de la Alibeg (jud. Caraș-Severin)*, in *MCA*, XIII, 2017, in press.

Mărgărit et alii, 2017,

M. Mărgărit, V. Radu, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Experimental studies of personal ornaments*

from the Iron Gates Mesolithic, in *Archaeological and Anthropological Sciences*, 2017, doi:10.1007/s12520-017-0522-5.

Păunescu 2000,

A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre*, București, 2000.

Raskova Zelinkova 2010,

M. Raskova Zelinkova, *Reconstructing the "Chaîne opératoire" of skin processing in Pavlovian bone artifacts*, in A. Legrand-Pineau, I. Sidéra, N. Buc, E. David, V. Scheinsohn, *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, Technological and Functional Signature*, BARIntSer 2136, Oxford, 2010, 191–200.

Živaljević et alii 2017,

I. Živaljević, D. Popović, A. Snoj, S. Marić, Ancient DNA analysis of cyprinid remains from the Mesolithic-Neolithic Danube Gorges reveals an extirpated fish species *Rutilus frisii* (Nordmann, 1840), in *Journal of Archaeological Science*, 79, 2017, 1-9.

MORPHOLOGICAL AND FUNCTIONAL ANALYZE OF ANIMAL HARD SUBSTANCES FINDS FROM OSTROVUL BANULUI MESOLITHIC SITE (MEHEDINȚI COUNTY)

Abstract

The Mesolithic site at Ostrovul Banului was investigated by Vasile Boroneant in 1966, prior to the building of the Iron Gates I hydroelectric dam. 227 items made of hard animal materials (in various stages of manufacturing) were the subject of the present research. Four categories of raw materials were identified: deer antler, long bone diaphyses, teeth (mammals and fish) and gastropod shells. All raw materials could have been obtained locally, suggesting their direct acquisition and processing by the Mesolithic community. The typological range is limited, but comprises well-defined tool series. The most representative were antler chisels, bone points and tusk side-scrapers. While the projectile points are indicative of hunting activities, the other items suggest domestic uses (cutting and shaving wood, perforating and cleaning hides, etc.). An important observation concerns raw material differentiation of the blanks: volume blanks for antler, and flat blanks in the case of bone and tooth. Analysis of the hard animal materials from Ostrovul Banului indicates a community that was highly specialized both economically and technologically. The inventory fits the general pattern of Mesolithic assemblages from the Iron Gates.

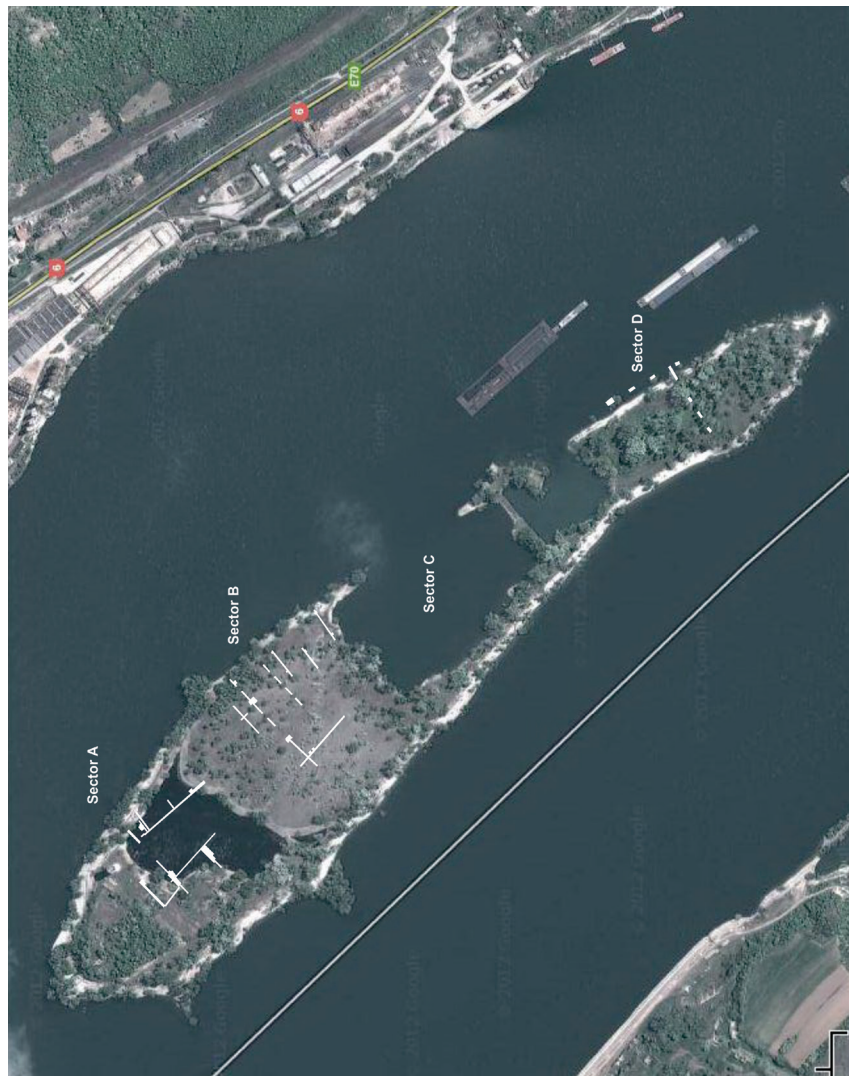

Figura 1: Amplasarea sectoarelor cercetate la Ostrovul Banului / Location of the investigated sectors on Ostrovul Banului.

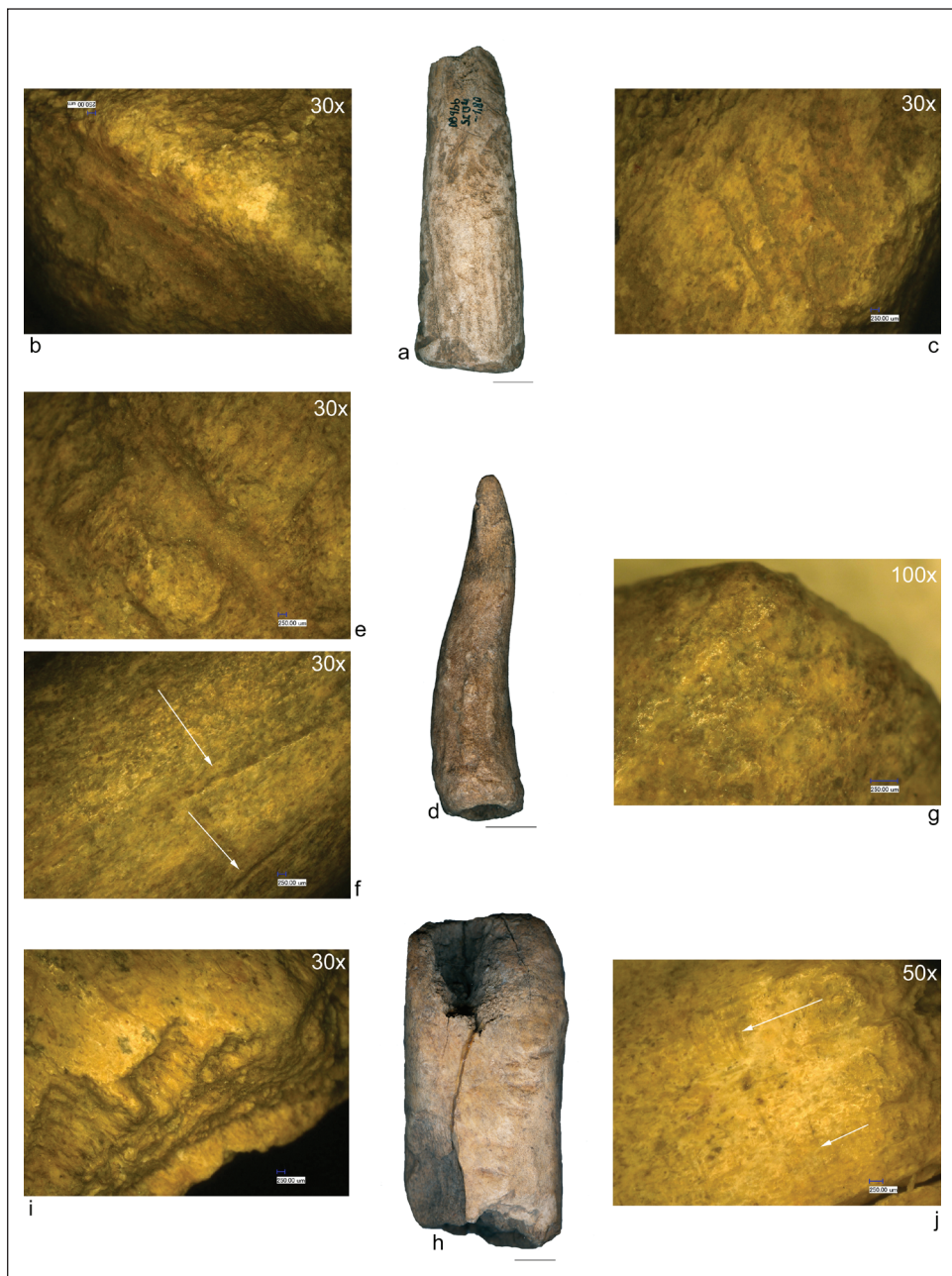

Figura 2: a, d, h. Dălți confecționate pe suport în volum; b e, i. metode de segmentare; c, j. amenajarea frontului activ; g. uzura dezvoltată la nivelul frontului activ / a, d, h. Chisels made on volume blanks; b, e, i. segmentation techniques; c, j. morphology of the active front; g. usewear developed on the active front.

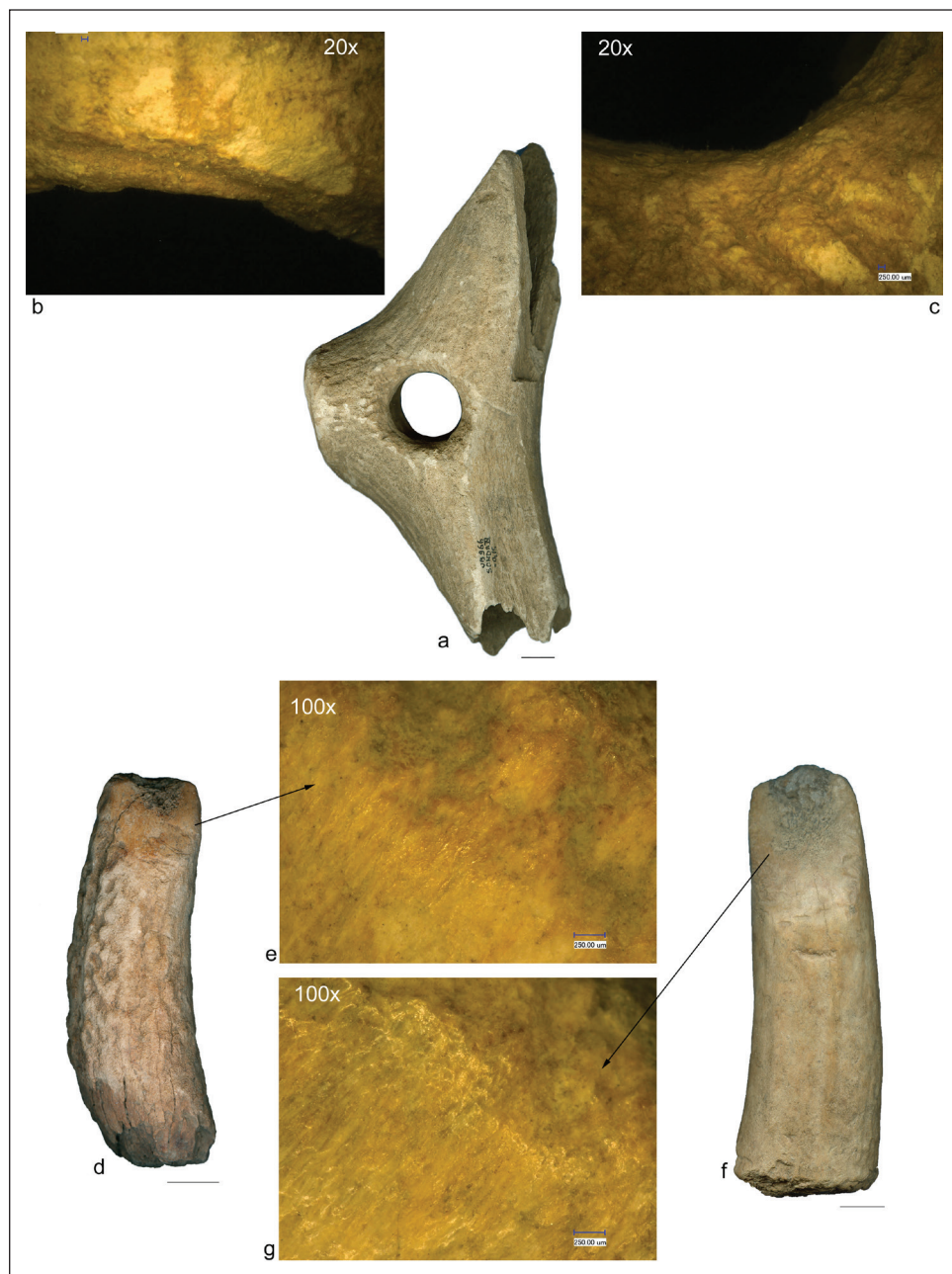

Figura 3: a, d, f. Dălți confecționate pe suport în volum; b. metodă de segmentare prin *sciage*; c. detaliu perforație; e, g. uzura dezvoltată la nivelul frontului activ / a, d, f. Bevelled tools made on volume blanks; b. segmentation by sawing c. detail of the perforation; e, g. usewear developed on the active front.

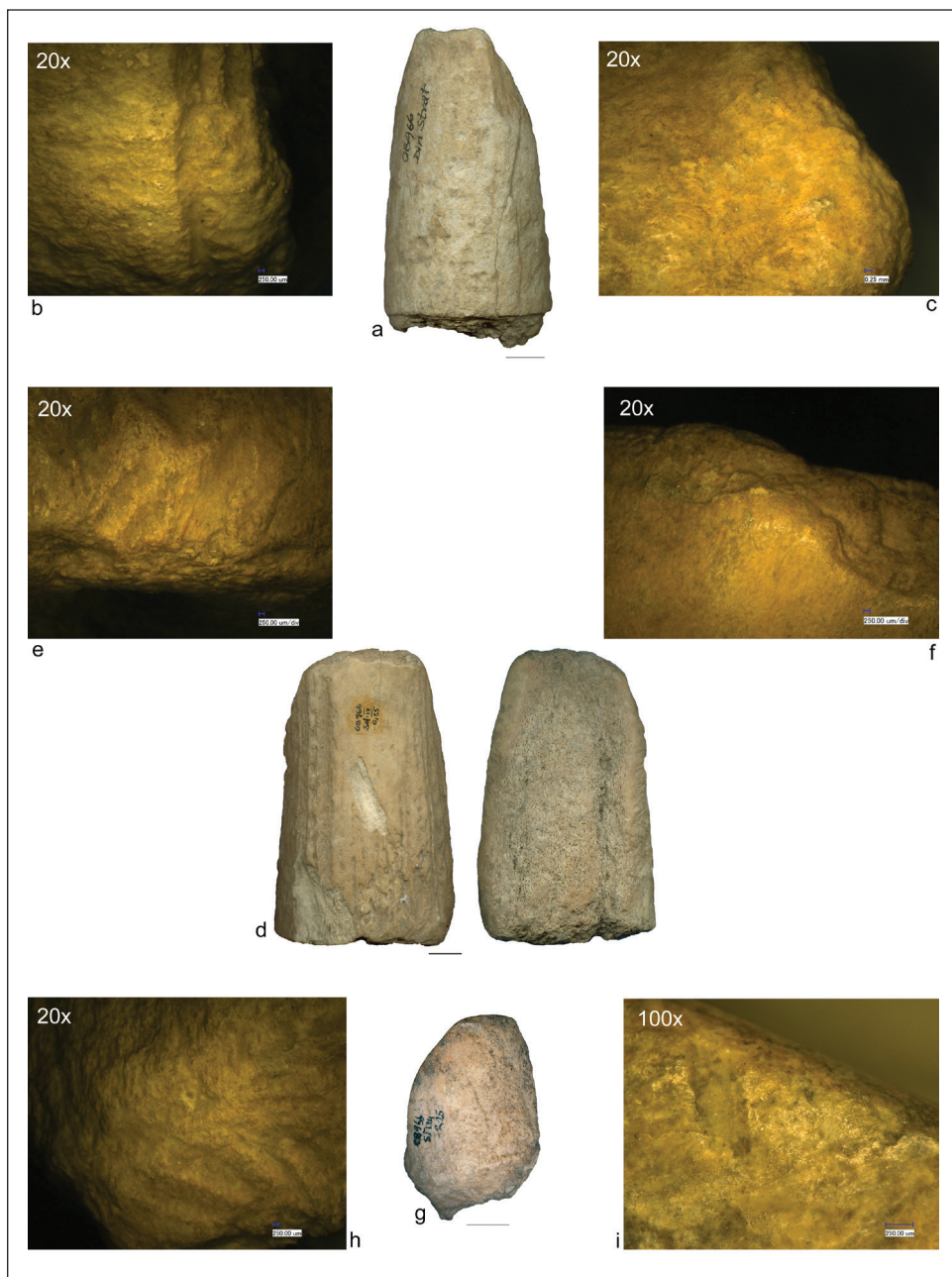

Figura 4: a, d, g. Dălți confecționate pe suport plat; b. metodă de segmentare prin *sciage*; c, f, i. uzura dezvoltată la nivelul frontului activ; e. fracturi la nivelul extremității proximale; h. segmentare prin percuție / a, d, g. Bevelled tools made on flat blanks; b. segmentation by sawing; c, f, i. usewear developed on the active front; e. fractures on the proximal end; h. segmentation by percussion.

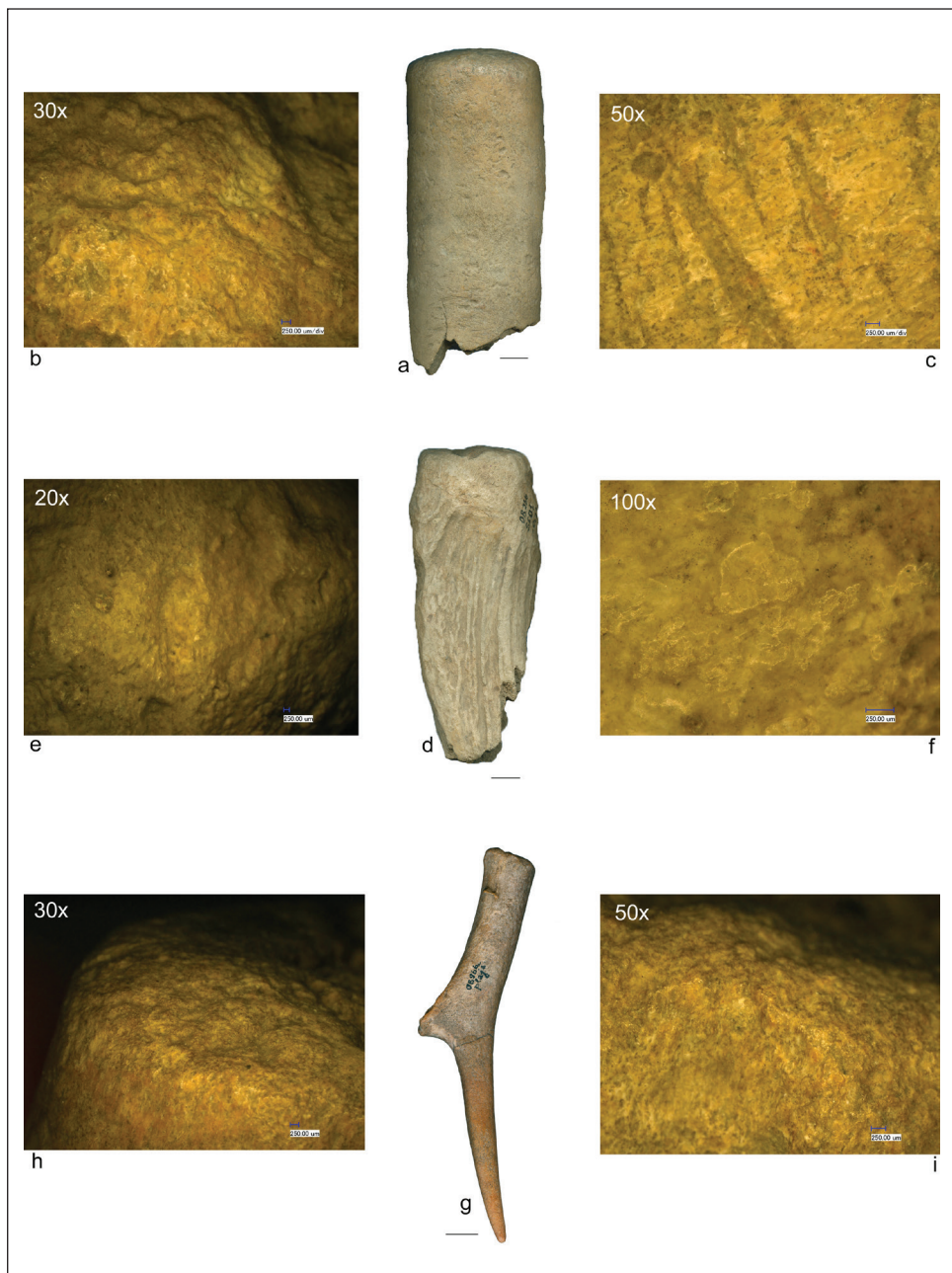

Figura 5: a, d, g. Percutoare confecționate din corn; b, e, h. stigmatе de percuție prezente la nivelul frontului activ; c. incizii rezultate din contactul cu o piesă litică; f, i. lustru dezvoltat la nivelul frontului activ / a, d, g. Antler hammers; b, e, h. percussion stigmata on the active front; c. incisions made with a lithic tool; f, i. usewear lustre developed on the active front.

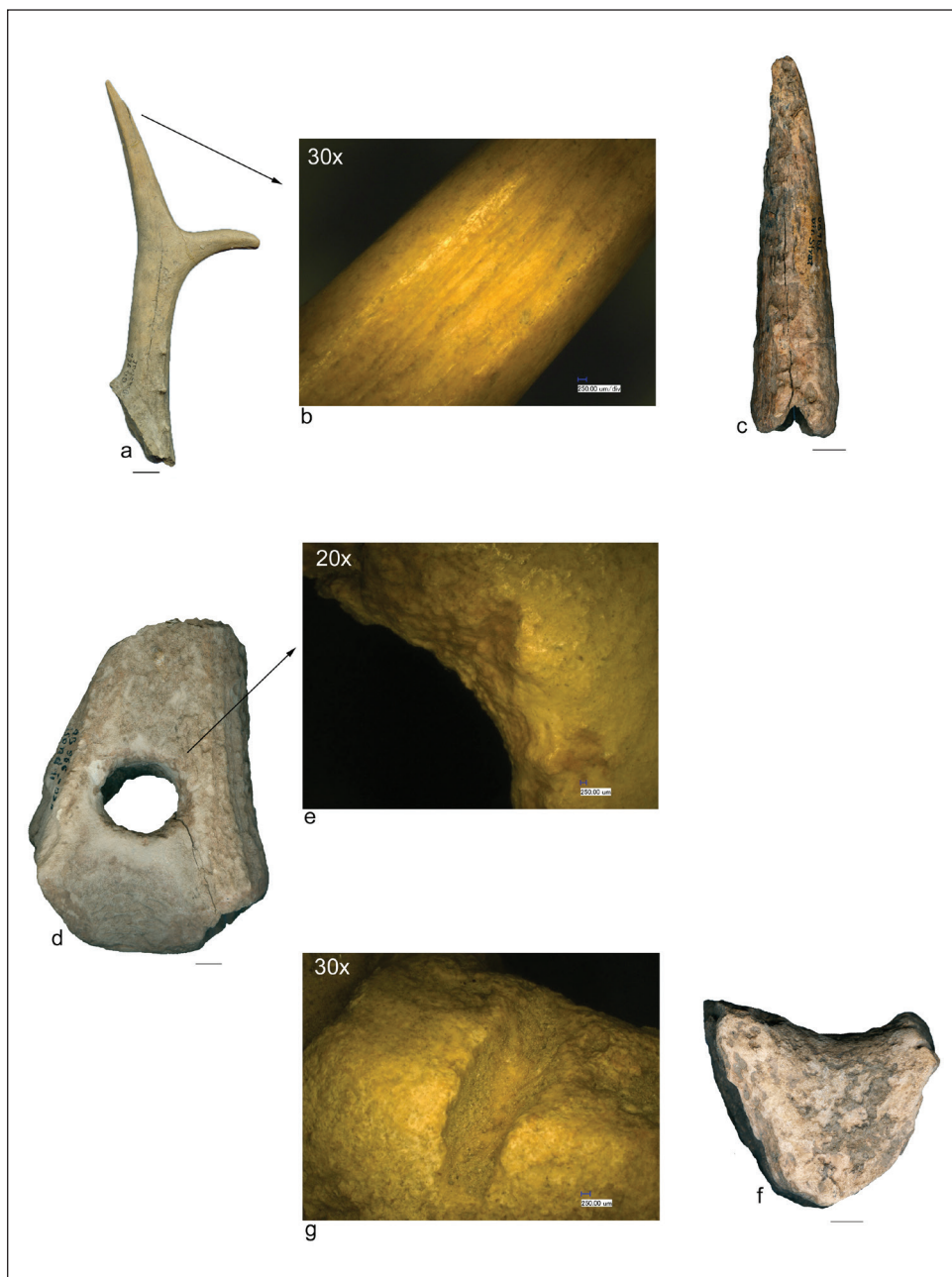

Figura 6: a. Vârf confecționat dintr-o ramură de *Capreolus capreolus*; b. stigmat de amenajare prin *raclage*; c. mâner; d, f. piesă indeterminată ca funcționalitate; e. detaliu procedeu de amenajare a perforației; g. șanțuri realizare prin tăiere / a. Point made on a *Capreolus capreolus* tine; b. stigmata resulted from scraping c. socket; d, f. indeterminate tool; e. detail with the shaping of the perforation; g. grooves made by sawing.

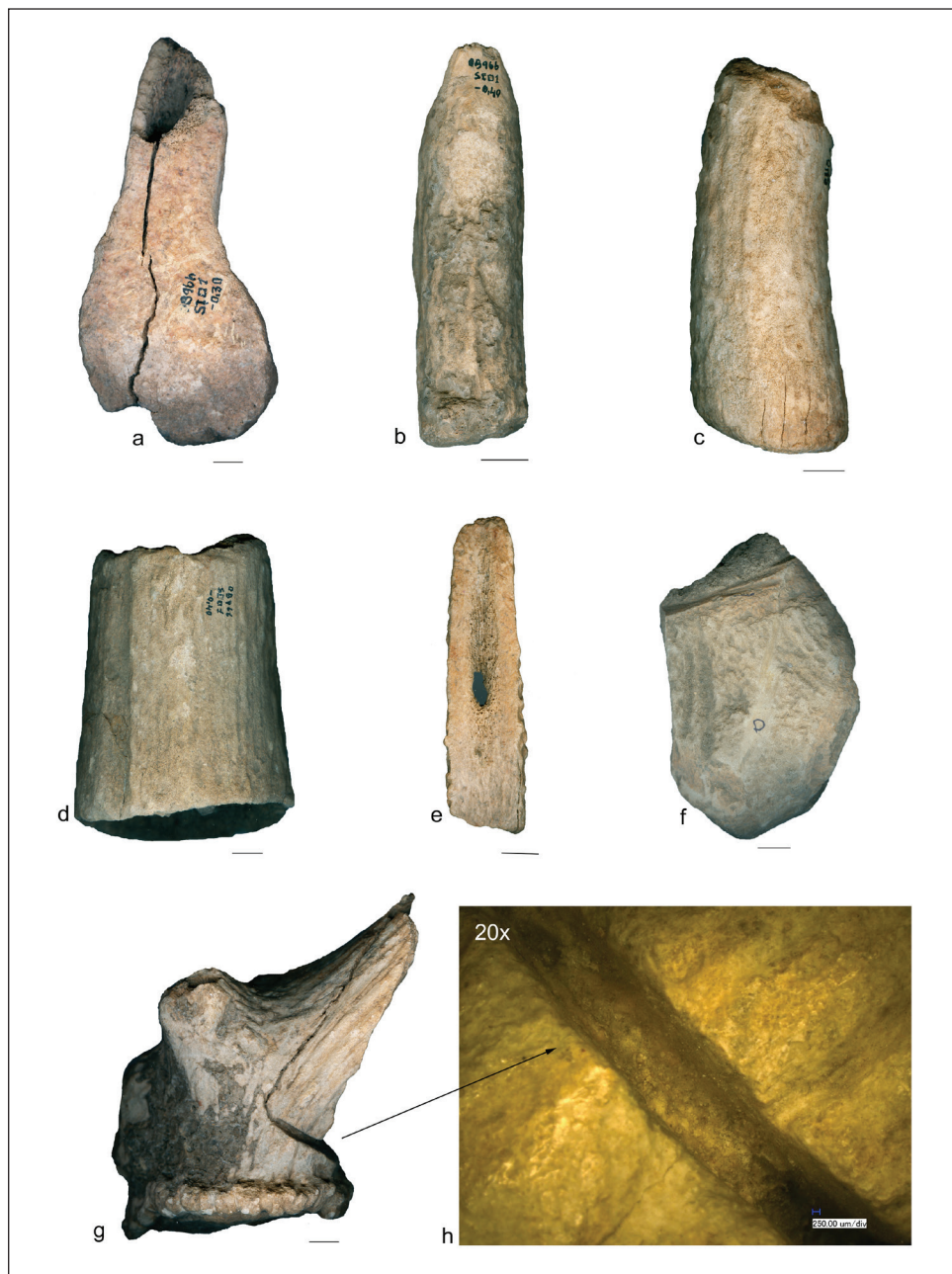

Figura 7: a, b. Preforme confecționate din corn; c-e. suporturi; f-g. resturi de debitaj; h. metodă de segmentare prin *sciage* / a, b. Antler preforms; c-e. blanks; f-g. debitage waste; h. segmentation by sawing.

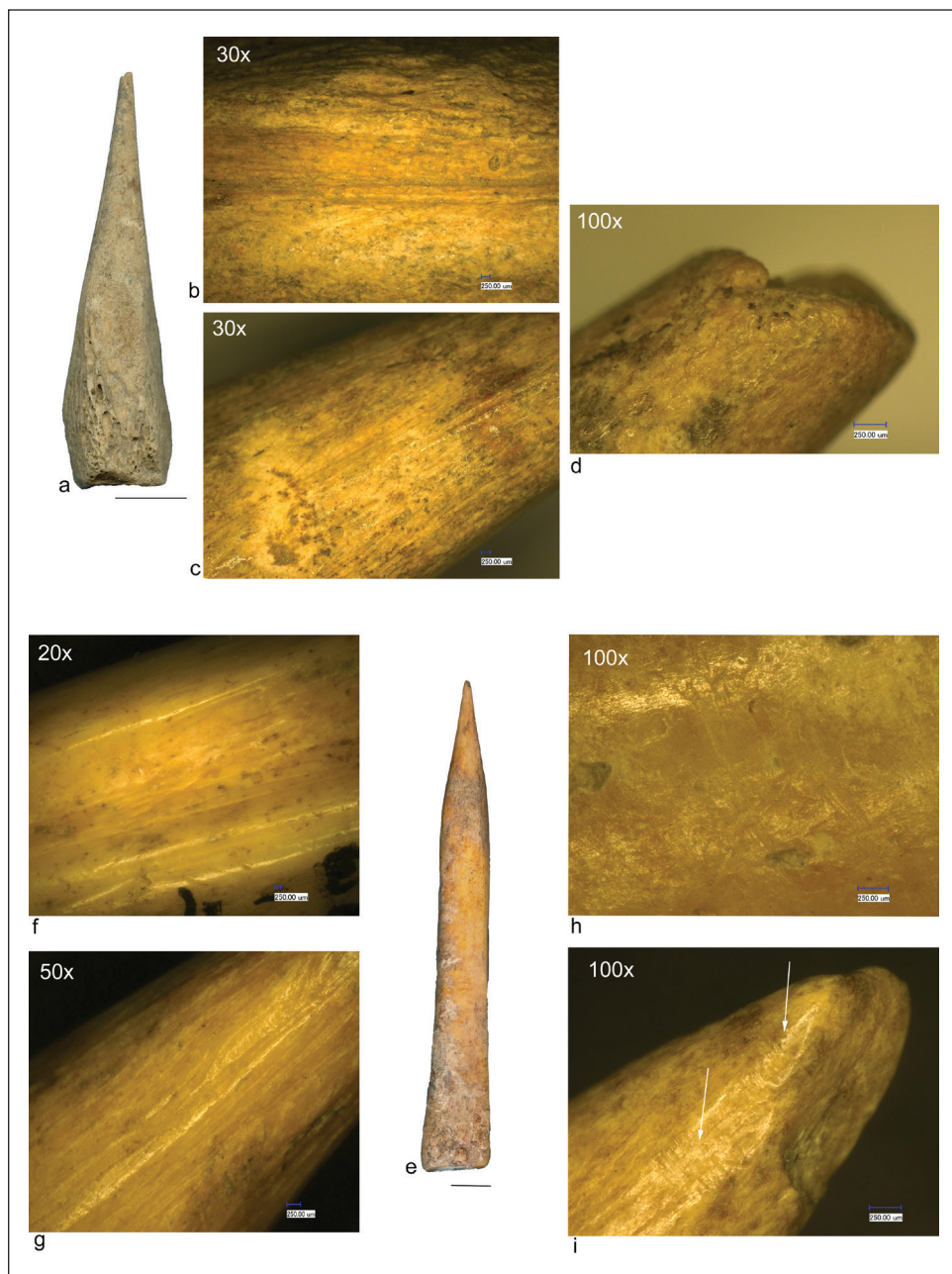

Figura 8: a, e. Vârfuri din os, confecționate pe suport plat; b, f. debitaj longitudinal prin *rainurage*; c, g. amenajare front activ prin *raclage*; d, i. front activ cu uzură extinsă; h. uzură în suprafață / a, e. Bone points of flat blanks; b, f. longitudinal debitage by grooving; c, g. shaping the active front by scraping; d, i. active front with intensive usewear; h. superficial surface usewear.

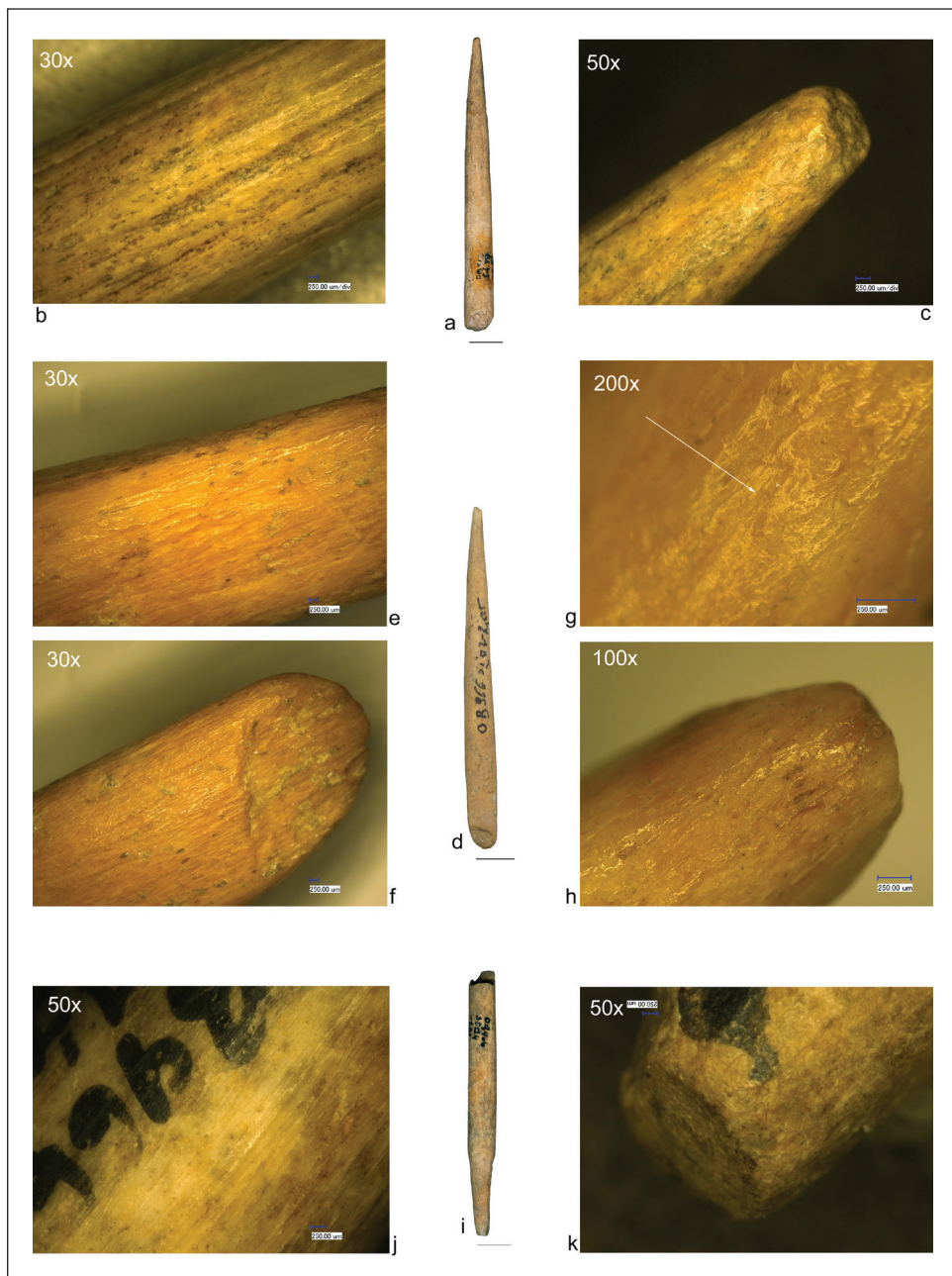

Figura 9: a, d, i. Vârfuri de arme; b, e, j. amenajare prin *raclage*; f, k. detaliu extremitate proximală; c, h. detaliu vârful; g. uzură intensă la nivelul frontului activ / a, d, i. Projectile points; b, e, j. shaping by scraping; f, k. detail of the proximal end; c, h. detail of the tip end; g. intensive usewear of the active front.

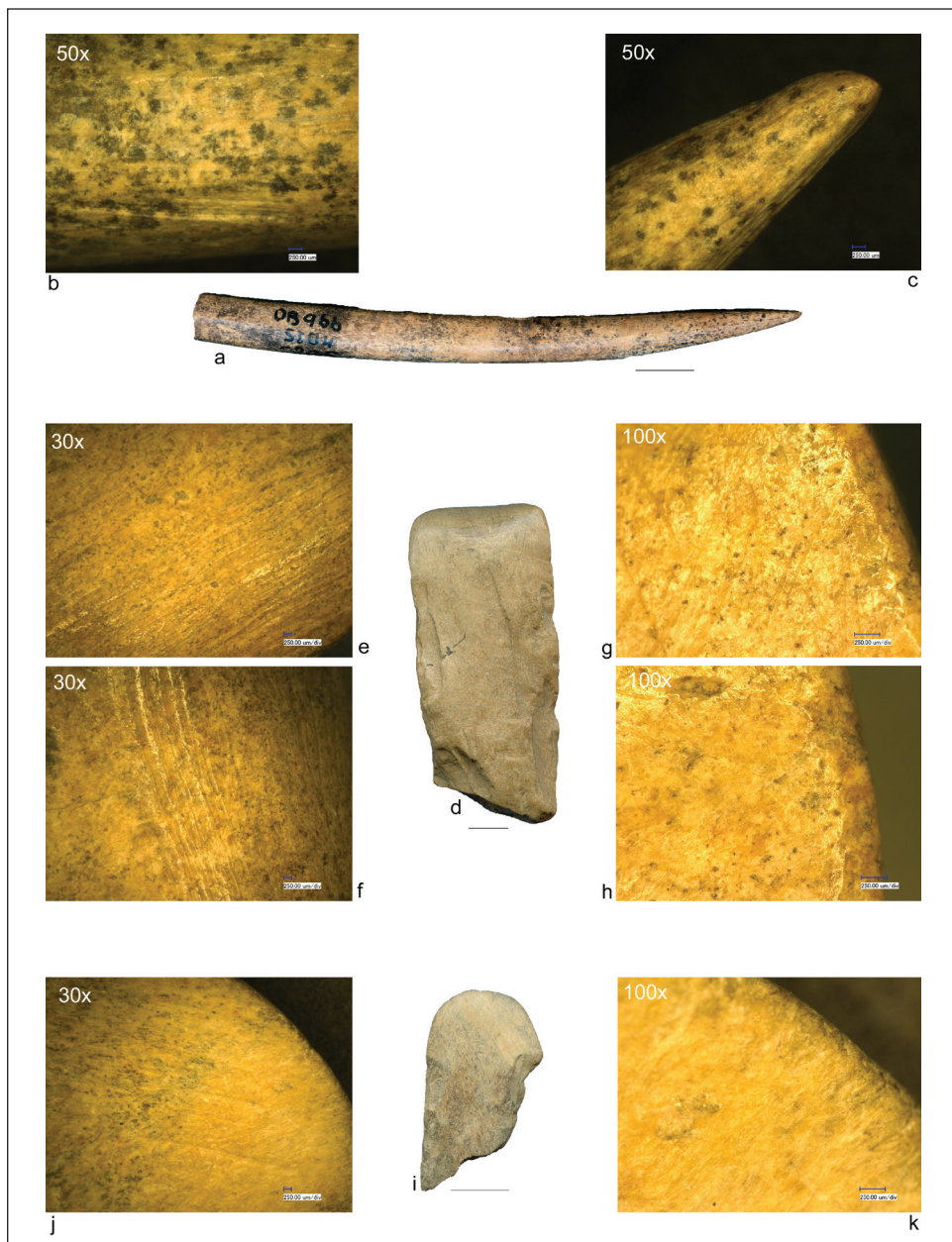

Figura 10: a. Vârf din os, pe suport în volum; b. amenajarea suprafeței prin *raclage*; c. detaliu vârf lipsit de uzură; d, i. dălți din os, pe suport plat; e, j. amenajarea frontului activ prin *raclage*; f. reascuțirea frontului activ prin *raclage*; g-h, k. uzură la nivelul frontului activ / a. Bone point on a volume blank; b. shaping by scraping; c. Detail of an unused tip point; d, i. bone bevelled tools on flat blanks; e, j. shaping of the active front by scraping; f. re-sharpening the active front by scraping; g-h, k. usewear on the active front area.

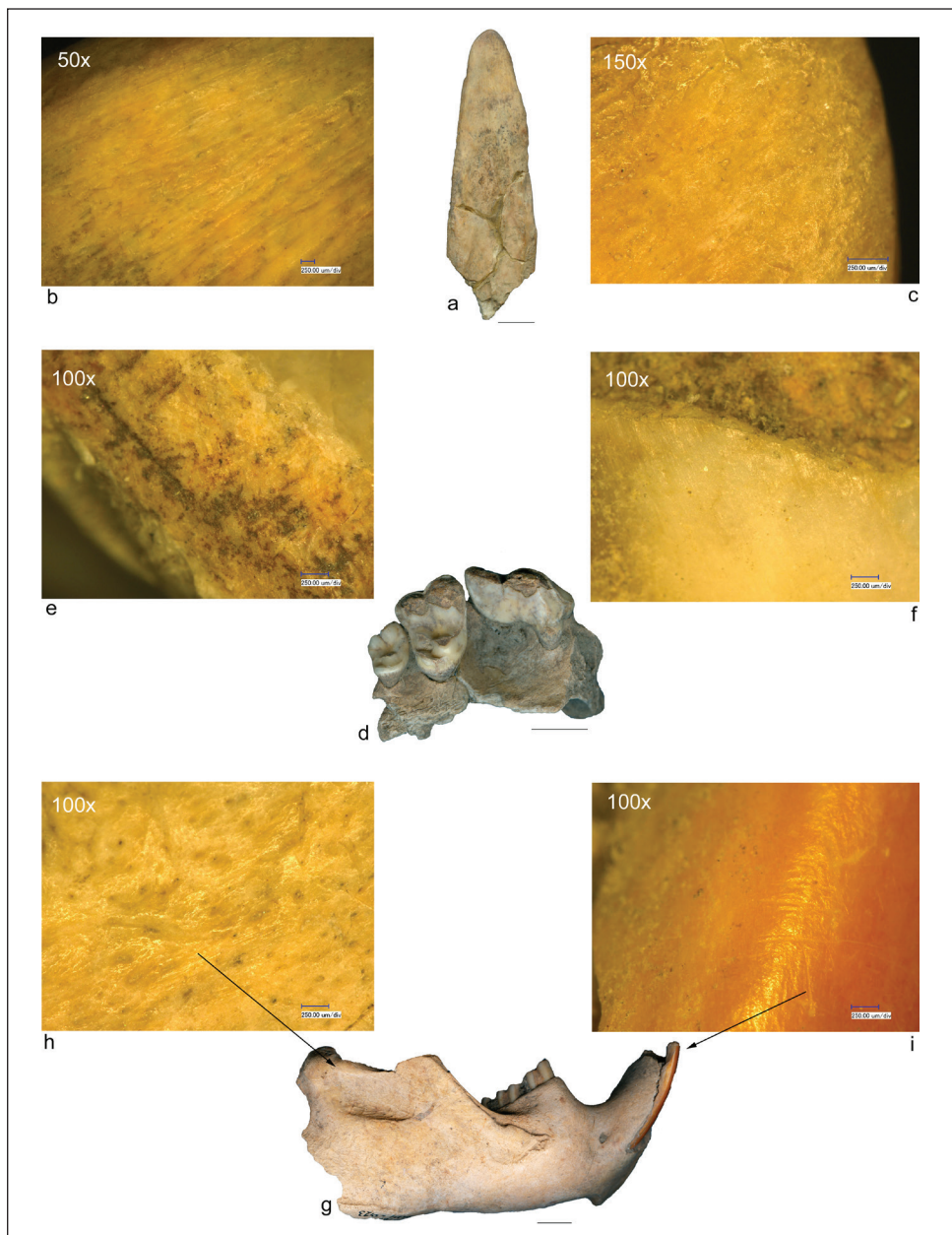

Figura 11: a. Spatulă confecționată din os; b. amenajare front activ prin *raclage*; c. uzură la nivelul frontului activ; d. abraziune la nivelul dinților; e. uzura la periferia suprafeței de frecare; f. mandibulă de *Canis familiaris*; g, h. detalii suprafețe de uzură / a. Bone spatula; b. shaping of the active front by *scraping*; c. usewear on the active front area; d. *Canis familiaris* mandible fragment; e. teeth abrasion; f. *Castor fiber* mandible fragment; g, h. detail of usewear affected areas.

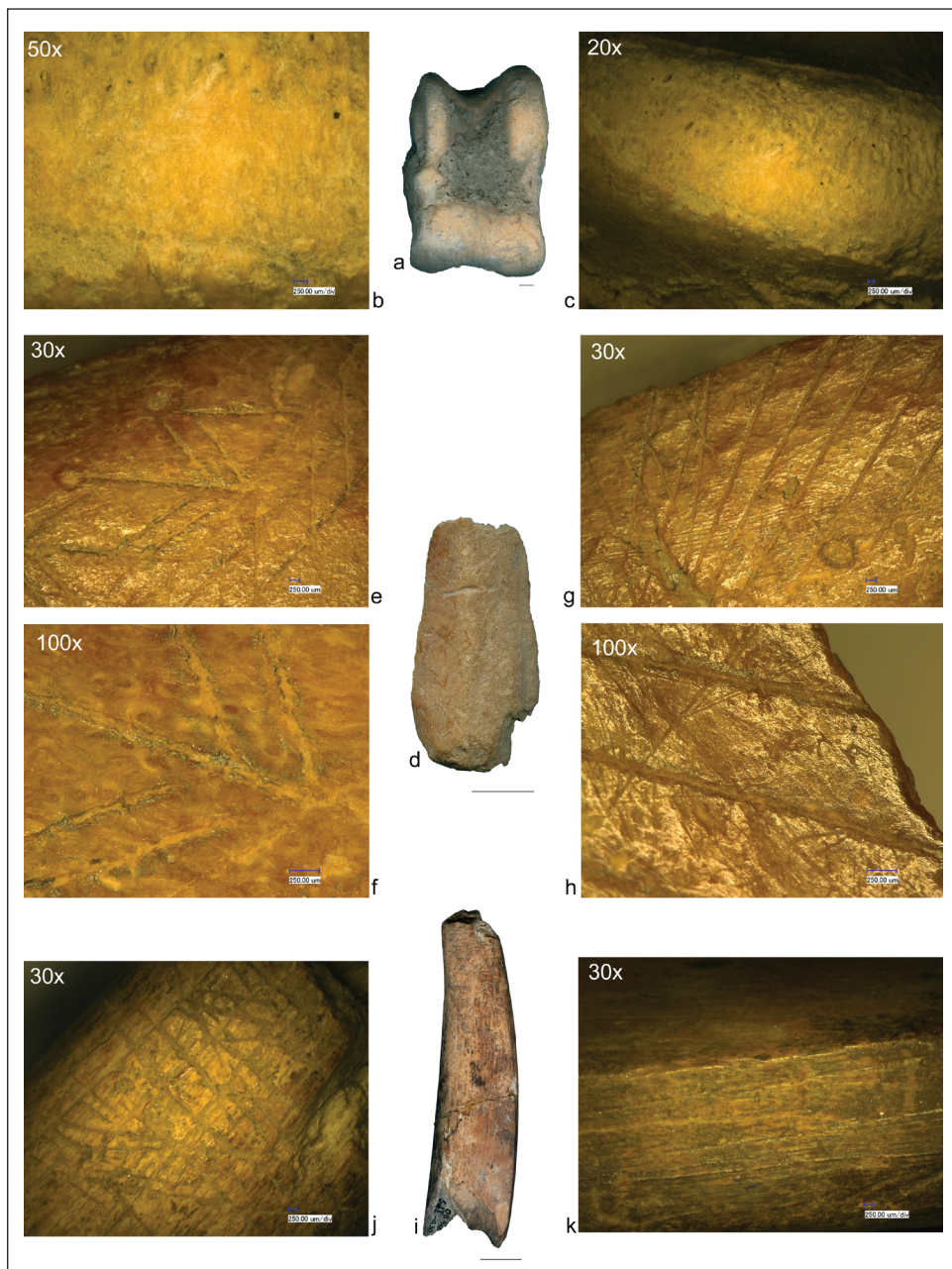

Figura 12: a. Astragal abrazat de *Bos* sp.; b-c. suprafața de abraziune; d. fragment de os decorat; e-h. detalii ale decorului; i. fragment de piesă cu o funcție indeterminabilă; j. rețea de linii incizate; k. fasonajul laturilor de debitaj / a. *Bos* sp. abraded astragal; b-c. abrasion area; d. fragment of decorated bone; e-h. detail of the decoration; i. fragment of an indeterminate tool; j. network of incised lines; k. shaping of the debitage sides.

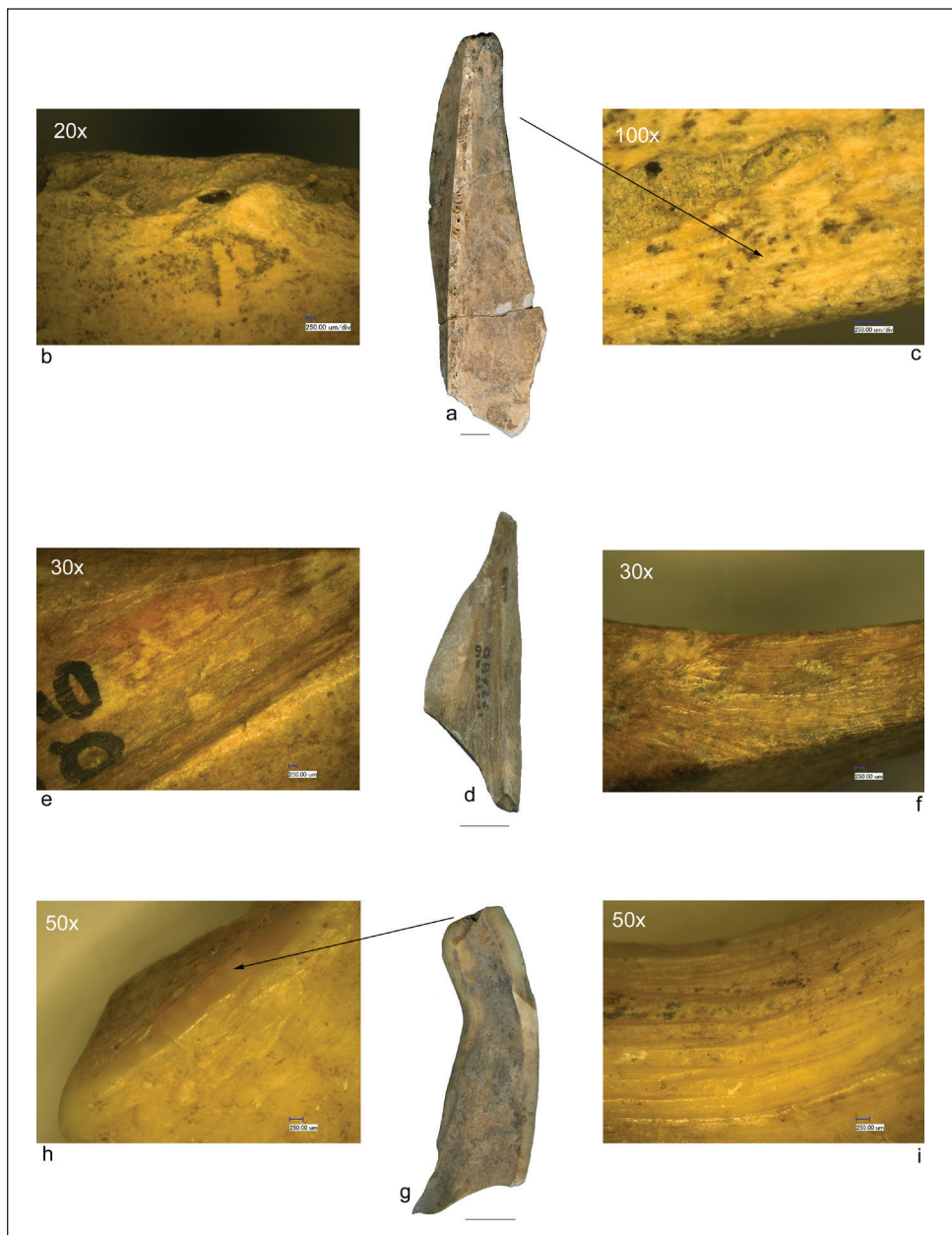

Figura 13: a. Scapulă de *Cervus elaphus* prelucrată; b. amenajare în percuție; c. latură cu stigmat de uzură; d, g. unelte din canin de *Sus* sp.; e. metodă de debitaj longitudinal prin *rainurage*; h. metodă de segmentare prin *sciage*; f, i. reascuțirea frontului activ prin *raclage* / a. modified *Cervus elaphus* scapula; b. shaping by percussion; c. usewear stigmata on one of the faces; d, g. *Sus* sp. tusk tools; e. longitudinal debitage by grooving; h. segmentation by sawing; f, i. resharpener of the active front by sawing.

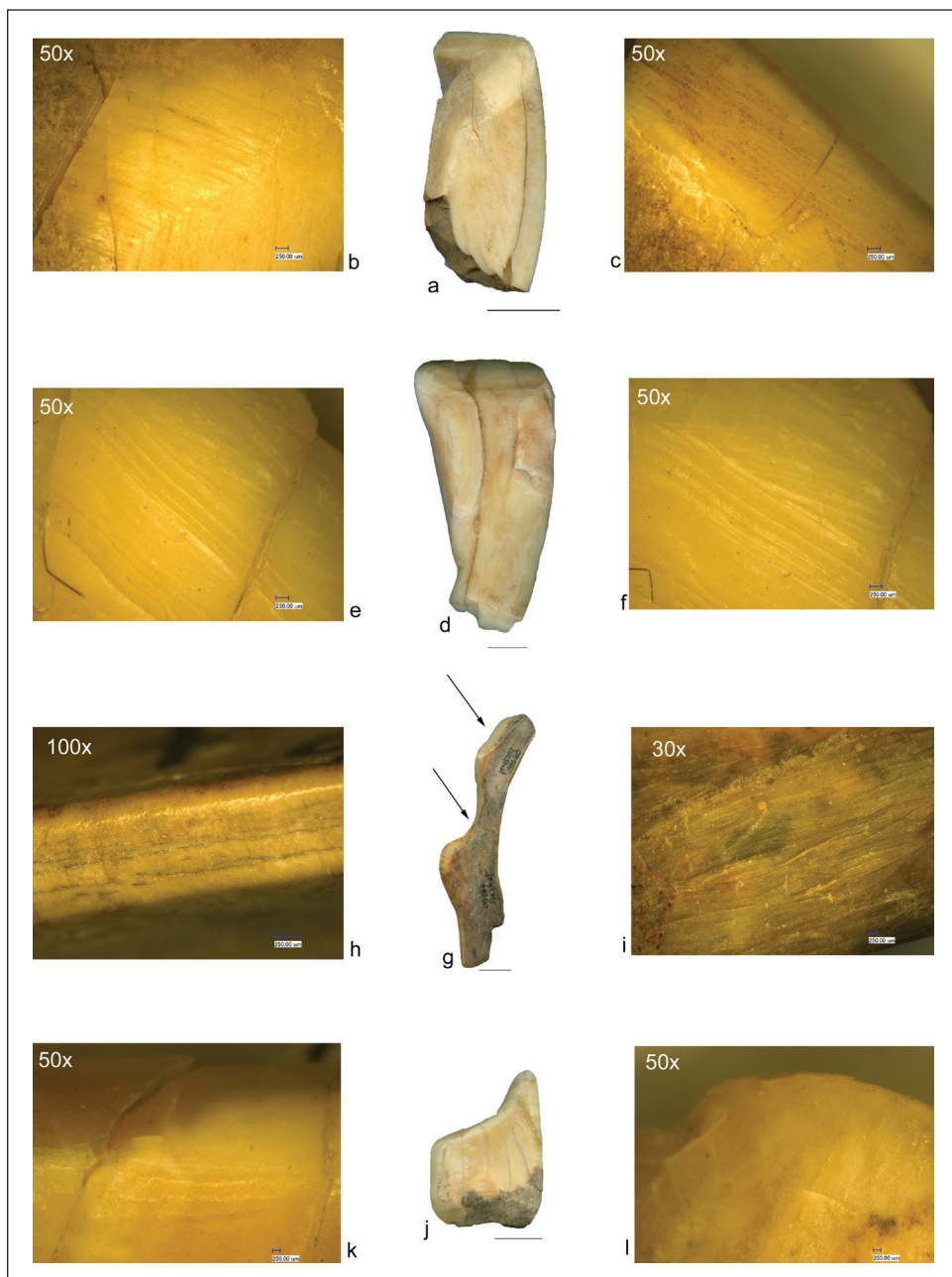

Figura 14: a, d, g, j. Unelte confecționate din canin de *Sus* sp.; b-c, e-f, i, k-l. stigmatе ale reascuțirii frontului activ; h. abraziunea laturii de debitaj / a, d, g, j. *Sus* sp. tusk tools; b-c, e-f, i, k-l. stigmata resulting from re-sharpening of the active front; h. abrasion on the debitage side.

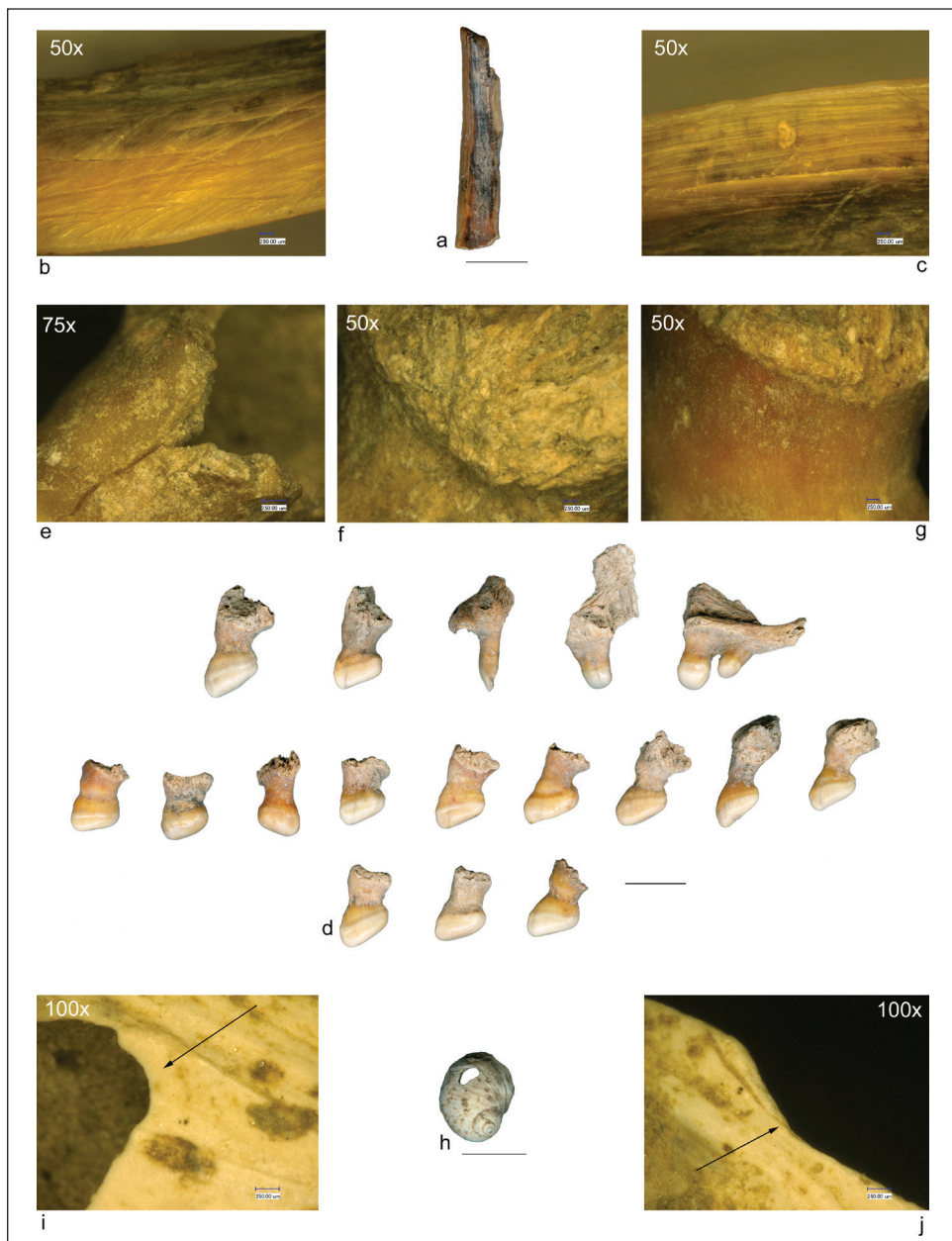

Figura 15: a. Racloir din dinte de *Castor fiber*; b, c. reascuțirea frontului activ; d. dinți faringieni de *Rutilus* sp.; e-g. detalii ale suprafețelor dinților, lipsite de uzură de utilizare; h. cochilie perforată de *Lithoglyphus* sp.; i. deformare perforație; j. deformare apertură / a. Scraper made of a *Castor fiber* tooth; b, c. re-sharpening of the active front; d. pharyngeal teeth of *Rutilus* sp.; e-g. details of the surface of unused pharyngeal teeth; h. perforated shell of *Lithoglyphus* sp.; i. deformation of the perforation; j. deformation of the aperture.

SOME NOTES ABOUT A LA TÈNE PERIOD GLASS BRACELETS FROM DROBETA

*Ana Cristina Hamat**

Keywords: pre-Roman Dacia, Celts, jewellery, glass bracelet, 3rd–2nd centuries BC

Cuvinte cheie: Dacia preromană, celți, bijuterii, brățară de sticlă, sec. III- II î. Chr.

On the occasion of a work visit at the Museum of the Iron Gates Region of Drobeta – Turnu Severin, we noticed on display in a temporary exhibition several glass bracelet fragments, most dated to the Roman age. Among these, the glass fragment with the inventory number II. 7545 constitutes the subject of the present note. The artefact caught our eye because, even though we identified it at a first glance as having a Celtic origin, it had not been published before. The examination of the inventory register revealed that this piece of jewellery was part of the old collection of the Museum. It was catalogued in the year 1962 and was erroneously attributed to the Roman period. The mistake is understandable considering that at the moment when it entered the registry the study of glass bracelets discovered on the territory of Romania was only in its infancy. The first La Tène glass bracelets were published with a context only in 1967¹. On the other hand, in the column with the find spot, the register mentions Drobeta, so it was automatically ascribed to the Roman age without further inquiry. This makes us think that it was probably discovered in a context which appeared undoubtedly Roman to the authors of the archaeological research at that time. Therefore, with our short note we wish to bring into discussion this unpublished jewellery fragment, along with a new typological and chronological classification based on analogies traced throughout Europe.

1. State of research.

The La Tène glass bracelets attributed to the Celts and discovered on the territory of Romania constituted the subject of individualised research only in recent years, in articles like the one published by J. Némethi in 2000², or that by L. Vaida in 2006³. Previously, such items were merely described together with the rest of the inventory

* The Museum of Mountain Banat, Reșița, Bvd. Republicii, no. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

¹ Zirra 1967, 69.

² Némethi 2000.

³ Vaida 2006, 29–41.

from funerary contexts related to the Celts from Transylvania⁴. In the case of Banat and Oltenia, although funerary or habitation contexts attributed to these populations were published⁵, there were no glass bracelets among the discoveries. Thus, the present fragment is the only Celtic jewellery of this kind recovered from the territory of Oltenia.

2. Discovery context

Unfortunately, as mentioned above, the only record of its discovery context is 'Drobeta' and we know it entered the inventory register on February 15th, 1962. However, there are some clues that can provide further information on the place of discovery. First of all, regarding the exact location, we can suspect that it was found on the territory of the modern city, probably on the occasion of the research carried out in the fort or in its immediate vicinity. A first indication of this is the fact that until 1972 the name of the modern city was just 'Turnu Severin', and so the name 'Drobeta' must have referred to the area of the fort and its civilian settlement, whose location on the field was already largely known since the 18th century⁶. This discovery marks another point with Celtic finds from Oltenia; the area around Drobeta was actually known in the specialised literature for the discoveries attributed to this population. Thus, the bibliography mentions that archaeological excavations had been carried out between 1961 and 1970 at the Roman fort, also at the Şimian Holm and at Schela Cladovei⁷ and that all of this places yielded Celtic material, both in habitation and in funerary contexts. These mainly consisted of pottery, weapons, an iron snaffle bit, various metal objects, as well as a monetary hoard⁸. The finds were assigned by M. Davidescu primarily to the Scordiscan Celts⁹, a population which settled in the Balkan area at the confluence of the Sava river with the Danube around the time of the invasion and defeat suffered by the Celtic tribes at Delphi¹⁰. The area under their control stretched along the Danube and temporarily also included parts of present-day Romanian territory¹¹. From a historical point of view, the Minor Scordiscans are attested by Strabon in the area adjacent to the Danube, east of the Morava¹², so the territory between this river and the Iron Gates was briefly controlled by them¹³, a fact also archaeologically confirmed by the presence of Scordiscan material both on the territory of Oltenia, and that of Banat¹⁴. To the spots with Celtic finds mentioned above one should also add the tomb from Corbului

⁴ Zirra 1967, 69; Crişan 1973, 75; Lazăr 1975, 72; Crişan 1975, 47; Zirra 1980, 65–69; Némethi 1988; Némethi 1989; Némethi 1992; Némethi 2000, 168–169.

⁵ Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999; Rustoiu, Ursuţiu 2013.

⁶ Benea 1977, 133.

⁷ Boroneanţ, Davidescu 1968, 253–260; Davidescu 1980, 50–51; Stingă 1998, 13.

⁸ Davidescu 1980, 50–51; Stingă 1998, 13.

⁹ Davidescu 1980, 50–51.

¹⁰ Rustoiu 2015, 20.

¹¹ Rustoiu, Ursuţiu 2013, 323; Rustoiu 2004–2005, 59–60.

¹² Strabon, *Geografia*, VII, 5, 12.

¹³ Rustoiu 2004–2005, 59.

¹⁴ Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999, 221.

Holm, dated to Lt. B2b, located on an island of the Danube which was also part of their territory¹⁵. South of the Danube and in the area nearing Drobeta, isolated discoveries attributed to the Minor Scordiscans and dated to Lt. C1 were made at Boljetin, Pecka Bara and Negotin¹⁶.

For an overview of the chronological and territorial situation of the Celtic finds from the immediate vicinity of the city one must also mention the funerary contexts at Corcova, discovered in 1975, and at Gruia, in 1969¹⁷, as well as the most recent at Florești, dated towards the end of the Celtic horizon, between the end of the 2nd and the middle of the 1st centuries BC. The last was attributed to the Padea- Panagjiurski Kolonii group, a warrior elite from the south which concluded the Celtic domination in the area¹⁸.

Consequently, Celtic discoveries from around Drobeta fall into the general picture of the consequences of the Celtic expansion towards the east and the invasion from 280–277, as well into the circumstance created by the arrival of the Padea Panagjurski Kolonii group¹⁹. Against this general background, the presence of La Tène population somewhere in the territory of the modern city of Drobeta–Turnu Severin is once more pointed out by the existence of the bracelet fragment discovered here. Regarding the exact find spot, we believe that the fragment was almost certainly discovered during the research of the Roman fort, thus explaining why its origin was registered as ‘Drobeta’. It was probably one of the materials displaced by the building of the fort in antiquity. It might have originally come from a funerary context, considering that such bracelets predominantly appear as items of the funerary inventory of female graves²⁰. We cannot rule out its provenance from a habitation context either, bearing in mind the fact that in the rest of Europe glass bracelets were mainly discovered in habitation contexts. However, since all of the finds from our area come from graves, we believe that the piece from Drobeta also originates from a funerary context.

3. Description

The bracelet fragment has a total length of 7.9 cm and is manufactured from blue translucent glass with appliques of white opaque glass paste²¹. It has a D-shaped section with two central ribs flanked by another two smaller ones. At the base it is 1.2 cm wide and the maximum height of the moulding reaches 0.4 cm. The bracelet was manufactured in the hot glass technique, modelled on a rotating core with the help of an iron rod²². In what concerns the type, such bracelets are rather widespread in the

¹⁵ Zirra 1971, 223; Rustoiu 2004–2005, 56, 60.

¹⁶ Rustoiu 2004–2005, 60.

¹⁷ Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999, 217–229.

¹⁸ Rustoiu 2015, 27–28.

¹⁹ Rustoiu 2004–2005, 53.

²⁰ Rustoiu 2004–2005, 56.

²¹ Generally, opaque glass is used for the decoration, not for the body of the bracelet, and usually comes in two colours, white and yellow (Karwowski 2004, 59).

²² Karwowski 2012, 250, Fig. 7.

Celtic world, with analogies known from Austria, at Seebarn, where they are dated to Lt. C2²³, from Poland, at Pleszow, with the same date²⁴, as well as from France, at La Lande du Rameau and Le Petit Mont Arzon, where they are dated to Lt. C2 – Lt. D1²⁵. Furthermore, a close analogy for our piece was also found in Slovakia, at Žehra, dated to Lt. C1 – Lt. C2²⁶.

Our fragment is deformed due to a secondary burning, and part of the zig-zag appliques are no longer preserved. The blue colour, often called cobalt blue, is typical for La Tène period bracelets, while the glass is predominantly translucent, without visible impurities, and comes in different shades²⁷. The presence of zig-zag decorations made from yellow or white opaque glass paste on cobalt blue-coloured bracelets is typical for the Lt. C1b period²⁸.

4. Typological and chronological classification

To date, works of reference for the typological classification of Celtic glass bracelets remain the typology published in 1960 by Th. E. Haevernick²⁹, the one by R. Gebhard in 1989 concerning Manching³⁰, followed by the more recent typologies published by M. Karwowski for Poland in 1997³¹ and that for the territory of Austria published in 2004³², as well K. Tankó's typology for eastern Hungary³³, and the one published by a collective of authors in 2011 with respect to Bretagne³⁴. For the Romanian territory, a typology of Celtic bracelets was devised by I. Némethi in the articles referring to the necropolis at Pişcolt³⁵. In the year 2000, the same author published a typology of the glass bracelets discovered in north-western Romania³⁶ and in 2006 L. Vaida devised another typology according to which the glass bracelets are assigned to type 20³⁷.

Based on the analogies, our fragment can be classified as Th. E. Haevernick's type 7c³⁸. Also, at Manching they were dated to Lt. C1b, during the last quarter of the 3rd and the beginning of the 2nd centuries BC according to R. Gebhard³⁹, a date also supported

²³ Karwowski 2004, 176, cat. nr. 284.

²⁴ Karwowski 1997, 37.

²⁵ Dinard, Gratuze, Chérel 2011, 158.

²⁶ Březinová 2017, 49, 51.

²⁷ Karwowski 2004, 56; Haevernick 1960, 12.

²⁸ Gebhard 1989, 128.

²⁹ Haevernick 1960, 41–66.

³⁰ Gebhard 1989, 128–134.

³¹ Karwowski 1997.

³² Karwowski 2004.

³³ Tankó 2006, 253–263.

³⁴ Dinard, Gratuze, Chérel 2011, 158.

³⁵ Némethi 1988, 65–67; Némethi 1989, 107–108; Némethi 1992, 106–105.

³⁶ Némethi 2000, 166–171.

³⁷ Vaida 2006, 40.

³⁸ Haevernick 1960, 53.

³⁹ Gebhard 1989, 128, 130–131.

by the cobalt blue colour which is used starting with this period⁴⁰. In the chronology devised by M. Karwowski for Central Europe, based on the number and shape of the mouldings, our piece corresponds to type 7c and is ascribed to period Lt. C2⁴¹; the colour, shape, as well as the type of zig-zag decoration are likewise typical for this period⁴². Referring to Bretagne, it corresponds to type XII which has the same date⁴³. If we consider Poland, it can be classified as type 7c and dated to Lt. C2⁴⁴. In Romania, in the area of Transylvania, glass bracelets were generally dated starting with the third Celtic horizon Lt. B2b, being more frequent during the fourth horizon corresponding to Lt. C1⁴⁵.

5. Conclusions

Glass bracelets are among the representative jewellery discovered in the area pertaining to the Celtic culture, alongside beads and rings⁴⁶. They were found both in La Tène age graves and settlements, especially from the Lt. C and Lt. D periods. The largest collections of such finds originate from Manching and Berching–Pollanten in Bavaria⁴⁷. Together with the beads manufactured from the same material, they are typical for the female dress and are consequently found in women's graves⁴⁸. On the territory of Romania, this type of accessories attributed to the Celtic culture were found at Delureni-Şopteriu⁴⁹, Fântânele-Livadă⁵⁰, as well as in the area of Carei, at Ciumeşti, Pişcolt, Hotoan, Cămin-Malul Crasnei, Berea, Căpleni, la Medieşu-Aurit, Aţel-Bratei⁵¹, and at Orosfaia⁵². The most well-known discoveries remain those at Delureni, Fântânele- Livadă and Pişcolt. The fragment kept in the collection of the Museum of the Iron Gates Region is thus part of a series of finds of this type of dress accessories discovered on the territory of modern Romania. Also, the fact that the bracelet fragment comes from somewhere on the territory of the Roman fort or city is reasonable keeping in mind that several discoveries attributed to the Minor Scordiscans were made in the environs of the town, both in habitation and in funerary contexts, namely at Şimian, Schela Cladovei or Corbului Holm. The dating of this fragment is assigned to the Lt C1b – Lt. C2 periods, on the basis of its typology, colour, decoration mode, and especially on the number of mouldings; this means the first half of the 2nd century

⁴⁰ Tankó 2006, 254.

⁴¹ Karwowski 2004, 79.

⁴² Tankó 2006, 254.

⁴³ Dinard, Gratuze, Cherel 2011, 158.

⁴⁴ Karwowski 1997, 37, 52.

⁴⁵ Berecki 2008, 62, 60.

⁴⁶ Karwowski 2006, 133.

⁴⁷ Karwowski 2004, 63; Karwowski 2006, 135.

⁴⁸ Rustoiu 2004–2005, 56.

⁴⁹ Lazăr 1975, 72.

⁵⁰ Crişan 1975, 47.

⁵¹ Zirra 1967, 69; Némethi 2000, 168–169; Zirra 1980, 65–69; Crişan 1973, 75.

⁵² Berecki 2008, 57.

BC, a time frame corresponding to the rise to power of the three Celtic tribes of Boii, Taurisci and Scordisci⁵³.

6. Acknowledgements

Firstly, we wish to thank the administration of the Museum of the Iron Gates Region, the manager, Mrs. Doinița Maria Chircu, who allowed us to publish the pieces, as well as our colleagues Paul Dinulescu, Andrei Georgescu and Gabriel Văcuță for the help they provided throughout the writing of this paper. Last but not least, we would like to thank Mr. Aurel Rustoiu for all his advice during the documentation stage of this paper.

BIBLIOGRAPHY

Benea 1977,

D. Benea, *Câteva considerații cu privire la topografia Drobetei în secolele II- III*, in *ActaMN*, 14, 1977, 133–145.

Berecki 2008,

S. Berecki, *The Chronology of the Celtic Discoveries from Transylvania*, in *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funeral Archaeology Bistrița, România, May 9th –11th, 2008*, ed. V. Sîrbu and D. L. Vaida, Cluj- Napoca, 2008, 47–65.

Boroneanț, Davidescu 1968,

V. Boroneanț, M. Davidescu, *Două bordeie dacice la Schela Cladovei, Turnu Severin*, in *Apulum*, 7,1, 1968, 253–260.

Březinová 2017,

G. Březinová, *Keltské sklo z vybraných výšinných polôh na Slovensku*, in *Devín Veroniky Plachej, Zborník k životnému jubileu PhDr. V. Plachej, Zostavila Katarína Harmadyová*, Bratislava, 2017, 45–61.

Crișan 1973,

I. H. Crișan, *Așa numitul mormânt de la Silivaș și problema celui mai vechi grup celtic din Transilvania*, in *Sargetia*, 10, 1973, 45–76.

Crișan 1975,

I. H. Crișan, *Mormântul celtic de la Fântânele-Livadă*, in *SCIV(A)*, 26, 1, 1975, 41–56.

Davidescu 1980,

M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-IV e.n.*, Craiova, 1980.

Dinard, Gratuze, Cherel 2011,

M. Dinard, B. Gratuze, A. F. Cherel, *Les bracelets protohistoriques en verre de Bretagne*, in *Revue Archéologique de l' Ouest*, 28, 2011, 149–166.

⁵³ Berecki 2008, 49–50.

Gebhard 1989,

R. Gebhard, *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*, Stuttgart, 1989.

Haevernick 1960,

T. E. Haevernick, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem Europäischen Festland*, Bonn, 1960.

Karwowski 1997,

M. Karwowski, *Keltische Glasfunde im Polnischen Gebiet*, in *Przegląd Archeologiczny*, 45, 1997, 33–71.

Karwowski 2004,

M. Karwowski, *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich*, Wien, 2004.

Karwowski 2006,

M. Karawowski, *Major questions concerning celtic glass from the eastern regions of the La Tène Culture*, in *Analecta Archaeologica*, 1, 2006, 133–160.

Karwowski 2012,

M. Karwowski, *Die Glastechnik und ihre Entwicklung in der Latè- Kultur- fremder Einfluss oder eigene Kreativität?*, in *Technologieentwicklung und- transfer in der Hallstatt- und Latènezeit. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Naturhistorischen Museums Wien, Prähistorische Abteilung – Hallstatt 2009*, ed. A. Kern et al., Langenweissbach, 2012, 243–252.

Lazăr 1975,

V. Lazăr, *Mormântul celtic de la Delureni (Bistrița N.)*, in *ActaMN*, 12, 69–74.

Németi 1988,

I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. I*, in *Thraco-Dacica*, 9, 1989, 1–2, 49–73.

Németi 1989,

I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. II*, in *Thraco-Dacica*, 10, 1989, 1–2, 75–114.

Németi 1992,

I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. III*, in *Thraco-Dacica*, 13, 1992, 1–2, 59–112.

Németi 2000,

J. Németi, *Celtic glass Bracelets and pearls discovered in the north- west of Romania*, in *Les Celtes et les Thraco-Daces. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18–20 May 2006*, ed. C. Gaiu și A. Rustoiu, Cluj- Napoca, 2000, 166–174.

Rustoiu 2004–2005,

A. Rustoiu, *Celtic-indigenous connections in Oltenia during middle La Tène. Observations concerning a Celtic grave from Telești*, in *EphNap*, 2004–2005, 14–15, 53–71.

Rustoiu 2015,

A. Rustoiu, *The celtic horizon in Transylvania. Archaeological and Historical evidence*, in *Iron Age Settlement Patterns and Funerary Landscape in Transylvania*, aut. S. Berecki, Târgu Mureș, 2015.

Rustoiu, Ursuțiu 2013,

A. Rustoiu, A. Ursuțiu, *Celtic colonization in Banat. Comments regarding the funerary discoveries*, in *The Thracians and their neighbours in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology. Târgoviște 10th–14th September 2013. "Necropolises, cult places, religion, mythology". II*, ed. V. Sîrbu și R. Ștefănescu, Brașov, 2013, 323–345.

Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999,

V. Sîrbu, A. Rustoiu, G. Crăciunescu, *Descoperiri funerare din La Tène-ul târziu din zona Porților de Fier*, in *Thraco-Dacica*, 20, 1–2, 1999, 217–229.

Stîngă 1998,

I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p. Chr.*, București, 1998.

Strabon,

Strabon, *Geografia*, trad. Felicia Ștef, Ed. Științifică, București, 1974.

Tankó 2006,

K. Tankó, *Celtic Glass Bracelets in East-Hungary*, in *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18–20 May 2006*, ed. V. Sîrbu și D. L. Vaida, Cluj-Napoca, 2006, 253–263.

Vaida 2006,

D. L. Vaida, *Brățări celtice în nord-estul Transilvaniei (sec. IV–II. î. Chr.)*, in *Arhiva Someșană*, 3, 5, 2006, 29–50.

Zirra 1967,

V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967.

Zirra 1971,

V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, in *Dacia (N.S.)*, 15, 1971, 171–238.

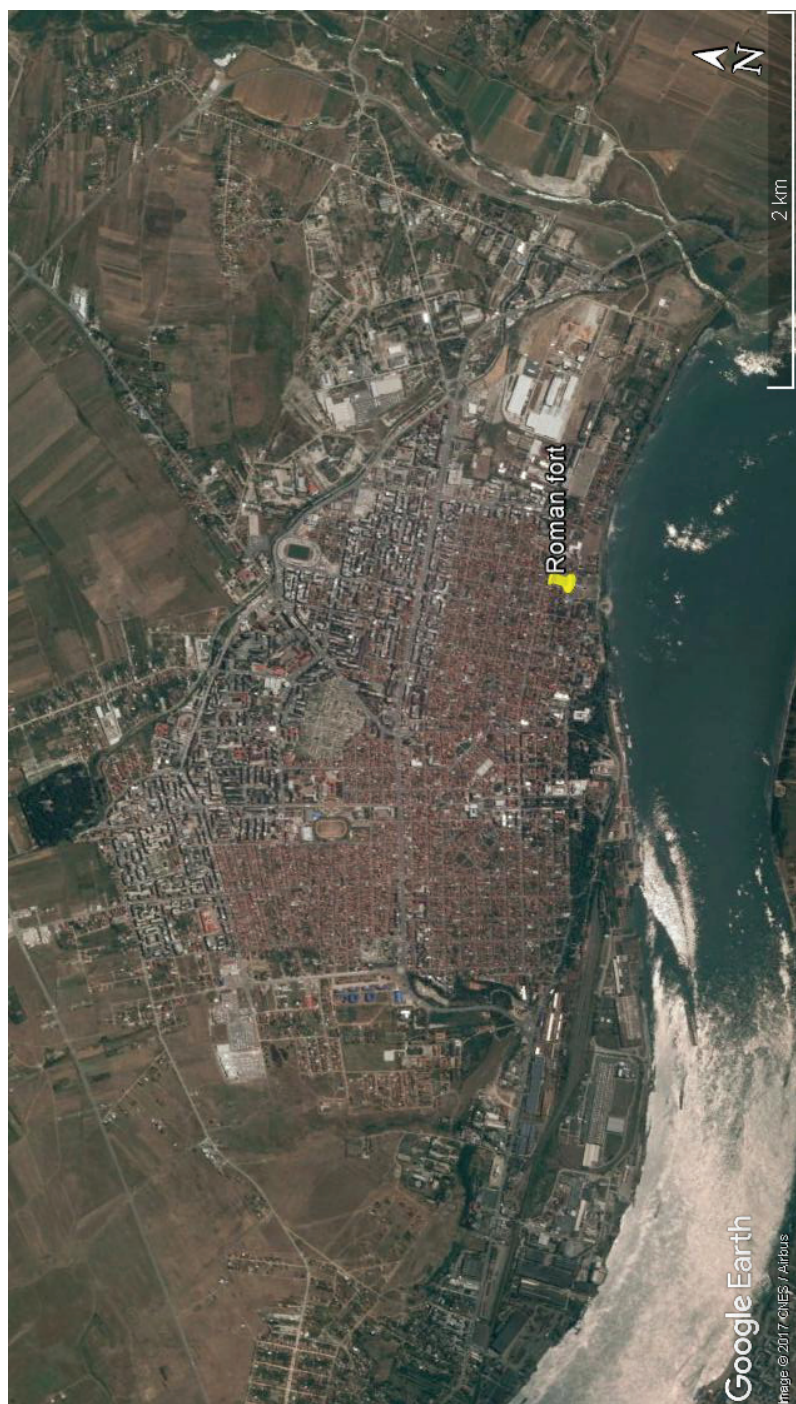
Zirra 1980,

V. Zirra, *Locuiri din a doua vârstă a fierului în nord-vestul României (Așezarea contemporană cimitirului La Tène de la Ciumești și habitatul indigen de la Berea)*, in *StComSM*, 4, 1980, 39–84.

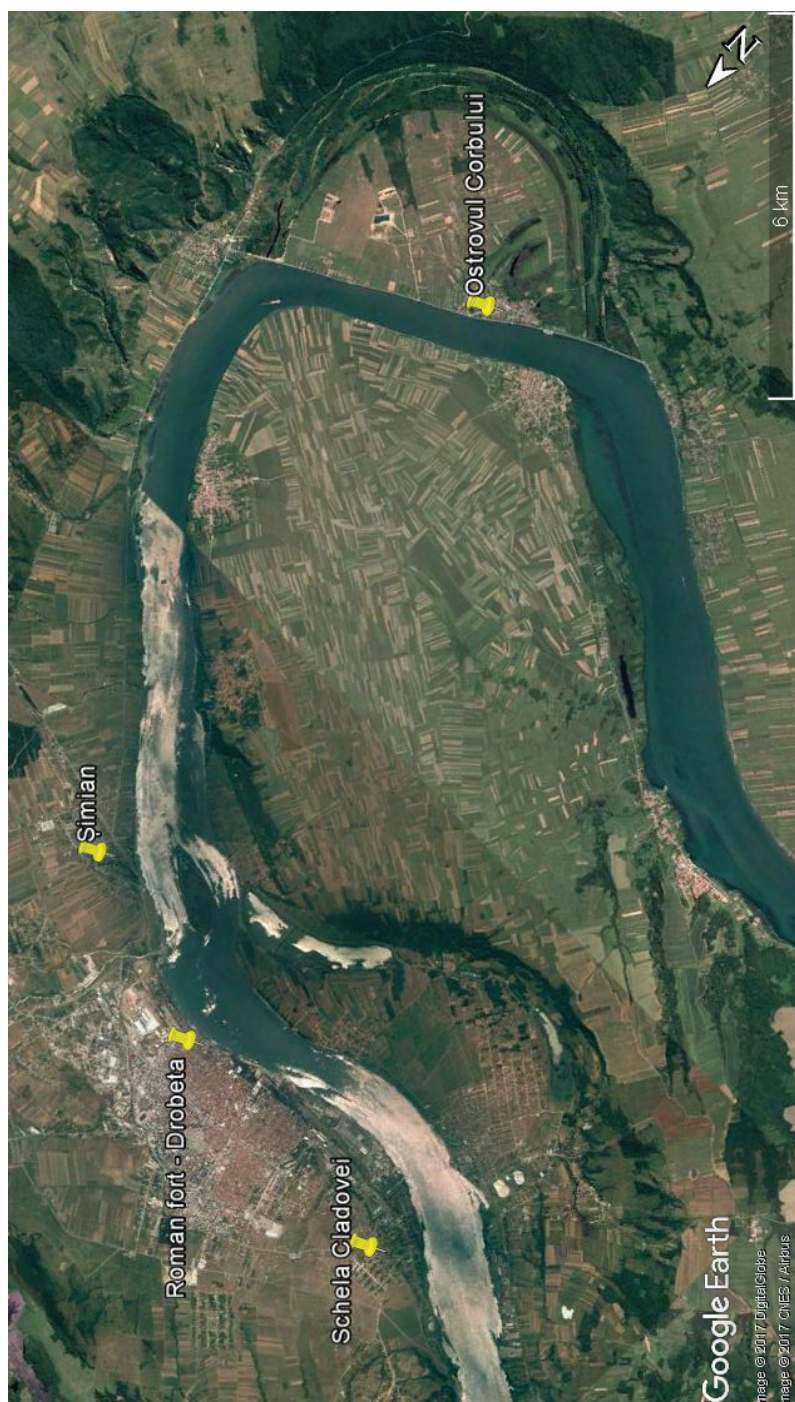
CÂTEVA OBSERVAȚII ASUPRA UNEI BRĂȚĂRI DE EPOCĂ LA TÈNE DE LA DROBETA

Rezumat

În depozitele Muzeului Regiuni Porților de Fier din Drobeta-Turnu-Severin se află un fragment de brățară de sticlă care a fost greșit atribuită epocii romane, fiind descoperită la Drobeta în deceniul al șaselea al secolului trecut. Ea face parte din colecția veche a muzeului și nu a fost publicată până în prezent. Noi am identificat acest fragment ca aparținând unei brățări celtice, cu analogii în descoperiri de pe teritoriul Europei Centrale și de vest și credem că se poate data pe baza acestor analogii în LT C2. Fragmentul este deformat de foc și, prin urmare, presupunem că poate proveni dintr-un mormânt celtic distrus în antichitate de construcția castrului roman de la Drobeta. Încadrarea cronologică a brățării completează descoperirile mai vechi de tradiție La Tène făcute în zona Drobetei romane și în imediata ei apropiere.

Pl. 1. Drobeta-Turnu Severin, the modern city and the Roman fort / Drobeta-Turnu Severin, oraşul modern şi castrul roman

Pl. 2. The Celtic discoveries in the area of Drobeta-Turnu Severin / Descoperirile celtice din zona Drobeta-Turnu-Severin

Pl. 3. Celtic glass bracelet, Museum of the Iron Gates Region, inv. no. 7545
(photos by the author, drawing by G. Văcuță) / Brățară celtică de sticlă,
MRPF nr. inv. II. 7545 (fotografii personale, desen G. Văcuță)

CERCETĂRILE LUI FODOR ANDRÁS LUGOSI LA GRĂDIȘTEA MUNCELULUI

Aurora Pețan*

Cuvinte cheie: istoriografie, epoca dacică, Grădiștea Muncelului, Sarmizegetusa Regia, Fodor András Lugosi

Keywords: historiography, the Dacian epoch, Grădiștea Muncelului, Sarmizegetusa Regia, Fodor András Lugosi

Cel de-al doilea sfert al veacului al XIX-lea reprezintă cea mai entuziastă perioadă de cercetare a vestigiilor de la Grădiștea Muncelului dinainte de inițierea săpăturilor sistematice¹. Acum au loc cel puțin trei expediții importante la ruine, toate cu rezultate remarcabile. Participanții, aparținând aceluiași cerc de cărturari și anticari, au cercetat, analizat și scris despre ce au văzut acolo, lăsând un lot de documente (publicații sau manuscrise) de cea mai mare importanță pentru acest sit.

Acum se fac săpături, se dezvelesc structuri inedite, se măsoară și descriu monumente, se redactează planuri, se desenează piese. Cei trei reprezentanți de seamă ai acestui moment sunt Michael Ackner, Fodor András și J.F. Neigebaur. Primii doi au vizitat ruinele independent, în 1838, respectiv 1844, apoi toți trei au participat la o expediție comună, care a avut loc în 1847. Cel mai pasionat și prolific dintre aceștia este însă hunedoreanul Fodor András. El a săpat cel mai mult, în cele două campanii ale sale, a descoperit construcții inedite, rămase necunoscute arheologilor până azi, a făcut observații prețioase și a avut intuiții remarcabile. A mobilizat mai mulți cărturari și a organizat marea campanie din 1847, a ținut conferințe și a publicat în reviste. Însă cele mai valoroase contribuții ale sale au rămas în manuscris și nu au fost decât prea puțin valorificate ulterior.

Nu se știu multe lucruri despre viața acestui interesant personaj. Nu i se cunoaște anul nașterii, dar foarte probabil s-a născut în Lugoj, așa cum arată epitetul pe care și-l adăuga la nume. A fost medic-șef al comitatului Hunedoarei și era specializat în obstetrică, epidemiologie și balneologie. Era pasionat de arheologie și a călătorit în tot

* Institutul de Arheologie Iași, str. Codrescu, nr. 6, e-mail: apetan@gmail.com

¹ Primele săpături de amploare au fost întreprinse de reprezentanții fiscului austriac în 1803–1804 și au durat aproape zece luni (Pețan 2012, 81 și urm.). Cercetările științifice, sistematice, au debutat însă abia în 1921, sub conducerea lui D. M. Teodorescu, și au fost reluate după cel de-la Doilea Război Mondial de echipa condusă de Constantin Daicoviciu.

comitatul Hunedoara pentru a consemna și desena antichități. Era prieten cu cei mai mulți cărturari ardeleni ai vremii. A murit în anul 1859.

Expedițiile

Interesul lui Fodor András pentru ruinele din munți a fost stârnit de raportul publicat în 1844 de preotul Michael Ackner, ca urmare a vizitei acestuia la ruine cu șase ani înainte. Imediat ce a citit raportul, Fodor s-a dus să vadă cu ochii lui ciudatele vestigii de la Grădiștea Muncelului. De altfel, cei doi se cunoșteau și discutaseră cu siguranță despre acest subiect: mai mult, vor pleca împreună la Grădiște câțiva ani mai târziu, în campania din 1847.

Ce găsește Fodor la fața locului îi depășește așteptările. Entuziasmat, la întoarcere ține o conferință la adunarea medicilor din comitatul Hunedoara și publică câteva pagini în suplimentul *Hon és Külföld* al revistei *Mult és Jelen*². Datele comunicate sunt sumare. Principalele obiective cercetate în sit au fost o construcție pe care o numește „baie de apă rece” și o clădire la sud de cetate, prima rămasă necunoscută până astăzi, iar cea de-a doua („baia romană”) descrisă cu câteva detalii extrem de prețioase. El mai descrie fortificația, iazul din așezarea civilă și menționează niște coloane și plinte de granit.

Foarte captivat de aceste ruine, medicul are inițiativa organizării unei mari expediții în 1847, la care invită o seamă de cărturari umaniști și colecționari ai vremii. Într-o scrisoare adresată contelui József Kemény în decembrie 1846, Fodor îl invită pe acesta, împreună cu J. F. Neigebaur și Bardócz Elek, să ia parte la expediția ce urma să aibă loc în luna mai a anului următor și care ar fi durat câteva săptămâni³. Bardócz îi scrisese și el contelui în luna octombrie a aceluiași an, spunându-i despre planurile de a săpa „din răspuțeri” în pădurile seculare de la Grădiștea Muncelului⁴. Nu cunoaștem răspunsul lui Kemény, dar știm că acesta nu a participat.

Expediția este descrisă de Fodor în același an⁵. A avut loc în luna iulie și, deși nu a durat câteva săptămâni, cum fusese planificat, ci doar două zile, a fost cea mai importantă campanie de săpături de la încheierea acțiunilor fiscului austriac. De altfel, avea să rămână și cea mai importantă intervenție de până la deschiderea cercetărilor sistematice.

Echipa a fost alcătuită din 18 persoane și i-a inclus, pe lângă Fodor, Neigebaur și Bardócz, pe Michael Ackner și pe fiul său, Henrik, pe colecționarul Váradi Albert, pe judecătorul Szilvasi László din Bretea Română, pe Georg Boer, pădurarul din Grădiștea Muncelului, și pe alții, nenumiți în textul lui Fodor. După unii, ar fi participat și baronul Nopcsa László⁶.

Traseul parcurs a fost unul dificil și a început în Deva, a continuat prin Călan

² Fodor 1844.

³ Ferenczi 1913, 43; Ferenczi 1999, 100, n. 55 (în text)/ 56 (în subsol).

⁴ Ferenczi 1913, 43, n. 63.

⁵ Fodor 1847.

⁶ Téglás 1905, 102.

și Bretea Română, de unde echipa s-a îndreptat călare spre hotarul Boșorodului, a traversat satul și, de la limita estică a acestuia, a început să urce, foarte probabil înspre Târșa, remarcând și urmele romane de pe Valea Stupării. Excursioniștii au înnoptat pe platoul Luncanilor, un loc din care vizibilitatea le-a permis a doua zi să distingă Orăștia, Deva și împrejurimile Mureșului. A urmat coborârea în Valea Grădiștii (probabil din Prihodiște) și popasul la pădurarul Boer, apoi drumul până la confluența celor două văi care delimitează Dealul Grădiștii, pe care se aflau ruinele, și urcușul pe deal, echipați cu unelte de săpat (Fig. 1).

Sunt descrise, pe traseul spre cetate, un loc cu grâne carbonizate și iazul din așezarea civilă, Fodor exprimându-și regretul că Trezoreria Regală nu a trimis pe cineva să facă cercetări și desene și acolo, atunci când s-au făcut căutările de monede de aur, deoarece între timp locul a fost răvășit. Locul de tabără a fost ales în preajma izvorului de lângă cetate (terasa XI).

Deși de scurtă durată, desfășurată doar în intervalul 12–13 iulie, intervenția echipei lui Fodor a produs multe rezultate, cele mai prețioase aparținându-i chiar organizatorului. În prima zi, medicul a săpat o structură circulară, o „groapă pietruită”, în apropierea porții de est și foarte aproape de izvor, iar a doua zi s-a ocupat cu măsurători și întocmirea de schițe. După ce a dezvelit structura circulară, Fodor s-a dus la sud de cetate, unde colegul său de expediție, J.F. Neigebaur, cerceta un presupus teatru cu ziduri în zigzag. Alte obiective pomenite cu această ocazie: zidul și porțile cetății, o „pivniță” de lângă poarta de est⁷, un vas de andezit, două „altare”, o inscripție „cu arme”, un basorelief cu două personaje – toate aceste artefacte fiind și desenate de Fodor. Despărțirea de locul cu ruine s-a făcut cu regret și emoție.

Materialul documentar

Fodor a notat o mulțime de lucruri, a desenat, a descris, a povestit, însă numai o mică parte din aceste informații au văzut lumina tiparului în *Hon és Külföld*. Întreg materialul strâns de el a fost reunit într-un manuscris voluminos, păstrat inițial la Erdélyi Nemzeti Múzeum sub titlul *Utmutató a három Dáciakban* și transferat ulterior la Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, la secția „Colecții speciale”, unde se află acum grupat în opt volume, sub cota 754, cu titlul generic *András Fodor Lugosi Kézirata [Date arheologice din Transilvania]*.

Volumele I-III, redactate în limba maghiară, poartă titlul *Panorama az archeológiai nevezetességei*, volumele IV și V sunt în limba germană, au titlul *Führer durch Siebenbürgen für Freunde vaterländischer Alterthümer in verschiedenen Teilen und Ortschaften* și reiau o parte din informațiile primelor volume, iar volumele VI-VIII includ ilustrații (*Abbildungen zum „Führer durch Siebenbürgen” I-III*). Dintre acestea din urmă, vol. VIII reunește fișe și desene originale, aparținând lui J.F. Neigebaur, M. Ackner, Fodor A., Kemény J. și alții, iar vol. VI-VII cuprind planșe realizate de câțiva desenatori profesioniști, care au redesenat materialele originale din vol. VIII.

⁷ Pentru construcția subterană de la poarta de est, dezvelită de fiscul austriac în 1803–1804 și considerată „beci” în cursul sec. al XIX-lea, vezi Pețan 2015a.

Informațiile despre Grădiștea Muncelului sunt grupate în două seturi, în volumele I și II, mare parte a lor reprezentând explicații la cele două planșe ale lui Fodor (planul cetății și planșa cu artefacte). În textele sale publicate sunt incluse multe dintre aceste informații, însă fără ilustrație și nu de puține ori greșite, cele din manuscris având șanse să fie cele corecte. Din fericire, deși textul este dificil de citit (Fig. 2), Al. Ferenczi a extras o serie de informații din manuscris, în special descrieri și măsurători de monumente și artefacte⁸.

Cele două planșe ale lui Fodor reprezintă o parte foarte valoroasă a manuscrisului său și, împreună cu legendele din cele două volume, constituie un set de date în mare măsură inedite. Una dintre planșe conține planul cetății, iar pe cealaltă se află 12 desene. Planul s-a păstrat în vol. VI, fila 48, planșa XLIX, iar explicațiile la această planșă sunt incluse în volumele I, 32 și II, 36–37. Planșa cu artefacte se află în vol. VI, fila 48, planșa XLVII și reproduce obiecte descoperite la Grădiștea Muncelului. Ambele planșe au fost reproduse de V. Wollmann în anul 1982, în monografia dedicată lui Michael Ackner⁹, și reluate ulterior în câteva publicații, însă fără a fi analizate¹⁰.

Planul lui Fodor András

Fodor desenează fortificația ca fiind aproape rotundă, cu un zid format din trei rânduri de blocuri de piatră (Fig. 3). Reprezentările sunt naive, cu încercări de figurare a volumelor, însă furnizează destule informații prețioase. Sunt figurate cele două văi care mărginesc dealul și câteva elemente de relief și vegetație. Conform datelor publicate și celor din manuscris, planul conține următoarele puncte:

A – drumul care duce la cetate, străbătând așezarea civilă pe la sud de Tău, și taie cetatea prin porțile de vest și de est, traversând apoi zona sacră și îndreptându-se spre Muncel;

B – o poartă nord-estică a fortificației, neconfirmată arheologic, la care pare să ducă o potecă;

C – poarta sudică; până la ea duce o potecă, iar în fața porții este figurată o bucată de coloană culcată;

D – poarta vestică;

E – poarta estică și „beciul”;

F – ?

H – tubul metalic din interiorul „băii de apă rece”, prin care apa izvorului era condusă în interiorul acestei construcții;

I – (litera este însemnată cu creionul) blocuri mari de piatră, pe care în manuscrisul

⁸ Informațiile au fost valorificate într-o lucrare intitulată „Vestigiile dacice și romane de la Grădiște și din împrejurimile sale”, finalizată în 1921, dar publicată postum trei decenii mai târziu, ca parte a II-a a volumului semnat împreună cu C. Daicoviciu „Așezările dacice din munții Orăștiei” (Daicoviciu, Ferenczi 1951).

⁹ Wollmann 1982, Fig. 54.

¹⁰ 10 din cele 12 desene de pe planșa cu artefacte au fost reproduse în Daicoviciu *et alii* 1989, Fig. 36; planul lui Fodor este reprodus de Mateescu 2012, 161, pl. 3, însă după Wollmann.

său le consemna ca aflându-se pe o terasă mică aflată mai jos de „baie”, după toate probabilitățile, resturile turnului pentagonal, săpat în 1804;

J – (litera este însemnată cu creionul) construcția circulară, considerată *circus* (astăzi „marele templu circular”);

K – izvorul, notat de două ori, o dată pe terasă, iar a doua oară în interiorul „băii de apă rece”;

L – grupul de clădiri de la sud de cetate, cu cele trei construcții identificate de Fodor (astăzi „baia romană”);

M – „baia de apă rece” pe care Fodor a dezvelit-o în 1844;

N – „groapa pietruită”, săpată de Fodor în 1847, amplasată nu departe de poarta de est, la sud de cărare;

O – Tăul și pârâul care se scurge din el, traversat de poteca notată cu *A*, peste o punte amenajată;

a – desemnează poziția unui basorelief, lângă „groapa pietruită”;

[*fără literă*] – vasul de andezit, reprezentat supradimensionat, situat lângă potecă, în apropiere de poarta de est.

Planul lui Fodor se alătură altor planuri ale cetății publicate pe parcursul sec. al XIX-lea: cel al fiscului austriac¹¹ cel al lui M. Ackner¹² și cel al lui J.F. Neigebaur¹³, reprezentând o contribuție importantă la cunoașterea topografiei sitului și a monumentelor vizibile la acea vreme.

Planșa cu artefacte

Planșa conține 12 desene, dintre care 10 reprezintă artefacte găsite la Grădiștea Muncelului, iar două au legătură cu marele cerc de piatră (Fig. 4).

a – basorelieful „cu strajă”. Piesa a fost publicată de Al. Ferenczi¹⁴ și se află astăzi la Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, unde a fost dusă de Téglás Gabor în anul 1884¹⁵.

b – inscripția „cu arme”, ambele jumătăți. Jumătatea stângă s-a pierdut între timp. Jumătatea dreaptă, aflată într-un stadiu de conservare foarte prost, se află azi la Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva (inv. 15924), unde a ajuns în condiții necunoscute. Este o inscripție romană, aparținând Legiunii IV Flavia Felix, ale cărei litere sunt figurate sub formă de arme. Prima descifrare corectă îi aparține lui Finály Gabor¹⁶.

c – vasul de andezit. Nu a fost niciodată publicat științific și se află și astăzi în sit.

d – „altarul” cel mare. Ultima menționare a lui îi aparține lui Finály Gabor, care l-a văzut și fotografiat în 1910 în casa pădurarului¹⁷. Nu se mai știe nimic de atunci despre soarta acestei piese.

¹¹ Pentru acest plan, vezi Pețan 2013.

¹² Ackner 1856, pl. VI, cu legenda la pagina 98; Wollmann 1982, 258.

¹³ Finály 1916, 26, Fig. 2, cu legenda la pagina 27.

¹⁴ Ferenczi 1937.

¹⁵ Kuun *et alii* 1902, 20.

¹⁶ Vezi IDR III/3, 269a.

¹⁷ Finály 1916, pl. III/1.

- e* – tub ceramic de la o conductă de apă;
- f* – cui (țintă?) cu floare ornamentată;
- g* – jghebul de piatră de la „baia de apă rece”;
- h* – „altarul” cel mic;

i – *circus*-ul, reprezentare parțială, în perspectivă, eronată, cu toți stâlpii cercului interior de aceeași dimensiune și lipiți între ei. Este vorba, desigur, despre marele templu circular.

k – stâlp de andezit din structura marelui cerc de piatră;

l – disc de andezit (plintă);

m – obiect metalic, tripod.

Alături de planșa cu artefacte a cartografului A. Szóts, desenată în 1804 cu ocazia săpăturilor fiscului austriac și păstrată în două copii¹⁸, și de schițele lui J.F. Neigebaur, care includ o serie de artefacte provenind din același sit, această planșă a lui Fodor constituie un izvor prețios din sec. al XIX-lea cu privire la artefactele descoperite în situl de la Grădiștea Muncelului¹⁹.

Rezultatele cercetărilor

Cele mai importante rezultate ale deplasărilor lui Fodor la ruinele de la Grădiștea Muncelului le reprezintă dezvelirea celor două construcții inedite, semnalarea a încă două, de asemenea necunoscute, în cadrul complexului de clădiri considerat azi „baie romană”, dar presupus a fi un teatru la acea vreme, precum și descrierea, cu detalii foarte valoroase, a clădirii principale a acestui complex.

„Baia de apă rece”²⁰

Este o construcție situată la gura izvorului de la est de fortificație, identificată de Fodor în prima sa deplasare. Probabil formația sa de balneolog l-a făcut să studieze în primul rând izvorul și să îi urmărească traseul, fapt care a dus la descoperirea unei clădiri din piatră în locul în care firul de apă părăsește terasa. Medicul a săpat în taluzul terasei și a descoperit pereții laterali și podeaua unei încăperi, construite integral din blocuri de piatră fasonată, prinse între ele cu scoabe metalice. Clădirea avea lungimea de 3 stânjani (5,67 m), lățimea de 1 stângen (1,89 m) și înălțimea neprecizată²¹. Peretele vestic (deci cel dinspre deal) era prevăzut, în partea sa superioară, cu un tub de zinc (sau plumb?), păstrat parțial, prin care apa izvorului curgea în interiorul construcției de piatră. În peretele opus Fodor a găsit deschiderea unei uși, precum și balamalele de fier ale acesteia. Colțurile ușii erau prinse cu trei seturi de cuie, cu dimensiuni diferite, prinse, la rândul lor cu câte șase cuie mai mici înfipite în cele mari, care ajutau la

¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartenabteilung KVIlk 403 I/2; Arhivele Naționale ale României – Direcția Județeană Cluj, fondul Tezaurariatului Monetar și Minier al Transilvaniei, original 2406/1805, microfilm rola 1238/1805. Vezi și Jakó 1973, anexe, f.p.

¹⁹ Pentru schițele lui Neigebaur și relația acestora cu planșa lui Fodor, vezi Pețan 2015c.

²⁰ Pentru detalii despre această construcție, vezi Pețan 2015b.

²¹ Fodor *mss*, I, 32 (27); Fodor 1844, 303.

strângerea acestora din urmă. În partea de jos a peretelui estic (deci înspre vale), în stânga locului pentru ușă, la nivelul pavimentului, se afla un jgheab de piatră, prin care apa se scurgea din încăperea de piatră în afară. Acest jgheab putea fi blocat la interior. Piesa este desenată de Fodor și inclusă în planșa nr. XLIX la litera g. După ce a golit complet încăperea, Fodor a constatat că în interior, pe lângă pereți, erau aranjate blocuri de piatră asemenea unor scaune²². Concluzia doctorului a fost că acea construcție era o baie de apă rece, folosită în antichitate de locuitorii cetății (Fig. 5).

Dat fiind că construcția se afla în coasta dealului iar apa și noroiul se scurgeau permanent în ea, Fodor și-a exprimat îngrijorarea cu privire la soarta acesteia după scoaterea ei la lumină. Din păcate, temerile lui s-au adeverit. La următoarea sa vizită, după doar trei ani, din construcție nu mai rămăsese decât o bucată din peretele nordic²³. Probabil că după scurtă vreme a dispărut și acesta.

Planul lui Fodor consemnează poziția acestei „băi” în marginea estică a terasei pe care se află marele cerc de piatră. El figurează planul construcției printr-o succesiune de pietre amplasate vag rectangular, cu una dintre laturi rotunjită, iar izvorul îl notează cu litera *K*, având grijă să îi semnaleze prezența atât pe terasă, cât și în interiorul construcției. Tubul metalic prin care apa intra în clădirea de piatră este notat cu *H*, iar construcția cu litera *M*.

Prietenul său, Neigebaur, a văzut în același loc bucăți de conducte din lut ars cu diametrul mare²⁴, însă este imposibil de precizat unde se aflau situate acestea, dacă se aflau sau nu în conexiune cu construcția.

Al. Ferenczi nu a mai văzut pe teren urmele acestei construcții în perioada interbelică. El este destul de confuz, din pricina faptului că la vremea sa situl era foarte puțin cercetat și identificările erau dificile. Inițial a crezut că „baia” lui Fodor este una și aceeași cu „baia romană”, adică cu clădirea de la sud de cetate, pe care Fodor o considera un teatru²⁵. Totuși, până la urmă Ferenczi amplasează în plan „baia” lui Fodor pe cursul pârâului din zona sacră²⁶.

Cercetările ulterioare nu mai pomenesc despre această construcție. Nu s-a încercat nici o reconstituire a ei pe baza datelor furnizate de Fodor și nu s-a făcut nici o încercare de identificare a ei pe teren, pentru a se vedea dacă a mai rămas ceva din ea.

Toate datele pledează în favoarea localizării acestei construcții pe traseul izvorului, în marginea terasei XI, în taluzul acesteia, sub nivelul terasei (Fig. 7). La începutul anilor '80 traseul izvorului a fost regularizat prin intermediul mai multor amenajări. Pe traseul pârâului se află acum mai multe cămine de beton, acoperite cu capace de fontă, iar pârâul este condus printr-o țeavă modernă. Acesta debușează în taluzul terasei printr-o țeavă de plastic vizibilă, și a fost amenajat, în ultimele decenii, pentru a servi drept duș pentru studenții care fac practica arheologică la Sarmizegetusa Regia.

O interpretare a funcționalității acestei construcții nu poate fi, în acest stadiu al

²² Fodor *mss*, II, 36 (26).

²³ Fodor 1847, 363.

²⁴ Neigebaur 1851, 102, nr. 22.

²⁵ Despre această confuzie vezi Pețan 2014b, 438 și 443.

²⁶ Daicoviciu *et alii* 1989, Fig. 18.

cunoștințelor, decât speculativă. Totuși, se poate admite că descrierile lui Fodor exclud posibilitatea unei cisterne sau a unui bazin de colectare/ decantare a apei, dată fiind absența oricărui tip de hidroizolație (care i-ar fi atras atenția medicului) și existența ușii și a unor amenajări interioare. Dacă era vorba de o utilizare cu rol sacru, religios, sau cu rol profan, este greu de răspuns. Tehnica de construcție, cu blocuri fasonate și cram-poane metalice, se întâlnește și la alte construcții dacice din acest sit. Este posibil însă ca amenajarea să fi fost folosită și de garnizoana romană care a staționat acolo după 106. Poate că o investigare atentă a acestei zone ar putea să furnizeze indicii suplimentare cu privire la construcția cercetată de Fodor în 1844 și ruinată între timp.

„Groapa pietruită”²⁷

În cea de-a doua campanie a sa, Fodor dezvelește o altă construcție interesantă. Structura, din piatră fasonată și cu plan circular, descrisă destul de amănunțit, a rămas și ea necunoscută până astăzi. În interiorul ei fuseseră depuse mai multe piese sculpturale aduse de un pădurar la un moment dat, care proveneau din săpăturile de la începutul secolului și fuseseră descoperite în alte părți ale sitului. Fodor însă nu avea de unde să știe acest lucru și a presupus că acolo trebuie să fi fost un loc sacru, o clădire păgână de cult. Neigebaur avea să consemneze existența, în acel loc, a mai multor tipuri de conducte ceramice.

Pe planul lui Fodor construcția este reprezentată sub forma unei secvențe de blocuri așezate aproximativ circular și este notată cu litera *N*. Este amplasată în afara incintei, nu departe de poarta estică, la sud de cărarea care taie incinta și zona sacră. În același loc este indicat punctul *a*, care desemnează poziția unui basorelief. A situat-o la 50 de pași la sud față de marele cerc de piatră și aproape de izvor²⁸. El spune că avea aspectul unei gropi circulare, adâncită în pământ, ai cărei pereți erau căptușiți cu blocuri de piatră așezate unele lângă altele. Diametrul gropii era de 4 stânjeni (7,56 m)²⁹ (Fig. 6). El a mai săpat și la două picioare depărtare de construcție, dar nu a putut continua din pricina debitului mare al pârâului³⁰, ceea ce înseamnă că aceasta se afla într-adevăr foarte aproape de izvor. Neigebaur, colegul său de expediție, susține că în acel loc se aflau multe blocuri de piatră, substrucții de clădiri, cărămizi bine arse, mai subțiri decât cele obișnuite, precum și conducte de lut ars, cu pereții mai groși sau mai subțiri³¹.

După 1847, lipsește orice informație cu privire la această construcție. Timp de o sută de ani, aceasta s-a colmatat și a fost acoperită de vegetație abundentă. În primele decenii ale sec. XX, când au început cercetările sistematice, „groapa” încă era vizibilă și a fost menționată de Al. Ferenczi³².

În această „groapă pietruită” Fodor a văzut „două altare”, unul mai mare și unul

²⁷ Pentru detalii despre această structură, vezi Pețan 2014a.

²⁸ Fodor 1847, 362.

²⁹ Fodor *mss*, I, 32.

³⁰ Fodor 1847, 362.

³¹ Neigebaur 1851, 100, nr. 5; 101, nr. 18; 102, nr. 23.

³² Ferenczi 1937, 111.

mai mic, și „două pietre cu hieroglife” (inscripția „cu arme” a legiuni IV Flavia Felix, ruptă în două), și a marcat pe plan existența unui basorelief. „Altarele” nu au fost publicate niciodată, însă basorelieful și inscripția au intrat în literatura de specialitate cu acest loc de descoperire. Plecând de la asocierea între aceste artefacte, s-a postulat existența, în acel loc, a unui monument triumfal roman, ridicat după anul 106³³. În realitate, toate cele patru piese au fost descoperite în timpul săpăturilor fiscalului austriac, în anul 1804: basorelieful în interiorul fortificației, iar inscripția și cele două „altare” în ruinele construcției de la sud de fortificație³⁴. După 1804, cele patru monumente au fost lăsate în grija pădurarului din Grădiște, iar M. Ackner încă a văzut o jumătate a inscripției în 1838 în cabana acestuia. Cândva după această dată, piesele au fost aduse și depozitate în groapa de lângă cărare. Prin urmare, nu există nici o legătură între aceste monumente și construcția circulară cercetată de Fodor.

Identificarea locului în care s-a aflat clădirea este o sarcină dificilă și doar cercetările arheologice viitoare vor putea da un răspuns cert. Totuși, ținând cont de toate datele de mai sus și de localizarea lui Ferenczi, rezultă că zona în care se afla această groapă se întinde de la poarta de est spre sud-est, în apropierea izvorului. Prezența tuburilor de la conducte în preajma gropii poate sugera o localizare pe terasa XI, în zona aliniamentului mic cu plinte de calcar, unde a fost documentată o conductă ceramică³⁵ și câteva canale de calcar³⁶. Locul cel mai probabil îl reprezintă zona nordică a acestui templu, de unde pare să provină conducta de apă (Fig. 7).

Lucrările de consolidare și restaurare de la începutul anilor '80 au modificat configurația inițială a terenului, așa încât este dificil de determinat cu exactitate locul acestei construcții.

Care va fi fost funcționalitatea acestei construcții este greu de determinat. Amplasarea foarte aproape de apă, existența conductelor de apă aproape de clădire, precum și documentarea ulterioară a unei conducte foarte bine conservate și a unor jgheaburi de piatră chiar în acea zonă, ridică întrebarea dacă această construcție nu a avut un rol în sistemul de gospodărire a apei. În sfârșit, nu trebuie ignorat faptul că structura era situată în zona templelor și ca urmare putea avea o legătură cu acestea. În orice caz, nici un răspuns solid nu se poate da în lipsa unor cercetări arheologice minuoase – dacă acestea mai pot fi de folos ținând cont de intervențiile ulterioare radicale asupra acestei zone.

„Teatrul”

Foarte importante sunt observațiile lui Fodor András cu privire la complexul de clădiri de la sud de fortificație. Chiar dacă nu a desfășurat săpături acolo, a fost interesat

³³ Macrea 1941, 145; Glodariu 1965, 128–129; IDR III/3, 266.

³⁴ Jakó 1972, 600 (basorelieful); Jakó 1972, 601 și 602 (cel două jumătăți ale inscripției); Jakó 1973, 619 („altarul”).

³⁵ Daicoviciu *et alii* 1960, 340; Daicoviciu *et alii* 1980, 161–163; Florea *et alii* 2013, 64. Conducta trece în diagonală pe sub templul mic de calcar și intersectează colțul sud-vestic al templului mare de calcar.

³⁶ Daicoviciu *et alii* 1973, 65.

de acest grup de construcții și l-a studiat cu atenție. El identifică, în ambele sale deplasări, un șir de trei clădiri, dintre care două sunt și astăzi necunoscute. Construcția circulară, situată foarte aproape de clădirea principală și dezvelită în 1804, nu a fost observată sau nu mai era vizibilă la acea vreme.

Clădirea principală, dezvelită în campaniile din 1803–1804, avea opt colțuri³⁷, iar în patru decenii, până la venirea lui Fodor, latura sa nordică fusese acoperită cu pământ scurs de pe versant, astfel încât nu mai erau vizibile decât celelalte laturi, care dădeau impresia unui zigzag.

În 1844, la prima sa vizită la ruine, a văzut monumentul și l-a descris, cea mai importantă observație a sa fiind aceea că este vorba, în realitate, de un șir de trei construcții aliniate, având șase, trei, respectiv patru încăperi, la care identifică pereții despărțitori și ușile încăperilor, conchizând că se intra din una în alta. Le măsoară dimensiunile și consemnează modul în care erau amenajate podelele, unele dintre acestea având pavimente ceramice „mozaicate”, alcătuite din cărămizi de diferite dimensiuni și forme³⁸.

Trei ani mai târziu, examinează din nou clădirile și le descrie. Este de acord că este vorba despre un teatru, dar reia importanta observație că e vorba de trei construcții, nu de una singură³⁹.

Pe planul redactat de medic în urma acestei campanii se distinge, la litera *L*, la sud de fortificație, un grup de clădiri aliniate: una de dimensiuni mai mari, cu multe încăperi, iar la est de aceasta două sau trei clădiri de dimensiuni mai mici. Este greu de crezut că Fodor s-a înșelat când a distins încă două clădiri alături de cea mare, deoarece și reprezentanții fiscului descoperiseră, în 1804, încă două clădiri imediat lângă cea „cu opt colțuri”, însă au primit dispoziție să nu le mai dezgroape⁴⁰.

Astăzi, „baia romană” rămâne cel mai controversat ansamblu de edificii de la Sarmizegetusa Regia. A primit multe interpretări de-a lungul timpului, însă grupul de clădiri nu a fost cercetat științific (cu excepția unor verificări făcute de Constantin Daicoviciu și echipa sa în 1950). Cele două structuri identificate în apropierea clădirii principale au rămas necunoscute arheologilor până astăzi. Informațiile consemnate de Fodor András se adaugă la cele, extrem de valoroase, furnizate de fiscul austriac.

Este adevărat că toate intervențiile făcute în sit de Fodor András (dar nu numai de el, ci de toți cei care au premers cercetările științifice) au fost nemetodice și distructive. Fodor însuși a admis că structurile dezvelite de el vor dispărea destul de repede și chiar a fost martor la acest proces. Construcțiile dezvelite de el s-ar putea să fie astăzi iremediabil pierdute. Însă și aceasta face parte din istoria sitului, iar existența unei documentații rămase în urma acestor intervenții compensează pierderile din teren.

³⁷ Pentru istoricul cercetărilor și interpretărilor „băii romane”, vezi Pețan 2014b.

³⁸ Fodor 1844, 303.

³⁹ Fodor 1847, 362–363.

⁴⁰ Jakó 1973, p. 615.

Interpretări

Medicul hunedorean, lipsit de pregătire în domeniul istoriei, nu știa cui să atribuie cetatea și se întreba dacă a fost construită de greci, de daci sau de romani, arătând că este greu de dat un răspuns. El credea totuși că a aparținut grecilor și lui Lysimachos, după care ar fi fost cucerită de regele dac Dromichaites, presupunere făcută în baza monedelor de aur cu chipul lui Lysimachos găsite la Grădiște în număr mare⁴¹. Cetatea ar fi fost incendiată în grabă din ordinul lui Lysimachos, așa cum ar rezulta din cantitatea mare de grâne arse vizibile în multe locuri, zice Fodor, de aceea se găsesc comori, care nu au mai apucat să fie recuperate. El încearcă să o identifice cu antica Utidava a lui Ptolemeu și exclude originea romană a vestigiilor.

Ulterior, el revine asupra chestiunii originii cetății și insistă că aceasta a aparținut tracilor și grecilor lui Lysimachos, așa cum ar demonstra-o monedele. Ba mai mult, „hieroglifile” de pe un basorelief (inscripția „cu armă”) ar arăta că cetatea datează de pe vremea egiptenilor(!). Cetatea ar fi aparținut de Thracia și ar fi fost cucerită de la Lysimachos de dacii lui Cotizo (nu de Dromichaites, cum spusese cu câțiva ani înainte), care apoi au incendiat-o, deoarece nu putea fi locuită din pricina amplasării inaccesibile. De data aceasta Fodor propune o identificare cu Acmonia din Tabula Peutingeriana⁴².

Lipsa de pregătire în domeniu este vizibilă la Fodor, care nu reușește să plaseze cronologic cetatea, spre deosebire de colegii săi (M. Ackner, de exemplu, intuise corect că este vorba de ruine dacice). Din acest motiv este și foarte puțin citat, deși a avut un rol important.

Receptarea

Soarta cercetărilor lui Fodor a fost destul de vitregă. Publicate în limba maghiară, în reviste astăzi mai greu accesibile, și prezentate nesistematic, descoperirile sale au rămas necunoscute. Deși au fost valorificate parțiale (și confuz, uneori) în lucrarea lui Al. Ferenczi, informațiile despre cele două clădiri săpate de Fodor în 1844 și 1847 au rămas necunoscute arheologilor. Prețioasele descrieri ale încăperilor „băii romane” de asemenea au fost trecute cu vederea, la fel și informația, foarte interesantă, despre existența altor două clădiri la est de „baia romană”. Astfel de date ar fi meritat verificări arheologice din partea specialiștilor. Manuscrisul lui Fodor nu a avut o soartă mai bună. Catalogat de către I. I. Russu, pe nedrept, ca fiind „de o valoare științifică foarte

⁴¹ Este vorba de pseudo-lysimachoi, emiși de cetățile vest-pontice la sfârșitul sec. al II-lea î.Hr. și în primul sfert al veacului următor. Fodor nu avea de unde să știe pe atunci acest lucru și credea că staterii cu chipul lui Lysimachos au fost bătuți chiar de acesta, iar ruinele de la Grădiște erau contemporane cu regele macedonean, adică datau încă de la sfârșitul sec. al IV-lea î.Hr.

⁴² R. Mateescu greșește când îi atribuie lui Fodor identificarea sitului de la Grădiștea Muncelului cu Sarmizegetusa lui Decebal, devenită Utidava în perioada romană (Mateescu 2012, 34, n. 62). Chiar dacă pe parcursul sec. al XIX-lea se admitea deja că este vorba de o cetate dacică, identificarea cu Sarmizegetusa Regia se va face, pentru prima oară, abia după inițierea cercetărilor științifice din perioada interbelică. Până atunci, s-a crezut că acolo a existat doar o cetate de refugiu a lui Decebal, capitala Sarmizegetusa Regia fiind localizată, eronat, pe locul capitalei romane din Țara Hațegului, Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

scăzută”⁴³, a rămas în uitare. V. Wollmann este singurul care a acordat atenție documentației de epocă dacică, reproducând planul cetății și planșa cu artefacte.

BIBLIOGRAFIE

Ackner 1844,

M. Ackner, *Reisebericht über einen Theil der südlichen Karpaten, welche Siebenbürgen von der Kleinen Walachei trennen, aus dem Jahre 1838*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, I Band, II Heft, 1844, 1–33.

Ackner 1856,

M. Ackner, *Decennal-Aufzeichnung der archäologischen Funde in Siebenbürgen vom Jahre 1845 bis 1855*, în *Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Central-Comission zur erforschung und erhaltung der baudenkmale* I, 1856, 93–103.

Daicoviciu, Ferenczi 1951,

C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951.

Daicoviciu et alii 1960,

C. Daicoviciu, O. Floca, N. Gostar, Șt. Ferenczi, H. Daicoviciu, G. Cazimir, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Costești*, în *MCA*, VI, 1960, 331–353.

Daicoviciu et alii 1973,

C. Daicoviciu, I.H. Crișan, Șt. Ferenczi, H. Daicoviciu, I. Glodariu, *Șantierul arheologic dacic din Munții Orăștiei, jud. Hunedoara (1960–1966)*, în *MCA*, X, 1973, 61–85.

Daicoviciu et alii 1980,

H. Daicoviciu, I. Andrițoiu, A. Rusu, *Verificări în incinta sacră a Sarmizegetusei*, în *MCA*, XIV, 1980, 161–163.

Daicoviciu et alii 1989,

H. Daicoviciu, I. Glodariu, Șt. Ferenczi, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, vol. I, București, 1989.

Ferenczi 1913,

Al. Ferenczi, *Lugosi dr. Fodor András levelei*, în *HTRTE*, XX, 1913, 18–59.

Ferenczi 1937,

Al. Ferenczi, *Relieful de la Grădiștea Muncelului păstrat în Muzeul din Deva*, în *Sargetia*, I, 1937, 111–153

Ferenczi 1999,

I. Ferenczi, *Contribuții la problema formării așezărilor cu caracter protourban la daci (cu privire specială la Sarmizegethusa to Basileion) (II)*, în *Apulum*, XXVI, 1999, 99–132.

⁴³ Russu 1972, 648, n. 5.

Finály 1916,

G. Finály, *A Gredistyei dák várak*, în *AE*, 36, 1916, 11–43.

Florea *et alii* 2013,

G. Florea, L. Suciu, E. Iaroslavschi, G. Gheorghiu, P. Pupeză, R. Mateescu, C. Bodó, C. Cristescu, 25. *Grădiștea de Munte, com. Orăștioara de Sus, Jud. Hunedoara [Sarmizegetusa Regia]*, în *CCA, Campania* 2012, Craiova, 2013, 63–65.

Fodor 1844,

A. Fodor, *Római régiségek Hunyad vármegyében*, în *Hon és Külföld*, 1844, 300–304, 305–307.

Fodor 1847,

A. Fodor, *Utazás nemes Hunyadvármegyében régiségek kinyomozása végett*, în *Hon és Külföld*, 1847, 346–348, 351–352, 355–356, 358–360, 362–364.

Fodor mss,

Lugosi Fodor András Kézirata [Date arheologice din Transilvania], vol. I–VIII, Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, Colecții Speciale, cota 754.

Glodariu 1965,

I. Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpânirii romane*, în *ActaMN*, II, 1965, 119–133.

Jakó 1972

S. Jakó, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804 (III)*, în *ActaMN*, IX, 1972, 587–602.

Jakó 1973

S. Jakó, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804 (IV)*, în *ActaMN*, X, 1973, 627–639.

Kuun *et alii* 1902,

Kuun G., Torma Zs., Téglás G., *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902.

Macrea 1941,

M. Macrea, *Urme romane în regiunea cetăților dace din Munții Hunedoarei*, în *Sargetia*, II, 1941, 127–150.

Mateescu 2012,

R. Mateescu, *Istoriile unui templu*, Cluj-Napoca, 2012.

Neigebaur 1851,

J.F. Neigebaur, *Dacien. Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.

Pețan 2012,

A. Pețan, *Coin Finds at Grădiștea Muncelului during the excavation campaigns of 1803–1804*, în *ActaMN*, 47–48/1, 2010–2011 (2012), 81–89.

Pețan 2013,

A. Pețan, *Sarmizegetusa Regia in the Austrian map of 1804*, în *ReDIVA*, I, 2013, 29–43.

Pețan 2014a,

A. Pețan, *An unknown stone structure in Sarmizegetusa Regia's sacred zone recorded in writings of 19th century*, în *ReDIVA*, II, 2014, 28–40.

Pețan 2014b,

A. Pețan, „*Baia romană*” de la Sarmizegetusa Regia. 1. *Istoricul cercetărilor*, în Sorin Forțiu, Adrian Cîntar (ed.), *Simpozion ArheoVest, nr. II. Interdisciplinaritate în arheologie. In honorem Gheorghe Lazarovici, Timișoara, 6 decembrie 2014*, Szeged, 2014, 427–455.

Pețan 2015a,

A. Pețan, *An unknown stone structure at the eastern gate of Sarmizegetusa Regia's precinct recorded in the 19th century writings*, în S. Forțiu, A. Stăvilă (ed.), *Simpozion ArheoVest, III, Interdisciplinaritate în arheologie și istorie. In memoriam Florin Medeleț. Timișoara, 28 noiembrie 2015*, Szeged, 2015, 753–760.

Pețan 2015b,

A. Pețan, *Another unknown stone structure in Sarmizegetusa Regia's sacred zone recorded in writings of 19th century*, în *ReDIVA*, III, 2015, 110–122.

Pețan 2015c,

A. Pețan, *Valoarea documentară a schițelor de la Grădiștea Muncelului atribuite lui Johann Ferdinand Neugebauer*, în Dobos Alpár, Petruț Dávid, Berecki Sándor (eds.), *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca-Târgu Mureș-Budapest, 2015, 401–409.

Russu 1972,

I.I. Russu, *Periegheza epigrafică a lui Theodor Mommsen în Transilvania (Rectificări la SCIV, 23, 1972, 1, p. 125–132)*, în *SCIV*, 23, 4, 1972, 647–650.

Téglás 1905,

G. Téglás, *Decebal végső menedékvárainak holléte*, în *AE*, XVI, 3, 1905, 97–105.

Wollmann 1982,

V. Wolmann, *Johann Michael Ackner (1782–1862). Leben und Werk*, Cluj-Napoca, 1982.

FODOR ANDRAS LUGOSI'S RESEARCH AT GRĂDIȘTEA MUNCELULUI

Abstract

The treasures found by the natives at the beginning of the 19th century in the vicinity of Grădiștea Muncelului (today Grădiștea de Munte) drew the attention not only of the authorities, but also of the scholars and antiquity fans who organized field trips and research in the area, particularly towards midcentury, being attracted by the novel character of the vestiges. Doctor Fodor András Lugosi from Hunedoara was the most passionate of them. His works are very little known and much of the information he mentioned is still in manuscript form. Guided mainly by intuition and less by knowledge in that field, Fodor discovered and investigated in the area of the Dacian fortress Sarmizegetusa Regia several constructions still unknown to archeologists and unidentified on the ground. His writings were analyzed by Alexandru Ferenczi in 1921, but they were not correctly related to the real field situation, because of the incipient stage of site research. After Ferenczi, this information has but sporadically been given any attention. Fodor's manuscript has been gone through by Volker Wollmann, who published for the first time the two valuable drawings it included – the fortress plan and a page with several artifacts. The text herein is meant to approach again the information included in Fodor András' manuscripts and publications and turn it into account by correlating it with the recent data offered by archeological research. The aim of this endeavor is to restore a most important contribution made by this forgotten researcher, as well as to recover the valuable information related to the site of Grădiștea de Munte, which reflects a conservation stage that was superior to the one of this day.

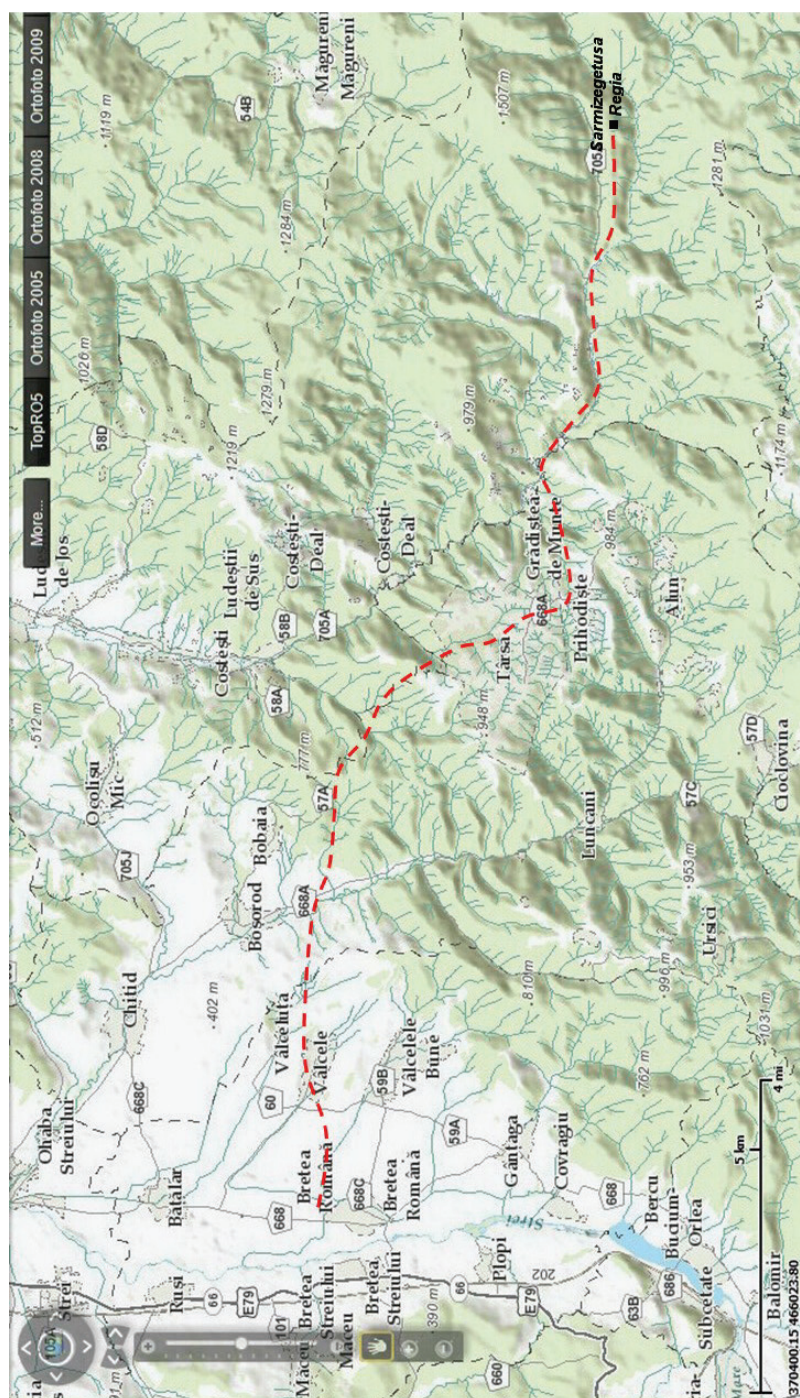

Fig. 1. Traseul parcurs de Fodor András și echipa sa în expediția din 1847, de la Bretea Română până la cetate / Fodor András and his team's direction from Bretea Română to the fortress during the 1847 expedition

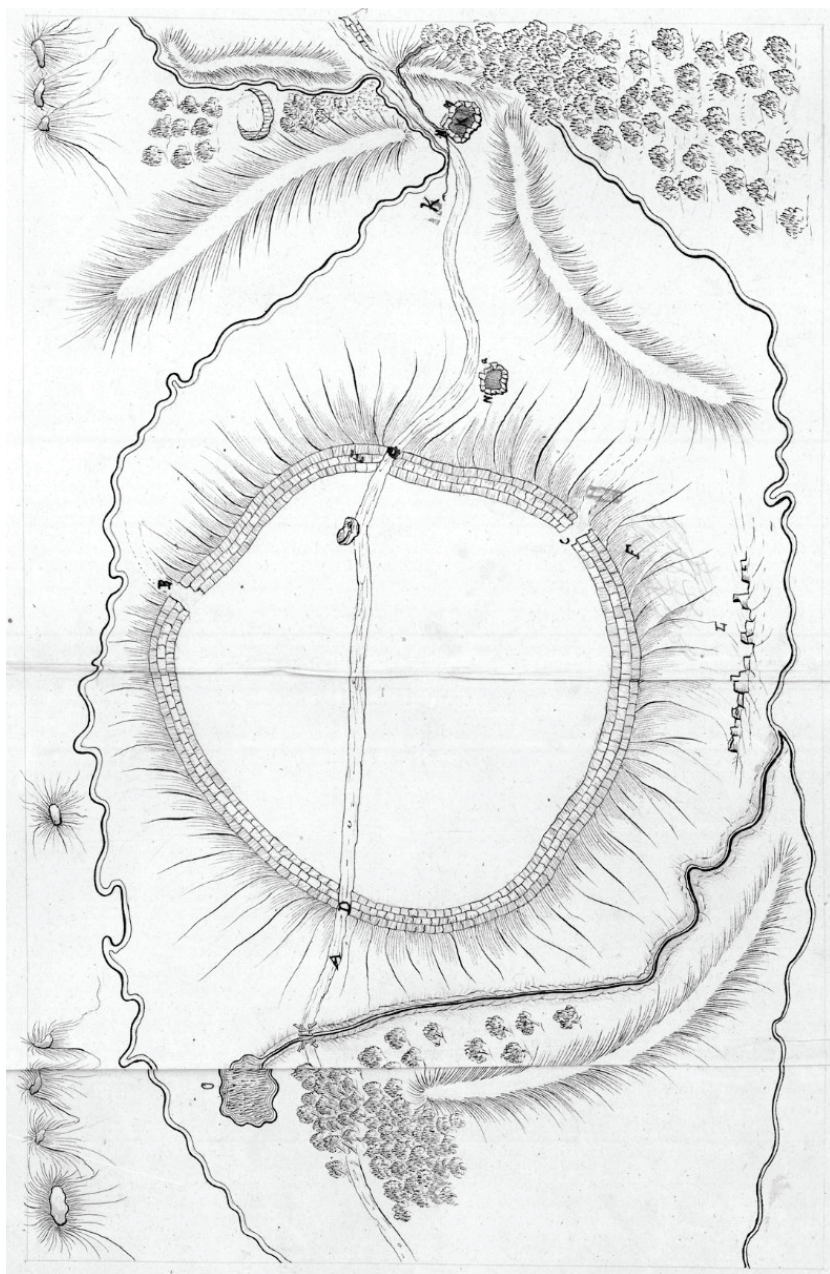

Fig. 3. Planul sitului de la Grădiștea Muncelului. Fodor *mss*, vol. VI, fila 48, pl. XLIX / Draught of Grădiștea Muncelului site. Fodor MS, tom 6, sheet 48, drawing XLIX

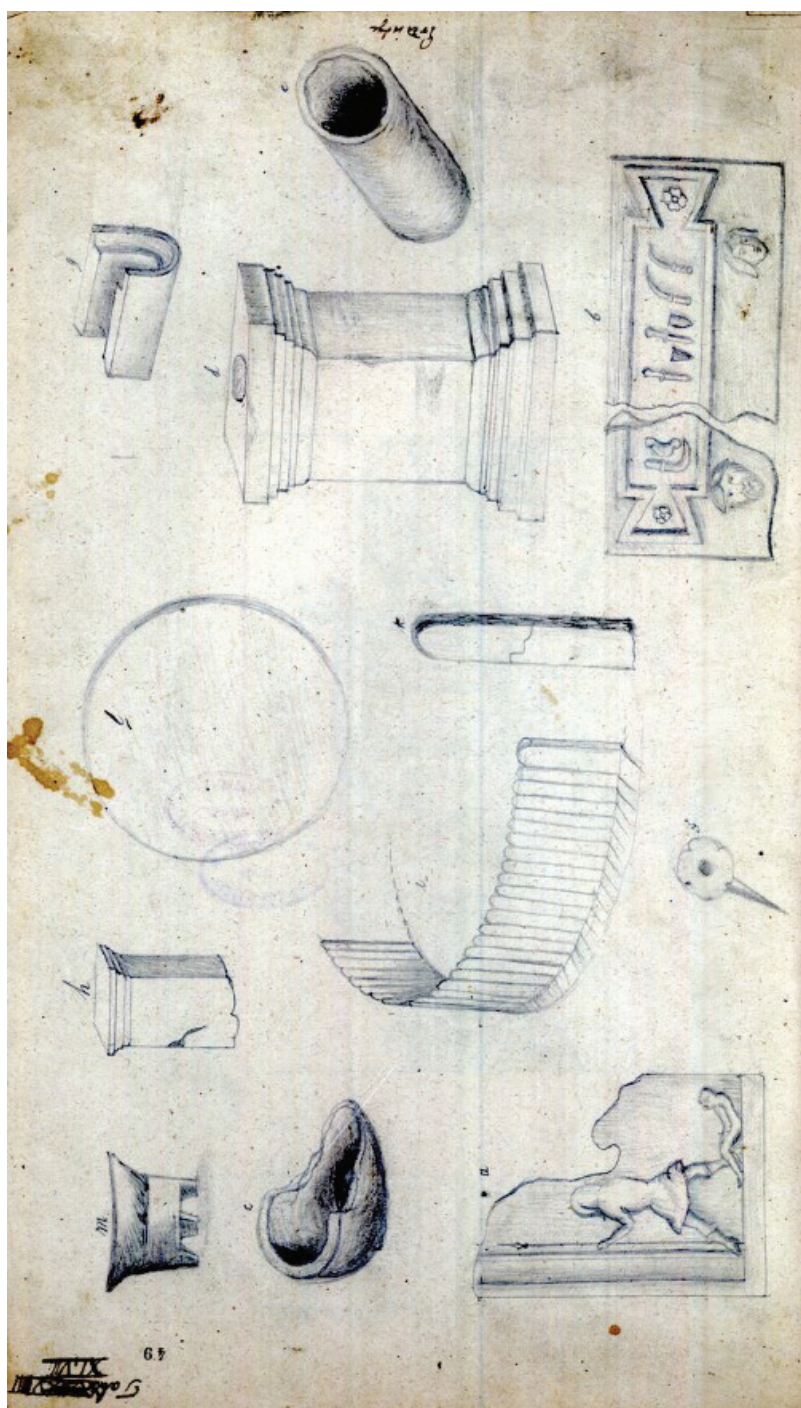

Fig. 4. Planșa cu artefacte provenind de la Grădiștea Muncelului. Fodor mss, vol. VI, fila 48, pl. XLVII /
The plate with artifacts from Grădiștea Muncelului. Fodor MS, tom 6, sheet 48, plate XLVII

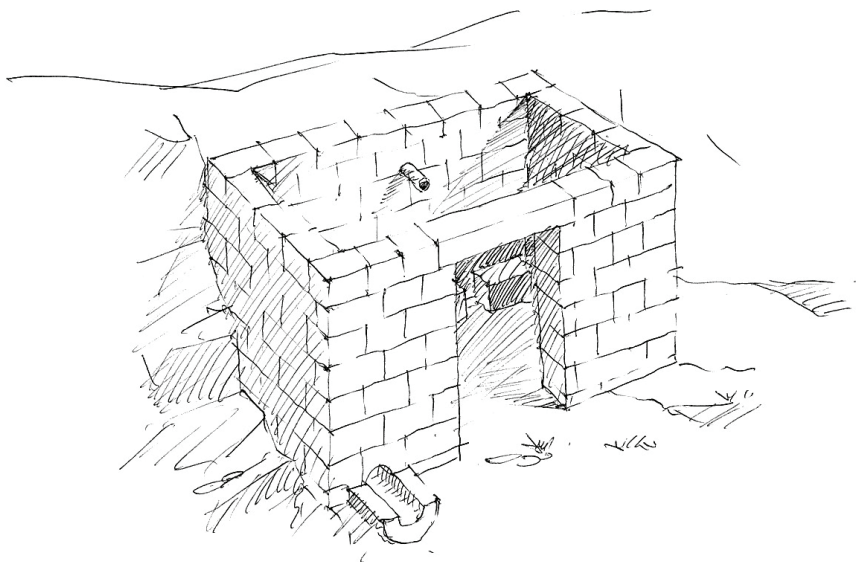

Fig. 6. Propunere de reconstituire a „gropii pietruite” cercetate de Fodor András în 1847. Desen de arh. Marian Coman / Proposal for reconstituting the “metalled pit” investigated in 1847 by Fodor András. Sketch by architect Marian Coman

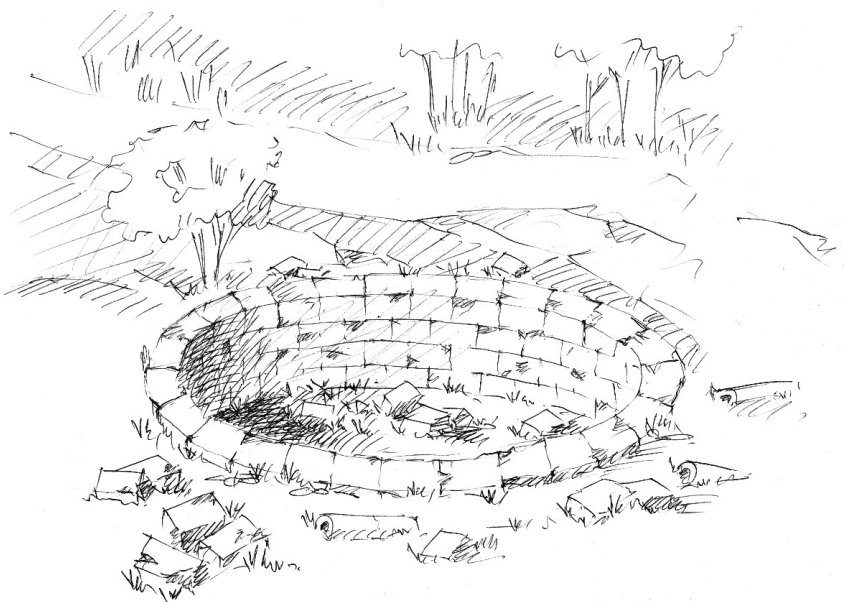

Fig. 5. Propunere de reconstituire a „băii de apă rece” cercetate de Fodor András în 1844. Desen de arh. Marian Coman / Proposal for reconstituting the “bath of cold water” investigated in 1844 by Fodor András. Sketch by architect Marian Coman

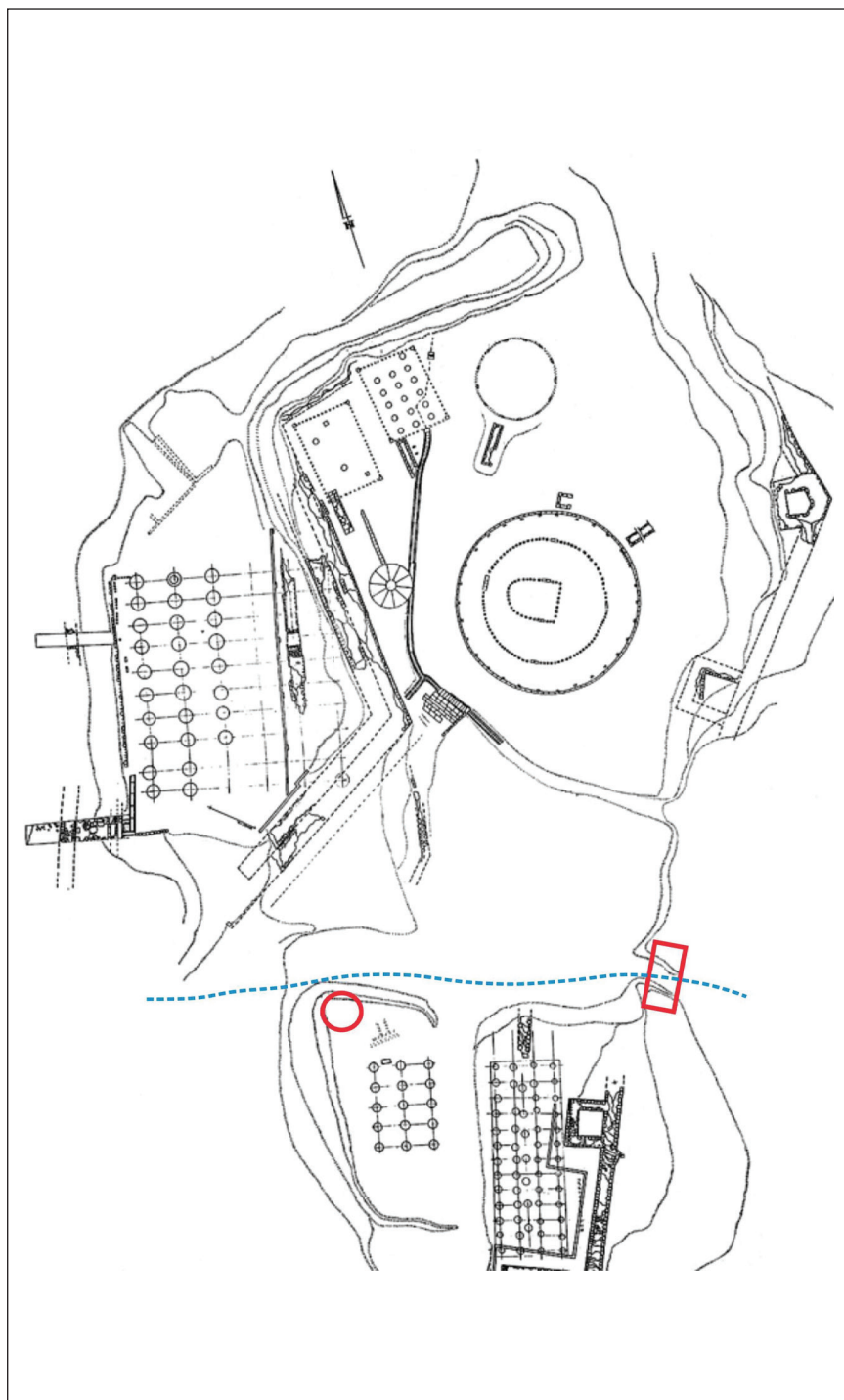

Fig. 7. Amplasarea ipotetică a celor două construcții dezvelite de Fodor András în zona sacră / The hypothetical location of the two constructions that Fodor András uncovered within the sacred area

RÖMISCHE MÜNZEN IN MINTIA

*Radu Ardevan**

Schlüsselwörter: Micia, Denare, Römisches Reich, Münzsammlung, Münzkabinett

Cuvinte-cheie: Micia, denari, Imperiul Roman, colecție monetară, cabinet numismatic

Die heutige Ortschaft Mintia¹ ist ein Dorf, das der Gemeinde Vețel, Kreis Hunedoara, angehört. Im Laufe des 19. Jhs. wurde sie in die Besitztümer der Familie Gyulai eingegliedert². Im römisch-dakischen Altertum existierte hier die ausgedehnte wichtige Siedlung Micia, die auch das Areal von Mintia umfasste³. Die zahlreichen archäologischen Funde in der Nähe des modernen Dorfes haben die Aufmerksamkeit vieler damaligen Gelehrter und Sammler, Antiquitätsliebhaber auf sich gezogen⁴. Selbstverständlich kennen wir heute nur einen kleinen Teil der Tätigkeit dieser alten Sammler, so dass Überraschungen noch immer möglich sind.

Eine solche Überraschung ist vor Kurzem ans Licht gekommen. Im Siebenbürgischen Landesmuseum in Cluj-Napoca, in den alten Beständen des Münzkabinetts, wird auch eine Notiz aus dem Jahre 1907 betreffend eine Gruppe römischer Münzen in Mintia aufbewahrt⁵. Sie umfasst die Liste von 24 römischen Reichsdenaren, die im Raume dieser Ortschaft gefunden wurden. Die Stücke gehörten dem Sammler Samú Grünblath, einer uns völlig unbekannten Person, wahrscheinlich ein Ortsansässiger. Über eine eventuelle Schenkung oder Anschaffung dieser Münzen wurde nichts berichtet; daraus ist ersichtlich, dass sie bloß von dem Autor des Zettels gesehen und dürftig bestimmt gewesen sind. Dieser war mit Sicherheit István Kovács, der damalige Kustos des Münzkabinetts des Siebenbürgischen Landesmuseums, der des Öfteren Münzen aus dem Besitz anderer Museen oder Privatpersonen bestimmt hatte⁶. Infolgedessen können wir annehmen, dass die besprochenen Stücke verlorengegangen sind; alles was wir darüber haben, beschränkt sich auf diese Anmerkung.

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: rardevan@gmail.com

¹ Der deutsche Ortsname ist Bayersdorf; im Ungarischen sind mehrere Varianten im Umlauf: Marosnémeti, Némethfalva, Némethi (vgl. Suciu 1967, I, 400).

² Kövári 1854, 101–102; Kempelen 1912, 421, 425.

³ Floca 1968; Floca 1969; IDR III/3, 55–58; Țeposu Marinescu 1997; Alicu 2004, 5–13; Andrițoiu 2006, 13–50; RepHuned, 104, 2a.

⁴ Nagy 1858, 410; Szinnyei 1894, 143; IDR I, S. 46–48; IDR III/3, 58.

⁵ Es ist über die Urkunde Et. 86/1907 die Rede, aufbewahrt im Archiv des Münzkabinetts.

⁶ Ardevan 2005–2006, 178–179; Ardevan 2009, 227–228.

Anscheinend hat der Klausenburger Numismatiker diese Münzen nur kurze Zeit gesehen und sie in Eile bestimmt. Sie wurden nicht chronologisch aufgestellt, sondern in der Reihenfolge wie sie bearbeitet wurden⁷. Der Text ist kurzgefasst, enthält viele Abkürzungen und in einer vernachlässigten Graphie⁸. Die Münzen aber wurden bestimmt, und das erlaubt ihre Anwendung in jedem wissenschaftlichen Unternehmen.

I. Kovács verwendete das Referenzwerk von H. Cohen, die Standardarbeit jener Zeiten⁹. Indem wir eine neue Bestimmung dieser Stücke mit dem RIC versucht haben, sind wir auf zahlreiche Unstimmigkeiten gestoßen. Die Erklärung ist jedoch einfach: der siebenbürgische Numismatiker nutzte die erste Auflage des Buches von Cohen¹⁰, wahrscheinlich die einzige, die ihm damals zur Verfügung stand. Mit dieser Auflage verschwinden tatsächlich alle Unstimmigkeiten zwischen seinen Aufzeichnungen und dem Referenzwerk¹¹.

Trotzdem wirft die genaue Bestimmung der besprochenen Münzen manche Fragen auf. Für die Münze mit der Nr. 15 in der Liste wurde die Anmerkung von Cohen¹ mit einem Fragezeichen versehen, vielleicht weil es sich um ein beschädigtes Exemplar handelte, sodass die Lesung der Umschrift als unsicher galt. Weitere drei Münzen (Nr. 22–24 aus der Liste) erscheinen als abgestumpft; alles was darüber ausgesagt werden konnte war, dass es sich um von Septimius Severus geprägte Denare handelte. Die Umschrift der Vorderseite der Münze Nr. 3, ein Denar des Elagabalus, muss leicht falsch wegen dem Zustand der Konservierung gelesen worden sein¹².

Unstimmigkeiten erscheinen auch im Falle einer Münze der Iulia Mamaea (Nr. 18 aus der Liste); das dafür angegebene Verzeichnis 87 gibt es in Cohen¹ nicht. Unserer Meinung nach handelt es sich um eine Zahleninversion; der Klausenburger Fachmann wollte eigentlich die Zahl 78 eintragen, bei der in dem verwendeten Referenzwerk eine kleine Bronzemünze, tatsächlich ein subäراتer Denar fungiert. Der Typ der Rückseite weist als richtigen Bezug die Nummer 25 aus Cohen¹ hin.

Die schwierigsten Fragen tauchen gerade im Zusammenhang mit dem Denar Nr. 1 aus der Liste auf; der wurde von Antoninus Pius geprägt und als "Cohen¹ 100–110" bestimmt. Bei diesen Verzeichnissen¹³ erscheinen eine Reihe von Prägungen, die zwei gemeinsame Eigenschaften aufweisen: die Umschrift der Vorderseite umfasst

⁷ Sie werden wie folgt aufgezählt: Antoninus Pius 1, Elagabal 2, Caracalla 2, Elagabal 1, Antoninus Pius 1, Alexander Severus 7, Septimius Severus 2, Iulia Mamaea 3, Crispina 1, Commodus 1, Septimius Severus 3 (lädierte, unbestimmbare Stücke – wahrscheinlich waren sie die letzten, die von I. Kovács bearbeitet wurden).

⁸ Sicher aber gehört die Schrift dem I. Kovács.

⁹ Cohen².

¹⁰ Cohen¹.

¹¹ Die Einordnungen von Cohen² beziehen sich manchmal auf Bronzestücke, aber hier geht es nur um Denare.

¹² In der Umschrift der Vorderseite von Cohen¹ erscheint nicht das Wort PIVS, das aber vorhanden sein sollte; die richtige Lesung wäre IMP ANTONINVS (PIVS) AVG gewesen. Daraus ist zu entnehmen, dass die Münze leicht beschädigt war.

¹³ Ihnen entsprechen verschiedene Prägungen aus dem britischen Referenzwerk, alle nur Denare von Antoninus Pius. RIC III 162, 166, 167, 175, 181 wurden zwischen 146–149 n. Chr. datiert, und RIC

die Buchstaben ANTONINVS AVG PIVS P P, gefolgt von der Vollmacht eines Volkstribunen, während auf der Rückseite nur die Buchstaben COS IIII im Abschnitt erscheinen. Vielleicht ist das alles, was I. Kovács aus dem ersichtlich beschädigten studierten Exemplar entziffern konnte. Also hat er alle verhältnismäßig gleichen Varianten aus Cohen¹ verzeichnet, obwohl diese unterschiedliche Daten und Typen aufweisen (im RIC gibt es noch mehr Möglichkeiten¹⁴). Infogedessen kann man die betreffende Münze nicht mehr bestimmen. Es handelt sich aber um einen irgendwann zwischen 146–160 n. Chr. in Rom geprägten Denar.

Nach den oben gemachten Feststellungen ist es möglich, die Liste der von I. Kovács im Jahre 1907 bestimmten kaiserlichen Denare aus der Sammlung von Samú Grünblath aufzustellen (in italischer Schrift tragen wir die jeweilige in dem Dokument Et. 86/1907 erwähnte Nummer ein; das Verzeichnis von Cohen¹ erscheint nach der Abkürzung C.):

1. (7) Antoninus Pius. RIC III, S. 39, Nr. 111 b (Rom, J. 143–144). C. 163.
2. (1) Antoninus Pius. (Rom, J. 146–160?). C. 100–110.
3. (21) Commodus. RIC III, S. 375, Nr. 90 (Rom, J. 184). C. 150.
4. (20) Commodus: Crispina. RIC III, S. 399, Nr. 278 (Rom, J. 180–183). C. 3.
5. (15) Septimius Severus. RIC IV/1, S. 141, Nr. 373 (Emesa, J. 194–195). C. 82 (?).
6. (16) Septimius Severus. RIC IV/1, S. 100, Nr. 79 (Rom, J. 196–197) oder S. 157, Nr. 488 (Laodicea, J. 196–197). C. 124.
7. (22) Septimius Severus. Abgestumpft, unbestimmbar.
8. (23) Septimius Severus. Abgestumpft, unbestimmbar.
9. (24) Septimius Severus. Abgestumpft, unbestimmbar.
10. (4) Septimius Severus: Caracalla. RIC IV/1, S. 235, Nr. 161 (Rom, J. 206–210). C. 95.
11. (5) Caracalla. RIC IV/1, S. 246, Nr. 238 A (Rom, J. 214). C. 157.
12. (2) Elagabal (beschädigt). RIC IV/2, S. 40, Nr. 167 (Antiochien, J. 218–219). C. 11.
13. (6) Elagabal. RIC IV/2, S. 31, Nr. 40 (Rom, J. 221). C. 91.
14. (3) Elagabal. RIC IV/2, S. 35, Nr. 103 (Rom, undatiert). C. 52.
15. (12) Alexander Severus. RIC IV/2, S. 72, Nr. 14 (Rom, J. 222). C. 93.
16. (9) Alexander Severus. RIC IV/2, S. 75, Nr. 64 (Rom, J. 227). C. 138.
17. (10) Alexander Severus. RIC IV/2, S. 75, Nr. 67 (Rom, J. 227). C. 141.
18. (11) Alexander Severus. RIC IV/2, p. 77, nr. 92 (Roma, a. 229). C. 161.
19. (13) Alexander Severus. RIC IV/2, S. 86, Nr. 215 (Rom, J. 228–231) oder S. 94, Nr. 302 (Antiochien, undatiert). C. 208.
20. (14) Alexander Severus. RIC IV/2, S. 87, Nr. 224 (Rom, J. 228–231). C. 221.
21. (8) Alexander Severus. RIC IV/2, S. 81, Nr. 127 (Rom, J. 233–235) oder S. 92, Nr. 274 (Antiochien, undatiert). C. 4.

III 222, 230, 232, 240, 245 gehören der Zeitspanne 152–156 n. Chr. an. Die Reversstypen sind auch verschieden, alle aber stellen eine stehende weibliche Gestalt dar.

¹⁴ Vgl. RIC III, 46–56, 58, 60, 62.

22. (19) Alexander Severus: Iulia Mamaea. RIC IV/2, S. 99, Nr. 348 (Rom, undatiert). C. 16.
23. (17) Alexander Severus: Iulia Mamaea. RIC IV/2, S. 98, Nr. 343 (Rom, undatiert). C. 11.
24. (18) Alexander Severus: Iulia Mamaea (subärater). RIC IV/2, S. 99, Nr. 358 (Rom, undatiert). C. 87.

Die Struktur dieser kleiner Anzahl von Münzen wird wie folgt aufgestellt:

Lauf. Nr.	Hauptherausgeber (Zeitspanne)	Anzahl der Stücke	% aus der Gesamtanzahl	Quotient der Münzeintritte pro Jahr
1.	Antoninus Pius	2	8,33	0,08
2.	Commodus	2	8,33	0,16
3.	Septimius Severus	7	29,16	0,38
4.	Elagabal	3	12,50	0,75
5.	Alexander Severus	10	41,6	0,76
	GESAMTSUMME	24		

Diese kleine Gruppe von Münzen besteht 83 % aus Prägungen der Severenzeit. Es ist zu bemerken, dass die Stücke von Septimius Severus zahlreicher als die von Elagabal sind, aber die zahlreichsten datieren aus der Regierung des Alexander Severus.

Diese Münzen scheinen nicht aus einem Hort zu stammen. Es fehlt jeder klare Hinweis darauf, während die Mehrheit der in Dakien bekannten Münzhorte weisen keine ähnlichen Gruppierungen auf. Eine gewisse Tendenz diesbezüglich, aber in unterschiedlichem Prozentsatz, kann nur im Falle von einigen kleinen Horten, alle um Mitte des 3. Jhs. datiert, festgestellt werden¹⁵. Ähnliche Tendenzen sind in wenigen zeitgenössischen Horten aus den benachbarten Provinzen zu verzeichnen¹⁶. Sie beweisen nur, dass verhältnismäßig ähnliche Gruppierungen der Münzen dieser Dynastie in manchen Entdeckungen aus der Zeit der Militäranarchie erscheinen können.

Aber die vorliegende Münzengruppe entspricht dem bekannten Gesamtaussehen des Geldumlaufes aus römisch-dakischen Siedlungen auch nicht¹⁷. Diese Feststellungen bleiben auch für andere erforschten Siedlungen aus den Donauprovinzen erhalten¹⁸.

¹⁵ Es handelt sich um die von Ruși und Strâmpu sowie um den sog. Cristești II (Găzdac 2010, CD, *Hoards from Dacia*, 19 und 23, bzw. 15).

¹⁶ Sikirica und Singidunum II in Obermoesien (Găzdac 2010, CD, *Hoards from Moesia Superior*, 3, 6); Mehovine in Niederpannonien (Găzdac 2010, CD, *Hoards from Pannonia Inferior*, 4); Bakony-Szombathely-Páskun und Szalacska IV in Oberpannonien (Găzdac 2010, CD, *Hoards from Pannonia Superior*, 7–8, 12–13). Etwas mehr solcher Horte erscheinen in Niedermoesien: Ovčarovo, Vichovgrad, Berkovski, Kardam, Podgorelec I, Mikra I, Nozarevo, Mihailovo I-II (Găzdac 2010, CD, *Hoards from Moesia Inferior*, 11–12, 14, 15, 16, 21, 24–25, 27). Aber die Prozentsätze sind sehr unterschiedlich, und ihr Gewicht unter den Münzhorten jeder Provinz ist gering.

¹⁷ Manche scheinbar ähnliche Tendenzen sind nur in Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca – Deleustraße, Drobeta – Militärlager, Orlea (Găzdac 2010, CD, *Dacia site finds*, 1–2, 3–4, 8–9, 27–28) und Tibiscum (Matei 2015, I, 319) zu verzeichnen, aber sie sind in dem provinziellen Umlauf nicht maßgebend.

¹⁸ Manche Ähnlichkeiten nur mit Intercisa – Auxilirkastell und Nekropole (Găzdac 2010, CD,

Also scheinen diese Münzen nicht treu den Lokalumlauf zu widerspiegeln. Man kann glauben, dass die Stücke nach dem Geschmack und Interesse des Sammlers gesammelt wurden.

Die antike Siedlung in Mintia bot viele archäologische Entdeckungen an, obwohl sie nur in geringem Maße erforscht wurde¹⁹. Aber im Allgemeinen hat die antike Siedlung in Micia (einschließlich Mintia) vorläufig nur wenige Münzentdeckungen anzubieten²⁰; gewiß warten noch viele in den letzten archäologischen Ausgrabungen gefundene Münzen auf ihre Bekanntmachung. Für eine römische Siedlung solcher Ausmaße bleibt Micia von numismatischem Standpunkt schwach vertreten²¹. Gerade aus diesem Grunde ist jede Entdeckung oder Erwähnung von antiken Münzen auf dem Areal dieser Siedlung von besonderer Bedeutung. Alles ist nutzvoll für die zukünftigen Bestrebungen, um eine eben mangelhafte Wiederherstellung des römerzeitlichen Geldumlaufs aus dieser großen Siedlung zu skizzieren.

Hinzu kommt noch die Tatsache, dass der vorliegende Fall nochmals beweist, inwieweit in Siebenbürgen der k. und k. Zeit das Sammeln von Antiquitäten – ein typischer Zug für die moderne Kultur – verbreitet war, mehr als man auf den ersten Blick annehmen könnte²². Fest steht, dass nur ein Teil solcher Sammlungen schriftlich verzeichnet, und noch weniger davon erforscht wurden. Wir sind der Meinung, dass diese Kategorie von Quellen in der Zukunft mehr Aufmerksamkeit verdient. Die wissenschaftliche Bewertung der wenigen verfügbaren Auskünfte über solche antiken Materialien bringt immer wertvolle Ergänzungen zum Erforschen der provinziellen Siedlungen.

BÜCHER UND AUFSÄTZE

Alicu 2004,

D. Alicu, *Micia. Studii monografice I. Monumentele de spectacol și de cult*, Cluj-Napoca, 2004.

Andrițoiu 2006,

I. Andrițoiu, *Necropolele Miciei*, Timișoara, 2006.

Ardevan 2005–2006,

R. Ardevan, *Kovács István emlékezete*, în *NK*, 104–105, 2005–2006, 177–180.

Ardevan 2009,

R. Ardevan, În amintirea lui István Kovács (1880–1955), în *BSNR*, XCVIII-CIII (2004–2009), 2009, Nr. 1 (152–157), 225–232.

Pannonia Inferior site finds, 8, 11) und in einigen Siedlungen Oberpannoniens: Poetovio – Streufunde, Neviodunum, Brigetio – Streufunde, Savaria, Solva (Găzdac 2010, CD, *Pannonia Superior site finds*, 22–23, 27–28, 29–30, 37, 41–42).

¹⁹ Andrițoiu 2006, 17–19; RepHuned, 104, 2a.

²⁰ Petolescu 1974–1975; Petolescu, Mărghită 1984; RepHuned, 104, 3a und 168, 4a–c.

²¹ Găzdac 2010, Katalog (CD), *Dacia site finds*, 16–17.

²² Ardevan 2011, 187–188; Ardevan 2013, 98.

Ardevan 2011,
R. Ardevan, *Colecția arheologică a lui Michael Luister și vestigiile de la Cașolț*, BHAUT, 13, 2011, 183–191.

Ardevan 2013,
R. Ardevan, *The numismatic collection of the Calvinist College from Orăștie (Szászváros) – an overview*, în ACD, 49, 2013, 93–100.

Cohen¹,
H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appellées médailles impériales*, Paris, I (1859) – VII (1868).

Cohen²,
H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appellées médailles impériales*, Paris, I (1880) – VIII (1892).

Floca 1968,
O. Floca, *Pagus Miciensis*, în *Sargetia*, 5, 1968, 49–57.

Floca 1969,
O. Floca, *Micia, pagus Daciae*, în *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles (coll. Latomus 103), 1969, 224–232.

Găzdac 2010,
Cr. Găzdac, *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337)²*, Cluj-Napoca, 2010.

Kempelen 1912,
B. Kempelen, *Magyar nemes családok*, IV, Budapest 1912.

Kövári 1854,
L. Kövári, *Erdély nevezetes családai*, Kolozsvár, 1854.

Matei 2015,
C. Matei, *Circulația monetară romană pe teritoriul anticului Tibiscum (sec. I–IV p. Chr.)*, I–II, Szeged, 2015.

Nagy 1858,
I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, III–IV, Pest, 1858.

Petolescu 1975,
C. M. Petolescu, *Monete descoperite la Micia*, în BSNR, 67–69, 1974–1975, 91–94.

Petolescu, Mărghită 1984,
C. M. Petolescu, L. Mărghită, *Tezaurul de monede imperiale de la Micia*, în SCN, 8, 1984, 119–127.

RepHuned,
S. A. Luca (red.), *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, BiblSeptem, XIV, Alba Iulia, 2005.

Suciu 1967,
C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, București, 1967.

Szinnyei 1894,
J. Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Budapest, 1894.

Țeposu Marinescu 1997,
L. Țeposu Marinescu, *Micia – pagus Daciae*, în *CercArh*, 10, 1997, 357–364.

MONEDE ROMANE DE LA MINTIA

Rezumat

O listă manuscrisă din 1907 cuprinde 24 denari romani imperiali, găsiți la Mintia (deci pe cuprinsul sitului antic Micia). Piese pot fi considerate pierdute, dar pot fi determinate și utilizate științific. Aceste monede nu provin din vreun tezaur, și nu reflectă fidel nici circulația monetară din așezare. Dar ele se adaugă la puținele descoperiri monetare publicate de pe cuprinsul acestei importante așezări daco-romane. Se evidențiază importanța vechilor colecții de antichități, care au salvat de la uitare numeroase mărturii arheologice.

MONEDE ANTICE ȘI BIZANTINE PĂSTRATE ÎN COLECȚIA DE NUMISMATICĂ A LICEULUI TEORETIC „TRAIAN LALESCU” DIN ORȘOVA

Cosmin Matei, Dacian Rancu**, Gheorghe Oprescu****

Cuvinte cheie: Dierna, monede antice și bizantine, colecție de numismatică, Liceul Teoretic „Traian Lalescu” Orșova

Keywords: Dierna, antique and Byzantine coins, numismatic collection, „Traian Lalescu” High School

În incinta Liceului Teoretic „Traian Lalescu” din Orșova se află o interesantă colecție numismatică alcătuită atât din monede antice și bizantine, cât și din monede moderne și contemporane. Aceste piese monetare provin din donații, cea mai mare parte din ele nu au locul de descoperire bine precizat, ele fiind găsite întâmplător de diverse persoane în orașul Orșova sau în proximitatea orașului.

Se pare că inițial o parte din monedele ce se găsesc în sala de muzeu a liceului au făcut parte din colecția de numismatică a fostului Gimnaziu mixt din Orșova (nu putem preciza care sau câte din aceste monede fac parte din actuala colecție).

Un foarte scurt istoric al modului în care a fost creată colecția și al monedelor ce se aflau în una din sălile Gimnaziului mixt a fost făcut de Laitin Daniil, fost director al acelei instituții de învățământ¹.

Colecția Liceului Teoretic „Traian Lalescu” va fi îmbogățită ulterior cu un lot de monede antice și bizantine, descoperite în timpul campaniilor de săpături arheologice coordonate de Volker Wollmann în anii 1968–1970, săpături axate mai ales pe turnul de N-V al *quadriburgium*-ului². Neavând acces la jurnalele de săpătură nu avem informații referitoare la contextul arheologic în care au fost găsite monedele; presupunem că o bună parte din monedele găsite în turnul de N-V au ajuns în colecția liceului (nu putem preciza numărul și care sunt aceste piese monetare). O altă parte a monedelor antice provine din descoperiri întâmplătoare de pe raza sau din anticul *municipium Dierna*, donate colecției liceului între anii 1965–1976/77, când directoare a liceului

* Muzeul Satului Bănățean, Timișoara, e-mail: ardaric69@yahoo.com

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: rancudacian@yahoo.com

*** Liceul Teoretic „Traian Lalescu” Orșova, e-mail: geotrp78@yahoo.com

¹ Laitin 1944, 12.

² Mulțumim doamnei profesor universitar emerit Doina Benea pentru informațiile oferite.

a fost doamna profesor Ana Șchiopu. Nici în acest caz nu putem preciza numărul monedelor sau care sunt acestea.

Monedele antice și bizantine ce fac parte din actuala colecție de numismatică ce se găsește în sala de muzeu a liceului au fost curățate și conservate la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, operațiunea fiind suportată din punct de vedere financiar de Comitetul de părinți al liceului.

Este necesară reinventarierea monedelor, numerele de inventar actuale nemaifiind corespunzătoare cu conținutul colecției.

1)

emitent: ?

nominal: AE

d = 20,57 × 20,90 mm; g = 1,3 gr; ax = 12

stare conservare: bine păstrată

Av: fără legendă; cap Poseidon spre dreapta

Rv: ΠΕ[Δ]; taur, spre dreapta
ΛΗΣ

atelier monetar: Pella

an emitere: 187–31 (?) a. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9035

Inedit

2)

emitent: anonim (Republica Romană)

nominal: aes grave triens (turnată)

d = 45,48 × 44,59 mm; g = 91,0 gr; ax = 10/11

stare conservare: bine păstrată

Av: fără legendă;

cap Minerva, cu coif corintian, spre stânga; dedesubt
marca nominalului (patru „granule”); totul pe disc
ridicat

Rv: fără legendă;
provă galeră spre dreapta; dedesubt marca nominalului (patru „granule”); totul pe disc ridicat

atelier monetar: Roma
an emitere: circa 225–217 a. Chr.
RRC I, nr. 35/3a
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9009
Inedit

3)

emitent: CALIGVLA pentru Germanicus
nominal: As
d = 28,64 × 30,55 mm; g = 9,9 gr; ax = 7
stare conservare: relativ bine păstrată

Av: C CA[ES]AR AVG GERMANICVS PON M T[R] POT
cap Gaius, spre stânga

Rv: VESTA / S – C

Vesta spre stânga, cu voal și drapătă, șezând pe tron, în mână dreaptă ține *patra*, în mână stângă ține transversal sceptru lung

atelier monetar: Roma
an emitere: 37–38 p. Chr.
RIC I, nr. 38
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9004
Inedit

4)

emitent: CALIGVLA pentru M. Agrippa

nominal: As

d = 27,41 × 27,85 mm; g = 10,1 gr; ax = 7

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: M AGRIPPA L – F COS III

A. Agrippa cap spre stânga, purtând coroană rostrală

Rv: S – C

Neptun în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține delfin mic, în mâna stângă ține vertical trident

atelier monetar: Roma

an emitere: 37–41 p. Chr.

RIC I, nr. 58

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9005

Inedit

5)

emitent: NERO

nominal: D

d = 18,75 × 16,88 mm; g = 3,0 gr; ax = 7

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [NER]O CAESAR – AVGVS[TVS]

cap laureat, spre dreapta

Rv: _____

SALVS

Salus spre stânga, șezând pe tron, în mâna dreaptă ține *patra*

atelier monetar: Roma

RIC I, 60

an emiter: 65–66 p. Chr.
l.p.: Lic. Orș.; nr. inv. 9002
Inedit

6)

emitent: NERO (?)

nominal: As (?)

d = 28,35 × 28,09 mm; g = 1,8 gr; ax = 7

stare conservare: foarte rău păstrată; tocită, ștearsă, ilizibilă

Av: IMP NE[.....]S

bust masculin laureat, drapat (?), spre dreapta

Rv: LIBER[.....] / S – C

ilizibil

atelier monetar: Roma

an emiter: 54–68

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

7)

emitent: VESPASIANVS

nominal: As

d = 27,28 × 26,47 mm; g = 9,9 gr; ax = 6/7

stare conservare: mediocră

Av: [IMP CAE]SAR VE[SP AV]G COS VII

cap laureat spre dreapta

Rv: S – C
 Spes spre stânga, ținând floare

atelier monetar: Roma
 an emitere: 76–78 p. Chr.
 RIC II, nr. 583(a)
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9001
 Inedit

8)
 emitent: TITVS pentru Domitianus (Caesar)
 nominal: HS
 d = 34,69 × 34,34 mm; g = 24,5 gr; ax = 6
 stare conservare: relativ bine păstrată

Av: CAES DIVI AVG VESP F DOMITIANVS COS VII
 cap laureat spre dreapta

Rv: PAX – AVGV[ST] / S – C
 Pax în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține ramură, în mâna stângă ține cornul abundenței

atelier monetar: Roma
 an emitere: 80–81 p. Chr.
 RIC II, nr. 155(b)
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9015
 Inedit

9)
 emitent: DOMITIANVS
 nominal: As

d = 27,16 × 28,14 mm; g = 10,2 gr; ax = 6
stare conservare: relativ bine păstrată

Av: IM[P] CAES DOMIT AVG [G]ERM COS [X]I
C[E]N[S P]O[T] P P
bust laureat spre dreapta, cu aegis

Rv: SALVTI / S – C; altar; în exergă AVGVSTI
[A]VGVS[TI]

atelier monetar: Roma
an emiter: 85 p. Chr.
RIC II, nr. 304(a)
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9006
Inedit

10)

emitent: NERVA
nominal: D
d = 18,14 × 17,66 mm; g = 3,5 gr; ax = 6/7
stare conservare: bine păstrată

Av: [I]MP NERVA CAES AVG – P M TR P COS II P P
cap laureat spre dreapta

Rv: AEQVITAS – AVGVST
Aequitas în picioare, cap spre stânga, în mâna dreaptă ține
balanță, în mâna stângă ține cornul abundenței

atelier monetar: Roma
an emiter: 96 p. Chr.
RIC II, nr. 1
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9014
Inedit

11)

emitent: TRAIANVS
nominal: Dp

d = 27,33 × 26,97 mm; g = 11,4 gr; ax = 6
stare conservare: bine păstrată

Av: [IMP CA]ES NERVAE TRAIANO AVG GER DAC
P M TR P COS V [P] P; cap radiat spre dreapta

Rv: SPQR OPTIMO [PRINC]IPI

Ceres în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține
mănușchi de spice, în mâna dreaptă ține torță; la picioare
modius

atelier monetar: Roma

an emiter: 103–111 p. Chr.

RIC II, nr. 481

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9013

Inedit

12)

emitent: TRAIANVS

nominal: Qd

d = 16,43 × 15,66 mm; g = 3,1 gr; ax = 7

stare conservare: mediocră; tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [I]M[P] CAES NERVA [TRAIAN AVG]

cap laureat spre dreapta; sau cap laureat spre dreapta, drapat
pe umărul stâng

Rv: _____; lupoaică spre dreapta, în exergă S C
S C

atelier monetar: Roma

an emiter: 98–117 p. Chr.

RIC II, nr. 691 sau nr. 692

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9013

Inedit

13)

emitent: HADRIANVS

nominal: HS

d = 32,65 × 32,20 mm; g = 25,3 gr; ax = 6

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: HADRIANVS – AVG COS III P P
bust laureat spre dreapta

Rv: [ADVE]NT[VI – AVG IVDAE]AE
S C

personificarea Iudeei ținând cupă în mâna dreaptă deasupra altarului; doi băieți în picioare, spre stânga, încadrând Iudeea, și ținând ramuri de palmier

atelier monetar: Roma

an emitere: 134–138 p. Chr.

RIC II, nr. 890(c)

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9012

Inedit

14)

emitent: ANTONINVS PIVS pentru Faustina I

nominal: HS

d = 29,25 × 28,66 mm; g = 21,5 gr; ax = 12

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: DIVA – FAVSTINA

bust spre dreapta

Rv: AE[TE] – R – NITA – S / S – C

Iunona (?) în picioare, capul spre stânga, mâna dreaptă semiridică, în mâna stângă ține sceptru lung

atelier monetar: Roma

an emitere: 141 p. Chr. (după moartea Faustinei)

RIC III, nr. 1102(a)

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9019
Inedit

15)

emitent: ANTONINVS PIVS pentru Faustina I
nominal: HS
d = 33,40 × 31,71 mm; g = 24,9 gr; ax = 5/6
stare conservare: foarte bine păstrat

Av: DIVA – FAVSTINA
bust spre dreapta

Rv: AVGVS – T – A / S – C

Ceres în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține
mănunchi de spice, în mâna stângă ține torță lungă

atelier monetar: Roma
an emisie: 141 p. Chr. (după moartea Faustinei)
RIC III, nr. 1116(a)
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9019
Inedit

16)

emitent: ANTONINVS PIVS
nominal: HS
d = 31,86 × 32,30 mm; g = 24,6 gr; ax = 12
stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [ANTO]NINVS AVG PI – VS P P TR P [XVI]
cap laureat spre dreapta
sau [ANTO]NINVS AVG PI – VS P P TR P [XVII]
cap laureat spre dreapta (uneori drapat pe umărul stâng)

Rv: [INDULGE]NTIA AVG COS II[II] / S – C

Indulgentia șezând, spre stânga, mâna dreaptă semiridică, în mâna stângă ține sceptru

atelier monetar: Roma

an emitere: 152–153 sau 153–154 p. Chr.

RIC III, nr. 904 sau 914

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9011

Inedit

17)

emitent: ANTONINVS PIVS

nominal: HS

d = 30,30 × 30,37 mm; g = 20,6 gr; ax = 11

stare conservare: mediocră

Av: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P

cap laureat spre dreapta

Rv: _____; Antoninus Pius în quadrigă, spre
COS IIII stânga, ținând sceptru cu vultur în
S C vârî; în exergă COS IIII, dedesubt S C

atelier monetar: Roma

an emitere: 145–161 p. Chr.

RIC III, nr. 767(a)

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9034

Inedit

18)

emitent: MARCVS AVRELIVS

nominal: HS

d = 31,23 × 30,20 mm; g = 19,6 gr; ax = 1

stare conservare: mediocră

Av: [M ANT]ONINVS – [AVG TR P XXVI]
cap laureat spre dreapta

Rv: [I]MP – VI – [C]O[S] III / S – C
Roma șezând, spre stânga, ține în mâna dreaptă Victoria,
în mâna stângă sulită; în spatele ei scut cu reprezentarea
Meduzei sau a lupoaicei cu gemenii

atelier monetar: Roma
an emitere: decembrie 171 – decembrie 172 p. Chr.
RIC III, nr. 1033
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.
Inedit

19)

emitent: MARCVS AVRELIVS
nominal: HS
d = 33,18 × 30,34 mm; g = 24,0 gr; ax = 12
stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [M A]NTONINVS AVG – GERM SARM TR P XXX
bust spre dreapta, laureat, cuirasat

Rv: [IMP VIII COS III – CLEM]EMENTIA AVG / S – C
Clementia în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă
ține *patera*, în mâna stângă ține sceptru lung

atelier monetar: Roma
an emitere: decembrie 175 – decembrie 176 p. Chr.

RIC III, nr. 1161

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9010

Inedit

20)

emitent: MARCVS AVRELIVS

nominal: HS

d = 29,29 × 27,51 mm; g = 23,9 gr; ax = 6/7

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: M ANTONINVS AVG – GERM SARM TR P XXXI

cap laureat spre dreapta

Rv: LIBERALITA[S] – A[VG VII] IMP VIII C[OS] III

[P P] / S – C;

Liberalitas în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține abac, în stânga ține cornul abundenței

atelier monetar: Roma

an emitere: decembrie 176 – decembrie 177 p. Chr.

RIC III, nr. 1205

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9011

Inedit

21)

emitent: MARCVS AVRELIVS pentru Domitia Lucilla

nominal: HS

d = 30,58 × 29,64 mm; g = 22,9 gr; ax = 12

stare conservare: bine păstrată

Av: LVCILLAE AVG – ANTONINI AVG F

bust spre dreapta, drapat

Rv: IVNONI – LVCINAE / S – C

Iunona șezând, spre stânga, ținând o floare și un copil

atelier monetar: Roma

an emiter: 164–180 p. Chr.

RIC III, nr. 1747

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9018

Inedit

22)

emitent: SEPTIMIUS SEVERUS

nominal: D

d = 17,23 × 16,74 mm; g = 2,4 gr; ax = 6

stare conservare: rău păstrată

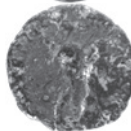
Av: [L SE]PT SEV PE – RT [A]VG IMP V

cap laureat spre dreapta

Rv: [P M TR P] III – [COS II P P]

Marte spre dreapta, în mâna dreaptă ține sulică, în mâna stângă trofeu

atelier monetar: Roma

an emiter: 195 p. Chr.

RIC IV/1, nr. 60

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9021

Inedit

23)

emitent: ELAGABALVS

nominal: D

d = 18,48 × 20,14 mm; g = 3,5 gr; ax = 7

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [IMP ANTO]N[I]NVS PIVS AVG

cap laureat spre dreapta, bust drapat

Rv: P M TR P IIII – COS III P P

Elagabalus spre stânga, aducând sacrificii deasupra unui altar aprins, ține *patera* în mâna dreaptă, ramură de chiparos (?) în mâna stângă; în câmpul stâng, stea

atelier monetar: Roma sau Antiohia

an emiter: 221 p. Chr.

cf. RIC IV/2, nr. 46.5b sau 177.5b

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9011

Inedit

24)

emitent: SEVERVS ALEXANDER

nominal: D

d = 18,81 × 17,80 mm; g = 3,1 gr; ax = 5/6

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: IMP SEV ALE – XAND AVG

cap laureat, spre dreapta

Rv: P[ER]P[E]TVI – TATI AVG

Perpetuitas sau Securitas în picioare, cap spre stânga, în mâna dreaptă ține glob, în mâna stângă sprijinită de coloană ține oblic sceptru lung

atelier monetar: Roma

an emiter: 228–231 p. Chr.

RIC IV/2, nr. 208

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9020

Inedit

25)

emitent: SEVERVS ALEXANDER pentru Iulia Mamaea

nominal: D

d = 19,32 × 18,83 mm; g = 2,1 gr; ax = 7

stare conservare: mediocră

Av: [IVLIA MA – MAEA A]VG

bust cu diademă, drapat, spre dreapta

Rv: I[V]NO A[V – G]V[STA]E

Iunona șezând, spre stânga; în mâna dreaptă ține floare, în mâna stângă ține copil înfășat (?)

atelier monetar: Roma

an emiter: 231 (?) p. Chr.

RIC IV/2, nr. 341

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9007

Inedit

26)

emitent: MAXIMINVS THRAX

nominal: As

d = 28,87 × 28,39 mm; g = 11,1 gr; ax = 12

stare conservare: bine păstrată

Av: IMP MAXIMINVS PIVS AVG

bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: P[A]X – AVGVSTI / S – C

Providentia în picioare, cap spre stânga, în mâna dreaptă ține ramură, în mâna stângă ține oblic sceptru

atelier monetar: Roma

an emiter: martie 235-ianuarie 236 p. Chr.

RIC IV/2, nr. 60

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9008

Inedit

27)

emitent: GORDIANVS III

nominal: HS

d = 29,66 × 28,46 mm; g = 14,0 gr; ax = 2

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [IMP CAES M ANT] GORDIANVS AVG

bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: P M S CO – L [VIM]

AN I

personificarea Moesiei, în picioare, cap spre stânga, încadrată la stânga de taur, la dreapta de leu

atelier monetar: Viminacium

an emitere: iulie-octombrie 239 – iulie-octombrie 240 p. Chr.

Martin, 1.01.7

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

28)

emitent: GORDIANVS III

nominal: Dp

d = 22,70 × 22,32 mm; g = 6,7 gr; ax = 12

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: IMP CA[E]S M ANT GORDIANVS AVG

bust radiat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: P M S C – OL VIM

[AN ·I·I·]

Moesia personificată, în picioare, cap spre stânga, flancată la dreapta de taur, la stânga de leu așezat

atelier monetar: Viminacium

an emitere: iulie-octombrie 240 – iulie-octombrie 241 p. Chr.

Martin, 1.15.1

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9016

Inedit

29)

emitent: GORDIANVS III

nominal: AE civ.

d = 25,48 × 26,39 mm; g = 11,1 gr; ax = 7

stare conservare: relativ bine păstrată (semiperforată în centru)

Av: [AVT] K M ANT TONAIANOC AVT CEB

TPANKYA

AEINA

busturi confruntate ale lui Gordianus III și Tranquillinei (AV ligatură); în exergă

TPANKYA

AEINA

Rv: OYAIAN – WN – AΓXIAAEWN

personaj feminin în picioare, cap spre stânga, brațul drept ridicat; (WN ligatură)

atelier monetar: Anchialus (Thracia)

an emiter: 238/241–244 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9016

Inedit

30)

emitent: GORDIANVS III

nominal: AE civ.

d = 19,33 × 19,03 mm; g = 5,7 gr; ax = 2

stare conservare: mediocră; tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: M A[NT TONAIANOC AV

bust radiat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: [N | I |] K | A; trei stindarde de legiune

[IEON] (?)

atelier monetar: Nicaea

an emiter: 242/243–244 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9025

Inedit

31)

emitent: PHILIPPVS ARABS pentru Philippus II (Caesar)

nominal: HS

d = 28,98 × 30,14 mm; g = 17,7 gr; ax = 12/1

stare conservare: bine păstrată

Av: M IVL PHILIPPVS CA[ES]
bust drapat, spre dreapta

Rv: [PRI]NCIPI IVVEN[TV]TIS / S - C
Philippus II în picioare, spre dreapta, în ținută militară,
ținând glob și sulită oblic

atelier monetar: Roma
an emitere: 244–246 p. Chr.
RIC IV/3, nr. 257
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.
Inedit

32)

emitent: PHILIPPVS ARABS
nominal: HS
d = 29,85 × 30,00 mm; g = 20,4 gr; ax = 12
stare conservare: bine păstrată

Av: IMP M IVL PHILIPPVS AVG
bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: VICTORIA - AVG / S - C
Victoria spre dreapta, ținând cunună și ramură de palmier

atelier monetar: Roma
an emitere: 244–249 p. Chr.
RIC IV/3, nr. 191a
l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9026

Inedit

33)

emitent: PHILIPPVS ARABS pentru Philippus II (coîmpărat)

nominal: HS

d = 28,48 × 25,81 mm; g = 15,0 gr; ax = 12/1

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [IMP] PHILIPPVS AVG

bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: [P]RO[VI] – NC – IA D-ACIA

AN III

Dacia personificată, în picioare, cap spre stânga, bonetă frigiană pe cap; flancată la stânga de acvilă cu cunună în cioc și stindard inscripționat V, la dreapta leu spre stânga și stindard inscripționat XIII; în mâna dreaptă ține sabie curbă

atelier monetar: Apulum sau UTS

an emitere: iulie-august 248 – iulie-august 249 p. Chr.

cf. Martin, 2.88.1 sau 2.88.2 sau 2.88.3

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9017

Bibliografie: Munteanu 2003, 117; Winkler 1971, 153, nota 42

34)

emitent: GALLIENVS (coîmpărat)

nominal: Ant

d = 19,09 × 17,37 mm; g = 2,2 gr; ax = 12

stare conservare: mediocră

Av: [IMP] GALLIENVS [P AVG] sau

[IMP] GALLIENVS [AVG]

cap radiat spre dreapta

Rv: [P M TR P] VII COS;

S

împărat șezând, spre stânga, ținând glob și sceptru scurt; în exergă S

atelier monetar: Mediolanum

an emitere: 259 p. Chr.

RIC V/1, nr. 456 sau nr. 457

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9028
Inedit

35)

emitent: AVRELIANVS

nominal: Ant

d = 21,44 × 22,53 mm; g = 5,0 gr; ax = 7

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: IMP C AVRELIANVS A[VG]

bust radiat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: CONCORD[IA] MILI

Concordia în picioare, cap spre stânga, flancată de două însemne; în câmpul drept T; \perp T

atelier monetar: Siscia

an emitere: 270–275 p. Chr.

RIC V/1, nr. 192

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9026

Inedit

36)

emitent: AVRELIANVS

nominal: Ant

d = 24,23 × 21,27 mm; g = 3,9 gr; ax = 6/7

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [I]MP AVRELIANVS AVG

bust radiat, cuirasat, spre dreapta

Rv: [F]ORT[TVNA] – REDVX

* P

Fortuna șezând, spre stânga, în mâna dreaptă ține cârmă, în
mâna stângă ține cornul abundenței; în exergă * P

atelier monetar: Siscia

an emitere: 274–275 p. Chr.

RIC IV/1, nr. 220

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9038

Inedit

37)

emitent: PROBVS

nominal: Ant

d = 22,10 × 23,27 mm; g = 3,9 gr; ax = 12

stare conservare: mediocră; tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [IMP P]ROBVS P[F] A[V]G; sau

[IMP C P]ROBVS P[F] A[V]G

bust radiat, cuirasat, spre stânga

Rv: [VI]R[T] – V[S A]V[G] (?)

[...]

personaj în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține trofeu Victoria, mâna stângă sprijinită de scut; exergă ilizibilă

atelier monetar: ?

an emiter: 276–282 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9016

Inedit

38)

emitent: PROBVS

nominal: Ant

d = 19,63 × 24,50 mm; g = 3,1 gr; ax = 6/7

stare conservare: rău păstrată; tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: IMP PROB – [VS P F A]VG

bust radiat, cuirasat, spre dreapta

Rv: [VI]C[T]OR – [IA] G[ERM]

[.....]

trofeu între doi captivi

atelier monetar: Roma sau Ticinum

an emiter: 276–282 p. Chr.

cf. RIC V/2, nr. 220 sau nr. 423

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

39)

emitent: CARINVS

nominal: Ant

d = 21,82 × 20,37 mm; g = 3,8 gr; ax = 12

stare conservare: mediocră

Av: IMP C M [A]VR [CARI]N[VS] P F A[VG]

bust radiat, cuirasat, spre dreapta

Rv: VIRT[V]S [A – V]GG

[XXI]

împăratul în picioare, spre dreapta, uneori vultur deasupra, primind trofeu (uneori pe glob) de la Jupiter (sau Carus), ce ține sceptru, spre stânga; în centrul câmpului A;

A: în exergă XXI

[XXI]

atelier monetar: Antiohia

an emitere: 283–285 p. Chr.

RIC V/2, nr. 325

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9024

Inedit

40)

emitent: MAXIMIANVS

nominal: Aes, folles

d = 26,72 x 26,55 mm; g = 9,8 gr; ax = 7

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: IMP C M A MAXIMIANVS P [F] AVG

cap laureat, spre dreapta

Rv: [GE]NIO POPV – [L – I R]OM[A]NI

SM•SD•

Genius în picioare, spre stânga, *modius* pe cap, gol dar cu hlamidă pe umărul stâng, în mâna dreaptă ține *patera* (din care curge lichid), în mâna stângă ține cornul abundenței; în câmpul drept Γ; ⊥Γ;

SM•SD•

în exergă SM•SD•

atelier monetar: Serdica
 an emiter: 303/304- 305 p. Chr.
 RIC VI, nr. 3b
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9040
 Inedit

41)

emitent: LICINIVS I
 nominal: Aes, folles
 d = 18,52 × 19,20 mm; g = 1,7 gr; ax = 6/7
 stare conservare: mediocră

Av: [IMP] C [V]A[L] LICIN LICINI[VS P F A]VG
 cap laureat, spre dreapta

Rv: IOVI CON[S – ERV]ATORI
 [SMN]

Jupiter în picioare, spre stânga, hlamidă peste umărul stâng, sprijinindu-se în sceptru lung, Victoria pe glob în mâna dreaptă; în câmpul inferior stâng acvilă ținând cunună în cioc, spre dreapta; în câmpul drept S; \perp S; în exergă SMN
 atelier monetar: Nicomedia
 an emiter: 313–317 p. Chr.
 cf. RIC VII, nr. 13
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9029
 Inedit

42)

emitent: LICINIVS I pentru Licinius II (Caesar)
 nominal: Aes, folles
 d = 19,66 × 18,32 mm; g = 2,7 gr; ax = 12/1
 stare conservare: relativ bine păstrată; Rv. șters, tocit, parțial ilizibil

Av: LICINIVS – IVN NOB C
 cap laureat, spre dreapta

Rv: CAESA[RVM NOST]RORVM
 ASI[S*]

CAESARVM NOSTRORVM în jurul VOT/V; VOT/V în două rânduri, înconjurat de cunună de lauri; în exergă ASIS*

atelier monetar: Siscia
 an emiter: 320 p. Chr.

cf. RIC VII, nr. 155

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9022

Inedit

43)

emitent: LICINIVS I pentru Licinius II (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 19,75 × 18,16 mm; g = 3,5 gr; ax = 12

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [LICI]NIVS I[V]N NOB CAES

cap laureat spre dreapta

Rv: CAESARVM NOSTROR[V]M

TSE[VI]

CAESARVM NOSTRORVM în jurul VOT/•/V; VOT/•/V
în trei rânduri, înconjurat de cunună de lauri; în exergă
TSEVI

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 320 p. Chr.

cf. RIC VII, nr. 107

L.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

44)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 24,32 × 23,16 mm; g = 2,6 gr; ax = 7

stare conservare: bine păstrată

Av: [IM]P C CONSTANTINVS P F AVG

cap spre dreapta, laureat, drapat, cuirasat

Rv: IO[V]I CONSER[VA]TORI [AV]GG NN

•TS•B•

Jupiter în picioare, capul spre stânga, hlamidă atârând
de umărul stâng, în mâna dreaptă ține Victoria pe glob,
în mâna stângă ține vertical sceptru lung; în câmpul infe-
rior stâng, acvilă cu cunună în cioc, spre dreapta; în exergă

•TS•B•

atelier monetar: Thessalonica

an emiter: 312–313 p. Chr.

RIC VI, nr. 61b

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

45)

emiten: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 17,79 × 17,25 mm; g = 2,7 gr; ax = 1

stare conservare: mediocră

Av: [I]MP C CONSTANTINVS P F [A]VG

bust cu cască, laureat, cuirasat, spre dreapta

Rv: [V]ICTORIAE [L]A[ETAE PRIN]C [PERP]

ASIS

două Victorii în picioare, față în față, amândouă ținând scut inscripționat VOT/PR, scutul deasupra unui altar inscripționat cu diferite modele; în exergă ASIS

atelier monetar: Siscia

an emiter: 318–319 p. Chr.

cf. RIC VII, nr. 53, sau nr. 59, sau nr. 73

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

46)

emiten: CONSTANTINVS I (după efigie)

nominal: Aes, folles

d = 17,53 × 17,18 mm; g = 2,4 gr; ax = 6

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștersă, ilizibilă

Av: [IMP] C[ONSTANTINVS] MAX [AVG]

bust cu cască, laureat, cuirasat, spre dreapta

Rv: [VIC]TORI[AE] L[AETAE P]RINC P[ERP]

[...]

două Victorii în picioare, față în față, amândouă ținând scut inscripționat VOT/PR, scutul deasupra unui altar cu inscripționat cu diferite modele; exergă ilizibilă

atelier monetar: ?

an emiter: 318–320/321 (?) p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

47)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 17,26 × 18,10 mm; g = 2,1 gr; ax = 6

stare conservare: mediocră; Av ilizibil

Av: [CONSTA – NTINVS AVG] sau N – T, sau T – I
cap laureat, spre dreapta

Rv: [D N CONSTAN]TINI MAX AVG

ASIS

D N CONSTANTINI MAX AVG în jurul VOT/•/XX;
VOT/•/XX pe trei rânduri, înconjurat de cunună de lauri;
în exergă ASIS

atelier monetar: Siscia

an emitere: 320 p. Chr.

cf. RIC VII, nr. 148

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

48)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 20,19 × 18,55 mm; g = 2,2 gr; ax = 6

stare conservare: rău păstrată, corodată, tocită, ștearsă, ilizibilă

Av: [C]O[N]S[TA]N–[TIN]V[S] [A]V[G]
cap laureat, spre dreapta

Rv: D N [CON]S[TANTINI MAX AV]G

[S]MHA

D N CONSTANTINI MAX AVG în jurul VOT/•/X *X; VOT/•/
X*X pe trei rânduri, înconjurat de cunună de lauri; în exergă
SMHA; * ;

SMHA

atelier monetar: Heraclea

an emitere: 324 p. Chr.

RIC VII, nr. 60 sau nr. 64

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9023

Inedit

49)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 18,44 × 18,16 mm; g = 3,0 gr; ax = 6/7

stare conservare: foarte bine păstrată

Av: CONSTAN – TINVS AVG

cap laureat, spre dreapta

Rv: PROVIDEN – TIAE AVGG

SMKB

poartă încadrată de două turnuri, stea deasupra; în exergă
SMKB

atelier monetar: Cyzic

an emitere: 324–325 p. Chr.

RIC VII, nr. 24; cf. LRBC I, nr. 1158

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

50)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 17,57 × 18,60 mm; g = 2,1 gr; ax = 6

stare conservare: mediocră, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [CONSTA]N – TINOPOLI

bust cu cască, laureat, spre stânga, cu mantie imperială,
suliță cu vârful în jos

Rv: _____

CONSIA

Victoria personificată, în picioare, capul spre stânga; la
prova unei galere, cu suliță și scut; în exergă CONSIA

atelier monetar: Constantinopolis

an emitere: 330–333 p. Chr.

RIC VII, nr. 63

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

51)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 16,92 × 17,88 mm; g = 2,2 gr; ax = 6/7

stare conservare: mediocră, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: CONSTA[NTI – N]VS MAX AVG

bust drapat, cuirasat, diademă cu rozete, spre dreapta

Rv: [GLORI] – A EXER – CITVS

[.PLG] (?)

doi soldați în picioare, față în față, țin fiecare în mână sulită
cu vârful în jos, cealaltă mână se sprijină de scut; întrei două
stindarde; în exergă .PLG

atelier monetar: Lugdunum

an emiter: 330–335/333–334 p. Chr.

cf. LRBC I, nr. 207 sau nr. 212; cf. RIC VII, nr. 262

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

52)

emitent: CONSTANTINVS I

nominal: Aes, folles

d = 16,46 × 16,16 mm; g = 1,5 gr; ax = 11/12

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștersă, ilizibilă

Av: [C]ONSTANTI – NVS MAX [AVG]

bust drapat, cuirasat, cu diademă de rozete, spre dreapta

Rv: G[L]OR[I – A EXER – CITVS]

[SMT]SA

doi soldați în picioare, cu cască, față în față, țin fiecare sulită
cu vârful în jos în mâna din exterior, mâna din interior spri-
jinită de scut; între ei stindard; în exergă SMTSA

atelier monetar: Thessalonica

an emiter: 335–337/336–337 p. Chr.

cf. LRBC I, nr. 845; cf. RIC VII, nr. 222

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

53)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Helena

nominal: Aes, folles

d = 19,69 × 19,36 mm; g = 3,1 gr; ax = 5/6

stare conservare: relativ bine păstrată

Av: [FL HE]L[E]NA – AVGVSTA
bust cu diademă, colier, mantie, spre dreapta

Rv: SECVRITAS – REIPVB[L]I[CE]

•SMANTI

Securitas în picioare, capul spre stânga, ramură într-o mână,
cu cealaltă ridică ușor roba; în exergă •SMANTI

atelier monetar: Antiohia

an emiter: 324–330/327–329 p. Chr.

cf. LRBC I, nr. 1350, RIC VII, 82

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9031

Inedit

54)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Crispus (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 18,78 × 18,90 mm; g = 3,1 gr; ax = 12

stare conservare: foarte bine păstrată

Av: IVL CRIS – PVS NOB C; cap laureat, spre dreapta

Rv: CAESARVM NOSTRORVM

ΓSIS*

CAESARVM NOSTRORVM în jurul VOT/•/V; VOT/•/V pe
trei rânduri, înconjurat de cunună de lauri; în exergă ΓSIS*

atelier monetar: Siscia

an emiter: 320–321 p. Chr.

RIC VII, 161

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9030

Inedit

55)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Constantinus II (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 18,48 × 17,89 mm; g = 3,0 gr; ax = 12

stare conservare: mediocră

Av: CO[NST]ANTINVS IVN NOB C
bust laureat, drapat, cuirasar, spre stânga

Rv: [CAESA]RVM NOSTRORVM

[T]SBVI

CAESARVM NOSTRORVM în jurul VOT/•/X; VOT/•/X
pe trei rânduri, înconjurat de cunună de lauri; în exergă
TSBVI

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 324 p. Chr.

RIC VII, 128

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

56)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Constantinus II (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 18,77 × 17,56 mm; g = 3,2 gr; ax = 11/12

stare conservare: bine păstrată

Av: D N FL CL CONSTANTINVS NOB C
bust laureat, drapat, cuirasar, spre dreapta

Rv: PROVIDEN – TIAE CAESS

SMN

Jupiter în picioare, cap spre stânga, hlamidă peste umărul
stâng, sceptru lung în mâna stângă, în mâna dreaptă ține
trofeu (Victoria) pe glob; în câmpul stâng ramură spre stânga;
în câmpul drept €; în exergă SMN; €

SMN

atelier monetar: Nicomedia

an emitere: 317–320 p. Chr.

cf. LRBC I, 1077; cf. RIC VII, nr. 36

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

57)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Constantinus II (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 16,26 × 16,60 mm; g = 2,5 gr; ax = 6

stare conservare: bine păstrată

Av: CONSTANTINVS IVN NOB C
bust laureat, cuirasat, spre dreapta

Rv: GLOR – IA EXERC – ITVS

SMN[A]

doi soldați cu cască, în picioare, față în față, fiecare ține sulită
cu vârful în jos în mâna din exterior, mâna din interior a
fiecăruia sprijinită de scut; între ei, două stindarde; în exergă
SMNA

atelier monetar: Nicomedia

an emitere: 330–335 p. Chr.

cf. LRBC I, 1118; RIC VII, nr. 189

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9027

Inedit

58)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Constans (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 19,29 × 18,39 mm; g = 2,0 gr; ax = 6/7

stare conservare: bine păstrată

Av: [CO]NSTANS NOB [CAE]S

bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta

Rv: GLORI – A EXER – CIT[V]S

SMTSA

doi soldați cu cască, în picioare, față în față, fiecare ține sulită
cu vârful în jos în mâna din exterior, mâna din interior a
fiecăruia sprijinită de scut; între ei, două stindarde; în exergă
SMTSA

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 330–335/335–336 p. Chr.

cf. LRBC I, 843; RIC VII, nr. 201

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9032

Inedit

59)

emitent: CONSTANTINVS I pentru Constans (Caesar)

nominal: Aes, folles

d = 16,48 × 16,83 mm; g = 2,5 gr; ax = 6

stare conservare: bine păstrată

Av: [FL CON]STANS NOB CAES sau
[FL I CON]STANS NOB CAES
bust laureat, drapat, cuirasat, spre stânga
Rv: GLOR – IA EXERC – ITVS

SMHЄ[*]

doi soldați cu cască, în picioare, față în față, fiecare ține sulită
cu vârful în jos în mâna din exterior, mâna din interior a
fiecăruia sprijinită de scut; între ei, două stindarde; în exergă
SMHЄ*

atelier monetar: Heraclea

an emitere: 330–335/333–336 p. Chr.

cf. LRBC I, 928; RIC VII, nr. 140 sau nr. 141

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

60)

emitent: CONSTANS

nominal: Aes, folles

d = 17,09 × 14,47 mm; g = 1,2 gr; ax = 12

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: CONSTAN[S] – P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă de rozete sau diademă de
perle, spre dreapta

Rv: VICTORIAE [D D A]V[GG] Q [NN]

SMTS[A]

două personificări ale Victoriei, față în față, fiecare ținând
cunună de lauri și ramură de palmier; în exergă SMTSA

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 341–346/347–348 p. Chr.

LRBC I, nr. 861 sau nr. 864; RIC VIII, nr. 101 sau nr. 106

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9033

Inedit

61)

emitent: CONSTANS

nominal: Aes, folles

d = 15,83 × 16,68 mm; g = 1,4 gr; ax = 12/1

stare conservare: rău păstrată, ciobită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: CONSTAN – S P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, sau diademă cu
rozete, spre dreapta

Rv: [VI]CTORIAE D D AVGG Q N[N]

ASI[S]

două personificări ale Victoriei, față în față, fiecare ținând cunună de lauri și ramură de palmier; în exergă ASIS

atelier monetar: Siscia

an emitere: 341–346/347–348 p. Chr.

cf. LRBC I, p. 19–20; cf. RIC VIII, p. 363

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

62)

emitent: CONSTANS

nominal: Aes, folles

d = 15,80 × 15,93 mm; g = 1,8 gr; ax = 6

stare conservare: relativ rău păstrată, tocită, ștersă

Av: CO[NS]TANS – P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă de rozete, spre dreapta

Rv: [V]I[C]TORIAE D D [AV]G[G] Q NN

SMTS€

două personificări ale Victoriei, față în față, fiecare ținând cunună de lauri și ramură de palmier; în exergă SMTS€

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 341–346/347–348 p. Chr.

cf. LRBC I, nr. 861 sau nr. 864; cf. RIC VIII, nr. 101 sau nr. 106

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

63)

emitent: CONSTANS

nominal: AE 3

d = 17,05 × 17,60 mm; g = 2,4 gr; ax = 11

stare conservare: mediocră, parțial ilizibilă

Av: [D N CONST]A – NS P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată

Rv: [FEL TEM]P – REPARATIO

[...]S[.]

împărat pe galeră, în ținută militară, în picioare, cap spre stânga; într-o mână ține Phoenix pe glob, în cealaltă mână stindard inscripționat Chi-Rho; la pupa personificarea Victoriei conduce galera

atelier monetar: Siscia
 an emitere: 346/348–350p. Chr.
 cf. LRBC II, p. 69; cf. RIC VIII, p. 366
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i
 Inedit

64)

emitent: CONSTANS
 nominal: AE 3
 d = 18,04 × 16,35 mm; g = 2,5 gr; ax = 6
 stare conservare: bine păstrată

Av: D N CONSTA – NS P F AVG; bust drapat, cuirasat, cu diademă, spre dreapta

Rv: FEL TEMP REPARATIO
 B SIS [ɿ(?)]

Phoenix, radiat, spre dreapta, pe movilă pietroasă

atelier monetar: Siscia
 an emitere: 348–350 p. Chr.
 cf. RIC VIII, nr. 236
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i
 Inedit

65)

emitent: CONSTANTIVS II
 nominal: AE 4
 d = 14,71 × 14,81 mm; g = 1,5 gr; ax = 5/6
 stare conservare: mediocră

Av: [CONSTA]NTI – VS P F AVG
 bust drapat, cuirasat, cu diademă de rozete, spre dreapta

Rv: VICTORIAE D D AVGG Q NN
 [A]SIS

două personificări ale Victoriei, în picioare, față în față, fiecare ținând cunună și ramură de palmier; între ele HR în ligatură; HR; în exergă ASIS

ASIS
 atelier monetar: Siscia
 an emitere: 341–346/347–348 p. Chr.
 LRBC I, nr. 798; RIC VIII, nr. 191
 l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

66)

emitent: CONSTANTIVS II

nominal: AE 2

d = 21,30 × 19,32 mm; g = 4,0 gr; ax = 12

stare conservare: rău păstrată, Rv ilizibil

Av: [D] N CONSTAN – TIVS [P] F AV[G]

bust drapat, cu diademă de perlată (?), spre dreapta

Rv: [FEL TEMP REPARATIO]; tip FH

S(?) [...]

soldat spre stânga, scut pe brațul stâng, lovind cu sulia
călăreț căzut la pământ

atelier monetar: ?

an emitere: 346/348–354 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

67)

emitent: CONSTANTIVS II

nominal: AE 3

d = 17,08 × 16,88 mm; g = 2,1 gr; ax = 12/1

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [D N CONSTAN – T] IVS P F AV[G]

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: [F]EL T[EMP – REPARATIO]; tip FH 3b

ASIRM •

Soldat cu cască, spre stânga, scut pe brațul stâng, lovind cu
sulia călăreț căzut la pământ; scut la pământ în dreapta.
Călărețul are capul gol, fața spre soldat, brațul stâng întins. În
exergă ASIRM •

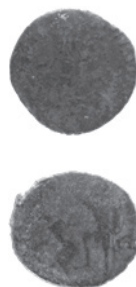
atelier monetar: Sirmium

an emitere: 351–354/septembrie 351-06 noiembrie 355 p. Chr.

LRBC II, nr. 1605; RIC VIII, nr. 52

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

68)

emitent: CONSTANTIVS II

nominal: AE 3

d = 17,47 × 17,94 mm; g = 1,8 gr; ax = 6

stare conservare: mediocră, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [D N C]ONSTAN – TIVS P F AV[G]

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: [FEL TEMP] – REPARATIO; tip FH 3

[A]SIS [D]

Soldat cu cască, spre stânga, scut pe brațul stâng, lovind cu sulița călăreț căzut; scut la pământ în dreapta. Călărețul poartă căciula ascuțită, fața spre soldat, brațul stâng întins
 atelier monetar: Siscia

an emitere: 06 noiembrie 355 – vara 361 p. Chr.

cf. LRBC II, nr. 1231; cf. RIC VIII, nr. 364

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9022

Inedit

69)

emitent: CONSTANTIVS II

nominal: AE 3

d = 16,33 × 15,55 mm; g = 2,6 gr; ax = 11

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: [D N CONS]TAN – TIVS P F AV[G]; bust cu diademă perlată și rozetă, spre dreapta

Rv: [FE]L [T]EMP – REP[ARATIO]; tip FH

[....]

soldat cu cască, spre stânga, scut pe brațul stâng, lovind cu sulița călăreț căzut la pământ; în câmpul stâng M; M
 atelier monetar: ?

an emitere: 355–361 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9026

Inedit

70)

emitent: CONSTANTIVS II

nominal: AE 3

d = 18,05 × 17,64 mm; g = 2,0 gr; ax = 5

stare conservare: bine păstrată

Av: D N CONSTAN – TIVS P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: FEL TEMP – [RE]PARATIO; tip FH 3b

•ASIRM[•]

Soldat cu cască, spre stânga, scut pe brațul stâng, lovind cu sulita călareț căzut; scut la pământ în dreapta. Călarețul are capul gol, fața spre soldat și întinde brațul stâng. În câmpul drept M; M; în exergă •ASIRM•

•ASIRM•

atelier monetar: Sirmium

an emitere: 06 noiembrie 355 – vară 361 p. Chr.

LRBC II, nr. 1612; RIC VIII, nr. 75

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

71)

emitent: IVLIANVS II

nominal: AE 1

d = 28,78 × 28,22 mm; g = 9,3 gr; ax = 7

stare conservare: bine păstrată

Av: D N FL CL IVLI – ANVS P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: SECVRITAS REIPVB

CVZI

taur spre dreapta, deasupra două stele

atelier monetar: Cyzic

an emitere: 03 noiembrie 361 – 26 iunie 363 p. Chr.

LRBC II, nr. 2511; RIC VIII, nr. 127

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9034

Inedit

72)

emitent: împărat sec. IV p.Chr. (dinastia constantiniană?)

nominal: AE 3

d = 17,04 × 18,38 mm; g = 2,3 gr; ax = 6

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: C[...]S[.....]

bust drapat, cuirasat (?), cu diademă perlată (?), spre dreapta

Rv: [G]LOR – IA EXE[RC] – ITVS]

[....]

doi soldați cu cască, în picioare, față în față, fiecare ține sulită cu vârful în jos în mâna din exterior, mâna din interior a fiecăruia sprijinită de scut; între ei, două stindarde; exerga ilizibilă

atelier monetar: ?

an emiter: 330–337 (?) p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9041

Inedit

73)

emitent: împărat sec. IV p.Chr. (dinastia constantiniană?)

nominal: AE 4

d = 16,85 × 16,42 mm; g = 1,8 gr; ax = 6

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, ilizibilă

Av: C[.....]

bust drapat, cuirasat (?), cu diademă, spre dreapta

Rv: [GL]O[R – IA EXER]C – [ITVS]

[....]

doi soldați cu cască, în picioare, față în față, fiecare ține sulită cu vârful în jos în mâna din exterior, mâna din interior a fiecăruia sprijinită de scut; între ei două stindarde; exerga ilizibilă

atelier monetar: ?

an emiter: 330–348 (?) p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

74)

emitent: împărat sec. IV p.Chr. (dinastia constantiniană?)

nominal: AE 3

d = 18,41 × 20,06 mm; g = 3,1 gr; ax = 6

stare conservare: rău păstrată, tocită, ștearsă, ilizibilă

Av: C[.....A]VG

bust drapat, cuirasat (?), cu diademă, spre dreapta; în spatele bustului Δ; Δ|

Rv: FEL TEMP REPARATIO; tip FH

[....]

soldat, spre stânga, scut pe brațul stâng, lovind cu sulita călăreț căzut la pământ; în câmpul stâng •S•; exerga ilizibilă

[....]

atelier monetar: ?

an emitere: 346–361 (?) p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9011

Inedit

75)

emitent: IOVIANVS

nominal: AE 1

d = 28,87 × 27,50 mm; g = 8,7 gr; ax = 11/12

stare conservare: bine păstrată

Av: D N IOVIANV – S P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă de rozete, spre dreapta

Rv: VICTORIA – ROMANORVM

•TEST•

împărat în ținută militară, capul spre dreapta, ține într-o mână stindard, în cealaltă mână Victoria pe glob; în exergă

•TEST•

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 27 iunie 363 – 16 februarie 364 p. Chr.

LRBC II, 1700; RIC VIII, 237

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9036

Inedit

76)

emitent: VALENS

nominal: AE 3

d = 16,84 × 15,28 mm; g = 2,7 gr; ax = 5/6

stare conservare: relativ rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă

Av: D N VA[LEN] – S P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: [GL]ORIA [RO]MANORV[M]

[TE]S

împărat spre dreapta, cu mâna dreaptă trage prizonier, în mâna stângă ține *labarum*; în exergă TES; în câmpul drept

Γ; Γ

TES

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 24 august 367 – 17 noiembrie 375 p. Chr.

cf. LRBC II, 1729; cf. RIC IX, 26(b)

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9038

Inedit

77)

emitent: GRATIANVS

nominal: AE 3

d = 16,36 × 14,63 mm; g = 2,5 gr; ax = 6

stare conservare: relativ rău păstrată, tocită, ștearsă

Av: [D N G]RATIANVS P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată

Rv: [G]LORI[A RO – MA]N[ORVM]

TES

împărat spre dreapta, cu mâna dreaptă trage prizonier, în mâna stângă ține *labarum*; în exergă TES; în câmpul stâng M, în câmpul drept B cu stea deasupra; *

M | B

TES

atelier monetar: Thessalonica

an emitere: 24 august 367 – 17 noiembrie 375 p. Chr.

cf. LRBC II, 1782; cf. RIC IX, 26(c)

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

78)

emitent: GRATIANVS

nominal: AE 2

d = 23,46 × 23,62 mm; g = 4,5 gr; ax = 6

stare conservare: bine păstrată

Av: D N GRATIA – NVS P F AV[G]

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: REPARATIO – REIPVB

B SIS C•

împărat în picioare, capul spre stânga, cu mâna dreaptă ridicând femeie în genunchiată care poartă coroană; în mâna stângă ține trofeu Victoria pe glob; în exergă B SIS C•

atelier monetar: Siscia

an emiter: 09 septembrie 378 – 25 septembrie 383 p. Chr.

cf. LRBC II, 1519; cf. RIC IX, 26(a) 4

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9039

Inedit

79)

emitent: VALENTINIANVS II

nominal: AE 2

d = 22,14 × 22,25 mm; g = 4,6 gr; ax = 6

stare conservare: bine păstrată

Av: [D N VAL]ENTI[NIAN]VS I[VN P] F [A]VG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată

Rv: R[EP]ARATIO – [REIP]VB sau

*ASIS[C]

R[EP]ARATIO – [REIP]VB

*ASI15S[C•]

împărat în picioare, capul spre stânga, cu mâna dreaptă ridicând femeie în genunchiată care poartă coroană; în mâna stângă ține trofeu Victoria pe glob; în exergă *ASISC sau *ASISC•

atelier monetar: Siscia

an emiter: 09 august 378 – 25 august 383 p. Chr.

cf. LRBC II, 1526; cf. RIC IX, 26(b) 5 sau cf. LRBC II, 1532; cf. RIC IX, 26(b) 7

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9037

Inedit

80)

emitent: ?

nominal: Aes, folles

d = 18,19 × 18,54 mm; g = 2,7 gr; ax = 6/7

stare conservare: rău păstrată, ștersă, parțial ilizibilă

Av: [.....]VS P F AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: [SECVRITAS (?) – R]EIPVBLICAE

ASIS (?)

personaj în picioare, capul spre stânga, în mâna dreaptă ține cunună, în mâna stângă ramură de palmier (?); în câmpul stâng D; în exergă ASIS (?); D|

ASIS (?)

atelier monetar: Siscia (?)

an emitere: sec. IV p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i

Inedit

81)

emitent: IVSTINVS (?); IVSTINIANVS I (?)

nominal: follis (40 nummi)

d = 31,48 × 31,22 mm; g = 15,6 gr; ax = 5/6

stare conservare: relativ rău păstrată, tocită, ștersă, parțial ilizibilă

Av: [D N .]V[.....] – P P AVG

bust drapat, cuirasat, cu diademă perlată, spre dreapta

Rv: fără legendă

M mare, stea la stânga, cruce deasupra, stea la dreapta, I (?)
în interiorul M; exerga ilizibilă

atelier monetar: ?

an emitere: 498(?) – 527(?) p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

82)

emitent: IVSTINIANVS I

nominal: follis (40 nummi)

d = 35,22 × 35,92 mm; g = 20,0 gr; ax = 1

stare conservare: bine păstrată

Av: D N IVSTINI – ANVS P P AVG

bust frontal, cu cască și cuirasat, în stânga ține cruce pe glob, în dreapta scut pe care este inscripționat model cu călăreț; cruce deasupra scutului

Rv: fără legendă

M mare, ANNO la stânga, cruce deasupra, an domnie la dreapta, Δ în interiorul M; în exergă CON

atelier monetar: Constantinopolis

an emiterie: 543/544 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9041

Inedit

83)

emitent: IVSTINIANVS I

nominal: ½ follis (20 nummi)

d = 30,35 × 31,16 mm; g = 11,0 gr; ax = 6/7

stare conservare: bine păstrată

Av: D N IVSTINI – ANVS P P AVG

bust frontal, cu cască și cuirasat, în stânga ține cruce pe glob, în dreapta scut pe care este inscripționat model cu călăreț; cruce deasupra scutului

Rv: fără legendă

K mare, ANNO la stânga, chi-rho deasupra, an domnie la dreapta, NI în câmp inferior

atelier monetar: Nicomedia

an emiter: 545–547 p. Chr.

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; f.n.i.

Inedit

84)

emiten: ?

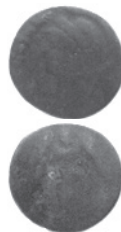
nominal: ?

d = 15,99 × 15,63 mm; g = 1,2 gr; ax = 5

stare conservare: foarte rău păstrată, tocită, ștearsă, ilizibilă

Av: [.....]I(?)A(?)L(?)[.....]

cap feminin (?) spre stânga

Rv: ilizibil

personaj feminin în picioare (personificarea Victoriei)?, cap spre stânga (?)

atelier monetar: ?

an emiter: ?

l.p.: Lic. „Traian Lalescu” Orșova; nr. inv. 9021

Inedit

Concluzii

Pieseile monetare mai sus descrise au fost determinate fără a ridica dificultăți deosebite. Monedele antice prezentate nu constituie o apariție deosebită, ele fiind frecvent găsite pe teritoriul fostei provincii romane Dacia, excepțiile fiind date, în cazul acestei colecții de monede romane, doar de piesa monetară republicană (nr. inv. 9009) și de moneda emisă la Pella (nr. inv. 9035), cele două tipuri de piese monetare fiind găsite ceva mai rar în comparație cu restul materialului numismatic prezentat. Este foarte probabil ca cele două monede să nu provină de la *Dierna*, ele fiind achiziționate de colecționar datorită faptului că sunt mai insolite.

Chiar dacă locul unde au fost găsite aceste piese monetare este vag precizat, iar contextul arheologic este chiar neprecizat, se poate admite faptul că monedele ce alcătuiesc această colecție provin în cea mai mare parte din *Dierna* sau din imediata vecinătate a acestui *municipium*.

Considerăm că publicarea monedelor antice ce se găsesc în colecția de numismatică a Liceului Teoretic *Traian Lalescu* din Orșova este utilă deoarece, aceste piese monetare completează repertoriul numismatic al Orșovei. Chiar dacă este seacă, informația nu este lipsită de importanță, având calitatea de a aduce în circuitul științific piese monetare găsite într-un sit arheologic ce se găsește în momentul de față sub apele Dunării, sit ce nu mai poate fi cercetat. De asemenea, așa cum există această colecție de monede aflată în semiuitare, multe școli dețin colecții de piese monetare antice sau presupus antice, care merită să fie studiate, pentru a se determina cu exactitate ce conțin și pentru a se evita în cazul întocmirii unor lucrări referitoare la circulația monetară din diferite situri a unor grave erori, care la rândul lor ar genera erori și mai mari în cazul lucrărilor de sinteză mai ample.

Abrevieri ale nominalelor

AE	monedă bronz/cupru
AE 1	piesă de modul 1
AE 2	piesă de modul 2
AE 3	piesă de modul 3
AE 4	piesă de modul 4
Ant	antoninian
As	as
D	denar
Dp	dupondius
FH	falling horseman
FH 3	falling horseman tip 3
HS	sestert
Qd	quadrans

Abrevieri tehnice

Av	avers
Rv	revers
a. Chr.	ante Christum
cf	conform
civ.	civic/civică
f.n.i.	fără număr inventar
d	diametrul în milimetri
g	greutate
gr	grame
l.p.	loc păstrare
Lic. „Traian Lalescu” Orșova	Liceul Teoretic „Traian Lalescu” Orșova

mm	milimetri
nr. inv.	număr inventar
N-V	nord-vest
p. Chr.	post Christum
sec.	secol
UTS	Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa

BIBLIOGRAFIE

Laitin 1944,
D. Laitin, *Anuarul XXIV al Gimnaziului mixt din Orșova pe anul școlar 1942–1943*, Orșova, 1944.

LRBC,
Late Roman Bronze Coinage 324–498 (Part I by P.V. Hill, J.P.C. Kent; Part II by R.A.G. Carson, J.P.C. Kent), Spink & Son, London, 1965.

Martin 1992,
Ferenc Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest-Bon, 1992.

Munteanu 2003,
C. Munteanu, *Repertoriul descoperirilor monetare de tip Provincia Dacia*, în *ActaTS*, 2, 2003, 107–125.

RIC,
H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, D. Litt, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, P.H. Webb, P.M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, 1–9, Spink & Son LTD, London, 1930–1984.

RRC,
M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.

Winkler 1971,
Iuditha Winkler, *Moneda Provincia Dacia*, în *SCN*, 5, 1971, 15–160.

ANTIQUE AND BYZANTINE COINS IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE HIGH SCHOOL „TRAIAN LALESCU” ORȘOVA

Abstract

Many years ago they set within one of the classrooms at „Traian Lalescu” High School in Orșova, a mini-museum with finds in the town of Orșova and the surrounding places. An interesting numismatic collection has a distinct position there, with antique, Byzantine,

modern and contemporary coins. The antique coins are in the largest measure unpublished; their examination and publishing aim at entering the scientific circulation a numismatic material from an archaeological site that couldn't be ever investigated as it is now under the Danube waters.

FIGURAL STONE DECORATION FROM *HORREUM MARGI* (ĆUPRIJA)

*Milica Tapavički-Ilić, Sofija Petković**

Keywords: stone finds, Ćuprija, *Horreum Margi*, Roman, decoration

Cuvinte cheie: monumente, Ćuprija, *Horreum Margi*, roman, reprezentări

Archaeological exploration of the Roman town of *Horreum Margi* began in 1861, when Felix Kanitz saw and made sketches of the Roman fort of Ćuprija, at the mouth of the river Ravanica into Morava¹. (Map) In his work Краљевина Србија from 1904, he enthusiastically repeats the description of the multi-layer Ćuprija fort².

For decades after Kanitz's description of the Roman fort in Ćuprija, according to historical sources identified as *Horreum Margi*³, there was no interest in this archaeological site. One of the reasons is surely its position in the very centre of the modern settlement of Ćuprija, under the modern military base and arsenal, and later military equestrian school. *Horreum Margi* is only mentioned as a finding place of different epigraphic monuments in the papers written by M. Valtrović, N. Vulić and others⁴.

In 1963, during the building of different objects within the military base «Miodrag Novaković – Džudža», part of a Roman cemetery was discovered. The Institute for Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia from Belgrade conducted protection excavation and during these, twenty graves were discovered – with tegulae, dated into the 4th century according to grave-goods⁵.

From 1962 to 1964, during three campaigns, the first systematic excavation of the archaeological site of *Horreum Margi* within the military base of Ćuprija was conducted. It was directed by D. Piletić, one of the museum's custodians⁶. During this excavation, the northern wall and the north-eastern corner of the fort were examined with trenches, as well as two buildings within the fort. Still, the methodology and interpretation of

* Institute of Archaeology, Serbian Academy of Sciences and Arts, Kneza Mihaila 35/IV, Belgrade, Serbia, e-mail: mtapavic@sbb.rs; spetkovi@ai.sanu.ac.rs

¹ Kanitz 1892, 68 ff.

² Kanitz 1904, 227.

³ For historical sources about the Roman fort and the town *Horreum Margi* see Petrović 1979, 57–58.

⁴ Petrović 1979, 58, ref. 9.

⁵ Jordović 1963, 90–93, T. XXII–XXIV.

⁶ Piletić 1989, 86–101.

archaeological finds applied at that time, lead to inappropriate conclusions by Piletić, concerning size, shape and chronology of the Roman fort of *Horreum Margi*⁷.

In 1978–1979, M. Vasić conducted trench excavations on smaller scale of the northern wall on the left Ravanica bank, in the yard of a house in 6, Kursulina street and around bank pillars of the Roman bridge at the right Morava bank, to the north-west from the fort, actually from the modern military base⁸.

At the beginning of 1986, during the works on the facade along both sides of the entrance of the command building, a hoard of Roman coins from the 4th and 5th century, walls of a Roman building, most likely *thermae*, and two late Antique graves were discovered⁹.

After more than a century from the moment F. Kanitz made his initial notes about *Horreum Margi*, in 1987, the Institute of Archaeology and the Military Museum from Belgrade initiated systematic archaeological research of the Late Antique fort and mediaeval settlement at the site of *Horreum Margi* – Ravno – Čuprija¹⁰. The excavations were focused on examining the size and shape of the Roman fort, as well as stratigraphy of cultural layers of this multi-layer site. According to this, between 1987 and 1990, the site was examined with six trenches, placed along the northern and the eastern fortification-walls and within the fort.

According to the results of the research, it can be concluded that the settlement of *Horreum Margi* was established at the beginning of the 2nd century and surrounded with walls at the beginning of the 3rd century. At the beginning of the 4th century, the older fortification was extended towards the west, attested with demolition of the older western wall and military barracks placed along it. The new fortification possessed a polygonal ground plan, measuring 270 m (east-west) by 200 m (north-south)¹¹. This fort was destroyed in the middle of the 4th century, shown with layers of soot and destruction. The destruction of the fort in the 4th century probably occurred later, during Gothic raids and after the battle of Hadrianopolis in 378, when the province Moesia Prima was plundered, including *Horreum Margi*¹². The next demolition and leveling within the fort took place during the first half of the 5th century, most likely during the Hunnic raids in 441–443¹³. In this period, the Roman town of *Horreum*

⁷ See the critics by M. Vasić in: Vasić, Kavajin–Mundrić, Popović 1989, 8; Васић *et alii* 2009, 137.

⁸ Vasić, Kavajin–Mundrić, Popović 1989, 10–12.

⁹ Vasić, Kavajin–Mundrić, Popović 1989, 15–18; Vasić 1990.

¹⁰ The excavation was conducted by Miloje Vasić, Ph.D., in front of the Institute of Archaeology, Jadranka Kavajin–Mundrić in front of the Military Museum and Sofija Petković (former Popović), as a conductor assistant. The team members were Vesna Manojlović–Nikolić, assistant at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, Milica Križanec and Mihailo Đorić, archaeologists, Ivana Bodulić, Snežana Topić, Snežana Černač, Milica Tapavički and Danica Jović, students of archaeology, Darko Zarin, architect and Katarina Ilić, architecture student.

¹¹ The length of the northern wall of the older fort was about 190 m. (Васић *et alii* 2009, 139; Васић, Петковић 2010, 10–11, Pl. 5)

¹² Vasić, Kavajin–Mundrić, Popović 1989, 32–35; Васић *et alii* 2009, 135–136; Васић, Петковић 2010, 21–22.

¹³ It was best attested with two coin hoards: Vasić 1988, 63 ff.; Vasić 1990, 55–56.

Margi was ultimately destroyed, although upon its ruins, life went on for several years. This chronology completely corresponds to the stratigraphy gained with archaeological research from 1987–1990¹⁴. During this excavation, the early Byzantine layer of the 6th century was not discovered¹⁵.

In 1991, the excavation of the multi-layer site of *Horreum Margi* – Ravno – Čuprija was interrupted due to the Civil War in former Yugoslavia.

During the excavation in 1990, in pit 5, a fragment of a marble icon was found, dedicated to Mithras (inv. nr. 614, *Horreum Margi* Museum, Fig. 1)¹⁶. Its maximal preserved width is 57 cm, its maximal preserved height is 35 cm, while its breadth varies between 10 cm near the base and 9 cm close to the top of the monument. The relief depicts the bull-slaying scene. Mithras's head is missing, the head and part of the body of the left torch-bearer, as well as a part of dog's body (Fig. 1)¹⁷. The central scene is framed with a profiled ribbon and a bunch of leaves, all together forming either a triangle or a trapeze. Fields on both sides of the central scene were also framed. All the details from this scene and their interpretation are given in the above-mentioned article by M. Vasić¹⁸.

The left torch-bearer is positioned diagonally to Mithras. In his right arm, he bears a torch facing downwards. He is wearing a chyton, there is a Phrygian cap on his head and there is long, curly hair, falling over his shoulders.

The central relief part depicts Mithras himself, stepping with his right foot on bull's back legs, while with his left he kneels on bull's back. With his left hand, he lifts the bull's head and holding his jaw, while he is stabbing it with his right hand. Mithras is also wearing a chyton and a swaying chlamida, while he wears boots on his feet. With his front legs, the bull is kneeling on the ground, while its back legs are stretched. Under the bull, there is a snake, lifting its upper body part towards the bull's wound. From the right, there is a dog jumping towards the wound.

The image of the right torch-bearer is partly missing, but it can be presumed that he was dressed similar to the left one. In his right hand, he held an upturned torch.

Under the bull-slaying scene, there is a two-lined inscription. The field with the inscription is partly damaged on its right side. The inscription was also described in detail by M. Vasić¹⁹. The inscription reads: *SOLI INVICTO AVR(elius) AQUIL[a ±12 letters] | GORDIANAE V(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]*. As usually, after the name

¹⁴ Vasić, Kavajin-Mundrić, Popović 1989, 13–23; Vasić *et alii* 2009, 133–139; Vasić, Petković 2010, 9 ff.

¹⁵ Pot and amphorae fragments with combed ornament, typical for the early Byzantine pottery, sporadically appear in different parts of the site, probably indicating the existence of a smaller settlement of the 6th century in one of the fortification parts. The houses of the older mediaeval settlement Ravno, from the 9th and the 10th century, were dug-in, therefore possibly destroying the early Byzantine settlement layer (Vasić *et alii* 2009, 139–141).

¹⁶ Vasić, Petković 2010, 17, Fig. 7; Vasić 1992.

¹⁷ Vasić 1992, 379, Fig. 1.

¹⁸ Vasić 1992.

¹⁹ Vasić 1992, 383–384.

of the deity to which the monument is dedicated, there is the name of the dedicant, in this case Aurelius Aquila. For the rest of the first line (which is missing), it can be presumed that it contained the military status of Aurelius Aquila, as well as the unit in which he served. The epithet *GORDIANA* probably refers to the name of the military unit from the first line. In Upper Moesia, this honorary epithet was given to two units: *Legio IV Flavia* and *Cohors II Aurelia Dardanorum*²⁰. The presence of the inscription makes it possible to date it quite precisely, actually in the fourth or the fifth decade of the 3rd century²¹.

What distinguishes this relief from other known reliefs is the treatment of its left and right sides. On no other Mithras's relief is the bull-slaying scene depicted in a triangle or a trapeze, but within a more or less stylized cave or in a medallion. Still, floral elements surrounding the scene also appear on other monuments with similar depictions²². Vasić offers several explanations on why this scene was placed within a triangle: one hypothesis could be that the stone-cutter did not really understand the bull-slaying scene and therefore placed it within an imaginary scenery rather than into a cave²³. The other hypothesis would be that with this depiction, tendency arose to put accent on the symbolic meaning of triangle as heaven (roof), as well as the meeting point of the realm of heavenly gods with the realm of mortals²⁴.

The closest geographical and chronological parallel to this Mithras's relief is the relief from Tekija, kept at the National Museum in Belgrade²⁵. It is possible that both monuments were made in the same artistic circle or even in the same stone-cutting workshop²⁶.

The next example of stone plastic is inv. nr. 615 from the *Horreum Margi* Museum. It was made of greyish limestone, preserved measures 45 (height) X 54 (width) X 13 (breadth) cm. (Fig. 2). It is presumed that it was originally rectangular and that it was a tombstone. Most damages are in the upper part of the monument. The remaining part of the monument shows that it was divided into at least two parts, with a ribbon of semi-circles resembling a shell. In the left monument part, there is one figure and in the right part, there are three figures. Such a tombstone would belong to the medallion type of monuments, shell-shaped and flanked with lying lions and with an image of a huge pinecone in the middle²⁷.

The lion figure on the left monument side (the figure at the left end, Fig. 3) has its head and the part of its body preserved²⁸. The head is disproportionately big compared

²⁰ Васић 1992, 384.

²¹ Васић 1992, 385.

²² Васић 1992, 381.

²³ Васић 1992, 382.

²⁴ Васић 1992, 382.

²⁵ Зотовић 1973, 100–105.

²⁶ Васић 1992, 381, 384–385.

²⁷ Protase 1960, 323–333; Băluță 1975, 133–139; Dautova-Ruševljan 1988, 6465, T. 7, 2–3; Țeposu-Marinescu 1982, 33, 188–194, Pl. XXX–XXXIII.

²⁸ Petković and Ilijić 2013, 63, Fig. 10.

to the body. The eyes are extremely big, while its left eye is slightly damaged. The nose is triangular and the whole face is oval. Its jaw is opened, showing huge eyeteeth and protruding tongue, while its mane was depicted with zig-zag lines. Part between the head and the body is not well made and the neck is missing. The lion's torso shows the front left paw, which is bent, while its right paw is hidden under its body. The lion holds an animal in its paws, possibly a bird or a rabbit²⁹, representing soul of the deceased in the claws of death. Due to the damages of the monument, it is not possible to determine what kind of animal is held by the lion. It shall be mentioned that the entire image of the lion bears features of a human portrait³⁰.

The above mentioned disproportion is best shown on this figure, while it is much less shown on the figures depicted in the right part of the monument. It is possible that because of some reason, it was important to highlight the head and the portrait of this individual, while the depiction of its body, as less important, ended up summarized. The rest of the body and the back legs are imagined as being covered with the medallion, actually shell. A similar image is shown at the monument with a horseman as a central figure from Gamzigrad. On this monument, lion's body is hidden behind a semi-circular aedícula³¹. If one would presume that the monument was symmetrical and that on the other side, outside the semi-circular shell-shaped line, there was another image, one would then be allowed to think about depictions of Sol and Luna, the eternal symbols of day and night, the beginning and the end. Still, since the upper head part is missing, it is not possible to determine whether there was once a ray-shaped or a lunular crown.

To the right of the dividing line, there are three figures. The first one, the one closest to the dividing line, is the best preserved one (Fig. 4). It is a woman depicted in a long tunic reaching down to her ankles, with a gown over her left side, hiding her left arm and buttoned with a round (discus-shaped) fibula on her right shoulder. The woman's image is dominated by a huge head, rounded body and small feet. Also in this case, the head is disproportionately big compared to the body and the feet, in semi-profile facing right. The face is oval, rough and summarized, with big eyes, triangular nose, partially damaged, and a big damaged mouth. On the sides, there are locks reaching her ears. The neck is not shown. The right arm is visible, slightly bent, with her hand placed upon her hip. In her hand, she is holding an arybalos and performing libation.

The next figure, cut to the right from the previous one, is bigger than it (Fig. 5). Its face is completely destroyed and unrecognizable, while the body is long and dressed in a *sagum* reaching the ground. It is certain that a male figure is depicted here, with his right arm shown in a relief. It is bent, his hand placed on his stomach. In his right hand he holds a conical beaker or a scroll, indicating that he was "literate", actually belonged to the members of imperial or municipal administration. Nevertheless, the most interesting detail is the cross-shaped fibula on his right shoulder. Since it is

²⁹ Јовановић 2007, 111, 125–134.

³⁰ Petković and Ilijić 2013, 63, Footnote 45.

³¹ Срејовић 1983, 94, cat. nr. 42.

disproportionally big, it is clear that it represented the highlight of the whole image and the wish to underline the high rank of the here depicted person.

Finally, just a silhouette of the damaged head and the right shoulder remained preserved from the right figure. On the shoulder, folded toga was made in bass relief. This detail reveals that one is probably dealing with the deceased as a *togatus*, actually a member of the municipal *decuria*, like *duumvir* or a carrier of a similar title. This one was the biggest of all of the depicted figures, so that was probably the one representing the deceased to whom this tombstone was dedicated.

In the Regional Museum of Jagodina, under the inv. nr. A47_11, a fragment of a similar monument is kept, depicted on Fig. 6. Its dimensions are 38 (height) X 28 (width) X 13 (breadth) cm. On the left side of this monument, one can clearly recognize the image of a shell. To the right of it, there is an image of a lion, its face partly damaged. Compared to the previous presentation, the here presented lion's figure shows a better proportion between the head and the body. The eyes are big, one eye is damaged, with just a small part still preserved. The jaw is opened, while the mane is depicted with zig-zag lines. The part between the head and the body is not well made and the neck is missing here as well. The front right paw is bent, while the left one is hidden beneath the animal's body. Just the same as the parallel mentioned above, this lion also holds an animal in its paws: a bird, a rabbit or even a snake.

Of utmost importance for dating both of the monuments is depiction of a cross-shaped fibula on the right shoulder of one of the men. Cross-shaped fibulae are generally dated into the period of the late 3rd and into the entire 4th century AD³². They were mostly made of bronze, although among the finds from Serbia, there are often gold-covered examples³³. Artistic images from the Late Antiquity show the highest ranking officers of the Empire and even emperors themselves wearing cloaks with cross-shaped fibulae on their right shoulders, just like on this monument³⁴. Depictions of cross-shaped fibulae are also known from frescos and tombstones from the 4th century AD, worn by the Roman military commanders, their foot turned upwards, just like on the monument from Ćuprija. It is certain that such fibulas were marks of military and later on also officers' honors and that they were given by the emperor himself, in times of imperial feasts or anniversaries³⁵. Briefly, it is certain that the person represented on the Ćuprija monument was a man, most likely a high-ranking military officer or an imperial officer.

Special attention should be paid to the image of arrybalos – alabastron in the hand of the woman from this monument. Such vessels are understood as impressions of feministic principle³⁶. At the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, alabastroi sporadically appear as grave-goods, mostly in men's graves all over Greece. It can be presumed that their presence is a symbolic expression of complementarity and

³² Петковић 2010, 257.

³³ Петковић, 259.

³⁴ Петковић, 259.

³⁵ Петковић, 261.

³⁶ Јовановић 2007, 114.

post-mortem harmony. Alabastroi are depicted on white lekythoi with extreme funerary features, always in women's hands carrying them to the graves of the deceased³⁷. In this sense, a parallel can be drawn with the monument from Tilva roš, also with an image of a woman with an alabastron in her hand³⁸. It is possible that in both cases the protagonists are people who moved in from the south, indirectly indicated with the manner of depicting the deceased as whole figures, which is generally understood as a Greek model³⁹.

According to the data stated above, the monument can be dated at the end of the 3rd or at the beginning of the 4th century, actually into the period of tetrarchy⁴⁰. It belongs to the later medallion types, shell-shaped and flanked with lions. This dating is also supported with rustic features of the standing figures depicted here⁴¹.

The example of stone plastic shown on Fig. 7 (inv. nr. 611, *Horreum Margi* Museum) measures 30 (height) X 27 (length) X 13 (width) cm. It was made of yellowish limestone. Its upper, lower and left sides are damaged. The monument possessed a simple ribbon-shaped frame and with a simple horizontal ribbon, it was divided into at least two friezes. In the upper frieze, depictions of the lower *lorica* parts can be recognized, from the lower parts of two figures. On both of the figures, the loricae were tied with belts, especially well recognizable on the right figure (a simple belt). The person depicted to the right was placed slightly forward compared to the figure depicted to the left and it can be presumed that the whole image shows two soldiers (emperors) hugging each other.

In the lower frieze, two portraits remained preserved. The face on the right side of the monument is better preserved – it is oval, with short hair, big hazel-eyes, triangular nose and a small mouth (Fig. 8). The hair reaches down to the ears, also shown in relief. In the middle of the forehead, there is a horizontal wrinkle. The face depicted left is damaged – only one ear and hair, depicted with shallow diagonal carvings, remained preserved, all of the features typical for the reliefs from the second half and the end of the 3rd century AD (Fig. 9).

The whole scene, with all of the four persons, resembles the images of tetrarchs. If one should be actually dealing with such a scene, then in the upper frieze, two younger emperors (*caesares*) would be depicted, while in the lower part, the two older ones (*augusti*) would have their images presented. A similar scene is known from a pilaster discovered in Gamzigrad (*Felix Romuliana*), on which the tetrarchs are shown within medallions on military *insignia*⁴². An even closer parallel is the relief with two portraits.⁴³ On the monument from Gamzigrad, the older emperors – *augusti*, are depicted in the lower part, while the younger emperors, *caesares*, were depicted above

³⁷ Јовановић 2007, 115.

³⁸ Јовановић 2007, 112; Petković 2010a, 131, Fig. 26.

³⁹ Јовановић 2007, 115.

⁴⁰ Petković and Ilijić 2013, 63.

⁴¹ Petković and Ilijić 2013, 63.

⁴² Живић 2010, 114–115, Fig. 70.

⁴³ Живић 2010, Fig. 67 and Živić 2011, 109, Fig. 11.

them. Also, when speaking about pairs, the person depicted on the left, honorary side, incorporates the higher level compared to the one depicted on the right side. In the same manner, on the monument from Ćuprija, the person in the upper case depicted right is slightly in front of the one depicted on the left, but the left person is positioned slightly above the right one, thus indicating his higher rank.

Monument depicting a lion is made of light yellow sandstone (Fig. 10). Traces of red color can be recognized on it. Its dimensions are 20 (width) X 40 (height) X 45 (length) cm⁴⁴. It was discovered in 1987, in trench V (C no. 79), in a recently dug pit which damaged the western fort wall. The lion's figure is depicted *en face*, with a highlighted head and voluminous mane in full plastic. The lion's face is round, with small eyes and small ears. The nose is roughly represented, the mouth wide open. At the place of the tongue, there is a pipe, indicating that this figure once was a part of a fountain or an architectural decorative element for water supplying. It is even possible that it was a part of a figural composition. Around the neck of the animal there is a cymatium-shaped necklace.

The body, actually its front paws and chest, are depicted in a rough relief. The figures 11 and 12 show lateral sides of this monument. Figure 11 is showing the lion's body in its left bas-profile, rough and clumsy. A question arises whether the stone-cutter ever saw a lion or he made this figure relying on some other models of this animal. The head and the mane are separated from the rest of the lion's body with a double zig-zag line, its fur being represented as semi-circular lines, like a drapery. Lion's right profile (Fig. 12) is identical to the left one, it only remained unfinished. Part of the figure closer to the head only bears several carved lines: The rest of it remained untouched. The rest of the figure shows shallow carving traces and therefore, it is regarded as semi-product. If this is correct, then it would be possible to post a hypothesis about a stone-cutters workshop at the territory of the ancient *Horreum Margi*, probably not employing the best of the stone-cutters, but surely covering needs of the local population.

The monument in Fig. 13 (inv. no. 632, *Horreum Margi* Museum) measures 23 (height) X 32 (length) X 27 (width) cm. It is almost rectangular, possibly representing part of an architrave of a public building (a temple?). It was framed with a plastic ribbon and a gutter. The images are represented in bass-relief. In the middle, there is Triton or a Satyr facing left. His big eye and a highlighted triangular nose bear features of the portraits from the 3rd and 4th century. He is crowned, his hair reaching down to his shoulders. It is possible that, instead of a crown there is a cap with an animal mask. In his right hand he is holding a torch, while his left hand is lifted in front of the body, the palm facing left, in a saluting gesture. The upper part of the torso and the head are shown in bass-relief, while the figure is damaged from the waist downwards. On his right side, there is a net or parts of a tail, if one considers that his lower body part is snake or fish-shaped. In front of Triton, actually at the right part of the monument, there

⁴⁴ After the discovery in 1987, this piece of stone plastic was placed within the premises of the Community for Science and Culture in Ćuprija, where it was kept until 1993, when the *Horreum Margi* Museum was opened. It was stolen along with other museum artefacts, remaining without an inventory number and data in the inventory book.

is either a picture of a wave or a severely damaged figure. At the utmost left part of the monument, there is a depicted shell. It should be mentioned that the upper monument frame and its part in front of Triton show traces of faded red color. Summarizing the facts stated above, it can be presumed that this was a scene of the “Maritime Triasos”, with the images of Amphitrite and Thetis, or even both of the goddesses.

Part of a marble tombstone with an inscription on Fig. 14 also dates into the 3rd or the 4th century (inv. no. 617, *Horreum Margi* Museum), measuring 16 (height) X 35 (length) X 6 (width) cm. The inscription was encircled with a grapevine wreath. Only three lines of the inscription remained preserved. The preserved text is as follows:

D(is Manibus) | AVR ·IV(lius) | (L)XXV

This monument was previously published by Petrović⁴⁵.

Another fragment of a monument with an inscription, made of limestone, is depicted on Fig. 15 (inv. no. 635, *Horreum Margi* Museum), measuring 23 (height) X 26 (length) X 25 (width) cm. The front side with the inscription and one of the lateral sides remained preserved (right on the picture). It is dated into the 3rd or the 4th century.

On the preserved front part there are five lines with letters. The first one is almost completely missing, while the letters from the fifth line are visible, but illegible, due to the damages of the monument. In other words, three lines are legible:

[Hor(revm)MARG(i) | [...] L ·Valen | [tinian]vs Do(minvs)]

It is also of interest to mention that this monument bears a relief image on its lateral side (Fig. 16 with detail), which can be understood in two different ways. As the first one, capitel of a column is shown here in low relief, defining an aedicula on which there could be the second part of the inscription, a relief or even a statue of an emperor or a deity. According to the second opinion, a single-handled jug with a finger-stopper is depicted here, identical to the jug type VII/3b from the same site. This kind of jugs was often glazed and it belongs to luxurious types of vessels. According to this, the inscription and the monument as a whole can be understood in two different ways. First, the inscription can be understood as an honorary or even imperial, since emperor Valentinian is mentioned here, with the title *Dominvs Noster*. It is possible that this inscription was made in honor of the trespassing of the emperors Valentinian and Valens through *Horreum Margi* in the middle of June 364, while travelling from *Naissus* to *Sirmium*⁴⁶. On the other hand, this could be a tombstone inscription, with an image of a vessel from which libation was performed, shown in relief at the lateral side of the monument.

Petrović's reading of this monument is slightly different⁴⁷. He considers it a tombstone of a *centurio* from a legion, possibly the *VII Claudia*.

⁴⁵ Petrović 1979, 113, insc. 92.

⁴⁶ Vasić 2008, 19–20.

⁴⁷ Petrović 1979, 109, insc. 82.

A stone monument of trapezoid shape is depicted on Fig. 17 (inv. no. 616, *Horreum Margi* Museum), measuring 47 (height) X 30 (length) X 14 (width) cm. Out of four sides of the monument, three are well preserved, while the fourth one is damaged. On the three preserved sides, there is a frame made in low relief, its width measuring 2 cm. The dominating image on the monument is a floral scene with four heart-shaped grapevine leaves, tied into a knot around a stick/branch, dividing the whole image into halves. Close to the bottom of the preserved monument part there are images of two birds, most likely ducks. They are facing each other, actually the stick/branch between them. The birds have long necks and rounded bodies. Their heads and legs are depicted realistically. It is possible that the whole image can be interpreted as the tree of life (*arbor vitae*).

Fragment of the monument shown on Fig. 18 (inv. no. 619, *Horreum Margi* Museum) measures 44 (height) X 35 (length) X 8 (width) cm and has a roughly trapezoid shape. The image is depicted in low relief, placed along the widest preserved side. It represents a heart-shaped leaf and a twisting grapevine, as well as some grapes. The grapevine and grapes are depicted realistically. The monument dates back into the 3rd or the 4th century.

Tombstone with the inv. no. 613 (*Horreum Margi* Museum, Fig. 19 to 22) consists of two parts. The smaller one measures 24 (height) X 23 (width) X 6 (breadth) cm and it is roughly square. The bigger one measures 72 (height) X 21 (width) X 6 (breadth) cm and it is roughly in the shape of a long rectangle. Both fragments bear images in low relief. Both fragments, especially the bigger one, show traces of red color.

When observed together, the fragments are placed into a framed rectangular decorative field (Fig. 19). The smaller fragment was placed at the left side, since it bears the upper left corner of the frame. It is clear that it was a tombstone on which several people were depicted.

Apart from the massive frame, on the smaller fragment there is an image of a man's head (Fig. 20). It is rather worn out and damaged, but a rectangular face can be recognized, with big eyes and the beginning of his nose, marked with a carving. His right ear is also marked with a carving. On his head, he wears a cap, *pileus pannonicae*, shown as a rectangle. Such caps were worn by the tetrarchs, for example on a porphyre group from Venice or on a fragmented porphyre head from Niš, but also by high-ranking people, like the deceased depicted on the tombstone from Tilva roš⁴⁸.

On the bigger fragment, there is an almost fully preserved image of a horseman (Fig. 21 and 22). His face resembles a lot the face of a man shown in the upper left corner of the monument (Fig. 20). The face is oval, the eyes are big with emphasised eye-brows. The nose is long and rectangular, wide at the beginning and even wider at the end (Fig. 22). Around the rather big mouth there is a moustache. On his head there is a rectangular *pileus pannonicae*. On his forehead there are bangs, reaching out from the cap. His neck is emphasised.

The torso of the man depicted here is shown with many details. He wears a short

⁴⁸ Јовановић 2007, 112; Petković 2010a, 131, Fig. 26.

horsemen's gown (*paludamentum*), fastened with a cross-shaped fibula on his right shoulder, just like the figure depicted on Fig. 2 and 5. His right arm is visible, actually shown in low relief. It is bent in the elbow, with a precisely shown hand holding the reins. Around his waist there is a military belt (*cingulum militae*), from which there is a strap with a tongue hanging. The monument is quite damaged, so there are no parts of horse's image that remained preserved. Just like on Fig. 2 and 5, the most interesting detail is the cross-shaped fibula on man's right shoulder. Here also, it is shown as a rather big one, so here again, one can conclude that it was highlighted, intending to indicate high rank of the here depicted person. His high rank is also indicated with other status symbols, like the Pannonic cap and the military belt, indicating most likely a cavalry officer (*praepositus, decurio*).

Here again, the image of a cross-shaped fibula is of utmost importance for dating of the entire monument – its usage connected to the period of the late 3rd and the entire 4th century⁴⁹. The man depicted on this monument from Ćuprija was most likely a high ranking military or imperial officer (*praepositus, decurio*).

A chronological parallel for this tombstone would be a tomb in which the grave-goods consisted of a full set of military equipment and a golden cross-shaped fibula, excavated in 2005, to the south from the western gate of the younger fort in Romuliana⁵⁰. It is interesting to notice that among the grave-goods there were also horse-bits, definitely indicating a horseman. It is considered that this burial was also conducted at the very end of the 3rd or at the beginning of the 4th century⁵¹.

According to the finding place, two tombstones are connected to this burial from Romuliana. The first one consists of a pediment and an inscription field. On the pediment there is an image of a horseman, while to the right of it, three other figures are depicted⁵². The second monument was discovered in the vicinity of the first one, also bearing very interesting iconography. Within the pediment, flanked with figures of lying lions, there is an image of a horseman with a low cap on his head, dressed in a tunic and wearing a chlamida. The chlamida is fastened with a cross-shaped fibula on his right shoulder, just like on the image of the horseman from Ćuprija. Resemblance of this monument to the one from Ćuprija is even greater since behind the horseman, there is an image of a legionary⁵³, which could correspond to the image of a man in the upper left corner of the monument from Ćuprija.

On figures 23 to 25 there is a man's torso (inv. no. 606, *Horreum Margi* Museum), its preserved part measuring 48 (height) X 22 (width) X 17 (breadth) cm. The torso is preserved from the shoulders to the thighs. It is dressed in a gown. On its front part, the musculature of the chest and stomach is shown realistically, as well as his belly-button (Fig. 23). Over his right shoulder, there is a belt. The pubic part is covered with a drapery. The drapery goes from the left hip (Fig. 24) and over his back (Fig. 25), ending

⁴⁹ Петковић 2010, 257.

⁵⁰ Живић 2010, 119, Fig. 76 and 77.

⁵¹ Живић 2010, 119.

⁵² Живић, 121, Fig. 79.

⁵³ Живић, 120.

most likely on his right shoulder. If one regards this image as a deity, it could be Apollo, possibly with a bow over his right shoulder. According to B. Đurić, it is a torso of Icarus⁵⁴.

* * *

The here presented stone material from *Horreum Margi* (Ćuprija) mostly includes single finds, actually finds which do not come from excavations. The only exception is Mithras's relief. Further on, they include votive monuments, tombstones and possibly parts of architectural decoration. All of the monuments fit into a rather limited time span, basically the end of the 3rd and the beginning of the 4th century.

Stylistically and thematically, they fit into the already known repertoire of stone monuments from Upper Moesia (*Moesia Superior*). Parallels for some of the finds are known from the famous site Gamzigrad (*Felix Romuliana*), one of the closest ones to *Horreum Margi*. Further parallels are also known from the neighboring provinces, like Dacia or Pannonia.

Finally, few finds of semi-products could indicate the existence of a local stone-cutting workshop, not employing top stone-cutters of the time, but still very useful for covering local needs.

This paper represents part of a monograph that shall soon be printed and become available for the public.

BIBLIOGRAPHY

Васић 1992,

М. Васић, Нов Митрин рељеф из *Horreum Margi* (Ћуприја), in *ЗНМ XIV/1*, 1992, археологија, 379–385.

Васић *et alii* 2009,

М. Васић, С. Петковић, В. Манојловић-Николић, М. Крижанец, Резултати истраживања вишеслојног налазишта *Horreum Margi* – Равно – Ћуприја у 1989. години, in *ВВМ*, 36, Војни музеј, Београд, 2009, 133–143.

Васић and Петковић 2010,

М. Васић and С. Петковић, Резултати истраживања вишеслојног налазишта *Horreum Margi* – Равно – Ћуприја у 1990. Години, in *ВВМ*, 37, 2010, 9–25.

Живић 2010,

М. Живић, Уметничка остварења у царској палати, У: Поповић И., Живић М. *et al.* *Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд, 2010, 107–141.

⁵⁴ This monument was described within the lecture „Figural Stone Decoration from *Horreum Margi* – Ћуприја” by Milica Tapavički-Ilić, presented during the international symposium „Drobeta. Archaeology and History”, held in November 2014 in Turnu Severin, Romania and organized by the Iron Gates Regional Museum. The suggestion that this might be an image of Icarus was given by Professor B. Đurić during the discussion after the lecture.

Зотовић 1973,
Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд, 1973.

Јовановић 2007,
А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*. Београд, 2007.

Срејовић 1983,
Д. Срејовић, Царски дворцац, У: Гамзиград, касноантички царски дворцац, Београд, 1983.

Бăлуță 1975,
L. C. Băluță, *Piniae apulenses*, in *Apvlvm*, XIII, 1975, 133–139.

Dautova-Ruševljan 1988,
V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvodanski muzej, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1988.

Jordović 1963,
Č. Jordović, *Horreum Margi, Ćuprija II*, in *ArhPreg*, V, 1963, 90–93.

Kanitz 1892,
F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1892.

Kanitz 1904,
F. Kanitz, *Königreich Serbien und das Serbenvolk*, Band I, Leipzig, 1904.

Petrović 1979,
P. Petrović, *Inscriptiones de la Mesie Superieure*. Vol. IV, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Београд, 1979.

Petković 2010,
S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e.*, Београд, 2010.

Petković 2010a,
S. Petković, *Crossbow Fibulae from Gamzigrad (Romuliana)*, in *Старинар*, LX, Београд, 2010, 111–136.

Petković and Ilijić 2013,
S. Petković and B. Ilijić, *Votive Altar of Lucius Petronius Timachus*, in *Старинар*, LXIII, Београд, 2013, 53–72.

Piletić 1989,
D. Piletić, *Rimski kastrum Ćuprija – Horreum Margi*, in *BBM* 15, Београд, 1969, 9–55.

Protase 1960,
D. Protase, *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, in *SCIV*, XI–2: 323–333, 1960.

Țeposu-Marinescu 1982

L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series 128, Oxford, 1982.

Vasić 1990,

M. Vasić, *Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi*, Posebna izdanja knjiga 22, Arheološki institut, Posebna izdanja knjiga 8, Vojni muzej, Beograd 1990.

Vasić 2008,

M. Vasić, *Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku*, in *Naissus*, I, Niš, 2008, 7–23.

Vasić, Kavajin-Mundrić, Popović 1989,

M. Vasić, J. Kavajin-Mundrić and S. Petković, *Horreum Margi – Ravno – Ćuprija (iskopavanja 1979. i 1986–1988. godine)*, in *BBM*, 33, Vojni muzej, Beograd 1989, 7–36.

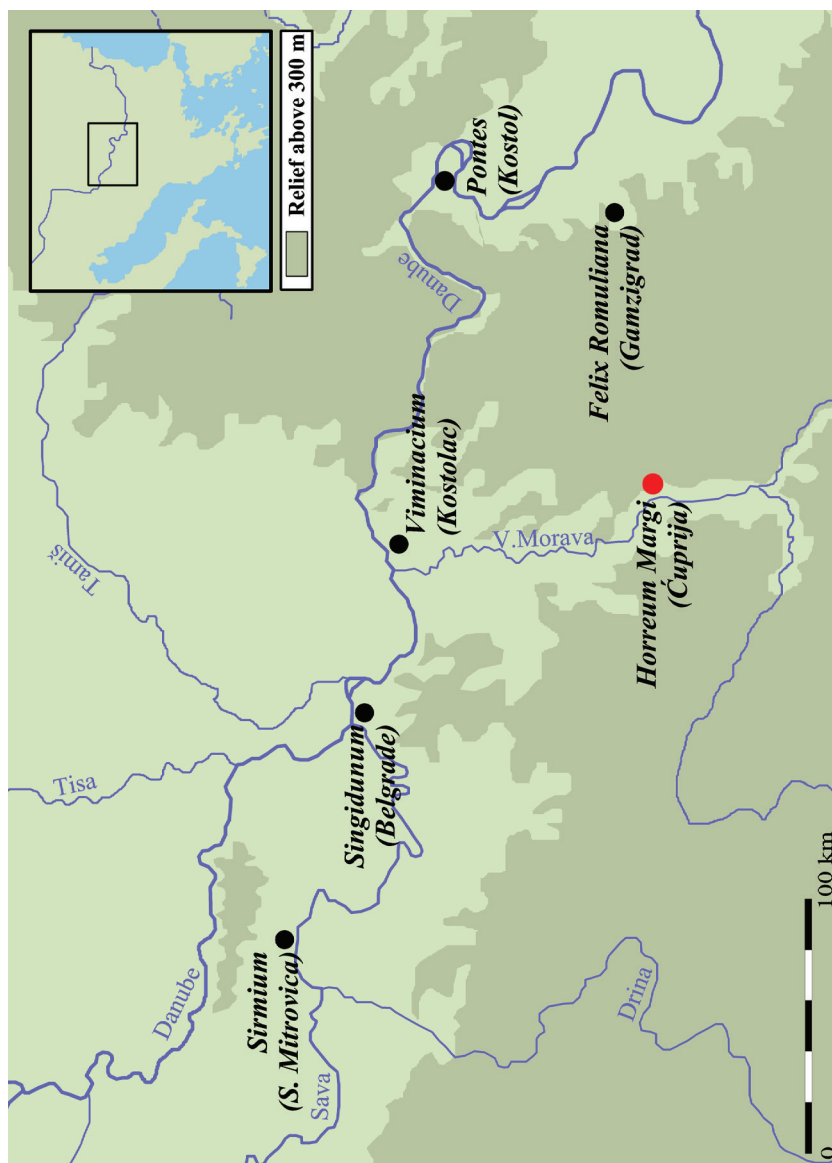
Živić 2011,

M. Živić, *Romuliana, a palace for God's repose*, Y: von Bülow G. and Zabehtlicky H., *Bruckneudorf und Gamzigrad, Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*, Bonn, 2011, 101–111.

DECORAȚIUNE FIGURATIVĂ ÎN PIATRĂ DE LA HORREUM MARGI (ĆUPRIJA)

Rezumat

Orașul Ćuprija este situat în Serbia de sud, la vărsarea râului Ravanica în Morava. Cercetarea arheologică a orașului roman *Horreum Margi* (modernul Ćuprija) a început în 1861 și a fost continuată până în 1991. Rezultatele cercetării indică faptul că așezarea *Horreum Margi* datează de la începutul secolului al II-lea și a fost încojurată cu ziduri la începutul secolului al III-lea. Cel mai probabil, orașul roman *Horreum Margi* a fost distrus în cele din urmă în timpul raidurilor hunilor, în 441–443. Materialul de la *Horreum Margi* prezentat aici include descoperiri singulare, descoperiri care, în fapt, nu provin din excavații. Singura excepție este relieful zeului Mithra. Acestea sunt variate, de la monumente votive, pietre tombale, la monumente decorative și, de asemenea, inscripții. Cu toate acestea, ele arată că acest sit nu este diferit de alte câteva aflate în vecinătate, de vreme ce monumente similare au fost descoperite în toate zonele învecinate. Lucrarea de față este o parte a monografiei ce va fi tipărită curând și va ajunge la dispoziția publicului.

Map – The position of *Horreum Margi* (Ćuprija) and other Roman centers in modern Serbia (map by V. Ilić) /
 Hartă – *Horreum Margi* (Ćuprija) și alte centre romane în Serbia modernă (hartă realizată de V. Ilić)

Fig. 1 – Marble icon of Mithras (inv. nr. 614, *Horreum Margi* Museum) / Efigie în marmură reprezentându-l pe Mithras (Inv. N° 614, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 2 – Tombstone with a lion and three human figures (inv. nr. 615, *Horreum Margi* Museum) / Piatra de mormânt cu leu și trei figuri umane (Inv. N° 615, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 3 – Lion figure on the tombstone
(inv. nr. 615, *Horreum Margi* Museum) /
Reprezentarea leului pe piatra de mormânt
(Inv. N° 615, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 4 – Female figure on the tombstone
(inv. nr. 615, *Horreum Margi* Museum)
/ Reprezentarea figurii feminine
pe piatra de mormânt (Inv. N° 615,
Horreum Margi Museum)

Fig. 5 – Male figure on the tombstone
(inv. nr. 615, *Horreum Margi* Museum)
/ Reprezentarea figurii masculine
pe piatra de mormânt (Inv. N° 615,
Horreum Margi Museum)

Fig. 6 – Lion figure on a tombstone (inv.
nr. A47_11, Regional Museum of Jagodina)
/ Leu pe o piatră de mormânt (Inv. N°
A47_11, Regional Museum of Jagodina)

Fig. 7 – Monument with a possible image of tetrarchs (inv. nr. 611, *Horreum Margi* Museum) / Monument cu o efigie probabilă a tetrarhilor (Inv. N° 611, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 8 – Detail of the monument with a possible image of tetrarchs (inv. nr. 611, *Horreum Margi* Museum) / Monumentul cu efigia probabilă a tetrarhilor (Inv. N° 611, *Horreum Margi* Museum) – detaliu

Fig. 9 – Detail of the monument with a possible image of tetrarchs (inv. nr. 611, *Horreum Margi* Museum) / Monumentul cu efigia probabilă a tetrarhilor (Inv. N° 611, *Horreum Margi* Museum) – detaliu

Fig. 10 – Figure of a lion (C no. 79)
/ Imaginea unui leu (C no. 79)

Fig. 11 – Detail of the lion (C no. 79) /
Detaliu din imaginea leului (C no. 79)

Fig. 12 – Detail of the lion (C no. 79) /
Detaliu din imaginea leului (C no. 79)

Fig. 13 – Monument with Triton or Satyr (inv. nr. 632, *Horreum Margi* Museum) / Monument cu triton sau satir (inv. N° 632, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 14 – Marble tombstone with inscription (inv. nr. 617, *Horreum Margi* Museum) / Piatră de mormânt din marmură, inscripționată (inv. N° 617, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 15 – Monument with inscription (inv. nr. 635, *Horreum Margi* Museum) / Monument cu inscripție (inv. N° 635, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 16 – Lateral side of the monument with inscription (inv. nr. 635, *Horreum Margi* Museum) / Fațeta laterală a monumentului cu inscripție (inv. N° 635, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 16 – Detail of the lateral side of the monument with inscription (inv. nr. 635, *Horreum Margi* Museum) / Fațeta laterală a monumentului inscripționat (inv. N° 635, *Horreum Margi* Museum) – detaliu

Fig. 17 – Monument with floral scene and birds (inv. nr. 616, *Horreum Margi* Museum) / Monument cu imagine florală și păsări (inv. N° 616, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 18 – Monument with grapes (inv. nr. 619, *Horreum Margi* Museum) / Monument cu struguri (inv. N° 619, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 19 – Tombstone with human figures (inv. nr. 613, *Horreum Margi* Museum) / Piatră de mormânt cu figuri umane (inv. N° 613, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 20 – Image of a man's head from the tombstone with human figures (inv. nr. 613, *Horreum Margi* Museum) / Cap de bărbat de pe piatra de mormânt cu figuri umane (inv. N° 613, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 21 – Image of a man's portrait from the tombstone with human figures (inv. nr. 613, *Horreum Margi* Museum) / Portret de bărbat de pe piatra de mormânt cu figuri umane (inv. N° 613, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 22 – Detail of the man's portrait from the tombstone with human figures (inv. nr. 613, *Horreum Margi* Museum) / Portretul bărbatului de pe piatra de mormânt cu figuri umane (inv. N° 613, *Horreum Margi* Museum) – detaliu

Fig. 23 – Man's torso (inv. nr. 606, *Horreum Margi* Museum) /
Tors de bărbat (inv. N° 606, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 24 – Lateral side of man's torso (inv. nr. 606, *Horreum Margi* Museum) /
Torsul de bărbat văzut din lateral (inv. N° 606, *Horreum Margi* Museum)

Fig. 25 – Back side of man's torso (inv. nr. 606, *Horreum Margi* Museum) /
Torsul de bărbat văzut din spate (inv. N° 606, *Horreum Margi* Museum)

NOI INFORMAȚII ARHEOLOGICE PRIVIND EXPLOATAREA ANDEZITULUI LA MĂGURA UROIULUI (JUD. HUNEDOARA)¹

Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat*

Cuvinte cheie: cercetări arheologice, surse de materii prime, carieră, preistorie, epocă romană

Keywords: archaeological researches, raw materials sources, quarry, prehistory, Roman period

Introducere

Reluarea unui subiect aparent „epuizat” în literatura arheologică, privind exploatarea andezitului din cariera de la *Măgura Uroiului* (jud. Hunedoara), o considerăm absolut necesară în contextul demersurilor arheologice sistematice sau periegetice recente din zona localităților învecinate dealului vulcanic, Uroi și Rapoltu Mare, întreprinse în intervalul 2014–2017². Date fiind dimensiunile temei, dar și ca urmare a proiectelor de cercetare arheologică aflate în plină desfășurare, vom încerca ilustrarea principalelor rezultate obținute în perioada amintită, urmând ca într-un studiu ulterior să efectuăm o prezentare amănunțită a descoperirilor arheologice care pot fi puse pe seama extragerii andezitelor din promontoriul *Măgura Uroiului*.

Localizare

Situl arheologic *Măgura Uroiului*, cunoscut și prin toponimele *Măgura*, *Dealul Uroiului*³ sau *Muntele de Aur* (în limba maghiară *Arany Hegy*)⁴, se găsește în sud-vestul Transilvaniei, fiind amplasat în aria administrativă a județului Hunedoara, pe teritoriul comunei Rapoltu Mare, sat Rapoltu Mare, și pe raza localității Uroi, oraș Simeria⁵ (Pl. I/1–2).

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, str. 1 Decembrie, nr. 39, e-mail: barbumarius0216@yahoo.com; ioan_alexandru_barbat@yahoo.com

¹ O variantă în limba engleză a materialului de față urmează să fie publicată în *Sargetia* (S.N.), VIII/2017.

² Băeștean *et alii* 2015a, 120–122; Băeștean *et alii* 2015b, 122–123; Băeștean *et alii* 2016, 67–68; Barbu *et alii* 2016, 273–321; Băeștean *et alii* 2017, 109–111.

³ Floca, Șuiaga 1936, 85.

⁴ Téglás 1887, 60; Téglás 1902, 116; Roska 1942, 27; Păunescu 2001, 301.

⁵ Coordonatele GPS pe platoul *Măguri Uroiului*: latitudine N 45°51'38.47" și longitudine E

Forma de relief discutată aparține Culoarului Depresionar Intramontan al Mureșului, sectorul Sebeș – Deva⁶ și delimitează următoarele subunități geografice: Culoarul Orăștiei⁷, la nord-vest, și Culoarul Streiului inferior⁸, la nord. Față de cursul Mureșului și de drumul județean actual, DJ 107A, Uroi – Geoagiu, *Măgura Uroiului* se află poziționată la nord⁹. Baza *Măgurii* este mărginită la sud de malul drept al râului menționat, în dreptul confluenței cu Streiul¹⁰ (Pl. II/1).

Prin dispunerea geografică, *Dealul Uroiului* poate fi încadrat în categoria ultimelor formațiuni muntoase ale Apusenilor Sudici, legându-se de aceștia din urmă prin șaua *Alistrei*, fiind asemenea unui „ic” în valea Mureșului¹¹.

Geologia

Forma actuală a *Măgurii* este produsul factorului natural și antropic, cel din urmă motivându-ne să elaborăm articolul de față (Pl. II/2–3, IV/1–2). În privința factorului natural, trebuie precizat faptul că au existat numeroase întreprinderi privind determinarea genezei *neck*-ului vulcanic dintre așezările rurale actuale Uroi și Rapoltu Mare, la fel de numeroase fiind și studiile pentru caracterizarea petrografică a rocii. Amintim aici pe cele care acum aproape cinci decenii conchideau că *Măgura Uroiului* aparține „magmatismului subsecvent tardiv”, respectiv ciclului al doilea al vulcanismului neogen¹². Mai recent s-a subliniat apartenența aparatului vulcanic de la Uroi la vârsta (K/Ar) de $1,9 \pm 2$ Ma¹³, ultimele cercetări indicând o dată și mai târzie – $1,6 \pm 0,1$ Ma¹⁴, apariția sa fiind pusă pe seama activității vulcanice de la sfârșitul Pliocenului Superior – Cuaternar¹⁵.

Prin prisma rezultatelor petrografice obținute în decursul timpului, *neck*-ul vulcanic *Măgura Uroiului* a fost inclus în rândul rocilor de tip magmatic din categoria andezitelor cu augit¹⁶ și pseudobrookit¹⁷. Cercetările geologice recente au arătat că datorită concentrației mari de oxid de potasiu (K₂O), *Dealul Uroiului* este din punct de vedere petrografic un trahandezit¹⁸.

23°02'45.51". În privința altitudinii, datele diferă de la un autor la altul, respectiv 389 m (Savu et alii 1994, 9) sau 392 m (Solomon 1939, 10).

⁶ Zotic 2007, 1, Fig. 1, pl. 1–3.

⁷ Badea, Buza, Cîndea 1987, 360–361, Fig. 133; Badea, Mărculeț 2012, 305; Mărculeț 2013, 9, 13, Fig. 4.

⁸ Marcu 2007, 42–49, Fig. 1–2.

⁹ Savu et alii 1994, 9.

¹⁰ Solomon 1939, 10; Trușăș 1962, 171, 175, Fig. 1–3.

¹¹ Trușăș 1962, 171, 175, Fig. 1–3.

¹² Savu et alii 1968, 46; Ianovici et alii 1969, 393; Ianovici et alii 1976, 480–481; Mutihac, Ionesi 1974, 559; Mutihac 1990, 359.

¹³ Savu et alii 1994, 9, 11, 21.

¹⁴ Roșu et alii 2001, 7; Roșu et alii 2004, 158, Table 1; Bojar, Walter 2006, 504.

¹⁵ Savu et alii 1994, 9, 11, 21.

¹⁶ Téglás 1887–1888, 57–58; Orosz 1903, 206; Floca, Șuiaga 1936, 86; Solomon 1939, 9–11; Pîrvu 1964, 219; TIR 1968, L 34, 89; Ianovici et alii 1969, 500; Wollmann 1973, 111; Ianovici et alii 1976, 481; Wollmann 1996, 257; Bălos et alii 2010, 113.

¹⁷ Savu et alii 1968, 46; Ianovici et alii 1976, 480.

¹⁸ Savu et alii 1994, 9, 19, 21; Roșu et alii 2001, 7–9; Roșu et alii 2004, 157, 159; Bojar, Walter 2006,

Un ultim aspect pe care dorim să-l amintim este referitor la cromatica rocii vulcanice, în opinia unora fiind cenușiu-roșcată¹⁹ sau roșu-brun²⁰, în alte studii evidențindu-se prezența a două nuanțe ale rocii, una de culoare vineție (uneori descrisă ca roșcată sau rozalie), aflată în partea centrală a *Măgurii*, iar a doua, cenușie, dispusă în jurul celei dintâi²¹.

Sumarul cercetărilor arheologice

Foarte probabil primele vizite cu caracter „științific” ale *Măgurii Uroiului* au loc înainte de prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar abia în 1856 aflăm de la Johann Michael Ackner despre urmele de exploatare și blocurile în curs de prelucrare descoperite în cariera antică localizată la marginea răsăriteană a satului Uroi²².

De la sfârșitul secolului al XIX-lea ne parvin noi informații arheologice de la Téglás Gábor, care oferă într-un repertoriu arheologic al siturilor din Ardeal câteva date referitoare și la descoperirile preistorice, antice și medievale din *Dealul Uroiului*²³ (Pl. III/1–2).

O bună parte din datele arheologice publicate la cumpăna secolelor XIX și XX, reluate și mai târziu, indicau faptul că *Măgura Uroiului* corespunde din punct de vedere topografic cu locația anticului *Petrae* (*Petris*) de pe *Tabula Peutingeriana*, un argument fiind toponimia care indica un loc cu piatră (o carieră), dar și distanța aproximativ egală față de localitățile învecinate, Germisara (Geoagiu-Băi) și Aquae (Călan-Băi), care figurau și ele pe harta antică, realitate care poate fi confirmată și în prezent pe teren²⁴.

Probabil din cercetări de suprafață, în anul 1937, sunt colectate din zona de sud-est a *Măgurii*, din punctul arheologic *Corabia Mică*, *Baia Roșie* sau *Baia lui June* (Pl. III/3), un lot de 17 materiale ceramice aparținând eneoliticului și epocii bonzului, care au ajuns în colecțiile de arheologie ale muzeului de vean²⁵.

După relatările unui sătean din Uroi, se pare că profesorul de istorie Benjamin Bassa din Simeria a întreprins câteva sondaje pentru identificarea drumului roman care trecea pe la baza *Măgurii Uroiului*, la mijlocul secolului XX sau în a doua jumătate a acestuia. Din păcate, nu avem nicio informație documentară, sub forma unui raport

503–504. În studiul de față vom utiliza în continuare termenul de andezit, consacrat în literatura arheologică, dar avem în vedere și rezultatele obținute de geologi asupra petrografiei *Măgurii Uroiului*, unde denumirea actuală este aceea de trahandezit.

¹⁹ Pîrvu 1964, 219; Ianovici *et alii* 1976, 481; Mârza 1997, 822.

²⁰ Floca, Șuiaga 1936, 86.

²¹ Pîrvu 1964, 219; Savu *et alii* 1994, 9, 11–13, 21.

²² Ackner 1856, 6; Wollmann 1973, 106; Wollmann 1996, 253, 268.

²³ Téglás 1887, 60.

²⁴ Téglás 1889–1890, 110; Téglás 1902, 116–118; Roska 1942, 27; TIR 1968, L 34, 89, 116; Tudor 1968, 127; Rusu 1977, 539; Branga 1980, 110; Popa 2002, 207–208; Luca 2008, 178; Bălos *et alii* 2010, 113.

²⁵ Bărbat 2012, 28, nota 48. În cutia în care au fost depozitate materialele, alături de unele descoperite la Godinești-Peștera de Sus, au fost identificate și trei fragmente ceramice aparținând neoliticului timpuriu.

arheologic, despre existența acestor cercetări, ele păstrându-se doar în amintirea unor localnici²⁶.

Legată de aceeași perioadă romană este descoperirea în 1974, în vecinătatea șoselei actuale DJ 107A, a unui mormânt roman dreptunghiular, cu pereții din cărămidă, cu prilejul unor lucrări de lărgire a unui drum lateral aflat la sudul mamelonului vulcanic²⁷.

De la finele secolului XX provine descoperirea întâmplătoare, pe *Măgura Uroiului*, a unui racloar amenajat dintr-un jasp cafeniu, atribuit paleoliticului, cu analogii foarte bune în musterianul din Franța²⁸.

În perioada 1999–2000, William S. Hanson și Ioana A. Oltean desfășoară cercetări de suprafață la *Măgura Uroiului* în vederea identificării în teren a fortificației din prima epocă a fierului surprinsă în fotografiile aeriene realizate cu puțin timp înainte²⁹.

Cu prilejul introducerii unui cablu pentru fibra optică, în prima lună a anului 2001, a fost întreprinsă o săpătură arheologică de salvare la baza *Măgurii*, cercetările relevând existența unui sistem defensiv alcătuit dintr-un val, dar și a unor structuri de tip locuință. Prin materialele ceramice relevate în nivelurile sau complexele arheologice, descoperirile erau încadrate în prima și a doua epocă a fierului³⁰.

Cercetarea arheologică sistematică a *Măgurii Uroiului* a început în luna august a anului 2003, șantierul fiind coordonat de către un colectiv de arheologi din partea Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva, iar până în prezent (2017) au fost obținute rezultate spectaculoase privind activitatea antropică pe terasele *neck*-ului vulcanic, mai cu seamă asupra sistemului defensiv hallstattian³¹ (Pl. V/3–5). Amintim aici că în timpul campaniei de cercetări arheologice din vara anului 2004 a fost documentată o platformă din andezit pe terasa a III-a a *Măgurii*, în care au fost găsite cel mai frecvent părți din anatomia scheletului uman și animal, comparativ cu scheletele aflate în conexiune anatomică (descoperite mai târziu), cercetările ulterioare (2005–2016) confirmând faptul că depunerile au fost efectuate în șanțul fortificației hallstattiene, fiind vorba despre un complex funerar, poziționat cronologic în etapa Hallstatt-ului B³².

În același an cu debutul cercetărilor arheologice sistematice, 2003, a fost sesizată și prezența unui braconaj arheologic, practicat pe terasa a II-a, care a distrus contextul unui depozit din bronzuri. Dintre artefactele strânse de pe marginea săpăturii ilegale,

²⁶ Informație amabilă oferită de către cercetător științific Costin-Daniel Țuțuianu, MCDR, Deva.

²⁷ Mărghită 1974–1975, 42; Rusu 1977, 539–542, Fig. 1–4; Andrițoiu 1979, 28; Luca 2008, 179.

²⁸ Cărciumaru *et alii* 1999, 1–3, Fig. 1; Păunescu 2001, 301.

²⁹ Hanson, Oltean 2000, 45–49, Fig. 1–4; Bălos *et alii* 2010, 114.

³⁰ Bălos 2001, 15–16; Bălos, Ardeu 2002, 249–250, 439, pl. 87; Ardeu, Bălos 2002, 67–81, foto 1–4, pl. I–XVIII; Ardeu, Bălos 2003, 183–186, pl. I; Bălos *et alii* 2010, 114.

³¹ Bălos *et alii* 2004, 250–251, 445, pl. 55/B; Pescaru *et alii* 2005, 287–288; Pescaru *et alii* 2006, 281–282; Pescaru *et alii* 2007, 286–287, 461, pl. 57; Pescaru *et alii* 2008, 248–249, 393, pl. 55; Luca 2008, 178; Pescaru *et alii* 2009, 181; Bălos *et alii* 2010, 114; Pescaru *et alii* 2011, 106; Băeștean *et alii* 2013, 113; Băeștean *et alii* 2014, 84–85; Băeștean *et alii* 2015b, 122–123.

³² Pescaru *et alii* 2005, 288; Pescaru *et alii* 2006, 281; Pescaru *et alii* 2007, 286–287; Pescaru *et alii* 2009, 181; Pescaru *et alii* 2010, 159; Băeștean *et alii* 2015b, 123.

au mai putut fi recuperate 20 de obiecte din bronz, deteriorate în vechime, datate în Ha A2-Ha B1³³.

De asemenea, diferitele investiții imobiliare au creat prilejul unor campanii de cercetare arheologică preventivă a unor sectoare aflate în vecinătatea măgurii vulcanice, cum ar fi punctele *Pescărie* și *Ciupercărie* de pe raza localității Rapoltu Mare, unde locuirile preistorice sau cele din perioada migrațiilor au avut o pondere însemnată³⁴. Tot aici am aminti și rezultatele cercetărilor arheologice preventive la proiectul autostrăzii A1 Deva – Sibiu, unde în locațiile aflate în proximitatea satului Uroi, *Sighet* și *Pod Mureș/ Locu Boilor*, au fost determinate structuri de locuire din epoca bronzului și până în evul mediu timpuriu³⁵.

O altă etapă în cercetarea arheologică a *Măgurii Uroiului*, a fost constituită din abordarea arheologică pe cale interdisciplinară a sitului³⁶ (Pl. II/1–3). Astfel, aici putem enumera fotografiile aeriene realizate în perioada 1998–1999³⁷, dar și mai târziu, în 2009³⁸ și 2013³⁹. Alte întreprinderi au vizat prospecții magnetometrice ale sitului, la nivelul anului 2004, care au evidențiat existența unor structuri arheologice, dar și a unor obiective recente, legate de cele două conflagrații mondiale⁴⁰. În timpul campaniilor de cercetare arheologică din 2006–2007 au fost investigate terasele I și II, prin metoda rezistivității electrice a solului⁴¹, același demers fiind efectuat în 2008 asupra fortificației medievale de la Uroi⁴². Cu toate că nu este finalizat, amintim și studiul antropologic al materialului osteologic descoperit în șanțul fortificației hallstattiene, o primă parte fiind publicat în 2006⁴³.

Sub aspect cronologic, perioadele istorice atestate pe diferite terase ale *Măgurii Uroiului* cuprind aproape toate etapele preistoriei, din paleolitic și până la finalul primei epoci a fierului, fiind prezente culturi arheologice precum Starčevo-Criș, Bodroghkeresztúr III, Coțofeni, Wietenberg, Gáva, Gornea-Kalakača, Basarabi sau grupuri culturale ale bronzului timpuriu cum ar fi Gornea-Orlești⁴⁴. Antichitatea este

³³ Bălos *et alii* 2004, 251; Bălos *et alii* 2010, 114, Fig. 3; Ardeu, Bălos 2013, 175–180, Fig. 2/1–20.

³⁴ Bărbat 2009, 11–15; Țuțuianu, Barbu, Codrea 2012, 175–178.

³⁵ Damian *et alii* 2012, 278–279; Bodó *et alii* 2012, 293; Marc *et alii* 2013, 119–139; Băeștean 2013, 241–258; Marc *et alii* 2015, 81–86; Beldiman *et alii* 2015, 93–96; Bărbat, Tutilă Bărbat, Mitar 2015, 289–290.

³⁶ Bălos *et alii* 2007, 205–210; Bălos *et alii* 2010, 113–115; Crandell, Bălos 2011, 157–165.

³⁷ Hanson, Oltean 2000, 45.

³⁸ Berecki, Czajlik, Rupnik 2013, 90–91.

³⁹ Czajlik, Berecki, Rupnik 2014, 462.

⁴⁰ Pescaru *et alii* 2005, 288; Bălos *et alii* 2007, 206–210, Fig. 2–5; Bălos *et alii* 2010, 113.

⁴¹ Pescaru *et alii* 2007, 287; Pescaru *et alii* 2008, 249; Crandell, Bălos 2011, 159–160.

⁴² Pescaru *et alii* 2009, 181.

⁴³ Pescaru *et alii* 2006, 281–282.

⁴⁴ Téglás 1887, 60; Roska 1942, 27; Andrițoiu 1974–1975, 138; Petrescu-Dîmbovița 1977, 72; Andrițoiu 1992, 126; Cărciumaru *et alii* 1999, 1–3, Fig. 1; Hanson, Oltean 2000, 45–49; Păunescu 2001, 301; Bălos 2001, 15–16; Bălos, Ardeu 2002, 249–250; Ardeu, Bălos 2002, 67–70; Ardeu, Bălos 2003, 183–185; Bălos *et alii* 2004, 250–251; Pescaru *et alii* 2005, 288; Pescaru *et alii* 2006, 281–282; Pescaru *et alii* 2007, 286–287; Pescaru *et alii* 2008, 249; Luca 2008, 178; Pescaru *et alii* 2009, 181;

foarte bine reprezentată prin urmele de locuire La Tène⁴⁵ (pe terasa a III-a), dar și prin cariera romană, a cărei urme sunt încă vizibile la suprafață⁴⁶. Perioada postromană conține locuiri dispuse mai cu seamă la baza *Măgurii*, aproape de lunca Mureșului⁴⁷. Evului mediu îi poate fi atribuită o fortificație, aflată în partea de răsărit a localității Uroi, la poalele coșului vulcanic, similar fiind poziționată și ruinele unei curți nobiliare de la începuturile epocii moderne (?)⁴⁸.

Perioade istorice și tehnici de exploatare ale andezitelor

În urma cercetărilor de teren întreprinse pe suprafețele accidentate ale platoului *Măgurii Uroiului* și ale teraselor ce mărginesc acest deal, au fost surprinse numeroase urme și semne de exploatare ale andezitului. Acestea au putut fi clasificate în funcție de metodele de extragere a pietrei în mai multe categorii, distribuția lor spațială delimitând câteva zone de activitate în această carieră. Abordările diferite precum și amplasarea pe terasele mai înalte sau mai joase ale *Măgurii* a stigmatelor de la extracția andezitelor, sunt o dovadă în plus care ne atestă mai multe fronturi de lucru, distribuite într-un interval cronologic îndelungat.

Preistoria. Putem să presupunem că încă din cele mai îndepărtate perioade ale preistoriei, obiectivul arheologic studiat, *Măgura Uroiului*, a constituit un punct de referință pentru comunitățile umane din Culoarul Mureșului. Foarte probabil frecventarea *neck*-ului vulcanic în preistorie era dictată de amplasamentul acestuia, dar, poate, și din alte raționamente, precum morfologia coșului andezitic și vizibilitatea pe care o putea oferi platoul superior al dealului asupra văii Mureșului. În sprijinul celor discutate vin rezultatele cercetărilor arheologice, care ne indică o intensitate a locuirilor preistorice pe toate tipurile de terase sau promontorii ale *Măgurii*, cele mai multe la vremea eneoliticului final, bronzului târziu și pe parcursul primei epoci a fierului.

Pe de altă parte, dată fiind evoluția neîntreruptă a prezenței grupurilor umane pe *Dealul Uroiului* și în proximitatea acestuia, după cum am arătat mai sus, am putea să presupunem și ideea unor atribute de ordin spiritual ale coșului vulcanic pentru populațiile preistorice, dificil de susținut doar prin „studierea” produselor culturii materiale.

Cert este că odată cu stabilirea comunităților neoliticului timpuriu în vecinătatea *Măgurii Uroiului*, putem să bănuim că are loc o prospectare a zonei încă din această

Bărbat 2009, 11–15; Bălos *et alii* 2010, 114–115; Pescaru *et alii* 2010, 159; Pescaru *et alii* 2011, 106; Băeștean *et alii* 2013, 113; Băeștean *et alii* 2014, 84–85; Băeștean *et alii* 2015b, 122–123.

⁴⁵ Bălos 2001, 15–16; Bălos, Ardeu 2002, 250; Ardeu, Bălos 2002, 69–70; Pescaru *et alii* 2005, 288; Pescaru *et alii* 2006, 281; Pescaru *et alii* 2007, 286–287; Luca 2008, 178; Pescaru *et alii* 2008, 249; Pescaru *et alii* 2009, 181; Pescaru *et alii* 2010, 159; Băeștean *et alii* 2014, 85; Băeștean *et alii* 2015b, 123.

⁴⁶ Ackner 1856, 6; Téglás 1902, 116–118; Floca, Șuiaga 1936, 86; Tudor 1968, 127; Wollmann 1973, 111; Rusu 1977, 539; Wollmann 1996, 257; Hanson, Oltean 2000, 43–44; Popa 2002, 150, 177, 207; Oltean 2007, 151, 153–155, 183, 219, Fig. 5.26; Luca 2008, 178.

⁴⁷ Bodó *et alii* 2012, 293; Țuțuianu, Barbu, Codrea 2012, 175–178.

⁴⁸ Téglás 1902, 116; Floca, Șuiaga 1936, 86–88; Luca 2008, 178. Pentru problema cetății medievale și a curții nobiliare de la Uroi, a se vedea și linkul accesat la 25.08.2017: <http://www.cetati.medievistica.ro/cetati/Transilvania/U/Uroi/Uroi.htm>.

etapă a preistoriei, cu scopul colectării de material litic⁴⁹. Presupunerea noastră fiind confirmată mai ales de rezultatele recente obținute pe șantierul arheologic de la Rapoltu Mare-*La Vie*.

Campaniile de cercetare arheologică din cursul anilor 2014 și 2017 au oferit informații importante legate de procurarea rocii vulcanice din *Dealul Uroiului*, în două complexe Starčevo-Criș de la Rapoltu Mare-*La Vie*, din vecinătatea măgurii vulcanice, respectiv Cx 4/2014 și L1/2017, fiind surprinse bucăți de andezit de diferite dimensiuni⁵⁰. De referință în discuția noastră sunt informațiile arheologice actuale, din vara anului 2017, când s-a cercetat pe o suprafață de 3×2 m, un complex de tip locuință (L1/C5), asemenea unei platforme, care se prezenta printr-o aglomerare de materiale ceramice, litice, faunistice, dar mai ales prin preponderența fragmentelor de rocă din categoria andezitelor⁵¹ (Pl. V/1–2). Având în vedere poziția stratigrafică și muchiile tăioase ale rocilor, cu greu putem asemui o astfel de platformă din andezit cu ideea unei podele⁵². Pe de altă parte, remarcăm abundența rocilor cu un diametru cuprins în general între 5 și 10 cm, dar și a celor cu diametre mult mai mari, unele chiar cu posibile urme de prelucrare (?), care au fost aduse din *Dealul Uroiului*, aflat la 1 km de locația în care a fost surprinsă locuința neolitică (Pl. V/2). Curios este faptul că zona în care a fost descoperit complexul de tip locuință abundă în rocă calcaroasă, structura geologică a terasei fiind compusă din travertine vizibile în timpurile preistorice la suprafață, acestea din urmă alături de fragmente de micașist și galeți de râu, au fost mai puțin preferate în amenajarea obiectivului de tip locuință (L1/C5/2017)⁵³.

Prin prisma rezultatelor preliminare pe care le avem asupra structurii de suprafață cercetată în situl de la Rapoltu Mare-*La Vie*, putem afirma că, așa cum subliniam nu cu mult timp în urmă, andezitele reprezintă o rocă exploatată de comunitățile neoliticului timpuriu, de această dată roca fiind întrebuințată în arhitectura unei locuințe⁵⁴. În privința tehnicilor de exploatare, în stadiul actual al cercetărilor, putem presupune că membrii așezărilor neolitice puteau opta fie pentru colectarea rocii vulcanice din grohotișurile *Măgurii*, fie pentru desprinderea, prin percuție directă, a fragmentelor de rocă din mamelonul vulcanic sau din ocurențele andezitelor la suprafață⁵⁵. Pentru ultima tehnică de exploatare, la nivelul neoliticului timpuriu, cunoaștem cazul sitului

⁴⁹ Luca 2008, 137; Bărbat 2009, 11–17; Bărbat 2012, 43, nota 200; Barbu *et alii* 2016, 281–283, 286–287.

⁵⁰ Băeștean *et alii* 2015a, 121–122; Barbu *et alii* 2016, 281.

⁵¹ Rezultatele cercetărilor se află în curs de prelucrare și publicare.

⁵² Asupra acestei probleme, a se vedea discuțiile din literatura arheologică asupra complexelor cu astfel de platforme din piatră (Lazarovici 1984, 73; Lazarovici, Maxim 1995, 63–64; Ciută 1998, 1–12; Ciută 2005, 72–73; Lazarovici, Lazarovici 2006, 99–106), iar mai recent de rolul jucat de galeți de râu sau fragmentele de rocă din locuințele neoliticului timpuriu de la Cristian I (Luca *et alii* 2014, 7–10, Fig. 1–6, reconstituire 1–3; Luca 2015, 91–92, 127–132, 135, Fig. 70–77, 90–95, 98–103, 105, reconstituire 1–4, foto 83–88).

⁵³ Pirvu 1964, 226; Truș, Stanciu 1983, 9, Fig. 3; Barbu 2014, 81–84, Fig. 3–6.

⁵⁴ Bărbat 2014, 13–23.

⁵⁵ Foarte probabil roca era încălzită și apoi răcită brusc, lucru care facilita desprinderea unor blocuri de andezit de dimensiuni considerabile.

de la Coşkuntepe, aflat în nord-vestul Turciei, a cărei comunitate era specializată în exploatarea și prelucrarea rocilor vulcanice⁵⁶.

O nouă fază în extracția andezitelor din *neck*-ul vulcanic, dar de această dată la o scară mult mai mare, este dată de edificarea a două fortificații cu șanț și val, tipice Hallstatt-ului, pe terasa I a *Măgurii Uroiului* (Pl. V/5) și pe platoul acesteia⁵⁷ (Pl. V/3–4). Andezitul a fost întrebuințat în exclusivitate pentru ridicarea valurilor din piatră, iar exploatarea acestuia la scară mare credem că este mai mult decât evidentă, mai ales prin dimensiunile și masa bolovanilor care au trebuit manipulați în vederea obținerii sistemului defensiv. Efortul depus pentru fortificarea locuirilor hallstattiene de pe terasele dealului vulcanic de la Uroi, în lumina cercetărilor recente, s-ar datora purtătorilor culturii Gáva⁵⁸.

Foarte probabil tehnicile de desprindere a rocilor din masivul stâncos al *Măgurii*, la vremea Ha A-Ha B, erau mult mai avansate/diversificate comparativ cu perioadele anterioare, cum ar fi neoliticul și eneoliticul. Aici am dori să subliniem că utilizarea chiar și a unor unelte de metal în desprinderea blocurilor din andezit nu trebuie exclusă, fără a mai vorbi și de alte modalități de exploatare, cunoscute și în neoliticul timpuriu, la care am făcut referire anterior.

Antichitatea. Până la prezentarea dovezilor de exploatare a andezitului dintre Uroi și Rapoltu Mare, în timpul epocii romane, amintim că, până nu demult, în literatura arheologică de la noi, circula un curent care pleda pentru includerea carierei de la *Măgura Uroiului* în rândul celor utilizate de către daci în arhitectura religioasă și/sau militară din Munții Orăștiei⁵⁹, cu toate că investigațiile petrografice, efectuate acum două decenii de către geologul Ioan Mârza, au indicat cu totul altceva⁶⁰. Chiar dacă dealul de la Uroi nu a constituit sursa de extragere a andezitului utilizat de către regalitatea dacică pentru anumite edificii din capitala Sarmizegetusa Regia, totuși, cu acest prilej trebuie să menționăm și posibilitatea exploatării andezitelor din mamelonul vulcanic *Măgura Uroiului* de către comunitățile La Tène aflate în proximitatea acestuia, după cum ne indică fragmentele de rocă vulcanică atestate în complexele arheologice de pe terasa a III-a⁶¹ (Pl. V/6), dar și în situl arheologic de la Uroi-*Pod Mureș*⁶².

Pentru epoca romană, *Măgura Uroiului* a constituit una dintre cele mai importante

⁵⁶ Takaoğlu 2005, 425–431, Fig. 6–10; Takaoğlu 2006, 705–706, 708, Fig. 2/1–3, 3/4–6, 4/1–3, 5; Takaoğlu, Özdemir 2013, 36–37, 42, Fig. 7; Bărbat 2014, 11–12, Fig. 1.

⁵⁷ Bălos, Ardeu 2002, 249–250, 439, pl. 87; Bălos *et alii* 2004, 250–251, 445, pl. 55/B; Pescaru *et alii* 2005, 287–288; Pescaru *et alii* 2006, 281–282; Pescaru *et alii* 2007, 286–287, 461, pl. 57; Pescaru *et alii* 2008, 248–249, 393, pl. 55; Luca 2008, 178; Pescaru *et alii* 2009, 181; Pescaru *et alii* 2011, 106; Băeștean *et alii* 2013, 113; Băeștean *et alii* 2014, 84–85; Băeștean *et alii* 2015b, 122–123.

⁵⁸ Bălan 2013, 271; Băeștean *et alii* 2014, 84–85.

⁵⁹ Pîrvu 1964, 220; Glodariu, Iaroslavschi 1979, 105; Ferenczi 1979, 265–266; Glodariu 1985–1986, 100; Oltean 2007, 102.

⁶⁰ Mârza 1997, 822.

⁶¹ Pescaru *et alii* 2007, 286; Băeștean *et alii* 2015b, 123.

⁶² Materiale inedite, aflate în depozitul de arheologie al MCDR, Deva, rezultate în urma cercetărilor arheologice preventive din vara și toamna anului 2011, responsabili științifici Romică Pavel și dr. Gică Băeștean.

surse de extragere a pietrei din Provincia Dacia. Calitatea superioară a rocii vulcanice, aspectul și coloritul plăcut, dar și amplasarea sursei la o distanță relativ redusă față de marele centru de pietrari de la Micia (Pl. VI/1), au făcut ca andezitul de Uroi să fie folosit pe scară largă atât ca material de construcții, cât și ca materie primă în elaborarea monumentelor sculpturale ori a inscripțiilor.

Inginerii și arhitecții romani deosebeau numeroase categorii de roci utile în construcții, preferate fiind, desigur, cele mai dure și mai rezistente⁶³. Cu toate acestea, de multe ori, din motive pecuniare erau exploatate și roci de calitate inferioară, aflate la distanțe mai mici față de marile metropole romane⁶⁴. Jean-Pierre Adam clasifică rocile de construcție, în funcție de duritatea lor, în șase categorii, de la foarte moi la foarte dure. În primele grupe include calcarele și rocile sedimentare, precum gresia, dar și anumite tipuri de tuf, iar la polul opus clasează marmura și bazaltul⁶⁵.

Pentru Provincia Dacia sunt cunoscute un număr destul de însemnat de cariere de piatră, relieful predominant montan și colinar asigurând o varietate mare de roci, multe dintre ele având calități constructive ridicate. Primele mențiuni referitoare la carierele romane de piatră din Dacia apar după mijlocul secolului al XIX-lea, când învățați precum Johann Michael Ackner, Téglás Gábor sau Torma Károly semnalau diferite urme străvechi de exploatare a rocilor din munții Transilvaniei⁶⁶.

Analizând un număr remarcabil de monumente de epocă romană, Volker Wollmann a reușit să stabilească natura și proveniența unor categorii vaste de roci folosite în orașele și castrele Daciei Romane⁶⁷. Astfel, acesta le clasifică în funcție de natura lor geologică: „a) roci eruptive vulcanice (tuful de andezit piroxenit din Munții Gurghiului, andezitul de Uroi din *Măgura Uroiului*, andezitul de Deva din *Dealul Pietroasa*, breția bazaltică din zona Hoghiz), b) tufuri vulcanice (tuf dacitic din *Măgura* de la Moigrad, tuf de Dej din partea de nord a bazinului Transilvaniei), c) roci sedimentare (gresii cuarțitice de pe dealul *Jibold* din zona Zlatna, gresie carbonatică din apropierea Devei), d) calcare (calcare cristaline/marmura de Bucova, calcare eocene din zona Clujului, calcare tortoniene din estul Munților Apuseni, dar și în sudul Transilvaniei)”⁶⁸.

Judecând rezultatele analizelor efectuate de către cercetătorul mai sus amintit, putem constata o varietate crescută din punct de vedere petrografic, dar și o distribuție a surselor în strânsă legătură cu marile centre ale Provinciei Dacia. În aceste condiții este de înțeles amplasarea carierei de la *Măgura Uroiului* în amonte de situl roman de la Micia. De altfel, marele centru de pietrari de aici, care are atestat chiar și un colegiu al lapidarilor⁶⁹, dispunea de mai multe cariere de extragere a diferitor tipuri de roci, cea mai utilizată dintre acestea dovedindu-se a fi andezitul. Situată la aproxi-

⁶³ Vitruvius II – 7.

⁶⁴ Vitruvius II – 7.

⁶⁵ Adam 1984, 23.

⁶⁶ Ackner 1856, 6; Téglás 1889, 157.

⁶⁷ Wollmann 1973, 111–116; Wollmann 1996, 257–268.

⁶⁸ Wollmann 1973, 111–116; Wollmann 1996, 257–268.

⁶⁹ IDR III–3, 141.

mativ 20 km est față de Micia, exploatarea de piatră de la *Măgura Uroiului* s-a dovedit extrem de viabilă în furnizarea materiei prime. Amplasarea ambelor puncte pe malul râului Mureș (Pl. VI/1) a facilitat transportul rocilor, curenții apei deplasând plutele ori barjele încărcate cu piatră în aval, mult mai ieftin și mai facil decât pe un traseu terestru. Cercetările de teren au arătat că un platou situat la sud de *Dealul Uroiului*, în imediata apropiere a râului, ar putea constitui un punct de îmbarcare a rocilor exploatare în carierele deschise în *neck*-ul vulcanic (Pl. VI/2). În punctul descris anterior au fost identificate mai multe blocuri de andezit cu urme de prelucrare, dar caracterul de zonă de îmbarcare sau de atelier de cioplire a pietrei va putea fi stabilit doar în urma unor viitoare săpături arheologice.

Strânsa legătură cu așezarea și castrul de la Micia a influențat considerabil evoluția carierei de la Uroi, a cărei naștere și mai ales expansiune ar putea fi direct legată de evoluția comunității micene. Nu cunoaștem cu certitudine momentul în care administrația romană a deschis primele exploatări de andezit la Uroi, însă o dezvoltare deosebită pare a se înregistra spre mijlocul secolului al II-lea, când marele castru de la Micia a fost reconstruit în piatră⁷⁰. O fortificație cu ziduri groase de aproximativ 2 m și înalte de peste 4 m, ce se întindea pe o lățime de 180 m și o lungime de 360 m, a necesitat o cantitate apreciabilă de piatră, majoritatea acestei materii prime constituind-o blocurile de andezit aduse de la *Măgura Uroiului*⁷¹. Un asemenea detaliu ar putea indica implicarea trupelor militare staționate la Vețel în gestionarea și exploatarea carierei, la fel cum probabil a fost cariera de la Deva-*Bejan*, sub supravegherea unei vexilații a legiunii a XIII-a Gemina, care a dedicat o inscripție zeilor Hercules și Silvanus, chiar în cadrul acelei exploatări⁷². Din al treilea sfert al secolului al II-lea, o dată cu dezvoltarea „școlii de sculptură” de la Micia, specializată cu predilecție pe monumente funerare din andezit de Uroi⁷³, cariera va fi căpătat o și mai mare amploare, în jurul ei dezvoltându-se cel mai probabil și ateliere de sculptură, la fel ca în cazul altor cariere care ofereau materii prime apreciate de către sculptori și artiști⁷⁴.

Dacă în perioadele de timp pre și proto istorice comunitățile umane care au folosit andezitul de la Uroi s-au limitat în a exploata piatră nefasonată, odată cu implementarea administrației romane au fost puse în aplicare și tehnicile și metodele de exploatare a rocilor specifice lumii mediteraneene. Aceste tehnici vizau în special obținerea unor blocuri masive de piatră, regulate și cu dimensiuni specifice, care puteau fi transformate mai apoi în materiale de construcție finisate, elemente arhitectonice și sculpturale sau în diverse tipuri de monumente. Din activitățile de prelucrare rezulta, desigur, și o mare cantitate de piatră nefasonată care constituia materia primă pentru construcțiile ridicate în tehnicile apareiajului minor⁷⁵.

În funcție de natura rocilor și de morfologia sursei, romanii optau pentru mai multe

⁷⁰ Tudor 1968, 122; Macrea 1969, 223; Andrițoiu 2006, 27.

⁷¹ Andrițoiu 2006, 35; Barbu 2013a, 119, Fig. 107.

⁷² Tudor 1968, 127.

⁷³ Țeposu-Marinescu 1982, 71; Andrițoiu 2003, 207.

⁷⁴ Diaconescu 2003, 425–427.

⁷⁵ Barbu 2013a, 119–131.

tipuri de extragere a blocurilor din piatră. De cele mai multe ori exploatările erau de suprafață, însă, în unele cazuri, când natura rocii era moale și de proastă calitate, se căutau și filoane mai bune, de adâncime, care se exploatau în subteran, așa cum este cazul carierelor de tuf din proximitatea Romei⁷⁶ și a Siracusei⁷⁷, a gresiilor din Coves del Llorito (Spania)⁷⁸ sau a calcarului degradat (travertinului) de la Rapoltu Mare, jud. Hunedoara⁷⁹.

Cele mai numeroase erau carierele de suprafață care vizau de obicei exploatarea sub formă de terase, în trepte, pietrarii folosind straturile geologice și fisurile naturale ale stâncilor pentru a crea fronturi de lucru⁸⁰. Dimensiunile și modul de abordare al exploatărilor variau în funcție de modul de prezentare sub aspect petrografic al zăcămintului, precum și de cantitățile de piatră care necesitau a fi dislocate. Acolo unde a fost posibil, carierele se întindeau pe suprafețe plane mari ce asigurau o exploatare facilă⁸¹, însă de cele mai multe ori acestea luau aspectul unor planuri de exploatare în trepte, supraînălțate, epuizarea acestor platforme ducând până la urmă la apariția unor pereți verticali de stâncă de mari dimensiuni⁸². O asemenea metodă de abordare a fost utilizată și în cazul carierei romane de la *Măgura Uroiului*. Exploatarea sub formă de terase, în trepte, mai este vizibilă și acum în zona situată la sud de *Măgură* (Pl. VIII/3–5), iar pereții verticali formați pe marginea sudică a dealului constituie mărturii ale intensei activități de extragere a pietrei (Pl. VIII/1–2). Alegerea acestei zone de exploatare a masivului vulcanic nu a fost întâmplătoare, pe lângă morfologia locului, un factor important constituindu-l și apropierea față de cursul Mureșului, culoarul de transport al andezitului spre Micia.

În ceea ce privește tehnicile de exploatare a pietrei în carierele de epocă romană, acestea erau alese în funcție de proprietățile rocii și de necesitățile utilizatorilor. În carierele ce se întind de-a lungul Imperiului Roman au putut fi observate trei mari tipuri de abordare a extragerii rocilor⁸³. Prima și cea mai răspândită⁸⁴ dintre ele presupune săparea în stâncă a unor mici șanțuri, în care se introduceau icuri de fier sau lemn, care se băteau cu ciocanele până la obținerea unor fisuri lineare și profunde ce duceau la desprinderea unor blocuri cu margini regulate⁸⁵ (Pl. VII/2, IX/6). Astfel de urme de prelucrare ale stâncilor pot fi vizibile în numeroase cariere romane precum Los Covachos (Spania)⁸⁶, La Bueta (Spania)⁸⁷ sau în punctele de exploatare ale andezitului din împrejurimile orașului Deva (jud. Hunedoara)⁸⁸.

⁷⁶ Adam 1984, 28.

⁷⁷ Ginouvès, Martin 1985, pl. 11/1.

⁷⁸ Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, 189.

⁷⁹ Barbu 2014, 82.

⁸⁰ Ginouvès, Martin 1985, 78–79.

⁸¹ Ginouvès, Martin 1985, pl. 10/1.

⁸² Ginouvès, Martin 1985, 80.

⁸³ Chatziconstantinou, Poupaki 2002, 63.

⁸⁴ Blagg 1976, 155.

⁸⁵ Adam 1984, 32–34; Ginouvès, Martin 1985, 80; Wollmann 1996, 269.

⁸⁶ Rodriguez *et alii* 2012, 648, Fig. 5.

⁸⁷ Gutiérrez Garcia-Moreno, Royo, Andreu 2012, 655, Fig. 10.

⁸⁸ Wollmann 1996, pl. CXIII/1; Barbu 2013b, 35, Fig. 6–8.

Cea de-a doua tehnică presupunea decuparea unor șanțuri de jur-împrejurul piesei ce se dorea a fi obținută, desprinderea finală făcându-se prin presiunea exercitată cu ajutorul unei pârgii⁸⁹ (Pl. VII/1). De cele mai multe ori această tehnică era folosită pentru extragerea unor blocuri paralelipipedice cu dimensiuni foarte exacte și marginile bine finisate, însă, uneori, ea a fost utilizată și pentru decuparea unor piese arhitectonice precum fusurile de coloană descoperite în carierele de la Chemtou (Tunisia) sau Alikı (Thasos)⁹⁰, aceeași metodă fiind foarte probabil aplicată și în cazul fragmentelor de coloane ce mai puteau fi văzute în secolul al XIX-lea în cadrul carierei de marmură de la Bucova (jud. Caraș-Severin)⁹¹. În cazul obținerii blocurilor de piatră paralelipipedice, acest tip de abordare presupunea realizarea unor planuri de lucru orizontale, extragerea masivelor făcându-se de sus în jos și lăsând amprente sub forma unor trepte (Pl. X/5) precum în carierele de la St-Boil (Franța)⁹², Siracusa (Italia)⁹³, Montjuïc (Spania)⁹⁴, Maritima Residencial (Spania)⁹⁵, Los Covachos (Spania)⁹⁶ sau Rapoltu Mare (jud. Hunedoara)⁹⁷.

O a treia tehnică, ce folosea un anumit tip de fierăstrău pendular, cunoscut și sub numele de „fierăstrău de Carrara”, întrebuința nisipul pentru a tăia roci dure, cum sunt marmura și bazaltul. Plinius cel Bătrân ne explică principiul de funcționare al acestei unelte, ce printr-o mișcare de „du-te-vino” antrena firele de nisip care, în timp, reușeau să taie roca dură⁹⁸ (Pl. VII/3). Chiar dacă autorul antic ne dă de înțeles că o astfel de tehnică era utilizată mai ales pentru felierea blocurilor de marmură, în vederea obținerii placajului, unele descoperiri arheologice din Anatolia⁹⁹ sau din insula Thasos¹⁰⁰ ne dovedesc că procedeul era folosit și în extragerea rocilor din cariere.

Cariera romană de la *Măgura Uroiului* a abordat întregul versant sudic al masivului vulcanic, fiind avantajată de concentrarea andezitului doar în acest deal, aspect care a condus la extragerea rocii atât pe orizontală, cât și pe verticală. Terasările în trepte de pe această latură a *Măgurii* indică o extragere intensivă a pietrei începând din apropierea râului Mureș (în zonele unde stânca nativă se găsea aproape de suprafață) și până în partea superioară a dealului, pe înălțimile de aici putând fi observate zone de exploatare asemănătoare cu cele din cariera de la Byllis (Albania)¹⁰¹. Stâncile tăiate sub formă de terase de exploatare, în trepte, sunt vizibile în mai multe puncte ale frontului superior al dealului (Pl. VIII/3–5). Tot aici, în imediata apropiere a marginii platoului

⁸⁹ Adam 1984, 28–30; Ginouvès, Martin 1985, 79.

⁹⁰ Adam 1984, 27.

⁹¹ Wollmann 1973, 107; Bărbulescu 2003, 57.

⁹² Adam 1984, 25.

⁹³ Ginouvès, Martin 1985, pl. 11/2.

⁹⁴ Miró, Revilla 2012, 683, Fig. 3.

⁹⁵ Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, 129, Fig. 133.

⁹⁶ Rodríguez *et alii* 2012, 648, Fig. 6.

⁹⁷ Barbu 2014, 82, Fig. 5.

⁹⁸ Plinius XXXVI – 7.

⁹⁹ Wollmann 1996, 270.

¹⁰⁰ Kozelj, Wurch-Kozelj 2012b, 721, Fig. 10–11.

¹⁰¹ Kozelj, Wurch-Kozelj 2012a, 622, Fig. 5.

superior al dealului, au fost surprinse două gropi circulare, cu fund drept, săpate în roca nativă. Orificiile au diametre de 20 cm, sunt adânci de 15 cm și sunt situate la o distanță de 0,90 m una de cealaltă pe o linie paralelă cu marginea stâncii, la 0,60 m față de aceasta (Pl. VIII/6). Cel mai probabil în aceste orificii erau fixați pari de lemn care au constituit stâlpii unei construcții sau elemente ale unei instalații utile într-o exploatare de piatră, cum ar fi o schelă sau un scripete.

Cu toate că o mare parte din cariera antică a fost distrusă de lucrările ulterioare, din evul mediu și epoca modernă, metodele de extragere ale pietrei specifice acestor perioade (incendiere și răcire bruscă a rocilor) fiind vizibile pe suprafețe extinse, pe terasele mari și ușor accesibile, situate în proximitatea drumului județean ce leagă localitățile Uroi și Rapoltu Mare (Pl. XII/1–2), totuși, unele puncte mai izolate sau mai greu accesibile, precum zona piemontului situat la sud-est de masivul principal ori zona localizată la sud de drumul mai sus amintit, păstrează și astăzi urme ale procedeelelor romane de extragere a pietrei (Pl. VIII/1–2, X/1–4).

Pe întreg frontul sudic și sud-estic al dealului, la baza masivului de stâncă, într-o zonă presărată cu multe gropi și terase, în care mai pot fi zărite blocuri masive, desprinse din stâncă, precum și foarte mult grohotiș, au fost semnalate încă de la mijlocul secolului al XIX-lea urme ale carierelor antice de piatră¹⁰². Multe dintre blocurile descoperite au fețe aproape drepte, ceea ce denotă faptul că au fost tăiate, pietrarii folosindu-se, cel mai probabil, și de fisurile naturale ale filoanelor. Unele dintre stâncile identificate poartă urmele procedeelelor antice de desprindere a rocilor. Spre exemplu, am putut localiza un bloc masiv, pe a cărui suprafață figurează mai multe urme de unelte. Blocul este orientat est-vest, are o lungime de 2,60 m, o lățime de 1,80 m și o grosime de 0,8–1,2 m, iar fețele de sud și vest ne arată că au fost tăiate. Am surprins un șanț incizat pe direcția est-vest. Șanțul are formă dreptunghiulară în plan și un profil triunghiular în profunzime, dimensiunile sale fiind de 21 cm lungime, 5 cm lățime și 9 cm adâncime¹⁰³. Un alt bloc masiv este desprins din stâncă. Acesta este orientat nord-sud și are lungimea de 2,40 m, lățimea de 1,60 m și grosimea de 0,80–1 m. Capătul sudic arată ca și cum ar fi fost tăiat, ceea ce presupune desprinderea unui alt segment de piatră. La o distanță de 0,60 m față de acest capăt sudic, pe suprafața superioară a blocului, întâlnim o înșiruire de trei incizii consecutive, care formează o linie orientată est-vest, ce traversează blocul pe lățime. Șanțulețele dreptunghiulare și cu profil transversal triunghiular au lungimile cuprinse între 17,5 și 18,5 cm, lățimile de 3,5–4,5 cm și adâncimile de 9–12 cm. Intervalele dintre aceste incizii sunt de 22–25 cm¹⁰⁴ (Pl. IX/1). Și alte blocuri de pe aceeași curbă de nivel păstrează urme asemănătoare ale tehnicii de tăiere a pietrei prin baterea de icuri, dimensiunile șanțurilor și a spațiilor dintre acestea fiind foarte asemănătoare cu cele descrise mai sus (Pl. IX/2–5). Chiar dacă procedeul utilizării icurilor în desprinderea pietrelor a continuat să fie folosit și în perioadele ulterioare antichității, aspectul general al zonei, dimensiunile și regularitatea șanțulețelor

¹⁰² Ackner 1856, 6; Téglás 1889, 157; Wollmann 1973, 106; Wollmann 1996, 253, 268.

¹⁰³ Barbu 2013b, 36.

¹⁰⁴ Barbu 2013b, 36.

din stâncă, ne sugerează originea lor în epoca romană, analogii foarte bune înregistrându-se, spre exemplu, în cazul unor blocuri de marmură utilizate la construirea forului din Ostia¹⁰⁵, în cariera din La Bueta (Spania)¹⁰⁶ sau în cazul fragmentelor arhitectonice dacice reutilizate de armata romană în cadrul structurilor ridicate după anul 106 la Sarmizegetusa Regia¹⁰⁷.

La sud de drumul județean care leagă localitățile Uroi și Rapoltu Mare a fost identificată o altă zonă care păstrează urme caracteristice unei cariere romane (Pl. X/1–4). Această mică exploatare care se întinde pe aproximativ 400 mp este situată la mică distanță de albia Mureșului și a afectat un con de stâncă ce ieșea la suprafață izolat, în extremitatea sud-vestică a sursei de andezit de la Uroi¹⁰⁸. Cariera are aspectul unei exploatări în trepte, frontul principal întinzându-se spre sud-vest, acolo unde poate fi observat faptul că a fost extrasă o cantitate importantă de piatră (Pl. X/1–2). Cea mai mare parte a ei este acoperită de pământ și vegetație, doar că în toamna anului 2014 s-a dezvelit și curățat stânca pe o suprafață de aproximativ 20 mp, iar cu acest prilej s-a reușit cercetarea arheologică în partea superioară a frontului de lucru. Aici au fost foarte clar surprinse urmele unei maniere de lucru specifice carierelor de piatră din perioada romană. Extremitatea superioară, organizată sub forma unui platou relativ drept (Pl. X/4), este brăzdată de la est la vest de o linie care marchează o treaptă de exploatare de-a lungul căreia pot fi deosebite urmele de desprindere a stâncii cu ajutorul icurilor. La nord-vest de această linie stânca este ușor îndreptată, în timp ce la sud-est de ea se conturează urmele desprinderii mai multor blocuri patrulater, decupate prin săparea cu ajutorul dălții a unui șanț îngust și continuu. Sunt vizibile amprente a trei blocuri, extrase în trepte, de sus în jos (Pl. X/3). Treapta superioară, pregătită pentru extragerea altor piese, poartă amprenta degajării unui bloc de andezit cu o lungime păstrată, est-vest, de 1,20 m (patru picioare), o lățime, nord-sud, de 0,60 m (două picioare) și o înălțime de 0,30 m (un picior). Treapta mijlocie are o formă de prismă dreptunghiulară. Lățimea de 0,65 m, nord-sud, indică decuparea unui bloc lat de două picioare, diferența de 5–6 cm reprezentând lățimea șanțului săpat în jurul piesei, diferență ce poate indica utilizarea unei dălți înguste (*caelum dens*) sau mai degrabă a șpițului¹⁰⁹ în realizarea acestui procedeu. Adâncimea amprente este de 0,30 m, la care se mai poate adăuga lungimea trepte inferioare, exploatarea efectuându-se de sus în jos, astfel încât lungimea est-vest a blocului dislocat nu mai poate fi estimată. Înălțimea blocului extras a putut fi măsurată la 0,29 m. Treapta inferioară păstrată sub formă de trapez dreptunghic este, de asemenea, afectată de desprinderile ce au survenit în partea ei inferioară, profunzimea păstrată fiind de 0,23 m în partea sudică și de 0,40 m în cea nordică. Lățimea amprente blocului de andezit extras de aici este de 0,66 m, astfel încât piesa finită avusese, probabil, o lățime de aproximativ două picioare. Înălțimea

¹⁰⁵ Adam 1984, 41.

¹⁰⁶ Gutiérrez García-Moreno, Royo, Andreu 2012, 655.

¹⁰⁷ Glodariu 1965, 121–127.

¹⁰⁸ Urmele de exploatare antice, dar și prezența unei reprezentări antropomorfe, ne-au fost semnalate în luna septembrie a anului 2014 de către săteanul Tiberiu Forian din localitatea Uroi.

¹⁰⁹ Ginouvès, Martin 1985, 75.

decupajului, ca și în cazul celorlalte două amprente este de 0,29-0,30 m. Marginea vestică a stâncii a fost amenajată sub forma unui perete vertical care a tăiat limita acestui front de exploatare. Cele trei amprente înregistrate oferă câteva date importante asupra produselor lapidare obținute în acest punct al *Măgurii Uroiului*. Astfel, putem concluziona că elementele de piatră extrase cu această ocazie aveau forma unor prisme paralelipipedice late de aproximativ două picioare și groase de un picior. În ceea ce privește lungimea acestor blocuri de piatră, chiar modul de exploatare ne împiedică să putem face vreo estimare exactă. Lungimea de 1,20 m (patru picioare) a amprente de pe treapta superioară, la care se adaugă cel puțin profunzimea păstrată a amprente de pe treapta mijlocie (0,30 m), ne indică faptul că piatra extrasă de aici avea lungimea de minim 1,50 m (cinci picioare). În acest caz putem afirma că discutăm despre o categorie de lespezi lungi și relativ subțiri, late de aproximativ 0,60 m.

Dacă raționamentul nostru este corect, atunci treptele din zona sud-vestică a *Măgurii Uroiului*, nu departe de castelul familiei Kapi (Pl. XIII/2), pot fi puse pe seama executării unor monumente funerare (*stela*, pereți de *aedicula*, coronamente) așa cum întâlnim într-un număr foarte mare la Micia, preponderent din roca extrasă din *Dealul Uroiului*¹¹⁰ (Pl. X/6).

Și latura nordică a stâncii a fost prelucrată, aici fiind vizibile câteva urme ale procedului de inserție a icurilor. Pe extremitatea nord-estică, în masivul de andezit descris anterior, pot fi zărite mai multe urme de prelucrare, cea mai importantă dintre acestea constând într-o sculptură antropomorfă aflată într-un stadiu incipient de prelucrare. Sculptorul a ales muchia unei stânci masive pentru a realiza opera (Pl. XI/1), o porțiune a pietrei ce avea deja volumetrie, acest lucru indicând faptul că dacă piesa ce urma a fi executată trebuia finalizată, aceasta ar fi făcut parte din categoria statuiilor sau a altoreliefurilor, pentru un relief fiind mult mai propice o suprafață plană. Pot fi observate mai multe linii curbe și marcaje pe o înălțime de 0,65 m și o lățime de 0,40 m, acolo unde ar fi urmat să fie realizate capul, gâtul și umerii personajului (Pl. XI/1-2). Pentru început atenția artistului s-a îndreptat spre realizarea capului. Trăsăturile feței pot fi surprinse destul de bine, fiind lesne observat faptul că este vorba despre un personaj feminin ajuns la maturitate (Pl. XI/3). Nivelul de prelucrare a feței este la un grad de evoluție mai avansat decât cel al umerilor sau a gâtului, însă și aici meșterul s-a oprit înainte de a finisa trăsăturile. Dintre urmele lăsate de unelte de pietrar sunt foarte vizibile cele ale teslei (*ascia*) care a fost utilizată la degroșarea zonei de lucru (Pl. XI/2) și mai ales cele ale șpițului folosit la degajarea câmpului sculptural, dar și la trasarea unor linii la nivelul umerilor și a gâtului (Pl. XI/1). Aceeași unealtă a lăsat urme adânci în zona obrazului drept, degajat doar parțial din masivul de piatră (Pl. XI/4). Tot șpițul a fost folosit și pentru obținerea unor cârlionți ai părului, dalta îngustă fiind întrebuințată în operațiunile inițiale de finisare a trăsăturilor feței.

Din punct de vedere al conservării, sculptura are vârful nasului și al bărbiei ușor sparte. Înălțimea totală a capului (incluzând gâtul și părul) este de 0,48 m, chipul de la vârful bărbiei la rădăcinile primelor fire de păr de pe frunte măsurând 0,27 m, în timp

¹¹⁰ Țeposu-Marinescu 1982, 102-224.

ce lățimea feței este de 0,25 m. Judecând după canoanele descrise de Vitruvius, conform cărora lungimea chipului reprezintă o zecime din înălțimea individului¹¹¹, reiese faptul că înălțimea întregii presupuse statui (în cazul în care aceasta ar fi redat întreg corpul uman în poziție ridicată) ar fi depășit 2,50 m. În condițiile în care talia medie a unei femei din perioada principatului s-ar încadra în jurul înălțimii de 1,58–1,61 m, reiese faptul că statuia ar fi avut proporții cu mult peste talia naturală și chiar peste cea eroică, ajungând la dimensiuni colosale¹¹².

Registrul feței este împărțit simetric, astfel încât înălțimea frunții ocupă o treime (9 cm), lungimea nasului o altă treime, iar gura și bărbia ceilalți 9 cm, în conformitate cu canoanele și proporțiile antichității¹¹³. Coafura foarte înaltă (10 cm) lasă loc realizării multor detalii, însă în stadiul incipient de execuție în care se află putem observa doar că pe mijloc figurează o cărare ce se întinde de pe frunte până spre creștet (atât cât a fost degajată piesa) și că de jur împrejurul feței se conturează cârlionți bogați. Partea stângă a feței, aflată într-o stare mai evoluată de execuție, ne dezvăluie faptul că buclele de păr acopereau parțial sau în totalitate urechea. Nasul, bine conturat, are vârful rupt, fiind însă vizibile cele două nări. Obrajii prezintă pomeți destul de proeminenți, iar bărbia, deși ciobită, a fost bine evidențiată. Arcadele sunt puțin accentuate, sprâncenele fiind practic insesizabile datorită nivelului incipient de prelucrare. Ochii, ușor migdalați, lați de câte 6,5 cm, au irisul redat schematic, privirea îndreptându-se puțin înspre partea dreaptă a feței (Pl. XI/4). Gura are colțurile ușor lăsate în jos, atitudinea chipului fiind una mai degrabă mâhnită. Gâtul prezintă o proeminență de material de jur împrejurul său, fapt ce se datorează unei etape de execuție incipiente sau intenției de a reda o bijuterie (Pl. XI/2).

Astfel, putem afirma că în cariera de la *Măgura Uroiului* este atestată forma incipientă a unei sculpturi care redă un personaj feminin ajuns la vârstă matură. Natura acestei descoperiri naște mai multe semne de întrebare: „Cine și când a realizat această sculptură? Ce formă ar fi trebuit să aibă la finalizarea execuției? S-a intenționat finalizarea ei? Cine era personajul portretizat? Care era menirea acestei opere? De ce a rămas neterminată?”, sunt doar câteva dintre ele.

Având în vedere stadiul în care se află această lucrare este imposibil de precizat cu exactitate genul sculptural din care ar fi făcut parte, însă aspectul general și volumetria materialului ales indică o formă plină de volum. Dacă ne-am gândi la o statuie, proporțiile acestei fețe, ce depășesc cu mult dimensiunile naturale, ne arată faptul că ne aflăm în fața unei opere menite să redea, cel mai probabil, fie o femeie care făcea parte din familia imperială¹¹⁴, fie o zeiță¹¹⁵. Totuși, ce ar putea căuta o statuie în cariera de la Uroi?

Lapidarii micieni au creat numeroase monumente funerare ori arhitectonice, majoritatea acestora având ca materie primă andezitul de la *Măgura Uroiului*, însă lipsa de statui realizate din acest material pune mari semne de întrebare asupra formării

¹¹¹ Vitruvius III – 1.

¹¹² Cool 2006, 25.

¹¹³ Vitruvius III – 1.

¹¹⁴ Diaconescu 2004, 51.

¹¹⁵ Diaconescu 2004, 131–132.

acestor meșteri. Lumea antică făcea o diferențiere clară între pietrari și sculptori¹¹⁶, gradele acestora diferind foarte mult, de la simplii cioplitori și până la artiști. De asemenea, se trăgea o graniță și între cioplitorii în marmură și cei care prelucrau altfel de roci, primii dintre aceștia fiind considerați superiori, prin urmare, remunerați mai bine¹¹⁷. Trecând în revistă statuaria majoră a Daciei putem constata că cea mai mare parte a statuiilor erau executate din marmură sau calcare cu granulație fină, asemănătoare acesteia¹¹⁸. Alexandru Diaconescu este de părere că majoritatea acestor statuii fie au fost realizate de sculptorii care activau pe lângă cariera de marmură de la Bucova, fie reprezintă lăstare ale acestei școli în alte mari centre cum sunt Apulum și Napoca¹¹⁹. Același autor afirmă că unele lucrări executate rudimentar ori din materii prime de proastă calitate ar indica și existența unor artizani care să deservească o piață axată pe produse mai ieftine, destinate în special mediului rural¹²⁰. Descoperirea unei statuii feminine de marmură în necropola estică a Miciei îl face pe autorul mai sus amintit să se întrebe dacă pietrarii atestați în așezarea de pe valea Mureșului ar fi putut să realizeze și astfel de opere¹²¹. „Școala de sculptură miciană”, dezvoltată începând cu ultima parte a secolului al II-lea¹²², s-a axat într-o foarte mare măsură pe realizarea de monumente funerare cu decor în relief (stele, aedicule, medalioane, pilaștri), care prin combinarea unor elemente specifice Coloniei Dacica Sarmizegetusa și Apulumului au căpătat o particularitate și un specific aparte, greu de confundat¹²³. Trăsăturile figurii descrise de noi anterior se încadrează perfect în tiparul figurilor feminine redată pe monumentele funerare micene (Pl. XI/6), din acest punct de vedere neputând exista dubii cu privire la originea și formarea profesională a celui ce a realizat sculptura.

Faptul că artistul a ales stânca nativă și nu un bloc de piatră deja degajat nu se înscrie în etapele normale de realizare a unei statuii¹²⁴. Însăși natura tridimensională a statuiilor sau a unor piese arhitectonice complexe obligă sculptorul să lucreze de jur-împrejurul operelor și deci, să folosească blocuri de piatră de dimensiuni potrivite, deja extrase din carieră, așa cum dovedește și o statuie în curs de prelucrare depozitată în lapidarul muzeului din Cluj-Napoca¹²⁵. Astfel, am putea presupune că sculptura din cariera de piatră de la *Măgura Uroiului* nu fusese gândită ca o viitoare statuie și probabil că nu fusese niciodată menită să părăsească acel loc. Să ne aflăm în fața unui simplu exercițiu ori a unui joc? Greu de crezut atâta timp cât chipul este realizat de o mână sigură și experimentată ce aparține de școala lapidarilor micieni, care își avea cu siguranță ateliere și puncte de lucru și în preajma sursei de piatră de la Uroi.

¹¹⁶ Diaconescu 2003, 421.

¹¹⁷ Diaconescu 2003, 421.

¹¹⁸ Diaconescu 2004, 50–185.

¹¹⁹ Diaconescu 2003, 427.

¹²⁰ Diaconescu 2003, 427.

¹²¹ Diaconescu 2004, 113–114.

¹²² Țeposu-Marinescu 1982, 71.

¹²³ Țeposu-Marinescu 1982, 71; Bărbulescu 2003, 65.

¹²⁴ Bărbulescu 2003, 69.

¹²⁵ Diaconescu 2003, 422–423.

Niciun indiciu nu ne spune care ar fi fost menirea figurii umane de la *Măgura Uroiului*. De ce ar fi fost reprezentat un personaj feminin supradimensionat în apropierea frontului de lucru al unei cariere romane? Cert este faptul că acest caz nu este unic în Provincia Dacia. Pe parcursul secolului al XIX-lea au mai fost semnalate și alte reprezentări sculpturale antropomorfe în exploatările antice de piatră din Transilvania¹²⁶. În exploatarea de la Ionești erau vizibile trei figuri umane, în timp ce cariera din Creaca (jud. Sălaj) ar oferi cea mai apropiată analogie pentru sculptura de la *Măgura Uroiului*, aici fiind semnalată o „imagine feminină săpată în stâncă”¹²⁷. Nu putem să nu ne gândim la un posibil aspect religios al acestei probleme. Reprezentări ori altare închinat lui Hercules și Silvanus, zeitățile protectoare ale pietrarilor și lucrătorilor din cariere, au fost înregistrate în mai multe cazuri¹²⁸. Gândindu-ne la aspectele locale ale cultului zeului Silvanus ne vin în minte cele nouă Silvane, nimfele ce-l însoțesc pe zeu, reprezentate pe reliefurile de marmură sculptate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹²⁹. Ar putea fi un astfel de personaj protector al pietrarilor și al activităților desfășurate în carierele de piatră?

Aspectul feței, trăsăturile măhnite ale chipului și coafura înaltă și bogată, cu cărare pe creștet, cu bucle ondulate ce acoperă urechile, ne arată pentru această operă incipientă o datare aparținând primei părți a secolului al III-lea, perioada severiană fiind caracterizată de acest mod de prezentare. Trăsăturile reprezentării de la *Măgura Uroiului* sunt asemănătoare cu detaliile capului unei statui funerare de marmură descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care reprezintă o femeie în ipostaza *La Grande Ercolanese*¹³⁰ (Pl. XI/5). Totuși, formarea unor tipare de redare a tipologiei umane în cadrul școlii de pietrari de la Micia¹³¹ ne sugerează o perpetuare a acestui tip de iconografie feminină și după apusul epocii severiene. Abandonarea sculpturii într-un stadiu incipient poate coincide cu părăsirea acestui punct de lucru (care, așa cum am arătat mai sus, nu epuizase frontul de exploatare) sau chiar a întregii cariere, fapt ce ar constitui un indiciu spre o posibilă datare mai târzie.

Identificarea exploatărilor romane în extremitatea nordică și sudică a carierei de andezit de la *Măgura Uroiului* indică faptul că aceasta se întinse pe suprafețe foarte mari și extrăsese cantități impresionante de piatră, elementelor constructive și sculpturale decupate și cu forme regulate adăugându-li-se și un volum imens de piatră brută și grohotiș, extrem de utile în realizarea zidurilor în *opus incertum* și *opus mixtum*, întâlnite peste tot în punctele romane situate pe o rază de câțiva kilometri în jurul Uroiului, precum *villae*-le de la Simeria Veche-Ferma IAS¹³², Sântandrei-Aldăcușu Mic¹³³ sau Rapoltu Mare-La Vie¹³⁴ (Pl. VI/1).

¹²⁶ Bărbulescu 2003, 57.

¹²⁷ Bărbulescu 2003, 57.

¹²⁸ Bărbulescu 2003, 57.

¹²⁹ Bărbulescu 2003, 67.

¹³⁰ Diaconescu 2004, 107–108.

¹³¹ Țeposu-Marinescu 1982, 71; Bărbulescu 2003, 65; Andrițoiu 2003, 207.

¹³² Țuțuianu *et alii* 2012, 291.

¹³³ Barbu *et alii* 2017, în curs de apariție.

¹³⁴ Barbu *et alii* 2016, 278–286.

Epocile medievală, modernă și contemporană. Exploatarea andezitului de la *Măgura Uroiului* în epocile care au succedat perioada romană a redus dimensiunile zonelor ce poartă urmele carierei antice, însă au lăsat propriile marcaje și mărturii ale activității pietrarilor medievali și din epoca modernă (Pl. XII/1–6). Pe toate terasele ușor accesibile situate la nord de drumul județean care leagă localitățile Uroi și Rapoltu Mare, au fost determinate urme ale exploatării prin șoc termic. Stâncile cu suprafețele fărâmițate și fisurate poartă amprente ale focului, de cele mai multe ori fiind înegrite de fum (Pl. XII/1–2). Monumentele medievale din preajma localităților Uroi (Pl. XIII/1–2) și Rapoltu Mare (Pl. XIII/3) au fost construite în cea mai mare parte din andezitul local, extras din cariera de aici. Multe dintre materialele de construcții utilizate cu aceste ocazii reprezintă piese reutilizate, fie din construcțiile romane deja existente¹³⁵ fie dintre blocurile și elementele ce vor fi rămase în cadrul fronturilor de lucru ale carierei antice.

O altă parte a andezitului folosit în evul mediu și epoca modernă a fost extras de pe terasele de la baza *Măgurii*, urmele rămase indicând utilizarea violentei metode termice pentru desprinderea unor blocuri neregulate (vizibile, de altfel, în zidurile fortificației medievale de la Uroi). Pentru obținerea unor forme regulate, cioplitorii acestei perioade se pare că au folosit dalta cu dinți, urmele acestei unelte, cunoscută încă din antichitate, fiind sesizate în aceleași zone descrise anterior (Pl. XII/3–4).

Pe lângă acest aspect au fost identificate și câteva marcaje ce țin de exploatarea andezitului în perioada medievală și modernă. Unul dintre acestea reprezintă două litere înalte de aproximativ 4 cm marcate cu dalta pe stânca nativă (Pl. XII/5). Proporțiile literelor „F” și „V”, ce desemnează cel mai probabil inițialele unui nume, precum și amplasarea terasei pe care au fost descoperite, ar avea originea în perioada medievală sau premodernă. O altă inscripție pe un masiv de stâncă nativă, exploatată prin metoda termică, poartă inscripția „1731” (Pl. XII/6). Anul reprezintă, cel mai probabil, momentul încetării activității în acel sector al carierei, dat fiind faptul că urmele de exploatare se opresc și ar putea fi pus pe seama fazelor de construcție/amenajare ale conacului familiei Józsika din Rapoltu Mare (Pl. XIII/3) sau pentru cel al familiei Kapi din Uroi (Pl. XIII/2).

Andezitul de la *Măgura Uroiului* a continuat să fie utilizat pe plan local și în perioada contemporană, multe dintre clădirile și anexe gospodărești din satele învecinate dealului fiind edificate din acest tip de rocă. De asemenea, pe parcursul secolului al XX-lea, pietrarii locali au utilizat andezitul și pentru elaborarea unor elemente arhitectonice sau monumente funerare¹³⁶ (Pl. XIII/4–6).

Concluzii

Piatra a constituit încă din cele mai vechi timpuri o materie primă extrem de importantă pentru umanitate. Calitățile rocilor vulcanice de la *Măgura Uroiului*, precum și amplasarea acestui deal, au făcut ca andezitul de aici să fie folosit de către comunitățile umane încă din neoliticul timpuriu. Sursa de piatră a continuat să fie

¹³⁵ Bălos 2001, 16–20; Barbu *et alii* 2016, 279.

¹³⁶ Pîrvu 1964, 219–220; Țuțuianu 2001, 115.

utilizată de-a lungul timpului, fiind mai intens exploatată odată cu realizarea celor două fortificații hallstattiene din apropiere. Odată cu epoca romană, *Dealul Uroiului* a fost transformat într-o mare carieră de exploatare a pietrei. Urmele păstrate până în prezent indică o intensă activitate în perioada romană, zonele de lucru luând aspectul unor terase de suprafață, sub formă de trepte. Intervențiile pot fi văzute pe întreg frontul sudic al dealului, atât în partea superioară al acestuia, cât și pe terasele întinse de la baza masivului și până la albia Mureșului.

Aproape pe toată suprafața sitului *Măgura Uroiului* au fost identificate stigmatice specifice tehnicilor antice de exploatare a pietrei. Astfel, pe terasele de la baza *Măgurii* au fost cercetate blocuri masive de piatră ce au fost desprinse prin metoda icurilor. În extremitatea sud-vestică a carierei au fost dezvelite amprente, sub formă de trepte, ce indică folosirea metodei decupării blocurilor, dimensiunile și proporțiile acestora indicând faptul că de aici se extrăgeau lespezi utilizate pentru realizarea monumentelor funerare. Amplasarea carierei în apropierea râului Mureș facilita transportarea acestor materii prime spre centrul de pietrari de la Micia, acolo unde se afla principalul punct de desfacere al andezitului exploatat la Uroi.

Prezența lapicizilor micieni în cariera de la *Măgura Uroiului* este dovedită de identificarea unei sculpturi antropomorfe, în curs de prelucrare, care poartă caracteristicile școlii micene de sculptură. Chipul feminin redat în stânca nativă are dimensiuni specifice unei reprezentări colosale și poate fi datat în secolul al III-lea p.Chr.

Exploatarea rocilor vulcanice de la Uroi a continuat și pe parcursul evului mediu și a epocii moderne, această materie primă fiind folosită la ridicarea diverselor edificii din aceste perioade precum cetatea medievală din Uroi, biserica reformată din Rapoltu Mare sau conacele familiilor nobiliare din împrejurimi.

În perioada contemporană utilizarea andezitului de Uroi este întâlnită mai cu seamă pe plan local, piatra fiind întrebuințată în gospodării sau pentru realizarea monumentelor funerare ale localnicilor.

BIBLIOGRAFIE

- Ackner 1856,
M. J. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *JKKCC*, 1856, 3–50.
- Adam 1984,
J.-P. Adam, *La construction romaine: matériaux et techniques*, Paris, 1984.
- Andrișoiu 1974–1975,
I. Andrișoiu, *O monedă bizantină descoperită la Uroi*, în *Sargetia*, XI–XII, 1974–1975, 137–138.
- Andrișoiu 1979,
I. Andrișoiu 1979, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, în *Sargetia*, XIV, 1979, 15–34.

- Andrițoiu 1992,
I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, *BiblThr*, II, București, 1992.
- Andrițoiu 2003,
I. Andrițoiu, *Carierile de piatră ale Miciei, lapicizi*, în *Sargetia*, XXXI, 2003, 203–215.
- Andrițoiu 2006,
I. Andrițoiu, *Necropolele Miciei*, Timișoara, 2006.
- Ardeu, Bălos 2002,
A. Ardeu, A. Bălos, *Cercetări arheologice la Măgura Uroiului (jud. Hunedoara)*, în *Cumidava*, XXV, 2002, 67–81.
- Ardeu, Bălos 2003,
A. Ardeu, A. Bălos, *Figurine zoomorfe descoperite la Măgura Uroiului*, în *Marmatia*, 7/1, 2003, 183–186.
- Ardeu, Bălos 2013,
A. Ardeu, A. Bălos, *Depozitul de bronzuri de la Măgura Uroiului (județul Hunedoara)*, în A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu, ed., *Arheovest I, -In Memoriam Liviu Măruia-, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 7 Decembrie 2013*, Szeged, 2013, 175–182.
- Badea, Buza, Cîndea 1987,
L. Badea, M. Buza, M. Cîndea, *Culoarul Orăștiei*, în D. Oancea, V. Velcea, coord., *Geografia României*, III, *Carpații românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, 360–364.
- Badea, Mărculeț 2012,
L. Badea, I. Mărculeț, *Tipuri genetice de relief în Culoarul Orăștiei*, în *CM*, II, 2012, 305–311.
- Barbu 2013a,
M. G. Barbu, *Materiale și tehnici de construcție utilizate la realizarea clădirilor din fazele de piatră ale Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Teză de doctorat, 364 p., Cluj-Napoca, 2013.
- Barbu 2013b,
M. G. Barbu, *Urme ale exploatării în carierele antice de andezit din județul Hunedoara*, în G. Prelipecean, A. Jaba, I. Condratov, M. Lupan, B. Cocieru, P. Stanciu, ed., *Lucrări volum conferința internațională desfășurată în cadrul proiectului, Doctoratul: O carieră atractivă în cercetare*, III, *Științe Sociale*, Suceava, 2013, 29–42.
- Barbu 2014,
M. G. Barbu, *Cariera romană de exploatare a calcarului de la Rapoltu Mare, jud. Hunedoara*, în *Sargetia* (S.N.), V, 2014, 77–85.
- Barbu et alii 2016,
M. G. Barbu, I. A. Bărbat, G. Băeștean, A. Bălos, A. Gonciar, A. Brown, *Raport preliminar*

privind cercetările arheologice de la Rapoltu Mare-La Vie, campaniile 2013–2015, în *Banatica*, 26/I, 2016, 273–321.

Barbu et alii 2017,

M. G. Barbu, I. A. Bărbat, C. D. Țuțuianu, I. L. Barbu, A. T. Marc, *Așezarea romană de la Aldăcuțu Mic, jud. Hunedara*, în curs de apariție.

Băeștean 2013,

G. Băeștean, *Așezări umane pe lunca Mureșului. Punctul Uroi – Pod Mureș. Raport preliminar*, în *Sargetia* (S.N.), IV, 2013, 241–258.

Băeștean et alii 2013,

G. Băeștean, R. Pavel, I. Barbu, M. Barbu, M. Barbu, A. Marc, A. Bălos, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, campania 2012*, Craiova, 2013, 112–113.

Băeștean et alii 2014,

G. Băeștean, I. Barbu, M. Barbu, M. Barbu, A. Bărbat, A. Marc, R. Pavel, A. Bălos, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2013*, Oradea, 2014, 84–85.

Băeștean et alii 2015a,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: La Vie*, în *CCA, Campania 2014*, Pitești, 2015, 120–122.

Băeștean et alii 2015b,

G. Băeștean, A. Bălos, I. A. Bărbat, O. C. Bărbat, I. L. Barbu, M. G. Barbu, M. M. Barbu, A. T. Marc, R. Pavel, A. Pescaru, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2014*, Pitești, 2015, 122–123.

Băeștean et alii 2016,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: La Vie*, în *CCA, Campania 2015*, Târgu-Jiu, 2016, 67–68.

Băeștean et alii 2017,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, I. L. Barbu, D. C. Țuțuianu, O. C. Tutilă, M. M. Barbu, I. C. Codrea, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: La Vie*, în *CCA, Campania 2016*, București, 2017, 109–111.

Bălan 2013,

G. Bălan, *Așezări fortificate din aria culturii Gáva din România*, în S. -C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu, ed., *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice de la Babadag (1962–2012)*, BibliP SA, 9, Brăila, 2013, 267–312.

Bălos 2001,

A. Bălos, *Descoperiri arheologice pe raza comunei Rapoltu Mare. Preistorie, epoca romană*, în D. Ursuț, A. Bălos, ed., *Comuna Rapoltu Mare, schiță monografică*, Deva, 2001, 8–20.

Bălos *et alii* 2004,

A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, C. Mitar, Ș. Andrei, V. Papp, P. Straja, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2003*, Cluj-Napoca, 2004, 250–251, 445.

Bălos *et alii* 2007,

A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, C. Șuteu, *Arch-geophysical prospecting at Magura Uroiului (Romania)*, în A. Figueiredo, G. Velho, *The World in Your Eyes – CAA 2005 – Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology: Proceedings of the 33rd Conference, Tomar, March 2005*, Tomar, 2007, 205–210.

Bălos *et alii* 2010,

A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, C. Mitar, *Uroi Hill (Magura Uroiului). The Beginning of an Interdisciplinary Research*, în F. Niccolucci, S. Hermon, ed., *Beyond the Artifact. Digital Interpretation of the Past. Proceedings of the CAA 2004, Prato 13–17 April 2004*, Budapest, 2010, 113–115.

Bălos, Ardeu 2002,

A. Bălos, A. Ardeu, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2001*, Buziaș, 2002, 249–250, 439.

Bărbat 2009,

I. A. Bărbat, *Ceramica neolitică timpurie de la Rapoltu Mare-Ciupercărie (jud. Hunedoara), -campania 2007-*, în *Corviniana*, XIII, 11–27.

Bărbat 2012,

I. A. Bărbat, *Descoperiri aparținând neoliticului timpuriu din colecțiile de arheologie ale muzeului de vean*, în *Terra Sebus*, IV, 2012, 23–64.

Bărbat 2014,

I. A. Bărbat, *Materii prime de origine vulcanică prezente în așezările Starčevo-Criș de pe teritoriul României: Andezitele*, în *Caietele CIVA*, 3, 2014, 9–35.

Bărbat, Tutilă Bărbat, Mitar 2015,

I. A. Bărbat, O. Tutilă Bărbat, C. M. Mitar, *A Kernos Vessel from Uroi – Pod Mureș (Hunedoara County) and the Problem of a Ritual P*, în N. C. Rișcuța, I. V. Ferencz, O. Tutilă Bărbat, ed., *Representations, Signs and Symbols, Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, Proceedings Deva, II, Cluj-Napoca, 2015, 289–316.

Bărbulescu 2003,

M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 2003.

Beldiman *et alii* 2015,

C. Beldiman, M. Barbu, D. M. Sztancs, M. M. Barbu, *Bronze Age Artefacts Made of Perforated Shells Discovered in a Ritual Complex from Transylvania*, în N. C. Rișcuța, I. V. Ferencz, O. Tutilă

Bărbat, ed., *Representations, Signs and Symbols, Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, Proceedings Deva, II, Cluj-Napoca, 2015, 93–114.

Berecki, Czajlik, Rupnik 2013,

S. Berecki, Z. Czajlik, L. Rupnik, *Aerial Archaeological Prospection on the Middle Course of the Mureş River and Adjacent Areas*, in *Apulum*, L, 2013, 87–109.

Blagg 1976,

T. F. C. Blagg, *Tools and Techniques of the Roman Stonemason in Britain*, in *Britannia*, 7, 1976, 152–172.

Bodó et alii 2012,

C. Bodó, I. L. Barbu, M. G. Barbu, I. C. Codrea, M. M. Ion, A. Marc, C. D. Țuțuianu, *Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara (Varianta de ocolire Deva-Orăștie). Punct Sighet, km. 20+280 – 20+512*, in *CCA, Campania 2011*, Târgu Mureș, 2012, 293–294.

Bojar, Walter 2006,

H. -P. Bojar, F. Walter, *Fluoro-magnesiohastingsite from Dealul Uroi (Hunedoara county, Romania): Mineral data and crystal structure of a new amphibole end-member*, in *EJM*, 18, 2006, 503–508.

Braga 1980,

N. Braga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980.

Cârciumaru et alii 1999,

M. Cârciumaru, M. Anghelinu, R. Pavel, R. Dincă, R. Cârciumaru, *Racloarul de la Măgura Uroiului*, in *Apulum*, XXXVI, 1999, 1–3.

Chatziconstantinou, Poupaki 2002,

A. Chatziconstantinou, E. Poupaki, *The extraction of travertine in Antiquity on the Island of Cos, Dodecanese, Greece*, in *MAA*, II/2, 2002, 59–68.

Ciută 1998,

M. M. Ciută, *O locuință de suprafață aparținând neoliticului timpuriu, descoperită la Șeușa „La Cărarea Morii” (com. Ciugud, jud. Alba)*, in *Apulum*, XXXV, 1998, 1–15.

Ciută 2005,

M. M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, BUA, XII, Alba Iulia, 2005.

Cool 2006,

H. E. M. Cool, *Eating and drinking in Roman Britain*, Cambridge, 2006.

Crandell, Bălos 2011,

O. Crandell, A. Bălos, *Palaeotopography. The Use of GIS Software with Data Derived from Resistivity Surveys and Stratigraphic Profiles to Reconstruct Sites and Past Terrains*, in *Cumidava*, XXXI–XXXIV, 2011, 157–165.

Czajlik, Berecki, Rupnik 2014,
Z. Czajlik, S. Berecki, L. Rupnik, *Aerial Geoarchaeological Survey in the Valleys of the Mureș and Arieș Rivers (2009-2013)*, in *DissArch*, Ser. 3, No. 2, 2014, 459–483.

Damian *et alii* 2012,
P. Damian, I. Bocan, C. Neagu, E. M. Paraschiv-Grigore, M. Vasile, D. Vleja, E. S. Ene, I. Paraschiv-Grigore, A. Bălos, *Varianta de ocolire Deva-Orăștie, Km. 0 + 000 – 32 + 500, jud. Hunedoara*, in *CCA, Campania 2011*, Târgu-Mureș, 2012, 278–279.

Diaconescu 2003,
A. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003.

Diaconescu 2004,
A. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, vol. II, Cluj-Napoca, 2004.

Ferenczi 1979,
I. Ferenczi, *Cîteva observații în legătură cu materialul de construcție litic folosit în cetățile dacice din Munții Sebeșului*, in *StComC*, III, 1979, 263–272.

Floca, Șuiaga 1936,
O. Floca, V. Șuiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Deva, 1936.

Ginouvès, Martin 1985,
R. Ginouvès, R. Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor*, Roma, 1985.

Glodariu 1965,
I. Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane*, in *ActaMN*, II, 1965, 119–133.

Glodariu 1985–1986,
I. Glodariu, *Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană*, in *ActaMN*, XXII–XXIII, 1985–1986, 91–103.

Glodariu, Iaroslavschi 1979,
I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.–I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979.

Gutiérrez Garcia-Moreno 2009,
A. Gutiérrez Garcia-Moreno, *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Tarragona, 2009.

Gutiérrez Garcia-Moreno, Royo, Andreu 2012,
A. Gutiérrez Garcia-Moreno, H. Royo, J. Andreu, *The Roman Quarries of the Town and Territory of Los Bañales (Uncastillo, Zaragoza, Spain)*, in A. Gutierrez Garcia-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà, ed., *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the*

IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009), Tarragona, 2012, 651–656.

Hanson, Oltean 2000,

W. S. Hanson, I. A. Oltean, *A Multi-Period Site on Uroi Hill, Hunedoara: An Aerial Perspective*, în *ActaMN*, 37/I, 2000, 43–49.

Ianovici *et alii* 1969,

V. Ianovici, D. Giușcă, P. Ghițulescu, M. Borcoș, M. Lupu, M. Bleahu, A. Savu, *Evoluția geologică a Munților Metaliferi*, București, 1969.

Ianovici *et alii* 1976,

V. Ianovici, M. Borcoș, M. Bleahu, D. Patrulius, M. Lupu, R. Dimitrescu, H. Savu, *Geologia Munților Apuseni*, București, 1976.

IDR III/3,

I. I. Russu, O. Floca, V. Wollmann, *Inscripțiile Daciei Romane*, Vol. III: Dacia Superior 3. Zona Centrală, București, 1984.

Kozelj, Wurch-Kozelj 2012a,

T. Kozelj, M. Wurch-Kozelj, *Grey Limestone Quarries of Byllis (Albania)*, în A. Gutierrez Garcia-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà, ed., *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, 2012, 619–627.

Kozelj, Wurch-Kozelj 2012b,

T. Kozelj, M. Wurch-Kozelj, *Use of a Saw in Roman and Proto-Byzantine Period on the Island of Thassos*, în A. Gutierrez Garcia-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà, ed., *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, 2012, 715–722.

Lazarovici, Lazarovici 2006,

C. M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și eneoliticului din România, I, Neoliticul*, BibLAM, IV, Iași, 2006.

Lazarovici 1984,

G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în *ActaMP*, VIII, 1984, 49–104.

Lazarovici, Maxim 1995,

G. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului, monografie arheologică*, BMN, XI, Cluj-Napoca, 1995.

Luca 2008,

S. A. Luca (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, ediția a II-a, BB, XXVI, Sibiu, 2008.

Luca 2015,

S. A. Luca, *Viața trăită sub zei. Situl Starčevo-Criș I de la Cristian I, județul Sibiu, România*, SSEEP, II, Suceava, 2015.

Luca et alii 2014,

S. A. Luca, F. Marțiș, A. Tudorie, A. Luca, „Consacrarea ritualică” a primei colonizări neolitice din România. Sanctuarul de gropi de la Cristian I, județul Sibiu. Partea II. Locuirea, în *Apulum*, LI, series AA, 2014, 1–24.

Macrea 1969,

M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969.

Marc et alii 2013,

A. Marc, C. Bodó, I. Barbu, M. Barbu, M. Barbu, I. Codrea, C. Țuțuianu, *Un vas în formă de pasăre descoperit în așezarea de epoca bronzului de la Uroi – Sighet, or. Simeria, jud. Hunedoara, în Istros*, XIX, 2013, 119–151.

Marc et alii 2015,

A. Marc, I. Barbu, C. Bodó, M. Barbu, *Representation and Symbol Reflected by Two Bronze Age Artefacts from Uroi – Sighet (Hunedoara County)*, în N. C. Rîșcuța, I. V. Ferencz, O. Tutilă Bărbat, ed., *Representations, Signs and Symbols, Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, Proceedings Deva, II, Cluj-Napoca, 2015, 81–91.

Marcu 2007,

D. Marcu, *Données concernant les recherches physico-géographiques dans le Couloir du Strei Inférieur (Le secteur Subcetate-Simeria, le département de Hunedoara, Roumanie)*, în *Sargetia Naturae*, XX, 2007, 42–61.

Mărculeț 2013,

I. Mărculeț, *Culoarul Mureșului între Arieș și Strei, studiu geomorfologic*, Mediaș, 2013.

Mărghitan 1974–1975,

L. Mărghitan, *Urme romane pe cuprinsul județului Hunedoara*, în *Sargetia*, XI–XII, 1974–1975, 37–42.

Mârza 1997,

I. Mârza, *Andezitul utilizat de daci în construcțiile sacre de la Sarmizegetusa Regia – petrografia și proveniența*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, 819–823.

Miró, Revilla 2012,

C. Miró, E. Revilla, *The Roman Quarry at Montjuïc (Barcelona, Spain)*, în A. Gutierrez Garcia-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà, ed., *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, 2012, 680–687.

Mutihac 1990,

V. Mutihac, *Structura geologică a teritoriului României*, București, 1990.

Mutihac, Ionesi 1974,
V. Mutihac, L. Ionesi, *Geologia României*, București, 1974.

Oltean 2007,
I. A. Oltean, *Dacia. Landscape, colonisation, romanisation*, London, 2007.

Orosz 1903,
E. Orosz, *Őslénytani adatok az erdélyi medencze területéről*, în *OTTÉ*, XXV, 1903, 196–207.

Păunescu 2001,
A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul transilvan*, București, 2001.

Pescaru et alii 2005,
A. Pescaru, A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, Ș. Andrei, R. Nicolicea, V. Papp, P. Straja, A. Bărbat, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2004*, Jupiter-Mangalia, 2005, 287–288, 459.

Pescaru et alii 2006,
A. Pescaru, A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, I. Barbu, C. Doncuțiu, C. D. Țuțuianu, V. Papp, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2005*, Constanța, 2006, 281–282.

Pescaru et alii 2007,
A. Pescaru, A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, R. Pavel, V. Papp, O. Crandell, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2006*, Tulcea, 2007, 286–287, 461.

Pescaru et alii 2008,
A. Pescaru, A. Bălos, R. Stăncescu, R. Pavel, V. Papp, O. Crandell, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2007*, Iași, 2008, 248–250, 393.

Pescaru et alii 2009,
A. Pescaru, A. Bălos, R. Pavel, R. Stăncescu, O. Crandell, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2008*, Târgoviște, 2009, 181–182.

Pescaru et alii 2010,
A. Pescaru, A. Bălos, R. Pavel, I. Barbu, M. Ion, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2009*, Suceava, 2010, 158–159.

Pescaru et alii 2011,
A. Pescaru, A. Bălos, R. Pavel, I. Barbu, M. Ion, M. Barbu, A. Marc, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2010*, Sibiu, 2011, 106.

Petrescu-Dîmbovița 1977,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, BA, XXX, 1977, București.

Pîrvu 1964,

G. Pîrvu, *Carierele din R.P.R.*, București, 1964.

Plinius,

Gaius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, traducere I. Costa, Iași, 2004.

Popa 2002,

D. Popa, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, BiblSeptem, II, Sibiu, 2002.

Rodriguez *et alii* 2012,

O. Rodriguez, J. Beltran, P. Lopez Aldana, E. Ontiveros, R. Taylor, *The Quarries of Almadén de la Plata (Seville, Spain): New Data from the Recent Archaeological Interventions*, în A. Gutierrez Garcia-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà, ed., *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, 2012, 645–650.

Roska 1942,

M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma*, I, Kolossvár, 1942.

Roșu *et alii* 2001,

E. Roșu, A. Szakács, H. Downes, I. Seghedi, Z. Pécskay, C. Panaiotu, *The Origin of Neogene Calc-Alkaline and Alkaline Magmas in the Apuseni Mountains, Romania: The Adakite Connection*, în *RJMD*, 79/2, 2001, 3–23.

Roșu *et alii* 2004,

E. Roșu, I. Seghedi, H. Downes, D. H. M. Alderton, A. A. Szakács, Z. Pécskay, C. Panaiotu, E. Panaiotu, L. Nedelcu, *Extension-related Miocene calc-alkaline magmatism in the Apuseni Mountains, Romania: Origins of magmas*, în *SMPM*, 84, 2004, 153–172.

Rusu 1977,

A. Rusu, *Un mormînt roman descoperit la Uroi (județul Hunedoara)*, în *Sargetia*, XIII, 1977, 539–542.

Savu *et alii* 1968,

H. Savu, M. Pavelescu, J. Stancu, D. Lupu, *Harta Geologică, Scara 1:200.000, L – 34 – XXIV, 26. Orăștie*, București, 1968.

Savu *et alii* 1994,

H. Savu, C. Udrescu, M. Stoian, E. Călinescu, *The Quaternary Quartz Trachyandesites of Uroi (Mureș Valley): Petrology, Geochemistry and Origin*, în *RRG*, 38, 1994, 9–23.

Solomon 1939,

N. Solomon, *Constituția geologică a Devei și jur*, Deva, 1939.

Takaoğlu 2005,

T. Takaoğlu, *Coşkuntepe: An Early Neolithic Quern Production Site in NW Turkey*, in *JFA*, 30/4, 2005, 419–433.

Takaoğlu 2006,

T. Takaoğlu, *Ground Stone Grooved Hammers from Coşkuntepe*, in A. Erkanal-Öktü, E. Özgen, S. Günel, A. T. Ökse, H. Hüryılmaz, H. Tekin, N. Çınardalı-Karaaslan, B. Uysal, F. A. Karaduman, A. Engin, R. Spieß, A. Aykurt, R. Tuncel, U. Deniz, A. Rennie, ed., *Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, Istanbul, 2006, 705–708.

Takaoğlu, Özdemir 2013,

T. Takaoğlu, A. Özdemir, *Coşkuntepe. A Neolithic Village in the Coastal Troad*, in M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, ed., *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research, Northwestern Turkey and Istanbul*, Istanbul, 2013, 35–43.

Téglás 1887,

G. Téglás, *Az Erdélyi medencze őstörténelméhez*, in *OTTÉ*, XII/I, 1887, 55–87.

Téglás 1887–1888,

G. Téglás, *Hunyadmegye barbar fémleletei*, in *HTRTE*, 5, 1887–1888, 109–118.

Téglás 1889,

G. Téglás, *Római márványbánya a Bisztravölgyben. Bukova Hunyadmegyei falu határán*, in *FöldKözl*, XIX/4–6, 1889, 154–160.

Téglás 1889–1890,

G. Téglás, *A Hunyadmegyei történelmi s régészeti társulat museuma*, in *HTRTE*, 6, 1889–1890, 109–118.

Téglás 1902,

G. Téglás, *Római telepek Hunyadmegyében*, in G. Kuun, Z. Torma, G. Téglás, ed., *Hunyadvármegye Története*, Budapest, 1902, 59–148.

Trufaş 1962,

V. Trufaş, *Contribuții la cunoașterea Măgurii Uroiului și a Șeii Alistrei*, in *AUParhon, Ser. Șt.Nat., Geol-Geogr.*, 23, 1962, 171–176.

Trufaş, Stanciu 1983,

V. Trufaş, L. Stanciu, *Apele subterane din Culoarul Mureșului între Șibot și Uroi*, in *Sargetia Naturae*, XIII, 1983, 5–28.

TIR 1968,

TIR, *Tabula Imperii Romani, Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium*, I 34, Budapest, 1968.

Tudor 1968,

D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

- Țeposu-Marinescu 1982,
L. Țeposu-Marinescu, *Funerary monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR, 128, Oxford, 1982.
- Țuțuianu 2001,
A. Țuțuianu, *Aspecte ale vieții materiale și spirituale*, în D. Ursuț, A. Bălos, ed., *Comuna Rapoltu Mare, schiță monografică*, Deva, 2001, 107–137.
- Țuțuianu, Barbu, Codrea 2012,
D. Țuțuianu, I. Barbu, I. Codrea, *Cuptoare medieval timpurii descoperite la Rapoltu Mare-Punct „Pescărie”*, în *Sargetia*, (S.N.), III, 2012, 175–182.
- Țuțuianu et alii 2012,
C. D. Țuțuianu, I. L. Barbu, M. G. Barbu, C. Bodó, I. -C. Codrea, M. M. Ion, A. Marc, *Simeria Veche, oraș Simeria, jud Hunedoara (varianta de ocolire Deva-Orăștie). Punct: Ferma IAS, km 16+150 – 16+500*, în *CCA, campania 2011*, Târgu Mureș, 2012, 291.
- Vitruvius,
Vitruvius, *De Architectura*, traducere G. M. Cantacuzino, T. Costa și G. Ionescu, București, 1964.
- Wollmann 1973,
V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în *Sargetia*, X, 1973, 105–130.
- Wollmann 1996,
V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană*, BMN, XIII, Cluj-Napoca, 1996.
- Zotic 2007,
V. Zotic, *Organizarea spațiului geografic în Culoarul Mureșului, sectorul Sebeș-Deva*, Cluj-Napoca, 2007.

NEW ARCHAEOLOGICAL INFORMATION REGARDING THE EXPLOITATION OF ANDESITE IN MĂGURA UROIULUI (HUNEDOARA COUNTY)

Abstract

The volcanic rocks at *Măgura Uroiului* (Hunedoara County) were in the course of the time a particularly important resource for the human communities that worked within the neighbor areas. The first proofs of andesite of Uroi using are found in the Neolithic dwelling structures investigated at Rapoltu Mare; the rock was used also during the Bronze Age and the Iron Age when two fortifications were elevated nearby Uroi.

In the Roman Age, the andesite quarry was systematically exploited, the vestiges of the

antique procedures of stone releasing being visible up today. The strong relation with the Roman center from Micia made possible the discovery in an exploiting front at Uroi of an anthropomorphic sculpture in progress, presenting the artistic features of Micia School of sculpture.

The andesite of Uroi continued to be used during the Middle Ages when a fortress was built in proximity. Vestiges of medieval and modern exploiting of andesite are also visible, different marks being kept from these times in the native rock.

1

 Măgura Uroiului

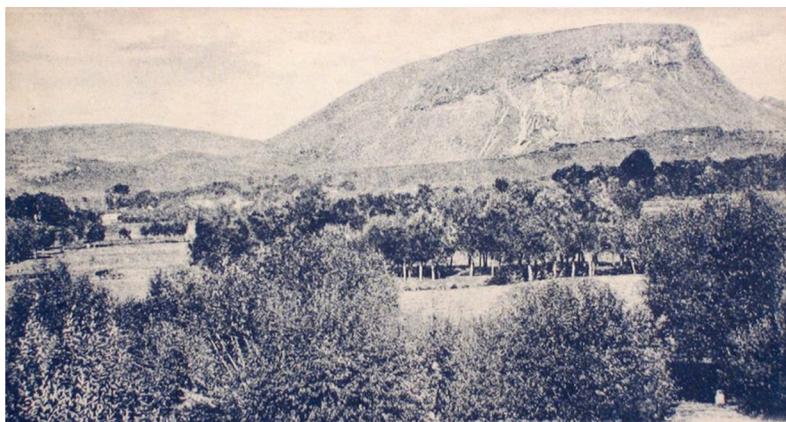

2

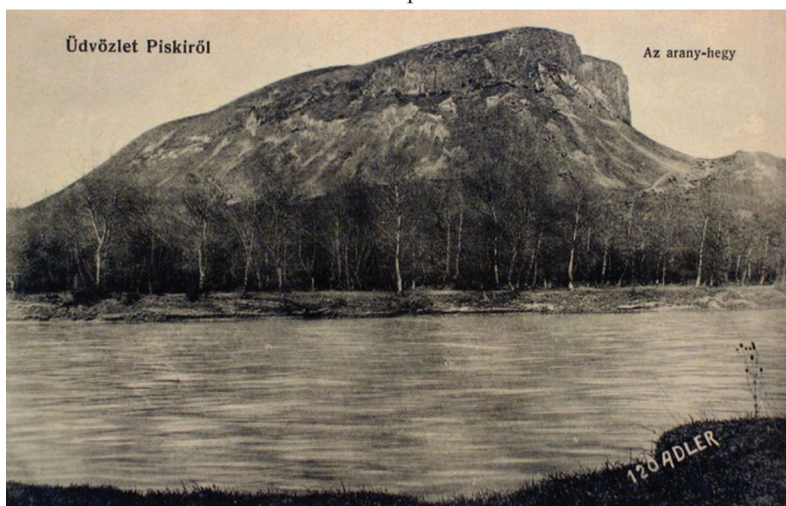
Pl. I. 1-2. Localizarea sitului arheologic *Măgura Uroiului* pe harta României și în sud-vestul Transilvaniei (1 – după https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/59/Relief_Map_of_Romania.png/640px-Relief_Map_of_Romania.png; 2 – © Maphill). / The location of the archaeological site *Măgura Uroiului* on the map of Romania and in southwestern Transylvania (1 – after https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/59/Relief_Map_of_Romania.png/640px-Relief_Map_of_Romania.png; 2 – © Maphill).

Pl. II. 1–3. Hărțile 2D și 3D ale sitului arheologic *Măgura Uroiului* (© Arheovest). / The 2D and 3D maps of the archaeological site *Măgura Uroiului* (© Arheovest).

1

2

120
 Inoie (Măgura) află
 la Corabie Mică, Baia
 Rusii) spre Napact (hotarul
 țării de Napact), și mai
 țineu Baia lui Gure.

3

Pl. III. 1–2. Ilustrate poștale de la începutul secolului XX cu Măgura Uroiului (1 – după <https://kepeslapok.wordpress.com/2014/01/10/piski/piski27/>; 2 – după <https://kepeslapok.wordpress.com/2014/01/10/piski/piski14/>). / Postcards with Măgura Uroiului from the beginning of the XX century (1 – after <https://kepeslapok.wordpress.com/2014/01/10/piski/piski27/>; 2 – after <https://kepeslapok.wordpress.com/2014/01/10/piski/piski14/>); 3. Bilet vechi cu descrierea locației unui lot de materiale arheologice descoperite la Măgura Uroiului, colecția MCDR, Deva. / Old label with the placement of some archaeological materials found at Măgura Uroiului, MCDR, Deva, collection.

1

2

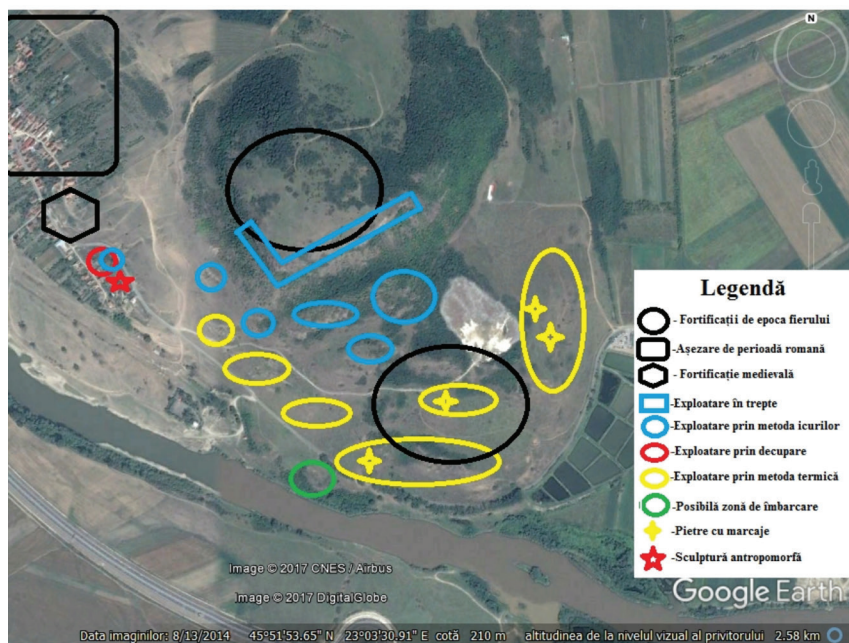
Pl. IV. Fotografii ale *Măgurii Uroiului* dinspre nord (1) și sud (2). / Photos with *Măgura Uroiului* from north (1) and south (2).

Pl. V. 1–2. Detalii cu „platforma din piatră” din locuința neolitică timpurie (L1/2017) descoperită la Rapoltu Mare-*La Vie*. / Details with the „stone platform” from the Early Neolithic dwelling (L1/2017) discovered at Rapoltu Mare-*La Vie*; 3–5. Valurile fortificațiilor hallstattiene de la *Măgura Uroiului*. / The Hallstatt arranging ramparts from *Măgura Uroiului*; 6. Temelia unui perete din andezit al unei structuri La Tène de la *Măgura Uroiului*. / The andesite foundation of a La Tène structure from *Măgura Uroiului*.

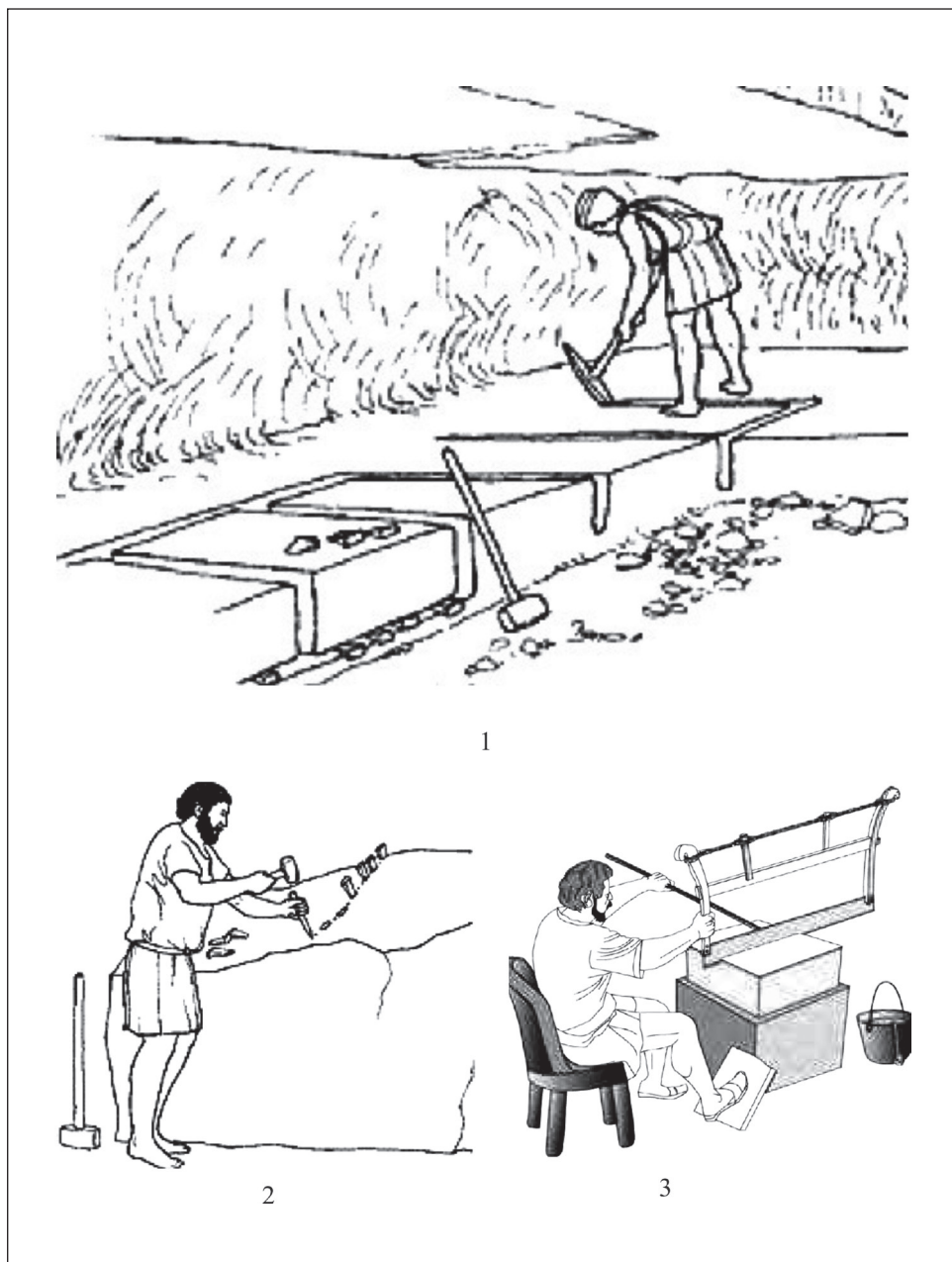

1

2

Pl. VI. 1. Distribuția andezitului de Uroi în perioada romană în zona apropiată măgurii vulcanice. / The spreading of Uroi andesite during the roman period in the vicinity of the volcanic hill; 2. Harta tipurilor de exploatare ale pietrei din cariera de la Măgura Uroiului. / The map with stone types exploitations from Măgura Uroiului quarry.

Pl. VII. 1. Tehnica decupării blocurilor (după Adam 1984, 29, Fig. 30). / The technique of extraction of square blocks (after Adam 1984, 29, Fig. 30); 2. Tehnica icurilor (după Adam 1984, 33, Fig. 42). / The technique of splitting blocks using wedges (after Adam 1984, 33, Fig. 42); 3. Tehnica „fierăstrăului de Carrara” (după Kozelj, Wurch-Kozelj 2012b, 716, Fig. 1c). / The technique of „Carrara saw” (after Kozelj, Wurch-Kozelj 2012b, 716, Fig. 1c).

Pl. VIII. 1–2. Vedere generală cu fronturile de exploatare de pe versantul sudic al *Măgurii Uroiului*. / General view with exploitation fronts from the southern slope of *Măgura Uroiului*; 3–5. Detalii cu fronturile de exploatare. / Details with exploitation fronts; 6. Urmele a două gropi de stâlp săpate în stâncă. / The traces of two postholes dug in the rock.

1

2

3

4

5

6

Pl. IX. 1–5. Blocuri de andezit cu urme ale metodei de desprindere prin baterea icurilor de la. / The andesite blocks with wedges traces technique from *Măgura Uroiului*; 6. Urme ale utilizării metodei icurilor în cariera romană de la Flix, Spania (după Gutiérrez García-Moreno 2009, 248, Fig. 284). / Traces of the wedges technique in Roman quarry from Flix, Spain (after Gutiérrez García-Moreno 2009, 248, Fig. 284).

Pl. X. 1–4. Tehnica decupării blocurilor în cariera de la *Măgura Uroiului*. / The technique of extraction of square blocks in the quarry from *Măgura Uroiului*; 5. Tehnica decupării blocurilor în cariera de la Tabacalera (după Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, 179, Fig. 197). / The technique of extraction of square blocks in the quarry from Tabacalera (after Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, 179, Fig. 197); 6. *Aedicula* din andezit de Uroi, descoperită la Micia (MCDR, Deva). / Uroi andesite *aedicula*, discovered at Micia (MCDR, Deva).

Pl. XI. 1–4. Reprezentare antropomorfă descoperită la *Măgura Uroiului*. / Anthropomorphic representation found at *Măgura Uroiului*; 5. Detaliu cu capul unei statui din marmură, de perioadă severiană, descoperită la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (MCDR, Deva). / Detail with the marble statue head, from Severian time dynasty, found at *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (MCDR, Deva); 6. Reprezentări antropomorfe pe o stelă funerară ce provine de la *Micia* (MCDR, Deva). / Anthropomorphic representations on a funerary stela from *Micia* (MCDR, Deva).

Pl. XII. 1–6. Cariera Măgura Uroiului. Măgura Uroiului quarry; 1–2. Urme ale utilizării metodei șocului termic. / Traces of using the thermal shock method; 3. Marcaj circular realizat cu dalta cu dinți. / Circular grooved mark made with claw chisel; 4. Detaliu al utilizării dălții cu dinți. / Detail of using the claw chisel; 5–6. Inițialele F V și anul 1731 întâlnite pe blocuri din andezit cu urme de exploatare moderne. / F V initials and year 1731 found on andesitic blocks from modern period.

Pl. XIII. 1. Fortificația de perioadă medievală de la Măgura Uroiului. / The medieval fortress from Măgura Uroiului; 2. Castelul familiei Kapi aflat la poalele Măgurii Uroiului. / The Kapi family castle nearby Măgura Uroiului; 3. Biserica reformată și castelul familiei Józsi din Rapoltu Mare. / The reformat church and the Józsi family castle from Rapoltu Mare; 4–6. Întrebuintarea andezitului în perioada contemporană în localitățile învecinate Măgurii Uroiului. / The using of andesite in the contemporary period in the surrounding localities of Măgura Uroiului.

SPADA MEDIEVALĂ DE LA DETA

Zeno Karl Pinter*

Cuvinte cheie: armament medieval, spada de la Deta, lamă, gardă

Keywords: medieval armament, sword from Deta, blade, hilt guard

Nu se cunoaște locul descoperirii spadei de la Deta și nici momentul descoperirii. Ea a fost identificată în anul 2016 în vechea colecție muzeală odată cu reorganizarea muzeului orășenesc din Deta.

Spada de la Deta (Fig. 1, 2), are în prezent o lungime totală de 1065 mm măsurată între creasta butonului și vârful păstrat al lamei. Considerăm că nu s-a pierdut prin oxidare foarte mult și, ca atare, dimensiunea originală a piesei nu a depășit în mod relevant pe cea actuală.

Din această dimensiune totală, lama ocupă 915 mm și, prin forma sa masivă, amintește de lamele grele cavalești ale armelor pentru lovit. Pe cele două fețe ale lamei evoluează șențuri mediane nu foarte profilate, ci mai mult pierdute, până la cca. 160 mm de vârful nu foarte ascuțit, porțiune în care profilul lamei devine lenticular. Nu s-au observat semne de atelier sau urme de inscripționare. Șențurile mediane sunt numite și „șanțuri pentru scurgerea sângelui”, termen preluat din limba germană (*Blutrinne*), deși au legătură mai mult cu rezistența și elasticitatea lamei decât cu sângele. Șențurile late și aplatizate precum cele ale lamei spadei de la Deta, sunt forme destul de arhaice pentru spadele medievale și argumente ale unei datări destul de timpurii. Forma de ansamblu a lamei, cu o lățime la gardă de 52 mm și cu tășurile evoluând convergent spre vârf, indică folosirea armei ca piesă pentru lovit și împuns, „categoria E” a tipologiei propuse de noi pentru spadele transilvănene¹. În tipologia spadelor germane, acest tip de lamă este încadrat în tipul 12, deci în secolul al XII-lea². Aceste spade apar doar după răspândirea armurilor din plăci metalice, împotriva cărora lovirea brutală cu lame grele, cu tășuri aproape paralele și fără un vârf ascuțit nu mai era eficientă. Lamele cu vârf ascuțit și tășuri convergente apar tocmai ca soluție la acest nou tip de armură ce tinde la sfârșitul secolului al XII-lea să înlocuiască vechea cămașă din inele de zale, ce a dominat evul mediu timpuriu european³.

* Universitatea Lucian Blaga Sibiu, Institutul de Cercetări Socio-Umane, e-mail: zenopinter@yahoo.de

¹ Pinter 1999, 95.

² Geibig 1991, 88 sq.

³ Kirpicnikov, 1976, 22 sqq.

Mânerul a fost făurit din aceeași bară de metal cu lama, tija acestuia având o lungime de 85 mm, indiciu clar al unui mâner destinat cuprinderii cu o singură mână, dimensiunea „m1” a tipologiei noastre⁴, respectiv „tipul constructiv III” propus pentru spadele din spațiul german (Fig. 3, 4)⁵. Grosimea tijei mânerului măsoară 4 mm la intrarea în buton și 5,5 mm la gardă, lățimea evoluând, de asemenea, de la 20 mm la buton, spre 28 mm la gardă. Tija mânerului nu dezvăluie orificii sau alte urme ce ar putea indica o înmănușare prin placare și nituire, mult mai plauzibilă fiind înfășurarea acestuia cu piele sau material textil, eventual prin bobinarea cu sârmă din metal nobil, așa cum cunoaștem, atât din exemplul unor piese mai bine păstrate⁶, cât și din reprezentările unor astfel de arme din arta figurativă medievală⁷.

Pe lama și mânerul forjate din aceeași bară metalică, se atașează cele două piese, garda și butonul, făurite separat, cel mai adesea în același atelier, dar uneori în cu totul alte locuri și din alte materiale. În cazul pieselor destinate strict luptei, cum pare să fie cazul spadei în discuție, aceste părți componente sunt făurite din fier, în aceeași fierărie⁸, fără o ornamentație deosebită. În cazul armelor ceremoniale sau cu valoare simbolică, părțile atașate pot fi din metal nobil sau pot avea ornamente speciale⁹.

Garda spadei de la Deta este dreaptă și dreptunghiulară în secțiune, forma cea mai simplă și cea mai arhaică. Cu lungimea de 162 mm și grosimea de 21 mm, garda acestei spade se înscrie în categoria gărzilor scurte și robuste atașate spadelor timpurii, „varianta c” a tipologiei noastre¹⁰. Încă la începutul secolului trecut, R. Forrer este de părere că garda poate fi unul dintre cele mai bune elemente de datare, respectiv cu cât garda este mai scurtă, cu atât spada este mai veche¹¹, iar garda scurtă a spadei noastre poate în acest fel să conducă spre o datare mai timpurie.

Desigur, partea componentă cel mai des folosită pentru tipologizarea spadelor medievale este butonul mânerului. Dimensiunile și forma acestui element component sunt adesea determinante pentru caracterul și utilitatea armei, raportul dintre buton și lamă asigurând echilibrarea spadei și eficiența acesteia în luptă. Butonul spadei de la Deta este, tipologic vorbind, unul dintre cele mai răspândite modele ale Europei secolelor XII-XIII. Forma lenticulară a acestui buton, evoluează din forma semisferică, sau ciuperca, respectiv din tipul „X” (Petersen)¹², al spadelor medieval timpurii. Cu lățimea de 72 mm, grosimea de 42 mm și înălțimea de 44 mm, butonul spadei de la Deta reprezintă însă clar o formă evolutiv superioară, tipică spadelor pentru lovit și primelor spade pentru lovit și împuns destinate folosirii cu o singură mână, „forma 4” a

⁴ Pinter 1999, 96.

⁵ Geibig 1991, 95 sq.

⁶ Oakeshott 1964, 129 sqq., Pl. 17, 21, 38, 43.

⁷ Ruttkay 1975, 152, Fig. 8, 9.

⁸ Horedt 1957, 334–348.

⁹ Schulze-Dörlamm 1995, 29 sq

¹⁰ Pinter 1999, 97

¹¹ Forrer 1905, 16.

¹² Petersen 1919, 138–167.

clasificării noastre¹³. Masivitatea butonului contrabalansează greutatea lamei și plasează centrul de greutate între jumătatea lamei și gardă, făcând astfel spada ușor de mânuit și în același timp foarte eficientă în lovire. În același timp, partea dinspre mâner fiind destul de dreaptă, fixează bine mâna luptătorului între buton și gardă. Proeminența ușor ascuțită a butonului indică eventuala folosirea a acestuia pentru lovire. Acest mod de echilibrare plasează spada de la Deta în categoria primelor spade din seria celor pentru lovit și împuns, numite și „gotice”¹⁴, în asociere cu curentul cultural-artistic european contemporan.

Garda și butonul au fost fixate pe lamă și mâner prin metoda baterii la cald, fără a fi nituite, ci prin exploatarea calității de dilatare și contracție a metalului la variații termice. Astfel, piesele atașate au fost încălzite până la incandescență și apoi bătute pe lama rece până la fixarea în poziția dorită. La răcire, prin contractare, aceste piese atașate se strâng pe lamă și mâner fixându-se definitiv.

Analizând dimensiunile părților componente ale spadei de la Deta, putem încerca o tipologizare a piesei, o încadrare în cronologiile bazate pe criterii tipologice și întocmire pentru mai multe țări sau regiuni ale Europei și putem destul de repede constata că arma reprezintă o categorie cu largă răspândire și cu exemplare celebre. Respectiv, avem în același mediu geografic o piesă foarte asemănătoare, descoperită în județul Caraș-Severin, în Poiana Prisăcii în apropiere de Măru¹⁵ și, în același timp, probabil cea mai cunoscută spadă medievală europeană, spada ceremonială de încoronare a regilor și împăraților germani, păstrată în tezaurul imperial de la Viena, armă atribuită Sfântului Mauricius¹⁶ și care a generat o extrem de bogată literatură¹⁷.

Analogii extrem de interesante, găsim în mai multe țări europene. Interesantă este piesa fragmentară de la Zalencino (Polonia), databilă în secolul al XII-lea și posibil de atribuit unui membru al Ordinului Ioanit pe baza crucii de Malta de pe buton¹⁸. Și A. B. Hoffmeier, în tipologia pe care o propune, include piese asemănătoare celei de la Deta și celei din Poiana Prisăcii în Grupa II, cu butoane „în formă de nucă de Brazilia” și le datează în a doua jumătate a secolului al XII-lea și primii ani ai secolului al XIII-lea¹⁹. În exemplificările aduse în sprijinul acestei încadrări, întâlnim piese de corespondență tipologică perfectă în spada de la Züricher Landesmuseum (cca. 1200)²⁰, de la Rouen (cca. 1200)²¹ sau de la Leipzig (1175–1200)²². În materialul german, paralelele sunt destul de numeroase, cele mai apropiate exemplare fiind spadele de la Worpswede

¹³ Pinter 1999, 98.

¹⁴ Hoffmeier 1954, 188.

¹⁵ Pinter 1986, 184–188; Pinter 1987, 363–367; Pinter 1999, 123–127.

¹⁶ Herzberg 1981, 30 sqq.

¹⁷ Schulze-Dörlamm 1995 (cu bibliografia)

¹⁸ Schulze-Dörlamm 1995, 25, Fig. 9.

¹⁹ Hoffmeier 1954, 12–18.

²⁰ Hoffmeier 1954, II, Pl. VI-c.

²¹ Hoffmeier 1954, II, VI-e.

²² Hoffmeier 1954, II, Pl. VI-f.

din Saxonia inferioară și Espenhein în apropiere de Leipzig, datate în secolele XI-XII²³. În tipologia propusă de M. Aleksić, pentru întregul spațiu al Europei de sud-est, piese asemănătoare sunt definite de „Tip B1, X, 1” paralela cea mai apropiată fiind spada descoperită în Croația, în apropiere de Koprivnica (Fig. 5), se pare în vechea albie a Dravei²⁴, respectiv o piesă fragmentară descoperită nu foarte departe de Deta, la Vojlovica-Pančevo²⁵ (Fig. 6). Dintre piesele păstrate în Transilvania, corespondența tipologică cea mai clară o reprezintă spada cu buton ornamentat, păstrată la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca²⁶ (Fig. 7). În clasificarea întocmită de R. E. Oakeshott, spade asemănătoare sunt integrate tipului de spade „XI”, mai exact lamă XI, buton A, gardă 1²⁷, pentru care cea mai clară exemplificare o reprezintă tot spada de încoronare din tezaurul imperial de la Viena²⁸ (Fig. 8). Strict tipologic, spada de la Deta s-ar încadra deci în grupa I, tip XI, A-1 după Oakeshott, ceea ce cronologic ar corespunde începutului de secol XIII²⁹ sau, în „combinația 18, lamă-mâner-gardă” propusă de Geibig, adică la cumpăna veacurilor XII-XIII³⁰.

Vom căuta în continuare să analizăm comparativ spada de la Deta, în raport cu exemplarul cel mai celebru, spada numită „a Sfântului Mauricius”, din tezaurul de la Viena și spada descoperită în același mediu geografic al Banatului, în poiana Prisăcii.

Lama spadei de la Deta se aseamănă cel mai mult cu cea a spadei de la Viena, (953 mm), fiind însă cu 38 mm mai scurtă, dar cu 41 mm mai lungă decât lama spadei din Poiana Prisăcii (874 mm). Din punct de vedere morfologic, lamele celor trei spade sunt însă de aceeași factură, pentru lovit și împuns, o mică diferențiere putând fi făcută doar pe baza șențuirilor mediane, care în cazul spadei de la Viena sunt mai înguste și mai puternic profilate, ceea ce, în general, duce spre o datare mai recentă³¹. Concluzionând, am putea spune că lama spadei de la Deta este puțin mai arhaică decât cea a spadei de la Viena și cam de aceeași factură cu cea din Poiana Prisăcii.

Ansamblul mânerului spadei de la Deta pare să confirme această situație tipologică și cronologică. Spada noastră are cel mai scurt mâner (85 mm) în timp ce spada din Poiana Prisăcii este prevăzută cu cel mai lung mâner (116 mm). Mânerul extrem de scurt al spadei de la Deta, chiar greu de cuprins cu o mână înmănușată în zale, este, de asemenea, criteriu de coborâre a datării. Pe de-altă parte, această dimensiune poate fi variabilă, în funcție de dorința comanditarului armei și, eventual, al mărimii mâinii acestuia.

Mult mai semnificativă în sens tipologic și cronologic este dimensiunea gârzii, elementul defensiv al oricărei spade, cu care se pot bara sau devia loviturile inamicului.

²³ *** *Das Reich der Salier* 1992, 102–106.

²⁴ Aleksić 2007, 120, Fig. 33; cat. nr. 323.

²⁵ Aleksić 2007, 36, Fig. 6; cat. Nr. 228.

²⁶ Horedt 1957, 335; Horedt 1986, 149, Fig. 62–2.

²⁷ Oakeshott 1964, 24 sq, 31 sqq, 93, 113.

²⁸ Oakeshott 1964, Pl. 4, 5.

²⁹ Oakeshott 1964, 24, 31, 93, 113.

³⁰ Geibig 1991, 149–150.

³¹ Schulze-Dörlamm 1995, 19.

Așa cum s-a arătat mai sus, gărzile scurte și masive indică o datare mai timpurie. În acest sens, garda spadei de la Deta, cu cei 162 mm pe care îi măsoară, este mai scurtă decât cea a spadei de la Viena (197 mm) și mult mai scurtă decât cea a spadei din Poiana Prisăcii (220 mm).

Butoanele celor trei spade sunt foarte asemănătoare ca formă și cu dimensiuni ce diferă extrem de puțin, motiv pentru care nu putem face o diferențiere cronologică sau tipologică. Eventual se poate confirma opinia lansată în unele tipologii, conform cărora butonul nu este cel mai bun element de încadrare cronologică și tipologică, deși pe acesta se bazează în general studiile mai vechi³².

Reprezentările din plastica medievală ce reproduc spade asemănătoare celei de la Deta sunt destul de numeroase și databile în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XIII-lea. Exemple clare în acest sens se întâlnesc pe altarul de la Klosterneuburg, executat de Nicolaus din Verdun la 1181³³ (Fig.9), pe potirul de la Trzemeszno, databil în ultimul sfert al secolului al XII-lea³⁴, sau în catedrala din Wechselburg, în efigia contelui Dedo von Wettin, executată la 1230³⁵ sau pe placa de mormânt a lui Wiprecht von Groitzsch, marcgraf de Maisen, decedat în 1124³⁶ (Fig. 10); dar, probabil cea mai cunoscută reprezentare este cea a marografului Hermann de Meisen, din Domul de la Naumburg, realizată în jurul anului 1250³⁷, o capodoperă a artei gotice, unde celebrul donator poartă o spadă de aceeași factură tipologică cu cea de la Deta (Fig. 11).

Concluzionând, am putea observa că dintre cele trei spade analizate, spada de la Deta pare să fie tipul cel mai arhaic, dar foarte apropiat cronologic și tipologic, în special de spada păstrată la Viena. Aceasta este, de altfel, și piesa studiată cel mai intens și cel mai bine datată, nu doar pe criterii tipologice, ci și din izvoare istorice scrise. Această piesă poate fi datată pe baza izvoarelor scrise, iconografice și a inscripțiilor pe care le poartă, în timpul domniei lui Otto al IV-lea (1198–1218). M. Schulze-Dörlamm, în monografia pe care o dedică acestei spade, prezintă numeroase analogii în mediul european, toate ducând spre o datare la cumpăna secolelor XII–XIII. Având în vedere faptul că Otto al IV-lea, născut în 1177 ca al doilea fiu al lui Henric Leul, și-a petrecut copilăria la curtea unchiului său, regele Angliei, și a devenit încă în 1194 comite de Poitou și duce de Aquitania, autoarea consideră acest tip de spadă ca fiind de proveniență occidentală, eventual franceză, și că a fost spada cu care Otto al IV-lea a fost încoronat în anul 1198 la Aachen³⁸. Prin urmare, dacă spada de la Viena a fost făurită în ultimul sfert al secolului al XII-lea, este probabil ca spada de la Deta să fie datată în a doua jumătate a aceluiași secol XII, fiind folosită probabil pe toată durata secolului al XIII-lea. Desigur, spada de la Viena reprezintă vârful tehnologic al epocii, fiind folosită

³² Ruttkay 1975, 127–130; Pinter 1999, 92 sqq.

³³ Buchauser 1982, 133sq.

³⁴ Skubiszewski 1982, 256–261.

³⁵ Oakeshott 1964, 87.

³⁶ Fiedler, Fiedler 2014, 88–97.

³⁷ Schulze-Dörlamm 1995, 25.

³⁸ Schulze-Dörlamm 1995, 30.

înainte de a deveni armă ceremonială, de către unul dintre cei mai importanți monarhi europeni, în timp ce despre spada de la Deta, datorită lipsei unor semne de atelier, nu putem spune nici măcar dacă provine din Occident, ca piesă de import, sau dacă a fost făurită în zona noastră. Este cert, cel puțin din momentul publicării fierăriei de secol XIII de la Șelimbăr, în care au fost descoperite lame și elemente componente ale unor spade în curs de prelucrare, că astfel de arme puteau fi produse și în Transilvania³⁹. Cât despre durata de folosire a unor astfel de piese, aceasta se putea prelungi și peste un veac, având în vedere că în secolul al XIII-lea nu apar schimbări majore în organizarea militară și nici schimbări revoluționare în arsenalul armatelor vremii. În plus, dacă spada a ajuns în posesia unor luptători ce nu se aflau în vârful ierarhiei militare și a elitelor politice, spada putea fi folosită încă și mai mult timp, cum demonstrează o gravură executată de Albrecht Dürer, artist cunoscut pentru acuratețea reprezentărilor sale, în 1494, în care un țăran poartă o spadă cavalerescă tipică secolului al XIII-lea⁴⁰ (Fig. 12).

BIBLIOGRAFIE

- Aleksić 2007,
M. Aleksić, *Medieval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade, 2007.
- Buchauser 1982,
H. H. Buchauser, *Der Klosterneuburger Altar des Nikolaus von Verdun aus dem Jahre 1181, in Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter*, în *Metallkunst*, Berlin, 1982.
- Fiedler, Fiedler 2014,
F. Fiedler, U. Fiedler, *Lebensbilder aus der Oberlausitz*, Bischofswerda, 2014, 88–97.
- Forrer 1905,
R. Forrer, *Die Schwerter und Dolche in ihrer Formentwicklung*, Leipzig, 1905.
- Herzberg 1981,
A. J. Herzberg, *Der Heilige Mauritius. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Mauritiusverehrung*, în *Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte*, 42, 1981.
- Hoffmeier 1954,
A. Bruhn de Hoffmeier, *Middelalderens tvaeggede svaerd*, I-II, København, 1954.
- Horedt 1957,
K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos, Kolozsvár*, 1957, 334–348.

³⁹ Horedt 1957, 335

⁴⁰ Marica 1984.

Horedt 1986,

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

Geibig 1991,

A. Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, Offa, 71, 1991.

Kirpicnikov 1976,

A.N. Kirpicnikov, *Russische Körper-Schutzwaffen des 9.-16. Jahrhunderts*, în *Waffen und Kostümkunde*, 18-1, 1976.

Marica 1984,

V. Guy Marica, *Dürer*, București, 1984.

Oakeshott 1964,

R. E. Oakeshott, *The Sword in the Age of Chivalry*, London, 1964.

Petersen 1919,

J. Petersen, *De norske vikingesverd, En typologisk-kronologisk studie over vikingetidesk vaaben*, în *Videnskapsselskabet Skr.2, Hist.-Filos*, Kristiania, 1919, 138-167.

Pinter 1986,

Z. K. Pinter, *Considerații privind o spadă medievală din Valea Bistrei, județul Caraș Severin*, în *SCIV(A)*, 2, 1986, 184-188.

Pinter 1987,

Z. K. Pinter, *Spadele medievale din colecția Muzeului Județean de Etnografie și Istorie Locală din Caransebeș, (Tipologie, corespondențe în arta figurativă)*, în *Banatica*, 9, 1987, 363-367.

Pinter 1999,

Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, Reșița, 1999.

*** *Das Reich der Salier* 1992,

*** *Das Reich der Salier (1024-1125), Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz*, Sigmaringen, 1992.

Ruttkay 1975,

A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, în *SlArch*, XXIII, 1, 1975.

Schulze-Dörlamm 1995,

M. Schulze-Dörlamm, *Das Reichsschwert. Ein Herrschaftszeichen des Saliers Heinrich IV und des Welfen Otto IV*, Sigmaringen, 1995.

Skubiszewski 1982,

P. Skubiszewski, *Die Bildprogramme der romanischen Kelche und Patenen*, in *Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter*, in *Metallkunst*, Berlin, 1982.

THE MEDIEVAL SWORD FROM DETA

Abstract

The sword from Deta is an item found today in the collections of the City Museum of Deta (Timiș County). We do not know where did it came from or when it was discovered. It has a length of 1065 mm, from which 915 mm are reserved for the blade. The convergent edges of the blade indicate that the sword was used both for strike and thrust. The grip is short and made from the same metal bar as the blade. The guard is straight and rectangular in section. The grip is closed by a lenticular pommel. From the multitude of similar items we find one in the same geographical area at Poiana Prisăcii (Caraș-Severin County). The most famous similar item is the ceremonial sword used at the crowning of German kings and emperors and found today in the imperial treasury from Viena.

The sword from Deta seems to be the most archaic type from the three analyzed swords, chronologically and typologically much closed especially to the sword preserved in Vienna. This one is in other respect the most intensive investigated piece, both on the basis of typological criteria and of written historical sources. On the basis of written and iconographic sources, as well as on the inscriptions it presents, this item may be dated to the age of Otto IV (1198–1218). Consequently, if the Vienna sword was made during the last quarter of the 12th century, it is possible that the Deta sword be dated to the second half of the same century and probably it was in use all along the 13th century. Certainly, the sword from Vienna is at the top of the age's technology, being used by one of the most important monarch in Europe, before becoming a ceremonial weapon, whiles, given the lack of a workshop signs, we cannot say even whether the sword from Deta comes from the Occident as an imported piece, or it was made in our area.

Fig. 1. Spada medievală
de la Deta / Medieval
Sword in Deta

Fig. 2. Spada medievală
de la Deta / Medieval
Sword in Deta

Fig. 3. Mânerul și garda spadei de la
Deta / The Hilt with the pommel and the
guard of the medieval sword from Deta

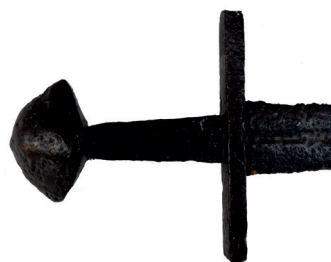

Fig. 4. Mânerul și garda spadei de la
Deta / The Hilt with the pommel and the
guard of the medieval sword from Deta

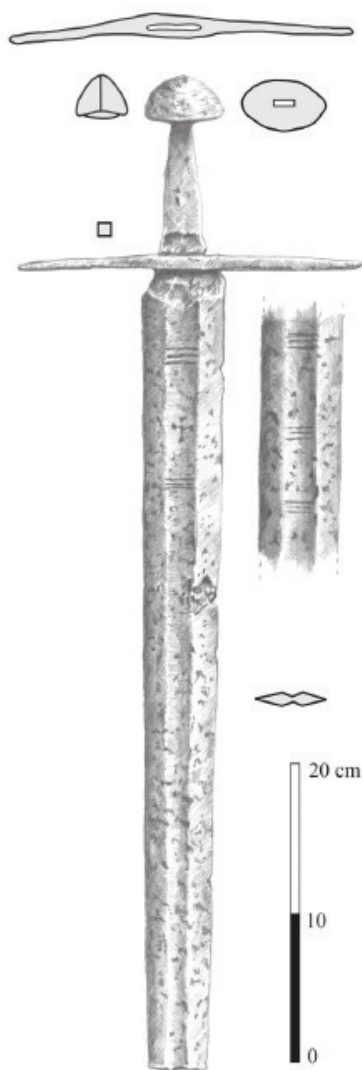

Fig. 5. Spada de la Koprivnica
(după Aleksic) / Sword in
Koprivnica (after Aleksic)

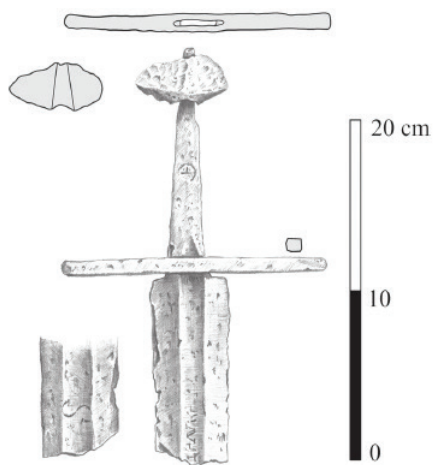

Fig. 6. Spada de la Vojlovica-
Pancevo (după Aleksic) / Sword in
Vojlovica-Pancevo (after Aleksic)

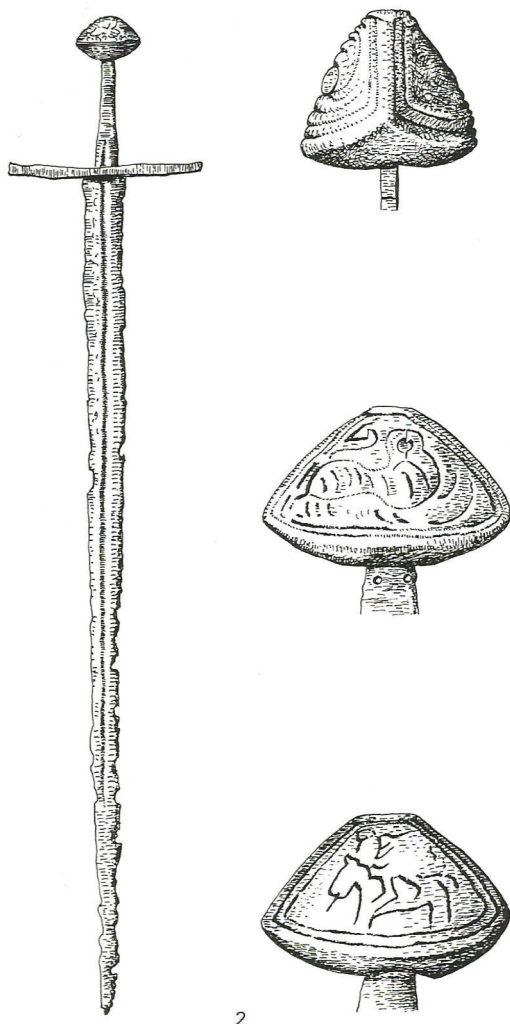

Fig. 7. Spada de la Cluj (după Horedt)
/ Sword in Cluj (after Horedt)

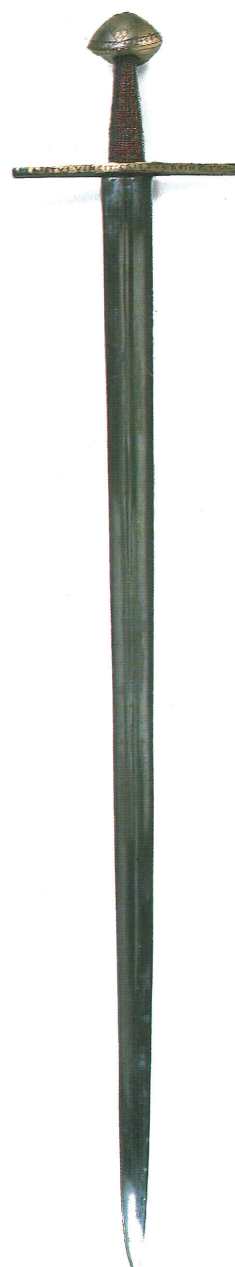

Fig. 8. Spada de la Viena
(după Schulze Dörlamm)
/ Sword in Vienna (after
Schulze-Dörlamm)

Fig. 9. Altarul relizat de Nicolaus de Verdun (Klosterne uburg) / Nicolaus of Verdun's Altar (Klosterneuburg)

Fig. 10. Efigia funerară a lui Wiprecht von Groitzsch / Wiprecht of Groitzsch's tomb effigy

Fig. 11. Hermann von
Meißen, Naumburg cca.1250
/ Hermann of Meissen,
Naumburg cca 1250

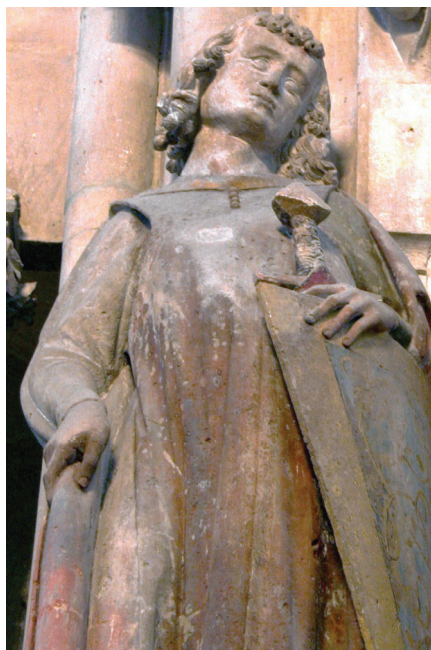

Fig. 12. Albrecht Dürer,
Trei țărani stând de vorbă
/ Albrecht Dürer, Three
Peasants in Conversation

CÂTEVA AMĂNUNTE DESPRE COMPLEXELE ARHEOLOGICE C₂₃ DIN SITUL DE LA TURDAȘ- LUNCĂ, JUD. HUNEDOARA (II). SĂPĂTURILE PREVENTIVE ALE ANULUI 2011

Sabin Adrian Luca, Florentin Perianu, Sergiu Chideșa***

Cuvinte cheie: cultura Turdaș, eneolitic timpuriu, Transilvania, România

Keywords: Turdaș culture, early Eneolithic, Transylvania, Romania

Situl arheologic de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara) este unul binecunoscut în bibliografia de specialitate din România¹. Cultura Turdaș se dezvoltă în Transilvania în eneoliticul timpuriu².

Săpăturile preventive din anul 2011 au fost continuate și între anii 2014–2016 ducând la descoperiri bine individualizate, turdășene. S-au publicat mai multe articole și studii despre această cultură. Scopul acestor rânduri este acela de a individualiza un complex arheologic al cercetărilor preventive realizate în anul 2011³, C₂₃ (plan 1–3).

Descrierea complexului

Locuința C₂₃ a fost incendiată, urmele incendiului fiind identificate și la celelalte complexe contemporane cu C₂₃, ceea ce presupune un eveniment care a distrus complexele adâncite din sector A (plan 1).

Acesta este suprapus de șanțul C₁₄, ceea ce presupune construcția sistemului de fortificație posterior incendiului violent care l-a mistuit. Aceeași secvență stratigrafică este întâlnită și în cazul complexului C₁₃ (cu material apropiat ca și factură de C₂₃) care este tăiat de șanțul C₁₀⁴. Toate aceste complexe adâncite, contemporane – cu excepția C₁₄ (acesta taie – plan 1b și 3, dreapta – complexul publicat acum) cu C₂₃, sunt foarte bogate în material ceramic întregibil și în unelte complete ceea ce presupune

* Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu; Muzeul Național Brukenthal, e-mail: sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro; sabin.luca@brukenthalmuseum.ro

** Muzeul Național Brukenthal, e-mail: perianu.florentin@brukenthalmuseum.ro; sergiu.mihail.chidesa@gmail.com

¹ Pentru bibliografia generală vezi: Luca 2001.

² Luca 2001, p. 95–152.

³ Luca *et alii* 2011.

⁴ Luca, Suciu 2014; Luca, Suciu 2016.

un abandon rapid, explicabil în cazul incendiului. Poate că domnul C. Suciu, critic al propriilor interpretări din momentul în care făcea parte din echipa noastră, va avea resursele necesare să critice, în stil propriu, aceste observații⁵.

Umplutura complexului C₂₃ este neagră, pigmentată cu cărbune și chirpici (plan 3). Adâncimea complexului este de -2,2 m (față de nivelul de călcare actual) și are o lungime de 7,1 m și lățime de 4,45 m.

În noile cercetări din 2011 se observă, în sector A (spre estul extrem al săpăturilor – plan 1a), și alte construcții ale acestui orizont care este – după observațiile noastre – al treilea moment de arhitectură din situl de la Turdaș, săpăturile vechi, 1992–1995 (nivelul II-superior) (plan 1b)⁶, iar în cele ale anilor 1996–1998 s-a identificat și un nivel care căpăcuiește nivelul II-superior, către estul sitului⁷. Faptul că aceste construcții cu etaj, dreptunghiulare la bază, sunt de dimensiuni mult mai mici (plan 1b) decât cele din „cartierele” cercetate de noi în centrul-vestic al așezării⁸, ne face să gândim la o etapizare a apariției acestui tip de construcții la Turdaș (dinspre cele de dimensiuni mai mici, izolate, spre cele aglomerate în cartiere, cu două-trei etape de construcție/reconstrucție). În zona A se pare că avem cele mai vechi construcții de suprafață cu fundație patulateră susținută de stâlpi masivi din lemn (plan 1b).

Descrierea materialului arheologic ceramic

Fig. 1. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-albicios; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: incizii, împunsături alungite.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cafeniu cu flec brun; amestec: nisip, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: bandă punctat-incizată.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: brun cu flec gălbui; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: roșcat; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii, puncte.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec brun; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică, ocră; netezire: bună; ardere: bună; decor: bandă punctat-incizată.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: roșcat; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mică; netezire: slabă; ardere: foarte bună; decor: incizii, puncte.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: brun-deschis cu flec brun-închis; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: bandă punctat-incizată.

⁵ Suciu 2015.

⁶ Luca 2001.

⁷ Luca *et alii* 2017.

⁸ Lazarovici *et alii* 2014.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: bandă punctat-incizată.

9. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii, puncte.

10. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: puncte.

11. Categorie: fină; culoare exterioară: gri cu flec cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: bandă punctat-incizată.

12. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: bandă punctat-incizată.

Fig. 2. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-albicios; culoare interioară: cărămiziu-albicios; amestec: nisip, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-albicios; culoare interioară: cărămiziu-albicios; amestec: nisip fin, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii, puncte.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii fine.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: puncte.

7. Categorie: semifină; culoare exterioară: brun-închis; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip cu granulație mare, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

9. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

10. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: impresiuni realizate cu un obiect.

11. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec gri-cenușiu (blacktopped); culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: impresiuni realizate cu un obiect.

12. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-închis; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, mică; netezire: bună; ardere: bună.

13. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

14. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, ocru; netezire: bună; ardere: foarte bună.

15. Categorie: grosieră; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip cu granulație mare; netezire: bună; ardere: bună.

16. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: incizii fine.

17. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

Fig. 3. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

3. Categorie: semi-fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu-albicios; amestec: nisip, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: brun-cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu cu flec roșcat; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, măr; netezire: slabă; ardere: bună.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: bună.

9. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii, puncte.

10. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună (urme de lustruire la exterior); ardere: foarte bună.

11. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec brun-închis (blacktopped); culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună.

12. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

13. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

14. Categorie: semifină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: cafe-niu-albicios; amestec: nisip, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

Fig. 4. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: negru-cenușiu; culoare interioară: negru-cenușiu; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, măr; netezire: slabă; ardere: bună.

3. Categorie: grosieră; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: brun-roșcat; amestec: nisip cu granulație mare, ocru; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin, măr, ocru; netezire: bună; ardere: bună.

5. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip cu granulație mare, măr, ocru; netezire: bună; ardere: bună; decor: împunsături.

6. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu-albicios; amestec: nisip, ocru; netezire: slabă; ardere: bună; decor: impresiuni realizate cu un obiect, pe buza vasului.

Fig. 5. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu cu flec brun-închis (blacktopped); culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu cu flec brun-închis; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: brun; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună (prezintă urme de slip căzut); ardere: foarte bună.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec negru-cenușiu; culoare interioară: negru-cenușiu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: brun-roșcat; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: incizii fine.

Fig. 6. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, ocru; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-albicios; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii.

4. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip, mâl; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: brun; culoare interioară: brun; amestec: nisip fin, mâl, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: aplicație pe buza vasului.

6. Categorie: grosieră; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip cu granulație mare; netezire: slabă; ardere: bună.

Fig. 7. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, mâl, mică; netezire: bună; ardere: bună.

2. Categorie: grosieră; culoare exterioară: brun-închis; culoare interioară: brun-închis; amestec: mică, nisip cu granulație mare; netezire: slabă; ardere: bună.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-roșcat cu flecuri; culoare interioară: brun; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună; ardere: bună.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună.

5. Categorie: semifină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: negru-cenușiu; culoare interioară: negru-cenușiu; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună (urme de slip căzut, la exterior); ardere: foarte bună.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip, mâl, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: incizii, împunsături.

Fig. 8. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: brun-roșcat; amestec: nisip fin; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip fin, mâl, ocră; netezire: foarte bună; ardere: bună.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec brun-închis (blacktopped); culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: foarte bună; ardere: bună.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec cenușiu; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii, împunsături.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin, mâl, mică, ocră; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii, împunsături.

9. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec brun; culoare interioară: cărămiziu cu flec brun; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

Fig. 9. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-albicios; culoare interioară: cărămiziu-albicios; amestec: nisip fin; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, ocru; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, ocru; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, împunsături.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii, puncte.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: brun-deschis; amestec: nisip fin; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii.

Fig. 10. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: bună; ardere: bună; decor: pictură cu bitum.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: gri-gălbui; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, măr, mică; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: pictură cu bitum.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună (urme de lustruire la exterior); ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: pictură cu bitum pe exterior și interior.

9. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

10. Categorie: fină; culoare exterioară: gri-gălbui; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

Fig. 11. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: bună; ardere: bună.

2. Categorie: semifină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: brun-roșcat; amestec: nisip cu granulație mare, mâl; netezire: bună; ardere: bună.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip fin, mâl, ocră; netezire: slabă; ardere: bună.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu cu flec brun; culoare interioară: cafeniu cu flec brun; amestec: nisip fin, mâl; netezire: bună; ardere: bună.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, mâl; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii, împunsături.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-roșcat; culoare interioară: brun-roșcat; amestec: nisip, mâl; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: incizii.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: cafeniu; culoare interioară: brun; amestec: nisip fin; netezire: bună; ardere: slabă; decor: incizii.

8. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: bună; ardere: foarte bună; decor: bandă punctat-incizată.

9. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec brun; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip, mică; netezire: bună; ardere: foarte bună.

Fig. 12. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-închis; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: incizii.

2. Categorie: semifină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip, mâl; netezire: bună; ardere: slabă; decor: incizii, puncte.

3. Categorie: semifină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: cafeniu; amestec: nisip; netezire: bună; ardere: bună.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-cenușiu; culoare interioară: cărămiziu-albicios; amestec: nisip fin, mâl; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: benzi incizate umplute cu împunsături scurte, incizii, creștături.

5. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-închis cu flecuri gălbui; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, mâl, mică; netezire: bună; ardere: bună.

6. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, mâl; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii.

7. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip, mică; netezire: slabă; ardere: bună; decor: impresiuni pe fundul vasului.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-închis; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: incizii pe fundul vasului.

9. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu-albicios; culoare interioară:

cărămiziu-albicios; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună; ardere: foarte bună; decor: două incizii perpendiculare, pe fundul vasului.

10. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-închis cu flec gălbui; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip, mică; netezire: bună; ardere: bună; decor: două incizii perpendiculare, pe fundul vasului.

Fig. 13. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică.

1. Categorie: fină; culoare exterioară: brun-deschis; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, măr, mică, ocru; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: incizii pe fundul vasului.

2. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: incizii perpendiculare, pe fundul vasului.

3. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu cu flec brun-închis; culoare interioară: brun-închis; amestec: nisip fin, măr; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: impresiune pe fundul vasului.

4. Categorie: fină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip fin, măr, mică, ocru; netezire: bună; ardere: bună; decor: incizii pe fundul vasului.

5. Categorie: grosieră; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip cu granulație mare; netezire: slabă; ardere: bună; decor: incizii pe fundul vasului.

6. Categorie: semifină; culoare exterioară: cafeniu-albicios; culoare interioară: cafeniu-albicios; amestec: nisip, mică; netezire: slabă; ardere: bună; decor: pictură de culoare brun-închis.

7. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, mică, puțin măr; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: pictură cu bitum.

8. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, mică, puțin măr; netezire: foarte bună; ardere: bună; decor: pictură cu bitum.

9. Categorie: semifină; culoare exterioară: cărămiziu; culoare interioară: cărămiziu; amestec: nisip, mică; netezire: slabă; ardere: bună; decor: pictură de culoare brun-închis.

10. Categorie: fină; culoare exterioară: gri; culoare interioară: gri; amestec: nisip fin, mică; netezire: foarte bună (urme de lustruire la exterior); ardere: foarte bună; decor: pictură cu bitum.

11. Fragment de os, decorat cu pictură de culoare brun-închis.

Caracteristici generale ale ceramicii

Factura ceramicii ilustrate este:

- fină: foto 5, 7; pl. I, III; Fig. 1/1–12; 2/1–17; 3/1–13; 4/1–4; 5/1–7; 6/1–5; 7/1, 3–4, 6–7; 8/1–9; 9/1–8; 10/1–10; 11/1, 3–7; 12/1, 4–6, 8–10; 13/1–4, 7–8, 10;
- semifină: foto 6, 8; pl. II, IV; Fig. 3/14; 4/5–6; 7/5; 11/8–9; 12/2–3, 7; 13/6, 9;

– grosieră: Fig. 6/6; 7/2; 13/5.

Formele ceramicii sunt⁹:

– A_1 – strachină simplă cu pereții evazați într-un unghi de $45^{\circ 10}$; variantă fără ornament, simplă¹¹ (foto 5, 8; pl. I, IV; Fig. 5 – variantă cu buza trasă, ușor, spre interior; 2–3, 5–6; 6/4; 8/1, 6; 8/9; 9/2–4, 5 – variantă cu buza trasă, ușor, spre interior, 8);

– A_{1a} – strachină simplă cu pereții evazați într-un unghi de 45° , patrulateră (Fig. 8/1; 11/3–4, 6–8; 12/1–4; 13/4, 6–7 – din cauza fragmentării excesive nu putem face și raportarea la varianta A_{2a});

– A_{1b} – strachină simplă cu pereții evazați într-un unghi de 45° și patru protome alveolate pe buza (Fig. 6/5);

– A_{1c} – strachină simplă cu pereții evazați într-un unghi de 45° și cu fundul oval (Fig. 11/9; 13/5 – vase nemaiîntâlnite de noi – până acum – la Turdaș);

– A_2 – strachină simplă cu pereții evazați într-un unghi mai mare de 45° (Fig. 5/4, 7 – varianta A_4);

– A_4 – vas bitronconic nemaiîntâlnit de noi la Turdaș (Fig. 8/7 – variantă la A_{4c}^{12});

– B_1 – strachină adâncă cu pereții aproape drepți (Fig. 7/7);

– B_2 – strachină adâncă cu pereții aproape drepți, ușor arcuiți (Fig. 8/8);

– B_3 – strachină adâncă cu pereții arcuiți (foto 6–7; pl. II-III; Fig. 6/2–3).¹³

– B_4 – strachină adâncă cu pereții arcuiți, mai înalți (Fig. 7/5);

– B_8 – strachina adâncă cu pereții arcuiți spre exterior, bitronconică (Fig. 13/6);

– C_2 – oală profilată, globulară, cu buza perpendiculară pe burta recipientului (Fig. 4/3; 6/1; 10/8 – variantă a formei la specia fină, pictată);

– C_3 – Fig. 10/1, 7, 9 – variante ale formei la specia fină, pictată;

– D_1 – oală globulară, cu burta ușor arcuită și fără buză (Fig. 7/1–2, 4, 6 – variantă puternic arcuită; 8/5; 9/1; 10/10 – variantă a formei la specia fină, pictată);

– D_2 – oală globulară, cu burta ușor arcuită și buza scurtă (Fig. 4/4; 7/3; 8/3);

– D_3 – oală globulară, cu burta arcuită și buza scurtă (Fig. 8/2);

– D_5 – oală globulară, plată, cu gâtul recipientului drept și mai înalt, cu toarte-apucători (Fig. 4/5–6; 12/5);

– F_1 – amforă cu pereții prelungi și gâtul înalt, cilindric (fig.);

– G_2 – „tavă de pește”, ovală, cu pereții arcuiți cu tendință de evazare și toarte-apucători (Fig. 6/6);

– G_4 – „tavă de pește”, ovală, cu scobitură pentru scurgerea lichidului sau pentru feștila de ardere (Fig. 11/9 – vas opaiț?);

– I_1 – plin, cu gaura postamentului ușor arcuită și talpa lată (Fig. 11/1);

– I_5 – cu postamentul inelar și gaura ușor pronunțată (Fig. 11/3);

– I_{5a} – cu postament inelar și scobitură pronunțată (Fig. 11/2 – variantă cu peretele piciorului perpendicular pe bază);

⁹ Pentru situl de la Turdaș, vezi: Luca 2001, p. 57–65; planșele I-III (pentru toată cercetarea).

¹⁰ Luca *et alii* 2013, 13/jos.

¹¹ Luca *et alii*, 17/jos.

¹² Luca 2001, pl. III/varianta A_{4c} .

¹³ Luca *et alii* 2013, 18/sus.

– J₃ variantă a formei: altărașe care poate fi patrulateră – (Fig. 4/2).

În sfârșit, remarcăm – rar este drept – buzele despărțite de corpul vasului prin efectul numit *lippenrand* cu buza îngroșată (Fig. 6/2; 8/1; 10/7, 9) și buza tăiată drept (Fig. 10/10).

Decorul ceramicii este:

- *incizat* – triunghiuri incizate, la aproximativ 45°, în registre opuse (foto 8; pl. I);
 - triunghiuri incizate care pornesc de sub buză, bordate cu benzi incizate, toate umplute cu impresiuni/tăieturi scurte în manieră turdășeană (Fig. 8/9; 9/2, 4; 11/8 – spre fundul vasului unghiul de intersecție a benzilor incizat-punctate se rotunțește; 11/6 – cu vârful orientat spre fundul vasului; 12/2);
 - incizii realizate în manieră turdășeană, benzi paralele cu buza/sub buză cu altele triunghiulare pornind din cele de sub buză; umplute cu impresiuni/tăieturi scurte, paralele (foto 6; pl. II; Fig. 1/2, 4–5, 7–10, 12; 2/2–4, 7–9, 12–13, 17; 3/3, 9, 12–13; 4/3; 8/8; 9/1);
 - la vasele patrulate ornate în acest mod se accentuează, uneori, unghiul patrulater cu incizii scurte, încălecate de jos în sus (Fig. 12/4);
 - la vasele patrulate apare, uneori, o bandă de accentuare a părții inferioare a fundului formată doar din impresiuni/tăieturi grupate în bandă, fără accentuare cu incizie (Fig. 12/6);
 - incizii realizate în manieră turdășeană, benzi paralele cu buza/sub buză, cu altele unghiulare pornind din cele de sub buză, umplute cu impresiuni/tăieturi grupate (Fig. 2/1; 3/6);
 - incizii realizate în manieră turdășeană, suprafețe mari mărginite de incizii; umplute cu impresiuni/tăieturi scurte pe întreg registrul (Fig. 1/1, 3, 6; 4/5; 6/4; 8/6; 11/4–5);
 - benzi realizate în manieră turdășeană, umplute cu impresiuni/tăieturi scurte și paralele, perpendiculare pe buză (Fig. 9/5);
 - incizii realizate în manieră turdășeană, fără o rigurozitatea obișnuită a decorului (Fig. 9/8);
 - benzi incizate umplute cu puncte impresate cu un băț sau un obiect din os (Fig. 1/11);
 - incizii paralele, grupate câte două-trei (Fig. 2/16);
 - tăieturi scurte sub buză, perpendiculare pe aceasta din care pornesc incizii oblice (Fig. 9/7);
 - tăieturi scurte pe proximitatea maximă a burții vasului (Fig. 2/10–11);
 - buze ornamentate cu tăieturi scurte, pe partea superioară (Fig. 4/6).
- *semne incizate*
 - pe tot vasul
 - ornament cu valențe antropomorfe, incizat (Fig. 9/3);
 - ornamente sacre (Fig. 12/1).
 - la baza vasului

- 7 incizii scurte perpendiculare pe o alta; pe partea opusă celor 7 incizii se află o alta, oblică, scurtă, puțin depărtată (Fig. 11/7);
- pe fundul vasului
- Fig. 12/7 – 4 impresiuni/incizii paralele, perpendiculare pe colțul fundului, vasul fiind patrulater;
- Fig. 12/8 – semn specific turdășean, om stilizat;
- Fig. 12/9; 13/4 – cruce;
- Fig. 12/10; 13/2 – cruce sau simbol antropomorf;
- Fig. 13/1 – 4 linii paralele dispuse pe mijlocul fundului vasului;
- Fig. 13/5 – incizie centrală pe care se realizează, către capăt, câte patru incizii scurte/impresiuni perpendiculare, stânga-dreapta.
- *semne prin impresiune*
 - pe fundul vasului
 - Fig. 13/3 – o impresiune rotundă pe mijlocul fundului vasului.
- *ornamente pictate*
 - cu negru, pictura are tendința să se desprindă de pe suprafața vasului și este lucioasă¹⁴ (Fig. 10/2 – fragmentul ceramic este de culoare roșie; 3 – fragmentul ceramic este de culoare cenușiu deschis și 4–5, 7–9¹⁵) – fragmentele ceramice sunt de culoare cenușie; motivele pictate reflectă moda turdășeană de acoperire cu ornament a corpului vasului (ca și în cazul inciziei): buza vasului este acoperită cu vopsea (uneori și pe interior – Fig. 10/8¹⁶) și din această tușă plasată pe buză pornesc motive triunghiulare, fie în benzi triunghiuri terminate cu tușe scurte, perpendiculare pe capătul triunghiului (Fig. 10/4–5, 7, 9), iar la Fig. 13/7–8, 10 sunt aceleași tipuri de ornamente și – în sfârșit – posibile ornamente curbilinii (Fig. 10/8).
 - cu brun (Fig. 10/1, 6, 10); motivul fragmentului de la Fig. 10/1 nu poate fi bănuț; cele de la Fig. 10/6, 10 par a fi identice cu cele anterior descrise – pictate cu negru, iar în cazul de la Fig. 10/10 vasul este bine lustruit. Fragmentul de la Fig. 13/6¹⁷ este ornamentat cu o linie oblică, de la buză spre fund, iar cel de la Fig. 13/9 are – după toate aparențele – o dâră de vopsea prelinsă spre fundul vasului într-o manieră întâlnită de câteva ori la Turdaș, și nu numai.
- Toarte* – perforate orizontal – Fig. 2/13–14; 3/1, 7, 9–11; 4/1; 8/6, 8;
- cu atribute antropomorfe sau zoomorfe – Fig. 3/1;
- perforate vertical – Fig. 3/5; 10/6; 12/5;
- neperforate

¹⁴ Observația H. Dumitrescu este identică cu a noastră: Lazarovici, Dumitrescu 1985–1986, 9.

¹⁵ Dumitrescu 1984, pl. I/1, 3–6; II/1–2, 4–8, 14–15; Lazarovici, Dumitrescu 1985–1986, 9, pl. I/1, 3–6; II/1–2, 4–8, 14–15 – de fapt aceleași planșe.

¹⁶ Dumitrescu 1984, pl. I/9; Lazarovici, Dumitrescu 1985–1986, pl. I/9 – de fapt aceleași planșe.

¹⁷ Lazarovici, Dumitrescu 1985–1986, 9, pl. II/13 este pictat cu roșu; asemănătoare – ca idee de decorare – sunt și vasele de la pl. II/11 (care pare a fi desenat întors la 180°) și II/12. Mai interesant este faptul că se declară la pagina 9 că aceste vase sunt bine lustruite (ca și Fig. 10/10 la noi), fiind vopsite cu negru sau culoare închisă (pl. II/11–12 – citate de noi).

- toarte/apucători – Fig. 2/12, 15–16; 3/2–4, 6, 14; 5/7; 6/6; 7/5;
- cu attribute antropomorfe sau zoomorfe – Fig. 3/8; 13/8;
- gurguie – Fig. 2/17; 3/12, 13; 6/3; 7/6; 8/9;

Plastica

– amuletă, concavă, ornamentată cu incizii subțiri, care sunt realizate în ideea de a se intersecta, dar formând patru planuri inegale ca suprafață care sunt umplute cu incizii mici, oblice. Piesa are toarte/urechi perforate vertical, în prelungirea diametrului maxim.¹⁸

Complexul arheologic C₂₃ este datat prin cercetarea probei RoAMS–46.40 la 5932±29 BP¹⁹. Astfel că această locuință se datează – cronologic relativ și în stratigrafia generală a sitului – la sfârșitul fazei I a culturii (Fig. 14).

Trebuie să mai discutăm câteva lucruri despre pictura din acest complex arheologic (Fig. 10). La Turdaș observăm – în cercetările sistematice – faptul că apare și așa zisa pictură „Tăualaș”²⁰ în complexe precum bordeiul B₄/1995 (nivelul II – infeior)²¹. Asemănările cu ceramica noastră de la Fig. 10/4–5, 7–9 sunt evidente. Noi aminteam, încă din anul 1997²², faptul că asocierile picturii de tip Tăualaș cu ceramica Turdaș sunt evidente²³.

De asemenea, trebuie să reținem că în bordeiul B₁/1992 (nivelul I) s-a descoperit un fragment ceramic pictat înainte de ardere cu o culoare închisă, vasul fiind foarte bine lustruit și de o culoare ciocolatie²⁴. Ce este interesant este faptul că și fragmentul ceramic publicat acum Fig. 10/10 este asemănător cu cel amintit anterior, fie și numai pentru factură, ardere și culoarea picturii.

Cel mai important lucru ni se pare, în acest moment, că putem afirma că pictura cu brun este aplicată și pe oase la Turdaș (Fig. 13/11). Dacă nu ne înșelăm este primul artefact de acest fel descoperit în mediul cultural al culturii Turdaș. Despre folosința acestuia nu putem găsi – deocamdată – explicații.

Aceste observații, dar și faptul că au apărut într-un complex închis, clar turdășean, ne arată – încă o dată – legătura evidentă a picturii de tip Tăualaș, dar și a unei alteia, neluată în considerare până acum din cauza cercetărilor relativ slabe – cantitativ și calitativ – pentru cultura Turdaș. Noile cercetări, de mare anvergură, ne vor permite o redefinire a culturii Turdaș, dar – și mai mult – reconsiderarea legăturilor acesteia cu lumea de la est, dar și de la vestul arealului său de extindere.

¹⁸ Luca *et alii* 2013, 32/mijloc.

¹⁹ Luca *et alii* 2017.

²⁰ Definită ca atare de H. Dumitrescu: Dumitrescu 1984; termen preluat de istoriografie, fără dorință de critică, necunoscându-se clar și pe suprafețe mari stratigrafia și corelațiile stratigrafice de la Deva-Tăualaș. Mai apoi, în colaborare cu Gh. Lazarovici, se face o încadrare a fenomenului, dar în acea epocă a cunoștințelor științifice acumulate: Dumitrescu, Lazarovici 1985–1986.

²¹ Luca 2001, 70, Fig. 28/4–5.

²² Luca 1997, 253, pl. I/1–2; Luca 1997a, 74.

²³ La Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂. Mai apoi, arătăm și alte analogii: Luca 2001, 133 (Călan-La Podină sau Zlaști-Gruul lui Moș).

²⁴ Luca 2001, 70, Fig. 25/1.

BIBLIOGRAFIE

- Dumitrescu 1984,
H. Dumitrescu, *Cercetările arheologice de la Tăualaș-Deva (partea I)*, în *ActaMN*, 21, 1984, 3–44.
- Dumitrescu, Lazarovici 1985–1986,
H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici, *Cercetările arheologice de la Tăualaș-Deva (partea a doua)*, în *ActaMN*, 22–23, 1985–1986, 3–40.
- Lazarovici et alii 2014,
Gh. Lazarovici, S.A. Luca, Gh.V. Natea, C.I. Suci, M. Căstăian, *Turdaș, C sector. Reconstruction of feature or ST 29 based on ethno-archaeological studies*, în *ActaTS*, 13, 2014, 73–112.
- Luca 1997,
S.A. Luca, *Relațiile culturale de la sfârșitul neoliticului dezvoltat dintre Transilvania și ținuturile înconjurătoare*, în *CCDJ*, 2, 1997, 252–262.
- Luca 1997a,
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdașean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₂)*, în *BMA*, 4, 1997.
- Luca 2001,
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă*. I. Campaniile anilor 1992–1995, în *BMA*, 17, 2001.
- Luca, Suci 2014,
S.A. Luca, C.I. Suci, *Sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara, România*, în *Banatica*, 24/1, 2014, 7–24.
- Luca, Suci 2016,
S.A. Luca, C.I. Suci, *The Eneolithic fortification system of Turdaș-Luncă, Hunedoara County, Romania*, în *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, Krosno, 2015, 43–60.
- Luca et alii 2011,
S.A. Luca (coord.), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (jud. Hunedoara). Campania 2011*, în *BB*, 2011.
- Luca et alii 2013,
S.A. Luca, A. Georgescu, Gh.V. Natea, R.M. Teodorescu, C. Urduzia, C.I. Munteanu, V. Palaghie, A. Luca, *Cercetarea preventivă. Provocarea arheologică a zilelor noastre*, în *BB*, 65, 2013, 7–82.
- Luca et alii 2017,
S.A. Luca, Tiberiu Bogdan Sava, Doru Păceșilă, Oana Gaza, Iuliana Stanciu, Gabriela Sava,

Bianca Ștefan, *Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș-Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (I)*, în *Apulum*, 53, 2017, sub tipar.

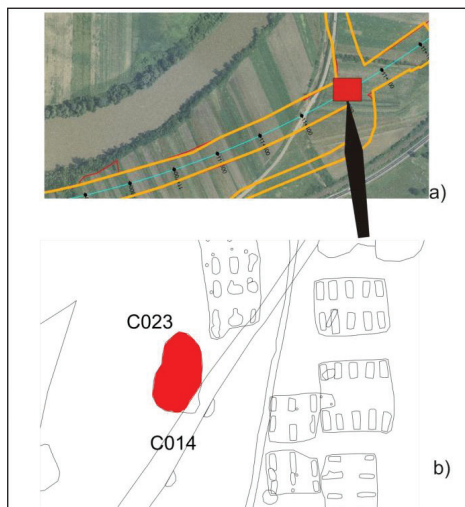
Suciu 2015,

C. Suciu, *Metodologia analizei post-săpătură a sitului de la Turdaș (I). Câteva observații legate de modalitatea de publicare și interpretare a sistemului de fortificație*, în *AnB(SN)*, 23, 2015, 51–62.

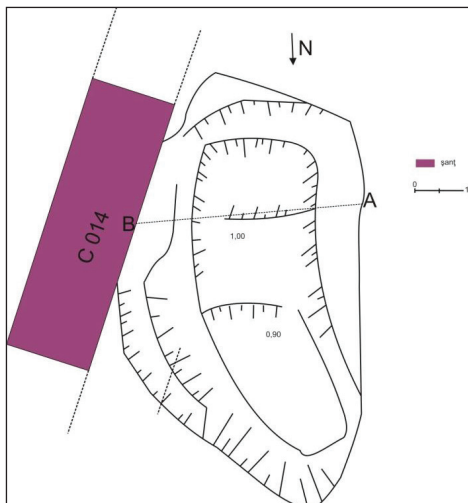
SOME DETAILS ON THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEXES C₂₃ FROM THE SITE OF TURDAȘ-LUNCĂ, HUNEDOARA COUNTY (II). PREVENTIVE EXCAVATIONS OF THE YEAR 2011

Abstract

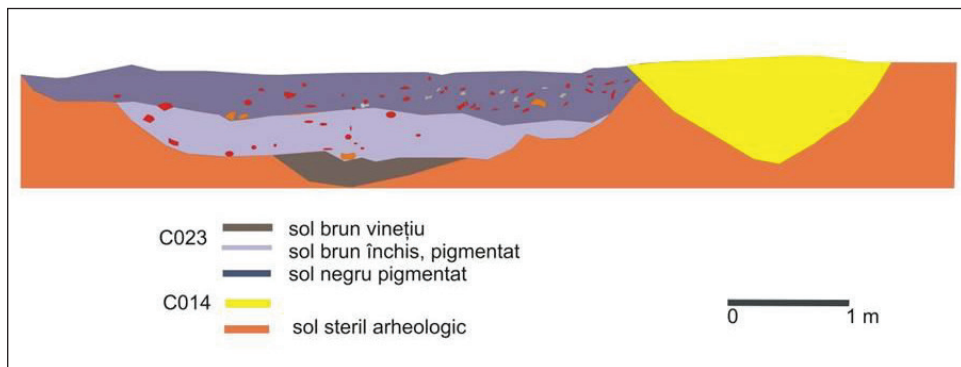
The preventive excavations during 2011 lead to uncovering some important parts of the archaeological site of Turdaș, point *Luncă*. Thousands archaeological complexes were investigated, as well as the site defensive system, residential districts and many other results of human's work. We go on with this article with the complex processing of the finds of this campaign, referring to Complex 23, sector A.

Plan 1. Turdaș-Luncă. 2011. Campania de cercetări preventive 2011. Plan de situație 1:5000 cu poziționarea sector A din estul sitului pe orto-fotoplan (a) și cu localizarea complexului 23 – plan de detaliu 1:500 (b) / Turdaș-Luncă. 2011. Preventive archaeological investigations 2011. Topographical map 1:5,000, with A sector location eastward of the site on the orthophotoplan (a), and the complex 23 localization – detailed plan 1:500 (b)

Plan 2. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul 23. Plan general după golire / Turdaș-Luncă. 2011. Preventive archaeological investigations 2011. Complex 23. General layout after voiding

Plan 3. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul 23 – profil / Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Complex 23 – profile

Foto 1. Turdaş-Luncă. Campania de cercetări preventive
2011. Complexul arheologic C₂₃; Conturare / Turdaş-
Luncă. Preventive archaeological investigations 2011.
Archeological complex C₂₃; Standing out

Foto 2. Turdaş-Luncă. Campania de cercetări preventive
2011. Complexul arheologic C₂₃ - Secțiune transversală /
Turdaş-Luncă. Preventive archaeological investigations
2011. Archeological complex C₂₃; Cross section.

Foto 3. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₂₃ / Secțiune transversală. Latura de nord/ Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological complex C₂₃. Cross section. Northern side

Foto 4. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₂₃. Secțiune transversală. Latura de sud / Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological complex C₂₃. Cross section. Southern side

Foto 5. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011.
Complexul arheologic C₂₃, Vas ceramic (același și la pl. I) /
Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011.
Archeological complex C₂₃, A ceramic jar (the same one in plate I)

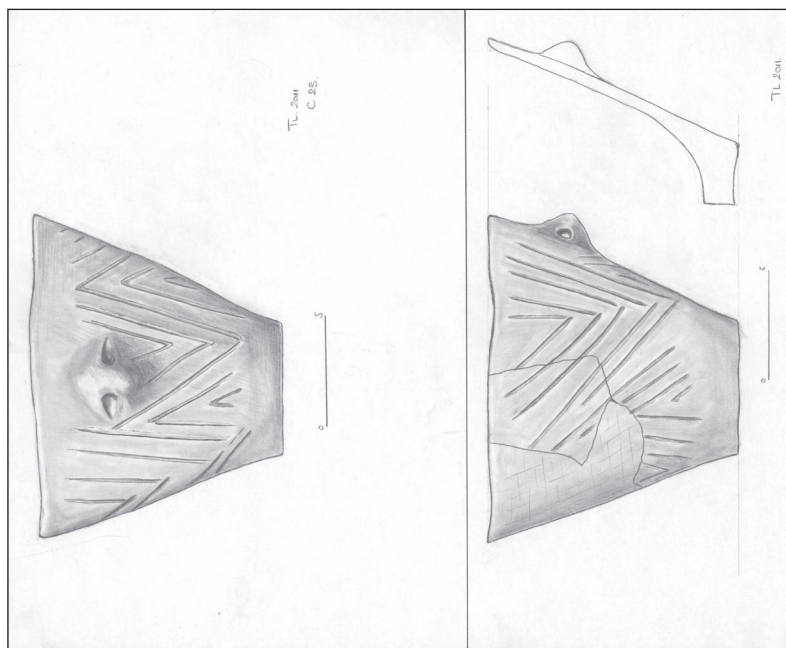
Foto 6. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011.
Complexul arheologic C₂₃, Vas ceramic (același și la pl. II) /
Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011.
Archeological complex C₂₃, A ceramic jar (the same one in plate II)

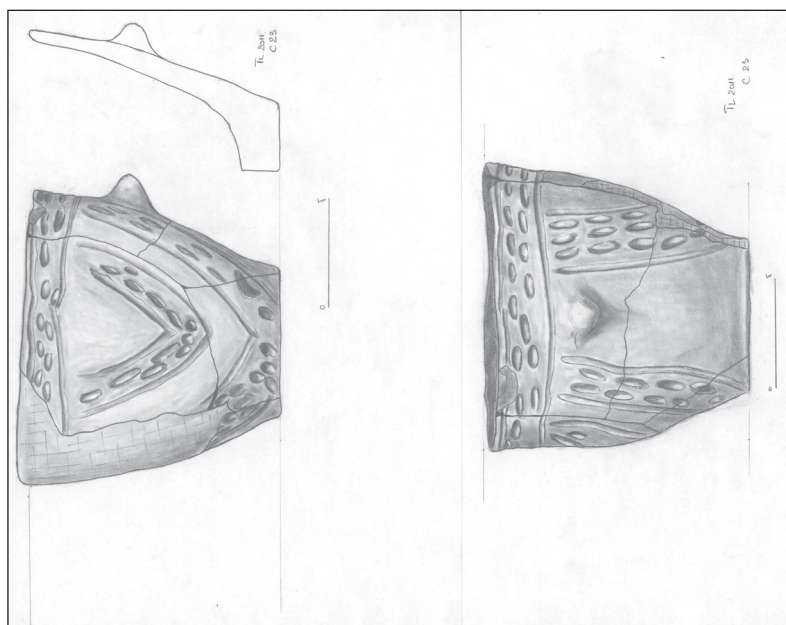
Foto 7. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011.
Complexul arheologic C₂₃. Vas ceramic (și la pl. III) / Turdaș-
Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological
complex C₂₃. A ceramic jar (the same one in plate III)

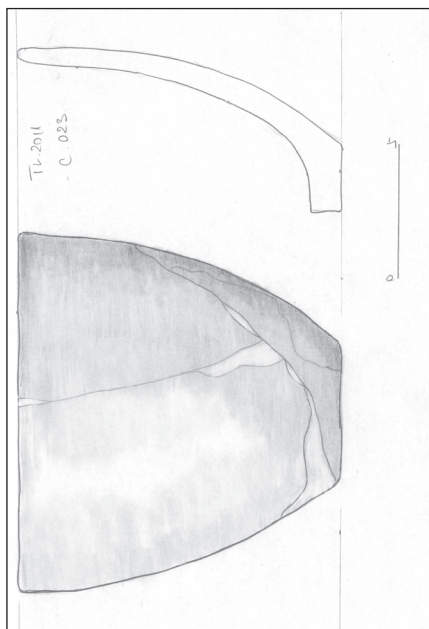
Foto 8. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011.
Complexul arheologic C₂₃. Vas ceramic (același și la pl. IV) /
Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011.
Archeological complex C₂₃. A ceramic jar (the same one in plate IV)

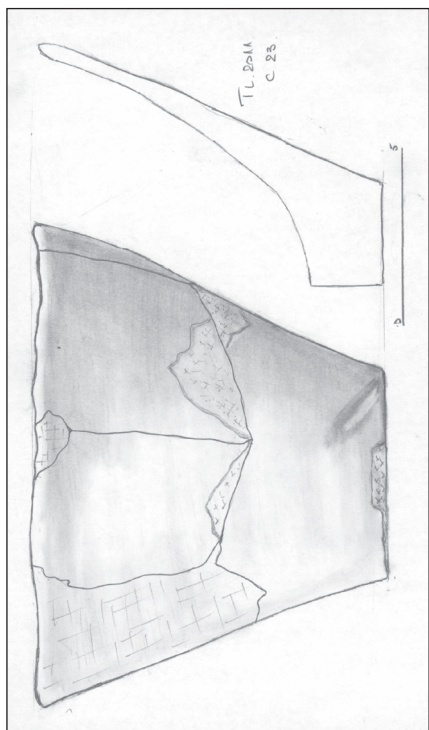
Planșa I. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₂₃. Vas ceramic (același și la foto 5) / Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological complex C₂₃. A ceramic jar (the same one in photo 5)

Planșa II. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₂₃. Vas ceramic (același și la foto 6) / Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological complex C₂₃. A ceramic jar (the same one in photo 6)

Planșa III. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₂₃. Vas ceramic (aceiași și la foto 7) / Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological complex C₂₃. A ceramic jar (the same one in photo 7)

Planșa IV. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₂₃. Vas ceramic (aceiași și la foto 8) / Turdaș-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. Archeological complex C₂₃. A ceramic jar (the same one in photo 8)

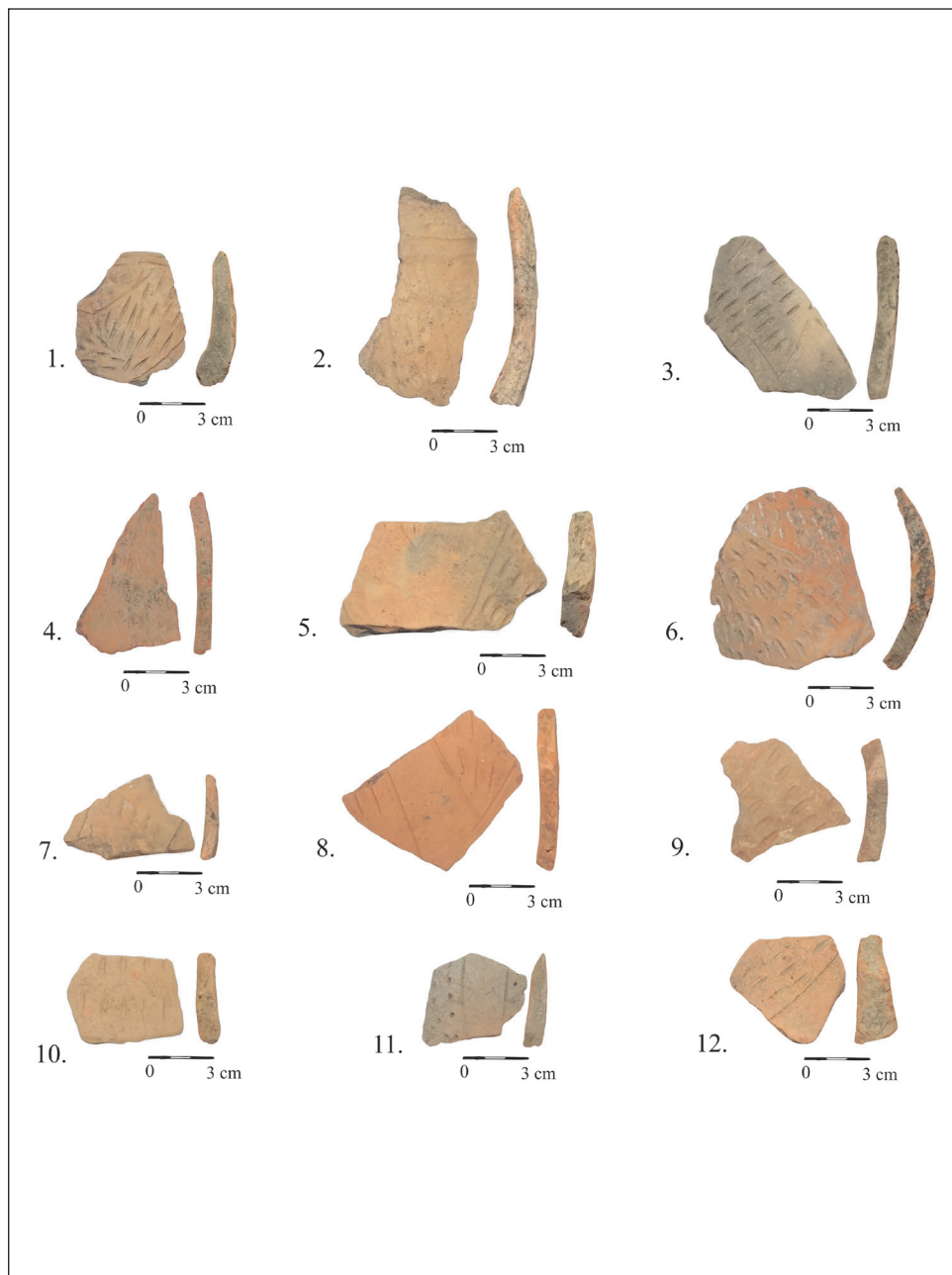

Fig. 1. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

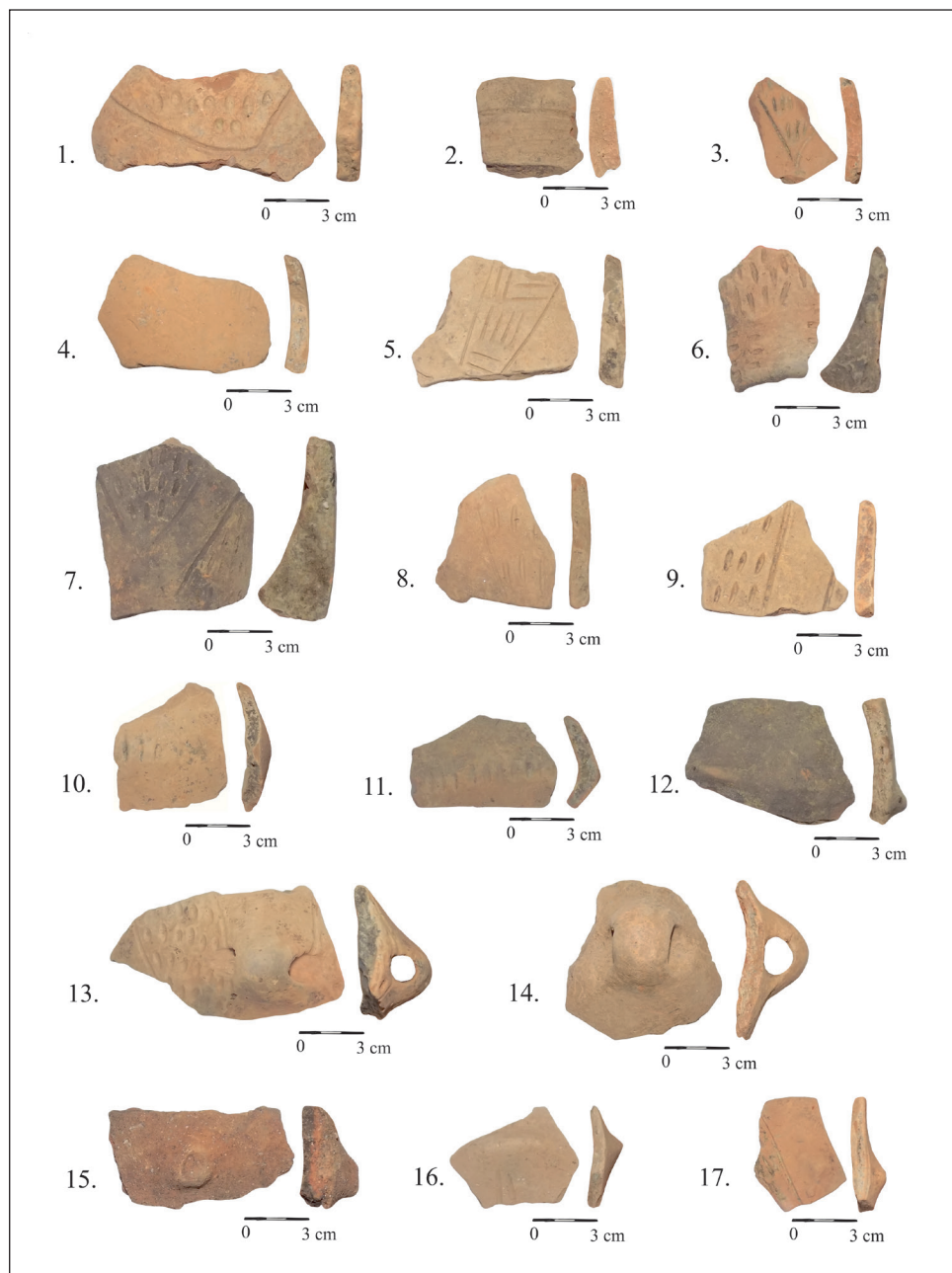

Fig. 2. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

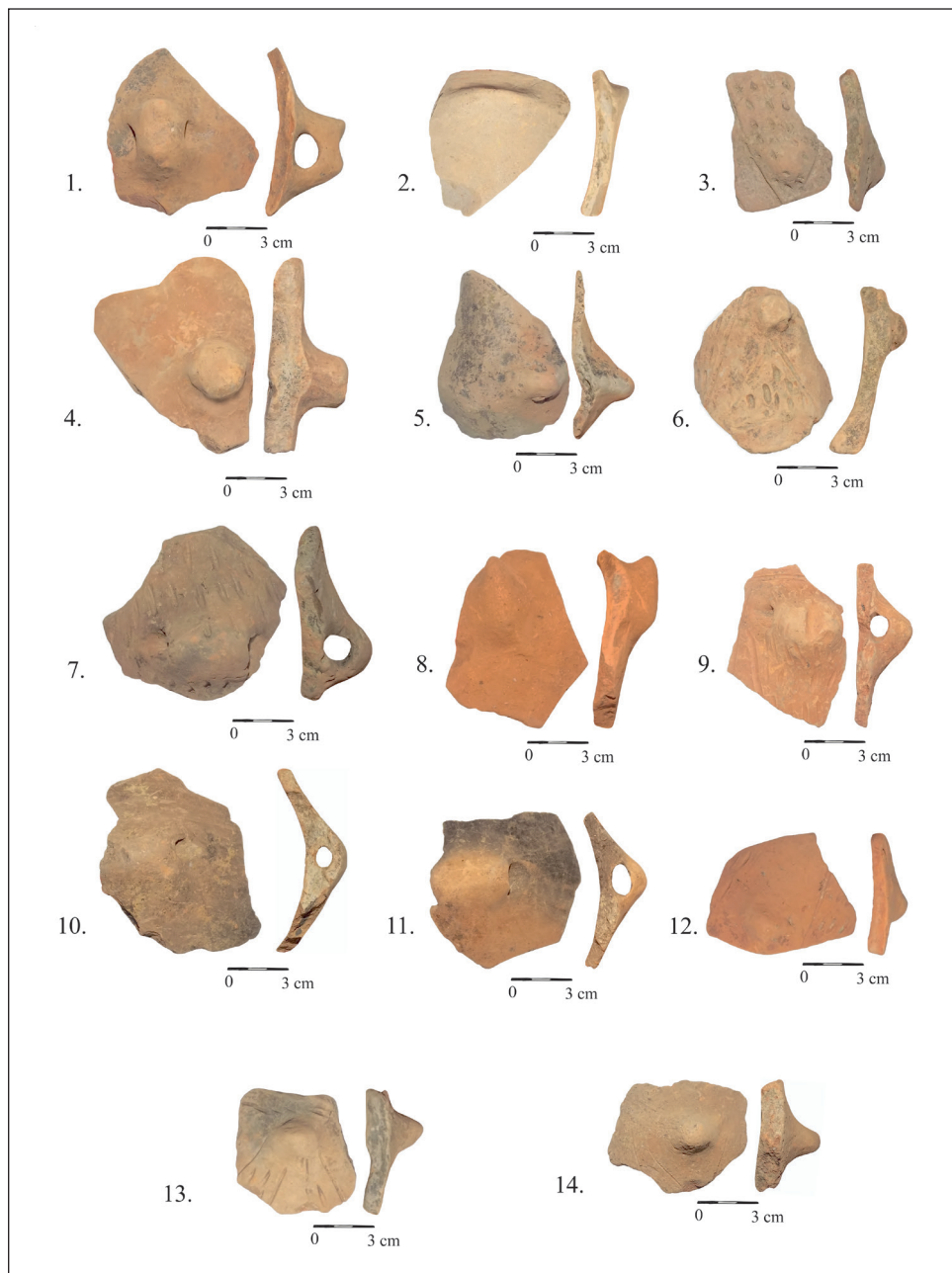

Fig. 3. Turdaş-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaş-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

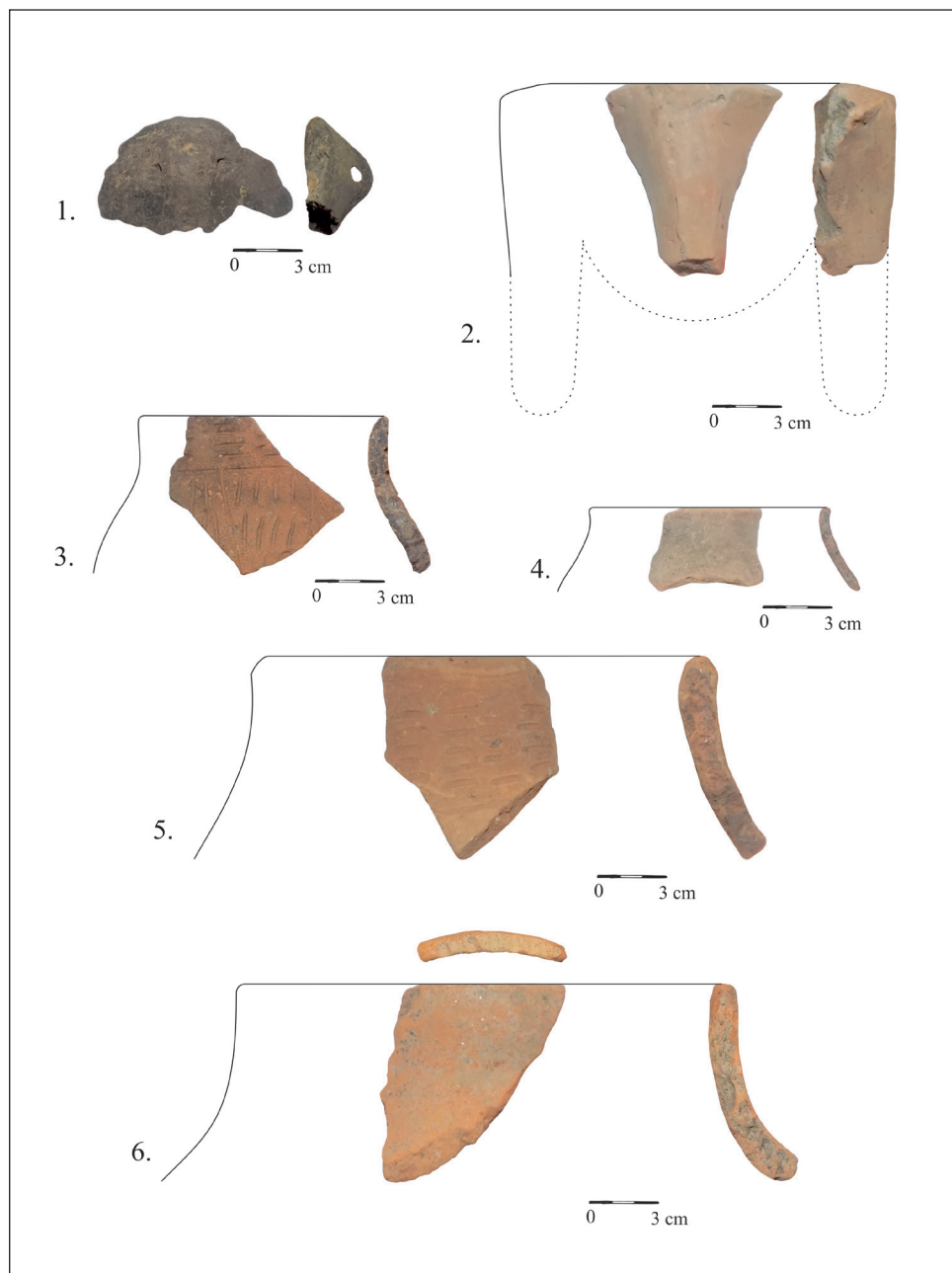

Fig. 4. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

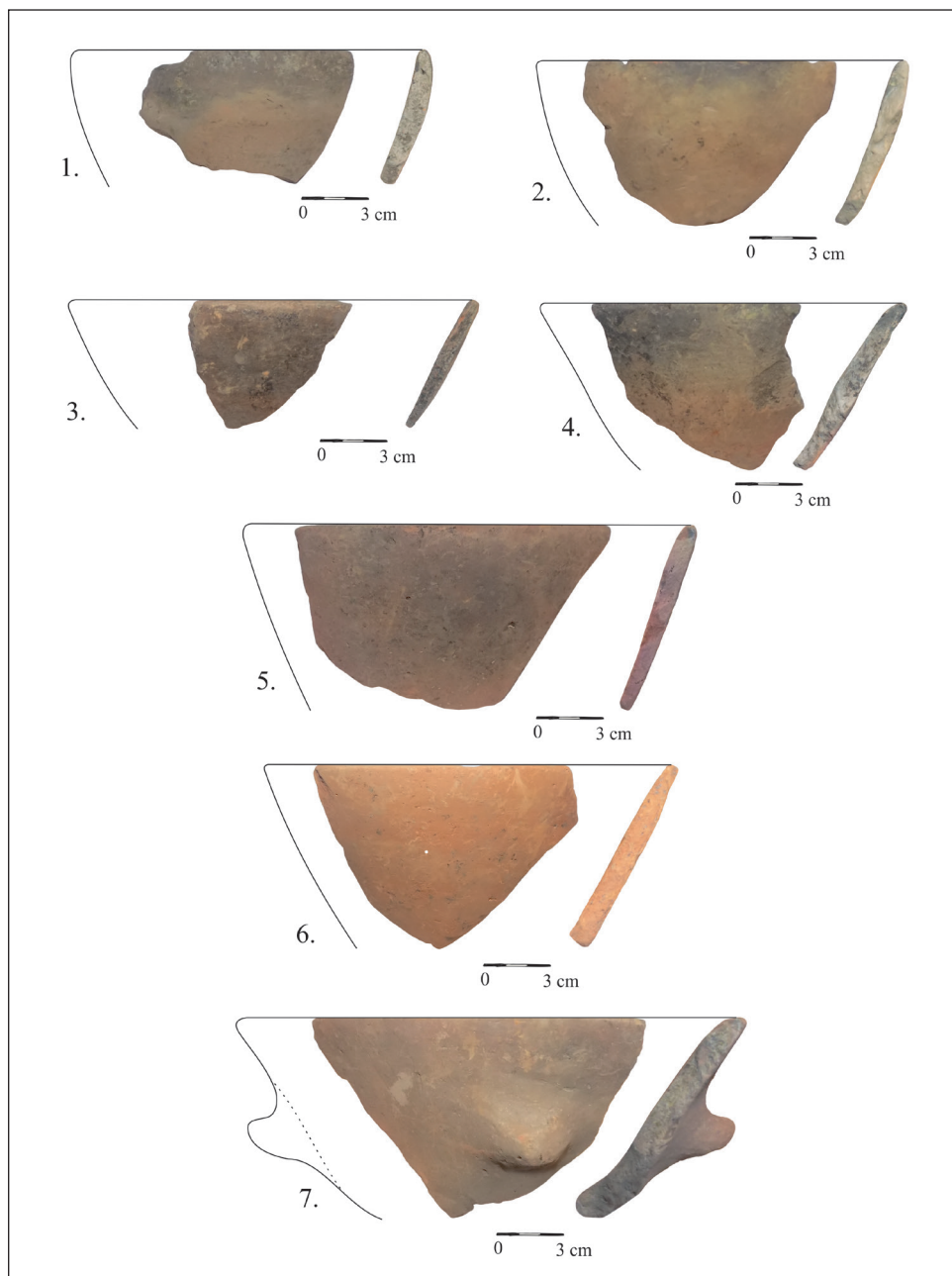

Fig. 5. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

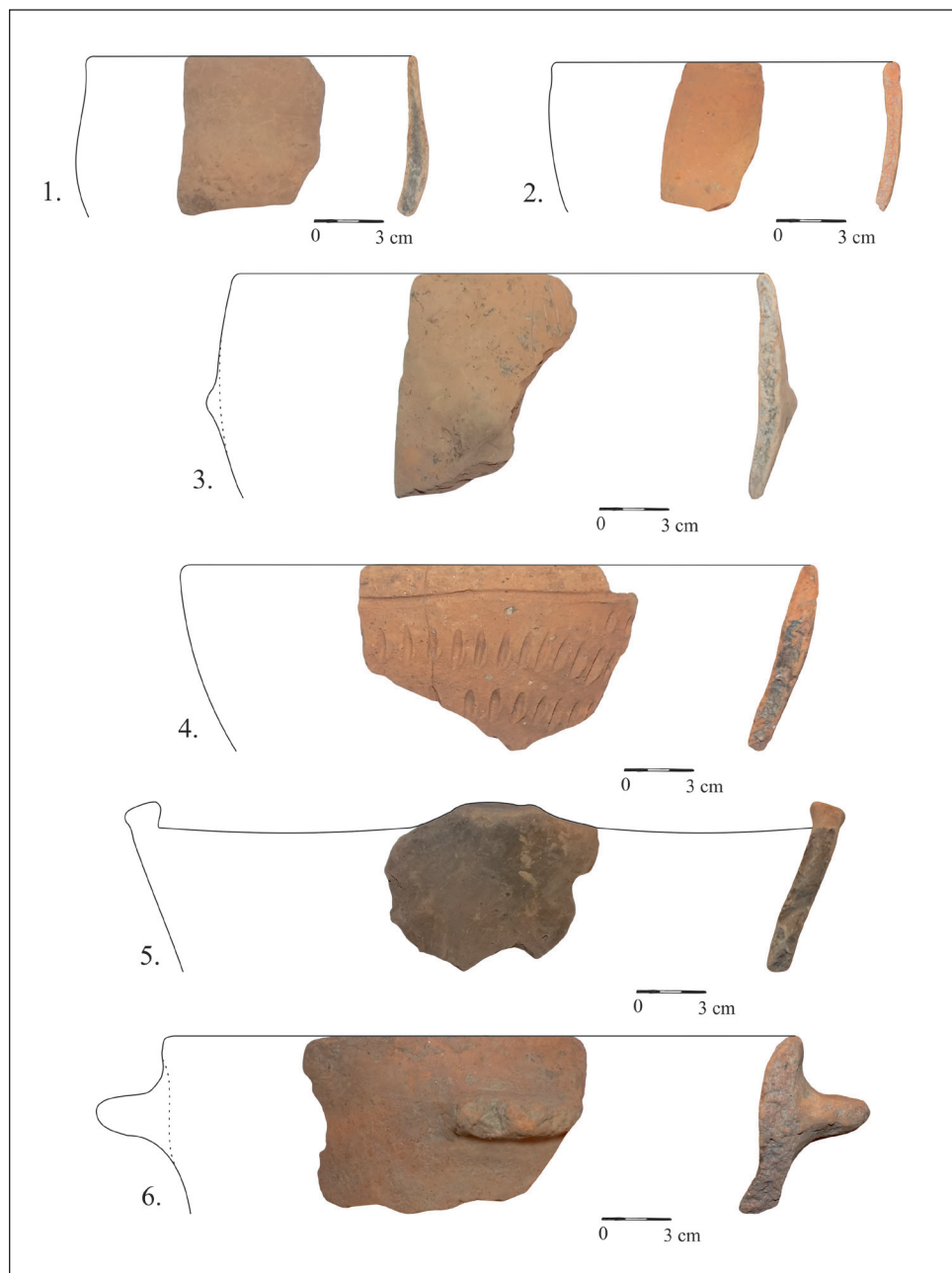

Fig. 6. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

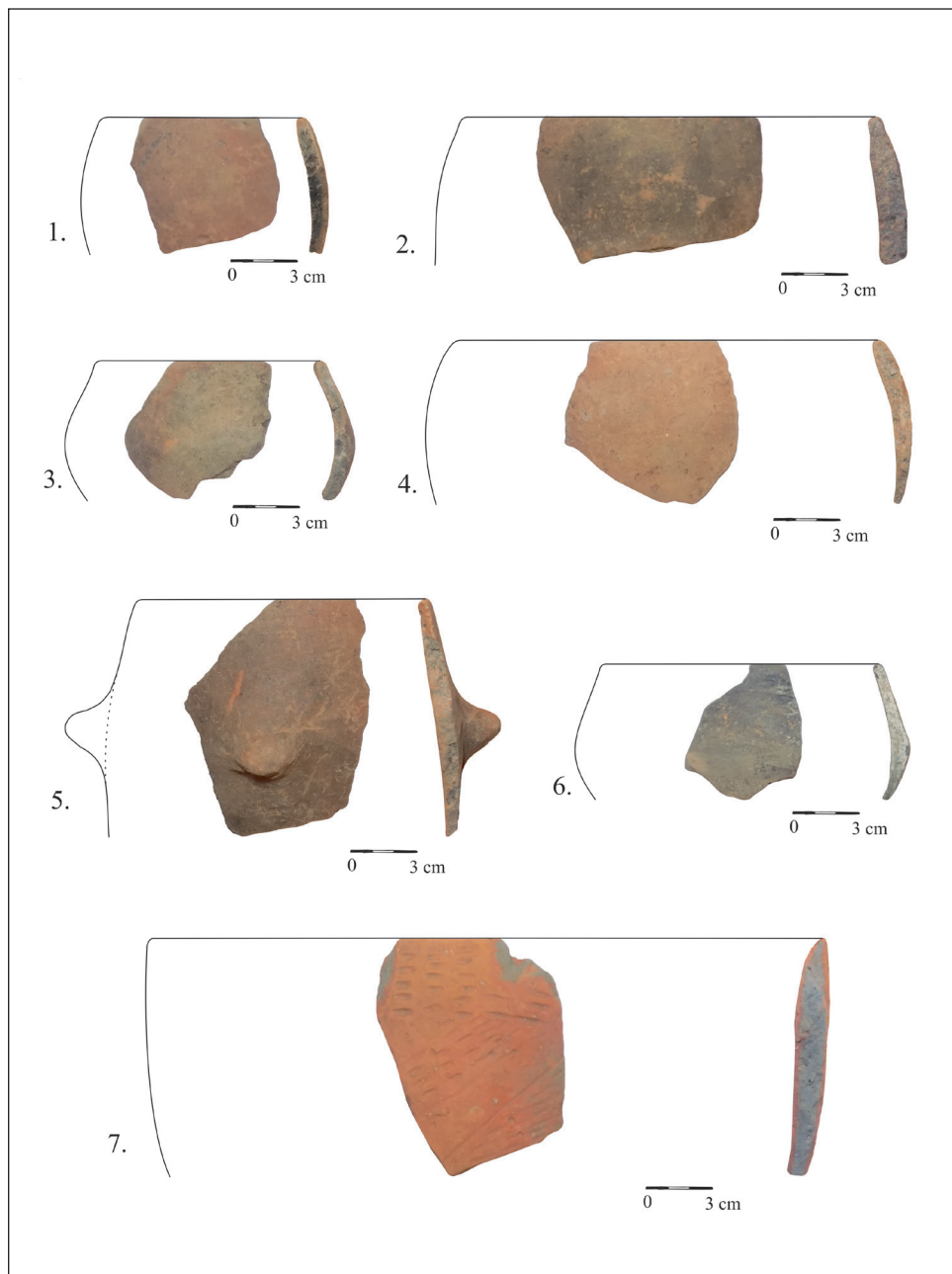

Fig. 7. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

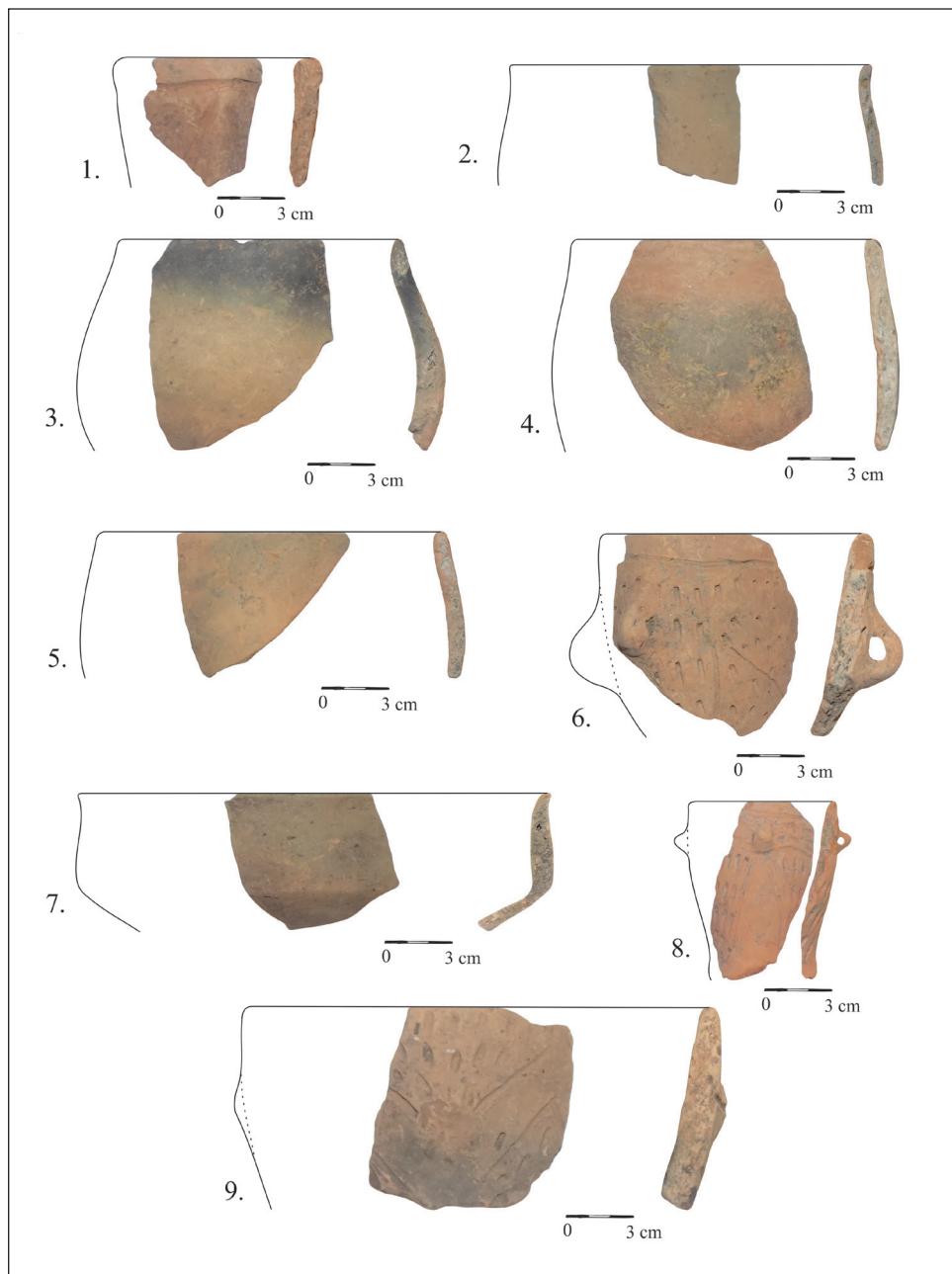

Fig. 8. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

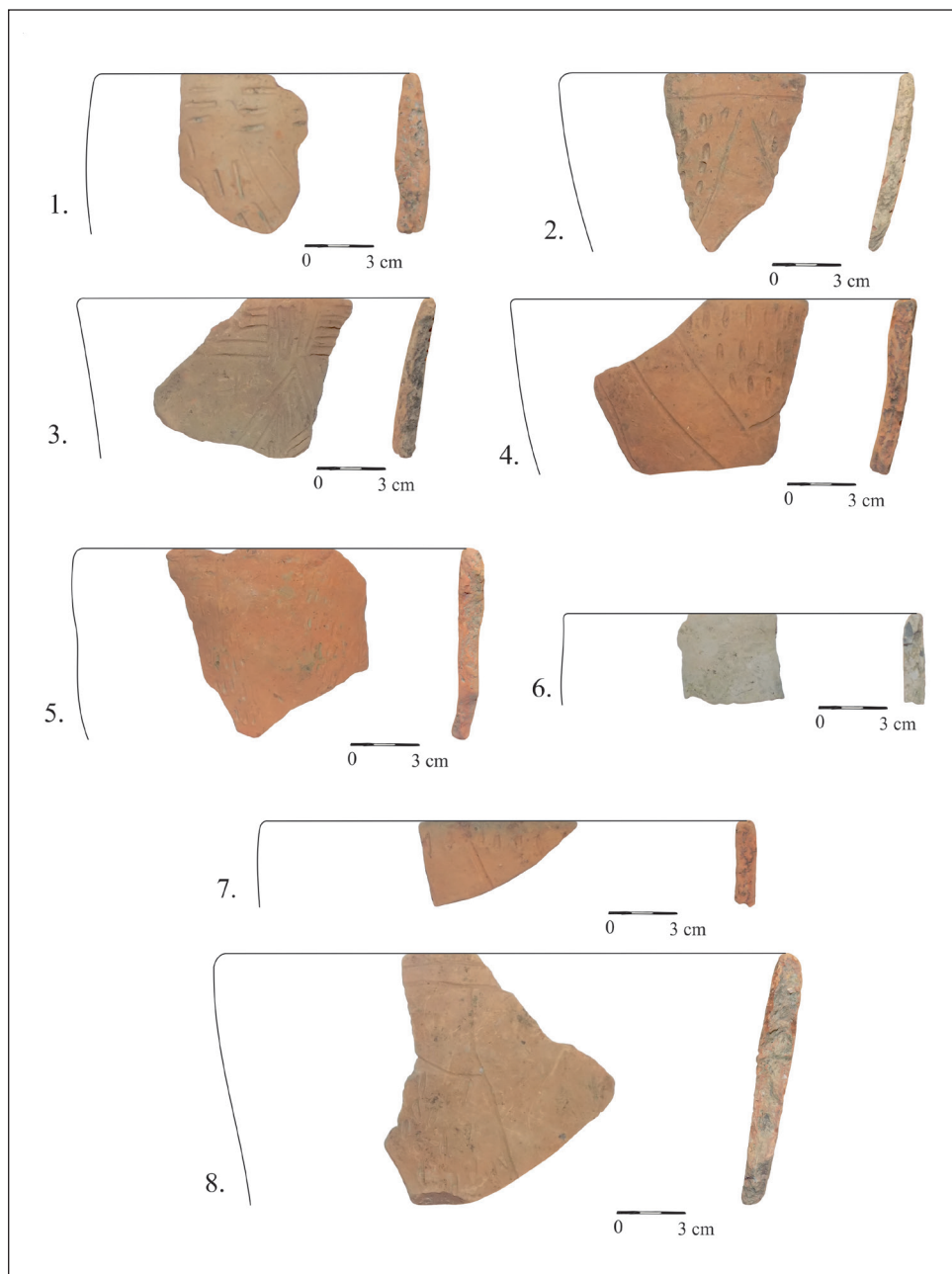

Fig. 9. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

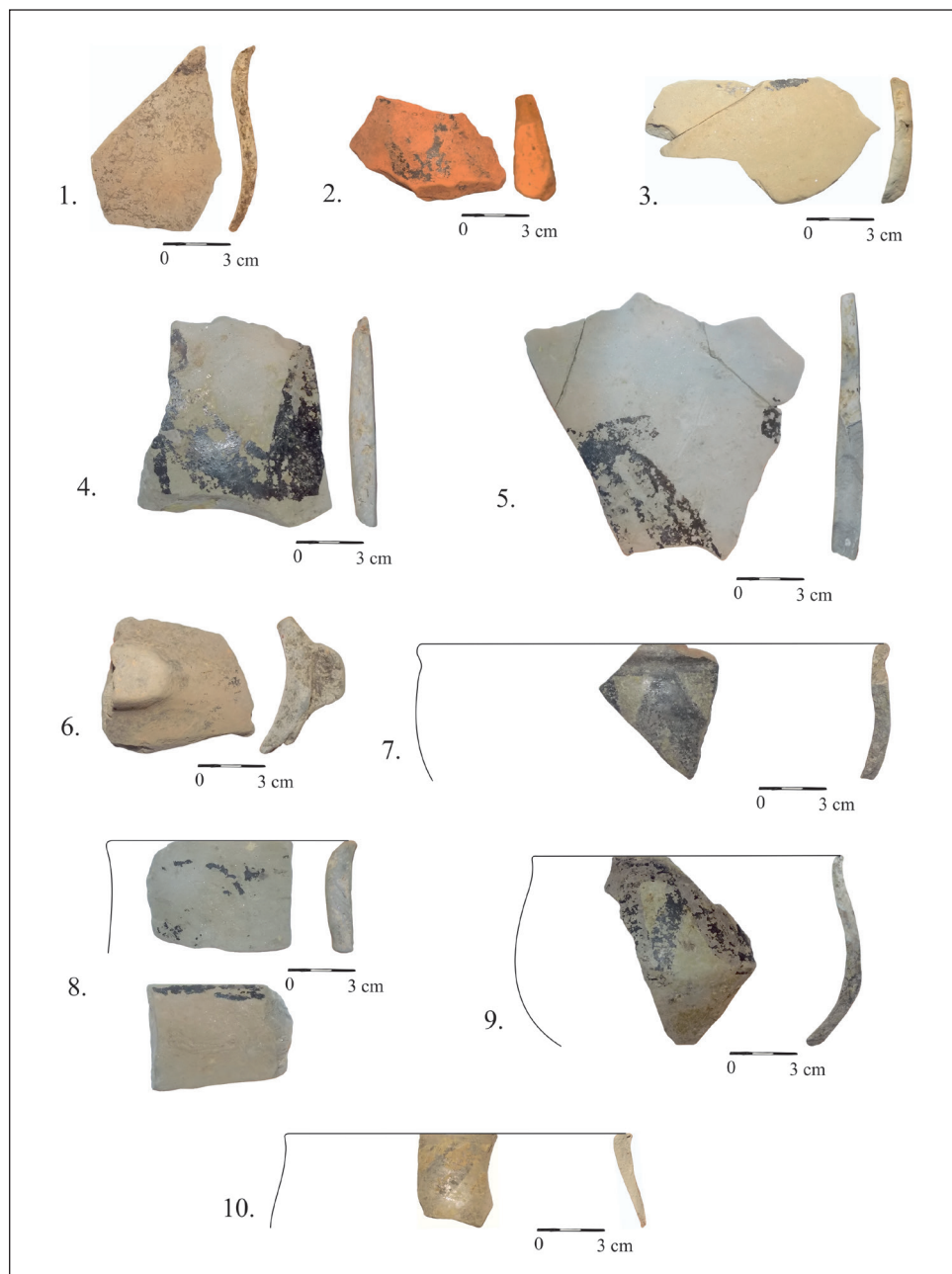

Fig. 10. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

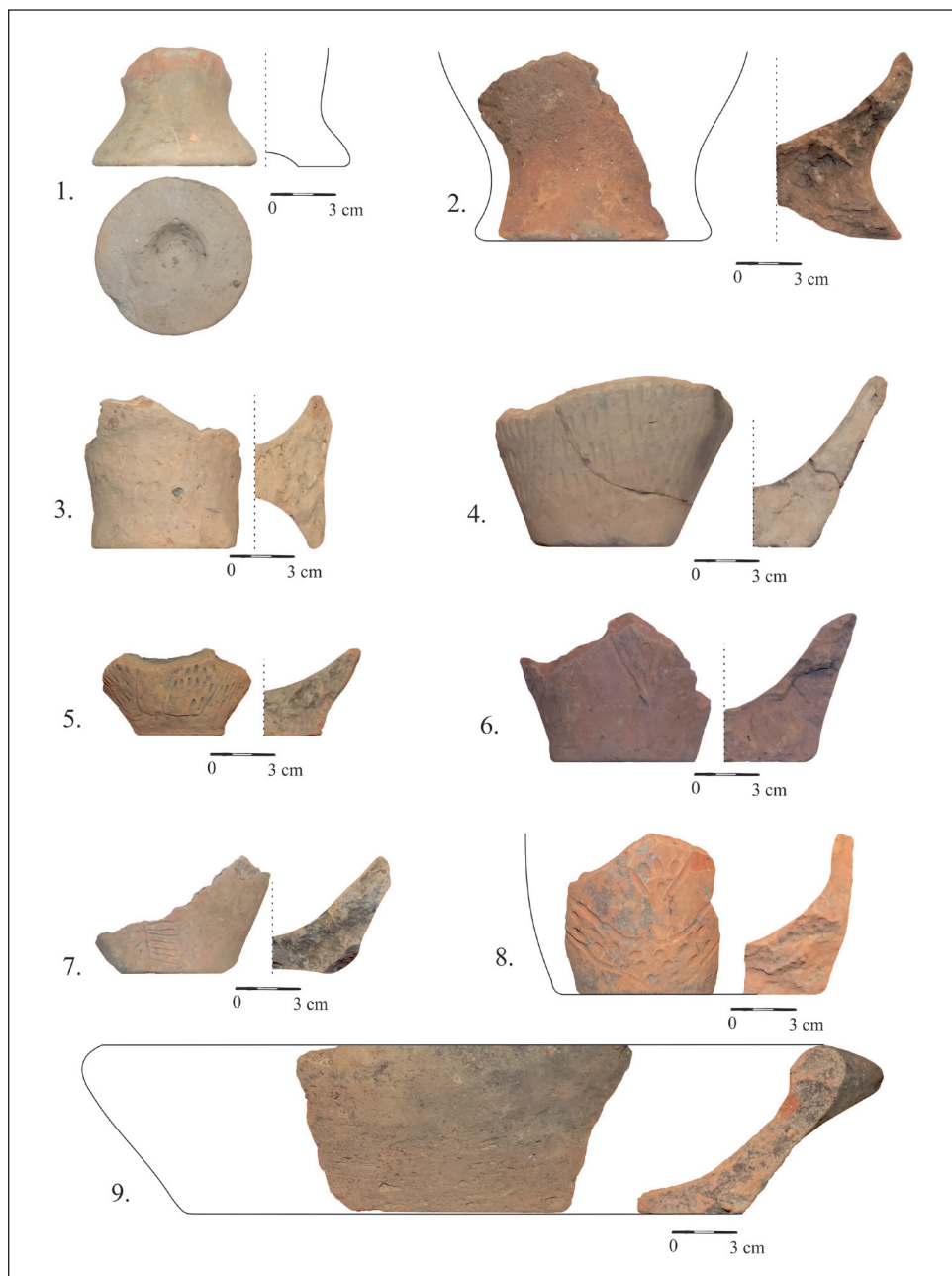

Fig. 11. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

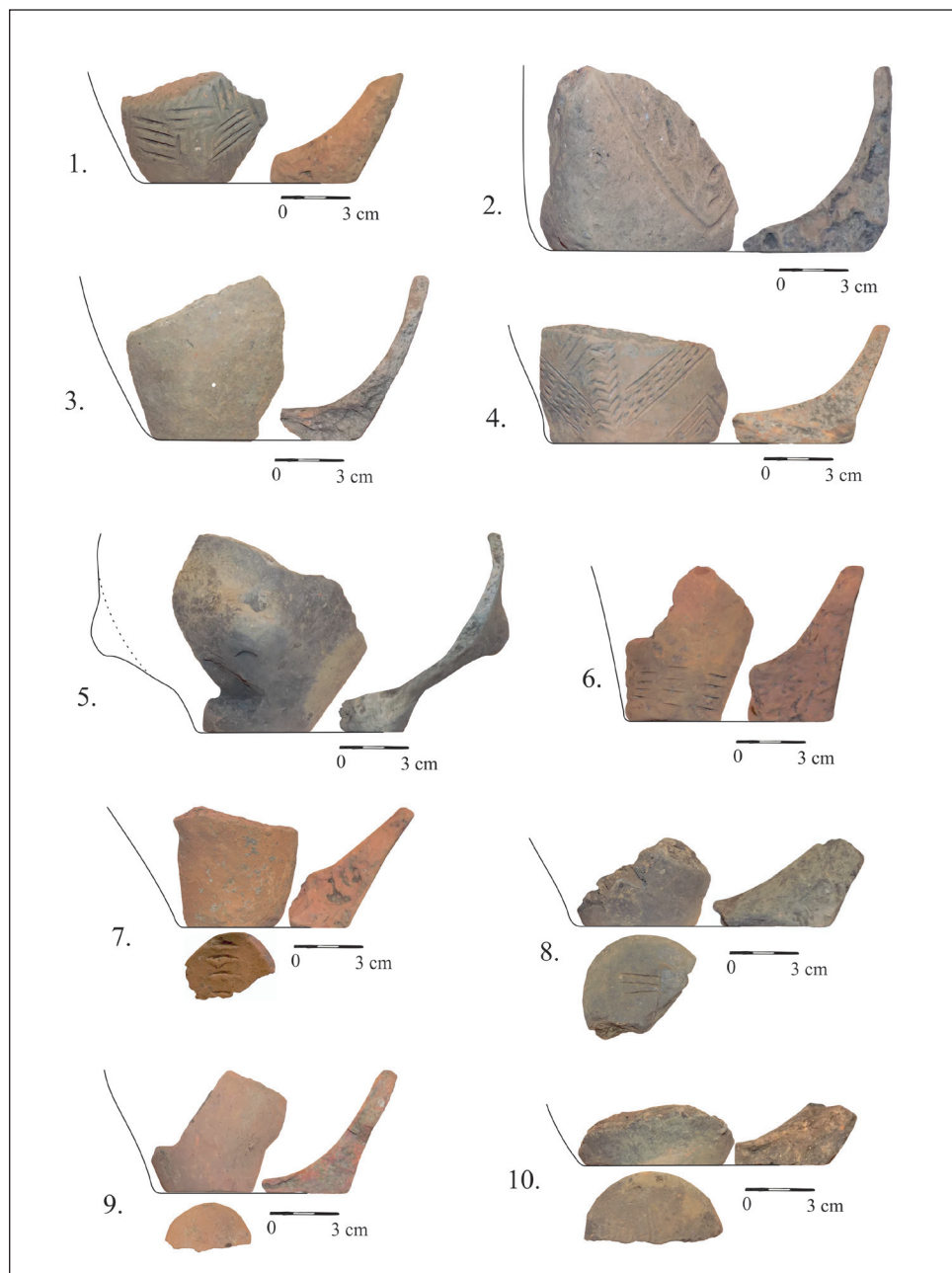

Fig. 12. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

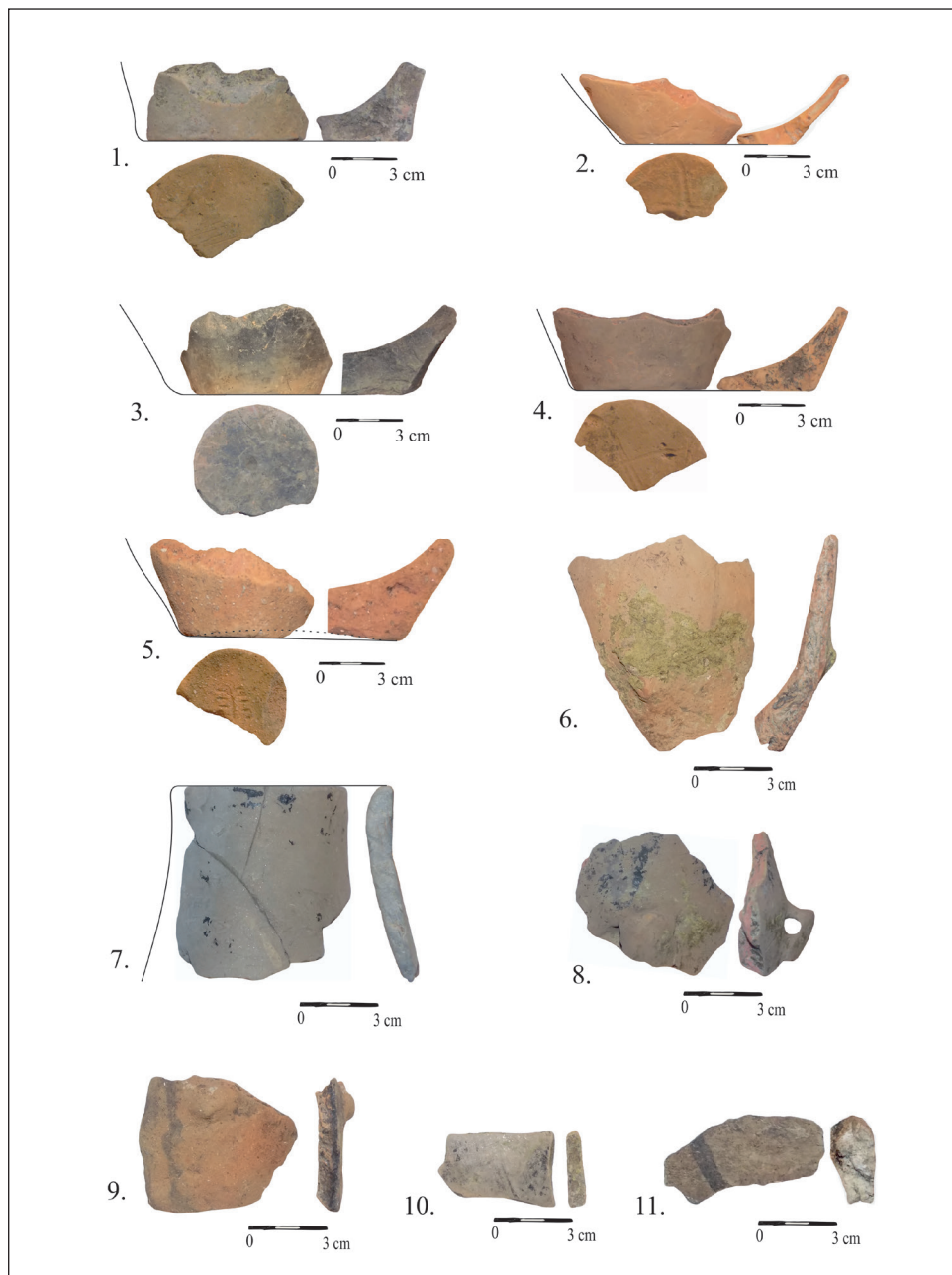

Fig. 13. Turdaș-Luncă 2011. Complexul 23. Ceramică /
Turdaș-Luncă 2011. Complex 23. Ceramics

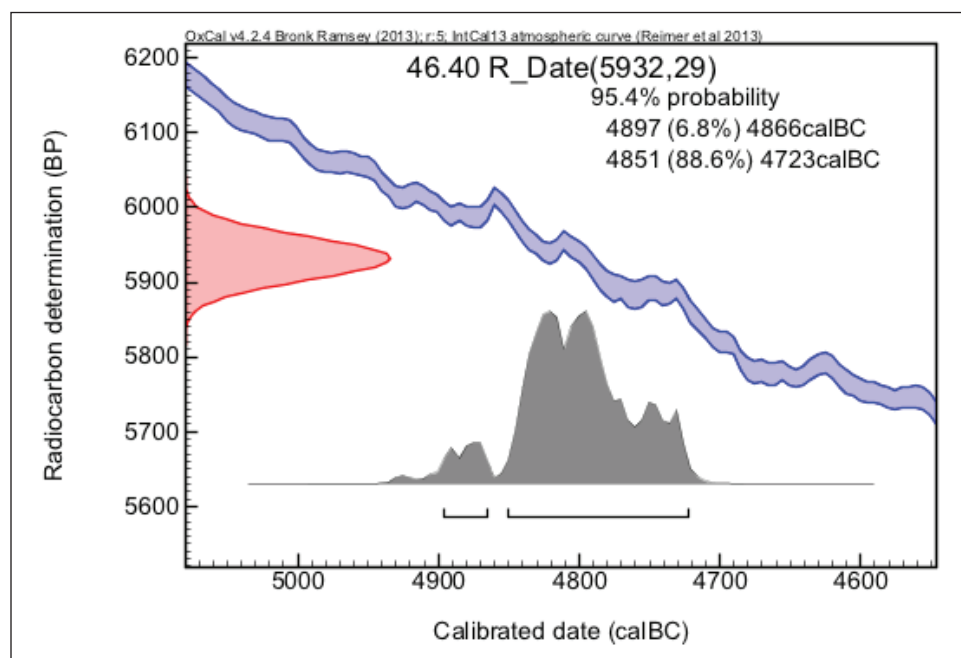

Fig. 14. Turdaş-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Calibrare proba RoAMS-46.40: 5932 ± 29 BP. Complexul arheologic C₂₃ / Turdaş-Luncă. Preventive archaeological investigations 2011. RoAMS-46.40: 5932 ± 29 BP proof calibration. Archeological complex C₂₃

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ PREVENTIVĂ DE LA PROIECTUL DE INVESTIȚII EXTINDERE SPITALUL CLINIC DE URGENȚE PENTRU COPII „LOUIS ȚURCANU” TIMIȘOARA (NOIEMBRIE 2014 – IANUARIE 2015)

Călin Timoc^{}, Ovidiu Bozu^{**}, Cristian Oprean^{***}*

Cuvinte cheie: zidurile fortificației habsburgice, teren mlăștinos, săpătură de salvare, Timișoara

Keywords: Habsburg fortification walls, marsh area, rescue excavations, Timișoara

Cetatea Timișoarei de secol XVIII, fortificație de tip pagan, nu mai este vizibilă azi datorită lucrărilor edilitare de modernizare a orașului din ultimii 100 de ani (excepție face Bastionul Maria Theresia și segmentul de zidărie cu Biserica Militară și Biserica Mizericordienilor integrate urbanistic în arealul Pieței 700), dar rămâne un monument ce își face simțită prezența din punct de vedere arheologic prin structurile sale de zidărie monumentală, ce formau cândva fundațiile impresionante ale acestei construcții militare. În zona centrului vechi al Timișoarei, în mai multe locuri au fost surprinse sub zidurile acestui monument și nivele de locuire din epoca medievală, a ocupației otomane a orașului sau chiar mai vechi¹. Din această cauză cercetarea arheologică a fortificației bastionare a Timișoarei trebuie făcută cu multă atenție și într-un mod cât mai exhaustiv cu putință. Acesta a fost și scopul pentru care s-a procedat la cercetarea preventivă a resturilor de structuri de zidărie din curtea Spitalului de copii „Louis Țurcanu”, care făceau parte din ultima centură de apărare a fortificației bastionare și care au fost dezafectate în anii ’70–’80 ai secolului trecut, de construirea anexelor spitalului: cantina, spălătoria și morga pentru copii.

I. Introducere

Spitalul Clinic de Urgențe pentru Copii „Louis Țurcanu”, str. dr. Iosif Nemoianu nr. 2, Timișoara se află la marginea sud-vestică a Centrului istoric al Timișoarei, loc în care se întindeau ultimele linii defensive ale fortificației bastionare (din fața bastionului

^{*} Muzeul Național al Banatului, Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: calintimoc@gmail.com

^{**} Arheolog independent, Reșița, e-mail: ovidiu_bozu@yahoo.co.uk

^{***} Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: cristioprean2009@gmail.com

¹ Vezi în acest sens: Szentmiklosi, Bălărie 2012.

Fig. 1 – Fotografie de epocă, de la începutul secolului XX, cu momentul definitivării construcției corpului principal al Spitalului de copii, de la Timișoara. În spate pot fi observate zidurile cetății bastionare, care constituie obiectivul cercetării noastre arheologice (fotografie din colecțiile Muzeului Național al Banatului – Timișoara) / Photo from the beginning of the 20th century presenting the final moment of building the main house of the Children's Hospital in Timișoara. The walls of the bastion fortress, the object of our archaeological research, might be seen behind (photo from the National Banat Museum Timișoara collections)

Mercy) și care din datele de arhivă reiese că au fost demolate în 1912 pentru a deschide un drum de acces din interiorul Cetății spre gara orașului². În spațiul ocupat de actualul spital erau escarpa VI și contraescarpa XXVI din zona vestică a bastionului Mercy, practic ultima linie de apărare a cetății, înaintea glacisului.

Constructorul, având avizul pentru a demola vechile anexe ale Spitalului de copii, care nu mai corespundeau necesităților, a executat săpături de excavare pe o suprafață de 1200 m² cu cote cuprinse între 2,90 m și 3,70 m, iar pe o suprafață de 66/16 m a efectuat turnarea suprafeței betonate pentru radier.

În baza autorizației emise de Comisia Națională de Arheologie (nr. 287/2014) s-a trecut la cercetarea arheologică preventivă (având din 6 noiembrie și solicitarea în acest sens a Direcției pentru Cultură a județului Timiș, nr. 3033/17.11.2014). Colectivul de cercetare a fost format din dr. Călin Timoc, responsabil științific, dr. Dorel Micle (care nu a participat la cercetarea propriu-zisă) și o echipă de tehnicieni de săpătură: arheologul Ovidiu Bozu și studenții: Cristian Oprean, Alexandru Halbac, Constantin Boia și Sergiu Enache.

II. Localizare

Spitalul de urgențe pentru copii „Louis Țurcanu” se află în spațiul urban, având o lungime de 90 m și o lățime de 90 m (Fig. 3). Din planurile mai vechi ale orașului, în

² Glăvan 2013.

Fig. 2 – Ilustrată austro-ungară cu latura sudică a bastionul Mercy înainte de demolare / Austro-Hungarian picture postcard presenting the southern edge of Mercy bastion before demolishing (<http://art-historia.blogspot.ro/2010/11/timisoara-austriaca.html>) (<http://art-historia.blogspot.ro/2010/11/timisoara-austriaca.html>)

această parte pe vremea stăpânirii otomane a curs unul din brațele Begăi, iar o dată cu cucerirea austriacă (1716) și cu desecarea mlaștinilor în acest areal s-a construit unul din bastioanele cetății orașului (Fig. 4).

Fig. 3 – Poziția Spitalului de Copii în planul orașului Timișoara / Position of the Children's Hospital on the plan of Timișoara (Google Earth, 2012).

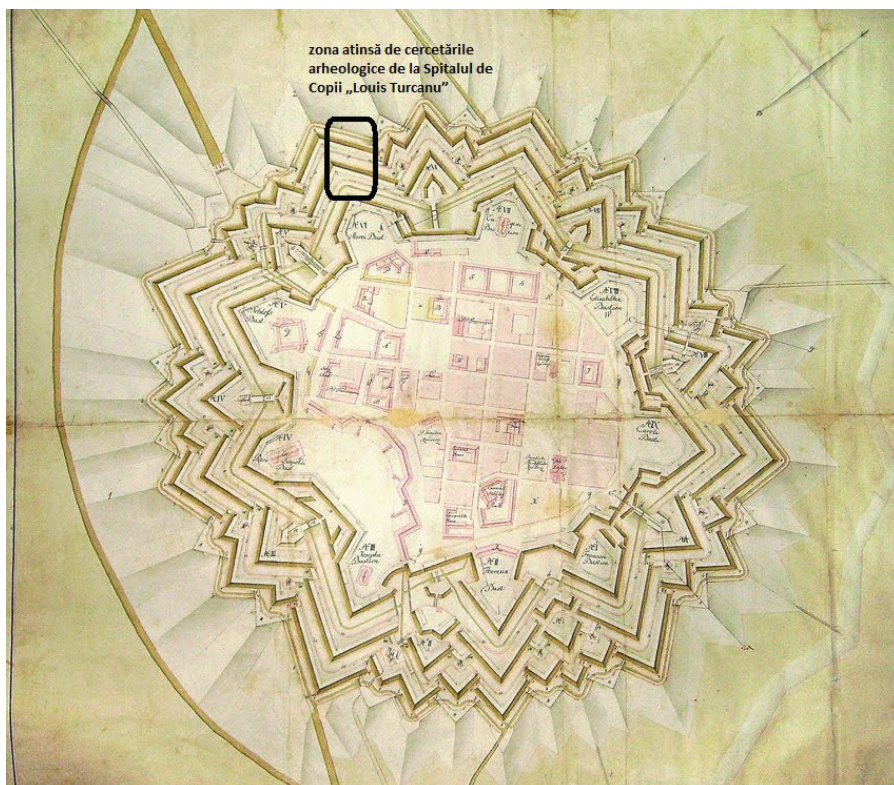

Fig. 4 – Arealul din fortificația bastionară a Timișoarei surprins în săpătura arheologică / The area of the bastion fortification of Timișoara seen in the archaeological excavation

III. Geomorfologia solului

Din punct de vedere geomorfologic, perimetrul cercetat arheologic face parte din complexul aluvionar din Câmpia joasă a Banatului, caracteristicile acestuia fiind determinate de apele curgătoare care au transportat particule fine provenite din dezagregarea rocilor de diferite tipuri. Suprafața relativ netedă a Câmpiei Banatului a încetinit viteza apelor curgătoare, brațele de râu și zonele inundabile/mlăștinoase, determinând depunerea de particule de diferite dimensiuni, de la foarte fine (argile coloidale) la nisipuri cu o granulație de diferite mărimi.

Zona vizată de cercetările arheologice a fost în epoca otomană sub ape (Fig. 5), brațele Begăi depunând în zonă un măr argilos, negru-albăstrui pe o bună parte din suprafața solului. Ridicarea fortificației bastionare s-a făcut prin drenarea apei cu ajutorul unor canale de desecare, după care au tăiat în dunele de nisip forma stelată a sistemului defensiv. Pământul rezultat din construirea debleului bastioanelor a constituit umplutura ramplurilor gârșilor și constragârșilor. Nu s-au constatat alte amenajări antropice înainte de ridicarea cetății habsburgice în acest segment, semn că locul nu era prielnic pentru locuit datorită excesului de apă. Geograful prof. univ. dr.

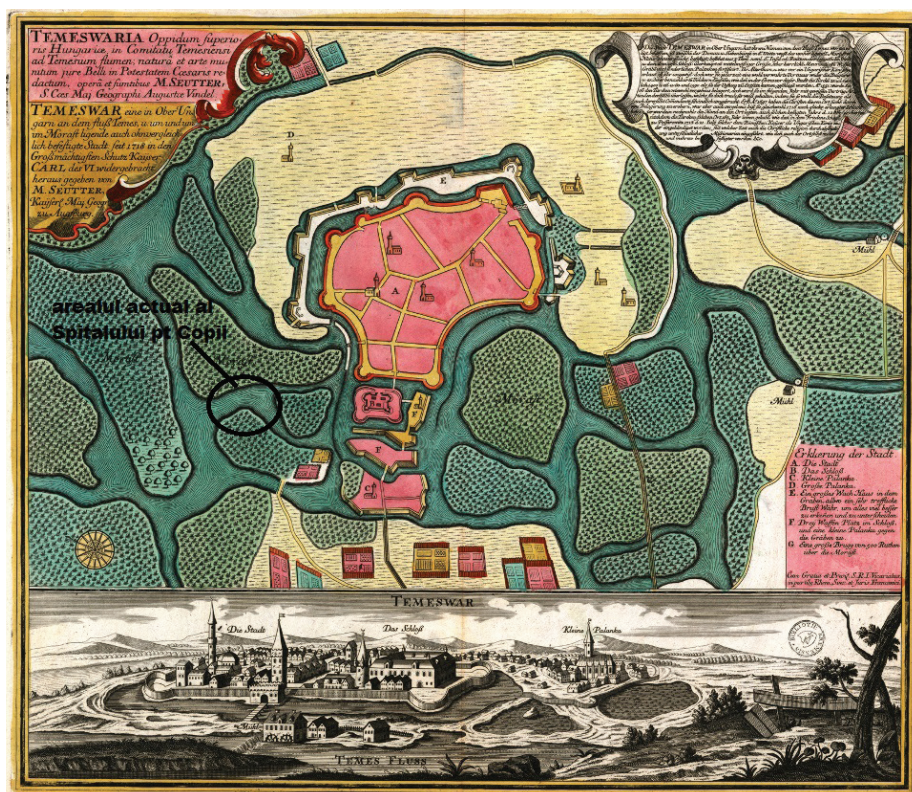

Fig. 5 – Planul cetății turcești a Timișoarei și poziția Spitalului pentru copii / Plan of the Turkish fortress of Timișoara and the position of the Children's Hospital

Gheorghe Ianoși, cadru didactic de la Universitatea de Vest din Timișoara, a efectuat câteva sondaje geologice și a observat că pe latura nordică a perimetrului excavat, unde poate fi identificat malul unui braț al Begăi, pământul nisipos, așezat în dune, indică inundații periodice, iar depunerile de pământ care au constituit rambleul sunt sărace în săruri, semn că terenul a fost mereu afectat de umiditate și nu a putut fi utilizat nici măcar ca teren agricol în epocile anterioare. Excesul de apă din sol a dus, datorită tasărilor, la formarea unor structuri geologice care se sparg în bulgări mari și prind o culoare ruginie datorită abundenței oxizilor de fier de baltă.

Tot din analiza straturilor telurice s-a putut constata că la demolare pământul rezultat din nivelarea rambleului gârzii și contragârzii nu a fost suficient pentru a acoperi șanțul de apărare și s-a recurs la completarea cu pământ și moloz adus din altă parte în partea superioară; stratul de depunere antropic la nivelurile stratigrafice superioare sunt de cel puțin 1,55 m grosime în dreptul cunetei. Un aspect complementar la această situație o prezintă instabilitatea solului, care datorită pânzei freatice care este activă și azi în această parte a cetății provoacă alunecări de teren în dreptul malurilor realizate de constructor și analizate de arheologi.

Fig. 6 – Arealul cu contragarda XXVI, înainte de construire. Se poate remarca faptul că înainte de ridicarea zidurilor zona fiind mlăștinoasă a fost asanată cu ajutorul unor canale care au pre-mers ductul șanțurilor de apărare din vecinătatea glacisului / Counterguard XXVI area before its building. We might note that before elevating the walls, the marsh area was drained through the means of channels that preceded the duct of defensive ditches in the vicinity of counterscarp

IV. Rezultatele cercetării arheologice

Colectivul de arheologi a urmărit în debutul acestei cercetări să stabilească dimensiunile și structura rămășițelor de ziduri care au supraviețuit proiectelor edilitare din anii comunismului în perimetrul Spitalului de copii.

Din punct de vedere arheologic s-a constatat următoarea situație:

- Fragment de zid aparținând fortificației austriece de secol XVIII, peste care a fost clădită o construcție contemporană notată de noi ca Obiectiv I;
- Fragment de zid austriac în profilul de nord la – 2,50 m de la suprafața actuală – Obiectiv II;
- Fragment de zid austriac în profilul de nord la 2,50 m de la suprafața actuală – Obiectiv III;
- Zid de fortificație austriacă (contraescarpa XXVI) orientat Nord-Sud în lungime de 16,50 m ce a apărut între –1,05 m și 1,85 m de la nivelul actual de călcare cu baza situată între 2,90 și 3,20 m – Obiectiv IV;
- Aproape de liniile de tramvai a mai apărut un alt zid paralel cu obiectivul anterior și aflat de 18 metri distanță, gros de 1,35 m, denumit Obiectiv V.

Fig. 7 – Situație topografică cu obiectivele arheologice detectate în planul urbanistic al orașului Timișoara, sectorul Spitalul de copii „Louis Țurcanu”/ Topographyc situation with the archaeological objectives detected within the Urban Plan of Timișoara, the Children’ Hospital “Louis Țurcanu” sector

Fig. 8 – Plan satelitar cu zona afectată de lucrările de extindere a Spitalului de copii / Satelitary view on the area of works to extend the Children’s Hospital

La excavarea manuală și mecanică a zonei dinspre colțul sudic al bucătăriei spitalului „Louis Țurcanu” s-a descoperit un fragment de zid al fortificației austriece, împreună cu 2 grinzi și 3 stâlpi de susținere sub acesta. S-a curățat zidul și s-au efectuat câteva fotografii preliminare.

Obiectivul I B se prezintă ca fiind un fragment de zid ce a rămas în profilul de Sud al suprafeței excavate, sub actuala bucătărie. Este pandatul *Obiectivul I A* din profilul de Nord al suprafeței excavate – zid aparținând Contragardei VI a fortificației austriece de secol XVIII; Zidul (I B) se află situat la -1,25 sub fundația de beton a spălătoriei Spitalului de Copii.

Lățimea acestui zid variază în funcție de groapa de fundare a spălătoriei, de la -0,32 m în partea superioară și -1,28 m la baza zidului (deasupra structurii de lemn pe care a fost ridicat zidul). În total, zidul numără 17 rânduri (asize) de cărămizi bine înecate în mortar.

Fig. 9 – *Obiectivul I B* curățat pentru documentare arheologică. În partea inferioară se văd foarte bine păstrate bărnele care susțineau fundația de cărămidă a contragărzii / *Obiectiv I B* cleaned for archeological documentation. Lower, we might see the very well preserved wooden beams to support the brick foundation of the counterguard

Obiectivul II a fost identificat pe latura nordică a suprafeței cercetate, vizavi de *Obiectiv I*, din păcate acest rest de zid nu a putut fi analizat datorită mai multor cabluri de curent care erau îngropate în zonă și care constituiau un pericol pentru lucrători.

Elementelor constitutive ale zidului care constituie *Obiectivul III* (blocuri de piatră fasonată, asize de cărămizi, traverse, grinzi, stâlpi de susținere, stâlpi de sprijin). A fost cercetat în amănunțime, el păstrându-se destul de bine în fundațiile spălătoriei Spitalului de copii.

Zidul în elevație deasupra structurii de lemn care îl susține numără 11 asize (rânduri de cărămizi) bine prinse în mortar, cu o grosime între 1 și 2 cm. Dispunerea

cărămizilor în șir s-a făcut pe lungimea și pe lățimea acestora alternând, regulă ce nu a fost respectată. Apar rânduri de cărămizi dispuse pe lungime și rânduri de cărămizi dispuse pe lățime.

Cele 12 rânduri (asize) de cărămizi ce alcătuiesc fragmentul de zid documentat corespund elevației zidului construit pe o structură de lemn formată din grinzi și traverse cu casete de cărămizi intercalate, sprijinite pe stâlpi de susținere. Deasupra acestei structuri de lemn se află două rânduri de cărămizi în lungime de 2,40 m pe care, de fapt, a fost clădit- construit zidul în elevație.

Deasupra zidului în elevație s-a păstrat un număr de patru blocuri de piatră ecarisată dispuse pe 3 rânduri cu o înălțime totală de 96 cm. Blocurile de piatră ecarisate au următoarele dimensiuni:

Blocul nr. 1: L = 63 cm; Gr = 30 cm;

Blocul nr. 2: L = 80 cm; Gr = 29 cm;

Blocul nr. 3: L = 1,05 m; Gr = 30 cm;

Blocul nr. 4: L = 77 cm; Gr = 27 cm;

Între blocul 3 și 4 se află un rând egalizator din fragmente de piatră cioplită având aceeași grosime de 5–7 cm.

Fig. 10 – Obiectivul III afectat de intervenții moderne anterioare (utilități ale spitalului)
/ Obiectiv III deranged by previous modern interventions (hospital utilities)

Structura de lemn se constituie din 2 traverse din stejar (gârniță) fasonat profil dreptunghiular, o grindă cu uluc în care au fost așezate cele două traverse și un număr de 8 stâlpi, din care 5 stâlpi de susținere și 2 stâlpi de sprijin. Stâlpii sunt numerotați de la vest spre est.

Obiectivul IV a apărut la distanța dintre contraescarpa XXVI, ce traversează de la Nord spre Sud pe o lungime de 16 m suprafața II excavată, și Contragarda VI este de 28 de metri.

În vederea documentării stratigrafice a colțului de Sud între Contrafortul II și Contrafortul I a fost trasată și executată o secțiune perpendiculară cu dimensiunile de 4x2 m. În acest context secțiunea a fost săpată manual, iar ca proceduri s-a trecut la șpăcluirea și perierea zidurilor, răzuirea elementelor din lemn și a grundului. S-au executat, de asemenea, profilele secțiunii. În vederea protejării suprafeței săpate aceasta a fost acoperită cu folie de polietilenă. Au fost evidențiată structura de lemn ce susține în elevație contraescarpa XXVI, documentându-se un număr de 2 grinzi și o traversă.

- Grinda 1 – este grinda de susținere a contrafortului de pe latura de vest a acestuia. Se păstrează pe o lungime de 14 cm, lățime de 18 cm.

- Traversa Cf. 1 – orientată N-S, se păstrează pe o lungime de 1,87 m, cu o grosime de 20 cm.

- Traversa 2 – este la baza dispore est a Contraescarpei XXVI și dimensiunile ei în profil sunt de 1,26 m lungime și grosime de 18–20 cm.

- La 25 cm est de Contraescarpa XXVI, în suprafața secțiunii a fost surprins un număr de 3 scânduri, ce se suprapun, cu următoarele dimensiuni:

- Sc. 1 – 125 × 15 × 6 cm;

- Sc. 2 – 138 × 21 × 4 cm;

- Sc. 3 – 4 (cu o distanță de 7 cm între ele) – măsoară 35x12x9 cm.

În afara spațiului ocupat de rampă au fost executate următoarele lucrări cu caracter arheologic:

- Degajarea pământului de pe suprafața zidului și de pe lateralele acestuia;

- Zidul ce se pierde în profilul de sud (datorită alunecărilor de teren) măsoară 4,53 m lungime;

- Fața dinspre est a zidului pe o lungime de 4,53 m, pe o lățime de 1,35 m și pe o adâncime de 1,50 m, având un număr de 19 asize a fost minuțios șpăcluită;

- Fața dinspre vest a zidului, pe o lungime de 4,40 m, pe aceeași lățime de 1,35 m și pe o adâncime de 1,65 m a fost, de asemenea, minuțios șpăcluită;

- Contrafortul nr. 1 pe o lungime de 1,67 m și o adâncime de 1 m cu 7 asize (rânduri de cărămizi), au fost minuțios șpăcluite;

- Contrafortul nr. 2 măsoară în înălțime 3,35 m; fața dinspre nord are 1,65 m înălțime, iar fața dinspre est 0,90 m înălțime. Numărul de asize ale fundației propriu-zise este de 16, iar zidul în elevație numără 17 asize, în total 36;

- Zidul ce se pierde în profilul de nord măsoară 4,37 m, lat fiind de 1,40 m; fața de vest a zidului numără între 7 și 14 asize pe o înălțime de 1,20 m. Fața de est numără 16 asize pe o înălțime de 1,37 m. Toate suprafețele au fost șpăcluite și curățate minuțios.

La desființarea rampei, pe latura estică s-a ajuns la zidul de închidere a șanțului

care însă nu a fost dezvelit integral încă (Obiectiv V), constructorul asigurându-ne că în zona respectivă nu se construiește o fundație foarte adâncă, fiind vorba de platforma de primire a mașinilor de salvare. Menționăm că materiale arheologice ce aparțin patrimoniului mobil nu au ieșit la iveală.

Fig. 11 – Fațada zidului dinspre șanțul de apărare a cetății, Obiectiv IV / Façade of the wall toward the defensive ditch of the fortress, Objective IV

Stratigrafia în această zonă, dintre cele două ziduri ce încadrează șanțul de apărare, este următoarea: a) între -0 și -0,80 m unde apar în săpătură patul cablurilor electrice observăm un strat de depunere modern, cu mult moloz format din pământ, resturi de beton și asfalt; b) între -0,80 și -1,28 m apare un strat de pământ brun gălbui de nivelare lipsit de alte impurități; c) între -1,28 și -1,85 m se distinge un lut brun sfărâmișos cu pete galbene proeminente, semn al unei nivelări mecanizate; d) între -1,80 și -2,25 m apare un strat de pământ negru, gras, ce s-a format în urma tasărilor repetate a solului umed; e) între -2,25 și -2,60 m se distinge stratul de cărămidă sfărâmată rezultat de la demolarea din anul 1912; f) urmează apoi între -2,60 și -2,90 m un lut brun, rezultat de la depunerile aluvionare aduse de apa ce curgea în șanțul de apărare; g) mai jos, între -2,90 și -3,30 m lutul de depunere ce a rezultat de la funcționarea șanțului de apărare dinaintea construirii cunetei; h) între -3,30 și -3,80 m, pe o lungime de 2,25 m lângă baza zidurilor apare un strat compact de cărămidă sfărâmată depusă pentru a susține fundația zidăriei de cărămidă a gardei și contragardei; i) sub acest strat, între -3,80 și

–4,20 m apare un strat de nisip aluvionar gălbui sub care apare imediat stratul de nisip mâlos albăstrui al pânzei freatice, ceea ce reprezintă și solul steril din punct de vedere arheologic.

Traseul cunetei a fost identificat la 18 m de ambele ziduri ce încadrează șanțul de apărare. S-a putut constata stratigrafic că proiectarea cunetei s-a făcut într-o epocă ulterioară dării în folosință a șanțului de apărare. O mare parte din instalația cunetei a fost distrusă de construcția modernă (morga) ce a atins nivelul superior al acesteia, multe bârne de lemn fiind găsite dizlocate din locul lor. Neatins a rămas patul de cărămizi lat de 1,80 m, în care s-au putut observa amprenta bârnelor, majoritatea lor fiind în jur de 1,50 m lungime și 0,20 m lățime, iar pe partea superioară la cele dezvelite s-au identificat 4 găuri de la cuiele de lemn pentru fixarea scândurilor transversale. Distanța dintre bârne era în medie de 1,10 m.

Materialul arheologic descoperit a fost extrem de sărac, semn că acest areal nu a fost locuit niciodată, fiind în toate epocile anterioare acoperit de ape. Puținele piese găsite au apărut în straturile superioare de demolare, unde a apărut și singura monedă databilă, un filler maghiar de cupru cu anul 1895 gravat pe una din fețe. Au mai fost găsite însă cuiele de lemn într-o stare foarte bună de conservare, care au fost folosite la fixarea scândurilor cunetei. Forma lor tronconică, alungită, avea în unele cazuri 40 cm lungime și 6 cm lățime maximă.

Ceramica a apărut foarte rar și, în cele mai multe cazuri, este atipică. Totuși, am putut distinge cioburi cărămizii verde oliv, de factură otomană, semn că austriecii au adus pământ tot din Cetate în momentul în care au astupat șanțul fortificației. Oasele și cioburile de sticlă din epoca modernă apar în cantități ceva mai mari, semn că în ultima sa parte de existență zona șanțului fortificației a fost folosită ca arie pentru depozitarea gunoaielor orașului. O dovadă în plus că zona era una inundaibilă în momentul ridicării fortificației bastionare o reprezintă și multitudinea de cochilii de melci de apă descoperite în straturile inferioare.

Fig. 12 – Stratigrafia secțiunii magistrale din zona șanțului de apărare (fotogrametrie, realizator Claudiu Toma), în dreapta imagineii Obiectiv V / Stratigraphy of the main section in the defensive ditch area (photogrammetry by Claudiu Toma); Obiectiv IV on right, Objective V, on left

Fig. 13. a. – Imagine aeriană din dronă cu zidurile scoase la lumină de cercetările arheologice: Obiectiv IV și V (fotografie Valentin Vâlcu = *Eye in the Sky*) și b. – Grătarul din bărne de lemn din fundația zidului de cărămidă Obiectivul IV (fotografi din timpul lucrărilor) / a. Aerial view (drone) with the walls put in light through the archaeological excavations: Objectives IV and V (Photo by Valentin Vâlcu – *Eye in the Sky*); b. Wooden beams grate from the foundation of the brick wall, Objective IV (photo within the works time)

Structura de lemn de sub zidul contragardei prezintă același format ca și cea identificată la stăvilă, în Piața 700. A fost dezvelită și studiată întreaga rețea de bărne care constituia talpa zidăriei de cărămidă și s-a constatat pe ductul fundației contragardei o linie de 6 piloți de stejari bătuți în pământ, cei exteriori fiind mai lungi (1,70/1,80 m), iar cei interiori mai scurți (1,30 m) care erau dispuși la 0,30 – 0,35 m unul de altul și nici unul nu depășea în diametrul 0,24 m. Pe cei 17 metri lungime de zid studiat au putut fi numărate 18 seturi de asemenea piloți, care pe axul longitudinal erau dispuși în general la o distanță constantă în 0,77–0,85 m.

Greutatea zidului era preluată de lonjeroanele care se sprijineau pe rândul al doilea de piloni, mai scurți, iar piloții exteriori intenționat mai lungi, nu era bătuți

până la nivelul celorlați pentru a bloca pe poziție lonjeroanele. Lemnul din care au fost confecționate lonjeroanele este un stejar de cea mai bună calitate și în zona contra-gardei ei măsoară între 12 și 17 m lungime, iar lățimea lor maximă este de 0,28 m, având o profilatură pătrată. Traversele care susțin elevația zidului de cărămidă erau fixate cu cărămizi pe poziție, fiind dispuse regulat la 0,40–0,50 m una de alta. Am putut număra în acest sector 19 traverse, majoritatea lor cu terminația în coadă de rândunică. Lungimea lor este între 1,55–1,60 m și, de asemenea, au o profilatură pătrată. Toate aceste grinzi de lemn au fost extrase de la fața locului și predate spre păstrare la Muzeul Banatului Timișoara pentru conservare. Un număr de 6 bucăți, piloți, grinzi din cunetă și traverse au fost tăiate ca eşantioane pentru dendrocronologie pentru laboratorul Departamentului de Geografie din cadrul Universității de Vest din Timișoara, care urmează să stabilească datarea pe baza acestui material.

Prof. univ. dr. Petru Urdea, care a văzut primele eşantioane din aceste lemne, a constatat că este vorba de stejar tânăr, „gârniță”, care este specific zonei Banatului de Câmpie și au fost tăiate trunchiuri nu prea groase de copaci tocmai pentru a nu fi nevoiți meșterii să îi prelucreze prea mult; în cazul piloților s-a constatat chiar că unii au fost introduși în pământ cu coajă cu tot.

Fig. 14 – Cuie de lemn utilizate la fixarea scândurilor cunetei
/ Wooden pegs to settle the sewer drain boards

Fig. 15 – Cochilie de melc de pe
fundul șanțului de apărare / A snail
shell from the fosse bottom.

Fig. 16 – Pipă de secol XVIII / A
pipe from the 18th century

Fig. 17 – Os de mamifer de talie mare din șanțul fortificației / A bone of a great mammal from the fortification fosse

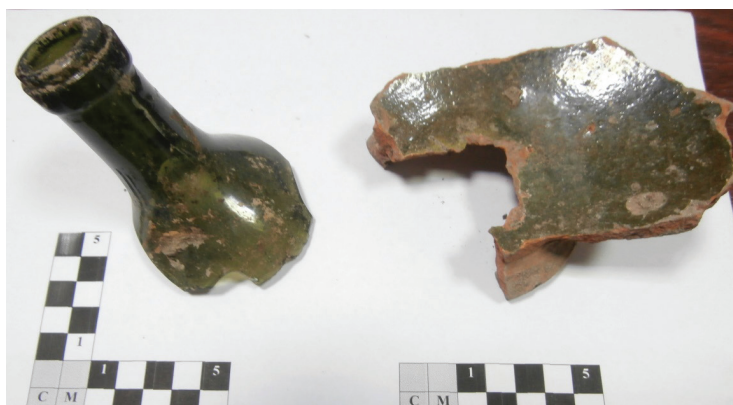

Fig. 18 – Fragmente de sticle moderne găsite împreună cu ceramică de factură otomană / Modern glass fragments found together with Ottoman ceramics

Fig. 19 – Eșantioane din lemnul structurii de susținere a zidăriei contragărzii XXVI / Samples from the wood structure to support the XXVI counterguard walls

modul în care ea a fost demolată la începutul secolului XX. Săpătura arheologică a oferit informații importante nu doar planimetrice, legate de traiecul zidurilor și amenajările cunetei, ci și despre calitatea materialelor de construcție utilizate de habsburgi și efortul lor de fortificare a unui loc strategic aflat într-o zonă influențată de ape și mlaștini. Asupra acestor aspecte precum și a încadrării cronologice a momentului în care s-a realizat ultima centură defensivă a cetății Timișoarei vom reveni într-un studiu viitor.

BIBLIOGRAFIE

Szentmiklosi, Bălărie 2012,

Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare*, în *AnB* (S.N.), XX, 2012, 205–240.

Glăvan 2013,

Ciprian Glăvan, *Defortificarea cetății Timișoara*, în *AnB* (S.N.), XXI, 2013, 421–430.

THE RESCUE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS FROM THE EXTENTION INVESTMENT PROJECT “LOUIS ȚURCANU” CHILDREN HOSPITAL TIMIȘOARA (NOVEMBER 2014 – JANUARY 2015)

Abstract

The Children's Emergency Clinical Hospital „Louis Țurcanu” is located on the south-western edge of the Historic Center of Timișoara, where the last defensive lines of the bastion fortification (in front of the Mercy bastion) are located. We know from the archive data that they were demolished in 1912 to open an access road from inside the Citadel to the city's train station. In the space occupied by the current hospital where guardwalls VI and counter guardwalls XXVI were, in the western area of the Mercy bastion, practically we dig a part from the last defense line of the fortress.

The area targeted by the archaeological researches was in the Ottoman era under the waters, the Bega river deposit in the area a clayey, black-blue mud on a large part of the surface of the soil. The raising of the bastion fortification was done by draining the water by means of drainage channels, after which they cut into the sand dunes the stellar form of the defensive system. The land resulting from the construction of the bastion was a filling of the guards and constraints. No other anthropic facilities were found before the Habsburg fortress was built in this terrain.

The walls that formed the foundations of the guard VI, the counter guard XXVI and the counter constraints were massively affected by the foundation of the facilities of the Emergency Hospital for Children „Louis Țurcanu” and by the old sewage works and the introduction of utilities during the communist period.

The preventive research of the extension of the „Louis Țurcanu” Children's Hospital comes to complement our information not only about the construction technique in which

the Timișoara bastion fortress was built in the 18th century, but also how it was demolished at the beginning of the 20th century. The archaeological excavation provided important information not only about planimetry related to the wall and cave layout, but also about the quality of the construction materials used by the Habsburgs and their effort to fortify a strategic point in a water and marsh area.

INVESTIGAȚII MAGNETOMETRICE REALIZATE ÎN HOTARUL LOCALITĂȚII CORNEȘTI, JUD. TIMIȘ (CAMPANIA 2017)

*Adrian-Cristian Ardelean, Andrei Bălărie, Alexandru Szentmiklosi**

Cuvinte-cheie: Cornești, Iarcuri, Iugosloveni, fortificație de epoca bronzului, prospecțiuni magnetometrice

Keywords: Cornești, Iarcuri, Iugosloveni, Bronze Age fortification, magnetic survey

1. Introducere

În cadrul progresului tehnologic actual, aplicarea investigațiilor geofizice în arheologie prezintă o alternativă mai rapidă și mai puțin costisitoare în comparație cu investigațiile invazive (evaluări de teren intruzive), devenind astfel o unealtă indispensabilă în desfășurarea cercetărilor arheologice¹. Utilitatea acestora în identificarea și cartarea siturilor arheologice a fost demonstrată, de-a lungul anilor, în numeroase studii de profil, datorită potențialului de a identifica structurile aflate în substrat, aproape imposibil de observat utilizând mijloace tradiționale (ex. evaluarea de teren non-intruzivă)². Totodată, prospecțiunile magnetometrice permit vizualizarea concentrațiilor acestor structuri/complexe arheologice și, în consecință, ajută la formularea unor strategii de săpătură, cu obiective de cercetare clare. Astfel, metoda magnetometriei este tot mai frecvent utilizată atât în investigațiile arheologice desfășurate în Europa³, cât și pe teritoriul României⁴.

Prospecțiuni magnetometrice, combinate cu scanări LiDAR, au fost efectuate și la Cornești (jud. Timiș), în punctul *Iarcuri*. Acest sit arheologic este cunoscut ca fiind cea mai mare fortificație de epoca bronzului din Europa⁵. Fortificația preistorică este situată în partea de nord a localității Cornești, cuprinzând o suprafață de 1765 ha (Pl. I/1).

* Muzeul Național al Banatului, Secția de Arheologie, str. Martin Luther, nr. 4, Timișoara, e-mail: adrian.ardelean86@e-uvt.ro; andrei.balarie@gmail.com; szentmiklosi@yahoo.com

¹ Linford, 2006; Gaffney, 2008; Cardarelli, Di Filippo, 2009.

² Clark, Clark 2003; Gaffney, Gater, 2006; Johnson, 2006.

³ Chianese *et alii* 2010; Leopold *et alii*, 2010; Bigman, Bigman Geophysical, 2015.

⁴ Ca și exemplu, vezi Maillol *et alii*, 2004; Gerling *et alii* 2005, 35–37; Kadereit *et alii* 2006, 20–21; Drașovean 2007, 21, 29, Fig. 10, 30 Fig. 13; Szentmiklosi *et alii* 2011; Asăndulesei *et alii* 2012; Woidich, Szentmiklosi 2013, 234, Fig. 1; Nykamp *et alii* 2015, 81–82; Asăndulesei, 2017.

⁵ Szentmiklosi *et alii* 2011, Nykamp *et alii* 2015, 81–82.

În perioada 12 mai–12 august 2017, Muzeul Național al Banatului a desfășurat o evaluare de teren⁶ care a avut ca obiective majore, alături de identificarea vechii vetre a satului Schadan/Zsadányi (actualul Cornești), și a posibilelor locuiri de pe terasele Pârâului Valea Viilor și Valea Lac. În urma acestei evaluări de teren a fost confirmată existența sitului Cornești-*Iugosloveni* și au fost identificate patru noi situri arheologice.

În cele cinci puncte în care au fost identificate mai multe locuiri din diferite perioade istorice, au fost efectuate mai multe tipuri de cercetare arheologică:

1. Cercetări de teren non-invazive (siturile 1–5);
2. Diagnostic intruziv (Cornești-*Iugosloveni*/ situl nr. 3);
3. Prospeccțiuni magnetometrice (siturile nr. 3 și nr. 5).

O parte din aceste investigații magnetometrice s-au desfășurat pe aliniamentul celei de-a patra linii de fortificare (Incinta IV) (Pl. II/2A-B). Limita sudică a sitului arheologic include parte din actualul cimitir al satului. Prospeccțiunile magnetometrice de pe aliniamentul celui de-al patrulea val de apărare a fortificației au avut la bază următoarele obiective principale:

1. Identificarea unor posibile structuri de sec. XVI-XVIII⁷;
2. Marcarea cu exactitate a valului IV și a șanțului de apărare;
3. Confirmare unui posibil sit arheologic, posibil multistratificat (neolitic și ev mediu timpuriu).

Cea de-a doua prospeccțiune magnetometrică a avut loc în parte de sud-vest a satului, în zona numită de localnici *Iugosloveni*. Acest toponim a fost păstrat și pentru situl arheologic reperat de Marius Moga în cursul anului 1939⁸. Pe parcela de teren atribuită de Primăria Orțișoara pentru construirea punctului muzeal de la Cornești, au fost efectuate cercetări arheologice de teren, intruzive și non-intruzive (Pl. II/1A-B). Aceste cercetări de teren au fost precedate de o prospeccțiune magnetometrică care a avut ca obiective:

1. Verificarea extinderii sitului arheologic Cornești-*Iugosloveni*.
2. Localizare unor posibile concentrații de complexe arheologice.

2. Metodologie

Investigațiile de magnetometrie au fost realizate utilizând magnetometrul cu vapori de cesiu de tip Geometrics G-858, dotat cu doi senzori. Pentru a obține o rezoluție mai ridicată, cei doi senzori au fost montați la o distanță de 0,5 m, obținându-se astfel o rezoluție de 0,5 m la o echidistanță de 1 m al transectelor măsurate. Din cauza configurației spațiale a suprafeței investigate, care a prezentat numeroase obstacole în trasarea unei rețele unitare de carioaje (ex. curte interioara, stână, garduri metalice,

⁶ Evaluarea de teren a avut loc în baza autorizației emise de Ministerul Culturii și Identității Naționale nr. 116/09.05.2017.

⁷ Localnicii amintesc de prezența unei așa-zise „moschei” situate probabil pe raza actualului cimitir din localitate. Prezența unei comunități turcești la Cornești (fost Zsadányi/Jadani) nu a fost încă atestată arheologic.

⁸ Medeleț 1993, 121.

terasă cu maluri abrupte etc.), dimensiunile gridurilor trasate au avut lungimi variate, de la 27 la 50 m, respectiv lățimi cuprinse între 24 și 50 m.

Investigațiile s-au desfășurat pe suprafața a 15 griduri, ocupând o suprafață totală de 21955,74 m². Achiziția datelor s-a realizat prin metoda „zig-zag”, în vreme ce pentru parametrul *sampling frequency* (frecvență de măsurare) s-a optat pentru o valoare de 10 cm, la o echidistanță de 1 m al transectelor măsurate. Pentru a păstra un ritm de mers constant de-a lungul întregii măsurători au fost utilizate sfori cu marcaje la fiecare 1 m, în vreme ce la fiecare 4 m s-au folosit markeri ce au vizat facilitarea procesului de interpolare a datelor obținute. În vederea unei procesări simplificate și o omogenitate ridicată a datelor, toate gridurile măsurate au avut ca punct de pornire colțul din stânga jos.

Procesarea datelor s-a realizat utilizând programele: MagMap, MagPick, Surfer 11 și TerraSurvayor. Obținerea imaginii cu magnetograma finală a prevăzut parcurgerea următoarei secvențe de procesare:

1. *Zero mean-traverse* – pentru omogenizarea datelor;
2. *Despike* – pentru eliminarea valorilor extreme;
3. *Clip* – pentru limitarea ecartului de valori;
4. *Low pass filter* – îmbunătățirea rezoluției;
5. *Deslope* – corectarea variației valorilor câmpului total din cauza achiziției datelor în zile diferite.

3. Rezultate

A. Cornești-Iugosloveni (situl arheologic nr. 3)

Ca urmare a colonizării unor familii de români veniți din Serbia după anul 1919, în partea de sud-vest a satului Jadani (actual Cornești) au fost construite o serie de case, unele amenajate cu fundație⁹. La săparea acestor fundații au fost găsite fragmente ceramice, descoperirile fiind semnalate lui Marius Moga, cu ocazia cercetărilor arheologice din punctul *Iarcuri*. Astfel, în cursul aceluiași an (1939), Marius Moga a efectuat un mic sondaj arheologic în urma căruia a constatat prezența unui sit arheologic multistratificat. Materialele arheologice descoperite aparțin unor locuiri din mai multe perioade istorice. Materialele arheologice descoperite în punctul *Iugosloveni* au constatat în fragmente ceramice, așchii de silex, fragmente de vatră și oase de animale. O parte din aceste materiale arheologice au fost atribuite grupului cultural Bucovăț și culturii Tiszapolgár¹⁰, precum și perioadei medievale¹¹.

În acest areal, Primăria Orășoara a repartizat Muzeului Național al Banatului parcela de teren nr. 210a (ID CF. 120755), în vedere construirii unui punct muzeal. Cunoscând potențialul arheologic al zonei, în cadrul evaluării de teren non-intruzive au fost adunate fragmente ceramice și bucăți de chirpici care au sugerat prezența

⁹ Un alt tip de locuințe au fost casele cu pereți din pământ bătut, fără fundație, unele fiind locuite și în prezent.

¹⁰ Lazarovici 1979, 193, nr. 26; Medeleț 1993, 121.

¹¹ Medeleț 1993, 121.

unor depuneri antropice. Pentru confirmarea acestei situații, evaluarea de teren a fost dublată de o prospecțiune magnetometrică care a identificat existența unor anomalii care ar putea fi interpretate ca și complexe arheologice. Pentru a confirma extinderea sitului arheologic *Iugosloveni* în această zonă, precum și pentru o estimare cât mai exactă a costurilor financiare legate de descărcarea de sarcină arheologică, au fost efectuate două secțiuni de sondaj, amplasate în colțurile de nord-vest și sud-est a parcelei¹².

Pe suprafața investigată magnetometric au fost înregistrate o serie de anomalii care sugerează prezența unor structuri cu valori ale amplitudinii câmpului magnetic sub ± 20 nT (Pl. II/1A). Pe baza acestor anomalii au fost delimitate un număr de 20 de structuri care ar putea fi complexe arheologice. Gruparea acestora sugerează o posibilă concentrare de complexe și/sau anexe prezente în vecinătatea unei structuri de dimensiuni mai mari (26 m²), probabil, o locuință (Pl. II/1B).

B. Situl nr. 5 (*Cimitirul ortodox*)

Situl arheologic nr. 5 se află pe terasa nordică a Văii Viilor, la periferia nordică a satului Cornești, fiind suprapus, parțial, de cimitirul ortodox al satului. În urma georeferențierii celei de-a doua și a treia măsurători topografice militare din Banat (*Josephinische Landesaufnahme* și *Franzsiszeische Landesaufnahme*)¹³, se poate constata că actualul cimitir al satului era utilizat încă din secolul XIX.

În ciuda existenței în teren a numeroși factori perturbatori asupra valorilor câmpului magnetic al Pământului (garduri de metal, obiecte de metal aruncate etc.), rezultatele obținute confirmă prezența unor structuri de interes arheologic (peste 250 de posibile structuri). Acestea sunt vizibile pe suprafața magnetogramei prin prisma unor multitudini de anomalii care prezintă valori pozitive, cu dipoli aliniați pe direcția câmpului magnetic al Pământului (Pl. II/2A-B).

Structurile arheologice identificate prezintă un contrast specific datorat atât unei susceptibilități magnetice ridicate, cât și magnetismului remanent, prezentând amplitudini ce depășesc în unele cazuri valoarea de 20 nT. Pe lângă structurile de importanță arheologică au fost identificate și o serie de structuri cu valori extreme. Prezența acestora sugerează existența în substrat a unor obiecte metalice, cu proveniență cel mai probabil contemporană (Pl. II/2B).

Din totalul celor 255 de anomalii identificate, 58 prezintă trăsături specifice prezenței unor morminte (amplitudinea anomaliilor, raport L/I).

De asemenea, au fost identificate 3 zone cu o aglomerare a anomaliilor, ceea ce indică prezența unei posibile concentrări de structuri de interes arheologice. Cea mai importantă ocupă o suprafață de peste 450 m², fiind situată la intersecția a două anomalii liniare longitudinale, care reprezintă amprenta valului IV al fortificației preistorice Cornești-*Iarcuri* (Pl. II/2B).

Pe de altă parte, pe suprafața investigată se evidențiază și o structură rectangulară,

¹² În aceste zone, prospecțiunea magnetometrică indica o activitatea antropică mai puțin intensă.

¹³ <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?layers=osm%2C5%2C42&bbox=2359854.9040757003%2C5764689.58069728%2C2366232.618623245%2C5767804.389599902>, accesată astăzi, 06.09.2017.

ceea ce indică amprenta unei posibile locuințe, celelalte anomalii, în număr total de 195, fiind atribuite structurilor de interes arheologic (posibile complexe, vetre, urme de locuire etc.). Fragmentele ceramice colectate la suprafață sugerează prezența unui sit arheologic multistratificat, datând din perioada neolitică și evul mediu timpuriu. Prezența acestui posibil sit poate fi confirmată doar în urma unor cercetări arheologice invazive (sondaje arheologice) sau în cadrul unei supravegheri arheologice, la efectuarea unor intervenții în sol.

5. Concluzii

Ca urmare a prospecțiunilor magnetometrice efectuate în cele două puncte din hotarul satului Cornești au fost identificate:

1. Extinderea sitului arheologic Cornești-*Iugosloveni* până la șoseaua principală care legă satul Cornești de DN 69. Anomaliile magnetice înregistrate indică prezența complexelor arheologice, confirmate și de cele două sondaje arheologice;

2. În imediata vecinătate a actualului cimitir ortodox au fost sesizate o serie de anomalii care ar putea fi morminte mai vechi, în prezent, nemarcate;

3. A fost identificat traseul exact al valului IV al fortificației Cornești-*Iarcuri*, precum și o discontinuitate în cadrul acestuia, exemplificată printr-o zonă cu aglomereare ridicată de materiale arheologice;

4. Prezența la nord și la sud de valul Incintei IV a unor anomalii care ar putea fi complexe arheologice de care ar putea fi legate, cu probabilitate, artefactele preistorice și medievale timpurii descoperite în perieghetză.

În concluzie, observațiile efectuate oferă un plus de cunoaștere asupra zonei investigate, însă pentru a confirma cu adevărat existența materialelor și structurilor de interes arheologic este necesară continuarea investigațiilor întreprinse sub forma investigațiilor invazive (săpături arheologice).

BIBLIOGRAFIE

Asăndulesei 2017,

A. Asăndulesei, *Inside a Cucuteni Settlement: Remote Sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Romania*, în *Remote Sensing*, 9, 2017, 41.

Asăndulesei et alii 2012,

A. Asăndulesei, L. Istina, V. Cotiugă, F. Tencariu, Ș. Caliniuc, R. Balaur, A. Crețu, C. Nicu, B. Venedict, *Cesium magnetometer survey in the Cucuteni settlement of Fulgeriș-La Trei Cireși, Bacău county, Romania*, în *Romanian Reports in Physics*, 64, 2012, 878–890.

Bigman 2015,

D. P. Bigman, *A Magnetometer Survey at the Confederate POW Camp Site of Camp Lawton in Jenkins County, Georgia*. Georgia Department of Natural Resources Historic Preservation Division, *Fast Times. Archaeological Geophysics*, Vol. 20, nr.2, 2015, 76–83.

Cardarelli, Di Filippo 2009,

E. Cardarelli, G. Di Filippo, *Integrated geophysical methods for the characterisation of an archaeological site (Massenzio Basilica-Roman forum, Rome, Italy)*, in *Journal of Applied Geophysics*, 68, 2009, 508–521.

Chianese *et alii* 2010,

D. Chianese, V. Lapenna, S. Di Salvia, A. Perrone, E. Rizzo, *Joint geophysical measurements to investigate the Rossano of Vaglio archaeological site (Basilicata Region, Southern Italy)*, in *JAS*, 37, 2010, 2237–2244.

Clark, Clark 2003,

O. A. Clark, A. Clark, *Seeing beneath the soil: prospecting methods in archaeology*, Routledge, London, 2003.

Draşovean 2007,

Fl. Draşovean, *The Neolithic Tells from Parța and Uivar. Similarities and Diferences of The Organization of the Social Space*, in *AnB (S.N.)*, XV, 2007, 19–32.

Gaffney 2008,

C. Gaffney, *Detecting trends in the prediction of the buried past: a review of geophysical techniques in archaeology*, in *Archaeometry*, 50, 2008, 313–336.

Gaffney, Gater 2006,

C. F Gaffney, J. Gater, *Revealing the buried past: geophysics for archaeologists*, Stroud: Tempus, 2006.

Gerling *et alii* 2005,

C. Gerling, M. Rehfeld, M. Woidich, *Gräben, Gruben und Häuser – Siedlungswesen und Architektur der späten Vinča-Kultur im Banat*, in *Masken – Menschen – Rituale. Alltag und Kult vor 7000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien. Katalog zur Sonderausstellung im Martin-von-Wagner Museum der Universität Würzburg 21. April bis 10. Juli 2005* (Hrsg. W. Schier), Würzburg, 2005, 35–40.

Johnson 2006,

J. K. Johnson, *Remote sensing in archaeology: an explicitly North American perspective*, University of Alabama Press, 2006.

Kadereit *et alii* 2006,

A. Kadereit, B. Sponholz, M. Rösch, W. Schier, B. Kromer, G.A. Wagner, *Chronology of Holocene environmental changes at the tell site of Uivar, Romania, and its significance for late Neolithic tell evolution in the temperate Balkans*, in *Zeitschrift für Geomorphologie N.F. Suppl.* vol. 142, 2006, 19–45.

Lazarovici 1979,

Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj, 1979.

Leopold *et alii* 2010,

M. Leopold, T. Plöckl, G. Forstenaicher, J. Völkel, *Integrating pedological and geophysical methods to enhance the informative value of an archaeological prospection – The example of a Roman villa rustica near Regensburg, Germany*, în *JAS*, 37, 2010, 1731–1741.

Linford 2006,

N. Linford, *The application of geophysical methods to archaeological prospection*, în *Reports on progress in physics*, 69, 2006, 2205.

Medeleț 1993,

Fl. Medeleț, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)*(*Sur la fortification du terre de Cornești*), în *AnB (S.N.)*, II, 1993, 119–150.

Maillol *et alii* 2004,

J. Maillol, D. Ciobotaru, I. Moravetz, *Electrical and magnetic response of archaeological features at the early Neolithic site of Movila lui Deciov, Western Romania*, în *Archaeological Prospection*, 11, 2004, 213–226.

Nykamp *et alii* 2015,

M. Nykamp, B. S. Heeb, D. Knitter, J. Krause, R. Krause, Al. Szentmiklosi, B. Schütt, *Linking Hydrological Anomalies to Archaeological Evidences – Identification of Late Bronze Age Pathways at the Fortification Enclosure Iarcuri in Western Romania*, în *eTopoi, Journal for Ancient Science*, Special Volume, *Bridging the Gap-Integrated Approaches in Landscape Archaeology* (Eds. D. Knitter, W. Bebermeier, O. Nakoinz), vol. 4, 2015, 77–92.

Szentmiklosi *et alii* 2011,

Al. Szentmiklosi, B. S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, *Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, în *Antiquity*, 85, 2011, 819–838.

Woidich, Szentmiklosi 2013,

M. Woidich, Al. Szentmiklosi, *Uivar and its Significance for the Beginning of the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions* (Hrsg. V. Heyd, G. Kulcsár und V. Szeverényi), *Archaeolingua* 30, Budapest, 2013, 233–244.

MAGNETIC PROSPECTION ON THE BOUNDARIES OF CORNEȘTI VILLAGE, TIMIȘ COUNTY (RESULTS OF A 2017 FIELD SURVEY)

Abstract

Within the current technological progress, magnetic mapping of subsurface features has become one of the most widespread investigation method in archaeological prospections.

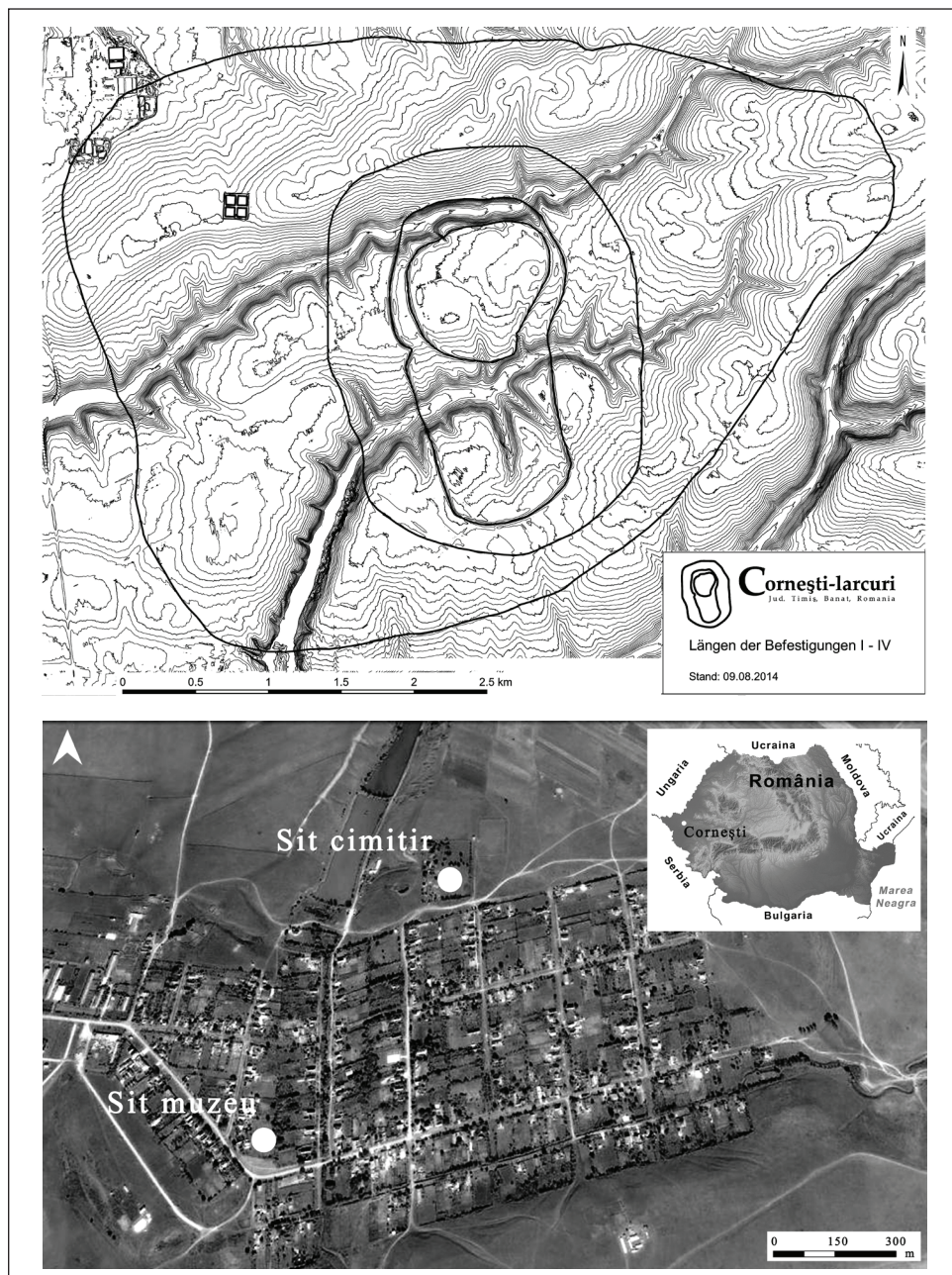
By applying this noninvasive investigation technique two distinct areas within the Cornești village were prospected within the field campaign of 2017 (12 may–12 august), namely:

1. The southern part of the Cornești Iarcuri fortification (on the rampart of Enclosure IV), in the proximity of the village cemetery
2. A small part of the *Iugosloveni* area, located within the south-western part of the village.

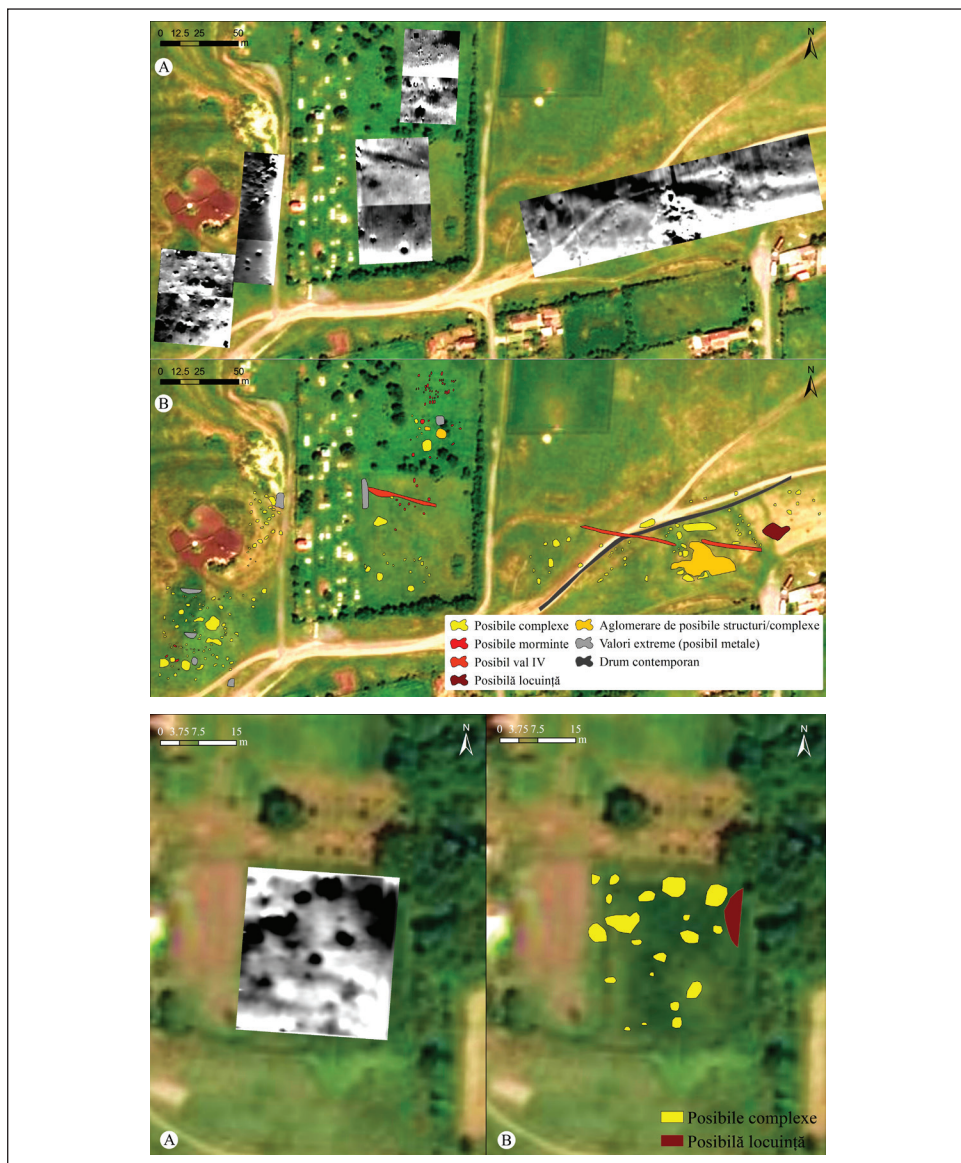
The main focus of the current campaign was a more accurate mapping of the rampart of Enclosure IV of the Late Bronze Age fortification from Cornești-Iarcuri. At this stage of research, the fortification from *Iarcuri* (1765 ha) is the largest prehistoric fortification of Europe. The information obtained from the measurements conducted within the area of the Enclosure IV's rampart (in the vicinity of the orthodox cemetery) confirmed the occurrence of over 250 anomalies of archeological importance, amongst which 58 anomalies could be XIX century graves, while the presence of rampart IV was also accurately identified. The magnetic prospection were combined with non-invasive field surveys which suggest the presence of a multilayered settlement. From the surface of the researched area, ceramic artefacts were collected. Chronologically, these archaeoological materials belongs to the Neolithic period and Early Medieval Age. Definitely, a sound trench excavation will confirm the prezenze (or the absence) of this settlement.

Inside of the Cornești village, on *Iugosloveni* site, the aim of the magnetic prospection was the identification of typical archeological structures. The campaign was carried out over a total area of 21955,74 m², using a Geometrics G-858 cesium vapor magnetometer, equipped with 2 sensors, placed at 0,5 m spacing. The results of the magnetic mapping campaign exhibit over 20 circular or near circular anomalies within the Cornești-*Iugosloveni* site, confirming thus the occurrence of archaeological features within the area of interest. In the north-west and south-east corner of the prospected area, two sound trenches were excavated. Both of them indicated a multilayered settlement, starting from Late Neolithic period. The next layers belongs to Early Medieval Age (X-XIII c.) and to the Late Medieval-Early modern period (XVII-XVIII c.).

These magnetic prospection results offer important information regarding the presence of human activity within the investigated area, aiding the overall interpretation of the complex bronze age settlement of Cornești Iarcuri.

Pl. I: 1 – Fortificația de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri / The Bronze Age fortification from Cornești-Iarcuri; 2 – Localizarea siturilor investigate pe suprafața localității Cornești / The location of the investigated sites within the locality Cornești.

Pl. II: 1 – Cornești-Iugosloveni / site no. 3: (A) Rezultate investigații magnetometrie (amplitudine de la -20 la $+20$, alb spre negru) / Results of the magnetometric prospections (amplitude between -20 and $+20$, white to black) (B) Structuri identificate extrase de pe suprafața magnetogramei / Identified structures extracted from the surface of the magnetogram; 2 – Cornești-Cimitirul ortodox / situl nr. 5: / Cornești-The Orthodox Cemetery/ site no. 5. (A) Rezultate investigații magnetometrie (amplitudine de la -20 nT la $+20$ nT, alb spre negru) / Results of the magnetometric prospections (amplitude between -20 nT and $+20$ nT, white to black). (B) Structuri identificate extrase de pe suprafața magnetogramei / Identified structures extracted from the surface of the magnetogram.

IN SEDES JUDICIARIA (I). FEMEI DIN BANATUL MEDIEVAL ÎN FAȚA SCAUNELOR DE JUDECATĂ. GENERALITĂȚI

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: părțile sudice ale regatului maghiar, comitatele Banatului medieval, epoca angevină, femei nobile, scaune de judecată

Keywords: southern parts of Hungarian kingdom, counties of the medieval Banat, Angevine age, noble women, county courts

În ultimele decenii studiile de gen au dobândit o pondere tot mai însemnată în istoriografie, pe temeiul realității că genul este un construct social și normativ care poate acoperi orice unghi al vieții sociale. Această nouă accepțiune a termenului a deschis mai multe linii de studiu care nu au fost luate în considerare decenii în urmă. Astfel, cercetările medievistice, spre exemplu, au fost direcționate tot mai mult către subiecte nontradiționale, în special înspre femei, copii sau alte categorii considerate a fi fost marginale în societatea medievală.¹ Unii cercetători au interpretat însă noțiunea de “gen” ca un cod feminist pentru femei și “istoricele lor plângeri față de injustețea socială”.² În fapt, fenomenul de gen oferă un nou vocabular cultural, unul care ne permite să analizăm realitățile omniprezente despre femei și bărbați care sunt evidente în toate construcțiile sociale și culturale, cu atât mai mult în mărturiile istorice în toate formele lor.

Rolul femeii în Evul Mediu a fost determinat de o serie de tipare create și guvernate de o societate patriarhală, în care poziția sa în societate, locul său în cadrul familiei reflectau mai degrabă idealurile masculine proiectate asupra sa. Astfel, în mod reducționist, imaginea femeii a fost proiectată prin trei stereotipuri – copile, soții, văduve – fiecare ipostază cuprinzând un set de criterii care le purtau pe femei de la o stare la alta.³ Nu se poate contesta faptul că femeile au fost expuse în epocă mai multor vexații

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

¹ Linda Mitchell, “Women, Gender, Law, and Remembering Shona Kelly Wrey,” *Historical Reflections/ Réflexions Historiques* 43, nr.1 (2017): 1.

² Cordelia Beattie, “Gender and femininity in medieval England,” în Nancy Partner, ed., *Writing Medieval History* (London: Hodder Arnold, 2005), 154.

³ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, ed. II (București: Humanitas, 2011), 76; Georgeta Fodor, *Femeia*

din partea unui sistem patriarhal în mod predominant. Însă, din perspectiva raportului public/privat, se acceptă astăzi tot mai mult în cercetările istorice că participarea femeilor la viața publică a fost mai activă decât s-a acceptat o bună bucată de timp, fiind lipsită de acuratețe ideea inoculată o bună parte din istorie că bărbații au fost protagoniștii exclusivi ai relațiilor cu exteriorul, în timp ce femeia a fost cantonată în sfera domestică și privată a existenței.⁴ Istoricii cad tot mai des de acord că femeile evului mediu european nu au fost supuse unui regim aspru de cvasidetenție, nu au fost închise în spații etanșe, căci au existat domenii și împrejurări în care ele și-au demonstrat puterea și și-au conturat propria individualitate. Bunăoară, nu se poate contesta faptul că unele femei și-au administrat propriile bunuri și proprietăți, în anumite circumstanțe și pe cele ale întregii familii, fapt care denotă abilitate administrativă și financiară, căci “ce lucru mai public decât stăpânirea unei moșii sau intriga politică”.⁵

Cercetarea de față își propune să continue analizarea imaginii femeii din societatea comitatelor medievale bănățene în veacul al XIV-lea și în prima jumătate a celui următor⁶, prin abordarea unor aspecte legate de data aceasta de prezențele feminine în fața scaunelor de judecată centrale sau locale ale regatului maghiar. Preocuparea scăzută față de acest subiect s-a dovedit a fi o motivație suficientă pentru a încerca să demonstrăm că, în pofida unor idei preconcepute, femeile acelor vremuri au avut acces la instanțele judecătorești, uneori dovedind o notabilă tenacitate în modul în care și-au urmărit interesele. Căci, în acele secole și în circumstanțe bine determinate, femeile (cu preponderență cele nobile) au deținut bunuri imobile și mobile⁷, pe care adeseori au ajuns să le dispute în fața justiției. Nu am recurs la o analiză comparată a subiectului cu cel al prezențelor masculine în instanțele medievale de judecată. Nu am considerat oportun în acest stadiu al cercetării, dată fiind cantitatea relativ mare de informație și

în societatea medievală românească. Secolele XV-XVII, Teză de doctorat (Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2010), 10.

⁴ Sara Menzinger, “La donna medievale nella sfera pubblica: alcune riflessioni in tema di cittadinanza nel panorama degli studi storico-giuridici,” în Miriam Davide, ed., *La condizione giuridica delle donne nel medioevo* (Trieste: CERM, 2012), 119; Șarolta Solcan, *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu* (București: Editura Universității din București, 2005), 6; G. Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat. Țara Românească, Moldova și Transilvania (secolele XV-XVII)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2011), 17–18; Livia Magina, “Amprunte feminine într-un oraș de frontieră: femeile în societatea urbană din Caransebeș în epoca modernă timpurie,” în I. M. Balogh, I. Lumperdean, L. Mády, D. Țicu, coord., *Multiculturalitate, identitate și diversitate. Perspective istorice. În onorem prof. univ. dr. Rudolf Grăf la împlinirea vârstei de 60 de ani* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 154–155.

⁵ Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic*, 17–18; Ovidiu Pecican, “Un șantier patinat, dar auroral: femeia în spațiul românesc medieval,” în G. Cosma, E. Magyari Vincze, O. Pecican, eds., *Prezența feminină. Studii despre femei în România* (Cluj-Napoca: Ed. Fundației DESIRE, 2002), 40.

⁶ Ligia Boldea, “Câteva observații asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene (1300–1450),” în I. M. Balogh, I. Lumperdean, L. Mády, D. Țicu, coord., *Multiculturalitate, identitate și diversitate. Perspective istorice. În onorem prof. univ. dr. Rudolf Grăf la împlinirea vârstei de 60 de ani* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 125–150.

⁷ L. Boldea, “Prezențe feminine în sistemul domonial medieval bănățean (1300–1450),” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XXIII (2015): 235–251.

procesarea ei cât de amănunțit a fost posibil. Rămâne ca cercetări viitoare să realizeze acest lucru.

Realitatea este că problemele de natură juridică ocupă o mare pondere a informației pe care am analizat-o și valorificat-o în ultimii ani. Din cele 200 de unități documentare consultate, 138 de acte (respectiv 69%), grupate în 86 de procese, au ca subiect chestiuni litigioase cu participare feminină rezolvate în instanțele judiciare ale vremii. Trebuie specificat de la început însă că dependența aproape totală a cercetării noastre față de documentația vremii (în lipsa unor studii relevante pentru subiectul, zona și perioada alese), implică un anumit grad de relativitate, obiectivă de altfel. Cercetarea noastră nu are cum să fie una exhaustivă, astfel că am lucrat pe un eșantion de documente pe care îl considerăm a fi suficient pentru a putea ajunge la anumite concluzii relevante. Pe de-altă parte, pierderea în timp a unor acte este un handicap ce nu poate fi surmontat. În al treilea rând, documentele păstrate ce au ajuns în atenția noastră reprezintă în majoritate covârșitoare diferite stadii ale proceselor (citări în fața instanței, cercetări, amânări, hotărâri, sentințe etc.), fără a avea în niciun caz setul complet al documentației unui proces anume. Am întâlnit doar câteva litigii pe care le-am putut urmări pe baza mai multor documente păstrate (procesele familiei Himfi din anii 1387–1394, procesul dintre familiile Himfi și Chep de Gherteniș dintre anii 1423 și 1430 sau litigiul dintre aceeași familie Himfi și familia Dancs de Macedonia din anii 1433–1435), însă ceea ce putem spune este faptul că în niciunul din aceste cazuri nu avem certitudinea că posedăm întreaga documentație a speței. În toate celelalte situații avem de-a face cu unul sau două documente de caz; poate părea insuficient, dar coroborându-le am putut extrage o informație variată, pe care am supus-o unei analize problematizate. Am încercat să insistăm asupra fiecărui detaliu furnizat de acte cu o valoare informațională inegală, în speranța de a putea surprinde cât mai multe aspecte ale prezențelor feminine în fața actului de justiție, care să se constituie în temeiuri pentru cercetări analitice viitoare. În anumite momente am recurs la o abordare cuantificată a unor informații care pot părea seci la o primă citire, dar care, dincolo de o aparentă banalitate, pot sugera într-o manieră lipsită de echivoc anumite realități mai greu de combătut decât simplele ipoteze scrise.

Despre statut juridic – personalitate juridică. Prezența femeilor în fața scaunelor de judecată este în mod evident legată de statutul lor juridic, de modul în care ele au avut personalitate juridică în acele vremuri. În accepțiunea contemporană, statutul juridic este atribuit unei persoane căreia legea îi recunoaște existența, care poate avea un patrimoniu ce îi conferă o serie de drepturi și obligații, în timp ce personalitatea juridică denotă aptitudinea unei persoane juridice de a dobândi drepturi și de a-și asuma obligații, încheind acte juridice în calitate de subiect de drept, prin reprezentanții săi legali. O persoană juridică are atribute de identificare proprii, voință și interese proprii, un patrimoniu propriu, precum și responsabilitate juridică proprie, inclusiv penală.⁸ Câte

⁸ Legea nr. 287/2009 publicată în MO nr. 505 din 15 iulie 2011: Noul Cod Civil, Cartea I, Titlul IV, cap. I art. 193.

dintre aceste elemente definitorii se regăsesc în profilul juridic al femeilor din comitatele Banatului medieval din perioada Angevină și cea a regelui-împărat? Este ceea ce încercăm să constatăm făcând apel la informația documentară păstrată.

În secolele XIV-XV sistemul juridic al regatului maghiar, bazat pe cutumă și oralitate, nu a produs încă o legislație scrisă care să definească dincolo de orice echivoc poziția femeii în societate și în raport cu angrenajul judiciar care reglementa această societate. De altfel, cercetări aprofundate asupra subiectului au conchis că nu a existat în fapt un singur drept cutumiar în Ungaria medievală, nobilimea trăind după propriile proceduri judiciare, în timp ce comitatele, orașele și chiar satele își aveau propriile tradiții, păstrate de memoria orală a comunităților.⁹ Nu este însă mai puțin adevărat că a existat și în epoca medievală o preocupare de a se conferi femeii o anumită protecție juridică, chiar dacă ea se situa pe o poziție de inferioritate, fiind considerată mai puțin capabilă să își controleze viața și să își administreze bunurile.¹⁰ Decretele regale stipulau, bunăoară, încă din veacul al XIV-lea faptul că justiția ecleziastică (formată din arhiepiscopi, episcopi, vicari etc.) se ocupa de problemele femeilor – respectiv de sfertul filial, de dotă și darurile de nuntă, de testamente sau de alte probleme matrimoniale.¹¹ În schimb, numeroasele cauze identificate în documentele pe care le-am analizat reflectă o paletă destul de largă de problematici litigioase care le-au adus pe femei în fața scaunelor de judecată centrale sau locale. De altfel, o serie de prevederi înmănunchate la începutul secolului al XVI-lea în *Tripartit* de către István Werbőczy sintetizează într-o mare măsură realitățile juridice ale secolelor anterioare: încă de la 12 ani tinerele femei se puteau logodi și căsători, dobândind dreptul de a deschide procese și de a-și desemna reprezentanți în fața sedriilor; la 14 ani ele răspundeau deja de bunurile lor mobile în aur și argint, având drept de zălogire; pentru ca de la 16 ani să intre în stăpânirea bunurilor imobile care li se cuveneau (respectiv *quarta puellaris*, dota sau alte moșii), putând depune mărturie și lăsa moștenire prin testament.¹² Or, tocmai pe baza acestui drept de stăpânire funciară, dobândit de unele femei în circumstanțe variate, s-a fundamentat în bună măsură capacitatea lor de a sta în fața scaunelor de judecată pentru a-și clama dreptatea sau pentru a se apăra. S-a observat și în alte cercetări (circumscrie însă unor secole mai târzii – XVI-XVII), că nu au existat pentru femei îngrădiri reale ale dreptului de a se prezenta în fața sedriilor, fie independent, fie prin reprezentanți¹³, că “singure în fața instanței masculine, femeile își joacă

⁹ Martyn Rady, “Judicial Organisation and Decision Making in Old Hungary,” *Slavonic & Est European Review* 90, nr. 3 (2012): 454.

¹⁰ Joannes Kitionich de Kosztanica, *Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii incltyti Regni Hungariae* (Leutschoviae, 1650), cap. X, art. 26, 388–389; Fodor, *Femeia în societatea medievală românească*, 172; Solcan, *Femeile*, 9.

¹¹ Decretul lui Ludovic I din 27 iulie 1344, vezi *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veacul XIV, vol. IV (București, 1955), 204; reluat la începutul domniei lui Matia Corvin prin decretul din 24 ianuarie 1458, vezi și *Decreta Regni Hungariae/ Gesetze und Verordnungen Ungarns (1458–1490)*, F. Döry, G. Bónis, G. Érszegi, S. Teke, eds., vol. II (Budapest, 1989), 85.

¹² Stephanus de Werbotz, *Decretum Latino-Hungaricum juris consuetudinarii incliti regni Hungariae et Transilvaniae (Tripartitum)* P. I, tit. CXI (Leustchovie, 1637), 207–208.

¹³ Fodor, *Femeia în societatea medievală românească*, 171.

cu pricepere cărțile, transformând dezavantajul în avantaj”.¹⁴ Ca regulă generală, au putut sta singure în fața justiției femeile necăsătorite sau văduvele, în timp ce femeile căsătorite s-au prezentat în instanță asistate de soți sau de reprezentanți desemnați. Analiza documentelor de epocă ne dezvăluie însă situații de o mare diversitate, care nu fac altceva decât să nuanțeze peisajul curților de judecată ale regatului maghiar din veacurile XIV-XV, căci impactul factorului uman în toate aceste ecuații nu a putut să nu influențeze tradiții și cutume, reglementări și practici judiciare, făcându-le, așa cum se întâmplă îndeobște, mai flexibile și mai adaptate la circumstanțele de moment.

Cine ajunge în fața scaunelor de judecată. Trebuie precizat de la bun început faptul că, în majoritatea cazurilor pe care le-am analizat (materializate în 86 de procese), femeile nobile sunt cele care, prin statutul lor juridic privilegiat, au avut acces la instanțele judiciare atunci când le-au fost lezate drepturile sau când au fost puse sub acuzare. Ne-a surprins numărul infim de mărturii documentare asupra prezenței femeilor din mediul urban în fața scaunelor de judecată. Pentru perioada cercetată însă, centrele urbane din comitatele bănățene au fost puține; în egală măsură și ponderea activităților meșteșugărești a fost redusă, concentrată mai degrabă pe domeniile nobiliare decât în cele câteva centre cu caracter urban (de tip *civitas* sau *oppidum*). În ceea ce privește mediul rural iobăgesc, menționarea unor personaje feminine nu este decât indirectă și impersonală, în contextul unor procese inițiate de stăpânii lor, care au avut în toate cazurile aceeași motivație: o serie de agresii și spolieri care au transformat aceste femei în victime. În consecință, putem spune că materialul de față este într-o proporție covârșitoare o privire asupra modului în care femeile cu statut nobiliar au interacționat cu sistemul judiciar al epocii.

O a doua observație se leagă de maniera în care ele sunt denumite în actele de judecată. În cazul numelor feminine s-a putut constata deja că regula celui *nomen unicum* ce a funcționat în secolele XI-XIII s-a prelungit și în secolele următoare într-o manieră mult mai categorică decât în cazul prezențelor masculine. Identificarea femeii în sistemul mecanismelor birocratice ale cancelariilor medievale s-a făcut prin excelență folosindu-se relațiile de descendență (*filia*), de maternitate (*mater*), de frățietate (*soror*), de uniune maritală (*uxor*) sau de văduvie (*vidua, relicta*).¹⁵ De cealaltă parte a societății, prezențele masculine au fost întotdeauna consemnate prin folosirea prenumelui însoțit de formule onomastice lipsite de ambiguități – toponime, patronime, *sobriquet*-uri, activități practicate sau instituții de proveniență.¹⁶ Ne-a surprins totuși să constatăm faptul că, în pofida unor percepții preconcepute, raportul dintre consemnările nominale și cele exprimate prin statutul familial (văduve, fiice, soții) este extrem de strâns: 46 de procese în care femeile sunt înscrise în actele procesuale prin folosirea prenumelui lor alături de statutul familial, față de 40 de procese în care este menționat doar statutul

¹⁴ Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic*, 76.

¹⁵ Șerban Turcuș (coord.), Adinel Dincă, Mihai Florin Hasan, Victor Vizauer, *Antroponimia în Transilvania medievală (secolele XI-XIV). Evaluare statistică, evoluție, semnificații*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2011), 164

¹⁶ *Ibid.*, 15.

familial. Ne-am fi așteptat ca rigoarea birocrăției de cancelarie să fi făcut ca acest raport să fie mult mai clar conturat în favoarea consemnării personalizate a femeilor prinse în meandrele sistemului judiciar. Pare însă a nu fi fost cazul. În consecință, am căutat să întrezărim anumite tipare după care cei ce au redactat actele procesuale să fi optat pentru una sau pentru cealaltă variantă. Dispunerea datelor pe care le deținem într-un raport schematic poate sugera câteva observații pentru care avem suport documentar:

Menționări nominale			Menționări ale statutului familial		
45 procese, din care:		52,3%	41 procese, din care:		47,6%
Văduve	21 procese	46,6%	Văduve	34 procese	82,9%
Soții	9 procese	20%	Soții	5 procese	12,1%
Fiice	11 procese	24,4%	Fiice	1 proces	2,4%
Fiica lui x, soția lui y	4 procese	8,8%	Bunică	1 proces	2,4%

În primul rând, putem specifica elementele care par a nu fi jucat niciun rol semnificativ în această privință, și anume: tipul sedriei (central sau local); faptul că femeile s-au prezentat *in persona* sau prin reprezentanți în fața scaunului de judecată; sau calitatea lor ca părți în procese (reclamante sau pârâte). Ceea ce pare însă a fi făcut diferența a fost speța în sine: se pot observa diferențele procentuale în cazul văduvelor (pe de-o parte) și a fiicelor și soțiilor (pe de-altă parte). Ceea ce am observat în cazul văduvelor a fost faptul că atunci când s-au prezentat în instanță pentru a apăra (sau a se apăra) în chestiuni privitoare la patrimoniul familial avitic rămas de la răposatul soț (or, acestea sunt cele mai numeroase situații întâlnite), ele au fost în majoritatea cazurilor denumite doar prin raportarea la alianța lor matrimonială (văduva lui x). În schimb, atunci când obiectul litigiului a vizat bunuri personale, cu care femeia a intrat în căsătorie sau pe care le-a achiziționat în timpul vieții din venituri proprii (inclusiv bunuri funciare: moșii, păduri, mori, vii), pe lângă relația de uniune maritală a fost menționat și prenumele respectivei nobile doamne. Aceeași explicație am constatat că este valabilă și pentru soțiile și fiicele înscrise ca atare în procese, în cadrul cărora s-au judecat pentru o serie de bunuri personale, fapt ce explică, în opinia noastră, procentele mai ridicate din dreptul menționărilor nominale ale acestora. Într-un fel, inserarea numelui propriu alături de legăturile familiale considerăm că a consolidat din punct de vedere juridic identitatea femeii, care se judecă în aceste circumstanțe în nume propriu, la fel ca nobilii bărbați prezenți în sedrii.

Vârsta participantelor la actul de justiție denotă un dezechilibru numeric accentuat între femeile adulte și copile, ultimele dintre acestea fiind reprezentate de regulă în instanță de tații sau de mamele lor văduve, în cazul orfanelor cauza lor fiind preluată de rude sau de alți împuterniciți; în cazul femeilor adulte modul de reprezentare este mult mai variat, fapt care urmează să fie detaliat în paginile următoare.

Vârsta	Număr de procese	Procentaj
Adulte	82	95%
Copile	4	5%

Statutul familial, reflectat în dispunerea procentuală a diferitelor grade de rudenie sub care femeile sunt menționate în actele de judecată analizate, poate oferi câteva nuanțe în plus șabloanelor sociale consacrate. Desigur că predomină în mod autoritar trinomialul văduvă – soție – fiică, ce denotă prevalența relațiilor de gradul întâi în cadrul acțiunilor litigioase, care au ca obiect în cele mai multe cazuri stabilirea drepturilor patrimoniale, financiare sau succesorale ale diferitelor exponenți ale nobilimii medievale bănățene. Din această perspectivă, am încercat să cuantificăm datele extrase din documente, cu mențiunea că am luat în considerare statutul familial al femeilor angajate ca părți în cele 86 de procese analizate, strict așa cum acesta a fost consemnat în actele constatatoare.

Statut familial	Număr de procese	Procentaj
Văduve	55	63,9%
Soții	15	17,4%
Fiice	11	12,7%
Fiica lui x, soția lui y	4	4,6%
Bunici, mătuși	1	1,1%

Ponderea mare a cauzelor în care văduvele se înfățișează în scaunele de judecată (fie în calitate de acuzatoare, fie ca pârâte) confirmă și în cazul comitatelor medievale bănățene realitatea că acestea au întrunit cel mai bine atributul de personalitate juridică ce le-a permis să stea în fața sedriilor pe picior de egalitate cu oponenții lor masculini. Ar trebui în acest moment să menționăm faptul, nu lipsit de relevanță, că am identificat extrem de puține procese în care nobilele femei s-au judecat între ele (în fapt, doar trei). Nu au fost însă cauze lipsite de substanță, de vreme ce ele s-au judecat fie în fața scaunului regal¹⁷, fie a celui palatinal¹⁸, fie s-a ajuns în impasul care a determinat strămutarea litigiului de la scaunul de judecată al comitatului Timiș la cel al Curiei regale.¹⁹

Văduvia a fost o etapă în ciclul vieții femeilor în care ele au devenit brusc și fără voia

¹⁷ A fost vorba despre un complicat proces de moștenire a averii familiei Himfi din comitatele Timiș și Caraș, care le-a adus față în față pe văduva fostului ban, Benedict Himfi, și pe cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi (fratele răposatului ban). Început în luna ianuarie a anului 1387, procesul trenează în următorii ani, definitivându-se după câte putem aprecia abia în primăvara anului 1390. Tivadar Ortway (ed.), Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (Pozsony, 1896), 145, 191 (în continuare Ortway, *Temes*).

¹⁸ Un proces în cadrul aceleiași familii Himfi derulat, în mod surprinzător, în paralel cu cel de partajare a averii familiale, între anii 1387 și 1391. Judecat de data aceasta în fața scaunului palatinal, el le-a opus pe aceleași văduve și a avut ca obiect o serie de acte de proprietate pe care răposatul ban Benedict Himfi le-a lăsat în păstrarea fraților săi, Nicolae și Petru, acte pe care văduva lui Nicolae nu a mai vrut să le returneze descendenților masculini ai familiei după moartea soțului său. Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 171, 217 (în continuare Pesty, *Krassó*).

¹⁹ A fost vorba despre procesul dintre Caterina, soția lui Toma de *Holod* (Jabăr), cu Ana, soția lui Petru Pestes și fiii lui Ștefan de *Endred* (Făget), strămutat prin hotărârea sedriei comitatului Timiș în fața judeului Curiei regale. Zoltán Iusztin, *Instituții politico-administrative în Banat, în secolele XIV-XV*, Teză de doctorat (Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2012), 166.

lor “vizibile”, trebuind să facă față oportunității, dar și poverii de a administra singure bunurile familiale sau personale.²⁰ Potrivit cutumelor, reflectate și în legislația secolelor ulterioare, văduva putea beneficia de zestrea ei, dar și de averea soțului atâta vreme cât nu se recăsătorea; mai mult chiar, din urbarii reiese că în anumite cazuri văduvele au rămas capi ai familiei și după căsătoria copiilor, cu care continuau să coabiteze.²¹ Am putea spune că ele sunt în acel moment atât puternice, cât și vulnerabile, o dihotomie transpusă în experiențe de viață trăite cu o mai mare acuitate și responsabilitate. Pe de-o parte, dintr-un personaj modest, reprezentat de soț în societate, văduva devenea “un personaj încărcat de responsabilități față de familie, stat, biserică”, un cap de familie în fapt²², transformare care putea avea loc la orice vârstă și care modifica paradigmele sale existențiale. Pe de-altă parte, lipsa tutelei masculine desigur că a accentuat gradul său de vulnerabilitate, ea fiind mai expusă vexațiilor venite din interiorul sau exteriorul familiei, moment în care protecția masculină a fost înlocuită în anumite situații de criză cu protecția juridică, reclamată în fața scaunelor de judecată. Am considerat a fi interesantă o privire statistică a prezenței nobilelor văduve în fața sedriilor, situație pe care am raportat-o la modul în care ele s-au însoțit sau nu cu alte persoane în acțiunile lor judiciare:

Cum se prezintă văduvele în sedrii – 55 procese		
Singure	31 procese	56,3%
Alături de copii	10 procese	18,1%
Alături de nepoți	6 procese	10,9%
Alături de alte rude	5 procese	9%
Alături de dividizionali	3 procese	5,4%

După cum se poate observa, în eșantionul documentar analizat prezența văduvelor singure în fața scaunelor de judecată ne apare superioară numeric înfățișărilor alături de alte persoane (urmași, rude colaterale sau dividizionali). În opinia noastră, posibile explicații constă fie în faptul că ele nu au avut copii, fie că s-au judecat în acele cazuri strict pentru bunuri sau chestiuni personale, care nu aduceau atingere sau nu implicau direct interesele familiale. Firește sunt și situațiile în care văduvele nobile apar în sedrii alături de copiii lor (adulți sau nevârstnici), ipostaze în care grija maternă putea determina adevărate bătălii judiciare pentru apărarea nealterată a drepturilor de moștenire ale urmașilor lor.²³ Întâlnim astfel cazuri în care văduvele au fost angrenate

²⁰ Katalin Szende, “Craftsmen’s Widows in Late Medieval Sopron,” în Marjatta Hietala, Lars Nilsson, eds., *Women in Towns. The Social Position of Urban Women in a Historical Context* (Stockholm – Helsinki, 1999), 13.

²¹ Ș. Solcan, “Văduva – cap de familie în societatea medievală din Țările Române,” în S. Bolovan, I. Bolovan, C. Pădulean, coord., *Om și societate. Studii de istoria populației României (secolele XVII-XXI)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 76.

²² Ibid., 73.

²³ Un caz relevant ar fi cel al Anei, văduva lui Dimitrie de Gabya, care în vara anului 1338 se judecă în fața regelui Carol Robert cu Chanadinus, arhiepiscopul de Strigoni, pentru jumătate din moșia

în litigii intrafamiliale (atunci când în cadrul unui nucleu familial s-au constituit mai multe grupuri de interese divergente) sau în procese interfamiliale provocate de imixtiuni venite din afara mediului familial. Toate aceste ipostaze denotă o schimbare radicală atât a modului lor de viață, cât și a felului în care ele erau privite de comunitate²⁴, marcând o evidentă trecere de la o atitudine pasivă la una combativă, prin utilizarea acelorași arme judiciare folosite îndeobște de bărbați în tribunale.

Prezența soțiilor în fața instanțelor de judecată observăm că a avut o pondere medie în economia documentelor studiate. Interesant ni s-a părut însă faptul că, după câte se poate vedea din analiza procentuală de mai jos (fundamentată strict pe formulele actelor de judecată), în multe cazuri ele par a se fi constituit singure ca parte în sedrii, în pofida opiniei cvasigeneralizate că soțul a fost acela care în mod exclusiv și-a reprezentat soția în justiție. Da, unele dintre ele s-au judecat prin reprezentanți și nu *in persona*, dar situația merită reținută pentru că nuanțează în mod semnificativ percepția asupra libertății de acțiune a unor femei căsătorite, chiar dacă asemenea cazuri au reprezentat poate excepții de la regulă. Preeminența masculină în raporturile maritale probabil că făcut necesar acordul soțului pentru înfățișarea femeii în instanță, precum și însoțirea ei la locurile de judecată. Nu am găsit însă niciun document care să certifice o asemenea situație, fiind vorba mai degrabă de o înțelegere implicită decât de o procedură legiferată.

Cum se prezintă soțiile în sedrii – 15 procese		
Singure	8 procese	53,3%
Împreună cu soțul	3 procese	20%
Alături de copii	1 procese	6,6%
Alături de alte rude	2 procese	13,3%
Alături de condvizionali	1 procese	6,6%

Implicarea directă a soțiilor nobile în anumite spețe judiciare se pare că s-a produs în circumstanțe bine definite, determinate de chestiuni legate de bunuri personale, provenite din zestre sau din moșteniri paterne sau maternelle. Un caz relevant este cel al nobilei doamne Caterina de Omor, soția lui Ioan de Beregsău care,

Beez și pădurea Palataerde de pe cursul Mureșului. Bunurile, în valoare de 50 de mărci, au fost primite din partea episcopului de Cenad în 1332 pentru a se constitui ca dotă și *quarta puellaris* pentru fiica văduvei, Clara. Vezi Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL), P 1732, manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *Temesi bántáság oklevéltára*, 290 (în continuare Fekete, *Temesi bántáság*). Aprig se pare că a fost și procesul dintre văduva lui Benedict Himfi și cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi, ce a vizat partajarea marelui domeniu al Himfiștilor din comitatele Timiș și Caraș între anii 1387–1390. Judecat în fața scaunului regal, acest litigiu poate fi considerat un prototip procesual prin care două nobile doamne, rămase văduve, au încercat să partajeze o moștenire considerabilă, văduva lui Benedict Himfi reprezentând interesele nepoților săi, în timp ce văduva lui Nicolae Himfi și-a reprezentat propriile interese (zestrea personală) și pe cele ale fiicelor sale, Caterina și Margareta. Pesty, *Krassó*, 171, 217.

²⁴ Fodor, *Destine comune*, 248.

în 1390²⁵, după moartea fratelui său, este nevoită să se judece în fața judei Curiei regale pentru două moșii pe care familia sa paternă le achiziționase în deceniile anterioare (în anii 1329 și 1362). Este adevărat că ea și-a trimis procuratorul la Visegrád pentru a-i susține cauza, însă în sentința finală pronunțată de judele Curiei alături de baronii și nobilii regatului, numele Caterinei și al urmașilor ei este cel consemnat ca principali beneficiari. Alte cauze vizează distrugerii sau ocupări abuzive ale unor proprietăți deținute de femei nobile căsătorite, caz în care documentele identifică persoana acestora ca fiind cea prejudiciată (*in preiudicium et dampnum eiusdem domine valdemagnum*), lor revenindu-le și plata daunelor la care au fost condamnați făptașii.²⁶ Am întâlnit și situații în care, deși cauza a fost pornită de ambii soți, pe parcursul procesului o serie de evenimente neprevăzute au făcut ca soția să continue singură acțiunea judiciară. Oferim spre exemplu cazul Anei și al lui Emeric Himfi de Remetea, care încă din anul 1423²⁷ se judecă cu familia ei paternă – Chep de Ghertenis – pentru sfertul filial care îi fusese acordat în părți din moșiile familiale Ghertenis și Nyek. Pe fundalul pregătirilor pentru campania militară antiotomană pe care Sigismund de Luxemburg a organizat-o la Dunăre, în Banat, în anii 1427–1428, Emeric Himfi a fost convocat la oaste de către rege²⁸, astfel încât procesul a fost purtat din acel moment doar de soția sa. Nu cunoaștem rezultatul final; știm doar că litigiul a trenat cel puțin până în 1430, judecându-se atât în fața scaunului regal, cât și în sedria comitatului Caras.

Menționarea ficelor în cadrul acțiunilor procesuale este ceva mai redusă, în majoritatea cazurilor ele judecându-se fie alături de frați/surori, fie alături de alte rude. Spre deosebire de cazurile analizate anterior ale prezențelor văduvelor sau soțiilor în sedrii, putem observa din tabelul de mai jos că situațiile în care ficele de nobili apar nominalizate singure în fața instanțelor de judecată sunt extrem de puține, și acelea pentru probleme ridicate de dreptul de stăpânire funciară pe care îl revendică²⁹ sau care le este contestat.³⁰

²⁵ Pesty, *Krassó*, 196.

²⁶ Astfel, 350 de florini a fost suma obținută în anul 1398 de doamna Anych, soția lui Benedict de Lelye, din partea familiei Chep de Ghertenis pentru distrugerile provocate pe una din moșiile sale. Vezi Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. X/2 (Budae, 1834), 590–591 (în continuare Fejér, CD). Pentru ocuparea abuzivă a patru moșii din comitatele Arad și Timiș îl trimite în judecată și soția lui Ioan literatul de Firiteaz pe fratele adoptiv al soțului ei în cursul anului 1443. Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), Livia Magina, Adrian Magina, eds., (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 131 (în continuare Pesty, *Diplome*).

²⁷ Pesty, *Krassó*, vol. II/1 (Budapest, 1984), 189–190.

²⁸ Ortway, *Temes*, 615.

²⁹ În 1404, pe fondul minoratului fratelui ei, Ana, fiica lui Neagu de Recaş, a solicitat și a obținut din partea regelui sfertul filial în părți de moșii, care i s-ar fi cuvenit din moștenirea tatălui său (Ortway, *Temes*, 337).

³⁰ O condamnare de 9 mărci suferă Elisabeta, fiica lui Filip de Beuldre, în anul 1381 deoarece a stăpânit pe nedrept unele posesiuni din comitatul Torontal ale lui Andrei Chep de Ghertenis. MOL, *Diplomatikai levéltár*, Arkanum Adatbázis Kft., 52379 (în continuare DL).

Cum se prezintă fiicele în sedrii – 11 procese		
Singure	3 procese	27,2%
Alături de frate/soră	7 procese	63,6%
Alături de alte rude	1 proces	9%

Se cuvine a face în acest moment unele observații: din analiza noastră am constatat că stipularea statului social de soție sau de fiică în actele diferitelor procese trebuie tratată cu o oarecare circumspecție. Realitatea este că prin corelarea informațiilor oferite de o anumită speță cu alte informații colaterale, exterioare cauzei, am observat că modul în care ele sunt denumite în actele judecătorești nu acoperă întotdeauna cu acuratețe statutul lor social real. Am întâlnit cazuri în care deși o femeie a fost menționată în cadrul procesului ca soție a unui nobil, în realitate ea era la acea vreme deja văduvă. În egală măsură, calitatea de fiică, stipulată ca parte într-un proces, nu însemna întotdeauna faptul că ea nu era măritată sau că tatăl ei nu era decedat la acea dată. Mai interesante considerăm că sunt cazurile în care femeia parte într-un proces a fost identificată cu formula “fiica lui x, soția lui y”, o dublă denominare ce presupunem că a avut ca scop consolidarea poziției sale în cadrul acțiunii judiciare, fraza fiind folosită cu precădere atunci când femeia era reclamantă. În toate aceste pricini apreciem din nou că nu statutul social a primat, ci cauza în sine, fiind vorba despre bunuri cu caracter personal, inclusiv bunuri funciare.

Prezența bunicilor și a mătușilor în fața instanțelor de judecată a fost cu totul excepțională în documentația consultată. Media de vârstă mai redusă în acele vremuri cu siguranță că le-a scos pe venerabilele doamne din viața activă și reprezentativă a familiei. Doar două cazuri am întâlnit în documentele consultate; unul reprezintă un proces din anul 1374³¹ în cadrul căruia un nepot își acuză bunica și mătușile din partea tatălui că au ocupat și folosesc abuziv un pământ care i-a revenit prin dreptul de moștenire pe linie masculină. Celălalt caz este cel al văduvei lui Benedict Himfi care, în urma morții unicului ei fiu, Nicolae, este nevoită să se judece între anii 1387–1394 cu celelalte ramuri ale familiei Himfi pentru partea de moștenire ce se cuvenea celor 4 nepoți ai săi și ai fostului ban.

În ce calitate ajung în fața scaunelor de judecată. Un alt aspect care ne-a atras atenția și am considerat că merită analizat este legat de ipostaza în care femeile nobile s-au înfățișat în sedrii, de calitatea lor de reclamante sau de pârâte. În mod interesant, balanța dintre statutul de reclamantă și cel de pârâtă este sensibil mai înclinată în favoarea primei situații, cea în care femeile au fost cele care (singure sau în colaborare) au inițiat acțiunile judiciare.

³¹ Andrei de Guluez a fost cel care în 17 august 1374, în fața scaunului de judecată al comitatului Caraș, își acuză bunica și mătușile, Clara și Caterina, de a fi “pus stăpânire pe toate roadele și pământurile de arătură și pe jugărele de fân de pe partea lui și l-au oprit de la folosirea părților sale”. Acuzația, cercetată de trimișii comitatului, s-a dovedit a fi adevărată, dar nu știm ce pedeapsă au primit pârâtele. *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, vol. XIV, A. Răduțiu, V. Pervain, S. Andea, L. Gross, eds. (București, 2002), 476 (în continuare DRH-C).

Calitatea ca parte în proces	Număr de procese	Procentaj
Reclamante	42 procese	48,8%
Pârâte	24 procese	27,9%
Martore	2 procese	2,3%
Alte situații	18 procese	20,9%

Nimic surprinzător în acest fapt dată fiind realitatea că, cel puțin în ceea ce privea dreptul lor de stăpânire funciară, gradul de vulnerabilitate a fost mult mai mare. Trecând în revistă natura litigiilor cu participare feminină, constatăm că nobilele doamne nu au ezitat să se adreseze instanțelor de judecată atunci când le-au fost prejudiciate o serie de drepturi. Majoritatea acestor cazuri de natură civilă au fost dispute asupra dreptului de proprietate funciară, fapt care trădează atât limitele statutului lor juridic, cât și rolul precis delimitat în cadrul societății medievale, acela circumscris universului familial sub toate aspectele sale. Chestiunile legate de moștenire, de înzestrarea fetelor, de dreptul de stăpânire funciară al femeilor au degenerat nu de puține ori în litigii care nu și-au găsit rezolvarea decât în instanțele de judecată.

Din altă perspectivă, faptul că în anumite cauze ele au fost aduse în fața sedriilor în calitate de acuzate nu indică întotdeauna culpabilitatea lor. În anumite situații am bănuț mai degrabă încercări de uzurpare a dreptului lor de stăpânire asupra unor posesiuni de către reclamanții nobili. Faptul că nu deținem decât puține documente care să conțină și sentințele finale nu ne-a ajutat să apreciem cu acuratețe gradul de vinovăție al nobilelor acuzate.

Realitatea este că, din cele 86 de procese analizate, doar în cazul a 18 procese avem și sentința finală, iar dintre acestea, în 16 cazuri nobilele doamne au avut câștig de cauză și doar în două au fost condamnate.³² Nu ne grăbim să tragem concluzii categorice care să facă din femeile implicate în actul de justiție victime sigure și predilecte. Tot atât de posibil este și faptul că în anumite cazuri judecate, ele să fi fost cu adevărat vinovate de faptele care li s-au imputat. Cu siguranță că au existat situații în care femeile au încercat să își mențină sau să își extindă dreptul de stăpânire funciară asupra unor posesiuni care nu li se cuveneau sau nu li se mai cuveneau, dat fiind dreptul lor de stăpânire condiționată, care înceta în momentul în care au dispărut și condițiile care le-au îndreptățit să îl exercite: recăsătorirea văduvelor, căsătoria ficelilor, lipsa unor

³² De fapt, într-unul din cazuri, văduva lui Benedict Himfi a fost nevoită să preia datoria de 10 mărci a fiului ei decedat nu cu mult timp în urmă, datorie contractată de acesta în 1381 față de văduva lui Ladislau de Omor. Speța, judecată inițial în fața judei Curiei regale, va ajunge în 9 februarie 1385 în fața reginei Maria, unde se decide că dacă văduva Himfi nu va plăti datoria, aceasta să se dubleze (*Miscellanea Heimiana*, a cărei copie se află în MOL, P 1732, manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bántás oklevéltára*, 297; DL 42315). Alt caz, înscris în 21 mai 1395 în actele sedriei comitatului Arad, consemnează plata integrală de către văduva lui Nicolae, fiul lui Petru de Zeudy (Frumușeni) a gloabei datorate pentru iobagul Ștefan zis *Kazmer*, la care fusese condamnată în congregația generală a voievodatului Transilvaniei condusă de voievodul Frank de Szécsényi (DL 52891).

moștenitori pe linie masculină etc. De asemenea, o altă situație care le-a adus mai des pe femei în sedrii ca acuzate a fost provocată de refuzul unora de a restitui anumite acte de proprietate către beneficiarii de drept ai acestora. A fost mai degrabă cazul unor văduve care, după moartea soților, nu s-au putut resemna cu pierderea dreptului de stăpânire asupra posesiunilor acestora și au încercat să îl perpetueze prin păstrarea actelor de stăpânire. Faptul a creat reale probleme noilor posesori, care nu găsesc altă cale de rezolvare decât în fața instanței.³³

O altă ipostază a femeilor în fața scaunelor de judecată, ce-i drept foarte rar întâlnită în documentele cercetate, a fost aceea de martore în diferite procese. În fapt, am depistat doar două asemenea cazuri în perioada cercetată, ambele ținând de dreptul penal. Primul caz a fost dezbătut în 21 mai 1370³⁴ în congregația generală a comitatelor Arad și Cenad ținută lângă Arad de palatinul Ladislau de Oppeln, fiind vorba de o crimă comisă cu patru ani în urmă de Emeric de Kasa împotriva a doi servitori ai nobilului Ștefan, fiul lui Posa de Szer. Deși acuzatul a invocat legitima apărare, o cercetare poruncită de rege și efectuată de oamenii capitlului din Cenad prin strângerea de mărturii de la vecini și comitanii a relevat vinovăția de netăgăduit a inculpatului. Printre martorii consultați s-a numărat și văduva lui Petru *Nigri*, alături de alți nobili din Kasa. Un al doilea caz semnalat într-un document al capitlului din Cenad datat în 31 ianuarie 1430³⁵ se referă la un act deliberat de distrugere a heleșteului *Ekend* care a aparținut bisericii Sf. Mântuitor din Cenad³⁶, violență comisă de slujitorii și iobagii nobilului Francisc Csáky. În cadrul anchetei ordonate de însuși Ioan de Hunedoara, printre cei care au depus mărturie s-au aflat și nobila doamnă Margareta, văduva lui Petru, împreună cu copiii ei, Ștefan și Katho. În pofida puținelor exemple depistate, considerăm nimerit să atragem atenția asupra faptului că mărturia nobilelor doamne a avut aceeași greutate ca cea a nobililor bărbați ascultați de anchetatori, chiar și în procese de maximă gravitate, o echivalență juridică care considerăm că nu trebuie privită ca un drept excepțional acordat femeii, ci ca un fapt de practică judiciară obișnuită chiar și în acele vremuri.

În sfârșit, în alte 18 cazuri prezența femeilor în sedrii a avut alt tip de motivații, de la desemnarea de reprezentanți pentru viitoare chestiuni litigioase, la ridicarea de

³³ Reamintim aici procesul dintre văduvele lui Benedict Himfi și Nicolae Himfi pentru actele de proprietate asupra moșilor *Ermen* și *Akatzow* din comitatul Caraș, ce a ținut mai bine de 4 ani (între 1387 și 1391); de asemenea, cazul văduvei lui Bede de *Batka*, acuzată în 26 martie 1353 de către cumnatul său că ar fi dat actele de proprietate asupra moșilor *Batka* și *Karasnya* din comitatul Caraș nașului răposatului său soț (*Miscellanea Heimiana*, 90); de aceeași culpă a fost acuzată în 8 martie 1431 și văduva lui Frank de Macedonia de către familia fostului ei soț (DL 92802).

³⁴ Fekete, *Temesi bántág*, 1003; Susana Andea, *Congregații palatinală și voievodale (sec. XIII-XIV)/ Palatine's and Voivodal Congregations (13th–14th Centuries)* (Cluj-Napoca: Argonaut, Mega, 2013), 152.

³⁵ Pesty, *Diplome*, 214.

³⁶ A fost vorba de biserica capitlului colegial din Cenad dedicată *Sancti Salvatoris*, diferită de cea a capitlului catedral episcopal din Cenad, care a fost închinată Sf. Gheorghe. István Petrovics, "Towns and central places in the Danube-Tisza/Tisa – Maros/Mureș region in the Middle Ages," *Banatica* 26/II (2016): 97.

opreliști în cadrul proceselor de punere în stăpânire³⁷ sau chiar la înțelegeri patrimoniale între rude sau condizionali.³⁸

Ar mai fi de adăugat două situații oarecum speciale, din care reiese însă capacitatea și disponibilitatea femeilor de a suplini în procese partea masculină aflată în imposibilitatea de a se reprezenta din varii motive. Dramatică trebuie să fi fost soarta soției lui Iacob Chep de Ghertenis atunci când, în 16 mai 1416³⁹, îi solicită lui Filippo Scolari, comite de Timiș, să amâne procesul de ucidere a unui iobag regal, crimă atribuită soțului ei aflat în campania militară din Bosnia alături de rege (de unde, din păcate pentru soția și fiecele sale, nu s-a mai întors). Din acel moment, văduva sa își va reprezenta familia în toate chestiunile litigioase ce se vor ivi, și nu vor fi puține. Revelatoare este și scrisoarea lui Grigore de *Megh*, cleric al capitlului din Cenad, redactată la începutul secolului al XV-lea⁴⁰, prin care acesta cerea rudelor sale, Petru fiul lui Posa sau, în lipsa sa, *spectabili domine relict Nicolai fily eiusdem Posa affinis nostri carissimis* să îi facă dreptate în cazul iobagului său din satul *Reukanisa*, căruia i se furaseră niște boi.

Implicare personală sau prin reprezentanți (procuratori). Inițierea și purtarea unui proces a presupus în mod necesar ca părțile implicate să se prezinte în fața instanțelor fie în persoană, fie prin reprezentanți înzestrați cu scrisori de împuternicire emise de locurile de autentificare, care erau recunoscute atât de instanțele laice, cât și de cele ecleziastice. De bună seamă că problema înfățișării în sedrii s-a ridicat și în fața femeilor nobile atrase în meandrele judiciare. S-ar putea presupune că, mai ales în cazul nobilelor doamne, modalitatea de prezentare în fața instanțelor de judecată prin interpuși, desemnați în prealabil, a fost mai facilă, mai fiabilă. Avem în vedere câteva aspecte inerente: dificultatea cazului, care putea necesita cunoștințe specializate sau experiență mai mare în domeniu; problemele legate de deplasarea la locul de judecată, uneori aflat la mare distanță de reședința nobilelor femei (ne referim cu precădere la scaunele de judecată centrale); sau, de ce nu, realitatea de a compărea în fața unor instanțe formate exclusiv din bărbați, într-un mediu predominant masculin ce putea fi perceput ca intimidant. Au reprezentat toate aceste elemente o barieră de netrecut în epocă? Apelăm din nou la datele concrete furnizate de documente pentru a întrezări posibile interpretări.

În primul rând, trebuie să precizăm că din cele 86 de procese analizate, doar în

³⁷ În 1392 lui Blasiu, fiul lui Domiani de *Peterd*, i-au trebuit trei scaune de judecată pentru a intra în stăpânirea posesiunii *Zakalhaza* (Săcălaz) din comitatul Timiș, datorită opoziției obstinate a nobilelor doamne Elisabeta, Osanna și Ana, fiecele lui Ioan, fiul lui Bogdan (Ortvay, *Temes*, 228). O opreliște asemănătoare a ridicat și văduva lui Danch, ban de *Naglach*, față de punerea în stăpânirea moșiei *Harumfilew* (Beregsău) a nobilului Petru, fiul lui Posa, în anii 1399–1400, litigiu cu numeroase amânări și citări ale părților în fața scaunului de judecată regal (DL 92114, 92138).

³⁸ În 29 iulie 1393 asistăm la o amiabilă înțelegere patrimonială între Briccio, fiul lui Blasiu de *Chorna*, și văduva lui Ștefan Feldes, care își împart în mod riguros posesiunea *Chorna* din comitatul Timiș, inclusiv un număr de 6 case, dintre care trei îi rămân nobilei doamne dat fiind faptul că ele fuseseră ale tatălui ei. Ortvay, *Temes*, 232.

³⁹ DL 53889.

⁴⁰ Ortvay, *Temes*, 302.

cazul a 51 dintre ele putem spune cu certitudine cum anume s-au prezentat femeile în sedrii. Practic, am luat în calcul doar acele documente care conțin formulele explicite de *in persona* sau “reprezentată de”, restul actelor nefiind concludente în acest sens. Schema rezultată ne-a dezvăluit un raport destul de echilibrat între implicările personale ale nobilelor doamne în cadrul actului de justiție și cele prin procuratori desemnați.

Modalitatea de prezentare în sedrii – 51 procese (59,3%) din care:		
<i>In persona</i>	28 procese	55%
Prin procuratori	23 procese	45 %

1. De prim interes ni s-au părut cele 28 de procese în cadrul cărora femeile s-au prezentat la un moment dat *in persona* în fața instanței (reiterăm ideea că ne-am ghidat strict după menționările specifice conținute în stilionare). Cel mai timpuriu document intrat în atenția noastră datează din 5 august 1338⁴¹ și consemnează prezența văduvei Ana a lui Dimitrie de Gabya în fața scaunului de judecată al regelui Carol Robert de la Visegrád, pentru a proteja dreptul de stăpânire asupra unor părți de moșie și pădure din comitatul Arad, dobândit în anii anteriori de la episcopul Cenadului, drept contestat în instanță de arhiepiscopul de Strigoni, Chanadinus. În fapt, urmărind statutul matrimonial al femeilor care s-au prezentat în persoană în fața sedriilor constatăm, deloc surprinzător, aceeași predominare autoritară a văduvelor.

Prezențe <i>in persona</i> – 28 procese		
Văduve	23 procese	82,1%
Soții	4 procese	14,2%
Fiice	1 proces	3,5%

În ceea ce privește tipul scaunelor de judecată, am constatat un ascendent confortabil al scaunelor de judecată locale față de cele centrale, după cum urmează:

Scaune de judecată cu prezențe feminine <i>in persona</i>					
Scaune centrale, din care:	8 pro- cese	28,5%	Scaune locale, din care:	20 pro- cese	71,4%
Scaunul regal		6 procese	Scaune comitatense		9 procese
Scaunul palatinal		1 procese	Scaune capitulare		11 procese
Scaunul judeului Curiei regale		1 proces			

Faptul în sine nu surprinde, căci problemele reale legate de deplasarea nobilelor doamne către instanțele centrale aflate la Visegrád, Buda sau în diverse locații de pe traseul itinerariilor regale sau palatinala desigur că au fost uneori de nesurmontat. Și, la urma urmelor, nu orice cauză a necesitat apelul la instanțele superioare, după cum tot atât de adevărat este și faptul că nu oricine ajungea în fața scaunului regal sau al înalților

⁴¹ Fekete, *Temesi bántág*, 290.

săi demnitari însărcinați cu justiția țării. Din analiza diverselor cazuri am putut constata că s-au prezentat în sedriile centrale doar membre ale unor familii înstărite și influente, dintre care unele au dat chiar demnitari ai comitatelor bănățene (Himfi, Posa de Szer).⁴² Din alt unghi de vedere, au ajuns în fața scaunelor centrale cazuri mai complexe, ale căror consecințe nefavorabile puteau să impiezeze dramatic asupra viitorului femeilor implicate. A fost vorba de partajarea unor moșteniri considerabile⁴³, de preservarea stăpânirilor funciare⁴⁴, de dobândirea sfertului filial în părți din patrimoniul familial⁴⁵ sau, pur și simplu, de calitatea de martore în procese penale majore.⁴⁶

Considerăm însă că trebuie să luăm în calcul și un alt aspect ce ține de realitățile sistemului judiciar al regatului maghiar din perioada studiată. Reformele angevine din cadrul acestui sistem au permis, printre altele, un control mai strâns al regalității asupra actului de justiție, atât prin persoana regală, cât și prin marii demnitari însărcinați cu împărțirea dreptății în numele regelui (palatinul, judele Curiei regale, cancelarul suprem sau marele vistier).⁴⁷ Atât Angevinii, cât mai ales Sigismund de Luxemburg, s-au implicat mult mai mult și mai direct în actul de justiție, nu doar pentru chestiuni majore, care presupuneau pedeapsa capitală sau confiscarea de bunuri, ci și pentru cauze

⁴² Spicuim câteva nume: văduvele fraților Benedict, Petru și Nicolae Himfi (primul fiind ban al Bulgariei, ban de Severin și comite de Timiș, Caraș și Cuvin), văduva lui Toma de Telegdi (familie nobilă din comitatul Torontal), fiica lui Balsiu de Szer (comite de Arad) sau Ana, fiica lui Neagu de Recaş (familie de boieri munteni donați în 1369 de Ludovic I cu mai multe moșii în comitatul Timiș).

⁴³ Cum a fost averea Himfi din comitatele Timiș și Caraș, partajată între 1387 și 1391 (vezi notele 19 și 26).

⁴⁴ A fost cazul Ursulei, fiica lui Blasiu de Szer care, ajunsă în fața scaunului de judecată regal în 13 ianuarie 1371, s-a plâns că Nicolae de Recaş i-a produs serioase pagube pe moșia sa *Ewsy* din comitatul Arad, unde acuzatul a incendiat o casa și i-a luat cu forța iobagi și animale (DL 91775). De asemenea, cazul văduvei lui Petru Himfi care în martie 1393 se prezintă la Buda în fața reginei Maria pentru a-l acuza pe Nicolae de *Yank* că i-a devastat moșia *Voya*, unde a distrus stăvilărușul unei mori de pe râul Caraș și a luat un cal bun (Pesty, *Krassó*, III, 160–161). Sau cel al cumnatei sale, văduva lui Benedict Himfi, care în 1390 se înfățișează tot la Buda în fața judeului Curiei regale pentru a cere să i se interzică nepotului ei, Ștefan de Remetea, să dea ca dar de nuntă surorii sale posesiunea Șoșdea din comitatul Timiș, ce aparținea patrimoniului familial al Himfiștilor, asupra căruia avea și ea și nepoții săi drept de stăpânire condvizională (*Miscellanea Heimiana*, 75).

⁴⁵ Situația Anei, fiica lui Neagu de Recaş, reflectă un caz special, poate mai puțin întâlnit: dezmoștenită de tatăl ei pentru că s-a căsătorit cu un nenobil, ea și urmașii ei păreau expuși ignobilării. Însă, în 1404, după moartea tatălui ei și pe fondul minoratului moștenitorului de drept al averii familiale, Ana solicită regelui să îi redea dreptul de *quarta puellaris*, pe care acesta decide să îl acorde în a patra parte din moșiile tatălui ei Recaş, Marginea și Icuș din comitatul Timiș. Decizia regelui din 1405 dovedește încă o dată că, în pofida unor vicisitudini inerente existenței cotidiene, cutumele epocii au protejat în general femeia cu statut nobiliar ajunsă în impas (Ortvay, *Temes*, 337). Tot pentru sfertul de fată promis în cota parte din moșiile tatălui ei s-a judecat și Ana, soția lui Emeric Himfi, cu rudele ei paterne din familia Chep de Gherteniş. Cum procesul s-a prelungit timp de mai mulți ani, între 1423 și 1430, o vom regăsi pe Ana în 1426 de două ori în fața scaunului regal, în septembrie la Buda, alături de mama și de soțul ei, și în noiembrie la Lipova, alături de soțul ei (Ortvay, *Temes*, 596, 599).

⁴⁶ Reiterăm cazul văduvei lui Petru *Nigri*, care în 1370 s-a numărat printre martorii din cadrul procesului de crimă ce s-a judecat în adunarea palatinală de la Șemlacu Mare (vezi nota 37).

⁴⁷ Charles d Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. II (Paris, 1963), 196.

obișnuite, iscate între familiile nobiliare din comitate. Analizând din această perspectivă procesele judecate la nivel central cu participarea directă a nobililor doamne, am înregistrat un număr de 9 procese derulate pe parcursul secolului al XIV-lea, dintre care 6 în scaunele de judecată centrale și 3 în cele locale. Pe de altă parte, veacul al XV-lea conturează un alt raport, căci dintre cele 19 procese înregistrate, doar două au ajuns în instanțele centrale, în timp ce alte 17 s-au judecat în plan local. Realitatea este că, deși toate tribunalele centrale au judecat după cutuma nobiliară, nobilimea a sfârșit prin a dezavua judecata personală a regelui, mai ales modul de a o administra introdus de Sigismund de Luxemburg, astfel încât după 1430 această practică încetează.⁴⁸ În consecință, rolul scaunelor de judecată comitatense sporește exponențial (în paralel cu activitatea comitatelor) odată cu veacul al XV-lea, fapt reflectat și în analiza noastră asupra prezențelor feminine în diferitele sedrii.

Este evident faptul că mult mai accesibile pentru femei au fost scaunele de judecată locale. Dovadă stă procentul ridicat de litigii disputate *in persona* în sedriile comitatense și capitulare. Natura cauzelor a fost predominant patrimonială, oarecum asemănătoare cu a celor judecate în instanțele superioare. Am observat totuși o diferență sensibilă în ceea ce privește gravitatea spețelor, care s-au limitat de regulă la mici conflicte interdomeniale provocate de ocuparea sau folosirea abuzivă a unor pământuri, de distrugerea de bunuri, de rapțiuni sau tentative de înstrăinare de moșii. Tot în fața scaunelor judecătorești locale și-au desemnat nobilele doamne procuratorii, evident în perspectiva unor viitoare acțiuni judiciare. Este aproape imposibil de determinat ce anume a direcționat un proces către scaunul capitular sau către cel comitatens atâta vremea cât tipologia cazuisticii a fost aceeași în ambele situații.

2. O prezență constantă în ambianța curților de judecată ale regatului maghiar încă din veacul al XIV-lea a fost cea a procuratorilor (avocaților)⁴⁹, care au suplinit în foarte multe cazuri persoanele care se judecau. Având asupra lor scrisori de împuternicire (*littere procuratorie*) emise de locurile de autentificare (*loca credibilia*) ei au acționat cu deplină putere în numele litiganților.⁵⁰ S-a constatat chiar că în multe asemenea cazuri pricina a sfârșit prin a fi rezolvată doar prin înțelegeri între avocați și protonotarul care se ocupa de caz, înțelegeri care s-au produs uneori în afara instanțelor de judecată.⁵¹

Și în cazul proceselor în care femeile s-au judecat prin avocați, ascendentul văduvelor este evident, cu mențiunea nu lipsită de importanță că procentele soțiilor și ale

⁴⁸ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, A. A. Rusu, I. Drăgan, eds., (Cluj-Napoca, 2006), 246.

⁴⁹ János Kitionich folosește formula avocat, precizând că *per advocatum quem vulgo procuratorem vocamus*. Joannes Kitionich de Kosztanicza, *Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii inclyti Regni Hungariae* (Leutschoviae, 1650), cap. X, art. 24, 382.

⁵⁰ Imre Hajnik, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt* (Budapest, 1899), 176.

⁵¹ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary. Courts, Texts, and the "Tripartitum"* (Oxford: University Press, 2015), 122; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440–1514* (București: Ed. Enciclopedică, 2000), 323.

ficelor implicate în actul judiciar prin reprezentanți sunt sensibil mai ridicate decât în cazul prezențelor *in persona*.

Prezențe în procese prin reprezentare – 23 procese		
Văduve	14 procese	60,8%
Soții	4 procese	17,3%
Fiice	5 procese	21,7%

În schimb, raportul dintre scaunele de judecată centrale și cele locale în care femeile au fost reprezentate de împuterniciți ni s-a înfățișat, prin datele culese, a fi extrem de echilibrat.

Scaune de judecată în care femeile sunt reprezentate de procuratori – 23 procese					
Scaune centrale, din care:	11 procese	47,8%	Scaune locale, din care:	12 procese	52,1%
Scaunul regal		4 procese	Scaune comitatense		9 procese
Scaunul palatinal		4 procese	Scaune capitulare		3 procese
Scaunul judelui Curiei regale		3 procese			

Ceea ce ne-a atras însă atenția a fost faptul că toate procesele desfășurate în sedriile centrale au avut loc în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (între 1364 și 1400), în timp ce litigiile reprezentate în sedriile locale s-au purtat în prima jumătate a veacului al XV-lea. Acest fapt, certificat documentar, întărește încă o dată observația anterioară legată de evoluția sistemului judiciar al regatului maghiar, de la o centralizare spre vârf a actului de justiție, specifică secolului al XIV-lea și începutului de secol XV, la o descentralizare accentuată, care a dus la sporirea rolului scaunelor de judecată comitatense și capitulare începând cu veacul al XV-lea.

Dacă ar fi să încercăm o concluzie intermediară legată de nevoia de reprezentare în procese a femeilor, nu avem certitudinea că ea a fost cu mult mai mare decât cea a nobililor bărbați. Din datele pe care am încercat să le cuantificăm putem avansa opinia că nici dificultatea spețelor, nici distanțele ce trebuiau parcurse până la scaunele centrale sau lipsa fondurilor nu au constituit dificultăți insurmontabile pentru unele nobile doamne. Desigur, toate aceste condiții au jucat un anumit rol în cazul nobililor mai puțin înstăriți sau mai limitate în capacitățile lor de administrare a bunurilor proprii sau familiale. Dar ele sunt nerelevante în celelalte cazuri, ale nobilelor provenite din familii înstărite și proeminente ale zonei, pe care le regăsim în fața scaunelor de judecată ale regelui (reginei), ale palatinului sau judelui Curții regale, care se judecă în litigii mai dificile și cu impact mai mare asupra viitorului lor, cheltuind cu siguranță sume mari de bani pentru tot ceea ce a însemnat complicatul mecanism al unei acțiuni judiciare care s-a putut întinde pe durata mai multor ani.

a. Desigur că purtarea proceselor prin împuterniciți a facilitat într-un anumit mod existența femeilor, marcată la un moment dat de probleme care nu și-au găsit rezolvarea

decât în fața sedriilor. Pentru nobilele doamne, *desemnarea procuratorilor* a respectat practica generală încetățenită în cadrul regatului maghiar, aceea de a se înfățișa în fața scaunelor locale comitatense sau capitulare pentru a nominaliza pe durata unui an⁵², în schimbul unei sume de bani⁵³, persoanele care urmau să le reprezinte în viitoare procese. Pentru comitatele bănățene am identificat șase asemenea acte provenite atât din forurile judecătorești ale comitatelor Caraș, Timiș sau Torontal, cât și din partea capitlului din Cenad.

Un fapt care ne-a atras în primul rând atenția a fost acela că numărul acestor împu-terniciți a variat, de la 4–6 procuratori în unele cazuri⁵⁴, la cifre mai mari, de 10–16 procuratori nominalizați într-o singură ședință de judecată.⁵⁵ Este posibil ca asemenea diferențe să fi fost determinate de motive pecuniare, unele femei nefiind atât de înstărite încât să își permită mai mulți procuratori. Pe de altă parte, tot atât de adevărat este și faptul că nevoia de reprezentare nu a fost în toate cazurile aceeași. Nu toate nobilele doamne au întâmpinat probleme care să nu poată fi soluționate prin înțelegeri în afara curților de judecată. În schimb, numărul mare de împu-terniciți considerăm că a fost direct motivat de situații în care unele femei au traversat perioade dificile în administrarea patrimoniului familial, ceea ce le-a determinat să se înarmeze cu mijloacele judiciare necesare purtării unuia sau mai multor procese. Oferim două cazuri ce ni se par sugestive în acest sens. Unul este acela al Caterinei, soția lui Iacob Chep de Ghertenish, devenită văduvă în anul 1416 în urma decesului soțului ei în campania militară din Bosnia.⁵⁶ Rămasă cu întreaga responsabilitate a proprietăților fostului soț și a celor două fiice ale lor, încă de la începutul anului 1417 își tocmește 14 avocați la Aracs, în sedria comitatului Torontal, pentru ca în anii următori să se judece în nu mai puțin de 4 procese pentru proprietăți din acel comitat. În 1425 o regăsim desemnându-și alți 10 procuratori în fața capitlului din Cenad, urmând să se judece apoi în alte 2 procese pentru stăpâniri în comitatele Caraș și Timiș. O soartă similară pare să fi avut și fiica sa, Ana, măritată în nobila familie Himfi, cu Emeric, fiul lui Ștefan de Remetea. După un proces istovitor purtat alături de soț cu propria ei familie între anii 1423–1430 (în care

⁵² Kitionich, *Directio*, cap. X, art. 26, 390.

⁵³ Potrivit decretului regal din 8 iunie 1458, o scrisoare de împu-ternicire de avocat în Transilvania și Partium costa 24 dinari, aceeași valoare având și scrisoarea de împu-ternicire bazată pe cerere. *Decreta Regni Hungariae*, 99.

⁵⁴ Patru reprezentanți și-a desemnat văduva lui Ștefan Feldes în 22 iulie 1393 în fața sedriei comitatului Timiș (Ortway, *Temes*, 231); în 12 iulie 1449 capitlul din Cenad certifică faptul că Elisabeta, văduva lui Sebastian de Variaș, împreună cu copiii ei și-au ales șase reprezentanți legali (Pesty, *Diplome*, 202).

⁵⁵ În 3 martie 1417 văduva lui Iacob Chep de *Bikach* și-a nominalizat 14 împu-terniciți în sedria comitatului Torontal (Ortway, *Temes*, 531); aceeași văduvă avea să își desemneze 10 împu-terniciți în 7 martie 1425 în fața capitlului din Cenad (Ibid., 590). Motivată probabil de nevoi mai mari, fiica ei Ana, văduva lui Emeric Himfi, și-a ales în două rânduri (în 16 martie și apoi în 6 aprilie 1537) câte 16 procuratori în scaunul de judecată al comitatului Caraș, prima dată singură, a doua oară alături de rude din familia fostului ei soț (Pesty, *Krassó*, 356).

⁵⁶ Neven Isailović, "The Hercegoć/ Herczeg Family (15th–17th century) – Between Bosnia, Slavonia and Transylvania," comunicare în cadrul International Conference *Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th Centuries)*, ed. II, Timișoara, 25–27 octombrie 2017.

a ajuns să se prezinte și singură după plecarea la oaste a soțului în 1428), în perioada 1435 și 1437 o găsim implicată în alte 5 procese în instanțele de judecată ale comitatelor Caraș, Timiș și Torontal, un adevărat tur de forță care o determină ca în 1437 să își desemneze în două rânduri, la distanță de doar o lună, câte 16 avocați. O situație cu adevărat unică pe care am întâlnit-o, dintre cei 16 procuratori doar 7 fiind aceiași în ambele cazuri.⁵⁷ Exemplele de față sugerează o ipostază destul de combativă a unor văduve ajunse în situații de viață complicate, manifestând în anumite circumstanțe aproape o atitudine “agresivă” față de rude sau vecini, prin apelul la toate mijloacele pe care cadrul legal al epocii le oferea.

b. Un alt aspect care s-a conturat din practica judiciară a fost acela al *provenienței scrisorilor de împuternicire* cu care avocații nobilelor doamne s-au prezentat în instanțe. Dacă inițial, anterior veacului al XIV-lea, s-a observat că nu au existat la nivelul regatului restricții referitoare la aria geografică asupra căreia se extindea competența diferitelor locuri de adevărire, odată cu secolul XIV devine tot mai evidentă o anumită limitare și arondarea zonală corespunzătoare fiecăruia dintre acestea, care nu s-a suprapus însă cu limitele comitatelor din proximitate.⁵⁸ Pentru Transilvania, primele referiri la existența unor împuterniciri datează din anul 1325, prima menționare a unor acte de împuternicire a fost identificată într-un document din 1337, pentru ca prima scrisoare de împuternicire păstrată până astăzi și emisă de capitlul din Alba Iulia să aibă trecut la datare anul 1340.⁵⁹

În ceea ce privește comitatele bănățene, cea mai timpurie atestare identificată de noi a unui procurator al unei nobile doamne, datează din 26 iulie 1364 și îl menționează pe Toma de Bayton, reprezentant al văduvei Clara în fața adunării palatinală ținute în comitatul Caraș, lângă Șemlacu Mare (*Mezeusomlyo*).⁶⁰ Cât despre primul act de împuternicire a unor reprezentanți de către o femeie, cel mai timpuriu document identificat este actul din 20 iulie 1393, când în fața sedriei comitatului Timiș ținută la Timișoara, văduva lui Ștefan Feldes de *Chorna* își desemnează 4 procuratori.⁶¹

⁵⁷ Vezi nota 56.

⁵⁸ Francisc Páll, “Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV),” *Studii și materiale de istorie medie* II (1957): 396–397; S. Andea, “Actul scris și valoarea lui probatorie în practica judiciară din Transilvania (sec. XIII-XIV),” *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu Cluj-Napoca* LIII, (2014): 205.

⁵⁹ Andea, “Actul scris,” 211.

⁶⁰ DRH-C, vol. XII, Șt. Pascu et alii, eds. (București, 1985), 306.

⁶¹ Ortway, *Temes*, 231. Formula actului de împuternicire a fost una standardizată în timp, la fel ca toate celelalte modele de acte uzitate în cancelariile vremii. Vezi Martinus Georgius Kovachich, ed., *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati* (Pesta, 1799). Prezentăm un asemenea model: *Quod nobilis domina coram nobis personaliter constituta in omnibus causis et earum articulis, tam per ipsam contra alios, quam per alios quospiam contra ipsam in quibuslibet terminis vel quindenis coram nobis a data presencium per anni curriculum motis vel movendis.....fecit constituit et ordinavit suos veros et legitimos procuratores ratam et firmam se promittens habituram, quicquid per predictos suos procuratores simul vel divisim exhibitores aut exhibitoem, presencium actum factum et procuratum fuerit, in suis causis prenotatis* (Ortway, *Temes*, 356).

Proveniența scrisorilor de împuternicire cu care reprezentanții nobilelor doamne s-au înfățișat în procese relevă alte aspecte interesante, deși nu în toate cazurile documentele conțin referiri clare în acest sens. În primul rând, am constatat faptul că ele au fost emise atât de instanțe laice centrale sau locale, cât și ecleziastice.⁶² Faptul că anumite cauze au ajuns în fața scaunelor de judecată regal sau palatinal a constituit un prilej prin care, la un moment dat, unii procuratori au prezentat în fața sedriilor scrisori de împuternicire emise chiar de aceste foruri centrale. *Cum procuratoriis litteris regalibus* s-a prezentat Dimitrie de Perechke, avocatul văduvei lui Benedict Himfi și al nepoților acesteia, în 28 mai 1393⁶³ la Visegrád în fața palatinului în cadrul procesului pentru o serie de acte de proprietate disputate între membrii familiei Himfi. Același Dimitrie de Perechke va prezenta peste doar un an, în 31 mai 1394⁶⁴, scrisoare de împuternicire palatinală atunci când o reprezintă pe văduvă și pe nepoții ei în alt litigiu cu ruda lor, Ștefan, fiul lui Petru de *Egurzeg* (Himfi). Tot cu scrisoare palatinală a fost înzestrat și Toma de Bayton, împuternicit al Clarei, văduva lui Farkas de *Farkasfalva*, atunci când s-a înfățișat în adunarea palatinală ținută în 26 iulie 1364⁶⁵ în apropiere de Șemlacu Mare (*Mezeusomlyo*) pentru a apăra drepturile nobilei doamne, plecată din casa fostului soț pentru a se recăsători cu alt nobil. În sfârșit, o scrisoare de împuternicire emisă de sedria comitatului Caraș a prezentat Ioan *Paruus* de Ghertenis, procuratorul văduvei lui Iacob Chep de Ghertenis, în procesul acesteia cu Maios de *Orozpati* din anul 1424.⁶⁶

Mult mai frecvente sunt însă situațiile în care aceste acte au provenit din scriptoriile capitlurilor. În cazul comitatelor bănățene, instituțiile ecleziastice emitente au fost capitlurile din Cenad⁶⁷ și Arad⁶⁸, deși s-a constatat în repetate rânduri că nu se poate opera o delimitare clară a competențelor acestora asupra comitatelor din vecinătate, de vreme ce există numeroase mărturii că aceste competențe s-au suprapus uneori teritorial.⁶⁹ Ne-a surprins însă faptul că am identificat și procuratori care au prezentat în instanță scrisori provenite de la alte capitluri, unele situate chiar la mare distanță de Banat – de exemplu, capitlurile din Veszprém⁷⁰, *Scepus* (Zips)⁷¹ sau de la capitlul din Oradea.⁷² În aceste cazuri putem încerca doar să deducem posibile explicații, furnizate

⁶² Hajnik, *A magyar birósági*, 177.

⁶³ Fekete, *Temesi bánság*, 1426.

⁶⁴ ...*cum procuratorijs litteris palatinalibus*... Ortway, *Temes*, 240.

⁶⁵ DRH-C, XII, 306.

⁶⁶ Ortway, *Temes*, 582.

⁶⁷ *Miscellanea Heimiana*, 297; DL 42315; Pesty, *Krassó*, 196; DL 54149.

⁶⁸ Pesty, *Krassó*, 217; Ortway, *Temes*, 622.

⁶⁹ Andea, "Actul scris," 205. Am putut constata totuși că a existat o predilecție a capitlului din Cenad de a emite acte pentru comitatele Caraș, Cenad și Cuvin, în timp ce capitlul din Arad a emis mai ales pentru comitatele Arad și Timiș. Dar nu este deloc o regulă general valabilă, de vreme ce am întâlnit destule documente emise de capitlul din Cenad pentru comitatul Timiș, precum și de capitlul din Arad pentru comitatul Caraș.

⁷⁰ Pesty, *Krassó*, 171, 176, 210.

⁷¹ Ortway, *Temes*, 141.

⁷² Fekete, *Temesi bánság*, 1212.

oarecum de persoanele reprezentate și de instanțele în fața cărora s-a derulat acțiunea judiciară. În toate aceste cazuri avem de-a face cu procese judecate în sedrii centrale (fie la Buda, fie la Visegrád), în fața reginei Elisabeta cea Tânără sau a regelui Sigismund de Luxemburg, precum și a palatinilor Nicolae de Gara și Ștefan Lackfi, deși obiectul disputelor a privit o serie de proprietari din comitatele Caraș și Cenad. Cum însă unele din femeile reprezentate în aceste procese au făcut parte din familia Himfi, care și-a avut o bună parte a moșiilor în comitatul Veszprém, nu numai în Banat, așa s-ar putea explica faptul că unii procuratori care le-au reprezentat pe văduvele lui Benedict Himfi și Petru Himfi au fost desemnați de nobile în cadrul capitlului din Veszprém. O explicație similară considerăm că ne oferă și cazul văduvei lui Toma de Telegdi, al cărui avocat în procesul pentru actele a două moșii din comitatul Cenad a prezentat în fața palatinului scrisoare de împuternicire emisă de capitlul din Oradea. Or, familia Telegdi, prin mai multe ramuri ale sale, a avut posesiuni atât în comitatul Cenad, cât și în Bihor.⁷³

c. *Când este necesară procura și când nu.* În principiu, stilionarele documentelor sunt foarte clare în a sugera răspunsul: nu a fost nevoie de scrisori de împuternicire atunci când nobilele doamne au fost reprezentate în procese de rude apropiate sau de familiari. În toate celelalte cazuri procuratorii au prezentat actele care le confirmau autoritatea de a exercita voința nobilei care i-a desemnat în această calitate.

Interesant ni se pare și faptul că în cazul reprezentării în instanță de către rude, întotdeauna în acte a fost inserată formula *sine litteris procuratoris*, în timp ce în situația în care cei care au compărut în sedrii în numele femeilor au fost familiarii (*familiaris, officialis*) acestora, precizare nu apare. Presupunem în cazul acestora din urmă că obligația de a-și reprezenta stăpânele în instanțe (întotdeauna locale) a fost subsumată sarcinilor generale pe care ei le-au avut în anturajul nobilelor femei. Căci, dacă în cazul stăpânilor nobili familiarii acestora, de multe ori nobili ei înșiși, au îndeplinit în principal slujbe militare și, în subsidiar, administrative sau judiciare⁷⁴, ne este clar faptul că în cazul femeilor nobile familiarii acestora au fost mai degrabă de condiție modestă, serviciul lor real pe lângă proprietățile nobile apropiindu-i mai mult de condiția de *famuli* sau *officiales*, adică de slujbași sau slugi domeniiale nenobile, fiind însărcinați cu supravegherea moșiilor și îndeplinirea unor sarcini domestice. De altfel, cazurile în care locul femeilor în fața instanțelor de judecată a fost ținut de slujbașii lor sunt eminamente legate de chestiuni domeniiale precum strămutarea sau răpirea de iobagi⁷⁵ ori ocuparea abuzivă a unor pământuri.⁷⁶

d. *Cine sunt acești procuratori?* Analizând cele câteva acte prin care femeile nobile

⁷³ Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. XI (Pest, 1865), 139–143. Vezi și István Petrovics, "Megjegyzések Telegdi Csanád egri püspökké szentelése kapcsán," *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* XCII (1991): 43–44.

⁷⁴ Martyn Rady, *Nobility, land and service in medieval Hungary* (London, 2000), 110–131; Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 154–155; Cosmin Popa-Gorjanu, "Despre *familiares* și *familiaritas* în cazul familiei Himfi," *Apulum* XLIV (2007): 364, 369–370.

⁷⁵ Pesty, *Krassó*, 359; Adrian Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea," *Banatica* 22 (2012): 72.

⁷⁶ Pesty, *Diplome*, 131.

și-au desemnat împuterniciții am putut observa că au funcționat anumite tipare justificate de nevoile procesuale în derulare. În primul rând, aceștia trebuiau să dovedească probitate morală și capacitate juridică de a face față cerințelor unei curți de judecată.⁷⁷ În mod clar, au existat atât opțiuni de natură personală cât și “profesională” în alegerea celor care urmau să le reprezinte pe femei în instanță. În general, am constatat că împuterniciții acestora au provenit din rândul rudelor, al familiilor, al vecinilor și comitanilor, dar, fapt deloc neglijabil, printre ei s-au aflat și literați, persoane instruite, a căror știință de carte (dobândită în general în școlile ecleziastice) și experiență cu siguranță că s-au dovedit necesare în cazul unor spețe mai complexe, ajunse în fața instanțelor centrale.⁷⁸

Din cele 23 de procese în care femeile s-au constituit ca parte prin interpuși, în cazul a 8 procese ele au fost reprezentate de rude sau familiari, în timp ce în alte 15 spețe cei care le-au reprezentat au fost fie literați (dieci), fie persoane care în timp probabil că s-au “specializat” în acest demers. Posibil ca ei să fi fost recrutați cu predicție din rândul vecinilor sau comitanilor, cât și dintre cei care gravitau în jurul tribunalelor judecătorești.⁷⁹ S-a constatat că dacă actele simple de reprezentare nu au cerut o pregătire deosebită, în schimb susținerea unui proces în fața instanțelor a presupus atât știință de carte, posibile studii de specialitate, cât mai ales practică în domeniul juridic.⁸⁰

Nu lipsit de importanță este faptul că, în majoritatea cazurilor în care femeile au fost reprezentate de membri ai familiei (tată⁸¹, mamă⁸², soț⁸³, frate⁸⁴, ginere⁸⁵), a fost de fapt vorba de litigii intrafamiliale, care au presupus reglementări ale unor moșteniri între diferitele ramuri ale unor familii, atribuirea unor acte de proprietate, distrugerea de bunuri sau ocupări abuzive ale unor pământuri. Fiind spețe relativ simple, de

⁷⁷ Hajnik, *A magyar bírósági*, 178; Kitionich, *Directio*, cap. X, tit. 24, 382.

⁷⁸ Oferim spre exemplu cazul văduvei lui Iacob Chep de Ghertenish care, în 7 martie 1425, și-a desemnat în fața capitulului din Cenad 10 reprezentanți: Ladislau de Berkez, Benedict de Bochaar, Ștefan fiul lui George de Ikerhalom, Andrei Chep de Ghertenish și Ștefan, fiul său, Ioan jude de Ghertenish, Filip de Beuldre, Emeric, ginerele ei, Petru Bench de Petherd și Ioan literatul de Themerdekeghaz. Familia Chep de Ghertenish a fost una din familiile nobile cu posesiuni în trei dintre comitatele bănățene – Caraș, Timiș și Torontal. Din lista procuratorilor desemnați se disting foarte bine categoriile din care bănuim că, de regulă, se făceau nominalizările de împuterniciți. Prima ar fi cea a rudelor, în listă fiind trecuți Andrei Chep și fiul său, Ștefan (cumnatul și nepotul văduvei după soț), precum și Emeric (Himfi – n.n.), ginerele ei, căsătorit cu fiica ei, Ana. Apoi este prezent un literat (diac), un personaj cu o anumită știință de carte. În sfârșit, observăm că nobila văduvă și-a desemnat reprezentanți din toate cele trei comitate în care familia ei își avea stăpânirile: Berkez și Ghertenish fiind așezări din comitatul Caraș, Beuldre și Bochaar din comitatul Torontal, în timp ce Petherd și Themerdekeghaz se aflau în comitatul Timiș. Ortway, *Temes*, 590.

⁷⁹ Rady, *Customary Law*, 122.

⁸⁰ Drăgan, *Nobilimea românească*, 323.

⁸¹ Ortway, *Temes*, 135.

⁸² Pesty, *Krassó*, 305.

⁸³ Fejér, CD, X/2, 590–591.

⁸⁴ Ágoston Bárány, *Temes vármegye emleke. Oklevelek* (Becicherecul Mare, 1848), Anexă, 41.

⁸⁵ Pesty, *Krassó*, 217.

interes strict local, ele au fost rezolvate de regulă în sedriile comitatense sau capitulare. Cu toate acestea, am întâlnit și două cazuri de o mare gravitate, care au impus la un moment dat prezența rudelor împuternicite în fața unor instanțe de judecată superioare. Astfel, în 1377⁸⁶ magistrul Nicolae, fiul lui Alexandru de *Lyphthovia*, a compărut în fața regelui Ludovic I în numele fiilor săi Grigore și Ladislau și a copilei Ana, pentru a-l acuza pe magistrul Benedict Himfi că atunci când reclamantul a fost în pelerinaj la Sfântul Mormânt (*ad sepulcrum domini*), nobilul Himfi i-ar fi alungat pe copii de pe posesiunea lor Șoșdea din comitatul Timiș, fapt confirmat, de altfel, ca fiind adevărat de capitlul din Cenad. Un al doilea caz tratează un proces de omucidere, finalizat de-abia după 12 ani de la comiterea sa, în cadrul congregației generale nobiliare a comitatelor Timiș și Caraș ținută la Timișoara în 18 noiembrie 1399.⁸⁷ În fața adunării, Ioan de Ozlar a fost găsit vinovat de uciderea lui Iacob de *Szentgyurgy*, urmând să plătească urmașilor acestuia, Nicolae literatul, care a reprezentat-o în adunare și pe sora sa după mamă, Caterina, suma de 60 de mărci ca răscumpărare.⁸⁸

În egală măsură, și cazurile în care locul femeilor în fața instanțelor de judecată a fost ținut de slujbașii lor sau de vecini și comitanei au fost eminamente legate de chestiuni domeniene precum strămutarea sau răpirea de iobagi⁸⁹ sau ocuparea abuzivă a unor pământuri.⁹⁰ În fond, aceste persoane provenite din așezări de pe domeniu sau din moșii învecinate au fost evident persoane de încredere, care cunoșteau bine realitățile (trecute sau prezente) și care probabil că nu au impus cheltuieli prea mari femeilor.

În schimb, cu totul altul a fost locul și rolul literaților⁹¹ și al procuratorilor specializați⁹² în reprezentarea diferitelor părți aflate în conflicte judiciare. Nu numai că aceștia au fost mult mai pregătiți profesional pentru a se înfățișa în instanțe, percepând probabil taxe mai mari, dar de regulă pe ei îi întâlnim compărând în scaunele de judecată centrale. A fost, de exemplu, cazul lui Ioan literatul, care s-a prezentat în 9

⁸⁶ DRH-C, vol. XV, S. Andea, L. Gross, V. Pervain, eds., (București, 2006), 137; Maria Holban, "Deposdări și judecări în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)," *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 69.

⁸⁷ DL 86557.

⁸⁸ Încă din legislația medievală, centralizată de Werböczy în *Tripartit*, se considera că acest *homagium* plătit de vinovat rudelor celui omorât nu a reprezentat, de fapt, o răscumpărare a sângelui vărsat (*wergeld*), ci a vieții ucigașului. Rady, *Customary Law*, 111.

⁸⁹ Pesty, *Krassó*, 359; Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal," 72.

⁹⁰ Pesty, *Diplome*, 131.

⁹¹ Activitatea literaților (diecilor) în scaunele de judecată și în forurile de autentificare a presupus cunoașterea dreptului autohton, a cutumelor regatului, cât și a limbii latine în care erau concepute și interpretate documentele oficiale. Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 220.

⁹² O asemenea familie, ai cărei membri s-au remarcat timp de mai mulți ani în veacul al XV-lea în sistemul administrativ și juridic al comitatului Timiș, a fost cea a nobililor de Muron. S-ar putea spune că a existat aproape o tradiție potrivit căreia mai mulți membri ai acesteia au activat ca procuratori ai unor familii nobile, cel mai cunoscut fiind Blasiu de Muron, ani la rândul procurator pentru familia Posafi de Szer. Blasiu a fost contemporan cu Dominic de Muron, cel care în 1410 o reprezintă pe Caterina, fiica lui Nicolae de Szer, în procesul cu fratele ei după tată pentru o vie din comitatul Arad, rămasă moștenire de la mama ei. Ortway, *Temes*, 427; vezi și Z. Iusztin, "Blasiu de Muron," *Revista de studii banatice* III, nr. 1 (2012): 7–23.

februarie 1385⁹³ la Visegrád în fața reginei Maria, pentru a o reprezenta pe văduva lui Ladislau de Omor în procesul acesteia cu văduva fostului ban Benedict Himfi pentru o datorie bănească; sau cel al lui Benedict literatul, împuternicitul văduvei lui Nicolae Himfi, ce a compărut în 28 mai 1393⁹⁴ în fața palatinului Leustachiu de Ilsua, tot la Visegrád, pentru a solicita o nouă amânare în procesul pentru o serie de acte de proprietate purtat cu văduva lui Benedict Himfi și nepoții acesteia.

Nici persoanele nobile nu au lipsit din rândul împuterniciților unor nobile doamne. Vorbim în acest caz de mici nobili provinciali care, pentru a promova pe scara socială, au ajuns să reprezinte părți aflate în litigiu în schimbul unei sume de bani.⁹⁵ Interesant ni s-a părut exemplul lui Dimitrie de Perechke, nobil din comitatul Veszprém⁹⁶, care timp de mai mulți ani la rând, între 1387 și 1393⁹⁷, a fost avocatul văduvei lui Benedict Himfi în procesul acesteia cu cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi pentru o serie de acte de proprietate asupra unor moșii din comitatul Caraș. În această speță îl regăsim în repetate rânduri la Visegrád, în fața scaunului de judecată palatinal, având asupra sa scrisori de împuternicire atât din partea capitlului din Veszprém, cât și din partea regelui. Relația sa cu partea reprezentată presupunem că s-a încheiat în timpul prezenței fostului ban Benedict Himfi și a soției sale pe domeniul lor de la Döbrente, din comitatul Veszprém. Un alt procurator cu statut nobiliar a fost Benedict de Bochar, nobil din comitatul Torontal⁹⁸, cel care a reprezentat-o pe văduva lui Iacob Chep de Ghertenis în trei procese între 1420 și 1421.⁹⁹ Grăitor este și în acest caz faptul că proprietățile sale s-au învecinat cu una din principalele moșii ale familiei Chep din comitatul Torontal, este vorba de *Beuldre* (astăzi Novo Mileșevo, Serbia). În sfârșit, ar mai fi de amintit cazul lui Mihail Bodor de *Egres*, împuternicit al Anei, văduva lui Emeric Himfi, care în actul din 20 iulie 1437¹⁰⁰ a fost menționat atât ca bărbat nobil, cât și ca oficial (*officialis*) al Anei. Statutul său social superior unui simplu slujitor pe domeniul unei nobile femei am putea bănuși că s-a perpetuat încă din timpul răposatului soț al Anei, nobil din cunoscuta familie Himfi, care a participat cu oamenii săi în 1428 la campania lui Sigismund de Luxemburg de pe Dunăre, de la Golubăț.

Realitatea este că în cazul nobilelor doamne care au avut posesiuni în mai multe comitate (vezi văduvele din familia Himfi, cu stăpâniri în comitatele Caraș, Timiș, Veszprém; sau văduvele din familia Chep de Ghertenis, ale căror posesiuni le-am regăsit în comitatele Timiș, Caraș și Torontal) acestea și-au desemnat împuterniciți diferiți în comitate diferite din motive practice, care au ținut atât de economia bugetului, cât și de

⁹³ DL 42315.

⁹⁴ Fekete, *Temesi bánság*, 1426.

⁹⁵ Popa Gorjanu, "Despre familiares," 377.

⁹⁶ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, vol. III (Budapest, 1897) (variantă CD).

⁹⁷ Pesty, *Krassó*, 171, 180; Fekete, *Temesi bánság*, 1425, 1426.

⁹⁸ Csánki, *Magyarország történelmi*, vol. II (Budapest, 1894) (variantă CD).

⁹⁹ Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal," 63, 64; DL 54149.

¹⁰⁰ Pesty, *Krassó*, 265.

buna cunoaștere a spețelor cu care femeile au ajuns în instanță. În fond, cu siguranță că situația a fost similară și în cazul nobililor bărbați.

Ar mai fi de remarcat unele cazuri particulare, dar nu excepționale, care au ținut de anumite date specifice unor persoane sau situații. De pildă, am constatat că în unele familii folosirea aceluiași procurator s-a perpetuat de la o generație la alta, ca dovadă a încrederii manifeste între contractanții. A fost cazul lui Blasiu, fiul lui Dominic, cel care le-a reprezentat, la distanță de 10 ani, atât pe văduva lui Ladislau de Omor, cât și pe fiica acesteia, Caterina de Omor, în două procese care s-au desfășurat la Visegád în fața judei Curiei regale, procese pe care le-a și câștigat pentru nobilele doamne.¹⁰¹ Sau cazul lui Dimitrie de Perchke, care ani de zile a reprezentat-o pe văduva fostului ban Benedict Himfi.

În alte circumstanțe, perpetuarea aceleiași spețe timp de mai mulți ani a făcut ca unele nobile să recurgă, din varii motive care nu pot fi identificate, la serviciile mai multor avocați. Astfel a procedat văduva lui Ladislau de Omor în procesul ei cu membri ai familiei Himfi pentru o datorie de 10 mărci. Deși inițial, în 1381, ea a fost reprezentată în fața judei Curiei regale de Blasiu, fiul lui Dominic, moartea lui Nicolae Himfi (pârât în această cauză) a dus la transferarea datoriei asupra mamei sale, văduva lui Benedict Himfi. La reluarea procesului, în 1385, văduva nobilului de Omor l-a avut ca avocat în fața scaunului de judecată al reginei Maria pe Ioan Literatul.¹⁰²

Ar mai fi de adăugat că interesantă ni s-a părut și atitudinea văduvei lui Ștefan Feldes de Chorna, care în 22 iulie 1393 și-a desemnat 4 procuratori în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș, pentru ca după numai o săptămână, în 29 iulie 1393, să se prezinte *in persona* în fața aceleiași instanțe alături de fiul ei pentru a partaja în mod amiabil moșia Chorna cu Briccio de Chorna (fie rudă, fie condizional al familiei).¹⁰³

Cert este faptul că problema prezentării și a reprezentării nobilelor doamne în fața tribunalelor judecătorești ale vremii dezvăluie situații și circumstanțe variate, care au determinat atitudini adaptate nevoilor, cu nimic diferite de cele întâmpinate de nobilii bărbați ajunși în aceleași ipostaze.

Aspecte financiare ale proceselor cu implicare feminină. Ne-ar fi foarte dificil în acest stadiu al cercetării să apreciem cât anume “costa” un proces în acele vremuri. În lipsa unor informații certe în această privință, fără o legislație scrisă care să stipuleze existența unor taxe procesuale, o asemenea încercare este mai degrabă sortită eșecului. Documentele veacurilor respective sunt extrem de seci, de puțin detaliate în ceea ce privește diferitele amănunte privind demersurile judiciare sau cheltuielile efectuate pe parcursul unui proces. Cu toate acestea, am considerat că acele puține informații depistate, așa sumare și aleatorii cum sunt, pot să ne permită câteva estimări privind partea financiară a acțiunilor judiciare în care nobilele femei au fost implicate.

¹⁰¹ Spețele s-au judecat în anii 1381 și 1390, fiind vorba despre atât de recuperarea unei sume de bani (1381), cât, mai ales, despre păstrarea unor moșii familiale (în 1390). Vezi *Miscellanea Heimiana*, 297; Pesty, *Krassó*, 196; Boldea, “Prezențe feminine”: 238.

¹⁰² *Miscellanea Heimiana*, 297; DL 42315.

¹⁰³ Ortway, *Temes*, 231, 232.

În primul rând, cu siguranță că au existat diferențe de costuri între procese, determinate de câțiva factori obiectivi: tipul de scaune de judecată (centrale sau locale), tocmirea de procuratori, dificultatea speței, prelungirea proceselor, strămutarea acestora de la sedriile locale la cele centrale etc.

În al doilea rând, toate sumele menționate în documente au fost înregistrate în mărci sau florini, foarte rar în dinari, conform sistemului monetar bimetalist al Ungariei medievale, implementat și consolidat în veacul al XIV-lea prin intermediul reformelor angevine, continuate în secolul următor de Sigismund de Luxemburg.¹⁰⁴ În mod interesant, majoritatea informațiilor legate de aspectele pecuniare ale diferitelor procese analizate ne parvin din actele emise de scaunele de judecată centrale, unde bănuim că acribia protonotarului de caz a ținut să înlăture echivocul lipsei de materializare a daunelor sau penalizărilor.

Cifre certe ne sunt furnizate vizavi de *prețul actelor de judecată* emise pe parcursul unei acțiuni judiciare. Decretul regal din 8 iunie 1458 stipulează următoarele valori: 24 de dinari costau scrisorile de chemare în judecată (*litterae evocatoriae*), de împuțernicire (*litterae procuratoriae*), de cercetare (*litterae inquisitoriae*), de împotrivire sau întâmpinare (*litterae prohibitoriae*, *protestatoriae*) sau de punere în stăpânire unde a existat opreliște (*litterae statutoriae*). Costuri ceva mai mari înregistrăm în cazul scrisorilor de strigare (*litterae proclamatoriae*) – 100 dinari sau a celor de rehotârnărire cu judecarea părților (*litterae reambulatoriae*) – 200 dinari.¹⁰⁵ Cu precizarea că valoarea

¹⁰⁴ Carol Robert a fost cel care a încercat să pună ordine într-un sistem monetar ce se profila ca un amalgam de nu mai puțin de 60 de feluri de monede, dintre care unitatea monetară de cont a Transilvaniei a fost marca de argint, introdusă de sași [Huszár Lajos, “Az erdélyi pénzverés története,” *A történeti Erdély*, Budapest, 1936, 505–525; Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României* (București, 1971), 285; Engel Pal, *Regatul Sf. Ștefan*, 182; *Istoria românilor*, vol. IV *De la universalitatea creștină către Europa “patriilor”*, Șt. Ștefănescu, C. Mureșan, T. Teotoi, eds., (București: Ed. Enciclopedică, 2001), 102]. Prin reforma în “beneficiul cămării” din anii 1336–1338 își face apariția florinul de aur, echivalat în acel moment cu 100 de dinari [Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 182; Márton Gyöngyössy, “A középkori magyar pénzverés területi szakigazgatási szervei. A pénzverőkamara-rendeszer fejlődésének vázlata,” *Numizmatikai Közöny* CXII–CXIII (2013–2014): 129]. Semnificativ a fost și faptul că o asemenea reformă a fost sprijinită și de deschiderea unor monetării în Transilvania, la Cluj, Sibiu, Oradea, Lipova și Satu Mare [Florin Bogdan, “Prețul de achiziție al cărții românești vechi în Transilvania în secolul al XVI-lea,” *Transilvania* 12 (2009): 18]. Domnia lui Ludovic I a cunoscut o serie de fluctuații monetare, provocate de ridicarea drastică a prețului de schimb al florinului de aur, simultană cu devalorizarea dinarului, astfel încât rata de schimb ajunge în anul 1389 la 1florin = 300 dinari (Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 242). Tot în aceeași perioadă, un document emis în 1390 de scaunul de judecată al judeului Curiei regale pentru văduva lui Ladislau de Omor preciza că 1 marcă era echivalentul a 4 florini – *marcam cum quator florenis computando* (Pesty, Krassó, 196). În timpul domniei regelui-împărat s-au înregistrat alte două reforme fiscale, în 1390 și 1427, prin care Sigismund de Luxemburg a corectat de două ori raportul dintre florin și dinari prin baterea de “bani noi” (*nova moneta*) astfel încât el să fie readus la 1florin = 100 dinari [Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 249; M. Gyöngyössy, “Zsigmond Király arany-pénz-verésének első korszaka (1387–1401),” B. Romhányi, A. Geynaeus, K. Magyar, A. Végh, eds., *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. Születésnapjára* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004), 104].

¹⁰⁵ *Decreta Regni Hungariae (1458–1490)*, 99–100.

monedelor urma să se raporteze la cea din epoca lui Sigismund de Luxemburg, când 1 florin de aur = 100 dinari. Având însă în vedere faptul că pricinile au fost mai numeroase și mai diverse, cu amănări și poate chiar rejeđecări, nu credem nimerit să încercăm să realizăm un total al sumelor cheltuite numai pe actele de judecată. Oricum, după cum am precizat și în primele rânduri, nu am reușit să identificăm nicio speță pentru care să se fi păstrat întregul set de documente emise de sedrii.

Prezența femeilor *in persona* în fața scaunelor de judecată a presupus, desigur, și cheltuieli personale legate de deplasarea și găzduirea acestora (și a însoțitorilor lor) la sediile locale sau centrale de judecată. Dacă drumul la Șemlacu Mare (*Mezeusomlyo*), Timișoara, *Beche* (Novi Bečej, Serbia) sau Arad – sedii ale comitatelor Caraș, Timiș, Torontal sau Arad – cu siguranță că a fost mai accesibil nobilelor doamne din comitatele respective, în schimb reale probleme le-a ridicat deplasarea în fața instanțelor de judecată centrale la Visegád, Buda sau acolo unde s-a aflat curtea itinerantă regală sau palatinală. O informație mai târzie, de început de secol XVI, specifică de pildă faptul că în acea vreme, costul unei găzduiri temporare în capitala regatului (Buda) s-a situat în jur sumei de 1500 florini.¹⁰⁶ Greu de estimat dacă un asemenea preț ar fi fost valabil și în secolele anterioare.

Cheltuieli suplimentare au presupus însă procesele în care femeile au fost reprezentate de procuratori, pentru care ele au plătit atât scrisorile de împuternicire (în valoare de 24 dinari), cât și drumul, hrana, îmbrăcămintea, găzduirea și alte cheltuieli specifice slujbei lor.¹⁰⁷ Modul în care au fost remunerați acești împuterniciți la sfârșitul procesului nu a fost evidențiat în documentele consultate. Două documente mai târzii, de sfârșit de secol XVI, provenite din comitatul învecinat al Severinului (care a supraviețuit transformării Banatului de câmpie în vilayet la jumătatea secolului), ar putea sugera posibile modalități de reglare a cheltuielilor de judecată la sfârșitul unui proces, atât între litiganți, cât și între ei și avocații lor. Bunăoară, în 9 iunie 1589¹⁰⁸, a fost inițiat în fața sedrii comitatului Severin un amplu proces între două facțiuni ale familiei nobile Mătniceanu pentru partajarea averii rămasă în urma morții lui Francisc Mătniceanu, fost castelan de Caransebeș. La începutul acțiunii judiciare, partea reclamantă, formată din 7 membri ai familiilor Mătniceanu, Țeicu și Groza s-a înțeles ca toate cheltuielile de judecată să fie suportate de doi dintre reclamanți, pentru ca la finalul procesului, indiferent de verdict, fiecare să plătească partea cuvenită. Din

¹⁰⁶ Rady, *Customary Law*, 128.

¹⁰⁷ Popa Gorjanu, "Despre *familiares*," 372–373, 377–378. Imposibil de reprodus sumele cheltuite de nobilele doamne în acest sens. Totuși, într-una din puținele liste de socoteli identificate pentru Banat, alcătuită în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (cândva între anii 1372 și 1378), care cuprinde veniturile și cheltuielile fostului ban al Bulgariei, Benedict Himfi, se specifică la un moment dat că acesta a dat 25 florini clienților săi atunci când au mers la rege. Poate reprezenta această sumă un reper pentru cheltuielile necesare unui procurator în drum spre scaunele de judecată centrale? Din punctul nostru de vedere, ar fi o posibilitate pe care ne propunem să o luăm în considerare. Vezi Ioan Dani, Costin Feneșan, "O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea," *Banatica* 3 (1975): 149.

¹⁰⁸ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene 1440–1653* (Timișoara: Facla, 1981), 76.

11 martie 1590¹⁰⁹ datează o tocmire de avocat edificatoare asupra rolului acestuia și a recompensării lui. În litigiu a fost o altă avere (din comitatul Hunedoarei, de data aceasta), disputată între mai multe familii nobile din Caransebeș. Într-o primă înfățișare în fața scaunului de judecată al comitatului Severin, 14 membri ai familiilor Vaida, Simon și Jojica “au încredințat judecata lor” cu familia Măcicășanu nobilului Ioan Boronkai, pentru ca acesta “să-i părăscă pe cheltuiala sa, cu osteneala sa”. Dacă va câștiga procesul, fiecare dintre reclamanți urma să îi dea 1/3 din partea lor de avere din moșiile câștigate. Dacă însă nu câștiga speța, cheltuiala lui era zadarnică, ei neda-torându-i nimic. Nu vedem de ce asemenea aranjamente financiare să nu se fi făcut și cu unu-două secole în urmă.

Un alt aspect care poate fi menționat este cel al *quantumului bănesc al valorilor materiale* pentru care s-a ajuns în instanțele de judecată. Cele mai mari sume au fost cele reprezentate de valoarea moșiilor aflate în dispută. După dimensiunile și potențialul lor economic, valoarea unor moșii pentru care nobile femei s-au judecat a putut varia de la 50¹¹⁰ la 400¹¹¹ de mărci, desigur cu precizarea că ne-am limitat la ceea ce am găsit în consemnările documentare. Alte sume menționate în actele procesuale au fost cele referitoare la quantumul pagubelor materiale provocate de anumite acțiuni în forță, fie că a fost vorba de 100 florini¹¹², prețul unor cai furați de la o văduvă, fie de 200¹¹³ sau 400¹¹⁴ de florini la cât s-au ridicat distrugerile provocate pe unele moșii. Ceva

¹⁰⁹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III (1585–1593) (București: Cartea Românească, 1931), 210–211.

¹¹⁰ 50 de mărci a valorat jumătate din moșia *Beez*, pescăriile, loturile sesionale împreună cu jumătate din pădurea *Palataerde* din comitatul Cenadului, ce au fost donate în 17 mai 1332 de episcopul de Cenad nobilei doamne Ana, văduva lui Dimitrie de *Gabya* și fiicei sale, pentru a nu rămâne fără moștenire. Pentru aceste posesiuni văduva se va judeca în 1338 cu arhiepiscopul de Strigoni, Chanadinus, care clama stăpânirile pentru familia sa. Până la urmă s-a ajuns la o înțelegere în fața scaunului de judecată regal, femeile păstrând partea de moșie (unde se afla și o biserică de piatră închinată Sfântului Ioan Evghelistul, asupra căreia văduva Ana va păstra dreptul de patronat), în timp ce jumătatea de pădure a fost cedată familiei arhiepiscopului în schimbul sumei de 25 de mărci de Buda. DL 254788; Fekete, *Temesi bánság*, 290.

¹¹¹ Un document din 13 octombrie 1394 consemnează procesul dintre văduva Elisabeta a lui Augustin de Partoș și Petru, fiul lui Posa de Szer, pentru domeniul *Gurk* (*Gyurk*) din comitatul Arad. Litigiul, ajuns în fața congregației generale nobiliare a comitatelor Cenad, Timiș și Caraș, ținută în prezența regelui lângă Timișoara, a dus la amiabila înțelegere dintre părți: nobila doamnă putea să păstreze moșia în schimbul sumei de 400 mărci. DL 71208; Pál Engel, Norbert C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)* (Budapest, 2005), 68.

¹¹² În 26 mai 1394, în sedria comitatului Arad, văduva lui Nicolae de Szer îl acuză pe Grigore *Magnus*, familiarul magistrului Iacob de Telegd, că i-a furat 3 cai de pe moșia *Aruky* în valoare de 100 florini. Ortvy, *Temes*, 240.

¹¹³ Din 27 ianuarie 1421 datează plângerea formulată în fața scaunului de judecată al comitatului Torontal de către oaspeții din *Zemlen*, care o acuză pe văduva lui Iacob Chep că un familiar al ei le-a provocat o pagubă de 200 florini monedă nouă pe moșia lor *Beldre*. DL 54149.

¹¹⁴ În 9 octombrie 1437 a fost înregistrată porunca regelui adresată juzilor comitatului Timiș de a cerceta acuzația formulată de Ladislau Hagymas de Beregsău la adresa văduvei lui Filip Kormos, potrivit căreia aceasta i-ar fi instigat pe vicecomiții de Timiș să pătrundă pe moșia lui, Beregsău, unde

mai mici au fost datoriile bănești pentru care s-a ajuns în instanțele de judecată, ele variind între 3¹¹⁵ și 10¹¹⁶ mărci.

Alte sume consemnate în unele acte sunt cele legate de *penalizările* care trebuiau să fie plătite de părțile care nu se prezentau la sorocul stabilit în fața sedriei sau care nu au respectat sentința finală. În linii mari, am constatat că valoarea celor dintâi s-a situat, la sfârșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului XV, în jurul unor sume relativ mici, de 1¹¹⁷ până la 3¹¹⁸ mărci. Conform procedurilor judiciare, dacă aceste amenzi nu erau plătite la timp actele specificau dublarea sumei (*in dupplo eiusdem agravari permittendo*). Cu toate acestea, un document din 11 iunie 1390¹¹⁹ ne indică o situație puțin diferită: a fost vorba despre un proces început în 1383 în fața scaunului de judecată al reginei Maria, între Bartolomeu, fiul lui Ladislau de Omor, și Hanko, *civem Cassoviensis*, pentru două moșii din comitatul Caraș. Prelungirea procesului și moartea părților au făcut ca în 1390 cauza să ajungă în fața judeului Curiei regale, de data aceasta reclamantă fiind Caterina, sora lui Bartolomeu de Omor (prin reprezentant) și Mihail, fiul lui Hanko. Cum în decursul anilor Mihail a lipsit de mai multe ori din instanță, el a fost condamnat inițial la plata a 3 mărci, apoi la 9 mărci și chiar la 21 de mărci într-o fază mai înaintată a procesului, cu mențiunea că dacă nici acum nu se va prezenta în sedrie să fie judecat în contumacie, atitudinea lui fiind considerată rebeliune. Este evident că în acest caz nu a fost vorba de o simplă dublare a penalizării, ci de o majorare progresivă după anumite socoteli care ne scapă. Mult mai ridicate par a fi fost penalizările pentru nerespectarea sentinței de vreme ce un document din 17 august 1391¹²⁰ stipulează în finalul său că dacă nobilul Ștefan de Remetea nu va respecta decizia capitlului din Arad de a da văduvei lui Nicolae Himfi și fiicelor sale o moșie împreună cu o moară în schimbul actelor de proprietate pentru alte șase moșii,

au făcut pagube în valoare de 400 florini. C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 92.

¹¹⁵ Pentru această sumă Margareta, văduva lui Benedict Himfi, l-a reclamat regelui în 1387 pe fiul lui Andrei Chep. A fost vorba despre o datorie moștenită de părat de la tatăl său, care reprezenta valoarea a 3 cai. Horváth Richárd, "Bigámista volt-e Himfi Benedek bolgár bán? (Adalékok a Döbrentei Himfiek családi történetéhez)," *Turul* 83 (2010): 118, nota 20.

¹¹⁶ Aceasta a fost suma datorată de Nicolae Himfi văduvei lui Ladislau de Omor și pentru care cei doi s-au prezentat în fața judeului Curiei regale în 1381. Cum acuzatul nu a putut plăti datoria cauza s-a amânat, însă moartea inopinată a nobilului Himfi a dus la preluarea datoriei de către mama sa, văduva lui Benedict Himfi. Patru ani mai târziu, în 1385 cele două femei se vor judeca prin reprezentanți tot în fața judeului Curiei regale, urmând ca văduva Himfi să onoreze datoria fiului ei. *Miscellanea Heimiana*, 297; DL 42315.

¹¹⁷ La plata unei mărci urma să fie condamnat Ștefan, fiul lui Petru de *Egurzeg* (Himfi), dacă nu se prezenta în termenul stabilit de 30 de zile în fața scaunului de judecată palatinal, în procesul din anul 1394 care era în derulare cu rudele sale din familia Himfi. Ortway, *Temes*, 241.

¹¹⁸ În schimb, în 14 mai 1443, Toma Procas de *Chechteleke* urma să plătească 3 mărci dacă nu s-ar fi prezentat la procesul cu soția lui Ioan Zalay (*Thomas per predictam dominam coram nobis legitime expectatum nostram in presentiam non venit, neque misit, se in iudicio trium marcarum convinci permittendo*). Pesty, *Diplome*, 132.

¹¹⁹ Pesty, *Krassó*, 196.

¹²⁰ *Ibid.*, 217.

el să plătească o penalitate de 1000 de mărci cântărite în mod corect (*mille marcis grau inponderis*). Cum suma corespunde valorii unei moșii de dimensiuni mai mari, putem aprecia că în asemenea cazuri cuantumul penalizării a fost echivalat cu valoarea mobilă sau imobilă a obiectului acțiunii judiciare și nu a existat o sumă fixă.

La fel de puțin numeroase sunt și referirile directe la sumele care au revenit scaunelor de judecată pentru desfășurarea demersurilor judiciare, respectiv *cheltuielele de judecată*, plătite de regulă de părțile care s-au aflat în culpă procedurală.¹²¹ Orientativ, asemenea sume au variat de la 12 mărci¹²², înregistrate în sentința unui proces de moștenire din anii 1387–1390, la 30 de mărci¹²³, consemnate în două acte din anii 1412 și 1421.

În sfârșit, din puținele sentințe finale pe care am reușit să le identificăm, 18 la număr, doar în cinci dintre acestea am găsit consemnate fie sume compensatorii (în cazul nobilelor reclamante), fie sume de condamnare (în cazul nobilelor care au compărut în sedrii în calitate de pârâte). În primul caz, a fost vorba de recuperarea dotei în valoare de 25 de mărci¹²⁴ de către văduva lui Nicolae Himfi, de plata a 350 de florini¹²⁵ ca daune produse pe o moșie aparținând Anei, soția lui Benedict de *Lelye*, sau de 60 de mărci în dinari¹²⁶ ce au reprezentat prețul răscumpărării sângelui, datorat de ucigaș copiilor răposatului nobil Iacob de *Szenthgyurgy*, respectiv lui Nicolae literatul și surorilor sale, Caterina și Marta.

Cât despre cuantumul pedepselor decise asupra unor femei nobile găsite vinovate în instanțe, am constatat valori ceva mai mici decât în primul caz. Bunăoară, Elisabeta, fiica lui Filip de *Beuldre*, a fost condamnată în 30 mai 1381¹²⁷ de către judele

¹²¹ Hajnik, *A magyar bírósági*, 442–450.

¹²² Această sumă urma să fie plătită de văduva lui Nicolae Himfi și de ficele ei în urma procesului prin care ele au dobândit de la moștenitorii pe linie masculină ai familiei Himfi dota văduvei și șterful de fată al fiicelor. Decizia a fost dată de judele Curiei regale în 12 august 1389. Pesty, *Krassó*, 185.

¹²³ În 1412 Caterina, văduva lui Paul de *Kayand*, împreună cu rudele sale din familia Chep de Ghertenis, urmau să plătească această sumă nobililor din Beregsău (Ortvay, *Temes*, 468). Aceeași sumă de 30 de mărci a fost solicitată de instanțe și lui Andrei Chep de Ghertenis și cumnatei sale, văduva lui Iacob Chep, în procesul cu Nicolae de *Bykach* pentru 10 iobagi (DL 54151).

¹²⁴ Pesty, *Krassó*, 185.

¹²⁵ Fejér, CD, X/2, 590–591. Decizia, redactată în 1398 de capitulul din Cenad, a venit în urma procesului susținut în *speciali presencia regie* de soțul Anei în numele acesteia, împotriva familiei Chep de Ghertenis. În cazul în care pârâții nu ar fi putut plăti suma (echivalată astfel: *florenum quemlibet per centum novos denarios computando*) ei urmau să îi zălogască nobilei doamne parte din moșia lor *Beuldre*.

¹²⁶ Bárány, *Temes vármegye*, Anexa, 41. Sentința în acest caz, care a durat 12 ani, a fost dată de comitele de Timiș în adunarea generală a nobililor din comitatele Timiș și Caraș, ținută la Timișoara în 18 noiembrie 1399. Suma de 60 de mărci a fost echivalată astfel: *marcam quamlibet decem pensis nove monete computando*. Interesantă este desfășurarea ulterioară a evenimentelor, căci după numai un an, în 9 noiembrie 1400, părțile se vor afla din nou în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș, însă cu rolurile inversate. Fostul acuzat, Ioan de *Ozlar*, s-a transformat în pârâș, acuzând familia de *Szenthgyurgy* că deși le-a plătit 440 florini în contul sumei de condamnare din 1399, ei ar fi solicitat o sumă mai mare. Se pare că în sedrie s-a dovedit faptul că el a avut de data aceasta dreptate, însă nu cunoaștem finalitatea litigiului. Fekete, *Temesi bánság*, 1537

¹²⁷ DL 52379.

Curiei regale la plata a 9 mărci către Andrei Chep pentru că ar fi ținut pe nedrept niște posesiuni.

Considerații finale

Demersul de față a intenționat să ia în discuție o seamă de aspecte legate de prezența femeilor din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată. Ne-am focalizat cercetarea asupra veacului al XIV-lea și a primei jumătăți a secolului al XV-lea din motive obiective; după “tăcerea” prelungită a actelor de cancelarie din secolele precedente, de acum prezența femeii, cu precădere nobile, începe să se facă simțită în documente, nu în mod spectaculos, dar suficient pentru a se putea contura anumite ipoteze, care considerăm că pot fi extrapolate la nivelul societății medievale în ansamblul său. Accesul femeilor nobile la actul de justiție a derivat din statutul lor juridic, din dreptul lor de stăpânire funciară, care le-a conferit personalitate juridică, dar a și creat adeseori probleme atunci când a intrat în coliziune cu tradiționalul drept patrimonial masculin. Prezentarea detaliată, uneori cuantificată, a anumitor aspecte ce au ținut de modul în care femeile s-au implicat sau au fost implicate în chestiuni litigioase am considerat că poate dovedi faptul că limitele și barierele sociale și juridice ale epocii au fost mai flexibile, în concordanță cu ceea ce realitățile societății medievale permit să se întrevadă. Nu a fost în intenția noastră să supralicităm – condiția femeii în acea epocă a fost subsumată preeminenței masculine. Or, din acest punct de vedere, ar fi prezumțios din partea noastră să punem semnul egalității între participările feminine și cele masculine în fața actului de justiție. Cu toate acestea, ignorarea acestui subiect riscă să îl arunce în derizoriu, văduvind astfel reconstituirea unei imagini cât mai apropiate de realitate a ambientului curților de judecată medievale, în fața cărora femeile nu au fost prezențe accidentale, ci destul de obișnuite.

IN SEDES JUDICIARIA (I). WOMEN FROM THE MEDIEVAL BANAT IN FRONT OF THE COUNTY COURTS. GENERALITIES

Abstract

The present research attempts to go on with analyzing the woman's image in the Banat medieval counties (Timiș, Caraș, Torontal, Cenad, and Arad) in the 14th century and the next one's first half, the presence of women in front of local or central county courts in the Hungarian kingdom being the way to approach the subject. Historians' less concern with such a theme proved to be a sufficient reason in trying to demonstrate that the noble women in the medieval Banat, despite the preconceived ideas, went to law likewise the men did, with a notable tenacity sometimes in looking after their own interests. I do not certainly aim to overbid here as the male preeminence really governed women's life at that time. Bringing in the same line the female and the male presences in lawsuits might be a point of view that would make presumptuous our approach. But to ignore such a theme is also risky and makes it ridiculous, in the detriment of an as real as possible image of the medieval country courts where women were rather common than accidental presences. During those centuries and

in well delimited conditions, women (the noble ones, especially) used to own real estates and personal goods that frequently were disputed in front of local or central seats.

200 documentary units state my research for that time, 138 of them (69%, belonging to 86 lawsuits) speaking about litigious questions involving women that the judicial offices of the time solved. Certainly, a degree of relativity is to be referred to as the research was almost totally dependent on the written reference of the time, an objective circumstance, in fact. Such a personal research has no chance to be exhaustive, so I have worked with a sample of documents I have considered significant for certain reasonable conclusions. On the other hand, lost of documents in the course of time is an insurmountable impediment. The preserved documents I have given attention to represent, in the third place and in the most of the cases, different stages of lawsuits (summons, investigations, adjournments, decisions or sentences, etc.); there was no case with a complete documentation of a lawsuit. Consequently, I have tried to find answers to a series of questions the office documents generated: if we can speak about women during the medieval age as having legal personality, who is to be called in law, which was the women's position in front of the county courts, or if they went *in persona* or sent their representatives, as well as the financial interests in some lawsuits and other details concerning various judiciary procedures.

IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS... CORESPONDENȚA PRIVATĂ ÎN BANATUL SECOLELOR XV-XVII

Livia Magina*

Cuvinte cheie: istoria scrisului, corespondență privată, părțile sudice ale Regatului maghiar, perioada medievală

Keywords: history of writing, private correspondence, southern parts of Hungarian kingdom, Middle Age

Si quid vero volueritis, nobis in litteris vestris rescribatis
Iuliana, soția lui Ioan Zalay, 1444, Chery

Dorința de nemurire sau frica de uitare nu este străină nimănui, însă cel care poate scrie își asigură cel puțin o posibilitate în plus de a trăi veșnic. “Viața de apoi” a scrisorilor este aceasta, studiată de istorici, iar corespondenții sunt astfel nemuritori... Cel ce scrie este un creator, iar lumea sa necesită un locuitor, un cititor.

Într-o mare măsură s-a spus că “anii de mijloc” au fost atât de întunecați încât a fost nevoie de un timp îndelungat ca societatea să se limpezească, și mai ales această idee a fost aplicată teritoriului est-european, unde toate fenomenele au fost activate cu întârziere față de centrele cunoscute din vest. Cu atât mai mult când subiectul unei dezbateri este alfabetizarea ori practicarea scrisului, activități care se supun sferei intelectualității și eleganței, a cunoștințelor și bisericii. Istoria scrisului este pentru veacurile XIV-XV, dar și pentru următoarele, un domeniu poliedric, definindu-se adesea prin antonimii de genul efemer-permanent, literat-iliterat, scris-oralitate, ecleziastic-laic, nobil-nenobil, chiar scris-citit ori latina vs. limba vulgară. Împreună însă formează un întreg.

Magia vorbelor scrise trimise prin curier, la distanță, a transformat pentru totdeauna atitudinea față de ceilalți dar și față de puterea pe care o are cel care scrie în paralel cu a aceluia care poate citi. Prin intermediul cuvintelor trimise la distanță percepția asupra spațiului dar și asupra timpului s-a schimbat. Cu atât mai mult fascinează pe istoricul contemporan documentele ale căror cuvinte nu ar fi trebuit să ajungă a fi văzute niciodată de alți ochi decât ai destinatarului, actele care se constituie în ceea ce numim azi corespondența privată. Fascinația se datorează și numărului scăzut

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: liviamagina@yahoo.com

a unor astfel de documente, în special provenind din secolele XIV-XV. Corespondența privată are, prin caracterul ei, forța magnetică a secretelor. Alături de celelate tipuri de egodocumente¹, acte testamentare, aflate prin subiectul lor la limita dintre public și privat, jurnale ori memorii, scrisorile care nu au un destinatar oficial ci unul privat, subsumează mai multe nișe de cercetare cum ar fi istoria ideilor, a mentalității, a vieții cotidiene și nu în ultimul rând istoria scrisului. Nu se poate vorbi despre o corespondență privată fără a înțelege modul de răspândire a scrisului în această perioadă în teritoriul de la sud de râul Mureș. Ceea ce astăzi numim în mod obișnuit Banat (zona dintre Mureș, Dunăre Tisa și Carpați), în perioada medievală era parte a regatului maghiar, un spațiu cunoscut sub denumirea de părțile inferioare (*partes inferiores*). În consecință, orice problemă legată de istoria acestui areal interferează cu ceea ce se întâmplă în alte părți ale regatului. Dacă pentru vestul Europei secolele XI și XII au fost denumite de către epistolografi epoca de aur a epistolografiei, datorită numărului din ce în ce mai mare de scrisori dar și datorită cultivării obiceiului de a scrie scrisori², pentru teritoriul estic abia în veacurile următoare se poate discuta despre o astfel de practică. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea scrisul încetează să fie un atribut exclusiv al persoanelor ecleziastice, dar nici nu este, încă, un obicei cotidian nici măcar la nivelul nobilimii. Limba latină este folosită nu doar în mediul ecleziastic ori administrativ, ci și în cel al corespondenței particulare, vernaculara aflându-și loc și în acest sector cu precădere de la finalul secolului al XVI-lea. Membri ai unora dintre familiile nobile au deprins cunoștințe de limbă și scris latin în acest veac, și cu mai mare vigoare în veacul următor.³ Titlul de *magister* ori *literatus* folosite de către diverși nobili indică o diversificare a ariei de aplicare a scrisului.⁴ Astfel, scrisul a început să fie folosit nu numai pentru scopuri pragmatice, juridice ori economice bine determinate, ci și în transmiterea unor informații cu caracter personal. Faptul este vizibil dacă verificăm edițiile de documente referitoare la regatul ungar dar și piesele inedite păstrate în arhive, printre care se pot identifica misive trimise/primate de nobilii din teritoriile de la sud de Mureș. Un eșantion de scrisori, cuprinse cronologic între 1379⁵ și 1462, este doar un punct de pornire într-un astfel de demers și o încercare de dezvăluire a unei problematice tangențiale vieții private. Se poate observa că în distribuția geografică a scrisului în teritoriul bănățean partea de câmpie, corespunzătoare comitatelor Timiș, Torontal, Arad și Cenad, este mai favorizată în aceste veacuri. Nobilimea de aici

¹ Termenul a fost introdus în anii 50 de către Jacques Presser cu referire la aceste genuri de scris: Rudolf Dekker, "Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History," *Memoria y Civilización* 5 (2002): 13–37.

² Katherine Kong, *Lettering the self in medieval and Early modern France* Gallica 17 (Woodbridge: D.S.Brewer, 2010), 3.

³ Zs. Jako, R. Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu* (București: Editura Științifică, 1971), 76.

⁴ Susana Andea, "De la magister la literatus în scrierea medievală transilvăneană," în Susana Andea, coord. Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII/ Writing and society in Transylvania 13th–17th centuries* (Cluj-Napoca-Gatineau: Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2013), 43.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatai Levéltár (în continuare DL), nr. 47872.

pare să fi fost mai conectată la realitățile scripturistice spre deosebire de nobilimea din partea montană a regiunii. Corespondenții din scrisorile analizate sunt membri ai unor familii nobile care au deținut domenii în Ungaria dar și în partea sud-estică a acesteia. Corespondența între membrii familiei, indiferent în ce epocă, are rolul de a restabili și întări relația dintre aceștia.⁶ Corespondența a fost dusă între rude (frați, ginere-socru, cumnați) și chiar între prieteni, de obicei fiind primite/trimise de membri ai unor familii cu statut nobiliar din părțile inferioare. O bună parte dintre scrisori sunt între membrii familiei Himfy, care a avut posesiuni și în comitatul Timiș. Alături de Himfy, se remarcă în privința scrisului nobilii de Remetea, familiile Hagymasi de Beregsău, Doczy, Cerna ori Danch de Macedonia. Cei care au reușit însă să salveze cele mai multe astfel de scrisori au fost membrii familiei Himfy, însă asta nu înseamnă că alte persoane nu au avut o corespondență.

Din punct de vedere istoriografic, au ajuns în circuitul științific o serie de lucrări cu caracter mai mult sau mai puțin general având ca temă istoria scrisului⁷ și, parte integrantă, studii al căror subiect este corespondența particulară.⁸ În ultimii ani și interesul istoricilor români pentru istoria scrisului descrie o curbă ascendentă însă în mod pregnant pentru corespondența cu caracter administrativ și într-o mai mică măsură pentru corespondența privată.⁹ Motivația este una practică, deoarece prin interme-

⁶ Philip Aries, George Duby, coord., *Istoria vieții private*, vol. 7 (București: Meridiane, 1996), 161.

⁷ Din bibliografia foarte bogată, câteva titluri, poate cele mai cunoscute: M.T. Clanchy, *From Memory to written Record. England 1066–1307*, 2nd edition (Oxford, 1993); Anna Adamska, Marco Mostert, eds., *The development of literate mentalities in East Central Europe* (Turnhout, 2004); Roger Chartier, “Practicle scrisului,” în Aries, Duby, *Istoria vietii private*, vol. 5 (București: Meridiane, 1995), 136–189; Franz H. Bäuml, “Varieties and Consequences of Medieval Literacy and illiteracy,” *Speculum* 55/2 (1980): 237–265; Joseph Morsel, “Ce qu’écrire veut dire au Moyen Âge... Observation préliminaires à une étude de la scripturalité médiévale,” *Memini. Travaux et documents de la Société des études médiévales du Québec* 4 (2000): 3–43; Bob Scribner, “Heterodoxy, literacy and print in early German Reformation,” în Peter Biller, Anne Hudson, eds., *Heresy and literacy 1000–1530* (Cambridge, 1994); Marco Mostert, “Medieval urban literacy. Questions and possibilities,” prezentare la Utrecht, ESG Lunch Seminars, 2011; István György Tóth, *Literacy and written culture in early modern central Europe* (Budapest, 2000), 137; Zsigmond Jakó, Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez (București, 1976); Ibid., “Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală,” *Studii și cercetări de istorie* (Cluj, 1956).

⁸ James Daybell, *The material letter in Early Modern England. Manuscript letters and the culture and practices of letter-writing 1512–1635* (New-York, 2012); William Merrill Decker, *Epistolary Practices: Letter Writing in America Before Telecommunications* (1998).

⁹ István Hajnal, *Írástörténet az írásbeliség felujulása korából* (Budapest, 1921); Ibid., *L’enseignement de l’écriture aux universités médiévales*, Deuxieme édition (Budapest, 1959); Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (București, 1979); Susana Andea, coord., Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII–XVII/ Writing and society in Transylvania 13th–17th centuries* (Cluj-Napoca-Gatineau: Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2013); Cosmin Popa Gorjanu, “Scrisorile private si răspândirea științei de carte în mediul nobilimii din Ungaria (secolele XIV–XV),” *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 8 (2004): 19–23; Papp Kinga, “Rolul scrisului în viața vicescancelarului Kálnoki Sámuel,” în Susana Andea, Adinel Dincă, eds., *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă* (Cluj-Napoca, 2016), 173–184; Kinga

diul corespondenței administrativ-juridice se poate contura și profilul instituției implicate dar și deoarece numărul scrisorilor emise de către persoane care au deținut funcții în cadrul unei structuri instituționale depășește cu mult pe acela al scrisorilor private. Numărul relativ scăzut al acestora se datorează în primul rând distrugerilor contemporane sub diverse forme, calamități naturale ori incursiuni ale unor oștiri dușmane sau chiar furturi ori distrugeri intenționate. Așa li se întâmplă celor din familia de Araca care, în timp ce asistau la slujbă în biserica familiei (*auditionis missarum ad ecclesiam eorum parochialem*), dușmanii le-au atacat casa, distrugând și toate documentele (*universa literalia eorum*).¹⁰ În vreme ce pentru documentele cu caracter juridic, acte de proprietate ori facilități acordate de către rege, au putut fi solicitate copii deoarece au fost emise de o instituție cu drept de sigiliu, capitul ori convent, membrii familiei de Araca nu și-au putut niciodată recupera eventualele scrisori personale, în cazul în care le-au avut! Scrisorile personale au fost cel mai adesea îndepărtate din lăzile cu scrisori și datorită informațiilor conjuncturale pe care acestea le oferă dar și în momentul în care pentru destinatar acestea au ajuns să fie doar amintire.

O definire a corespondenței private poate fi făcută prin antonimie cu aceea administrativă. Persoanele care corespundează nu scriu în numele unei instituții chiar dacă dețin o funcție oarecare, subiectul abordat în cadrul scrisorii ține de sfera privată. Diferențele majore dintre corespondența privată și cea oficială sunt date de mai multe aspecte: subiectul scrisorii, intitulăția folosită de respondenți, formularistica. Trebuie spus că șabloanele obligatorii ale stilului epistolar introduse în secolul al XVII-lea, având datarea la început, nu sunt încă o caracteristică a epocii, căci datarea se face în tiparul actelor administrative, la final. Obiective imediate în cercetarea începuturilor și evoluției corespondenței private, desigur în accepțiunea secolului XXI, sunt vizibile așadar prin prisma istoriei scrisului, a diplomației și paleografiei: subiectul scrisorii, modalitatea de aranjare în pagină, datarea, semnarea, sigilarea. Dacă scrisul pragmatic este foarte bine structurat astfel încât să îndeplinească toate formulele legale, actele neoficiale păstrează de la acestea o parte din rigorile scrierii, iar o privire în interior încredințează asupra caracterului lor.¹¹ În general, documentul oficial se adresează atât destinatarului, menționat pe verso, cât și, încă de la început unui al doilea destinatar, un personaj comun: *omnibus Christi fidelibus*, “tuturor credincioșilor întru Hristos”, *ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire* “aceste rânduri voim să ajungă la cunoștința tuturor”, *notum facimus quibus expedit universis*, “facem cunoscut tuturor cărora se cuvine”. Modul de exprimare într-o astfel de scrisoare administrativă se păstrează riguros și aproape ca în completarea unui formular modern. De altfel, scribii din cancelaria transilvăneană, acolo unde traficul de documente era crescut, au realizat

Papp “En pengig vagyok igaz társad míg él” Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése,” *Certamen* 1 (2005): 67–80; Cătălina Chelcu, *Cultura scrisă în Moldova în secolul al XVII-lea* (Iași, 2016).

¹⁰ DL 92942. Pasajul în cauză este editat în Adrian Magina, “Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XX (2012): 181.

¹¹ Charles Bazerman, “Letters and the social grounding of differentiated genres,” in David Barton, Nigel Hall, eds., *Letter writing as a social practice (Studies in written language and literacy)*, vol. 9 (Amsterdam-Philadelphia, 2000).

culegeri cu diferite formulări, în funcție de cazul abordat. Un astfel de document de uz intern, al scribilor și notarilor din interiorul unei cancelarii, se regăsește la Sibiu, realizat în și pentru cancelaria orașului, cu modele în limbile latină, germană și maghiară pentru aproape toate tipurile de documente care ar fi putut fi solicitate: scrisoare de confirmare, scrisoare de donație, împuternicire, cereri adresate principelui, jurământ, salv-conduct, chitanțe, scrisori de negoț, scrisoare de schimb, de confirmare, împărțiri de avere. Asemenea registre erau de folosință restrânsă, “formulare” pentru rapiditatea lucrului.¹² În contrapondere, scrisoarea personală este destinată unei singure persoane, specificată clar la locul destinatarului, pe verso: *egregio viro, X, domino et fratri nostro; magnifice domine relictę; nobilibus viris dominis et magistro*.

În ceea ce privește forma exterioară a acestor scrisori se observă că nu se diferențiază de aceea a documentelor cu caracter administrativ. La fel ca și la acestea, suportul de scris este hârtia de dimensiunile 18–20 cm lungime și 4–10 cm lățime, fără a se putea distinge, în prima fază, dacă tipul scrisorii a avut o oarecare influență în mărimea fâșiei de hârtie, s-au folosit în special pentru redactarea documentelor din secolele XIV–XV, având rândurile textului dispuse paralel cu latura lungă a fâșiei. În secolul al XV-lea se pot identifica însă documente redactate pe hârtie de dimensiuni mai generoase, de formă aproape pătrată, cu texte mai lungi, chiar și de 40 de rânduri¹³ însă nu este vorba despre corespondență privată. În cadrul aceleiași secțiuni a formei externe, corespondența modernă presupune existența unei modalități de păstrare a intimității scrisorii în cadrul unui plic. Din acest punct de vedere trebuie spus că scrisorile secolelor XV–XVI nu au beneficiat de o astfel de protecție. Modalitatea uzuală de închidere a scrisorilor a fost prin împăturirea bucății de hârtie, de regulă în trei, paralel cu latura scurtă, iar ultima operațiune a fost sigilarea. Sigiliul inelar a fost folosit în majoritatea cazurilor, imprimat în ceară de culoare albă sau verde¹⁴, de obicei pe verso dar și sub text. O pecete care se evidențiază este a Iulianeii, soția lui Nicolae Himfy, cu care încheia în 1440 o scrisoare adresată mamei sale, văduva lui Laurențiu de Thar.¹⁵ Este vorba despre o bijuterie, un inel cu gemă antică, folosit drept sigiliu.

Formule de salut

Documentul pragmatic conține încă din intitulăție poziția socială/ administrativă a expeditorului și denumirea instituției ori a persoanei căreia se adresează. La scrisorile personale aceste caracteristici lipsesc, fiind înlocuite de salut și de urările de sănătate. O caracteristică specială a corespondenței este formula de salut. Pluralul de maiestate nu se regăsește, ci doar pluralul de politețe, *vos, vobis*, fapt vizibil și în terminația verbelor: *sciatis, noveritis, habetis* etc. Cu toate că subiectul scrisorilor este unul pragmatic, se poate vizualiza relația dintre expeditor și destinatar și caracterul actului, oficial sau

¹² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu. Colecția de documente medievale, U V, nr. 1736.

¹³ DL 43950.

¹⁴ De exemplu DL 54215.

¹⁵ DL 44297.

privat. În niciuna dintre scrisorile identificate de mine adresarea nu este mai intimă decât a lui Ladislau de Kanisza către soția sa, Ana Dragfi, este adevărat însă că în 1524.¹⁶ În spatele apelativelor de *karissima*, *amantissima* ori *generosa ac magnifica domina* sau *consors nostra charissima*, *salutem ac nostrum sincerum amorem*, se conturează afecțiunea soțului, emoția cu care scrie, se poate percepe dorința de a transmite prin intermediul scrisorii toată afecțiunea pe care Ladislau o poartă soției sale. Adresarea este mai caldă sau mai rezervată în funcție de destinatar ori în funcție de cât este de delicat subiectul. Este adesea salutată și soția, chiar dacă nu ei i se adresează conținutul. Așa face, ceremonios, în anul 1415, Mihail de Kerekyeghaz: *vel ipso absente nobili domine coniugi eiusdem, nostre karissime*. În ianuarie 1440 George Orbonasz, viitor comite de Timiș, în scrisoarea trimisă lui Frank de Remete, prin care îi cerea acestuia să îi elibereze un iobag, în formula de salut nu este uitată nici doamna casei: *Sanitatem quam a vestram fraternitatem quam a dominam coniuge incessanter audire cupimus de die in diem*.

Urările de sănătate sunt, așa cum menționam, o altă caracteristică a corespondenței private și, de regulă, se pot regăsi la finalul scrisorii. Astfel, Iuliana, soția lui Ioan Zalay, îi ura nașului său, Gașpar de Ocna: *Valete cum Filio Virginis Glorioso!*¹⁷ Urările sunt aproape întotdeauna însoțite de menționarea divinității, exprimând probabil convingerea că lucrurile pozitive se întâmplă doar la intervenția acesteia. La polul opus, Caterina, văduva lui Benedict Debrente, își începea scrisoarea către cei cinci cumnați ai săi fără nicio ceremonie a scrisului: *post grate salutationis eloquia* și încheia în același stil: *In Christo valete*.¹⁸ Subiectul sensibil asupra căruia insista în scrisoare este cel care o determina pe Caterina să fie atât de directă, stilul atât de sec, dar totuși manierat, încât să respecte rigorile impuse de scrierea unei scrisori.

Cine le-a scris?

Limba în care au fost scrise documentele supuse analizei este limba latină, ca de altfel toate actele epocii. Desigur, se poate imagina un scenariu în care expeditorul dictează unui scrib în limba vulgară (maghiară) iar acesta scrie în latină ori, în cazul fericit al unei persoane educate, este posibilă scrierea documentului chiar de către expeditor. Nu putem distinge între pana fină și nobilă care ar fi putut scrie și mâna obosită a vreunui scrib oarecare. Putem presupune că sunt vorbele expeditorilor, ori sunt doar formularea dibace a unui intermediar? Nici de asta nu aș putea fi prea sigură. Dacă oficialii ori deținătorii marilor funcții din regiune dețineau în mod evident o cancelarie plină cu persoane care scriau în locul lor, oare Doroteea, sora lui Ladislau Hagymasi de Beregsău, care îi scria fratelui său în jurul anului 1430 o scrisoare în limba latină, la

¹⁶ Adrian Magina, "Border and periphery. The southern frontier of the medieval kingdom of Hungary between Belgrade and Severin (14th–16th centuries)," *Initial. A review of Medieval Studies* 4 (2016): 162, doc. nr. 9.

¹⁷ Adrian Magina, "Estate and fort Chery in the Middle Age," în Zeno Karl Pinter, Anca Nitoi, eds., *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe* (Sibiu, 2015), 70.

¹⁸ DL 54215.

cine ar fi putut apela? Nu se regăsesc informații privitoare la o cât de mărunță educație a acestei doamne iar povestea din scrisoare suna așa: îl ruga pe fratele ei să îi facă un favor și să își trimită familiarul, pe Nicolae Waryas, să depună plângere la scaunul de judecată. Motivul plângerii era o întâmplare, pare-se frecventă în epocă, dar care este întotdeauna traumatizantă. Doroteea, împreună cu fiica ei, fuseseră atacate de trei nobili în timp ce se aflau pe posesiunea *Morotva* (Serbia de azi, loc. dispărută) și abia au scăpat. După incident, sub imperiul fricii, cele două femei au reușit să reacționeze. Exprimarea din formula de adresare precum și repetițiile inutile din corpul textului trădează drama prin care au trecut. Ca în multe alte cazuri, finalul poveștii poate fi doar parte a unui scenariu... Cred că nu se va putea stabili cine a scris această misivă. Este posibil să fie scrisul uneia dintre cele două doamne, însă, la fel de bine ar putea fi al vreunui scrib improvizat dintre cei care aveau oarecare cunoștințe de scris de pe moșie ori din apropiere. Poate vreun diac care și-a lăsat mediul ecleziastic și și-a canalizat energia și abilitățile în lumea laică. 36 de astfel de dieci pot fi numărați în arealul Banatului de câmpie în documentele care ne stau azi la dispoziție într-o perioadă de 40 de ani în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Redactarea documentelor și studierea artelor liberale au fost principalele materii în activitatea de predare-învățare. Printre învățăceii școlilor capitulare de la Cenad sau Arad, vor fi fost și membrii familiei de Firiteaz, *litteratus/deak* care au reușit să intre în cercul slujbașilor comitatensi, fiind juzi ai nobililor care aveau ca sarcină chestiuni administrative ce presupuneau știința scrisului, plecând de la funcția de procuratori ai membrilor familiilor din zonă. Așadar, un rol important al acestor dieci a fost și acela de avocat, de *procurator*, de a reprezenta în diverse procese, nobili dar și comunități, dar și de a scrie pentru alții atunci când a fost nevoie. Însă doamnele ar fi putut căpăta o oarecare învățătură de carte doar acasă. O întrebare în conexiune directă este aceea dacă semnătura poate fi un indicativ al abilității de a scrie.¹⁹ Numele expeditorului este prezent la finalul scrisorii însă neînsoțit de formula *manu propria*, așa cum apar însoțite, de cele mai multe ori, semnăturile oficialilor.²⁰

Ce au scris?

Chiar dacă aceste acte incumbă denumirea de private și m-aș fi așteptat să regăsesc chestiuni legate mai mult de percepția cotidianului, subiectul scrisorilor se încapățânează să fie tot unul pragmatic. Expeditorii ori destinatarii sunt interesați de starea moșiilor după conflicte, stadiul colectării impozitelor, achizițiile de animale, eliberarea iobagilor fugiți de pe un domeniu pe altul, încredințări de posesiuni. Schimburile epistolare conturează mentalitatea epocii vis-à-vis de subiectele potențial abordabile într-o scrisoare. Astfel, este facil de observat faptul că în grupajul de documente identificate în acest scop, nu se regăsesc subiecte ce țin de viața privată, intimă (amor, neînțelegeri între soți ori în familie). O epistolă dintre acestea ne duce cu gândul la nefericirea de

¹⁹ Tóth, *Literacy and written culture*.

²⁰ Vezi în acest sens Susana Andea, Avram Andea, Adinel Dincă, *Autographa et signaturae Transilvaniae* (Cluj-Napoca-Gatineau: Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2016).

a trăi la o curte depărtată, aceea a familiei Himfy, din Ersig. Andrei, bucătarul fostului ban și comite de Poszon, așa cum este numit în scrisoare adresantul²¹, cel mai probabil Benedict Himfy, expedie în 1379/1380 de la Ersig o scrisoare stăpânului său prin care îl ruga să îl recheme pentru că starea sa de sănătate era precară: *statum meum male habio*. Starea sa era probabil înrăutățită de frigul iernii, alături de boală.²²

Un schimb de scrisori, deja cunoscut în istoriografie²³, dar care merită a fi reanalizat, este acela din 1375 dintre magistrul Laurențiu, fiul lui Heem de Prede și soția lui Benedict de Debrente, fost ban, aflată la momentul corespondenței la mănăstire. Vestile erau proaste: pe moșie nu se mai afla nici fân, nici nutreț (*in vestra possessione neque fenum, neque pabulum habetis*) pentru că slujitorii nu au vrut să cosească (*officiales falcare noluerunt*). Soldații ce s-au perindat pe acolo au pustiit totul în luptele dintre ei (*exercitus unus contra alium totaliter desolaverunt*). Casa și curtea erau pustiite ((*vestri domi cum curia totaliter sunt desolati*)) însă cei cinci cai erau bine, îi hrănea împreună cu boii săi din nutrețul ei, iar cele nouă butoaie cu vin le luase la el (*novem tunellas vini apud nos habemus*). Iobagilor însă nu li se mai putea porunci (*cum vestris iobagionibus in tali hora ordinare facere non possumus*) și cereau să plătească în dinari gălețile cu grâne datorate, refuzând să dea darea în natură (*vestri iobagiones petunt vos quod vestros acones cum denariis recipiemus, quia fruges caro venduntur*). Se poate spune că Laurențiu este de această dată cel care scrie, dată fiind titulatura lui, *magister*. Salutul folosit de Laurențiu este unul cât se poate de obișnuit: *reverendissima salutatione*.

Resursa umană a domeniilor și, în paralel, colectarea dărilor, a suscitat numeroase discuții și procese. Iobagii plecați de pe moșie pot fi aduși înapoi în cazul în care au fugit prin buna înțelegere dintre stăpâni. Se regăsesc în eșantionul folosit câteva scrisori care ilustrează acest fapt. În jurul anului 1415 Mihail, fiul lui Paul de Kerekyeghaz, îi trimitea o scrisoare vecinului său, Ștefan de Remetea, pe care îl numește *frater et amice*. Subiectul scrisorii era unul cât se poate de comun și viza destinul unui iobag care trecuse de pe moșia destinatarului, Șoșdea, pe cea a expeditorului. Mihai, în numele bunei vecinătăți, îl roagă pe Ștefan să se învoiască ca numitul iobag să rămână la el, iar el va fi de acord ca oricând, dacă va fi nevoie, să treacă liberi iobagii pe moșia lui. Un alt vecin al domeniului de la Remetea, George Orbonasz, 30 de ani mai târziu, îl ruga pe Frank de Remete să îi elibereze un iobag: *qua re rogamus per presentes diligenter quomodo quidam iobagio aput v.f. esset detentus*, căci, se motiva George de Orbonasz, “nouă din partea aceea mare prietenie ați demonstrat”.²⁴ Petru, fiul lui Posa de Zer scria

²¹ DL 47872.

²² Scrisoarea a fost datată de către expeditor în ziua Domina Invocavit: 27 februarie 1379 sau 12 februarie 1380.

²³ DL 47943; Bernát Kumurovitz, “I Lajos királyunk 1375. évi Havasföldi hadjárata (és török) háborúja,” *Szazadok* 117 (1983): 919–982; *Documenta Romaniae Historica*, Seria C. Transilvania, XIV, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, coord. (București, 2002), 600; Popa Gorjanu, “Scrisorile private,” 19–23. Aici se poate regăsi și întreaga poveste a disputei dintre cele două rude.

²⁴ DL 48205.

fratelui său, Ștefan, că un iobag a plecat cu darea sa. Rugămintea lui Petru era aceea de a-i fi redat iobagul.²⁵

Frica față de atacurile turcilor este o constantă la începutul secolului al XV-lea în această regiune, observabilă nu numai în scrisorile private ci și cele administrative. Războaiele au afectat în special zona sudică a regatului, și deci și posesiunile nobililor de aici. În viața populației multe lucruri s-au schimbat. Femeile, văduve ori pur și simplu rămase acasă, continuă să administreze cât se poate de bine aceste domenii. Din cauza atacurilor turcilor, lucrurile de uz cotidian au fost primele care s-au risipit. La 1440, Iuliana, văduva lui Nicolae Himfy, aflată în Gyor, trimitea surorii sale o scrisoare²⁶ în care se plângea tocmai de acest lucru: *scire vobis omnia nostra bona per turcos dissipasse et anichilasse*. Moartea soțului fusese pentru Iuliana o lovitură în plus, agravându-i astfel situația materială: *itaque tam per mortem viri quam etiam niminiam miserriam aggravatus*. Ca urmare, îi cerea surorii sale să o ajute împrumutându-i o rochie de bumbac pentru fika sa, pentru a putea participa la un eveniment.

Se pot include în genul corespondență privată și scrisori aflate la limita dintre privat și oficial, datorită faptului că expeditorul/ destinatarul este o persoană care deține o funcție administrativă. Ioan Orszagh de Guth, *iudex Comanorum regalium*, îi scria în anul 1431 lui Nicolae Himfy cu rugămintea de a soluționa situația iobagului George, fiul lui Dragamer, restituindu-i stupii și grânele.²⁷ În aceeași situație este și scrisoarea Iulianei, văduva aceluiași Nicolae Himfy de Ersig. Din cauza vremurilor și a amenințării tot mai virulente a turcilor, *istis temporibus in multis sumus erroribus per sevisimos Turkones et possessiones nostras vix possumus regere et custodire*, femeia se vede pusă în situația de a renunța la o posesiune. Așadar, cu toate că nu era o posesiune depărtată de reședința sa de la Cuiești (azi Bocșa, jud. Caraș-Severin), și nici nu solicita un efort de întreținere prea mare, în 9 aprilie 1442, văduva se hotăra să lase în grija lui Ioan Korogy și a oficialilor din Chery, posesiunea sa, *Bosilofalva*, din vecinătatea Dubozului, comitatul Timiș.²⁸ Timp de cinci ani din momentul scrierii documentului, cei din Chery puteau dispune de pământurile sale.

O altă situație, o altă doamnă. Margareta, soția lui Mihail Doczy, avea în proprietate la 1444 posesiunea Novo Miloševo (Serbia de azi). Destinatarul scrisorii sale din acel era întreaga comunitate, cerând iobagilor să nu plece de moșia sa, cu promisiunea că li se vor toate daunele făcute de vecini.²⁹ Katerina, văduva lui Benedict de Debrente, se afla în 1422 în situația de a apăra securitatea financiară a fiilor ei, astfel că, printr-o scrisoare îi anunța pe frații soțului ei că a hotărât să nu intervină asupra averii (probabil care le revenea copiilor săi din averea tatălui lor) atâta vreme cât aceștia erau încă

²⁵ Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (în continuare *Temes*), O. Tivadar, ed., (Pozsony, 1896).

²⁶ DL 44297.

²⁷ DL 55099.

²⁸ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II, 1430–1470, Ediție, note și comentarii/ Magyarázó jegyzetekkel kiadta Livia Magina, Adrian Magina (Cluj-Napoca:Mega, 2014), doc. 96.

²⁹ Ibid., doc. 106.

minori, *sed sunt in annis indiscretionis*.³⁰ Poate cea mai disperată voce dintre acelea ale expeditorilor este a Iulianei, soția lui Ioan Zalay. Scrisoarea ei din 1444 către came-rarul Camerei de sare a Transilvaniei dă la iveală informații neașteptate.³¹ Povestea vieții Iulianei s-a schimbat în acel an: soțul ei, Ioan Zalay, fusese înlăturat din funcția de castelan al castelului Chery, iar starea de sărăcie în care se aflau era de neimaginat, *magna paupertate manemus*. Astfel, îl ruga pe ruda sa, *compatribus*, Gaspar de Ocna Sibiului, *propter amorem Christi*, să îi acorde *subsidiu salium*. Nu cunoaștem consecința scrisorii Iulianei, însă pare să fi fost o femeie abilă sau, forțată de împrejurări, a acționat în consecință, căci în 1453 Iuliana primea două scrisori de la vicecomitele de Timiș și Caraș, Ladislau Pochay prin care i se cerea să nu mai rețină grânele unui iobag ce se stabilise pe domeniul Unip, și care aparținea soacrei sale, văduva lui Luca Danfy.³²

În 12 iulie 1444 Bassy/Basilus, fiul lui Him, îi trimitea o scrisoare amicului său, Mihail Doczi³³ cu o interesantă urare de sănătate: *Scire damus v.f. quod Dei adiuvante sumpmus cum f.v. in bona sanitate. Cuius quidem sanitatem et beneficium a v.f. instanter audire desideramus*. Rugămintea lui Bassy, aflat la Debrente, în comitatul Veszprem, departe spre vest, era ca Doczi să-i transmită starea proprietăților și a lucrurilor sale aflate pe posesiunile sale din părțile inferioare și să le apere cum știe mai bine. Neliniștea sa nu era nefondată, căci întregul regat se pregătea de o nouă confruntare cu otomanii. Nu se poate cunoaște dacă acesta este motivul pentru care Bassy amână orice fel de explicații, ori nu era cazul să le spună prin intermediul scrisului, însă ultima afirmație din scrisoare lasă deschisă chestiunea: *Cetera lator dicet*, urmând ca alte lucruri să fie discutate cu mesagerul. O săptămână mai târziu, în 18 iulie, Basilus îi solicita același lucru și Ioan Zalay, castelanul de Chery.³⁴

Un alt subiect de corespondență a fost și acela al împrumuturilor, al ajutorării. În jurul anului 1400 Nicolae, fiul lui Petru Danch de Macedonia îi scria surorii sale, Katherina. Aceasta era soția lui Ștefan, fiul lui Petru de Remetea. *Domina et soror nostra generosa*, scria Nicolae, solicitându-i ajutor cu niște lemn pentru renovarea castelului său. În pledoaria sa pentru a fi împrumutat, își cerea scuza că nu a putut s-o viziteze: *vestram fraternitatem non visitassem sed quia non potui facere, nobis non inponatis in culpa*.³⁵ De la Banmonostor în 1416, Sebastian de Firiteaz îi scria lui Blasiu Oros de Seryen că îi va trimite printr-un familiar al său, *fără întârziere*, calul cerut. În schimb, Blasiu urma să îi trimită un cal turcesc sau unguresc. Sebastian de Firiteaz, departe fiind de casă, îl ruga pe Orros de Seryen să îl informeze și asupra stării posesiunilor sale, dacă mai sunt locuite ori ba. Expeditorul mai cerea ca prin acel familiar trimis cu

³⁰ DL 54215.

³¹ Magina, "Estate and fort Chery," 70.

³² Pesty, *Diplome*, doc. 227.

³³ Familiar al lui Francisc de Talloczi, comite de Caras. În același an, Ioan de Hunedoara îl recomanda pe Doczy lui Orrus de Seryen, vicecomitele comitatului Cenad, ca fiind omul său de încredere: *cuius dictis et relationibus nostri pro parte hac vice referendum credulitatis fidem adhibere debeatis*, Ibid., doc. 115.

³⁴ Magina, "Estate and fort Chery," 69–70.

³⁵ Temes, doc. 181.

calul, Orros de Seryen să îi trimită și bani de cheltuială.³⁶ În același tipar se înscrie și scrisoarea lui Petru Pony, din 1446 către Iacob de Dudești, socrul său. Petru îi trimitea 32 de florini de aur din care de jumătate socrul său era sfătuit să cumpere vite³⁷. Și Mihail de Cerna, castelan de Severin, îi cerea lui Ioan literatul de Firiteaz să dea 8 florini de aur Capitulului bisericii din Arad, *quum in domo nostra propria quas expensas habemus*.³⁸

Legăturile de familie se pot întrezări în unele cazuri tocmai prin subiectul scrisorilor. Intervenția mai marilor zilei pentru familiarii ori rudele lor nu sunt chestiuni neobișnuite, dimpotrivă. Cu cât mai înaltă a fost funcția deținută de un membru al vreunei familii, cu atât mai numeroase trebuie să fi fost solicitările de a interveni pe lângă comite, ban ori rege. O astfel de solicitare îi adresa în 1429 Ana, soția lui Emeric, fiul lui Ștefan de Remetea, rudei sale, Benedict. Îl ruga pe acesta să intervină pe lângă rege pentru soțul ei, să nu-l uite.³⁹ Tot o solicitare de intervenție regăsim și în scrisoarea lui Petru, fiul lui Nicolae de Derechke, vicecomitele de Timiș. Îi scria nobilului Ștefan, fiul lui Petru de Ersig, să intervină într-un caz de omucidere, precizând că și lui i-a fost adresată această rugămintă de către Ladislau de Buren, iobagul comitelui Pipo de Ozora.⁴⁰ Între subiectele scrisorilor se regăsește și una mai puțin întâlnită în documente, dar deloc neobișnuită, care poate fi un indicator al relației dintre viceban și castelan⁴¹: Bassy Himfy îi cerea lui Ioan Zalay, castelan de Chery să găsească pe domeniul său câteva păsări de pradă bune (*bonos acceptitros*), cel mai probabil pentru vânatoare, o îndeletnicire comună mai tuturor membrilor elitei.

Probabil că mulți dintre membrii elitei nobiliare au deținut instrumente de scris pentru uz personal. Informații despre acestea lipsesc pentru zona sau epoca discutată. În mod cert un asemenea instrumentar trebuie să fi existat, cel puțin în familiile care cochetau cu știința de carte. Exemple târzii provin din Transilvania, cum e cazul lui Francisc Măciș de Sânmartin, comite de Alba din 1627, care, în inventarul său alcătuit în 1634, menționa “o casetă pentru tocuri de scris” în care erau scrisori și condici și o altă cutie pentru acte în care păstra scrisori.⁴²

³⁶ Ibid., doc. 321.

³⁷ Pesty, *Diplome*, doc. 141.

³⁸ Ibid., doc. 185.

³⁹ Temes, doc. 411.

⁴⁰ Ibid., doc. 271.

⁴¹ DL 44373, 18 iulie 1444, original, hârtie, pecete de închidere pe verso editat în Magina, “Estate and fort Chery,” 69–70. Basy Himfy îi scrie lui Ioan Zalay, castelan de Chery, să aibă grijă de bunurile sale din Părțile Inferioare ale regatului și să îi găsească câteva păsări de pradă bune pentru vânatoare. *Nobiles vir, frater ac amice noster honorande. Petimus eundem vestram fraternitatem, quod cum bona nostra ibi in partibus inferioris existentia, qualiter cum bona nostra melius facere poteritis, taliter faciatis nobis cum, quod et nos valeamus vestram fraternitatem regratiare, quia sciatis frater noster carissime, quod Dei advivante et nos volumus in brevis temporibus circha vestram fraternitatem interesse. Et etiam petimus vestram fraternitatem, quod nobis bonos acceptitros ac missos inveniatis, si frater noster esse velit. Ex castro Debrenthe, sabbato proximo ante festum Elye profethe, anno etc. XLIII° quarto. Basy, filium Hym de Debrenthe Destinar: Nobili viro Johanne de Zalay, castellano de Cheri, fratri nostro carissimo.*

⁴² A. Magina, “Inventarul averii unui nobil transilvănean din secolul al XVII-lea,” în D. D. Iacob, ed.,

Curierii

Pentru secolele XIV-XV istoria scrisorilor nu se leagă de o istorie a unei instituții intermediare, cum ar fi aceea a poștei, deoarece un asemenea serviciu își are începuturile mult mai târziu. Totuși, este posibilă perceperea în corepondența medievală și premodernă a trei voci, și nu două: expeditor, destinatar și curier. Acest al treilea participant al lanțului comunicării, camuflat tocmai de către documentul scris, este parte integrantă a scrisorii, uneori el însuși scrisoare, una vie. Informațiile lui, imperceptibile pentru noi, completează, întăresc pe cele comunicate în scris. O mențiune des întâlnită în documente, mai ales în cele cu caracter oficial, și care aduce informații în argumentarea oralității dar și a parcursului scrisorilor, *presentibus perlectis, exhibenti restitutis* “după citirea scrisorii de față, să o restituiți celui care a înfățișat-o”, mă determină să adaug la această discuție problematica curierilor. Corespondenții au folosit curieri pentru ca scrisorile să ajungă dintr-un loc în altul în timp util iar informațiile în siguranță. Ei au jucat un rol important, având sarcina, în afara de purtarea scrisorilor, și pe acela de a purta scrisori în propria memorie, informații pe care hârtia le-ar fi putut trăda. Curierii au putut furniza informații suplimentare față de cele din actul scris datorate experienței lor personale. Insecuritatea cuvântului scris trimis la distanță este cea care motivează dublarea scrisului cu informațiile orale oferite de către curier. Un nume al unui curier, servitorul stăpânului său și nu curier de meserie, a trecut testul timpului. Thoma Debrente, abatele mănăstirii Sfântul Martin din Pannonhalma, îi trimitea în decembrie 1450 din Cenad o scrisoare soției lui Emeric de Remete, cumnata sa, văduvă la momentul respectiv. Misiva nu are un subiect concret, ci oferă altă informație, mult mai valoroasă pentru noi. Thoma îi spunea soției lui Emeric să creadă ceea ce va spune cel care aduce scrisoarea, căci Paul Erdeli era servitorul său și avea încredere în el⁴³: *Egregie domina, glos nostra carissima. Hunc nobilem Paulum Erdely, famulum nostrum, in certis factis nostris ad vos duximus destinandum, cui in dicendis creditis fidem relatis adhibere. Ex Chanadino, secundo die festi beati Thome martiris, anno Domini etc.L^{mo}. Thomas de Debrente, gubernator abbatie Sancti Martini, sacri montis Pannonie*. Această situație demonstrează că, probabil în multe alte cazuri, scrisoarea reprezenta doar o parte a subiectului, iar restul urma să fie spus prin viu grai de către mesager. Care să fi fost secretul atât de bine păzit? Regăsim în astfel de cazuri împletirea dintre oralitate și scris dar și evidențierea unei anumite doze de neîncredere în actul scris. Desigur există mai multe motivații ale neîncrederii, în funcție de subiectul care trebuia purtat de hârtie și care, atribut important al corespondenței, nu trebuia văzut de ochi străini. Vorba nu avea repercusiuni pe viitor, ci doar efecte imediate. Alte scrisori păstrează într-un mod mai discret prezența curierului ca liant între expeditor și destinatar, evidențiată prin propoziții de felul: *Cetera presentium exhibitor* sau *Cetera lator dicet*.

Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI-XIX (Iași, 2015), 89.

⁴³ DL 44589.

Concluzii

Cercetarea corespondenței private a nobilimii bănățene din secolele XIV-XV conduce, cel puțin în stadiul actual, la conturarea câtorva concluzii: 1. ne putem imagina fluxul consistent de scrisori și de informație, și deci folosirea scrisului la o scară mult mai largă decât s-a opinat pe domeniul nobiliar; 2. obiectul corespondenței este încă de factură pragmatică: probleme imediate privitoare la starea domeniilor, la adunarea dărilor, împrumuturi (în bani ori animale), solicitări privind intervenții pe lângă alte persoane; 3. scrisorile erau de obicei trimise prin intermediul unui familiar sau a unui om de încredere care urma să și certifice conținutul, eventual să-l detalieze; 4. în subsidiar aceste scrisori reflectă relațiile dintre membrii familiei dar și situația politică a momentului, starea armatelor ori consecințe ale războaielor asupra individului; 5. cu toate că impresia generală este că în majoritate scriu/ transmit bărbații, se evidențiază constant și prezența feminină, spre diferență de actele oficiale în care reprezentatele sexului frumos se aud destul de puțin.

Correspondența privată din secolele XIV-XV așa cum se poate identifica în teritoriul de la sud de Mureș, reprezintă, în cadrul evoluției scrisului și alfabetizării, un pas semnificativ de vizualizat, contribuind la schimbarea opiniei asupra răspândirii științei scrisului precum și la schimbul de informații în formulă scrisă în paralel cu aceea orală.

IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS... PRIVATE CORRESPONDENCE WITHIN THE SOUTHERN PARTS OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

Abstract

The private correspondence is a niche less exploited by the historians within the writing process considered a mean of communication. This way to communicate at a certain distance offers, in contrast with the administrative papers, both an idea concerning the writing spread and development, and the mentality in relation with the written document. During the 14th–15th centuries the letters circulated in the Banat by messengers; rarely the mailed subject exceeded the pragmatic limit of data on estates, human resource or difficulties the battle with the Turks caused. I have tried to include here answers to more different questions in order to find out the multiple aspects of private correspondence: who wrote the letter, the subjects of the letters, the elements that make the difference between a private writing and an institutionalized one.

ECONOMIC AND MATERIAL ASPECTS OF THE LATE MEDIEVAL BRIDGES FROM TRANSYLVANIA: THE WRITTEN SOURCES

Oana Toda*

Keywords: engineering and upkeep, bridge, toll, account register, toponymy

Cuvinte cheie: construcție și întreținere, pod, vamă, registre de cheltuieli, toponimie

In the medieval period river crossing points influenced the establishment of constant traffic channels and, from a geographical perspective, helped to define any given road system. From a historical point of view, their analysis and understanding is essential to any attempt at the landscape reconstruction of the medieval road network or of the regional and local spatial structures of the settlement and estate systems. Moreover, an examination of the written evidence concerning the medieval water crossings from Transylvania represents the starting point for future interdisciplinary research focusing on their field survey. The need for archival analysis is augmented by the fact that archaeology had almost no contribution to the understanding of this type of elements throughout the Carpathian Basin.¹ One reason would be that, until recently, unlike in other European territories², within the borders of the former Hungarian Kingdom bridges – and water crossings in general – did not arouse scientific interest as a “fashionable” or spectacular study topic.³

* Mureș County Museum, Măraști/8A, Tîrgu Mureș, Mureș County, RO–540328, e-mail: oanatoda@yahoo.com

¹ For a short overview of the archaeology of medieval bridges from Hungary, see Magdolna Szilágyi, *On the Road: The History and Archaeology of Communication Networks in East-Central Europe* (Budapest: Archaeolingua, 2014), 188–191.

² See for example Giovanni Coppola, *Ponti medievali in legno* (Roma-Bari: Laterza, 1996); Alan Cooper, *Bridges, Law and Power in medieval England (700–1400)* (Woodbridge: Boydell, 2006); Danièle James-Raoul and Claude Thomasset, eds., *Les ponts au Moyen Âge* (Paris: PUPS, 2006).

³ For recent results, see: Róbert Kertész et al., “Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében,” in János Gömöri, ed., *Az erdő és a fa régészete és néprajza* (Sopron: MTA VEAB, 2007): 145–178; Gyöngyi Kovács, “A Magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva kutatások kapcsán,” in Elek Benkő, Gyöngyi Kovács, eds., *A Középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, vol. II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010): 764, Fig. 9, 765, Fig. 10; Gyöngyi Kovács, Márton Rózsa, “A Barcsi török vár és környéke (1999–2009),” in *A Középkor és a kora újkor régészete*, 632, Fig. 15, 642; Attila Tóth, “Adatok a kora újkori közép-Duna-medencei hajók régészetéhez,” in *A középkori és a kora újkor régészete*, 871–884.

From this point of view, the Transylvanian situation is no exception for both Roman period⁴ and medieval research frames.⁵

Apart from their obvious connection to the development of a particular medieval landscape related to traffic and movement, the study of water crossings can reveal valuable data on the volume of transport and on the internal commerce of a certain region.⁶ At the same time, their construction, upkeep and general administration are closely connected to the central or local authorities and to their actual owners and lessors, in terms of investments, income and profit generation. These administrative and economic contexts have determined the archival recording of data on the medieval engineered river crossing points.

The present article will focus on bridges, the elements most visible in the written documents of late medieval Transylvania. The various economic and material data retrieved in connection to these road features enables one to comment on aspects such as geographical positioning, relative typology, traffic efficiency, engineering or upkeep activities and expenses.

Source availability and medieval terminology

Data concerning the economic and material characteristics of the recorded bridges from Transylvania were collated and summarized in a concise repertory (Tab. 1).⁷ This represents the starting point of the current analysis. The present scientific discussion is meant to evaluate the regional contexts of these features, while using relevant examples, rather than offer a detailed analysis of every single situation in which a fixed river crossing construction was recorded. The catalogue is essential for indicating the stage of research of the archival holdings and the general source availability (Fig. 1)⁸, in terms of their preservation.

⁴ Up to date, one can highlight only scant archaeological and topographical research connected to the Roman structures from *Porolissum* (across the Citera Stream), Dej (over the Someș), Cluj-Napoca (crossing the Small Someș) or Turda (over Arieș): Dorin Ursuț, Dan Isac, "La route romaine de Cășei-Dej et le pont romain de Dej," in Dumitru Protase, Dan Brudașcu, eds., *Napoca – 1880 de ani de la începutul vieții urbane* (Cluj-Napoca: 1999): 189-193; Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia Romană* (Cluj-Napoca: Napoca Star, 2006), 327-328; Dorin Ursuț, "Podul roman de pe valea Someșului la Cluj-Napoca," in Sorin Némethi et al., eds., *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblate* (Cluj-Napoca: Tribuna, 2007): 385-389; Dorin Ursuț, *Podurile romane din județul Cluj* (Cluj-Napoca: Napoca Star, 2008), 111-114; Nicolae Gudea et al., "Moigrad-Porolissum. Pometul Moigradului și al Jacului, Ursoieș," in *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2008/Valahica XXI*, (Târgoviște: 2009): 153.

⁵ The only data that can be brought forth on the research of bridge structures is generally connected to excavations conducted on the fortified perimeters of castles and town fortifications. However, the approach of the scholarly literature, if present at all, is limited; for example: Adrian A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)* (Cluj-Napoca: Mega, 2005), 180.

⁶ David F. Harrison, "Bridges and Economic Development, 1300-1800," *Economic History Review*, New Series XLV/2 (1992): 241.

⁷ The table lists all the bridge locations retrieved up to this point and it is prone to change through the subsequent addition of new entries.

⁸ Partly discussed in: Oana Toda, "Evidence on the Engineering and Upkeep of Roads in Late Medieval Transylvania," *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 17/II (2013): 183-189.

First, several specifications have to be made regarding the types of written documents and their spatial and chronological distribution throughout Transylvania. The oldest sources to record bridges fall into the category of pragmatic literacy which consists of a wide range of official charters addressing judicial matters (denounces, enquiries, sentences, testaments),⁹ granting or overruling rights (property, tax revenues, exemptions)¹⁰ and enforcing laws and orders issued by the central and regional authorities.¹¹ When it comes to the location of bridges, the most valuable texts are those enclosed in perambulations or boundary delimitations. Essentially, these are “cadastral” descriptions that record various natural and man-made landscape features. Bridges, though not as frequent as other elements, such as boundary marks, road tracks, houses, or streams, hills, and land use, sometimes occur and their location in the field can be retraced with a relatively high degree of accuracy. In such instances medieval toponymy and its modern and contemporary forms of survival play an important role in a landscape reconstruction. However, in the absence of documentary entries, several settlement names are the sole indicators of the existence of former medieval bridges, because they preserve the Hungarian term for this type of feature – “híd”.¹² For the most part, this is the only method through which the earliest bridges of the late thirteenth and early fourteenth centuries were recorded.

At the end of the medieval period the sources multiply, both in quantity and typology. It was the economic development of the Saxon towns that determined an active implication of their administration in the organization and control of the surrounding road system.¹³ Therefore, the preserved account registers and town protocols show an increasing involvement in the building and upkeep of roads and bridges. The richest

⁹ Chendu, 1325: Zsigmond Jakó, ed., *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia/Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez* (hereafter EO), vol. II (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1997), d. 517, 196; Cluj-Mănăstur-Florești, 1417: Elemér Mályusz, Iván Borsa, eds., *Zsigmondkori oklevéltár* [hereafter ZsOk], vol. VI (Budapest: A Magyar Országos Levéltár, 1999), d. 1266, 357; Pruniș, 1525: Zsigmond Jakó, ed., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* [hereafter KmJkv], vol. II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), d. 4129, 467–468.

¹⁰ Vințu de Jos-Vurpăr, 1289: Franz Zimmermann et al., eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [hereafter Ub], vol. I (Hermannstadt: Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1892), d. 227, 161; and 1393: Ub III, d. 1308, 56–57; Vama Marga, 1439: Georgius Fejér, ed., *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [hereafter CD], vol. XI (Buda: 1840), d. 162, 316–319; Bonțida, 1576: Arhiva Națională a României (Documente Medievale), online database, <http://cautare.arhivamedievala.ro> [hereafter ANR], CJ-F-00320–1–2–1b–1–2, accessed June 5, 2017.

¹¹ Andrea Kiss, *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*, PhD diss. (Central European University Budapest, 2011), cat. 9.5.10.3; ANR, CJ-F-00320–1–2–1b–1–2, accessed June 5, 2017.

¹² Apahida, Bonțida, Măierște (HU: Hídvég), Derșida, *Fahíd*, Gherla (*Gherlahida*), Hida, Hăghig, Păgida, Podeni, Valchid (for archival reference see the entries in Tab. 1).

¹³ An analysis of the efficiency of these administrative measures combined with the necessities of the construction sites in Saxon towns was carried out by Irina Băldescu, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj* (București: Simetria, 2012), 26–28.

sources come from Sibiu and Braşov, though the archives of the two major centers from northern Transylvania, Bistriţa and Cluj, also yield useful information. The situation is different on a chronological scale since the archives of Cluj mainly preserved documents dated to the second half of the sixteenth century. These can be incorporated into the present discussion, if one understands at least part of the recorded features as built prior to this time frame,¹⁴ and the written sources most often retain a preexisting situation.¹⁵

In a couple of examples the accuracy of the data extracted from the account registers of the urban settlements is confirmed (and explained) by narrative sources – the travel journals and reports of the sixteenth century.¹⁶ Only a handful of these texts add valuable new information to the juridical and administrative archives.¹⁷

One aspect revealed by the above-listed sources is connected to the medieval terminology employed for bridges. The generally present appellative in the written sources to designate bridges is the Latin *pons*. *Parvus pons*¹⁸ or the Hungarian *palló*¹⁹ are rarely used to designate footbridges and small crossings. The Hungarian *híd* is usually part of a composed noun which refers to specific toponymy. It usually accompanies other nouns²⁰ or is followed by an adjective²¹, often generating customized names for certain bridges or for their location. Some of these denominations were transmitted in the form of modern settlement names, especially through the Hungarian variants, and still preserve data on the direct association of bridges and certain water bodies

¹⁴ This was the case of *Nagy híd* – “great bridge”, standing in front of the northern town gate, facing the Someş – *platea pontis*. The name of the street (most likely *extra muros* at the time), was recorded as early as 1362 with its Latin name, proving the existence of a fixed river crossing at the middle of the fourteenth century: Ştefan Pascu et al., eds., *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania* [hereafter DRH C], vol. XII (Bucureşti: Editura Academiei Române, 1985), d. 96, 71–72. Others were probably in place the latest by the second half of the following century. For the latest research on the town's early topography see: Radu Lupescu, “Kolozsvár korai történetének buktatói,” *Erdélyi Múzeum* LXVII/3–4 (2005): 25–77; Adrian A. Rusu, “De la cetate la oraş: cazul Clujului medieval,” in Ionuţ Costea et al., eds., *Oraşe şi oraşeni/Városok és városlakók* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2006), 322.

¹⁵ Several catalog entries with later date refer to dilapidated bridges associated with town gates which needed repair. This is generally the case for most of the features found on the outskirts of Cluj. The majority of bridges were clearly associated with the main regional and long distance roads intensely used since the fourteenth century, therefore, can be considered for an earlier dating: “Căi de comunicaţie nord-transilvănene şi direcţiile de trafic ale Clujului medieval”, *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXIII (2015): 253–275.

¹⁶ Holban Maria et al., eds., *Călători străini despre Țările române* [hereafter CS], vol. II (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1970), 432.

¹⁷ CS III, 158, 671.

¹⁸ 1526: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt* [hereafter QKron], vol. I, (Kronstadt: Römer & Kamner, 1886), 380.

¹⁹ 1406: Károly Szabó et al., eds., *Székelly oklevéltár* [hereafter SzOkI], vol. I (Kolozsvár – Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1872), d. 87, 100–101.

²⁰ *Halogyos híd*, 1574: Zsolt Bogdándi, Emőke Gálfi, eds., *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599* [hereafter ErdJkv] (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2006), d. 226, 92–94; *pons Dragnahyda*, 1451: ANR CJ-F-00546–2–86, accessed on June 5, 2017.

²¹ *Pons Tiliarum* at Gherdeal, 1302: ANR SB-F-00011–1–393, accessed June 5, 2017.

(Hida, HU: *Hydalmás*²²), on the presence of bridges inside the settlement (Podeni, HU: *Hídastelek/Hydusteluk*²³), the initial ownership (Apahida, HU: *Apathyda*, LAT: *Pons abbatis*²⁴; Păgida, HU: *Apahyda*²⁵; Bonțida (?), HU: *Bonchyda*²⁶), the relation to the road system (Măieriște, HU: *Hydueg*²⁷), or on the construction material (deserted settlement, HU: *Fahyd*²⁸).²⁹ Other names found only in documents provide data on the dimensions (*longus, parvus, nagyi*), material (*pons lignis/ligneus, pons lapideum, keo hyd*), building technique (*pons czwg/pensilis* – “drawbridge”, IT: *ponte sublicio* – “bridge on piles”, *arx? et pons* – “arch and bridge”, arched/gothic bridge?), state of preservation (*aqua diluerat pontis*) or age of the structure (*novus pons, pons antiquus*). These particular toponyms will be analyzed in the following, along with juridical and accounting data, for the retrieval of the economic and material characteristics of bridges.

Bridges, tolls and the economic geography of medieval Transylvania

Before turning to a detailed discussion on the physical characteristics of river crossings it is important to point out their role in the economic geography of the transportation system as this was the primary context to determine the recording of a significant part of the preserved sources.

Since, the characteristics of the Transylvanian toll collection system were objectives of past studies here they shall not be analyzed in detail.³⁰ However, the importance of river crossing points in the framework of the regional development of the transportation system requires a discussion, as it determined the context and motivations for their construction and use.

²² “Bridge on the Almaș”, 1333: EO II, d. 1067, 387–388.

²³ “Village/plot with bridge/s”, 1291: EO I, d. 478, 287.

²⁴ “Abbot’s bridge”, 1296: EO I, d. 549, 311–312; 1326: EO II, d. 569, 211–213.

²⁵ “Abbot’s bridge”, 1343: EO III, d. 157, 82–83.

²⁶ “Boncz’s bridge”, 1321: EO II, d. 409, 162–163.

²⁷ 1351: DRH C X, d. 83, 84–88; meaning that the settlement was located at the end of a bridge (Szilágyi, *On the Road*, 187).

²⁸ “Timber bridge”, 1321: EO II, d. 399, 160.

²⁹ For examples found elsewhere in Hungary: Szilágyi, *On the Road*, 186–187.

³⁰ For the Hungarian Kingdom during the Árpád dynasty, see: Boglárka Weisz, *A király ketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében* (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013). On the judicial matters connected to roads and the toll system of northern Transylvania: Oana Toda, “Legal and Administrative Aspects of the North Transylvanian Road System in the Middle Ages,” in Martyn Rady, Alexandru Simon, eds., *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (London: UCL–SSEES, 2013), 55–64; idem, “Abuse of Power, Corruption, and Anticorruption in the Functioning of the Road System of Medieval Transylvania,” *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 20/II (2016), 41–60. From the earlier works see: Otto Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter* (München: Verlag R. Oldenbourg, 1961), 48–50; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. I–IV, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966–1998); David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I (București: Editura Academiei, 1967); Petre Iambor, “Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu,” *Acta Musei Napocensis* 19 (1982): 75–85.

Apart from settlements, the bridges, ferry crossings and fords were roughly the only fixed points of a road network. They appeared in areas with obstacles that were difficult to cross and required engineered structures – mainly active riverbeds but also in marshlands, on steep slopes, over ravines or coulees. The funding for these building activities and subsequent upkeep was the initial motivation and practicality in the emergence of the toll taxation system. Moreover, this was the main building activity connected to medieval roads and the traffic tolls developed as a customary tax contribution to the expenses needed for keeping the roads functional and safe. The existence of medieval bridges was by far the most frequent and direct proof of road upkeep, and bridge tolls (*tributum/telonium pontis, redditus pontis*) evolved as a primary and main component of road tolls (*tributum viae*).³¹

For the longest time, the royal decrees³² used bridges (and, in general, all types of river crossings) as one of the rightful motivations for toll exaction.³³ It was in comparison to them that the illegal levying of taxes was condemned³⁴, suggesting that it was not legitimized through the presence of a road construction or its further upkeep, nor by the customary law. This was all part of the official policy of countering toll proliferation, a widely spread phenomenon that already manifested by the end of the thirteen century and that can also be identified in Transylvania.³⁵

Not all the traffic toll stations from this region were positioned at bridges or near other types of river crossings. Out of the legal ones, some were located at crossroads, others were connected to strategic fortified sites and the political borders of the voivodeship (customs), or were associated to salt trade and the toll donations that derived from it.³⁶ Sometimes, they had no visible pragmatism but in fact directed and controlled traffic towards certain trade centers.³⁷

According to the present state of research, among the catalogued bridge locations from late medieval Transylvania, only a small number (12 to be precise) were directly associated to traffic taxation by the contemporary documents. These were the bridges at Măierişte (Crasna River), Var (most likely on the Almaş River), Gherla, Bonţida, Apahida (all three across the Small Someş), Vinţu de Jos – Vurpăr (on the Mureş River), Vama Marga (on Bistriţa River or a tributary), Chendu (Târnava Mică River), Şercaia, Măieruş-Belin and Hăghig (all three on the Olt River), and bridges in the Bran – Rucăr (across mountain streams and steep slopes) and Braşov – Timişul de Jos areas (along

³¹ Weisz, *A király ketteje és az ispán harmada*, 13.

³² On a presentation of the legal atmosphere produced by these documents in connection to the road system in Transylvania, see Toda, “Abuse of Power,” 42–49.

³³ 1351: János M. Bak et al., eds., *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary/ Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* [hereafter DRMH], vol. 2 (Salt Lake City: 1992), art. VIII, 10; 1435: *ibid.*, art. XX, 75–76.

³⁴ The illegal use of roads (bypassing the control points and not following the designated official routes) fell into the category of wrongdoings: Toda, “Abuse of Power,” 53–56.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ For the situation in the northern part of the province, see: Toda, “Legal and Administrative Aspects,” 61–62.

³⁷ *Ibid.*, 62.

and probably across the Timiș River, mountain streams and slopes).³⁸ One must assume that, in fact more were associated to toll stations but, until the identification of objective evidence, the observations will be limited to the known ones.³⁹

The above discussed constructions were ranked the highest in the hierarchy of bridges. For the medieval times their importance can be connected to that of roads, in the sense that their relevance grew depending on that of the route they were placed on. A bridge acquired more significance if the characteristics of the water body on which it was constructed were taken into account – its width and flow rate, seasonal water-level changes, the terrain around it, drainage etc. The harsher the natural conditions, the harder it was to build and maintain such a structure and the more useful it was in easing traffic. All the above listed bridge tolls were connected to the most important watercourses of Transylvania (the largest rivers in some of the most populated and economically active areas) or to nearby crossing points.⁴⁰

Several other bridge locations were also vital on a provincial scale⁴¹ but a considerable number were connected to smaller settlements and water bodies, as revealed by perambulations. An important part was included in the regional and local transportation networks overseen by the Saxon urban centers (Cluj, Sibiu, Brașov) and the remainder were under lay and ecclesiastical control. The differences in ownership and administration were all the results of royal donation of lands and privileges.

These owners and lessors had to bear the costs of road upkeep and were in return exerting their right to levy taxes or control the road segments (especially if these were considered private ones).⁴² In fact the toll taxes represented an important revenue for nobles⁴³ and they sometimes provoked juridical battles over property rights (Becean, Marga), accusations of wrongful taxation (Hăghig), and were the object of lease contracts (Măierîște, Var).⁴⁴

Starting with the late thirteenth century, evidence exists that local German

³⁸ For details see Tab. 1 and Fig. 1.

³⁹ Here, one can add several ferry and ford crossings that were part of the most important trade routes: Reteag – Urișor (Great Someș River), Cluj-Mănăstur, Cluj (Small Someș River), Oarda, Hădăreni, Cuci (Mureș River), and Micăsasa (Târnava Mare River).

⁴⁰ Vama Marga in the crossing area from Hațeg to Banat (CD XI, d. 162, 316-319) and the mountain bridges found on two of the most important roads connecting Brașov to Wallachia (QKron II, 323).

⁴¹ For instance the bridges around Cluj, oriented towards Baci, Chinteni, Mănăstur and Feleacu, were all located on some of the most important regional routes recorded by documents with terms that place them at the top of the road hierarchy (*via magna/regalis/publica/libera*); see “Căi de comunicație nord-transilvănene și direcțiile de trafic ale Clujului medieval,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXIII (2015), 256, Tab.1, 263-274. In the fifteenth and sixteenth centuries the bridges at Avrâmești, Laslea and Hoghilag were connected to the main road on the Târnava Mare River, and the road system on the Hârtibaciu Valley integrated the crossings at Agnita, Vârd, Hosman, Cornățel and Cașolt. For all these geographic references see Tab. 1 and Fig. 1.

⁴² On the private or public character of roads: Szilágyi, *On the Road*, 96-101; Toda, “Legal and Administrative Aspects,” 59-60.

⁴³ Often listed in estate inventories along with mills, fishponds, pastures, and woodlands.

⁴⁴ See Tab. 1.

communities were involved in bridge repair and toll management alongside the central authorities.⁴⁵ By the fifteenth and during the sixteenth centuries the Saxon central administration gained great political influence and freely administered the border bridges with Wallachia. On the same note, it influenced the state officials' decisions of building new strategic river crossings inside Transylvania and repairing roads at the borders of the voivodeship.⁴⁶

This phenomenon was mostly motivated by economic reasons and it seems that among all the road and bridge administrators the Saxon communities were the most involved in road management (Fig. 1). They ascended to an economic position that enabled them to control traffic, all in accordance to their trade interests. As a consequence, the administrative system they developed evolved drastically towards the end of the medieval period.

For example, in 1568, the local population in Șercaia was granted the permission to build a bridge across the Olt River and exert a passage toll.⁴⁷ Moreover, at least half a century earlier, in 1533, they were already involved in building corduroy roads and bridges (*pontibus strata*) in heavy and wet woodlands (*pontibus in nemore*) in order to secure the functioning of the Brașov – Făgăraș road.⁴⁸ The same type of jobs were associated with the communities from Codlea (1520)⁴⁹ and Râșnov (1521).⁵⁰

Strategic economic bridges, central authorities and local landowners

The bridges, where tolls were levied stand at the top of the economic hierarchy of engineered river crossings and were connected to the monopoly of traffic or to the strict oversight and organization of trade transport. Their owners were generally of higher noble status or privileged communities and often benefited from royal and voivodal support in the administration of the toll points.

The special context of four bridges located in points that were central to the efficient transportation of salt towards the western territories of the Hungarian Kingdom⁵¹

⁴⁵ Vințu de Jos, 1289 (Ub I, d. 227, 161) and 1393 (Ub III, d. 1308, 56–57).

⁴⁶ Ub VI, d. 3966, 554–555; see also: Mária Pakucs-Willcocks, *Sibiu – Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania* (Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2007), 30–31.

⁴⁷ 1568: ANR BV-F-00001–1–509, accessed on June 5, 2017.

⁴⁸ QKron III, 323.

⁴⁹ QKron I, 272.

⁵⁰ Ibid., 356.

⁵¹ For the context of salt transportation see: Alexandru Doboși, “Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în evul mediu (secolele XIV–XVI),” *Studii și cercetări de istorie medie* II, 1 (1951): 125–166; Petre Iambor, “Drumuri și vămi ale sării,” 75–85; Cornelia Măluțan, “Drumurile sării în Transilvania de nord-vest,” *Acta Musei Porolissensis* VIII (1984): 249–255; Gheorghe Anghel and Viorica Suci, “Mărturii ale practicării plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului,” *Apulum* XL (2004): 367–386; Zsolt Simon, “Mineritul de sare în Evul Mediu în Transilvania și Maramureș,” in Valeriu Cavruc, Andrea Chiricescu, eds., *Sarea, Timpul și Omul* (Sfântu Gheorghe: Angustia, 2006): 92–96. The latest contribution concerning the situation prior to the fourteenth century in Beatrix F. Romhányi, “Church and Salt. The Participation of the Church in the Salt Trade (Eleventh–Thirteenth Centuries)” (paper presented at

(Vințu de Jos, Bonțida, Var, and Vama Marga) reclaims our attention. Their importance was connected to the proximity of the main salt mines, salt chambers or salt routes from Transylvania. In each case, the owners and administrators benefitted at some point during the medieval period from consistent financial and material support, through direct involvement from the central authority or through a special connection to the *comites* of the salt chamber acting on the king's request.

In a chronological order, the first situation revealed by documents is that of the water and bridge toll from Vințu de Jos and Vurpăr (Alba County). The communities of royal *hospites* were settled on the two banks of the Mureș River, one across the other, downstream from Alba Iulia. They jointly collected the toll for the royal salt hauled by water and also built and repaired the bridge which crossed the Mureș River in their area. They were part of a long line of German settlers associated with salt exploitation. Yet, unlike, for example, the salt cutters from Ocna Dej (Solnoc County) they were not involved in mining activities but were overseeing the shipments.⁵²

In 1248 they were already granted ample privileges by voivode Lawrence. These rights were comparable to the ones received by the Saxons in Sibiu and by the cannons in Alba Iulia.⁵³ Apparently, the document made the first reference to a river crossing in that location. Even though, the phrasing is not explicit, it seems that they were allowed to freely cross the river from both sides, between the above discussed two estates.⁵⁴

By the end of the thirteenth century the bridge was functional as the charter issued in 1289 by King Ladislas IV clearly mentions it. The king granted the cannons of Alba Iulia the right over two thirds of the water salt toll levied in Vințu de Jos and an exemption from paying the bridge toll in that same location when travelling to and from their lands.⁵⁵

The advantages gained through this strategic positioning on the main navigation channel of Transylvania⁵⁶ as well as on one of the most important land routes were also revealed in a charter from 1393 issued by King Sigismund.⁵⁷ The monarch removed

the international conference *Monastic Life, Art and Technology in 11th – 16th Centuries*, “1 Decembrie 1918” University, Alba Iulia, Romania, October 16–18, 2014; to be published in *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Special Issue*, 2015). The late medieval evolution of the salt trade system in István Draskóczy, “Só a középkori Magyarországon,” in András Kubinyi, József Laszlovszky, Péter Szabó, eds., *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet* (Budapest: Martin Opitz, 2008): 150–154; Idem, “Belkereskedelem és sókamarak a 15. század második felében,” in Boglárka Weisz, ed., *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016): 201–215.

⁵² 1290: EO I, d. 457, 280; 1291: EO I, d. 465, 282–283.

⁵³ Ub I, d. 84, 77 (these privileges included the navigation rights); reconfirmed repeatedly from 1265 (ibid., d. 110, 95–96) until 1421 (Ub IV, d. 1894, 144–146).

⁵⁴ Ibid.: *Transitum insuper Morisii eis liberum conferimus parte ex utraque*.

⁵⁵ Ub I, d. 227, 161 (*Et cum iidem canonici ex utraque parte Morisii possessiones habeant seu proventus, in pon[te] Wynch inferiori nullum] tributum de rebus eorundem seu illorum, qui in curiis eorundem canonicorum resident, dare et persolvere teneantur*); reconfirmed in 1323 (Ub I, d. 407, 377).

⁵⁶ Still a station point in the transport of salt during the first half of the sixteenth century as observed by Hans Dernschwam in 1528 (CS I, 271) and by Georg Reicherstorffer before 1550 (CS I, 220).

⁵⁷ The order was reconfirmed in 1411 (Ub III, d. 1658, 507–509) and 1435 (Ub IV, d. 2215, 551–553).

the communities in Vințu de Jos and Vurpăr from the authority of the voivode and placed them under the jurisdiction of the Saxon University. Moreover, the royal toll for using the bridge across the Mureș River was abolished since they were the ones to build, maintain and repair the construction at their own expense.⁵⁸ The content of this document lets one assume that they were only the administrators (toll collectors) as the toll seems to have remained in the king's property until its dissolution.

The direct financial gains, construction or repair funds involved in the administration of an important river crossing are not visible in the preserved documents related to the bridge from Vințu de Jos. For other such built features, directly connected to the salt transportation and the main trade routes, the preserved evidence points at specific funds and measures aimed at ensuring the maintenance and construction work.

One such case is known about the bridge in Bonțida, found on the Small Someș River, in the County of Dăbâca. The medieval toponymy, evidence for the existence of a structure used for river crossing, was preserved in the settlement's name. It was recorded in 1321, when the village of *Bonchyda* along with its mills and toll (*tributo*) was donated by voivode Ladislas to *ispán* Nicholas.⁵⁹ Hence, a bridge and a toll collection point already existed. Even though, not necessarily connected to one another, their association would be a plausible assumption. By the middle of the fourteenth century this location became a mandatory traffic point for the commerce of Cluj with north-eastern Transylvania.⁶⁰ This places Bonțida not only on an important salt route (transporting the salt from the mines from Sic towards Dej or Zalău) but also in a focal point for the general functioning of the North Transylvanian trade.

The relevant data for the physical and financial aspects of the river crossing was only recorded in 1575, when voivode Christopher Báthori granted Wolfgang Bánfi the right to 100 forints worth of salt from the chamber in Sic in return for looking after the bridges across the Someș in Bonțida.⁶¹ The sum was supposed to be an annual payment.⁶² The plural form of the word "bridge" used in this document makes this the

⁵⁸ Ub III, d. 1308, 56–57 (*Denique tributum pontis, quod in dicto fluvio Moros hucusque exigi fuit consuetum, praemissa auctoritate nostra cassantes deponendum duximus et destituendum ita tamen, ut praefati incolae de Alsowyncz et Borpergh ipsum pontem semper hactenusl) construere, aedificare et reformare teneantur eorum propriis laboribus, sumptibus et expensis*).

⁵⁹ EO II, d. 409, 162–163.

⁶⁰ 1361: DRH C XII, d. 62, 46–47.

⁶¹ ANR, CJ-F-00320–1–2–1b–1–2, accessed June 6, 2017.

⁶² This fund was established in a period, when the so-called "price revolution" was happening. For the Principality of Transylvania the quick-paced currency devaluation was due to wars and the tribute payments to the Ottoman Empire, which generated a continuous growth of the prices. As a consequence prices doubled over the sixteenth century. See Francisc Pap, "Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526–1571," *Acta Musei Napocensis* XXIV–XXV (1988): 624; Livia Călian, "Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea din mormântul nr. 16," in Dan Isac, ed., *Contribuții arheologice la istoria orașului Dej* (Cluj-Napoca: Mega, 2008): 87. Thus, this sum was probably worth less than half the amount given to the Zsombori and Drágyi nobles 80 years before (see below, the Var bridge). Moreover, the account registers and the contracts of the late fifteenth and sixteenth centuries generally operated with the money of account, not with the real currency found on the

first known record that would indicate the existence of more than one bridge in the area, and could actually suggest the presence of at least two river branches that had to be crossed.⁶³ One also finds out about the type of work that was done under the care of Bánfi Losonci, that is construction and repair. The built structure(s?) remained in use and a new record from 1607 sums up the decision of the Transylvanian Diet to grant salt from the chamber from Sic for the upkeep and repair expenses, stating that this particular bridge was used for the benefit of the salt mine.⁶⁴

The bridge found on one of the estates of the Zsombori and Drági noble families, at Var⁶⁵, near Jibou, in a curve of the Someș River was in a similar situation at the end of the fifteenth century. The functioning of a toll station⁶⁶ in this location dates from 1492.⁶⁷ Several years later, in 1496, the bridge was recorded by a royal charter; the traffic tax and the river crossing were mentioned in the same document in 1505.⁶⁸

Its precise association to a certain water body is difficult to establish since, the document from 1496⁶⁹ explicitly named the Someș River but the main salt road did not cross the Someș. On this estate the dry land transports had to cross a southern tributary – the Almaș River, then headed towards Zalău and passed by the Borza toll.⁷⁰ Thus, it can be hypothesized that this bridge actually secured the crossing of salt wagons south of the Someș water channel rather than ensured the crossing of the main river.⁷¹

The context of the archival record from 1496 is connected to the salt transportation from Ocna Dej through the land routes. It places this bridge at the center of a crisis

market. The market fluctuations of the period determined an uneven exchange rate between the two categories, meaning that the money of account had more value as the real currency depreciated. See Mária Pakucs, “Florini și dinari în registrele vamale ale Sibiului din secolul al XVI-lea: scurt demers metodologic,” *Studii și materiale de istorie medie* XXI (2003): 279–285.

⁶³ This is in fact the configuration of the water body in the second half of the eighteenth century (see *First Military Survey*, online database, <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?layers>, accessed 20 June 2017).

⁶⁴ Rudolf Wolf, “Comerțul cu sare al Transilvaniei în secolele XVI–XVII,” *Acta Musei Napocensis* 32, 2 (1995): 123.

⁶⁵ Either the toll or the bridge were alternatively recorded in the property of the Drági and Zsombori families, decedents of the Brassói nobles. Despite their various dissensions, which started as early as 1360, the two branches of the same family shared their ownership of the estates throughout the Middle Ages. Var was also part of the initial estate cluster of the fourteenth century. See Marius Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină* (Cluj-Napoca: Mega, 2013), 418–420.

⁶⁶ The donation charters of the fourteenth century make no reference to the existence of a toll: *Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár*, online database, <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters>, [hereafter DL], 28577, 30296, accessed on June 20, 2017). Its existence prior to the end of the fifteenth century would not be unusual since the two branches owned toll collection points at least in two other locations: Zimbor (1360: DRH C XI, d. 512, 534–535) and Dragu (1379?: Ub II, d. 1113, 507–509; 1473: KmJkv I, d. 2072, 732–733).

⁶⁷ KmJkv II, d. 2806, 96.

⁶⁸ Ibid., d. 3345, 246.

⁶⁹ DL 65441, accessed on June 20, 2017.

⁷⁰ KmJkv I, d. 2037, 723.

⁷¹ Kiss, “Floods,” 320.

that halted the entire dry land transport towards the Great Hungarian Plain for several months, as the structure was at the time in ruin and thus, the wagons were unable to proceed westwards. The episode offers an example of the negative effects that bad weather, particularly floods, could have had on the medieval road system. The structure collapsed following an ice-flood which had occurred that winter. Nevertheless, this was not the only cause. The document includes information on the bridge's neglected state in the preceding year(s?). According to the charter, owner Peter Zsombori was responsible for the repair work. He failed to complete this task because the chamberlains from Dej did not pay the mandatory annual fee of 150 forints to cover repairs and were held responsible by the king.⁷²

Several owners and lessors of the toll and/or bridge are known⁷³ but, even though they held the right to collect taxes, part of the cost of maintaining the bridge also fell on the salt chamber.⁷⁴ Later on, in 1505, Martin Drágyi leased for 500 forints his part (half) of the Var, Borza and Lupoia estates, along with half of the revenues from the bridge and toll from Var. The lessor was George Chehi, *camerario salium regalium partium Transsilvanarum*.⁷⁵ This shows that the officials of the salt chamber were personally involved in the administration of tolls and bridges, as a way of gaining incomes.

During the fifteenth and the sixteenth centuries the Transylvanian salt chambers were concerned with the maintenance of the road system and the safety of salt transport in areas beyond their immediate vicinity.⁷⁶ Their responsibilities covered wide regions as proven by the case of the Turda chamber that was overseeing the navigability of the Mureş River.⁷⁷ The same situation was characteristic for the chamber in Ocna Sibiu which had financial obligations towards the owners of the bridge located on the Marga

⁷² Ibid., n. 1173: *Exposuit maiestati nostre fidelis Egregius Petrus de Sombor cum querela Qualiter ipse haberet quendam pontem in possessione sua [Ewr]mezeu vocata iuxta fluuium [Sa]mos vocatum prope est oppidum nostrum dees habitum et quem vniuersi emptores et ductores Salium nostrorum in curribus incederent et prouisionem predecessorum nostrorum Regum felicis memorie Sales in valore centum et quinquaginta flur. per vos prefato exponen[te] singulis annis dari deputauerimus vos tamen mandata nostra obaudientes Sales huiusmodi nostram rationem dicto exponen[te] dari facere non curassetis propter quod iam pons ipse per nimiam aquarum tumefaccionem et inundacionem glacierumque vehementem dissolucionem totaliter dir...us et dissolutus esset et vectores Salium nostrorum hoc impedimento obstan[te] a vectura Salium nostrorum cessasset exindeque non solum Maiestati nostre sed vniuersoque Regno nostro non paruum damnum secutum fuisset. Cum autem reformacio pontis pretacti propter causas promissas sit admodum necessaria nec huiusmodi reformacio commodum fieri sine speciali nostra promissione singulis annis possit... Volumus et mandamus fidelitatus vestris presencium serie strictissime. vt a modo prescriptos Sales in valore Centum et quinquaginta flur.*

⁷³ In 1534 the joint ownership of the toll ended as the Zsombori branch sold its half to the Drágyi members for 1000 gold forints. This information is also relevant for the value of such a bridge toll (Km)kv II, d. 4480, 565).

⁷⁴ Given the various disputes between the Zsombori and Drágyi families, one of the reasons behind the missing funds could have been a lack of coordination between the various owners and lessors of the toll, and the salt chamberlains of the Dej mine.

⁷⁵ Km)kv II, d. 3345, 246.

⁷⁶ As was the case at Bonțida and Var.

⁷⁷ The 1528 official report shows that the salt chamber was paying a nobleman from Alba County an

estate (at the border between Banat and Hațeg).⁷⁸ Based on a reconfirmation made by King Albert (1437-1439) of a donation initiated by his predecessor King Sigismund (1387-1437) the river crossing was under the administration of the Căndeia family by the fourth decade of the fifteenth century. The original deed had been destroyed during the previous year in an Ottoman offensive.⁷⁹ The bridge was located on the main trade route to Banat, a former Roman road.⁸⁰ The Căndeia noble family was already looking after the bridge and it is likely that they acquired the estate as a result of the debts that the previous landowner – Michael Postăvaru – had accumulated.⁸¹

The new owners repaired the structure and in return levied toll taxes and benefited from an annual subsidy from the salt chamber. In 1439, the chamberlains from Ocna Sibiu were ordered to give the Hațeg nobles 5000 blocks of salt to cover the repair costs.⁸² Their property rights and the obligations of the salt chamber were reconfirmed several times in the following three decades of the fifteenth century.⁸³ After a gap in the archival records on the structure and toll, it appears that during the sixteenth century a taxation point in the area was under the control of the central authority.⁸⁴ Apparently, the bridge and its toll station were regained by the Căndeia at the beginning of the following century. The described context was generated by the privileged status and the entrepreneurial spirit of the noble family from Hațeg on one hand, and by the relative isolation of the salt mines in Ocna Sibiu from the main roads and waterways, on the other. This isolation, if compared to other mining locations and salt chambers, was decisive for the orientation of their shipments towards the south and the south-west. The situation was brilliantly planned out by the toll owners as they exerted a monopoly on the entire traffic towards the mountainous Banat and the bridge was a key element for their control.

annual fee just to refrain from building a floating mill on the river channel which would obstruct the salt shipment (CS I, 289).

⁷⁸ CD XI, d. 162, 316-319 (*pontem in via Vaskapu vocata de partibus nostris Transilvanis versus Karansebes tendente existentem per quem conductores salium nostrum regalium sales nostros ad partes regni nostri Hungariae inducere consuevissent*).

⁷⁹ Ibid. (*concessionequae et donatione condamn Serenissimi Principis Domini Sigismundi*).

⁸⁰ It was closed at the middle of the fourteenth century and mentioned as a paved road (Rusu, *Castelarea carpatică*, 335). Given this association the bridge was interpreted as a Roman relic reused during the medieval period. This conclusion is also based on the account of Carl Gooss, who highlighted the existence of stone bridge ruins in the area after the middle of the nineteenth century: "Chronik der archaologischen Funde Siebenburgens," *Archiv des Vereins für siebenburgische Landeskunde*, Hermannstadt XIII/III (1876): 291.

⁸¹ The situation of the bridge was discussed in detail by Adrian A. Rusu: "Pons Augusti nel Medioevo," in Marius Porumb, ed., *Omaggio a Dinu Adameșteanu* (Cluj-Napoca: Clusium, 1996): 251.

⁸² CD XI, d. 162, 317. The 1447 charter issued by John Hunyadi (Rusu, "Pons Augusti," 249) raised the annual quantity to one *tumen* of salt (10000 blocks). The document could refer to the heavier blocks (*sal currualis*) that were transported by this land route (for their weight, see: Simon, "Mineritul de sare," 93).

⁸³ Ibid.

⁸⁴ CS II, 329.

Engineering and upkeep: building techniques and materials

Medieval charters offer little data on the physical traits of engineered river crossings and what was recorded in perambulations was either the result of exceptional circumstances or simply coincidental.⁸⁵ However, the information included in account registers on the material resources used in construction and maintenance provide relevant details on the dimensions, structure, and building material used for medieval bridges and contribute significantly to the general discussion on the listed aspects.

The terms which express the *size* of these constructions are scarce in almost all types of written sources. The existence of smaller engineered crossings – footbridges – can be tracked down only in special cases. For example, one such element was recorded with the Hungarian term *palló* in the surroundings of Ineu and Cârța (Ciuc Seat).⁸⁶ The document also listed the Latin form of *pons*, while a local terminology was used for clarification. The annotation was generated by the topic of the document explicitly dealing with the necessary measures to be applied in the event of floods.

The Latin equivalent for *palló* is *postium*, which commonly refers to small-scale structures. It was used by Georg Werner in his report on the salt mines from the area of Dej but the exact construction that he described was the salt chamber's loading pier which rested upon piles, where the salt cargo was transferred onto the ships.⁸⁷ It was probably engineered in the same technical manner as a (foot)bridge.

Small-sized bridges were also found on the outskirts of Brașov (Bartolomeu⁸⁸ and Stupini⁸⁹) or north-east of Cluj (around Sz. György hegy)⁹⁰, where these were positioned over small streams and springs. Footbridges were also associated with town gates and probably referred to the pedestrian access ways; such as the *parvus pons* near the *porta portice* (GE: *Purzengaessertor*) in Brașov.⁹¹ This assumption is backed up by the fact that the gate's main bridge was frequently recorded in the same account registers with a different term, indicative of a drawbridge: *pons pensilis*.⁹²

The larger structures were almost never defined as such in the analyzed sources, and the only known case of a bridge which was named *Nagj híd* is dated to the sixteenth century.⁹³ The respective bridge stretched over a branch of the Small Someș River, north of the town walls of Cluj, at the end of the *platea pontis*. As this was the main crossing

⁸⁵ EO II, d. 71, 56–57; András W. Kovács, ed., *A Wass család cegei levéltára* [hereafter WassLt] (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2006), d. 84, 241–243; ErdjKv, d. 774, 292–284.

⁸⁶ 1406: SzOkl I, d. 87, 100–101 (*pontem vulgo palló*).

⁸⁷ 1552: CS II, 28, n. 110 (in the transcription as *posticum* – “backdoor”; which does not fit the context).

⁸⁸ 1545: QKron III, 286.

⁸⁹ 1523: QKron I, 533.

⁹⁰ 1578: Attila T. Szabó, *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése. 10/B Kolozs megye* [hereafter SzabóKM] (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009), 477.

⁹¹ 1522: QKron I, 380.

⁹² 1528: QKron II, 135.

⁹³ 1570: SzabóKM, 460.

over the biggest water body of the area, it is only natural that it was more complex and had a different name compared to the other bridges which functioned in connection to the settlement.

A “long bridge” (*pons longus*) located near Sântioana (County Dăbâca)⁹⁴ crossed a marshland.⁹⁵ This might not be just a simple bridge because sometimes corduroy roads were built to cross over areas with an elevated soil humidity.⁹⁶ However, the historical terminology overlapped in the case of isolated bridges and corduroy road tracks. The latter were the timber paved roads widely employed during the medieval and modern period, prior to large-scale river regulation and drainage works.⁹⁷ The general term used for paved road sectors on marshy and unstable terrain was *pons*, mostly in its plural form. As a result, it is mainly the context of the document that allows a clear distinction from the common bridges.

The account registers of Braşov recorded at least five areas of the district, where such timber roads were built (Fig. 2): along the road connecting Codlea (Braşov district) and Şercaia (Făgăraş Land)⁹⁸, in the woodland around Vulcan⁹⁹, along the Timiş – Prahova¹⁰⁰ and Bran – Rucăr trade routes¹⁰¹, and north-west of Braşov, on the route to Hălchiu, across the marshes found between Ghimbăşel and Bârsa Rivers.¹⁰² A confirmation of this building technique¹⁰³, dated to 1574, is the description of the segment (*pontibus strata*¹⁰⁴) between Codlea and Şercaia included in the travel journal

⁹⁴ 1347: WassLt, d. 84, 241–243.

⁹⁵ Another “long bridge”, mentioned at the end of the sixteenth century, stretched across the defensive mote of the Făgăraş fortress (CS III, 671)

⁹⁶ This type of construction was investigated archaeologically in Timişoara: Florin Draşovean et al., *Timişoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric* (Timişoara: Mirton, 2007), 16–81; Florin Draşovean et al., “Cercetările arheologice preventive din anul 2015 în Piaţa Sfântul Gheorghe a Timişoarei,” *Patrimonium Banaticum* VI (2016): 140–141.

⁹⁷ An exception could be *platea cerdonum*, also called *Holzgasse*, inside the fortified perimeter of Bistriţa. See Albert Berger, ed., *Urkunden Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, vol. I (Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1986), d. 188, 61 and d. 1275, 339.

⁹⁸ During the first half of the sixteenth century: QKron I, 272–274, 345, 352, 528; QKron II, 323; QKron III: 169, 209, 272, 323.

⁹⁹ 1535–1536: QKron II, 430, 465.

¹⁰⁰ 1547: QKron III, 397. One tributary of the Prahova River was called *Hidlás völgye* in the nineteenth century, when it was still covered by corduroy roads: Pavel Binder, “Drumurile şi plaiurile Țării Bârsei,” *Studii şi articole de istorie* XIV (1969): 212.

¹⁰¹ During the first half of the sixteenth century: QKron I, 356; QKron II, 276, 527; QKron III 124, 182, 409.

¹⁰² 1545: QKron III, 263; 1547: *ibid.*, 397.

¹⁰³ Something similar happened in 1507 along the Sibiu – Ocna Sibiului road, where the track was repaired with tree branches and other organic material, probably also to prevent mud and high humidity (*ducti sunt rami ad locum pontis lapidei in strata versus Wyzakna et reformata est via pro palea sive cursu*). See: *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Saechsischen Archiven. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation (1380–1516)* [hereafter QSiebRech], vol. I (Hermannstadt: In Commission bei Franz Michaelis, 1880), 476.

¹⁰⁴ 1574: CS II, 432.

of Pierre Lescalopier. According to the traveler, over a considerable distance, the road track was covered with tree trunks, for otherwise it would have been impossible to use it due to the high humidity caused by the land cover – dense woodland.¹⁰⁵ The repeated use of the word “bridge” in the account registers¹⁰⁶ and the nature of the terrain in those areas suggest that in some places (over streams, coulees, source and other small channels) wooden platforms suspended on piers existed; parts of the tracks were actual bridges.¹⁰⁷

Apart from the presumed pile-bridges integrated in the long distance corduroy roads, individual bridges can be included in different categories according to their *building technique and material*. The wooden structures that employed piles were definitely the most frequent across the voivodeship.¹⁰⁸ However, only one clear mention of a *pons sublicius* (“bridge resting upon piles”) is known in Transylvania, namely the one in Alba Iulia – *Portus*, which presumably crossed the Mureș River.¹⁰⁹ However, given the width of the river in that area and the need for a navigation channel clear of obstacles, the presence of a bridge that would rest in the actual riverbed is peculiar, because it could potentially hinder the water shipments. Whether some parts of it were mobile or not remains a subject for debate but one must note that the building technique of mixed structures was already known during the late medieval period.¹¹⁰

Besides ferries, some of the bridges crossing large water bodies were probably floating ones.¹¹¹ The two structures which functioned at the same time on the Olt River in Hăghig and between Belin and Măieruș appear to be ferry crossings. In 1512, the earliest preserved document describing a litigation between the Hídvégi family and the

¹⁰⁵ The structure was also recorded by John Óvory in 1678 (CS VII, 368).

¹⁰⁶ *Pontium in nemore, paraverunt pontes in Prahova 200 cubitus, pontes ultra paludes* (see Tab. 1).

¹⁰⁷ The distances covered by corduroy roads varied depending of the need for building and upkeep. Between Codlea and Șercaia segments that measured 180 *ulnae* (cubits) or 560 cubits (*maiores*) were repaired at the middle of the sixteenth century. Between the Timiș and Prahova Valleys 200 cubits (1 cubit = cca. 0,45–0,68 m) of road were paved in 1547 (See Tab. 1). During the seventeenth century the corduroy segment in the Șercaia – Perșani region was two miles long (CS VII, 368). If the traveler John Óvory referred to the Transylvanian mile, then the distance was around 25–30 kilometers. For information on the seventeenth century Transylvanian mile, see: Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României* (București: Editura Științifică, 1971), 98–99.

¹⁰⁸ A frequent representation in late medieval iconography. For example, the pile-bridge from Bazna (Mediaș Seat) was depicted on the altar of the church in Târnava, dated to 1485. According to this image it was a simple platform, with no side rails and rested upon piles which were reinforced with braces. See Hermann Fabini, *Sibiul Gothic* (București: Editura Tehnică, 1982), 31; Rusu, *Castelarea carpatică*, 179.

¹⁰⁹ 1585: CS III, 158.

¹¹⁰ A relevant example for such a technical solution is the *pons-levis* located across the Someș and outside the fortification of Satu Mare. In 1574 it was described as a long wooden bridge with a mobile platform at its end, built for defensive purposes (CS II, 444).

¹¹¹ These were recorded in connection with military campaigns: Mircea Rusu, *Podurile de-a lungul timpului* (București: Editura Tehnică, 1988), 22, 25. Some were archaeologically researched: the Drávatomási (Hungary) bridge, dated at the beginning of the seventeenth century: Tóth, “Adatok,” 880.

church in Belin over the rights to hold and manage a crossing point in the area refers to the structures as “ships”: *magnae naves transvadales*, in the property of the church, and *parvae naves asseribus tectas*, managed by the noble family.¹¹² The smaller one consisted of small boats covered with planks, probably in the form of a platform. Even though the descriptions suggest ferries, the presence of a floating structure that connected both banks can also be considered, especially if one assumes that the toponym “Hăghig” referred to a road which ended in a bridge.¹¹³ The later sources clearly record bridge structures in both locations. Moreover, the crossing between Măieruş and Belin is represented on the *First Military Survey* as a floating bridge resting upon boats and is considerably larger than the second one (Fig. 3/2), displaying the same difference in size as in the late medieval period.

Another type of semi-mobile river crossing, mainly with defensive purposes, is the drawbridge (hinged platform which can be raised), recorded as *pons pensilis*, *pons czwg* (both forms related to the Braşov town fortification as previously explained)¹¹⁴, *pons tractilis/tracticius*¹¹⁵ and *pons-levis*. The upper platforms were made of wood but the infrastructures were often built in stone. This was revealed by the archaeological research in castles, where bridges were associated with moats and ditches. Such structures guarded access into the fortifications from Floreşti (Cluj County), , Tăuţi (Alba County), Subcetate, Deva (Hunedoara County), Turnu Ruieni (Banat) and, in some cases, such as Coronini, Mehadia (Banat), Oradea, Şinteu (Bihor County), Şoimoş (Arad County) the supporting pillars were preserved until present day.¹¹⁶

The aspect of stone river crossings connected to active water bodies is mostly known from iconographic sources.¹¹⁷ In the former Hungarian Kingdom few medieval bridges supported by masonry arches are known¹¹⁸ but none was yet recorded in Transylvania. Only one vague mention in the accounts of Braşov speaks of the construction of an arch close to Prejmer and associates it with an engineered river crossing, hence the possibility of interpreting it as an element of the bridge’s infrastructure. In 1545, 25 forints were paid for the *arcis et pontis ultra Forkas wago* next to Prejmer¹¹⁹ and, given the sum, this was probably a building activity or at least an extensive repair.

Bridges were recorded with higher frequency at the end of the medieval period. At the same time, the account registers of the town administrations show a slight change

¹¹² The litigation was almost continuous at least until 1561: SzOkl VIII, d. 135, 235–238; ANR BV-F-00001-1-465/486/489, accessed June 5, 2017; ANR BV-F-00001-02-1-296, accessed June 5, 2017.

¹¹³ Based on the toponym the presence of a bridge in the area can be dated as early as 1332 (EO II, d. 1080, 393).

¹¹⁴ See previous reference and Tab. 1.

¹¹⁵ QKron III, 293.

¹¹⁶ On this topic, see Rusu, *Castelarea carpatică*, 179–180.

¹¹⁷ For example one panel of the early sixteenth century altar from the Lutheran church in Dupuş (Mediaş Seat) displays such an example, see: http://www.medievistica.ro/catalogue/cultura_mat/element.php?idprod=138, online iconographic catalogue, accessed June 24, 2017.

¹¹⁸ Szilágyi, *On the Road*, 90–91.

¹¹⁹ QKron III, 334.

in the building material as the number of mentioned stone bridges increased. For the fourteenth and fifteenth centuries only two stone bridges are known, whereas for the sixteenth century at least five more were identified in the written sources.

Besides the construction in Vama Marga¹²⁰, for which the stone structure is just an assumption which calls for solid evidence, a certain stone bridge was mentioned in a perambulation from 1307 near Oiejdea (Alba County), across the Galda River.¹²¹ The chances for this construction to be an actual Roman relic are high, if one takes into consideration a charter reference to a *via lapidea* present in the same area and dated one decade earlier.¹²² Another stone bridge (*lapidum pontem vulgo Keohyd vocatum*) was located in the same micro-region, on the road connecting Bucerdea Vinoasă and Craiva, across the Craiva Stream (*Kiralpataka*).¹²³ Despite the later dating of the charter (1590) the structure might have medieval origins but this hypothesis also calls for further evidence. The same situation can be noted for a stone construction (*keohid*) located on the outskirts of the urban settlement of Cluj, mentioned in 1603.¹²⁴ The bridge was part of the main road connecting Cluj to *Monostor* (today Cluj-Mănăştur) across the Valea Popii Stream. One must at least regard the necessity of a wooden structure that functioned during the entire medieval period, if not, a possible earlier dating of the stone bridge.

Out of the bridges dated to the sixteenth century, the earliest to be recorded was located on the road which connected Sibiu to the salt mine in Ocna Sibiului. The 1507 account registry connected it to a road¹²⁵ and the representation on the *First Military Survey* of a stone bridge is obviously located on the trajectory of what might be the former Roman road that lead to the salt mines (Fig. 3/3).

For the earlier bridges found across riverbeds an antique origin was generally accepted because they were located along former roads, and because, except for repairs, almost no building activity was documented during the Middle Ages for stone structures. On the other hand, in the sixteenth century the notes on the work related to stone bridges also included data on their construction.

For instance, a stone river crossing was located in the *Blumenau* suburb in Braşov, next to the leprosy. It crossed the *Tymes Graben* (a regulated and channeled secondary branch of the river) and can be observed as such on the *First Military Survey* (Fig. 3/1). The first mention of a bridge in the area is dated to 1520 and several records speak of the use of wood for its construction and repair.¹²⁶ However, in 1527, an entry in the account registers lists the sum paid for *8 vecturis rudorum ad pontem lapideum (asp. 16)*¹²⁷, needed

¹²⁰ See the previous discussion with bibliographic references.

¹²¹ EO II, d. 71, 56-57.

¹²² 1299: EO I, d. 589/13, 339. Moreover, the imperial Roman road was documented in the area as well.

¹²³ ErdKjvk, d. 774, 282-284.

¹²⁴ SzabóKM, 465.

¹²⁵ QSiebRech, 476.

¹²⁶ QKron I, 274, 348, 435; QKron II, 44.

¹²⁷ QKron II, 43.

for building or, more likely, for paving the road in its vicinity.¹²⁸ The main piece of information however, actually testifies to the existence of the stone construction.

This was also the case for the *Nagÿ hÿd* or *keo hyd* in Cluj. Its building started prior to 1580, the year of its documentary mention as an unfinished structure. The new feature was meant to replace the derelict wooden bridge across the Small Someş.¹²⁹ Furthermore, a special mention was made in the protocol of the town council, namely, that the wood from the previous crossing should be reused for building a bridge in the Chinteni Valley or, if needed, for other future constructions.¹³⁰ This type of intervention and change of material durability is understandable if one assumes that it was the main bridge of the town, which connected the two river banks¹³¹ and a central point in which all the trade routes of the area converged.

The majority of the *building material*¹³² used for the analyzed bridges was wood. A variety of wood types and timber components were employed but other types of material were also used, such as stone, clay or iron. Each type was used for different parts of the bridge structure or for their surrounding anthropic features. Their quantity, provenance, and price were systematically recorded by the account registers of the medieval towns.

The terminology used for the timber components is the richest. These were either named with Latin or German terms: *magna ligna*, *Wandtruden*, *Swellen* or *Dylen* ("large beams", "tree trunks")¹³³, *frondes*, *Latzen* or *Kefferholcz* ("laths", "slats", "duckboards")¹³⁴, *asseres* ("planks")¹³⁵, and *rami* or *virgulis* ("branches").¹³⁶ The supporting structures were obviously made of large tree trunks, while for the upper structures slats, planks and duckboards were used.

The trodden surface was probably covered with additional material such as smaller branches or hay (*palea*) but at the same time these were connected to the upkeep of road tracks in the vicinity of bridges and of street surfaces inside settlements. Gravel (*lapilli*, *runderum*, *saxifragis* or *Gerell*)¹³⁷ probably served the same purpose, and so was clay (*argilla*)¹³⁸, as these two types of material were often transported near bridge locations, for the consolidation of the road at the two extremities of the constructions.

¹²⁸ An entry from 1545 used a plural form showing that more than one bridge was located in the area (QKron III, 287).

¹²⁹ This one was still being repaired in 1570 (SzabóKM, 460).

¹³⁰ SzabóKM, 463, 465. This secondary building activity was postponed, until the completion of the *keo hyd*.

¹³¹ One ford crossing existed on the Cluj-Mănăştur estate (Toda, "Căi de comunicație," 265).

¹³² For the Saxon towns only a selection of the relevant data regarding the construction material was included in Tab. 1.

¹³³ QKron I, 237, 638; Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen* (Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1988), 359; Băldescu, *Transilvania medievală*, 135.

¹³⁴ Băldescu, *Transilvania medievală*, 135.

¹³⁵ SzOkI VIII, d. 135, 235–238; QKron I, 229, 245.

¹³⁶ QSiebRech, 476.

¹³⁷ QKron I, 235, 252, 302, 303, 312; QKron II, 43.

¹³⁸ QKron I, 251; Dahinten, *Geschichte Bistritz*, 451.

One record from 1529 refers to sand (*harena*) and limestone (*calcis lapidum*), known ingredients for mortar, which were transported to the location of the *pons porticae* in Braşov thus, suggesting the execution of some sort of masonry work connected to the structure.¹³⁹

The entire wooden structure was held together with the help of nails of various sizes (*clavis magni, gyr Negell, brecken Negell*) that were in high demand for this type of work during the sixteenth century.¹⁴⁰ Additional fastening was done by using iron fittings (*laminis ferri*)¹⁴¹ and iron tools (*instrumenta*) were especially requested for the woodwork.¹⁴²

The quantities of building material varied and so were the prices paid for them which depended on the size of the structure, the degree of ruin, the need to build a completely new bridge or just to mend minor problems. The latter situation was recorded on a yearly basis for bridges found on the medieval urban streets or on the major trade routes of Braşov. Large sums (compared to those required for the simple bridges) were paid for the building material and the actual repair work of corduroy roads.¹⁴³ Prior to these activities individuals were contracted to examine the state of the bridges and timber road in these woodland areas. There is evidence for the payment of repair sums that followed the contracting and payment of a road inspection.¹⁴⁴

Due to traffic, usually, bridges suffered small but constant damage which can be regarded as basic. At times maintenance work was done and preventive measures were taken against floods, as for example, the purging of the channels and the reinforcement of the banks and water beds near and under the bridges.¹⁴⁵ However, floods could not be avoided every time and in some instances reconstruction work followed the damaging weather events. One knows of several such cases in Baci, Guşteriţa, Cârţa, Var, or of the floating bridge on the Olt River.¹⁴⁶

Generally, most of these problems were avoided as certain communities were commissioned with the maintenance and repair of roads and bridges. Apart from the well known Saxon communities involved in this type of work (Codlea, Şercaia, Dumitra, Râşnov, Cristian, Vulcan, Vinţu de Jos), others are known in Bihor County¹⁴⁷

¹³⁹ QKron II, 135.

¹⁴⁰ QKron I, 251, 305; QKron II, 47; QKron III, 356, 358; Samuel Goldenberg, *Clujul în secolul XVI* (Bucureşti: Editura Academiei Române, 1958), 80. For example, a clay paved road was archaeologically documented in Szentkirály (Hungary): Edit Sárosi, *Deserting villages – emerging market towns. Settlement dynamics and land management in the Great Hungarian Plain 1300–1700* (Budapest: Archaeolingua, 2016), 110–111, Fig. 52.

¹⁴¹ QKron II, 49; QKron III, 169.

¹⁴² SzabóKM, 460.

¹⁴³ The entries in Tab. 1.

¹⁴⁴ 1542, *exploratores*: QKron III, 182.

¹⁴⁵ QKron II, 154.

¹⁴⁶ 1540: ANR BV-F-00001–1–434, accessed June 20, 2017. Rarely, violent human actions were also recorded as the root cause of bridge destruction (Chendu, Tab. 1).

¹⁴⁷ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, vol. I (Bucureşti: Editura Academiei Române, 1968), 78.

or in the Feleac Forest, near Cluj.¹⁴⁸ In the case of urban centers, aside from the costs bared by the entire community, private individuals sometimes made voluntary donations for bridge repair¹⁴⁹ while others were assigned to this duty by the town magistrates¹⁵⁰, proving once again the high degree of involvement specific to these towns.

General conclusions and outlook

Even in the absence of easily retraceable field evidence for bridge structures, the written data alone contributes to the formulation of preliminary deductions on the topic. The present research was able to reach conclusions on the association of bridges to certain economic and administrative developments from late medieval Transylvania and also generated ideas on the particular aspects of better documented structures. Out of the approximately 109 identified bridges the highest number was located inside, next to, and around the most important settlements of the voivodeship. Their uneven spatial distribution is only partially due to source availability and relevance. It also reflects the higher involvement and regional control of the Saxon communities in the administration of the road network.

The thorough investigation of archival evidence is compulsory for a targeted field research and predictive modeling of the landscape elements. It provides clues for the existence of features that, if still present, are poorly preserved and hard to trace compared to the actual medieval sites. Furthering the study of bridges – and of other types of water crossings in general – is a task for landscape reconstruction on a micro-regional level, by correlating the aforementioned features with the road and settlement systems they were part of.

ASPECTE ECONOMICE ȘI MATERIALE PRIVIND PODURILE MEDIEVALE TÂRZII DIN TRANSILVANIA: SURSELE SCRISE

Rezumat

Analiza datelor arhivistice existente în legătură cu podurile medievale târzii ale Transilvaniei este punctul de pornire în repertorierea acestor tipuri de elemente ale sistemului rutier. Mai mult, informațiile referitoare la aspectele lor economice și fizice sunt extrem de variate și ajută substanțial la formularea unor concluzii în legătură cu structura, rezistența, administrarea și eficiența economică a podurilor. Ele s-au păstrat în special în documente de cancelarie, registre de cheltuieli sau jurnale de călătorie, tipuri de surse cu o reprezentare inegală pentru diferitele zone ale voievodatului.

Cu toate acestea, pe baza lor se pot trage concluzii în legătură cu localizarea, adesea foarte exactă, a multor amenajări, cu materialul utilizat în construcție, aspectul, maniera tehnică de realizare. Episoade legate de distrugeri, cheltuieli și acțiuni de întreținere sau venituri generate au fost deopotrivă consemnate documentar. Unele aspecte amintite pot fi abordate și prin

¹⁴⁸ DRH C XV, d. 204, 331–332.

¹⁴⁹ 1531, Cluj: KmJkv II, d. 4358, 532.

¹⁵⁰ 1578, Cluj-Baciu: SzabóKM, 471; 1590, Cristian: ANR SB-F-00001–2–2–2, accessed June 20, 2017.

studierea apelativelor medievale ale podurilor sau a toponimelor dezvoltate ca urmare directă a prezenței amenajărilor în puncte de trecere a râurilor.

Problematizări specifice acestei tematici țin de posibila reutilizare a unor poduri presupus romane din piatră și de realitatea medievală constantă a construirii podurilor din lemn, care, potrivit datelor documentare, încep să facă loc construcțiilor din piatră abia în secolul al XVI-lea. Anumite amenajări ies în evidență din perspectiva fondurilor substanțiale care sunt asociate întreținerii și funcționării lor și care le pun în directă legătură cu facilitarea transportului de sare din Transilvania înspre centrul regatului maghiar. Poziția strategică a altor poduri poate fi dedusă pe baza înregistrării de litigii succesive pe tema controlului, ori a abuzurilor realizate în administrarea lor. Implicarea continuă a administrațiilor săsești în menținerea podurilor în stare de funcționare indică, pe lângă costurile și materialele utilizate, o ierarhizare a amenajărilor discutate, a drumurilor, dar și a așezărilor. Registrele de cheltuieli ale orașelor germane reprezintă categoria de surse care permite cele mai solide estimări ale densității podurilor în teritorii mai restrânse pentru perioada de final a Evului Mediu.

Table 1. Transylvanian medieval bridges according to written sources: economic and physical aspects.

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
1	Archid	Middle Solnoc c.	Coșeu River or a tributary	1376	-	-	DRH C XV, d. 8
2	Derșida	Middle Solnoc c.	Crasna River	1349	-	-	Suciu, <i>Dicționar</i> I, 197
3	Măieriște	Crasna c.	Crasna River	11217/ 1351	bridge toll	-	EO I, d. 90/DRH C X, d. 83
4	<i>Bőnye/Benie</i>	Crasna c.	Zalău River	1327	-	<i>pons antiquus</i>	EO II, 592
5	Recea-Meseșenii de Jos	Crasna c.	Colișca River	1526	-	-	KmJkv II, d. 4136
6	Beclean	Inner Solnoc c.	over the southern branch of Great Someș	1524	-	-	KmJkv II, d. 3992-3
7	Gherla	Inner Solnoc c.	Someș or Fizeș River	1291	toll	-	EO I, d. 465
8	Bistrița	Bistrița d.	defensive moat (<i>porta Crenwalddt</i>)	1486	1505, 1518 repair	<i>pro lignis</i> (20 den., 1,32 fl., 34 den., 1,40 fl.)	Dahinten, <i>Ges- chichte Bistritz</i> , 359
9	Bistrița	Bistrița d.	defensive moat (<i>porta Hungalicallis</i>)	1488	1518, 1521 repair	<i>pro lignis</i> (69, 36, 24 den.)	Dahinten, <i>Ges- chichte Bistritz</i> , 359-60
10	Bistrița-Sărata?	Bistrița d.	<i>circa mons Zeret</i>	1521	repair expenses	2 fl.	Dahinten, 360
11	Var	Middle Solnoc/ Dăbâca c.	Someș or Almaș River?	1496	toll leasing 1492 and 1505	destruction; main- tenance fund 1496 (150 fl.)	Kiss, "Floods," cat. 9.5.10.3; KmJkv II, 3345

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
12	Bonița	Dăbâca c.	Small Someș River	1321	toll (bridge, repair funds, 1576- <i>pontibus super fluvium Samusum, ad oppidum... Bontzhyda</i>)	100 fl./year for the repair of several? bridges (<i>ferratium et constructum</i>)	EO II, d. 409; ANR CJ-F-00320-1- 2-1b-1-2
13	Feldioara	Dăbâca c.	Feldioara or Copru Stream?	1591	-	-	ANR CJ-F-00423- 1-373
14	Sântioana	Dăbâca c.	stream and swamp (<i>Zaruastho</i>)	1347	-	<i>pons longus</i>	WassLt, d. 84
15	Apahida	Cluj c.	Someș River or a southern tributary	11296/ 1326	traffic toll	-	EO I, d. 549; II, d. 569
16	Hida	Cluj c.	Almaș River	1333	-	-	EO II, d. 1067
17a	Cluj-Nagj <i>hyd</i>	Cluj c.	one branch of Someș River? (<i>porta pontis</i>)	1362	1570 repair; dilapidated	<i>instrumenta</i> (A. <i>faber ferarius</i>);	DRH C XII, d. 96; SzabóKM, 460;
17b	Cluj- <i>keo hyd</i>	Cluj c.	Someș River channel (<i>porta pontis</i>)	1580	ongoing con- struction (1580)	<i>keo hyd</i> (1580, possibly a few years earlier)	SzabóKM, 463, 465
18	Cluj	Cluj c.	defensive moat (<i>Thorda uca</i>)	late 16th c.	repair/construc- tion	iron nails (A.K. <i>faber</i>)	Goldenberg, <i>Clu- jul</i> , 80
19	Cluj	Cluj c.	defensive moat (<i>media porta</i>)	1573	collapsed?, repair plans	-	SzabóKM, 466
20	Cluj	Cluj c.	inner channel? (<i>Is- potal hyd</i>)	1573	-	-	SzabóKM, 462
21	Cluj-Baciu	Cluj c.	Nadăș or Popești? Stream (<i>Hegyes domb</i>)	1570	-	-	SzabóKM, 459

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
22	1? × Cluj-Baciu	Cluj c.	Nadăş River	1570	1570, 1578 col- lapsed; repair plans	wood	SzabóKM, 453, 471
23	2 × Cluj-Bekas	Cluj c.	Becaş Stream (<i>Zap- panuca</i>)	1562	1570 repair/ construction	wood?	SzabóKM, 453
24	2? × Cluj-Chinteni	Cluj c.	Chinteni Stream (<i>Cayanto</i>)	1570	1570 repair; 1580 delayed construction	<i>lignis ad pontem</i> (1570); reused wood of the old Someş bridge, new <i>keo hyd</i> (1580)	SzabóKM, 453, 463
25	north-east of Cluj	Cluj c.	small stream? (<i>Sz. Gy. hegy</i>)	1578	upkeep work required	footbridge	SzabóKM, 477
26	Cluj-Cluj-Mănăş- tur	Cluj c.	Popii Valley? (<i>Mono- stor vczá</i>)	1603	-	<i>keohid</i>	SzabóKM, 465
27	Cluj-Feleacu ("middle bridge")	Cluj c.	small stream	1584	-	-	Prodan, <i>Iobăgia</i> II, 738
28	Cluj-Mănăştur- Floreşti	Cluj c.	Gârbău Stream	1417	-	-	ZsOkI VI, d. 1266
29	Pruniş	Cluj c.	stream near the <i>curia</i> ?	1525	-	-	KmJkv II, d. 4129
30	Fildul de Jos-Fil- dul de Mijloc (<i>Haromfyld</i>)	Cluj c.	stream <i>Dragnah- pathaka</i> (<i>pons Drag- nahyda</i>)	1451	-	-	ANR CJ-F-00546- 2-86
31	Podeni	Turda c.	stream?	1291	-	-	EO I, d. 478
32	Păgida	Aiud s.	Mureş River?	1343	-	-	EO III, d. 157
33	Oieidea	Alba c.	Galda River	1307	-	<i>pontem lapideum</i> <i>Woiasd</i>	EO II, d. 71

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
34	<i>Fahid</i> (Galda area)	Alba c.	Mureş River or a tributary?	!1277 (19th c.)/ 1321	-	wood	EO I, d. 353/EO II, d. 399
35	Benic	Alba c.	Cetea Stream	1337	-	-	EO II, d. 939
36	Bucerdea Vinoaş- Craiva	Alba c.	Craiva Stream (<i>Kiral- pataka</i>)	1590	-	<i>lapideum pontem/ Keolyd</i>	ErdKjkv, d. 774
37	Alba Iulia	Alba c.	Mureş River (<i>Portus</i>)	1585	-	<i>ponte sublicio</i>	CS III, 158
38	Vinţu de Jos- Vurpăr	Alba c.	Mureş River	1289	traffic toll; tax deduction for construction and upkeep (1393)	-	Ub I, d. 227; Ub III, d. 1308
39	Bărsău	Hunedoara c.	stream	1591	-	-	ErdKjkv, d. 851
40	Tătăraşti	Hunedoara c.	stream in the Mureş floodplain	1418	-	-	ZsOkl VI, d. 2035
41	Vama Marga	Banat c.	Bistriţa River (or a tributary)	1439	traffic toll; upkeep and repair (before 1439 until the 17th c.)	stone?; 500 salt blocks/1 salt <i>tumen</i>	CD XI, d. 162; Rusu, "Pons Au- gusti," 249-50
42	Orăştie-Şibot?	Orăştie s.	Romoş Stream?	1591	-	-	ErdKjkv, d. 848
43	Răvăşel	Şeica s.	Meiş or Chijesii Stream	1394	-	<i>pontem unam curiam</i>	Ub III, d. 1319
44	Bazna-Blăjel	Medias s.	stream?	1345	-	-	EO III, 263
45	Boian-Bazna	Medias s.	<i>Egerespotaka</i>	1372	-	-	Ub II, d. 985
46	Valchid-Hoghilag	Medias s.- Sighişoara s.	Târnava Mare River	!1343 (1548- 1550)	-	-	EO III, d. 123

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval administrative unit	Watercourse/ landmark	First mention	General economic aspects	Physical aspects and material resources	Document edition/ abstract
47	Valchid-Hoghilag?	Mediaș s. - Sighișoara s.	Târnava Mare River?	1494	repair?	6 fl. (<i>pro ponte</i>)	QSiebRech, 176
48	Laslea-Daneș	Sighișoara s.	Târnava Mare River tributary	1393	-	-	Ub III, d. 1298
49	Hosman	Nocrich s.	Hârtibaciu River?	1494	repair (1494-1496)	1/13 fl. (<i>reformati-one/ preparatione/ fabrica</i> 1494); 3/6/2 fl. (<i>preparatione</i> 1495-1496)	QSiebRech, 164, 173-4, 176, 212-3
50	Agnita	Cincu s.	Hârtibaciu River?	1494	repair?	6 fl. (<i>pro ponte</i>)	QSiebRech, 175
51	Merghindeal	Cincu s.	Hârtibaciu River tributary	1494	repair?	6 fl.	QSiebRech, 175
52	Vărd	Cincu s.	Hârtibaciu River tributary	1496	?	2? × 5 fl. (<i>pro ponte</i>)	QSiebRech, 212, 220
53	Gherdeal-Șomartin	Cincu s.	Gherdeal Stream (<i>Pons Tiliarum</i>)	1302	-	<i>ultimus pontis</i>	ANR SB-F-00011-1-393
54	Cornățel	Sibiu s.	Hârtibaciu River or tributary	1509	construction?	10 fl.	QSiebRech, 501
55	Cristian	Sibiu s.	Cibin River?	1590	-	-	ANR SB-F-00001-2-2-2
56	Gușterița (<i>iuxta, infra!</i>)	Sibiu s.	Cibin River (<i>ultra</i>)	1494	construction and repair (1494, 1507)	2,24 fl./22,14 fl. (<i>pro structura/carpentarii</i> 1494); 1,16 fl. (<i>acqua diluerat</i> 1507)	QSiebRech, 167, 170, 478
57	Ocna Sibiului	Sibiu s.	small river	1583	-	-	ErdKJkv, d. 345
58	Sibiu-Ocna Sibiului	Sibiu s.	Cibin River or a tributary	1507	repair work for the road	<i>pons lapideum; rami, palea</i>	QSiebRech, 476

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
59	Turnișor-Șura Mică	Sibiu s.	?	1549	-	-	ANR SB-F-00001 – 1-U4–595
60	1? × Șura Mare– Slimnic	Sibiu s.	small stream	1349, 1464?	-	-	Ub III, d. 1502; Ub, IV, d. 3385
61	Slimnic-Ruși	Sibiu s./Alba s.	stream or small river	1575	-	-	ANR SB-F-00063 – 40–390
62	Vurpăr–Noul Săsesc	Sibiu s.	<i>Chygenbach</i> Stream	1350– 1359	-	-	Ub II, d. 656
63	Daia	Sibiu s.	stream	second half of 14th c.	<i>der dy bruk macht</i>	19 gulden	QSiebRech, 2
64	Cașolț–Daia	Sibiu s.	Hărtibaciu River	1542	construction	2 fl. from Sibiu	ANR SB-F-00001 – 2–2–1
65	Cisnădie	Sibiu s.	Cisnădie River?	1591	-	-	ANR SB-F-00001 – 2–2–2
66	Sibiu	Sibiu s.	defensive moat (<i>porta beatae Eliza- betae</i>)	1497	repair (1497, 1501)	<i>pro laminis ferri</i> 72 den. (1497); <i>clavis</i> (1501)	QSiebRech, 254, 356
67	Sibiu	Sibiu s.	defensive moat (<i>porta versus Heltau</i>)	1497	repair	<i>pro laminiae ferri</i> 15 1,12 fl. (1497)	QSiebRech, 254
68	Sibiu	Sibiu s.	defensive moat (<i>ver- sus leprosos</i>)	1501	repair	<i>magna ligna</i> ; 25/4 den./1 fl.	QSiebRech, 345–6
69	Sibiu?	Sibiu s.	<i>ante domum Blasi Fabri</i>	1501	repair	<i>frondes</i>	QSiebRech, 347
70	Sibiu	Sibiu s.	defensive moat? (<i>Sagbreck</i>)	1501	repair	<i>frondes ligna</i> ; 20/2,68 fl.	QSiebRech, 347, 349, 353
71	Sibiu	Sibiu s.	<i>Spitalbach</i>	1572	construction and upkeep	stone bridge	ANR SB-F-00001 – 2–2–2

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
72	Chendu	Târnava c.	Târnava Mică River	1325	traffic toll	destruction of the bridge by villagers in 1366	EO II, d. 517; Ub II, d. 847
73	Sânsimion	Mureş ş.	<i>Halygos</i> stream (<i>Halygos hid</i>)	1574	-	-	ErdKJkv, d. 226
74	Avrâmeşti	Cristur s.	<i>Nagyúj</i>	early 15 th c.	-	-	Benkő, <i>Keresz- túr-szék</i> , 240
75	Îneu-Cârța	Ciuc s.	Olt River or <i>Csorgo</i> stream?	1406	flood water management	<i>palló</i> (footbridge)	SzOkl I, d. 87
76a	Hăghig	Alba c.	Olt River	1332	-	-	EO II, d. 1080
76b	Hăghig	Alba c.	Olt River	1512/ 1516	floating bridge and toll? (litiga- tions with Belin Church and Braşov concern- ing the bridge at least until 1561)	<i>parvae naves asseri- bus tectas</i> (Hidwégi family forbidden to build a larger one not to affect the crossing in Belin)	SzOkl VIII, d. 135; ANR BV-F-00001 – 1-465/486/489; ANR BV-F-00001 – 02-1-296
77	Măieruş-Belin	Braşov d./Alba c.	Olt River	1512/ 1516	floating bridge and toll point (litigations 1512-1561)	<i>magnae naves trans- vadales</i> of the church in Belin (see above ID 74b)	SzOkl VIII, d. 135; ANR BV-F-00001 – 1-465/486/489
78	Braşov	Braşov d.	inner channel (<i>pons fori piscium</i>)	1520	repair or con- struction (pos- sibly another one from 1524)	<i>vectura lignorum Kef- fer</i> asp. 2; <i>vectura ge- rell</i> asp. 6; <i>gerell</i> asp. 4 (1521); frequent work until 1550	QKron I, 229, 252, 312, 570, 601; II-III
79	Braşov	Braşov d.	inner channel (<i>pons circa ospitale</i>)	1520	repair	<i>uno ligno wantrud</i> asp. 2	QKron I, 239

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
80	Braşov	Braşov d.	inner channel (<i>pons fori equuorum</i>)	1520	repair or con- struction	2 × <i>vecturae argilae</i> ? asp. 4; episodic work until 1550	QKron I, 251; II-III
81	Braşov	Braşov d.	inner channel (<i>pons oppositus plateae monialium</i>)	1520	repair	1 fl. 2 asp.	QKron I, 252
82	Braşov	Braşov d.	inner channel (<i>platea Bred</i>)	1520	construction	2 × <i>lignis swellenn et wantreuden</i> , 3 × <i>Keffer</i> asp. 26	QKron I, 237
83	Braşov	Braşov d.	defensive moat (<i>porta Corpus Cristi/ Katharinae</i>)	1520	repair	<i>vectura asseres</i> aps. 2; <i>lapillorum gerell</i> asp. 6; <i>asserres</i> asp. 4; <i>clavis</i> asp. 34 (1521); <i>pons czwgg</i> ; episodic work until 1550	QKron I, 245, 248, 304-5; II-III
84	Braşov	Braşov d.	defensive moat (<i>porta Petri/Clausfri</i>)	1520	construction and repair	<i>vectura lapillorum</i> asp 6; <i>pro clavis ad pontem</i> asp. 3 (1520); <i>lapillorum gerell</i> <i>lapillis saxifragis</i> asp. 20; <i>melioratione</i> 9/16 asp. (1521); <i>gerell</i> 10/16 asp. (1522); <i>pons czwgg</i> (1523); frequent work until 1550	QKron I, 235, 251, 302-3, 317, 319, 405, 407, 487; II-III

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
85	Braşov	Braşov d.	defensive moat (<i>cica porta Portice</i>)	1521	repair	24/10 asp.; <i>asserres</i> asp. 2; <i>parvus pons</i> , 16 asp.; <i>pons pensilis</i> (1528); frequent work until 1550	QKron I, 302-4, 380, 548; II, 135
86	Braşov	Braşov d.	channel in <i>Forrum Civitatis</i> (<i>pons lygen</i>)	1523	repair?	3 × <i>vectura lapillo- rum gerell</i> asp. 6	QKron I, 498
87	Braşov	Braşov d.	<i>extra muros?</i> (<i>pons super anger/angyr</i>)	1527	repair or con- struction	<i>magno ligno</i> asp. 5; middle of the 16th c.	QKron II, 50; III
88a	Braşov	Braşov d.	<i>extra muros</i> (<i>pons propre leprosos</i> ; in <i>Blumenau</i>)	1520	construction; repair	<i>pro trabibus magnis quercinis</i> 16 fl. 5 asp. 46; <i>carpentariis pro labore</i> asp. 36; <i>refor- matione</i> asp. 34/32 (1521 and 1522); <i>ligna</i> (1527)	QKron I, 274, 348, 435; II, 44
88b	Braşov	Braşov d.	<i>ultra Tymes channel</i> (<i>pons circa leprosos</i> ; <i>ultra Tymes</i>)	1527	repair for road	<i>pro 8 vecturis rudrum ad pontem lapideum</i> 16 asp.; 2 × <i>pontibus</i> in 1545	QKron II, 43; III, 287
89	Braşov	Braşov d.	<i>Grafft Stream circa portae corporis Christi</i> (<i>extra muros</i>)	1524	repair?	2 <i>vecturis asserum de ponte</i> asp. 3	QKron I, 548
90	Sprengi	Braşov d.	Ghimbaşel River tributary (<i>scaturig- ines</i>)	1523	repair	<i>melioratione</i>	QKron I, 521; II 416, 586
91	Bartolomeu	Braşov d.	small stream	1545	repair	<i>pons parvus, clavis</i> ; 1546	QKron III, 286, 356

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
92	Braşov-Feldioara	Braşov d.	Bârsa River	1520?/ 1542	construction? and repair	<i>pro ligno quercino</i> 4 asp. (1520); 1 fl. in 1542 (<i>melioraverunt</i>)	QKron I, 276; III, 181
93	Hălchiu	Braşov d.	Bârsa River (<i>versus Foldvar</i>)	1533?/ 1603	construction	23 fl.; <i>melioraverunt</i> (1542)	QKron II, 325; IV, 162; III, 181
94	Braşov-Hălchiu	Braşov d.	Ghimbaşel River	1533	construction and mainte- nance	<i>faciunt de novo</i> (from wood, 1533); <i>paraverunt in ponti- bus</i> in 1545; <i>pontes ultra paludes</i> (1547), etc	QKron II, 324; III, 263; 397
95	Braşov-Hălchiu	Braşov d.	<i>Lauterbach</i> Stream (in Stupini)	1520	construction, repair	8 fl., same amount in 1522; <i>parvus pons</i> (1523); frequent work until 1550	QKron I, 287, 459, 533; III, 167
96	Braşov-Hărman	Braşov d.	stream (<i>novi pontis in via Herman</i>)	1534	upkeep	1 fl.; 1546	QKron II, 350; 358
97	Braşov-Sânpetru	Braşov d.	<i>ultra Tymes (novum pontem)</i>	1545	construction	<i>clavis</i> ; 1546	QKron III, 358
98	Braşov-Prejmer	Braşov d.	<i>Tymes?</i>	1546	repair	construction mate- rial; two bridges in 1549	QKron III, 286, 358; 517
99	Prejmer	Braşov d.	Prejmer River (<i>For- kas wago</i>)	1534	construction?	4 fl.; 25 fl. for <i>arcis et pontis ultra Forkas wago</i> (1546)	QKron II, 380; III, 334
100	Braşov-Săcele	Braşov d.	<i>Tymes?</i>	1553	repair	10 fl. (construction material)	QKron III, 487

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
101	Ghimbav	Braşov d.	Ghimbaşel River	1521	repair or con- struction?	20 fl. (1521); <i>meliora- tione</i> (1523); episodic work until 1550	QKron I, 371, 521
102	Ghimbav-Codlea	Braşov d.	Bârsa River	1521	repair	<i>pro schwarden</i> asp. 23; <i>laboribus</i> fl. 5 (1523); 4 <i>lignis</i> <i>wantruden</i> (1526); <i>laminis ferri, clavos,</i> <i>labor</i> 11,23 fl. (1542); frequent work until 1550	QKron I, 335, 533, 638; III, 169.
103	Vulcan	Braşov d.	stream (<i>in nemore</i> <i>Wolkaniensi</i>)	1535	construction	2/2 fl. (1535–1536)	QKron II, 430, 465
104	Codlea-Şercaia	Braşov d.	streams	1520	construction and mainte- nance; in- spection and contracting (1521–1523)	4fl. /27fl. /12 fl. 30 asp. /4 fl. in 1520 (<i>pontium in nemore</i> fl. 27); 10 fl., 12 fl. 25 asp. in 1521; 1542 (<i>paraverum pontem</i>); segment length 180 <i>ulna</i> or 560 <i>cubit</i> <i>maiores</i> ; frequent work until 1550; description 1574	QKron I, 272–4, 345, 352, 528; III:209, 323; CS II, 432
105	Şercaia	Braşov d.	Olt River	1568	permission for building a bridge and a toll	wood	ANR BV-F-00001– 1–509
106	Făgăraş	Făgăraş Land	defensive moat	end of 16th c.	-	long bridge	CS III, 671

ID	Settlement/estate/ road segment	Medieval admin- istrative unit	Watercourse/ land- mark	First mention	General eco- nomic aspects	Physical aspects and material resources	Document edi- tion/ abstract
107	Șercaia-Perșani	Brașov d./Făgăraș Land	mountain rivers and streams (<i>pons heremitam, ultra fl. Dobrayn</i>)	1533	construction and mainte- nance	15 fl. (<i>paraverum pontem</i>) in 1542 and 1545; description 1574	QKron II, 323; III, 169, 272; CS II, 432
108	Brașov-Timișul de Jos	Brașov d.	Timiș River, streams	1547	construction and repair	<i>paraverunt pontes in Prahowa 200 cubu- tus, fl. 6 (corduroy)</i>	QKron III, 397
109a	Bran-Rucăr	Brașov d.	mountain streams and springs (<i>Piatra Craiului</i>)	1521	construction/ repair	1532 (33 fl.) 1541 (14 fl. 36 asp.); <i>exploratores</i> (1542); frequent work until 1550	QKron I, 356; II, 276; III 124, 182, 409
109b	Bran-Rucăr	Brașov-Wallachia	mountain streams and springs	1533	toll/repair (1537)	45 fl. (one bridge?); 70 fl. (several bridges in 1537; corduroy); frequent work until 1550	QKron II, 323, 527; III

Abbreviations Table 1:

Benkő, *Keresztúr-szék Elek Benkő, A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája* (Budapest: MTA, 1992).Suciu, *Dicționar I Coriolan Suciu, Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I (București: Editura Academiei Române, 1967).

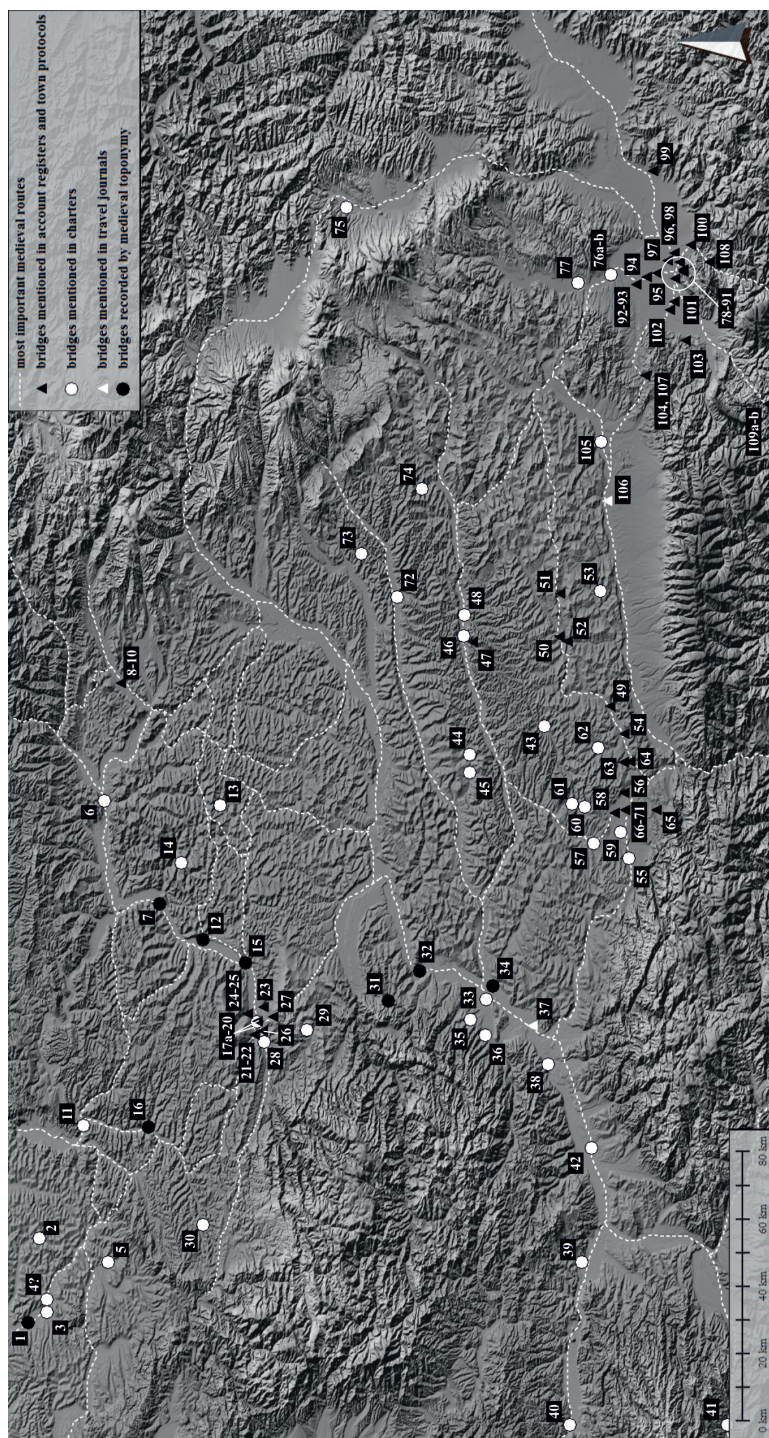

Figure 1. Map of the medieval bridges in Transylvania according to written source types (for the bridge locations corresponding to the ID list go to Table 1) / Harta podurilor medievale din Transilvania conform surselor scrise (pentru podurile corespunzătoare listei ID, vezi Tabel 1)

Figure 2. Map of the bridge and road network around Brașov during the first half of the sixteenth century / Harta podurilor și a rețelei de drumuri din jurul Brașovului în prima jumătate a secolului al XVI-lea (edited after commons.wikimedia.org/wiki/File:Kronst%C3%A4dter_Distrikt-Josephinische_Landesaufnahme_1769-1773.jpg, accessed 20 June 2017)

Figure 3. Representations of bridges with late medieval origin on the *First Military Survey of the Habsburg Empire. Transylvania (1769–1773)*: stone bridges (1. Braşov – Tab. 1/88b; 3. Sibiu – Tab. 1/58; 4. Cluj-Mănăştur – Tab. 1/77); floating bridge, probably former ferry crossing (2. Măieruş – Tab. 1/26), after online database <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?layers>, accessed 20 June 2017 / *Reprezentarea podurilor de construcție medievală târzie, pe Prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic. Transilvania (1769–1773)*: poduri din piatră (1. Braşov – Tab. 1/88b; 3. Sibiu – Tab. 1/58; 4. Cluj-Mănăştur – Tab. 1/77); pod plutitor, posibil fostă traversare cu bacul (2. Măieruş – Tab. 1/26), după baza de date online: <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?layers>, site accesat în 20 iunie 2017

O CRIMĂ, UN PROCES ȘI O DESTITUIRE. DISPUTELE UNOR OFICIALI TRANSILVĂNENI DIN BANATUL DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

Adrian Magina*

Cuvinte cheie: banat, Lugoj, Transilvania, crimă, proces

Keywords: banat, Lugoj, Transylvania, crime, lawsuit

În data de 11 septembrie 1577 se înfățișau în fața judecății princiare Martin Radović în numele Elisabetei Czykma și a fiului ei Gabriel și Mihail Baxas de Komádi în numele lui Ștefan Tompa de Mihăiești. Motivul: implicarea ultimului, în calitate de ban de Caransebeș-Lugoj, în uciderea lui Andrei literatul de Diviciori, soțul Elenei și tatăl lui Gabriel. Procesul în sine nu este unul neobișnuit, însă ne oferă posibilitatea de sondare a profilului unor demnitari dintr-o regiune de margine a Principatului autonom al Transilvaniei.¹

Ștefan Tompa, acuzatul principal, era la acea dată menționat în calitate de fost ban. Se trăgea dintr-o familie nobiliară originară din Mihăiești (*Szentmihálytelke*), comitatul Cluj. Există posibilitatea ca nobilii din Cluj să aibă o anumită legătură de rudenie cu familia Tompa de Rădești (*Tompaháza*), originară din comitatul Alba, din cadrul căreia un anume Ștefan era *castrorum praefectus* în 1566.² Protagonistul procesului din 1577 a fost căsătorit cu văduva lui Paul Bank, Emerenciana Pathócsy, cu care a avut un fiu. Pentru că nu a fost un personaj ce a făcut parte din grupul privilegiat al marilor familii din elita nobiliară transilvană, cariera îi este destul de puțin vizibilă în documentele epocii: comite de Cluj (ante 1573)³, consilier princiar participant la negocieri din partea Transilvaniei⁴ și, de la începutul anului 1573, ban de Caransebeș-Lugoj.⁵ Numirea sa

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: adimagina@gmail.com

¹ Documentul, redat în anexă, este păstrat în Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Erdélyi kormányhatósági levéltárak, F 25 Miscellanea, fasc. 6, f. 76, 58.

² Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XI (Pest, 1865), 243–244.

³ Miklós Lázár grof, *Erdély főispánjai (1540–1711)* (Budapest, 1889), 31.

⁴ *Hoc vero, sacrat. imperator, inter regnicolas praecipue Paulus Banffy, Alexander Kendj et Stephanus Tompa, domini vajuodae consiliarii, alijque complures horum consimiles mouerunt et tractauerunt.* Sándor Szilágyi, ed., *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae/ Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II (Budapest, 1876), 537–538.

⁵ Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor

în cea mai importantă funcție de la granițele de sud-vest ale Principatului pare să fie în acord cu politica principilor de a numi personaje de încredere din Ardeal în zonele sensibile de la granița cu otomanii.⁶ De altfel, din cei 17 ocupanți ai funcției de ban până la 1600, doar 7 (41%) au fost localnici sau cu moșii în spațiul bănățean. Fiind cei mai înalți demnitari ai principatului în zonă, banii de Caransebeș-Lugoj au avut atribuții diverse de natură politică, militară, juridică, inclusiv intruziuni în sfera confesională.⁷ Despre perioada cât Ștefan Tompa a ocupat funcția respectivă știm destul de puține, cele mai multe informații fiind negative. Aproape toate datele cunoscute în istoriografie se raportează la ultimii săi ani în calitate de ban (1576–1577), perioadă când s-au acumulat din ce în ce mai multe plângeri la adresa sa. Astfel, în luna aprilie a anului 1577 mai multe sute de țărani s-ar fi plâns dietei întrunite la Turda că preferă să plece în teritoriile turcești decât să mai suporte tirania banului. Mai mult, alte sute de țărani fugiseră deja la turci de când Ștefan Tompa preluase cea mai înaltă funcție a zonei. La acestea se adăugau reclamațiile venite chiar dinspre autoritățile otomane, care solicitau restituirea unor vite luate supușilor Înaltei Porți de către banul Caransebeșului.⁸ Urmare a cererilor sosite la curtea princiară, Christofor Báthory trimite în primăvara aceluiași an o comisie în banatul de Caransebeș-Lugoj pentru a investiga abuzurile înaltului dregător. Cei doi trimiși speciali ai principelui au fost consilierii Martin Berzeviczy și Francisc Kendi, care au descins în Banat în luna aprilie a anului 1577. După verificările de rigoare, în luna mai și-au înaintat raportul către principe, în care concluzionau că “banul este vinovat că și-a atras dușmănia tuturor, deoarece comite lucruri grave, spre cea mai mare pagubă a celui district”.⁹

Raportul defavorabil nu a dus a o reacție imediată a principelui împotriva banului de Caransebeș-Lugoj. Imediat după plecarea consilierilor princieri o nouă serie de evenimente s-au desfășurat la Lugoj, urmarea lor fiind asasinarea lui Andrei literatul de Diviciori cândva în jurul datei de 25 iulie a anului 1577.¹⁰ Acesta din urmă, după cum reiese din actul procesului, era unul dintre oficialii Banatului de Caransebeș-Lugoj, fiind numit în funcție de către voievodul Ștefan Báthory, probabil în aceeași perioadă cu numirea lui Ștefan Tompa ca ban. De altfel, după cum lasă să se întrevadă din particula sa

acestora I- II,” *Studii și Materiale de Istorie Medie XVI* (1998): 240 și *Studii și Materiale de Istorie Medie XVII* (1999).

⁶ Costin Feneșan, “Ioan Kendei, Ioan Glesán și Nikola Crepović – fideles pragmatici în lupta pentru stăpânirea Transilvaniei și a Banatului (mijlocul secolului al XVI-lea),” *Banatica* 26 (2016): 314–316; Ibid., “Întregiri și îndreptări la istoria banilor de Caransebeș și Lugoj (sec. XVI-XVII),” *Analele Banatului XVI* (2008): 187–191; Pentru lista banilor a se vedea și Sorin Bulboacă, *Structuri politice și confesionale în Banatul Lugojuului și Caransebeșului (1552–1658)* I (Arad: “Vasile Goldiș” University Press, 2011), 108–125, unde în mod eronat Ștefan Tompa este considerat “nobil român bănățean” (115).

⁷ Țigău, “Banii.”

⁸ Feneșan, “Întregiri,” 189.

⁹ Ibid.

¹⁰ Conform documentului, omucideea s-a petrecut într-o duminică din apropierea sărbătorii Sf. Apostol Iacob (25 iulie). Dacă este vorba de duminica dinainte de sărbătoare, omorul a avut loc pe 21 iulie, dacă e duminica de după sărbătoare, fapta s-a petrecut în 28 iulie.

nobiliară, Andrei literatul se trăgea din Diviciori, comitatul Cluj, nefiind exclus ca inițial să fi fost una dintre persoanele apropiate banului, ce l-au însoțit în zona bănățeană după numirea în funcție. Dezacordul dintre Ștefan Tompa și Andrei literatul pare să fi survenit cu ceva vreme înaintea declanșării anchetelor princiare. Nu vom ști niciodată ce a determinat conflictul dintre cei doi funcționari, însă urmările sale au condus spre asasinare și procesul amintit. În luna mai a anului 1577 se prezentau la Lugoj cei doi reprezentanți ai principelui, veniți, așa cum menționam, să investigheze comportamentul abuziv al banului Tompa. Așa cum lasă documentul procesului să se înțeleagă, Andrei literatul a fost una dintre persoanele care au reclamat autorității centrale purtarea neomenoasă a banului. În plus, el a continuat acuzațiile și în fața celor doi comisari princiari, fapt în măsură să sporească mânia demnitarului care ocupa cea mai înaltă funcție din banat. Aparent, prin intervenția reprezentanților princiari, cei doi oficiali s-au împăcat, fiind după aceea, potrivit mărturiei avocatului lui Tompa, în bune relații. Împăcarea celor doi era însă numai de fațadă. Vechile resentimente au reapărut, astfel că în a doua jumătate a lunii iulie Andrei literatul era atacat în casa sa din Lugoj de către mai mulți locuitori, ucis, iar cadavrul târât în piața publică la locul de execuții. Uciderea barbară a lui Andrei, în loc să provoace reacția imediată a autorităților abilitate, a dezlănțuit pornirile adversarilor săi. Potrivit mărturiei procuratorului familiei, banul Tompa a fost primul care a exultat, el fiind de altfel instigatorul crimei, cel care a mobilizat oamenii să-i atace adversarul. În loc să-i pedepsească pe ucigașii cunoscuți, Ștefan Tompa le-a dat acestora un vas cu vin, răsplătindu-i pentru că l-au scăpat de un inamic incomod. Cel puțin aceasta este varianta acuzării, procuratorul afirmând că o poate susține cu mărturia unor persoane demne de tot respectul. Acuzații grave, fără îndoială, dar dacă este să analizăm comportamentul anterior al banului, așa cum răzbate din raportul comisarilor princiari, uciderea lui Andrei literatul la instigațiile sale nu pare ieșită din comun.

Apărătorul lui Ștefan Tompa prezintă în fața curții de judecată o altă variantă. E drept că Andrei literatul a fost omorât, dar banul nu a avut nicio vină, cu toate că cel ucis de violența mulțimii a complotat împotriva sa ba la principe ba trimițând mesaje turcilor. Nici vorbă să fi incitat mulțimea, oamenii au fost revoltați de atitudinea lui Andrei și, în consecință, l-au ucis. Despre ce este vorba: ne-o spune tot procuratorul banului. Se pare că Andrei literatul a promis locuitorilor din Lugoj că va intermedia la principe obținerea unor anumite libertăți. Cum întreprinderea nu era tocmai ușoară, Andrei a luat vreo mie de florini de la plebe pentru a putea duce la bun sfârșit ceea ce și-a propus. Dar iată, anii au trecut și niciun rezultat, de aici nemulțumirea locuitorilor ce au căutat să se răzbune pe cel care i-a lăsat cu banii luați și fără nicio rezolvare. Nemulțumirea era și mai mare pentru că Andrei, în loc să se zbată pentru a obține libertățile promise, s-a folosit de banii lugojenilor pentru scopurile sale personale, dorind să obțină funcția de provisor. Ne putem gândi că, libertățile la care face referire procuratorul banului sunt de fapt reconfirmări ale unor privilegii obținute anterior de târgului Lugojului. Știm astfel că, în 1551 regina Isabela a confirmat orașului de pe valea Timișului dreptul de a avea blazon, simbolul heraldic fiind lupul.¹¹ Ulterior,

¹¹ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története* IV (Budapest: Athenaeum, 1883), 52–53.

după ce scandalul generat de banul Tompa se va estompa, spre finalul anului 1577, în 4 noiembrie, principele va confirma diverse drepturi ale lugojenilor în cadrul unui act ce conține douzeci și cinci de punte.¹² Până la urmă Lugojul a obținut ceea ce și-a dorit, însă numai după ce au dispărut de pe scena publică a banatului protagoniștii procesului.

Mărturiile celor două tabere merg de la acuzarea directă la complicitate criminală până la susținerea nevinovăției totale a banului în cazul acuzei de instigare la omor. Cert este că această crimă, indiferent dacă până la urmă s-a produs la instigarea banului, a sporit și mai mult resentimentele locuitorilor din zonă împotriva lui Ștefan Tompa. Sugestiile colaborării într-o formă sau alta cu turcii, menite să dea greutate unor acuze ajunse astfel la limita trădării, oferă indicii asupra unor posibile manevre politice ale demnitarilor aflați la frontiera sensibilă cu lumea otomană.

Din păcate, lipsa părții finale a documentului nu ne lasă posibilitatea de a surprinde decizia principelui în privința procesului. La data înfățișării în fața curții de judecată, Ștefan Tompa nu mai ocupa funcția de ban. Aproape sigur, scandalul generat de uciderea lui Andrei literatul a reprezentat un argument greu în destituirea sa din cea mai înaltă funcție a banatului. În 13 septembrie 1577 era numit în funcția de ban de Caransebeș-Lugoj Toma Thornyai, un nobil bănățean cu origini probabile românești.¹³ Numind un localnic, cunoscător al realităților din zonă, curtea princiară a dorit, probabil, să aplaneze disputele apărute în timpul anilor cât demnitatea de ban a fost deținută de Tompa. Despre acesta din urmă nu mai știm aproape nimic. A fost el pedepsit în vreun fel pentru implicarea în crima din Lugoj, în afară de pierderea funcției? A avut măcar de suferit anumite consecințe legale? Greu de spus. În orice caz nu a supraviețuit prea mult după demitere, pentru că, într-un document din 1579, era amintit fiul său Nicolae împreună cu mama sa, văduvă în acel moment.¹⁴ Soarta familiei lui Andrei literatul din Diviciori rămâne de asemenea o necunoscută. Rămași fără capul de familie, văduva și fiul său vor fi rămas în Lugoj, în casa și curtea nobiliară deținută acolo, continuându-și viața în anonimitatea din care au ieșit doar într-un moment nefericit.

Procesul dintre familia lui Andrei literatul de Diviciori și fostul ban Ștefan Tompa ne oferă posibilitatea de a investiga viața politică și socială a banatului de Caransebeș-Lugoj dincolo de paravanul oferit de cadrul formal. Deși au ocupat demnități publice, unii din oficialii de pe teritoriul bănățean au avut un comportament mai puțin adecvat funcției ocupate, fiind implicați în acțiuni menite să le asigure puterea ori bunăstarea personală. E o lume dominată de invidii, comploturi și răzbunări, duse până la anihilarea fizică a adversarului. Profilul oficialilor pricipatului, în special în acea zonă de frontieră, așa cum transpare din documentului procesului, pare departe de a fi unul ideal, fiind încadrabil în întregime comportamentului general uman, cu cu bune și rele, bazat mai degrabă pe stimuli emotivi decât animat de rațiunea de stat.

¹² T. Fejér, E. Rácz, A. Szász, ed., *Az Erdélyi fejedelmek királyi könyvek I (1569–1602)/Báthory Zsigmond királyi könyvek 1582–1602*, (Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2005), no. 99, 61–64.

¹³ Feneșan, "Întregiri," 189, 192; Bulboacă, *Structuri politice*, 117.

¹⁴ Lázár, *Erdély főispánjai*, 31.

ANEXA

[1577], 11 septembrie sau în zilele următoare, Alba Iulia

MNL OL, F 25 Miscellanea, fasc. 6, f. 76 (începutul textului) – f. 58v (partea de final a textului), sfârșitul documentului lipsește.

Nos, Christophorus Bathory, wayvoda Transsilvanus et Siculorum comes etc., damus pro memoria, quod nobis feria quarta proxima post festum Nativitatis beatissime Marie virginis proxime preteritur, ad quam videlicet diem et terminum causa nobilium domine Helizabeth Czykma relictæ et Gabrielis, filii egregii olim Andree literati Dewechyeri, contra egregium Stephanum Thompa de Zentthmihalthelke alias banum districtus Karansebes ratione interemptionis prefati condam Andree literati Dewechyeri habita et intentata ex speciali nostra comissione per nos fuerat prorogata, hic Albe Iulie una cum nonnullis dominis consiliaris nostris, regnique nobilibus, magistrisque nostris prothonotariis et iuratis assessoribus sedis nostre iudicarie pro revisione et discussione premissæ causæ tribunali consedentibus, Martinus Radowicz, pro annotatis domina Elizabeth relicta et Gabrielis, filio dicti condam Andree literati Dewechyeri ut actoribus ab una, ac Michael Baxas de Comadi pro prefato Stephano Thompa veluti in causa attracto ab altera partibus, utriusque cum sufficientes procuratoris mandato, vigore specialis mandati ex comissionis nostre in figura iudicii nostri comparentes, per earundem partim procuratoris premissa prius solemnī pretestatione super salva facultate progrediendis et regrediendis, pluraque se necesse fuerit addendum, tandem annotatus procurator dictorum actoris per modum actionis et acquisitionis sue contra annotatum in causa attractum proposuit eo modo, palam est et certo constat dominationis vestris omnibus quamadmodum Stephanus princeps, dominus Stephanus Dei gratia rex Polonie etc. alias waivoda huius regni Transilvanie, ex sua clementia precipuo officio videlicet banatui Karansebesiensis dignatus fuerit in causam attractus perficere, in quo officio etiam dominus princeps noster modernus eundem hactenus pacifice observavit et retinuit, sub cuius officiolatu et banatu prefatus Andreas Dewechyeri maritus actricis et genitor actoris vitam suam duxitque qui probe et fideliter eidem principi nostro prout conditionis et ordo sangroquirebat inservivit, sed idem Stephanus Thompa in causam attractus nescitur unde modis et quibus ductus arspectibus in quam dictus condam Andreas Dewechyeri nihil quicque deliquerat etiam vita suspensite ad faciem et a tergo eundem Andream literatum neci traditutam iure iurando affirmasset, idem itaque in causam attractus preconceptum suum virus et maleficus voletis exerere non ita diu circa festum videlicet Beati Iacobi Apostoli proxime preterito, uno dominicorum die, homicidas precipuos nuper Girginam, Paulum Michwitt presentes et alios absentis ad se clam vocarum et primum cum eisdem clam consularum cepisset, ipsisque tandem dimissis iidem homicide plebem concitassent, dictisque homicide plebeis in ipso tumultu prefuissent, et primo duo scives illius civitatis trucidasset, tandemque concitatem plebem ad domum et curiam nobilitariam dicti Andree literati Dewechyeri in oppido Lwgas comitatumque Zeoriniensis habitam destinasset, ipsemetque in causam attractus ex castello iniuxisset

et proclamasset, ut etiam eundem Andream literatum interfecerent. Sed idem in causam attractus nec his contentus non redens eundem Andream literatum interfectum fore, cadaver eiusdem ad publicam caedis locum in forum trahi iussisset, super eoque viso litatus ac gavisus fuisset, gaudioque exultans unum vas vini homicidis donasset, eisdemque et alia etiam dona promississet, quod suam voluntatem in suam gratiam peregrissent, ob hoc idem in causam attractus tanto officioluti preexistens dictum Andream literatum Dewechyeri animo deliberato interimi facere salvo iure et libertate sua nobilitari minime potuisset. Et quia hoc deliberatum homicidium patrasset, ideo penam in generali decreto superinde expressam sibi ex parte eiusdem in causam attracti de regni postulavit. Et hec sic facta fore exhibitione quarundam prolixarum literarum atestationalium nobilium Nicolai Rakowiczay, Ludovici Fiat, Francisci ac Petri Krichyoway et Casparis Chyerbycza se comproburos (si in causam attractus negant) asserebat, quo percepto annotatus procurator in causam attracti ad premissam actionem et acquisitionem procuratores actorum responsionem suam nativam sermone conscriptam sub hac forma et sensu exhibuit. Et hic rationibus actionem procuratorum actorum reffellere et se defendere voluit, quod primo quantum ad minas attinet quibus predictum Andream literatum superstitem tam ad faciem quam a tergo interventione invitatum fuisse allegaret, idem in causam attractus ipsas quidem minas fecisse non negaret, nam idem Andreas literatus varias technas contra eidem in causam attractum coram principe et suis commissarios movisset. Et quamvis ad faciem dicti in causam attracti amicum se simulavisset tamen volens cum officio suo turbare, a tergo e clam illi varias insidias et technas quam sepeissime construere non destinasset et ad Turcas etiam varios legatos mittere et ipsum in causam attractum illis proderet non fuisset veritus, verbis quoque sepe retulisset, quod prope diem aut in causam attractus non fungetur officio banatus nec ibi commorabitur, aut ipse Andreas videlicet literatus ibidem non (...)¹ idem itaque in causam attractus (...)¹, ex huius modi dessidiis et factionibus tota illius districtus terra quoquomodo in manus Turcarum deveniat, igitur illa minates fuisset nece et omnibus ut ab huius modi technis et factionibus desisteret. Et licet autem huiusmodi minas et territamenta idem in causam attractum fecisset, antea tamen coram dominis commissariis principis qui pro tunc ibidem constituti fuissent et in sedando tumultu priorem laborassent opera et intercessione, persuasioneque eorundem commissariorem stipulatis manibus concordassent et sibi invicem in causam attractos et Andreas literatus reconciliari fuissent. Et post ipsam reconciliationem non fuisset eliminatus sed semper amicis et familiaribus verbis eundem alloquutus fuisset et pridie eiusdem dieique quo trucidatus fuit per plebeos cum de concione una fuissent egressi eundem Andream literatum familiariter alloquutus fuisset, ubi autem in causam attractum cum homicidis tractasse et consultasse (...)¹ ipsum in causam attractum ad concitans plebem eosdem homicidas misisse affirmaret, idem in causam attractus cum eidem minime consultasset, nam ante trucidationem nec oculis quidem eos vidisset, nec eius farini homines illi fuissent, cum quibus in causam attractus consultare debuisset. Sed postquam dictus Andreas literatus trucidatus fuisset, plebei ex campo, in quem post fecimus patratum convenerant, legatos ad ipsum in causam attractum mississent, sed nec illi fuissent, dicti homicide quos actoris procurator in actionem

specificasset, author autem necis Andree literati idem in causam attractus non fuisset, nec occasionem illius neci subministrasset, nec plebem ad id concitasset, sed causa mortis necis sue ea fuisset, quod cives et inhabitatoris plebei eiusdem oppidi Lwgas volentes libertatem a principe impetrare, dictus Andrea literatus ipsis se sponte obtulisset se coram principe pro libertate eorundem laborantur et intercessentur et eandem libertatem impertraturum, in quod negotium perficerentur et ad effectum productis dicti Lwgasiensis non mediocrem expensarum summam iam ab annis aliquot in sumpsisissent ferme ad sesqui mille florenis summam exposuissent, quas expensas manibus eisdem Andree literati presentim suppeditassent. Et cum percepissent et vidissent, quod idem Andreas literatus ad annis aliquot efficere nihil posset, hocque intellexissent, quod expensis ipsorum communibus non publicam libertatem sed privatum suum commodum acquisivisset, privatisque commodis assequiundis studuisset nam apud principem de officio provisoratus et aliis subsidiis sibi conferendis laborasset publice autem libertatis impetrationem pretermisisset, nec pro ut debuisset prosequutus fuisset, expensasque eorum dilapidasset et pesundasset. Itaque hac e causa plebea vindicta et irra perciti, eundem Andream literatum et etiam reliquos huius facti socios interevisent, cum alio qui etiam videm interfecti homines varias distractiones et dissidia sepe inter plebeos concitaverint. Caeterum ex verbis etiam ex ore proprio actricis prolatis manifeste constaret ipsum in causam attractum non fuisse authorem necis mariti sui, nam retulissent Martinum Fawr alterumque Martinum literatum fuisse authores necis, testes etiam in causam attracti eam causam mortis sue faterentur et exponerent, quod videlicet nulla relatione accepta a principe semper reversus fuerit. Deinde ubi asserit, quod in causam attractus dictis homicides ex castello manibus annuisset et nutum fecisset, nutavit quidem manibus sed non eo fine ut Andreas literatus interficeretur, nam iam trucidatus fuerat cum ipse in causam attractus nutacisset, sed ut ab huius modi digladiatione cessarent, nec tantum facinus ulterioris continuarent cum et ipsemet quoque in causam attractus eosdem veritas fuisset et formidasset ne et in ipsum aliquid inibi commiterentur. Ideo etiam illis vas vini dedisset et aliam dona etiam promississet ut iterum cesarent, quod interim coniugem suam et liberos sub hac pretextum dimittere posset, vel illos homicidas et malefactores in castellum allicere ibique captivare eos posset ne aliqua ratione ulterius serperet Turcasque qui usu procul illius distarent quovismodo concitarent, totamque terram illam pessundarent quandoquidem dicti plebei post patratum facinus in campum condescendissent. Illucque in castellum ad in causam attractum legatos mississent et in causam attractus minati fuissent, quod si in ipsos ob neces dictorum hominum consurgeret vel aliquid apeliri (...) ¹ castellum Turcis dederent et sic natu percussus per servitorem suum eosdem assecurasset se non inpediterum eos et ad fidem ipsius de campo revocasset in oppidum, ingressique castellum circumvalassent et Franciscum Modlina, Martinum Zabo, Valentinum Sarga et Emericum Dombrona, qui in castello profugerant dicti plebei ad eodem in causam attracto rogitassent, ut illis redderet et exmitteret, quia et illos voluerunt trucidare quod si id facere in causam attractus recusaret magnum periculum hinc sub secuturum ipsi plebei prebentissent. Ideo igitur idem in causam attractus ipsis annuisset et se expensis eisdem plebeos in requirenda libertate ipsorum sublevatur

variaque dona eisdem promississet ut seditio et tumultus cessaret, nec amplius facinoris patrant ubi autem procurator actoris dicent, quod in publicum theatrum et supplicii locum cadaver eiusdem Andree literati protrahi fecisset, in causam attractus id minime iussisset fieri, sed plebei et cives ex publico consensu more solito fecissent, ubi etiam proclamari curassent, quod quicumque publice libertatis proditores et transgressores fuerint similem sortientur ementum, qui omnia idem in causam attractus pre(...) ¹ paratus esset in instanti. Ideo in tota premissa actione et acquisitione actorum idem in causam attractus innocens esset, penitus et immunis actorisque ind dictam prosequerentur actionem et his dictis in comprobationem premissae responsionis et assertionis sue exhibuit quasdam literas attestationales nobilium Ioannis Symon, auricampsores et Francisci Bazarad, castellani et Nicolai Toth Caransebesiensis, quibus sic habitis prescriptisque literis autrisque attestationales utriusque partis diligenter perlectis et ad annuissimam examinationem prefati tamen partim procuratoris per nos premissis iuris aequitatem, iusticieque complementum supplicarunt largiri. Unde nos habito super inde prefatorum dominorum consiliariorum regnique nobilium, magistrorumque, protonotarum et iuratorum assessorum sedis nostre iudicarie nobiscum in discussione et examine presentis causae constitutoris et existentis consilio prematuro et (...) ¹ deliberatione. Quia dicti actrix et actor ipsorum actionem et acquisitionem sufficientem minime conprobasset in causam attractus vero... ².

1. Documentul deteriorat sau ilizibil.

2. Până aici se păstrează documentul.

A MURDER, A LAWSUIT AND A DEPOSITION. DISPUTES OF SOME TRANSYLVANIAN OFFICIALS IN THE BANAT OF CARANSEBEȘ- LUGOJ IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Abstract

The record of a trial in 1577 offers us the opportunity to investigate the disputes between two officials in the banat of Caransebeș-Lugoj. Stephen Tomșa, the former ban was accused to have instigated to killing Andrei the Literate of Diviciori. Both the accuser and the counsel's depositions show a series of enmities between the two ones given the power control and their personal interests in.

Apart from the official frame, there was a world involved in complots, denunciations and vengeance that finally degenerated in murder. Andrei the Literate's assassination came in addition to sufficient unfavorable previous reports the princely court had received relating to ban Stephen Tomșa. We do not know how the lawsuit ended and how its legal results show, as the final part of the document (in annexes) is missing, but Stephen Tomșa was discharged and his possible involvement in the named assassination undoubtedly contributed to. In the light of this document the Transylvanian officials' profile seems to be far from an ideal one, but proceeding rather from emotional stimuli than animated by the state cause, especially in the borderland of the Banat.

“...ER BLIEB MIT SEINEM HOF MEHR, ALS ES DIE KLAUSENBURGER PRIVILEGIEN UND SITTEN ERLAUBTEN”. ÜBERLEGUNGEN ZUR STÄNDE-UND RELIGIONSPOLITIK VON GABRIEL BÁTHORY

*Edit Szegedi**

Schlüsselwörter: Gabriel Báthory, Klausenburg, Hermannstadt, Unitarismus, Szekler

Cuvinte cheie: Gabriel Báthory, Cluj, Sibiu, unitarism, secui

Als Gabriel Báthory am 6. April 1610 von Bistritz nach Klausenburg kam, blieb er mit seinem Hof sechs Tage lang in der Stadt, ließ sich und seinen Hof die Privilegien und Sitten der Stadt mißachtend bewirten. Diese Verletzung der städtischen Privilegien hätte eine Episode der Lokalgeschichte bleiben können, wenn die Hauptgestalt eben nicht Gabriel Báthory und das Jahr nicht 1610 gewesen wäre. Denn das Jahr 1610 gilt als Bruch in der politischen Ausrichtung des Fürsten¹, ausgelöst durch mehrere Faktoren, vornehmlich aber durch das von mehrheitlich katholischen Adligen gegen ihn geschmiedete Attentat von Sic/Szék. Der verlängerte Aufenthalt von Báthory in Klausenburg fällt in die Zeit zwischen dem Attentat und der Besetzung von Hermannstadt und deren Verwandlung in eine fürstliche Residenz², die als Dreh- und Angelpunkt seiner Politik gilt. Während das letztere Ereignis – wie auch die Persönlichkeit des Fürsten – in der Literatur kontrovers diskutiert wurde und wird³, bleibt die Haltung von Báthory gegenüber Klausenburg im Schatten der Hermannstädter Ereignisse.

Die vorliegende Arbeit hat zwei Anliegen: erstens, die Rolle von Klausenburg

* Universitatea Babeş Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ Ildikó Horn, “Báthory Gábor belpolitikája (Die Innenpolitik von Gabriel Báthory),” in K. Papp, A. Jeney-Tóth, A. Ulrich, Hg., *Báthory Gábor és kora (Gabriel Báthory und seine Zeit)* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 149.

² Die klassische Beschreibung ist in der Siebenbürgischen Chronik von Georg Kraus zu finden, “Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665,” in *Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichtsquellen*, Erste Abteilung. *Scriptores*, Bd. III (Wien: Kaiserlich-Königliche Staatsdruckerei, 1862), 8–41; vgl. Johannes Höchsmann, “Die Veranlassung zu der engeren Verbrüderung der Sachsen in Siebenbürgen im Jahre 1613, und deren Folgen,” in *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge III (1858), 208–213.

³ Vgl. István Bársony, “Báthory Gábor alakja a történetírásban (Die Gestalt von Gabriel Báthory in der Geschichtsschreibung),” in *Báthory Gábor és kora*, 11–28.

in der Politik von Gabriel Báthory als Vor- und Nachspiel zu Hermannstadt hervorzuheben; zweitens, die Politik von Gabriel Báthory gegenüber Klausenburg und Hermannstadt in einen Prozess einzufügen, der vor Gabriel Báthory begann und den seine Nachfolger in veränderten Formen weiterführten, nämlich die Vereinfachung der Stände- und Konfessionsstruktur des Fürstentums Siebenbürgens, einerseits durch das *de facto* Verschwinden der Szekler als eigenständig handelnde politische Körperschaft und andererseits durch die Versuche, das System der rezipierten Religionen zu hintergehen und zu untergraben.

Die Ansätze zur Untersuchung liefern die Erkenntnisse und Fragestellungen von Meinolf Arens und Ildikó Horn. Meinolf Arens betrachtet die Besetzung und Verwandlung von Hermannstadt in eine Fürstenresidenz als eine normale politische Handlung des frühen Absolutismus:

“Der insbesondere von der siebenbürgisch-sächsischen Forschung – etwa von Maja Philippi in ihrer Biographie über den Kronstädter Stadtrichter Michael Weiss – wiederholt mißverstandene und nur als barbarischen gegen die Sachsen auch als ethnische Gruppe gerichteten Akt eines herrschsüchtigen ungarischen Adligen dargestellte Versuch Gabriel Báthorys, neben Hermannstadt anstelle des völlig verwüsteten Weißenburg als geplante fürstliche Residenzstadt in den Jahren 1610–1613 auch Kronstadt mit Gewalt direkt der fürstlichen Sicht der Versuche der Habsburger in den vorausgegangenen Jahren, Ähnliches zu erreichen. Gabriel Báthory handelte, wie die höfisch geprägten Amtsträger des Erzhauses, als typischer Vertreter eines zum Absolutismus neigenden Herrschers im Zeitalter des Barock, der in den mittelalterlich geprägten Strukturen seines Herrschaftsbereiches einen Anachronismus und ein Hemmnis für seine Ambitionen sah. Es wäre einmal der Frage nachzugehen, inwieweit die Bemühungen der Habsburger, absolutistische Staatsvorstellungen in Ungarn durchzusetzen, inspirierend auf die Staatsvorstellungen der siebenbürgischen Fürsten nach 1608 eingewirkt haben”.⁴

Meinolf Arens steht somit in der Tradition etwa eines Sándor Szilágyi, der die Besetzung und Verwandlung von Hermannstadt in eine Residenz als Tyrannei betrachtet, weil sie ein Versuch war, die Grundlagen des Fürstentums mit Gewalt außer Kraft zu setzen, erklärte aber gleichzeitig er den Schritt aus der politischen Logik von Gabriel Báthory heraus, nämlich die Notwendigkeit eines vereinheitlichten und einigen Vaterlandes, das als Hinterland für die polnischen Pläne des Fürsten dienen sollte.⁵

Ildikó Horn bestreitet die Existenz einer statischen Sachsenpolitik bei Gabriel Báthory und stellt diese in Beziehung zu seiner Szeklerpolitik: “Wenn wir die Sachsen- und die Szeklerpolitik miteinander vergleichen, dann könnte sich die Vermutung, daß die Hauptabsicht von Báthory die Grundlegung der absoluten Fürstenmacht war, tatsächlich

⁴ Meinolf Arens, *Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband* (Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2001), 132.

⁵ Sándor Szilágyi, *Báthory Gábor fejedelem története* (Die Geschichte von Báthory Gábor) (Pest, 1867), 105.

bestätigen“.⁶ Die Zerschlagung der sächsischen Autonomie und die reale Intention seiner Szeklerpolitik sind eng miteinander verwoben, denn “während er sich bemühte, die Szekler militärisch maximal auszunutzen, machte er ihre Lage als staatstragende Nation unmöglich und erreichte, daß das Szeklertum als eigenständige politische Kraft aufhörte zu existieren”, auch wenn die Betroffenen das nicht so wahrgenommen hatten.⁷

1. Klausenburg als Vor- und Nachspiel von Hermannstadt

Kaum einer der Fürsten Siebenbürgens pflegte solch eine widersprüchliche Beziehung zu Klausenburg wie Gabriel Báthory.⁸ Seine Haltung gegenüber Klausenburg widerspiegelt seine politische Persönlichkeit in einem viel größeren Maße als seine Hermannstadt- oder Kronstadtspolitik: für das Proprium der Innenpolitik sowie des Denkens von Gabriel Báthory bietet Klausenburg mehr Anhaltspunkte als die beiden sächsischen Städte, da Klausenburg Báthorys politische Karriere als Fürst im wahrsten Sinne des Wortes von Anfang bis Ende begleitete.

Zuallererst im chronologischen Sinn: Auf dem Klausenburger Landtag legte er seinen Fürsteneid ab, in dem er gelobte, das politische, religiöse und juristische System des Fürstentums zu achten, was auch selbstverständlich die Einhaltung der städtischen Freiheit miteinbezog.⁹ Gabriel Báthory war der erste Fürst, unter dessen *Conditiones* sich auch die Erhaltung der szeklerischen Freiheiten befand.¹⁰ Und Klausenburg, das bis 1611 Gabriel Báthory eher freundlich, oder zumindest nicht feindlich gegenüberstand, verschloss am 5. Oktober 1613 seine Tore vor dem fliehenden Fürsten und trieb ihn somit in die Arme seiner Mörder.¹¹

Zweitens inhaltlich: In der Geschichte der wechselvollen Beziehung zwischen Klausenburg und Gabriel Báthory bedeutete das Jahr 1611 einen Bruch¹², wobei hervorgehoben wird, daß es von aller Anfang an warnende Zeichen gegeben habe, die aber der Klausenburger Rat ignorierte.¹³ Klausenburg steht also in größerem Maße als Hermannstadt für die Wechselhaftigkeit der Politik von Gabriel Báthory, da die Stadt,

⁶ Horn, “Báthory Gábor,” 150.

⁷ Ibid.

⁸ Annamária Jeney-Tóth, “Báthory Gábor familiárisai. Kisértlet egy udvari csoport rekonstrukciójára (Die Familiares von Gabriel Báthory. Versuch zur Rekonstruktion einer höfischen Gruppe),” in *Báthory Gábor és kora*, 175.

⁹ LT Klausenburg, 30. März–3. April 1608, *Formula iuramenti principis electi*, in Sándor Szilágyi, Hg., *Monumenta Comititalia Regnum Transilvaniae (MCRT)* Bd. VI, 98–99; vgl. Jeney-Tóth, “Báthory Gábor familiárisai,” 176.

¹⁰ “Ich schwöre bei dem lebendigen Gott, daß ich im besagten Reich und im Land befindlichen großen Herrn [...] das Szeklertum [...] in ihren rezipierten Religionen, freien Fürstenwahl [...] Freiheiten, Gesetzen, anerkannten Gepflogenheiten [...] erhalte”, *MCRT* VI, 98; vgl. Judit Balogh, “A székely társadalom Báthory Gábor korában (Die szeklerische Gesellschaft in der Zeit von Gabriel Báthory),” in *Báthory Gábor és kora*, 156.

¹¹ Jeney-Tóth, “Báthory Gábor familiárisai,” 178.

¹² András Kiss, “Báthory Gábor és a kolozsvári református ekklézsia megalakulása (Gabriel Báthory und die Entstehung der reformierten Gemeinde in Klausenburg),” in *Báthory Gábor és kora*, 298.

¹³ A. Kiss, “Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor (Klausenburg und die Báthorys: Sigismund

zumindest aus der Sicht der Zeitgenossen das gesamte Spektrum seines politischen Verhaltens erlebt und erlitten hatte.

Denn das Jahr 1611 bedeutete zwar für die Zeitgenossen einen Bruch, doch historischer Distanz betrachtet, wurde die "Beziehungskrise" schon im ersten Jahr der Herrschaft von Gabriel Báthory sichtbar. Mehr noch, die Vorgeschichte seiner fürstlichen Laufbahn, die Prager Zeit sowie seine Beziehungen zu den Haiducken Ostungarns, verhiess für Klausenburg als unitarische Stadt wenig Gutes, da die "Klausenburg-Politik" von Gabriel Báthory, anders als im Falle der sächsischen Städte, eine bedeutende konfessionelle Dimension hatte.¹⁴

Paradoxalerweise ist diese Dimension eben mit der konfessionellen Ambiguität des Fürsten verbunden, da seine genaue konfessionelle Zugehörigkeit nicht bekannt ist. Er stammte zwar aus der katholischen Báthory-Familie, wuchs aber in Ecsed, dem Stammsitz der calvinistischen Báthorys auf.¹⁵ In Prag galt er aber als Hoffnungsträger des Prager Hofes und des katholischen Adels, Zsigmond Forgács empfahl 1607 sogar seine Entsendung nach Siebenbürgen, da er als bekennender Katholik, mit besonderer Glaubenstreue und -stärke bekannt war.¹⁶ Báthory zeigte sich als kaisertreu und gut katholisch; "mehr wollte die Prager Regierung auch nicht und damit war Zsigmond Forgács auch zufrieden".¹⁷ Gabriel Báthory versprach die Restitution des Katholizismus wie auch des katholischen (vorreformatorischen) Kirchenbesitzes, die Unterwerfung unter die ungarische Krone, treuen Dienst dem Erzhaus sowie die Rückgabe der *Partes* an Ungarn.¹⁸

Für die Sicherung der Macht jedoch, wie auch für seine polnischen Pläne¹⁹ war hingegen die bedingungslose Unterstützung der Haiducken notwendig.²⁰ Die Haiducken waren aber streng calvinistisch, so daß er in der Vereinbarung mit dem Hauptmann der Haiducken gelobte, bei seinem reformierten Glauben zu bleiben, ihn zu fördern und die Ketzer und Papisten zu bekämpfen.²¹

und Gabriel)," in S. Galambos, E. Kujbusné Mecsei, Hg., *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv [Jahrbuch des Archivs von Szabolcs-Szatmár-Bereg]* XVII (Nyíregyháza, 2006), 332.

¹⁴ Vgl. aber "Wir haben ebenfalls beschlossen, daß sowohl in der Gegenwart als auch in der Abwesenheit die Pfarrer der Religion Eurer Hoheit in der Kirche frei predigen dürfen. Der Prediger der Sachsen soll aber ihre Zeremonien auf eine Weise und zu einer Zeit alternatim festlegen wie in Kaschau, damit sie die Zeit der ungarischen Prediger einhalten", LT Hermannstadt, 17.–20. Dezember 1610, Art. 5 in MCRT VI, 199.

¹⁵ Szilágyi, *Báthory Gábor fejedelem története*, 81; Kiss, "Kolozsvár és a Báthoryak," 330.

¹⁶ Forgács an Strahlendorff, 17. Juli 1607, MCRT V, 345, Anm. 3.

¹⁷ Ibid, 346.

¹⁸ *Offert restitutionem religionis catholicae bonorum ecclesiasticorum, offert perpetuam submissionem et dependentiam a corona Hungariae, offert studium et fidele servitium inclityae domui Austriacae, offert tot comitatus, quos ab Hungaria abruptos longa serie annorum principes Transilvaniae possiderunt.* Forgács an Strahlendorff, 17. Juli 1607, MCRT V, 347, Anm. 3.

¹⁹ Judit Balogh, *Székelyföldi karrierék. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16.–17. században (Szeklerländische Karrieren. Die Machterwerbungsmöglichkeiten für den Oderheller Adel im 16.–17. Jahrhundert)* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 143; Kiss, "Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia," 295.

²⁰ Kiss, "Báthory Gábor," 295.

²¹ Szilágyi, *Báthory Gábor fejedelem története*, 81; Kiss, "Báthory Gábor," 295; vgl. Kiss, "Kolozsvár

Beide Versprechen einzuhalten wäre unmöglich gewesen, denn sie widersprachen einander. Aber auch die Einhaltung auch nur eines der Versprechen hätte den Bestand des siebenbürgischen Staates selbst gefährdet. Die Restitution des vorreformatorischen Kirchengutes hätte das "infolge der Säkularisierung entstandene siebenbürgische System von Institutionen aufgelöst".²² Der den Haiducken geleistete Eid hätte das religionspolitische System des Fürstentums zunichte gemacht, da der Katholizismus zu den rezipierten Religionen gehörte. Die Wiederherstellung der Lage des vorreformatorischen Katholizismus wie auch die rücksichtslose Durchsetzung des Calvinismus wäre auf Kosten der Unitarier geschehen, da beide Konfessionen den Antitrinitarismus radikal ablehnten, so daß Klausenburg früher oder später zum Opfer der politischen Ambitionen von Gabriel Báthory geworden wäre.

Gabriel Báthory handelte schließlich als Reformierter. "Seine Laufbahn zeigte, daß für ihn die konfessionelle Zugehörigkeit nicht unbedingt ein Glaubekenntnis war, sondern auch seinen Machtziele diente".²³ Um seinen Glaubensernst öffentlich zu beweisen, d.h. die Unterstützung der Haiducken zu sichern, ließ er durch den Landtag eine reformierte Gemeinde in Klausenburg gründen.²⁴ Damit griff er auch in das bestehende siebenbürgische Rechtssystem ein, das den Fürsten nicht erlaubte, Konfessionsgemeinden nur aufgrund ihres Willens zu gründen. Dagegen sprach das Prinzip der *maior pars*, das auf dem Landtag 1581 verkündet wurde. Ursprünglich galt es nur für die Katholiken, um weitere Niederlassungen von Jesuiten zu verhindern. Der Landtagsartikel besagt, daß wenn eine Ortschaft den Fürsten um katholische Geistliche bittet, sollte eine ernannte Kommission feststellen, welche der Glaubensgemeinden größer ist, da Katholiken nur dann einen Geistlichen erhalten können, wenn sie die Mehrheit darstellen.²⁵ Das Prinzip, das inzwischen für alle Konfessionen galt, hätte

és a Báthoryak," 330.

²² Kiss, "Báthory Gábor," 295.

²³ Kiss, "Koložsvár és a Báthoryak," 330;

²⁴ Zur politischen Bedeutung der 1608/1609 gegründeten reformierten Gemeinde von Klausenburg vgl. Anikó Szász, "A kolozsvári református egyházközség világi tisztségviselői a 17. század második felében (Die weltlichen Amtsträger der Klausenburger reformierten Kirchengemeinde in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts)," in: V. Dáné, T. Oborni, G. Sípos, Hg., "...éltünk mi sokáig „két hazában„," Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére ("... wir haben lange in „zwei Vaterländern„, gelebt". FS zu Ehren des 90-jährigen Kiss András) (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 301.

²⁵ "Über die Angelegenheit der Religion haben wir beschlossen, daß, da Seine Hoheit bis auf den heutigen Tag die Lehrer römischen Glaubens nach Monostor und Klausenburg gebracht hat, um die Jugend zu unterweisen, und auch in Weißenburg das Kloster nach seinem Gewissen und Bekenntnis ihnen, doctoribus scilicet collegij societatis Jesu, verliehen hat, soll Seine Hoheit mit den genannten Orten sich zufrieden geben und an andere Orte, seien es Städte oder Dörfer, solche Lehrer weder mit Gewalt noch mit Drohungen nirgends mehr ins Land bringen und ansiedeln, sondern an allen Orten und Kirchen sollen die alten Lehrer in ihrem friedlichen Zustand bleiben; aber so, daß wenn eine Stadt oder ein Dorf vom Fürsten einen Lehrer der römischen Religion zugehörig begehrten, soll Seine Hoheit von seinem Hof Würdenträger auswählen und ihnen in den Komitaten oder Stühlen, in denen die Supplicanten wohnen, je zwei Hauptleute als Gehilfen anstellen, die mit Briefen von Seiner Hoheit bestätigen, der wievielte Teil der Stadt oder des Dorfes den Doktor der römischen Religion begehre; welcher Teil als der größte gefunden wird, dem werde ein Lehrer nach seiner Größe gegeben [...]; aber

die Entstehung einer reformierten Gemeinde in Klausenburg verhindert, da die Reformierten, die seit 1598 erneut in Klausenburg lebten, eine kleine Minderheit bildeten. Gerade deshalb umging Báthory das Prinzip, indem der im September 1608 in Klausenburg tagende Landtag beschloß, einen reformierten Pfarrer in die Stadt zu bringen, der an einem vom Fürsten zugewiesenen Ort Gottesdienst halte.²⁶ 1609 wurde die leerstehende Kirche des ehemaligen Dominikanerklosters den Reformierten zugewiesen.²⁷

In diesem Kontext entstand ein Protestschreiben des Klausenburger Rates gegen die Absicht des Fürsten, unter dem Vorwand des Sabbatarianismus die unitarische Kirche und Schule zu besetzen und zu versiegeln:

“Gnädiger Fürst, wir haben erfahren, daß manche uns übel Gesinnte unsere Stadt vor Eurer Hoheit als Sabbatarier angeklagt und gesagt hätten, wir wären jüdischen Glaubens, weshalb Eure Hoheit sich empört habe und unsere Kirche und Schule besetzen und versiegeln wollte: deshalb müssen wir uns an Ihre Hoheit als unseren gnädigen Fürsten wenden, weil wir weder Sabbatarier noch jüdischen Glaubens sind und wir halten es mit keinerlei Artikel der [genannten] Glauben und Religionen, sondern mit der ganzen Christenheit, mit der unser Glaube in seinen Fundamenten aus den Schriften der Evangelisten und Propheten übereinstimmt, weil wir die Taufe wie das Mahl des Herren gemäß der Lehre Jesu Christi, seinen Jüngern und Evangelisten spenden, und unseren Glauben, den auch die früheren christlichen Fürsten eingehalten haben und in dem wir seit unserer Kindheit aufwuchsen und erzogen wurden, eifrig achten und den allmächtigen ewigen Gott den Vater und seinen eingeborenen Sohn Jesus Christus loben: und wir hoffen auf die Herrlichkeit und das heilsame ewige Leben, das vom Heiligen Geist besiegelt wird.

Wir bitten deshalb Eure Hoheit als unseren gnädigen Herrn und Fürsten im Namen und für die Liebe des großen Gottes, daß Eure Hoheit als gottesfürchtiger Fürst gnädig an uns handle und uns bei unserer gewohnten und angenommenen Religion und [unserem] Bekenntnis erhalte und es auch anderen nicht erlaube, sie zu stören, und wir werden es Eurer Hoheit in unserem Leben mit Treue vergelten, damit wir Gott für diese Eure Gnade dank sagen und loben können, daß er Eurer Hoheit und Euren Nachkommen und den Kindeskindern in allen Sachen und Handlungen Glück schenke und ein gutes Gedächtnis ermögliche.

Wir erwarten von Eurer Hoheit eine gnädige und gute [gerechte] Antwort
Humilima Supplicatio Judic. Et Jur. Civium ac totis Universitatis Civitatis Colosvar ad Illumam Cels. Herrn”²⁸

Das Gerücht, die Klausenburger Unitarier seien eigentlich Sabbatarier, hatte eine

für 10 oder 20 Leute oder auch mehr, die weniger sind als die übrige Gesellschaft, sollten weder Städte noch Dörfer belästigt werden”, Landtag Klausenburg, 1.–10. Mai 1581, *MCRT* III, 157.

²⁶ Landtag Klausenburg, 21.–27. September 1608, *MCRT* VI, 111.

²⁷ Kiss, “Kolozsvár és a Báthoryak,” 332.

²⁸ “A kolozsvári tanács tiltakozása a szombatosság ellen 1608 v. 1609-ben (Protest des Klausenburger Rats gegen den Sabbatarianismus 1608 oder 1609),” *Keresztény Magvető* XXI, Nr. 6 (1886): 349–351.

schwerwiegende politische Bedeutung, da der Sabbatarianismus 1606 von der unitarischen Synode ausgeschlossen und vom reformierten Fürsten Sigismund Rákóczy verboten wurde.²⁹ Die Stadt und die unitarische Kirche konnten somit in existentielle Gefahr geraten. Gabriel Báthory hatte seine Absicht in diesem Sinne zwar nicht ausgeführt, stellte aber ein Muster für seine Nachfolger im Amt auf, wenn sie den Unitarismus bekämpfen wollten. Der Sabbatarianismus-Verdacht diente sowohl für Gabriel Bethlen als auch Georg Rákóczy I. dazu, die unitarische Kirche anzugreifen³⁰, da diese als rezipierte Religion nicht aufgelöst werden konnte.³¹ Der Vorwurf des Sabbatarianismus war zugleich ein Angriff gegen Klausenburg als Bastion des Unitarismus.³² Der Protest des Stadtrates, so theologisch er auch formuliert sein mag, hatte eine unüberhörbare politische Dimension, da die Absicht des Fürsten nicht nur Institutionen der unitarischen Kirche, sondern auch die städtischen Freiheiten von Klausenburg getroffen hätte.

1609 erhielt die reformierte Gemeinde formell die leerstehende Dominikanerkirche³³, die Schenkung und Eintragung wurde allerdings verzögert, wahrscheinlich weil der Fürst die Stadt nicht unnötig provozieren wollte.³⁴ In diesem Kontext erhält der "verlängerte" Aufenthalt von Gabriel Báthory, über den der Chronist Segesvári berichtet, eine andere Qualität. Der Fürst, der durch die Grundlegung der reformierten Gemeinde schon in das Stadtleben eingegriffen hatte, stellte die Grenzen der städtischen Privilegien im wahrsten Sinne des Wortes auf die Probe: wie lange konnten die Stadtfreiheiten verletzt werden, ohne daß die Stadt reagiert? In diesem Sinne kann Klausenburg als Vorspiel für Hermannstadt, gewissermaßen als dessen Generalprobe betrachtet werden.

1611 wurde Klausenburg von der Rache des Fürsten heimgesucht, was zum offenen Bruch in der Beziehung zwischen Klausenburg und Gabriel Báthory führte.

²⁹ Kelemen Gál, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900) (Geschichte des Klausenburger unitarischen Kollges (1568–1900))* (Kolozsvár: Minerva, 1935), 60.

³⁰ J. Kénosi Tözsér, I. Uzoni Fosztó, *Az erdélyi unitárius egyház története (Geschichte der unitarischen Kirche in Siebenbürgen)* II (Kolozsvár: Gloria, 2009), 51–56; Elek Jakab, *Kolozsvár története (Die Geschichte von Klausenburg)* II (Budapest, 1888), 560, 640–647; Sándor Kovács, "Bethlen Gábor az unitárius egyháztörténet-írásban (Gabriel Bethlen in der unitarischen Kirchengeschichtsschreibung)," in V. Dáné, I. Horn, M. Lupescu Makó, T. Obron, E. Rűsz-Fogarasi, G. Sipos, Hgg., *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai (Bethlens Siebenbürgen, Siebenbürgens Bethlen. Studien der zu Ehren des 400jährigen Jubiläums der Thronbesteigung von Gabriel Bethlen organisierten Konferenz)* (Kolozsvár/ Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum Egyesület/ Societatea Muzeului Ardelean, 2014), 383–385.

³¹ "Ich habe, als ich die Herrschaft antrat, gelobt, daß jeder Stand seine freie Religion habe. Ich hasse die Arianer (Unitarier) über alles, und wenn ich gegen mein Gelöbniß handeln könnte, würde ich sie freudigst aus diesem Land jagen, aber ich halte meinen Eid", Gál Péter Bethlenhez Eszterházy Miklóstól küldetett követnek jelentése (Bericht von Péter Gál, Sendbote von Miklós Eszterházy an Bethlen), *MCRT* VIII, 143.

³² "Das politische Leben der Stadt Klausenburg und ihrer Bürger floß in dieser Zeit mit jener Siebenbürgens zusammen. Sie haben es nicht gesucht, die Umstände habe es gebracht," Jakab, *Kolozsvár története*, 490.

³³ Text der Urkunde vgl. Kiss, "Báthory Gábor," 302–304.

³⁴ *Ibid.*, 298.

Die Ereignisse, die dazu führten, waren die Belagerung der Stadt durch die Kaiserlichen unter der Führung von Sigismund Forgách, die vom 19. bis zum 25. Juli dauerte, als Klausenburg sich genötigt sah, die Tore zu öffnen. Anfang September wurde die Stadt von den Haiducken zurückerobert.³⁵ Klausenburg war nun der Rache von Gabriel Báthory preisgegeben.³⁶ In diesem Kontext kann die Urkunde aus dem Jahr 1612, mit der die 1609 geschenkte Kirche eingetragen wurde³⁷ auch als Racheakt des Fürsten interpretiert werden. Was 1609 nur besorgniserregend war, erinnerte 1611 an die Zeit von Basta.³⁸

Diese Sicht kommt im Protest zum Vorschein, den der Rat der Stadt 1613 an den neugewählten Fürsten Gabriel Bethlen übergab und in dem der Rat nicht nur die Rückerstattung des "Schulklosters" und der Kirche, sondern auch ein Verbot für calvinistische Geistliche in Klausenburg überhaupt forderte:

"Wir, der Richter von Klausenburg, zusammen mit den Königsrichtern, dem Rat und der Gesamtheit (Universitas) der Stadt, protestieren bei der Gelegenheit der Fürstenwahl, bevor Eure Hoheit den Eid vor dem Landtag dagegen, daß Gabriel Bathori, der vorherige Fürst, gegen unsere Union und unseren Privilegien unser Schulkloster gegen unseren Wunsch und Willen uns weggenommen und einen calvinistischen Pfarrer hineingestellt hatte, wodurch er die schöne Freiheit unserer Stadt mißachtete. Wir fordern von dem Landtag, daß, so wie bei anderen Städten, deren alte Freiheiten *vel in toto, vel in parte* übertreten wurden, in der Form des Fürsteneides stehe, daß Seine Hoheit die Privilegien wiederherstellt und aufbaut. Wir werden unsererseits den calvinischen Pfarrer in der Stadt nicht dulden und das Kloster in unsere Hände nehmen.

Alioquin, wenn der edle Landtag die Privilegien des Landes nicht in Betracht ziehen würde, dann werden wir gemäß unserer Union Sorge dafür tragen".³⁹

Der Protest ist in einem anderen Ton verfasst als der von 1608/1609, er ist kein Glaubensbekenntnis mehr, sondern ein rein politischer Text, in dem die Geste von Gabriel Báthory als ein Verstoß gegen die Gesetze der Stadt und des Landes gesehen werden. Diese Radikalisierung der Position von Klausenburg hatte aber auch einen anderen Grund, der in größerem Maße die Verflechtung von Religion und Politik an den Tag legt. Nach der Rückeroberung von Klausenburg durch die Haiducken wurde im März 1612 eine Untersuchung begonnen, um das Verhalten der Klausenburger während

³⁵ Kiss, "Koložsvár és a Báthoryak," 332

³⁶ Ibid., 333.

³⁷ Kiss, "Báthory Gábor," 304–308.

³⁸ Kiss, "Koložsvár és a Báthoryak," 333; für die gegen die Antitrinitarier gerichteten Maßnahmen der Basta-Zeit vgl. Gál, *A koložsvári unitárius kollégium*, 42–43; vgl. *Demetrii Napragy electi episcopi Transilvaniensis de Transilvanicis rebus ad sacratissimum caesaream regiamque maiestatem memoriale*, MCRT V, 167–168, 174.

³⁹ "A koložsvári tanács tiltakozása a koložsvári óvári unitárius iskola elvétele ellen 1613 (Protest des Klausenburger Rates gegen die Beschlagnahmung der unitarischen Schule in der Altstadt (Óvár) 1613)," *Keresztény Magvető* XXII/2 (1887): 113–115.

der Besatzung durch Forgách zu klären.⁴⁰ Die Eidesformulare, die an die Stadt gesendet wurden, enthielten den Eid ausdrücklich auf die "vollkommene Dreieinigkeit"⁴¹, was eine klare Verletzung der unitarischen Bürger der Stadt war.

Hinzu kamen die Verhandlungen von Tokaj zwischen den Vertretern des Königlichen Ungarns und Siebenbürgens, gemäß deren Gabriel Báthory "[...] das alte Haiduckentum [...], gleich nachdem der Winter vergangen ist, in seinen Herrschaftsbereich führen und ansiedeln und es so einrichten soll, daß es ihretwegen keine Kriege mehr geben werde".⁴² Der Rat der Stadt, der die Vereinbarung kannte, befürchtete, daß es die "Wahrscheinlichkeit [gab], daß der wutentbrannte Fürst, die "Gesetze" der Stadt mißachtend, Gläubige aus dem wegen seiner Grausamkeit berüchtigten Haiduckenvolk in der Stadt ansiedeln werde, um die reformierte Gemeinde zu stärken".⁴³

Eine andere Maßnahme war die Aufhebung des Verbotes des Häuserkaufes für Adlige, die von Lasten befreit wurden.⁴⁴ Letztere Maßnahme hatte aber nicht nur lokale Bedeutung sondern wies über Klausenburg hinaus auf alle Freistädte Siebenbürgens hin. Für Klausenburg aber gab es auch in diesem Fall eine konfessionelle Dimension angesichts der konfessionellen Zusammensetzung des siebenbürgischen Adels am Anfang des 17. Jhs.⁴⁵ Somit kann der Umgang von Gabriel Báthory mit Klausenburg als Nachspiel von Hermannstadt gesehen werden.

2. Das Verschwinden der Szekler als eigenständig handelnde politische Körperschaft

Gabriel Báthory war bei den Szeklern beliebt⁴⁶, denn die kurzfristigen Folgen seiner Maßnahmen kamen vielen Szeklern zugute.⁴⁷ Er gehört, genauso wie Sigismund

⁴⁰ Kiss, "Koložsvár és a Báthoryak," 333.

⁴¹ Ibid., 333.

⁴² Máté Sepsi Laczkó, "Lorándffi Mihály undvari concionatora Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624 (Chronik und Aufzeichnung erinnerungswürdiger vaterländischer Gegebenheiten des Sepsi Laczkó Máté, Hofprediger von Lorándffi Mihály)," in Imre Mikó, Hg., *Erdélyi történelmi adatok (Siebenbürgische historische Daten)* III (Koložsvár, 1858), 133–132.

⁴³ Kiss, "Koložsvár és a Báthoryak," 333.

⁴⁴ Ibid., 334.

⁴⁵ Ildikó Horn, "Le cercle de Farkas Kornis. Les stratégies des élites unitariennes (1575–1603)," in György Enyedi and *Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries* ("Studia Humanitatis", Publications of the Centre for Renaissance Research, 11) (Budapest: Balassi, 2000), 89, 91, 96–97; I. Horn, *Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története/ Glaube und Macht: die Geschichte des siebenbürgischen unitarischen Adels im 16. Jahrhundert* (Budapest: Balassi, 2009), 142–159; I. Horn, "Én creaturaim vagytok, édes híveim". Az erdélyi elit változásai Bethlen Gábor korában ("Ihr seid meine Creaturen, meine Lieben". Die Wandlungen der siebenbürgischen Elite in der Zeit von Gabriel Bethlen)," in *Bethlen Erdélye*, 200.

⁴⁶ Judit Balogh, "A székely társadalom," 153; vgl. László Nagy, *Tündérkert fejedelme (Der Fürst des Feengartens)* (Budapest: Zrínyi, 1988), 286–287.

⁴⁷ Horn, "Báthory Gábor belpolitikája," 150.

Báthory und Gabriel Bethlen zu denen, die versucht hatten, die Autonomie und die Freiheiten der Szekler – jene, über die sie vor 1562 verfügten – wieder einzuführen.⁴⁸ Wie bereits erwähnt, war Gabriel Báthory der erste Fürst von Siebenbürgen, der auch die Einhaltung der Szeklerfreiheiten bei seiner Amtseinführung gelobte. Trotzdem kommt Ildikó Horn zu dem Schluß – der übrigens auch von anderen geteilt, wenn auch nicht so radikal formuliert wird⁴⁹ –, daß Gabriel Báthory durch seine Politik die Szekler als eigenständige politische Kraft auflöste. Noch weniger scheint, auf dem ersten Blick zumindest, ihr Fazit einzuleuchten, daß seine Szekler- und Sachsenpolitik nur in Beziehung zueinander verstanden werden können.

Die Szeklerpolitik von Gabriel Báthory war in großem Maße von dem historischen Erbe geprägt, das seine Vorgänger hinterlassen hatten.⁵⁰ Um den Freiraum ermessen zu können, über den der Fürst in seiner Szeklerpolitik verfügte, ist eine kurze Darstellung der Entwicklung der Szeklernation im 16. Jh. notwendig.

Anders als im Falle der beiden anderen Nationen, der ungarischen und der sächsischen, bedeutete die Nation der Szekler bis zum Beginn des 16. Jhs. auch die Gesellschaft der Szekler schlechthin, weil sie nämlich alle Mitglieder der Gesellschaft und nicht nur die privilegierte Elite (ungarischer Adel) oder die freien Bewohner eines abgegrenzten Gebietes (Sachsen auf dem Königsboden umfasste). Diese Lage änderte sich schon im 15. Jh., so daß die Zentralgewalt eingreifen mußte, um die weitere Aufspaltung der Szeklergesellschaft, genauer das Abgleiten der gemeinen Szekler in die Hörigkeit und den Aufstieg einer adligen Elite zu verhindern.⁵¹ Das bedeutete, daß der kollektive Adel der Szekler sich nicht auf einige Adlige beschränken sollte, wie das am Anfang des 17. Jhs. schon der Fall war.⁵² Der Aufstieg einer adligen Elite war vom Hinabgleiten der gemeinen Szekler in die Hörigkeit begleitet, was die Kampffähigkeit der Szekler, deren Privilegien auf ihrer militärischen Rolle beruhte, bedeutend schwächte.⁵³ Andererseits wurde die Krise eben von der Veränderung der Kriegsführung ausgelöst, die die Rolle der Szekler und ihre Bedeutung im Staat verringerte:

“Der im Mittelalter ausgebildete solide Boden der Szekler ständischen Identität wurde ab dem 16. Jahrhundert immer unsicherer. Verursacht wurde dies von den geopolitischen Veränderungen und von der Veränderung der Kriegsführung. Der Wehrdienst,

⁴⁸ Judit Balogh, “Der Szekleradel in Siebenbürgen,” in Harald Roth, Hg., *Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe* (Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2009), 173.

⁴⁹ Ibid., 174; Mihály Gusztáv Hermann, *Secuii. Istorie, cultură, identitate* (Die Szekler. Geschichte, Kultur, Identität) (Mieciurea Ciuc: Pro Print, 2006), 77.

⁵⁰ zum Verhältnis der Szeklerpolitik von Gabriel Báthory zu der seines Vorgängers Sigismund Rákóczy vgl. Balogh, “Székelyföldi karrierék,” 143.

⁵¹ Hermann, *Secuii*, 37–59.

⁵² Balogh, “Der Szekleradel,” 172.

⁵³ Zsigmond Jakó, “Evoluția societății secuiești în secolele XIV–XVI (Die Entwicklung der Szeklergesellschaft im 14.–16. Jahrhundert),” in S. Benkő, L. Demény, K. Vekov, Hg., *Răscoala secuilor din 1595–1596 (Der Szekleraufstand 1595–1596)* (Bukarest: Kriterion, 1978), 41–42; Hermann, *Secuii*, 60–61.

den die Szekler als Dienst für ihre ständischen Privilegien leisteten, hatte nicht mehr das alte Geiwcht und die Führung des Landes versucht, die allmählich ohne Gegenleistung gebliebenen Privilegien einzuschränken.”⁵⁴

Der Aufstand von 1562 zeigte aber, daß es für den siebenbürgischen Staat lebensnotwendig war, die Szeklerfrage zu lösen: einerseits, weil das Konfliktpotential sehr groß war und von äußeren Kräften instrumentalisiert werden konnte⁵⁵, andererseits, weil der siebenbürgische Staat auf den Wehrdienst der Szekler nicht ganz verzichten konnte.⁵⁶ Die schwierige Aufgabe der Zentralgewalt bestand seitdem in der Lösung der Probleme der *communitas*, der gemeinen Szekler, bei der gleichzeitigen Stärkung der Szeklerelite und deren Indienstnahme durch die Fürsten.⁵⁷ Die Maßnahmen des Schäßburger Landtages von 1562 waren ambivalent, da einerseits die kollektiven Privilegien geschwächt wurden, andererseits aber der Versuch unternommen wurde, die gemeinen Szekler dem Mißbrauch des lokalen Adels zu entziehen und sie dem Fürsten zu unterstellen.⁵⁸

Eine bedeutende Konsequenz zeichnet sich ab, nämlich die Rolle der Zentralgewalt als Hauptakteur des Wandels in der Szeklergesellschaft⁵⁹, die sich auf Kosten der Szeklerautonomie konsolidiert.⁶⁰ Um den Prozeß der Hörigmachung aufzuhalten, mußte die kollektive Freiheit geopfert werden, was die *de facto* Auflösung der Szeklernation bedeutete. Für die Szekler waren die kollektive Freiheit wichtiger⁶¹, so daß die politische und soziale Realität und deren Wahrnehmung auseinanderklafften. Somit wurden die Errungenschaften des 16. Jhs, nämlich die individuelle Erlangung der Freiheiten durch Verdienste, die individuelle Emanzipation von Hörigen und der individuelle Aufstieg in den Adel⁶² von der Gemeinschaft der Szekler als Verlust wahrgenommen. Neben den konkreten Gründen, etwa die weitere Hörigmachung, einschließlich durch fürstliche Verschenkungen ganzer Dörfer⁶³, gab es andere symbolischer Natur, wie den Bau der beiden Burgen Székelytámadt (Der Szekler hat angegriffen) und Székelybánja (Der Szekler bereut), die sie an ihre Unterordnung erinnerte und sie gleichzeitig vor Aufständen warnte.⁶⁴

Der Aufstand von 1595–1596 sowie die militärische Unterstützung Michaels des Tapferen in den Jahren 1599–1600⁶⁵ legten die Unzufriedenheit der Szekler an den

⁵⁴ Hermann, “Die Szekler zwischen privilegiertem Stand und moderner ungarischer Nation,” in *Die Szekler*, 265.

⁵⁵ Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 41; Hermann, *Secuii*, 65.

⁵⁶ Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 42, 51; Hermann, *Secuii*, 61.

⁵⁷ Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 41; Hermann, *Secuii*, 61.

⁵⁸ Landtag Schäßburg, 20. Juni 1562, MCRT II, S. 202–204; Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 43; Hermann, *Secuii*, 61.

⁵⁹ Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 46.

⁶⁰ Hermann, *Secuii*, 64.

⁶¹ Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 50.

⁶² Jakó, “Evoluția societății secuiești,” 48–49.

⁶³ Hermann, *Secuii*, 61.

⁶⁴ Hermann, *Secuii*, 67; Balogh, “Székelyföldi karrierék,” 10.

⁶⁵ Eine eingehende Darstellung des Aufstandes und der Beziehung der Szekler zu Michael dem

Tag, was sie symbolisch durch die Zerstörung der beiden Burgen äußerten.⁶⁶ Auf dem Landtag von 1600 von Let/Lécfalva wurde den Szeklern befohlen, die beiden Burgen wiederaufzubauen und verboten, Waffen zu tragen⁶⁷, wodurch den Szeklern die Basis ihrer kollektiven Freiheit sowie ihres politisch-rechtlichen Standes genommen wurde.

Allerdings dauerte dieser Zustand nur sehr wenig. Die von Michael dem Tapferen restituierten Freiheiten⁶⁸ konnten schließlich nicht aufgehoben werden. 1601 stellte Sigismund Báthory die Rechte aus der Zeit der Apadenkönige wieder her.⁶⁹ Die Szeklergemeinschaft war aber so angeschlagen, daß sie sich aber nicht mehr erholen konnte.⁷⁰ Die Krisen des 16. Jhs hatten die Szekler in eine paradoxe Situation versetzt: damit sie als Körperschaft überleben, mußten sie auf ihre kollektiven Rechte und Freiheiten, die sie als Körperschaft kennzeichneten, verzichten. D.h., damit sie *de jure* als Nation weiterexistierten, mußten sie aufhören, als *de facto* Nation zu handeln. Die Szekler hatten allerdings nie über die weitgehenden Rechte der Sachsen verfügt. So wurde der Szeklerkomes (*Comes Siculorum*) niemals aus den Reihen der Szekler ernannt, sondern fungierte als Kontrollbeamter der Zentralgewalt.⁷¹ Schon vor dem Schäßburger Landtag von 1562 war das alte Recht der Szekler hinterfragt⁷²; so bestimmte der Landtag von 1559, daß das alte Recht nur solange beibehalten wird, wie es die Umstände erlauben:

*Porro quoniam Siculi nulla privilegia prodixerunt, sacrae Maiestates ipsis privilegia dare vel confirmare non possunt. Statuerunt tamen clementer bonum ordinem presentibus articulis conscribere et illis sub sigillo concedere, et ita rem temperarunt, quantum quidem fieri potuit, ut inter tot rerum difficultates, tum necessitatis publicae conservacionisque regni, tum libertatis eorum retinende clementer rationem habuisse dinnoscantur.*⁷³

Die Fürsten Siebenbürgens haben den Prozess der Hörigmachung aufgehalten oder zumindest verlangsamt, Individuen Aufstiegsmöglichkeiten geboten, sie aber

Tapferen bietet, jenseits der zeitbedingten ideologischen Zwänge, der Band *Szekely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei* (Der Szekleraufstand 1595–1596. Vorbedingungen, Ablauf, Folgen), S. Benkő, L. Demény, K. Vekov, Hgg., (Bukarest: Kriterion, 1979), besonders die Studien von Lajos Demény, „Az 1595–1596. évi székely felkelés és következményei (Der Szekleraufstand von 1595–1596 und seine Folgen),“ 93–119, sowie „Mihály vajda szabadságlevelei és az erdélyi fejedelmek székely politikája a XVII. század elején (Die Befreiungsurkunden Michael des Tapferen und die Politik der siebenbürgischen Fürsten gegenüber den Szeklern zu Beginn des 17. Jahrhunderts),“ 120–133.

⁶⁶ L. Demény, *A székelyek és Mihály vajda 1593–1601* (Die Szekler und Fürst Michael) (Bukarest: Kriterion, 1977), 91–92; Ákos Egyed, *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1848-ig* (Kurze Geschichte der Szekler von ihrer Niederlassung bis 1848) (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2006), 99.

⁶⁷ Landtag Let/Lécfalva, 25. Oktober–4. November 1600, Artikel 12, 17 in MCRT IV, 556, 558.

⁶⁸ Hermann, *Secuii*, 62

⁶⁹ Ibid., 70.

⁷⁰ Balogh, Szekleradel, 173; Balogh, „A székely társadalom,” 153.

⁷¹ Hermann, *Secuii*, 47.

⁷² Balogh, „Székelyföldi karrierék,” 141.

⁷³ Landtag Weißenburg, 12. Juni 1559, Art. 21, MCRT II, 121.

gleichzeitig der Zentralgewalt untergeordnet, indem sie die Autonomie und somit die Selbstverwaltung systematisch einschränkten⁷⁴, bzw. es auf die lokale Ebene beschränkten. „Oderhellen war nicht mehr das Zentrum der Selbstverwaltung, sondern der Verwaltung der Szekler.“⁷⁵ Die Elite, die sich herausbildete, distanzierte sich von den Szeklern sozial wie mental⁷⁶ und wurde von der Gemeinschaft der Szekler auch nicht mehr akzeptiert.⁷⁷

Als Gabriel Báthory seinen Fürsteneid ablegte und gelobte, die Freiheit der Szekler zu bewahren, hatte er es mit einer Nation zu tun, die *de facto* kaum etwas anderes war als ein Anhängsel der Adelsnation. Seine Maßnahmen, durch er die Streiftfähigkeit der Szekler stärkte und vergrößerte, stellten neue Machtverhältnisse her.⁷⁸ So untergrub und vernichtete er schließlich die Macht des Kornis-Petky-Geschlechtes, brach durch Schenkungen und Zuwendungen an die Stühle Mieresch und Dreistühle die Machtkonzentration des Oderheller Stuhles und ermöglichte den Aufstieg von neuen Familien.⁷⁹ Somit hatte Gabriel Báthory die Szekler militärisch schlagkräftig gemacht, ohne die politische Handlungsfähigkeit der Nation wiederherzustellen.

Er setzte die Politik seiner Vorgänger fort und legte den Grund für seine Nachfolger:

„Die Fürsten versuchten nun mit graduellen Maßnahmen, die sie danach rückgängig machten, um sie dann erneut einzuführen und sie gleichzeitig mit allerhand raffinierten Formeln zu kaschieren, alle Selbstverwaltungsorgane der Szekler, so weit es ging, verkümmern zu lassen.“⁸⁰

Die „Vereinheitlichung“ Siebenbürgens als Hauptziel von Gabriel Báthory, auf die sich manche Historiker berufen⁸¹, hätte somit tatsächlich die Zerschlagung der sächsischen Autonomie bedurft, denn die Szekler erfüllten innerhalb der ständischen Nationen nur noch eine politische Alibifunktion.

Fazit

Die Herrschaft von Gabriel Báthory hatte das politische System Siebenbürgens in seiner Gesamtheit erschüttert. Das Beispiel von Klausenburg veranschaulicht, wie stark die religions- und machtpolitischen Aspekte miteinander verwoben waren, was vor allem in den Jahren 1611–1612 ersichtlich war, als Gabriel Báthory rücksichtslos und willkürlich gegen Klausenburg als unitarische Freistadt vorging.

⁷⁴ Hermann, *Secuii*, 66.

⁷⁵ Hermann, *Secuii*, 81.

⁷⁶ Balogh, „Der Szekleradel“, 192

⁷⁷ Ibid., 191.

⁷⁸ Horn, „Báthory Gábor“, 150.

⁷⁹ Balogh, „A székely társadalom“, 157–160.

⁸⁰ Hermann, *Secuii*, 77.

⁸¹ Vgl. Szilágyi, *Báthory Gábor*, 105; Rezső Lovas, „A szász kérdés Bethlen Gábor korában (Die Sachsenfrage im Zeitalter von Gabriel Bethlen)“, *Századok* 78 (1944): 420; ihn weiterführend Béla P. Szabó, „Szászok Attya“: Bethlen Gábor és az erdélyi szászok privilégiumai („Der Vater der Sachsen“: Gabriel Bethlen und die Privilegien der Sachsen), in *Bethlen Erdélye*, 330.

Die Art, wie der Fürst mit Hermannstadt umging sowie seine Absicht, Kronstadt zu unterwerfen, werfen die Frage auf, ob man im Falle von Gabriel Báthory nicht von einer Stadtfeindschaft sprechen kann? Die Stadt als bequeme Lebenswelt, als gebaute Umwelt, als Rahmen und Bühne der Repräsentation war sicherlich anziehend, nicht aber die Stadt als politischer Akteur, dessen Haltung bis zur Widerständigkeit gehen konnte. Gabriel Báthory war nicht einzige Fürst, der Hermannstadt erobern wollte.⁸² Er setzte aber seinen Willen in Tat um. Der Wohlstand von Klausenburg unter der Herrschaft Gabriel Báthorys⁸³ steht somit nicht im Widerspruch zu seinen politischen Handlungen, die gegen die Freiheiten der Stadt verstießen: der Fürst wollte keine arme, sondern eine unterwürfige, politisch stumme Stadt. Genauso brauchte Gabriel Báthory, wie auch seine Vorgänger und Nachfolger eine militärisch schlagkräftige, hingegen politisch unterwürfige Szeklernation.

Klausenburg war gewiß ein begehrter Raum für Gabriel Báthory und seinen Hof. Klausenburg als mehrheitlich unitarische Stadt mit einer kleinen reformierten Minderheit war für ihn hingegen konfessionell gefärbte politische Herausforderung. Die Art, wie er die unitarische Identität der Stadt bewußt verletzte, weist über eine lokale Racheaktion hinaus. Gabriel Báthorys einander widersprechende Eide waren gegen das bestehende religionspolitische System gerichtet.

Das System der rezipierten Religionen, so wie es seit 1595 bestand⁸⁴, war aber selbst das Ergebnis eines staatsstreichähnlichen Gewaltaktes. Das religionspolitische System des Fürstentums Siebenbürgen war ursprünglich nicht auf Anerkennung von Konfessionsgemeinschaften angelegt. Mihály Balázs hat in mehreren Arbeiten nachgewiesen, daß die vielzitierten – und wenig gelesenen – Landtagsartikel von 1568 und 1571⁸⁵ nicht die Anerkennung der konfessionellen Vielfalt von rezipierten

⁸² Horn, "Báthory Gábor belpolitikája," 150.

⁸³ Kiss, "Kolozsvár és a Báthoryak," 328.

⁸⁴ "Was die Religionsangelegenheiten betrifft, haben wir von Reichswegen beschlossen, dass die rezipierten Religionen, nämlich die Katholische oder römische, die Lutherische, die Calvinistische und die Arianische überall frei erhalten werden sollte", Landtag Weißenburg, 16. April–2. Mai 1595, MCRT III, 472; deutsche Übersetzung vgl. Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen* I (Hermannstadt, 1862), 101–102.

⁸⁵ "Wie unser Herr, Seine Hoheit, in den früheren Landtagen mit seinem Reiche gemeinschaftlich in Sachen der Religion beschlossen hat, so bestätigt er das auch jetzt in dem gegenwärtigen Landtag, nämlich, daß an allen Orten die Prediger das Evangelium predigen, verkündigen, jeder nach seinem Verständnis, und wenn es die Gemeinde annehmen will, gut, wenn aber nicht, so soll sie niemand mit Gewalt zwingen, da ihre Seele sich dabei nicht beruhigt, sondern sie soll solche Prediger halten können, deren Lehre ihr selbst gefällt, darum aber soll niemand unter den Superintendenten, oder auch anderen die Prediger antasten dürfen; niemand soll von jemand wegen der Religion verspottet werden nach den früheren Artikeln. Auch wird niemand gestattet, daß er jemanden mit Gefangenschaft oder Entziehung seiner Stelle bedrohe wegen seiner Lehre, denn der Glaube ist Gottes Geschenk, derselbe entsteht durch das Hören, welches hören durch Gottes Wort ist", Landtag Thorenburg 1568, MCRT II, 343; deutsche Übersetzung Teutsch, *Urkundenbuch*, 95–96; "Da unser Herr Christus befiehlt, dass wir zunächst das Reich Gottes und seine Gerechtigkeit suchen sollen, so ist über die Verkündigung und das Hören des Wortes Gottes beschlossen worden, dass wie auch zuvor Eure Hoheit mit ihrem Reiche beschlossen haben, Gottes Wort soll überall frei verkündigt werden können und niemand soll wegen

Religionen ist – dagegen sprechen der historische, vornehmlich der geistesgeschichtliche Hintergrund und vor allem die Texte selbst. Wenn die besagten Landtagsartikel nicht isoliert, sondern in ihre Entstehungsgeschichte hineingestellt betrachtet werden, dann ging es bis 1571 um die Sicherung der Verkündigungsfreiheit – die 1568 den einzelnen Gemeinden übertragen wird – in einer konfessionell nicht ausdifferenzierten religiösen Lage, die aber den Katholizismus ausschloss⁸⁶, so wie das der Landtagsartikel von 1566 beweist:

“Schließlich, weil Gott in seiner Güte das Licht des Evangeliums überall im Reich Ew. Hoheit erweckt hatte, wünscht er, daß die falsche Wissenschaft und die Verirrungen aus der heiligen Kirche gereinigt werden...wurde beschlossen, daß solche Personen, die zum geistlichen Stand gehören und die an der päpstlichen Wissenschaft und am menschlichen Zusatz hängen und sich nicht bekehren wollen, sollen aus Ew. Reich von überall vertrieben werden.”⁸⁷

Erst mit der Herrschaft von Stefan Báthory fängt die eigentliche Konfessionsbildung an, wobei folgende Lage entstand: einerseits wurde versucht, den Einfluß von Franz Davidis und den Bestand des Antitrinitarismus zugunsten des reformierten Superintendenten und der reformierten Kirche einzuschränken und somit zu verringern⁸⁸, andererseits die Konfession der Fürsten aus der Báthory-Dynastie, den Katholizismus, der Öffentlichkeit zu berauben und lokal einzugrenzen.⁸⁹ In diesem Kontext ist der Landtagsartikel von 1591, zu verstehen:

seines Bekenntnisses gekränkt werden, weder Prediger noch Hörer, wenn aber irgendein Geistlicher in einem Criminal excess (schweres Verbrechen) befunden wird, so soll ihn der Superintendent verurteilen und von allen Amtshandlungen entheben können; dann wird er aus dem Land verbannt,” Landtag Neumarkt 1571, MCRT II, 368.

⁸⁶ Mihály Balázs, “A hit... hallásból leszön.” Vallásszabadság és bevett vallások (*receptae religiones*) Erdélyben a 16. században (“Der Glaube... kommt vom Hören”. Religionsfreiheit und rezipierte Religionen (*receptae religiones*) im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts),” in M. Balázs, *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16.–17. századi irodalmunkról (Konfessionalität und Fiktion. Studien über unsere Literatur im 16.–17. Jahrhundert)* (Budapest: Balassi, 2006), 12, 20–2332; M. Balázs, “Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts,” in Günter Frank, Hg., *Fragmenta Melanchthoniana. Humanismus und europäische Identität*, Band 4 (Ubstadt Weiher Heidelberg Neustadt a.W. Basel: Regionalkultur, 2009), 17–21; M. Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájához (Anmerkungen zur Religionspolitik von Johann Sigismund),” in M. Balázs, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16.–17. századi történetéhez (Zwischen Glaubenserneuerung und Kirchengründung. Studien zur Geschichte des siebenbürgischen Unitarismus im 16.–17. Jahrhundert)* (Kolozsvár/ Cluj-Napoca: Magyar Unitárius Egyház/ Editura Episcopiei Unitariene, 2016), 44–46, 48, 56–58.

⁸⁷ Landtag Thorenburg 1566, MCRT II, 302–303.

⁸⁸ Vgl. Landtagsbeschluß 1572 (sog. Innovationsgesetz), MCRT II, 528; deutsche Übersetzung Deutsch, Urkundenbuch I., 96–97; Landtagsbeschluß 1576, MCRT III, 108; Landtagsbeschluß 1577, MCRT III, 12–123.

⁸⁹ Landtag Klausenburg 1581, MCRT III, 157; Landtag Mediasch 1588, MCRT III, 238–239, 240.

“Ausserhalb der genannten Orte sollen die zur römischen Religion gehörenden Lehrer [Geistliche] von überall verwiesen werden und an keinen Ort mehr angestellt werden [...]. Gleichermäßen sollen sie nirgends weder Schulen noch Kirchen haben, auch nicht auf der Domäne Eurer Hoheit [...], sondern laut unserem Beschluß auf der Mediascher Generalversammlung sollen unsere [adligen] Landsleute, die zur römischen Religion gehören, für sich selbst je einen Geistlichen halten, aber in ihren Herrschaften dürfen sie den Gemeinden nichts mit Gewalt und Nötigung aufzwingen. Jene [Geistliche], die zu den *rezipierten Religionen* [Hervorhebung E.SZ.] gehören, sollen weder in ihren Einkünften noch in ihrem Zustand gestört werden.”⁹⁰

Der Katholizismus gehörte also nicht zu den rezipierten Religionen, wobei angesichts der Quellenlage der Landtagsdokumente⁹¹ die Vorgeschichte der Landtagsartikel im allgemeinen nicht rekonstruierbar ist. Wie kam der Katholizismus trotzdem unter die rezipierten Religionen, d.h. unter jene, deren rechtliche Lage unanfechtbar war?

Der Landtagsartikel, der die rezipierten Religionen festlegt, war das Ergebnis einer politischen Wende, ausgelöst durch den Fürsten Sigismund Báthory und gefördert von einem Teil der politischen Elite, u.a. von Stefan Bocskai und Albert Huet⁹², nämlich die Abkehr von der osmanenfreundlichen Politik und die Hinwendung zur antiosmanischen Politik der Habsburger, die der Fürst mit der öffentlichen Hinrichtung der Führer der sog. “Türkenpartei” für die Öffentlichkeit sichtbar machte.⁹³ Der Fürst hatte sie nämlich aufgrund seines Willens hinrichten lassen, ohne die Angelegenheit vorher vor den Landtag gebracht zu haben.⁹⁴ Der damals in Klausenburg tagende Landtag war eingeschüchtert und beendete die Arbeiten sehr früh.⁹⁵ Der im Mai 1595 in Weißenburg tagende Landtag hatte, immer noch unter dem Eindruck der Ereignisse des Vorjahres und von der militärischen Präsenz eingeschüchtert den Landtagsbeschluss verkündet.⁹⁶ Zugleich aber wurde die Bewegungsfreiheit der Jesuiten eingeschränkt und jegliche religiöse Innovation – darunter verstand man vornehmlich den Sabbatarianismus

⁹⁰ LT Weißenburg, 1.–20. November 1591, MCRT III, 385.

⁹¹ Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 13.

⁹² “Hídvégi Mikó Ferencz historiája 1594–1613 (Die Historien des Hídvégi Mikó Ferencz),” in: *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek*, Második osztály: Írók, hetedik kötet (*Monumenta Hungariae Historica. Historische Denkwürdigkeiten Ungarns*. Zweite Klasse: Schriftsteller, siebenter Band) (Pest, 1863), 137–140; aus einer anderen Sicht vgl. *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum Sive Annales Hungarici et Transilvanici opera et studio clarissimorum doctissimorumque virorum Simonis Massae et Marci Fuchsii, Pastorum Coronensium, nec non Christiani Lupini et Johannis Oltard, Pastorum Cibiniensium, concinnati, quibus ex lucubrationibus Andreae Gunesch, Pastoris Sabaensis, aliisque Manuscriptis fidedignis quaedam adjecit Johannes Ziegler, Schenkensis Pastor in Districtu Bistriciensis Neovillensis*, edidit Josephus Trausch Coronensis, Pars I, Complectens Annales Ann. 990–1630 (Coronae, 1847), 114; MCRT III, 334.

⁹³ “Hídvégi Mikó Ferencz historiája,” 139; MCRT 333–334; Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 27.

⁹⁴ MCRT III, 335.

⁹⁵ Ibid., 336.

⁹⁶ Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 27.

– verboten.⁹⁷ Wie sehr der Landtag eingeschüchtert war, geht aus den Artikeln 40–42 hervor, in denen die Deputierten sich selbst demütigend die willkürliche Handlung des Fürsten aus dem Vorjahr guthießen.⁹⁸

Dieser unter Zwang angenommene Landtagsartikel war für die reformierten Fürsten, beginnend mit Gabriel Báthory, ein Ärgernis und ein Hindernis im Wege ihrer politischen Ambitionen, nicht so sehr wegen des Katholizismus, sondern eher wegen des Antitrinitarismus. Für die Haiducken in der Zeit von Gabriel Báthory wie auch für die mittel- und westeuropäischen Verbündeten von Gabriel Bethlen war der Antitrinitarismus als rezipierte und nicht bloß geduldete Religion ein Stein des Anstoßes.⁹⁹ Anders jedoch als die „äußeren“ Angriffe gegen das religionspolitische System Siebenbürgens in der Zeit von Basta, die keinerlei Rücksicht auf das bestehende politische System zu nehmen brauchten, waren die reformierten Fürsten in ihrer Bewegungsfreiheit eingeschränkt, sie konnten somit den Antitrinitarismus nicht verbieten, da er eine der rezipierten Religionen war. Das Vorbild für einen indirekten Angriff gegen den Antitrinitarismus lieferte Gabriel Báthory in Klausenburg.

Gabriel Báthory hatte ein *de facto* vereinfachtes Ständesystem geerbt, das er durch die Zerschlagung der Privilegien des sächsischen Nation weiter vereinfachen wollte. Die Besetzung von Hermannstadt und deren Verwandlung in eine Residenzstadt wurde zwar von den Adligen größtenteils begrüßt; bald aber mußten die Befürworter feststellen, daß die Tat von Gabriel Báthory nicht nur gegen die sächsische Nation gerichtet war, sondern gegen die Grundlagen des Fürstentums selbst, da der Fürst den Bestand des Staates aufs Spiel setzte. Ein derart zustande gebrachtes einheitliches Siebenbürgen hätte zeitweilig Adelshegemonie – denn die Privilegien der Adelsnation wurden vorerst zumindest nicht in Frage gestellt –, dann aber uneingeschränkte Herrschaft des Fürsten bedeutet.

Ob Gabriel Báthory sich unbeirrbar in diese Richtung entwickelt hätte, ist allerdings schwer zu sagen, da er, anders als Stefan Bocskai und Gabriel Bethlen keine Zeit für eine „Kurskorrektur“ hatte.¹⁰⁰ Sein Mord beweist aber, daß es in Siebenbürgen nicht möglich war, das politische System (straflos) auszuhebeln.¹⁰¹

Diese Erkenntnis ist aber nur in einem weiteren, überregionalen Kontext verständlich. Erst ein Vergleich mit der frühneuzeitlichen politischen Praxis in den verschiedenen Teilen Europas macht die Absichten und Handlungen der siebenbürgischen Fürsten des 17. Jhs verständlich. Dasselbe gilt aber auch für die Stände: denn während die vormoderne Konsensherrschaft den Konflikt als legitim einschloß und Widerstand

⁹⁷ Landtag Weißenburg, 16. April–2. Mai 1595, Artikel 16–18, MCRT III, 477

⁹⁸ MCRT III, 377–378

⁹⁹ Graeme Murdock, „Beyond the Pale: International Calvinist Attacks against Unitarianism in Transylvania,” in *György Enyedi*, 242–252;

¹⁰⁰ Bársony, „Báthory Gábor,” 28.

¹⁰¹ Zsuzsanna Cziráki, „*Durante beneplacito nostro*. Brassó és a százsz rendi érdekérvényesítés Bethlen Gábor uralkodása idején a törökvári birtokok tükrében (*Durante beneplacito nostro*. Kronstadt und die Durchsetzung der sächsischen Ständesinteressen während der Herrschaft von Gabriel Bethlen im Spiegel der Törzburger Domänen),” in *Bethlen Erdélye*, 614.

zum politischen Spiel gehörte¹⁰², kriminalisierte das absolutistische Ideal diesen Konflikt und sah im Widerstand Verrat.¹⁰³ Dabei ist aber hervorzuheben, daß dieses Ideal kein Monopol der Herrscher war, auch Stände tendierten zur Alleinherrschaft.¹⁰⁴ Aus diesem Grund kann der Konflikt zwischen Gabriel Báthory und der sächsischen Nation, bzw. zwischen Klausenburg (nach 1611), aber auch den von ihm abfallenden Adligen nicht mit Kategorien der politischen Ethik oder politischen – nationalstaatlichen – Idealen einer späteren Zeit¹⁰⁵ beurteilt werden.

**“...RĂMASE ÎMPREUNĂ CU CURTEA SA MAI MULT
DECÂT ÎNGĂDUISERĂ PRIVILEGIILE ȘI OBICIEIURILE
CLUJULUI“. REFLECȚII DESPRE POLITICA RELIGIOASĂ
ȘI CEA PRIVIND STĂRILE A LUI GABRIEL BÁTHORY**

Rezumat

Pornind de la o consemnare din anul 1610 a cronicarului clujean Bálint Segesvári despre șederea lui Gábrriel Báthory și a anturajului său peste perioada permisă de privilegiile orașului, studiul de față își propune, pe de-o parte, să sublinieze rolul Clujului ca prolog și epilog al ocupării Sibiuului și transformarea orașului în reședință princiară – faptă considerată punctul de turnură a politicii principelui – iar, pe de-altă parte, să integreze politica lui Gabriel Báthory față de Sibiu și Cluj într-un proces care începuse înainte de Gabriel Báthory și care a fost continuat de urmașii săi, în principal Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczy I, de a simplifica structura politică și confesională a Principatului prin dispariția *de facto* a secuilor ca actor politic de sine stătător, ca și prin subminarea sistemului religiilor recepte. Abordând constatările și sugestiile lui Meinolf Arens și Ildikó Horn privind necesitatea integrării politicii lui Gabriel Báthory în contextul absolutismului timpuriu, respectiv necesitatea de a cerceta în interconexiune politica principelui față de secui și sași, studiul de față analizează relația contradictorie dintre Clujul unitarian și principele reformat, felul în care Gabriel Báthory instrumenatizează politic și militar propria confesiune schimbătoare, apoi prezintă politica ambivalentă a principelui față de secui, care, pe de-o parte, repune forța militară a secuilor, pe de-altă parte, creează noi raporturi de putere prin care continuă politica antecesorilor săi de a dezintegra națiunea secuilor.

¹⁰² Johannes Burkhardt, *Der Dreißigjährige Krieg*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992), 66; Robert von Friedeburg, “Widerstandsrecht im Europa der Frühen Neuzeit: Forschungsgegenstand und Forschungsperspektiven,” in Robert von Friedeburg, Hg., *Widerstandsrecht in der Frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlin: Duncker&Humblot, 2001), 27, 29, 31.

¹⁰³ Burkhardt, *Der Dreißigjährige Krieg*, 67

¹⁰⁴ Ibid., 67; Friedeburg, “Widerstandsrecht,” 14.

¹⁰⁵ “Auch in dieser Hinsicht tauchen gewisse Fragen auf. Wie lange kann man sich auf die sächsische Privilegien gegenüber einem Herrscher mit absolutistischen Tendenzen berufen? Inwieweit waren die sächsischen Privilegien angemessen, wenn z.B. Michael Weiss Verbindung zum Fürsten der Walachei sucht, um die Interessen von Kronstadt zu verteidigen? Wir fragen vorsichtig: erfüllt [all] dies nicht den Tatbestand von Verrat und Untreue?,” Bársony, “Báthory Gábor,” 27; zum Wandel des Staatsbegriffs überhaupt vgl. Friedeburg, “Widerstandsrecht,” 14–17, 35.

DIE ABSOLUTISTISCHE POLITIK DER HABSBURGER IM SIEBENBÜRGISCHEN BERG- UND SALZWESEN (1688–1790)

*Marinel Ovidiu Koch-Tuși**

Schlüsselwörter: Berg- und Salzwesen, Siebenbürgen, Habsburger, Merkantilismus, Physiokratismus

Cuvinte cheie: mineritul și exploatarea sării, Transilvania, Habsburgii, mercantilism, fiziocratism

Die allgemeinen Grundzüge der absolutistischen wirtschaftlichen Politik der Habsburger

Die Wirtschaftspolitik der Habsburger wurde seit der Mitte des 17. Jahrhunderts von den Theorien des Merkantilismus beeinflusst. Ein Kennzeichen der österreichischen und deutschen Variante des Merkantilismus, des Kameralismus, war ein starker Einfluss des Staates auf die Wirtschaft.¹ Die österreichischen Merkantilisten Becher², Hörnigk³ und Schröder⁴, befürworteten den Interventionismus des Staates in die Wirtschaft. Selbst die Wirtschaftspolitik von Joseph II. wurde vom Merkantilismus beeinflusst, trug aber auch starke physiokratische Züge.⁵ Für die Lenkung und Förderung der Wirtschaft durch den Staat wurden auch entsprechende Institutionen geschaffen.⁶ Die

* Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Geschichte, Heinrichstraße 26/III A-8010 Graz, e-mail: gesch@uni-graz.at; marinelovidiu.kochtufis@stud.uni-graz.at

¹ Karl Vocelka, *Geschichte Österreichs. Kultur – Gesellschaft – Politik* (München, 2003), 151.

² Roman Sandgruber, "Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart," in Herwig Wolfram (Hg.), *Österreichische Geschichte* (Wien, 1995), 227.

³ Philipp Wilhelm v. Hörnigk, "Österreich über alles, wenn es nur will," in: *Österreich-Reihe*, Bd. 249/251 (Wien, 1964), 61.

⁴ Wilhelm v. Schröder, *Fürstliche Schatz- und Rentkammer, nebst seinem Tractat vom Goldmachen, wie auch vom Ministrissimo oder Oberstaatsbedienten* (Königsberg und Leipzig 1752; Vaduz/Liechtenstein, 1978), 25 (Vorrede).

⁵ Johannes Kunisch, *Absolutismus. Europäische Geschichte vom Westfälischen Frieden bis zur Krise des Ancien Régime* (Göttingen, 1986), 34; Helmut Reinalter, "Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus – ein Forschungsproblem? Gesellschaftlicher Strukturwandel und thesianisch-josephinische Reformen," in: Wolfgang Schmale, u.a. (Hg.), *Josephinismus – eine Bilanz/ Échecs et réussites du Joséphisme* (= Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, Bd. 22) (Bochum, 2008), 20.

⁶ Das "Kommerzkollegium" – auf Anregung von Becher im Jahr 1666 – und das "Wiener

österreichischen Merkantilisten verlangten in erster Linie die Förderung der Industrie, der Bergwerke und des Außenhandels, aber auch die Landwirtschaft durfte nicht vernachlässigt werden.⁷ Kaunitz sah in der Entwicklung von "Ackerbau, Viehzucht und Industrie" – wie der Fall von England und Holland zeigte – die "drey wesentlichen Mitteln" für die Vermehrung der Staatseinkünfte.⁸

Eine wichtige Rolle in der österreichischen Metallindustrie spielte die Entwicklung des Bergbaus, in dem an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert beim Erzabbau der Sprengstoff eingeführt wurde. Der Abbau von Salz war das klassische österreichische Staatsmonopol.⁹

Die Struktur der siebenbürgischen Berg- und Salzwesen

Bevor das siebenbürgische Berg- und Salzwesen unter der habsburgischen Herrschaft analysiert wird, erscheint es notwendig, Folgendes zu präzisieren: Unter Bergwesen versteht man den Abbau der Erze und deren primäre Verarbeitung in den Poch- und Schlammwerken und letztendlich in den Schmelzhütten – ein Aspekt, der aber in diesem Artikel nicht analysiert wird. Zum Bergwesen gehörte aber auch die Gewinnung des Goldes aus den Ablagerungen der Flüsse – die sogenannte Goldwäscherei. In enger Verbindung mit dem Bergwesen standen auch andere Tätigkeiten wie die Einlösung von Gold und Silber von privaten Produzenten im königlichen Einlösungsamt und die Münzprägung der beiden Edelmetalle. Zum Salzwesen gehörten der Abbau des Salzes und dessen Kommerzialisierung. Zwei wichtige Aspekte werden in Verbindung mit dem siebenbürgischen Berg- und Salzwesen analysiert und beleuchtet werden: I. Die allgemeine Lage des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen am Anfang der habsburgischen Herrschaft. II. Die Maßnahmen der Habsburger für die Entwicklung des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen.

I. Die allgemeine Lage des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen am Anfang der habsburgischen Herrschaft

Zum Berg- und Salzwesen gehörten wirtschaftliche Tätigkeiten, deren Spuren in Siebenbürgen – wie archäologische Entdeckungen, auch aus dem 18. Jahrhundert, beweisen – bis in die Römerzeit zurückverfolgt werden können.¹⁰ Die siebenbürgi-

Hauptkommerzkollegium" in den Jahren 1718/19. Sandgruber, "Österreichische Wirtschaftsgeschichte", 227. In der Zeit Maria Theresias erfolgte die Gründung des "Kommerzienrates".

⁷ Schröder, *Fürstliche Schatz*, 125, 143, 181, 194–204; Hörnigk, "Österreich über alles", 68.

⁸ Christoph Gnant, "Der Josephinismus und das Heilige Römische Reich. "Territorialer Etatismus" und josephinische Reichspolitik," in Wolfgang Schmale u.a. (Hg.), *Josephinismus – eine Bilanz / Échecs et réussites du Joséphisme*. (=Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, Bd. 22) (Bochum, 2008), 39.

⁹ Ibid., 284.

¹⁰ Ignatz v Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Niederrugarn*, in Johann Jacob Ferber (Hg.) (Frankfurt und Leipzig, 1774), 104–109, 114, 127; David Prodan, "Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul al XVII-lea," in David Prodan (Hg.), *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări* (București, 1991),

schen Bergwerke wurden auch in der Zeit des autonomen Fürstentums betrieben.¹¹ Die Gold- Silber- und Salzbergwerke waren fürstliche Monopole, sie brachten dem Ärarium wichtige Einkünfte. Die siebenbürgischen Bergwerke waren im Vergleich zu den mitteleuropäischen durch ein niedriges technisches Niveau und veraltete Abbaumethoden gekennzeichnet.¹² Die Bergwerke wurden vom Ärarium selbst betrieben, oftmals wurden sie verpachtet.¹³ Die Habsburger hatten schon während der vorgehenden Periode der Besetzung Siebenbürgens versucht, das Berg- und Salzwesen des Fürstentums ihren Interessen entsprechend zu reorganisieren.¹⁴

Um die Effizienz und die Wirksamkeit der Maßnahmen der Habsburger im siebenbürgischen Berg- und Salzwesen richtig bewerten zu können, ist es neben der Auflistung und der Vermittlung eines Bildes über wichtige Berg- und Salzwerke und Goldwäschereien im Fürstentum (1) auch notwendig, ein paar Fragen zu stellen. Wie präsentierte sich die Lage des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens am Anfang der

159; Johann v. Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen, Zweyter Theil, welcher die Geschichte des Steinsalzes enthält," in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 253; Franz v. Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks Commissions Bericht (1762)," in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 161.

¹¹ Zum Bergwesen, vgl. Ștefan Pascu, I. Pataki, "Dezvoltarea social-economică a țărilor române în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Situația social-economică a Transilvaniei," in A. Oțetea u.a. (Hg.), *Istoria României. Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, vol. 3 (București, 1964), 98–101; Volker Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau seit der ungarischen Landnahme," in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 35–40; Susana Andea, Avram Andea, "Transilvania în timpul lui Mihai I Apafi," in Virgil Cândea (Hg.), *Istoria Românilor. O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, vol. 5 (București, 2003), 343; Nicolae Edroiu, "Populație și economie în Transilvania," in Virgil Cândea (Hg.), *Istoria Românilor. O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, vol. 5 (București, 2003), 500–504.

¹² Man könnte sogar von einer Krise der siebenbürgischen Bergwerke sprechen. Die Silberimporte (Vgl. Roderich Gooss, "Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)," in *Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, Bd. 9 (Wien, 1911), 525, 750–757) könnten ein Hinweis in diese Richtung sein.

¹³ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau seit," 37; Andea, Andea, "Transilvania," 343; Edroiu, "Populație și economie," 502.

¹⁴ Zu diesem Zweck wurde im Jahr 1552 auf Anordnung des Kaisers Ferdinand I. ein Bericht über die Lage des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens erstellt. Vgl. Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau seit," 38; Maßnahmen zur Reorganisation der siebenbürgischen Bergwerke enthalten die Relation von General Basta aus dem Jahre 1602 und die königlichen Instruktionen über die Einrichtung Siebenbürgens aus dem Jahr 1604. Vgl. Meinolf Arens, "Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines Ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen Frühabsolutistischen Reichsverband," in Paul Philippi u.a. (Hg.), *Studia Transylvanica, Ergänzungsbände zum Siebenbürgischen Archiv*, Bd. 27 (Köln–Weimar–Wien, 2001), 109, 199. Der Wiener Hof interessierte sich auch für das siebenbürgische Salzwesen. So wurde zum Beispiel im Jahr 1528 ein Vertrag mit den Fuggern abgeschlossen, der den Abbau und die Vermarktung des siebenbürgischen Salzes durch dieses bekannte Unternehmenshaus vorsah. Aufgrund des Verlustes eines Großteils des Fürstentums für das Haus Habsburg mussten sich die Fugger aus diesem Geschäft aber schon im Jahr 1531 wieder zurückziehen. Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau seit," 38.

habsburgischen Herrschaft? Auf welchem Niveau übernahmen und bestimmten die Habsburger das Schicksal des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen? (2)

1. *Zur Auflistung und der Vermittlung eines Bildes über die Berg- und Salzwerke und Goldwäschereien.*

Die wichtigen Erzeinkommen Siebenbürgens befanden sich geografisch betrachtet in den Westkarpaten und teilweise auch in den Ostkarpaten. Sie bestanden insbesondere aus Gold- und Silbererzen, die auch Blei, Quecksilber und Kupfer enthielten. Wichtige Bergorte, in deren Nähe sich Bergwerke befanden, waren Zlatna, Abrud (Großschlatten/ Abrudbánya), Roșia Montană (Goldbach/ Verespatak), Sacarîmb (Nagyay/ Nagyág), Boica (Baita/ Bojczya), Baia de Arieș (Offenburg/ Aranyosbánya) und Baia de Criș (Altenburg/ Körösbánya) in den Westkarpaten¹⁵, weiters Cavnic (Oberstadt/ Kapnikbánya), Lăpușul Românesc (Ohlhalapos/ Oláhlapos) und Rodna Veche (Alt Rodna–Rodenu/ Rodna) und zudem die wichtigen Bergwerke von Baia Mare in den Ostkarpaten. Letztere wurden aber von den Habsburgern zusammen mit dem Komitat Sathmar an Ungarn abgetreten. Gold befand sich auch in den Ablagerungen vieler siebenbürgischer Flüsse, vor allem entlang der Flüsse, die in den östlichen und westlichen Ausläufern der Westkarpaten entsprangen, wie Arieș (Aranyos) und Criș (Körös), und ebenfalls am nördlichen Rand der Südkarpaten in den Orten Pianul de Sus (Walachisch-Pien/ Oláhpián) und Pianul de Jos (Deutsch-Pien/ Szászpian), die sich auf dem Gebiet des sächsischen Stuhles Sebeș (Mühlbach/ Szászsebes) befanden. Die wichtigsten Eisenerzvorkommen Siebenbürgens befanden sich in der Nähe des Ortes Hunedoara (Eisenmarkt/ Vajdahunyad) bei Ghelari (Gelar/ Gyalár), gefolgt vom Eisenerzvorkommen in Rimetea (Eisenmarkt/ Toroczkó), beides in den Westkarpaten.¹⁶ Die wichtigsten Salzvorkommen des Fürstentums befanden sich insbesondere in den Ablagerungsgesteinen des siebenbürgischen Hochlandes bei Turda (Thorenburg/ Torda), Ocna Dejului (Salzdorf/ Désakna), Cojocna (Salzgrub/

¹⁵ Es handelt sich um das wichtigste Bergwerksgebiet Siebenbürgens, das sogenannte "Goldene Viereck" [Volker Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im 18. Jahrhundert," in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 46], das sich auf dem Gebiet der Komitate "Carlsburg [Unter – Weißenburg], Hunyad und Zarand" befand. Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea în Transilvania la 1773*, Bd. I (Cluj-Napoca, 2006), 409.

¹⁶ Über die siebenbürgischen Bergwerke und Goldwäschereien, Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164; Konrad Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia," in Harold Steinacker (Hg.), *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, Bd. 9 (München, 1961), 22–25; B. Surdu, "Situația social-economică a țărilor române în secolul al XVIII-lea. Situația social-economică a Transilvaniei până la răscoala lui Horea," in A. Oțetea u.a. (Hg.), *Istoria României. Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, vol. 3 (București, 1964), 408; Prodan, "Producția fierului," 159–255; Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 161–224; Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 41–58; N. Edroiu, "Viața socio-economică a Transilvaniei," in P. Cernovodeanu, N. Edroiu (Hg.), *Istoria Românilor. Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711–1821)*, vol. 6 (București, 2002), 261–267; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 393, 407–419, 580–588, 595–602, 743.

Kolozs), Sic (Seckh/ Szék) und Ocna Sibiului (Salzburg/ Vizakna) und in den Bergen am westlichen Rand der Ostkarpaten bei Praid (Parajd). Salzbergwerke gab es auch in dem Gebiet von Maramureş (Marmarosch), das am Anfang der habsburgischen Herrschaft in Siebenbürgen an Ungarn abgetreten werden musste.¹⁷

Wird die Verbreitung des Erz- und Salzvorkommens und des Goldes aus den Ablagerungen der Flüsse in Verbindung mit den Territorien der drei ständischen Nationen betrachtet, kann man feststellen, dass sich die meisten dieser Bodenschätze Siebenbürgens auf dem Territorium der Ungarn, auf dem Gebiet der adeligen Komitate und Distrikte also, befanden. Dieser Aspekt ist nicht ganz unwichtig und hat nicht nur eine rein geografische und administrative, sondern auch eine machtpolitische Bedeutung, denn die Habsburger hatten im ungarischen Adel in Siebenbürgen einen wichtigen Gegenspieler, der ihre Regalienrechte über einen Teil der Bodenschätze des Fürstentums manchmal infrage stellte.

2. Die Lage des Bergwesens in Siebenbürgen im Moment der Besetzung des Fürstentums durch die Habsburger.

Die Lage des Bergwesens in Siebenbürgen im Moment der Besetzung des Fürstentums durch die Habsburger wird sowohl in den Dokumenten der Epoche als auch in der historischen Literatur als prekär bezeichnet. Aus den Dokumenten wird eine Instruktion von Kaiser Leopold I. aus dem Jahr 1699¹⁸ als ein Beispiel angeführt und ebenso der Bericht des Montanbeamten und Spezialisten Thavonath, der Siebenbürgen im selben Jahr als Leiter einer Kammeralkommision inspizierte.¹⁹ Was die historische Forschung betrifft, sind manche Autoren der Auffassung, dass sich das siebenbürgische Bergwesen im Moment des Überganges des Fürstentums an das Haus Habsburg in einem "tiefen wirtschaftlichen Niedergang" befand.²⁰ Trotz der Maßnahmen der Habsburger änderte sich diese Situation aber bis zu der Zeit Maria Theresias nicht wesentlich. Noch in den 1740er Jahren konstatierte die Hofkammer die Lage der "[...] von uhr alters her berühmte Goldbergwerke in dem Fürstentumb Siebenbürgen, welche per temporum injurias in zimmlichen Verfall gerathen seynd

¹⁷ Über das siebenbürgische Salzwesen, vgl. Born, *Briefe über mineralogische*, 137–146; Surdu, "Situația social-economică," 408; Johann v. Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen des Großfürstenthums Siebenbürgen," in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 252; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 253–269; Johann v. Schilson, "Historischer Ausweis des in dem Großfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Ungarn sich befindenden Salzwesens (1772)," in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 225–230; Edroiu, "Viața socio-economică," 261; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 196, 392, 591–596, 653–656, 669–678, 705, 743.

¹⁸ In der Instruktion steht: "[...] dass bis dato die Siebenbürgischen Bergwerke mit keiner Rechten Bergmannischen ordnung tractiret worden seye, dieser unter der Erde Verborgene Seegen Gootes, uns und dem Universo zu alseithigen Schaden Vergraben liegen bleibt [...]" Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 41.

¹⁹ Thavonath schrieb in seinem Bericht, dass die "alldortige Cameral Interesse allzu sehr zurückschlage" oder sogar negligire. Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 41.

²⁰ Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau seit“, 40.

[...]”²¹ Auch die Berichte der Montanspezialisten aus derselben Zeit bestätigen diese Lage.²² In einem Gutachten des Montanbeamten und Spezialisten Gerstorff aus dem Jahr 1762 ist vom “Verfall des Siebenbürgischen Bergbaues“ die Rede.²³ Letztendlich charakterisierte Gerstorff im Jahr 1768 die bisherige Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens in einem Bericht mit folgenden Worten: “Das siebenbürgische Berg-Wesen ist noch zu keiner Zeit in vollständig guten Verfassung gestanden”.²⁴ Zu dieser Beurteilung kam Gerstorff sicherlich, indem er einen Vergleich mit der Lage des Bergwesens in anderen Provinzen der Monarchie anstellte – in solchen mit langer Tradition im Bergbau, wie die niederungarischen Bergstädte, in denen er als Beamter und Montanspezialist gewirkt hatte.

II. Die Maßnahmen der Habsburger für die Entwicklung des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen

Das Bergwesen war, wie bereits erwähnt, für die Wirtschaftspolitik im Zeichen des Merkantilismus sehr bedeutend. Nach der Auffassung führender habsburgischer Staatsmänner spielte es für die Wirtschaft der Monarchie auch noch in den 1760er Jahren eine wichtige Rolle. So bezeichnete Staatsrat Stupan das Bergwesen im Jahr 1764 als “das unschuldigste Mittel, den Staat und zugleich das aerarium reicher zu machen [...]“ und Staatsrat Borié war sogar der Meinung, man sollte den “Bergbau noch mehr als das Commercium [...] begünstigen [...], nachdem erster dem Staat mehreren Nutzen als letzteres bringt”.²⁵ Das Bergwesen brachte aber nicht nur dem Staat, sondern auch den Untertanen Nutzen und Vorteile. Der Mineraloge und Gelehrte Born bezeichnete den Bergbau für die Einwohner mancher siebenbürgischer Gebirgsgebiete, in denen ein raues Klima herrschte und es nur unfruchtbare Böden für den Ackerbau gab, als die fast einzige Möglichkeit, sich und ihre Familien zu ernähren.²⁶ An diesem Hintergrund werden die Interessen des Wiener Hofes für den Bergbau in Siebenbürgen verständlich. Schon nach der endgültigen Besetzung Siebenbürgens durch die Habsburger am Ende des 17. Jahrhunderts richtete sich die Aufmerksamkeit der Behörden auf die Bodenschätze des Fürstentums. Im “Einrichtungswerk” von Ungarn (1688) spricht man davon, dass Siebenbürgen “[...] vill hoch erträgliche Cameraleinrichtungen, sonderlich mit dem Salz, Saliter und Viech, auch denen Bergwerken und Gold- und Silberwaschungen [...]” hatte.²⁷ Der Beamte und Montanspezialist Gerstorff bezeichnete Siebenbürgen in seinem Gutachten aus dem Jahr 1762 als ein Land, dessen Gebirge “mit

²¹ Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im“, 44.

²² Gerstorff, “Siebenbürgischer Bergwercks,” 214.

²³ Ibid., 162.

²⁴ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 408.

²⁵ Müller, “Siebenbürgische Wirtschaftspolitik,” 22.

²⁶ Born, *Briefe über mineralogische*, 103, 114.

²⁷ János Kalmár, J. János Varga, “Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690),” in Winfried Eberhard u.a. (Hg.), *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, Bd. 39 (Stuttgart, 2010), 209, 409.

Edelstem Metall sehr reich“ sind.²⁸ Auch in einem Bericht des damaligen siebenbürgischen Thesaurarius, Leopold von Clary, aus dem Jahr 1773 werden die Bergwerke als “die rechste und sicherste Quelle der höchsten Einkünfte in Siebenbürgen [...]” bezeichnet.²⁹ Selbst Kaiser Joseph II. notierte im Endbericht über seine Reise durch Siebenbürgen im Jahr 1773: Die siebenbürgischen Bergwerke “sind an Gold und Silber Ausbeüt zimlich reich, zu diesem kommt noch das Goldwaschen hinzu, dessen Einlösung die Ausbeüt sehr ansehnlich vermehret”.³⁰ Die Bedeutung des Bergwesens für die Wirtschaftspolitik der Habsburger in Siebenbürgen resultiert letztendlich auch aus den Anweisungen des Wiener Hofes an General Siskovics aus dem Jahr 1765: Bei der Errichtung der Militärgrenze in Siebenbürgen durften für die sich dort befindenden Eisenbergwerke und Goldwäschereien keine Nachteile entstehen.³¹ In seinem Endbericht im Jahr 1773 machte Kaiser Joseph II. über die siebenbürgischen Salzbergwerke die Bemerkung, dass “deren Reiche und Ergiebigkeit auch so gross ist [...]”.³²

Auf die Gewinnung hoher Einkünfte aus der Betreibung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens konnte der Wiener Hof aber nur hoffen, wenn diese “Sach”, wie im “Einrichtungswerk” Ungarn vermerkt, “mit Ordnung und Glimpf unternehmen wurde”³³. Auch die Hofkammer versuchte die siebenbürgischen Bergwerke in den 1740er Jahren “[...] nach aller Thunlichkeit wiederumben zu erhöhen”.³⁴ Um die Reorganisation des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens voranzutreiben, musste der Wiener Hof entsprechende Maßnahmen treffen. Die zuständigen Behörden in Wien, allen voran die Hofkammer, standen in dieser Richtung vor der Bewältigung einiger wichtiger Aufgaben: Vorrangig ging es um die Klärung der rechtlichen Lage des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens bei der Durchsetzung des fürstlichen Rechtes bei diesen wirtschaftlichen Tätigkeiten, die damals teilweise zu den Regalien gehörten, vor den siebenbürgischen Ständen (1), weiters ging es um die administrative Reorganisation des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens (2), um die Einführung von Bergordnungen aus den österreichischen Erbländern in Siebenbürgen (3), um die Form der Betreibung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens (4), um Erforschungsaktionen zum Zweck der Evaluierung der Erzreserven Siebenbürgens und der Entdeckung neuer Erzvorkommen (5), um die Sozialpolitik des Wiener Hofes gegenüber den Teilnehmern an diesem Wirtschaftszweig (6) und nicht zuletzt um die Anknüpfung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens an das höhere technische Niveau und die entwickelteren Abbaumethoden anderer habsburgischer Länder mit einer Tradition in diesen Bereichen – das Stichwort Technologietransfer also (7). Letztendlich kann die Bilanz der Maßnahmen der Habsburger für die Emporbringung des siebenbürgischen Bergwesens auch anhand der Entwicklung der Produktion von

²⁸ Gerstorff, “Siebenbürgischer Bergwercks,” 162.

²⁹ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 323.

³⁰ Ibid., 743.

³¹ Müller, “Siebenbürgische Wirtschaftspolitik,” 24.

³² Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 744.

³³ Kalmár, Varga, “Einrichtungswerk des,” 209.

³⁴ Wollmann, “Der siebenbürgische Bergbau im,” 44.

Metallen und Salz (8) und den daraus resultierenden Einkünften für das Ärar in dieser Periode (9) gezogen werden.

1. Die Klärung der rechtlichen Lage des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen.

Bereits im Leopoldinischen Diplom (1691), also noch bevor sie Landesfürsten wurden, erhoben die Habsburger nicht nur auf die fürstlichen Domänen Ansprüche, sondern auch auf die Einkünfte aus den Regalien, zu denen auch die "Einkünfte der Salzgruben und der anderen Bergwerke" gehörten.³⁵ Das bedeutete aber nicht, dass die Habsburger alle siebenbürgischen Bergwerke in Besitz nahmen. Ihnen gehörte nur ein Teil davon, insbesondere die Gold- und Silberbergwerke, aber auch einige Eisenbergwerke, die sich auf den fürstlichen Domänen befanden, andere Bergwerke blieben weiter im Besitz der Grundherren. Im Fall der siebenbürgischen Bergwerke bestand das Regalrecht also nicht im ausschließlichen Besitztumsrecht der Habsburger über diese, sondern insbesondere im ausschließlichen Recht der Habsburger, das geförderte Gold und Silber von den Produzenten, seien es die Montangewerkschaften oder einzelne Bergleute und Goldwäscher, zu einem bestimmten Preis zu kaufen – das sogenannte Gold- und Silbereinlösungsrecht. Das Recht der Habsburger, die gesamte siebenbürgische Gold- und Silberproduktion zu kaufen, wurde durch die Tätigkeit der Schmuggler, der sogenannten "Cosaren", oft geschmährt.³⁶ Zu dieser Situation führten unter anderem die langen Wege, die die Goldproduzenten aus den weit entlegenen Bergwerken manchmal bis zur königlichen Einlösung bewältigen mussten, und ebenfalls die Armut vieler dieser Goldproduzenten. Es gab aber auch Bergleute, die das Gold ungesetzlich auf dem Schwarzmarkt verkauften. Der Wiener Hof versuchte dieses schädliche Phänomen für die Einkünfte des Ärars mit verschiedenen Methoden zu bekämpfen. Eine davon, wie Born im Jahr 1770 berichtete, war die Veröffentlichung mehrerer Verordnungen, in denen das Goldschmuggeln streng verboten wurde.³⁷ Eine andere Methode war die Errichtung neuer Einlösungsämter, um den Goldproduzenten kürzere Wege bis zum nächsten Einlösungsamt zu ermöglichen. Um den Weg der Goldproduzenten aus den Bergwerken von Lăpușul Româneșc, die sich drei Reisetage vom Einlösungsamt in Zlatna entfernt befanden, zu verkürzen, schlug Gerstorff im Jahr 1762 sogar die Lieferung des Goldes in das Einlösungsamt von Baia Mare vor³⁸, einen Bergort, der, wie schon erwähnt, nicht mehr zu Siebenbürgen gehörte.

Die Habsburger versuchten ihre Position im siebenbürgischen Bergwesen auch durch den Kauf insbesondere der erträglichen Gold- und Silberbergwerke, die sich

³⁵ Rolf Kutschera, "Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688–1869," in Paul Philippi (Hg.), *Studia Transylvanica, Ergänzungsbände des Siebenbürgischen Archivs*, Bd. 11 (Köln–Wien, 1985), 340.

³⁶ Sie kauften das Gold von einem Teil der privaten Produzenten, finanziell schwachen Gewerkschaften oder einzelnen Bergleuten, zu niedrigen Preisen, um es dann im kaiserlichen Einlösungsamt gewinnbringend für sie selber weiterzuverkaufen. Born, *Briefe über mineralogische*, 122.

³⁷ Über das Problem der siebenbürgischen Goldschmuggler, vgl. Born, *Briefe über mineralogische*, 122; Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 42.

³⁸ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 200.

noch nicht in ihrem Besitz befanden, ständig zu stärken. So kaufte Kaiser Leopold I. im Jahr 1690 die Bergwerke von Baia Sprie (Mittelberg/ Felsöbánya), die sich im Komitat Satu Mare befanden, um die Summe von 25.420 Gulden für die fürstliche Domäne.³⁹ Im Jahr 1748 wurde auch eine Goldgrube von Căvnic, die von einer armen Montangewerkschaft betrieben wurde, für die Summe von achthundert Gulden erworben.⁴⁰ Damit die Tätigkeit der Goldwäscher von Pianul de Sus und Pianul de Jos durch die Behörden des sächsischen Stuhles Mühlbach nicht weiter behindert werden konnte, empfahl Gerstorff im Jahr 1762 die Einbeziehung beider Orte durch die Entschädigung des Stuhles in den fürstlichen Domänen.⁴¹ Um die Anzahl der Hilfsarbeitskräfte für den Bedarf des siebenbürgischen Bergwesens zu steigern, kauften die Habsburger den Grundherren manchmal ganze Dörfer ab, die sich in der Nähe der Bergwerke befanden. Im Jahr 1722 verordnete die Hofkammer den Ankauf von drei Dörfern im Distrikt Chioar (Kövar) von der Familie der Grafen Teleki, deren Einwohner dann in den Bergwerken von Căvnic verschiedene Hilfsarbeiten leisten mussten.⁴² Zum selben Zweck wurden auch mehrere Dörfer für den Bedarf der Bergwerke von Lăpușul Românesc gekauft.⁴³ Ein Besitzwechsel zugunsten der Habsburger erfolgte auch im Fall des Eisenbergwerkes von Ghelari. Nach dem Tod des in Wien im Exil lebenden letzten siebenbürgischen autonomen Fürsten Mihail Apafi II. im Jahr 1713 gelangte es zusammen mit den Eisenwerken in der Domäne Hunedoara in den Besitz der Habsburger. In diesem Gebiet befanden sich weiterhin aber auch Eisenwerke, die verschiedenen siebenbürgischen Adeligen gehörten.⁴⁴

Genau wie im Fall der Domäne und anderer Regalien machten die Habsburger auch von der Methode der Verpachtung der Bergwerke Gebrauch. Schon am Anfang der neuen Herrschaft wurden die siebenbürgischen Bergwerke für die Summe von nur 12.000 Gulden an den ersten siebenbürgischen Gouverneur, Georg Bánffy, verpachtet. Der Vertrag wurde aber schließlich wegen der Verluste, die er dem Ärar brachte, aufgelöst.⁴⁵ Manchmal verpachteten die Habsburger aber auch Dörfer, die in der Nähe der Bergwerke lagen. Im Interesse des fürstlichen Bergbaues empfahl der oft erwähnte Montanspezialist Gerstorff im Jahr 1762, dass das Dorf "Boicza", das an die Familie des siebenbürgischen Thesaurarius verpachtet worden war, wieder in den Besitz des Ärars gelangen sollte.⁴⁶ Am Anfang ihrer Herrschaft in Siebenbürgen hatten die Habsburger nicht nur die Bergwerke, sondern auch das Salzwesen des Fürstentums verpachtet. Der Wiener Hof sah sich während der Kriege am Ende des 17. Jahrhunderts mit den

³⁹ Born, *Briefe über mineralogische*, 156.

⁴⁰ Ibid., 150.

⁴¹ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 197.

⁴² Anton Schmidt, *Chronologisch systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthumes Siebenbürgen*, Bd. 6 (Wien, 1834), 165.

⁴³ Born, *Briefe über mineralogische*, 149.

⁴⁴ Prodan, "Producția fierului," 159–235. Über die Eisenbergwerke von Ghelar, vgl. auch Born, *Briefe über mineralogische*, 127.

⁴⁵ Kutschera, "Landtag und Gubernium," 214.

⁴⁶ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 181.

Osmanen und mit Frankreich aus finanziellen Nöten gezwungen, das Monopol des siebenbürgischen Salzhandels im Jahr 1694 an den jüdischen Lieferanten für die Armee, Samuel Oppenheimer, zu verleihen.⁴⁷

Aufgrund der finanziellen Not verpfändeten die Habsburger sogar einen Teil der siebenbürgischen Metallproduktion an verschiedene ausländische Kreditgeber. Das war auch bei der siebenbürgischen Quecksilberproduktion der Fall, die von 1702 bis in die Zeit Maria Theresias zusammen mit einem Teil der Kupfer- und Quecksilberproduktion in den Bergwerken von Ober- und Niederrungarn für die Konstituierung eines Fonds diente, der Geldanleihen der Habsburger in Holland garantieren musste.⁴⁸

Im Fall des siebenbürgischen Salzwesens konnten die Habsburger im Vergleich zu den Bergwerken ihr Salzmonopol den Abbau und die Kommerzialisierung des Salzes betreffend schon bald nach dem Beginn ihrer Herrschaft im Fürstentum durchsetzen. Das Salz wurde, genauso wie in allen anderen habsburgischen Ländern, auch in Siebenbürgen zu einem Monopol der Habsburger. Das Salzmonopol der Habsburger wurde im Fürstentum zwar nie infrage gestellt, in einer gewissen Art und Weise wurde es aber, insbesondere durch den stark bewussten Adel, aber nicht ausschließlich durch diesen, eingeschränkt.⁴⁹ Der siebenbürgische Adel hatte zum Beispiel das Recht, derbes Salz für den eigenen Bedarf und für seine untertänigen Bauern in den Bezirken abzubauen, in denen er landwirtschaftliche Güter besaß. Maria Theresia schränkte dieses Privileg des Adels stark ein, übrig blieb lediglich der Genuss des Salzwassers. Im Jahr 1765 wurde auch das Privileg des Adels, das Salz zu einem geringen Preis kaufen zu können, aufgehoben.⁵⁰ Um eine Steigerung der Einkünfte aus dem Salzverschleiß zu erzielen, entschied der Wiener Hof im Jahr 1765, dass jeder Käufer, unabhängig von seinem sozialen Status, für den Zentner Salz 50 Kreuzer bezahlen musste. Die Nichtbeachtung des Salzmonopols der Habsburger in Siebenbürgen, sei es das Hauen des Salzes oder das Salzschnuggeln im In- und Ausland, wurde streng bestraft.⁵¹ Um einen möglichen Salzschnuggel zu verhindern, befahl der Wiener Hof, dass die siebenbürgischen Ortschaften, die sich an der Grenze zu Ungarn befanden, aus den Salzgruben

⁴⁷ Ladislau Gyémánt, „Die Juden in Siebenbürgen bis zum 18. Jahrhundert,“ in Volker Leppin, Ulrich A. Wien (Hg.), *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit.* (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 66) (Stuttgart, 2005), 198.

⁴⁸ Heinrich v. Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Österreichs im Zeitalter des Merkantilismus* (Frankfurt am Main, 1969), 238–415.

⁴⁹ Über das landesfürstliche Salzregal in Siebenbürgen, vgl. auch Ágnes Várkonyi, „Die letzten Jahrzehnte des autonomen Fürstentums (1660–1711),“ in Béla Köpeczi (Hg.), *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (Budapest, 1990), 387; Fichtel, „Beytrag zur Mineralgeschichte,“ 266.

⁵⁰ Der Adel bezahlte bis zum Jahr 1765 für einen Zentner Salz bis zu 6 Kreuzer, während im Vergleich dazu die allgemeinen Siebenbürger für einen Zentner Salz 21 Kreuzer bezahlen mussten. Fichtel, „Beytrag zur Mineralgeschichte,“ 266.

⁵¹ Für das Abhauen des Salzes zum Beispiel gab es Geldstrafen in der Höhe von 200 Gulden für Adelige und 20 Gulden für das allgemeine Volk. Es gab aber auch die Konfiszierung von Vieh, Wagen und Werkzeugen und sogar Strafen in Form körperlicher Züchtigung. Fichtel, „Beytrag zur Mineralgeschichte,“ 266.

nur eine genau festgelegte Menge an Salz für ihren eigenen Bedarf bekommen sollten. So manche Schwierigkeiten gab es auch bei der illegalen Ausbeutung des Salzes aus den sogenannten Salzbrunnen, die nicht ausreichend bewacht waren. Im Jahr 1780 hatten nicht einmal die zuständigen Behörden ein klares Bild über die Anzahl der Salzbrunnen.⁵²

2. Die administrative Reorganisation des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen.

In einem Teil der historischen Literatur wird die Meinung vertreten, dass das siebenbürgische Bergwesen im Vergleich zu jenem in Banat weniger organisiert war.⁵³ Die erste Maßnahme zur Reorganisation des siebenbürgischen Kameralwesens, inklusiv des Berg- und Salzwesens, erfolgte im Jahr 1700 durch eine Verordnung der Wiener Hofkammer, nachdem sie den Bericht von Thavonath zur Kenntnis genommen hatte. Mit der Errichtung des siebenbürgischen Kameralwesens wurde Graf Johann Friedrich von Seeau betraut. Die alten Stellen im Fürstentum, die für das Berg- und Salzwesen bisher verantwortlich gewesen waren, wurden teilweise aufgelöst und durch neue Ämter ersetzt. Für die Bergwerke wurde ein "Berg-Inspektor" ernannt⁵⁴, der in einer Verordnung der Hofkammer aus dem Jahr 1722 als "siebenbürgischer Münz- und Bergwerksinspektor" angeführt wird.⁵⁵ In einem seiner Berichte erwähnte Gerstorff einen "Berg-Maister [...], welcher den weitläufigen Umfang des siebenbürgische Berg-Weesen zu respizieren hatte".⁵⁶ In den wichtigen Bergwerken fand die Bergbautätigkeit unter der Führung eines Bergmeisters statt.⁵⁷ Der Abbau und die Bearbeitung der Eisenerze in Hunedoara standen nach 1713 unter der Aufsicht des Verwalters der Kameraldomäne mit dem gleichen Namen.⁵⁸ Das Gold- und Silbereinlösungsamt und das Münzamt blieben bestehen. Es gab auch eine Schmelzwesendirektion⁵⁹ und im Jahr 1722 wurde auf Anordnung der Hofkammer auch ein Bergwerksgericht errichtet.⁶⁰

Was das siebenbürgische Salzwesen betraf, wurde das Amt des Salzverwalters durch den Wiener Hof nach 1700 abgeschafft und stattdessen ein "Ober-Direktorium", eigentlich das siebenbürgische Obersalzamt, mit Sitz in Turda errichtet. Dem Obersalzamt unterstanden Salzämter in den wichtigen Salzbergwerken mit einem "Camerarius" an der Spitze.⁶¹ Auch jede Salzgrube hatte ihre eigene Verwaltung. Das siebenbürgische Obersalzamt unterstand dem siebenbürgischen Thesaurariat und der Hofkammer in

⁵² Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 266.

⁵³ Surdu, "Situția social-economică," 408; Edroiu, "Viața socio-economică," 265.

⁵⁴ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 43.

⁵⁵ Schmidt, *Chronologisch systematische*, 162; Born erwähnte, dass der siebenbürgische Gelehrte Samuel Koleseri dieses Amt ("Ober-Inspector der Siebenbürgischen Bergwerke") am Anfang des 18. Jahrhunderts bekleidete. Born, *Briefe über mineralogische*, 104.

⁵⁶ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 408.

⁵⁷ Im Jahr 1722 zum Beispiel ernannte die Hofkammer in den Bergwerken von "Trestian"(Trestia/ Trestian/ Tresztia) einen neuen Bergmeister. Schmidt, *Chronologisch systematische*, 167.

⁵⁸ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 393, 587.

⁵⁹ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 214.

⁶⁰ Schmidt, *Chronologisch systematische*, 161, 163.

⁶¹ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 42.

Wien. Das Salzwesen von Maramureş war der ungarischen Kammer in Preßburg (Pozsony/ Bratislava) untergeordnet.⁶² Der Sitz des Salzamtes der Salzbergwerke in Maramureş befand sich im Jahr 1773 bei Sighetu Marmaţiei (Marmaroshsiget/ Máramarossziget).⁶³ Der Wiener Hof versuchte alle Ämter, die für die Leitung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens verantwortlich waren, der Kontrolle der siebenbürgischen Landesbehörden, in erster Linie des Thesaurariats, zu entziehen. Eine wichtige Rolle in diese Richtung spielte die unmittelbare Ernennung der Beamten in die Ämter durch die Hofkammer aus den Reihen der Ausländer oder der Siebenbürger. Nachdem das Amt des Thesaurarius bis 1742 nicht mehr besetzt worden war, blieben alle erwähnten Ämter unter der Leitung der „Cameral-Kommission“, die ihren Sitz in Alba Iulia hatte.⁶⁴

Aus einem Bericht von Gerstorff aus dem Jahr 1768 resultiert, dass es im siebenbürgischen Bergwesen vor 1746 noch keine richtige Verwaltung gegeben hatte.⁶⁵ Zu einer tief greifenden administrativen Reorganisation, die zur Emporbringung des siebenbürgischen Bergwesens entscheidend beigetragen hatte, kam es erst unter der Herrschaft von Maria Theresia. Sie konnte aber nur schrittweise vorangetrieben werden. Zu dieser Entscheidung des Wiener Hofes musste neben der allgemeinen Reformpolitik Maria Theresias, die auch auf eine Mobilisierung der Naturressourcen im Dienste des absolutistischen Staates zielte, außerdem der für die Monarchie endgültige Verlust der an Erzvorkommen reichen Provinz Schlesien beigetragen haben.⁶⁶ Das Bergwesen in den übrigen, in der Monarchie verbliebenen Provinzen, inklusiv jene in Siebenbürgen und Banat, musste reorganisiert werden.

Die Maßnahmen Maria Theresias zur Reorganisation der Bergwerke in Baia Mare, die nach der Eingliederung des Komitates Sathmar an Ungarn unter der ungarischen Kameralverwaltung von Kaschau (Kassa/ Košice) standen, begannen etwas früher als in Siebenbürgen.⁶⁷ Sie zielten unter anderem auch auf die Erreichung der direkten Kontrolle der wichtigen Bergwerke in Baia Mare durch die Wiener Behörden. Es scheint, dass die Verwaltungsreformen in den Bergwerken von Baia Mare auch für die Reorganisation des siebenbürgischen Bergwesens als Muster dienten. In diesem Zusammenhang war es sicher kein Zufall, dass der Montanbeamte Gerstorff, der auch Bergwerksinspektor in Baia Mare war⁶⁸, in den 1760er Jahren mit der Erstattung von Berichten und Gutachten beauftragt wurde, auf deren Basis das siebenbürgische Bergwesen reorganisiert werden sollte.

Einige Maßnahmen zur Reorganisation des siebenbürgischen Bergwesens wurden

⁶² Fichtel, „Beytrag zur Mineralgeschichte“, 255.

⁶³ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 705.

⁶⁴ Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im“, 42.

⁶⁵ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 408.

⁶⁶ Edroiu, „Viața socio-economică“, 265.

⁶⁷ Im Jahr 1748 wurde ein Inspectorat = Amt mit Sitz in Baia Mare errichtet, das der „Kaiserlichen Königl. Hof=Cammer in Berg =und Münzwesen“ von Wien direkt untergeordnet war. An der Spitze des Baia Mare (Nagybányaer) Inspectorat=Amtes stand ein Ober=Inspector, dem mehrere Montanbeamte unterstanden. Born, *Briefe über mineralogische*, 149.

⁶⁸ Ibid., 154.

aber schon in den 1750er Jahren getroffen. Im Jahr 1746 zum Beispiel errichtete Maria Theresia durch die Reorganisation des siebenbürgischen Thesaurariats eine Abteilung dieser Institution, die nur für das Berg- und Münzwesen Siebenbürgens verantwortlich war, das „Thesaurarius in Montanisticis et Monetariis“. Im selben Jahr wurde auch die siebenbürgische Bergwerkskassa eingerichtet.⁶⁹ Die Ämter, die für das Schicksal des siebenbürgischen Bergwesens zuständig waren – das Einlösungsamt, die Bergwerksdirektion, die Schmelzwesendirektion, die Bergwerkskassa und das Berggericht –, blieben aber weiterhin voneinander getrennt, sie waren dem Thesaurariat untergeordnet. Ein wichtiger Vorschlag Gerstorffs in seinem Gutachten über die Bergwerke Siebenbürgens aus dem Jahr 1762 war die Errichtung einer siebenbürgischen Oberbergwerksdirektion („Siebenbürgische Bergwerks Local Direction“) mit dem Sitz in der Montanstadt Zlatna, deren Aufgabe die Zentralisierung und Koordination der Tätigkeiten all dieser Ämter sein sollte.⁷⁰ Dieser siebenbürgischen Oberbergwerksdirektion mussten acht Bergwerksreviere – Zlatna, Sacarîmb, Boica, Baia de Criș, Abrud, Pianul de Sus, Lăpușul Românesc und Rimetea mit ihren Filialorten unterstellt werden. Um das siebenbürgische Bergwesen, genau wie die Bergwerke in Baia Mare, unter die unmittelbare Kontrolle des Wiener Hofes zu bringen, empfahl Gerstorff, dass auch die siebenbürgische Oberbergwerksdirektion der Wiener Hofkammer in Sachen Berg- und Münzwesen direkt untergeordnet werden soll. Die Verhältnisse mit dem siebenbürgischen Thesauriat sollten eher locker bleiben.⁷¹ Mit der Aufsicht der fürstlichen Eisenbergwerke und Eisenwerke der Domäne Hunedoara wurde ein „Administrator“ beauftragt, der im Jahr 1768 erwähnt ist.⁷²

Die siebenbürgische Oberbergwerksdirektion wurde laut der historischen Literatur erst im Jahr 1764⁷³, oder wie anderen Literaturangaben zu entnehmen ist, erst im Jahr 1767 errichtet.⁷⁴ Gerstorff sprach im Jahr 1768 von einer „Bergwerks Direction zu Hermannstadt“.⁷⁵ In diesem Fall geht es aber wahrscheinlich um das siebenbürgische „Thesaurarius in Montanisticis et Monetariis“. Im Jahr 1770 erwähnte Born in seinen Briefen die Existenz eines siebenbürgischen „Ober = Bergamts“ mit Sitz im wichtigen Montanort Zlatna, das einen „Ober = Bergmeister“ an seiner Spitze hatte, dem mehrere Montanbeamte halfen. Das „Ober = Bergamt“ war der „Hermannstädter Kammer“ direkt untergeordnet, die ihrerseits in „Bergwerks = Angelegenheiten der Wienerischen Bergwerks = Hof = Kammer untergeben“ war.⁷⁶ Auch Kaiser Joseph II. sprach in seinem Reisejournal von 1773 von einem siebenbürgischen „Ober Berg Amt“ mit Sitz in Zlatna.⁷⁷

⁶⁹ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 408.

⁷⁰ Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks“, 168.

⁷¹ Ibid., 161–224.

⁷² Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 418.

⁷³ Christoph Bartels, „Zum Bergrecht in Siebenbürgen“, in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 63; Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im“, 46.

⁷⁴ Müller, „Siebenbürgische Wirtschaftspolitik“, 23.

⁷⁵ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 418.

⁷⁶ Born, *Briefe über mineralogische*, 107.

⁷⁷ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 393, 597.

Wichtig für die Reorganisation des siebenbürgischen Bergwesens war auch die Einführung des "Systems für den Siebenbürgischen Bergbau und dessen Verwaltung" durch ein Hofkammerdekret im Jahr 1771.⁷⁸ Auch Joseph II. ergriff Maßnahmen zur Reorganisation des Bergwesens in Siebenbürgen. Besonders wichtig waren die Maßnahmen für die Restrukturierung, die Reorganisation und die Unterordnung der Institutionen, die für das siebenbürgische Berg- und Salzwesen zuständig waren. Im Jahr 1785 wurde zum Beispiel auch die Salzdirektion dem siebenbürgischen Thesauriat für Münz- und Bergwesen untergeordnet.⁷⁹ Die Bedeutung des siebenbürgischen Bergwesens resultierte auch aus der Tatsache, dass Joseph II. im Jahr 1786 das "Thesauriat in monetariis et montanisticis" nicht in das siebenbürgische Gubernium eingliederte. Es blieb eine selbständige Stelle, die der Wiener Hofkammer für die Angelegenheiten des Berg- und Münzwesens weiterhin unmittelbar untergeordnet war. Im Jahr 1787 wurde das "Thesauriat in monetariis et montanisticis" in ein "Oberinspektorat für Berg- und Salzwesen" mit Sitz in Zlatna umgewandelt, das bis zum Jahr 1791 bestehen bleiben sollte. Im Jahr 1795 wurde das Thesaurariat für das Münz- und Bergwesen wieder errichtet und dem Thesauriat in Sibiu untergeordnet. Das Thesaurariat für das Münz- und Bergwesen bestand mit kleinen Änderungen bis zum Jahr 1849, als seine Tätigkeit endgültig eingestellt wurde.⁸⁰

Wichtig für die Organisation und Funktion des siebenbürgischen Bergwesens waren auch die Tätigkeiten des Gold- und Silbereinlösungsamtes und des Berggerichtes – beide hatten ihren Sitz in Zlatna. Gerstorff betrachtete in seinem Gutachten aus dem Jahr 1762 das Gold- und Silbereinlösungsamt als das wichtigste Amt des Montanwesens in Siebenbürgen.⁸¹ Um das Einlösen des Goldes und Silbers zu erleichtern, gab es neben der Haupteinlösung von Zlatna auch Einlösungsfilialen in Abrud, Cîmpeni (Topesdorf/Topánfalva), Brad (Tannenhof/Brád), Trestia, Bistra (Bisztra) und Sânmihaiu de Arieș (Mihai Viteazu/Alsó- und Felsőszentmihály), wo die Produzenten ihr Gold und Silber wöchentlich zu bestimmten Zeiten gegen eine fixe Geldsumme einlösen konnten.⁸² Auf die Anordnung der Hofkammer hin wurde, wie es schon erwähnt, im Jahr 1722 auch ein Bergwerksgericht errichtet.⁸³ Es war nicht nur für die Durchführung der Zivilprozesse zwischen den Bergleuten, Montangewerkschaften usw. in erster Instanz zuständig, sondern auch für die Verleihung von Schürferlaubnissen ("Muthungen") an die Bergwerke im Namen der Landesfürsten.⁸⁴

Um die Verwaltung jener Bergwerke in Siebenbürgen, die sich an der nördlichen Grenze des Fürstentums befanden und somit sehr isoliert lagen, zu erleichtern bzw.

⁷⁸ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 47.

⁷⁹ Ibid., 47.

⁸⁰ Ibid., 47.

⁸¹ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 214.

⁸² Edroiu, "Viața socio-economică," 264; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 414.

⁸³ Als Sitz des Bergwerksgerichts wird von Born in seinen Briefen (Born, *Briefe über mineralogische*, 107) und von Kaiser Joseph II. in seinem Reisejournal aus dem Jahr 1773 der Montanort Zlatna angegeben. Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 597.

⁸⁴ Born, *Briefe über mineralogische*, 107; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 417.

überhaupt erst zu ermöglichen, entschloss sich der Wiener Hof sogar dazu, sie den ungarischen Bergwerken von Baia Mare unterzuordnen. Neben den Bergwerken von Cavnic im Chioar (Kövar) Distrikt, die dem Oberbergwerksinspektorat von Baia Mare schon im Jahr 1762 untergeordnet worden waren⁸⁵, wird für die Unterordnung der siebenbürgischen Bergwerke von Lăpușul Românesc im Komitat Solnocul de Mijloc (Mittelszolnok) das Jahr 1768 angegeben.⁸⁶

3. Die Einführung der Bergordnungen aus den österreichischen Erbländern in Siebenbürgen.

Die Einführung der Bergordnungen aus den österreichischen Erbländern in Siebenbürgen sollte nicht nur der Organisation und Reglementierung der wirtschaftlichen, sozialen und anderen Tätigkeiten in den einheimischen Bergwerken dienen, sondern bei der Übernahme der Kontrolle der Habsburger über das Bergwesen des Fürstentums ein zusätzliches Element für sie sein. In diesem Sinn wurde die Einführung der Maximilianischen Bergordnung in Siebenbürgen schon in einer Verordnung aus dem Jahr 1702 festgelegt.⁸⁷ In dieser Entscheidung der Wiener Behörden sahen die siebenbürgischen Stände, allen voran der Adel, eine Gefahr für ihre Interessen, was sie dazu veranlasste, die Einführung der Maximilianischen Bergordnung mit allen Mitteln zu torpedieren. Dabei waren sie vermutlich erfolgreich, denn der Wiener Hof sah sich im Jahr 1722 genötigt, die Einführung der Maximilianischen Bergordnung in Siebenbürgen durch eine neuerliche Verordnung abermals zu befehlen. Der Wiener Hof reagierte in diesem Fall aber sehr vorsichtig. Die Maximilianische Bergordnung musste unter der Aufsicht des siebenbürgischen Münz- und Bergwerksinspektors Kropff und des siebenbürgischen Kommandierenden Generals Graf von Virmont an die herkömmlichen Traditionen und die Lage des Bergwesens in Siebenbürgen angepasst – also modifiziert – werden.⁸⁸

Aus einem Gutachten Gerstorffs aus dem Jahr 1762 resultiert, dass auch diese Verordnung des Wiener Hofes nicht gleich ausgeführt werden konnte, denn darin wird berichtet, dass in Siebenbürgen bis 1746 keine Berggesetze vorhanden waren.⁸⁹ In Wirklichkeit wurden in Siebenbürgen noch immer die Gesetze der alten ungarischen Könige und der siebenbürgischen autonomen Fürsten sowie verschiedene lokale Bergordnungen angewendet, die jedoch dem Stand der Epoche, insbesondere aber den Interessen der Habsburger, nicht mehr entsprachen. Erstmals im Jahr 1747 wurde auf dem siebenbürgischen Landtag endlich ein siebenbürgisches Berggesetz verabschiedet, das den Grundlagen der Maximilianischen Bergordnung, teilweise aber auch den erwähnten herkömmlichen Gesetzen entsprach.⁹⁰ Das bedeutete aber noch nicht, dass

⁸⁵ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 200.

⁸⁶ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 410.

⁸⁷ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 43.

⁸⁸ Schmidt, *Chronologisch systematische*, 161–167; Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 44.

⁸⁹ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 219.

⁹⁰ Bartels, "Zum Bergrecht," 62; Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 162, 219; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 408.

die Maximilianische Bergordnung in Siebenbürgen nun vollständig eingeführt war und angewendet wurde. Als Gerstorff im Jahr 1762 die Befestigung der Anwendung der Maximilianischen Bergordnung in Siebenbürgen als eine Maßnahme für die Verbesserung des siebenbürgischen Bergwesens empfahl⁹¹, verhielt sich der Staatsrat zurückhaltend. Im Jahr 1771 war die Maximilianische Bergordnung in Siebenbürgen laut eines Teiles der historischen Literatur bereits in Geltung.⁹² Ein anderer Teil der historischen Forschung ist aber der Auffassung, dass die Rechtsgrundlage, die im siebenbürgischen Bergwesen bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts angewendet wurde, aus einer Mischung zwischen dem siebenbürgischen Berggesetz aus dem Jahr 1747, der Maximilianischen Bergordnung und der regional tradierten Rechte bestand. Die Entwürfe für ein neues siebenbürgisches Berggesetz aus den Jahren 1791, 1810, 1826 und 1832 wurden dem Landtag nicht einmal vorgelegt, oder es geschah wie im Fall der Gesetzesinitiativen aus den Jahren 1843/1844, die, auf dem Landtag verabschiedet, vom Wiener Hof nicht sanktioniert wurden.⁹³ Diese letzte Hypothese, die von einer unklaren und komplizierten rechtlichen Lage des siebenbürgischen Bergwesens ausgeht, scheint die richtige zu sein. Die Maximilianische Bergordnung konnte insbesondere in jenen Bergwerken Anwendung finden, die vom Ärar betrieben wurden.⁹⁴ Was die Bergwerksgesetze betraf, charakterisierte die siebenbürgische Gesellschaft auch ein starker Konservatismus – sie beharrte auf ihren gesetzlich tradierten Traditionen.⁹⁵

4. Die Form der Betreibung des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen.

Die Form der Betreibung des Berg- und Salzwesens in Siebenbürgen war ein Problem, mit dem die Habsburger schon seit dem Anfang ihrer Herrschaft in Siebenbürgen konfrontiert waren. Sie hatten nur zwei Möglichkeiten – das Berg- und Salzwesen in Siebenbürgen entweder durch das Ärar in eigener Regie, also auf ihre Kosten und ihr Risiko zu betreiben, oder es an interessierte Investoren, Einzelpersonen oder Montangewerkschaften zu verpachten.

Am Anfang ihrer Herrschaft in Siebenbürgen wählten die Habsburger, wie schon an anderer Stelle erwähnt, die Variante der Verpachtung des Berg- und Salzwesens an wichtige einzelne Investoren. Da diese Entscheidung, zumindest im Fall der Bergwerke, für das Ärar zu Verlusten führte, übernahmen die Habsburger die Betreibung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens in Eigenregie. Aufgrund der schwachen Finanzmittel, die dem Hause Habsburg zur Verfügung standen, war diese Variante aber keine einfache Aufgabe, weshalb der Wiener Hof sie nur im Fall

⁹¹ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 161–224.

⁹² Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 23.

⁹³ Bartels, "Zum Bergrecht," 63.

⁹⁴ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 220.

⁹⁵ Ein Beispiel ist die Anwendung der siebenbürgischen Berggesetze in den Bergwerken von Cavnic (Born, *Briefe über mineralogische*, 155) anstatt jener, die im Gebiet der Bergwerke von Baia Mare üblich waren – obwohl sich die Bergwerke von Cavnic, wie schon erwähnt, in der Verwaltung des Oberbergwerksinspektors von Baia Mare befanden.

der siebenbürgischen Salzbergwerke anwendete. Das Salz wurde vom Ärar in eigener Regie abgebaut und kommerzialisiert. Die Betreuung der siebenbürgischen Bergwerke durch das Ärar in Eigenregie führte nicht selten zu Finanzverlusten. Aus diesem Grund sahen sich die Habsburger zu folgender Lösung gezwungen – das Ärar betrieb nur die profitablen Bergwerke, insbesondere die Gold- und Silberbergwerke, in eigener Regie, die anderen wurden an Privatinvestoren, diesmal Montangewerkschaften, verpachtet. Diese bauten die Erze ab, verarbeiteten sie in den Poch- und Schlammwerken und schmolzen sie in den Hütten auf ihre eigenen Kosten und ihr eigenes Risiko. Das erhaltene Metall lieferten sie in der königlichen Einlösung zu einem Fixpreis ab. Eine Ausnahme bildeten die Eisenbergwerke von Hunedoara, die vom Ärar insbesondere in Eigenregie betrieben wurden. Gerstorff unterschied in seinem Bericht aus dem Jahr 1768 bei der Betreuung des Bergbaues in Siebenbürgen drei Arten. Es gab den fürstlichen, den gewerkschaftlichen und jenen Bergbau, der von einzelnen Bergleuten betrieben wurde.⁹⁶ In seinem Gutachten aus dem Jahr 1762 demonstrierte Gerstorff die Unrentabilität, mit der das Ärar die Bergwerke in eigener Regie betrieb, mit konkreten Daten. Er war der Ansicht, dass das Ärar lediglich die profitablen Gold- und Silberbergwerke selbst betreiben sollte, alle übrigen Bergwerke sollten seiner Empfehlung nach an die Montangewerkschaften verpachtet werden. Die Quelle des Gewinnes aus den siebenbürgischen Bergwerken für das Ärar war laut Gerstorff nicht ihre Betreuung in eigener Regie, sondern die Einlösung des Goldes und Silbers durch private Produzenten, seien es die Montangewerkschaften oder sogar einzelne Bergleute.⁹⁷ Auch Staatsrat Stupan bewertete den Bergbau in Siebenbürgen im Jahr 1764 als “[...] zu schwierig und unsicher, um vom Staat betrieben zu werden”.⁹⁸ Die rechtliche Lage, die sich bei der Verpachtung der Bergwerke an die Montangewerkschaften ergab, war auch wegen der Tatsache kompliziert, dass die Habsburger an diesen Bergwerken manchmal Anteile (“Kuxe”) für sich zurückbehielten.

Nicht nur die Habsburger, auch die Grundherren, auf deren Domänen sich Bergwerke befanden, verpachteten diese oft an die Montangewerkschaften.⁹⁹ Es gab aber auch Grundherren, die die Bergwerke selbst, auf eigene Kosten, betrieben.¹⁰⁰

Folgende Fragen werfen sich auf: Wer waren die Montangewerkschaften? (a) Wie wurden die Rechtsverhältnisse der Montangewerkschaften mit den Habsburgern als Bergwerksbesitzer reglementiert? (b) Wer waren die einzelnen Produzenten? (c) Mit welchen Maßnahmen stimulierten die Habsburger die Montangewerkschaften und die einzelnen Bergleute, um die Produktion der Metalle in Siebenbürgen zu steigern? (d)

⁹⁶ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 409–412.

⁹⁷ Gerstorff, “Siebenbürgischer Bergwercks,” 163, 202.

⁹⁸ Müller, “Siebenbürgische Wirtschaftspolitik,” 23, Fußnote 15.

⁹⁹ Die Eisenbergwerke von Rimetea wurden zusammen mit den Eisenwerken von hier durch die Familie des Grundherren Toroczkó an die Stadteinwohner des Ortes Rimetea verpachtet. Gerstorff, “Siebenbürgischer Bergwercks,” 201. Über andere Fälle der Verpachtung der Bergwerke durch die Grundherren an die Montangewerkschaften, vgl. auch Born, *Briefe über mineralogische*, 120.

¹⁰⁰ Das war auch beim Grafen und General Gyulay der Fall, der die Bergwerke von Trestia auf eigene Kosten betrieb. Born, *Briefe über mineralogische*, 122; Gerstorff, “Siebenbürgischer Bergwercks,” 182.

a) Wer waren die siebenbürgischen Montangewerkschaften?

In Siebenbürgen gab es zahlreiche Montangewerkschaften, die Bergbau betrieben. Ein Großteil von ihnen war, finanziell betrachtet, schwach – sie bestanden aus einfachen Bergleuten.¹⁰¹ Es gab aber auch Montangewerkschaften, die über Kapital verfügten und erfolgreich waren. Zu den Kreisen, die Kapital in diese Montangewerkschaften investierten, gehörten Adelige, Hochbeamte der siebenbürgischen Verwaltung, das Militär, Montanbeamte usw. Selbst der Gelehrte und Montanspezialist Born besaß gewichtige Anteile an den siebenbürgischen Bergwerken.¹⁰² In seinem oft erwähnten Gutachten verteidigte Gerstorff die Beteiligung der Montanbeamten an den siebenbürgischen Montangewerkschaften. Diese Beteiligung, die für das Ärar seiner Auffassung nach von Vorteil war, sollte deshalb, dem Text der Maximilianischen Bergordnung entsprechend, nicht verboten werden.¹⁰³ Trotz der Beteiligung der erwähnten sozialen und beruflichen elitären Elemente am Bergbau des Fürstentums war der siebenbürgische Thesaurariatsrat Eder im Jahr 1773 der Meinung, dass es im Fürstentum noch zu wenig starke Montangewerkschaften gab.¹⁰⁴

b) Wie wurden die Rechtsverhältnisse der Montangewerkschaften mit den Habsburgern als Bergwerksbesitzer reglementiert?

Im siebenbürgischen Berggesetz aus dem Jahr 1747 wurde auch auf das Problem der rechtlichen Verhältnisse zwischen den Habsburgern und den Montangewerkschaften eingegangen. Laut diesem Berggesetz konnten die Habsburger zum Beispiel die Bergwerke, die von den Montangewerkschaften betrieben wurden, durch ihre Beamten nicht ihren Wünschen entsprechend kontrollieren. Auch in diesem Fall scheint die Situation aber von Bergwerk zu Bergwerk verschieden gewesen zu sein.¹⁰⁵ Es gab aber auch Widerstand. Manche Grundherren, die Bergwerke besaßen, verweigerten und verboten den fürstlichen Montanbeamten sogar, ihre Bergwerke zu kontrollieren.¹⁰⁶ Um die Tätigkeit der Montangewerkschaften zu steigern, aber auch um die Kontrolle der Habsburger durch ihre Montanbeamten über diese zu erhöhen, verlangte Gerstorff in seinem Bericht aus dem Jahr 1768, dass die Banater Montangewerkschaftsverfassung auch in Siebenbürgen eingeführt werden soll.¹⁰⁷ Auch in diese Richtung gab es Widerstand, der aber nicht nur von der Seite der Montangewerkschaften und der

¹⁰¹ Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164; Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,” 182.

¹⁰² Srbik, *Der staatliche Exporthandel*, 301; Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,” 190; Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im,” 48; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 581.

¹⁰³ Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,” 220.

¹⁰⁴ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 595.

¹⁰⁵ Born, *Briefe über mineralogische*, 103, 106; Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,” 219; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 412.

¹⁰⁶ Born berichtete im Jahr 1770 in seinen Briefen, dass „der Besitzer der Grube und Erbherr aus Trsztyan [Trestia], Herr Graf Stephan von Gyulai, erlaubt, ich weiß nicht warum, nur selten einem in Kaiserlichen Diensten stehenden Bergbeamten, seine Gruben zu befahren [...]”. Born, *Briefe über mineralogische*, 122; Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,” 182.

¹⁰⁷ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 409, 412, 416, 419.

Grundherren, die Bergwerke besaßen, kam. Selbst Staatsrat Borié war im Jahr 1767 der Auffassung, dass man bei der Einführung der Banater Gewerkschaftsverfassung in Siebenbürgen besondere Vorsicht walten lassen sollte.¹⁰⁸ Durch die Einführung des „Systems für den Siebenbürgischen Bergbau und dessen Verwaltung“ durch das Hofkammerdekret vom 19. Juli 1771 wurde laut einem Teil der historischen Forschung die Kontrolle des Staates über die privaten Bergbauunternehmer reglementiert und gleichzeitig auch ihre Protektion gesichert.¹⁰⁹

c) Wer waren die einzelnen Produzenten (Bergleute), die den Bergbau betrieben?

Die Antwort darauf findet man im Bericht von Gerstorff aus dem Jahr 1768: Es waren die „gemeinen Landes-Innsassen“, die über sehr wenig Geld verfügten und die mit ihren Familien zusammen die Erze mit sehr einfachen Methoden abbauten und sie in rudimentären Pochwerken verarbeiteten. Diese Art der Bergbaubetreibung war seiner Auffassung nach wegen der großen Anzahl dieser einzelnen Bergleute „die erträglichste“ [...] für ein höchstes Aerarium.¹¹⁰

d) Mit welchen Maßnahmen stimuliert die Habsburger die Montangewerkschaften und die einzelnen Bergleute, um die Produktion der Metalle in Siebenbürgen zu steigern?

Um die Entwicklung des siebenbürgischen Bergbaues in Siebenbürgen voranzutreiben, versuchten die Habsburger, die Montangewerkschaften zum Abbau und zur Verarbeitung der Erze zu ermutigen, indem sie ihnen verschiedene Vorteile zukommen ließen. Unter anderem ging es um die Gewährung verschiedener Ermäßigungen: Jene Montangewerkschaften, die alte, stillgelegte oder neue Bergwerke in Betrieb nahmen, wurden von manchen Pflichten auf mehrere Jahre befreit, das Holz aus den Kameralwäldern wurde für den Bedarf der Montangewerkschaften zu günstigen Bedingungen bereitgestellt.¹¹¹ Eine andere Methode bestand darin, dass das Einlösungsamt jenen Montangewerkschaften, die noch am Anfang ihrer Ausbeutung der Erze aus einem Bergwerk standen, für ihr Gold und Silber einen höheren Preis bezahlte.¹¹² Gleichzeitig führte das Sinken des Einlösespreises aber zu einer Senkung der Produktion, wie im Fall des Quecksilbers in den 1750er Jahren.¹¹³ Die Habsburger versuchten die Montangewerkschaften auch beim Bau der sogenannten Erbstollen, die hauptsächlich für die Drainage des Grundwassers aus den Bergwerken dienten, beim Anlegen der Teiche und notwendiger Wege usw. mit Finanzmitteln aus dem Ärar zu unterstützen. Eine weitere Maßnahme war, dass der Staat die Montangewerkschaften und einzelne Bergleute vor Missbräuchen und

¹⁰⁸ Müller, „Siebenbürgische Wirtschaftspolitik“, 23.

¹⁰⁹ Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im“, 47.

¹¹⁰ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 411.

¹¹¹ Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwerks“, 190, 192.

¹¹² Born, *Briefe über mineralogische*, 107; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 416.

¹¹³ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 416.

Hindernissen seitens der Grundherren schützte.¹¹⁴ Für die Steigerung des siebenbürgischen Bergbaues empfahl Gerstorff in seinem Bericht aus dem Jahr 1768 auch, dass der Staat einzelne Bergleute unterstützen sollte. Konkret ging es um die Bezahlung kleiner Geldsummen („Antipationsgeldsummen“), um den Bau von Teichen durch das Ärar, um den Wasserbedarf für ihre Pochwerke decken zu können usw.¹¹⁵

5. *Die Erforschungsaktionen zum Zweck der Feststellung der Erzreserven in Siebenbürgen und die Entdeckung neuer Erzvorkommen.*

Die Erforschungsaktionen zum Zweck der Feststellung der Erzreserven in Siebenbürgen und die Entdeckung neuer Erzvorkommen waren unverzichtbare Maßnahmen, ohne deren Hilfe die Gestaltung der gesamten Bergbaupolitik der Habsburger im Fürstentum eigentlich nicht denkbar gewesen wäre. Schon in der Instruktion Kaiser Leopolds I. vom 30. Juni 1699 wurde unter anderem auch eine wissenschaftliche Untersuchung des Erzvorkommens in Siebenbürgen durch eine Kommission, bestehend aus ausländischen und siebenbürgischen Montanspezialisten, angeordnet.¹¹⁶ Auch für den Erfolg der Maßnahmen Maria Theresias zur Entfaltung des Bergwesens in Siebenbürgen war die Durchführung von Erforschungsaktionen zum Zweck der Entdeckung neuer Erzvorkommen unverzichtbar. Eine solche Aktion wurde von der Hofkammer im Jahr 1764 angeordnet, im darauffolgenden Jahr begann sie. An diesem Unternehmen beteiligten sich Montanspezialisten aus den verschiedenen Provinzen der Monarchie.¹¹⁷ Im Rahmen solcher Aktionen wurde in den Südkarpaten auf dem Gebiet des Komitats Hunedoara (Eisenmarkt / Hunyad) auch „tüchtige Steinkohlen gefunden und gegraben“.¹¹⁸ Doch dieser so wichtige Rohstoff des 19. Jahrhunderts stieß sogar bei den wichtigen Staatsmännern der Monarchie in dieser Epoche anscheinend auf nicht sehr viel Interesse.¹¹⁹

Die Eröffnung neuer Bergwerke als Folge der Erforschungsaktionen oder die Wiederinbetriebnahme alter Bergwerke spielte für die Steigerung der Metallproduktion in Siebenbürgen eine wichtige Rolle. So wurden zum Beispiel nicht nur Gold- und Silberbergwerke, sondern auch neue Eisenbergwerke eröffnet. War am Anfang des 18. Jahrhunderts auf der Domäne Hunedoara nur ein einziges Eisenbergwerk in Ghelari in Betrieb, wurde das Eisenerz hier im Jahr 1754 schon in drei Eisenbergwerken abgebaut. Eines dieser Eisenbergwerke befand sich in Besitz einer Adelsfamilie.¹²⁰

Manche der siebenbürgischen Salzbergwerke waren schon seit Jahrhunderten in

¹¹⁴ Über solche Fälle, vgl. auch Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks“, 189, 219; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 599.

¹¹⁵ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 411, 416.

¹¹⁶ Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im“, 41.

¹¹⁷ Müller, „Siebenbürgische Wirtschaftspolitik“, 24.

¹¹⁸ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 585.

¹¹⁹ Joseph II. notierte in seinem siebenbürgischen Reisejournal aus dem Jahr 1773, dass die Kohlen „[...] in einen so Holtzreichen Land nicht viel werth seyn werden“. Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 585.

¹²⁰ Prodan, „Producția fierului“, 228.

Betrieb.¹²¹ Um die Salzproduktion zu steigern, eröffneten die Habsburger auch neue Salzgruben.¹²² Joseph II. erwähnte in seinem Reisejournal von 1773 die Entdeckung neuer Salzvorkommen bei Ocna Mureș (Miereschhall/ Marosújvár) vor nicht allzu langer Zeit.¹²³ Laut den Angaben in der historischen Literatur befanden sich die Salzbergwerke von Ocna Mureș am Anfang des 18. Jahrhunderts im Verfall. Erst am Ende des Jahrhunderts wurden sie vom Wiener Hof im Zuge der Einführung neuer Abbaumethoden wieder in Betrieb genommen.¹²⁴

6. Die Sozialpolitik gegenüber den Teilnehmern am siebenbürgischen Berg- und Salzwesen.

Über die Identität der Teilnehmer am siebenbürgischen Berg- und Salzwesen wurde teilweise schon gesprochen. Es handelte sich um Montanbeamte und Spezialisten (a), um Facharbeiter: Berg- und Salzarbeiter (b) sowie um Personen, die Geld in die Bergwerke investierten, ein Aspekt, der bei den Montangewerkschaften präsentiert wurde. Es stellt sich die Frage: Welche Grundzüge hatte die Politik der Habsburger gegenüber den erwähnten sozialen und beruflichen Kategorien?

a) Die Montanbeamten und Spezialisten.

Sie spielten für die Entwicklung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens und die Anknüpfung dieses Wirtschaftszweiges an das höhere Niveau in anderen Provinzen der Monarchie eine wichtige Rolle. Sie bestanden aus Montanbeamten, die für die direkte Leitung des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens vor Ort zuständig waren, und aus Montanbeamten und Spezialisten, die aus anderen Provinzen der Monarchie zur Inspektion in das Fürstentum kamen. Die Grundzüge der Rekrutierungspolitik der siebenbürgischen Montanbeamten resultieren aus der "Instruktion zur Organisierung des K. Kammerwesens in Siebenbürgen" vom 28. Jänner 1702: Demzufolge sollten Siebenbürger oder Ausländer in Führungspositionen nach deren "Capacitaet und Talento" ernannt werden.¹²⁵ Aus pragmatischen und machtpragmatischen Gründen bevorzugten die Habsburger in Wirklichkeit aber die Ernennung ausländischer Montanbeamten im siebenbürgischen Berg- und Salzwesen. Diese verfügten in der Regel nämlich über bessere Fachkenntnisse als die Einheimischen, zudem konnte das siebenbürgische Berg- und Salzwesen den Wiener Zentralstellen mit ihrer Hilfe besser untergeordnet und gleichzeitig der Kontrolle der Landesinstitutionen des Fürstentums entzogen werden. Ein Teil der ausländischen Montanbeamten und Spezialisten, die zur Inspektion nach Siebenbürgen geschickt wurden, erhielt im Berg- und Salzwesen des Fürstentums Führungspositionen. Geht es um ausländische Montanbeamte und

¹²¹ Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen," 252.

¹²² Bei Cojocna wurden die beiden Salzgruben im Jahr 1723 bzw. 1771 von den Habsburgern neu angelegt. Auch bei Ocna Dejului wurden in den Jahren 1750 und 1769 zwei neue Salzgruben angelegt. Schilson, "Historischer Ausweis," 228.

¹²³ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 678.

¹²⁴ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 42.

¹²⁵ Ibid., 43.

Spezialisten, die zur Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens beitrugen, müssen in erster Linie Franz von Gerstorff, Johann von Fichtel, Franz Müller von Reichenstein, Procop Lhotka von Smislow u. a. erwähnt werden.¹²⁶ In einer besonderen Situation befand sich der bekannte Gelehrte und Montanspezialist Ignaz von Born, der einst als Sohn eines habsburgischen Offiziers in Siebenbürgen geboren wurde.¹²⁷ Als einheimischer Montanspezialist kann Samuel Köleséri als nennenswert angeführt werden.¹²⁸ Die schon erwähnte sukzessive Reorganisation des siebenbürgischen Berg- und Salzwesens führte auch zu einer ständigen Steigerung des Montanbeamtenapparates im Fürstentum.¹²⁹ Die Besetzung der siebenbürgischen Bergwerke mit Montanspezialisten war aber noch lange nicht zufriedenstellend. In diesem Sinn berichtete Gerstorff über den Mangel an wichtigen Montanspezialisten wie Markscheidern und Erzprobierern im siebenbürgischen Bergwesen vor dem Jahr 1747. Sogar im Jahr 1762 fand er es noch notwendig, dass bei der Durchführung topografischer Erhebungen in den Bergwerken von Sacarîmb ein Markscheider aus Banat teilnahm.¹³⁰ Um die Tätigkeit im siebenbürgischen Berg- und Salzwesen zu verbessern, traf der Wiener Hof manchmal auch Maßnahmen, mit denen er die Montanbeamten stimulierte. Im Jahr 1733 zum Beispiel wurde die Besoldung der Beamten in den siebenbürgischen Einlösungsämtern durch ein Hofkammerdekret verbessert.¹³¹

b) Die Facharbeiter: die Berg- und Salzarbeiter.

Es stellt sich die Frage: Welche Politik mussten die Habsburger den Arbeitskräften gegenüber führen, um die Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens zu fördern? Die Antwort darauf gibt Gerstorff in seinem Gutachten aus dem Jahr 1762 – die Erhaltung der Privilegien der Bergleute und die Anregung der Siebenbürger am Bergbau, die Ansiedlung von ausländischen Bergleuten, um den Bergbau besser betreiben zu können.¹³² Die Politik der Habsburger gegenüber den Arbeitskräften im siebenbürgischen Bergwesen charakterisiert in erster Linie die Bestätigung alter und die Verleihung neuer Privilegien an ansässige Bergleute, anstatt ausländische Bergwerkarbeiter anzusiedeln. Im Gegensatz zum Banat kam es in Siebenbürgen zu keinen bedeutenden Ansiedlungsaktionen von Bergleuten und anderen Bergwerkarbeitern.¹³³ Die Zahl der ausländischen Bergwerkarbeiter, die in den

¹²⁶ Über die Tätigkeit einiger ausländischer Montanbeamten und Spezialisten in Siebenbürgen, vgl. auch Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im,“ 48–57; Fichtel, „Nachricht über Versteinerungen,“ 252.

¹²⁷ Born, *Briefe über mineralogische*, 133; Paul Hofer, *Ignaz von Born. Leben – Leistung – Wertung* (Wien, 1955), 5–33.

¹²⁸ Born, *Briefe über mineralogische*, 104.

¹²⁹ Über die Liste des Personalstandes der Montanbeamten in Siebenbürgen im Jahr 1762, vgl. Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,“ 221–224.

¹³⁰ Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,“ 162, 180.

¹³¹ Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im,“ 44.

¹³² Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,“ 202.

¹³³ Im Jahr 1722 wurden beispielsweise mehrere Bergleutefamilien aus den niederungarischen Bergstädten bei Căvnic angesiedelt. Aus dem selben Bergwerksgebiet mussten auch 6 Bergleute

siebenbürgischen Bergwerken beschäftigt waren, war, wie auch Gerstorff im Jahr 1762 bemerkte¹³⁴, relativ gering. Ein Großteil von ihnen wurde aber schon vor der habsburgischen Herrschaft im Fürstentum angesiedelt. Manche siebenbürgische Bergorte mussten stärker bevölkert werden, um den Bergbau in Schwung bringen zu können.¹³⁵ Was die Politik der Habsburger in Zusammenhang mit dem Thema Privilegien der siebenbürgischen Bergleute betrifft, bestätigte Kaiser Leopold I. zum Beispiel schon im Jahr 1690 die Privilegien und Freiheiten der Bergleute von Baia Sprie (Mittelberg/Felsöbánya).¹³⁶ Auch unter der Herrschaft Kaiser Karl VI. kam es im Jahr 1722 zu einer Bestätigung der Privilegien der Bergleute in den Montanorten Abrud und Baia de Criș¹³⁷ und später auch der Bergleute in Zlatna.¹³⁸ Maria Theresia bestätigte ihrerseits im Jahr 1745 die alten Privilegien der Bergleute im Montanort Baia de Criș und in den zugehörigen Dörfern.¹³⁹ Auch die angesiedelten Bergwerker aus dem Ausland bekamen Begünstigungen, wie die Befreiung von Einquartierungen oder von der Bezahlung der Steuer für ein paar Jahre.¹⁴⁰ Eine andere Maßnahme der Habsburger, mit der sie die Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens vorantreiben wollten, waren die schon erwähnten Steuerbegünstigungen, die die Bergleute genossen. Manche Grundherren stellten aber die Privilegien, die die Habsburger den Bergleuten bestätigt und verliehen hatten, infrage¹⁴¹, was die Entwicklung des Bergbaues in Siebenbürgen eigentlich behinderte.

Die Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens resultierte auch aus der Steigerung der Zahl der Bergleute, die in den Fiskalkonskriptionen mit den Schiffsleuten in einer Fiskalkategorie zusammengefasst waren. Die Zahl dieser beiden sozialen und beruflichen Gruppen stieg von 1.671 Familien in den Jahren 1765/1766 auf 4.080 Familien im Jahr 1772 (in diesem Jahr lag die Anzahl laut der Statistik des Gouverneurs Auersperg bei 26.860 Personen) und auf 8.537 Familien im Jahr 1785 ständig an. Im Jahr 1795 waren es sogar 8.861 Familien.¹⁴² Diese Daten müssen aber mit Vorsicht aufgenommen werden. Die Zahl der siebenbürgischen Bergleute war

und 12 Holz- und Kohlarbeiter für den Bedarf der Eisenbergwerke von Sebeschel (Sebeșel/ Klein-Mühlbach/ Kissebes) angesiedelt werden. Schmidt, *Chronologisch systematische*, 164.

¹³⁴ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 168.

¹³⁵ Als ein Beispiel dafür gab Gerstorff im Jahr 1762 den Montanort Baia de Criș an. Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 190.

¹³⁶ Born, *Briefe über mineralogische*, 156.

¹³⁷ Schmidt, *Chronologisch systematische*, 163; Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 44; Edroiu, "Viața socio-economică," 264.

¹³⁸ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 220.

¹³⁹ Ibid., 188.

¹⁴⁰ Schmidt, *Chronologisch systematische*, 164.

¹⁴¹ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 189.

¹⁴² Aurel Răduțiu, "Populație și societate în Transilvania și Banat," in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (Hg.), *Istoria Românilor. Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711–1821)*, vol. 6 (București, 2002), 88; Die Zahl der Bergleute, die in den Eisenbergwerken von Ghelari arbeiteten, war sehr gering. Im Jahr 1700 waren es insgesamt nur fünf Bergleute, deren Zahl im Jahr 1754 auf 12 Personen anstieg. Prodan, "Producția fierului," 171, 200–206, 228.

sicher bedeutend höher.¹⁴³ Die ethnische Zusammensetzung der siebenbürgischen Bergleute resultiert aus diesen Fiskalkonskriptionen nicht. Aus den Informationen der Montanspezialisten – so zum Beispiel Gerstorff¹⁴⁴, Ignaz von Born¹⁴⁵ und Esmark¹⁴⁶ – über die siebenbürgischen Bergwerke geht aber hervor, dass die Bergleute mehrheitlich Rumänen waren.¹⁴⁷ Die Goldwäscher waren, ethnisch gesehen, in ihrer Mehrheit ebenso Rumänen und Zigeuner.¹⁴⁸ Die Zahl der Zigeunergoldwäscher, die sich unter der Führung der aus ihren Reihen stammenden 20 “Waywoden” befanden, wurde im Jahr 1768 mit 944 Familien angegeben. Sie waren den habsburgischen Beamten untergeordnet, genossen deren Protektion¹⁴⁹ und hatten auch Privilegien. Die Tätigkeit der Zigeunergoldwäscher wurde von den Grundherren manchmal behindert.¹⁵⁰ Das passierte aber auch den Goldwäschern von Pianul de Sus und Pianul de Jos, die, wie bereits erwähnt, von den Behörden des sächsischen Stuhles Sebeş (Mühlbach) behindert wurden. Kaiser Joseph II¹⁵¹ und Born¹⁵² sahen in der Goldwäscherei eine wichtige Beschäftigung für die Sicherung der Existenz der armen Einwohner Siebenbürgens. Eine bedeutende Rolle für den siebenbürgischen Bergbau spielten auch die Leibeigenen der fürstlichen Domäne, die in den Bergwerken verschiedene Hilfsarbeiten als Robot leisten mussten. Aus diesem Grund strebten die Habsburger für den Bedarf des siebenbürgischen Bergwesens auch eine Steigerung der Anzahl der Hilfsarbeitskräfte an. Zu diesem Zweck kauften sie den Grundherren, wie schon an anderer Stelle angeführt, manchmal ganze Dörfer mit Leibeigenen ab.

Was die Arbeitskräfte betraf, war der Bergbau in Siebenbürgen auch mit anderen Problemen konfrontiert. So ging es unter anderem um die hohen Preise für die Lebensmittel, die aus weit entfernten Gebieten mühsam in die Bergwerksorte gebracht werden mussten. Wie im Fall der Bergwerke von Sacarîmb war die Bezahlung höherer Löhne an die Bergleute¹⁵³ die Folge, die sich ihrerseits wiederum negativ auf die Preise

¹⁴³ Laut zeitgenössischen Angaben arbeiteten im Jahr 1805 nur bei den Bergwerken von Abrud und Roşia Montană über 4.000 Bergleuten. Wilhelm Becker, “Journal einer bergmännischen Reise durch Ungarn und Siebenbürgen,” in Rainer Slotta u.a. (Hs.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 299.

¹⁴⁴ Gerstorff, “Siebenbürgischer Bergwercks,” 190.

¹⁴⁵ Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164.

¹⁴⁶ Jeans Esmark, “Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Bannat,” in Rainer Slotta u.a. (Hg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 274.

¹⁴⁷ Die Bergleute von Ghelari wurden aus den Reihen der leibeigenen Rumänen der Domäne Hunedoara rekrutiert. Ausländische Bergleute wurden nur selten verwendet. Prodan, “Producţia fierului,” 171, 200–206.

¹⁴⁸ Vgl. dazu auch Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 597.

¹⁴⁹ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 413.

¹⁵⁰ Ibid., 598.

¹⁵¹ Ibid. 413, 597, 602.

¹⁵² Born, *Briefe über mineralogische*, 103, 114, 134.

¹⁵³ Ibid., 102.

der erzeugten Metalle auswirkten. Laut den Schilderungen der Montanspezialisten war die materielle Lage der siebenbürgischen Bergleute im Allgemeinen bescheiden, manchmal sogar schlimmer als jene mancher Bauern.¹⁵⁴ Manchmal kam es in den siebenbürgischen Bergwerken auch zu Konflikten, wie im Fall der Bergwerke von Cavnic, in denen im Jahr 1770 ein Teil der Bergleute streikte. Die Gründe für den Konflikt wurden sogar im Staatsrat debattiert.¹⁵⁵

Die Anzahl der Arbeiter im siebenbürgischen Salzwesen war von Salzbergwerk zu Salzbergwerk verschieden. In den Salzgruben von Turda waren im Jahr 1772 394 Salzhauer beschäftigt, die verschiedene Privilegien genossen. Dazu kamen noch 30 Arbeiter, die aber keine Privilegien hatten.¹⁵⁶ Joseph II. erwähnte in seinem Reisejournal aus dem Jahr 1773 eine Gesamtanzahl von 395 Arbeitern in den Salzgruben von Torda, von denen nur 330 Salzhauer waren.¹⁵⁷ Im Jahr 1772 arbeiteten in den Salzgruben von Ocna Dejului und Cojocna 174 bzw. 150 privilegierte Salzhauer.¹⁵⁸ In den Salzbergwerken von Maramureş waren im Jahr 1773 338 Salzhauer tätig, die pro Jahr bis zu 300 Gulden verdienen konnten.¹⁵⁹ Im Jahr 1780 fanden in jedem der siebenbürgischen Salzämter, je nach Größe und Anzahl der Salzgruben, zwischen 200 und 450 Salzhauer Beschäftigung, die auch Privilegien erhielten. Genauso wie die Bergleute waren auch sie durch ihre Bruderlade sozialversichert.¹⁶⁰ Nach der Angliederung Galiziens an die Monarchie im Jahr 1772 wurden auch die siebenbürgischen Salzhauer für die Modernisierung der Abbaumethoden in den Salzbergwerken dieser Provinz verwendet. Auf Anordnung des Wiener Hofes wurden acht siebenbürgische Salzhauer in die Salzbergwerke von Wieliczka (Groß Salze) geschickt, um die dortigen Salzarbeiter in der Technik der Salzsteinerzeugung, wie sie in Siebenbürgen angewandt wurde, zu unterrichten.¹⁶¹

7. Die Anknüpfung des siebenbürgischen Bergwesens an das höhere technische Niveau aus den Ländern Zentraleuropas.

Um diesen wichtigen Aspekt für die Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens richtig beleuchten zu können, muss man eine Antwort auf folgende Frage finden: Auf welchem technischen Niveau befand sich der siebenbürgische Bergbau am Anfang der habsburgischen Herrschaft in Siebenbürgen? In der historischen Literatur ist am Ende des 17. Jahrhunderts von einem niedrigen technischen Niveau des siebenbürgischen Bergbaus die Rede, das „das Niveau der Agricola-Zeit“, das technische Niveau des west- und zentraleuropäischen Bergwesens in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts also, kaum „erreicht hatte“. Die Periode vom Ende des 17. Jahrhunderts bis zur Einführung

¹⁵⁴ Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164; Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks“, 219.

¹⁵⁵ Müller, „Siebenbürgische Wirtschaftspolitik“, 24.

¹⁵⁶ Um die Produktion in den Salzbergwerken von Turda zu erhöhen, empfahl Schilson im Jahr 1772 die Anstellung weiterer 80 Salzhauer. Schilson, „Historischer Ausweis“, 227.

¹⁵⁷ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 677.

¹⁵⁸ Schilson, „Historischer Ausweis“, 228.

¹⁵⁹ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 705.

¹⁶⁰ Fichtel, „Beytrag zur Mineralgeschichte“, 254.

¹⁶¹ *Ibid.*, 265.

der ersten Dampfmaschine im Jahr 1839 wird in der Geschichte des siebenbürgischen Bergwesens als die Zeit des "vorindustriellen Bergbaus in Siebenbürgen" bezeichnet. Sie begann im Fürstentum später als in anderen Ländern Mitteleuropas und war deshalb auch kürzer. Technisch gesehen sprach man im Zusammenhang mit dieser Periode von einem "verlängerten Holz-Zeitalter" des siebenbürgischen Bergbaues, das auf der technischen Tradition und den Fähigkeiten der einheimischen Bergbauleute beruhte¹⁶², gleichzeitig aber auch durch technische Erneuerungen charakterisiert wurde, die die Habsburger im Fürstentum aus dem zentraleuropäischen Bergwesen eingeführt hatten. Gerstorff sah in seinem Gutachten aus dem Jahr 1762 die Rückständigkeit der siebenbürgischen Bergwerke vor dem Jahr 1746 auch als eine Folge der späteren Einführung der "Bergwercks Wüssenschaften" im Fürstentum im Vergleich zu den habsburgischen Erbländern.¹⁶³

Das ist das allgemeine Bild vom technischen Niveau des Bergwesens in Siebenbürgen. In Wirklichkeit gab es in den einzelnen Bergwerken aber wesentliche Unterschiede, die sich dadurch ergaben, dass manche vom Ärar in eigener Regie und andere von den Montangewerkschaften oder von einzelnen Bergleuten betrieben wurden. Am schnellsten wurden die technischen Erneuerungen in den Bergwerken umgesetzt, die vom Ärar und teilweise auch von den kapitalstarken Montangewerkschaften in Betrieb genommen wurden. In jenen Bergwerken, die von den kapitalschwachen Montangewerkschaften oder von einzelnen Bergleuten betrieben wurden, verblieb man in der Regel bei den alten traditionellen Techniken, im erwähnten "verlängerten Holz-Zeitalter" also.

In der Folge werden Beispiele von Rückständigkeit der siebenbürgischen Bergwesen angeführt (a) und die Maßnahme des Wiener Hofes für die Beseitigung dieses Übels präsentiert (b).

a) Die Rückständigkeit des siebenbürgischen Bergwesens.

Die Rückständigkeit des siebenbürgischen Bergwesens¹⁶⁴ resultierte: erstens aus dem Verlauf des Prozesses beim Abbau der Erze; zweitens aus dem Verlauf des Prozesses der Bearbeitung der Erze in den Schlamm- und Pochwerken; dritten aus der Versorgung verschiedener Industrieanlagen mit Wasser.

Erstens: Die Abbaumethoden der Erze. Born und Gerstorff informierten ausführlich über die primitiven Erzabbauethoden, die zahlreiche arme Montangewerkschaften und einzelne Bergleute verwendeten.¹⁶⁵ Es gab aber auch Grundherren, in deren

¹⁶² Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 56.

¹⁶³ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 162.

¹⁶⁴ Über Informationen über die Rückständigkeit der siebenbürgischen Bergwerke, vgl. Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164; Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 161–224; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 407–419.

¹⁶⁵ Im Jahr 1770 schrieb Born, dass die Montangewerkschaften beim Abbau der Erze in den Bergwerken von Baia Sprie, die damals zum ungarischen Bergwerksrevier von Baia Mare gehörten, eine alte Methode namens Feuersetzen verwendeten – eine Methode, die sogar die Gesundheit der Bergleute schädigte. Born, *Briefe über mineralogische*, 155–163.

Bergwerken die Erze mittels primitiver Methoden abgebaut wurden.¹⁶⁶ Die Rückständigkeit der Abbaumethoden in den siebenbürgischen Bergwerken kann teilweise auch durch die ethnische Struktur der Bergleute und ihre materielle Situation erklärt werden. Wie schon erwähnt, handelte es sich dabei größtenteils um einheimische Rumänen, die materiell betrachtet arm waren. Laut Auffassung des siebenbürgischen Thesaurariatsrates Eder besaßen sie, was ihre Arbeit in den Bergwerken betraf, "[...] noch nicht die ware Methode". Im Jahr 1773 informierte er Kaiser Joseph II. persönlich darüber.¹⁶⁷ Selbst Born beschrieb die Arbeitsmethoden der rumänischen Bergarbeiter als rückständig.¹⁶⁸ Dasselbe galt auch für die Arbeitsmethoden der Goldwäscher, die fast ausschließlich Rumänen und Zigeuner waren.¹⁶⁹ Dazu kam auch noch, dass die Sprengung mit der Hilfe von Pulver in manchen siebenbürgischen Bergwerken erst spät eingeführt wurde.¹⁷⁰ Ein weiteres Element für die Rückständigkeit in den siebenbürgischen Bergwerken war der Umgang mit Erzen, die einen geringen Metallgehalt aufwiesen. Den Berichten Gerstorffs zufolge wurden sie vor dem Jahr 1747, mit Ausnahme der Golderze, nicht geschmolzen.¹⁷¹ Ein zusätzliches Problem, das den Abbauprozess der Erze in vielen siebenbürgischen Bergwerken wesentlich behinderte, war das Grundwasser, das ohne Hilfe technisch anspruchsvoller und kostbarer Wasserhebemaschinen nicht rechtzeitig aus den Stollen gepumpt werden konnte. Aus diesem Grund mussten viele Bergwerke sogar stillgelegt werden.¹⁷² Zu Hindernissen wegen des Grundwassers, diesmal beim Abbau des Salzes, kam es auch in manchen siebenbürgischen Salzbergwerken wie zum Beispiel in Ocna Dejului und in Ocna Sibiului und bei manchen Salzbergwerken in der Maramureş.¹⁷³

Zweitens: Die Installationen für die Verarbeitung der Erze. In Siebenbürgen war eine beeindruckende Zahl an Pochwerken in Betrieb. So waren es in den Jahren 1762–1768 ca. 1400 Stück.¹⁷⁴ Im Jahr 1798 wurde ihre Anzahl auf etwa 1.200 Stück geschätzt.¹⁷⁵ Viele dieser Pochwerke, besonders jene, die von armen Montangewerkschaften und einzelnen Bergleuten betrieben wurden, waren aber sehr rudimentär gebaut.¹⁷⁶

¹⁶⁶ Born, *Briefe über mineralogische*, 122.

¹⁶⁷ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 595.

¹⁶⁸ Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164.

¹⁶⁹ Ibid., 133.

¹⁷⁰ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 162.

¹⁷¹ Ibid., 202.

¹⁷² Gerstorff bemerkte im Jahr 1762, dass in den siebenbürgischen Bergwerken vor 1746 eine "Gruben oder Wassererhebungs Kunst, [...] nicht zu fünden seye". Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 162.

¹⁷³ Schilson, "Historischer Ausweis," 229; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 260; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 705.

¹⁷⁴ Allein im Gebiet von Abrud waren im Jahr 1746 ca. 250 Pochwerke in Betrieb, im Jahr 1762 waren es schon 395. Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 191, 203; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 411.

¹⁷⁵ Ca. 800 Pochwerke befanden sich allein im Tal des Montanortes Roşia Montană. Esmark, "Kurze Beschreibung," 274.

¹⁷⁶ Born erwähnte im Jahr 1770 sehr viele siebenbürgischen Pochwerke, die schlecht errichtet waren.

Ein Teil der Pochwerke, in denen Erze verarbeitet wurden, die aus vom Ärar betriebenen Bergwerken stammten, war laut den Beschreibungen der Montanspezialisten nach technologischen Gesichtspunkten gut errichtet.¹⁷⁷ Gerstorff konstatierte in den siebenbürgischen Pochwerken im Jahr 1762 viele Mängel, da ihre Produktivität seiner Auffassung nach zwei bis drei Mal geringer war als jene in den Pochwerken von Kremnitz (Körmöcbánya/ Kremnica), Schemnitz (Selmechánya/ Banská Štiavnica) oder Baia Sprie in Ungarn. Die Quantität der Erze, die in den siebenbürgischen Pochwerken jährlich ausgestampft wurde, schätzte er auf ca. 2 bis 3 Millionen Zentner.¹⁷⁸

Drittens: Neben alldem hatte man im siebenbürgischen Bergwesen auch mit dem Problem der Wasserversorgung zu kämpfen, die für die Betreibung der Industrieanlagen notwendig war. Die Gründe für dieses Übel sind nicht nur in den trockenen Perioden während der Sommerzeit zu suchen, sondern auch in der geringen Anzahl großer Teiche, die für die Speicherung des Wassers errichtet wurden.

b) Die Maßnahmen für die Beseitigung der Probleme im siebenbürgischen Bergwesen.

Um die erwähnten Probleme im siebenbürgischen Bergwesen zu beseitigen, unternahmen die Habsburger verschiedene Maßnahmen, von denen manche schon angeführt wurden, während andere erst in der Folge beleuchtet werden. Konkret ging es erstens um organisatorische und finanzielle Maßnahmen und die Durchführung von Investitionsprojekten; zweitens um den Transfer der Technologie aus anderen Provinzen der Monarchie, ein Aspekt, der etwas genauer betrachtet werden wird, und nicht zuletzt um die Unterstützung der Montangewerkschaften und einzelner Bergleute durch den Staat, ein Aspekt, der schon präsentiert wurde.

Erstens: Die Habsburger führten in den siebenbürgischen Bergwerken schon am Anfang ihrer Herrschaft diverse Investitionen durch. So wurden für die Verwaltung der Bergwerke und verschiedener Industrieanlagen Gebäude errichtet, Stollen und Erbstollen durchgebohrt, Teiche eingerichtet usw. Aufgrund mangelnder Finanzmittel konnten diese Investitionen aber nicht groß angelegt werden. Mit der Errichtung der siebenbürgischen Bergwerkskassa im Jahr 1746 konnte die Finanzierung neuer Investitionen besser gewährleistet werden. Für die Förderung der Investitionen im siebenbürgischen Bergwesen wurden sogar zinsfreie Kredite für mehrere Jahre aus der Bergwerkskassa gegeben. Im Jahr 1764 entwarf die Hofkammer ein Programm für die Einführung technischer Verbesserungen bei der Verarbeitung der Erze in den siebenbürgischen Poch- und Schlemmwerken, für die Verwertung des Schlicks, für die Errichtung von Teichen usw.¹⁷⁹

Born, *Briefe über mineralogische*, 113, 116, 162; Im Jahr 1798 schrieb Esmark über die zahlreichen Pochwerke in Roșia Montană: "[...] Sie sind schlecht vorgerichtet, da ihre wallachischen Besitzer wenig Geld darauf verwenden können, und beinahe gar keine mechanischen Kenntnisse besitzen". Esmark, "Kurze Beschreibung," 274.

¹⁷⁷ Born, *Briefe über mineralogische*, 103, 162.

¹⁷⁸ Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 203; Ein Zentner = 56,006 kg. Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al StEG 1855–1920. Din istoria industrială a Banatului Montan* (Reșița, 1997), 351.

¹⁷⁹ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 24.

Zweitens: Im Prozess des Technologietransfers aus anderen Provinzen der Monarchie in die siebenbürgischen Bergwerke spielten die Montanspezialisten eine wichtige Rolle, ein Teil von ihnen wurde schon erwähnt. Es gab aber auch einheimische Bergarbeiter, die in den Industrieanlagen wichtige technische Verbesserungen durchführten. Die Habsburger versuchten die einheimischen Erfinder zu fördern, indem sie ihre Tätigkeiten mit kleinen Geldsummen belohnten. Der Technologietransfer betraf insbesondere die Anlagen für die Beförderung der Erze und der Arbeiter durch die Schächte der Bergwerke, das Herauspumpen des Grundwassers aus den Bergwerkstollen, die Verarbeitung der Erze in den Poch- und Schlammwerken und ihre Schmelzung in den Hütten usw. In erster Linie wurde die Technologie aus nieder- und oberungarischen Bergwerken transferiert, die von der nördlichen Grenze Siebenbürgens nicht weit entfernt waren, aber auch aus anderen Provinzen der Monarchie, wie zum Beispiel Tirol.¹⁸⁰ Was die verwendete Technologie betrifft, zeichnete das siebenbürgische Bergwesen im 18. Jahrhundert, trotz der erwähnten Maßnahmen der Habsburger, ein heterogenes Bild. Während die Bergwerke, die vom Ärar und von finanzstarken Montangewerkschaften betrieben wurden, mithilfe des Technologietransfers aus anderen Provinzen der Monarchie bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts ihren Weg in das Industriezeitalter fanden, dominierte in den Bergwerken, die von finanziell schwachen Montangewerkschaften und einzelnen Bergleuten betrieben wurden, bis weit in das 19. Jahrhundert hinein anstelle der Innovation die Tradition, die technische Rückständigkeit also. Weitere Erklärungen für die Rückständigkeit des Bergbaus in Siebenbürgen im Allgemeinen im Vergleich zum Banat wären die geringe Zuwanderung von Bergwerkarbeitern aus Provinzen der Monarchie, in denen das Bergwesen entwickelt war – diese hätten die zeitgenössischen modernen Abbau- und Verarbeitungsmethoden der Erze in Siebenbürgen einführen können – und nicht zuletzt die Haltung eines Teiles der Grundherren, die Bergwerke besaßen. Sie verwendeten billige einheimische Arbeitskräfte und legten keinen Wert auf die Modernisierung ihrer Bergwerke.¹⁸¹

8. Die Entwicklung der Produktion im siebenbürgischen Berg- und Salzwesen.

Ein relevantes Barometer für die Effizienz der Maßnahmen der Habsburger im siebenbürgischen Berg- und Salzwesen war die Entwicklung der Produktion von Metallen und Salz. Die in der verwendeten Literatur zur Verfügung stehenden Daten erlauben leider keine Rekonstruktion eines kompletten und lückenlosen Bildes über die siebenbürgische Metall- und Salzproduktion im Laufe des 18. Jahrhunderts.

¹⁸⁰ Informationen über die Einführung technischer Erneuerungen in den siebenbürgischen Bergwerken, vgl. Born, *Briefe über mineralogische*, 94–164; Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks,” 161–224; Wollmann, „Der siebenbürgische Bergbau im,” 48–57; Edroiu, „Viața socio-economică,” 266; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 407–419.

¹⁸¹ Ein Beispiel in diesem Sinn sind die Bergwerke von Trestia, die zu Graf Stephan von Gyulai gehören. Born, *Briefe über mineralogische*, 122.

a) Die Entwicklung der Produktion im siebenbürgischen Bergwesen.

Was die Bergwerksprodukte betrifft, sind die Daten, die über die Produktion von Waschgold zur Verfügung stehen, am vollständigsten. Seine Evolution im Laufe der Zeit scheint die schon präsentierten Hypothesen über die Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens zu bestätigen: eine kontinuierliche Entwicklung des siebenbürgischen Bergwesens unter der Herrschaft der Habsburger, die aber erst durch die Maßnahmen Maria Theresias so richtig in Schwung kam. Die Produktion von Waschgold stieg von 13.630 Piset im Jahr 1710 auf 52.195 Piset Gold im Jahr 1740.¹⁸² Zwischen 1758 und 1767 wurden im Durchschnitt jährlich 82.783 Piset Gold ins Einlösungsamt geliefert.¹⁸³ Die Waschgoldproduktion erreichte im Jahr 1770 schon 92.000 Piset und verdoppelte sich im Vergleich zum Jahr 1740 auf fast 100.000 Piset (rund 521 kg) im Jahr 1771.¹⁸⁴ Das Waschgold in Siebenbürgen enthielt aber auch Silber, das erst in der Schmelzhütte vom Gold getrennt wurde. Auf diese Weise wurden zwischen 1758 und 1767 aus der erwähnten Menge an Waschgold jährlich durchschnittlich 1.010 Mark feines Gold und 444 Mark feines Silber erzeugt.¹⁸⁵

Die siebenbürgische Produktion von Quecksilber war eher bescheiden. In den besten Jahren wurden höchstens 400 bis 500 Zentner erzeugt. Wegen der Erschöpfung der Erzstätten konnten zum Beispiel im Jahr 1767 nur ca. 25 Zentner Quecksilber produziert werden.¹⁸⁶ Born gab die Höhe der siebenbürgischen Quecksilberproduktion im Jahr 1770 mit 60 Zentnern an.¹⁸⁷ Der Großteil der Produktion wurde exportiert.¹⁸⁸ Auch die siebenbürgische Produktion von Blei war nicht groß. Aus den Erzen der Bergwerke von Rodna Veche wurden in den 1760er Jahren ca. 400 Zentner Blei produziert.¹⁸⁹ Kupfer wurde in Siebenbürgen nur in geringen Mengen produziert, weshalb das Fürstentum Kupfer aus den ungarischen Bergstädten, aus dem Banat und sogar aus der Kleinen Walachei, als diese Provinz unter habsburgischer Herrschaft stand, importieren musste.¹⁹⁰ Die siebenbürgische Produktion von Eisen kann aus den verwendeten Daten in der Periode von 1762 bis 1771 auf ca. 17.000 Zentner jährlich geschätzt werden.¹⁹¹ Die Eisenerze für die Erzeugung stammten aus Hunedoara und Rimetea, wobei die Eisenerze aus Hunedoara von besserer Qualität waren.¹⁹² Die wichtigsten

¹⁸² Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 44; 1 Piset (Pezete) war ein siebenbürgisches Gewicht für Waschgold und wog 5,20771 Gramm. Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 25, Fußnote 31.

¹⁸³ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 413.

¹⁸⁴ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 25.

¹⁸⁵ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 413; 1 Mark wog 233,947 Gramm. Vgl. Gräf, *Domeniul bănăţean*, 351.

¹⁸⁶ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 416.

¹⁸⁷ Born, *Briefe über mineralogische*, 117.

¹⁸⁸ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 25.

¹⁸⁹ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 411.

¹⁹⁰ Srbik, *Der staatliche Exporthandel*, 375, 401; Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei* (Braşov, 1995), 201; Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 207.

¹⁹¹ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 25; Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 201.

¹⁹² Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 393, 587.

siebenbürgischen Eisenbergwerke befanden auf der Domäne Hunedoara bei Ghelari. Hier wurden im Jahr 1788 ca. 90.646 Metzen ("Maji") Eisenerz abgebaut.¹⁹³

Nach der Präsentation der siebenbürgischen Metallproduktion stellt sich folgende Frage: Wie gewichtig waren die Rollen der einzelnen Metalle in der gesamten Produktion der siebenbürgischen Bergwerke? Eine Antwort darauf könnte neben der schon präsentierten Produktion von Metallen auch die Analyse der Einkünfte des Ärars aus dem siebenbürgischen Bergwesen liefern, die weiter unten beleuchtet werden wird. Aus der Analyse der beiden Elemente, der Produktion von Metallen und Einkünfte des Ärars aus dem siebenbürgischen Bergwesen, resultiert die Tatsache, dass das Gold die wichtigste Rolle im siebenbürgischen Bergwesen spielte, gefolgt von Silber und Eisen.

Aus den Informationen der Montanspezialisten aus dem 18. Jahrhundert geht hervor, dass die Gold- und Silberbergwerke von Sacarimb und Abrud scheinbar die wichtigsten Bergwerke Siebenbürgens waren, was sowohl die Produktion als auch die Einkünfte betraf.¹⁹⁴ Der Großteil des siebenbürgischen Goldes wurde in diesen Bergwerken abgebaut. Die Waschwerke produzierten eine relativ geringe Goldmenge.¹⁹⁵ Sehr gering war auch die Menge an Gold, die die Zigeuner in ihren Goldwäschereien produzierten.¹⁹⁶

b) Die Entwicklung der Produktion im siebenbürgischen Salzwesen.

Wie sah es mit der Produktion in den siebenbürgischen Salzbergwerken aus? Bei der Organisation der Produktion und der Lieferung des siebenbürgischen Salzes achteten die Habsburger in erster Linie darauf, dass der Bedarf in den anderen Provinzen der Monarchie gedeckt war. Das siebenbürgische Salz wurde in erster Linie nach Ungarn, aber auch ins Banat und sogar nach Kroatien und Slawonien geliefert.¹⁹⁷ Auch aus den Salzbergwerken von Maramureș wurde Salz nach Ungarn geliefert.¹⁹⁸ Nach den Angaben von Theodor Mayer deckte das siebenbürgische Salz schon bald nach der Besetzung des Fürstentums durch die Habsburger im Königreich Ungarn ca. zwei Drittel des Salzbedarfes ab.¹⁹⁹ In den Jahren 1772 und 1773 zum Beispiel bestellte die ungarische Hofkammer 735.000 Zentner siebenbürgisches Salz.²⁰⁰ Anderen Literaturangaben zufolge bestellte Ungarn im zuletzt erwähnten Jahr sogar

¹⁹³ Prodan, "Producția fierului", 228; 1 Wiener Metze wog 61,487 Liter. Vgl. Gräf, *Domeniul bănățean*, 351.

¹⁹⁴ Born, *Briefe über mineralogische*, 102; Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 177, 191; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 410.

¹⁹⁵ In den wichtigen Goldwäschereien von Pianul de Sus und Pianul de Jos wurden zwischen 1756 und 1761 nur 2.117 Piset Gold produziert. Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks," 197.

¹⁹⁶ Im Jahr 1767 lieferten die 944 Familien siebenbürgischer Zigeunergoldwäscher nur 151 Piset Gold. Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 413.

¹⁹⁷ Vgl. auch Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 267.

¹⁹⁸ *Ibid.*, 268.

¹⁹⁹ Theodor Mayer, *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*, in Josef Fleckenstein, Heinz Stoob (Hg.) (Sigmaringen, 1980), 25.

²⁰⁰ Schilson, "Historischer Ausweis," 229.

800.000 Zentner Salz.²⁰¹ Im Jahr 1780 wurden zwischen 700.000 und 800.000 Zentner Salz nach Ungarn und Banat exportiert.²⁰² Siebenbürgisches Salz wurde aber auch in das Osmanische Reich exportiert. Joseph II. erwähnte in seinem Reisejournal aus dem Jahr 1773 einen "Türk", der "für die türkische Armee Saltz kauft".²⁰³ Das Salz aus den Salzbergwerken von Maramureș wurde teilweise nach Oberungarn transportiert.²⁰⁴ Im Jahr 1780 wurden aus diesen Salzbergwerken ca. 300.000 Zentner Salz nach Oberungarn geliefert.²⁰⁵

Der Salzkonsum in Siebenbürgen selbst spielte eine untergeordnete Rolle, er war viel geringer als die Ausfuhr. Im Jahr 1780 brauchte das Fürstentum für seinen eigenen Bedarf nur zwischen 220.000 und 230.000 Zentner Stück- und Brösel Salz.²⁰⁶ Im Jahr 1780 wurden in den siebenbürgischen Salzbergwerken aber insgesamt zwischen 1,33 und 1,43 Millionen Zentner Salz abgebaut.²⁰⁷ Die Produktion in den Salzbergwerken von Maramureș ergab im Jahr 1772 ca. 600.000 Zentner Salz.²⁰⁸

Genau wie im Fall der siebenbürgischen Bergwerke drängt sich die Frage auf, wie gewichtig die Rolle der einzelnen Salzbergwerke innerhalb der gesamten Salzproduktion des Fürstentums war? In den 1770er Jahren waren in Siebenbürgen fünf Salzbergwerke in Betrieb – Turda, Ocna Dejului, Cojocna, Ocna Sibiului und Praid. Die wichtigsten Salzbergwerke befanden sich in der Nähe der Stadt Turda, sie bestanden im Jahr 1772 aus fünf Salzgruben. Nach der Auffassung von Schilson aus dem Jahr 1772 hätte die jährliche Produktion in diesen Salzgruben auf ca. 600.000 Salzsteine erhöht werden können.²⁰⁹ Laut einer Eintragung von Joseph II. in seinem Reisejournal aus dem Jahr 1773 wurden in den Salzbergwerken von Turda in diesem Jahr rund 450.000 Salzsteine produziert.²¹⁰ Die nächsten zwei wichtigen siebenbürgischen Salzbergwerke waren Cojocna und Ocna Dejului. Im Salzbergwerk von Cojocna wurde im Jahr 1772 aus zwei Salzgruben Salz abgebaut. Die Produktionsmenge der größten Salzgrube lag, zeitgenössischen Angaben zufolge, in den 1770er Jahren bei

²⁰¹ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 596.

²⁰² Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen," 252. In diesem Jahr benötigte Ungarn ca. 600.000 Zentner und Banat fast 120.000 Zentner siebenbürgisches Salz. Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 269.

²⁰³ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 678.

²⁰⁴ Ibid., 705.

²⁰⁵ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 268.

²⁰⁶ Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen," 252; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 267.

²⁰⁷ Diese Produktion bestand insbesondere aus Salzsteinen (700.000 bis 800.000 Zentner), aber auch aus einer großen Menge an Stück- und Minutiensalz (Brösel Salz), ca. 630.000 Zentner. Über 400.000 Zentner Brösel Salz wurden auf die Halden geworfen. Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen," 252.

²⁰⁸ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 705.

²⁰⁹ Schilson, "Historischer Ausweis," 227. Ein Salzstein in den siebenbürgischen Salzbergwerken wog, mit der Ausnahme von Praid, zwischen 80 und 90 Pfund. In den Salzbergwerken von Praid wog ein Salzstein nur 50 Pfund. Born, *Briefe über mineralogische*, 138; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 263, 266; 1 Pfund wog 0,560 kg. Gräf, *Domeniul bănățean*, 351.

²¹⁰ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 677. Im Jahr 1777 produzierte die wichtige Salzgrube von Turda nur 145.860 Salzsteine. Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 260.

144.000 Salzsteinen.²¹¹ Zu den Salzbergwerken von Ocna Dejului gehörten im Jahr 1772 drei Salzgruben, deren Produktion laut einer Anmerkung von Schilson aus dem Jahr 1772 auf 150.000 Salzsteine jährlich steigen könnte.²¹² Alle übrigen siebenbürgischen Salzbergwerke waren kleiner. In der Nähe der siebenbürgischen Hauptstadt Sibiu befanden sich die Salzbergwerke von Ocna Sibiului, die im Jahr 1772 aus zwei Salzgruben bestanden. Die Qualität des abgebauten Salzes war jedoch nicht sehr gut.²¹³ Die Produktion dieser Salzgruben übertraf in den 1770er Jahren nicht einmal 120.000 Salzsteine.²¹⁴ Zwischen den Salzbergwerken von Ocna Dejului und Cojocna befand sich, geografisch betrachtet, eine kleine Salzgrube bei Sic, wo das reinste Salz abgebaut wurde. Der Wiener Hof entschloss sich im Jahr 1742 zu einer Konservierung der Salzreserven von Sic für den Notstand. Sie wurden nur im Fall von Krieg und Pest abgebaut.²¹⁵ Während das Salz in den schon erwähnten Salzbergwerken in den Salzgruben unterirdisch abgebaut wurde, wurde das Salz bei Praid aus nicht so tiefen Salzgruben, aus den sogenannten "Salzspurien", herausgebracht, die nach alten Methoden in den Berg hineingebaut wurden.²¹⁶ In den Salzbergwerken von Praid wurden nach den Informationen von Schilson aus dem Jahr 1772 ca. 50.000 Zentner Salz produziert, das von sehr guter Qualität war.²¹⁷ Laut den Informationen von Johann Fichtel aus dem Jahr 1780 befanden sich in Siebenbürgen auch 120 Salzwasserquellen.²¹⁸

Die Habsburger trafen nicht nur Maßnahmen, die die Organisation des Abbaus des siebenbürgischen Salzes betrafen, sondern auch dessen Kommerzialisierung und Lieferung. In Verbindung mit diesem letzten Aspekt können mehrere Maßnahmen des Wiener Hofes angeführt werden. Dabei geht es um die Bestimmung der Quantität und des Sortiments des Salzes, das ins Ausland gebracht bzw. im Land konsumiert wurde, und ebenfalls um die Destination des Salzes aus den einzelnen Salzgruben, weiters um die Errichtung von Salzlagerstätten und nicht zuletzt um Maßnahmen für die Organisation des Salztransportes.

Erstens: Die Bestimmung des Sortiments des siebenbürgischen Salzes, das ausgeführt bzw. im Land konsumiert wurde, reglementierten die Habsburger auf folgende Art. Das Salz, das in Form von Steinen gehauen wurde, ist vorwiegend aus Transportgründen nur nach Ungarn und Banat exportiert worden. Für die Lieferungen nach Ungarn wurde zusätzlich das qualitativ bessere Salz aus Turda, Cojocna und Ocna Dejului verwendet. Das Banat dagegen wurde mit Salz aus Ocna Sibiului beliefert,

²¹¹ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 260. Laut der Anmerkung von Schilson aus dem Jahr 1772 könnte die Salzproduktion in dieser Salzgrube auf 150.000 Salzsteine jährlich steigen. Schilson, "Historischer Ausweis," 228.

²¹² Schilson, "Historischer Ausweis," 229; Joseph II. erwähnte in seinem Reisejournal aus dem Jahr 1773 vier Salzgruben bei Ocna Dejului, in denen 150.000 Salzsteine produziert wurden. Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 670.

²¹³ Schilson, "Historischer Ausweis," 230.

²¹⁴ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 260.

²¹⁵ Schilson, "Historischer Ausweis," 229.

²¹⁶ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 253; Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 654.

²¹⁷ Schilson, "Historischer Ausweis," 230.

²¹⁸ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 269.

dessen Qualität schlechter war. Für den Konsum Siebenbürgens wurde nur das minderwertige Salz bestimmt, das beim Hauen von Salzsteinen in der Form von "Stück- und Minutiensalz" ("Bröselsalz") übrig blieb.²¹⁹ Eine Ausnahme stellte die Produktion von Salzsteinen in Praid dar. Wegen der isolierten Lage dieser Salzbergwerke und den daraus resultierenden Transportschwierigkeiten bei einer möglichen Ausfuhr ins Ausland diente die gesamte Salzproduktion von hier nur für den siebenbürgischen Verbrauch.²²⁰ Die Versuche, auch das "Bröselsalz" zu verwenden, schlugen, wie Johann Fichtel im Jahr 1780 berichtete, wegen der Schwierigkeiten, die sich insbesondere beim Transport auf den Wasserwegen nach Ungarn ergaben, fehl.²²¹ Die Verschleißung des Salzes für den Inlandskonsum war so organisiert, dass die Bewohner der Ortschaften, die zu einem Bezirk gehörten, ihr Salz von einer bestimmten Salzgrube selbst abholen mussten.²²²

Zweitens: Für die Zwischenlagerung des siebenbürgischen Salzes für den Export gab es die Salzlagerstätte von Partoș (Marosportus), die in der Nähe von Alba Iulia am Fluss Mureș (Maros) lag. Dieser Salzlagerstätte waren zwei kleinere Filialsalzlagerstätten untergeordnet – Mirăslău (Mirisló), zwischen Turda und Partoș, und die etwas weiter entfernte Salzlagerstätte von Șoimușul Murășan (Falkendorf / Marossolymos), beide am Fluss Mureș. Die Kapazität der Salzlagerstätte von Partoș wurde im Jahr 1772 mit über 440.000 Salzsteinen angegeben. In der Salzlagerstätte von Mirăslău konnten nur ca. 60.000 Salzsteine gelagert werden.²²³ Auch bei Dej (Desch/ Déésvár) gab es am Flußufer des Someș eine Salzlagerstätte, die aber nicht dem Árar, sondern dem 2. Walachischen (Rumänischen) Infanteriegrenzregiment gehörte.²²⁴ Die Kapazität des Salzlagars von Partoș musste im Jahr 1772 wegen der Steigerung der Zufuhr des Salzes auf Befehl des Wiener Hofes im selben Jahr vergrößert werden.²²⁵ Joseph II. erwähnte in seinem Reisejournal aus dem Jahr 1773, dass der osmanische Händler, der das siebenbürgische Salz für die osmanische Armee kaufte, bei Mirăslău auf eigene Kosten ein neues Salzlager zu bauen anbot.²²⁶ Die Versorgung der Salzlagerstätten mit Salz und dessen Weiterlieferung wurden vom Wiener Hof sehr genau organisiert. Das Salz wurde sowohl auf dem Land mit Wagen als auch auf Wasserwegen transportiert. Die große siebenbürgische Salzlagerstätte von Partoș bekam das Salz von den zwei wichtigsten siebenbürgischen Salzbergwerken – Turda und Cojocna, für die Lieferung nach Ungarn – und von den Salzgruben von Ocna Sibiului für die Lieferung in das Banat.²²⁷ Die Salzproduktion der wichtigen Salzbergwerke von Ocna Dejului wurde teilweise

²¹⁹ Vgl. auch Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen," 252; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 263; Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im," 42.

²²⁰ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 266.

²²¹ Fichtel, "Nachricht über Versteinerungen," 252; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 263.

²²² Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 267.

²²³ Schilson, "Historischer Ausweis," 225; Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 268.

²²⁴ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 268.

²²⁵ Schilson, "Historischer Ausweis," 225.

²²⁶ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 678.

²²⁷ Schilson, "Historischer Ausweis," 225.

direkt nach Dej für den Wassertransport auf dem Fluss Someș oder auf dem Land nach Ungarn geliefert.²²⁸

9. Die Einkünfte des Ärars aus dem siebenbürgischen Berg- und Salzwesen.

Durch die selektive Analyse der Daten, die die Einkünfte der Habsburger aus der siebenbürgischen Metall- und Salzproduktion betreffen, kann folgende Hypothese aufgestellt werden: Die Einkünfte aus dem siebenbürgischen Berg- und Salzwesen waren nach der Kontribution die zweite Einnahmequelle der Habsburger im Fürstentum. Die Daten, die dabei zur Verfügung standen, waren allerdings relativ bescheiden, zudem mussten sie mit viel Aufmerksamkeit interpretiert werden. Ein paar Beispiele werden angeführt:

a) Die Einkünfte der Habsburger aus den siebenbürgischen Bergbauprodukten.

In der historischen Literatur wird der Wert der gesamten siebenbürgischen Bergwerksproduktion im Jahr 1771 mit 689.000 Gulden angegeben.²²⁹ Die Einkünfte der Habsburger aus den siebenbürgischen Bergbauprodukten bestanden in erster Linie aus dem Wert der Gold- und Silberproduktion. Der Wert der siebenbürgischen Gold- und Silberproduktion zwischen 1758 und 1767 wurde durch Gerstorff im Durchschnitt auf 352.620 Gulden jährlich geschätzt.²³⁰ Laut einem Teil der historischen Literatur betrug der Wert der siebenbürgischen Produktion von Goldwäsche, das Gold und Silber enthielt, im Jahr 1771 500.000 Gulden.²³¹ Dieser Wert stieg und brachte zusätzliche Einkünfte für das Ärar zwecks Vermünzung des siebenbürgischen Golds und Silbers in der königlichen Münzwerkstatt von Alba Iulia. Bei den Einkünften des Ärars aus der Gold- und Silberproduktion müssen auch die Einkünfte aus anderen Bergbauprodukten zugerechnet werden, die viel bescheidener waren. Die Gesamteinkünfte des Ärars aus der Domäne Hunedoara, die im Jahr 1767 auf ca. 40.000 Gulden geschätzt wurden²³², stammten höchstwahrscheinlich vorwiegend, genau wie am Ende des 17. Jahrhunderts, aus der Eisenproduktion.²³³

Die Gewinne aus dem siebenbürgischen Bergwerkwesen, die dem Ärar nach dem Abzug der Ausgaben blieben, waren selbstverständlich kleiner als die Einkünfte. Aus der Vermünzung der siebenbürgischen Gold- und Silberproduktion in der Periode von 1758 bis 1767 blieb dem Ärar zum Beispiel im Durchschnitt ein jährlicher Reingewinn

²²⁸ Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte," 268.

²²⁹ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 25, 76.

²³⁰ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 413.

²³¹ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 25.

²³² Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 418.

²³³ Die Einkünfte aus der Eisenproduktion in der Domäne Hunedoara, die am Anfang der 1680er Jahre mit 9.150 Gulden jährlich die Mehrheit der Einkünfte der Domäne ausmachten (Vgl. Prodan, "Productia fierului," 187, 233), stiegen, nachdem die Eisenwerke in den Besitz des Ärars gelangten. Zu den Einkünften aus der Eisenproduktion in der Domäne Hunedoara müssen jedoch auch die Einkünfte aus der Eisenproduktion von Rimetea, die aber von ihren Besitzern, den Grundherren und den Montangewerkschaften, bewirtschaftet wurden, dazugerechnet werden.

von 119.304 Gulden.²³⁴ Laut anderen Literaturangaben stiegen die Gewinne des Ärars aus der Gesamtproduktion der siebenbürgischen Bergwerke von 152.291 Gulden im Jahr 1761 auf über 200.000 Gulden im Jahr 1772.²³⁵

b) Die Einkünfte der Habsburger aus dem siebenbürgischen Salz.

In der verwendeten Literatur befinden sich sehr wenige Daten darüber, was die Einkünfte des Ärars aus der Betreibung der siebenbürgischen Salzbergwerke angeht. Betrachtet man aber die Höhe der siebenbürgischen Salzproduktion und die Preise für das Salz, müssten die Einkünfte aus dem Salzwesen eine beträchtliche Geldsumme ergeben haben. Joseph II. selbst schrieb in seinem Endbericht aus dem Jahr 1773, dass das siebenbürgische Salzwesen ein "so ansehliches Gefäll" war, "welches mehrere Millionen jährlich abwirft".²³⁶ Die "Aktivposten" (Gewinne) des Ärars werden in der historischen Literatur für das Jahr 1767, allein für die Ausfuhr des siebenbürgischen Salzes nach Ungarn, wegen der niedrigen Salzpreise mit 67.000 Gulden angegeben. Im Jahr 1795 stiegen sie dann auf 250.000 Gulden aber wesentlich an.²³⁷

POLITICA ABSOLUTISTĂ A HABSBURGILOR ÎN DOMENIUL MINERITULUI ȘI AL SĂRII DIN TRANSILVANIA (1688-1790)

Rezumat

Mineritul și exploatarea sării rămân în continuare și în timpul stăpânirii habsburgice unele dintre cele mai importante ramuri economice ale Transilvaniei, care aduceau importante venituri pentru stat. Măsurile luate de către Habsburgi pentru dezvoltarea mineritului și a exploatării sării în Principat se confruntă, în comparație cu alte ramuri economice ale țării, cu o rezistență mai redusă din partea stărilor privilegiate transilvănene. Cauza constă în primul rând în faptul că exploatarea minereurilor și, în special, a celor de aur și argint, precum și exploatarea sării erau monopol princiar. Măsurile luate de Curtea Vieneză, care vizau în primul rând eliminarea decalajului de dezvoltare dintre mineritul și exploatarea sării în Transilvania în comparație cu nivelul ridicat atins de aceste activități economice în Europa Centrală, aceasta ca o condiție indispensabilă pentru sporirea veniturilor statului, au fost foarte diferite. Este vorba de măsurile vizând reorganizare administrativă a mineritului și a exploatării sării în Principat, de introducerea în Transilvania a legislației miniere din provinciile ereditare ale monarhiei habsburgice cu tradiție în minerit, de transferul în Principat de tehnologie și de metode moderne de exploatare a minereurilor din provinciile habsburgice din Europa Centrală cu tradiție în minerit, de organizarea de acțiuni de prospecție a rezervelor de minereuri și, nu în ultimul rând, de alocarea de mijloace financiare pentru efectuarea unor importante lucrări de investiții la minele și exploatările de sare transilvănene. Importante au fost și măsurile referitoare la stabilirea modului în care minele și exploatările

²³⁴ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 413.

²³⁵ Surdu, "Situția social-economică," 408; Edroiu, "Viața socio-economică," 265.

²³⁶ Bozac, Teodor, *Călătoria împăratului*, 744.

²³⁷ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik," 76.

de sare vor fi exploatate, precum și politica socială a Curții vieneze față de cei implicați în aceste importante activități economice. Deoarece arendarea minelor și exploatărilor de sare la importanți investitori va conduce, la începutul stăpânirii habsburgice în Transilvania, la pierderi financiare pentru fiscul imperial, Curtea din Viena se hotărăște să exploateze și să comercializeze sarea transilvăneană în regie proprie. Această formă de exploatare va fi folosită de Habsburgi frecvent și la exploatările miniere, în special la minele de aur și de argint, precum și la minele de fier, care aparțineau fiscului imperial; celelalte exploatări miniere vor fi arendate la investitori privați, respectiv la asociațiile de concesionari mineri.

Politica Curții vieneze față de cei implicați în mineritul și exploatarea sării transilvănene se caracterizează, printre altele, și prin transferul în Principat de funcționari și specialiști mineri din provinciile vestice ale Monarhiei cu tradiție în minerit. Aceștia au servit nu numai la modernizarea exploatărilor de minereuri și de sare transilvănene după modelul celor din provinciile habsburgice amintite mai sus, ci și la subordonarea acestor importante activități economice la interesele Curții vieneze. O caracteristică a politicii Habsburgilor referitoare la mineritul și exploatarea sării în Transilvania constă, în comparație cu Banatul, nu în efectuarea unor importante acțiuni de colonizare de lucrători mineri, ci în confirmarea vechilor privilegii ale lucrătorilor mineri autohtoni, respectiv în acordarea de noi privilegii. Aceștia beneficiază, de asemenea, și de unele avantaje fiscale, cum ar fi reducerea sau chiar scutirea de impozite.

Cele mai importante bogății minerale ale Transilvaniei sunt, în primul rând, minereurile de aur și argint și, de asemenea, sarea. Un rol important îl au și minereurile de fier. Producția de mercur a fost în secolul al XVIII-lea modestă. Mineritul și exploatarea sării se dezvoltă în Transilvania continuu sub stăpânirea habsburgică. La un adevărat salt cantitativ și calitativ se ajunge însă ca urmare a măsurilor întreprinse de Maria Theresia. Între anii 1758 și 1767 s-a produs în medie anual o cantitate de 1.010 mărci de aur și 444 mărci de argint. Producția anuală de fier este estimată în perioada anilor 1762–1771 la circa 17.000 centenari. Cantitatea de mercur obținută în anul 1768 a fost de numai circa 25 de centenari. Producția de sare a Transilvaniei a fost foarte ridicată. În anul 1780 a fost exploatată de exemplu o cantitate de sare apreciată la 1,33–1,43 milioane de centenari.

Veniturile rezultate din exploatarea minereurilor și a sării au constituit pentru Habsburgi a doua sursă de venituri din Transilvaniei după impozitul plătit de locuitorii țării. Suma obținută de fiscul imperial în anul 1771 numai din valorificarea minereurilor transilvănene se cifrează la 689.000 guldeni (florini). Venitul net al fiscului imperial rezultat din procesul de exploatare și de prelucrare a minereurilor crește de la suma de 152.291 guldeni (florini) în anul 1761 la peste 200.000 guldeni (florini) în anul 1772. De asemenea, sporesc și veniturile obținute de Habsburgi din comercializarea sării transilvănene, de la suma de 67.000 guldeni (florini) în anul 1767, când prețul sării în Ungaria (unde se comercializa o cantitate importantă a sării exploatate în Transilvania) a fost foarte scăzut, la suma de 250.000 guldeni (florin) în anul 1795.

Cu toate măsurile amintite mai sus luate de Curtea vieneză pentru dezvoltarea mineritului și a exploatării sării în Transilvania, aceste importante ramuri economice nu reușesc să atingă nivelul tehnologic din provinciile habsburgice din Europa Centrală cu tradiție în minerit. Acest decalaj tehnologic se observă în special la minele transilvănene care au fost exploatate de asociațiile de concesionari alcătuite din lucrători mineri, asociații, care nu dispuneau de importante resurse financiare.

THE PERMEABILITY OF BORDERS: DRAFTING ROMANIAN LAST WILLS IN THE SEAT OF SIBIU DURING THE EIGHTEENTH CENTURY*

Oana Sorescu-Iudean**

Keywords: last wills, notaries and scribes, seat of Sibiu, eighteenth century, Transylvania

Cuvinte cheie: testamente, notari și scribi, scaunul Sibiu, secolul XVIII, Transilvania

In the early morning, on the 28th of May 1773, Joseph II entered Sibiu. Already displeased with the “completely ruined citadel” near the Heltauer gate, his sight was soon drawn from the “nicely and evenly cultivated area” around the city to the small and “abhorrent” Gypsy-inhabited suburb that had arisen outside the city walls.¹ Joseph’s displeasure would extend from landscape to people and practices, and particularly to administration.

Nine years before Joseph’s journey, in the depth of winter, Valentin Grau, the Villicatssecretär², was rushing through the same “abhorrent” settlement in an attempt to locate a particular shack. It was not Grau’s first foray into the area. On this particular occasion, his presence had been specifically requested by the elderly Gypsy Dutke, the widow of Mihai Koste. Feeling that her “bodily strengths were diminishing with each year’s passing”, Dutke had decided to have her last will and testament committed to

* This research was supported by the CNCS project, cod PN-II-TU-TE-2014-4-2208, contract no. 210/01.10.2015, entitled “Rhythms and patterns. The Quantitative Dimensions of Family Life in Transylvania (1850–1918)”.

** Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, Center for Population Studies, 68 Avram Iancu, e-mail: oana.sorescu@gmail.com

¹ Ileana Bozac, Teodor Pavel, eds., *Die Reise Kaiser Josephs II. durch Siebenbürgen im Jahre 1773*, vol. I. (Klausenburg: Zweite Ausgabe, Rumänische Akademie, Zentrum für Siebenbürgische Studien, 2007), 602, 604.

² The Villicat was the Stadthanneamt, according to Heinrich Herbert, “Der innere und äussere Rath Hermannstadts zur Zeit Karls VI. Mittheilungen aus den Magistratsprotocollen,” *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 17 (1883): 351. The Villicatssecretär also fulfilled the role of scribe for the divisions under the jurisdiction of the Vorstadteiamt, most likely the department of the Teilamt dealing with the city’s suburbs. See Georg Eduard Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1867; verfassungsrechtliche Forschungen* (Hermannstadt: Krafft und Drotleff, 1941), 278.

paper while her reasoning was still sound. The widow recounted that her niece Julliana, married to a certain Nikula Kasak, had been caring for all her necessities for the past 25 years. She had shown her aunt nothing but love, as opposed to her other nieces and nephews, who had not even thought to “quench her thirst with a drop of water”. The elderly woman had therefore decided that, should her niece continue to care for her, she and her husband would receive as a sign of gratitude the shack she currently inhabited along with all her possessions.³ Grau wrote down the widow’s disposition, and received 1 Hungarian florin in payment of his services, somewhat more than was customary. The same sum went to Christian Kloß, a master weaver in the city, who served as witness to the drafting of the document.⁴

What do these two apparently unrelated fragments have in common, apart from their shared setting, near the Heltauer gate, in one of Sibiu’s aesthetically-unpleasing hinterlands? While not readily apparent, they both reflect the existence of jurisdictional boundaries, which overlapped ethnical and social-economic borders. Inside the city walls, legally-empowered Saxons benefitted from the offices of the Magistrate, an institution which oversaw, among other things, the proper devolution of estates upon individuals’ passing. Outside its gates, in the various “Maierhöfen” and the shanties surrounding this provincial centre, Romanians, Gypsies and Protestant exiles from the Austrian Crownlands lived in a legally grey area, neither completely under the control of the urban authorities nor benefitting fully from the array of rights granted to the urban citizens.⁵ Further away from the city gates stretched the seat of Sibiu, where villages were in the great majority of cases inhabited both by Romanians and Saxons. While Joseph’s description emphasizes the visible aspects of this boundary, Valentin Grau’s activity in the service of an elderly Gypsy widow offers a glimpse into its permeability in a decisive circumstance: the drafting of final dispositions. Although administrative borders between city and suburbs, and between semi-urban and rural areas may have been striking in the most visible social-economic terms, they did not overlap perfectly with jurisdictional fault lines. What is more, adaptation to a dominant legal culture drawing from the urban, administrative centre did not necessarily entail the erasure of local particularities, still visible in the mediated discourses present in various legal documents.

The present paper examines precisely how this permeability of borders was made

³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu (hereafter abbreviated as SJANS), Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente C, Document no. 13, fol. 21r.

⁴ Ibid, fol. 21v. Valentin Grau signed the document as *secret. Villic., tanquam teste ad id specialiter requisite*.

⁵ The Saxon administration, and especially the Saxon patriciate, preferred to extend its possessions with gardens placed in the suburbs, rather than cede this land to Romanians or the Austrian Transmigrants. The complaints lodged by these groups against the city’s authorities had already reached the Emperor by the time he conducted his visit. See Angelica Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*. Traducere de Monica Vlaicu (Sibiu: Hora, 2000), 121–123; Georg Müller, “Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande,” *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 83. Band, 1&2. Heft (1912): 253.

manifest in the legally pluralistic milieu of the seat of Sibiu, during the latter half of the eighteenth century. It is guided by two main threads: on the one hand, it delves into the practice and circumstances of will-making in the case of the Romanians inhabiting the various villages surrounding Sibiu; on the other hand, it attempts to identify some specific characteristics of the language employed in Romanian final dispositions, without falling into the pitfall of over-interpreting repetitive statements and taking the writer's voice for that of the testator. This focus serves to highlight to what extent the 'cultures of formality' present in urban, dominant Saxon testamentary contexts bent to accommodate the issues encountered by other individuals and families of other ethnicities and denominations.⁶

1. The institutional and legal frameworks of succession in the seat of Sibiu during the eighteenth century

For almost three centuries, on the Saxon lands, the same legal code underlay how wills were to be drafted, in whose presence, and who was entitled to receive what upon the death of one's relatives. The pathways of inheritance followed the provisions of the law of the land (Eigenlandrecht), comprised in the work entitled *Statuta Iurium Municipalium Saxonum in Transilvania*.⁷

The Saxons had received the right to draft their own civil laws on the basis of their historically-grounded juridical and self-administrative privileges, into which central authorities in Transylvania were allowed no ingress. The provisions of the Statuta would then apply to all of the Saxon inhabitants of the Königsboden (*fundus regius*), but were in fact extended to include members of other ethnicities present in this jurisdictional enclave.⁸ Indeed, the all-encompassing character of the Saxon jurisdiction predated the codification of the custom, as the University had already decided in 1543 that all inhabitants of this "closed territory" were subjected to its laws.⁹ While the jurisdictional legal pluralism that characterized the overall province was not as visible on the Königsboden as it was in other areas, a kind of "weak" pluralism continued to manifest itself through variations in legal language and practices, taking place throughout early

⁶ On the concept of 'Cultures of Formality', see Ian F. McNeely, *The Emancipation of Writing. German Civil Society in the Making, 1790s–1820s* (Berkeley [u.a]: University of California Press, 2003), 32–35. In Sibiu and its surroundings, several such 'cultures of formality' could be distinguished during the eighteenth century, owing to the emergence of the Viennese administration.

⁷ I have used the 1721 German edition of the *Statuta*, published in Friedrich Schuler von Libloy, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte. Zweiter Band: die siebenbürgischen Privatrechte*, Zweite durchgehends vermehrte Auflage (Hermannstadt: Buchdruckerei der v. Closius' Erben, 1868). All subsequent notes refer to this edition, unless otherwise stated. A comparison between the original German print of 1583 and this edition has yielded almost no differences, at least in the second book, which dealt with family, inheritance, and testamentary law.

⁸ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary. Courts, Texts and the Tripartitum* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 156.

⁹ Mária Pakucs-Willcocks, ed., 'zu urkundt in das Stadtbuch lassen einschreiben'. *Die ältesten Protokolle von Hermannstadt und der Sächsischen Nationsuniversität*, Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, vol. 5 (Hermannstadt – Bonn: Schiller Verlag, 2016) 348, entry no. 198.

modernity.¹⁰ The existence of a variation of practices, especially in terms of inheritance rights, was also enabled by the inconsistencies present in codified custom, which could not be adequately resolved by appealing to Roman or canon law. To a certain extent, during the latter half of the eighteenth century, this led to the emergence of several ‘cultures of formality’ as well as to stark deviations from the prevalent Saxon customary framework, especially in regards to testamentary succession.

Roman law served as a subsidiary law to the Statuta, a fact explicitly mentioned by Fronius in the first section of the work.¹¹ The Saxons had therefore also taken over, along with the model provided by the Justinian Novels regulating testamentary and intestate succession, an inherent uncertainty in maintaining equity between the claims of kin and the freedom of individual dispositions.¹² The other source of the Statuta, medieval German customary law, was not without issues itself: prior to codification, the partible inheritance practiced in certain territories meant that “the devolution of property was as often decided by emotions and sibling jealousies as it was by legal precepts”.¹³ The gaps and uncertainties in Saxon codified custom, though filled at least partially by Roman law, allowed for the development of various strategies, primarily aiming to ensure that testators’ wishes took precedence over the residual rights of relatives. How these uncertainties were translated into other ethnic milieus on the Saxon lands was another matter altogether.

The institutional framework underlying the devolution of property on the Saxon lands only briefly pre-dated the codification of custom, and became increasingly differentiated with time. Between 1522 and 1565 the first Stadtbuch of Sibiu recorded various mentions of estate division, will-making, and inheritance trials, which suggests that these issues fell under the supervision of the Bürgermeister and the Magistrate. As the final version of the Statuta was undergoing revision in the 1570s, the Small Council saw it fit to imitate the example of nearby Braşov and establish a Theilamt, in order to relieve themselves of the onerous tasks related to the supervision of inheritance proceedings. The Theilamt, or division office, was charged with overseeing the partitioning of estates and gained currency in the great majority of Saxon cities during the sixteenth century.¹⁴ It was mentioned for the first time in 1567 in Braşov, and had already appeared as a

¹⁰ Lauren Benton and Richard J. Ross, *Legal Pluralism and Empires, 1500–1800* (New York&London: New York University Press, 2013), 3–7.

¹¹ *Statuta*, I. Buch, 1 § 5 and 1 § 6.

¹² Béla Szábo, “Die Rezeption des Römischen Rechts bei den Siebenbürgen Sachsen,” *Publicationis Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridico et Politica* IX (1994): 175.

¹³ Erica Bastress-Dukehard, “Negotiating for Agnes’ Womb,” in Matthew P. Romaniello, Charles Lipp, eds., *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe* (Farnham: Ashgate, 2011), 58.

¹⁴ The institution of the *Theilamt* in early modern Transylvania has recently attracted the interest of Romanian and Hungarian historians. Enikő Rűsz-Fogarasi has written for instance on the Theilherren as instruments of social disciplining, in “Judele divisional – factor al disciplinării sociale?,” in Toader Nicoară, ed., *Disciplinarea socială și modernitatea în societatea modernă și contemporană (sec. XVI – XXI)* (Cluj-Napoca: Accent, 2011), 32–41. Other more comprehensive studies are those by Kóvacs Kiss Gyöngy and Kiss András. Moreover, the *Theilamt* was said to handle divisions where minors were involved, but in fact began handling much more than that (including divorces).

distinct branch of the Small Council in Sibiu in 1573.¹⁵ The evolution of the urban landscape was reflected in the subsequent split of the office into two departments: one for the upper or main part of the city, and one for the lower part (*Pars Superior*, *Pars Inferior*). This process of separation was attested to by the existence of distinct registers of division (*Theilungsbücher* or *Theilungsprotocolle*) for each of these urban spaces, beginning with 1670. A third *Theilamt* appeared in 1739 for the seat of Sibiu, as a result of the requests lodged by the central officials (*Stuhlgericht* or *Judicat*) in charge of overseeing petty civil complaints, who could no longer handle the high inflow of petitions and ensuing trials regarding inheritance from the seat's inhabitants. Another branch of the *Theilamt* handled the cases of division in the city's suburbs, the so-called *Vorstadt*. Scholars have noted that this branch existed prior to 1801, but was not an entirely self-standing unit: the *Stadthann* and the *Marktrichter* fulfilled the roles of first and second divisor, while the protocolling was left to the *Villicatssecretär*. The nearby villages of *Heltau* and *Stolzenburg* also received their own such institutions prior to the nineteenth century. Still, these village offices were subordinate to their central-level counterpart (the *Stuhltheilamt*), where the protocols of estate divisions were to be submitted at the end of each year, and where unsatisfied heirs could appeal the decisions of their local officials.¹⁶ Each of the two urban offices of division comprised three positions: two *Theilherren* or divisors, accompanied by one *Theilschreiber*, who acted as secretary.¹⁷ The equivalent institution for the inhabitants of the seat of Sibiu had much the same structure.

Practically, the tasks fulfilled by the *Theilherren* amounted to what in English-speaking areas was designated as 'probate', or the proving of a will. Probate jurisdiction was more clearly defined, while testamentary jurisdiction – where testaments were to be sent – was broader, reflecting the overlap in attributions between the Magistrate of Sibiu and the Saxon University.

The early Romanian purveyors of Enlightenment values in eighteenth century Transylvania were well aware of the fact that the Romanians inhabiting the *Königsboden* were placed under the jurisdiction of the Saxon law. Some of its members therefore strove to make its provisions accessible to non-German speakers in rural milieus by undertaking several Romanian translations of the *Statuta*. The significance of these translations, copies of which presumably circulated in Romanian-inhabited villages, was also revealed by their authorship: Samuil Micu Klein undertook one such endeavour himself.¹⁸ However, the efforts to ensure that Saxon authorities could properly communicate with the Romanian villagers from the *Königsboden* in matters of law were somewhat one-sided. Towards the end of the eighteenth century, some Saxon offi-

¹⁵ Müller, *Stühle und Distrikte*, 277–278.

¹⁶ Müller, *Stühle und Distrikte*, 278–279.

¹⁷ In the village setting, an inhabitant who was sworn in, along with one of the village elders and a notary were responsible for conducting the estate inventory and partitioning it under the supervision of the *Pupillen-Inspektor*.

¹⁸ G. H. Tontsch, "Die rumänische Übersetzung des Eigenlandrechts von Samuil Micu-Clain," *ZfSL* 2. Jg (1979/1): 41–83.

cials evidenced an interest in creating instruments that would facilitate such exchanges of information, namely German-Romanian dictionaries: though initially meant for the sole use of their authors and quite limited in scope, these would gain some currency in time.¹⁹ The interest in the Romanian language would nevertheless remain mired on a cultural-historical level, insufficiently profound to overcome the political and juridical fault lines that divided the Saxons and Romanians in the villages surrounding Sibiu. It would take specialized actors and able scribes to translate wishes, complaints, and fears, while at the same time keeping within the boundaries of proper legal language.²⁰

A fluid jurisdiction rather than a clear-cut administrative unit, the seat of Sibiu included several categories of settlements, classified according to juridical status, in relation to the city's Magistrate or to other landowners.²¹ With few exceptions – such as Cisnădioara – the 58 villages in question were inhabited both by Romanians and by Saxons. Less than half of them were located on the Königsboden, and the majority were placed in a dependent relation either to Sibiu itself or to the seat's administration. Within these two categories were the villages of Rășinari (De. Reschinar), Avrig (De. Freck), Mohu (De. Moichen), Săcădate (De. Szakadat), Veștem (De. Vestem), Gura Râului (De. Gurarou) and Poplaca (De. Poplaka). The majority of the testaments to be further discussed stem from these primarily Romanian-inhabited settlements.

2. Sources

The present study is based on 122 final dispositions left by Romanian testators in the seat of Sibiu between 1723 and 1800. These were forwarded to the city archives of Sibiu sometime after the 1720s, when this branch of the Magistrate was re-organized as a self-standing department meant for the preservation and ordering of documents, and Martin Schuller was appointed as archivist (or vice-notary).²² Around the same decade the Magistrate also began to require the proper observation of protocolling in all instances related to the transmission of property and the care of orphans and widows.²³

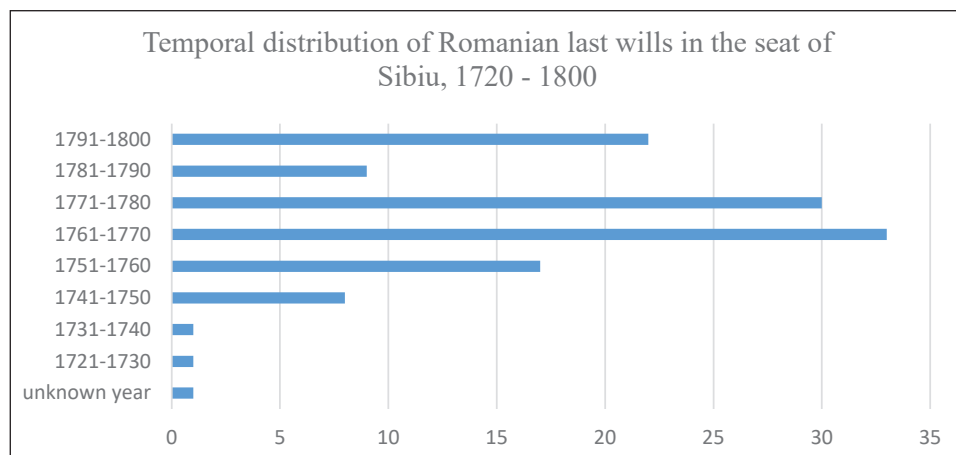
¹⁹ Stefan Seinerth, *Geschichte der Siebenbürgisch – Deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert* (Cluj-Napoca: Dacia Verlag, 1990), 28–29.

²⁰ In 1740, the Magistrate ordered that 'in case anyone from the citizenry or the inhabitants of the seat will wish to forward any memorial to the Magistrate in the future, he or she will have these drafted either by the notary or by a sworn secretary, and otherwise no memorial written by others will be accepted.' See Heinrich Herbert, "Die Rechtspflege in Hermannstadt zur Zeit Karls VI. Mittheilungen aus den Hermannstädter Magistratsprotocollen," *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 27 (1896): 40.

²¹ An overview of each village's duties towards the Magistrate or towards other landowners has been provided by Müller, "Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen", 85–250.

²² Herbert, "Der innere und aussere Rath", 414.

²³ Franz Zimmermann, *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation* (Hermannstadt: Verlag des Archives, 1887), 20.

The great majority of wills in this sample were drafted during the latter half of the century, displaying a distribution similar to that of the more numerous Saxon wills kept in the same archival fund.²⁴ For more than 68% of the documents the place of drafting was recorded properly either at the beginning or at the end of the disposition: 20 were drafted in the city itself, 18 in Freck, 14 in Szakadat, 9 in Poplaka, 7 in Reschinar, 3 in Zoodt (Ro. Sadu), Baumgarten (Ro. Bungard) and Vestem, 2 in Guraro, Großau (Ro. Cristian) and Moichen (Ro. Mohu). For the rest, neither the exact provenance of the testator nor the place of drafting were recorded. It may however be safely assumed that these documents also pertained to inhabitants of the same villages surrounding Sibiu, who were able to access specialized help in setting their final dispositions to paper and in having them preserved in the archive. The great majority of such documents – regardless of where they had been written – bore the mention that they were opened by the *Stuhltheilamt*, confirming that the testators whose estates were to be divided hailed from within the seat's boundaries. Even those testaments where the place of recording was given as *Hermannstadt* or *Cibinium* referred, without exception, to Romanian testators who made the journey to the city – or lived on its outskirts, in the peripheries established during the eighteenth century – in order to find someone to commit their wishes to paper.²⁵ Their wills were also opened by the representatives of the seat's office of division, and the devolution of their estates was overseen by the same institution.

²⁴ Wills were not always forwarded to the city's archives as self-standing documents, but were in some cases appended to the protocol and inventory following the division of the deceased's estate, and afterwards bound in the *Theilungsprotocoll* (register of divisions). However, compared to the wills kept in the specially-designated archival fund, the number of documents bound into registers is much lower. While not necessarily approaching significance from a statistical standpoint, the present sample of wills appears to be representative (i.e. no documents were discarded due to bias, and presumably all testaments forwarded to the archive were kept).

²⁵ In many cases, especially towards the final decades of the century, the page of the division protocol where the division of a testator's estate was recorded was also noted on the final folio of

The impact of the German administrative milieu was felt heavily: the majority of wills were written in German (65), in the usual *Kurrentschrift* used at the time by German-speaking clerks, employed either by the church or the lay administration. Somewhat more than a third were written in Romanian (46), and a few documents were committed to paper in Hungarian (8) or in Latin (3). Of those drafted in Romanian, only 17 were written in the Cyrillic alphabet, the rest having been recorded with Latin characters. As shall be discussed further, the city administration appointed specialized actors in order to make legible such final dispositions to its *Theilherren*, who were less inclined to parse Cyrillic writing.

3. *The circumstances of will-writing and the activity of scribes*

The ways in which both Romanian testators and Saxon (or Romanian) authorities endeavoured to shape the predominant legal culture in order to accommodate specific issues were discernible in the day-to-day practice of composing final dispositions. A bird's-eye-view of this particular type of legal composition is still necessary and worthwhile, even though such writings were merely one type of artefact among other early modern juridical documents, moulded by the contexts in which they were produced.²⁶

Final dispositions can be regarded as a composite image of their writers' professional provenances, the legal and cultural milieus in which they emerge, and their subjects' own backgrounds. Certain factors played a greater part in shaping the potential pathways such documents could take, such as the degree to which a certain legal system relied upon the subsidiarity of Roman law or the circulation of particular formulary books. Nevertheless, individual choice, whether that of the scribe or of the document's subject, still played a considerable part in directing formulations and expressing concerns. While it is not generally a straightforward process to disentangle one from the other – writer from testator from context –, merely acknowledging the entanglement does not suffice.²⁷

Romanian last wills are exemplary from this perspective, as the layers of the legal subjects' concerns and the scribe's training, though intertwined, can be more easily

the document. Despite the existence of a separate *Theilamt* for the city's suburbs, I have found no indication that those final dispositions whose testators stemmed from the *Vorstadt* were proved by this branch. Without exception, the wills written in the city by various officials bore the mention 'opened and proved by the *Stuhltheilamt*'.

²⁶ Since Natalie Zemon Davies, a host of historians has dealt with this issue, with greater or lesser success. More recent are Kathryn Burns, "Notaries, Truth, and Consequences," *American Historical Review* 110 (2005): 350 – 379, and Laurie Nussdorfer, *Brokers of Public Trust: Notaries in Early Modern Europe* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2009).

²⁷ This debate has mainly focused on preambles and religious expression, and found greater resonance in English-speaking milieus. See for instance Alsop, J.D. "Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae," *Journal of Ecclesiastical History* 40, 1 (1989): 19–27, and Margaret Spufford, "The Scribes of Villagers' Wills in the Sixteenth and Seventeenth Centuries and Their Influence," in Margaret Spufford, *Figures in the Landscape: Rural Society in England, 1500–1700* (Aldershot: Ashgate, 2000), 28–41.

pulled apart than in cases where writer and subject shared a common linguistic and cultural background. While this was certainly due to social and educational disparities between writers and those who entreated them to put pen to paper in their service, the specificities of Romanians' testaments cannot be reduced to this type of inequality.

Where then and under what circumstances did Romanian testators have their final dispositions drafted?

The Statuta allowed for several types of wills: testators could either compose their final wishes themselves, summoning two or three "credible male persons" to attest to the resulting document's authenticity or, as in the majority of cases encountered in the city, solicit the presence of these "honourable men" during the devising.²⁸ It was also possible – though not explicitly noted – to have a will composed by an instance of authority, either lay or ecclesiastical. Romanian testators generally appealed to the second and third options, a sign of both the limited literacy skills typical of rural milieus and of the necessity to have an intermediary figure of authority who could broker trust between the Magistrate and its subjects. This is not to say that Saxon wills from the city of Sibiu were at the time solely composed by the testators themselves, or that a majority of Saxon testators showed much higher degrees of literacy. Rather, Romanian wills shared many characteristics in terms of their production with Saxon wills from rural areas: the same middling administrative figures, such as the previously noted Valentin Grau, attended to the less privileged in hearing their final wishes, regardless of ethnicity or provenance.

Final dispositions generally began with a more or less detailed description of the circumstances of drafting, sometimes noting where this process occurred. The location of drafting ranged from the abodes of these figures of authority to the testators' own homes, or even the residences of the local representatives of the administration, the village judges. Where a will was produced, and in whose presence, indelibly left a mark on the proceedings themselves and on how the final dispositions were put to paper. In early April of 1762, Bukur Opriș and his wife Iuone from Poplaka sought out Valentin Grau in his residence ("coram nobis infrascriptis") and vented their worries that, having reached an advanced age without having borne offspring, they were left with no one to care for them. The secretary of the Villicat then "honored their equitable request" to have a final disposition drafted in favor of a certain Barb Muntjan and his wife Marianne, who promised to care for the Opriș family until their passing.²⁹ The will was then witnessed by – presumably – the village priest Radu, a Iuon Njak, and a Koman Njan, "as summoned witnesses".

Similarly, in 1779 Oprea and Dobra Marku from Poplaka travelled to Sibiu and sought out the officials of the Theilamt who were charged with overseeing divisions in the seat. Around 9 in the morning, the couple found Georgius Kain, an Assessor³⁰, and Michael Goekelius Hoch, the department's secretary, willing and able to hear their

²⁸ *Statuta*, II. Buch, 5 § 4.

²⁹ SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 2, fol. 2r.

³⁰ An Assessor would have also had some kind of legal background in this context, and would have served as an observer of various legal proceedings.

wishes and commit them to paper. On behalf of the couple, Kain and Hoch then crafted an elaborate disposition in favour of their nephew Scherban Spetar. The young man had reportedly served them faithfully for the past three years and had promised to continue doing so until their death, and was therefore left a yearly income of 15 Hungarian florins until his uncle and aunt's passing. Moreover, having obtained the agreement of Scherban's father, Dobra's brother Sztojka Spetar – also present at the proceedings –, Dobra bequeathed her nephew her entire third of the communion of goods she shared with her husband.³¹ Scherban would in turn renounce his claim on his share of his father's estate, to the advantage of his younger brother Buckur. In a practiced economy of gestures typical for such proceedings – a friendly *Vergleich* between relatives leading to an equalization of shares – “and for more security, this Sztojka shook hands with his sister Dobra, and remained, according his statement and after all notions advanced, content”.³² The couple's trust in the officials of the Theilamt seemed to withstand the test of time. On December 10th, 1794, almost fifteen years after the initial document had been recorded,

“Opre Markul and his wife Dobra from Poplacka appeared [before us], [and] both produced the present, prudent testament and asked that it be opened and made known to them again, because of the long time [which had passed] its content had faded from their memory, and [as] their foster child Serban Spata cared for them to this day, they did not want him to incur damages for the efforts he had already made”.³³

Samuel Soterius, a senator on the Small Council, who at the time headed the seat's division office, consented to this “just demand”, opening the document and reading it anew to the couple, who re-confirmed its validity. Their foster child's yearly wage for services rendered was increased to 20 Hungarian florins, on the condition that he would not only continue to care for them, but also ensure their burial according to the usual custom, and “take care of the proper Szerindar and Pomana”. Finally, reflecting on the unforeseeable – that Serban would perish before them – they instructed the writers to extend the validity of their “legacy” to the young man's heirs.³⁴ Also present were the same Georgius Kain, still working as an Assessor, and Johann Christoph Streck, an Actuar.³⁵ While it is possible that the couple found no one closer to home able to interpret the document, it is more likely that due to the value attached to the formality of the

³¹ According to Saxon law, the communion of goods (*communio bonorum*) was established at marriage. Of the entirety of the common estate, one third (*Drittheil*) was allotted to the wife, and two-thirds (*Zweytheil*) to the husband. After a spouse's passing, their relatives were entitled to inherit up to two-thirds of their respective share. An individual could only bequeath freely one third of their share.

³² SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered, fol. 83r–83v.

³³ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered, fol. 84r.

³⁴ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered, fol. 84v.

³⁵ Actuaries became increasingly common during the early nineteenth century, especially in German-speaking areas. For instance, David Sabean, in *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 74, notes that: “The Actuar was a trained

proceedings, they deemed it wiser to return to the recording instance. In this way, they avoided potential accusation of having tampered with it, and the ensuing annulment of their carefully crafted provisions.

Most often, it was not the testators who travelled to the writer, but the writer who plied his trade in their residences. The same Valentin Grau would acquiesce in 1770 to the special request made by Oprea Angyelinne, a local resident of the Mayerhoffen surrounding Sibiu, to travel 'to the Mayerhoff where he had come to live/: because he found himself in great illness:/', not only to hear his last will, but also to commit it to paper'.³⁶ Grau was accompanied this time by Michael Enyeter, designated as "Gubernial Cancellist" – most likely a secretary or scribe in the Gubernial administration –, another recurring figure in the context of will-writing in the non-Saxon milieu.

Romanians seeking to find someone who could translate their wishes into 'proper legalese'³⁷ often appealed to members of the clergy. Whether Orthodox, Greek-Catholic, or even Lutheran, these individuals benefitted from a great degree of trust in the community, which often transcended confessional boundaries.

In the case of final dispositions drafted by Romanian clergy, the influence of ecclesiastical literature circulating from the territories beyond the Carpathians was felt in various ways. Generally, the documents in this sub-category, written in Romanian, either in the Latin or in the Cyrillic alphabet, were designated as *kartje*, with the variant of "carte".³⁸ Stan and Marina Motronje from the same village of Poplaka had a *kartje* drafted "to leave at their son's hand", as the document written "word for word with the saying of Sztan Motronje" by the village priest Njagoe noted.³⁹ However, some wills were also referred to as "diate", the specific term employed for this type of document in the Romanian Principalities East and South of the Carpathians.⁴⁰ In 1762, a certain Ana, wife of Ioan Măсарu, who claimed to hail from "Makidonia, in the Turkish Lands", had decided that "until I am seized by the end of life, and while my mind is yet unspoiled and still healthy, to make a diate and to prove my thoughts to my confessor (Ro. *duhovnik*) and to the holy Church of the Greek people".⁴¹

A special category of intermediary actors, who had among their attributions that of recording Romanians' final dispositions, were the 'Wallachian city scribes' or 'Translators of Wallachian language'. These individuals were appointed by the town as the official writers of documents in Romanian using the Latin alphabet. They also often translated documents that had already been written in Romanian (and Cyrillic) into

accountant who took over much of the work earlier done by the Amtsschreiber. [He] handled revising mortgage volumes and keeping the increasingly complex financial records of the village."

³⁶ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente A, No. 13, fol. 23r.

³⁷ McNeely, *The Emancipation of Writing*, 42–27.

³⁸ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente B, No. 45, fol. 91r.

³⁹ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, No. 17, fol. 41r.

⁴⁰ See for instance Elena Bedreag, "Succesiunea testamentară între voinţa individuală şi cea a neamului în Moldova secolului al XVII-lea," in *Analele Ştiinţifice ale Universităţii "Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi. Istorie*, LIX (2013): 165–179.

⁴¹ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered document, fol. 29r.

German, in order to enable the Saxon authorities to better parse their meaning. In 1736, Antoni Nicolau was nominated in this office, while in 1740 this position was occupied by Grigor, the son of Preda. Other Romanian scribes who took down in writing the final dispositions in the villages around Sibiu were Macarius Pop Surdan (1761)⁴² and Joseph Istrath, who designated himself as ‘Trans. Ling. Vall.’⁴³ Such an office brought with itself a yearly salary of 50 Hungarian Gulden, two pails of fruit, and two fathoms of wood.⁴⁴ Around mid-century, the same Gregorie Preda still held the office, and designated himself as ‘the writer of the town of Sibiu for Romanian,’ and noted that he had written down the final dispositions of a Romanian couple ‘with their sayings and teachings above, and with the knowledge of the judge Mik. Binder.’ He was repaid for his services with 1.37 florins. Almost one year later, Preda took the same document back to Poplaka, the testator’s place of origin, to be signed by several local witnesses. These testified that “we, those who are undersigned, also signed this charter [brought] by himself the writer Gligorie to our village here and held before us, as its contents have been approved by everyone”.⁴⁵

Regardless of who took down testators’ final dispositions, their pronounced ceremonial character as legal documents was visible in their attendance as well in their setting. Among many will-writing instances, the figure of the village judge emerged as central to the proceedings. This particular type of position, as well as the individuals occupying it in sixteenth to eighteenth-century Transylvania have recently been the object of an extremely detailed and revealing work.⁴⁶ Their appearance at villagers’ bedsides when a will was being written was only one of their varied attributions. Akim Plescha, village judge (Dorf Richter) of Moichen appeared as witness to Bukur Oltean’s testament, written down in 1793, along with several other neighbours and a “sworn man”, Barb Simion.⁴⁷ In 1751, in Poplaka, the will of Vasile and Stanca Ciontea was sealed and signed by the witnesses in the home of the village judge Many Barb, designated as “sude”.⁴⁸ The other witnesses were all village jurors, the same kind of “sworn men” or “Geschworenen” who were imbued with a great degree of trust both by the community and the urban or seat-level authorities.⁴⁹ Finally, the village judges might come to have a hand in the recording proceedings themselves, by dictating a proper beginning to the testators’ final wishes, and therefore inserting themselves and their authority as guarantees for the legal standing of the document. The will left by Oprea

⁴² SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente, Folder D, unnumbered will, fol. 11r.

⁴³ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente, Folder B, Document no. 45, fol. 91r.

⁴⁴ Herbert, “Der innere und aussere Rath,” 414.

⁴⁵ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente, Folder C, Document no. 3, fol. 3.

⁴⁶ Livia Magina, *Instituţia judeului sătesc în Principatul transilvaniei* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2014).

⁴⁷ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 14, fol. 28v.

⁴⁸ Livia Magina has noted the various spellings and translations of this term in other milieus and documents. See Magina, *Instituţia judeului sătesc*, 109–121.

⁴⁹ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente C, No. 3, fol. 3r.

and Stana Opriș initially revealed not this elderly couple's fears and complaints, but the implicit brokerage position of the village judge:

"Being I, Potru Dragomir, judge (Ro. *jude*), along with the village elders, and coming before us this man, namely Oprea of Opriș with his wife, with Stana, so that it be known that, as God has given us this trouble (ro. *nevoje*), and being afraid that we will spend (ro. *munka*) everything, we have called to our house the esteemed elders, so as to reveal that which we want".⁵⁰

By explicitly stating they were summoned and present at the proceedings in the initial lines of the document, the village judge lent both this and the village elders' authority to the proceedings. It also had the often-encountered effect that the voices of the testators, beginning after the formulaic phrase "so that it be known that...", were interwoven with this declaration of presence and authority.

Having one's will drafted in one's own home, in the presence of figures of authority, either lay or administrative, could also function as a kind of reckoning with those relatives who had not fulfilled their duties, and therefore might take on the form of a lengthy complaint and a retribution for past misdeeds. The testators would have been in a position of power, almost daring their relatives to counter their provisions and accusations in the presence of priests and witnesses. One such case is the revealing final disposition left by Anna Orbotte or Orbotjasza from Czoodt, which deserves to be recounted more fully:

"In the year 1770, I, Anna Orbotjasza being on death's door, have summoned to my house my brothers and sisters, see brothers that I have called you here to my home, and there is a priest and a friend here to bear witness of what I leave you, so that you will not upset your brother-in-law, because look, see I leave you everything. Because of my will (ro. *kartje*) you should make no further division after my death, and remain with these that I leave, namely ...[here follows a description of what pieces of land each is to receive], and these plots I leave from my share. And the place in the delnitze I leave to my son Thoader of Comane so that you will not meddle there, and who should dare to meddle, that man will not obtain God's forgiveness. [...] And who should dare to break what has been written above, that man will not be forgiven by God, neither in this world nor in the next, as this is what I, Anna, have left with your agreement".⁵¹

Anna's testament, written in Romanian with Latin characters by a priest named Thoader, and witnessed by a certain Bukur Czimpojarul, was the result of very public proceedings. By summoning her entire side of the family before her, the testatrix meant for her disposition to leave a discernible imprint in their memory, so as to avoid further protestations after her passing. This type of arrangement was not untypical

⁵⁰ SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 10, fol. 20r.

⁵¹ SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testaments O, No. 9, fol. 19r.

for Romanian rural wills, where often the entirety of living kin would be entreated to appear before their dying relatives in order to make sure that, beyond the written form, final dispositions had been heard from the testators' mouths, in a performance revealing the authority the speaker held in the kin group.

Anna's concerns that her brothers and sisters might attempt to meddle in her husband's affairs after her passing proved to be unfounded. Less than one month later, her widower Roman would agree to a friendly Vergleich with her four siblings. It appears that Anna and Roman's son Thoadar had also passed away in the meantime, as Roman was said to be "lacking bodily heirs". Roman also agreed to leave to one of his brothers-in-law a black hoe worth 1,20 Hungarian Florins, with the condition that all remaining household items, "without exception", would be left to him. All parties "had shaken hands" to strengthen the agreement, and pledged to uphold this renewed contract, which was then committed to paper in the appropriate protocol of division. The office of division in turn "promised" to validate it.⁵²

Among the other kinds of individuals present at testamentary proceedings in rural Romanian milieus were those with property, as for instance the *possessionati ex Vestem*⁵³, representatives of the lower nobility – a certain Ioan Klain, designated as *fatze nemesaske din Szad*⁵⁴ – or those collectively described as "honourable men" (*oameni de omenie*), a term that usually referred to village jurors.⁵⁵ It should also be noted that the role of witness – and village juror – was not fulfilled exclusively by Romanians, especially in mixed Romanian-Saxon villages. The "honourable sworn men Martin Binder and Simon Krauß" were for instance present in Freck (Avrig) in 1767, following Opra Scholda's explicit request "to the Amt, that two sworn men be assigned" in order to hear – and most likely also record – the elderly man's donations of land to his son.⁵⁶ In the same year, Iuon Orsa's donation of land to his brother, again recorded in Freck, was witnessed by several *Altschafsmänner*, the equivalent of the Romanian "village elders" previously mentioned, a group that included both Saxons – Daniel Krauß and Martin Binder – and Romanians – Onye Stenile and Maxim Stan. A certain Mattes Krauß, designated as "vill.", most likely the current village judge, presided over the proceedings.⁵⁷

4. Bending language

The content and form of final dispositions were influenced by more than just the circumstances under which they were produced. In the case of early modern witness depositions, it has been noted that, despite the – notaries and other scribes – power that came with wielding the feather and knowledge of the law's twists, and turns "testimonies

⁵² SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 9, fol. 18r – 18v.

⁵³ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente C, No. 9, fol. 10v.

⁵⁴ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered document, fol. 47v.

⁵⁵ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente G, unnumbered document, fol. 48v.

⁵⁶ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 7, fol. 15r.

⁵⁷ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente O, unnumbered, fol. 23r.

did not all sound alike”.⁵⁸ Witnesses in judicial proceedings, like testators, left indelible traces of their own intentions and language even in the final version of documents. On the other hand, repetitive formulations, even concerning the most basic of affectively-charged statements like one’s love of one’s spouse, hint at the fact that language and form in final dispositions should be examined critically.⁵⁹

This section proposes to achieve precisely this: to examine how regularity in expression was tied to the work of certain writers or to a specific denominational or cultural adherence, and what could be said to be characteristic of the entirety of the language employed in Romanian wills, beyond repetitive formulas. Moreover, it argues that it is necessary to examine the proceedings and their results from the scribes’ perspectives, in order to assess the extent of the mediating and interpretive character of their activities.

It is clear that the language of wills, like that of written testimonies, followed certain pre-set patterns. Some reflected the widespread use of similar formulary books, and the continuities in legal expression that could partially be ascribed to common underlying legal systems such as Roman law. In this first category belonged such phrases as those referring to the scribe’s agreement to hear and take down in writing the testator’s intentions: expressions such as “not only to put their last will to paper, but also to attest to it for future security”⁶⁰ appeared very often, in a number of variations. For instance, one of the few notaries who was also active in the Romanian village setting around Sibiu during the latter half of the eighteenth century, a certain Petrus Hartmann, noted the following towards the end of a final disposition he recorded in Szakadath:

“We certify now that all that is above-written, was the final instruction and will of the aforementioned Moisin Mihay, and was sealed with a finger-seal, because they are not skilled in writing; and that we have not only brought the same to paper according solely according to his wish and in accordance with the truth”.⁶¹

Hartmann’s use of an expanded formula was typical for the late eighteenth century, and appeared throughout both Romanian and Saxon final dispositions. Most scribes with a background in administration – mainly notaries or employees of the offices of division – used variants of it. Valentin Grau, with whom the present study began its enquiry, noted in 1761 that he had been “suppliantly asked to bring [the testator’s] final

⁵⁸ Elizabeth S. Cohen, “She Said, He Said: Situated Oralities in Judicial Records from Early Modern Rome,” *Journal of Early Modern History* 16 (2012): 418: “Furthermore, for all the shaping power of the law and its servants, testimonies did not all sound alike. That variety itself testifies to the speakers’ own contributions.”

⁵⁹ Kathryn Burns, “Notaries, Truth, and Consequences,” *American Historical Review* 110 (2005): 354 “To read in a will for the first time of a deceased person leaving her spouse property “out of the love I bear him” is to wonder about the history of mentalités, of love and affection; to read this standard phrase for the fifth or sixth time is to wonder about the conditions of notarial production of wills.”

⁶⁰ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 2, fol. 2r.

⁶¹ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered document, fol. 68r.

wishes to paper”, when serving in the capacity of scribe in the village of Vesten, while he was employed as a village Actuar.⁶²

Still, some formulations seemed to be a reflection of writers’ preferences, and, as in the case of testimonies, although they “were not exactly what had been said, [...] corresponded to something such a person would likely find sayable”.⁶³ The same Valentin Grau, confronted with situations wherein a testator’s relatives had not apparently displayed a sufficient availability to help their elderly kin, often noted that the former had not even had the benefit of having their “thirst quenched with a drop of water”. The same expression was used in the above-noted wills of Dutke Costea and Oprea Angyelinne, but also in Dumitru Lapedat’s testament of 1752⁶⁴, and in Anna Barbu’s final disposition, written in 1757. It was most likely meant to show that when the testator had been ill and in a time of need, their kin – who would be reprimanded in the course of the document – “had not even provided them with the smallest of care”.⁶⁵ Grau’s mode of expressing what must have been a frequent occurrence among already overburdened families represented a clear example of a “scribal habit”, as this formulation did not occur in any other testament apart from those he authored.⁶⁶

Certainly, other kind of formulations, pertaining to the primordial canon-law function of wills, were also present regardless of writer or testator. What is noteworthy is that the confessional divisions between the Orthodox Romanian testators and their Lutheran Saxon contemporaries were felt in particular ways in this respect. For instance, the ever-present German formulation in Saxon wills according to which “nothing is more certain that death, and nothing more uncertain than the hour of its coming” (i.e. based on the Latin original of *mors certa, hora incerta*) found its way into Romanian Orthodox wills in the following form: “Since the future occurrences are unseen, and remain unknown even to the angels, as only to God all is known”.⁶⁷ Still, some Romanian testators who had their final dispositions committed to paper in German remained with the tried and true expression, which emphasized one’s mortality and insecurity in the face of death: “da ich sterblich bin, die Stunde aber meines Todes nicht weiß”.⁶⁸

More interesting perhaps are not the overused formulations pertaining to a will’s scope or legal character, but those specific to the Romanian milieu in early modern Transylvania. One such case is that of the so-called *afurisenie*, the imprecation employed as a ritual way of ensuring the dispositions of the deceased would not be meddled with after their passing. While the *afurisenie* usually had extra-ecclesiastical manifestations in the village setting, it could also be uttered – and committed to writing – by ecclesiastical figures. Repertoires of such imprecations circulated in Transylvania during

⁶² SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente C, No. 9, fol. 10r.

⁶³ Cohen, “She Said, He Said,” 418.

⁶⁴ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente L, No. 9, fol. 12r.

⁶⁵ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente B, No. 22, fol. 36r.

⁶⁶ Cohen, “She Said, He Said,” 424.

⁶⁷ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente M, unnumbered, fol. 29r.

⁶⁸ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente N, No. 4, fol. 5r.

the eighteenth century. These primarily assumed a punitive character, by invoking the wrath of God for those deeds that would go unpunished by secular authorities.⁶⁹ In the absence of strong Romanian central authorities to safeguard the proper transmission of their estates, at least a third of Romanian testators in the present sample included such clauses in their final dispositions. It is also possible that, while a certain degree of trust must have existed between testators and the Saxon notaries and clerks who attended to their summonses, the Romanian inhabitants of the villages surrounding Sibiu attributed increased security to their dispositions when they included this clause.

What forms could such clauses assume, and to what extent did they depend on the language and the identity of the scribe? Usually, they were briefly stated at the end of the document, following or sometimes replacing the usual clause in which the witnesses attested to the authenticity of the disposition. Oprea and Stana Opreș, whose case was previously discussed, had their scribe note that “should any of our kin rise up, either of my own or those of my woman’s, to break this letter, and this reckoning, those who did not want it so will have to account [for their deeds] before God with their souls at the dreadful Judgement”.⁷⁰ Vasile and Stanca Ciontea, from the village of Poplaka, had it written down that those “who should not keep to this [document] or try to break it, should be accursed (*afurisit*) by the 318 saintly fathers”⁷¹, while Mani and Ana Geloe from Reschinar would have it recorded that “who should break this, that which I leave, he should be broken by the Lord Jesus upon his second coming”.⁷² Either Romanian testators felt that this type of malediction belonged in the text of a final disposition, just as scribes underlined the state of their clients’ mental capacities (i.e. that they were sound of mind, even if of failing body) and that they had recorded everything as it had been said, or the scribes associated this kind of clause with Romanian testaments, and included it as they would have other general formulations. The first variant proves to be more likely, given the forms that this maledictory clause assumed in German-language wills.

For instance, in the case of Ion Danciul’s will, the German scribe added towards the end of the document an “annexed clause, that he who should not comply completely with this final disposition or would change it to the slightest, he should be as cursed and damned as Judas, here in this world and there in the eternity [to suffer] aggravation!”⁷³ Similarly, Opre and Stanca Savul’s scribe, Carl von Franckenstein, an amanuensis to the Judicat in the city, attempted to give the same possibly befuddling expression a more formal character, or at least a formal character that would agree with the cultural milieu with which he was familiar. He recorded that “everything that was above-noted, both parties engage to adhere to, and to leave to be fulfilled steadfast, cum anathemate,

⁶⁹ Florin Valeriu Mureșan, *Satul românesc din Nord-Estul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVIII-lea* (Cluj-Napoca: Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2005), 270–271.

⁷⁰ SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 10, fol. 21r.

⁷¹ SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente C, No. 3, fol. 3r.

⁷² SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente G, unnumbered document, fol. 50r.

⁷³ SJANS, Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu – Testamente D, No. 8, fol. 14r.

and certify with their undersigned names and finger-seals”.⁷⁴ Finally, some German writers, such as Johann Bell, the Lutheran parish rector of Freck in the 1760s, found ways to both accommodate the sensibilities of those who wished to see that their final dispositions were ritually certified, and the cognitive dissonance arising from including such formulas in what had originated as a pious document. When attending to a certain Barb Boille on his death-bed, in the presence of several “honourable men”, and after recording the testators’ bequests to his wife, he added that this was done “with this Condition, that anyone who would obvert this, should be *Afurisit* or accursed (*Verflucht*)”.⁷⁵ While not precisely a condition, in the sense of a bequest conditioned by the fulfilment of some task, the malediction clause was framed in such a way as to be both palatable to the writer and sufficiently strict for the testator. Electing to simply give the original Romanian term – which someone must have supplied during the proceedings – followed by its literal German translation seemed to be an appropriate compromise.

Overall, Romanian wills were a more uneven category of documents, when seen from the perspective of their form and content, compared to their Saxon counterparts. More often than Saxon wills, regardless of whether they had been written by a Romanian priest or by a Saxon civil servant, Romanian final dispositions had a tendency towards narrativity, performativity, and orality. In this sense they were closer to contemporary witness depositions, which in other European milieus “suggest evidently oral practices”.⁷⁶ It is certain that fewer wills were written for Romanian testators in the seat of Sibiu than for the Saxons in the urban centre, and that rural would-be testators would have had a lower degree of exposure to such matters than their urban counterparts, who might have had a chance to participate in such proceedings as witnesses, depending on their social-economic and professional status.

Viewed from the perspective of external formalities, Romanian wills were more likely to be lacking the basic requirements for their validity: clear names, dates, and places of recording were missing in many cases. Significant errors could be made by scribes, thus potentially affecting the substance of the document. When in 1786, an elderly Gypsy couple – Motoi and Thodora Tintu – had their mutual final disposition heard and drafted by Johann Carl von Scharffenbach, despite the careful recording of the testators’ ages (he was 70, and she around 65), their provisions and bequests to one another, the date and place, along with the names of witnesses, a major error did find its way into the instrument. It would however only be noticed five years later, when Thodora returned with the document to the village Actuar Georg Roth, who added the following:

“The first husband of the undersigned testator Thodora was called Motoi Tintu, and it was his name that was written down and signed instead of that of her latest husband,

⁷⁴ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente S, No. 17, fol. 33r.

⁷⁵ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente B, No. 34, fol. 65r.

⁷⁶ Cohen, “She Said, He Said,” 424.

Alleman Susken, purely out of the Concipient's mistake. That all this is so, admitted the surviving party Allen. Susken himself, and will be recorded here for future notice".⁷⁷

However, beyond their sometimes lacking external formalities, Romanian wills often displayed what has been deemed "a grammatically slippery form of reported discourse".⁷⁸ Rarely did a testament keep the same 'voice' throughout its course, generally jumping from recording instance's perspective to that of the testator, sometimes including those of witnesses or relatives present. When witnesses were the ones to recount what the testator had said, yet another layer would be added to the text, which frequently jumped from 1st person singular (the writer), to 1st person plural (witnesses), and back to 1st person singular or 3rd person singular (generally the testator). When a final disposition was problematic, sometimes village authorities might themselves intervene in the proceedings, noting for instance that one party had indeed wronged the other, although their interventions are usually well-delimited from the main text. These repeated shifts in tense and speaker make the resulting text somewhat convoluted.

More significantly, some Romanian wills displayed a kind of performative character. Anna Orbote's (or Orbotjaza's) final disposition began with the testatrix's reported summons of her kin to her home, noting that "there, brothers, I have called you here to my home" (*iate fratzilor kevam kiemat aitsy in kassa mea*), addressing her siblings directly as a means of strengthening her claims.⁷⁹ Testators also reported what had been said to them and how they had reacted, as a way of explaining how they had come to devise certain provisions. A certain Dobra let it be committed to paper in 1751 that "I, Dobra, God's servant, had it in my mind to leave to the Church my share, and I went to the priest Koman, to leave it, and my son Toma having heard that I [want to] leave it to the Church said mother, better that you leave it to your son".⁸⁰ Dobra's strong pious concerns would not be entirely swayed by her son's intervention, as she did leave a substantial portion for services in her memory, without omitting a malediction clause directed against those who would go against her wishes. This kind of intervention, and reported speech should be viewed through the lens of what has been deemed "situated orality", which implies that different types of speech patterns and forms of oral language might surface in written documents⁸¹, depending on their character, and that they should be given their due attention, without automatically dismissing them as part of a rural, oral culture, ill-equipped to face the challenges of its literate counterpart.

Witnesses who reported what had transpired during testamentary proceedings were also wary of distorting the testator's meaning, and would also sometimes note that the oral character of the will-making left traces of uncertainty. As Ilie Dumitru laid on his death-bed in Szakadath, his two neighbours, Onye Tomi Lupe and Konstandin Filip, heard his final disposition, and recounted the events thusly:

⁷⁷ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente T, No. 35, fol. 68r–68v.

⁷⁸ Cohen, "She Said, He Said," 421.

⁷⁹ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente O, No. 9, fol. 19r.

⁸⁰ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente D, unnumbered, fol. 11r.

⁸¹ Cohen, "She Said, He Said".

“We the under signed confess with our souls, that Ilie Dumitru of Szakadate in sickness of death, before us, left a plot to his grandson Ilie, Maria’s son, because he also had served his grandfather in certain ways. That is what we have understood from the sick man’s words, but it is true that he could not speak clearly and only his son-in-law Toma Asta said, father-in-law, do you leave the plot at the back of the garden to Ilie, and he said yes, yes, and later on we understood with great difficulty from his own words that if he should rise from this sickness, the plot would undergo division”.⁸²

As in the case of witness depositions, writers did not always control the speaker’s flow of words, regardless of whether the end-result corresponded to the norms of the culture of formality to which they were supposed to adhere. In various narrative digressions present in such documents, “speakers often launched into long meandering sentences with bumpy grammar and dubious logic that sometimes turned back on themselves”.⁸³ These digressions were to a certain extent allowed, even though they had less to do with the scope of the will – prescribing what was to happen to the testator’s share of the estate after their passing – and more with the testators’ willingness and insistence to clarify why this document was deemed necessary in the first place. They also offered key insight into testators’ view of what was necessary to be included in such a document, as a means of justifying its provisions. Beyond such details, which could certainly be reproduced in a stereotypical language, specific to one scribe or another, there were also snippets of concerns that did not immediately relate to the substance of the provisions, but to the broader tensions present in Romanian villages around Sibiu in the latter half of the eighteenth century. A telling example was the will of Oprea and Stanca Savul, committed to paper by Carl v. Franckenstein in 1764 in Sibiu. The lengthy document attempts to follow the narrative of the elderly couple’s life, noting that, after they had “firstly sent their prayers to God in the Wallachian way”, they had launched into an extended digression concerning the length of their marriage (40 years), the birth and passing of their two children, and their lack of hope to beget any other heirs. Following several bequests to other kin, who in turn had pledged to care for them in their old age, Oprea and Stanca noted that:

“all remaining goods, having whichever names they liked, [are] to fall to the Wallachian church in Czoodt, and not to the united one.” Moreover, “should it again be assumed, as it is now the talk amongst the crowd, that they, alongside the rest of the non-united, will have to leave their living-place, namely Czoodt, or that even this newly-built non-united church will be taken away, and no non-united house of God will remain, then they testate the rest of their goods to that non-united church which will prepare them at death, and will commit them to the earth”.⁸⁴

⁸² SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente D, No. 18, fol. 32r.

⁸³ Cohen, “She Said, He Said,” 425.

⁸⁴ SJANS, Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu – Testamente S, No. 17, fol. 32v–33r.

Should Carl von Franckenstein, presumably a Lutheran Saxon who might have also been concerned with the prospect of re-Catholicisation that was sweeping Transylvania at the time, not have allowed the elderly couple's digression, we would not have perhaps learned about the fears and concerns of the Orthodox inhabitants of Czoodt. Despite having little to do with the substance of the will itself, this digression allowed a glimpse into a shared concern – the intentions and actions of the Habsburg monarchy in its Transylvanian territories – that was expressed in a non-formulaic way, and offered insight that might not have occurred in Saxon wills.

Conclusions

Returning to the legal borders separating urban and rural jurisdictions, it should be noted that their permeability was due both to the actions of Romanian subjects, who saw themselves as entitled to dispose of their estates, and to the activity of various categories of scribes, be they Romanian or Saxon, lay or members of the clergy. The stark lines drawn in Romanian historiography between these two categories – subjects and authorities –, while to a certain extent highly visible in the more tumultuous events of the late eighteenth century, could also lose their sharpness in day-to-day matters. This is not to say that these instances of collaboration, and displays of trust were typical for the area or the period. Rather, they revealed a facet of multi-ethnic and multi-denominational coexistence that had allowed the Transylvanian system to function for centuries, despite the numerous conflictual states and the inherent and quasi-permanent state of inequality persisting between the dominant Saxon administrative milieu and its Romanian subjects on the fundus regius.

Final dispositions, regardless of their authorship, did not completely erase the voices and specific concerns of their testators. Albeit in an often double-mediated manner, these documents allowed glimpses into what Romanian testators considered appropriate testamentary proceedings (i.e. public, involving kin), how they envisaged grounding their dispositions (i.e. in a narrative or performative manner), and the extent to which they lent their trust to figures of authority who had not stemmed from the same background. This double mediation occurred once when an oral will was dictated to witnesses and scribes, and for a second time when it was translated into the lingua franca of the administration, namely German. Despite this, the specific “culture of formality” determined by the constraints and expectations of rural life and the denominational adherence to the Orthodox church still shined through in such documents.

While the circumstances of production played a heavy role in determining the final form of testaments, alongside the process of interpretation, which occurred when a scribe attempted to translate specific family concerns, the testators' beliefs and judgments often swayed the course of the document, making room for various narrative digressions.

On their side, scribes who were less intimately familiar with the Romanian milieu attempted to respect the accuracy of their clients' oral expressions, even striving to find

ways in which to express untypical clauses, such as the malediction, in a manner that would have been intelligible to their central-level counterparts, the clerks of the seat's office of division.

**PERMEABILITATEA GRANIȚELOR: REDACTAREA
TESTAMENTELOR ROMÂNEȘTI ÎN CADRUL SCAUNULUI
DE LA SIBIU, ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA**

Rezumat

Studiul urmărește modul în care testamentele românești realizate în scaunul Sibiu în secolul al XVIII-lea au fost realizate, atât din perspectiva circumstanțelor în care acestea au fost scrise, cât și din cea a tipurilor de actori istorici care au intermediat acest proces de translație a nevoilor și cererilor specifice ale populației românești. Această privire de ansamblu asupra anumitor tipuri de limbaj care apar în aceste documente a servit la a reliefa faptul că granițele juridico-administrative dintre oraș și sat, și dintre mediul administrativ sășesc și testatorii români puteau într-o anumită măsură să fie caracterizate drept permeabile, sugerând interferențe în viața de zi cu zi a comunităților etnice, în general privite ca antagonice. Studiul subliniază necesitatea unei abordări comparative, incluzive, în tratarea documentelor seriale de secol XVIII, având în vedere similaritățile structurale și funcționale profunde ale acestora, indiferent de proveniență.

ÎNCEPUTURILE METALURGIEI LA REȘIȚA – O NOUĂ ABORDARE

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: uzina de fier Reșița, uzina de fier Bocșa, Franz Xaver Wöginger, Christoph Traugott Delius, Direcția Minieră Bănățeană

Keywords: Iron Works Reșița, Iron Works Bocșa, Franz Xaver Wöginger, Christoph Traugott Delius, Banat Mining Direction

Istoriografia consacrată metalurgiei la Reșița și îndeosebi începuturilor ei este destul de bogată. O bună parte a lucrărilor a fost realizată cu ocazia aniversării primelor decenii de metalurgie la Reșița¹, altele având menirea fie să evoce trecutul și evoluția uzinelor reșițene într-un context istoric dat², fie să scoată în evidență rolul și contribuția U.D.R. în viața economică și socială a României Mari.³ În fine, două teze de doctorat elaborate la Viena în timpul celui de-al doilea război mondial, însemnate pentru aportul lor informativ, păcătuiesc prin unele interpretări datorate contextului istoric în care au fost realizate.⁴ La rândul nostru, am încercat să prezentăm în teza de doctorat consacrată mineritului și metalurgiei din Banat în secolul al XVIII-lea – pe temeiul documentelor la care am avut acces atunci – primele decenii de activitate metalurgică la Reșița în cadrul evoluției generale aflate sub semnul preceptelor economice ale mercantilismului.⁵

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ *Unități de măsură:* 1 centenar = 100 livre = 56,006 kg; 1 livră = 0,56 kg; 1 cot = 0,7792 m. Petre Broșteanu, *Das Eisen- und Stahlwerk Reschitza. Denkblatt zur Feier des Jubiläums am 3. Juli 1871* (Reșița, 1877); *200 de ani de construcții de mașini la Reșița, 1771–1971*, Silviu Bordan și George C. Bogdan, coord., I-II (Reșița, 1971); *Două secole de siderurgie la Reșița* (Reșița, 1971); Dan Gh. Perianu, *Istoria uzinelor din Reșița, 1771–1996* (Reșița: Editura Timpul, 1996); *225 de ani de siderurgie la Reșița, 1771–1996* (Reșița: Editura Timpul, 1996).

² Sándor Mihálik, *Resicza jelene és múltja* (Reșița, 1896). În același an și tot la Reșița a apărut versiunea în limba germană (*Die Gegenwart und Vergangenheit von Reschitza*), realizată în contextul sărbătoririi mileniului regatului ungar.

³ Gheorghe Molin, *Monografia orașului, Uzinelor și Domeniilor Reșița* (Reșița-Craiova, 1925); Gheorghe Cimponeriu, "Din istoricul Reșiței," *Buletinul U.D.R.*, I/2 (Reșița, 1930); Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier și Domeniilor din Reșița* (București, 1935).

⁴ Josef Kisseler, *Das Eisenwerk Reschitza im Banat in den Jahren 1770–1800* (Viena, 1940); Ingeborg Schreiber, *Das Banater Eisenwesen im XVIII. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschtums im Südosten* (Viena, 1943).

⁵ Costin Feneșan, *Mineritul și metalurgia din Banat în secolul al XVIII-lea* (Cluj-Napoca, 1977); vezi

Dintru bun început se cuvine relevată împrejurarea, că orice investigare a începuturilor metalurgiei la Reșița se confruntă cu un impediment major: distrugerea masivă a arhivelor privind mineritul și metalurgia din Banat în secolul al XVIII-lea. Astfel, în timpul luptelor care au avut loc la Reșița în toamna anului 1848 între trupele habsburgice și cele revoluționare maghiare, vechea arhivă a uzinelor metalurgice a fost distrusă în întregime⁶, supraviețuind doar câteva documente, valorificate după aproape un secol de Gheorghe Cimponeriu. Tot pe temeiul puținelor documente care au scăpat de distrugere în 1848–1849, s-a întocmit în 1859–1860 o monografie locală a Reșiței (*Ortsgeschichte*), păstrată în prezent în colecțiile Muzeului Banatului Montan. În mod fatal, informațiile acestei mici monografii sunt disperate și deopotrivă incerte în destule situații, neîngăduind o reconstituire cât de cât coerentă a începuturilor metalurgiei la Reșița. Pierderea arhivei vechi a uzinelor reșițene putea fi compensată în mare măsură de documentele din arhiva Direcției Miniere Bănățene, numai că cea mai mare parte a acesteia, păstrată până la sfârșitul primului război mondial la Oravița, a fost luată în 1919 de trupele sârbești de ocupație, predată la *Direkcija Plena* (Direcțiunea Capturilor)⁷ și pierdută definitiv în cursul celui de-al doilea război mondial. O altă parte a arhivei miniere vechi a Banatului – inclusiv documente referitoare la metalurgia reșițeană – s-a numărat printre cele patru vagoane și jumătate de documente din secolele XVIII–XIX vândute ca maculatură la Timișoara în 1925–1926.⁸ Din arhiva de secolul al XVIII-lea a Direcției Miniere Bănățene au ajuns până în zilele noastre doar câțiva puțini metri-li-niari, care se păstrează la Arhivele Naționale Timișoara, dar pentru primele decenii de activitate metalurgică la Reșița n-a supraviețuit aproape niciunul. În aceste condiții, sursa de competență pentru istoria începuturilor metalurgiei la Reșița rămâne arhiva Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit (*Hofkammer für Münz- und Bergwesen*) păstrată la Viena. Fiind forul central de analiză și decizie în domeniul mineritului și metalurgiei, aici s-au concentrat rapoartele și propunerile venite din Banat și tot aici au fost evaluate și apoi finanțate proiectele socotite drept rentabile. Pornind de la documentele păstrate în această arhivă, vom încerca să reconstituim calea adeseori sinuoasă pe care a parcurs-o metalurgia reșițeană la începuturile ei. După trecerea Banatului sub stăpânirea Casei de Habsburg, producția de fier a Banatului a fost asigurată de uzina de la Bocșa, ridicată de fiscul minier cu investiții considerabile și exploatată de acesta în regie proprie. Războiul austro-turc din 1737–1739 și răscola românilor bănățeni (1738) a afectat grav nu numai uzina de la Bocșa, ci și filiala ei de la Luncani, inaugurată în 1734. După încheierea păcii de la Belgrad (1739), sub conducerea maistrului minier superior Johann Bartholomäus von Hehengarten, uzina de la Bocșa a fost refăcută din temelii, operațiunea costând fiscul minier nu mai puțin de 30.000 de florini. De aceea într-un interval de zece ani (1 aprilie 1743–31 martie 1752) fiscul minier n-a obținut de

și reluarea noastră rezumativă “Începuturile metalurgiei la Reșița,” *Anuar 2011* (Zrenjanin: Institutul de Cultură a Românilor din Voivodina, 2011), 19–26.

⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *fond Sigismund Ormos*, nr. 4589, f. 95 (se va cita SJANT, *fond Ormos*).

⁷ Ioachim Miloia, “Arhivele Banatului,” *Revista Arhivelor*, III/1 (6–7) (București, 1936–1937): 91.

⁸ *Ibid.*, 82–83.

pe urma uzinei de la Bocșa, pe care continua să o exploateze în regie proprie, decât un venit net de 731 fl. 17 cr.⁹ În aceste condiții, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit a hotărât să arendeze uzina de la Bocșa, mai ales că finanțele statului încă nu-și reveniseră pe deplin în urma cheltuielilor provocate de cele două războaie de succesiune (1740–1742, 1744–1745). Prin contractul încheiat la 1 aprilie 1752 cu Johann Michael Brandenburg, administrator suprem al districtelor Vârșeț, Caransebeș și Lugoj, și cu maistrul minier superior Johann Peckh, uzina Bocșa le-a fost arendată acestora pe o perioadă de 10 ani. În momentul în care au preluat-o, la Bocșa funcționau un furnal înalt (*Hochofen*), un ciocan cu batiu de întins bare (*Stabhammer*), două ciocane de forjare (*Zeughammer*), două magazine pentru fierul forjat (*Zeugkammer*) – acolo erau păstrate utilajele de la Luncani, care își încetase activitatea în 1749 –, un șteamp vechi și unul nou (*Pochwerk*) pentru mărunțirea minereului de fier și a zgurei de furnal și un gater (*Sägemühle*). La filiala din Timișoara-Fabric funcționau o forjă (*Fabrikhammer*), o fierărie pentru potcoave (*Hufschmiede*) și o fierărie pentru cuie (*Nagelschmiede*), ambele aprovizionate cu materie primă adusă de la Bocșa.¹⁰ În 1761, în urma câștigurilor realizate, Brandenburg a mărit uzina de la Bocșa cu încă un furnal înalt, cu o forjă și un cuptor de topit cu brâu (*Blauofen*).¹¹ La 1 aprilie 1763 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit a prelungit până la 31 martie 1769 contractul de arendare a uzinei de la Bocșa. De această dată, lui Brandenburg, devenit între timp (1754) consilier al Administrației Banatului și unul dintre cei mai influenți oameni ai provinciei, i-a fost arendată doar jumătate din uzina Bocșa, cealaltă urmând să fie exploatată de fiscul minier în regie proprie. În realitate, tot Brandenburg avea să o administreze, având, desigur, ca prim obiectiv câștigurile proprii. La data încheierii celui de-al doilea contract de arendare, Bocșa se prezenta ca un adevărat complex industrial premodern: la uzina de sus “Floriani” (*oberes Werk, Floriani-Werk*) funcționau un furnal înalt, o formărie, două ciocane cu batiu de întins bare, două ciocane de forjare și o fierărie pentru potcoave, în vreme ce la uzina de jos “Nepomuceni” (*unteres Werk, Nepomuceni-Werk*) se aflau în exploatare un furnal înalt, o formărie, un ciocan cu batiu de întins bare, două ciocane de forjare și un cuptor de topit cu brâu. La filiala din Timișoara funcționau pe mai departe fierăria pentru potcoave și cea pentru cuie, aprovizionate în continuare de la Bocșa.¹² Pentru uzina de la Bocșa perspectivele păreau a fi dintre cele mai promițătoare, mai ales că se înmulțiseră comenzile de muniție (ghiulele, bombe de mortier, grenade) ale Consiliului Aulic de Război pentru cetățile Timișoara, Petrovaradin, Slavonski Brod și Osijek. La Viena și deopotrivă în Banat a fost pusă în termeni tot mai categorici problema creșterii producției de fier la Bocșa fie prin extinderea uzinei de acolo, fie prin construirea unei noi uzine de fier. Acest proiect presupunea, pe de altă parte, sporirea resurselor de minereu de fier, cele de la Moravița (Ocna de Fier) fiind socotite drept insuficiente. De altfel încă în 1757 topograful minier

⁹ Costin Feneșan, “Uzinele de fier de la Luncani și Bocșa (1734–1749),” *Banatica* 17 (2005): 415, n. 56.

¹⁰ Schreiber, *Eisenwerke*, 66.

¹¹ *Ibid.*, 64.

¹² *Ibid.*, 83–84.

(*Markscheider*) de la Dognecea, Christoph Traugott Delius, făcuse primele prospecțiuni în zona Reșiței, dar fără rezultate notabile.¹³

Situația s-a acutizat în anul 1766, când Camera Aulică pentru Monetării și Minerit prelimina pentru uzina de la Bocșa o producție mai mică decât cea din anii 1763–1765, “deoarece în anotimpul secetos de până acum, întreaga uzină împreună cu toate celelalte mine bănățene n-au desfășurat vreo operațiune timp de aproape trei luni”.¹⁴ Având în vedere și comenzile de muniție aflate în curs, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a cerut Direcției Miniere Bănățene – al cărei sediu se mutase în 1760 de la Timișoara la Oravița –, la 25 august 1766, “să chibzuiască în mod serios, dacă nu este cazul ca producția de fier de la Bocșa să fie sporită și mai mult prin construirea unei alte uzine”, mai ales că o parte a produselor de fier urma să fie exportată din Banat.¹⁵ De la Oravița s-a răspuns, că “ar fi cât se poate de potrivit să fie mărită cu mult uzina Bocșa, iar prin asta preainaltul Fisc să se bucure de mai multe câștiguri”. În acest scop Direcția Minieră Bănățeană îi ordonase Oficiului fierului (*Eisenamt*) de la Bocșa “să dispună efectuarea unor prospecțiuni intense de minereu de fier în zone ceva mai îndepărtate”.¹⁶ Astfel pe Tâlva Socolari (*Tilfa Sokolar*), lângă Valeadeni, fusese descoperită o cantitate suficientă de minereu de fier, în zonă aflându-se, de asemenea, pădure bogată și resurse de apă îndestulătoare, adică tot ceea ce era necesar punerii în funcțiune a unui furnal înalt. Mai mult, cu minereul de fier de la Valeadeni urma să se efectueze la Bocșa o topire de probă. Direcția Minieră Bănățeană nu s-a limitat doar la prospecțiunile de la Valeadeni. Între timp, “în regiunea recent descoperită de la Reșița, la circa două ore depărtare de Bocșa, a fost cercetat un loc potrivit pentru ridicarea unei uzine; aici, la jumătate de oră de satul Reșița, în locul în care pe Bârzava se află două mori cu ciutură, s-ar putea construi cât se poate de bine un cuptor de topit cu brâu și o forjă, dar și – dacă locul aminitit mai întâi (Valeadeni – n.n.) nu ar fi pe plac, iar acesta (Reșița – n.n.) ar fi cumva aprobat, deoarece nu este așa de departe de Bocșa – s-ar putea ridica prea bine două sau trei furnale înalte pentru turnătoria de tunuri care s-ar face aici”.¹⁷ Chiar dacă – se recunoștea în raportul trimis la Viena de Direcția Minieră Bănățeană – în jurul Reșiței încă nu fusese descoperit vreun zăcământ bogat de minereu de fier,

¹³ Ibid., 88.

¹⁴ Hofkammerarchiv Wien, Münz- und Bergwesen, rote Nr.1980, f. 45: “indeme in den bisherig truckhenen Jahreslauf fast durch 3 Monath das gantze Werckh samt denen übrigen bannatischen Bergwerckern ausser Operation gestanden ist” (se va cita HKA, MuB).

¹⁵ Ibid., f. 39: *daß man in reyfe Überlegung ziehen solle, ob nicht in Bogshan die Eisen-Erzeugung mittels Erhöhung mehrerer Werker um villes zu erweitern.*

¹⁶ Ibid., f. 39–40: *es wohl thunlich seye, das Werckh Bogshann noch um villes erweitern und andurch dem allerhöchsten Aerario mehrere Vortheill zu verschaffen*; “in entlegenen Gegenden fleißig auf Eisen-Stein schürfen zu lassen.

¹⁷ Ibid., f.40: *in der neuerlich entdeckten Reshizaer Gegend, beyläufig 2 Stund von Bogshann, ein zu fernerer Werckhsaufnahm vorträglich Orth beaugenscheiniget worden, allwo eine halbe Stund von dem Dorf Reshiza, statt der daselbst befindlichen 2 Löffelmühlen an der Bersova nicht nur ein Blaufeurer nebst Hammerwerckh füglich angebracht werden, sondern auch daselbst, wenn die erstere Gegend nicht beliebt und jene wegen nicht so weither Entfernung von Bogshann beangenehmet werden sollte, zur allenfalls zuführenden Stückhüßserey zwey oder drey Hochöfen füglich errichtet werden könnnten.*

“se va continua acolo activitatea intensă de explorare”, mai ales că exista pădure din abundență, iar Bârzava oferea apa necesară.¹⁸ Intenția Direcției Miniere Bănățene de a construi la Reșița o uzină de fier pare să nu-l fi deranjat pe atotputernicul Johann Michael von Brandenburg, coarendașul uzinei Bocșa, ci dimpotrivă, acesta adulmecând noi oportunități de câștig. De altfel, Brandenburg intenționase de mai multe ori să se ducă la Viena pentru a discuta cu feldmareșalul prinț von Liechtenstein, unul din conducătorii Consiliului Aulic de Război, construirea unei turnătorii de tunuri la Reșița. Brandenburg a pledat cu convingere în favoare ridicării unei uzine de fier la Reșița, fiind convins că nu era în detrimentul celei de la Bocșa, de unde ar fi urmat să se aprovizioneze cu minereu de fier în caz de nevoie.¹⁹ La raportul optimist din 28 decembrie 1766, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a cerut Direcției Miniere Bănățene, la 17 ianuarie 1767, rezultatele probei de topire efectuate la Bocșa cu minereu de fier de la Valeadeni, pentru a putea lua o decizie. Forul vienez a dispus și continuarea prospecțiunilor pentru minereu de fier în zona Reșiței și s-a interesat în același timp de eventualul transport al acestuia de la Valeadeni sau Bocșa. Stimulată, desigur, de asigurările date de von Brandenburg, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a comunicat Direcției Miniere Bănățene acordul pentru transformările solicitate la uzina Bocșa, având certitudinea că acolo vor fi produse vreme de mai mulți ani diferite sortimente de muniție. În această perspectivă a fost aprobată și încheierea unui precontract cu un meșter zidar local, care să se preocupe de primele construcții de la Reșița.²⁰

Entuziasmul Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit pare să nu-l fi convins pe deplin pe consilierul ei Bartholomäus von Hehengarten, pe atunci vicecomite (*Unterkammergraf*) al Cămarii Miniere de la Schemnitz/ Banská Štiavnica, de altfel un excelent cunoscător al Banatului montan.²¹ La 31 iulie 1768 acesta a rugat din nou Camera Aulică pentru Monetării și Minerit să-i solicite Direcției Miniere Bănățene informații amănunțite despre resursele de minereu de fier de la Bocșa și Reșița.²² Cu toate acestea, la 8 august 1768 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a comunicat Direcției Miniere Bănățene acordul pentru extinderea uzinei Bocșa. Totuși, în toamna aceluiași an, mai mulți funcționari minieri de la Bocșa au început să caute în jurul Reșiței locul pentru construirea noii uzine de fier.²³ Acordul dat de Camera Aulică pentru extinderea uzinei Bocșa avea să fie confirmat la 9 august 1768, când

¹⁸ Ibid., f. 41r: *mit der fleissigen Schürfung daselbst noch immer continuiert wird.*

¹⁹ Ibid., f. 41v.

²⁰ Ibid., f. 39r–41r.

²¹ Între 1741 și 1749 Hehengarten a activat în Banat ca maestru minier superior, coordonând lucrările de refacere a minelor și topitoriilor bănățene distruse în timpul războiului austro turc din 1738–1739 și a răscoalei românilor bănățeni. Împreună cu consilierul administrativ Rosendorf, a fost autorul ordonanței miniere (19 august 1748) care reglementa mai multe aspecte din mineritul și metalurgia bănățeană, vezi Wenczel Gusztáv, *Magyarország bányászatanak kritikai története* (Budapesta, 1880), 250, n.1. Vezi și Feneșan, *Uzinele de fier*, 414.

²² HKA, MuB, rote Nr.1980, f. 48r–49v. La 8 august 1768 forul de la Viena i-a cerut Direcției Miniere Bănățene să răspundă în termen de 14 zile de la primire, amintind că îi adresase același ordin încă la 16 ianuarie 1767, vezi Ibid., f. 38r–v.

²³ Mihálik, *Resicza*, 104.

Johann Michael von Brandenburg, consilier aulic, consilier al Administrației Banatului și coarendăș al uzinei de fier, a încheiat un contract substanțial cu colonelul A.H.von Schröder, reprezentantul feldmareșalului prinț von Liechtenstein, cu privire la producerea și livrarea următoarelor cantități de muniție pentru cetățile Timișoara, Petrovaradin și Osijek: 116.147 ghiulele (550 de 4 livre, 550 de 5 livre, 7.350 de 8 livre, 610 de 10 livre, 61.118 de 12 livre, 41.195 de 18 livre, 3.180 de 19 livre, 954 de 20 livre), 82.305 bombe de mortier (13.660 de 8 livre, 36.276 de 10 livre, 345 de 12 livre, 821 de 16 livre, 28.792 de 30 livre, 247 de 60 livre), 50.119 grenade Kohary de 6 livre și 22.094 grenade de mână. Centenarul de ghiulele costa 4 fl. 45 cr., cel de bombe de mortier 5 fl., iar cel de grenade 6 fl. 30 cr., așa cum fusese stipulat și prin contractul similar din 1759. Mai mult, pe viitor uzina Bocșa urma să aprovizioneze cu muniție, în aceleași condiții ca și până atunci, cetățile Arad, Slavonski Brod și Gradiška.²⁴

În fine, la 3 septembrie 1768, sub semnătura lui von Brandenburg ca parte interesată, dar și a consilierilor mineri Franz Xaver Wöginger și Christoph Traugott Delius, Direcția Minieră Bănățeană a trimis la Viena deslușirile cerute la 31 iulie 1768. În urma verificărilor făcute, s-a constatat că exploatarea minereului de fier de la Valeadeni nu era rentabilă. La fel se prezenta situația și în cazul minereului de fier descoperit la Târnova: la topirea de probă, din 24 de centenari de minereu au fost obținute 360 livre de fier brut (*Roheisen*) de slabă calitate, așa că prospecțiunile de la Valeadeni și Târnova au fost sistate. Nici prospecțiunile făcute în jurul Reșiței, ba chiar în interiorul Reșiței Române, “la câteva puțuri vechi care au fost descoperite” (*bey einig entdeckten alten Schächten*), precum și la o fostă exploatare din munții Tâlvei, n-au adus rezultatele sperate. Doar la Ocna de Fier, în locuri deja cunoscute, a fost descoperit minereu de fier de bună calitate. În amestec cu cel exploatat în Munții Tâlvei, din acest minereu s-a obținut fier “de cea mai bună calitate” (*von der besten Qualitaet*). Potrivit estimărilor, minereul de fier ar fi fost de ajuns uzinelor Bocșa pentru cel puțin 20 de ani. Mai mult, rezervele erau socotite atât de consistente, încât ar fi putut asigura fără problemă aprovizionarea uzinei care urma să fie construită la Reșița. În perspectiva începerii turnării de tunuri la Bocșa, unde un prototip trecuse cu bine probele, Direcția Minieră Bănățeană a pledat pentru începerea lucrărilor de construcție la Reșița. În acest scop a fost contactat meșterul zidar Christian Eisbacher, ale cărui pretenții bănești au fost însă exagerat de mari.²⁵ La 31 octombrie 1768 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit a aprobat propunerea lui Wöginger și Delius, cerându-le să-i încredințeze inginerului provincial Carl Alexander Steinlein stabilirea locului viitoarei uzine și întocmirea unei hărți a zonei reșițene.²⁶ Cum construirea uzinei de la Reșița urma să înghită sume considerabile de bani, problema a fost supusă spre analiză și decizie împăratesei Maria Tereza. Printr-o notă autografă (*Handbillet*) din 31 decembrie 1768, suverana i-a cerut mai întâi contelui Karl Friedrich Anton von Hatzfeldt zu Gleichen, președintele Deputăției Ministeriale Bancare, calitate în care deținea controlul asupra finanțelor statului, să îi comunice,

²⁴ HKA, MuB, rote Nr.1980, ad n-rum 204/1768, f. 247–248. Contractul a fost ratificat de Camera Aulică pentru Monetării și Minerit la 31 octombrie 1768 (Ibid., f.250r).

²⁵ HKA, MuB, rote Nr.1980, f. 250–256.

²⁶ Mihálik, *Resicza*, 105.

după consultarea Camerei Aulice de Conturi (*Hofrechnkammer*), “dacă și cu ce câștig sau pierdere este exploatată în prezent uzina de fier de la Bocșa și ce ar trebui să se dispună în viitor spre folosul mai mare al Fiscului Meu”.²⁷ Putem presupune cu destul temei, că Maria Tereza îl va fi consultat și pe fiul și coregentul ei Iosif al II-lea, care efectuasă o călătorie de inspecție și documentare în Banatul Timișoarei în aprilie-mai 1768, ocazie de a afla direct despre problemele mineritului și metalurgiei din îndepărtata provincie imperială.²⁸ Oricum, la ordinele venite de la Viena Direcția Minieră Bănățeană s-a grăbit să dea deslușirile necesare prin raportul adresat Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit la 7 februarie 1769. În legătură cu rentabilitatea uzinei de la Bocșa s-a amintit că, în perioada 1 aprilie 1763–31 decembrie 1768, pe când o jumătate îi era arendată lui von Brandenburg, iar cealaltă era exploatată de fisc în regie proprie, fusese realizat un venit net de 86.468 fl. 56 ½ cr., în medie circa 15.000 florini pe an²⁹, chiar dacă în cursul celor trei ani munca a trebuit să fie întreruptă mai multă vreme din cauza lipsei de apă. Cu toate acestea, Direcția Minieră Bănățeană era de părere să nu mai fie prelungit contractul de arendă cu von Brandenburg³⁰, scadent la 1 aprilie 1769. Urma ca fiscul minier să exploateze în viitor toată uzina Bocșa în regie proprie. În ceea ce privește proiectul deja adus în discuție, de extindere a uzinei de la Bocșa prin construirea a două furnale înalte la Reșița, Direcția Minieră Bănățeană și-a exprimat – desigur la insistențele lui Wöginger și Delius – optimismul întemeiat pe un calcul rece: “...așa cum este avută în vedere extinderea acestei uzine (Bocșa – n.n.) prin construirea a două furnale înalte la Reșița, lucru în privința căruia va fi înaintat preasupus și cât de curând un deviz, datorită cărora va fi impulsionată foarte mult producerea de diferite sortimente de muniție și va spori în mod simțitor și comercializarea celorlalte articole din fier, poate fi sporit venitul anual, mai ales că datorită repetatei lipse de apă la uzina de acum (Bocșa – n.n.) este stânjenită oricum foarte mult producția de fier”.³¹ Camera

²⁷ Hofkammerarchiv Wien, Banater Akten, *Jüngere Banater Akten*, Fasz. Rote 209, Jahrgang 1769, f. 3r: *ob und mit was Nutzen oder Schaden das Eisenwerk zu Bocsan dermalen betrieben werde und was dabey zu mehrerem Nutzen Meines Aerarii künftig anzuordnen wolle.*

²⁸ Chiar dacă Direcția Minieră Bănățeană se mutase în 1760 de la Timișoara la Oravița, Iosif al II-lea s-a întâlnit în capitala Banatului cu consilierii administrativi care să-i ofere lămuririle necesare, inclusiv cu Johann Michael von Brandenburg.

²⁹ HKA, MuB, rote Nr.1981, Nr.172/1769, f. 12 și Ibid., ad n-rum 1405/1769, f. 22–23.

³⁰ Iosif al II-lea își formase, de altfel, o părere deloc favorabilă despre întrepridul și rapacele von Brandenburg, pe care îl cunoscuse în timpul vizitei la Timișoara (14–17 mai 1768). În jurnalul său de călătorie, împăratul îi creionează portretul în câteva cuvinte: “...trece drept o persoană interesată, un om plin de prejudecăți și încăpățânat, vrând să facă totul singur” (...*passirt vor interessirt, voller prejudé und hartnakig, wollend alles allein schaffen*), vezi Jenő Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)* (Timișoara, 1879), 205.

³¹ HKA, MuB, rote Nr. 1981, ad n-rum 1405/1769, f. 22: *die eingerathene Vergrößerung dieses Werks mittelst Erbauung zweyer Hochöfen in Reschiza, wovon demnächstens der Überschlag gehorsamst eingesendet werden wird, und durch welche sowohl die Erzeugung der Munitions-Sorten sehr befördert, als auch der Verschleiß deren anderen Eisen-Sorten merklich vergrößert werden kann, weil ohnehin der öfftere Wasser-Mangel in dem dermaligen Werk die Eisenerzeugung sehr hindert, den jährlichen Nutzen vergrößern werden.*

Aulică pentru Monetării și Minerit și-a însușit aproape fără obiecții propunerea venită din Banat, chiar dacă sondase anterior și o altă variantă, propunând Consiliului de Stat construirea la Reșița a trei furnale înalte cu un cost de 56.430 de florini. Cum suma a fost socotită prea mare, s-a convenit ca la Reșița să fie construite numai două furnale dar și forje mai puține, cu o investiție de 39.800 de florini.³² Drept urmare, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a comunicat Direcției Miniere Bănățene, la 25 februarie 1769, că la Reșița aveau să fie construite două furnale înalte. De asemenea, uzina de la Bocșa va fi extinsă, urmând ca după 1 aprilie 1769 fiscul minier să o exploateze în regie proprie.³³ Raportul în acest sens înaintat la 8 aprilie 1769 împărătesei Maria Tereza de Camera Aulică pentru Monetării și Minerit s-a bucurat de acordul deplin al suveranei: "Aprob recomandarea și mă bizui pe faptul, că Departamentul Minier se va strădui cât mai bine, cu râvna arătată până acum, să aducă în viitor această lucrare la un randament și mai mare".³⁴ La mijlocul lunii aprilie 1769 meșterul dulgher Peter Korb și meșterul zidar Peter Klesko i-au înaintat Direcției Miniere Bănățene devizul lucrărilor de construcție de la Reșița.³⁵ Cu o cheltuială preliminară de 56.428 fl. 34 ½ cr. urmau să fie construite următoarele instalații și clădiri-anexă: două furnale înalte cu un ciocan de polizat (*Polierhammer*), un sfredel pentru țevi de tun (*Bohrmühle*), un al treilea furnal înalt cu magazia de mangal aferentă, instalație care, așa cum s-a văzut, n-a fost aprobată la Viena, o magazie mare de mangal pentru primele două furnale înalte, o formărie și o forjă cu batiu pentru întins bare. Pentru o a doua uzină, a cărei construire nu a mai fost aprobată, erau prevăzute un ciocan de forjare, o forjă cu batiu pentru întins bare, ambele cu magazinele de mangal aferente ș.a. În același timp în care Direcția Minieră Bănățeană trimitea la Viena, la 13 aprilie 1769, planurile uzinei reșițene³⁶, ea a argumentat într-un memoriu amplu devizul cheltuielilor de construcție, care depășea însă limitele aprobate, invocând în schimb avantajele multiple oferite de viitoarea uzină de la Reșița.³⁷

Între timp, împărăteasa Maria Tereza ordonase Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit, la 20 aprilie 1769, ca uzina Bocșa să fie pe viitor exploatată de fisc în regie proprie, fără a mai fi concesionată.³⁸ În consecință, Direcția Minieră Bănățeană a primit, la 29 aprilie 1769, ordinul ca, în vederea preluării de către fisc a uzinei Bocșa, să realizeze un inventar amănunțit³⁹, iar von Brandenburg, fostul coarendăș, să fie despăgubit

³² Schreiber, *Eisenwesen*, 91.

³³ HKA, MuB, rote Nr. 1981, Nr. 172/1769, f. 13.

³⁴ HKA, MuB, rote Nr. 1981, Nr. 1405/1769, f. 17: *Ich beangenehme das Einrathen und versehe Mich, daß das Bergwerks-Departement nach seinem bishero bezeugten Eifer dieses Werk in eine weitere höhere Ertragnis zu bringen sich bestens anlegen seyn lassen wird.*

³⁵ Überschläge des bey dem Dorff Reschiza an dem Bersova-Fluß zu erbauen angetragenen Eisenwerkhs, la HKA, MuB, rote Nr. 1981, ad n-rum 2649/1769, f. 71–83.

³⁶ Mihálik, *Resicza*, 105.

³⁷ HKA, MuB, rote Nr. 1981, ad n-rum 2649/1769, f. 96–101.

³⁸ Mihálik, *Resicza*, 104.

³⁹ Vezi inventarul foarte amănunțit al uzinei Bocșa și a filialei din Timișoara-Fabric, semnat la 12 august 1769, la HKA, MuB, rote Nr. 1981, ad n-rum 3688/1769, f. 133–171.

pentru toate investițiile făcute.⁴⁰ În fine, la 17 mai 1769, Delius și Wöginger au întocmit pentru Camera Aulică pentru Monetării și Minerit un raport final despre uzina de la Bocșa.⁴¹ După ce uzina de la Bocșa a trecut la exploatarea în regia fiscoi, personalul care lucra la acolo, respectiv la minele de minereu de fier, era următorul⁴²: la minele de la Ocna de Fier activau sub conducerea unui hutman 61 de robotași români din Biniș, Reșița Română și Lupac împreună cu 34 de “țărani” (*Zarraner*), adică români veniți din Țara Românească, în total 96 de oameni; la bocșele de mangal lucrau 87 de ortaci și slujitori (*Ortaken und Knechte*) sub conducerea a 21 de vătăfi (*Wattaffen*), cu totul 108 oameni. La cele două furnale înalte de la Bocșa activau doi meșteri topitori, patru încărcători (*Aufgeber*), patru preparatori (*Vorläufer*) și un zdrobitor de zgură (*Schlackenpucher*), cu totul 11 oameni, în vreme ce personalul de la formării era constituit din trei maiștri formari, opt calfe și patru ucenici, cu totul 15 oameni. La vetrele pentru bare de fier (*Stabfeuer*) lucrau cinci maiștri (*Stabschmidtmeister*) cu 10 calfe și trei ucenici, în total 18 oameni. La cele trei vetre de topit cu brâu (*Blaufeu*) personalul era format din doi maiștri, 12 topitori, 12 fierari și doi ucenici, cu totul 28 de oameni. La vetrele de forjare (*Zeugfeuer*) lucrau cinci maiștri (*Zeugschmidtmeister*), 12 calfe și patru ucenici, cu totul 21 de oameni. În fine, pentru a se asigura transportul minereului de fier și a mangalului erau folosiți opt cărași (*Pferdeknechte*) români. La sfârșitul lunii octombrie 1769, la uzina Bocșa lucrau prin urmare 305 oameni, din care 96 la minele de fier, 108 la bocșele de mangal, 93 la furnalele înalte, topitorii și forje, iar opt la transport. Aceștia li se adăugau un meșter cu șase calfe de la fierăria de potcoave dată în arendă, astfel că numărul total al personalului de la Bocșa se ridica la 312 oameni. La forja din Timișoara-Fabric, în fierăria de potcoave și în cea de cuie, ambele date în arendă, lucrau cu totul 12 oameni, din care câte un meșter la cele două fierării, două calfe la cea de potcoave și opt calfe la cea pentru cuie. În total, la producția de fier din Banat erau angrenați 324 de oameni. Pentru a evalua la fața locului situația de la Reșița în preajma începerii lucrărilor de construcție, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit l-a trimis în Banatul Montan, în aprilie 1769, pe consilierul minier Franz Xaver Schöner în calitate de comisar imperial. La 26 mai 1769, acesta a trimis la Viena un raport amănunțit în care susținea, pe de o parte, construirea uzinei de la Reșița, pledând, pe de altă parte, pentru extinderea celei de la Bocșa.⁴³ În temeiul acestui raport, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a înaintat împărătesei Maria Tereza, la 8 iulie 1769, un memoriu prin care susținea construirea uzinei de la Reșița și extinderea celei de la Bocșa, reluând argumentele prezentate de Direcția Minieră Bănățeană la 13

⁴⁰ HKA, MuB, rote Nr. 1981, ad n-rum 2649/1769.

⁴¹ Mihálik, *Resicza*, 104.

⁴² HKA, MuB, rote Nr. 1919, ad n-rum 487/1770, f. 817. Speranțele Vienei puse în exploatarea uzinei Bocșa de către fisc, în regie proprie, s-au dovedit a fi pe deplin întemeiate. Astfel, dacă pentru întregul an 1770 fusese preliminar un venit net de 18.300 de florini (HKA, MuB, rote Nr. 1982, Nr. 937/1770, f. 41r), în realitate doar în perioada 1 aprilie 1769–31 martie 1770 la uzina Bocșa s-a obținut în regia de exploatare a fiscoi un venit net de 15.204 fl. 17 ½ cr. (HKA, MuB, rote Nr. 1985, ad n-rum 2071/1771, f. 359).

⁴³ HKA, MuB, rote Nr. 1981, ad n-rum 2649/1769, f. 108–109, 112, 117–118.

aprilie 1769. Suverna a aprobat memoriul fără rezerve.⁴⁴ La sugestia acesteia, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit l-a desemnat, la 12 august 1769, pe consilierul aulic și vicecomitele Camerei Miniere din Zips (Špis, în Slovacia de astăzi), Bartholomäus von Hehengarten, drept comisar special, având misiunea de a veghea în Banat la separarea deplină a problemelor montanistice de cele camerale și provinciale și de a aplană conflictele produse cu acest prilej.⁴⁵ Deși construirea uzinei de la Reșița nu este amintită în mod explicit printre obiectivele care urmau să fie cercetare de Hehengarten, este greu de crezut că înaltul funcționar minier să nu fi primit instrucțiuni și în acest sens. Prezența anterioară a comisarului imperial Schörner accelerase însă, fără îndoială, începerea lucrărilor de construcție la Reșița.

La 17 august 1769, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit l-a numit ca împunternicit la conducerea lucrărilor de construcție de la Reșița pe Franz Xaver Wöginger, iar contele von Clary und Aldringen, guvernatorul Banatului și, în același timp, președintele Direcției Miniere Bănățene, a aprobat la 25 octombrie 1769 începerea acestora.⁴⁶ În mod efectiv, lucrările au început la Reșița la 1 noiembrie 1769 sub conducerea consilierului minier și maistrului minier superior Franz Joseph Müller și a lui Joseph Desiderius Redange, maistrul minier de la Dognecea. Lui Christoph Traugott Delius i-a fost încredințată construirea canalului de aducțiune a apei, în vreme ce lucrările de zidărie urmau să fie realizate de meșterul zidar Peter Korb din Oravița. Conform proiectului, la Reșița trebuia să fie ridicate două furnale înalte, trei forje cu batiu pentru întins bare, o forjă pentru fier de scule, o instalație de polizare și un gater. Pentru asigurarea materialului necesar construcției se adăugau două cuptoare de ars var și două cuptoare de ars cărămida.⁴⁷ Iarna timpurie și aspră a întrerupt însă curând lucrările abia începute.⁴⁸ Intenția comisarului imperial special von Hehengarten fusese ca lucrările de construcție de la Reșița să fie încredințate unui specialist din Stiria sau Carintia, care să pună în practică modelul avansat din regiunea de baștină. De aceea l-a și propus, după ce l-a consultat, pe consilierul minier Ambrosius Engelbert Scheichenstuel din Carintia.⁴⁹ După ce a revenit la Viena din Banatul montanistic, Hehengarten s-a deplasat la Klagenfurt (Carintia) pentru a-l convinge definitiv pe Scheichenstuel să vină la uzinele de fier bănățene. În 1770 Scheichenstuel a ajuns într-adevăr în Banat, fiindu-i încredințată conducerea uzinei Bocșa în calitate de administrator al forjelor (*Hammerschaffer*). Avea însă, în același timp, datoria să participe la

⁴⁴ Ibid., f. 120–121, 128.

⁴⁵ HKA, MuB, rote Nr.1919, Nr.2754, f. 590. Hehengarten s-a aflat în Banatul montanistic în iunie-septembrie 1770, fiind însoțit de renumitul mineralog Ignaz von Born. Born ne-a lăsat în cartea sa *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder Hungarn an den Herausgeber derselben Johann Jacob Ferber* (Frankfurt & Leipzig, 1774), 60, o descriere sumară a uzinei de la Bocșa, unde a găsit în funcțiune un furnal înalt, câteva cuptoare de topit cu brâu și câteva forje. Dintre produsele uzinei Bocșa, Born a remarcat doar ghiulele fabricate pentru artileria imperială.

⁴⁶ Mihálik, *Resicza*, 106.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ HKA, MuB, rote Nr. 1982, ad n-rum 1649/1770, f. 136r.

⁴⁹ HKA, MuB, rote Nr. 1981, Nr. 2995/1769.

lucrările de construcție de la Reșița⁵⁰ alături de Redange și de controlorul Frumann de la Bocșa, numiți comisari de construcție.⁵¹

Când lucrărilor de construcție de la Reșița părea să nu le mai stea nimic în cale, a intervenit o împrejurare care a răscolit lumea din Banatul montanistic și de la Viena. La 12 ianuarie 1770, Adam Johann Rösch, pe atunci administratorul forjelor (*Hammerschaffer*) de la Bocșa și chirurgul de acolo, Johann Matsch, i-au înaintat Direcției Miniere Bănățene un memoriu cuprinzător prin care propuneau ca, în locul construirii uzinei de la Reșița, la Bocșa să fie ridicat pe terenul formării un al treilea furnal înalt. Mai mult, cei doi se ofereau ca, în locul celor două furnale înalte vechi, să construiască alte noi, pe care să le ia în arendă, urmând ca după 8 ani să predea fiscoi minier toate instalațiile. Ca argument pentru propunerea lor, Rösch și Matsch au invocat cheltuielile mari de construire a uzinei de la Reșița, pe care le estimau la 37.809 fl. 28 ½ cr.⁵² La 13 martie 1770 consilierii minieri Wöginger și Delius au demască înșă printr-un memoriu cuprinzător și bine argumentat scopurile ascunse ale lui Rösch și Matsch, absurditatea soluțiilor tehnice propuse de aceștia, demonstrând, pe de o parte, că uzina de la Bocșa nu se mai preta unei extinderi, în vreme ce, pe de altă parte, îi prevesteau uzinei de la Reșița un viitor strălucit.⁵³ Alarmată de ceea ce se întâmpla în Banatul montanistic, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a cerut consilierului minier Franz Xaver Schöner, care fusese acolo cu un an în urmă în calitate de comisar aulic, un punct de vedere cu privire la propunerile formulate de Rösch și Matsch. Prin raportul său din 6 aprilie 1770, Schöner a desființat pur și simplu proiectul lui Rösch și Matsch, pe care i-a acuzat că urmăreau doar propriul lor profit. În concluzie, Schöner a recomandat ca “Rösch și Matsch, care au înaintat o propunere vizând numai câștigul propriu, să fie îndemnați, sub amenințarea pedepsei celei mai aspre, să aibă un comportament liniștit și să-și respecte cu strictețe îndatoririle de serviciu, mai ales că cel dintâi a acționat în orice caz, cu nu puțină pagubă, la exercitarea serviciului său imperial la cuptoarele de topit cu brâu, la ciocanele cu batiu de întins bare și la ciocanele de forjare, iar chirurgul Matsch, înclinat să facă doar intrigi și partizanat, și-a neglijat obligațiile și îndatorința care îi revin unui chirurg.”⁵⁴ Drept urmare, la 28 aprilie 1770 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a transmis Direcției Miniere Bănățene

⁵⁰ HKA, MuB, rote Nr. 1982, Nr. 3519/1770.

⁵¹ HKA, MuB, rote Nr. 1982, Nr. 514/1770.

⁵² HKA, MuB, rote Nr. 1982, ad n-rum 1635/1770, f. 237–247.

⁵³ Ibid., f. 214–222, 225–226, 229–230 (*Anmerkungen über das von dem Hammerschaffer Rösch und dem Chyrurgo Matsch eingereichte Project, statt den neuen Reschizaer Eysenwercks-Bau das Bogschaner Werck zu vergrößern*). Wöginger și Delius i-au amintit, de pildă, forului central de la Viena, că fiscoi minier obținea din arendarea celor două furnale înalte de la Bocșa 5.000 de florini pe an, în vreme de Rösch și Matsch ofereau doar 4.000 de florini.

⁵⁴ HKA, MuB, rote Nr. 1982, ad n-rum 1635/1770, f. 232–235. ...*die vortragmachende Rösch und Matsch mit ihren nur auf eigenen Nutzen abziehenden Vorschlag, zumahlen ersterer ohnehin mit Blaufeuer, dann Stab- und Zeughammer zu nicht geringen Nachtheil seiner aufhabenden k.Dienst-Verrichtung versehen, ab- und selbe, vorzüglich den Chyrurgen Matsch, welcher nur Intriguen und Factionen zu machen geneigt, die Schuldigkeit und Pflicht eines Chyrurgen aber beyseite setzet, zu einen ruhigen Betragen und genauer Dienstes-Beobachtung mit geschärfsten Ahndungen zu verweisen* (f. 234–235)

decizia finală, care însemna, în același timp, cale liberă pentru construirea uzinei de la Reșița: “Din motivele care ne-au fost raportate, nu putem lua deloc în seamă proiectul elaborat de Rösch, administratorul forjelor și de chirurgul Matsch cu privire la extinderea uzinei de la Bocșa în locul noii uzine de fier, care ar urma să fie construită la Reșița, iar Direcția Minieră Bănățeană va trebui să se preocupe cu atât mai mult de construirea cât mai grabnică a noii uzine de la Reșița.”⁵⁵

În pofida tulburării pe care memoriul lui Rösch și Matsch îl provocase, cu siguranță, în Banatul montanistic, la începutul lunii aprilie 1770 au fost reluate lucrările de construcție la Reșița cu participarea unui mare număr de oameni: între 17 și 21 de zidari particulari și 18–23 de zidari ai fiscoi, precum și 172 până la 180 de roboți români cu 48 de căruțe, în total între 207 și 224 oameni.⁵⁶ De menționat faptul că roboții români proveneau din satele Reșița Română, Țerova, Doman, Târnova, Soceni, Delinești, Apadia, Valeadeni, Brebu, Zorlențu Mare și Rugi.⁵⁷ Potrivit unui deviz preliminar întocmit de Wöginger și Delius la 31 martie 1770, doar lucrările de dulgherie la cele două furnale înalte, la formărie, la magazia mare de mangal, la cele două ciocane cu batiu pentru întins bare, la ciocanul de forjat și la un hambar se ridicau la 6.864 fl. 7 cr.⁵⁸ La sfârșitul lunii iulie 1770 lucrările de construcție la cele două furnale înalte, conduse de maistrul Anton Untergutsch de la Bocșa, activitate la care erau an angrenați 17 zidari, progresau cu rapiditate, astfel că se sconta pe încheierea lor în patru săptămâni. De asemenea, lucrările la canalul de aducțiune a apei, lung de 173 de coți, avansau în fiecare zi prin munca celor 180 de roboți români din satele districtului Caransebeș. Mai mult, un număr mare de bocșeri începuseră să producă mangalul necesar proceselor metalurgice.⁵⁹ Când totul concura spre inaugurarea uzinei de la Reșița încă în vara târzie sau în toamna anului 1770, au survenit două împrejurări care au temperat entuziasmul lui Delius și Wöginger. Datorită materialului de proastă calitate folosit de maistrul zidar Klesko din Biserica Albă la construirea bazinului de apă, o bună parte a zidului de protecție s-a surpat, trebuind să fie reconstruit.⁶⁰ Pe lângă asta, izbucnirea febrei palustre a îngreunat, la rândul ei, desfășurarea lucrărilor, astfel că Direcția Minieră Bănățeană s-a văzut nevoită să trimită opt zidari de la Oravița, precum și pe chirurgul Müller de la Dognecea, pentru a se îngriji de cei bolnavi.⁶¹ Ploile abundente și inundațiile din toamna anului 1770⁶² au produs pagube care nu au mai putut fi recuperate decât parțial în octombrie

⁵⁵ HKA, MuB, rote Nr. 1982, Nr. 1635/1770, f. 213: *Von dem Project, welchen der Hammerschaffer Rösch und Chyrurgus Matsch wegen Vergrößerung des Bogshaner Werks anstatt des in Reschiza neu zu erbauenden Eisenwerks entworffen, können wir aus denen uns einberichteten Ursachen keinen Gebrauch machen, und hat sie Bergwerks-Direction vielmehr zu baldiger Herstellung des neuen Werks in Reschiza sich angelegen zu haben.*

⁵⁶ Mihálik, *Resicza*, 108.

⁵⁷ HKA, MuB, rote Nr. 1982, ad n-rum 4842/1770, f. 208.

⁵⁸ SJANT, *Direcția Minieră Bănățeană*, nr. 1/1770, f. 3.

⁵⁹ Mihálik, *Resicza*, 109–110.

⁶⁰ HKA, MuB, rote Nr. 1985, Nr. 3416/1771.

⁶¹ Mihálik, *Resicza*, 110.

⁶² Numai la uzina Bocșa costul reparațiilor s-a ridicat la 1.912 fl. 58 cr., vezi HKA, MuB, rote Nr. 1985,

-noiembrie, așa că reluarea activității de construcție au fost amânate pentru anul 1771. La propunerea comisarului aulic Bartholomäus von Hehengarten, care fusese prezent în Banatul montanistic în august-septembrie 1770, la Bocșa și la Reșița s-a renunțat la separarea manuală a minereului de fier după ce au fost construite două șteam-puri (*Pochwerke*) acționate de forța apei.⁶³ În pofida timpului de iarnă, la Reșița a fost încheiată construirea celor două furnale înalte. Potrivit raportului adresat Vienei la 29 ianuarie 1771 de Direcția Minieră Bănățeană, administratorul minier superior Redange urma să efectueze acolo ultimele probe.⁶⁴ Pentru intrarea în activitate a noii uzine de la Reșița, o problemă de maximă importanță a reprezentat-o asigurarea personalului de specialitate (topitori, formari, forjori). Acesta trebuia fie transferat de la Bocșa, fie adus de la alte uzine de fier din monarhia habsburgică. Până la urmă, cel puțin în primul an de activitate, s-a recurs la o soluție de compromis: alături de mai mulți metalurgiști de la Bocșa, la Reșița au fost aduși câțiva topitori și forjori de la Zbirov (Boemia), care fuseseră destinați inițial uzinei bocșene.⁶⁵ În fine, la 3 iulie 1771, într-un cadru festiv, la Reșița au fost puse în funcțiune cele două furnale înalte, *Josephus* și *Franciscus*.⁶⁶ În peretele unuia dintre furnale a fost incastată o tablă comemorativă cu următorul text: IvssV // aVgVstae TheresIae // cVrante // MILLero atqVe ReDangIo // eXsVreXerat fVrnVs Iste.⁶⁷ La 8 octombrie 1771, la Reșița au fost puse în funcțiune și primele vetre de afinare (*Frischfeuer*).⁶⁸ Până la finele anului 1771, la uzina de fier de la Reșița au ajuns să lucreze în total 319 oameni⁶⁹, muncitorii calificați de la furnale, formărie și forje fiind cu toții germani. În primul an de activitate uzina reșițeană a produs 2.443 centenari 68 livre fier brut și fontă (*Roh- und Gußeisen*) și 165 centenari 35 livre fier de forjă (*Schmiedeeisen*), realizând un venit net de 4.721 fl. 34 cr.⁷⁰

La 2 februarie 1773, un incendiu produs la unul din furnalele înalte și la formărie a avariat ambele furnale, reparațiile costând 3.050 fl. 9 cr.⁷¹ Incendiul, produs în timpul unui vânt puternic, s-a datorat lipsei de atenție a maistrului topitor Johann Seelig din

Nr12/1772, f3. Un raport al Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit adresat lui Iosif al II-lea despre rezultatele obținute în mineritul bănățean în 1770 deplângea faptul că “desele și puternicile ploi torențiale au produs acolo pagube considerabile” (*die öffteren und starken Wassergüße haben alldarunten beträchtlichen Schaden causiret*), vezi HKA, MuB, rote Nr. 1985, Nr. 881 ex 176/1771, f. 63.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Mihálik, *Resicza*, 113.

⁶⁵ Aceștia au fost maistrul forjor Joseph Kunz, calfa de topitor Johann Schimunek, turnătorul și încărcătorul la furnal Johann Klier și calfa la furnal și turnătorul Mathias Willek, vezi HKA, MuB, rote Nr. 1920, ad n-rum 2701/1771, f. 365.

⁶⁶ HKA, MuB, rote Nr. 1920, ad n-rum 3416/1771.

⁶⁷ “Din porunca augustei Tereza a fost înălțat acest furnal prin grija lui Müller și Redange”, vezi Mihálik, *Resicza*, 114.

⁶⁸ SJANT, *fond Ormos*, nr. 4589, f. 90.

⁶⁹ HKA, MuB, rote Nr. 1920, ad n-rum 4315/1771.

⁷⁰ SJANT, *fond Ormos*, nr. 4589, f. 90.

⁷¹ HKA, MuB, rote Nr. 1997, f. 54r și rote Nr. 1989, ad n-rum 895/1775, f. 245; vezi și SJANT, *Direcția Minieră Bănățeană*, nr.1/1773, f. 1.

timpul golirii furnalului înalt Franciscus.⁷² La 6 martie 1773 Camera Aulică pentru Monetării și Minerit i-a comunicat Direcției Miniere Bănățene, muștrată pentru lipsa unor mijloace de stingere a focului în imediata apropiere, sancțiunea pe care să o aplice maistrului vinovat, anume ca, “spre cuvenita lui pedeapsă, să lucreze vreme de patru săptămâni ferecat în fiare”.⁷³ În anul 1775, moment de vârf atât pentru uzina de la Bocșa cât și pentru cea de la Reșița, acestea au realizat un venit net de 25.575 fl. 44 cr., din care 17.447 fl. 5 cr. la Bocșa și 8.128 fl. 39 cr. la Reșița.⁷⁴ Numai Reșița livrase în acel an cetăților Timișoara, Petrovaradin și Osijek muniție de artilerie în valoare de 14.647 fl. 17 cr.⁷⁵ Până în 1776 uzina de fier Reșița a depins din punct de vedere administrativ de Oficiul administrativ al fierului (*Eisenverweseramnt, Eisenamt*) de la Bocșa, după aceea având oficiu, administrator și controlor silvic (*Waldschaffer*) proprii.⁷⁶ Sub impresia succeselor înregistrate și întemeindu-se pe ritmicitatea comenzilor de muniție din partea Consiliului Aulic de Război, Direcția Minieră Bănățeană a întreprins în 1776 lucrări de extindere a uzinei de la Reșița. Au fost construite două ciocane cu batiu pentru întins bare și două ciocane de forjare, totul la un cost de-a dreptul uriaș: 45.900 florini.⁷⁷ Cum finanțele statului își reveniseră în fine, de pe urma cheltuielilor cauzate de Războiul de 7 ani, iar adierea ideilor fiziocratismului promovat de Iosif al II-lea se simțea tot mai puternic, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit nu s-a alarmat. Mai mult, în același an 1776 i-a aprobat Direcției Miniere Bănățene să aducă la Reșița pe cheltuiala fiseului minier 71 de familii de mineri și metalurgiști din Stiria, Carintia și Austria Superioară.⁷⁸ Numai că, în anii care au urmat, comenzile consistente de muniție atât pentru uzina de la Reșița cât și pentru cea de la Bocșa, cele care asiguraseră un venit constant până la 1775, au înregistrat tot mai numeroase sincope, ducând la un recul lent și constant până la 1782, apoi la o scădere accentuată, cu un minim înregistrat în 1785.⁷⁹ Uzina de fier Reșița, ajunsă în pragul falimentului în pofida unor încercări de redresare legate de producția de tunuri, avea să-și revină abia în 1798–1800, după introducerea unor tehnologii metalurgice moderne grație fostului specialist montanistic bănățean Franz Joseph Müller von Reichenstein.

⁷² Raport din 17 februarie 1773 al Direcției Miniere Bănățene către Camera Aulică pentru Monetării și Minerit, la HKA, MuB, rote Nr. 1989, ad n-rum 895/1773, f. 243–244, 248–250.

⁷³ Ibid., f. 243: *dass derselbe zu seiner billigen Bestrafung 4 Wochen geschlossen in Eisen arbeiten sole.*

⁷⁴ Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (München, 1969), 125.

⁷⁵ HKA, MuB, rote Nr. 1997, f. 13.

⁷⁶ Mihálik, *Resicza*, 119.

⁷⁷ HKA, MuB, rote Nr. 4025/1776.

⁷⁸ Mihálik, *Resicza*, 118.

⁷⁹ Schreiber, *Eisenwesen*, 103, 110.

BEGINNING OF FERROUS METALLURGY IN REȘIȚA – A NEW APPROACH TO

Abstract

As the old archives of the Iron Works of Reșița were totally destroyed during the Revolution of 1848–1949 and the largest part of the old archives of the Banat Mining Direction were “revaluated” totally irresponsible in the 20s of the 20th century for waste sheet, *Münz- und Bergwesen* fund in Hofkammerarchiv Vienna remains the almost exclusive source to allow the reconstitution of the ferrous metallurgy beginning in Reșița. The literature in the field up today is of no more use, due to the disparate data it offers that make difficult both a correct restoring of the chronology of events and a comprehension of the context they developed. The beginning of ferrous metallurgy in Reșița deserves a new approach to, the more so as it represents one of the final projects in the spirit of mercantilism in the Banat.

After the Austrian-Turkish war of 1738–1739 and the revolt of the Romanians in the Banat in 1738, the Iron Works Bocșa and the subsidiary plant of Luncani that had supplied together the Banat with the needed ferrous products were ruined. Once rebuilt under the direction of mine superior foreman Bartholomäus von Hehengarten (Luncani plant was abandoned in 1749 due to the local unfavorable conditions), the production in Bocșa considerably increased due to the commands for ammunition of the Aulic War Council (*Hofkriegsrat*). Wishing to recuperate the consistent amounts they had invested in Bocșa Plant reconstruction, the Aulic Chamber for Mint and Mine (*Hofkammer in Münz- und Bergwesen*) leased it in 1752 to Johann Michael von Brandenburg, a future councilor of the imperial Banat and to mine superior foreman Johann Peckh, for ten years. In 1761 Brandenburg extended Bocșa Works at his own expense, so it was composed from Floriani Plant (a blast furnace, a mould, two forges for iron bars, and a forge for horseshoes) and Nepomuceni Plant (a blast furnace, a mould, a forge for iron bars, two forges for iron for tools, and a furnace with mantel). In Fabric suburb of Timișoara a forge and ironmongery for horseshoes and nails got raw material from Bocșa. The constant commands for ammunition of the Aulic War Council in the benefit of the fortresses of Timișoara, Arad, Petrovaradin, Brod, Essek (*Osijek*) and Gradiška offered Bocșa Works a safe commodity marked for their main products. For that, the Aulic Chamber for Mint and Mine – that had prolonged in 1763 the contract with Brandenburg up to 1769, March, 31 – thought to take under state supervision the exploiting of Bocșa Works and extend them, or to build a new plant in Reșița if the prospecting for iron ore had had the expected result. It seems that the reticence of Bartholomäus von Hehengarten, a mine councilor and vice-count of Schemnitz Mine Chamber (*Banská Štiavnica*), who knew as no one else the Banat mining and metallurgy, were ignored at that time. In fact, Brandenburg took care to stimulate in Vienna the wish of gaining easy and rapidly. Mine councilors Franz Xaver Wöginger and Christoph Traugott Delius asserted themselves, within the Banat Mining Direction, as categorical sustainers of the new plant building in Reșița. According to their report from April 1769, two blast furnaces were to be built in Reșița, concomitantly with Bocșa Works corresponding extending; their project found Empress Maria Theresa’s credence and sanction. After heated debates on the works cost, they decided that two blast furnaces, a finishing forge, two forges for iron bars, and two forges for iron tools would be built in Reșița; they renounced to build the third blast furnace there.

Following the Empress’ order, mine councilor Franz Xavier Schöner (April-Mai 1769)

and Bartholomäus von Hehengarten (August-September 1770) were sent at Reșița and Bocșa to evaluate as more correct as possible the local situation. According to the points of view the two ones had formulated, they finally decided to build in Reșița two blast furnaces, a forge for iron bars and a finishing forge. The building works began on the 1st of November 1769, directed by Wöginger, Delius and Joseph Desiderius Redange, the mine foreman at Dognescea. When nothing seemed to cross the builders' track there, it dropped from the sky, on the 1st of January 1770, the written statement of the manager of Bocșa forge, Adam Johann Rösch, and of Johann Matsch, the surgeon there. They offered themselves to build in Bocșa, at their own expenses, the third blast furnace instead of that they had renounced in Reșița, and to took it on lease for eight years, together with the former two ones that had to be also modernized. Wöginger and Delius' extremely pertinent technical notes, but especially the crushing report of mine councilor Schöner unmasked Rösch and Matsch as gross profiteers who looked after their own interests and the technical solution they had proposed was an absurdity.

Meantime, the works with the blast furnaces in Reșița had much progressed and they even hoped to inaugurate them in late summer or fall of 1770. But the breaking down of the water basin protective wall and especially more workers falling ill with fever delayed all for the next year. In the end, the two blast furnaces, Josephus and Franciscus, were set in work on the 3rd of July 1771. The first metallurgical engineers came from Bocșa Works and other came from Bohemia (*Zbirow*) at the mine fiscus expense. 2,443 centenars 60 pounds of iron and cast iron, and 165 centenars 35 pounds for iron tools were produced in the first functioning year of the Iron Works Reșița, with a net profit of 4,721 forints and 34 kreutzers. An autonomous Iron Office was set in Reșița in 1776, the Works there having been before subordinate to the Iron Office in Bocșa. Both Reșița Works and Bocșa Works registered up to 1775 a constant progress. Following the ammunition commands reducing, a slow but as same constant decline was after registered till 1782, which came to a head in 1785. Reșița Iron Works would know a new advance only after the moment Franz Joseph Müller von Reichenstein got modern smelting procedures, in 1798–1800.

ISTORIA FEMEILOR – SUBIECT AL PUBLICISTICII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

Georgeta Fodor*

Cuvinte cheie: istoria femeilor, publicații periodice, schițe istorice, modele feminine, naționalism

Keywords: women's history, journals, historical sketches, feminine models, nationalism

“În istoria oricărei Națiuni, femeile totdeauna au avut un rol important”¹

Prezentul studiu analizează contextul și motivele care au determinat editorii principalelor publicații periodice românești să publice eseuri și articole care au ca subiect de analiză istoria femeilor.² De asemenea, cercetarea se concentrează asupra măsurii în care acest gen de articole este sau nu parte din dezbaterile asupra rolului și statutului femeii în societate. Ne interesează deopotrivă să identificăm și principalele teme care pot fi circumscrise istoriei femeilor astfel putând înțelege, de fapt, motivele care au determinat publicarea lor în paginile ziarelor și revistelor românești. Ne propunem să identificăm și eventualele similitudini și diferențe între schițele istorice semnate de autorii bărbați, respectiv femei, putând astfel să urmărim dacă și în ce măsură *la querelle des femmes* se poartă și în cazul societății românești prin apelul la trecut astfel cum începuse această “ceartă” odată cu Christine de Pisan în secolul al XV-lea.³

Din punct de vedere cronologic, astfel de abordări tematice devin frecvente din a doua jumătate a secolului al XIX-lea când, și în spațiul transilvănean, “chestiunea femeilor” devine un subiect de dezbatere. Esența acestei dezbateri o reprezintă din punctul nostru de vedere construirea unui ideal feminin care să concilieze tradiția cu influențele modernității. În acest context și cu acest scop, intelectualii vor folosi presa de mare tiraj ca for de dezbatere și de diseminare a noului model.⁴ Acest ideal apare sub forme

* Universitatea “Petru Maior” din Tîrgu Mureș, str. Nicolae Iorga, nr. 1, e-mail: georgeta.fodor@science.upm.ro

¹ Elena Voronca, “Respuns la cele ce spun dușmanii femeilor,” *Familia*, XXXI, nr. 31 (1895): 366–367.

² Pentru evitarea anacronismului precizăm faptul că “istoria femeilor” este înțeleasă din perspectiva contextului istoric studiat și nu ca și o disciplină/ domeniu academic de studiu.

³ Christine de Pisan, *Cartea Cetății Doamnelor* (Iași: Editura Polirom, 2015).

⁴ Georgeta Fodor, “The Making of Modern Romanian Woman: Inspiring Feminine Role Models in

diverse printre care se numără, alături de breviar, anecdote sau biografii și schițele istorice, toate cu același scop de a oferi româncelor posibile modele de urmat.

O atare abordare, a schițelor istorice, impune însă delimitarea viziunii despre istorie astfel cum apare ea în publicațiilor periodice studiate. Ne interesează în primul rând maniera de înțelegere și abordare a trecutului, importanța acordată acestuia precum și utilitatea acordată studierii istoriei în contextul epocii dominate de chestiunea națională. În fapt, articolele de presă studiate, chiar dacă nu respectă canoanele și rigorile științifice, sunt, din punctul de vedere al abordării temelor, perfect integrate în principalele curente istoriografice ale momentului: romantismul, naturalismul și naționalismul.⁵ Trecutul, apelul la istorie reprezintă o parte importantă din proiectul politic al românilor din cadrele monarhiei austro-ungare, astfel se explică numărul considerabil de articole în care principalul subiect este cel al istoriei. Cei care se implică și abordează acest subiect – al sondării trecutului – nu sunt neapărat istorici de profesie. Trecutul preocupă deopotrivă pe “preoți și profesori, ortodocși și greco-catolici, înalți ierarhi și simpli parohi, protopopi și jurnaliști ... ei au fost în egală măsură istorici, chiar dacă foarte puțini dintre ei au avut studii speciale, istorice”.⁶ Dincolo de definirea ei, la nivelul presei domină efortul autorilor de a delimita și accentua totodată importanța studierii istoriei încă din școala primară. Atare fapt se încadrează în contextul epocii, odată cu generația romantismului pentru care istoria a fost într-adevăr principala resursă a ideologicului.⁷ Majoritatea articolelor parcurse vin în susținerea acestei afirmații. Relevant în acest sens este un articol publicat în primul număr din *Amiculu Scolei*⁸ din 1860 în care subiectul de dezbatere este tocmai istoria *română națională*. Istoria este înțeleasă ca știință a trecutului, ca vehiculul prin care românii pot să își cunoască propriul trecut, adică “luptele naționalității noastre ... luptele cele fizice și morale cu inamicii noștri”.⁹ Cunoașterea istoriei naționale este, în viziunea autorului, obligatorie pentru toți românii – implicit și pentru femei în condițiile în care nu se face nicio diferențiere de gen – deoarece lecțiile trecutului

the Romanian Transylvanian Press during the Second Half of the XIXth Century,” în I. Boldea, ed., *Debates on Globalization. Approaching National Identity through Intercultural Dialogue Proceedings of the 2nd International Conference “Globalization between Intercultural Dialogue and National Identity”*, vol. II (Tîrgu Mureș, 2015), 194–202; G. Fodor, “Despre moravuri și moralitate: presa românească transilvăneană și rolul său în difuzarea unui model comportamental “corect,” în Barbu Ștefănescu, Toader Nicoară, eds., *Valorile Lumii Rurale. Perspective Istorice Și Istoriografice* (Cluj-Napoca: Editura Accent, 2013), 311.

⁵ Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România* (Cluj-Napoca: Editura Accent, 2002), 111.

⁶ Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850–1920* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2003), 87.

⁷ Ibid.

⁸ Publicația este de reținut și datorită faptului că ea se adresează profesorilor și învățătorilor folosind ca un for de informare și de dezbatere în probleme de învățământ și educație. În plus, oferă detalii generoase privind publicul căruia se adresează, ceea ce poate înlesni aprecierea impactului/ecourilor pe care aceste gen de publicații l-au avut în epocă.

⁹ Marinescu, “Istoria romana nationala,” *Amiculu Scolei* I, nr. 4 (1860): 374.

sunt indispensabile evoluției unui popor. Această idee e împărtășită de toți autorii care abordează istoria. În accepțiunea generală istoria “largesce privirea, face de-a înțelege din timpul trecut pe cel prezent și a conchide pe viitoriu”¹⁰; “poporul, care nu-și cunoște istoria, nu se cunoște pe sine”.¹¹ Această viziunea despre istorie este împărtășită și de către istoricii de profesie. Pentru Aaron Florian istoria patriei este “oginda aceea magică a veacurilor trecute, icoana cea adevărată a vremii de acum și cheia cea de mare preț cu care se descuie oarecum și adâncurile viitorului”.¹² Istoria are deci o funcție importantă națională și socială deopotrivă.¹³

Istoria – “o știință masculină”

Dacă sondăm principalele lucrări de istorie ale istoriografiei românești vom vedea că istoria este o știință masculină prin excelență. De fapt, nimeni nu își pune probleme de gen în contextul istoric studiat. Situația este deci similară și în articolele de presă studiate – “istoria femeilor este o istorie scrisă de bărbați”.¹⁴ Faptul nu este unul singular sau specific românesc, din contră, el poate fi întâlnit în întreg spațiul european. Pretutindeni, istoria se afirmă ca și un domeniu exclusiv masculin. Cercetarea trecutului rămâne cantonată astfel chiar și la sfârșitul secolului, când în Occident ea începe deja să fie percepută ca și o profesie – ca “un demers științific care impune recunoașterea academică”.¹⁵ Acest proces de profesionalizare a avut consecințe, încă vizibile, mai ales în spațiul central-est european în care multă vreme a existat o reticență vizavi de practicarea istoriei de către femei. Acest proces de profesionalizare a istoriei de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea a determinat de fapt evoluția de lungă durată a absenței sau reprezentării slabe a femeilor în domeniul academic al istoriei dar însăși prezența femeilor ca și subiect al istoriei.¹⁶ O cauza a acestui fenomen rezidă în percepția tradițională asupra segregării celor două sexe în societate: publicul aparține bărbaților în timp ce spațiul privat este rezervat femeilor. Astfel, prin prisma acestei diviziuni pe gen, femeile au rămas multă vreme printre subiectele imposibile ale istoriei.¹⁷ Și totuși interesul pentru prezențele feminine din trecut începe să se manifeste timid, ideologizat, odată cu istoriografia romantică profund impregnată apoi de lupta de emancipare dusă de românii transilvăneni.

Că Istoria este o știință masculină nu este un fapt contestat de către românce. O astfel de discuție nici nu își avea locul încă. În fapt, nu este vorba doar despre istorie

¹⁰ C. A., “Metodă propunerii istorice,” *Amiculu Scolei* II, nr. 27 (1861): 226.

¹¹ Densianu, “Cum se poate escita și consolida patriotismul în tinerețe,” *Amiculu Scolei* II, nr. 36 (1861): 298.

¹² Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei*, 112–113. Aaron Florian, deși a activat în țara Românească, s-a născut în ținutul Sibiului și s-a format la Sibiu, Blaj și Pesta.

¹³ *Ibid.*, 113.

¹⁴ Parafrazându-l pe Georges Duby, *Evul mediu masculin* (București: Editura Meridiane, 1992).

¹⁵ Julie Des Jardines, “Women’s and Gender History,” în Axel Schneider, Daniel Woolf, eds., *The Oxford History of Historical Writing*, vol. V (Oxford: Oxford University Press, 2011), 137.

¹⁶ *Ibid.*, 138.

¹⁷ J. M. Vincent, *Aids to Historical Research* (New York: D. Appleton Century Company, 1934), 173.

ci de toate celelalte științe: “Bărbatul aparține lumii, femeia casei. Știința cea mai frumoasă și prețioasă este pentru femeie conducerea casei”.¹⁸ Un punct de vedere similar este exprimat și de către una dintre cititoarele jurnalului literar *Aurora Romana*, Iulia Marchisu (soție de preot) care aprecia publicația în următoarele cuvinte: “de multu se sentiesce lips’a unei foi beletristice la romani, mai alesu d’in partea nostra, a femeiloru, cari nu avemu nici aplecarea, nici destinului a ne ocupa cu politica, seu cu lepturi scientifice”.¹⁹ Acceptarea acestei delimitări a rolurilor, din ce în ce mai fragilă însă, nu a însemnat că mica intelectualitate feminină nu începe să manifeste preocupări pentru înțelegerea propriei devenirii. Faptul este de asemenea comparabil cu cel din Occident unde, prin aceeași corelație între femei și rolul lor de păstrători ai tradițiilor, femeile încep să se preocupe de propria istorie – chiar dacă nu pe considerente sau în cadre academice. După cum nota și Julie Des Jardines: “în calitate de custozii ai culturii și tradiției femeile au folosit lecțiile istoriei pentru a forma copii în spirit cetățenesc”.²⁰ “Femeile au scris despre femei dar în afara cadrului academic”.²¹ Astfel s-a petrecut și în Franța unde publicistica stă drept dovadă pentru diversitatea textelor semnate de femei. Publicistica a fost, ca și în Transilvania, unul dintre “spațiile în care femeile au fost foarte prolifiche dat fiind faptul că aici nu existau atât de multe restricții”.²²

În presa transilvăneană am putut identifica numeroase schițe istorice referitoare la femei în general sau la anumite personalități feminine în particular. În genere, aceste abordări care pot fi încadrate – păstrând însă niște limite foarte generoase – în categoria unor demersuri istorice sunt parte integrantă a dezbaterii privind rolul și locul româncelor în societate. Se face apel la istorie atunci când:

1. – se dorește accentuarea importanței femeilor în societatea contemporană. Atunci apar astfel de studii istorice care au însă aspectul de opere cu tentă moralizatoare, de pilde etc. Istoria este înțeleasă deci ca și *magistra vitae* pentru românce: “luați la mana istoria, deschideți paginile ei, cetiti in ele, sî candu aflatii între femei unu caracteru stabilu, o mare inimitate, jertfa, eroitate, seu credintia neclatita numele lor și a tuturor femeilor se le rostiti cu pietate, căci a lor este stim’a sî marirea!”.²³

2. – se dezbate problema educației și instrucției. Contextul în care apar scurte istorii despre femei este cel al mai largii dezbateri privind necesitatea educației. Cât despre forma acestora uneori, ele se prezintă ca și extrase din prelegeri publice, cum este cazul discursului directoarei Paulina Zaharescu reprodus în mai multe jurnale transilvănene. Autoarea sublinia de fapt importanța și atenția acordată evoluției învățământului de fete în Regat prin apelul la istorie. Discursul ei este de fapt o trecere în revistă a progresului învățământului destinat fetelor. E poate o “istorie”, nu după rigorile științei, ci de pe pozițiile militantului care susține necesitatea lărgirii accesului

¹⁸ Petronela Cornea Mișici, “Femeia in istorie,” *Familia* XIX, nr. 49 (1883): 590.

¹⁹ Iulia Marchisu, “Corespondentia,” *Aurora Romana* I, nr. 2 (1863): 23.

²⁰ Des Jardines, “Women’s and Gender,” 137.

²¹ Ibid., 138.

²² Rosemary Llyod, “The XIXth Century: Shaping Women,” in Sonya Stephens, ed., *A History of Women’s writing in France* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 120.

²³ M. Besanu, “Bazaru din Pest’a,” *Aurora Romana* I, nr. 4 (1864): 45.

fetelor la învățământ. Trimiterile istorice încep cu: “în antichitate, în veacul de mijlocu și importanța creștinismului”.²⁴

În același cadru general al problemei educației – dacă sau nu româncele ar trebui să fie educate – se discută și problema cunoașterii istoriei. Istoria, privită ca parte a culturii naționale apare ca fiind necesară, indispensabilă, în formarea româncelor: “câ-ci tote tendințele tatălui, fia acela câtu de zelosu natiunalistu sunt paralisate prin omnipotentulu esemplu alu mamei”.²⁵ Discuția face referire la situația româncelor din Imperiu unde se manifestă puternic teama de deznaționalizare determinată de lipsa școlilor de fete. În acest context, istoria națională trebuie să fie parte a educației: “deca fetiti’a romana ar fi invetiatiu – pe langa a vorbi, ceti si scrie magiaresce, si, ce-mi pasa, si nemtiesce – mai presusu de tote a vorbi, ceti si scrie bine romanesce, religiunea sa in limb’a sa, istoria natiunei si a patriei precum geografia etc. apoi si a conversa totu in limb’a sa: nu ar fi ea, ca romana, cu multu mai perfecta? Si candu ar deveni mama, si si-ar implini detorinti’a de mama, au nu ar pune ea ins’a-si base natiunale culturei si educatiunei baietilor sai”.²⁶

Există însă și articole de factură istorică în care femeia apare ca potențial “subiect” al istoriei. Există însă o serie de factori care determină intrarea ei în panteonul personalităților care “scriu istorie”, ies din anonimat. Intrarea ei era condiționată de o serie de factori. În primul rând, ea trebuia să-și păstreze atribuțiile naturale – adică de soție și mamă și prin extensie, de formator al națiunii. Femeia română – generic – colectiv este demnă de istorie doar în atare condiții: “Er tu femeia romana, inmultindu-ti talentul ce posedi, frumuseti’a naturala prin frumuseti’a morala, vei ocupa unu locu respectabilu in corpulu natiunei, careia apartieni, te vei bucura de o stima generala, si istori’a natiunala va aminti totdeauna cu mare pietate numele teu”.²⁷

*Femei despre istoria lor – un secol al XIX-lea masculin?*²⁸

Presa românească publică articole și schițe istorice semnate de către femei. O analiză cantitativă dovedește faptul că numărul acestora este relativ mic – comparativ cu articolele despre femei semnate de autori bărbați. Faptul este, de altfel, firesc dat fiind contextul epocii. Ceea ce interesează pentru prezentul demers este, pe de o parte, subiectul istoric abordat iar, pe de altă parte, rațiunile care au determinat acest gen de demersuri. De asemenea, ne interesează și identitatea autoarelor precum și aprecierea (deși mult mai greu de urmărit) impactului acestor articole.

Ceea ce se poate constata este faptul că, din punctul de vedere al celor care scriu, istoria este înțeleasă la fel ca și autorii bărbați: o știință a trecutului care poate să explice prezentul și care asigură de fapt, prin păstrarea memoriei, continuitatea națiunii. Ceea

²⁴ “Distribuirea premiilor la scolele de fete în București,” *Biserica și Școala* II, nr. 29 (1878): 226–228.

²⁵ Georgiu Marchis, “Observări fugitive Asupra educațiunii și culture naționale a femeilor d’în Ungaria,” *Aurora Romana* II, nr. 7 (1864): 81.

²⁶ Ibid.

²⁷ “Talentulu trebuie înmultitu,” *Biserica și Școala* I, nr. 20 (1877): 158.

²⁸ Parafrazându-l pe Duby în cazul de față cu referire la faptul că majoritatea articolelor de acest gen sunt de fapt scrise de bărbați.

ce diferă însă este faptul că cele care semnează astfel de schițe istorice nu au niciuna dintre ele o formație specifică – nu avem istorici-femei, după cum aminteam anterior. Însă vocile feminine care fac apel la trecut, la istorie, se multiplică. Motivele care le determină sunt impregnate de idealurile naționale dar și de speranțele ridicării sexului lor din ignoranță prin educație și școală. Argumentul principal, dublat de exemplele trecutului, este că astfel femeia poate de fapt să contribuie la progresul națiunii: “în manele mamei...zace fericirea familiei întregi. Mamei i e concredita crescerea fetiorilor, ce au odata se devina barbati, cari prin talentul, geniulu si eroismulu lor au se aduca sacrificie pe altariulu – progresului si glorificarii omenimei²⁹; Femeia ca mamă si in casnicie idealul chemării femeiesci...Mama e geniul copilului...Cultura poporului zace in mâinile mamelor”.³⁰ Acesta din urmă este argumentul Petronelei Cornea Mișici, care publica și ea în revista *Familia*, în secțiunea Istorie, științe naturale, igienă, instrucțiune un studiu intitulat “Femeia in istorie”.³¹

Perspectiva de abordare a autoarelor mai sus citate este, am putea spune, tipică de altfel mentalului epocii: publicul este un domeniu prin excelență al bărbatului în timp ce cadrul de manifestare al femeii rămâne cel privat, dar fără ca aceasta să însemne ca ea nu are dreptul la o formație intelectuală. În acest sens autoarele citează din autori de referință care susțin necesitatea educării femeilor – autori de referință de altfel din dezbaterea asupra sexelor: J.J. Rousseau, Louis Aime Martin, Pestalozzi etc. Cât despre publicul țintă al articolelor: femeia cultă care prin studierea modelelor feminine din Antichitate va putea înțelege mai bine “poporul mare ce și-a eluptat femeia creștină din Europa in presinte alaturea cu bărbatul”.³² Structura – gen *moralia* – e respectată și în articolele la care facem referire. Petronela Cornea Mișici de pildă expune, sub formă de scurt istoric, statutul femeilor din Grecia Antică, Atena, Sparta, cele din Roma antică, evreicele, lumea islamică, China, Japonia, India într-un amestec de trimiteri istorice și referințe contemporane. Mai multă atenție este acordată femeilor din Roma antică, autoarea considerând că subiectul ar putea prezenta un interes mai mare pentru românce: “care românănu ar ceti bucuros și cu plăcere despre virtutea, iubirea de patrie și de cultură prin cari escelând romanele și au câștigat un renume distins in istoria universală?”³³ Dintre romanele cele mai vestite autoare se oprește la: Veturia “mântuitoarea Romei”; Virginia “preferând moartea în locul dezonoarei”; Cornelia “mama Grachilor”³⁴ cel mai bun exemplu al maternității, un veritabil “model de virtute femeiască”; Porcia, soția lui Brutus, “femeie nobila, republicană curagiosă, distinsă prin iubirea libertății”³⁵; Octavia, sora lui

²⁹ Ana Botta, “Misiunea femeii in genere si a celei romane in specie,” *Familia* X, nr. 15 (1874): 169–171.

³⁰ Petronela Cornea Mișici, “Femeia,” 590. Acesta este doar unul dintre numeroasele articole care dezbat problema necesității educării femeilor care aduc ca argument rolul lor de formatori ai națiunii. Argumentul e de fapt laitmotivul articolelor despre femei și rolul lor în societate.

³¹ Accentuând poate faptul că femeile își au propria contribuție la mersul istoriei. Că ele își au propria istorie.

³² Ibid.

³³ Ibid., 602–603.

³⁴ Ibid., 615–616.

³⁵ Ibid., 615.

Augustus, soția lui Antoniu, datorită virtuților sale. Este evident faptul că personalitățile feminine sunt alese astfel încât să ofere modele demne de urmat pentru românce. În plus, articolul este cu atât mai relevant cu cât el ne oferă, prin maniera de abordare dar și prin personalitățile feminine profilate, indicii despre accepțiunea “la feminin” a istoriei dar și despre importanța studierii istoriei de către femei. Istoria, ca știință a trecutului, este sondată de pe pozițiile prezentului: lecțiile istoriei sunt utile româncelor considerate de acum ca fiind parte a națiunii. Cunoașterea istoriei, a personalităților feminine din trecut, se transformă în argument pentru susținerea dreptului la educație: “Femeia romana numai asie va pote corespunde misiunii sale, deca va sacrifica tota vietii la altariul strabunelor sale... cum vomu sacrifica, deca nu le cunoscemu cultulu loru! Si cum li vomu cunosce cultulu, deca crescerea ni e neglesa natiunalmint”³⁶; “femeia română din viitor, – demnă urmașe a străbunei romane”³⁷.

În categoria schițelor istorice scrise despre femei de către femei se numără și articolul semnat de Carmen Sylva. Este vorba despre un material publicat inițial în *Revue de Revues*³⁸, revistă editată la Paris începând cu 1890. Carmen Sylva va publica în numărul din 1 octombrie 1895 un articol despre românce: “La Femme Roumaine”.³⁹ El este, din câte se pare, unul dintr-o serie consacrată femeii contemporane: “La femme Contemporaine”. De remarcat este și faptul că această serie este inaugurată de articolul consacrat femeii franceze semnat de către Julia Daudet, soția lui Alphonse Daudet. În aceeași serie vor mai apărea: “sub pana unora dintre cele mai ilustre femei”⁴⁰, articole despre femeile spaniole (Emilia Pardo-Bazan); despre femeile germane (Laura Marholm); femeile poloneze (Elise Orzesko); femeile ruse (Zenaide Venguerova). Articolul reginei are în centrul expunerii femeia română. Intenția autoarei pare să fi fost aceea de a schița un profil al româncei moderne dar prin recursul la istorie deoarece: “tocmai in istorie o găsim pe ea în întregime”. Referințele documentare le ia din cronicile de secol al XVII-lea, tocmai de aceea articolul ni se prezintă ca “o istorie” a doamnelor și domnițelor din trecutul medieval: Calinichia, soția lui Radu I al Țării Românești și mama lui Mircea, renumită pentru activitățile ei caritabile și de ctitorire a lăcașurilor de cult; soția lui Mircea, datorită ctitoriilor sale; Clara soția lui Nicolae Alexandru. Alte personalități feminine intrate în panteonul personalităților istorice românești pe care le citează autoarea sunt: Maria-Oltea, mama lui Ștefan cel Mare – care ocupă de altfel un loc considerabil în economia lucrării. Despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, Elena, soția lui Petru Rareș cu precizarea celebrului episod narat de

³⁶ Ana Botta, “Misiunea femeii,” 170. “Strabunele” sunt aceleași care se regăsesc în aproape toate schițele istorice apărute în presă, la autori bărbați și femei deopotrivă: Cornelia, Lucreția, Oltea, mama lui Ștefan cel Mare, Stanca, soția lui Mihai Viteazul, Elena lui Petru Rareș.

³⁷ Maria Baiulescu, “Misunea femeii române,” *Familia* XXXVII, nr. 6 (1901): 63. Extras din lucrarea citită de autoare la jubileul de 50 de ani al Reuniunii femeilor române din Brașov.

³⁸ *La Revue des Revues un recueil des articles paraissant dans les revues francais et etrangers*, V (1894). Revista apare sub coordonarea lui Smith Ernst W. și Jean Finot și publica o colecție de articole apărute în reviste franceze și străine. Vezi gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63303817.

³⁹ Carmen Sylva, “Femeia română,” *Familia* XXXII nr. 31, 32, 33, 361–363, 373–375, 386–387 (1896).

⁴⁰ *Revue des Revues*, VII (1896): I. Vezi gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k.

cronicarul moldovean al reunirii familiei precum și al presupusei scrisori scrise de Elena către sultan care, spune tradiția, i-ar fi asigurat lui Rareș reprimirea tronului. Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și soția lui Alexandru Lăpușneanu prezentată oarecum ca și arhetipul femeii din evul mediu care “cauta o mângăere în fapte pioase, pe care nu o putea găsi în barbat, care nu o pricepea”.⁴¹ Chiaiăna, soția lui Mircea Ciobanul a cărei viață este considerată ca fiind “dintre toate viețile așa de tulburate a femeilor române de pe tron și de pe lângă tron...cea mai furtunoasă – atât din cauza propriei sale naturi violente și ambițioasă, cât și mult mai mult din cauza impregiurărilor contra cărora ea avea de luptat”.⁴² Acțiunile întreprinse de această doamnă sunt înțelese de către Carmen Sylva cu circumstanțe atenuante: timpul, contextul și anturajul explică în parte faptele și atitudinea doamnei. Din acest expozeu istoric nu lipsește, cum era de altfel de așteptat, doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul, “mult iubitul erou a poporului român”, datorită rolului ei de a tempera elanurile războinice ale soțului. Printre femeile din spațiul românesc citate de Carmen Sylva se numără și Elisabeta Movilă “o apariție originală” după cum o descrie autoarea citându-l pe Miron Costin, fapt care ne indică valoarea articolului în condițiile în care el este unul documentat având la baza una dintre principalele surse medievale. Alte nume citate de autoare sunt: Elena, soția lui Matei Basarab; cele trei fiice ale lui Vasile Lupu, cu accent pe Ruxandra, căsătorită cu Timus Hmelnițki. Și în acest caz referințele și datele istorice sunt luate tot din cronica lui Miron Costin.⁴³ De remarcat este și că această schiță istorică se încheie cu expunerea unor evenimente din istoria recentă ale căror protagoniste au fost românce din rândul țărănimii dar și întâmplări la care regina însăși a fost martoră.

Care au fost intențiile autoarei dat fiind faptul că articolul este destinat publicului francez dar și cu ce scop articolul a fost republicat⁴⁴ în paginile revistei *Familia*? Între motivele autoarei reiese și necesitatea unei astfel de restituiri istorice “n-am putut decât să ridic un mic colț din vălul acestei istorii așa de însemnat”.⁴⁵ Cât despre rațiunile care au determinat republicarea articolului probabil că printre ele (poate cel mai important) este acela că ultima parte a studiului este destinată româncei contemporane depozitarea tradițiilor și valorilor ancestrale ale poporului român, mamă devotată. Așadar valoarea de *exempla* a fost aceea care a determinat publicarea lui într-o revistă transilvăneană – dacă este să corelăm acest studiu cu toate celelalte consacrate româncelor. Dovada cea mai clară e fraza de încheiere: “mame române, păzitoare a celor mai scumpe comori, voue ve e încredințate aceste mâni pentru care atâtea veacuri au luptat și au suferit”.⁴⁶

Din lista autoarelor care “fac istoria femeilor” nu poate lipsi evident numele Dorei d'Istria (prințesa Elena Ghica) prima autoare din spațiul românesc care poate fi considerată ca o “autoritate” în cercetările de istoria femeilor. Deși nu este de origine

⁴¹ Ibid., 363.

⁴² Ibid., 373.

⁴³ Ibid., 86–87.

⁴⁴ Chiar dacă într-o variantă mai redusă, după spusele autoarei.

⁴⁵ Ibid., 387.

⁴⁶ Ibid.

transilvăneană cazul ei este inclus în prezentul studiu datorită interesului pe care presa transilvăneană l-a manifestat pentru lucrările sale *Les femmes en Orient*, 3 volume, 1859–1861 și *Des femmes par une femme*, 1865. Lucrările ei pot fi încadrate în categoria celor științifice respectând normele în vigoare la acea dată (citări din lucrări de referință⁴⁷) fapt apreciat de către lectorii români.⁴⁸ Printre rațiunile care au determinat-o pe autoare, astfel cum au fost ele înțelese de autorii recenzorilor, cităm: “a dovedi, că istoria lumii și situațiunea vieții politice și sociale a omenimei cu totul ar avea o alta forma, deca seculu femeiescu ar fi avutu vre-unu terenu de activitate mai latitu”.⁴⁹ De precizat este că argumentele ei se extrag tot prin apel la istorie pe principiul: “nimicu nu areta mai evidente marirea seu decadinti’a unei națiuni ca numerelu femeilor nobile cari și-semtu deminitatea misiunei lor”.⁵⁰

În concluzie, Istoria, lecțiile trecutului sunt deci citate de autoare tocmai cu scopul de a susține necesitatea rediscutării statutului și rolului femeilor din societate, înțeles ca fiind intrinsec legat de întregul progres – dar și direcțiile acestuia – al societății și națiunii române. Apelând la istorie românele care scriu dovedesc faptul că sunt conștiente de “povara reprezentării”⁵¹ care este una dintre trăsăturile înscrise în codul genetic al femeilor. În acest context, cunoașterea istoriei, înțelegea ca tezaur și depozit al tradițiilor naționale, le revine ca sarcină obligatorie. Aceeași viziune este împărtășită, după cum vom vedea în paginile următoare, și de autorii bărbați care scriu “istoria femeilor”.

Despre femei și istoria lor

Din punct de vedere cantitativ, numărul acestui gen de texte (adică cele scrise de bărbați despre femei dintr-o perspectivă istorică) este mult mai mare. Cercetarea lor s-a concentrat, la fel ca în cazul documentelor anterioare, pe cele 2 aspecte: subiectul – istoric – abordat iar, pe de altă parte, rațiunile care au determinat demersul respectiv.

Am inclus în această categorie și articole de factură biografică, interesați fiind de a identifica și eventualele personalități feminine din trecut care au atras atenția – și de ce – gazetarilor români din Transilvania. Din punct de vedere cronologic, o perioadă “preferată” a jurnaliștilor este, se pare, evul mediu. Vezi de pildă un articol semnat de Emil Marcu despre femeile în evul mediu și publicat în *Familia*.⁵² Evul Mediu, cu amorul său curtenesc, devine ținta unor critici din partea autorului: “cavalerul e sclavulu damei”. Un an mai târziu, în 1868, subiectul este reluat cu același titlu “Femeile în Evul Mediu” de către un alt autor, Alexandru Onaciu.⁵³ Comparativ cu articolul semnat

⁴⁷ Pentru istoria românilor sunt citați de pildă Petru Maior, *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia*; Al Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară* etc.

⁴⁸ Vezi în acest sens recenziile operelor Dorei d’Istria publicate în: *Familia* II, nr. 19–21: 222–224, 235–235, 246–247 (1866), precum și în *Transilvania* XI, nr. 5–9: 49–51, 62–65, 73–76, 85–88, 97–100 (1878).

⁴⁹ Julianu Grozescu, “Despre femei de o femeia. Dora d’Istria,” *Familia* II, nr. 19 (1866): 222.

⁵⁰ Ibid., 247.

⁵¹ Nira Yuval Davis, *Gen și națiune* (București: Editura Univers, 2003), 22–23.

⁵² Emiliu Marcu, “Femeile în evulu mediu,” *Familia* III, nr. 9–10: 104–105, 114–115 (1867).

⁵³ Ibid., 282–284, 292–296.

de Emil Marcu, acesta din urmă se concentrează mai mult asupra aspectelor pozitive ale societății medievale din perspectiva statutului și rolului jucat de femei în societate. Totuși, dincolo de aceste mici diferențe, și Alexandru Onaciu se lasă “sedus” de un ev mediu înțeles ca timp al doamnelor și cavalerilor, al amorului curtesc. Nu sunt omise însă nici personajele feminine negative precum Brunhilda, Fredegunda care “sub ele era esilata de la curte moralitatea și virtutea. Inselatiuni, vendiari, ucideri și pecatele cele mai urtitoare erau de tote dăile”.⁵⁴ În aceeași categorie este inclusă și Teodora, soția lui Iustinian, al cărui profil poartă pecetea cronicii negative a lui Procopius din Cezareea. Exemplele negative sunt și ele utile în a configura de fapt portretul femeii “ideale”: “Teodora e unu esemplu tristu, câ deca femeia luneca odată de pe calea virtutii, deca se ineca în voluptățile urtitoare, nemicu nu pote se o mantuie”.⁵⁵ Irina, soția lui Leon IV, împărat al Imperiului Bizantin, intră și ea în categoria contra-exemplelor feminine care conține nu doar nume din lumea Bizantină ci și din Occidentul medieval. Citarea lor e evident cu rol moralizator, femeile nu ar trebui să se lase conduse de pasiunea și fanatismul credinței deșarte și oarbe.

A doua parte a studiului se concentrează pe exemple pozitive, personalități feminine din evul mediu care s-au remarcat prin religiozitate, cultură și curaj și care astfel, datorită caracterului lor, “au lătitu creștinetea și au înaintatu cultura moderna ... carora posteritatea are de a le multumi forte multu, și cari su-demne de imitatu de femeile din evul nostru”.⁵⁶ Transpare deci și motivul pentru care această schiță istorică despre femeile din evul mediu a apărut în paginile *Familiei*. Care sunt aceste *exempla* feminine de urmat pentru femeile din secolul al XIX-lea? Lista este deschisă cu Pulcheria pe care “Biserica o stima ca pre o protectore generosa”⁵⁷; Amalasuntha, fiica regelui got Teodoric; Teodolinda, soția lui Autharis și apoi a lui Agiulf, regii longobarzi. Ambele sunt menționate evident pentru meritele avute în răspândirea creștinismului. Lista continuă cu alte nume de femei care s-au remarcat nu doar în domeniul religios ci și în cel cultural: Hrosvitha, Hedviga, Cunigunda, Ana Comnena etc. În listă apare și numele Ringalei, soția lui Alexandru cel Bun, descrisă ca o “romana demna de nume ce-lu purta” și care “si-iubea copiii pe cari i-a crescut în pietate și semțiu nationalu... ea e un luceferu în istoria Moldavei pe carea potu se o imiteze tote romanele posterității, ca-ci e demna!”⁵⁸ Un alt personaj feminin dar care, după cum afirma gazetarul, și-a depășit condiția determinată de gen – “chimarea femeisca” – este Ioana d’Arc. Profilul ei apare în această schiță istorică dată fiind contribuția ei în Războiul de 100 de ani.⁵⁹

Panteonul feminin, din punctul de vedere ale autorului, cuprinde deci acele femei care s-au remarcat în trei domenii: cel religios, cel cultural și cel estetic – “perfecționarea gustului și frumosului” – cu scopul de a alege posibile modele feminine pentru românele care încep să fie considerate ca parte a națiunii: “Am veditu caractere devotate și

⁵⁴ Ibid., 283.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., 292.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Aureliu Emilianu, “Virginea de Oreleanu,” *Familia* III, nr. 20 (1867): 239–241.

demne de imitandu. Deci imitati-le si desvoltati cultur'a și sentiulu natiunalu, frumoșe romane, pentru ca o posteritate recunoscatoare ve va binecuvanta memori'a!"⁶⁰

Apelul la istorie este cel mai potrivit atunci când se dorește definirea rolului și locului femeii în efortul național. Exemplele feminine din trecut vin deci să ofere româncelor din secolul al XIX-lea modele demne de urmat: susținerea națională dar și credința (religia e parte a aceleași identități naționale) sunt cele două direcții în care ele trebuie să calce pe urmele marilor personalități feminine din trecut: "Desvoltati spirtulu nationalu, inanintati cultur'a nationale, ca se fiti demne de numele frumosu ce-lu portati si de stramosiele vostre, cari privesc asupra-ve!"⁶¹ Prin extensie, se discută foarte mult despre introducerea și mai ales despre conținutul și maniera de predare a istoriei în școlile de fete: "lipsă de carti ilustrate istorice pentru secsulu frumosu spre latîrea cunoscintiei istoriei, spre mai mare insufletirea femeiloru nostre la patriotismu si iubirea de natiunalitate".⁶² Cât privește forma acestor texte autorul susține că în condițiile în care scopul cărților de istorie este acela de a aprofunda cunoașterea istoriei naționale în rândul femeilor acestea trebuiau "provediute cu tablouri frumoșe, gatite mai cu sema pentru secsulu frumosu ...atâtu stilulu, câtu si tablourile suntu astfeliu compuse, ca se inaltie anim'a cetitorei și se o insufletiesca la patriotismu si alte virtuti nobile".⁶³

Tenta moralizatoare și educativă pare așadar laitmotivul articolelor de presă în care istoria femeii este abordată. Istoria este scrisă deci de pe pozițiile prezentului⁶⁴ care e preocupat în mod consecvent de redefinirea rolului și locului femeilor în proiectul național. Cu acest scop gazetarii apelează la personalități feminine din trecut. Înțelegem atunci de ce există anumite personaje feminine "preferate" de către gazetari. Un astfel de caz este Ioana d'Arc, probabil datorită conotației naționale care poate fi atașată acțiunilor sale. Atare abordare permite foarte ușor corelarea cu chestiunea națională din spațiul transilvănean unde femeile devin parte a acestui proiect național: "femeile brave sunt angerii paditori ai patriei si natiunei lor".⁶⁵ În plus, autorul poate astfel să facă trimitere la exemple precum cel al mamei lui Ștefan cel Mare, care "mai presusu de tote se naltia". Ioana d'Arc este subiect principal al unor "notițe istorice" scrise de M. Strajanu în 1871. Articolul pare destinat cititoarelor revistei în mod predilect: "voimu numai a împartesî onorabileloru cetitorie ale Familiei nescari modeste insemnari".⁶⁶ Scopul lor este clar unul educativ în condițiile în care "vieti'a omeniloru mari este atragatoria si

⁶⁰ Ibid: 296.

⁶¹ "Disertatiunea dlui secretariu ministeriale Lad. Vajda," *Transilvania* III, nr. 16 (1870): 194.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid., 196.

⁶⁴ Cu atât mai multu cu cât exemplul maghiarilor atrage atenția: "cum se silescu compatrioti nostri unguri de a educa pre baietii de ambe secsele de infocati patrioti magiari ... ei mai posiedu in literatur'a lor afara de biografiele barbatiloru lor meritati, inca si carti interesante, cu portretele si biografiile acelor dame magiare, cari prin patriotismu, prin sacrificia marinimose seu prin alte virtuti nobileși au castigatu merite. Apoi au carti si despre influenti'a femeiloru asupr'a societatiei si destinoloru tierei unguresci", în "Disertatiunea dlui secretariu ministeriale Lad. Vajda," 207.

⁶⁵ Aureliu Emilianu, "Virgin'a de Oreleanu," *Familia* III, nr. 20 (1867): 239–241.

⁶⁶ M. Strajanu, "Ioana Darc," *Familia* VII, nr. 1–2 (1871): 6–7, 16–19.

instructiva mai multu ca ori ce altu studiu; si este interesanta mai alesu atunci, candu ei au avutu o influentia nemidilocita”.⁶⁷ Opțiunea alegerii acestui personaj este dată de credința autorului că “ea este interesanta mai alesu pentru junimea si pentru seculu frumosu. Ea ni dă o proba escelenta de ceea ce pote si numai unu braciui fragedu de femeia...”⁶⁸ Ea este un model potrivit – și aici abordarea este clar subordonată ideii naționale – pentru ceea ce înseamnă iubirea de patrie și națiune (ajutată de credință). Concluzia autorului rezumă foarte bine care este de fapt intenția acestor schițe istorice: “Mai tote natiunile au avutu femei mari, ele apar mai alesu atunci candu desastrulu este mai mare, si situatiunea, mai desperata”.⁶⁹

Istoria este deci *magistra vitae*, apelul la trecut oferă o lecție potrivită și necesară prezentului. Acesta este și esența prelegerii publice ținute la București în 1865 de către V. A. Urechia și publicată în *Familia*, 1872. Subiectul: “Femeia română – după istorie și poezie”.⁷⁰ Prelegerea se concentrează în jurul unei întrebări devenită clasică în celebra *querelle des femmes*: Ce este femeia? Răspunsul poate fi dat, în viziunea autorului, fie prin apelul la istorie⁷¹: “deschidemu foile istoriei, acesta martora a timpurilor, si analisându tipurile de femei, ale carora epoei ni le-a pastratu”⁷² sau prin apelul la literatura națională. Argumentul său: “in operele literarie se pastrează cu sinceritate istoria poperelor: cari sunt dara pasiunile si simtiemintele ce se descoperu in operele nostre literarie? In ce mesura asemenea simtieminte ni esplica, ni caracterizeza pre insa-si femeia romana? Si ce ni spune istoria nationala in privirea acestei femei?”.⁷³ În trecut se caută trăsăturile fundamentale ale arhetipul: soția/mama model. Aceasta pare să fie de fapt intenția autorului: de a construi poate modelul feminin prin excelență: “Dacă femeia romana ni pote da noue moderniloru lectiunea de devotamentu si de iubire”⁷⁴ dar tot prin apelul la istorie avem dovada “efectelor” și “influențele iubirii lor”.⁷⁵ Istoria este așadar doar a numelor mari, “fac istorie” doar acele femei care “angeru de iubire, va fi angeru de inspiratiune generosa pentru iubitulu si pentru sociulu ei!”⁷⁶; unei asemenea amante, unei asemenea socie datoresce istoria noastră tipurile de domne mari care ni-a pastratu. Cu asemenea femei, ne putem splica gloria antica”.⁷⁷ Dovada în acest sens este și editorialul semnat de N. F. Negruțiu: “Femei-a în istoria”.⁷⁸ China, India, Persia și Grecia – cu trimeri la Xenofon și Homer – Roma antică sunt citate ca și contraexemple pentru a critica și deplânge soarta femeilor din aceste societăți. Să fie

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid., 6.

⁶⁹ Ibid., 7. Această schiță istorică se întinde pe 8 numere ale *Familiei* 1–9.

⁷⁰ V. A. Urechia, “Femeia română – După istorie și poezie,” *Familia* VIII, nr. 27 (1872): 311–314.

⁷¹ Istoria de altfel e invocată atunci când apare în discuție *la querelles des femmes*/în căutarea arhetipurilor feminine.

⁷² V. A. Urechia, “Femeia română,” 312.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid., 313.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid., 324.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ N. F. Negruțiu: “Femei-a în istoria,” *Familia* VIII, nr. 13 (1872): 145–146.

atunci vorba despre un alt articol gen *moralia*? Ca toate celelalte articole, sondarea istoriei din perspectiva statutului femeilor este necesară și gândită prin prisma faptului că astfel se poate vedea moralitatea și nivelul cultural al unui popor: “unu semnu deosebitu alu moralității si culturai unui poporu este pusetiunea sociala de care si-impartiesiesce secslu femeiescu”.⁷⁹ Cu adresabilitate predilectă publicului feminin al *Familiei* este și articolul lui Marcu Emilianu “Femeilor despre femei”. Este vorba de un scurt expozeu care poate fi integrat în categoria celor istorice. Subiectul principal: raporturile dintre femei și bărbați înțeles ca și măsură a civilizației: “condițiunea între barbatu si femeia... se pote considera ca mesur’a civilisatiunii”.⁸⁰ Astfel se explică apelul la istoria veche și medievală universală. Progresul se măsoară deci prin condiția femeii! Expunerea se încheie prin fixarea idealurilor pe care femeia trebuie să le urmărească în societatea contemporană: curaj, renume, onoare, patriotism, virtute. Aceste calități sunt personificate deoarece autorii apelează la alegorii vii cu scopul de a fi cât mai expliciti – este greu să vorbești despre noțiuni abstracte fie ele și virtuți în absența modelelor. Acesta pare să fie și intenția și maniera de abordare a problemei statutului femeii în societate în articolul semnat de Lazăr P. Petrinu: “Respectarea secslu femeiescu la romani”.⁸¹ E o altă schiță istorică cu același scop ca toate celelalte dacă este să evaluăm *in integrum* acest gen de articole. Laitmotivul este același: “într’-adeveru femeile din epoc’a mai buna a Romei potu servi in tote timpurile de modelu”.⁸² Și dintre ele, alegoriile vii sunt: “Cornelia – mama grachilor; Lucretia, soția lui Tarquiniu Celatinu – modelulu fidelității conjugale!; Aurelia, mama lui Cesar; Atia, mam’a lui Augustus; Octavia” etc. Regăsim totodată și o altă abordare frecventă în articole din această categorie: succesul, prosperitatea “uni popor” (Imperiul aici) e legată de moralitatea femeilor: “fericitu era imperiulu Romanilor, pana ce putea stringe la sinulu seu ast-felu de femei cu virtuti nobile, cari ignorau faciarnici’a, lucsulu, ruinatoriu seu cultur’a semidocta; er candu egoismulu, lucsulu si prin aceste causat’a demoralizare au prinsu radacini tari in femei: atunci a inceputu a decade, pana ce in urma si-perdu chiar si numele de imperiu”.⁸³

Cât despre personalitățile feminine din trecutul românesc care atrag atenția gazetarilor români remarcăm faptul că este vorba despre aceleași personalități citate de către femeile care au scris “istoria lor”. În cazul articolului lui V. A. Urechia apelul este la cronicile românești din veacul al XVII-lea. Miron Costin și exemplele Ruxandrei și ale Mariei, ficele lui Vasile Lupu. În același articol se mai fac referiri – pentru partea cu efectele și influențele iubirii lor – la Clara, văduva lui Nicolae Alexandru, la soțiile lui Alexandru cel Bun, la mama lui Ștefan cel Mare; la doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul, la Elena lui Petru Rareș, doamna Chiajna; Ruxandra, văduva lui Alexandru Lăpușneanu; Elisabeta a lui Ieremia Movilă. “Preferata” gazetarilor este doamna Stanca. Sub forma de editorial publică Gr. G. Tocilescu în *Familia* un studiu istoric. Autorul semna “carențele” cercetărilor istorice dominate de războaie, lupte interne, despoți

⁷⁹ Ibid., 145.

⁸⁰ Marcu Emilianu, “Femeilor despre femei,” *Familia* XI, nr. 15 (1875): 175.

⁸¹ Lazăr P. Petrinu, “Respectarea secslu femeiescu la romani,” *Familia* XII, nr. 49 (1876): 581–582.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., 582.

etc. fără a se fi acordat atenție unor teme precum viața socială, cultura, legi, obiceiuri, ... femeia. O atare tratare a trecutului, reflectată în manualele de istorie, e criticată tocmai pentru că ea nu vine să răspundă și elevelor⁸⁴: “ce interesu si simțiminte potu inspira fragedelor copile si femeii române’n genere nisce manuale de istoria, cari nu conțin unu rendu macaru despre rolulu ce a jucatu femeia în societatea română, cari nu prezinta o figura celu puțin a sexului frumosu care se fi stralucitu prin virtutile sale, prin devotamentulu catre sociulu seu, prin eroismu, prin iubirea sfanta catra patri’a si religiunea parintiloru sei?”⁸⁵ Articolul este cu atât mai reprezentativ cu cât el subliniază importanța predării istoriei în școlile/clasele de fete. Istoria este sau ar trebui să fie și pentru sexul feminin marea învățătoare a vieții prin apelul mai ales la portrete feminine cu rol de model: “Si câtu de mare nevoia n’aru ave aceste fiintie tinere, ce au a deveni odata mame, a-si forma si intari caracterulu cu plidele ce le procura insu-si trecutul natiunii lor!”⁸⁶ Autorul face apel la exemplele deja știute: mama lui Ștefan cel Mare; Elena lui Petru Rareș; Stanca lui Mihai Viteazul; Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu; Chiajna, Despina, Elisabeta Movilă. Prin sondarea cronicilor acestea sunt singurele personalități feminine cunoscute. Alegerea Stancăi ca subiect de schiță istorică este tocmai acela de a oferi un model – poate cel mai relevant, dat fiind că este vorba despre soția lui Mihai Viteazul, eroul național – pentru române: “se aruncamu celu putănu în sufletulu celu simtătoriu alu femeiloru de adi o schinteia de iubire si interesu pentru trecutul nationalu, si se le damu increderea ca si’n paginile istoriei romane se afla destule esemple de virtute, devotamentu, gingasia a detoriei, dragoste de patria, caracteru statornicu în fericire ca si’n nefericire”.⁸⁷ Atenția autorilor se îndreaptă și asupra istoriei recente. Astfel este cazul și în studiul lui Averghie Macavei, “Femeile” (Studiu istoric-cultural și politic-social).⁸⁸ În prima parte autorul ne prezintă, în abordare comparată, statutul femeilor din Antichitate – evrei, fenicieni, greci, romani – și din Evul Mediu – epoca amorului curtenesc cu toate consecințele negative asupra condiției femeii deoarece, potrivit autorului, “ele uitară de positia lor modestă anterioară si interbuintara acum pe barbati spre a-și satisface tonele sale”.⁸⁹ Secolul al XVIII-lea e punctul care schimbă situația în mod pozitiv: “ei (bărbații) luară frenelile conducerii si femeile se facura iarasi casnice si mame”.⁹⁰ În epoca modernă atenția este centrată pe trei spații: francez, englez și român. Cazul francez este privilegiat, o spune autorul, în condițiile în care “nu esistă o a doua natia în privinta căreia să se fi scris atâta despre femeile sale, ca despre poporul frances”.⁹¹ În timp ce cazul englez

⁸⁴ Gr. G. Tocilescu, “Domn’a Stanca. Studiu istoricu,” *Familia* XIII, nr. 1 (1877): 1–2. Din acest punct de vedere remarcă lui Tocilescu este încă validă. Vezi manualele de istorie de azi.

⁸⁵ Gr. G. Tocilescu, “Domn’a Stanca,” 2.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid., 2.

⁸⁸ Averghie Macavei, “Femeile. (Studiu istoric-cultural și politic-social),” *Familia* XXVI, nr. 33–34 (1890): 391–393, 404–407.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid., 382.

⁹¹ Ibid.

e criticat: “și totuși educarea unei fiice din Anglia nu corespunde închipuirii noastre despre un model de femeie”.⁹²

Istoria este sondată deci selectiv alegându-se doar – și ținându-se cont evident și de sursele avute la dispoziție – femeile care se încadrează cerințelor epocii și idealurilor naționale urmărite în secolul al XIX-lea, iar cazul Stancăi este ilustrativ în acest sens. Ea este văzută ca exemplu de virtute, devotament, patriotism. De remarcat este și faptul că studiul lui Tocilescu aduce în atenție un aspect ce va rămâne multă vreme în planul secund al cercetărilor istorice – ideea comunității de destin, adică a impactului pe care deciziile și acțiunile unui domnitor le-au avut asupra familiei acestuia.

Și istoria recentă este o sursă pentru modele. Tot printre preferatele autorilor se numără regina Elisabeta – Carmen Sylva. Ea este, de altfel, foarte prezentă în paginile publicațiilor transilvănene. Articolul la care facem trimitere trece apoi de la expozeul istoric la cel politico-social insistându-se asupra domeniilor de activitate potrivite femeilor.⁹³ Remarca de reținut este apelul la “chestia femeilor” care, potrivit autorului, “a trecut prin multe faze, și-și va mai schimba de multe ori rolul, până ce se va pune ad acta”.⁹⁴ Autorul nu este singurul conștient de faptul că această ceartă a sexelor se poartă și prin apelul la istorie.

De precizat este și faptul că uneori, pe lângă schițe și biografii, autorii apelează și la varianta istoriei sub formă de anecdotă. Articolul, nesemnat, din această categorie este de pildă “Sub pantof”⁹⁵ în care apare profilul femeii dominatoare care-și controlează soțul. Autorul vorbește, ironic, de “eroi ai pantofului” integrându-i în această categorie pe Tițian – a cărui soție *spune istoria*, a fost o “femeie dictatorică și rea”; Andrea del Sarto, căsătorit cu o femeie foarte geloasă, John Wesley considerat “un martir al căsătoriei”; Abraham Lincoln. Care este intenția autorului? Utilizarea exemplelor negative se face tot cu rol moralizator. Trecutul este sondat și în acest sens, contraexemplele sunt și ele lecții ale trecutului destinate româncelor din prezent. În aceeași sferă se încadrează și textul “Avantajele sexului frumos”⁹⁶, în care autorul combate de fapt cererile de emancipare ale femeilor. Pe un ton ironic de această dată, autorul – anonim – citează din Haller, Plutarh *et alii* pentru a contesta revendicările femeilor: “Pentru ce dar mai luptați ca să capetați egalizarea femeii cu barbatul? Voi îi sunteți superioare ca drepturi și ca ori-ce. Până și limba aveți mai înțepătoare ca a barbatului”.⁹⁷

Secolul al XIX-lea este un mare secol al pedagogiei, în care una dintre problemele tot mai dezbătute este aceea a educației și instrucției care trebuia acordată și permisă femeilor; astfel se poate explica și interesul spre sondarea trecutului în căutarea celor

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid., 392. Ideea este împărtășită și de alți autori, femei inclusiv. Vezi de pildă articolul Anei Botta din *Familia* X, nr. 15 (1874): 169. “Misiunea femeii, pusețiunea ei vis-a-vis de barbatu, cualificatiunile si drepturile ei politice, dau acum de sute de ani ansa la scrieri si dispute forte divergenti, asie cătu acesta disonantia, abie va ajunge candu-va la resolvire armonica”.

⁹⁵ “Sub pantof,” *Familia* XXXV, nr. 25 (1899): 296.

⁹⁶ “Avantajele sexului frumos,” *Familia* XXXIII, nr. 14 (1897): 160.

⁹⁷ Ibid.

mai bune exemple pentru formarea caracterelor feminine. Dar, secolul al XIX-lea este și secolul națiunilor și naționalismelor, al revendicărilor și mișcărilor naționale, iar trecutul e parte integrantă a acestor mișcări. Secolul al XIX-lea este însă și secolul în care mișcarea de emancipare a femeilor începe să se afirme tot mai puternic, iar apelul la istorie oferă revendicărilor femeilor argumente din ce în ce mai des invocate. Putem astfel să înțelegem cum în cazul Transilvaniei întâlnirea dintre ideile moderne ale progresului prin educație, idealurile naționale și chestiunea femeilor și-au găsit argumentele prin apelul la lecțiile trecutului. Interesul pentru istoria femeilor se naște deci la întâlnirea dintre cele trei mari fenomene care traversează societatea celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea.

WOMEN'S HISTORY – A SUBJECT OF THE ROMANIAN JOURNALISM IN TRANSYLVANIA (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

Abstract

The present study analyzes the context and reasons that made the editors of the main Romanian journals to publish essays and articles on the women's history. The research is also focused on the measure that kind of articles belong or not to the debate on woman's role and status within the society, a main subject of the Romanian journalists at that time. There are two analytical levels in the study: the first one focuses on the studies or references to former feminine personalities written by women, while the second level refers to the women's history as seen by men. A short introduction attempts to find out both the men and women's vision on history and the importance they gave to the subject in the large context of the national question. For the documentary sources, the main Romanian journals in the second half of the 19th century were taken as the research basis, considering the importance of those papers in the general context of the Romanian intellectuals' effort in "building" the Romanian nation in accordance with national needs and the needs resulting from Romanian society modernizing – a process they want to be controlled but taken as a necessary one. The Press was used as a mean to form and display the ideals of a progressing society; in addition, it was one of the milieus within which women are active presences to sustain their sex demands. *Amiculu Scolei*, *Familia*, *Amiculu Familiei*, *Transilvania*, etc. are among the journals to form the basis of the study. They were selected on account of more criteria: category of the paper – secular or ecclesiastic; target audience – males and/or females; thematic orientation: political/cultural/ educational.

ELITE STRATEGIES OF MINORITY NATION-BUILDING IN DUALIST HUNGARY: LAW GRADUATES SUPPORTED BY THE NĂSĂUD BORDER REGIMENT SCHOLARSHIP FUNDS*

Ovidiu Emil Iudean**

Keywords: Dualist Hungary, Bistrița-Năsăud county, Năsăud Border Regiment Funds, scholarships, Law students

Cuvinte cheie: Ungaria Dualistă, Comitatul Bistrița-Năsăud, Fondurile grănicerești năsăudene, burse, studenți la drept

Background

Following the revolutionary events of 1848–1849, at the beginning of 1851, the two Romanian border regiments in Transylvania were dissolved. After almost nine decades of military administration, the Romanian population on the territory of the former border guard regiment of Năsăud would return to a civil administration.¹ Within this context, the Greek-Catholic vicar of Năsăud, Macedon Pop, cautioned, in a statement published in the *Gazette of Transylvania*, that “if we will not have higher and industrial schools, so that we are able to establish another way of life, a trade, a service in the civil jurisdiction for which we are now completely unprepared, in a short while we will be impoverished.”²

Therefore, it was deemed necessary to continue the educational project that had previously been implemented in the region, on the basis of the network of schools inherited from the period of the border guard regiment. These were to be complemented by middle schools, and most notably, by a concerted effort to support the descendants of the former border guards of Năsăud in their pursuit of higher education, in order to ensure the continued development of the region. A point worth emphasizing was the vicar’s mention of the need to prepare young Romanians for “service in the civil jurisdiction, for which we are now completely unprepared”. The transition from a military

* This study was supported by the Grant for Young Researchers (GTC) offered by the Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, grant no. 31795/2016.

** Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, Center for Population Studies, 68 Avram Iancu, e-mail: ovidiu.iudean@gmail.com.

¹ Adrian Onofreiu, *Districtul Năsăud (1861–1876)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2010), 109.

² *Gazeta Transilvaniei* 20 (1851): 91.

to a civil administration had brought to light the deficiencies of the local Romanian elites, namely the shortage of individuals trained in law, who would have been capable of occupying positions in administration. Moreover, the political transformations of 1867 – that had marked new stage in the life of the Monarchy – also announced the beginning of a difficult period for the nationalities in Transleithania. Within this context, the strategy of Romanian nation-building in the Hungarian Kingdom prioritized the establishment and promotion of a national intelligentsia, and particularly of a coherent body of Romanian jurists and lawyers.³

The Romanian population from the former border guard regiment in Năsăud aligned itself to the elite's efforts of filling this professional gap, embracing the idea and pledging significant material resources for its accomplishment. The collective mentalities of the Năsăud region demonstrated an awareness of the fundamental role played by education in securing one's future and that of the nation: this region had the highest percentage of middle school graduates in Transylvania.⁴ The Năsăud border regiment funds were the concrete result of this shared effort to increase the educational development of the region, as means of securing its social and economic prosperity.

The present study aims to analyse the collective elite strategies of national development of the Romanian population in Hungary during Dualism by means of a case study applied to the district of Năsăud. It focuses on the efforts to create a professional group trained in law and on its subsequent integration and employment in the various levels of civil and judicial administration, or as lawyers in private practices. The object of the study are the Romanian students who opted for a career in administration or law and who benefitted from scholarships awarded by the Border Regiment Funds from Năsăud.

Sources and methodology

The study of elites in Transleithania has witnessed major changes in approaches in the past decade, the most notable of which has been the implementation of quantitative methods that have, for instance, allowed the prosopographic enquiry into the backgrounds of political and administrative elites.⁵ The systematization of biographical information for the members of these heterogeneous groups by means of databases has enabled a longitudinal analysis of the structural evolution of various elite segments.

A second recent pathway in the study of elites in this region has reconsidered the various elite groups in modern Transylvania from a structural perspective, emphasizing the necessity of viewing them as collective actors. The use of new methods and the framework provided by state-of-the-art sociological theories have created the premises

³ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 317.

⁴ Claudia Septimia Sabău, *Și ne-au făcut din grăniceri, țărani...* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 73.

⁵ Judit Pál, "The Representation of Transylvanian Towns in Parliament in the Period 1878–1910," *Transylvanian Review*, 4 (2013); Vlad Popovici, "The Electoral Process in the Banat (1861–1918). Statistics. Evolution. Prosopography," *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca* LIII (2014).

for analyses that can overcome current historiographical discourses on the formation of national elites in Dualist Hungary.

The Romanian students who were awarded scholarships by foundations operating in the Kingdom of Hungary during modernity have been the object of various studies in the past two decades.⁶ Although praiseworthy in many respects for revitalizing the field, the most recent endeavours in this sense have remained mired in the traditional historiographic discourse, and have regarded the process of awarding scholarships for Romanian students almost exclusively through the lens of the essentially conflictual relations between the Hungarian state and the national minorities. Moreover, these studies have adopted limited perspectives, focusing on individuals with exceptional careers in the form of singular case studies. Even when patterns in the process have been identified, the influence of variables such as the geographic provenance or the social status of students on the awarding of scholarships has been dealt with only on a descriptive level, thus limiting the explanatory impact of the research undertaken. Finally, the lack of even a qualitative relational perspective in the study of a phenomenon based on the existence of ties and networks established between students, intermediary actors, and various institutions deprives these efforts of an essential dimension.

The present study fills this research gap, and builds upon extant historiographical bases in an effort to explore these issues from a different and novel perspective. It focuses on the identification of the ulterior professional pathways of students who had benefitted from scholarships as a means of evaluating the success of the policies of educational development promoted by the Romanian elites. It also aims to shed light on the strategic exercise undertaken by this heterogeneous elite segment, whose purpose in ensuring financial support for aspiring Romanian students of law was to ensure its self-perpetuation in an unfavourable political context.

The present study relies on the 97 scholarship folders of law students, kept by County Department of the National Archives of Bistrița-Năsăud, preserved in the archival fund of the Năsăud Border Regiment Funds. Each folder contains varied information on each individual who applied or benefitted from a scholarship: biographical information, educational pathway (secondary and higher education), curricula and grades. It provides a glimpse into the medical, social, familial and economic difficulties encountered by beneficiaries of scholarships during their studies. It also offers relational information, detailing the institutions and law practices where these individuals undertook their compulsory traineeships after completing their studies, and including their correspondence with the secretary of the Committee charged with managing the Funds. It also contains various quantifiable information, relating to the amount of scholarships awarded. This rich archival material has made it possible to conduct a detailed analysis of the process by which a regional juridical elite was created. This information was corroborated with data extracted from the Hungarian and Austrian schematisms published during the Dualist period – *Magyarország Tiszti Czim- És*

⁶ László Szögi, *Studentii români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI-XX* (Târgu-Mureș: Editura Universității "Petru Maior", 2011); Sigmirean, *Istoria formării*.

Névtára (1873–1918) and *Hof- und Staatshandbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie* (1868–1918). These latter sources have provided insight into the extent to which former beneficiaries of scholarships were integrated into key professional fields, and could thus serve the Romanian communities that had supported them financially for the duration of their studies.

The Scholarship Fund

In 1830, during the existence of the military border regiments, a so-called “mounting fund” was created in the area, meant to cover the expenses related to the acquisition of uniforms. The sums collected stemmed from the following sources: one third of the income of the communal houses; the revenue from the leasing of the mountain “Dosul Stânișoarei” and of the mountain area in Rodna; the share paid in cash by the fiscus for the footwear that the border guards were obliged to craft themselves; the sums paid by the officers for the wood provided and transported by the border guards from their forests; the cash share paid to the border guards for the use of their uniforms during campaigns and outside the regiment district. When the regiment was dissolved, the “mounting fund” had reached the sum of 28435 florins and 38 *Kreuzer*.⁷ During the assembly of the communities that had been part of the former border regiments, which took place in Năsăud on the 13th of March 1851, the representatives decided that these funds would remain an indivisible “wealth community”. Its revenue would be used to provide scholarships for the descendants of the former border guards, which led to it being renamed as a “scholarship fund”. However, this decision could not be immediately implemented: shortly after the introduction of civil jurisdiction, the state’s financial authorities confiscated both real estate and monetary resources, declaring them “erarial (state) properties”. A protracted petitionary activity led by the Romanian political leaders from Năsăud would enable the funds to be used for their intended purpose beginning with 1861. To prevent any changes in the use of the funds (the scholarship fund was complemented by a central and a community-level school fund), the representatives of the communities decided in late 1861 to concentrate these resources in Năsăud. Their management would fall to an “Administering commission”, the executive branch of the “Committee for the border regiment funds”.⁸

Between 1861 and 1918, the scholarship fund in Năsăud awarded 2977 scholarships and aids for higher, secondary and trade education, amounting to a total of 434551 Austrian florins⁹. This was not an insignificant sum, and tallied with the total amounts offered by similar Romanian foundations operating in Dualist Hungary, such as the

⁷ Ioan Pop, “Mișcarea petiționară din ținutul Năsăudului în perioada 1851–1861,” *Marisia* X (1980): 245, 251, 268.

⁸ Lazăr Ureche, *Fondurile grănicerești năsăudene (1851–1918)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2001), 33–37.

⁹ In 1892, a law was passed by which the crown was introduced in Transilvania, a currency that circulated in parallel to the florin until the end of the century, according to I.A. Pop, T. Năgler, A. Magyari, eds., *Istoria Transilvaniei*, vol. III (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2008), 528. After 1899, the scholarships awarded by the Năsăud fund were provided

“Emanuil Gojdu” foundation or the foundations administered by the Metropolitan consistorial authority in Blaj.¹⁰ These organizations shared the ideological purpose of the Năsăud fund, aiming to aid in the creation of an elite segment trained in the key fields of higher education, but differed in criteria and mechanisms of selection.

Law Students: Beneficiaries of Scholarships from the Năsăud Fund

Of the total of scholarships awarded, 1117 were destined for higher education, and of these, 322 went to individuals who pursued university studies in the fields of law and political sciences. Thus, 28.8% of the total number of scholarships for higher education were awarded to those who sought a career in the practice of law or administration. The field of law studies surpassed all other domains from this perspective: the second and third highest fields were medicine (22.1% of scholarships) and philosophy (21.8% of scholarships). While this situation corresponded to the regional specificities of higher education and to the “nation of lawyers” described by Victor Karády as typical for Dualist Hungary,¹¹ it is by no means self-explanatory that minorities within the Kingdom of Hungary would guide their strategies in an identical manner. These figures suggest that the study of law was understood by the elite segment handling the administration of the scholarship fund as an integral part in developing a coherent body of civil servants, who would be able to play an instrumental role in the life of their communities.

The 322 scholarships were awarded to 90 students, for a period ranging between one and five years. According to the “Statutes for the administration of the border regiment school funds” and the “Rules for awarding of scholarships and aids”, the maximum number of years for which a student could be supported financially depended on the complete duration of higher studies in law. This pathway included four years of university attendance, and, optionally, an additional year for preparing the *Rigorosum*, the examination which entitled students to enrol in a doctoral program. The value of individual scholarships varied between 200 florins – during the first decades following the establishment of the fund – and 300 florins/600 crowns towards the late nineteenth century. It reached the maximum value of 1000 crowns (or 500 florins) immediately prior to the First World War, maintaining this level during the conflagration. Not all students benefitted from a scholarship, some only receiving aids for the duration of one year: these aids were generally lower than the scholarships themselves, varying between 100 florins and 580 crowns (the equivalent of 290 florins) in the years before the outbreak of the Great War.

Law students initially received similar scholarships to those awarded for the fields of medicine, philosophy, and theology, but only half as much as students of the

in the new currency. Consequently, for greater accuracy, it may be stated that the total amount of scholarships provided reached 217897 florins and 433308 crowns.

¹⁰ Ureche, *Fondurile grănicerești*, 139.

¹¹ V. Karády, “Un ‘nation des jurists’. Des usages sociaux de la formation juridique dans l’Hongrie de l’ancien régime,” *Actes de la recherche en sciences sociales* 86–87 (March 1991): 106–116.

commercial academy, the technical faculty, forestry and mountain studies. Despite these differences, the number of scholarships and aids awarded annually for the humanities and medicine was greater than for other fields. Gradually, the level of scholarships underwent uniformization, and a student could expect to receive the same sum regardless of the field of study. It should be noted that, beyond the trends of the time and the overarching educational strategy espoused by the national elite, individuals' option for the study of law also arose from pragmatic considerations. The study of law was regarded as easier than other fields, as even the requirements for obtaining a doctoral degree were less rigorous than in other domains. On the other hand, society's ability to absorb a great number of law graduates was much higher than for other fields.¹²

Despite this, law students often found themselves unable to fulfil their obligations to the financing authority, and consequently saw their scholarships temporarily suspended. According to the official notice received by the beneficiaries, they were obliged to act in accordance with the "Rules for the awarding of scholarships and aids", and therefore to provide evidence that they had enrolled in the faculty or juridical academy for which they had received the scholarship. After enrolment, students needed to provide written proof of their good moral and educational conduct, from the same institution. Periodically, beneficiaries needed to submit to the "Administrating commission" documents attesting to their educational progress (the number of hours spent for study each week, the courses attended, etc.) and to the successful passing of basic examinations. Only when these prerequisites were fulfilled would the students receive their scholarships, released in monthly rates. Moreover, keeping the scholarship in the event they decided to change fields of study depended on the timely agreement of the "Administrating commission", following a petition to be submitted within the first five months of the first year of studies. It was much more likely that the commission would accept a change in the higher educational institution initially selected in the scholarship application.¹³

Scholarships were granted following an evaluation of all applications by the members of the "Administrating commission". Application folders needed to be submitted before the 10th of August, and contain the following documents: an official document demonstrating the applicant's residence in one of the 45 communities on the territory of the former Border regiment of Năsăud (the communal competency); an extract from the parish or civil record of baptisms; a notarial copy of the baccalaureate examination certificate (the so-called maturity degree); a medical certificate attesting that the applicant "is both bodily and spiritually in good health"; a document detailing the material background of the applicant and his family, which also specified whether he was an orphan¹⁴. The applicant received his answer immediately after the meeting wherein the files were evaluated, which most often took place on the 20th of August.

¹² Sigmirean, *Istoria formării*, 108.

¹³ Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Bistriţa-Năsăud (hereafter abbreviated as SJANBN), *Administraţia Fondurilor Grănicereşti Năsăudene*, folder 1493, f. 44–45.

¹⁴ SJANBN; *Administraţia Fondurilor Grănicereşti Năsăudene*, folder 237, f 6–7.

However, the awarding of the scholarship also needed to obtain the approval of the Ministry for Instruction and Cults.

The first document in the folder was provided by the communal authorities, signed by the district notary and the local priest or mayor. This was essential as a means of proving the applicant's background as a descendant of the former border guards. In some cases, a common document attesting to both the applicant's descent and his material status was drafted. This was however more than a simple certificate: it could also serve as evidence of the candidate's good standing in the community, and therefore as a proxy for a letter of recommendation. Individual folders rarely contained distinct letters of recommendation, as was for instance the case for Clement Istrate's application. He had received and annexed a letter written by the representative body of the urban committee of Năsăud, which recommended that the applicant be awarded a scholarship because "he was throughout his secondary education one of the most eminent pupils, and also received his maturity degree with eminence". Moreover, the letter argued that "because this community has previously contributed and is presently contributing to the increase of the income destined for the support of education more than any other in the district of Năsăud", its applicants were more than entitled to receive a scholarship. The pathway of the future graduate of law, despite an interlude in studies taking him outside the district (or even the province), was deeply intertwined with that of his local community: "if this young man is not awarded a stipend, this community would lose in the future another intelligent man".¹⁵

The extract from the parish or civil register of baptisms offers, beyond information concerning the date and place of birth, and parents' names, a glimpse into the applicants' confessional adherence and their social-economic provenance. Corroborated with data from the document describing the moveable and immoveable estate of the applicant's family, this information allowed us to conduct a quantitative analysis of the social-professional backgrounds of the law students whose studies were financed by the Năsăud funds.

The copy of the maturity degree offers insight into the applicants' evolution in the eight years of secondary education preceding the awarding of the scholarship, as well as into their geographic mobility during this time.

The medical certificate, usually drawn up by the Emil Filipan, the physician for the district of Năsăud,¹⁶ attested to the applicants' state of mental and physical health. Despite this certificate, more than half of those who were not able to fulfil their obligations towards the financing authority, as detailed in the "Rules...", motivated their breach of contract by noting that they had been ill for extended periods, and evidenced this state by providing other medical certificates. In the majority of cases, the "Administrating commission" ruled to temporarily halt the payment of the scholarship until the student could prove that he had fulfilled his duties. At this time, the entire

¹⁵ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1230, f. 1.

¹⁶ Oana Habor, *Incursiuni pe tărâmul medical transilvănean (1876-1914)* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2015), 249.

amount of the scholarship would be retroactively paid out, including that owed for the period of illness. The beneficiaries were well aware of the sanctions about to be imposed on them, and fully took responsibility for it, as the letter sent to the Commission in August 1913 by Ion Nășcuțiu attests to. Nășcuțiu, a student at the University of Cluj, noted that “according to the extant laws, at the end of this year I was supposed to undertake the second fundamental examination. However, because of illness, as the medical certificate attached shows, I was forced to postpone the date of the examination until September 1913. On the basis of this, I ask [the commission] to maintain the awarded aid, on the condition that at the beginning of next year I submit the results of the abovementioned examination”.¹⁷

The 90 beneficiaries of scholarships awarded by the Năsăud funds who studied law between 1861 and 1918 pursued an education at 11 law faculties and academies, 9 from the Dual Monarchy and 2 from outside its boundaries: The Faculty of Law and Political Sciences of the Royal Hungarian University in Budapest, the Faculty of Law and Political Sciences of the “Ferencz József” University in Cluj, the Reformed Academy of Law in Debrecen, the Evangelical Academy of Law in Sibiu, the Reformed Academy of Law in Kecskemét, the Evangelical Academy of Law in Prešov, the Faculty of Law of the University of Vienna, the Catholic Academic Lyceum of Law in Pécs, and the Imperial and Royal Academy of Law in Košice. Students also went beyond the boundaries of the Empire, attending school at the Faculty of Law of the “Friedrich Wilhelm” University of Berlin, and the Law Faculty of the University of Bucharest.¹⁸

The great majority of the law students financed by the Năsăud funds attended the University of Cluj, over 75.5% of these enrolling at this institution for at least a semester. More than half (51.1%) of the students who were awarded scholarships for law studied exclusively in Cluj, despite the fact that the university was only established in 1872, becoming the second in Transleithania, after its counterpart in Budapest.¹⁹ One of the reasons behind this choice for Cluj might have been the centre’s proximity to the students’ home villages and towns, compared to other institutions, such as the one

¹⁷ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, dosar 2154, f. 16.

¹⁸ The information used in the analysis have been extracted from 97 personal files, some of which also pertain to applicants who were not awarded the requested stipend for the study of law. For nine of the former students of law who were awarded scholarships no files remain, so the information concerning their pathways was extracted from various other secondary sources. SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folders 1083, 1085, 1087, 1090, 1092, 1104, 1129, 1226, 1230, 1249, 1253, 1272, 1274, 1276, 1289, 1297, 1315, 1330, 1337, 1339, 1352, 1354, 1365, 1371, 1448, 1453, 1457, 1484, 1487, 1490, 1493, 1497, 1498, 1503, 1507, 1533, 1546, 1555, 1556, 1558, 1559, 1561, 1592, 1595, 1605, 1608, 1610, 1612, 1613, 1623, 1632, 1661, 1664, 1666, 1690, 1705, 1714, 1718, 1737, 1756, 1768, 1771, 1772, 1775, 1803, 1805, 1811, 1818, 1846, 1918, 1950, 1965, 1966, 1982, 2020, 2032, 2040, 2058, 2066, 2067, 2103, 2136, 2154, 2173, 2210, 2221, 2236, 2237, 2249, 2259, 2293, 2323, 2353, 2358, 2366, 2381.

¹⁹ Zoltán Pálffy, “Ethno-confessional patterns of the Choice of Study Paths among Transylvanian Students of Law and Medicine (1900–1919),” in V. Karady, B.Z. Török, eds., *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)* (Cluj-Napoca: Ethnocultural Diversity Resource Center, 2008), 38.

in Budapest. Studying in Cluj also involved lower costs for students from the Năsăud district, as Iuliu Corneliu Oradace, one of the applicants, noted. After one year spent in Budapest, he asked the Commission to approve his transfer to the University of Cluj, arguing that “the expenses I had during the school year of 1889/1899 at the University of Pest considerably exceeded the amount of the scholarship approved, and therefore, if I were to remain in Pest, it would incur too greater expenses for my parents, which I would have no way of covering myself”.²⁰ Moreover, although the University of Cluj was regarded as superior to the law academies, compared to the law faculty of Budapest the one in Cluj was believed to be inferior, contemporaries remarking on the easiness with which one could obtain a degree in the field in the Transylvanian city.²¹

A second centre in the rankings of the students from Năsăud was the Faculty of Law of the Royal Hungarian University. This was often encountered in the options of students who had completed their four-year study at law academies, and, unable to pursue further doctoral studies in these forums, opted for the faculty in the capital of Dualist Hungary.

Two of the abovementioned law academies were clearly preferred by the students from the district of Năsăud. Of those attending the reformed academy in Debrecen, two thirds also studied at another university as well. The reasons for this choice pertain not only to material considerations, but also to the quality of the education offered by Debrecen, as Simon Filipoiu's letter from 1909 shows. After having studied for the first three years in Debrecen, he had relocated to Cluj for his fourth and final year: “I live in the Petran student housing, where I am accepted for free. The housing is reserved for the young Romanian university of students of little means. [...] I want to become acquainted with the educational system in Cluj, with the professors and books here, so fundamentally different than the ones from the Academy, which are completely filled with notes, and contain much, too much theory, and very little practical parts: other authors, other ideas and interpretations”.²² The fourth centre in the order of importance was Sibiu. The Evangelical Academy of Law was an option regularly embraced by students until the 1870s. After this period, the only student to attend this institution was Emil Verzariu, in the 1880s.²³ Moreover, more than half of the students from Năsăud complemented their studies in Sibiu with those in Cluj or Vienna. The Academy of Law in Sibiu lost its attractiveness for Romanian students following the founding of the University of Cluj and the introduction of Hungarian as the language of study.²⁴

The Law Faculty of the University of Vienna, as well as the other law academies from the Dual Monarchy were only stages in the process of educational formation undertaken by the law students awarded scholarships by the Năsăud funds. The majority of students only spent between one and three semesters at these institutions. It should also be noted that none of the students from this group opted for the Law

²⁰ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1690, f. 43.

²¹ Sigmirean, *Istoria formării*, 109.

²² SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1918, f. 23–26.

²³ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1289, f. 24.

²⁴ Sigmirean, *Istoria formării*, 133–134.

Academy of Oradea, a fact which is impossible to explain on the basis of the present data. As far as the institutions outside the boundaries of the Empire were concerned, the cases of Ioan Pop and Matei Pop, who also pursued studies at the “Friedrich Wilhelm” University of Berlin, were rather exceptional, and confirmed the reservations shared by the great majority of students from Năsăud regarding the idea of studying in other European states. In the same exceptional category are the two students – Nicolae Onoae și Viorel Grivase – who benefitted from scholarships to pursue the study of law in Bucharest. Their choice most likely also owed to the international context at the time when they began their studies – the university year 1918/1919 –, only a few months before Transylvania was united to the Kingdom of Romania.

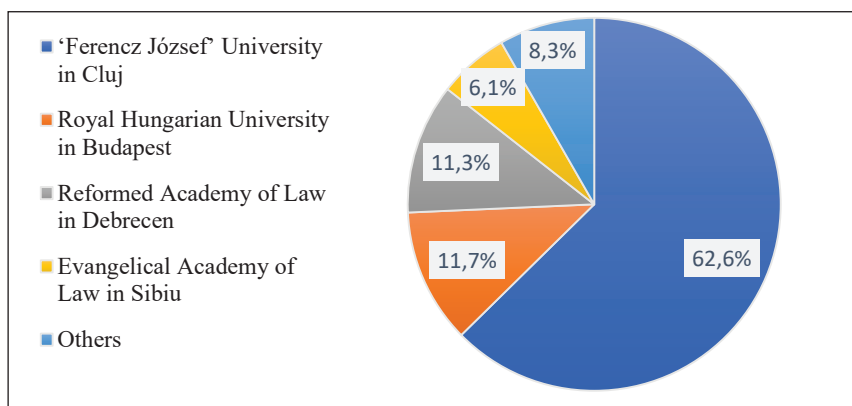

Fig 1. The institutions of higher education attended by the law students, whose studies were financed by the Năsăud Border Regiment Funds

The study of law did not come as a natural first choice for all of the 90 scholarship beneficiaries in this group. For 15.6% a career in the field of law was a compromise, as they had originally manifested their inclination towards other fields such as medicine, theology, veterinary medicine, forestry and mountaineering, or humanities and technical sciences. Despite this, 64% of the individuals in this category would complete at least four years of law studies, and 57% of them would also pass the *Rigurosum* in order to enrol in doctoral studies. Owing to various reasons, on which we can only speculate, individuals grew into the idea of pursuing a career in the field of law, despite initially having chosen a completely different domain of study.

While for some the compromise of studying law was a personal choice taken after the first semester of studies in another field, for others this choice left no room for personal considerations: they had either failed to enter the university and field of first choice, or the commission had conditioned the awarding of the scholarship to pursuing studies in the field of law, even if it was not their preferred option. Octavian Utalea for instance asked the Commission in a letter dated August 4th 1889 to “show fatherly mercy” and consider him for a scholarship for the study of philosophy at the University of Cluj. On the 25th of September 1889, after having been awarded the scholarship, he

asked to be allowed to 'try a bit' of the funds for the study of law at the same university, where he was already enrolled as a student. Utalea gives no information referring to the reasons behind this choice, and the commission approves it, while noting that if he "were to transfer to yet another faculty, the stipend will be halted for perpetuity". Possibly owing to this as well, Octavian Utalea completed his education in law in Cluj, and shortly after, also underwent the *Rigurosum* in order to obtain the title of doctor in the same field.²⁵ A similar case was that of his colleague Simion Pop, who in the same year, asked the committee to finance his studies at the university of Budapest, where he would have liked to become familiar with "cattle medicine". Meeting with a refusal from the financing authority, he gave up the plans to study veterinary medicine and enrolled in the Faculty of Law in Cluj. In 1890, he again petitioned for a stipend "in order to continue a career in law", attaching a copy of his grades for the school year of 1899/1900. He was awarded a scholarship which he managed to keep for four years, including the period dedicated to preparing for the examination prior to the obtaining of a doctoral title.²⁶ Also among those who had initially opted for veterinary medicine was Victor Drăgan. While in the previous two cases – of Octavian Utalea and Simion Pop – the decision to study law was made at the beginning of the first year of studies, Drăgan changed his mind at the end of his first semester. In his initial scholarship file, dated 9th August 1912, law did not figure among the two options expressed, as he had opted for either "veterinary medicine, or maybe a commercial academy". The aid offered by the Commission, valued at 580 crowns, proved to be insufficient for studies in veterinary medicine, which led to his request on the 23rd of January 1913 to transfer to the faculty of law during the second semester. His arguments, relating to the "financial means which do not allow me to further pursue my studies at the superior veterinary school", had apparently convinced the members of the Commission to approve his transfer. Despite this approval, after only a semester he would also give up on a career in law, and again petition for a scholarship in agricultural sciences in Bucharest after the end of the War.²⁷

In the category of those who had opted for law following the decision of the Commission was Clement Istrate. On August 10th 1875, he wrote to the Commission expressing his preferences in a succinct manner: "in the first place, I would ask for a stipend for technical studies, but outside our homeland [Dualist Hungary], and if not, then for forestry studies, and in the third place, for the study of law [...] I am able to embrace any career, but I would still however rejoice if I were approved a stipend to study technology at any university beyond our homeland, as I have an inclination towards this field." Despite the clearly-expressed options, the response of the Commission conditioned the awarding of a scholarship to the pursuit of law studies. Considering the high costs associated with his preferred field of study, Clement Istrate saw himself compelled to accept the Commission's decision and pursue a career in law.²⁸

²⁵ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1457, f. 1, 8–9.

²⁶ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1453, f. 1, 6, 14, 64–66.

²⁷ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 2136, f. 1, 11, 43.

²⁸ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1230, f. 4–5.

The costs associated with university studies in various fields were decisive in determining the choices of the applicants. Both the chosen field, and the city where the aspiring students wished to pursue an education in were directly influenced by their social background and the status of their families. According to the testimonies of many scholarship beneficiaries, this source of funding was not enough to completely cover the costs incurred by the student during the school year. A great part of the money received were used to secure lodgings – although many benefited from accommodation in student housing for those of little means – and daily consumption. Another part of the scholarship would be used to procure manuals and handbooks, while the preparation for the *Rigurosum* also involved high costs, as Andrei Mureșan noted in 1913: “... at the university of Budapest the fees for the *Rigurosum* have doubled, from 50 to 100 cr[owns]... everything is collected with great expense”.²⁹ Under these circumstances, the social provenance of scholarship beneficiaries was a decisive factor in the analysis of the process of the formation of the juridical elite from Năsăud. In a significant part of the applications, the document detailing the financial situation of the candidates’ families noted that they did not possess either moveable or immovable assets, sometimes specifying that they were “one of the poorest graduates of this year”, living “in a dreadful state, without even the smallest moveable or immovable wealth”.³⁰ This situation was also caused by the fact that, while more than one third of the beneficiaries stemmed from peasant families (*economi*)³¹, almost 60% were sons of teachers, professors, priests, or small clerks, whose wages were insufficient to support their offspring at studies outside their district of origin. Although the study focuses on a region that had been militarized for more than 90 years, it may appear as surprising that only a very small percentage of scholarship beneficiaries stemmed from families with a military tradition. A similarly low percentage were themselves sons of lawyers (Fig. 2).

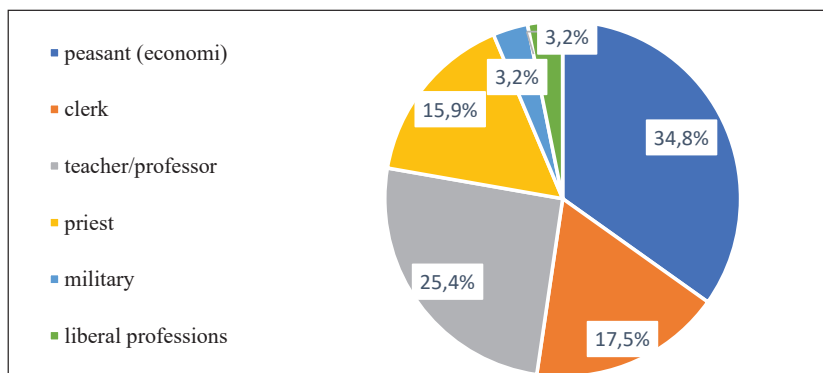

Fig. 2 The social-professional background of the fathers of law students who had received scholarships from the Năsăud Border Regiment Funds

²⁹ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 2103, f. 35.

³⁰ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1249, f. 1; folder 1632, f. 3.

³¹ On the basis of archival documents and secondary literature, we have identified the father's profession for 70% of the scholarship beneficiaries.

Some students were part of extended families, where several siblings pursued secondary or higher education roughly around the same time. Their applications offer a glimpse into the hardships encountered by parents who wished to offer their offspring an extensive education. In his letter addressed to the Commission, the priest Leon Vertic from Mocod expresses precisely such hardships: after considerable financial efforts to support his sons during their secondary studies at the gymnasiums of Blaj and Năsăud, he was rendered utterly disappointed and helpless by his inability to further finance his eldest son's higher education. As Vertic wrote, "the difficulties I have faced during these twelve years in which I have struggled to keep in school these two sons of mine, will only be understood by those who have to keep two in Blaj at present times. [...] Moreover, having been punished by Providence with the insufferable yoke of keeping my first born son Ioan, sick for the past 20 years, with a wandering mind. [...] All these difficulties have now brought me to a state in which I am unable to fulfil my fatherly duty, and to utter despair, seeing myself incapable of further maintaining [at university] my son Gavrilă, even after all throughout his studies he has pleased not only his educators with his eminent progress, but everyone who has had the fortune of knowing him".³² The precariousness of material circumstances was even more visible in the case of students who had been orphaned of one or both parents, who amounted to over 25% of the total of scholarship beneficiaries. The most dramatic cases in terms of financial resources were those of students whose fathers had perished. Widowed mothers, regardless of setting, would have encountered significantly more difficulties in ensuring the livelihood of their families, especially if they owned only small plots of land. For instance, Vasile Pahone widowed mother, Paraschiva Pahone from Borgo-Russ "only possessed very few immoveable assets, which are barely enough to support her family, and in order to support her son's graduation she had to borrow money from the local credit enterprise, and therefore her little property is now burdened to the amount of 300 fl". The widow's efforts were successful in 1895, when Vasile Pahone managed, with the help of the scholarship fund, to pass his examination for the title of doctor in law.³³ Four years later, he was already a member of the chamber of lawyers in Bistrița.³⁴

At least 36% of the scholarship beneficiaries who studied law shared Vasile Pahone's successful integration into their field, after graduating. Successful law graduates who had benefitted from scholarships awarded by the Năsăud fund were later on employed in the county administration or judicial system, or worked as lawyers in private practices. If the sample is reduced to those who had benefitted from a scholarship for more than two semesters, then the share of those who were active in the practice of law (including in civil service) rises to 46.5%. The success rate of the Năsăud project increases to 48.5% if we consider that the students who began to

³² SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1085, f. 1–2.

³³ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1448, f. 7, 52.

³⁴ *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für 1899* (Wien: Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1899), 912.

attend university in 1914 completed their studies at the earliest in 1918, and therefore their professional evolution was impossible to track on the basis of the Austrian or Hungarian schematisms for the Dualist period.

A significant part of the individuals whose careers we are able to track activated exclusively as lawyers – 45.4% –, while another 9.1% initially went into the county-level administration of Bistrița-Năsăud, and only afterwards appeared as members of the chamber of lawyers. A great majority of individuals in this broader category appeared on the lists of the Târgu Mureș Bar (chamber of lawyers), and were employed in lawyerly practices in Bistrița, Năsăud or Rodna. The only exception was Octavian Pavelea, who opened up his own practice in 1907 in Beclean, within the Bar of Cluj.³⁵

Another important segment of graduates found employment in the civil service in the district of Năsăud, and, after the administrative re-organization that united it with Bistrița in 1876, in this new administrative unit's corps of civil servants. 36.4% of the law graduates supported by the Năsăud funds worked exclusively in the county-level administration, and 9.1% – mentioned previously – would give up their positions in this system to become self-standing lawyers.

Among the scholarship beneficiaries who served in the county-level administration Leon Scridon stands out. Born in 1863 in Feldru, to the peasant family of Teodor Scridon, he completed his secondary education at the gymnasium in Năsăud in 1883, obtaining a certificate of maturity from this institution. In the same year he applied to the “Administating commission” of the Năsăud funds, requesting that he be awarded a scholarship, “for the purpose of perfecting myself for the juridical career, and to be able to study at the University of Cluj.” His scholarship was approved by the Commission, and would be re-approved for the entirety of his studies, including the preparatory examination for obtaining the title of doctor in law, which he successfully passed in 1889.³⁶ Beginning with 1889, he appears in the administrative structures of Bistrița-Năsăud, first as a trainee/*közig. gyakornok* in the district of Livezile.³⁷ After only one year, he was appointed constable/*szolgabíró* in the district of Vișoara,³⁸ and starting from 1892 he held the same office in the district of Rodna.³⁹ In 1893 he advanced to the level of vice-notary/*aljegyző* of the Bistrița-Năsăud county⁴⁰, a position he would hold for almost 15 years. In 1906 he was named first-notary/*őjegyző* of the county⁴¹, and would remain in this office until 1918. This final appointment made Scridon the third most important figure in the hierarchy of the Bistrița-Năsăud county, after the lord lieutenant and county commissioner, and the most successful individual to have been supported by the Năsăud funds during his law studies. His career in the civil service did

³⁵ *Tiszti Czim- és Névtára 1907* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1907), 448.

³⁶ SJANBN, *Administrația Fondurilor Grănicerești Năsăudene*, folder 1354, f. 1–44.

³⁷ *Tiszti Czim- és Névtára 1889* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1888), 116.

³⁸ *Tiszti Czim- és Névtára 1890* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1890), 79.

³⁹ *Tiszti Czim- és Névtára 1892* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1892), 83.

⁴⁰ *Tiszti Czim- és Névtára 1893* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893), 82.

⁴¹ *Tiszti Czim- és Névtára 1907* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1907), 83.

not prevent him from also acting as member of the “Administrating commission” of the Năsăud border regiment funds between 1896 and 1923.⁴²

A very limited percentage – only 6.1% – of the scholarship beneficiaries managed to pursue a career in the juridical system. Arition Mărcuș reached the highest office in this category, being appointed district judge/*járásbíró* in Năsăud in 1873.⁴³ Another singular case was Nestor Șimon, who, after completing his juridical studies, dedicated his entire energy to helping the institution that had supported his endeavours, working as a secretary of the Năsăud border regiment funds from 1889 until his retirement.⁴⁴

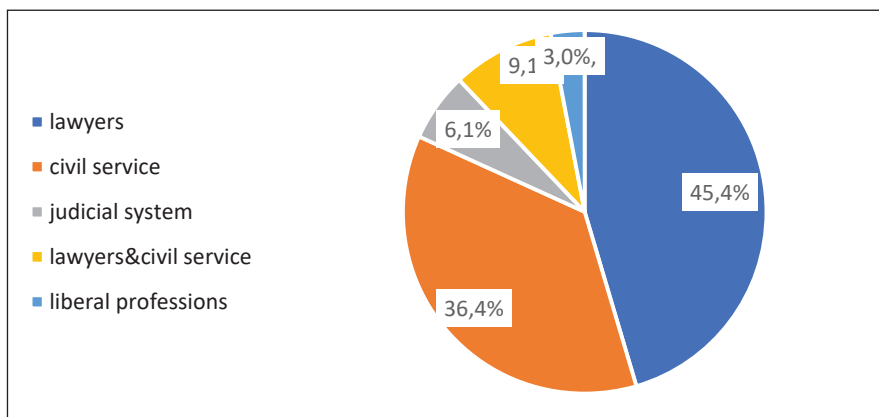

Fig. 3 The distribution of law graduates supported by the Năsăud border regiment funds according to field of activity after graduation

Concluding remarks

The Năsăud project, which aimed to enable the creation of a local elite with higher studies in various professional domains deemed essential to the development of the Romanian nation in Transylvania, should be regarded as part of a broader endeavor in this sense, publicly assumed by both members of the intelligentsia and the Romanian population in Hungary. The priorities evidenced by this project can be taken as a proxy for the strategies employed by the heterogenous elite segment that had helped to bring it to fruition. Initially, the Năsăud funds prioritized within their funding choices those students who aimed to pursue studies in the humanities, as a means of supporting the nascent Romanian body of professors to be employed at the Romanian Gymnasium of Năsăud, established in 1864. Gradually, and in sync with the overarching tendencies in the Kingdom of Hungary, the field of law studies became a priority concern. Helping to create a legal elite, whose presence in the civil service and whose experience

⁴² Adrian Onofreiu, “La cumpăna veacurilor și a vremurilor. Leon Scridon sen. în apărarea averilor și a liceului grăniceresc din Năsăud,” *Arhiva Someșană* XIV (2015): 67–68.

⁴³ *Tiszti Czim- és Névtára 1873* (Budapest: Nyomatott az Athenaeum Nyomdájában, 1874), 255.

⁴⁴ Mircea Gelu Buta, Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, *Nestor Șimon. Restituiri* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centru de Studii Transilvane, 2012), 19–20.

in dealing with the complicated Hungarian legal system was increasingly regarded as a means of giving a voice to the silent national minorities in the dual state, was paramount. Lawyers, notaries, and various clerks who had been supported by the Năsăud funds were at least tacitly expected to keep in mind their ethnical background and the efforts their home communities when handling these communities' affairs as the state's representatives. This was all the more important in the context of the magyarization policies enacted by the Budapest governments during the late nineteenth and early twentieth centuries. The fact that almost half of the long-term law graduates supported by the project in Năsăud managed to gain employment in their field of study indicates the success of the policies promoted by the Romanian elite.

The mechanisms and criteria employed in the selection of the scholarship beneficiaries also corresponded to this broad goal of educational and social-economic development. A scholarship could function as a motor for ascendant social mobility in the familial and individual context, allowing those less fortunate to achieve an educational and occupational level that would not have been imaginable without this considerable material support. Beyond this purely material aspect, the decisions of the Commission charged with awarding scholarships were guided by pragmatic considerations: candidates who were deemed to have good chances of successfully completing their studies, regardless of their background, were a priority in terms of funding. The Commission did not apparently discriminate on the basis of confessional adherence: although the majority of scholarship beneficiaries belonged to Greek-Catholicism, this reflected the confessional differentiation in the Năsăud county, where, with the exception of the villages situated on the Bârgău Valley, the great majority of Romanian inhabitants had converted to Greek-Catholicism during the existence of the border regiments.

Finally, the results of the present research suggest further directions of enquiry. The existence of collective elite strategies of nation-building in the Kingdom of Hungary, as in other modern composite states, is already an undisputable thesis. While the goals of such strategies have been extensively dealt with in the extant scholarship, the concrete means by which they were enacted, outside the discursive clashes between the national movements and the state and the active petitioning activity championed by nationally-inclined leaders, have not been appropriately discussed. By attempting to delimit, identify, and quantify one such project and the way in which it was implemented, we have shown the extent to which the efforts of the Romanian intelligentsia and of the Romanian communities in the former border regiment area contributed to the fashioning of a coherent body of individuals trained in law, a regional elite capable of serving the interests of its promoters and further advancing the agenda of the broader Romanian elite groups.

**STRATEGII ELITARE DE CONSTRUCȚIE NAȚIONALĂ LA
MINORITĂȚILE DIN UNGARIA DUALISTĂ: ABSOLVENȚII DE STUDII
DE DREPT SUSȚINUȚI DIN FONDURILE GRĂNICEREȘTI NĂSĂUDENE**

Rezumat

Studiul urmărește analizarea fenomenului acordării de burse pentru studenții români din Ungaria dualistă de către Fondurile Grănicerești Năsăudene. Scopul principal al cercetării vizează identificarea mecanismelor de acordare a burselor și sistematizarea informațiilor cu privire la acest grup de indivizi care au fost susținuți financiar pe perioada studiilor în centrele universitare europene, urmărind atât proveniența acestora cât și parcursul lor profesional ulterior. Cuantificarea gradului de absorbție a acestui nou-constituit grup elită în structurile instituționale publice și private după încheierea studiilor reprezintă o modalitate nouă de a evalua succesul acestui efort strategic colectiv al elitei românești.

CĂRBUNELE – RESURSA MINERALĂ CU ROL DETERMINANT ÎN FORMAREA COMPLEXULUI INDUSTRIAL AL VĂII JIULUI

Mircea Baron*

Cuvinte cheie: cărbune, Valea Jiului, geologia zăcământului, caracteristicile cărbunelui, resursele Văii Jiului

Keywords: mineral coal, the Jiu Valley, geology of coal deposits, coal salient features, the Jiu Valley resources

Valea Jiului, cum generic se definește spațiul geografic și social-economic din partea de sud-vest a Transilvaniei situat în bazinul superior al râului Jiu, constituie din punct de vedere morfologic o depresiune îngustă și adâncă, una din puținele ce se găsesc în Carpații Meridionali.

Valea Jiului are forma unui sinclinal triunghiular, asimetric, orientat în direcția ENE-VSV, cu vârful în partea de vest și baza la est; acoperă 137,6 km², având o lungime de 45,6 km, o lățime în partea vestică de 2 km și 9,6 km în partea estică, cu maximum la confluența râurilor Jiul de Est/Jiul Ardelenes/Jiul Unguresc cu Jiul de Vest/Jiul Românesc.¹

În acest spațiu natura a așezat un zăcământ de cărbune, resursa minerală pe care s-a bazat o mare parte a dezvoltării lumii moderne și, în principal, perioada revoluției industriale, proces tehnologic, dar și social-economic și cultural, care a creat bazele saltului civilizator al lumii, produs cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și până astăzi.

Sigur că, în sine, această resursă minerală nu va reprezenta nimic fără capacitatea oamenilor de a-i înțelege calitățile și, implicit, rostul, dar, mai ales, de a o descoperi în măruntaiele pământului și, mai mult, de a o extrage și a-i găsi utilități, care să o facă eficientă. Iar pentru a putea aduce la suprafață cărbunele, dincolo de decelarea zăcământului și convingerea că merită, mai ales din punct de vedere economic, să fie exploatat, va fi nevoie, dincolo de comanda societății, de încă doi factori: capitalul financiar și industrial, suficient de puternic pentru a investi într-o activitate, care nu aduce profit imediat și de o forță de muncă, cu o minimă experiență a muncii în subteran, capabilă să facă față provocărilor unei munci grele și periculoase.

* Universitatea din Petroșani, e-mail: baron_mircea@yahoo.com; mirceabaron@upet.ro

¹ Bujor Almășan, *Exploatarea zăcămintelor minerale din România*, vol. I (București: Editura Tehnică, 1984), 72.

În studiul nostru ne vom ocupa numai de unul din factorii pe care i-am invocat mai înainte, cărbunile, încercând să decelăm modul în care, în urma cercetării geologice, a lucrărilor de prospectare și explorare s-au stabilit, în principal: vârsta relativă a depozitelor sedimentare purtătoare de cărbune; configurația și tectonica zăcămintului de cărbune, volumul acestuia și calitatea cărbunelui.

Ion D. Sîrbu (1919–1989), cunoscut scriitor român născut la Petrila și cu un destin aflat sub vremi, are un frumos volum, “Povestiri petriline”, în care partea I cuprinde 23 de “Vechi povestiri minerești”. Într-una dintre acestea, intitulată, “Frunza cea neagră”², Ion D. Sîrbu ne povestește despre modul cum a apărut cărbunile în Valea Jiului.

“Când a fost de-o murit minerul cel bătrân, baba lui, după datina veche, i-a pus în palma stângă o bucată de cărbune, iar la cap i-a așezat lampa de șut, aprinsă. Apoi l-au fost ridicat ortacii pe umeri și l-au dus la groapă. L-au pomenit, l-au plâns, iar cei cu care băuse omul în viață i-au stropit mormântul cu un pic de răchie. Ca să poată simți și în ceea lume, când i-o fi dor, duh de palincă... Îndată ce a rămas singur, s-a ridicat bătrânul în picioare, și-o luat lampa și-a pornit, prin galeriile lumii celeilalte, să caute intrarea în Rai. Și fiindcă era bun miner n-a rătăcit.”

Refuzat să fie primit în Rai de Sfântul Petru, pentru multele păcate săvârșite în viața de pe pământ, minerul cere să fie ascultat de însuși Dumnezeu. Își motivează păcatele de care era acuzat, iar la final îi “arăță Domnului bătăturile cumplite ale palmelor.

Dumnezeu, văzându-i mâinile se înfioră. Înțelese îndată cu cine are de-a face.

– Ești miner, bătrânule. Așa-i?

– Da, Doamne. Uite cărbunile la care am lucrat... Și puse în mână Moșului lumii, bucata de cărbune adusă din Petrila.

Dumnezeu o întoarce pe toate fețele, se uită la ea, apoi, deodată, întreabă:

– Minerule, văd aici, în cărbunile acesta, urmele unei frunze din grădina mea. Ce-i cu ea?

– Doamne, îi șopti umilit bătrânul, frunza pe care o vezi a fost cândva verde și s-a bucurat de sfânta lumină a soarelui. Apoi a trebuit să coboare sub pământ și a ars mocnit până s-a făcut cărbune. Frunza aceasta, Doamne, îi bietul meu suflet.”

Dincolo de poveste trebuie spus că, despre existența cărbunelui în Valea Jiului se știa înainte de mijlocul secolului al XIX-lea, atunci când începe aici mineritul carbonifer de tip industrial, mai ales că, cărbunile, care afloră³ în multe zone, nu era greu de descoperit de către localnici.

Împăratul Iosif al II-lea arată în Jurnalul călătoriei sale din anul 1773, efectuată în Transilvania și Banat, că “Valea, prin care Crivadia este tăiată în două, este acoperită destul de mult de pădure, iar la capătul acestei văi, pe partea stângă, s-a găsit și s-a săpat o culme în care s-a descoperit huilă, care însă nu valorează prea mult într-o țară bogată în lemn...”. Tot din relatarea împăratului Iosif al II-lea aflăm că, “aproape de trecătoarea

² Ion D. Sîrbu, *Povestiri petriline*, ediția a II-a (Craiova: Editura “Scrisul Românesc”, 1999), 32–35.

³ afloriment = loc unde apar la suprafața Pământului, din cauza eroziunii sau a descoperirii lor artificiale, rocile sau mineralele; deschidere geologică, în *Dicționarul explicativ al limbii române*, Ediția a II-a (București: Editura Univers Enciclopedic, 1998), 18.

îngustă, printre stâncile amintite (din pasul Vâlcan – n.n.), se mai vede gura de mină făcută de prințul von Lobkowitz, care însă este acoperită de copaci, dar și de pădure mai tânără și mai mică.”⁴

În anul 1782 un mineralog, Benkő János, relatează că, a văzut cum “cărbonii s-au aprins și au ars mai multă vreme”⁵, iar în anul 1788, cu ocazia ultimului atac turcesc efectuat în partea vestică a Văii Jiului, generalul austriac Laudon, comandantul grănicerilor, a încercat să oprească pe năvălitori aprinzând o mare cantitate de cărbuni pe Valea Arsă, în jurul Vulcanului, întârziindu-le înaintarea.⁶ Sólyom Fekete Ferencz afirma în anul 1888 că, “nu odată și nu într-un singur loc minerii timpului, care săpau puțuri pentru a aduce la suprafață nămolul de culoare verzuie în care erau nugeti de aur, au trecut prin stratul de cărbune a cărui întrebuițare le era necunoscută, dar pe care se pare că îl cunoșteau.”⁷

Probabil că localnicii au folosit ocazional cărbunele la încălzit, iar profesorul de la Liceul Real de Stat din Deva și pasionat arheolog, Téglás Gábor, afirma că, meșterii fierari din satele Văii Jiului sau din satele înconjurătoare, îl foloseau în ateliere în locul mangalului.⁸

Și geologul englez dr. David Thomas Ansted în călătoria făcută în anul 1862 în Valea Jiului, acum într-un alt timp și într-o altă etapă de evoluție a societății moderne constată că, aici se află din abundență o bogăție importantă: un combustibil mineral. El spune că, strate groase de cărbune sunt văzute pe dealuri, existând numeroase indicii ale existenței cărbunelui, vizibile chiar și de către un călător grăbit. Din această perspectivă, dr. David Thomas Ansted crede că sunt necesare lucrări de prospectare, pentru că “un asemenea câmp mare de cărbune, care conține, după cum se pare, cărbune excelent, nu poate fi trecut cu vederea. Plasat, de asemenea, nu la multe mile de remarcabilele zăcămintele de fier de la Hunedoara și Teliuc, există încă un motiv de ce mineritul din această zonă ar trebui dezvoltat. Calea ferată, chiar dacă se continuă de-a lungul văii Mureșului spre inima Transilvaniei, sau ar trebui să se desfășoare peste Carpați prin defileul Jiului, cererea de cărbune poate determina ca sunetul târnăcopului minerului să fie auzit și, populația mixtă care se găsește în regiunile industriale să fie reunită în această vale, retrasă și nevizitată până în prezent”⁹.

Opiniile dr. David Thomas Ansted, sunt convergente cu nevoile celei de a doua jumătăți a secolului XIX și, vedem că nu au trecut nici 100 de ani de la momentul în

⁴ Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, vol. I (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2007), 585–586.

⁵ Silvestru Moldovan, *Țara noastră. Descrierea părților Ardealului de la Mureș spre miazăzi și Valea Mureșului* (Sibiu: Tipografia Arhidieceșană, 1894), 77.

⁶ Moldovan, *Țara noastră*, 77; Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului* (Lugoj: Tipografia “Gutenberg”, 1913), 13, 341.

⁷ Ferencz Sólyom Fekete, “Sylvölgy benépesítése valamint annak egyébb történetei,” *A Hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve V* (1887–1888): 76.

⁸ Gábor Téglás, *Hunyadvármegye közgazdasági leírása* (Budapest: Pesti könyvnyomda, 1903), 22.

⁹ Professor D.T. Ansted, *A short trip in Hungary and Transylvania in the spring of 1862* (London: W^M H. Allen & Co., XDCCCLXII), 64–65.

care împăratul habsburg Iosif al II-lea afirma că timpul cărbunelui în spațiul central și est european încă nu a sosit și apariția interesului pentru zăcămintul de cărbune din subsolul Văii Jiului. Cărbunele de Valea Jiului devine important acum, în principal pentru că, este combustibilul fără de care nu ne-am putea închipui astăzi prima revoluție industrială, dar și pentru că, în condițiile unui necesar crescut de energie primară care să pună în mișcare noile tehnologii, apare, cu deceniul V al secolului XIX o criza a lemnului, iar cum zăcămintele de cărbune antracitos și de huilă din Banatul Montan fuseseră acaparate, în principal, de către StEG, formată de grupul financiar din jurul băncii pariziene “Crédit Mobilier” a fraților Émile și Isaac Pereire¹⁰, Statul habsburgic, dar și capitalul privat austriac, maghiar, german, francez, implicat în industria extractivă se orientează spre această regiune.¹¹

1.1. Geologia zăcămintului de cărbune

Apariția cărbunelui în aflorimente a trezit interesul unor întreprinzători și, în lucrări științifice apărute în jurul anului 1900¹² se afirma că, “pe la anul 1840, frații Hofmann [Anton, Adam, Zacharia și Ernest] împreună cu Maderspach Károly, proprietarii minelor Rusperg și Ferdinand din Rusca Montană – pe care îi găsim în 1833 ca proprietari ai Asociației miniere din Rusca Montană, cu numele “Frații Hofmann și Maderspach”¹³ – fac primele prospecțiuni, pentru a scoate cărbunele necesar atelierelor metalurgice. Aceștia descoperă în estul Văii Jiului impresionante zăcămintele de cărbune și, pentru a-și asigura dreptul de exploatare asupra descoperirilor făcute, cumpără de la proprietarii de pământuri și de la țăranii urbariali, împroprietăriți după anul 1848, întinse suprafețe de teren, solicitând autorităților miniere eliberarea licențelor de exploatare a cărbunilor în Valea Jiului.

Anii 1840, invocați ca dată de început a trecerii de la mineritul empiric, practicat de localnici, la mineritul modern, bazat pe cercetare geologică, prospectare și explorare, îi întâlnim și în lucrările lui Téglás Gábor, acesta fiind printre primii cercetători care afirmă că, “zăcămintele de cărbune din Petroșani erau cunoscute din secolul XVIII, dar la extracție s-a ajuns prin anii 1840 când, frații Hofmann și Maderspach Károly le-au cumpărat”.¹⁴

Treptat se va impune necesitatea unor lucrări de cercetare cu caracter geologic în care să se cuprindă întregul bazin al Văii Jiului și care, plecând de la nevoia de a stabili cât mai exact configurația zăcămintului de cărbune, volumul și calitatea acestuia, au

¹⁰ Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al StEG. 1855–1920* (Reșița: Editura Banatica, 1997), 56–58.

¹¹ Alex. Toth, “Începuturile exploatării cărbunelui din Valea Jiului și dezvoltarea acesteia până la sfârșitul secolului al XIX-lea”, *Studii. Revistă de istorie* XVI, nr. 6 (1963): 1303.

¹² Vezi: János Andreics, “A Salgótarjáni Kőszénbánya – Részv. Társ. szénbányászatának rövid ismertetése”, *Bányászati és Kohászati Lapok* XXXII, nr. 21 (1899): 409; Károly Dery, *A Magyar szénbányászat ismertetése* (Budapest: Werbőczy könyvnyomda R. T., 1900): 186.

¹³ *Notizen über Produktion, Kunst, Fabriken und Gewerbe*, vol. II (Wien: Gebruckt bei Carl Gerold, 1833), 376.

¹⁴ Gábor Téglás irta, *Hunyadvármegyei kalauz* (Kolozsvár: Erdélyi Kárpát Egyesület Kiadása, 1902), 207.

avut în vedere și au adus importante contribuții la cunoașterea fenomenelor regionale, la fixarea unor noi date asupra stratigrafiei, vârstei relative a depozitelor sedimentare purtătoare de cărbune, precum și cu privire la petrografia, structura și poziția rocilor înconjurătoare, tectonica etc.¹⁵

Printre primele cercetări geologice, făcute în mod științific, sunt cele ale geologului dr. Hofmann Károly (1839–1891) și datează din anii 1867–1870.¹⁶ Sunt stabilite acum primele jaloane stratigrafice și prima imagine geologică de ansamblu asupra bazinului Văii Jiului, care, în linii cu totul generale, s-au menținut până în prezent.

Dr. Hofmann Károly spune că, orizontul bazal, numit și etajul inferior, care nu conține deloc cărbune, a fost constatat pe marginile bazinului, în dezvelirile făcute de apele pâraielor, dar nici una dintre sondele forate până atunci nu l-au străbătut. În acest orizont predomină roci de culoare brună-roșcată și, în special, conglomeratele formate din bucăți mari de gnaisuri, mică și cuarț. Între aceste conglomerate și chiar în masa lor se găsesc intercalații de calcare și nisipuri argiloase, de o culoare roșie-ruginie, care conțin fier, și șisturi argiloase. Grosimea acestui etaj poate ajunge la 100–125 m în unele zone, în altele, cum ar fi la Aninoasa, abia se observă.

Orizontul productiv, numit și etajul mijlociu, este considerat cel mai important din punct de vedere minier și economic. Are o grosime medie de cca. 300 m, conglomeratele cu bucăți mari fiind înlocuite prin bancuri de gresie și bancuri de argilă, între care se intercalează stratele de cărbune. În imediata apropiere a acestora se află depozite de marnă conținând solzi de mică și de cuarț, resturile organice colorându-le în brun. În acest etaj s-au descoperit 25 de strate de cărbune, cu grosimi ce variază de la câțiva centimetri la câteva zeci de metri.

Orizontul superior, numit și etajul superior al formațiunii terțiare este format dintr-un complex de strate, a căror material se aseamănă cu materialul etajului inferior. Gresiile de diferite culori, alternează cu conglomerate, în care abundă mai ales cuarț.¹⁷

Dr. Hofmann Károly, cercetând flora – a găsit multe impresiuni de frunze – și fauna fosilă – în care nu a găsit fosile de pește – ajunge la concluzia că formarea pânzei de cărbune din bazin provine din flora mlaștinilor și situează orizontul productiv în oligocen.¹⁸

Sunt importante, de asemenea, studiile geologice și paleontologice ale geologilor

¹⁵ La înțelegerea structurii geologice a Văii Jiului și al istoricului cercetărilor făcute în această direcție, am beneficiat, inițial, de studiul geologului Teodor Borș, *Raport de sinteză asupra geologiei și perspectivelor economice ale bazinului cu cărbuni Valea Jiului* (București: Trustul de Prospekțiuni și Explorări Miniere, 1964), 1–114; vezi, și Iosif Iancu, “Regiunea Valea Jiului”, *Miniera II*, nr. 12 (1927): 612–614.

¹⁶ Károly Hofmann, “Az erdélyhoni zsili-völgy harmad képleti szén-medenczéjének, a magyar földtani-társulat meghagyásából történt földtani megvizsgálása feletti jelentése,” *Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai IV* (1868): 57–68; Hoffman, “A zsily-völgyi szénteknő,” *Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai, V* (1870): 1–57.

¹⁷ “Regiunea Valea Jiului”, *Miniera II*, nr. 12 (1927): 613–614; Borș, *Raport de sinteză*, 23.

¹⁸ János Andreics, Aladár Blascheck, *A Salgótarjáni Kőszénbánya részv.-társ. zsilvölgyi bányáinak monográfiája* (Budapest: Athenaeum, 1903), 12 (studiul a apărut, cu titlul, János Andreics, Aladár Blascheck, “A Salgótarjáni Kőszénbánya részv.-társ. zsilvölgyi bányái,” și în *Bányászati és Kohászati*

maghiari și austrieci: Dionys Stur (1863)¹⁹, Heer Oswald (1872)²⁰, Theodor Fuchs (1885–1889)²¹, Mórícz Staub (1887)²², Antal Koch (1890)²³, Max Blanckenhorn (1900)²⁴, Ferenc Nopcsa (1903, 1905)²⁵, Ferdinand Pax (1908)²⁶ etc., care au atribuit depozitelor din bazinul Petroșani vârste care variază de la oligocen la burdigalian²⁷, Gheorghe Macovei, în *Basenul terțiar de la Bahna (județul Mehedinți)*, analizând o parte din aceste opinii.²⁸

Concomitent cu aceștia și ceva mai recent, apar lucrările geologilor români: Sabba Ștefănescu (1897)²⁹, Ludovic Mrazec (1903)³⁰, Gheorghe Macovei (1909)³¹, Gh. Munteanu-Murgoci (1910)³², Ion Popescu Voitești (1930)³³, Ion Th. Simionescu (1935)³⁴, G. Paliuc

Lapok XXXVI, vol. II, nr. 15 (1903): 125–191); vezi și Benő Winkler, “A Zsilvölgyi köszenmedenczeröl,” *Bányászati és Kohászati Lapok* III, nr. 7–8 (1870): 54.

¹⁹ Th. Hofmann, “Stur (Štúr) Dionys (Dionýz),” *Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation, 1815–1950*, vol. 14 (Wien: Verlag der Ö.A.W., 2012): 7.

²⁰ Heer Oswald, “Ueber die Braunkohlen-Flora des Zsily-Thales in Siebenbürgen,” *Mittheilungen aus dem Jahrbuche der Königlich Ungarischen Geologischen Anstalt*, II, fascicula I (1872): 4–25, a mărit numărul plantelor descoperite în formațiunea carbunoasă de către dr. Hofmann Károly și ingineri ai Societăților miniere la 29, Mórícz Staub, crescând numărul plantelor descoperite la 92, dintre acestea, 49 fiind caracteristice numai Văii Jiului, iar celelalte fiind comune și cu alte regiuni.

²¹ Theodor Fuchs, “Geologische Studien in den jüngerer Tertiär-bildungen Rumäniens,” *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie and Paläontologie* I (1894): 111–170.

²² Mórícz Staub, “Die aquitanische Flora des Zsilthales im Comitate Hunyad,” *Mittheilungen aus dem Jahrbuche der Königlich Ungarischen Geologischen Anstalt* 7, fascicula 6 (1887): 224–417.

²³ Antal Koch, *Az erdélyrészi medence harmadkori (tertiär) képződményei I–III*, (Budapest, Kilián, 1894–1900).

²⁴ Max Blanckenhorn, “Das Alter der Schylthalschichten in Siebenbürgen und die Grenze zwischen Oligocän und Miocän,” *Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft* 52 (1900): 395–402.

²⁵ Ferenc Nopcsa, “Zur Geologie der Gegend zwischen Gyulafehérvár, Déva, Ruszkabánya und der rumänischen Landesgrenze,” *Mittheilungen aus dem Jahrbuche der Königlich Ungarischen Geologischen Anstalt*, XIV, fascicula 4 (1905): 91–279; vezi, și, Ferenc Nopcsa, “Adatok a Zsilvölgy geológiájához,” *Bányászati és Kohászati Lapok*. XXXVI, vol. II, nr. 23 (1903): 750–753.

²⁶ Ferdinand Pax, “Die Tertiärflora des Zsilthales,” *Engler’s Botanische Jahrbücher* XL (1908): 49–84.

²⁷ Bors, *Raport de sinteză*, 23.

²⁸ Gh. Macovei, *Basenul terțiar de la Bahna (județul Mehedinți)* (București: Institutul de Arte grafice “Carol Göbl” succesor Ion Șt. Rasidescu, 1910), 57–164.

²⁹ Sabba Ștefănescu, *Étude sur les terrains tertiaires de Roumanie. Contributions à l’étude stratigraphique* (Lille: Le Bigot, 1897).

³⁰ L. Mrazec, “Sur les schistes cristallins des Carpathes méridionales [versant roumain],” *Compte Rendu de la IXe Session du Congrès Géologique International, Vienne, 1903*, Deuxième fascicule (Wien: Imprimerie Hollinek Frères, 1904), 630–648.

³¹ Macovei, *Basenul terțiar*, 57–164.

³² G. Murgoci, “The Geological Synthesis of the South Carpathians,” *Compte Rendu de la XIe Session du Congrès Géologique International (Stockholm 1910)*, Deuxième fascicule (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1912), 871–881.

³³ Ion Popescu Voitești, “Le bassin de Petroșani dans le cadre géologique des dépressions carpathiques internes,” *Buletinul Societății Române de Geologie*, I, (1930) (București: Cartea Românească, 1932): 57–70.

³⁴ I. Simionescu, “Asupra unui Anthracoterium de la Petroșani/Über Anthracotherienreste von Petroșani (Rumänien),” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Științifice*, seria III, tom X, 1934–1935 (București: Imprimeria Națională, 1934/1935): 145–158.

(1930, 1937)³⁵, Gh. Manolescu (1937)³⁶, N. Gherasi (1937)³⁷ etc., în care se prezintă o serie de date noi, referitoare, pe de o parte la stratigrafia și vârsta depozitelor sedimentare ale bazinului Văii Jiului, iar pe de altă parte la petrografia și structura cristalinului în care se încadrează acestea.³⁸ Astfel, Ion Popescu Voitești prezintă legătura paleogeografică dintre bazinul Văii Jiului și bazinul Hațeg și explică, totodată, mecanismul formării stratelor de cărbune din bazinul Văii Jiului; Ion Simionescu, ocupându-se de determinarea unui maxilar de *Antracotherium*, găsit în orizontul productiv de la Lupeni, îl consideră ca aparținând la *Antracotherium illyricum* Teller, și după vârsta celorlalte fosile de *Antracotherium* descoperite în Transilvania, înclină ca, stratigrafic, să-l dateze în oligocenul superior³⁹, iar Gh. Macovei prezintă unele considerații cu privire la legăturile paleogeografice ale bazinului Văii Jiului și vârsta depozitelor lui, afirmând că, “în prima jumătate a miocenului și, mai precis, odată cu începutul burdigalianului, marea năvălește din direcțiunea vestică în interiorul platoului Mehedinți, de-a lungul unei crăpături longitudinale propriu-zise sau de-a lungul unui sinclinal..., canal care ține de la Dunăre până departe în nordul platoului Mehedinți... Acest canal marin se întindea departe spre nord, în valea superioară a Jiului, la Petroșani. Aici însă, din cauza îndepărtății comunicări cu largul mării, și din cauza debitului de apă dulce, pe care îl aduceau râurile, nu mai întâlnim acel regim curat marin, ci unul lacustru. Și din îngrămădirea unei mari cantități de resturi vegetale în fundul acestui golf, s-au născut bogatele zăcăminte de lignit exploatate și acum”.⁴⁰

Importantă este și opinia geografului francez Emmanuel de Martonne care, cercetând în anii 1898–1899 cea mai mare parte a Văii Jiului, bazinul Petroșani și bazinul Hațeg, trage concluzii privind evoluția tectonică și morfologică a Văii și a modului ei de formare; el considera că actualul curs al Jiului s-a stabilit definitiv, la sfârșitul terțiarului, sub influența a două fenomene: înălțarea bazinului Petroșani și formarea pe versantul sudic al Carpaților a unor depresiuni asemănătoare celor de pe versantul nordic.⁴¹ De remarcat că, un punct de vedere asemănător, scos în evidență de către prof.

³⁵ G. Paliuc, “Date geologice asupra munților Parâng,” *Buletinul Societății studenților în științele naturale din București* I (1930): 57–60; G. Paliuc, “Recherches géologiques dans les Monts du Parâng,” *Comptes rendus des séances de l’Institut Géologique de Roumanie*, XXI (1937): 98–103; G. Paliuc, “Étude géologique et pétrographique du massif du Parâng et des Munții Cimpiei (Carpathes méridionales),” *Anuarul Institutului Geologic al României*, XVIII (1937): 173–279.

³⁶ G. Manolescu, “Studiul geologic și petrografic al regiunii Văii Jiului,” *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice*, seria III, tom XII, 1935–1937 (București: Imprimeria Națională, 1937), 117–150; G. Manolescu, “Étude géologique et pétrographique dans les Munții Vulcan (Carpathes méridionales, Roumanie),” *Anuarul Institutului Geologic al României* XVIII (1937): 79–172; G. Manolescu, “L’âge des calcaires du versant méridionale des Munții Vulcan,” *Buletinul Societății Române de Geologie*, IV (București: “Cartea Românească”, 1939), 53–56.

³⁷ N. Gherasi, “Étude pétrographique et géologique dans les monts Godeanu et Țarcu (Carpathes méridionales),” *Anuarul Institutului Geologic al României* XVIII (1937): 1–78.

³⁸ Bors, *Raport de sinteză*, 23.

³⁹ Ibid., 24.

⁴⁰ Macovei, *Basenul terțiar*, 119.

⁴¹ Emm. de Martonne, “Sur l’histoire de la Vallée du Jiu (Karpates meridionales),” *Comptes Rendus des Séances de l’Académie des Sciences*, CXXIX (4 decembre 1899): 978–980, reproduit și în, *Buletinul*

Ludovic Mrazec, este întâlnit și într-o lucrare dedicată tectonicii regiunii cuprinsă între Dunăre și Olt a Alpilor Transilvăneni, publicată de către geologul maghiar Inkey Béla în anul 1891; el considera că, Valea Jiului este rezultatul eroziunii progresive a versantului sudic al Carpaților, proces determinat de existența torentelor.⁴²

După al doilea război mondial despre geologia bazinului Văii Jiului apar noi lucrări datorate geologilor Gheorghe Voicu (1951)⁴³, Grigore Răileanu (1954), C. Eufrosin (1951), Vasile Mutihac (1953), Lazăr Pavelescu (1958)⁴⁴, I. Pătruț (1958), Ion Drăghindă (1956) etc.; aceste cercetări aduc importante contribuții la rezolvarea problemelor de stratigrafie și tectonică din cuprinsul bazinului.⁴⁵ Astfel, Gheorghe Voicu, menționează, pentru prima dată, prezența în alcătuirea bazinului, a unui orizont productiv superior orizontului superior grezos conglomeratic, sub numele de orizontul marno-argilos superior = orizontul marno-argilos de Sălătruc, atribuit de Grigore Răileanu, pe baza faunei existente, vârstei burdigaliene.⁴⁶ Gh. Voicu menționează, de asemenea, prezența orizontului productiv în perimetrul Dealu Babii, Merișor, Crivadia, ultimele două zone considerându-le în bazinul Hațegului.⁴⁷

Multe dintre aceste cercetări, așa cum am amintit în cazul unora dintre cei menționați, au urmărit sau au dus la concluzii privind stratigrafia și evoluția paleogeografică a bazinului Petroșani, caracterizat ca un bazin de sedimentare intramontan, și pe baza unor studii paleontologice, cu finalitate, în special, pentru corelarea stratelor de cărbuni existente în bazin. Să amintim, în acest cadru, lucrările paleontologilor Răzvan Givulescu⁴⁸, Victor Moisesescu, Eugenia Mărgărit, Maria Chivu, Valentina Dragu⁴⁹ etc.

Societății Române de Geografie, tom. XX, fasc. IV (București, 1899): 87–90. Vezi și Emm. de Martonne, *Asupra evoluției Văii Jiului (Carpații Meridionali)* în, *Lucrări geografice despre România* (sub îngrijirea V. Tufescu, Gh. Niculescu, S. Dragomirescu) (București: Editura Academiei, 1985).

⁴² L. Mrazec, *Contributions de l'histoire de la Vallée du Jiu* (București: Imprimeria Statului, 1899), 1; vezi și, Béla Inkey, "Az erdélyi havasok az Olt szorostól a Vaskapuig, geotektonikai vázlat," *Értekezések a természettudományok köréből* XIX, nr. 1 (1889): 1–30.

⁴³ Gheorghe Voicu, "Cercetări geologice și micropaleontologice în bazinele Bahna și Petroșani," *Dări de seamă ale Comitetului Geologic XXXVIII, 1950–1951* (București: 1954): 229–251.

⁴⁴ Lazăr Pavelescu, "Étude géologique et pétrographique de la région centrale et de sud-est des Monts Retezat," *Annuaire du Comité Géologique XXIV-XXV (Résumés)* (Bucarest: 1958): 242–273.

⁴⁵ Borș, *Raport de sinteză*, 24.

⁴⁶ Grigore Răileanu, "Burdigalianul de pe Pârâul Sălătruc și considerațiuni generale asupra bazinului Petroșani," *Revista Universității C.I. Parhon și a Politehnicii București. Seria științele Naturii* 6–7 (1954): 263–269; Gr. Răileanu, V. Negulescu, "Studiul comparativ al faunei burdigaliene din Bazinul Transilvaniei și Bazinul Petroșani," *Anuarul Comitetului Geologic XXXIV*, partea I-a (1964): 159–193.

⁴⁷ Borș, *Raport de sinteză*, 24.

⁴⁸ Răzvan Givulescu, "Die fossile Flora der "Valea Jiului" ("Schiltal") (Baz. Hunedoara, Rumänien)," *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie. Monatshefte* 4 (1964): 198–204; R. Givulescu, "Câteva observații privind modul de formare a cărbunilor din Valea Jiului," *Studii și Cercetări de Geologie, Geofizică, Geografie. Seria Geologie* 19 (1974): 145–153; R. Givulescu, *Flora oligocenă superioară din Bazinul Petroșani (Flora fosilă a bazinului Văii Jiului)* (Cluj-Napoca: Editura Casa Cărții de Știință, 1996).

⁴⁹ Victor Moisesescu, Maria Chivu, Valentina Dragu, Eugenia Mărgărit, "Studiul faunei de moluște egeriene din bazinul Petroșani," *Institut de Géologie et de Géophysique Bucarest. Mémoires* XXIX (1979): 65–114.

În afară de cercetări geologice, paleontologice sau a analizelor de laborator, în cuprinsul bazinului Văii Jiului s-au executat și lucrări de explorare, în cea mai mare parte prin foraje. Cele mai vechi foraje – numărul lor, cunoscut astăzi, fiind de 30 – au fost făcute în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, în principal de către statul maghiar, majoritatea executate la Lonea, restul la Livezeni și Petroșani.⁵⁰ Am putea menționa forajul, de 729 m adâncime, executat la Livezeni între anii 1870–1877, prin care: între 0–325 m a fost interceptat orizontul superior în care există pe alocuri intercalații nesemnificative de cărbune; între 325–669 m a fost interceptat orizontul productiv cu 15 strate de cărbune: stratul principal, de la orizontul 631 având 14 m grosime⁵¹; între 672–729 m a fost interceptat orizontul bazal.⁵²

Aflăm, de asemenea, dintr-un document de arhivă, o apreciere de la începutul perioadei interbelice, bazată pe cercetările întreprinse până la primul război mondial, că stratul principal = stratul 3, putea să aibă o dezvoltare, în lungime, de 20 km.⁵³

Cea mai importantă activitate de explorare începe în Valea Jiului după anul 1949. De atunci, și până în anul 1964, s-au săpat cca. 525 găuri de sondă = 217.000 m foraj⁵⁴, iar până în anul 1983, s-au executat, pe o suprafață de 232 km², 565.000 m foraje, în 742 locații, în același timp cu realizarea unor lucrări miniere, studii și analize.⁵⁵

Ce concluzii se pot trage despre geologia Văii Jiului și, în subsidiar, despre perspectivele economice ale zonei?

În alcătuirea stratigrafică a bazinului se deosebesc trei mari unități:

a. domeniul Danubian sau Autohton și cuvertura sa sedimentară;

b. domeniul Getic și cuvertura sa sedimentară;

c. complexul sedimentar propriu-zis al bazinului Văii Jiului.⁵⁶ Acesta se împarte, la rândul său, în trei grupe de strate:

1. grupa stratelor din culcuș – cca. 100 m grosime – formate din gresii și conglomerate roșii;

2. grupa stratelor productive – cca. 300 m grosime – formate din argile, gresii, marne, cărbune și sisturi bituminoase;

3. grupa stratelor din acoperiș – cca. 250–300 m grosime – formate din gresii și argile.⁵⁷

Complexul sedimentar propriu-zis este alcătuit din depozite ce aparțin cretacului,

⁵⁰ Borș, *Raport de sinteză*, 25.

⁵¹ Téglás, *Hunyadvármegyei kalauz*, 206.

⁵² Andreics, Blascheck, A *Salgótarjáni Kőszénbánya részv-társ. zsilvölgyi bányáinak monográfiája*, 7–12; vezi, textul în limba română în, Mircea Baron, Eduard Wersanski, Iosif Andraș (volum îngrijit de), *Valea Jiului la începutul secolului XX/Zsil Völgye a XX. század elején* (Petroșani: Editura Universitas, 2013), 156–160.

⁵³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Hunedoara (în continuare, SJANHD), *Fond Societatea "Petroșani", Direcțiunea Minelor (D. M.) Confidențiale*, dos. 1/1919, f. 67–68.

⁵⁴ Borș, *Raport de sinteză*, 25.

⁵⁵ Bujor Almășan, *Zăcămintele minerale. Exploatare, Valorificare* (București: Editura Tehnică, 1989), 157.

⁵⁶ Almășan, *Exploatarea zăcămintelor minerale din România*, vol. I, 72.

⁵⁷ "Expunere sumară a rezervelor de cărbuni", document redactat la 13 noiembrie 1946 de către

oligocenului, miocenului, cuaternarului. Orizonturile cele mai importante din punct de vedere economic sunt orizontul productiv inferior marno-argilos, în primul rând, și orizontul marno-argilos de Sălătruc, în al doilea rând, care conțin aproape totalitatea stratelor de cărbune cu grosimi exploatabile din cuprinsul bazinului Văii Jiului.⁵⁸ În afara bazinului principal, la o distanță de 7 km de localitatea Vulcan se găsește, în zona satului Dealu Babii, o insulă de sedimentar cu o suprafață de 1,3 km².

Cărbunele din cuprinsul bazinului, indiferent că se află în orizontul productiv inferior marno-argilos, în orizontul marno-argilos de Sălătruc sau în bazinetul Dealu Babii, este autohton și s-a format într-un mediu mlăștinis mixt, lacustru și paralic, sau continental și masiv, sub influența unui regim tipic de subsidență.⁵⁹

Este de spus că, formarea stratelor de cărbune se produce:

- în perioada chattiană a oligocenului, când clima caldă și umedă a favorizat existența unei vegetații bogate, permițând formarea succesivă a turbăriilor, cu grosimi și suprafețe de dezvoltare diferite;

- în perioada aquitaniană a miocenului când, datorită climei calde și uscate, intercalațiile cărbunoase care se formează nu au o dezvoltare semnificativă în suprafață și grosime;

- în perioada burdigaliană a miocenului când, într-un climat cald și umed, este favorizată dezvoltarea vegetației și, implicit, formarea unor strate de cărbune.⁶⁰

Tectonica din interiorul bazinului se caracterizează printr-un stil dominat de falii transversale și mai puțin de falii longitudinale.

Ca urmare a nenumăratelor schimbări ale condițiilor de sedimentare, a evoluției tectonice a sedimentului purtător de cărbune, s-a ajuns la crearea unor condiții geologice și de zăcământ specifice Văii Jiului. Sunt de reținut, în principal:

1. *numărul mare al stratelor de cărbune*. Geologul Nicolae Oncescu explică formarea succesivă a stratelor de cărbune: “O comunicare largă cu marea deschisă nu a avut loc nici în acest bazin și nici în cele ale Bahnei și Hațegului, decât odată cu începerea orizontului mijlociu purtător de cărbuni. Prin pătrunderea mării în bazinul Petroșanilor, clima a devenit mai umedă și mai dulce, ceea ce a permis dezvoltarea unei vegetații abundente. Alternanța frecventă de strate marine, formate din gresii și marne cu strate lagunare propriu-zise, reprezentate prin roci bituminoase și cu depozite de apă dulce, reprezentate prin cărbuni, ne permit să deosebim numeroase cicluri de sedimentare, datorită unor mișcări eustatice ale bazinului. Într-un astfel de ciclu s-au format la început depozite marine, uneori conglomeratice, apoi depozite lagunare cu șisturi bituminoase, ciclul încheindu-se cu o fază de apă dulce, în timpul căreia s-a stabilit în bazin o turbărie din care a ieșit un strat de cărbune. Dacă luăm în considerare cele 25 de strate de cărbune care se întâlnesc în seria productivă, suntem îndreptățiți să

Cercul regional Valea Jiului al Asociației Generale a Inginerilor din România (A.G.I.R.), în SJANHD, *Fond Societatea “Petroșani, D.M.. Serviciul Tehnic*, dos. 15/1946, f. 1.

⁵⁸ Borș, *Raport de sinteză*, 106. O privire sintetică a structurii geologice a “Bazinului Petroșani” la Nicolae Oncescu, *Geologia României*, ediția a III-a (București: Editura Tehnică, 1965), 364–368.

⁵⁹ Borș, *Raport de sinteză*, 109.

⁶⁰ Almășan, *Exploatarea zăcămintelor minerale din România*, vol. I, 77.

admitem tot atâtea cicluri de sedimentare cu scoborâri și staționări ritmice... Prin jocul blocurilor care limitează bazinul și sub presiunea acestor blocuri, stratele respective au fost încrețite, în același timp făcându-se și incarbonizarea materialului vegetal, datorită aceleași presiuni tectonice și temperaturii aferente. Probă că, presiunile au jucat un rol important în procesul de incarbonizare, se poate deduce nu numai din faptul că stratele inferioare de cărbuni arată un stadiu de incarbonizare mai accentuat, dar și în faptul că în același strat se constată o înnobilare a cărbunelui în sens lateral. În adevăr, cărbunii din același strat sunt de calitate din ce în ce mai bune cu cât ne deplasăm de la răsărit la apus, unde, după cum rezultă din tectonica bazinului, presiunile laterale s-au exercitat cu o intensitate mai mare.”⁶¹

Nu există o părere unanim acceptată privind numărul stratelor de cărbune întâlnite în orizontul productiv.

Dacă Nicolae Oncescu vorbește de 25 de strate de cărbune, inginerii Gh. Giuclea, Gh. Mihuț, Păci Ernest, Roman Petru susțin, în anul 1968, că “în formațiunea productivă de vârstă oligocenă au fost identificate 20 strate de cărbuni, numerotate de jos în sus de la 0 la 19. Dintre acestea, o parte sunt foarte subțiri și ca atare neexploatabile, altele se exploatează numai sporadic. Cea mai mare parte din producția bazinului se realizează din stratele nr. 3, 4, 5, 8/9, 13, 15 și 18... Grosimea totală a formațiunii productive variază între 280 și 450 m, stratele de cărbune succedându-se, în medie, din 20 în 20 m.”⁶²

Pe de altă parte, prof. univ. dr. docent ing. Bujor Almășan, cel mai longeviv ministru român al industriei miniere (21 martie 1961–27 ianuarie 1977) spune că, din totalul de cca. 21 de strate de cărbune existente, în cazul cel mai bun, în orizontul marno-argilos = *orizontul productiv* – 21 de strate la est de Mina Lupeni, dezvoltate pe o grosime de 330 m, reprezentând 6,5% din sedimentul etajului chattian, și 16 strate la vest de Mina Lupeni, dezvoltate pe o grosime de 270 m, reprezentând 4,5 % din sediment – au grosimi exploatabile și constituie obiective de exploatare doar stratele 3, 4, 5, 7, 8/9, 12, 13, 14, 15 și 17/18. În orizontul marno-argilos de Sălătruc sunt cca. 12 strate cu dezvoltare lenticulară, iar dintre acestea doar 4–5 strate sunt mai importante și pot constitui obiective de exploatare.”⁶³

Despre existența a 22 de strate de cărbune, numerotate de la 0 la 21 – dar se consideră că, prezintă importanță economică stratele: 3, 4, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 17, 18 – decelate în urma lucrărilor geologice de prospecțiune, a celor de explorare și exploatare efectuate în bazin, se vorbește în, *Geologia zăcămintelor de cărbuni*, volumul 2: “Zăcămine din România”, apărută în anul 1987.”⁶⁴

⁶¹ Nicolae Oncescu, “Geologia R.P.R.” în prof. ing. M. Stamatiu, coord., *Manualul inginerului de mine*, vol. I, secțiunea IV (București: Editura Tehnică, 1951) 96–97.

⁶² Gh. Giuclea, Gh. Mihuț, Păci Ernest, Roman Petru, *Centenarul exploatării industriale a cărbunelui în bazinul carbonifer Valea Jiului* (Petroșani: 1968), 8–9.

⁶³ Bors, *Raport de sinteză*, 109, nu introduce stratele 7 și 12, iar Almășan, *Exploatarea zăcămintelor minerale din România*, vol. I, 78, consideră că în depozitele burdigaliene ar fi nouă strate de cărbune.

⁶⁴ Iustinian Petrescu (coordonator) et alii, *Geologia zăcămintelor de cărbuni*, volumul 2: *Zăcămine din România* (București: Editura Tehnică, 1987), 84–92.

Ing. Eugen Visky de la Societatea “Petroșani”, afirmă la 20 septembrie 1930 că, “cărbonele aparține formației oligocenului superior și se găsește în etajul productiv, așa numit, etajul mijlociu, și se intercalează cu bancurile de argilă, gresie și calcarul bituminos al acestui etaj. Grosimea totală a acestui etaj este între 200–300 m. În Valea Jiului cunoaștem 25 de strate, cu o grosime de la 5 cm până la 60 m. Din aceste strate, pentru exploatare însă nu sunt rentabile mai mult ca maximum 12”⁶⁵

Acest punct de vedere este reluat de geologii Grigore Răileanu, Nicolae Grigoraș, Nicolae Oncescu, Terențiu Plisca, în anul 1963. Aceștia analizează, privind retrospectiv, cele 25 de strate, și în contextul în care, în acel moment, erau în exploatare sau au fost exploatare, doar câmpurile miniere: Lonea, Petrila, Dâlja, Aninoasa, Vulcan, Lupeni, Uricani, Sălătruc, urmând ca, treptat, să se deschidă câmpurile miniere: Livezeni, Paroșeni, Bărbăteni, Hobiceni-Câmpu lui Neag.⁶⁶

2. *gradul intens de tectonizare*, efect al evoluției tectonice a bazinului, și care s-a desfășurat într-un timp îndelungat. Acest lucru a determinat, pe lângă faliile principale, un întreg sistem de falii ulterioare, transversale, longitudinale și diagonale, cu extinderi și amplitudini variate. Acestea compartimentează întregul bazin în aproximativ 240 blocuri tectonice, cu forme, mărimi și orientări diferite.⁶⁷

Aceste caracteristici ale zăcămintului de cărbune din Valea Jiului vor crea, pe măsura extensiei pe verticală și orizontală a minelor, mari dificultăți în exploatare, o parte a cauzelor fiind sintetizate într-un studiu elaborat, probabil, în anul 1926. Sunt enumerați printre factorii perturbatori: *a. Grizu* = amestec natural gazos, inflamabil și explozibil, în care predomină metanul, și care se degajă în timpul lucrărilor miniere; *b. Presiunea* formidabilă, care se datorează faptului că, formațiunile sterile din acoperișul și din patul stratelor sunt formate exclusiv din roci argiloase și mărmose, care fiind influențate de apă își măresc volumul, cauzând presiuni în toate galeriile; numai rareori sunt intercalate bancuri de gresie, care să nu prezinte decât o presiune mai redusă. *c. Autoinflamabilitatea*, este o caracteristică, mai ales, a cărbunelui din stratele 4 și 5; *d. Dezavantajele situației tectonice*. Este evidentă marea înclinare a stratelor și neregularitatea stratelor din acoperiș.

1.2. Caracteristicile cărbunelui

Cărbunii sunt roci sedimentare combustibile care s-au format din biomasă vegetală, supusă unor transformări determinate de factori geologici, biologici și fizico-chimici. Procesul de transformare s-a produs lent, în absența oxigenului, la presiuni și temperaturi ridicate, în funcție de adâncimea la care s-au aflat acumulările vegetale.

România beneficiază de existența acestei resurse și pe care o găsim prezentă în cea mai mare parte a regiunilor⁶⁸, o resursă care s-a dovedit absolut indispensabilă pentru demarajul revoluției industriale și accelerarea procesului de modernizare a lumii.

⁶⁵ SJANH, *Fond Societatea “Petroșani”*. D. M. Serviciul Tehnic, dos. 81/1930, f. 2.

⁶⁶ Grigore Răileanu, Nicolae Grigoraș, Nicolae Oncescu, Terențiu Plisca, *Geologia zăcămintelor de cărbuni, cu privire specială asupra teritoriului R.P.R.* (București: Editura Tehnică, 1963), 194–196.

⁶⁷ Almășan, *Zăcămintele minerale*, 158.

⁶⁸ Vezi cuprinzătoarea lucrare, Petrescu et alii, *Geologia zăcămintelor de cărbuni*, volumul 2: *Zăcămintele*

În 1925, dr. Ștefan Chicoș, directorul general al Studiilor și legiferării economice în Ministerul Industriei și Comerțului, realizează, plecând de la clasificarea tipurilor de cărbune, un inventar al zonelor de zăcămint și al exploatărilor miniere în funcțiune⁶⁹, introducând zăcămintul de cărbune din Valea Jiului în categoria cărbunelui brun, având o putere calorică între 6.500–7.000 kcal/kg, și cu calități care îl clasifica imediat după huilă.

În compoziția chimică a cărbunilor predomină carbonul (55–96%), urmat de oxigen (25–40%), hidrogen (1–6%), azot (< 2%), sulf, fosfor etc. Carbonul este elementul cel mai important, pentru că, prin ardere, el se combină cu oxigenul – care micșorează capacitatea calorică a cărbunilor – formând CO₂, proces însoțit de eliberarea de căldură; capacitatea calorică a carbonului este de 8.140 kcal/kg, iar calitatea cărbunilor depinde de cantitatea de carbon conținut, care se calculează în raport de masa organică.

După natura materialului vegetal, cărbunii se împart în trei grupe: *a.* cărbuni humici; *b.* cărbuni liptobioliți; *c.* cărbuni sapropelici.

Cărbunii humici au cea mai largă răspândire, s-au format prin transformarea unor mari acumulări de plante ale pădurilor din zonele mlăștinoase din carbonifer și alte ere geologice și, în funcție de gradul de carbonificare există: *a.* cărbuni superiori: antracit și huilă; *b.* cărbuni inferiori: cărbune brun, lignit și turbă.⁷⁰

Pe baza analizei petrografice și a caracteristicilor fizico-chimice și industriale a cărbunelui din Valea Jiului, specialiștii au ajuns astăzi la concluzia că avem de a face cu cărbune brun și huilă, criteriul de separare reprezentându-l puterea calorică la limita de 5.700 kcal/kg.

Huilele sunt grupate, pe baza însușirilor și potrivit destinației, în huile cocsificabile și huile energetice.

Huila cocsificabilă se găsește în partea central-vestică a Văii Jiului, în perimetrele Câmpu lui Neag, Valea de Brazi, Uricani, Bărbăteni, Lupeni, Paroșeni, Vulcan, și prezintă însușiri de cocsificare de la foarte slabe la excesive, iar însușiri de aglutinare de la slab spre puternic: media pe bazin este mediocră. Cărbunele cu însușiri energetice: huile energetice și cărbune brun, se găsește în estul Văii Jiului: Aninoasa, Iscroni, Livezeni, Dâlja, Petrila, Lonea-Râșcoala, Sălătruc.⁷¹

Caracteristicile diferite ale masei cărbunoase se explică atât prin condițiile de sedimentare și evoluție tectonică, cât și datorită compoziției lor petrografice: vitritul cocsifică foarte bine și aglutinează foarte puternic, claritul cocsifică mai slab, iar fuzitul

din România, în care sunt descrise toate zăcămintele de cărbuni: antracit; huilă; cărbune brun; lignit; turbă, cunoscute din România: istoricul cercetărilor geologice; succesiunea stratigrafică a depozitelor; caracteristicile petrografice, fizico-chimice, tehnologice și geneza cărbunilor, ca și perimetre sau câmpuri de perspectivă.

⁶⁹ Ștefan Chicoș, “Bogățiile miniere ale României,” în *Indicatorul minier al României pe anul 1925* (București: Editura ing. I. Lupașcu, 1925), XXIV–XXVIII.

⁷⁰ Sigismund Duma, *Resursele crustale mondiale* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 56–58.

⁷¹ Almășan, *Zăcămintele minerale*, 80–83.

influențează negativ cocsificarea.⁷² În același timp, în zăcămintul de cărbune, cât și în rocile înconjurătoare, se produce o puternică acumulare de gaz metan și se constată că degajarea acestuia este în proporție de 10–15 m³/to de cărbune, creând probleme în săparea lucrărilor miniere, în exploatare și, implicit, din punct de vedere al securității muncii.⁷³ Așa cum am mai arătat, autoaprinderea este o altă caracteristică a cărbunelui din Valea Jiului și este determinată de conținutul în componenți petrografici și minerali: vitritul cu o mare capacitate de absorbție a oxigenului și viteza mare de oxidare, care generează creșterea temperaturii și apariția focurilor subterane; pirita, care stimulează procesul de oxidare. Intercalației de cărbune din acoperișul stratului 5, numită de localnici “paprica”, îi este caracteristic, de asemenea, acest fenomen.⁷⁴

Până a se obține un asemenea punct de vedere discuțiile au fost intense și ele reflectă nivelul de cunoaștere la care s-a ajuns în fiecare etapă, nedumeririle și incertitudinile ce apar mai ales între vârsta relativ tânără a cărbunelui din Valea Jiului și calitățile lui fizico-chimice care îl situează alături de cărbunele de vârstă mai veche.

Una dintre primele analize ale cărbunelui din Valea Jiului este făcută în anul 1847 în laboratorul din Oravița al Societății austriece de căi ferate⁷⁵, analiză care indică următoarele date pentru cărbunele blocuri:

Tabel nr. 1

Umiditate	Substanțe volatile	Cocs	Cenușă (în cocs)	Calorii după Berthiér
3,60 %	33,10 %	63,30 %	8,90 %	5.874 kcal/kg

Thaddäus Weiss este cel care arată pentru prima dată, în anul 1850, că acest cărbune de Valea Jiului “este o huilă veritabilă, este foarte curat, lipsit de pirită, compact, are

⁷² Pentru înțelegerea procesului, vezi, I.D. Mateescu, “La pétrographie du charbon et ses applications pratiques”, în *Extrait des “Annales des Mines de Roumanie”* (1933): 1–35. Pentru Valea Jiului: Ion Mateescu, “Étude pétrographique des charbons du bassin de la Vallée du Jiu, avec aperçu spécial sur les charbons de la région Uricani-Cîmpul lui Neag (Bassin de Petroșani)”, *Annales du Comité Géologique* XXIX-XXX (résumés) (1960): 39–55; Ibid., “Studiul petrografic al cărbunilor de la Lupeni”, *Anuarul Comitetului Geologic* XXXIV, partea a II-a (1964): 248–294.

⁷³ Prima explozie de gaz metan și praf de cărbune în Valea Jiului, cunoscută nouă, s-a produs în noaptea de 10 decembrie 1872 la Mina Deák, în urma căreia, pe stratul 3 a izbucnit un foc care a făcut ca mina să devină impracticabilă, iar partea superioară a puțului și casa mașinii de extracție vor arde (János Kantner, “A zsilvölgyi m. kir. kincstári szénbányászat”, *Bányászati és Kohászati Lapok* XXXVI, vol. II, nr. 16 (1903): 248). A fost un accident, care se pare că nu a produs și victime umane, dar care inaugurează, din nefericire, un șir impresionant de asemenea accidente, soldate în marea lor majoritate cu pierderi umane semnificative. Un inventar al exploziilor de gaz metan produse în Valea Jiului între anii 1912–1943 realizat de către ing. Gheorghe P. Bogdan, șeful Inspectoratului IV Minier Petroșani, dă, pentru o perioadă de 32 de ani, 17 explozii, soldate cu 243 de morți, exploziile cu cele mai multe victime fiind la Mina Ștefan/Lupeni: 59 de morți în anul 1917; Mina Carolina/Lupeni: 82 de morți (1922); Mina Lupeni: 50 de morți (1940); Mina Petrila: 18 morți (1943), în, *Avântul XVI*, nr. 23–24 (1943): 6.

⁷⁴ Almășan, *Zăcămintele minerale*, 158.

⁷⁵ Ilie Barbu, “Contribuții la istoricul cunoașterii cărbunilor din țara noastră”, *Revista Minelor* VI, nr. 3 (1955): 102.

culoare neagră închisă cu luciu smolos”, iar randamentul în cocs atinge 60 % în greutate, în gaz de iluminat 250% în volume, iar raportul puterii calorifice față de cea a fagului este de 19:10.⁷⁶

În anul 1869, geologii, dr. Hofmann Károly, care studiasse încă din anul 1867 zăcămintul de cărbune din Valea Jiului la cererea Societății Maghiare de Geologie, și Winkler Benő sunt trimiși în Valea Jiului de către Ministerul Industriei și Comerțului al Ungariei, pentru a face prospecțiuni geologice. Studiind cărbunele de Valea Jiului, cei doi specialiști arătau că, din punct de vedere al vârstei, acesta intră în rândul cărbunelui brun, dar, în funcție de alte însușiri, se situează total în rândul cărbunelui negru superior = huilă. Are o densitate mare, clivaj concoidal, se aprinde ușor și în timpul arderii degajă un miros de bitum. Are o putere calorică, determinată de Hauer K. în laboratoarele Institutului Geologic din Viena de 5.302–5.582 unități termice și capacitate de cocsificare, având, considerau cercetătorii, puține elemente dăunătoare și în cantități mici, cum ar fi sulful. Cei doi geologi arătau că s-au făcut experiențe, inclusiv în anul 1869, în cuptoare de cocs experimentale, producându-se cocs de bună calitate, compatibil pentru metalurgie. Faptul acesta era foarte important, în condițiile în care, la Hunedoara, se putea prelucra minereul de fier, cu cocs obținut din cărbunele de Valea Jiului, determinând o dezvoltare a uzinelor de la Hunedoara și Călan. Se mai arăta că zăcămintul de cărbune din Valea Jiului nu a fost scos în evidență până acum datorită izolării zonei, dar că această problemă se va rezolva prin construirea căii ferate Simeria-Petroșani⁷⁷, care va fi dată în folosință la 18 august 1870.

În anul 1876, din însărcinarea autorităților maghiare, Wartha Wincze a examinat cărbunele de Petroșani pentru a stabili posibilitatea fabricării cocsului și gazului de iluminat. Wartha Wincze constata că dintr-o șarjă de cărbune blocuri s-au obținut 478 picioare cubice de gaz și 57 pfunzi de cocs; cărbunele dădea un cocs de calitate mijlocie și era cocsificabil numai în bucăți mari.⁷⁸

În anul 1886 Hofmann Rafael (1824–1895), în urma analizelor făcute cu cărbune de Lupeni ajunge la concluzia că acesta aparține grupei huilelor cu flacără lungă slab aglutinante, și are un conținut mai mare în carbon și mai mic în oxigen, comparativ cu cărbunele din estul Văii Jiului.

Concluziile sale coincid într-o mare măsură cu cele dintr-un material elaborat sub egida Ministerului de Finanțe maghiar în anul 1870, în care se conchidea că în Valea Jiului cărbunele este o huilă veritabilă.⁷⁹

Se remarcă, plecând de la constatarea că în Valea Jiului se găsește huilă, un interes deosebit în privința capacității acestui cărbune de a cocsifica. Am văzut că, deja, analiza xygenl 1847 a laboratorului din Oravița căuta să stabilească cât cocs dă acest cărbune, dar sun făcute și alte analize între anii 1850–1906.⁸⁰

Hofmann Rafael va fi printre întreprinzătorii cei mai preocupați de capacitatea

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Winkler, “A Zsilvölgyi köszenmedenczeröl,” 54–55.

⁷⁸ Barbu, “Contribuții la istoricul cunoașterii cărbunilor din țara noastră,” 103.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid, 104.

de cocsificare a cărbunelui de Valea Jiului.⁸¹ El arăta că, încă în anul 1853 a văzut personal la Uricani o cocsificare făcută în bocșe și că aceste încercări au dat bune rezultate, cărbunele obținut fiind dus la Cugir și Rusca Montană. Această calitate a cărbunelui din vestul Văii Jiului a reprezentat de altfel unul din argumentele cele mai importante în conținutul memoriului ce încerca să justifice necesitatea construirii căii ferate Simeria-Petroșani. După deschiderea exploaărilor din zona Lupeni s-au făcut încercări de cocsificare, cu cărbune de aici, la Witkowitze (Polonia) și Ostrawa (Cehia), în anul 1884, la Witkowitze și Reșița, în anii 1885–1886, apoi la Dortmund (Germania), Gleiwitz (Polonia), Ales (Franța), Uzinele de Gaz din Budapesta etc., experiențe care au dat un randament în cocs între 61–65% și 49–72,7%, cu un procent de cenușă cuprins între 8–9% și 12,7–13,3%. Concluziile rezultate după aceste încercări au fost că cele mai bune rezultate s-au obținut în cuptoarele strâmte de la Witkowitze (400 mm lățime) și “cocsul bucăți obținut din cărbuni bruți și mărunți spălați din Mina Lupeni este acceptabil pentru utilizări metalurgice generale.”

Hofmann Rafael mai trage o concluzie, valabilă, în mare parte, până astăzi, și anume aceea că, “cărbunele care se aglutinează mai bine se întinde de la Maczesd-Paroșeni până la capătul vestic al bazinului.”⁸² Pe baza acestor constatări s-a construit și a funcționat la Lupeni, între anii 1900–1925, o instalație de cocsificare.⁸³

S-au făcut, de asemenea, încercări de brichetare a acestor cărbuni, obținându-se brichete de bună calitate și rezistență aproape cu toate mijloacele de aglomerare întrebuințate. Cu un adaus de 4 % smoală și la o presiune de 150–200 atm s-au fabricat brichete bune, cu suprafață lucie și netedă, ușor de aprins, rezistente la spargere și producând o flacără uniformă, durabile timp de ani întregi și care nu lăsau după ardere nici o zgură, ci numai o cenușă asemănătoare celei de lemn.⁸⁴

În perioada interbelică sunt efectuate noi cercetări privind clasificarea cărbunelui din Valea Jiului. În anul 1920, C. Hoiescu, prezentând rezultatele analizelor făcute cu cărbune de Petroșani, de către dr. Szilágyi Gyula, și cu cărbune de Lupeni, de către dr. A. Grittner, ajunge la concluzia că, după calitățile menționate, acești cărbuni s-ar asemana cu cărbunele de piatră = huilă; judecând însă după condițiile geologice și după urma brună ce o lasă pe o placă de porțelan, acest cărbune este totuși un cărbune brun. Cărbunele de Lupeni prezenta calitățile cele mai apropiate de un cărbune de piatră și el putea fi cocsificat, însă cocsul obținut, din cauza conținutului de sulf, nu era propriu pentru folosirea în metalurgie.⁸⁵ Această ultimă concluzie este rezultatul activității desfășurate în Cocseria Lupeni și va determina atât oprirea activității acesteia, în anii

⁸¹ Rafael Hofmann, “A Zsilyi Kőszén Kokszolhatásáról,” *Bányászati és Kohászati Lapok* XIX (1886): nr. 5, 39–42; nr. 6, 47–49; nr. 7, 57–58.

⁸² Barbu, “Contribuții la istoricul cunoașterii cărbunilor din țara noastră,” 103–104.

⁸³ Clement Negruț, Ioan Poporogu, “Începuturile cocsificării cărbunelui în Valea Jiului,” *Sargetia* VII (1970): 163–168.

⁸⁴ C. Hoiescu, “Minele de cărbuni din Valea Jiului (Petroșani),” *Analele Minelor din România* III, nr. 2 (1920): 97–98.

⁸⁵ Ibid.

1924–1925⁸⁶, cât și căutările care se vor întreprinde în întreaga perioadă interbelică pentru obținerea unui cocs apt a fi utilizat în siderurgie, în cuptoarele înalte.

Apoi cărbunele din Valea Jiului este considerat fie în grupa ligniților⁸⁷, fie în cea a cărbunilor bruni.⁸⁸

Un pas important în stabilirea tipului de cărbune din această regiune, îl reprezintă studiile întreprinse de I.L. Blum.⁸⁹ Autorul pleacă de la ideea că, în analiza cărbunelui, pentru a-l clasifica natural și industrial, acesta trebuia studiat:

- a. din punct de vedere fizico-chimic
- b. din punct de vedere petrografic și paleobotanic.

Considerând că vârsta geologică nu este întotdeauna hotărâtoare – deoarece există cărbune fosil, geologic de vârsta ligniților, care totuși are caracteristicile huilei sau antracitului după gradul de incarbonizare a materialului genetic și, dimpotrivă, cărbune de vârsta geologică a huilelor și care nu este decât lignit – I.L. Blum ajungea la concluzia că elementele de definire precisă ale acestui material sunt însușirile fizico-chimice și petrografice, independent de stratul în care a fost găsit. Clasificarea geologică, atât de comodă, în lignit și cărbune brun, a zăcămintelor din Terțiar, în huilă a cărbunelui mai vechi ca Terțiarul și în turbă a cărbunelui mai nou ca Terțiarul, nu are o bază bine întemeiată atâta timp cât însușirile cărbunelui nu urmează și ele întotdeauna această clasificare. Autorul ia în analiză lignit de Pralea, Jidava-Pescăreasa, Comănești, ca și lignit superior – cărbune brun de Lupeni – și concluzionează că, deoarece cărbunele de Lupeni răspunde negativ la reacțiile de caracterizare a lignitului și, deoarece structura, aspectul, umiditatea, compoziția elementară, puterea calorifică, produsele de distilație, componenții chimici etc., sunt răspunsuri pozitive de caracterizare a huilelor, “se impune clasificarea cărbunelui de Lupeni, ca vârstă chimică, în categoria huilelor.”⁹⁰

În anul 1939, I. L. Blum și M. Marinescu prezintă concluziile desprinse în urma studierii a 24 eşantioane cu cărbune luate din minele, Piscu, Aninoasa, Petroșani Est și Petrila.⁹¹ Legând rezultatele și de concluziile anterioare⁹², autorii ajung la următoarele concluzii:

⁸⁶ SJANHD, *Fond Societatea Lupeni. Direcția Minelor*, dos. 21/1925–28, f. 260.

⁸⁷ N. Dănăilă, I. L. Blum, “Sur l'utilisation rationnelle de lignit roumain,” *Bulletin de chimie pure et appliquée* (București: 1926); Bela Hexner, “Bogățiile miniere ale Ardealului,” *Miniera* III, nr. 4 (1928): 761.

⁸⁸ Iosif Iancu, “Regiunea carboniferă din Valea Jiului,” *Miniera* II, nr. 9–10 (1927): 18; George Oct. Maxim, “Privire generală asupra zăcămintelor de cărbuni din România,” *Miniera* V, nr. 5 (1930): 1600; Arapu I., Mantea Șt., “Combustibili României în 1930,” *Miniera* VI, nr. 2 (1931): 1850; SJANHD, *Fond Societatea “Petroșani”. D.M. Serviciul Tehnic*, dos. 81/1930, f. 2–3.

⁸⁹ I. L. Blum, “Contribuțiuni la clasificarea cărbunilor românești,” *Analele Minelor din România* IX, nr. 11–12 (1927): 538–543.

⁹⁰ Ibid., “Clasificarea cărbunilor solizi,” *Buletinul I. R. E.* II, nr. 1 (1934): 89–109.

⁹¹ I. L. Blum și M. Marinescu, “Le bassin de charbons Petroșani-Valea Jiului. Etude chimico-tehnique, stade de métamorphose et classification,” *Analele Minelor din România* XXII (1939): nr. 9, 415–420; nr. 10, 470–472.

⁹² I. L. Blum, “Contributions à la classification des charbons roumains,” *Soc. Roum. des Sciences. Bulletin de chimie pure et appliquée* XXX, nos. 4–6 (1929); I. Blum, M. Marinescu, “Untersuchung des

1. bazinul Văii Jiului, deși terțiar, conține huilă;
2. zăcămintul de cărbune se descoperă geografic în fața unei metamorfoze din ce în ce mai avansate pe măsură ce înaintăm dinspre estul spre vestul bazinului și considerau că în prelungire, spre Câmpu lui Neag, procentul de incarbonizare va fi cel mai avansat;
3. cărbunele de Lupeni și Vulcan este, după proprietățile sale, huilă, prezentând două stadii diferite, întrucât regiunea Vulcan este mai puțin metamorfozată ca regiunea Lupeni;
4. cărbunele studiat prezintă caracteristicile cărbunelui brun, foarte bătrân, în minele Petrila și Petroșani Est și în faza intermediară, între cărbunele brun și huilă, la minele Aninoasa și Piscu;
5. zona intermediară, între cărbune brun și huilă, se află în zăcămintul Aninoasa-Piscu;
6. cauzele care au provocat metamorfoza bazinului pot fi de ordin tectonic sau biochimic.

De un asemenea punct de vedere se apropie și profesorul Gheorghe Macovei care într-un *Curs de geologie generală și stratigrafie*, susținut la Școala Politehnică din București, arată că în Valea Jiului există un cărbune brun superior, metamorfozat, în jumătatea sud-vestică a bazinului, până la huilă.⁹³

Să mai amintim concluzia ing. Ion E. Bujoiu, prezentată într-o lucrare de mare notorietate, cum a fost *Enciclopedia României*, care în anul 1939 arăta că, grație studiilor Institutului de Chimie Industrială al Școlii Politehnice București⁹⁴, cărbunele de Valea Jiului se putea clasifica, din punct de vedere chimic, ca huilă: huilă grasă de gaz în vestul bazinului și huilă seacă, cu flacăra lungă în partea estică a Văii Jiului.⁹⁵

Puțin mai târziu, în anul 1943, ing. Șt. Mantea și dr. ing. I. D. Mateescu, într-un studiu prezentat la Congresul A. G. I. R., au analizat cărbunele de Valea Jiului din punct de vedere petrografic și vor ajunge la concluzia că el se apropie foarte mult de huilă.⁹⁶

Este o discuție care va continua și după cel de al doilea război mondial. Astfel, în anul 1962, în cursul de *Geologia zăcămintelor de cărbune*, I. Mateescu, profesor la Institutul de Petrol, Gaze și Geologie din București, clasifică cărbunele de Valea Jiului în grupa cărbunelui brun, apreciind că, zăcămintul din partea vestică a bazinului – zona Vulcan-Uricani – conține o huilă de gaze, care poate fi utilizată la obținerea cocsului, iar zăcămintul din partea estică a bazinului conține un cărbune energetic, utilizat drept combustibil în uzine, termocentrale, sau sub formă de brichete, drept combustibil casnic.⁹⁷

Kohlenbeckens aus dem Jiu-Tal, Lagerstätte Vulcan,” *Soc. Roum. des Sciences. Bulletin de chimie pure et appliquée* XXXVII, nos. 1–6 (1935).

⁹³ SJANH, *Fond Societatea “Petroșani”*. D. M. Serviciul Tehnic, dos. 16/1939, f. 37.

⁹⁴ Vezi studiile dr. ing. I. L. Blum și dr. M. Marinescu.

⁹⁵ Ion E. Bujoiu, “Cărbunii,” în *Enciclopedia României*, vol. III (București: Imprimeria Națională, 1939), 688.

⁹⁶ Ing. Ștefan I. Mantea, dr. ing. I. D. Mateescu, “Cercetări petrografice asupra stratelor de cărbune din Valea Jiului,” *Analele Minelor din România* XXVII, nr. 2 (1944): 70–71.

⁹⁷ I. Mateescu, *Geologia zăcămintelor de cărbune* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1962), 292.

Iar în, “Geologia zăcămintelor de cărbuni, cu privire specială asupra teritoriului R.P.R.”, zăcămintul carbonifer din Valea Jiului este clasificat între zăcămintele de huilă, cărbunii fiind definiți ca și “cărbunii superiori din bazinul Petroșani”⁹⁸ Se apreciază că, “cercetările au arătat că, în cuprinsul bazinului, calitatea cărbunelui este oarecum diferită. Spre vest, unde presiunile tectonice au fost mai accentuate, calitatea cărbunelui se îmbunătățește simțitor. În sectorul Lupeni-Uricani-Câmpu lui Neag, cărbunele poate fi considerat în stadiu de huilă, în timp ce în estul bazinului el are caracteristicile unui cărbune brun superior, cu trecere la huilă...”⁹⁹

Aceste continue căutări și soluțiile adoptate se reflectă și în modul cum sunt clasificați cărbunii din Valea Jiului în statistici: “lignit”, până în anul 1925¹⁰⁰; “cărbune brun”, pentru anii 1926–1939.¹⁰¹ În, Statistica minieră a României pe anul 1934, cărbunele brun de Valea Jiului mai este considerat, “lignit superior de Petroșani, Valea Jiului”¹⁰², iar în, *Enciclopedia României*, editată în anul 1939, este denumit, “cărbune de Valea Jiului (huilă).”¹⁰³

A. Caracteristicile cărbunelui de Valea Jiului (exemple)

Cărbune de Petroșani și Lupeni

Tabel nr. 2

<i>Compoziția</i>	<i>Cărbune de Petroșani</i>		<i>Cărbune de Lupeni</i>
	<i>Szilágyi Gyula</i> ¹	<i>A. Grittner, 1906</i> ²	<i>A. Grittner, 1906</i> ³
Apă higroscopică, %	4,18	4,40	1,40–5,50
Cenușă, %	5,73	11,51	4,60–25
Sulf, %	2,08	2,59	1,50–3,70
Hidrogen, %	4,97	4,83	4,30–5,50
Oxygen, %	13,09	9,85	7,50–11,60
Carbon, %	68,89	65,84	56–75
Azot, %	1,06	1,31	0,80–1,70
Putere calorifică, kcal/kg	-	6.415	5.456–7.530

¹ Andreics, Blascheck, *A Salgótarjáni Köszénbánya részv-társ. zsilvölgyi bányáinak monográfiája*, 14.

² SJANHD, *Fond Societatea “Petroșani”*. D. M. Secretariat, dos. 1/1925, f. 402.

³ C. Hoiescu, “Minele de cărbuni din Valea Jiului (Petroșani),” 97; *Monografia Societății “Lupeni”* (București: “Cartea Românească”, 1925), 4.

⁹⁸ Răileanu, Grigoraș, Oncescu, Plisca, *Geologia zăcămintelor de cărbuni*, 187.

⁹⁹ Ibid., 194, 196.

¹⁰⁰ *Statistica minieră a României pe anul 1921* (București: Tipografia Profesională, 1922), 106–107.

¹⁰¹ *Statistica minieră a României pe anul 1926* (București: Tipografia Ion C. Văcărescu, 1927), 180–183; *Statistica industriei extractive, anul XLI 1939* (București, Editura Institutului Central de Statistică, 1942), 54.

¹⁰² *Statistica minieră a României pe anul 1934* (București, Tipografia Curții Regale F. Göbl Fii S.A., 1935), 128–129.

¹⁰³ *Enciclopedia României*, vol. III, 692.

*Cărbune de Lonea, analize realizate în anii '20 ai secolului al XX-lea*¹⁰⁴

Tabel nr. 3

<i>Mina</i>	<i>Compoziția [%]</i>						<i>Putere calorică superioară [kcal/kg]</i>	<i>Unde s-a făcut analiza</i>
	<i>Umiditate</i>	<i>Cenușă</i>	<i>Carbon</i>	<i>Hidrogen</i>	<i>Oxigen+ Azot</i>	<i>Sulf volatil</i>		
Lonea: proba I	5,10	8,24	70,40	4,75	10,41	1,10	7.136	Școala Politehnică București
Lonea: proba II	6,40	6,79	69,10	4,43	12,53	0,75	7.033	Școala Politehnică București
Lonea: proba I	1,28	5,29	69,38	4,87	15,82	2,53	6.388	Universitatea Cluj
Lonea: proba II	2,25	4,97	67,59	4,91	16,70	2,77	6.213	Universitatea Cluj

*Cărbune extras de Societatea "Valea Jiului de Sus" la Vulcan, 1922*¹⁰⁵

Tabel nr. 4

<i>Compoziția</i>	<i>Analize %</i>			
	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>
Umezeală	3,75	4,08	3,86	4,65
Cenușă	4,75	4,70	4,85	4,20
Sulf	1,74	1,16	0,66	1,54
Hidrogen	4,68	4,52	4,65	4,95
Oxigen și nitrogen	11,72	10,99	11,98	11,33
Carbon	73,26	74,55	74,00	73,33
Valoarea calorică după mai multe constatări (kcal/kg): 6.974; 6.947; 7.088; 7.043; 7.020				

*Caracteristicile medii ale brichetelor produse de Societatea "Petroșani", 1 martie 1949*¹⁰⁶

Tabel nr. 5

Tipul de brichete	Caracteristici					Putere calorică kcal/kg
	Umiditate	Cenușă	Materii volatile	Carbon fix	Sulf	
	%					
Ovoide de cărbune	3,3	17,5	37,4	39	2,8	5.740
Prismatice de semicocs	3,5	19	24,9	50,1	2,5	5.690

¹⁰⁴ SJANHD, *Fond Societatea "Lonea"*, dos. 2/1927–28, f. 17–20.

¹⁰⁵ SJANHD, *Fond Societatea "Valea Jiului de Sus"*, dos. 1/1922–1926, f. 12.

¹⁰⁶ SJANHD, *Fond Societatea "Petroșani"*. D.M. Serviciul Tehnic, dos. 39/1949, f. 100.

Caracteristicile chimico-tehnice ale cărbunilor
din câmpurile miniere în exploatare, 1963¹⁰⁷

Tabel nr. 6

Câmpul minier	Proprietățile chimico-tehnice raportate la masa brută					Proprietățile chimico-tehnice raportate la masa combustibilă						
	cenușă	umiditate	substanțe volatile	putere calorifică superioară	putere calorifică inferioară	substanțe volatile	carbon	hidrogen	sulf	xygen + azot	putere calorifică superioară	putere calorifică inferioară
	%	%	%	kcal/kg	kcal/kg	%	%	%	%	%	kcal/kg	kcal/kg
Lonea	37,5	7-9	24,5	4.040	3.999	44-48	70-76	5-5,8	5-6	4-20	7.300-7.560	7.000-7.260
Petrila	31,6	6-8	28,6	4.620	4.582	45-48	74,5- 76,5	1-4,5	5,8-6	14-17	7.500-7.660	7.170-7.360
Aninoasa	31	7-9	27,8	4.620	4.577	43-46	75-78	5,3-6	0,9-5,5	13-16	7.630-7.795	7.290-7.510
Vulcan	34,9	2-4	27,3	4.780	4.690	42-45	74-78	5,7-5,9	1-4,5	13-16	7.560-7.720	7.240-7.390
Lupeni	31,4	1,5-2,5	28	5.620	5.380	41-44	79,9- 81,2	5,5-5,8	1,5-4	10-12	7.900-8.280	7.600-8.000
Uricani	47,3	2-3	21,6	3.900	3.064	42-44	76-79	5,9-6,1	0,9-4	13-15	7.700-7.920	7.370-7.600

¹⁰⁷ Răileanu, Grigoraș, Oncescu, Plisca, *Geologia zăcămintelor de cărbuni*, 198-208.

B. Puterea de vaporizare a cărbunelui de Valea Jiului

Valori obținute în Stația termică a C.F.R. în anii 1930–1931, 1934, 1936¹⁰⁸
l/kg

Tabel nr. 7

Cărbune	Anii			
	1930–1931 ¹		1934 ²	1936 ³
	Puterea medie de vaporizare la solicitarea grătarului de 500kg/m ² /h	Cenușa și zgura, %	Putere de vaporizare admisă de C. F. R.	Puterea de vaporizare a cărbunelui vândut la C. F. R.
Lupeni: cărbune mină	5,30	17,05	6,30	6,30
bulgări	6,22	9,05		
media	5,35	13,05		
cărbune spălat	5,90	10,05		
Vulcan: cărbune mină	5,30	14,09	-	-
bulgări	5,65	9,77		
media	5,31	12,34		
Petroșani: cărbune mină	4,43	16,09	6,30	6,30
bulgări	5,45	13,05		
media	4,45	15,02		
cărbune spălat	5,67	9,60		
Lonea: cărbune mină	4,69	20	5,20	6,10 spălat
bulgări	5,42	10		
media	4,71	15		
Sălătruc	4,20	19,06	4,20	4,20

1.3. Resursele Văii Jiului

Discuții au fost, în timp, și în privința volumului de rezerve pe care îl încorporează zăcămintul de cărbune din Valea Jiului. Înainte de primul război mondial, într-o lucrare publicată, cu prilejul celui de al XII-lea Congres Internațional de Geologie, Toronto (Canada), 1913¹⁰⁹, geologul dr. Papp Károly (1873–1963) considera că există explorată în Valea Jiului o rezervă de 493.850.000 to cărbune.¹¹⁰

În anul 1925, dr. Ștefan Chicoș, aprecia că România dispune de o rezerve de cărbune în cantitate de 332.603.500 to: 35.203.500 to rezerva vizibilă + 80.800.000 to rezerva probabilă + 166.500.000 to rezerva posibilă. Zăcămintul de cărbune din

¹⁰⁸ 1. Ion E. Bujoiu, "Cărbunii", 66–67; 2. *Miniera IX*, nr. 7–8 (1934): 34–35; 3. *Analele Minelor din România XIX*, nr. 10 (1936): 468–469; XX, nr. 10 (1937): 425.

¹⁰⁹ Vezi, Raportul pentru Ungaria al prof. dr. Lóczy de Lóczy și dr. Charles de Papp, în cadrul secțiunii "Les ressources houillères mondiales," în *12th International Geological Congress, Compte-rendu de la XIIe Session, Toronto, 1913* (Toronto: Imprimerie du Gouvernement, 1914), 104, 108

¹¹⁰ "The Coal resources of the World," Toronto, 1913, în SJANHD, *Fond Societatea "Petroșani". D. M. Confidențiale*, dos. 1/1919, f. 71.

Valea Jiului era clasificat în grupa lignitului superior (cărbune brun) și a fost estimat la 205.880.000 to – 61,90% din totalul rezervelor de cărbuni ale României și 70,24% din rezervele de lignit superior (cărbune brun) – din care: 18.280.000 to rezerva vizibilă; 72.600.000 to rezerva probabilă; 115.000.000 to rezerva posibilă.¹¹¹

Din nevoia de a cunoaște mai exact potențialul energetic al României întregite, la 29 iulie 1922 s-a constituit Comisiunea pentru electrificarea țării și pentru coordonarea exploatărilor factorilor naturali producători de energie. Comisiunea, aflată sub președinția prof. Ludovic Mrazec – care era în același timp directorul Institutului Geologic al României, de a cărui aport logistic s-a beneficiat – a întreprins o serie de studii și cercetări asupra principalelor bazine carbonifere.

Totodată, pe baza acestor cercetări și pe baza studiilor făcute înainte de primul război mondial pentru teritoriile unite cu Țara, s-a alcătuit o hartă a rezervelor de combustibili. Este prima încercare de totalizare a rezervelor probabile de cărbune ale României întregite, cifrate la 2.241.500.000 to huilă, cărbune brun și lignit.¹¹² Din această hartă, intitulată: “Schița zăcămintelor de cărbuni din România cu rezervele vizibile și probabile (după Institutul Geologic al României)”¹¹³, rezultă că, zăcămintul de cărbune din Valea Jiului conținea 1.600.000.000 to.

În anul 1931 prof. Ludovic Mrazec, evaluând din nou rezervele diverselor bazine miniere, ajunge la o cifră estimativă de 2.792.000.000 to cărbune, din care bazinului carbonifer al Văii Jiului îi reveneau 1.500.000.000 to cărbune, considerat ca și cărbune brun.¹¹⁴

La sfârșitul anilor '30 ai secolului al XX-lea, dr. Otto Protescu estima rezerva de cărbune a României la 2.937.203.390 to, iar ing. Alexandru Balș de la Societatea “Petroșani” ajungea la un total de 2.668.569.000 to cărbune, sau în echivalent Cardiff de 8.000 kcal/kg, 1.823.128.000 to cărbune. Ing. Alexandru Balș considera că, din totalul de 2.668.569.000 to cărbune, cărbunele brun superior de Valea Jiului reprezenta 58,91%, adică, 1.572.000.000 to.¹¹⁵

Tot 1.572.000.000 to cărbune de Valea Jiului, dintr-un total de 2.453.970.000 to – adică, 64,06 % – găsim și în calculul rezervelor de cărbune estimate în anul 1944 de revista “Curierul U.G.I.R.”¹¹⁶

O valoare de 1.550.000.000 to cărbune, apropiată de cantitatea previzionată de ing. Alexandru Balș, este estimată în cazul Văii Jiului și pentru anul 1946, “adică, o cantitate foarte mare, dacă ținem seama că, până în prezent nu s-au extras decât aproximativ 100 milioane to, începând cu anul 1870 – când s-au început exploatările – și până în anul 1945.”¹¹⁷

¹¹¹ Ștefan Chicoș, “Bogățiile miniere ale României,” XXVIII-XXIX.

¹¹² Ion E. Bujoiu, “Cărbunii,” *Buletinul Societății Politehnice* XLV, nr. 12 (1931): 2119–2121.

¹¹³ Ibid., 2157.

¹¹⁴ Ibid., 2120, este citată lucrarea, aflată în manuscris, a prof. Ludovic Mrazec, *Privire generală asupra cărbunilor în România*; vezi și, Ion E. Bujoiu, *Considerațiuni asupra utilizării cărbunilor în România* (București: 1933), 2.

¹¹⁵ ȘJANHD, *Fond Societatea “Petroșani”*. D.M. Serviciul Tehnic, dos. nr. 16/1939, f. 34.

¹¹⁶ *Economia României* XXVI, nr. 1–3 (1944): 85.

¹¹⁷ C. Giurumescu, “Lupta pentru ridicarea producției în Valea Jiului,” în *Almanahul poporului hunedorean pe anul 1947* (Deva: Imprimeria județului Hunedoara, 1946), 93.

Tot pentru anul 1946, în documentul, “Expunere sumară a rezervelor de cărbuni”, găsim o valoare apropiată, dar rezultând dintr-o altă clasificare. Autorul studiului estimează rezerva de cărbune din Valea Jiului la 2.730.000.000 to, din care: rezerva vizibilă – 238 milioane to; rezerva probabilă – 622 milioane to; rezerva posibilă – 1.870.000.000 to. Se considera că, scăzând pilierile de siguranță, porțiunile exploatare și 30 % din rest pentru falii locale și pierderi, rămâne o rezervă, posibil de exploatat, de 1.515.000.000 to cărbune, cantitate care ar ajunge pentru 500 de ani la o producție anuală de 3 milioane to sau 230 de ani la o producție anuală de 6,6 milioane to., dar pentru a ajunge la o asemenea capacitate de producție se aprecia că, erau necesare lucrări serioase de explorare, deschiderea de noi exploatare și terminarea liniei de cale ferată Bumbești-Livezeni, calea ferată Simeria-Petroșani, neputând transporta în acel moment mai mult de 3 milioane to cărbune anual.¹¹⁸

În anul 1949, geologul Gheorghe Macovei aprecia că “rezerva actuală a cărbunilor din bazinul Petroșani s-ar ridica la 50.000.000 to, iar rezerva probabilă ar fi cam de 1.570.000.000 to”.¹¹⁹

Astăzi se consideră că, în Valea Jiului există rezerve de 2,1 miliarde to de cărbune: huilă și cărbune brun, din care jumătate, este rezervă industrială. Din această cantitate, se consideră că stratul principal = stratul 3, deține 48%, stratul 5 deține 16%, stratul 13 deține 10%, stratele 4, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 17, 18, dețin câte 1–3% fiecare, iar stratele 1, 2, 10, 11, 19, 20 nu sunt luate în calcul în rezervele de bilanț.¹²⁰

Pe lângă cărbune, Valea Jiului mai dispune de:

a. păduri de foioase, în principal fag, până la altitudinea de 1500 m; conifere, în principal molid, până la altitudinea de 1700–1900 m, acesta reprezentând 34% din totalul pădurilor și folosit masiv, o lungă perioadă de timp, în industria minieră¹²¹; alte resurse care au fost sau ar putea fi exploatate:

b. calcare jurasice care pot servi ca fondant, material de construcție, sau material pentru obținerea pietrei de var;

c. roci cristaline, mai ales grano-gneisele, care pot servi ca material la pietruitul șoselelor;

d. nisip și balast pentru construcții;

e. argile bentonitice care pot servi la prepararea noroiului de foraj pentru sonde;

f. filoane de cuarț. Acest mineral a fost cercetat încă din anii '60 ai secolului al XX-lea – dar știm dintr-o marturie ce datează din anul 1887 că, localnicii din zona Câmpu lui Neag știau de existența cuarțului, numindu-l “sare de broască”, punându-se chiar problema deschiderii unei fabrici de sticlă¹²² – și a fost exploatat industrial în cariera de la Șiglău/Uricani;

¹¹⁸ SJANHD, *Fond Societatea “Petroșani”*. D.M. Serviciul Tehnic, dos. nr. 15/1946, f. 2.

¹¹⁹ Prof. G. Macovei, *Curs de geologie stratigrafică. Cu privire specială la teritoriul Republicii Populare Române* (București, Institutul de Geologie și Tehnică Minieră, 1949), 562.

¹²⁰ Almășan, *Exploatarea zăcămintelor minerale din România*, vol. I, 87–88; Gh. Giuclea, Gh. Mihut, Paki Ernest, Roman Petru, *Centenarul exploatareii industriale a cărbunelui în bazinul carbonifer Valea Jiului*, 8, vorbesc de o rezervă geologică de 1,8 miliarde to cărbune.

¹²¹ V. Tufescu, C. Mocanu, *Depresiunea Petroșanilor* (București, Editura Științifică, 1964), 35–36.

¹²² Miklos Nagy, “Ismertetese,” *Zsilvölgyi I*, nr. 1 (1887): 1.

g. zone cu conținut bogat de grafit;

h. șisturi talcoase în vestul Văii Jiului, iar mai la vest, pe locul unor vechi lucrări de explorare abandonate, apariții de fier oligist de tip itabirit.¹²³

i. deasupra formațiunilor terțiare, și numai pe malurile apelor s-au îngrămădit, în formă de terase, aluviuni cuaternare, apariții foarte întinse atât în albia Jiului de Est cât și a Jiului de Vest, de la Iscroni până la Bărbăteni, dar și în Jieț; aceste depozite sunt interesante pentru că în ele s-au găsit pepite de aur, mai ales în albia pârâului Jieț și la sud de Sălătruc.¹²⁴ Acest fapt explică existența mineritului aurifer în Valea Jiului încă din perioada Antichității.¹²⁵

j. există, de asemenea, un sistem hidrografic ce are un potențial energetic de peste 51.500 kW; cu posibilitatea, realizată în trecut, a plutăritului de la Câmpu lui Neag în aval; capabil să asigure apa necesară pentru spălarea cărbunelui la cele patru preparații de la Lupeni, Coroiești-Vulcan, Livezeni-Petroșani și Petrila, care au funcționat în Valea Jiului, pentru funcționarea turbinelor de la Uzina Electrică Paroșeni, iar mai înainte a celor de la Vulcan, Lupeni, Petroșani; apa potabilă necesară unei populații care a crescut constant până la sfârșitul deceniului IX al secolului XX.

COAL – THE MINERAL RESOURCE WITH THE DECISIVE ROLE IN SETTING THE INDUSTRIAL CENTER IN THE JIU VALLEY

Abstract

There are three factors that contributed to the social-economic revival of the Jiu Valley agro-pastoral area at the time that the industrial revolution penetrated the Transylvanian territory; they also contributed to the Jiu Valley transforming, beginning with the last quarter of the 19th century and the start of the 20th one, in an industrial center able to facilitate the modern progress of the region. Those factors were: the consistent coal deposits and the mineral coal physic-chemical qualities that allowed it to be used in different economic branches, including home and industrial heating; banking and industrial capital investing in developing an industrial modern mining in the Jiu Valley; people who came to work in the region. I try to explain in the study the way the Jiu Valley geologic structure was detected in course of the time, and of the coal deposits there implicitly, through geologic investigations, prospection and exploring procedures all of them developing concomitantly with the concern in settling the physic-chemical coal composition and the coal arranging in classes. Those elements called a necessary elucidation in order to understand how to begin and, especially to set the region perspectives from now on.

¹²³ Borș, *Raport de sinteză*, 108.

¹²⁴ Iancu, "Regiunea Valea Jiului," 614.

¹²⁵ Gábor Téglás, "A dácziak bányászat legrégibb bizonyítékai, tekintettel a Zsilvölgy s különösen a Vulkánhágó bányásztörténelmi jelentőségére," *Bányászati és Kohászati Lapok* XXXVI, vol. II, nr. 19 (1903): 498–501.

CONSIDERAȚII PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA UNUI MARE BĂNĂȚEAN: AVRAM IMBROANE (1880–1938)

Răzvan Mihai Neagu*

Cuvinte cheie: Avram Imbroane, Banat, România, politică, parlament, Partidul Național Liberal

Keywords: Avram Imbroane, the Banat, Romania, politics, Parliament, Liberal National Party

Originea și studiile. Periplul academic european

Avram Imbroane (1880–1938) a fost una dintre cele mai interesante personalități bănățene de la sfârșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. Provenea dintr-o familie românească de agricultori, Mihai și Romanița Imbroane, și s-a născut la 19 decembrie 1880 în satul Coștei din comitatul Timiș (azi Kuštilj, Districtul Banatul de Sud, Voivodina, Serbia). A avut un frate mai mic Nicolae (1883–1961), avocat la Vârșeț. Tânărul Avram a făcut școala primară în satul natal și la Vârșeț, iar studiile secundare le-a început la Biserica Albă (azi Bela Crkva, Voivodina, Serbia) și le-a finalizat în cadrul Gimnaziului Ortodox din Brașov, unde în 21–22 iunie 1901 a susținut cu succes examenul de maturitate, primind calificativul maxim (foarte bine).¹ În vara anului 1901, el își satisface stagiul militar la Regimentul nr. 7 de Honvezi din Vârșeț și absolvă o școală militară la Szeged. În toamna aceluiași an decide să meargă la facultate.

Inițial, Avram Imbroane a dorit să studieze dreptul la Universitatea Regală Maghiară din Budapesta, unde s-a înscris în anul 1901 beneficiind de o bursă oferită de Fundația Gojdu.² A fost un student foarte activ și implicat social, remarcându-se din acest punct de vedere chiar din scurta perioadă petrecută în capitala Ungariei. Bănățeanul a fost membru al Societății studențești Petru Maior, deținând o funcție importantă în comitetul de conducere. Imbroane a fost ales unul dintre notarii societății pentru anul societar 1902–1903.³

Peste puțin timp, în anul 1903 Imbroane își schimbă opțiunea inițială și se îndreaptă

* Colegiul Tehnic Turda, Piața Basarabiei nr. 48, e-mail: neagurazvan10@yahoo.com

¹ *Telegraful Român*, nr. 64 (Sibiu, 12/25 iunie 1901): 263.

² Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Fundația Gojdu 1871–2001* (Târgu Mureș: Editura Universității “Petru Maior”, 2002), 121.

³ *Telegraful Român*, nr. 118 (Sibiu, 22 octombrie (4 noiembrie) 1902): 481.

spre Cernăuți pentru a studia teologia⁴, la îndemnul preotului Avram Corcea. În timpul studenției, Imbroane a activat în cadrul societății Academia Ortodoxă din Cernăuți, iar la 29 noiembrie 1904 a fost ales președinte al secției literare din cadrul acestei societăți a tineretului studios din capitala Bucovinei.⁵ De asemenea, a fost și membru al societății Junimea, calitate în care este atestat de presa cernăuțeană a vremii în anul 1909. Numele său era anunțat printre cei care urmau să participe la balul Junimii din 4 februarie 1909, fiind membru în comitetul de organizare al acestei activități.⁶ În perioada petrecută la Cernăuți, Avram Imbroane a activat și în cadrul unei asociații a tineretului pentru ajutorarea studenților bolnavi sau nevoiași, fiind atestat de presa locală în anul 1906 ca membru în comisia de revizuire a unei asemenea instituții, alături de alți colegi.⁷

Între 1907–1908 a făcut un stagiul de specializare la Universitatea din Berlin, unde a aprofundat sociologia, economia, dar și pedagogia creștină și omiletica. A revenit la Cernăuți, iar în anul 1910 obține doctoratul în teologie.⁸ În același an se căsătorește cu Sofia Topor, fiica unui profesor. După terminarea stagiului doctoral, Avram Imbroane este ofertat pentru a rămâne în cadrul facultății de teologie din Cernăuți la catedra de teologie practică, însă refuză și se îndreaptă spre Banat, unde va primi un post de funcționar în cadrul episcopiei Caransebeșului. Nu va rămâne mult în Banat, deoarece obține o bursă din partea Consistoriului din Caransebeș cu care va pleca din nou la studii în Germania (1910), alegând capitala Bavariei, München, unde se va pregăti în sociologie și economie. Setea de cunoaștere l-a determinat să meargă din nou la Berlin în anul 1911, de unde se mută pentru scurte stagii la Posen (azi Poznań, Polonia) și Breslau (azi Wrocław, Polonia).

Între Banat și România. Activitatea sa din timpul Primului război mondial

Avram Imbroane a revenit din nou în Banat în toamna anului 1911, iar la 19 noiembrie a fost hirotonit diacon și s-a stabilit la Lugoj.⁹ În orașul de reședință a comitatului Caraș-Severin, diaconul Avram Imbroane a fost un factor deosebit de activ al societății locale, dând dovadă de spirit civic și de patriotism românesc. A fost ales la conducerea mai multor organizații românești din Lugoj, precum: *Societea pentru fond de teatru român*, *Reuniunea de cântări* (în care activa și marele compozitor Ion

⁴ Mészáros Andor, Szögi László, Varga Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1789–1919* (Budapest, 2014), 470, nr. 6966.

⁵ *Foaia Diecezană*, nr. 49 (Caransebeș, 5 decembrie 1904): 5; *Telegraful Român*, nr. 128 (Sibiu, 25 noiembrie (8 decembrie) 1904): 519.

⁶ *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, nr. 1508 (Czernowitz, 23 ianuarie 1909): 3.

⁷ *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, nr. 886 (Czernowitz, 22 decembrie 1906): 3.

⁸ *Telegraful Român*, nr. 22 (Sibiu, 27 februarie (12 martie) 1910): 95; Vasile Baltag, "Die Doktorschule für theologie bei der Universität aus Czernowitz (1877–1918)," *Codrul Cosminului* XX, nr. 2 (2014): 342.

⁹ Vasile Dudaș, coord., *Din cronologia județului Timiș* (Timișoara: Editura Orizonturi Universitare, 2006), 191.

Vidu) și *Societatea meseriașilor din Lugoj*. A scris și o piesă de teatru intitulată *Din Heidelbergul de altădată*. De asemenea, Imbroane a fost unul dintre exponenții presei bănățene românești de din perioada antebelică. Până la izbucnirea Primului război mondial a fost colaborator important al ziarului *Drapelul* din Lugoj, fondat de profesorul său Valeriu Braniște¹⁰, iar ulterior redactor al acestei publicații, între 1911–1914.

La începutul verii anului 1914, îl regăsim pe Avram Imbroane în ipostaza de slujitor la altarul bisericii ortodoxe din Lugoj. La 5 iulie 1914, diaconul Imbroane i-a asistat pe episcopul Carasebeșului, Miron Cristea și pe protopopul Lugojului, George Popovici, care au oficiat slujba parastasului pentru arhiducele Franz Ferdinand asasinat la Sarajevo (28 iunie 1914) de către studentul naționalist sârb, Gavriilo Princip.¹¹

La scurt timp de la acest moment, din cauza Marelui Război, Avram Imbroane este obligat să se refugieze cu familia în România, la București, unde primește o slujbă mărunță în cadrul Ministerului Domeniilor. Pentru a se putea întreține pe sine și familia sa, el a fost nevoit să predea religia la Liceul Sf. Sava, să dea meditații particulare, fiind și diacon la Mănăstirea Cernica. Avram Imbroane și-a continuat activitatea publicistică începută la Lugoj, colaborând acum la ziarele *Epoca*, *Universul* și *Adevărul*, dar și activitatea de propagandă patriotică românească. La sărbătoarea pascală a anului 1915, împreună cu Vasile Lucaciu (preot greco-catolic) a publicat broșura *Ziua Învierii*. La 15 iunie 1915 Avram Imbroane a semnat, împreună cu alți refugiați din Transilvania și Banat, o scrisoare adresată directorului ziarului *Epoca* în care se exprima dorința locuitorilor din teritoriile locuite de români din Austro-Ungaria de a se uni cu România, motiv pentru care a fost condamnat la moarte în contumacie de un tribunal din Cluj.¹² În perioada cât a funcționat la București Avram Imbroane a fost un apropiat al cercului condus de Nicolae Filipescu și Nicolae Titulescu, care milita pentru intrarea României în Primul război mondial de partea Triplei Înțelegeri (Antanta). În acest sens se remarcă prin prezența sa la mitingurile de la Brăila și Caracal din anul 1915, cerând intervenția României pentru realizarea unirii politice.¹³ Pentru activitatea sa publicistică din România, în special, pentru articolele din ziarul *Epoca*, la începutul anului 1916, Procuratura regală din Cluj îl acuză pe Imbroane de crimă de lezmajestate.¹⁴

Avram Imbroane a fost un adevărat patriot, care și-a servit cu credință și devotament poporul și patria, înrolându-se ca voluntar în armata română (1916–1918), care lupta în Primul război mondial. În luna iulie a anului 1917, alături de alți refugiați din Transilvania precum Octavian Goga și Sever Bocu, Avram Imbroane a fost trimis de Marele cartier general român în Rusia pentru a-i convinge pe prizonierii români din Transilvania și Banat să se înroleze în armata română ca voluntari, regele Ferdinand

¹⁰ Medina Săvulescu, "Ziarul *Drapelul* din Lugoj – expresie a identității regionale," *Țara Bârsei* 7 (2008): 107–113.

¹¹ *Foaia Diecezană*, nr. 26 (Caransebeș, 29 iunie/12 iulie 1914): 6.

¹² Radu Păiușan, "Lupta socială și națională a românilor bănățeni împotriva dualismului austro-ungar în anii Primului război mondial," *Revista de Istorie* 1 (1982): 39.

¹³ I. D. Suciu, "Banatul și unirea din 1918," *Studii* 21 (1968): 1091.

¹⁴ Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac (redactori), *Unirea Transilvaniei cu România 1 decembrie 1918* (București: 1972), 439.

promițând acordarea de pământ la sfârșitul războiului. În timpul șederii în Rusia, aflată în plin haos după abdicarea țarului Nicolae al II-lea, Avram Imbroane a fost pe punctul de a fi ucis, fiind salvat în ultimul moment. În perioada cât a stat în Rusia (1917–1918) el a acționat inițial la Kiev în cadrul Corpului Voluntarilor Români și a făcut parte din comisia pentru propagandă și pentru acțiunea de concentrare a voluntarilor.¹⁵ Cât a stat la Kiev, împreună cu alți voluntari români, Avram Imbroane a fost unul dintre fondatorii ziarului *România Mare*.¹⁶ Marele Cartier General al Armatei Imperiale Ruse (STAVKA) l-a recunoscut pe Imbroane ca trimis al guvernului român, autorizându-l să-și desfășoare misiunea printre prizonierii români din armate austro-ungară, care lucrau în minele de cărbuni de la Bakhmut (Regiunea Donețk) și Seleznyovsky (Regiunea Luhansk). La începutul lunii septembrie 1917, Imbroane s-a deplasat din aceste zone spre Kazan, Perm și Ekaterinburg, acționând astfel în zona Munților Ural pentru recrutarea voluntarilor români.¹⁷ După izbucnirea Revoluției bolșevice (25 octombrie/7 noiembrie 1917), Avram Imbroane a revenit la Iași, continuându-și propaganda națională românească. Din această cauză a avut raporturi proaste cu guvernul conservator al lui Alexandru Marghiloman.

Rolul lui Avram Imbroane în Marea Unire și problema Banatului

În toamna anului 1918, Imbroane a revenit în Banat și s-a implicat activ în realizarea Marii Uniri. A fost unul dintre corifeii unirii Banatului cu regatul român. Situația din regiune era una extrem de tulbură și nesigură. La 31 octombrie, în contextul destrămării Austro-Ungariei a fost proclamată la Timișoara Republica Bănățeană, care a luat sfârșit peste numai două săptămâni, la 15 noiembrie 1918, o dată cu invadarea Banatului de armata sârbă.

Avram Imbroane a luat parte la ședința Consiliului Național Român din Caransebeș din data de 24 noiembrie 1918 a prezentat situația din România, a respins categoric pretențiile sârbești asupra Banatului și a amintit de contribuția românilor transilvăneni și bănățeni din Rusia, care s-au constituit în detașamente de voluntari și au luptat pentru unitatea națională. De asemenea, el a cerut unirea Banatului cu România, fără nicio condiție, după modelul Bucovinei.¹⁸

Interesant este faptul că Imbroane a ținut legătura cu Stefan Frecôt, reprezentatul șvabilor bănățeni, care și-a exprimat deschis opțiunea pentru unirea cu România.¹⁹

La 30 noiembrie 1918, Imbroane a luat parte la Lugoj, la o adunare românească, ținând un înflăcărat discurs, despre care Aurel Cosma jr., fiul marelui avocat Aurel Cosma își amintea că: “Dar cel mai vijelios orator la această conferință a bănățenilor era

¹⁵ Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia. Anul 1917*, vol. I (Brașov: Tipografia A. Mureșanu, 1926), 29.

¹⁶ Vasile Netea “Lupta emigrației transilvane pentru desăvârșirea unității de stat a României,” *Studii* 21 (1968): 1156.

¹⁷ Nițescu, *Douăzeci de luni*, 55, 192.

¹⁸ Păiușan, “Lupta socială și națională,” 51.

¹⁹ Smaranda Vultur, *Francezi în Banat, bănățeni în Franța. Memorie și Identitate* (Timișoara: Editura Marineasa, 2012), 46.

dr. Avram Imbroane, care cu patosul său verbal și înflăcărat a ajuns să producă în sală un ropot de aplauze, mai ales când a pomenit de lupta eroică a armatei române pentru dezrobirea Transilvaniei”²⁰

La 1 decembrie 1918 Avram Imbroane a participat la Marea Unire de la Alba Iulia, fiind delegat al presei române din Lugoj.²¹ De asemenea el a făcut parte din Marele Sfat Național, organul provizoriu al puterii în Transilvania, cu rol legislativ.²² Despre efectuarea propriu-zisă a unirii, Imbroane a fost un adversar al ideii de autonomie, pronunțându-se deschis contra înființării Consiliului Dirigent. Fostul student de la Cernăuți își dorea o unire necondiționată a românilor din dubla monarhia cu România. În legătură cu participarea sa la momentele de la Alba Iulia, un adversar al său, avocatul Coriolan Băran, își aminte în memoriile sale că: “O notă discordantă a format-o atitudinea lui Avram Imbroane, sosit tardiv din Basarabia, care purta o tunică rusească încheiată la gât, secondat de 2–3 persoane necunoscute, care se simțeau nedreptățite că nu li s-a dat atenția cuvenită. Incidentul s-a aplanat repede, acolo, dar a continuat pe teren, Avram Imbroane fiind un dușman pe față al Consiliului Dirigent și unul dintre cei dintâi dintre transilvăneni care s-au înscris în partidul Poporului a lui Averescu.”²³ Mărturia lui Băran nu corespunde întru totul realității, ea trebuie privită din perspectiva faptului că el era un adversar al lui Imbroane. Fostul student de la Cernăuți nu a venit la Alba Iulia din Basarabia, ci din Banatul natal, prezența sa fiind documentată în preajma datei de 1 decembrie 1918 la Caransebeș și Lugoj, după cum am demonstrat anterior.

În contextul politic tulbure în care se afla Banatul după Primul război mondial, fiind ocupat între noiembrie 1918 – iulie 1919 de armatele sârbe, Avram Imbroane a depus o muncă asiduă pentru unirea cu România, neprecupețind nici un efort pentru atingerea acestui ideal. Munca sa fără oboseală s-a desfășurat atât în țară, cât și străinătate. Fără să greșim, afirmăm că Avram Imbroane a fost unul dintre artizanii principali ai unirii Banatului cu România.

În ianuarie 1919, La București, Imbroane a pus bazele ziarului Banatul (redenumit ulterior Banatul Românesc), care va fi mutat la Lugoj, iar în cele din urmă la Timișoara (august 1919).

Avram Imbroane a creat Liga Bănățeană, pe care a condus-o, având ca scop principal unirea Banatului cu România și prezentarea opiniei publice europene a drepturilor românilor asupra Banatului. Acest organism a acționat atât la București, cât și la Paris și Londra în contextul sfârșitului Primului război mondial și al Conferinței de pace.²⁴

²⁰ Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, *Marele Război în memoria bănățeană 1914–1919* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012), 648.

²¹ Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918* (București: Editura Științifică, 1968), 242; *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 decembrie 1918*, vol. X (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 119; Ioan Șerban, Nicolae Josan, *Dicționarul personalităților unirii* (Alba Iulia: Editura Altip, 2003), 154.

²² Suciu, *Banatul și unirea*, 1100, nota 64.

²³ Leu, Bocșan, *Marele Război*, 247–248.

²⁴ Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga Culturală și Unirea Transilvaniei cu România* (Iași: Editura Junimea, 1978), 311.

La începutul anului 1919, Imbroane, alături de alții, a acționat ca informator și curier al armatei române în Banat, după cum afirmă în memoriile sale avocatul Pompiliu Ciobanu, în contextul ocupației sârbe a acestei zone. Punându-și viața în pericol, Imbroane a furnizat armatei române date prețioase cu privire la situația din Banat.²⁵

Reprezentând Banatul, în februarie 1919, Imbroane a făcut parte din delegația română condusă de primul ministru al guvernului, Ion I. C. Brătianu, care s-a deplasat la Paris la conferința de pace.²⁶

La 10 iunie 1919, Avram Imbroane a ținut la Lugoj, în cadrul unei mari adunări organizată de Liga Bănățeană, la care au participat aproximativ 70.000 de oameni din cele trei comitate ale Banatului (Timiș, Torontal și Caraș-Severin), un impresionant discurs în care a subliniat importanța unirii Banatului cu România.²⁷ După acest moment, în luna iunie a anului 1919 a participat din nou, în calitate de expert la Conferința de pace de la Paris, unde a militat pentru recunoașterea de către marile puteri a unirii întregului Banat cu România.²⁸ După cum se știe, aceste demersuri au fost un semieșec, în sensul în care Banatul de Vest a fost acordat Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor. La sfârșitul lunii iunie 1919, o delegație bănățeană din care făcea parte și Avram Imbroane a fost primită de regele Ferdinand I, căruia i s-a cerut ca armata română să ocupe granițele etnice ale Banatului.²⁹

În 4 august 1919, Imbroane s-a numărat printre cei care l-au întâmpinat în gara din Lugoj pe primul ministru al guvernului român, Ion I. C. Brătianu, care venea de la Timișoara.³⁰

La sfârșitul verii anului 1919, Avram Imbroane a organizat la Timișoara o serie de întrevederi între armata română și armata franceză staționată în Banat și negocieri cu reprezentanții minorităților naționale (mai ales șvabi și evrei) pentru a decide soarta Banatului în granițele României. La 10 august 1919, Imbroane a luat parte și a ținut și un discurs la Timișoara la o mare adunare (Telegraful Român avansează cifra de peste 40.000 de participanți), în care s-a cerut unirea întregului Banat cu România.³¹

Opțiunea sa pentru politică. Traseul politic urmat

Pe plan politic opțiunile lui Avram Imbroane au fost foarte volatile și schimbătoare. A intrat în jocul politic al României Mari, iar în opinia noastră acest fapt i-a afectat serios imaginea. În contextul anul 1919, omul politic Constantin Argetoianu i-a făcut lui Imbroane o caracterizare deloc măgulitoare în memoriile sale: “Popă răspopit,

²⁵ Leu, Bocșan, *Marele Război*, 562.

²⁶ Ibid., 478.

²⁷ Adrian Onică, Roxana Pătrașcu, *Dr. Avram Imbroane, Testament politic. Din publicistica unui liberal bănățean* (Timișoara: Editura Marineasa, 2003), 20–21; Leu, Bocșan, *Marele Război*, 166.

²⁸ Adrian Deheleanu, Adriana Deheleanu, “Situația Banatului în perioada noiembrie 1918-august 1919. Hotărârile Conferinței de Pace de la Paris,” în Doru Sinaci, Emil Arbonie, eds., *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana 95 de ani* (Arad, 2014), 209.

²⁹ *Telegraful Român*, nr. 62 (Sibiu, 3 iulie 1919): 3.

³⁰ Leu, Bocșan, *Marele Război*, 171.

³¹ *Telegraful Român*, nr. 80 (Sibiu, 21 august 1919): 3.

fără cultură, cu un dar de vorbă ce-l pusese în fruntea oratorilor populari, cu Avram Imbroane m-am înțeles în două cuvinte. Îl cunoscusem în 1918 la Chișinău, unde deschisese o cofetărie “mizeră” și-și hrănea cu prăjituri o nevastă voluminoasă și o droaie de copii. În calitatea lui de bănățean detesta pe ardeleni și pe “domnii” de la Cluj; sta rău cu Braniște și cu frații Brediceanu, plenipotențiarul lui Maniu în Banat. Singura lui dorință era să scoată Banatul de sub oblăduirea Consiliului Dirigent și să-l afilieze cât mai grabnic Vechiului Regat. Fugea de liberali și ademenit de panașul lui Averescu a vrut să se înscrie numaidecât în Ligă, fără condiții. În Banat, în 1919, n-avea nicio situație politică, dar începuse să răscolească satele prin cuvinte înflăcărâte și făcuse impresie la București într-o întrunire, prin talentul său.”³² În opinia noastră textul lui Argetoianu subliniază totuși, două din trăsăturile fundamentale ale lui Imbroane: talentul oratoric și dragostea pentru Banatul natal. Considerăm că a spune despre o persoană care a trecut prin 6 centre universitare europene (Budapesta, Cernăuți, Berlin, München, Poznan și Breslau) că este un om fără cultură este o afirmație tendențioasă și răuvoitoare.

Cert este că a candidat la primele alegeri organizate în România Mare (noiembrie 1919) pentru un fotoliu de deputat în două circumscripții electorale, ambele din Banat: circumscripția Lugoj din județul Caraș-Severin și circumscripția Gătaia din județul Timiș-Torontal. În mod firesc se pune întrebarea cum a fost posibil așa ceva. Răspunsul este relativ simplu. Candidatura multiplă era permisă tacit prin decretul-lege nr. 3621 din 24 august 1919, care cuprindea dispoziții privitoare la alegerile pentru Adunarea Deputaților și Senat în Transilvania, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș.³³ Cu toate acestea art. 104 spunea: “deputatul sau senatorul ales în doua circumscripții este dator a declara obtinerea sa adunării din care face parte, pana la 10 zile de la verificarea titlurilor; de nu va fi declarat obtinerea sa în acest termen, adunarea decide prin vot; pentru locurile de deputat ramase astfel vacante se vor face alegeri noi.”³⁴ Interesant este faptul că Avram Imbroane a câștigat mandatul de deputat în ambele circumscripții electorale în care a candidat.³⁵ La Lugoj el a reușit să-l învingă pe Valeriu Braniște, titularul Ministerului (resortului) cultelor și instrucțiunii publice din cadrul Consiliului Dirigent.³⁶ Pentru a rezolva problema mandatului, Avram Imbroane a renunțat la cel pentru Gătaia, iar acest colegiu electoral a fost vacantat prin decretul nr. 216 din 23 ianuarie 1920, stabilindu-se noi alegeri pentru 7–9 februarie 1920.³⁷ Cu privire la partidul

³² Constantin Argetoianu. *Memorii. Pentru cei de Măine: amintiri din vremea celor de ieri*, vol VI, partea a VI-a (1919–1922) (București: Editura Machiavelli, 1996), 224.

³³ *Monitorul Oficial*, nr. 103 (București, 26 aug. 1919): 5734–5744.

³⁴ *Ibid.*, p. 5744.

³⁵ *Ibid.*, nr. 171 (București, 18 noiembrie 1919): 9641–9642.

³⁶ Vasile Dudaș, “Alegerile parlamentare din anul 1919 în județul Caraș-Severin,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011), 472, 474; Nicolae Bocșan, “Elita politică românească din Transilvania între militantism și profesionalizare,” în Angela Rus, Ottmar Trașcă, Virgiliu Țărău, eds., *Transilvania în modernitatea românească. De la mișcarea națională, la autodeterminare și integrare. În onoare Gheorghe Iancu* (Cluj-Napoca, 2015), 138.

³⁷ *Monitorul Oficial*, nr. 219 (București, 25 ianuarie 1920): 11357.

politic pentru care a candidat Avram Imbroane în 1919 lucrurile sunt mai complicate și vom încerca să le elucidăm. Astfel, *ab initio* pricizăm că încă înainte de alegerile din noiembrie 1919 Imbroane și alți doisprezece fruntași politici bănățeni au creat o sciziune în cadrul Partidului Național Român (din Banat) nemulțumiți că ardelenii din gruparea Iuliu Maniu-Alexandru Vaida-Voevod dețin preponderența în Consiliul Dirigent. La 23 octombrie 1919, Avram Imbroane a pus bazele unei noi formațiuni politice Uniunea Națională din Banat, care avea ca idee principală în programul politic unirea Banatului întreg cu România. Acest nou partid a făcut alianță cu o altă facțiune dizidentă din care făceau parte Octavian Tăslăuanu și Petru Groza, însă forța lor politică era redusă. Pentru a suplini acest handicap Imbroane decide orientarea politică spre partidele mari. În noiembrie 1919 își declară adeziunea pentru Partidul Național Liberal, dar începe negocieri și cu Liga Poporului (condusă de generalul Alexandru Averescu), însă într-o primă fază includerea formațiunii fruntașului bănățean în acest partid a fost zădărnicită de Constantin Argetoianu.³⁸ Astfel, din punct de vedere tehnic în 1919 Avram Imbroane a fost deputat al Uniunii Naționale din Banat.

Imbroane nu și-a neglijat crezul național, iar în noiembrie 1919 l-a însoțit la Paris pe primul ministru Alexandru Vaida-Voevod și a participat la întrevederile acestuia cu primul ministru al guvernului britanic, David Lloyd George. La aceste întruniri el a susținut ca frontiera de stat dintre România și Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor să fie pe linia Timișoara-Vârșeț-Biserica Albă-Baziaș, însă această propunere nu a avut succes.³⁹

În primul parlament al României Mari, Imbroane a fost un critic acid al Consiliului Dirigent al Transilvaniei, fapt consemnat de presa epocii.⁴⁰ Atitudinea și ideile lui Avram Imbroane despre Consiliul Dirigent au condus la o apropiere între acesta și Partidul Național Liberal, susținător al centralismului politic și administrativ. Pentru scurt timp între 1919–1920, Imbroane a fost membru al liberalilor, care au organizat în cinstea sa un banchet, în cadrul căruia Imbroane a fost numit, conform ziarului *Adevărul*, *Cristul Banatului*. La scurtă vreme ilustrul bănățean a intrat în conflict cu liberalii, care l-au redenumit *Rasputin*.⁴¹

Anul 1920 aduce o reorientare politică a lui Imbroane, iar la congresul Ligii Poporului (devenită cu această ocazie Partidului Poporului) din 16 aprilie 1920, Uniunea Națională din Banat, gruparea lui Imbroane, a trecut oficial în cadrul acestei formațiuni.⁴²

Unul dintre cele mai interesante și importante episoade din cariera politică a lui Avram Imbroane s-a consumat cu ocazia alegerilor din parlamentare din iunie 1920.

³⁸ Marin Pop, "Activitatea organizației Partidului Național Român din județul Timiș în primii ani după Marea Unire (1919–1920)," în Andrei Stavilă, Dorel Micle, Adrian Cîntar, Cristian Floca, Sorin Forțiu, eds., *Arheovest I, In Memoriam Liviu Măruia-Interdisciplinaritate în arheologie și istorie*. Timișoara, 7 decembrie 2013 (Szeged, 2013), 926.

³⁹ Onică, Pătrașcu, *Dr. Avram Imbroane*, 22.

⁴⁰ *Adevărul*, nr. 10982 (București, 13 decembrie 1919): 1.

⁴¹ *Adevărul*, nr. 11103 (București, 12 iunie 1920): 3.

⁴² *Adevărul*, nr. 11051 (București, 14 aprilie 1920): 4; Pop, "Activitatea organizației," 932.

El a candidat din nou pentru un fotoliu de deputat în circumscripția Lugoj, din partea Partidului Poporului.⁴³ Contracandidatul său a fost nimeni altul decât Ion I. C. Brătianu (fostul și viitorul prim ministru al guvernului român). Campania electorală a fost una destul de înverșunată, după cum o atestă ziarul bucureștean *Adevărul*, care atestă convingerea bănățenilor că: “il vom trânti pe Brătianu la Lugoj”.⁴⁴ Aceiași gazetă prezenta publicului poziția lui Imbroane față de reivalul său: “Dacă d. Brătianu ar fi venit singur în Banat să candideze, n-ar fi întâmpinat nici o opoziție, dar el și-a adus o mulțime de prieteni pe care voește să-i scoată deputați în Banat”.⁴⁵ Avram Imbroane l-a învins categoric pe Ionel Brătianu și a câștigat mandatul în circumscripția Lugoj.⁴⁶ În perioada 1920–1922, Avram Imbroane a fost vicepreședinte al Adunării Deputaților, fiind ales pentru prima dată în ședința acesui for din 30 iunie 1920.⁴⁷ Cu toate atacurile împotriva lui Ionel Brătianu, opțiunile politice ale lui Avram Imbroane au pendulat între liberali și averescani. În anul 1920 fidel idealului său de a vedea tot Banatul inclus în granițele României, Avram Imbroane a participat la Paris la ultimele faze ale Conferinței de pace, însă situația politică internă reclamă revenirea sa în țară, iar chestiunea Banatului este rezolvată prin împărțirea sa între România și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor.

În toamna anului 1920, în calitate de deputat, Avram Imbroane participă la instalarea noului episcop al Caransebeșului, Iosif Traian Bădescu.⁴⁸

La sfârșitul anului 1920, între Imbroane și Partidul Poporului a izbucnit un conflict, din cauza politicii externe a formațiunii. În ședința Camerei din 29 decembrie 1920, Imbroane a protestat contra violării integrității Banatului pe cale a fi divizat între România și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor.⁴⁹

În anul 1921 numele lui Avram Imbroane a fost implicat într-un scandal cu iz politic legat de naționalizarea uzinelor de la Reșița, în contextul în care în iulie 1921, el a fost reales vicepreședinte al Camerei, secondându-l pe Duiliu Zamfirescu. Cei doi oficiali au fost numiți la conducerea noii societăți de stat creată după naționalizare și denumită Uzilele și Domeniile Reșița (UDR). Astfel, Zamfirescu a devenit președintele consiliului de administrație, iar Imbroane membru în acest consiliu.⁵⁰ La 15 noiembrie 1921, Imbroane este numit reprezentat al guvernului în consiliul de administrație a Băncii Agrare din Cluj.⁵¹ Sfârșitul anului 1921 marchează tensiuni interne în cadrul Partidului Poporului, Imbroane având din nou un rol central. Membrii fostei Uniuni Naționale din Banat în care făcea parte și Imbroane au avut o dispută

⁴³ *Universul*, nr. 139 (București, 7 iunie 1920): 2.

⁴⁴ *Adevărul*, nr. 11096 (București, 4 iunie 1920): 4.

⁴⁵ *Adevărul*, nr. 11097 (București, 5 iunie 1920): 1.

⁴⁶ *Adevărul*, nr. 11098 (București, 6 iunie 1920): 1, 3.

⁴⁷ *Românul*, nr. 140 (Arad, 3 iulie 1920): 3.

⁴⁸ *Foaia Diecezană*, nr. 40–41 (Caransebeș, 27 septembrie (10 octombrie) 1920): 10.

⁴⁹ *Românul*, nr. 283 (Arad, 31 decembrie 1920): 3.

⁵⁰ E. Cimpoyeru, “Date privind acapararea industriei naționale de către monopolurile străine cu sprijinul claselor stăpânitoare din România burghezo-moșierească (Constituirea societății U.D.R. după primul război mondial),” *Studii* XII, nr. 2 (1959): 110.

⁵¹ *Revista Economică*, nr. 43 (Sibiu, 19 noiembrie 1921): 374.

cu conducerea centrală a partidului în legătură cu reforma agrară și administrarea fostelor bunuri, care aparținuseră statului austro-ungar și care au fost trecute în proprietatea statului român. Bănățenii au cerut amânarea aplicării reformei agrare în Banat. Imbroane a fost acuzat de conflict de interese, în legătură cu această dezbatere, reproșându-i-se poziția de membru în consiliul de administrație de la UDR, respectiv de la Banca Agrară din Cluj. În parlamentul român deputații bănățeni din Partidul Poporului s-au pronunțat deschis contra lui Imbroane, fapt reflectat de presă. Ziarul *Adevărul* își anunța cititorii că: “În special s-a manifestat o profundă nemulțumire față de părintele Imbroane, care și-a luat un rol de conducător al Banatului, deputații bănățeni exprimându-se că au intrat în partidul poporului, nu sub conducerea fraților Imbroane, care duc Banatul la ruină. De asemenea, Imbroane era acuzat că a căutat să facă acțiune proprie pentru a-și spori popularitatea; a urmat tratative și a încheiat acorduri politice cu minoritățile etnice din Banat, fără să comunice deputaților rostul și scopul acestor tratative. Un alt cap de acuzare a fost chestiunea uzinelor Reșița: S-a născut o foarte vie discuție în jurul Reșiței și s-au adus părintelui Imbroane grave acuzații asupra modului cum a repartizat acțiunile Reșiței.” Avram Imbroane a mai fost acuzat de faptul că și-a subordonat propriile interese Banca Țărănească din Timișoara și Banca Agrară din Cluj.⁵²

Avram Imbroane a candidat pentru un fotoliu de deputat la alegerile din 1922 în circumscripția Lugoj (jud. Caraș-Severin), însă pe fondul victoriei naționale a Partidului Național Liberal, tnu a reușit să obțină mandatul.⁵³

În plan politic, sfârșitul anului 1923 marchează ruptura definitivă a lui Avram Imbroane de Partidul Poporului. Ulterior, în 1924 alături de Constantin Argetoianu, Imbroane s-a alăturat pentru scurt timp Partidului Naționalist Democrat condus de marele istoric Nicolae Iorga.⁵⁴ A rămas în acest partid până în anul 1925, când la 15 octombrie s-a alăturat Partidului Național Liberal. Această mutare politică a fost caracterizată cu malițiozitate de ziarul *Adevărul*, ca *Un caz extraordinar de transformism*.⁵⁵ Într-adevăr această trecere este cel puțin surprinzătoare dacă ne gândim la faptul că la alegerile din 1920, Imbroane a candidat chiar împotriva lui Ion I. C. Brătianu, pe care l-a și învins la Lugoj. Ilustrul bănățean a dat și de această dată dovadă de oportunism politic.

La alegerile din mai 1926 Avram Imbroane candidează din nou pentru Adunarea Deputaților, de data aceasta din partea Partidului Național Liberal, dar nu reușește să obțină mandatul.⁵⁶ Astfel, între 1922–1927, Avram Imbroane a stat departe de politica mare de la București concentrându-se pe plan local, la Timișoara, devenind

⁵² *Adevărul*, nr. 11553 (București, 2 decembrie 1921): 3.

⁵³ *Monitorul Oficial*, nr. 283 (București, 17 martie 1922): 12421.

⁵⁴ *Ilustrația Săptămânală*, nr. 8 (București, 29 decembrie 1923): 1; Constantin Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de Măine: amintiri din vremea celor de ieri*, vol VII, partea a VI-a (1923–1926) (București: Editura Machiavelli, 1996), 79.

⁵⁵ *Adevărul*, nr. 12840 (București, 22 octombrie 1925): 1.

⁵⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 122 (București, 4 iunie 1926): 8060.

vicepreședintele organizației județene Timiș-Torontal a PNL. În capitala Banatului fostul deputat a dus o politică fermă dorind a-și asigura controlul politic și financiar al regiunii.

Avram Imbroane își va relua fotoliul de deputat (pentru județul Timiș-Torontal) cu ocazia alegerilor din 7 iulie 1927.⁵⁷ În același an a devenit din nou vicepreședinte al Adunării Deputaților.

În octombrie 1928 organizația liberală a județului Timiș-Torontal, aflată la discreția lui Avram Imbroane a reușit să-l îndepărteze pe prefectul Iuliu Coste, ziarul *Adevărul* precizează că acest fapt a condus la salvarea Băncii Mercur și a societății de asigurare Danubiana, ambele conduse de omul politic, care au primit de la guvern ajutoare financiare.⁵⁸

Următorul scrutin, cel din decembrie 1928 a consemnat victoria națională categorică a Partidului Național Țărănesc, context în care Avram Imbroane nu mai ajunge în parlament, deși candidase tot pe lista liberalilor din județul Timiș-Torontal.⁵⁹ În această situație el se va reîntoarce spre nivelul politic local și va deveni președintele filialei județene Timiș-Torontal a liberalilor (1930), postură din care va candida încă o dată, obținând un nou mandat de deputat pentru județul Timiș-Torontal din partea Uniunii Naționale, la alegerile din iunie 1931.⁶⁰

Deși politica i-a consumat cea mai mare parte a timpului, Avram Imbroane a rămas un apărător al românilor bănățeni, atitudine pe care a demonstrat-o în perioada antebelică și în preajma Marii Uniri. Astfel, la 1 decembrie 1929, sun președinția sa la Timișoara a avut loc o adunare a românilor din Banatul Sârbesc, care și-au exprimat nemulțumirea față de guvernul statului vecin, care le încalcă sistematic drepturile.⁶¹

Revenind la viața politică, la alegerile din iulie 1932, Imbroane intră din nou în competiția electorală din partea Partidului Național Liberal (I. G. Duca) pentru un fotoliu de deputat, dar nu obține mandatul.⁶² În cadrul aceluiași alegeri omul politic bănățean a încercat fără succes să obțină și un fotoliu senatorial, din partea Partidului Țărănesc (Dr. N. Lupu) în județul Arad.⁶³ Alegerile din 1932 au fost ultimul scrutin la a participat Avram Imbroane. Din păcate aceste ultime alegeri la care a participat Avram Imbroane demonstrează cameleonismul politic și fripturismul acestui personaj.

Scrutinul din 1932 a provocat în interiorul organizației liberale județene Timiș-Torontal grave convulsii, președintele Avram Imbroane fiind într-un conflict deschis cu Richard Franasovici. Ziarul *Adevărul* consemna că este posibilă o trecere a lui Imbroane și a filialei la PNL Gheorghe Brătinu.⁶⁴ De această dată fostul student de la Cernăuți nu a mai defectat și a rămas în PNL I. G. Duca.

⁵⁷ *Foaia Diecezană*, nr. 29 (Caransebeș, 17 iulie 1927): 4; *Monitorul Oficial*, nr. 153 (București, 14 iulie 1927): 9623.

⁵⁸ *Adevărul*, nr. 13760 (București, 27 octombrie 1928): 2.

⁵⁹ *Monitorul Oficial*, nr. 283 (București, 19 decembrie 1928): 10724.

⁶⁰ *Ibid.*, nr. 131 (București, 10 iunie 1931): 5222–5223; Onică, Pătrașcu, *Dr. Avram Imbroane*, 35.

⁶¹ *Adevărul*, nr. 14096 (București, 4 decembrie 1929): 4.

⁶² *Monitorul Oficial*, nr. 173 (București, 26 iulie 1932): 4588.

⁶³ *Ibid.*, nr. 176 (București, 29 iulie 1932): 4654.

⁶⁴ *Adevărul*, nr. 14913 (București, 17 august 1932): 3.

La începutul anului 1933, Avram Imbroane și-a pierdut soția, iar în toamna aceluiași an a candidat fără succes la înalta demnitate de episcop al Caransebeșului, rămasă vacantă după decesul ierarhului Iosif Traian Bădescu. La acest scrutin, Imbroane i-a avut contracandidați pe arhimandriții Vasile Lăzărescu, Iuliu Scriban și Tit Simedrea. Imbroane a obținut 37 de voturi, cel care a câștigat fiind arhimandritul Vasile Lăzărescu, care a obținut 121 de voturi.⁶⁵

După acest eșec, Imbroane s-a revanșat pe plan politic. Cariera politică și administrativă a lui Avram Imbroane va atinge apogeul între anii 1933–1936, când a fost numit secretar general în cadrul Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor din cadrul guvernului lui Gheorghe Tătărescu, având în responsabilitate sectorul culte și arte.⁶⁶ În această calitate îl regăsim ca reprezentant al guvernului român la diverse evenimente religioase. În opinia noastră două dintre cele mai semnificative momente în acest sens s-au consumat în anul 1936. Astfel, la 23 ianuarie 1936, Imbroane a reprezentat executivul la funeraliile episcopului Oradiei, Roman Ciorogariu.⁶⁷ În același an, la 2 februarie (sărbătoarea Întâmpinării Domnului) Avram Imbroane a fost trimisul guvernului român la instalarea lui Andrei Magieru, ca episcop al Aradului.⁶⁸ Una dintre misiunile cele mai importante ale lui Avram Imbroane ca secretar general de minister a fost legată de ordinele monastice romano-catolice, care cereau recunoșterea necondiționată din partea statului român. Fostul student de la Cernăuți s-a opus unei recunoașteri necondiționate din partea statului român a Ordinului Minorit și a Ordinului Piarist, argumentând că o recunoaștere oficială este posibilă numai dacă acestea două se vor supune controlului statului român.⁶⁹

În anii '30 numele lui Avram Imbroane a fost implicat într-un scandal în legătura cu disputa dintre orașele Timișoara și Arad pentru episcopia ortodoxă. Astfel, ziarul arădean *Românul* titra în 1935: *Lupta dintre Arad și Timișoara devina acută? Motivul: episcopia*.⁷⁰ Gazetarii arădeni susțin că Avram Imbroane dorește mutarea scaunul episcopal de la Arad la Timișoara, iar cel mai potrivit candidat pentru tronul de ierarh ar fi el însuși. În continuare gazetarii arădeni vorbesc despre faptul că cei care îl susțin pe Imbroane ar fi declarat că acesta este sprijinit de guvern și Partidul Național Liberal. În ziarul menționat se mai arată că Avram Imbroane: "a început o acțiune, cu scopul de a muta Episcopia și Academia Teologică din Arad la Timișoara—că prefectura și municipiul Timișoara au început să se gândească la clădirile unde vor fi adăpostite instituțiile importate din Arad—că s-a început lucrarea planurilor după care se va clădi catedrala Banatului și că-n acest scop s-a și format un prim fond de 3 milioane și jumătate lei, și că, în fine, acțiunea aceasta are și asentimentul guvernului".⁷¹ În finalul articolului se

⁶⁵ *Foaia Diecezană*, nr. 44 (Caransebeș, 29 octombrie 1933): 4.

⁶⁶ A fost numit în această funcție în noiembrie 1933 cf. *Monitorul Oficial*, nr. 277 (București, 29 noiembrie 1933): 7412.

⁶⁷ *Telegraful Român*, nr. 5 (Sibiu, 26 ianuarie 1936): 2.

⁶⁸ *Telegraful Român*, nr. 7 (Sibiu, 9 februarie 1936): 3.

⁶⁹ Onisifor Ghibu, *Ordinul franciscanilor conventuali (Minorității) din Transilvania*, vol. II (București: Tipografia Ziarului Universul, 1937), XLVI.

⁷⁰ *Românul*, nr. 13 (Arad, 9 iunie 1935): 3.

⁷¹ *Ibid.*

arată poziția arădenilor față de această chestiune: “În locul devenit vacant prin timpuria moarte a Episcopului Comșa, arădanii nu pot accepta pe părintele Avram Imbroane... și dacă li va impune, nu trebuie să primească”.⁷²

Cert este că Avram Imbroane a susținut reînființarea episcopiei la Timișoara, după cum o atestă și participarea sa la 22 septembrie 1935, alături de profesorii Vasile Loichiță, Cornel Corneanu și Dimitrie Cioloca, la o adunare desfășurată în Sala Mare a prefecturii Timiș-Torontal, unde s-a dezbătut această problemă.⁷³

Activitatea plurivalentă a lui Avram Imbroane a avut și un palier economic, după cum am anticipat deja, el fiind membru în consiliul de administrație a unor societăți comerciale. Cel mai probabil aceste posturi au fost obținute pe cale politică. Astfel, îl regăsim la: S.C. Industria textilă din Banat S.A. Timișoara; la Industria Lânei SA Timișoara; la Vitrum SA pentru comerțul de sticle; Societatea Anonimă P. Grün.⁷⁴ De asemenea, Avram Imbroane a participat la crearea unor societăți precum Danubiana. Societate Română de Asigurări, participând cu un capital de 100.000 lei.⁷⁵

În anul 1934 ilustrul bănățean a contribuit la crearea *Institutului Dr. Avram Imbroane* pentru sprijinirea românilor din diaspora, care doresc să studieze în România.⁷⁶

La 23 septembrie 1938 Avram Imbroane a murit la București și a fost înhumat la Timișoara (27 septembrie 1938).⁷⁷

Considerații finale

Avram Imbroane a fost din marile personalități ale Banatului cu o bogată activitate politică, economică, culturală, socială și națională. Școlit în mediul educațional de expresie germană, Imbroane era posesorul unei vaste culturi. Dacă într-o primă fază viața sa a fost dedicată bisericii, ulterior el și-a pus activitatea la dispoziția neamului din care făcea parte contribuind din plin la Marea Unire și mai ales la unirea Banatului cu România. În perioada interbelică a ales politica, trecând prin mai multe partide.

ON THE LIFE AND WORK OF A GREAT MAN IN THE BANAT: AVRAM IMBROANE (1880–1938)

Abstract

Avram Imbroane was an exponential personality of the Banat in the end of the 19th century and the beginning of the 20th one. With an exceptional intellectual training, he studied at no less than six European universities: Budapest, Chernivtsi, Berlin, München, Poznań,

⁷² Ibid.

⁷³ *Foaia Diecezană*, nr. 39 (Caransebeș, 29 septembrie 1935): 3.

⁷⁴ *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, aprilie-iunie (Timișoara, 1936): 51, 75, 95, 97.

⁷⁵ *Monitorul Oficial*, nr. 130 (București, 16 iunie 1927): 8329.

⁷⁶ Dudaș, *Din cronologia*, 217.

⁷⁷ *Renașterea*, nr. 40 (Cluj, 2 octombrie 1938): 3; *Telegraful Român*, nr. 40 (Sibiu, 2 octombrie 1938): 4; Dudaș, *Din cronologia*, 223.

and Wrocław. He was involved in the national movement of the Romanians in Transylvania and the Banat, with a precious contribution to the Great Union setting. In 1914, in the First World War he was obliged to take refuge in Romania. Avram Imbroane maintained the unconditioned union of Transylvania and the Banat with Romania and promoted that idea in Bucharest and in front of the Romanian prisoners from Transylvania and Bukovina in Russia. He came back in the Banat in 1918 and took part in the battle for union. Imbroane took part also in the Great National Assembly in Alba Julia, December 1, 1918, where they decided the union of Transylvania with Romania. He chose a politic career during the inter-war times. Imbroane started his own party, National Union from the Banat and was a member of the first Parliament of Great Romania, in 1919. Avram Imbroane had a tumultuous politic career, joined the People Party directed by General Alexandru Averescu, the Nationalist-Democrat Party of Nicolae Iorga, after. Finally, in 1925 he joined the Liberal National Party and remained a member till his death. Vice-president of the Chamber of Deputies and general secretary in the Ministry of Education, Religions and Arts were his most important public posts of honor. During his last years he was involved in the board of some commercial and banking societies in the Banat, but also in works of mercy, especially in the educational and cultural fields. He was a sustainer of the Romanians' rights in Vojvodina too.

ASPECTE DIN ISTORIA CEASORNICELOR DE TURN FABRICATE LA ORADEA, DIN PERSPECTIVA RECLAMELOR DIFUZATE ÎN PRESA LOCALĂ DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

*Ronald Hochhauser**

Cuvinte cheie: presa locală, publicitate, lăcătuș ceasornicar, orologiu

Keywords: local press, advertising, locksmith, clockmaker, horologe

Introducere

Prezentul studiu referitor la ceasornicele de turn este încununarea cercetărilor proprii. Unele dintre ele au fost prezervate și păstrate posterității din inițiativa proprie a unor persoane sau instituții, precum cele de la Palatul Primăriei, Biserica reformată din Olosig, Catedrala ortodoxă “Adormirea Maicii Domnului”, Biserica reformată din Episcopia Bihor și Catedrala greco-catolică “Sfântul Ierarh Nicolae” – enumerate în ordinea adaptării funcționării lor la exigențele contemporane. Altele au fost date uitării din necunoaștere sau nepăsare pentru valorile trecutului, precum cele de la Biserica romano-catolică “Sfântul Ladislau”, Biserica romano-catolică “Pogorârea Sfântului Duh” și Biserica reformată din Orașul Nou.¹ De această dată ne-am propus abordarea

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea, sediul nou: str. Armatei Române nr. 1/A, e-mail: ronald.hochhauser@mtariicrisurilor.ro

¹ Spre regretul nostru, monitorizarea, luarea în evidență și/sau acțiunea de preservare a unor asemenea mecanisme a rămas în afara atenției instituțiilor de patrimoniu cultural național ale statului, cel puțin în județul Bihor, deși ne aflăm în fața unei moșteniri culturale valoroase care sub aspectul istoriei civilizației, tehnicii și, deopotrivă, a religiilor, merită și trebuie păstrată posterității. Rezultate ale unor cercetări anterioare proprii au fost comunicate cu regularitate specialiștilor din țară și din străinătate, cu prilejul unor simpozioane naționale și internaționale de notorietate, desfășurate la Iași (Festivalul Internațional al Muzicii Mecanice – în 2007 și 2012) și Ploiești (Simpozionul Național “Timpul și Omul” – în 2015, 2016 și 2017), dar și la Oradea, cu ocazia Zilei Culturii Maghiare (Magyar Kultúra Napja) din 2017. O expoziție permanentă de istoria tehnicii, cu scop cultural-educativ și turistic, ce prezintă textual și în imagini orologiile examinate, a fost etalată în turnul cu ceas al Palatului Primăriei, în primăvara lui 2011. La realizarea acesteia ne-am dat și noi concursul. A se mai vedea: Ronald Hochhauser, “Orologii cu valoare de tezaur. Ceasul de turn, cu Lună, de la Biserica “Adormirea Maicii Domnului” din Oradea,” *Buletinul Muzeului Științei și Tehnicii “Ștefan Procopiu” III* (2009): 14–18; Volker Wollmann, *Patrimoniul preindustrial și industrial din România*, vol. V (Sibiu: Editura Honterus, 2015), 236–247.

istoriei a trei dintre aceste adevărate minunății ale tehnicii și creativității umane (Fig.1, Fig.2, Fig.3), dar și a altora, pe care, deocamdată, nu le-am întâlnit în oraș pe parcursul cercetărilor noastre (cu referire la Fig. 7), din perspectiva câtorva anunțuri publicitare, difuzate de așa-zisa “pagină a patra” a ziarului romano-catolic de limba maghiară din epocă, “Tiszántúl” (în limba română, “Câmpia Tisei”).²

*O altă sursă de inspirație pentru a scrie istoria
orologiilor: reclama comercială*

După cum bine se cunoaște, publicitatea este importantă pentru orice produs destinat consumului.³ În consecință, firmele din epocă și-au promovat afacerile, în mod special, în presa vremii, sub forma unor anunțuri publicitare considerate a fi instrumente eficace de imagine, ingenioase și excentrice, garante ale creșterii vânzărilor și popularității, în aceeași măsură, de manipulare a maselor largi, în orice domeniu au fost aplicate. La fel a procedat și o semnificativă parte a antreprenorilor din orașul Oradea, care au văzut oportunitatea în a-și face cunoscute astfel produsele, mărfurile sau serviciile prestate, încă în preziua apariției ziarelor și revistelor locale.⁴

Analiza amănunțită a tipăriturilor, aparent fără valoare, oferă posibilitatea descoperirii unor aspecte, nu neapărat cunoscute până în prezent, care pot completa tabloul format despre: situația financiară, gusturile, preferințele și opțiunile societății din epocă; stadiul de evoluție a ramurilor economiei și serviciilor de turism; diversitatea mărfurilor și serviciilor oferite, reprezentate inclusiv grafic destul de sugestiv pentru a forma o imagine echitabilă a standardului tehnic specific perioadei; simțul estetic al unor oameni de afaceri și, nu în cele din urmă, perseverența acestora de a apela la publicitate.

Pornind de la aceste considerente și în concordanță cu propunerea noastră, lucrarea aduce în atenție patru reclame comandate de două ateliere de lăcătușerie și orologerie: Atelierul de lăcătușerie și orologerie “Mezey Dezső” – trei reclame; Fabrica de orologii “Sarkady și Szánthó” – o reclamă. Cele patru texte asociate și cu parte grafică sunt redactate în conformitate cu sistemul de scriere din epocă, pe alocuri cu greșeli de tipar. În fiecare caz, descrierea este însoțită și de o interpretare a noastră.

Purtătoare ale unor informații cu rol de inedit și ale unui limbaj elevat

Primul anunț, care interesează cercetarea noastră, l-am întâlnit într-un număr din 1902 al ziarului semnalat (Fig.4).⁵ Totul se rezumă, de fapt, la o înștiințare privind preluarea Atelierului de lăcătușerie și orologerie “Daday József”, cu adresa în Oradea, str.

² Numărul de probă a ziarului a apărut în decembrie 1894, de sărbătorile de Crăciun.

³ Primele reclame, cu caracter exclusiv bibliografic – descrierea de specialitate a lucrărilor unui autor sau a lucrărilor referitoare la un anumit domeniu, au fost publicate în anul 1652, în jurnalul londonez *Mercurius*. Mai târziu, au apărut și anunțurile pentru obiecte pierdute, solicitările și ofertele de servitori, orarul și tariful poștalioanelor puse în serviciul public.

⁴ Primul ziar din Oradea, “Bihar” a apărut la 2 octombrie 1862, sub îngrijirea lui Hügel Ottó.

⁵ *Tiszántúl* 60 (1902): 9.

Szent János nr. 20 (astăzi, str. Ady Endre), de către lăcătușul ceasornicar Mezey Dezső.⁶ Avizul privat de vreun chenar tipografic a fost formulat clar și concis în contextul solicitării patronajului colectivității și ale comenzilor venite din partea acestuia: “Am plăcerea de a informa prețiosul public, înaltele fețe bisericești și ediliile comunale, că am preluat afacerea domnului Daday József, fondată în urmă cu 42 de ani, unde am activat în calitate de conducător tehnic timp de 16 ani. Am păstrat denumirea și domeniul de activitate a societății și îmi propun să o conduc demn vechiului său renume”. Ultimul aliniat al informării ne dezvăluie modul de onorare a comenzilor nespus de ieftin și cu precizie, în condițiile unei garanții de 10 ani. Comenzile se puteau lansa direct la adresa unității ori telefonic la numărul 384. În opinia noastră, existența unei linii telefonice indică nivelul înalt la care a ajuns afacerea, pe de o parte, și disponibilitatea proaspătului patron de a ține pasul cu mai noile cuceriri ale tehnicii, totodată bunăvoința sa de oferi publicului o altfel de comunicare, pe de altă parte. Partea grafică a anunțului, aici destul de ștearsă, ilustrează un orologiu mamă echipat cu sistem de mers Graham, specific celor fabricate altădată în atelierul meșterului Daday.

Numărul din 5 aprilie 1903, prezintă atelierul într-o reclamă care ține să reia și să accentueze în mod evident calitatea de succesor al lăcătușului ceasornicar Mezey

⁶ Pe această cale ne exprimăm gratitudinea și înalta considerație față de Takács József (Debrecen, Ungaria), născut la 24.03.1953, pentru disponibilitatea de a ne fi consiliat în demersul întreprins și de a ne fi pus la dispoziție materiale și rezultate ale unor cercetări individuale aflate sub protecția legii dreptului de autor, referitoare la biografia celor doi meseriași orologieri naturalizați la Oradea; Daday József s-a născut la 27 martie 1828 în Füzesgyarmat (azi în Ungaria), într-o familie de mici nobili de confesiune reformată. La terminarea școlii generale, pleacă la Debrecen (azi, în Ungaria) pentru a învăța meserie. Se alătură breslei lăcătușilor unde este instruit și promovat ucenic. În 1860 a decis să se mute la Oradea, oraș deschis modernizării, unde cumpără o casă și fondează un atelier de lăcătușerie. În cadrul atelierului, cunoscut a fi drept locul în care s-au fabricat portalul și gardurile din fier forjat de la Palatul Episcopal romano-catolic din Oradea, Daday implementează tehnologia de turnare a metalelor neferoase și demarează producția de orologii. El este constructorul orologiului de la Biserica reformată din Olosig (datat 1 iunie 1893) și al celui de la Catedrala romano-catolică “Înălțarea Fecioarei Maria” (datat 2 septembrie 1892) situată tot în Oradea, dar întreținută în condiții neadecvate – a se vedea Fig. 2 și Fig.3. Alte orologii fabricate de atelierul său au fost destinate unor edificii de cult din: Otomani (1868) și Cefa (1884) din județul Bihor, Baia Mare–Turnul Sfântul Ștefan (mecanism datat 7 aprilie 1895) din județul Maramureș, respectiv Zsáka (1889), Kaba (1893), Tiszaroff și Gyula (1894), la fel și Hajdúböszörmény (1896), azi situate în Ungaria. Antreprenorul Daday a trecut la cele eterne în 1906 și a fost înmormântat în Cimitirul Olosig de odinioară (azi, Parcul Mihai Viteazul); Mezey Dezső s-a născut la 26 ianuarie 1867, în localitatea Hencida (azi în Ungaria), într-o familie de mici nobili. În perioada 1 mai 1882 – 1 noiembrie 1886 a fost ucenic la atelierul patronat de Daday József. După anii de ucenicie a fost avansat în funcția de conducător tehnic în cadrul aceluiași atelier, timp de aproape un deceniu și jumătate. La 1 august 1901 a preluat afacerea angajatorului său și a condus-o cu succes până la 1 mai 1922. Comanda pentru construirea orologiului din turnul Palatului Primăriei (datat 1 ianuarie 1904) i-a fost încredințată în 1903 – a se vedea Fig.1. Alte lucrări ale sale au fost amplasate în turnul Bisericii romano-catolice din Berettyóújfalu (1906) – azi în Ungaria, în turnul Bisericii reformate din Hencida (1910), în turnul Bisericii romano-catolice din Rahov (1913) – azi în Ucraina. Se pare că piesele și subansamblurile de orologii fabricate în acest atelier au fost exportate și în Imperiul Otoman, așa cum ne-a destăinuit nepotul meșterului, Mezey Tibor! Mezey Dezső a trecut la cele veșnice în localitatea natală, la 22 februarie 1949.

(Fig.5).⁷ Aceasta reține atenția prin leitmotivul din partea de sus a sa: “Numeroase premii”. Informațiile referitoare la adresă diferă față de cele consemnate la înștiințarea analizată anterior, în ce privește numărul de casă, aici 320, semn că la culegerea textului s-ar fi strecurat o greșeală⁸! Cât despre atelier aflăm, la superlativ, că avea în dotare cele mai moderne utilaje, iar orologiile erau înzestrate cu roată ancoră sau de scăpare confecționată din aliaj de cupru. Mai mult, ele dispuneau de șuruburi de reglare a oscilației pendulului. Partea artistică a reclamei se rezumă la un cadran de ceas stilizat, dar fără arătătoare. La o analiză mai atentă se poate observa că acesta are o poziționare greșită față de normal, fiind rotit cu aproximativ 90 de grade în sens trigonometric. Diviziunile orare și cele ale sferturilor au fost marcate cu cifre romane, în conformitate cu realitatea din teren de la un moment dat⁹. Desenul cadranelui este purtătorul unui mesaj – important în opinia noastră – și anume, că orologiile produse au în componență module pentru semnalizarea pătrărilor (a se vedea marcasele I, II, III, IV, de dimensiune mai mică). Anunțul emană oarecare tristețe datorită chenarului tipografic ales neînspirat – fragmente inegale de linie continuă groasă, de culoare neagră.

Reclama longevivului atelier este reluată și peste un deceniu, cu modificări ale textului și ale părții grafice (Fig.6).¹⁰ Comparativ este de dimensiuni mai mici, ca o consecință a crizei economice din acea perioadă când reclamele din ziare au fost tot mai puține și difuzate cu discontinuitate, dar și a eventualei diminuări a veniturilor din afacere sau a comenzilor mai puține, în condițiile existenței pe atunci în oraș a Fabricii de orologii “Sarkady și Szánthó” la care, de asemenea, ne vom referi pe parcursul studiului nostru. În ideea captării atenției cititorilor, în circumstanțele unui declin economic, reclama se remarcă prin ilustrarea a două mâini cu degetele arătător îndreptate spre aceeași țintă care definește cu exactitate specializarea ofertantului: “fabricant de orologii”. Un element grafic nou, așadar, care inspiră seriozitate! Și aici datele cu privire la adresă diferă puțin, numărul de casă indicat fiind 64, din nou o abatere de la adevăr în opinia noastră¹¹! Pentru contracararea concurenței de pe piață, dar și a consolidării poziției în lumea comerțului, apelul pune accent pe vechimea considerabilă și seriozitatea firmei la nivelul Imperiului Austro-Ungar și, deopotrivă, pe practicarea unor prețuri mici. Lipsește descrierea tehnică a orologiilor fabricate, comanditarul considerând a fi mai de impact introducerea unor informații suplimentare cu

⁷ *Tiszántúl* 78 (1903): 11.

⁸ Conform “Nagyvárad és Bihar megye cím és lakjegyzéke” (1904), 139–140. (în limba română, “Catalogul cu adrese ale orașului Oradea și comitatului Bihor”), strada Szent János avea numai 84 de numere de casă. Aceeași publicație indică și că proprietarul casei de la numărul 20 (așa cum apare în prima reclamă analizată de noi) era, în continuare, meșterul orologier Daday József.

⁹ Cadranelui orologiului de la Catedrala romano-catolică “Înălțarea Fecioarei Maria” a fost substituit în anul 2015, cu o replică care respectă originalul, vopsită în culoarea neagră, iar cifrele romane vopsite în galben-auriu. Cadranele ceasornicului de la Biserica reformată din Olosig sunt substituite și ele; diviziunile orare ale acestora sunt marcate cu cifre arabe. Nici cadranele orologiului din Palatul Primăriei nu sunt cele originale.

¹⁰ *Tiszántúl* 1 (1913): 11.

¹¹ După “Nagyvárad és Bihar megye,” 140, proprietarul casei de la numărul 64 era o oarecare Mustó Jánosné.

privire la modul de acționare electrică a mecanismelor și la distribuirea listei de prețuri la cerere, în mod gratuit. Cealaltă componentă grafică reprezintă în perspectivă partea superioară a unui turn de biserică stilizat, cu vizibilitate la două din cadranele sale. Nici în acest caz, chenarul tipografic nu a fost ales tocmai corespunzător.

În aceeași ediție își găsește locul reclama altor fabricanți și comercianți de orologii, despre care se știe prea puțin și cărora se cuvine să le acordăm atenție (Fig. 7).¹² “Sarkady și Szánthó” dețineau la adresa de domiciliu din Oradea, str. Damjanich nr. 30 (astăzi, str. Simion Bărnuțiu), o fabrică de ceasuri de turn la “prețuri reduse și cu garanție de mai mulți ani”, participantă la competiția economică cu atelierul patronat de lăcătușul ceasornicar Mezey.¹³ Concepută grafic asemănător cu cel dinainte, inclusiv chenarul, anunțul se distinge prin introducerea unor elemente de atragere a clientelei, în speță niște caracteristici constructive ale mărfurilor produse: “ceasuri cu armare o dată pe zi/ceasuri cu armare o dată pe săptămână/ceasuri cu roata ancoră prevăzută cu piroane/ceasuri cu mecanism de mers Graham/ceasuri echipate cu roata ancoră confecționată din cupru (aliaj galben-nota autorului)”. Informațiile suplimentare cu privire la modul de acționare electrică a mecanismelor și la distribuirea listei de prețuri la cerere, sunt prezente și în acest caz.

Considerații finale

Abordarea noastră nu are pretenția de a fi completă. Ne asumăm răspunderea de a fi semnalat moderat existența materialelor publicitare de acest tip și de a fi deschis cel puțin o cale, în sensul realizării unor studii aprofundate care ar putea aduce noutăți care să coincidă realității istorice, în raport cu activitatea desfășurată de firmele fabricante de orologii analizate aici alt fel. Considerăm cercetarea materialelor promoționale de orice fel, ca o provocare la tratarea interdisciplinară – artă, producție artizanală, manufacturieră și de fabrică, trecut istoric noi pledăm pentru cel citadin – ale unor spații culturale mai puțin examinate până în prezent. Pe lângă misiunea de a îmbogăți imaginea creată despre habitatul urban, acestea ar putea servi ca sursă de documentare de interes în redactarea unor lucrări cu tematică adiacentă, pe de o parte, și, de ce nu, ca elemente ce pot fi valorificate în cadrul unor expoziții muzeale cu specific, pe de altă parte.

¹² *Tiszántúl* 1 (1913): 12. Pe parcursul investigațiilor noastre de până acum, la Oradea nu am descoperit vreun orologiu produs de fabrica “Sarkady și Szánthó”. Demn de interes este că în 1912 comunitatea reformată din satul Iara (azi în jud. Mureș) a cumpărat un ceas de la această firmă, în schimbul unei sume de 1021 coroane.

¹³ Tot “Nagyvárad és Bihar megye,” 144 arată că în 1904 proprietarul casei de la adresa menționată în reclamă era un oarecare Jakus Kálmán. Prin urmare, este posibil ca “Sarkady și Szánthó” să-și fi cumpărat imobilul după această dată și să își fi fondat afacerea în consecință.

ON THE HISTORY OF TOWER CLOCKS MADE IN ORADEA,
FROM THE PERSPECTIVE OF ADVERTORIALS IN THE LOCAL
PRESS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The present study concerning with the tower clocks comes to crown my own research on the subject. Ones of these clocks have been preserved and given to posterity from the initiative of certain people or institutions, as the clocks of the Mayoralty Palace, Reformed Church at Olosig, Orthodox Cathedral "Assumption of the Virgin", Reformed Church from Episcopia Bihor, and the Greek-Catholic Cathedral "St. Nicholas", in order of their running adapting to contemporary exigencies. There were other clocks buried in oblivion either from ignorance or indifference related to values of the past times, as those of the Roman-Catholic Church "St. Ladislav", the Roman-Catholic Church "Descent of the Holy Spirit", and the Reformed Church in Oraşul nou quarter. I have aimed to present now the history of three such prodigies of technique and human creativity, but also the others I haven't met for the moment in the town during my investigations, from the perspective of advertorials in the so-called "the fourth page" of the Roman-Catholic hungarian newspaper "Tiszántúl" at that time (figures in the study). Advertising as it is well known is one of the secrets of a successful business. In the course of time, it proved to be an efficient mean to create image, an ingenious and eccentric one, to grant both the sells increasing and popularity, and to manipulate the masses whatever the field it was used in. A detailed analyze of papers of no value apparently offers the opportunity to discover aspects that remained quite unknown up today, and they might fulfill the yet done picture concerning: the society's financial situation, tastes, preferences and options; stages of development of economy and tourism branches; diversity of goods and services that is also graphically represented, suggestively enough to form an equitable image on the technical standard of that time; some businessmen's sense of beauty and last but not least, their perseverance in resort to publicity. Starting from the above reasons and in accordance with what I have proposed, the present work casts light upon four supplies two locksmith' and clockmaker's ordered: three advertorials of "Mezey Dezső locksmith' and clockmaker'; one advertorial of "Sarkady and Szánthó" Clock Manufactory. The four advertorials and the graphic part are edited following the writing system of the time, with misprints here and there. My own interpretation comes with any of the descriptions.

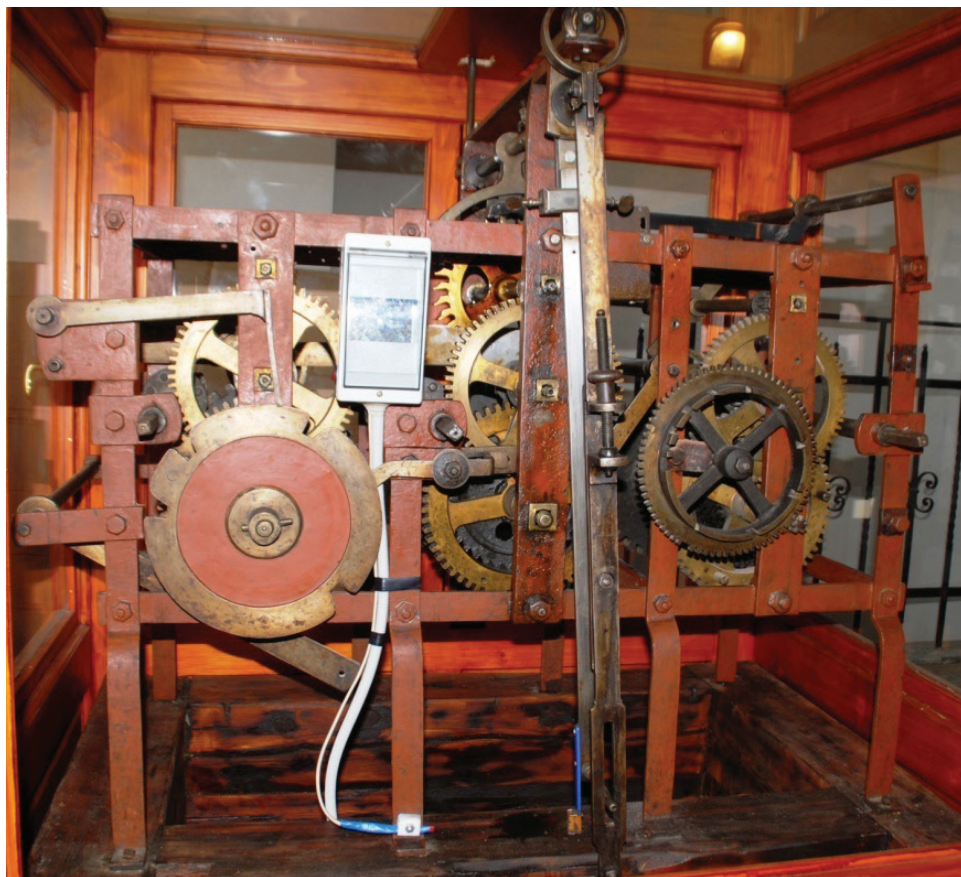

Fig. 1 – Orologiul mamă de la Palatul Primăriei, operă a lăcătuşului ceasornicar Mezey Dezső (vedere generală) – asemănarea cu sistemele tehnice din figurile imediat următoare, fabricate de meşterul Daday József este evidentă. În ordine, de la stânga spre dreapta remarcăm cele trei trenuri de angrenaje din componenţă: mecanismul anunţării pătrarelor, având amplasat în faţă roata de calcul; mecanismul destinat mersului propriu-zis, cu pendulul în prim-plan; mecanismul anunţării orelor întregi. Mersul ceasornicului a fost adaptat la exigenţele contemporane în 1992, prin intermediul unui dispozitiv de întreţinere electrică a oscilaţiilor unui pendul, de asemenea, observabil în imagine / Mayoralty Palace, the original tower clock, made by Mezey Dezső, a locksmith-clockmaker (general view) – the resemblance between it and the technical systems in the next figures, made by clockmaker Daday József is visible. From left to right, we might note the three fixed wheel gears: mechanism to indicate the quarters with the reckoning wheel in front; the proper running mechanism with the pendulum in the forefront; mechanism to indicate full hours. The clock running was adapted to contemporary exigencies in 1992, through the mean of an electrical device to maintain the pendulum oscillations, also visible here

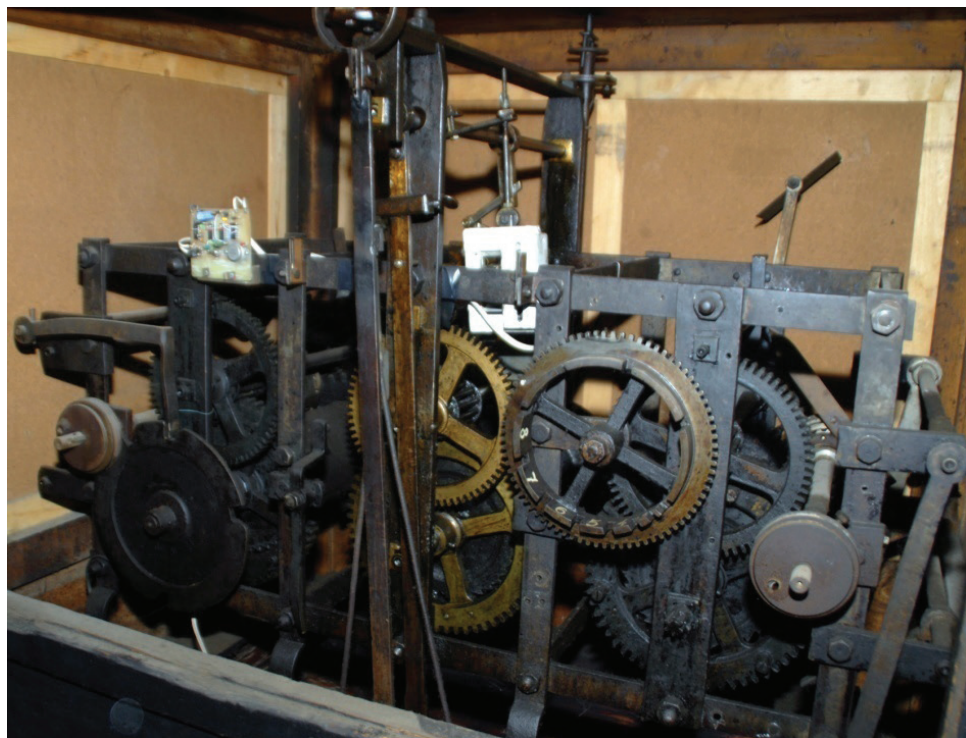

Fig. 2 – Orologiul mamă de la Biserica reformată din Olosig, lucrare a lăcătuşului ceasornicar Daday József (vedere generală). De la stânga spre dreapta distingem: modulul anunţării sferturilor; modulul destinat mersului propriu-zis; modulul anunţării orelor întregi. Mersul ceasornicului a fost adaptat la exigenţele contemporane tot în 1992, prin intermediul unui dispozitiv asemănător celui amintit la imaginea dinainte / Reformed Church Olosig, the original tower clock made by Daday József, a locksmith-clockmaker (general view). From left to right: module to indicate the quarters; the proper running module; module to indicate full hours. . The clock running was adapted to contemporary exigencies also in 1992, through the mean of a similar device to that one in the previous image

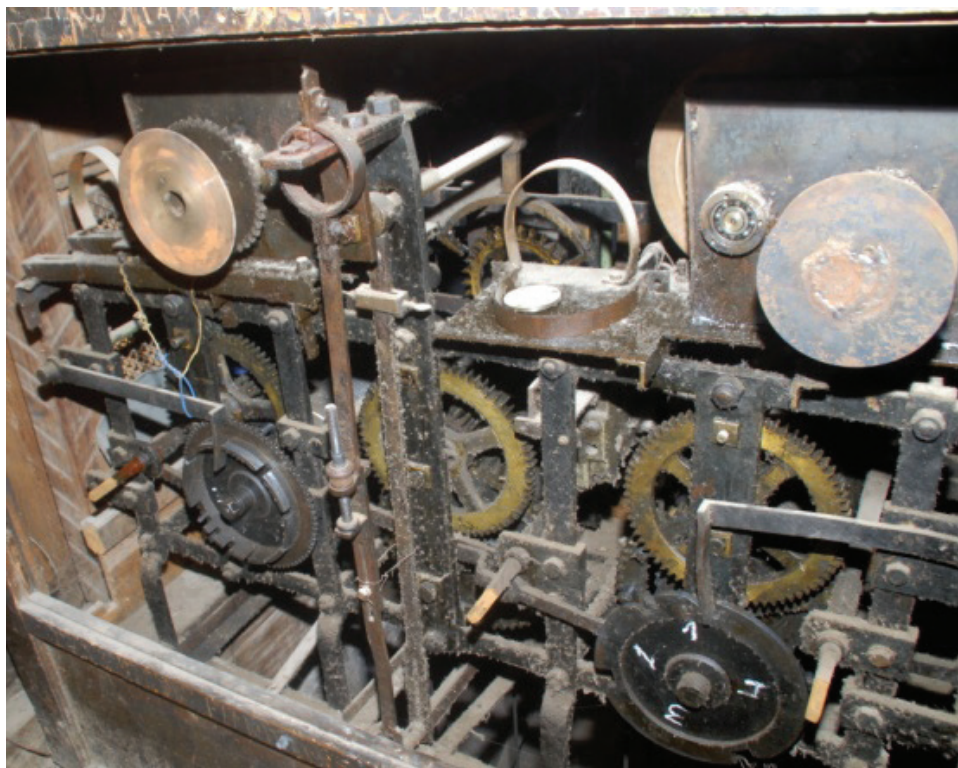
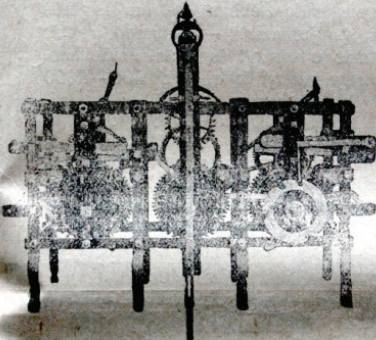

Fig. 3 – Orologiul mamă de la Catedrala romano-catolică “Înălțarea Fecioarei Maria”, tot o lucrare a meșterului Daday (vedere generală). De la stânga spre dreapta observăm: trenul anunțării orelor fixe; trenul destinat mersului propriu-zis; trenul anunțării sferturilor. Ceasornicul funcționează cu ajutorul a trei greutateți. Păcat că nu este întreținut adecvat! / Roman-Catholic Cathedral “Ascension of the Virgin” the original tower clock is also a work of Daday (general view). From left to right: fixed wheel gear to indicate the full hours; the proper running fixed wheel gear; the fixed wheel gear to indicate the quarters. The clock runs by means of three bells. What a shame for being inadequately maintained

Ertesítés.

Van szerencsém a nagyérdemű közönség, valamint az egyházi és községi előljáróságok becses tudomására hozni, hogy a 42 év óta fennálló

Daday József ur lakatos és toronyórás üzletét,

melyben 16 éven keresztül mint művezető voltam a kalmazva, **átvettem** és ezt személyesen, a régi jó hírnévhez méltóan, a régi czég alatt tovább folytatom.

Szives pártfogásukat és megrendeléseket, melyeket kifogástalanul olesón és pontosan eszközök, kérem és óráimért 10 évi jótállást vállalok, vagyok kiváló tisztelettel:

MEZEY DEZSO,
lakatos- és toronyóra-készítő,
Nagyvárad, Szent János-utca 20 szám.
Telefon-szám 384. 68

Fig. 4 – Facsimil al anunțului publicitar cu privire la preluarea Atelierului de lăcătușerie și orologerie „Daday József”, o afacere veche de 42 de ani, deja înmatriculată / Facsimile of the advertorial concerning “Daday József” locksmith’s and clockmaker’s taking over, an old business of 42 years already matriculated

Számos kitüntetés! Számos kitüntetés!

DADAY JÓZSEF utóda

Mezey Dezső

műlakatos és toronyórás
Nagyvárad, Szent János-utca 320. sz.

Van szerencsém a m. t. közönség b. figyelmét felhívni a mai kor igényeinek teljesen megfelelő és a legmodernebbül berendezett

műlakatos és toronyóra műhelyhelyiségemre,

hol több kiállításon kitüntetett szerkezetű **TORONYÓRAIM** vörös fémből készült főkerekekkel s a felhuzást könnyítő, a legcélszerűbb módon alkalmazható **külön mozgó orsók**kal s a súlyemelő czinkezett vassodronyköteleket tartó vashengerekkel és ingasabálozó csavarokkal vannak ellátva.

KÉSZ TORONYÓRAIMNAK jótállás felelősség melletti felállítását is elvállalom, melyek **pontos járásáért** szavatolok.

A n. é. közönség szives pártfogását kérve, maradtam kiváló tisztelettel

MEZEY DEZSŐ,
műlakatos és toronyórás.

216

Fig. 5 – Reclama de dimensiuni apreciabile, în copie, promovează atelierul lăcătușului ceasornicar Mezey, în lumina premiilor primite la mai multe expoziții / The copy of the appreciable large advertorial to promote Mezey locksmith-clockmaker’s in the light of the prizes gained in more exhibits

Mezey Dezső
 toronyóra készítő
 Nagyvárad, Szt. János-u. 64.

Az ország egyik
 legrégibb és leg-
 megbízhatóbb
toronyóra
 készítő telepe.
 Olcsó árak, több
 évi jótállás.
Villanyerő
berendezés.

**Kívánatra árjegyzéket
 bérmentve küld**

Fig. 6 – Anunțul grafic reproduc recomandă stabilimentul industrial în calitatea sa de una dintre cele mai vechi și de încredere afaceri de pe cuprinsul imperiului bicefal / The graphic advertorial recommends the industrial establishment for being one of the oldest and reliable businesses within the bicephalous empire

Sarkady és Szánthó
TORONYÓRA GYÁRA
 Nagyvárad, Damjanits-utca 30.

Ajánlja 1 hétben egy-
 szer felhuzandó és 1
 napban egyszer felhu-
 zandó toronyóráit
 „szegecs” és „szabad-
 lengésű” járattal, réz
 kerekkel. Olcsó árak.
TÖBBEVI JÓTÁLLÁS.
Villanyerő
berendezés.
 Árjegyzék kívánatra.
Saját ház.

Fig. 7 – Facsimilul reclamei comandate de concurență prezentă pe piața orădeană la acea perioadă – se remarcă prin diversitatea de orologii din ofertă, pe măsura nevoilor clienților / Facsimile of the advertorial ordered by the concurrence within the market in Oradea at that time – we might note the diversity of clocks supply, according to the clients' needs

FRONTUL TRANSILVĂNEAN AL MARELUI RĂZBOI REFLECTAT ÎN MEMORIALISTICA SAȘILOR ARDELENI

Mircea-Gheorghe Abrudan*

Cuvinte cheie: Primul Război Mondial, armata română, sașii ardeleni, jurnale, amintiri

Keywords: The First World War, the Romanian Army, the Transylvanian Saxons, diaries, memories

Preliminarii

Odată cu intrarea României în Primul Război Mondial¹ și trecerea Carpaților de către armatele I și II română în noapte dinspre 14/27–15/28 august 1916, marele front estic al conflagrației s-a prelungit din Galiția până la gurile Dunării, deschizându-se noi câmpuri de bătaie în spațiul intracarpatic, până atunci ferit de desfășurarea operațiilor militare și încăleștarea unor forțe armate dușmane.² Pătrunderea armatelor române în Transilvania a fost stopată după aproape patru săptămâni, la mijlocul lui septembrie 1916, din pricina dezastrului militar de la Turtucaia și din cauza nerespectării

* Institutul de Istorie „George Barițiu”, Academia Română, filiala Cluj, Str. Mihail Kogălniceanu nr. 12–14, e-mail: mirceapadre@yahoo.com

¹ Despre Marele Război există o literatură de specialitate impresionantă însemnând colecții de izvoare diplomatice și militare, memorialistică, interpretări diverse, restituiri istoriografice, sinteze și enciclopedii istorice, producții literare și cinematografice. A se vedea: Petra Ernst, Sabine A. Haring, Werner Suppanz, eds., *Aggression und Katharsis. Der Erste Weltkrieg im Diskurs der Moderne* (Wien: Passagen Verlag, 2004); Jay Winter, Antoine Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Jay Winter ed., *The Cambridge History of the First World War, Volume I. Global War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, eds., *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Erneut aktualisierte und erweiterte Studienausgabe (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014); Doru Dumitrescu, Mihai Manea, Mirela Popescu, *Mica enciclopedie a Marelui Război (1914–1918)* (București: Corint Educațional, 2014); Lucian Boia, *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (București: Editura Humanitas, 2014).

² Despre marele front estic al conflagrației care se întindea de la Marea Baltică în nord, până la Marea Egee în sud vezi Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Norman Stone, *The Eastern Front, 1914–1917* (New York: Charles Scribner's Sons, 1975).

angajamentelor militare ale “Aliaților” față de România.³ Trupele române avansaseră cu prudență în ținutul ardelean pe distanțe cuprinse între 10 și 100 de km reușind să cucerască Toplița, Brașovul, Făgărașul, Avrighul, Petroșaniul, nu însă și Sibiu din cauza unor stângăcii ale comandamentului armatei I române.⁴ Mai bine de o treime din zonele locuite de sași fuseseră astfel ocupate. Pătrunderea armatei române în Transilvania a provocat panică în rândul populației săsești și ungurești. Chiar dacă a reacționat mai calm decât ungurii, elita sașilor a încurajat punerea în aplicare a ordinelor autorităților guvernului de la Budapesta de evacuare a etnicilor germani și maghiari din fața armatelor române⁵, provocând un exod spre interiorul Transilvaniei și al Ungariei și inspirând teamă celor ce s-au încăpățânat să rămână pe loc pentru a nu-și abandona casele și averile.

În acest studiu sunt ilustrate, pe baza unor surse editate și inedite – culese din publicațiile săsești ale vremii, din lucrări recente, din colecțiile Brukenthal ale Arhivelor Naționale Direcția Județeană Sibiu și din arhiva Institutului transilvan de la Gundelsheim –, modul și felul în care diferiți formatori de opinie cu influență în societatea săsească sau simpli țărani și soldați sași au perceput perioada “ocupației românești” sau cea a desfășurării confruntărilor armate dintre cele două tabere militare, românești și germano-austro-ungare, în spațiul transilvănean. Textele analizate oferă detalii prețioase referitoare la viața cotidiană a populației din spatele frontului, la raporturile interetnice din Transilvania lunilor august-noiembrie 1916, la exodul unor civili din fața câmpului de bătaie, la refugiul acestora înspre interiorul Transilvaniei și al Ungariei, la manevrele militare românești și germane din zonele Sibiului și Făgărașului, la parcursul personal al autorilor și al familiilor acestora în vâltoarea evenimentelor, precum și la raportarea sașilor la ideea zămisirii “României Mari”.

Sașii ardeleni și Primul Război Mondial

Sașii din Transilvania⁶ au fost o minoritate etnică germană din Austro-Ungaria care număra 230.697 suflete la 31 decembrie 1910, conform statisticilor proprii.⁷ Aceștia au

³ Liviu Maior, *Doi ani mai devreme: ardeleni, bucovineni și basarabeni în război 1914–1916* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2016), 256.

⁴ Despre participarea Regatului României la război vezi excelenta lucrare recentă a istoricului american: Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial*, traducere din limba engleză de Dan Criste (București: Meteor Publishing 2014); precum și volumele mai vechi Victor Atanasiu, ed., *România în anii Primului Război Mondial*, vol. 1–2 (București: Editura Militară, 1987); iar despre frontul din Transilvania din perspectivă austro-ungară: *Österreich-Ungarns letzter Krieg, 1914–1918*, Herausgegeben von Österreichisches Bundesministerium für Heerwesen, Kriegsarchiv Wien, Band V (Wien, 1934), 223–358.

⁵ *Bericht über die infolge des Krieges mit Rumänien angeordnete Räumung der k. freien Stadt Medgyes (Mediasch)*. Erstattet in der Stadtvertretungs-Sitzung am 8. Februar 1917 und über Beschluss der Stadtvertretung im Druck herausgegeben vom Stadtmagistrat (Medgyes-Mediasch: Druck und Verlag von G. A. Reissenberger, 1917).

⁶ O istorie a sașilor din Transilvania adusă la zi vezi la Ernst Wagner, *Istoria sașilor ardeleni*, traducere de Maria Ianus (București: Editura Meronia, 2000); Michael Kroner, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, vol. I-II (Nürnberg: Verlag Haus der Heimat, 2007–2008).

⁷ Friedrich Teutsch, *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart* (Leipzig: Verlag von K. F. Roehler, 1916), 350.

întâmpinat războiul cu euforie – aidoma opiniei publice generale din Austro-Ungaria –, sentimentul de loialitate și de datorie față de suveranul de la Viena fiind dublat de filiația națională, respectiv de încrederea puternică în invincibilitatea Imperiului German, considerat adevărata “țară de origine” (*Mutterland*) și stat etalon al Europei în ceea ce privește cultura, știința, progresul și tehnica militară. Mobilizarea s-a făcut pe un fond sentimental exacerbat fiind susținută de elite care au sperat în victoria rapidă a Puterilor Centrale. În acest fel se explică atât răspunsul prompt al sașilor la chemarea sub arme, lansată de împăratul-rege Franz Joseph, cât și înrolările îngroșate de numărul voluntarilor și de donațiile în bani, produse agricole și bunuri pentru împrumuturile de război.⁸ Prolungirea operațiunilor militare, intrarea României în război și deschiderea frontului ardelean au avut un impact psihologic considerabil asupra acestei comunități, ducând la o stare de insecuritate și de panică, transpusă factic în declanșarea unui fenomen al refugiului care s-a manifestat printr-o evacuare masivă a elitelor și a maselor înspre zonele mai puțin amenințate de linia frontului.⁹ Victoria Antantei, alianța anglo-franceză la care aderase Italia în 1915, România în 1916 și Statele Unite ale Americii în 1917, prăbușirea monarhiei austro-ungare¹⁰ și dorința acerbă de conservare a propriei identități într-un nou cadru politic cât mai favorabil a generat, în ianuarie 1919, adoptarea “Proclamației de la Mediaș” care declara adeziunea unilaterală a sașilor la unirea Transilvaniei, proclamată de Marea Adunare Națională de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918, cu Regatul României.¹¹

Participarea sașilor la efortul de război al monarhiei danubiene și impactul conflagrației asupra micii comunități germanofone din Transilvania sunt cunoscute în linii generale. Primele informații în acest sens provin din epocă fiind oferite de episcopul sașilor Friedrich Teutsch, care a contabilizat jertfele umane, rechizițiile, contribuțiile sociale, economice și umanitare ale “națiunii săsești” în timpul războiului, apreciind că prelungirea neașteptat de lungă a acestuia fusese extrem de împovăritoare, cifra

⁸ Mircea-Gheorghe Abrudan, “Atitudinea conducerii Bisericii Evanghelice din Transilvania față de izbucnirea Primului Război Mondial,” în Rodica Groza, coord., *Sebeș, timp regăsit. Lucrările Conferinței “100 de ani de la declanșarea Primului Război Mondial. Contribuția sebeșenilor la război și Marea Unire” (5 decembrie 2014)* (Sebeș: Editura Emma Books, 2014), 65–82; Mircea-Gheorghe Abrudan, “Die Haltung der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen gegenüber dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs,” *Österreichisch-Siebenbürgische Kulturbeiträge. Schriftenreihe der Österreich-Bibliothek Cluj-Napoca – Klausenburg – Kolozsvár*, 7 (2017): 61–102

⁹ Emil Sigerus, ed., *Aus der Rumänienzeit. Ein Gedenkbuch an sturmbelegte Tage. Zugunsten der siebenbürgisch-sächsischen Kriegswitwen und -weisen* (Hermannstadt: Druck und Verlag von Joseph Drotleff, 1917).

¹⁰ Despre participarea monarhiei dualiste la război și disoluția acesteia în toamna anului 1918 vezi Manfred Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger-Monarchie 1914–1918* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2013); Ioan Lupaș, “Prăbușirea Monarhiei Austro-Ungare și Adunarea de la Alba Iulia,” *Transilvania LX* (1929): 252–262.

¹¹ Despre adeziunea sașilor la unirea cu România și desfășurarea conferinței medieșene vezi Vasile Ciobanu, *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918–1944* (Sibiu: Editura Hora, 2001), 29–67; Vasile Ciobanu, *Germanii din România în anii 1918–1919* (Sibiu-Hermannstadt: Editura Honterus, 2013), 17–132.

celor 37.533 de soldați trimiși pe front, reprezentând 16% din totalul populației săsești. Bilanțul oferit de episcopul istoriograf este următorul: 37.533 de persoane înrolate, din care 10.343 au primit distincții militare datorită curajului dovedit pe câmpurile de bătaie, 3532 au căzut în teatrele de război, 1318 au fost dați dispăruți, 4779 au fost răniți, 1449 au revenit acasă invalizi, 4840 au ajuns prizonieri, 1865 de săsoaice au îmbrăcat haina văduviei, iar 4346 de copii au rămas orfani. Totodată, conform aprecierilor episcopului, contribuția materială a sașilor la efortul de război al monarhiei s-ar fi ridicat la 3 milioane de coroane, exceptând pagubele suferite în timpul confruntărilor armate desfășurate în Transilvania în lunile august – septembrie 1916, bătălii care generaseră evacuarea a 30.000–40.000 de sași din zonele afectate.¹² De pildă, numai din orașul Brașov și din împrejurimi numărul celor ce au părăsit zona s-a ridicat la 20.000, marea majoritate sași, dar și maghiari, în zilele de 27 și 28 august 1916 doar din gara brașoveană plecând spre interiorul Transilvaniei 29 de trenuri de refugiați.¹³ O statistică similară efectuată recent pe orașul Mediaș, pe baza informațiilor extrase din presa epocii, indică faptul că aproximativ 270 de persoane (avocați, medici, farmaciști, dentiști, profesori, tehnicieni, comercianți, funcționari publici, angajați ai băncilor) din acea comunitate au părăsit orașul luând drumul exilului spre diferite localități din Ungaria interioară în perioada septembrie-octombrie 1916.¹⁴ Toți acești oameni nu făceau altceva decât să dea curs dispozițiilor autorităților guvernamentale care porunciseră “evacuarea” într-o primă fază a comitatelor de graniță Sibiu, Brașov și Făgăraș, apoi și a celorlalte regiuni aflate la sud de râul Mureș – limes natural pe care comandamentul Puterilor Centrale se hotărâse să organizeze apărarea –, comiții și vicecomiții fiind responsabili cu ducerea la îndeplinire a deciziilor care stipulau în mod special evacuarea bărbaților cu vârste cuprinse între 17 și 55 de ani, precum și a obiectelor de valoare, a proviziilor alimentare și a vitelor.¹⁵

Aidoma celorlalte națiuni care au fost antrenate de marii factori decizionali europeni în războiul de uzură al tranșelor, mulți reprezentanți ai elitei (generali), ai clasei mijlocii săsești (preoți, învățători, avocați, funcționari publici), înrolați pe front și reînțorși la casele lor, ori ai țărânimii, ai micii negustorimi, ai meșteșuragilor și ai hangiiilor sași, refugiați sau rămași în localitățile lor de baștină, intrate sub “ocupație românească”, și-au redactat însemnările memorialistice – cu toate abordările încadrabile genului precum jurnale, însemnări biografice, corespondență, istorisiri orale, amintiri

¹² Friedrich Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche*, vol. II 1700–1917 (Hermannstadt: W. Krafft Verlag, 1922), 587–615; Friedrich Teutsch, *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, 2. vermehrte Auflage (Hermannstadt: W. Krafft Verlag, 1924), 280–287.

¹³ Harald Roth, “Die Rolle der siebenbürgischen Städte im Ersten Weltkrieg,” în Harald Heppner, ed., *Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2017), 151.

¹⁴ Klaus-Peter Stefan, “1916 – Die Flucht aus Mediasch im Spiegel der zeitgenössischen Presse,” *Mediascher Infoblatt*, 15. Jahrgang, Heft 28 (2016): 39–34.

¹⁵ *Bericht über die infolge des Krieges mit Rumänien angeordnete Räumung*, 3–4; Ioana Elena Ignat, *Viața cotidiană în Făgăraș în anul 1916: însemnările vicarului Iacob Popa* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 140.

– referitoare la clipele trăite în vremea conflictului. O parte dintre ei au publicat aceste însemnări încă în vremea războiului ori în anii de după încheierea ostilităților, generând o literatură bogată și variată¹⁶ care ilustrează propria lor viziune despre ceea ce au trăit în mod direct și personal în cumplitii ani ai confruntărilor armate, ai violențelor, lipsurilor de diferite feluri, ai refugiului, ai epidemiilor, ai ororilor și spaimelor la care au fost părtași – cu și fără voia lor – în momentele dificile și limită ale vieții, în imediata prezență a morții.¹⁷

“Amintiri din Transilvania în zile furtunoase”

Titlul acestui subcapitol constituie o parafrază a denumirilor majorității textelor, broșurilor și volumelor memorialistice semnate de sași și publicate mai ales la Sibiu în anul 1917. Aceste lucrări relatează sau rememorează evenimentele petrecute în sudul și sud-estul Transilvaniei în lunile august, septembrie și octombrie 1916. Între toate acestea se distinge prin amplitudinea editorială, sfera masivă de difuzare și de popularizare în rândul populației săsești a Transilvaniei volumul editat de istoricul și publicistul sibian Emil Sigerus¹⁸, sub titlul “Din timpul românilor. O carte de aducere aminte despre zilele furtunoase”.¹⁹ În mod curios, volumul acesta pe cât de interesant și de difuzat în epocă între sași (doar în anul 1917 a fost publicat în 3 ediții succesive, la începutul lui 1918, toate fiind epuizate²⁰), este pe atât de puțin citat și cunoscut în literatura de specialitate de la noi, suferind de fapt după “unirea Transilvaniei” cu România sau “anexarea” (*Anschluss*) – în accepțiunea sașilor și a istoriografiei lor – acestei provincii la Regatul român, o veritabilă *damnatio memoriae*, cum a subliniat deunăzi profesorul

¹⁶ Despre memorialistica săsească a Marelui Război vezi: Mircea-Gheorghe Abrudan, “World War I in the Memories of the Transylvanian Saxons,” în *Transylvanian Review* XXV, no. 4 (2016): 48–64; Mircea-Gheorghe Abrudan, “Primul Război Mondial în memorialistica sașilor din Transilvania,” *Astra Salvensis* 5 (2015): 89–104; Mircea-Gheorghe Abrudan, “Primul Război Mondial reflectat în istoriografia și memorialistica sașilor ardeleni,” în Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Mihaela Tămaș, eds., *Primul Război Mondial: Perspectivă istorică și istoriografică/World War I. A Historical and Historiographical Perspective. Lucrările Conferinței Internaționale Primul Război Mondial – perspectivă istorică și istoriografică*, 3–5 iunie 2014, Cluj-Napoca (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane/ Presa Universitară Clujeană, 2015), 75–84.

¹⁷ O tematizare a acestei chestiuni vezi la: Toader Nicoară, “Omul și moartea în Marele Război. Atitudini și comportamente,” *Apostrof* XXVIII, nr. 2 (2017): 15–19.

¹⁸ Emil Sigerus (1854–1947), etnograf, colecționar, istoric și publicist sas, născut la Sibiu în familia senatorului Karl Sigerus. O perioadă a urmat meseria de librar, apoi s-a dedicat colecționării de folclor și tradiții populare. În 1885 a înființat în Sibiu “Muzeul carpatin”, la baza căruia a stat colecția proprie de aproximativ 500 de obiecte, în special ulcioare, farfurii, vase de cositor și textile, numărându-se, totodată, printre membrii fondatori ai “Asociației carpatine transilvănene”. O vreme a fost redactor al cotidianului sibian “Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt”. Detalii biografice la Brigitte Stephani ed., *Emil Sigerus. Volkskundliche und kunstgeschichtliche Schriften* (București: Editura Kriterion, 1977).

¹⁹ Sigerus, *Aus der Rumänenzeit*.

²⁰ Cf. Hermann Hienz, *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen. Zweite, erweiterte Auflage der “Quellen zur Volks- und Heimatkunde der Siebenbürger Sachsen”*, *Buchreihe der südostdeutschen historischen Kommission, Band 5* (München: Verlag R. Oldenbourg, 1960), 60.

Frank M. Schuster într-un studiu amplu de pionierat axat pe reliefaarea experiențelor din perioada refugiuului și din timpul ocupației românești a sașilor din Cislădie.²¹

Tomul editat de Sigerus nu este altceva decât o mărturie din epocă a modului în care 13 formatori de opinie cu influență în societatea săsească (episcopul luteran Friedrich Teutsch, preoți evanghelici, învățători, juriști, scriitori și două soții de preoți evanghelici) au perceput perioada “ocupației românești” sau cea a desfășurării confruntărilor armate româno-germano-austro-ungare în spațiul transilvănean. Încă din prima propoziție a introducerii, semnată de editor la 24 noiembrie 1917, se sublinia că “această carte este un volum de amintire, de amintire a unei perioade teribile!” În continuare, Sigerus evoca spaimile, angoasele, pericolele și atmosfera dramatică prin care “poporul săsesc” a trecut în lunile august și septembrie 1916, când după doi ani de război, “viforul distrugător al acestuia a năvălit și în țara noastră dinspre est”. Chiar dacă de la aceste experiențe trecuse mai bine de un an de zile, editorul sublinia că “acestea s-au impregnat adânc în mintea noastră”, cititorul având acum ocazia să cunoască mai bine experiențele și destinele conaționalilor săi din zilele trecute ale fricii și groazei, precum și acele “fapte de binefacere de care a avut parte poporul nostru săsesc atât de încercat și care trebuie să rămână neuitate”. În final, Emil Sigerus menționa faptul că fondurile strânse prin comercializarea acestui volum vor fi împărțite văduvelor și orfanilor de război ai națiunii săsești, recunoscând, de asemenea, că penuria de hârtie și de materiale tipografice l-au obligat să realizeze o selecție a textelor primite spre publicare, exprimându-și în cele din urmă speranța că vremurile mai bune vor favoriza apariția unei alte ediții întregite²². Alături de introducerea editorului, de două poezii “patriotice”, de una de “jale” și alta de “dor”, semnate de Josef Lehrer, cinci texte rememorează “perioada românească” în Brașov, Râșnov, Codlea, Cislădie și Cincu Mare, alte șase expun starea generală de deșăruioladă, exodul și refugierea sașilor din fața frontului, respectiv atmosfera revenirii acestora acasă, iar altele două, semnate de ziaristul Viktor Zyske și de episcopul Friedrich Teutsch, prezintă situația refugiaților sași din Budapesta, respectiv a “Bisericii naționale în zilele invaziei românilor”.

Dincolo de evenimentele militare, de tragismul sau ororile oricărui teatru de război, de suferințele, spaimile, angoasele și privațiunile suferite de cei ce au fost nevoiți să ia calea refugiuului, tonul articolelor și orientarea volumului erau cât se poate de antiromânești, enunțuri concludive precum “Fantoma României Mari s-a risipit pentru totdeauna”²³, sau “Visul unei străluciri românești mari să fie și să rămână pentru totdeauna un vis”²⁴, scoțând la suprafață, pe de o parte, vechi antagonisme româno-săsești și polemici acerbe, purtate în epocă de istorici sași și români ardeleni²⁵, mai ales

²¹ Frank M. Schuster, “Zwischen Idylle, Abenteuer, Solidarität, Sorge und Furcht. Heltauer Flucht- und Besatzungserfahrungen 1916,” în Heppner, *Umbruch mit Schlachtenlärm*, 247.

²² Emil Sigerus, “Zur Einleitung,” în Sigerus, *Aus der Rumänenzeit*, III-VI.

²³ Wilhelm Morres, “Kronstadt und Großrumänien,” în Sigerus, *Aus der Rumänenzeit*, 122.

²⁴ G. Lander, “Die Rumänenzeit in Rosenau,” în Sigerus, *Aus der Rumänenzeit*, 142.

²⁵ Detalii despre această polemică istoriografică vezi Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric*, ediția a III-a adăugită, prefată de Ioan-Aurel Pop (Deva: Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2015), 256–261.

cu referire la statutul celor două națiuni pe suprafața fostului “Pământ Crăiesc”, iar, pe de altă parte, exprimându-și satisfacția înfrângerii “infamei României” și a armatelor sale care intraseră în luptă cu scopul precis al înfăptuirii României Mari, după cum anunțase de altfel Marele Stat Major al armatei române în manifestul adresat soldaților și ofițerilor români din trupele K.u.K., Landwehr și Honvédség, în momentul trecerii Carpaților, în care se spunea: “De astăzi, locul vostru nu este în armata austro-ungară, părăsiți rândurile sale, veniți sub steagul român fără rezerve, să luptați împreună pentru fericirea voastră și a noastră. Veniți să înfăptuim România Mare”.²⁶ Entuziasmului trăit de populația românească din sud-estul Transilvaniei în august-septembrie 1916, dezertărilor masive înregistrate în armata austro-ungară după declarația de război a României și speranței optimiste a “vederii României Mari” exclamate de românii din teritoriul “ocupat”²⁷, sașii le răspundeau, odată cu contraofensiva reușită a Puterilor Centrale, cu satisfacția vechilor “domni” și a reprezentanților “culturii apusene” în “țara de dincolo de păduri” sau “a urșilor”, unde fuseseră chemați în Evul Mediu pentru apărarea coroanei maghiare și cultivarea valorilor “apusene”, după cum opina episcopul Friedrich Teutsch într-o predică ținută cu patos în biserica parohială din Sibiu în urma izbucnirii războiului în toamna anului 1914.²⁸

Unele texte cuprinse în acest volum, precum este cel semnat de Wilhelm Morres despre “Brașov și România Mare”, fac referire explicită la modul în care românii au perceput exodul sașilor și al maghiarilor, precum și la tâlhăriile și hoțiile la care românii s-au dedat în casele părăsite ale celor refugiați. Referitor la zona Brașovului, Morres scria: “românii locului au asistat la acest val migraționist sălbatic cu cea mai mare liniște și ceea ce se mai putea salva, au salvat pentru ei. Aceia însă care își pierduseră casele situate la marginea satului, au ocupat imediat cele mai de văză gospodării săsești părăsite. [...] Foarte pilduitor pentru români este de exemplu cazul petrecut în Râșnov (Rosenau), unde casa parohială săsească părăsită a fost imediat luată în primire de preotul român din localitate.”²⁹ Făcând referire, mai departe, la cele petrecute în Brașov și la modul de raportare al românilor brașoveni față de bunurile părăsite ale sașilor, Morres generaliza scriind că românii băștinași “cu sau fără ajutorul armatei române” au “întreprins mai multe jafuri asupra locuințelor părăsite.”³⁰ Această tonalitate antiromânească a unor materiale cuprinse în volumul editat de Sigerus în 1917, care vădesc cel puțin o atitudine negativ-depreciativă a sașilor față de români, în general și față de cei din Regatul României, în particular, explică în mare măsură nu numai nereeditarea acestuia, ci mai ales cvasi-dispariția sa de pe piața cărții și greutatea depistării cărții în bibliotecile publice din România contemporană, exemplarul studiat fiind păstrat în biblioteca “Institutului pentru

²⁶ Maior, *Doi ani mai devreme*, 216.

²⁷ Sextil Pușcariu, *Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe, prefață de Ion Bulei (București: Editura Minerva, 1978), 149–150, 168.

²⁸ Omilia a fost republicată în Mircea-Gheorghe Abrudan, *Die Haltung der Evangelischen Landeskirche*, 83–98.

²⁹ Wilhelm Morres, “Kronstadt und Großrumänien,” în Sigerus, *Aus der Rumänenzeit*, 85.

³⁰ *Ibid.*, 88.

cultura și istoria germanilor din Europa de Sud-est din cadrul Universității Ludwig-Maximilian din München”.

Desigur, alte surse din epocă ne descoperă că în realitate lucrurile nu s-au petrecut chiar în felul în care le-a descris Wilhelm Morres, nici nu pot fi percepute ori descrise atât de limpede și unilateral negativ la adresa românilor, ci perspectiva trebuie nuanțată prin coroborarea și compararea mărturiilor săsești, românești, ungurești sau de altă sorginte care vorbesc despre părțile Transilvaniei ocupate de armata română sau aflate în proximitatea frontului. De pildă, preoții sași din Vurpăr (*Burgberg*) și Șura Mare (*Großscheuern*) au notat în cronicile parohiilor lor din a doua jumătate a anului 1916 că între “hienele câmpurilor de bătălie” s-au numărat atât militari și civili români, cât și militari și civili maghiari, sași și germani, iar “trupele române care au pătruns ca dușmane pe teritoriul inamic s-au comportat foarte omeneste”. Cu amărăciune nota, de această dată preotul din Șura Mare, că “nu se poate trece sub tăcere, nici ascunde că și dintre sași, și anume oameni buni și cu stare, au atentat la averea și proprietățile clerului”. În cele din urmă, concluzia parohului din Vurpăr rămâne una sugestivă cu privire la conduita umană în timpul Marelui Război: “morală dispăre în mod evident” în vremuri de război.³¹

Un alt martor din epocă, ofițerul român al K.u.K. Sextil Pușcariu, completează tabloul zugrăvit mai sus de clericii sași, descriind în memoriile sale atât exodul populației maghiare și săsești, cât și atmosfera emoționantă și praznică a întâmpinării trupelor române de către românii ardeleni: “Treceau prin sate românești. Țăranii în haine de sărbătoare erau adunați pe ulițe. Pe fețele tuturor se vedea bucuria. Sașii și ungurii din baterie turbau de ciudă mai ales când la Agârbiciu, un pici de român ne strigă «Apoi de ce plecați cu tunurile că românii vin de unde plecați d-voastră»”. Pușcariu sublinia că românii erau liniștiți, țăranii își lucrau în continuare ogoarele, “vindeau alimente și păsări la prețuri de nimic”.³²

Etnograful sibian Emil Sigerus a publicat, în ianuarie 1917, sub titlul “Cronica sibiană de război” însemnările sale zilnice întregite cu cele ale altor persoane rămase în oraș în perioada desfășurării frontului ardelean în imediata apropiere a burgului: 28 august–28 octombrie 1916. În paginile cronicii este descrisă viața orașului Sibiu și a cetățenilor săi în perioada apropiată “Marii Bătălii de la Sibiu” care, în ciuda numelui, a ocolit de fapt orașul propriu-zis, operațiunile militare efective derulându-se în hinterlandul acestuia, cu deosebire pe raza localităților Șelimbăr și Cislădie, corpul Olt al armatei I română sub comanda colonelului Traian Moșoiu șovăind în a ocupa orașul “din cauza unui lanț grotesc de greșeli, neînțelegeri și indecizii la toate nivelurile structurii de comandă a armatei române”, cum a concluzionat istoricul american Glenn E. Torrey³³, cu toate că Sibiul fusese evacuat de personalul militar, de cel guvernamental și de aproape două treimi din populație. Chiar dacă nu are un ton antiromănesc, “Cronica sibiană de război” este focalizată exclusiv asupra pulsului vieții săsești

³¹ Ulrich A. Wien, “Die Evangelische Landeskirche A.B. in den Siebenbürgischen Landesteilen Ungarns während des Ersten Weltkriegs,” în Heppner, *Umbruch mit Schlachtenlärm*, 188–189.

³² Pușcariu, *Memorii*, 149–150.

³³ Torrey, *România în Primul Război Mondial*, 73.

sau germane a cetății, perspectiva fiind una eminamente săsească din care concetățenii săi români, confrății “inamicului” sau ai “invadatorului” lipsind cu desăvârșire. Din cronică transpare același sentiment filo- și pangermanist întâlnit în cazul mării majorități a textelor memorialistice săsești, Emil Sigerus nutrind neconținut speranța, iar apoi exprimându-și aprecierea și bucuria că izbăvirea a venit de la victorioasele trupe germane, care acum se avântau în “sălbatica Valahie”, Sibiul fiind depresurat de comandantul armatei a 9-a germane, generalul Erich von Falkenhayn³⁴, căruia îi și fusese dedicat volumul, pe prima pagină fiind reprodusă fotografia acestuia.³⁵

Despre bătălia Sibiului au scris tot în 1917 alți doi sași sibieni de frunte, prim preotul bisericii parohiale evanghelice din Sibiu, dr. Adolf Schullerus³⁶, cunoscut mai ales pentru lucrările sale teologice, istorice, etnografice și lingvistice, și căpitanul W. Petricek. În cazul lui Schullerus, care a rămas în oraș în ciuda ordinelor de evacuare, avem înfățișată într-o manieră narativă și pe alocuri omiletică imaginea sau chipul “Orașului mort” și a “mântuirii” acestuia, expresii completate cu subtitlul: “imagini din zilele bătăliei Sibiului” fixată de Schullerus între zilele de 26–30 septembrie 1916.³⁷ Nebombardarea orașului și salvarea acestuia din fața trupelor dușmane a fost catalogată de Schullerus drept o lucrare a “proniei divine” și “o minune a lui Dumnezeu” realizată prin “puterea și înălțimea omenească”, în care Dumnezeu se revelează. Format în duhul Sfințelor Scripturi, preotul evanghelic Adolf Schullerus nu înfierează, nici nu aruncă cuvinte grele asupra românilor și a regatului vecin, pe care nici nu-i amintește decât sub denumirea, să zicem neutră, de “dușmani”.

Spre deosebire de lucrările lui Sigerus și Schullerus care ilustrează perspectiva locuitorilor Sibiului asupra bătăliei din hinterlandul orașului lor, căpitanul W. Petricek oferă detalii referitoare la planificarea și desfășurarea operațiunilor militare, reproducând ordine, depeșe telegrafice și planurile de mișcare ale trupelor austro-ungare, precum și o anexă privitoare la mormintele eroilor căzuți în bătălia Sibiului. Textul său nu are frumusețea și parfumul istoric, teologic și beletristic al celor precedente, ci denotă limbajul tehnic tipic al unui militar în funcție preocupat, chiar obsedat să redea contemporanilor informațiile exacte referitoare la operațiunile militare și mișcările trupelor din teatrele de război.³⁸

³⁴ Despre campania militară germană a acestuia împotriva României vezi: Erich v. Falkenhayn, *Der Feldzug der 9. Armee gegen die Rumänen und Russen 1916–17. Zweiter Teil: Die Kämpfe und Siege in Rumänien* (Berlin: Verlag von E.G. Mittler & Sohn, 1921); Erich v. Falkenhayn, *Campania Armatei a IX-a împotriva românilor și rușilor 1916–17*, în românește de Al. Budiș și C. Franc (București: Atelierele grafice Socec & Co, 1937); Adolf Köster, *Die Sturmschar Falkenhayns. Kriegsberichte aus Siebenbürgen und Rumänien* (München: Albert Langen, 1917); Maior, *Doi ani mai devreme*, 257–264.

³⁵ Emil Sigerus, *Hermannstädter Kriegschronik. Nach Tagebuchaufzeichnungen* (Hermannstadt: Druck und Verlag von W. Krafft, 1917).

³⁶ Personalitate marcantă a intelectualității săsești din epocă, născut la Făgăraș în 1864, decedat la Sibiu în 1928, între 1919–1926 a fost senator în Parlamentul României de la București. Detalii la Carl Göllner, *Adolf Schullerus. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild* (București: Editura Kriterion, 1986).

³⁷ Adolf Schullerus, *Die tote Stadt. Erlösung. Bilder aus den Tagen der Schlacht von Hermannstadt* (Hermannstadt: Druck und Verlag von W. Krafft, 1917).

³⁸ Hauptmann W. Petricek, *Um Hermannstadt. Ein Zeitbild aus der rumänischen Invasion. Den*

La zece ani de la derularea evenimentelor din august-septembrie 1916, primarul de atunci al Sibiului, ulterior prefect al județului Sibiu, Albert Dörr a publicat volumul de amintiri de război și notițe de jurnal intitulat "Sibiul între două fronturi". Cartea descrie administrarea și viața de zi cu zi a orașului în perioada 27 august – 31 octombrie 1916. Dörr preciza în cuvântul său înainte că scopul volumului e de a istorisi "evenimentele pur omenesti ale situației în care s-au aflat locuitorii orașului în fiecare zi, astfel că orice reflecție politică sau militară a fost evitată". În ciuda pretenției de obiectivitate primarul de altădată și prefectul de atunci menționa convingerea sa profundă că "alipirea Transilvaniei la România" a fost un act al "dreptății istorice", chiar dacă atât el, cât și întregul său popor săsesc regretă din inimă că până în 1926 "nu s-a reușit să se facă din această țară binecuvântată de Dumnezeu ceea ce ar putea să fie și sperăm că va deveni pentru toți locuitorii ei: un paradis". Într-adevăr, Albert Dörr nu condamnă, nici nu judecă faptele de arme ale românilor, ci se rezumă la a reda evenimentele prin care au trecut cetățenii orașului în timpul desfășurării celor două fronturi, insistând asupra măsurilor impuse de autorități pentru menținerea ordinii în *intramuros*, reproducând în cursul textului mai multe scrieri oficiale emise de autoritățile civile și militare austro-ungare, o serie de dialoguri epistolare și orale purtate de el cu diferiți politicieni sași, cu oficiali militari și civili care s-au interesat de viața cetății în timpul confruntărilor militare sau au vizitat orașul după depresurarea lui. Textul memorialistic e unul important, pentru că dezvăluie câteva aspecte mai puțin cunoscute referitoare la viața de zi cu zi a celor rămași în oraș după evacuarea autorităților și a două treimi din populația civilă a Sibiului (mai mult de jumătate germani, un sfert români – inclusiv a instituțiilor românești, Mitropolia Ortodoxă și Institutul teologic-pedagogic andreian – și de alte naționalități) surprinzând faptul că în lipsa forțelor de ordine, a armatei și a poliției, sibienii rămași au constituit la inițiativa sa o gardă civilă care a preluat sarcinile ordinii publice, această gardă fiind constituită din 113 sași, 63 români și 7 maghiari, care și-au asumat prevenirea tâlhăriilor și buna gestionare a situației critice și tensionate. Scris la o distanță de zece ani de la derularea evenimentelor și cunoscând deznodământul Marelui Război, textul memorialistic al lui Albert Dörr e lipsit de pasiunea și judecățile antiromânești ce caracterizează textele lui Schullerus, Sigerus și Petricek, dând dovadă de mult echilibru și de dorința de a nu ofensa sentimentele autorităților românești.³⁹

Cum era și firesc mai multe texte memorialistice fac referire la celălalt mare oraș locuit de sași în sud-estul Transilvaniei, Brașovul, în apropiere de granița Vechiului Regat. Între acestea găsim unul publicat la cald, în cinci ediții succesive ale gazetei brașovene săsești "Kronstädter Zeitung" din anul 1917, de către Anny Kovács, născută Foof, intitulat sugestiv "Amintirile de război din timpul invaziei românești în anul 1916".⁴⁰ Asupra aceleiași perioade s-a oprit alt brașovean, Friedrich Gärtner, dedicând

Hermannstädter Freunden zugeeignet, Buchschuck von Fritz Lederer. Mit vier Beilagen (Hermannstadt: Druck und Verlag von Jos. Drotleff, 1917).

³⁹ Albert Dörr, *Hermannstadt zwischen zwei Fronten. Kriegserinnerungen nach Tagebuchaufzeichnungen* (Hermannstadt: Druck von Josef Boschner, 1926).

⁴⁰ Anny Kovács, "Kriegserinnerungen aus der Zeit des rumänischen Einfalls im Jahre 1916," *Kronstädter Zeitung*, Nr. 227, 228, 229, 230, 231 (1917).

un capitol din amintirile sale inedite “luptei de 40 de zile pentru Brașov, 18 august – 8 octombrie 1916”.⁴¹ Ambele relatează evenimentele din Brașov și hinterlandul acestuia în perioada în care armata română a fost prezentă în zonă, nuanțând și completând viziunea deja amintită a lui Wilhelm Morres.

Textul care reține însă atenția, datorită bogăției și unicității informațiilor pe care le conține cu referire la desfășurarea evenimentelor în mediul social, urban și rural din Brașov și Țara Bârsei în tumultul războiului și a frontului ardelean, este lucrarea autobiografică a primarului Brașovului, Ernst Karl Schnell, “Din viața mea. Amintiri din vremuri vechi și noi”, publicată în orașul de sub Tâmpa în mai 1934.⁴² Schnell amintește de atmosfera fierbinte ce se încinsese în Brașov în duminica lui 15/27 august 1916, când a sosit vestea declarației de război a României, subliniind un detaliu unic în memorialistica săsească a războiului, anume că el însuși a fost contrariat de această veste, deoarece primise asigurări de la autoritățile statului austro-ungar că România nu va intra în conflagrație împotriva monarhiei dualiste. El preciza în acest sens: “vreau să menționez aici că noi, vicecomitele și primarul, primisem de sus chiar și în ultima vreme însărcinarea de a liniști populația și de a contrazice pe toate căile posibilitatea unei declarații de război din partea României. Au fost însă mulți domni precauți care nu dădeau crezare la ceea ce le spuneam noi, ci la veștile pe care le primeau de la București. Precum s-a aflat mai târziu, în România mobilizarea se decretase deja de câteva zile”.⁴³ Primarul Schnell amintește, de asemenea, proasta situație a apărării militare a orașului, puținele trupe austro-ungare din zonă nefiind capabile să facă față asaltului armatei române, care necunoscând situația a înaintat “cu foarte mare atenție și reținere”, primarul opinând că dacă românii nu ar fi procedat în acest fel, chiar a doua zi după declarația de război ar fi putut cucerii Brașovul și i-ar fi prins în captivitate toate autoritățile orașenești și comitatense, civile și militare, împreună cu toate documentele secrete și avuțiile lor.⁴⁴ În continuare sunt enumerate ordinele primite de la Ministerul de Interne din Budapesta referitoare la evacuarea urgentă a ungarilor și sașilor brașoveni de sex masculin cu vârsta între 17 și 55 de ani, între care se număra și el însuși, astfel că, după ce l-a lăsat la conducerea orașului pe Friedrich Fabritius, a părăsit orașul alături de familia sa în după masa zile de 28 august. Scriind retrospectiv, Schnell menționa că decizia sa de a părăsi Brașovul a fost înțeleaptă fiindcă “ulterior prietenii mei români mi-au spus că în calitate de conducător al orașului aș fi fost cu siguranță arestat și internat undeva în vechiul regat”.⁴⁵ Conform aprecierilor sale peste 20.000 de persoane au părăsit atunci Brașovul, refugiații fiind imbarcați în 29 de trenuri, “decu aproape 80% din populația neromânească a Brașovului”, pe loc rămânând “cei grav bolnavi și bătrâni”, care primiseră sarcina de a se îngriji de propri-

⁴¹ Friedrich Gärtner, “Der 40 tägige Kampf um Kronstadt,” în Archiv des Siebenbürgen-Instituts, Gundelsheim am Neckar, cota O II-K/475.

⁴² Ernst Karl Schnell, *Aus meinem Leben. Erinnerungen aus alter und neuer Zeit* (Kronstadt: Verlag der Markusdruckerei, 1934).

⁴³ Ibid., 146–147.

⁴⁴ Ibid., 147.

⁴⁵ Ibid., 150.

etățile și avutul tuturor celorlalți și “în curând toți au fluturat cu zel mare tricolorul românesc, pe care și-l făcuseră toți în grabă”. Prețioase sunt, totodată, informațiile pe care primarul le notează despre perioada ocupației românești a orașului, Schnell subliniind că atât în vremea cât trupele române s-au aflat în oraș, cât și în intermezoul dintre retragerea lor și revenirea autorităților austro-ungare orașul a “suferit pagube minore”, “casele nelocuite, locuințele abandonate” lăsând impresia unui “res dereclita” atât în fața dușmanului, cât “din nefericire și a prietenului.”⁴⁶ După o călătorie de două zile și două nopți Schnell a ajuns în Budapesta, familia sa oprindu-se la Bekes-Csaba, unde a rămas și a muncit “mai mult ca niciodată în viața mea” timp de cinci săptămâni până în 9 octombrie când a luat trenul spre “casă”. Călătoria spre Brașov a durat nouă zile în cursul cărora s-a întâlnit mai ales cu diverși comandanți ai armatei germane, cina sa cu generalul Falkenhayn fiind descrisă pe larg. Spre deosebire de memorialistica săsească, publicată în cursul anului 1917, amintirile lui Karl Ernst Schnell, tipărite aproape două decenii după desfășurarea evenimentelor belice și în cadrul politic al României Mari, nu conțin confruntări sau caracterizări negative ale perioadei “invaziei românești”, însă confirmă planurile guvernului maghiar la care s-au raliat câțiva lideri politici sași de a schimba configurația etnică și confesională a Transilvaniei la sfârșitul războiului, recunoscând că în timpul conflagrației banca săsească din Brașov, “Kronstädter Allgemeine Sparkasse”⁴⁷ a fost atrasă într-un amplu program de achiziționare de terenuri de-a lungul văii Oltului și în Țara Făgărașului pe care să fie colonizați ulterior etnici germani luterani (*Russlanddeutsche*), aduși din sudul Rusiei.⁴⁸

Din aceeași categorie a amintirilor despre invazia și ocupația militară românească, respectiv despre frontul transilvănean fac parte și alte texte de o întindere variabilă, mai scurte sau mai ample, apărute în presa săsească a epocii sau rămase în manuscris. O perspectivă generală asupra perioadei debutului frontului ardelean o oferă articolul istoricului și gazetarului sibian Georg Adolf Schuller (1862–1939), “Două tablouri din primele zile românești”⁴⁹, publicat în “Calendarul prietenului popular transilvănean pe anul 1918”, în care sunt rememorate evenimentele petrecute în sud-estul Transilvaniei, mai ales în zonele locuite de sași, în a doua jumătate a lunii august 1916. Alte mărturii asemănătoare sunt redată de pana unor sași din Sibiu, Făgăraș, Mediaș și

⁴⁶ Ibid., 153.

⁴⁷ Amănunte despre istoria acestei instituții vezi la: Măriuca Radu, “«Kronstädter Allgemeine Sparkasse» prima bancă din Brașov și din Transilvania,” Țara Bârsei 3 (2004), 89–94. Studiu accesibil în varianta electronică pe pagina: <http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2008/11/radu2004.pdf>, accesat 18 septembrie 2015.

⁴⁸ Radu, “Kronstädter Allgemeine Sparkasse,” 91, nota 8. Schnell, *Aus meinem Leben*, 144–146, 174–192. Detalii despre aceste planuri la: Gábor Egry, “Debates on Colonization Plans among the Transylvanian Saxon during the First World War,” în Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Corneliu Pădurean, coord., *Mișcări de populație și aspecte demografice în România în prima jumătate a secolului XX. Lucrările Conferinței internaționale “Mișcări de populație în Transilvania în timpul celor două războaie mondiale”, Cluj-Napoca, 24–27 mai 2006* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 57–69.

⁴⁹ G.A. Schuller, “Zwei Bilder aus den erstem Rumänentagen,” *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes für das gemeine Jahr 1918*, 49 (1918), 135–147.

Cârța, localitate de pe malul Oltului unde se află ruinele unei mănăstiri cisterciene din secolul al XIII-lea.⁵⁰ Textul pastorului luteran sas Carl Reich din Cârța nu este dedicat exclusiv marelui război, ci reprezintă de fapt o cronică a localității pe parcursul anilor 1905–1930, chiar dacă notițele referitoare la anul 1916 sunt cele mai ample, intitulate simplu: “cum a venit războiul și la noi”.⁵¹ Din prima filă autorul notează că declarația României a căzut peste localnici ca un trăsnet luându-i prin surprindere, fiind treziți cu noaptea-n cap în 29 august de către judele (*Ortsrichter*) sătesc și de soldați cu ordinul de a împacheta valorile și de a o lua *per pedes* spre Sibiu, trupele române aflându-se în apropiere. Carl Reich nu s-a putut refugia alături de familie, deoarece tatăl său în vârstă de 81 de ani a refuzat să plece, fiind astfel nevoit să rămână acasă alături de el. Clipele de frică și angoasă prin care au trecut toți sașii comunei i-a determinat să se strângă împreună la marginea satului și să implore prin rugăciune mila lui Dumnezeu și “aflarea liniștii sufletești”. Rugăciunea a devenit o mângâiere pentru cei rămași în Cârța, Reich notând că toți “s-au apropiat și au primit sfânta cuminecătură. Nu voi uita această clipă sfântă niciodată. A fost cea mai mișcătoare bucurie a vieții mele”.⁵² Numărându-se printre puținii sași rămași în sat, parohul povestește cum a ambalat obiectele de valoare și documentele parohiale și personale în cutii de lemn și le-a ascuns în pivnița bisericii și a casei, “patrulând” de mai multe ori pe zi prin sat pentru a se asigura că totul este în ordine. Prima întâlnire față către față cu o patrulă de 12 soldați ai armatei române s-a petrecut în 5 septembrie 1916. “Dușmanii” au pătruns în sat și “au întrebat de jandarmii noștri. Au vizitat toate magazinele și au furat bani și alte lucruri, mai ales tabac și băuturi. Magazinul încuiat al evreului l-au descuiat. Ce vor fi furat de acolo nu știu, zvonurile nu le cred. După masa pe la ora 4 au plecat de acolo. Ar fi promis că se vor întoarce în ziua viitoare”.⁵³ Trei zile mai târziu, în 9 septembrie, a “apărut în sat un mic detașament cu soldați de-ai noștri”, ceea ce a alungat “frica și neliniștea” din sufletele sătenilor, stări pe care Reich și le alina prin rugăciune și citirea Bibliei. De altfel, jurnalul mustește de exprimarea vie a sentimentului religios, Reich fiind un cleric pietist. Fervoarea și încrederea sa în Dumnezeu ies la iveală mai ales în notele din ziua de 16 septembrie când la ora 11 “dintr-o dată s-a auzit zgomot de artilerie. La ora 12 dușmanii au năvălit în satul nostru. Toți fug și încearcă să se salveze. Strigăte, plâns, împușcături. Tatăl meu șade liniștit pe banca din curte. Eu am fugit în biserică. Aici vreau să mor, dacă este voia lui Dumnezeu. Bani pe care-i am la mine se găsesc în Biblia de pe amvon. Trăiți cu bine, toți! Dumnezeu cu voi! Dragii mei! Vouă vă transmit ultimul salut și ultimul gând! Carl”.⁵⁴ Refugiindu-se în biserică, parohul scapă de năpastele confruntării armate dintre trupele române în retragere

⁵⁰ Despre această vatră monastică vezi: Michael Thalgott, *Die Zisterzienser von Kerz. Zusammenhänge, Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, Band 50* (München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1990).

⁵¹ Carl Reich, *Wie der Krieg auch zu uns kam. Tagebuch 1916 + Kerzer Chronik, Schriften, Briefe*. Herausgegeben von Friedrich Schuster (Sibiu/Hermannstadt: Honterus Verlag, 2011).

⁵² Ibid., 3–4.

⁵³ Ibid., 6.

⁵⁴ Ibid., 10.

și cele germane, fiind trezit din extazul mistic după șase ore de către sora sa Maria, care venise să-l ducă acasă. Cârța a suferit pagube însemnate în ziua de 16 septembrie, jurnalul oferind informații exacte despre casele bombardate și cele incendiate. În ziua următoare localnicii au fost însă obligați de trupele germane să se refugieze în satele din apropiere, majoritatea alegând Chirpărul, Reich descriind detaliat caravana care s-a pus atunci pe picioare. Jurnalul dezvăluie greutățile, lipsurile și angoasele zilelor petrecute în refugiu, însă prezintă și bucuria izbăvirii venite prin “soldații germani, care sunt peste tot serviți cu pâine, bere și șuncă etc”. În ciuda angoaselor trăite, Carl Reich a avut curiozitatea de a merge pe urmele războiului pentru a vedea “câmpul de bătaie din fața Turnului Roșu”, unde românii au fost înfrânți, cum dezvăluie notițele din 26 septembrie.⁵⁵ Din motive militare, întoarcerea acasă a survenit abia în 19 octombrie, sătenii grăbindu-se să ajungă în Cârța pentru a-și lua în primire gospodăriile și a strânge recolta “de porumb și cartofi” de pe ogoare.⁵⁶ Notițele următoare, încheiate cu ziua de 26 noiembrie, arată că viața din Cârța începuse să-și reintre pe făgașul de dinaintea “venirii războiului asupra noastră”, Carl Reich fiind preocupat de strângerea recoltei și de întrajutorarea familiilor care suferiseră pierderi materiale în timpul înclăștărilor armate.⁵⁷ Jurnalul parohului sas din Cârța prezintă pulsul unei localități mici, de la poalele munților Făgăraș peste care a trecut frontul și războiul în zilele lunilor septembrie-octombrie 1916, autorul focalizându-se asupra parohiei și a păstorilor săi, nefăcând deloc trimitere la locuitorii români din sat, ci sporadic la câțiva țigani, folosiți pentru împlinirea anumitor slujiri în comunitate. Cronica de război a lui Carl Reich oferă o imagine detaliată a vieții unui sat și a locuitorilor săi peste care a trecut războiul în toamna anului 1916, livrând istoriografiei o filă săsească diferită despre conflagrație față de ceea ce se poate citi în majoritatea textelor memorialistice pomenite mai înainte.

Alte două texte inedite poartă semnătura maiorului Adolf Reiner, care și-a finalizat redactarea amintirilor despre “Apărarea și evacuarea Sibiului în septembrie 1916” în 2 mai 1917⁵⁸, și a hangiuului Ferdinand J. Roth, care la cinci ani după consumarea evenimentelor a rememorat atmosfera din Făgăraș sub titlul: “Amintirile mele din timpul românilor din 27 august până în 7 octombrie 1916”.⁵⁹ Tonul restituirilor memorialistice este unul echilibrat, accentele căzând pe suferința refugiaților, sentimentul de dezrădăcinare al acestora, angoasele și spaimile celor rămași pe loc, precum și modul civilizat de comportament al soldaților și ofițerilor armatei române, care nu s-au datat la abuzuri abominabile așa cum unii dintre ei au crezut sau au fost avertizați că se va petrece dacă nu iau calea refugiului spre interiorul Ungariei. Textele oferă detalii prețioase referitoare la: viața cotidiană a locuitorilor Sibiului și Făgărașului în cele două

⁵⁵ Ibid., 15.

⁵⁶ Ibid., 22.

⁵⁷ Ibid., 23–30.

⁵⁸ Adolf Reiner, “Verteidigung und Evakuierung von Nagyszeben (Hermannstadt) im September 1916,” în *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu, Colecția Brukenthal*, Inv. 106, L. 1–8, doc. 123. (în continuare SJANS)

⁵⁹ Ferdinand J. Roth, “Meine Rückerrinnerung aus der Rumänenzeit vom 27. August bis 7. October 1916,” în *SJANS, Colecția Brukenthal*, Inv. 106, L. 1–8, doc. 132.

luni, prezența militară românească, ulterior cea germană în arealul cetăților, precum și parcursul personal al autorilor și al familiilor acestora în văltoarea evenimentelor. Amintirile hangiului Roth din Făgăraș și notele de jurnal ale vicarului greco-catolic concitadin Jacob Popa⁶⁰ transmit în mare măsură aceleași informații cu privire la starea de spirit a făgărășenilor în ziua aflării veștii declarației de război a României și în cele ce au urmat până la venirea armatei române. Spre deosebire de Popa, Roth reține câteva detalii importante despre raportarea populației românești autohtone la trupele române din regat, precizând că în fața hanului său a tras “mașina frumoasă a colonelului român și îndată a apărut o țarancă româncă bătrână cu picioarele murdare de gunoi de grajd ducând o desagă în spate și având un buchet de flori în mână, cu care s-a înfățișat înaintea colonelului și l-a salutat cu următorul discurs: Domnule ofițer! Vă aduc un salut din partea oamenilor noștri și noi toți ne bucurăm să vă vedem aici, pentru că ne-ați eliberat de jugul unguresc (*ungarischen Joch*). Să dea Dumnezeu să puteți duce la îndeplinire cât de curând treaba pe care ați început-o și să rămâneți după aceea la noi. Colonelul i-a mulțumit prin cuvinte frumoase, i-a strâns mâna și a luat florile pe care le-a pus în mașină.”⁶¹ Entuziasmul și bucuria românilor făgărășeni în momentul intrării trupelor eliberatoare române în oraș și în satele din împrejurimi a fost, așadar, cât se poate de vizibil și real fiind sesizat și reținut ca atare de hangiul Roth, care ne oferă o mărturie prețioasă în acest sens.

Un jurnal încă inedit din timpul războiului⁶² este cel redactat zilnic de tânărul subofițer sas medieșean, Otto Folberth, reținut în istoria culturii sașilor ardeleni ca istoric, scriitor și om de cultură.⁶³ Aflat pe frontul din Galiția, la o zi după intrarea României în război, pe 28 august 1916 Folberth consemna: “Se pare că România ne-a declarat război. De acum înainte nu vreau nimic altceva decât să-mi apăr patria!” Referitor la același subiect, locotenentul cita în ziua următoare dintr-o epistolă expediată de tatăl său în 23 august 1916, așadar cu 4 zile înaintea declarației de război a regatului român: “în Brașov și Sibiu tinerii germani construiesc rampe solide pentru postarea artileriei grea. La noi nu este nimic special de văzut decât multele trenuri militare care circulă în direcția Brașov”. Concluzia lui Folberth era următoarea: “Patria mea, patria mea este în război! Cum ar putea acest lucru să nu mă zguduiască și să nu mă stimuleze?!” Iar în ultima zi a aceluiasi august nota resemnat: “Brașovul a fost evacuat de către ai noștri. În acest fel a fost ruptă prima floare din buchetul orașelor

⁶⁰ Ignat, *Viața cotidiană în Făgăraș*, 136–147.

⁶¹ Ferdinand J. Roth, *Meine Rückerrinnerung aus der Rumänenzeit vom 27. August bis 7. October 1916*, fila 3.

⁶² Jurnalul lui Folberth a fost dactilografiat între anii 1999 – 2000 de către fiul său, Paul J. Folberth, apoi a fost donat arhivei Institutului transilvan din Gundelsheim. A fost digitalizat și poate fi accesat gratuit în format electronic pe pagina de internet a institutului: <http://siebenbuergen-institut.de/special-menu/span-stylecolor000000-text-decorationunderline-transylvanicaspan/die-tagebuecher-von-otto-folberth/>, accesat 28 ianuarie 2016.

⁶³ Detalii despre Folberth și jurnalul său de război la: Mircea-Gheorghe Abrudan, “«Participarea mea în primul Război Mondial». Jurnalul inedit al sasului transilvănean Otto Folberth,” *Astra Sabesiensis* 2 (2016), 75–86.

noastre săsești! Nu cred însă acest lucru”.⁶⁴ Jurnalul zilelor lunii septembrie 1916 este deosebit de bogat în informații referitoare la evoluția frontului din Transilvania și la situația familiei lui Folberth, care a părăsit orașul în 31 august îndreptându-se spre Turda, apoi o parte spre Debrețin, iar alta spre Chichinda Mare în Banat, de unde în 4 septembrie i-au expediat o scrisoare amplă, reprodusă integral în jurnal, prin care locotenentul era informat despre exodul populației săsești și ungurești din fața trupelor române, despre evacuarea ordonată de autoritățile maghiare în toate comitatele de la sud de Mureș și îi era descrisă atmosfera “enormă de panică din rândurile populației” care pleca de-a valma în refugiu însoțită de copii și bătrâni, de vite și de animalele domestice. Comentariile marginale ale militarului sunt încărate de emoții și neliniști puternice datorate evenimentelor petrecute în “patrie”, în 12 septembrie Folberth întrebându-se retoric: “vrea oare lumea toată să se ducă de răpă?” Tensiunea va scădea spre sfârșitul lunii pe fondul veștilor încurajatoare primite de acasă, mai ales de la bunicul său, care nu se refugiase, și astfel l-a putut informa, printr-o scrisoare expediată în 22 septembrie, că “locuința voastră este complet ocupată de ofițeri germani, iar în bucătărie se gătește de zor. Ofițerimea și trupele germane sunt formate în general de oameni aleși, iar ca prieteni și confrăți de același neam sunt niște apariții binevenite”.⁶⁵ Frica din apropierea frontului, spaima exodului, greutatea evacuării și sentimentele de înstrăinare prin părăsirea locurilor de baștină, exaltarea manifestată față de trupele germane “frățești” și repulsia față de cele românești “invadatoare” sunt experiențe și trăiri înregistrate într-un fel sau altul de către toți memorialiștii sași din perioada Marelui Război. În același fel au fost experiate și notate momentele blocării avansului trupelor române, retragerea, respectiv “alungarea” acestora “dincolo de Carpați” și “eliberarea” sud-estului Transilvaniei de către armatele Puterilor Centrale.⁶⁶ În cazul lui Folberth exaltarea respingerii românilor este manifestată prin coparticiparea spirituală la “biruința noastră” și empatia față de neamul său, fericirea sa fiind exprimată prin verbe precum “am biruit” sau “am învins”, la care se adaugă apoteotic concluzia din 8 octombrie 1916: “m-am bucurat auzind prin telefon că patria mea este din nou liberă, iar Brașovul a fost ocupat de-ai noștri”.⁶⁷ Aflat la sute de km depărtare Folberth a empatizat cu familia și cu poporul său, viziunea sa, a soldatului sas aflat pe fronturile războiului, fiind cu siguranță emblematică pentru marea majoritate a combatanților sași din tranșeele Galiției și Italiei.

La fel de interesante sunt și amintirile ofițerului sas Hans Schwarz (1893–1949), “Versunkene Welt” (o lume pierdută), redactate între anii 1943–1949 la Sibiu, acoperind intervalul temporal al copilăriei și al adolescenței până în anul 1918.⁶⁸ Născut în familia ofițerului sas Schwarz, medic militar al regimentului K. u. K. nr. 1 din Brașov, ulterior doctor al corpului ofițeresc austriac din Praga și Viena, Hans Schwarz a urmat

⁶⁴ Otto Folberths *Tagebücher*, Band 03, *Drittes Kriegstagebuch*, April bis Oktober 1916, 22–23.

⁶⁵ Ibid., 25–28.

⁶⁶ Sigerus, *Aus der Rumänenzeit*, passim; Abrudan, *Primul Război Mondial reflectat în istoriografia și memorialistica sașilor*, 75–84.

⁶⁷ Otto Folberths *Tagebücher*, Band 03, *Drittes Kriegstagebuch*, April bis Oktober 1916, 31.

⁶⁸ Hans Schwarz, *Versunkene Welt* (Hermannstadt/Sibiu: Hora Verlag, 2003).

studii juridice la Universitățile din Praga și Viena. După declanșarea conflagrației a fost chemat sub arme fiind trimis pe frontul din Galiția în corpurile de infanterie ale armatei a 3-a comandate de generalii Rudolf von Brudermann, apoi de Hermann Kövess von Kövessháza, având gradul de căpitan. În iunie 1915 primește o permisie de trei săptămâni, pe care le petrece la Praga, alături de părinți, și la Sighișoara, unde se aflau rudele părinților, fiind detașat apoi la o baterie de infanterie din Gușterița, lângă Sibiu. Descriind atmosfera din sudul Transilvaniei, Schwarz menționează că “timpul părea că se oprișe în Sighișoara”, oamenii desfășurându-și viața în parametrii normali. În zona Sibiului, căpitanul sesizează că înaltul comandament militar K.u.K. ordonase încă din vara anului 1915 măsuri de “întărire a graniței cu România”, izbucnirea unui eventual război cu regatul extracarpatic fiind “o temă a multor speculații”. În ciuda acestora, militarii duceau o viață relaxată, autorul precizând că toți camarazii săi “profitau de oportunitățile oferite de Sibiu”, frecventând teatrul, terasele și restaurantele orașului. Despre românii din regat, căpitanul sublinia că derulau o reală activitate secretă de spionare a pozițiilor militare din zona pasului Turnu Roșu și a Tâlmaciului, conchizând că “spionajul înflorise și găsisese, conform tuturor părerilor, o susținere puternică între românii noștri” (din Ungaria – n.n.).⁶⁹ În februarie 1916 este trimis din nou pe frontul ruses din “Skandalizien” unde va lupta într-un corp, constituit în mare parte din sași ardeleni, până în august 1916. Spre sfârșitul lunii iulie 1916, Schwarz notează că discuțiile și “grijile” generate de “zvonurile intrării României în război” se înmulțiseră între camarazii sași din Galiția, toți fiind preocupați și îngrijorați de “rapoartele primite din patrie în care se spunea că mulți intelectuali români au fugit la București pentru a se sustrage serviciului militar din K.u.K.”, de unde concluziona că “loialitatea cel puțin a unei părți a regimentelor noastre românești de infanterie nu era sută la sută sigură”.⁷⁰ După declarația de război a României, căpitanul Hans Schwarz a fost detașat de pe frontul din Galiția pe cel din Transilvania, cu o excală prin Viena pentru a-și vizita mama. Ajuns la Viena, ofițerul mărturisește că informațiile survenite din Transilvania era neclare, mulți ofițeri sași aflându-se pe drum spre “patrie” pentru a-și pune la adăpost familiile. Se aflase că “guvernul ungar” dispusese evacuarea populației civile din “comitatele locuite de sași” spre interiorul Ungariei, însă “autoritățile centrale vieneze nu elaboraseră un plan referitor la apropiată militarilor sași”. Degringolada și informațiile false care circulau dinspre Transilvania stipulau că “jumătate din Brașov a fost transformat în cenușă în momentul retragerii trupelor noastre de graniță. În Sibiu comandamentul militar ar fi dispus aruncarea în aer a cazărnilor și incendierea tuturor depozitelor cu provizii. În orice caz ceva sigur nu se putea afla”.⁷¹ Pornind spre Transilvania cu trenul, în 5 septembrie 1916, căpitanul Schwarz descrie trenurile cu refugiați întâlnite în garile din Budapesta și din Oradea-Mare, felul în care arătau acestea dând dovada, în opinia sa, a unei “nu foarte bune organizări în evacuarea Transilvaniei”, vălmășala în care se aflau situați împreună “copii, bătrâni, valize și

⁶⁹ Ibid., 283–284.

⁷⁰ Ibid., 315.

⁷¹ Ibid., 318.

obiecte casnice” fiind una dezolantă și de plâns.⁷² Ajuns în Cluj, Schwarz s-a prezentat la comandamentul armatei austro-ungare, cantonat în clădirea Universității, petrecând în continuare trei zile fără a primi un ordin. Persoana sa de contact a fost “bunul colonel român Logosan, fiu de țăran din Transilvania, care a promovat de jos în armata K.u.K”. Schwarz reproduce discursul scurt al acestuia în fața batalionului de infanterie constituit la Cluj din soldați unguri și români, precizând că îndemnul acestuia la scoaterea din țară a “foștilor aliați” și apelul la fidelitate față de împăratul de la Viena și steagul austriac, pe care toți depuseseră jurământ, a “mișcat inimile” tuturor, denotând, totodată, “spiritul mediului armatei K.u.K”.⁷³ Corpul de artilerie constituit la Cluj și pus sub comanda sa a fost trimis spre Bistrița, misiunea lor fiind de a se poziționa pe înălțimile din jurul satului românesc Monor, sat găsit “pustiu”, deoarece oamenii plecaseră în grabă, lăsând în urmă “câteva oi, orătăanii și câțiva porci”, pe care “bineînțeles că le-am rechiziționat pentru rezerva noastră de mâncare”. Schwarz recunoaște că batalionul întreg a sărbătorit în zilele următoare un real festin înfruptându-se din “purceluși la micul dejun, rațe și găște fripte la amiază, ficăței de găină pe grătar la cină”, misiunea lor fiind de a inspecta satele din jur, care erau la fel de “abandonate” ca și Monorul⁷⁴. Căpitanul Schwarz notează că batalionul său a petrecut în Monor 14 zile “idilice” fără a se confrunta cu dușmanul și fără a trage un foc de armă, camarazii săi observând doar câteva patrulă de recunoaștere în zona gurii văii Gurghiu și în apropiere de Deda. Situația s-a înrăutățit abia în 27 septembrie când trupele române din Valea Mureșului au deschis un atac în direcția Deda, care a putut fi respins cu ușurință. Un alt atac căruia puținele trupe austro-ungare i-au ținut piept a venit din depresiunea Gheorgheni în direcția Reghinului, Schwarz vorbind de situația critică a camarazilor săi, care au ținut piept inamicului cu efective puține, șansa lor fiind nefortarea frontului de către armata română superioară numeric. În 28 septembrie trupele K.u.K. au pornit pe urmele celor române aflate în retragere, memorialistul sas precizând că în momentul intrării lor în depresiunea Gheorgheni s-a deschis în fața ochilor săi “un câmp plin de cadavre ale păstorilor și țăranilor români” secerăți de mitralierele austro-ungare, mirându-se de înfățișarea lor și de îmbrăcămintea lor, unii dintre ei purtând “papuci și opinci”. În continuare trupele K.u.K. au mers pe urmele celor românești fără alte confruntări ocupând depresiunile Giurgeu și Șumuleu pe un front lung de 27 de km, de unde se deschidea “această nenorocită lume întortocheată a munților”, pe vârfurile cărora se fortificaseră românii. Descrierea frontului din Carpații Orientali continuă în amintirile căpitanului Schwarz pe parcursul lunilor octombrie și noiembrie 1916, trupele austro-ungare și germane stabilizând frontul în zona Borsec, Șumuleu-Ciuc și Toplița, unde trupele române fuseseră înlocuite de cele rusești, în opinia sa, mult mai combative, care au și deschis un atac de artilerie asupra batalionului său vreme de 3 zile. Replica a venit abia la mijlocul lui noiembrie când în zonă au ajuns câteva baterii bavaraze, care au deschis un contraatac în direcția Bâta Rotundă și Poiana Mare, munte

⁷² Ibid., 319.

⁷³ Ibid., 322.

⁷⁴ Ibid., 324–325.

care a “fost aprins și a ars timp de două zile” în urma bătaiei celor două artilerii și a focului deschis încrucișat al mitralierelor. Poiana Mare nu a putut fi cucerită, iar apropierea iernii a determinat comandamentul armatelor Puterilor Centrale să ordone stabilizarea și fortificarea frontului prin săparea de tranșee, prilej cu care Schwarz începe să șovăie în ceea ce privește eroismul războiului și să declare “nebunia” acestuia. Moartea împăratului Franz Joseph i-a cutremurat pe “soldații și ofițerii” K.u.K., Schwarz participând la ceremonia de înmormântare a defunctului suveran, prilej cu care constată că viața din capitala imperială devenise tot mai “mizeră”, iar viitorul monarhiei dualiste tot mai “incert” învăluit în “ceață”. Revenit pe front în zona pasului Tulgheș, Schwarz descrie sumar evoluția ulterioară din anii 1917–1918 în zona respectivă, subliniind însă că “uciderea lui Rasputin a fost o senzație, la fel și vestea din martie (1917 – n.n.) despre abdicarea țarului și preluarea puterii de către Kerenski. Dintr-o dată au început într-o zi să fâlăie stegulețe roșii din tranșeele rusești și în curând s-a ajuns la întâlniri între propagandiștii ambelor părți”. Schwarz arată în final că moralul trupelor scăzuse, iar menținerea liniei frontului fusese o realitate în care s-au complăcut ambele tabere, fapt pentru care a și cerut tot mai des permisiuni pentru a-și vizita rudele de la Sighișoara, localitate unde l-a prins apoi disoluția monarhiei și nașterea statelor naționale.⁷⁵ Amintirile lui Hans Schwarz oferă, așadar, o reprivire asupra evoluției frontului în nordul și nord-estul Transilvaniei, informațiile conținute reliefând nu numai mișcările de trupe, ci și viața cotidiană a civililor în vremea frontului ardelean.

De asemenea, rețin atenția o serie de fragmente memorialistice provenite din rândurile țărănimii și a meșteșugarilor. Elocvente sunt amintirile Mariei Miess din Veseud, care la 85 de ani rememora declanșarea refugiului, trăit la 23 de ani, în felul următor: “Era în toamna anului 1916, în mijlocul Primului Război Mondial. Recolta fusese strânsă. (...) Vestea despre refugiu nu a venit pe neașteptate, însă cu toate acestea ne-a luat prin surprindere. Slujitorul cancelariei sătești, Gesch, ne-a adunat într-o dimineață și a vestit comunei ca la ora 10 să se înfățișeze înaintea cancelariei o persoană din fiecare casă. (...) Ni s-a spus că sașii trebuie să se pregătească de refugiu. Fiecare gospodărie trebuie să pună la dispoziție o căruță. În aceasta trebuie să se ia cu sine alimente, haine, obiecte de valoare și alte lucruri importante. Armata română ar fi în marș și s-ar putea ajunge la lupte. Prin acest refugiu se dorea să fim aduși înspre interior, pe Târnava, în siguranță”. Săsoaica își amintea, în continuare, că sătenii din Veseud au fost cu greu convinși să plece din sat, pentru că le era frică de jafuri, “din moment ce românii și ȝiganii din Veseud vor rămâne în sat”. Însă până la urmă comunitatea săsească s-a decis că trebuie să plece, doar trei familii bătrâne rămânând în sat. Maria Miess istorisește freamățul care cuprinsese localitatea în momentul răspândirii deciziei comunei: ȝăranii și-au sacrificat găinile și porcii, au făcut pâine, au strâns rufele, au pregătit merinde, au reparat cobărele, carele și “și-au îngropat proviziile de mâncare”, apoi au format o turmă mare de vite. Exodul este prezentat în felul următor: “O zi după plecarea turmelor au urmat oamenii din comună. Gospodăriile au fost părăsite una după alta, o căruță i-a urmat alteia, mai întâi cele trase de cai, apoi cele trase de

⁷⁵ Ibid., 326–356.

boi și de vaci, toate s-au încolonat într-un șir lung. Clopotele sunau din turnul bisericii. Primărița cea bătrână a sărutat în semn de rămas bun chiar și pietrele din fața porții”. Sesizăm, așadar, impactul psiho-somatic puternic trăit de săteni în momentul ieșirii forțate din orizontul căminului lor. Refugiul sașilor din Veseud nu a fost de lungă durată, aceștia fiind adăpostiți pentru câteva zile în Bârghiș, de unde aveau să revină la casele lor după ce atacul armatei române fusese respins de trupele “germane și austriece” pe care le întâlniseră în cale. Trecerea frontului peste Veseud nu a lăsat urme profunde, Maria Miess amintindu-și că “au fost jefuite numai gospodăriile din vecinătatea din față”, “porcii și înaripatele” dispărând în totalitate, de prin unele case lipsind “vinul și grânele, iar pe ici pe colo au fost furate haine și rufe”. Într-un anumit fel pierderile materiale au fost compensate însă de baloții de materiale lăsați în urmă de armata română și distribuiți apoi celor din sat.⁷⁶ Viața sătenilor sași din Veseud a fost, așadar, scoasă din monotonia zilnică la sfârșitul verii anului 1916, însă aceasta și-a reluat ritmul firesc după câteva zile derulându-se pașnic mai departe.

Un caz aparte îl reprezintă amintirile parohului evanghelic sas Alfred Herrmann din Lovnic (*Leblang*), localitate situată la o distanță de 20 km vest de Rupea și la 21 de km nord de Făgăraș, deci în perimetrul transilvănean ocupat de armata română în septembrie 1916. Spre deosebire de toate localitățile învecinate, evacuate de sași la ordinele autorităților ungare, sașii din Lovnic nu și-au părăsit satul tocmai la îndemnul parohului lor Alfred Herrmann. Ordinul de evacuare a venit în mijlocul unei epidemii de difterie care secerase mai bine de 20 de copii din sânul comunității evanghelice constituite din aproximativ 450 de suflete. Pus în fața ordinului de evacuare, parohul sas a făcut apel la Sfânta Scriptură pentru a afla voia lui Dumnezeu în implementarea deciziei guvernamentale care, în condițiile epidemiei, putea periclita viața altor membri ai micii sale comunități. Deschizând Biblia la cartea profetului Isaia, ochii lui Alfred Herrmann s-au oprit asupra capitoului 7, versetul 9: “Dacă nu credeți, veți fi zdrobiți”, de unde a dedus că trebuie să se încreadă în ajutorul lui Dumnezeu și să rămână pe loc. Astfel, a colindat fiecare casă de sași și de români determinându-i pe toți să-și descarce căruțele și să rămână pe loc. În momentul în care s-au apropiat de sat trupele române, Herrmann le-a poruncit tuturor femeilor din sat să iasă la porțile caselor și să-i întâmpine pe soldații români cu “pâine, slănină și câni cu lapte”. Chiar dacă în prima fază soldații s-au arătat sceptici și le-au obligat pe femei să guste în fața lor din bucatele pregătite, în cele din urmă s-au înfruptat din acestea cu recunoștință până “s-au săturat”, iar pe această cale satul a fost “cruțat de atacurile soldaților flămânzi”. Comandantul român al detașamentului l-a interogat îndelung pe paroh și a percheziționat turnul bisericii bănuind că Herrmann ar fi spion al trupelor K.u.K., însă la final s-a convins de onestitatea sa și l-a eliberat. După retragerea armatei române și încheierea războiului, Alfred Herrmann a constatat că spre deosebire de alte localități învecinate evacuate, unde toate pășările și vitele lăsate în urmă au fost rechiziționate de trupele române, Lovnicul nu înregistrase nicio pagubă, numai un singur țaran fiind obligat să

⁷⁶ Irmgard Sedler, Werner Sedler, “Zied (Veseud) – Ein Dorf im Ersten Weltkrieg 1914–1918. Fakten und Erinnerungen”, în Heppner, *Umbruch mit Schlachtenlärm*, 239–241.

urmeze trupele române cu carul său cu boi, revenind acasă teafăr “după câteva săptămâni, chiar dacă fără car și fără boi”.⁷⁷

Înainte de a încheia nu pot să nu fac referire la câteva corpusuri memorialistice ale unor sași și săsoaice din Mediaș, publicate recent în “Foaia medieșeană de informații” editată de comunitatea din Germania a celor originari din cetatea de pe Târnava Mare. Din trei mărturii din epocă referitoare la evacuarea orașului în toamna anului 1916, provenite de la Carl Martin Römer, parohul evanghelic sas al Mediașului⁷⁸, și de la adolescentele Julie Schuster⁷⁹ și Therese Titera, amintirile celei din urmă, intitulate “un refugiu ca o excursie foarte frumoasă în anul 1916 prin Cluj spre Csongrád și înapoi la Mediaș”⁸⁰, prezintă experiența unei fete de 14 ani într-o cheie aventurieră, care merită semnalată pentru că face notă discordantă în tabloul zugrăvit mai sus. Pentru Therese Titera, exodul spre Csongrád a fost evenimentul care a declanșat cea mai frumoasă aventură a vieții ei de până atunci. Cu toate că autoarea și-a scris memoriile la vârsta de 80 de ani, aceasta a reușit să se (re)poziționeze în pielea unei adolescente care a perceput călătoria de două luni, din august-octombrie 1916, ca pe aventura vieții ei, în care alături de prietena sa Lotte Kessler s-a peregrinat într-o caleașcă de la Mediaș la Cluj și Oradea-Mare apoi la Csongrád, oraș din pusta ungară ales de autorități ca localitate de refugiu pentru medieșeni. Aventura e presărată de momente hazlii, bucuriile copilăriei și inocența feminină a unei adolescente care interpretează această lungă călătorie de acasă drept o aventură în care ororile războiului, spaimile, încordarea nervoasă, penuria de alimente și foamea lipsesc cu desăvârșire în compania și sub ocrotirea familiei Drasser, înstăritul patron al unui vestit han medieșean.

Concluzii

Frontul transilvănean al Primului Război Mondial a generat exodul populației săsești din fața armatei române, fenomenul refugiului fiind derulat pe o scară largă ceea ce a dus la fuga sașilor și a maghiarilor spre centrul Transilvaniei, spre Banat și spre Ungaria interioară. Experiențele acestora au fost notate în jurnale, amintiri și corespondențe care dezvăluie greutățile prin care oamenii din spatele frontului au trecut în timpul operațiunilor militare. Armata română a fost percepută în mod diferit de sași, care au învinuit dușmanul năvălitor de diferite abuzuri săvârșite direct sau indirect prin

⁷⁷ Johannes Herrmann, “1916 Besetzung von Leblang durch die Rumänen, aufgezeichnet nach Erzählungen des Pfarrer Alfred Herrmann,” sub voce. Acest document mi-a fost semnalat și trimis de domnul Dr. Hansotto Drotloff, pasionat cercetător al istoriei sașilor ardeleni, din rândul cărora face parte, căruia îi mulțumesc pe această cale.

⁷⁸ Gertrud Servatius-Hager, “«Doch war es sehr leer und still geworden». Carl Martin Römer und die Evakuierung im Herbst 1916 – Zeitzeugnisse in Briefen,” *Mediascher Infoblatt*, 15. Jahrgang, Heft 28 (Dezember 2016): 35–41.

⁷⁹ Julie Schuster, “Unsere dreiwöchige Flucht zu Kriegsbeginn 1916,” *Mediascher Infoblatt*, 16. Jahrgang, Heft 31 (August 2016): 50–51.

⁸⁰ Therese Titera, “Eine Flucht als wunderschöne Reise im Jahr 1916 über Klausenburg nach Csongrád und zurück nach Mediasch,” *Mediascher Infoblatt*, 15. Jahrgang, Heft 28 (Dezember 2016): 42–45.

tolerarea jafurilor petrecute în teritoriile ocupate. Pe de altă parte, diferiți reprezentanți ai clerului săsesc au descris cu mai multă detașare evenimentele arătând că decăderea morală a celor din spatele frontului s-a întâlnit în rândul tuturor naționalităților Transilvaniei, amintirile căpitanului Hans Schwarz prezentând pe larg modul în care trupele austro-ungare s-au înfruptat din prada bogată de război capturată în localitățile părăsite în grabă de localnici.

TRANSILVANIAN FRONT IN THE GREAT WAR IN THE TRANSYLVANIAN SAXONS' MEMOIRS

Abstract

Romania entering the First World War opened a new front north and southward of the Carpathians where the Romanian army carried on military operations to conquer Transylvania. Romanian war statement caused panic to Saxon and Hungarian population and determined those ethnic groups be evacuated from before of the Romanian armies. The present study spotlights the way the different Saxon civilians and soldiers lived during the military conflicts and "Romanian occupation". The analyzed texts offer details on the daily life backwards the front, on some civilians' exode and refugee toward the inner territories of Hungary, and on Romanian and German tactical exercises in Transylvania. The Saxons distinctly perceived the Romanian army; they accused the invading enemy of direct or indirect abuses through tolerating robberies within the occupied territories. On the other hand, various representatives of the Saxon clergy described with much more aloofness the events by showing that the moral decline backwards the front was present among all the Transylvanian nationalities.

PRELIMINARIILE UNEI SCINDĂRI DINAINTE ANUNȚATE – CHESTIUNEA BANATULUI ÎN FAȚA CONSILIULUI SUPREM (31 IANUARIE 1919)

*Ionela-Felicia Moscovici**

Cuvinte cheie: Conferința de Pace, Consiliul Suprem, Banat, revendicare, graniță

Keywords: the Paris Peace Conference, Supreme Council, the Banat, demand, frontier

Delegația română își începe odiseea la Paris în 1919 într-o atmosferă încărcată de multitudinea problemelor pe care le avea de rezolvat, de poziția de aliată contestată, de temerea în privința modalității de soluționare a problemei bănățene. (Bagajul revendicărilor și așteptărilor românești era mult mai mare – Banatul, Transilvania, Bucovina, Basarabia, limita din Cadrilater; viza mai multe domenii: teritorial-frontalier, economic – de reparații în urma distrugerilor provocate, de liber acces la căile de comunicații fluviale și maritime, al statutului minorităților naționale.)

Echipa investită cu încredere de către regele Ferdinand îl avea în frunte pe Ion I. C. Brătianu, cu o dublă calitate, președinte al Consiliului de Miniștri și ministru al Afacerilor Străine. Însoțit de fratele acestuia, Constantin Brătianu ca secretar general al delegației, de colonelul Toma Dumitrescu – consilier pe probleme militare¹, liderul român a sosit în capitala păcii la mijlocul lunii ianuarie 1919, acolo unde îl aștepta deja Nicolae Mișu, ministru la Londra și prim-loctiitor al delegației. Spre sfârșitul lunii, ajunge și restul stafului, în frunte cu doctorul și politicianul Alexandru Vaida Voevod, ca reprezentant al Transilvaniei și Banatului, cumulând și atribuții de politică externă cu care a fost investit de Consiliul Dirigent. Din delegație mai făceau parte bănățenii Constantin Crișan și Ionel Mocsoni, experți în probleme economice și financiare, alături de Caius Brediceanu și Traian Vuia, cărora li s-au trasat sarcini legate de pregătirea materialului etnografic și geografic.²

* Școala Gimnazială “Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca, str. Grigore Alexandrescu, nr. 16, e-mail: ionela_moscovici@yahoo.fr

¹ Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, eds., *România și Conferința de pace de la Paris (1918–1920), Triumful principiului naționalităților* (Cluj-Napoca: Dacia, 1983), 316.

² Componenta delegației României la Conferința de Pace de la Paris, 10 ianuarie 1919, în D. Preda, I. Chiper, Al. Ghișa, eds., *România la Conferința de Pace de la Paris (1919–1920). Documente diplomatice, 1 decembrie 1918–28 iunie 1919*, vol. I (București: Semne, 2010), 88–89, no. 100.

Traian Vuia și Ionel Mocsoni se aflau în capitala franceză încă din timpul războiului. Despre activitatea celui din urmă, Take Ionescu are numai cuvinte de laudă, într-o scrisoare pe care i-o trimite lui Iuliu Maniu, înainte de sosirea delegației române la Paris. “D-nii Tilea și Mocioni au făcut aici cea mai bună impresie. Ați știut să alegeți pe cei doi tineri reprezentanți ai noului guvern românesc din țara de peste Carpați. Nu am decât să vă felicit D-lor”.³ După ce și-a preluat mandatul de delegat și instrucțiunile necesare, Mocsoni urma să revină în țară pentru o scurtă vreme.

Interesele noului Regat al Sârbilor, Croaților și Slovenilor aveau să fie reprezentate la Paris de trei plenipotențieri: Nikola Pašić, prim-ministru al Serbiei pe parcursul războiului și lider al delegației, Anté Trumbić, ministrul Afacerilor străine și Milenko Radomar Vesnić, ambasador al statului său în Franța. Ca experți tehnici în revendicarea Banatului au fost convocați Jovan Cvijić (geograf) și Grgur Jakšić (istoric).⁴

Cele două strategii, cea română și cea sârbă, s-au poziționat la poli opuși, asemeni părților dintr-un proces. Apărarea, întruchipată de România, solicită, pe baza tratatului din august 1916, exercitarea dreptului conferit – statutul de aliată – și a celui recunoscut – alipirea teritoriului bănățean. Acuzarea, organizată de delegația sârbă, cere revocarea acestui act internațional secret. Deschiderea procesului Banatului nu a fost statuat pe principiul de echivalență: numărul diferit de reprezentanți (România avea doi, iar Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor dispunea de trei), atitudinea diferită a judecătorilor față de depozițiile române și sârbe. Pentru a demara procesul de negociere a chestiunii bănățene de pe poziții cât de cât egale se hotărăște neoficial, la nivelul forurilor politico-diplomatice, de a se face tabula rasa din tratatul secret al României cu Cvadrupla Alianță. Precedentul se crease chiar pe 11 august 1916, prin angajamentul făcut între Franța și Rusia de a-și rezerva dreptul ca la finalul războiului să poată interveni în textul tratatului, să-i aducă modificări în funcție de conjuncturi.⁵

Cu intenția de a contracara această stare de fapt, profilată încă de la sfârșitul anului 1918, Brătianu și delegația sa vin înarmați cu o serie de memorii și documente justificative de revendicare a Banatului și încearcă stabilirea de contacte cu toate mediile influente. Căpitanul Victor Cădere face o scurtă prezentare a efortului depus: “...a început a lua contact cu diversele delegațiuni, urmărind pe toate căile executarea integrală a aspirațiunilor românești, așa cum fuseseră stabilite prin tratatul de alianță din 4/17 august 1916”.⁶ Banatul devenise un lait-motiv încă din primele zile ale conferinței, fiind amintit cu fiecare prilej ivit, fiind menționat în fiecare comunicat remis presei franceze și internaționale.

La scurt timp de la demararea acestor acțiuni, în sânul delegației române avea să

³ Take Ionescu către Iuliu Maniu, scrisoare din 28 decembrie 1918, Paris, Georgeta Filitti, “Arhive bucureștene – Take Ionescu,” *Biblioteca Bucureștilor* 5, (2005): 6.

⁴ Miodrag Ciurușchin, *Relațiile României cu Serbia în perioada 1903–1919*, Teză de doctorat (Universitatea de Vest Timișoara, 2009), 544.

⁵ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919*, vol. I (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1989), 197.

⁶ Victor G. Cădere, “Politica României în Marele Războiu (1914–1924),” *Arhiva pentru știință și reformă socială* 8, no. 1–3 (1929): 286.

se instaleze dezamăgirea datorită atitudinii față de România a membrilor Consiliului Suprem. O radiogramă transmisă pe 19 ianuarie lui Brătianu de către Victor Antonescu, avea să dezvăluie principalele surse ale deziluzionării: România nu avea încă un statut egal cu al Serbiei, deși se pare că ministrul Stephen Pichon făcuse demersurile necesare în acest sens pe lângă guvernele Aliate, iar soarta Banatului devenea incertă, în ciuda comunicatului venit de la București că provincia a fost anexată României. “Pe fondul chestiunii crede că ar fi mai potrivit să se aștepte Conferința de Pace. Mi-a spus că această problemă privește mai degrabă Serbia și doar mai apoi România. Trebuie deslușită pentru a se găsi soluția convenabilă. Numai în caz de dezacord formal Congresul va avea de intervenit”.⁷ Este semnul care va mobiliza echipa română în a duce problema Banatului foarte bine documentată în fața Consiliului Suprem și aceasta nu pentru a obține o frontieră acceptabilă, ci pe aceea promisă de Aliți. Interveneau în ecuație și declarațiile lui Nikola Pašić, care invita la compromis: “interesul comun și prietenia dintre poporul iugoslav și român pentru viitorul ambelor popoare, și a aliaților noștri, atât este de mare încât trebuie găsită soluția graniței bănățene care să mulțumească ambele popoare”.⁸

I. G. Duca reține impresia pe care și-a creat-o Ion I.C. Brătianu față de atitudinea celor Mari. “Sosii la Paris a găsit o atmosferă deplorabilă nu numai în ce ne privește pe noi, dar pe toate țările mici. Cei cinci Aliți mari porniți să hotărască totul singuri și să trateze pe cei mici cu cel mai adânc dispreț. Principiul pe care Brătianu îl introdusese în textul tratatului nostru: «egalitatea de tratament a membrilor Conferinței» nu era ținut în seamă, dar nici măcar regulile unei elementare politețe nu erau respectate între cei ce, totuși, vărsaseră în comun sângele lor pentru izbândă aceleiași cauze. Așa, spre pildă, Clemenceau nici n-a crezut de cuviință să convoace într-o seară pe toți delegații ca să facă cunoștință, așa încât diferiți reprezentanți ai țărilor aliate alergau unii după alții ca să se cunoască și adesea așteptau cu zilele pe la porțile colegilor, ca întrevederile să poată coincide și mai ales ca cei mari să găsească timpul potrivit pentru a răspunde audiențelor solicitate”.⁹

Pe lângă criticile făcute organizatorilor de a fi omis reprezentarea țării sale în unele comisii care tratau direct probleme ce o vizau, Ion I. C. Brătianu a avut o listă de priorități în abordarea problemelor României la Conferința Păcii. Astfel, chestiunea Banatului și a revendicării sale integrale aveau să fie aduse foarte repede pe ordinea de zi a ședințelor de la Paris. O primă abordare avea să fie făcută pe 31 ianuarie 1919 în fața Consiliului Suprem, în biroul lui Stephen Pichon de la Quai d'Orsay. Pe lângă reprezentanții de drept, auditoriul a fost lărgit și prin participarea experților americani Clive Day și Charles Seymour, a celor britanici Harold Nicolson și Allen Leeper și a traducătorului, profesorul P. J. Mantoux.¹⁰

⁷ Victor Antonescu către Ion I.C. Brătianu, radiograma nr. 47, 6/19 ianuarie 1919, Paris, în Preda, Chipșer, Ghișă, *România la Conferința*, 110–111, no. 122.

⁸ Vasile Rămneanțu, *Istoricul relațiilor româno-iugoslave în perioada interbelică* (Timișoara: Mirton, 2006), 17.

⁹ I.G. Duca, *Memorii, Războiul, partea a doua (1917–1919)*, vol. IV (București: Machiavelli, 1994), 219.

¹⁰ Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (în continuare BDIC), Nanterre

Ședința este deschisă de președintele conferinței, Georges Clemenceau, dându-i-se cuvântul prim-delegatului român, Ion I. C. Brătianu, care expune problema Banatului, ajutându-se de un raport special pregătit. În acest timp ministrul britanic al Afacerilor Străine, lordul Balfour, i-a cerut lui Harold Nicholson harta întocmită de experții britanici, prezentându-i-o omologului său italian, Sidney Sonnino. Astfel, discursul lui Brătianu este ascultat doar până la prima mențiune a Banatului, iar din memorialistica expertului britanic ne dăm seama că într-adevăr așa și este.

Am ales redarea în întregime a fragmentului care prezintă audierea delegațiilor română și sârbă din 31 ianuarie, întrucât atitudinea și gesturile unora dintre cei prezenți aveau să se dovedească pe parcursul întreprinderii analizei chestiunii și a dezbaterilor din Comisia teritorială, ca fiind de neînduplecat din percepțiile lor deja formate. Asemeni unei puneri teatrale în scenă, anumite elemente pot trăda deznodământul sau pot face deductibilă derularea acțiunii: prezența lui Wilson în mijlocul delegației sârbe, indiferența lui Balfour, expectativa delegației sârbe care-și lasă apărarea în seama Marilor Aliați, atitudinea mândră/demnă a lui Ion I. C. Brătianu, care este percepută dintr-o perspectivă a plinătății de sine și este taxată prin respingere.

“O cameră mare, tavan boltit, candelabru masiv, lambriuri din stejar, panouri dorece, lumină electrică, tapiserii de-ale Ecaterinei de Medici prin toată camera, un covor Aubusson cu un chenar cu lebădă, masă régence la care stă așezat Clemenceau, două scaune vis-à-vis pentru români, scaune mici aurite pentru secretari și experți, aproximativ douăzeci și doi de oameni în total. Luminile sunt pornite una câte una, în timp ce lumina zilei dispare în spatele draperiilor de mătase verde. Pichon se înghesuiește chiar lângă el. (Ambasadorul francez Paul) Dutasta în spate. Liniște – foarte cald – oamenii merg ca pe vârfuri – secretarii predau concentrați hărțile.

Brătianu, cu detașare histrionică, deschide cazul său. E în mod evident convins că este cel mai mare om de stat față de oricare altul prezent. Un zâmbet de ironie și conștiința de sine reapar din când în când. Face o impresie îngrozitoare.

A.J.B. (Balfour) se ridică, cascade ușor, trece de fotoliul său și mă întreabă de sectorul nostru din Banat. (Allen) Leeper, care îl are ca și subiect de studiu, izbucnește dintr-o dată. A.J.B. îl arată, cu o sesizabilă indiferență, lui Sonnino. Vesnic răspunde la cazul românesc. El o face bine și cumpătat. Contestă tratatul secret. Apoi, Brătianu din nou.

– Fond *Conférences de Paix*, dosar *Conférences de Paix. Procès Verbaux et Résolutions*. – conférences et réunions du 23 janvier au 8 février 1919, cota F delta rés 0801/(2)/02/14, Notes du secrétaire prises au cours d'une conversation tenue dans le cabinet de M. Pichon, au Quai d'Orsay, le vendredi, 31 janvier 1919 à 15 heures, 1–19, http://flora.u-paris10.fr:8082/flora/jsp/view/view_report.jsp?recordId=default%3ANOTICES%3A38104&navigate=previous&reportInit=false, Consultat la: 21.06.2017; Vasile Dudaș, “Spațiul bănățean în debaterile Conferinței de Pace de la Paris. Instituirea administrației românești în județele Caraș-Severin și Timiș-Torontal,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIV/2 (2006): 213–215. Sunt prezente, pentru această întâlnire, în biroul ministrului Stephen Pichon, cele cinci mari delegații: americană – președintele Woodrow Wilson, Robert Lansing, David Hunter Miller, Arthur H. Frazier, col. Grant, C.L. Swen; britanică – Lloyd George, Arthur James Balfour, Norman, Sir. M. Hankey, cdt. Caccia; franceză – Georges Clemenceau, Stephen Pichon, Paul Dutasta, Philippe Berthelot, Béarn, capt. Portier; italiană – Vittorio Orlando, Sidney Sonnino, Luigi Aldovrandi Marescotti, cdt. Jones; japoneză.

Apoi Trumbić și bătrânul Pašić. Președintele Wilson stând ca pe ace, bate din cizmele negre. Apoi se duce și stă jos, pentru un moment, între iugoslavi. Apoi toți dispar prin ușile duble. Sentimentul general este că Brătianu s-a descurcat jalnic”.¹¹

După pledoaria făcută de Brătianu, se înscrie la cuvânt Milenko Vesnić fără să poată prezenta un memoriu, fiind convocat doar la ora 11 pentru reuniunea în cauză, face câteva precizări legate de menținerea unor bune relații cu România, de contestarea tratatului de alianță al acesteia, de adjudecare a Statelor Unite ale Americii, ca și susținătoare pentru o mai bună evaluare a cauzei sârbe. “Am aflat cu regret, că delegația română își bazează, în parte, revendicările țării sale pe tratatul secret din 1916. În timp ce se negocia acest tratat, Serbia lupta de partea Aliaților, fără să ceară garanții, crezând cu tărie că după război, se va găsi o rezolvare conform principiilor de justiție și al libertății națiunilor, al promisiunilor aliaților. [...] Ne bazăm revendicările în mod exclusiv pe principiul de dreptate, recunoscut și proclamat de toți Aliații, confirmat de Națiunea intrată ultima dată în conflict, Marea democrație din America”.¹² Două sunt principiile asupra cărora Vesnić va insista pe durata întregii perioade de analiză și dezbateri în privința Banatului: dreptate și naționalitate.¹³ Acestei prime enunțări a poziției sârbe, în trei ipostaze diferite (neutră – bunele relații, defensivă – eliminarea tratatului românesc din joc, ofensivă – chemarea de întăriri), îi urmează replica părtinitoare a arbitrilor: Clemenceau anunță că nu îi era cunoscută clauza secretă. Ambasadorul sârb în Franța se simte dator cu o nouă explicație, privind lipsa de informare a Serbiei din partea Aliaților, care i-a periclitat poziția în raport cu pretențiile ce puteau fi puse asupra Banatului de către România. “Nu numai că acest tratat nu a fost publicat vreodată, dar în calitate de reprezentantă a unei puteri combatante alături de Aliați, am cerut în mai multe rânduri Ministerului Afacerilor Străine de aici o comunicare a termenilor acestui tratat și mi s-a răspuns că nu i se poate divulga conținutul”.¹⁴ Din partea română, returul vine imediat prin replica ușor înțepătoare a lui Brătianu – România și-a început negocierile la Londra, dar a fost transferată la Petrograd, întrucât era “un loc ce convenea mai bine examenului chestiunilor orientale, mai ales în ceea ce o privea pe Serbia”.¹⁵ Gazda ședinței, ministrul Stephen Pichon, pune punct acestui schimb prin lectura publică a ultimului paragraf din inculpatul tratat – păstrarea caracterului secret până la finalul războiului.

¹¹ David A. Andelman, *A Shattered Peace: Versailles 1919 and the Price We Pay Today* (New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2008), 228–229.

¹² BDIC, Nanterre – Fond *Conférences de Paix*, dosar *Conférences de Paix. Procès-Verbaux et Résolutions. – conférences et réunions du 23 janvier au 8 février 1919*, cota F delta rés 0801/(2)/02/14, Notes du secrétaire prises au cours d’une conversation tenue dans le cabinet de M. Pichon, au Quai d’Orsay, le vendredi, 31 janvier 1919 à 15 heures, 7.

¹³ Ciurușchin, *Relațiile României*, 546.

¹⁴ BDIC, Nanterre – Fond *Conférences de Paix*, dosar *Conférences de Paix. Procès Verbaux et Résolutions. – conférences et réunions du 23 janvier au 8 février 1919*, cota F delta rés 0801/(2)/02/14, Notes du secrétaire prises au cours d’une conversation tenue dans le cabinet de M. Pichon, au Quai d’Orsay, le vendredi, 31 janvier 1919 à 15 heures, 7.

¹⁵ Ibid., 8.

Discuția se canalizează spre alte aspecte ale actului sârbesc de revedicare a Banatului. Milenko Vesnić susține faptul că pretențiile delegației sale sunt restrânse. Se solicită doar un teritoriu reprezentativ din punct de vedere etnic, coeficientul statistic luat în calcul fiind cel al majorității: relativă asupra germanilor și maghiarilor, absolută asupra românilor. Doar simpla mențiune a tratatului de alianță al României cu Germania și Austro-Ungaria și a duratei sale întinse pe nu mai puțin de trei decenii și ar fi suficiente indicii privind aplicarea unui tratament diferit al românilor, față de al sârbilor. Lansarea unor astfel de afirmații (Banatul era o provincie cu administrație ungară, subiecții sârbi și români având parte de un tratament asemănător. Ca și semnatară a tratatului, pentru a nu tensiona situația diplomatică regională, România era nevoită să închidă ochii în fața multor abuzuri îndreptate împotriva conaționalilor săi) se ascund sub scuza pentru eventualele ofense aduse delegației române și întărirea exemplului prin regimul special din zona regimentului grăniceresc bănățean.¹⁶ La aceasta se adaugă lipsa de mobilizare a românilor în luptele electorale pentru a fi reprezentați în parlamentul de la Budapesta, în timp ce sârbii și-au asumat această înfruntare. Lloyd George se arată interesat de gradul de reprezentativitate al naționalității sârbe și de aria căreia îi corespunde, Vesnić oferindu-i spre exemplificare, cu mențiunea falsificărilor alegerilor de către unguri, orașele: Vârșeț, Timișoara, Panciova, Biserica Albă, Bechicherecul Mare, Comloș. De fapt, ministrul sârb la Paris dorea ca revendicările statului său să poată fi recunoscute până în preajma Timișoarei.¹⁷

Brătianu contestă abordarea prin care se insinuează colaboraționismul românilor și spune că românii, cele 3 milioane, au cinci deputați guvernamentali, iar sârbii doar trei, în condițiile în care o bună parte din candidați au fost întemnițați. Împrejurările politico-naționale au determinat o solidarizare a bănățenilor cu tactica pasivistă inițiată de transilvăneni, aceasta fiind mai mult o expectativă pentru șanse mai bune, decât un compromis de colaborare.¹⁸ Primul plenipotențiar român acorda o atenție deosebită întregii pledoarii a ministrului sârb la Paris, întrucât Victor Antonescu îl avertizase în privința tonului agresiv al acestuia și a strategiei sale de denigrare. "Chestiunea Banatului este o invenție românească împotriva Serbiei".¹⁹

Intervenția următoare îi aparține tot lui Vesnić, care pune accent pe existența unei puternice legături între sârbii de pe ambele maluri ale Dunării de-a lungul istoriei, reflectată în păstrarea unor obiceiuri și tradiții comune, a unor trăsături de caracter și aspirații identice, a dobândirii unei conștiințe naționale proprii. Cele susținute sunt încărcate și cu o tentă propagandistică, fiind invocată încărcătura afectiv-naționalistă a Franței și a Italiei pentru două provincii – Île de France și Toscana – comparativ

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Rămneanțu, *Istoricul relațiilor*, 17.

¹⁸ BDIC, Nanterre – Fond *Conférences de Paix*, dosar *Conférences de Paix. Procès Verbaux et Résolutions. – conférences et réunions du 23 janvier au 8 février 1919*, cota F delta rés 0801/(2)/02/14, Notes du secrétaire prises au cours d'une conversation tenue dans le cabinet de M. Pichon, au Quai d'Orsay, le vendredi, 31 janvier 1919 à 15 heures, 9.

¹⁹ Victor Antonescu către Ion I.C. Brătianu, raportul nr. 51, 8/21 ianuarie 1919, Paris, în Preda, Chiper, Ghișa, eds., *România la Conferința*, 120–121, no. 133.

cu a Serbiei pentru Banat: Din punct de vedere istoric, așa cum “Île de France esta a Franței și Toscana a Italiei, așa și Banatul este al Serbiei”.²⁰ În expunerile de până atunci s-a folosit argumentul locului de baștină al unor personalități cultural-intelectuale, de data aceasta sunt enumerate meritele unor sârbi care s-au pus în serviciul Antantei. “În Banat s-a născut un mare număr de lideri care i-au servit pe Aliați și au luptat cu succes pentru triumful cauzei lor. Mă voi mulțumi la a menționa nume foarte bine cunoscute ca Perdrik, Pashlok²¹, marea autoritate în domeniul financiar, Nicolović, Porpiš de la Universitatea Colombia, rectorul actual al universității din Belgrad”.²²

În pledoaria sa Vesnić prezintă o enumerare de noi argumente care să demonstreze atașamentul sârbilor pentru Banat: familia regală sârbă Obrenović, dar chiar pentru un timp și Nicola Pašić, și-au găsit refugiu în această provincie; rolul civilizator al mănăstirilor ortodoxe sârbe într-un spațiu la limita creștinismului și a islamismului; șansa sârbilor de a deține bunurile imobiliare ale acestor locașuri în ciuda strădaniei germanilor și a ungarilor de a-i deposea.

“Până aici, [...] eu nu am vorbit de problema frontierelor. Abordând această chestiune, se cuvine să luăm în considerare deopotrivă interesele Serbiei și interesul general”.²³ Dacă interesul Marilor Puteri este acela de a pune Serbia la adăpost de noi atacuri în viitor, care să o pună în pericol la fel ca cel din urmă război, atunci în mod particular, responsabilii sârbi, oameni politici și militari, evidențiază importanța văii Moravei. Aceasta s-a demonstrat deficitară din punct de vedere strategic, germanii îndreptându-și atacurile spre acest punct vulnerabil, făcând imposibilă orice apărare. În baza acestei similitudini de interese, Vesnić se pronunță: “Apreciez că pentru a asigura pacea generală, ar trebui examinată slăbiciunea acestei poziții. Cred că va fi adoptată de către conferință o atitudine corectă față de revendicările sârbe și sper că le va aborda de o manieră favorabilă, conștientizând faptul că ele coincid celor mai nobile interese ale lumii și ale civilizației pe care, sunt sigur, că le vor încuraja”.²⁴

Lordul Balfour trece peste aceste considerente generale și solicită delegației sârbe cifre, pentru ca expunerea generală să fie probată cu date și statistici privind populația Banatului pe naționalități. Surprinzându-l nepregătit, scuză pe care a adresat-o și în debutul audierii, Vesnić promite să aducă probe ulterior, moment în care Nikola Pašić desfășoară în fața comisiei o hartă de la 1853: “Se pare că în partea orientală, populația este în principal română, în timp ce la vest, sârbii predomină. Între cele două, populația este foarte amestecată, întrucât politica austriacă s-a bazat dintotdeauna pe colonizarea unor rase străine ca să împiedice sentimentele naționale să se exprime. Cu

²⁰ BDIC, Nanterre – Fond *Conférences de Paix*, dosar *Conférences de Paix. Procès Verbaux et Résolutions. – conférences et réunions du 23 janvier au 8 février 1919*, cota F delta rés 0801/(2)/02/14, Notes du secrétaire prises au cours d'une conversation tenue dans le cabinet de M. Pichon, au Quai d'Orsay, le vendredi, 31 janvier 1919 à 15 heures, 10.

²¹ Nu au fost găsite date suplimentare despre aceste personalități.

²² Ibid.

²³ Ibid., 11.

²⁴ Ibid.

toate acestea, este foarte ușor ca, între aceste două teritorii, să se ajungă la linia exactă de demarcație bazată pe argumente ce țin de naționalitate”.²⁵

Ion I. C. Brătinau ia act de toate argumentele prezentate de delegația sârbă și aduce fiecăruia dintre ele câte o observație: atenționarea privind mobilitatea populației și stabilirea acesteia dintr-o provincie în alta fără un control strict; faptul că familia regală sârbă a putut găsi la un moment dat un refugiu în Banat, nu înseamnă că acest teritoriu ar putea fi reclamat în baza unui fapt excepțional, deoarece prin extindere ar putea fi cerută toată România pentru simplul fapt că membri ai familiilor regale Obrenović, Karageorgević sau politicieni precum Pašić ar fi trecut pe acolo; tendințele religioase vremelnice și posesia de bunuri mănăstirești nu pot face dovada dezechilibrului naționalității române în raport cu cea sârbă.²⁶ Dacă delegația sârbă a adus în discuție problema frontierelor, Brătianu face apel din nou la principala sa armă, tratatul de alianță cu Antanta. “S-a tot subliniat caracterul secret al tratatului din 1916. Deși acest tratat a fost secret, consecințele sale nu au avut același caracter, pentru că acesta a permis menținerea armatei de la Salonic ce a dus spre sfârșitul pe care cu toții îl știm”.²⁷

Noul ministru al Afacerilor străine, Anté Trumbić, completând anterioara intervenție a lui Vesnić, punctează faptul că nrecunoașterea tratatului de către Serbia decurge din faptul că aceasta a fost exclusă de la negocieri. În aceste condiții se propune ca discuțiile să fie sprijinite pe alte baze. Din perspectiva statului sârb, Aliații au fost constrânși când ar fi promis Banatul României. Noile împrejurări permit repararea acelei situații, astfel că Serbia poate avea acces la ceea ce i se cuvine de drept. În condițiile momentului, teritoriul provinciei face obiectul unui referendum și opune două solicitări diferite: totalitatea sau parțialitatea revendicării. Astfel Regatul sârbilor, croaților și slovenilor are în vedere Torontalul la vest, Timișoara din centru, cărora li se adaugă o mică parte din Caraș. Ceea ce rămâne, toată partea orientală, le este lăsată românilor pentru că este de drept un teritoriu locuit de români și pentru că se respectă principiul naționalităților.²⁸

Cursivitatea celor expuse este ruptă de o intervenție brutală a diplomatului sârb, care nu a fost amendată nici de președintele Clemenceau și nici de vreun membru al Consiliului Suprem. Este scoasă în evidență catalogarea maghiarilor și germanilor, locuitori ai Banatului ca fiind inamici, ca trăind izolați de spațiul național, în timp ce ponderea pe care le-o dă suveranitatea sârbilor și românilor ar trebui să cântărească mai mult decât o consultare a opiniei acestor populații. Practic, atât germanii, cât și

²⁵ Ibid., 12.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., 13.

²⁸ Ibid.; Ciurușchin, *Relațiile României*, 547. “Noi nu cerem Banatul întreg pentru statul nostru. Revendicările noastre nu se referă la toate cele trei comitate, ci doar la Torontal, Timiș și o mică parte a Caraș-Severinului, la sud, lângă Dunăre. Acest teritoriu în litigiu se mărginește la nord pe râul Mureș, la vest cu Tisa, la sud cu Dunărea, iar la est cu o linie de la Dunăre, la sud, până la Mureș, la nod și la est de Vârșeț și Timișoara. [...] Elementului sârbesc trebuie să-i adăugați încă (sic!) câteva mii de alți slavi. Sârbii sunt elementul cel mai puternic în comitatul Torontal, în sud-vestul comitatului Timiș și în acea mică parte a comitatului Caraș-Severin lângă Dunăre.”

maghiarii ar trebui să se mulțumească cu orice decizie s-ar lua și să accepte fără drept de apel autoritatea ce la va fi desemnată. Pe de altă parte, Trumbiț exprima convingerea că ambele naționalități vor prefera statul sârb din considerente economice și comerciale: proprietatea asupra pământului și posibilitatea de a se folosi de cursul Dunării pentru negoț. Această abordare era în contradicție cu strădania României de a obține adeziunea șvabilor bănățeni.

“Cât privește populația, toată lumea va admite că locuitorii acestor două comitate nu aparțin aceleiași naționalități. Maghiarii și germanii sunt niște dușmani. Germanii sunt coloniști care trăiesc departe de patria lor, neavând în consecință drepturi de suverani. Am putea spune așadar că germanii ar trebui să fie supuși autorității deținătoare a provinciei. Maghiarii care trăiesc în Banat sunt separați de țara lor, sârbii și românii sunt cei care au aceleași titluri și drepturi de proprietate. [...] Sârbii apreciază că au dreptate să revendice cele două comitate, nu numai din motive de naționalitate, dar și pentru că populația ar fi fericită să facă parte din statul lor. Acest motiv ar fi mai evident, dacă s-ar analiza situația din punct de vedere topografic. Germanii și maghiarii ar prefera în mod evident să aparțină unui stat care se află pe Dunăre și a cărui populație gravitează în jurul fluviului”.²⁹

Pentru a fi îndeplinit protocolul solicitat de englezi privind aducerea de probe, este oferită o statistică a componenței etnice la nivelul celor două comitate revendicate, Torontal și Timiș: 266.000 români, 328.000 germani, 251.000 maghiari, 272.000 sârbi. Și de această dată s-a recurs la recensământul maghiar din 1910. “Conform statisticii, cele patru naționalități au aproximativ aceeași importanță. Sârbii sunt totuși în majoritate la sud și la vest, adică în teritoriile de-a lungul Tisei, Dunării și Mureșului. Cifrele de mai jos nu indică nicio preponderență în favoarea unei sau altei naționalități, astfel că devine absolut necesar ca problema să fie rezolvată pe altă bază decât principiul naționalităților. În acest scop, apreciez că în primul rând, voința și dorințele poporului însuși ar trebui luate în considerare, pentru că popoarele își cunosc întotdeauna interesele și sunt mereu pregătite să le pună în valoare. Întreaga vale de la Mureș la Dunăre constituie o prelungire naturală a Serbiei”.³⁰

Suferințele deosebite ale Serbiei și pierderile îndurate de toți iugoslavii nu au nevoie de altă mângâiere decât respectarea drepturilor asupra teritoriilor solicitate în baza a nenumărate argumente. Este recunoscut și sacrificiul României, dar acesta nu-i împiedică pe sârbi să renunțe la cele două comitate din Banat. Trumbiț pune rezervă asupra revendicării românești, spunând că menținerea pe o cale intransigentă a acesteia de a împinge frontiera sa până la Tisa și Dunăre va pune în pericol relația cu statul vecin sârb.

“Cele două țări nu au motive serioase de conflict, în afara acestei singure excepții: problema Banatului constituie un obstacol în calea înțelegerii și trebuie găsită o

²⁹ Ibid., 14.

³⁰ Ibid., 15.

soluție. Dacă românii vor Dunărea și Tisa ca și frontieră, este imposibil să se ajungă la un acord”.³¹

Cerându-și scuze pentru o a treia intervenție, Brătianu se înscrie la cuvânt recapitulând principiile enunțate până în acel moment și punând în evidență dezavantajul de a fi nevoit să polemizeze cu trei plenipotențieri sârbi: “Mă văd obligat să o fac, dat fiind faptul că românii nu au decât doi delegați care să îi înfrunte pe cei trei sârbi. Dl Trumbiț a expus situația populației din Banat și a propus împărțirea lui în două părți, oferind partea muntoasă cu minele și pădurile sale României și atribuind sârbilor regiunile industriale ale Timișoarei împreună cu districtele agricole ale Torontalului”.³² Premierul român ar aduce câteva obiecții acestei cereri din considerente etnice, deoarece Banatul trebuie considerat ca un tot. Datele prezentate în cadrul ședinței dovedesc decalajul: 272.000 de sârbi ar urma să controleze o populație care ar include și 580.000 de germani și maghiari, locuitori ai teritoriului revendicat. Se pune, de asemenea, problema consecințelor economice care ar surveni din separarea centrelor industriale de principala lor sursă de materii prime. Brătianu spune că această aparență a echității, a unei divizări teritoriale, care să distribuie mijloace de subzistență și unora și altora, este înșelătoare. “Este ușor de justificat din punct de vedere economic, dar ar fi o politică păguboasă de a separa minele și pădurile de regiunile comerciale și agricole”.³³

În expozeul făcut de prim-delegatul român se insistă asupra faptului că numeroasele permutări la nivelul frontierelor orientale ale Banatului nu s-au datorat diverselor apartenențe străine, ci faptului că nu se putea trasa o limită clară față de Țara Românească. Existența Voievodinei nu reprezintă un contrapunct întrucât existența ei a fost efemeră. Dacă Aliații, chemați în calitate de judecători, ar privi Dunărea asemenea Rinului, din aceeași perspectivă a liniștii pe care o conferă frontierele naturale, atunci diferendul provinciei bănățene ar fi foarte comod tranșat. “Sarcina pe care este chemată să o îndeplinească Conferința se poate compara cu aceea care ar reveni unei Comisii Interaliatate (dacă o astfel de comisie ar fi nimerită în aceste momente) desemnată pentru a se pronunța asupra chestiunii Rinului în timpul lui Carol cel Mare. Dacă această comisie ar fi hotărât atunci că Rinul va face frontieră între Germania și Franța, câte foloase nemaiauzite ar fi adus această decizie lumii întregi și care ar mai fi fost influența acesteia asupra evenimentelor care ne-au condus la acest război”.³⁴ În conturarea unei decizii ar fi esențial ca acest spațiu să fie privit într-un ansamblu mai larg, al Europei Centrale, deoarece Consiliul Suprem are în mâinile sale și soarta celor învingători ca și a celor învinși, și soarta celor care vor fi mulțumiți și a celor care vor fi neîndreptățiți.

Brătianu strecoară acest avertisment, întrucât precedentul a fost creat deja prin îngăduirea dată ca Banatul să fie ocupat din punct de vedere militar. Situația ar putea fi remediată. “Armata sârbă care ocupa Banatul este în luptă deschisă cu populația

³¹ Ibid.

³² Ibid., 16.

³³ Ibid., 17.

³⁴ Ibid.

română, și dacă am dori să cunoaștem adevăratul sentiment al popoarelor, prima măsură de adoptat ar fi cea a evacuării trupelor sârbe, urmând a fi înlocuite de trupe aliate, care vor ține balanța egală între diferitele popoare: este o măsură ce trebuie luată urgent, dacă se dorește evitarea unor evenimente serioase”.³⁵

Fără a fi adusă vreo lămurire în privința expunerii părților, deoarece la fel ca în timpul audierilor se puneau doar întrebări, nu se ofereau răspunsuri, Clemenceau își exprimă curiozitatea vis-à-vis de posibilitatea de a realiza un referendum. Fără a risca o încuviințare primită, Brătianu cere timp de reflecție, subliniind încă o dată necesitatea considerării Banatului asemeni unui întreg.³⁶

Cât privește replica finală, aceasta i-a aparținut ministrului sârb la Paris, Vesnić: Ce era de făcut “dacă generalul francez care comanda Armatele Aliate din Orient a dat trupelor sârbe ordinul de a ocupa acest teritoriu, pe de altă parte primirea de care a avut parte armata sârbă este o suficientă dovadă că decizia luată a fost una potrivită. În orice caz, nu este vina Serbiei dacă România nu a intrat în Banat, fie acum, fie în 1916”.³⁷ Astfel, protestul României privind ocuparea Banatului a fost redus la principiul cultivării invidiei și geloziei față de actele mai îndrăznețe ale Serbiei. Total lipsit de tact diplomatic sau voit agresiv, gestul ministrului sârb poate fi evaluat astfel: de apărare (Serbia a intervenit ca urmare a unei încuviințări venită pe filieră militară pentru a trece Dunărea și a ocupa Banatul; buna primire făcută de populația bănățeană confruntată cu revoluția) sau de acuzare (România putea să ocupe la rândul ei Banatul, a avut mai multe șanse de care nu a știut să profite). Până la urmă bătălia pentru Banat trebuia să fie una pragmatică.

Dacă ar fi să intrăm în studiul nostru pe versantul receptării de către Consiliul Suprem a acestei prime confruntări directe româno-sârbe, am putea constata o serie de elemente ce țin de logica discursivă. Brătianu se prezintă în fața auditoriului foarte bine pregătit, înarmat cu câte un răspuns bine ticluit pentru fiecare argument venit din partea sârbilor. Manifestă calm, poate prea mult și prea supărător, intervine la obiect, dar reia cu insistență același instrument: tratatul de alianță din 1916. Celălalt delegat român, Nicolae Mișu îl secondează pe Brătianu, dar fără a lua cuvântul. Astfel primul ministru român rămâne singura voce contestatară. Delegația sârbă acționează unitar, cu toții se înscriu la cuvânt, se completează unul pe celălalt. Nu se folosesc de rapoarte scrise, dar variază argumentația, sunt apti să capteze atenția tuturor, realizând un impresionant efort speculativ. Delegații sârbi pun în chestiune acceptarea de către România a partajului teritorial, practic un apel indirect la disponibilitatea acesteia de a asuma compromisul. Calea de abordare a României este cea a unei ignorări a ofertelor venite de la concurență și a unei adresări pe cale directă la instanța supremă. Considerăm în această situație, că membrii deplin ai Conferinței de pace, la o primă evaluare a lor, una superficială, de suprafață, în care sunt judecate prestațiile părților, au resimțit-o pe cea a delegației române ca fiind presantă, insistentă, poate chiar agasantă

³⁵ Ibid., 18.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., 18–19.

datorită repetițiilor, iar pe cea a sărbilor ca fiind mai confortabilă, mai persuasivă. Dacă românii ar fi acceptat din start compromisul, atunci sarcinile delibetatorilor ar fi fost pur formale. Delegația sârbă merge pe o “tactică a invitației”, a lansării de propuneri, a ațâțării și a șicanării, în timp ce delegații români aleg una a rigorilor, a insistențelor, a prestanței în atitudine.

Măsurarea efectelor produse de această audiere româno-sârbă în fața Consiliului Suprem poate fi probată cu extrase din jurnalele și memorialistica celor prezenți. Pe lângă mărturia expertului britanic Harold Nicolson, prezentată mai sus, putem să o adăugăm pe cea a lui Allen Leeper. Acesta notează în jurnalul său despre întâlnirea din 31 ianuarie, lungă și obositoare: “Discuții despre Banat pentru mai bine de două ore, Brătianu, Trumbić și Vesnić”.³⁸ Adevărata impresie produsă nu este devoalată, ci ascunsă sub preocuparea respectării principiilor de drept. În încercarea de a distra atenția delegației române de la procedura de deliberare, Georges Clemenceau îi adresează felicitări lui Ion I.C. Brătianu pentru discurs, iar din dorința de a se arăta poate prea interesat sau chiar deranjat de o chestiune teritorială situată dincolo de orizontul lui de percepere și de interes, David Lloyd George comite imprudența de a cere detalii privind localizarea pe harta Europei. Într-o scrisoare expediată în țară lui Iuliu Maniu, Alexandru Vaida Voevod consemnează. “Expunerea chestiei revendicărilor noastre în fața Conferinței a făcut-o splendid, după spusele celor de față și Clemenceau, la sfârșit, în trei rânduri l-a felicitat. Caracteristic – ca să știi – cu cine avem a face, este, că Lloyd George l-a întrebat: qu’est-ce que c’est le Banat?”³⁹ Ceva mai târziu s-au ivit și critici la adresa juraților. A fost luată în discuție vârsta și amprenteale sale asupra lui Georges Clemenceau și Lloyd George, care așteptau în timpul ședințelor conferinței⁴⁰, cel din urmă chiar în timpul documentatei expunerii pe care a făcut-o Brătianu despre Banat. Remarca referitoare la acest aspect se regăsește în corespondența dintre Monseniorul Bonaventura Cerretti, secretar al Congregației Afacerilor ecleziastice extraordinare ale Afântului Scaun și cardinalul Pietro Gaspari, secretar de stat al Vaticanului, datată la 20 iunie 1919.⁴¹

Din preocuparea delegației române de a nu-i fi descumpănit pe cei doi aliați din afara Europei, – SUA și Japonia – poate prea asaltați de argumente și detalii, a fost

³⁸ Hugh Seton-Watson, “A Private Anglo-Romanian Political Correspondance (R.W. Seton-Watson and V.V. Tilea 1919–1929),” *Anuarul Institutului de Istorie “A.D. Xenopol” Iași* 22 (1985): 119.

³⁹ Alexandru Vaida Voevod către Iuliu Maniu, doc. 3, scrisoare din 20–25 februarie 1919, Paris, în Alexandru Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de Pace. Paris-Versailles, 1919–1920* (Cluj-Napoca: Multi Press International, 2003), 24; Ciurușchin, *Relațiile României*, 550; Daniel Boroș, “Relațiile Marii Britanii cu România și Cehoslovacia în timpul Conferinței de Pace de la Paris (1919–1920),” *Apulum* 39, nr. 1 (2002): 565.

⁴⁰ Alexandru Vaida Voevod avea să fie și mai critic, într-un raport din 1 iunie 1919: “delegații care... moțâiesc fără rușine, ori conversează – între ei mai mult sau mai puțin..., în 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Documente interne și externe: august 1918–iunie 1919”, vol III (București: Ed. Științifică și enciclopedică, 1986), 427.

⁴¹ Giuseppe Maria Croce, “Le Saint-Siège et la Conférence de la paix (1919). Diplomatie d’Église et diplomaties d’État,” *Mélanges de l’École française de Rome. Italie et Méditerranée* 109, no. 2 (1997): 809.

redactată o anexă a procesului verbal.⁴² Se menționează faptul că problema Banatului a fost mult simplificată datorită cunoașterii aspectelor sale de cei trei Mari Aliați prezenți la negocierile din 1916. Se speră că temeinicia revendicării românești nu va fi trecută cu vederea. Primul principiu invocat este cel etnic care “trebuie să se conjuge cu alte necesități ale vieții popoarelor și care nu ar putea fi conceput ca independent de condițiile teritoriale în care popoarele sunt nevoite să se dezvolte”.⁴³ Atunci când spațiul, teritoriul intră în atenția și deliberarea celor care trebuie să ia decizia, cade și responsabilitatea asupra lor de a avea o privire de ansamblu, mai largă, la nivelul întregii Europe Orientale.

Sunt expuse din nou succint: importanța principiului etnic la nivelul întregii provincii, relativitatea divizării teritoriului în arii care să pună în valoare o naționalitate sau alta majoritatea absolută sau relativă, realitatea geografică, economică, politică a Banatului, cursurile de apă care îl individualizează, dobândind prin aceasta proprietatea întregului, aspectele legate de aprovizionare și trafic, amestecul de populații, fiecare având importanța ei în bună funcționare a activităților și a vieții de zi cu zi, rezerva față de posibilitatea de a împărți provincia din simple rațiuni de securitate, invocate în fața unui vecin pașnic, și căutarea insistentă a unei soluții așa-zis defensive, dar constantă sursă de suspiciuni întemeiate.⁴⁴

PRELIMINARIES OF A SCISSION FORETOLD – THE QUESTION OF THE BANAT IN FRONT OF THE SUPREME COUNCIL (31ST OF JANUARY 1919)

Abstract

The question of liberating the Banat from the Austro-Hungarian domination in order to integrate it into the national Romanian territory was taken up before Romania entering the war in 1916. After the war, the Banat practically was confronted with another occupation, the military Serbian one, even if the province had proclaimed its union with Romania, together with Transylvania. “The Parisian Peace” began for the Banat with the promise of a (Serbian-Romanian) partition, with the reality of a (Serbian) military occupation, and the expectation of a whole (Romanian) province. That territorial question entered the agenda of the Supreme Council, the decisional forum within the Paris Peace Conference, on the 31st of January the moment the Romanian delegate (Ion I. C. Brătianu) and the Serbian ones (Nikola Pašić, Anté

⁴² BDIC, Nanterre – Fond *Conférences de Paix*, dosar *Conférences de Paix. Procès Verbaux et Résolutions. – conférences et réunions du 23 janvier au 8 février 1919*, cota F delta rés 0801/(2)/02/14, Annexe “A” au Procès-verbal de la séance du vendredi 31 janvier 1919 a 15h. 30, 1–7. http://flora.u-paris10.fr:8082/flora/jsp/view/view_report.jsp?recordId=default%3ANOTICES%3A38104&navigate=next&reportInit=false, Consultat la: 21.06.2017; Notă privind intervenția lui Ion I.C. Brătianu, președinte al Consiliului de miniștri și ministru al Afacerilor Străine al României, șeful delegației române la Conferința de Pace de la Paris, în problema Banatului, f. nr., 31 ianuarie 1919, Paris, în Preda, Chiper, Ghișa, eds., *România la Conferința*, 143–144, no. 162.

⁴³ Ibid., 1.

⁴⁴ Ibid., 2–7.

Trumbić and Milenko Radomar Vesnić) were heard. The Banat case was integrally presented, from historical, geographical, strategical, demographical, ethnical and ethical points of view but from contradictory positions: Brătianu was asking for a help within the Treaty of 1916, while the Serbian delegates asserted their availability in making a compromise: the province scission.

DEZVOLTAREA EXPLOATĂRILOR CARBONIFERE DE LA SOCIETATEA “UZINELE DE FIER ȘI DOMENIILE REȘIȚA” ÎNTRE ANII 1919–1929. RECALCULAREA PRODUCȚIEI DE CĂRBUNE CONFORM DATELOR DIN CONTABILITATEA SECRETĂ

*Ludovic Báthory**

Cuvinte cheie: recalculare, producție cărbune, interbelic, Societatea Reșița

Keywords: fresh calculation, coal production, inter-wars time, Reșița Company

Societatea Uzinele de Fier și Domeniile din Reșița reprezenta cel mai mare complex minier și industrial din România, care furniza economiei naționale minereuri metalifere, combustibil mineral și de origine lemnoasă, produse siderurgice și metalurgice, produse forestiere și ale industriei chimice, energie electrică, dar și materii prime pentru industria alimentară. În primul deceniu interbelic Societatea U.D.R. a cunoscut o dezvoltare prodigioasă, astfel încât valoarea totală a produselor vândute a crescut de la 254.462.000 lei în 1920, la 2.036.669.000 lei în 1929, adică de 8 ori, ceea ce reprezintă o creștere remarcabilă, chiar dacă luăm în considerare inflația care s-a manifestat în viața economică românească.¹ Societatea U.D.R. a devenit cea mai mare furnizoare de produse metalurgice din economia națională a României, dar și cea mai mare producătoare de huilă, asigurând între anii 1923 și 1927 un procent de 76,30% și de 59,45% din extracția totală a țării.² Paralel cu aceasta, beneficiile nete declarate de către societate au sporit de la 26.497.174 lei în 1920 la 81.870.309 lei în 1929, adică de numai 3 ori. Dar consiliul de administrație nu declara beneficiile reale, conform mărturisirilor contemporane. Iată ce relatează Valeriu Braniște despre beneficiile Societății U.D.R. pe anul 1922, așa cum au fost ele înfățișate în ședința consiliului de administrație din data de 20 martie 1923, convocată la Reșița. După cum reiese, un membru al consiliului “ne-a prezentat bilanțul anului trecut, cel real și cel pentru adunarea generală, din venitul net de 140 milioane, se ascund în bilanț 106 milioane, așa că de fapt se arată în bilanț numai 36,8 milioane, venit net. Este o piesă de rezistență cum s-au făcut aceste

* Institutul de Istorie “George Barițiu” Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 12–14.

¹ *Anuarul – catalog al industriilor metalurgice și miniere din România* (București, 1939), 235.

² V. M. Zaberca, “Evoluția exploatărilor miniere după înfăptuirea Marii Uniri (1918–1948),” în Costin Feneșan, Rudolf Gräf, Vasile Mircea Zaberca, Ion Popa, *Din istoria cărbunelui. Anina 200* (Reșița, 1991), 111.

ascunderi”.³ Urmărind cu atenție bilanțul pe anul 1922 “misterul” se dezvăluie însă destul de repede: în anul respectiv s-au făcut investiții noi în valoare de 103.837.115 lei, care au fost amortizate încă în cursul anului în procesul de producție, fără a se notifica acest lucru la rubrica de amortizări. Dacă adăugăm această sumă la beneficiul net declarat de 36.848.747 lei, se ajunge la cifra de 140.685.862 lei, așa cum a fost prezentată la ședința de consiliu suma reală a beneficiului. Aceasta înseamnă că nu beneficiul net reprezenta profitul real al societății, ci cel brut, care a crescut de la 45.753.247 lei în 1920 la 716.285.940 lei (fără report) în anul 1929, adică de 15,65 ori, de unde reiese rentabilitatea deosebită a societății U.D.R.

Dar nici măcar suma reală a investițiilor nu era raportată în mod corect. Dacă ne referim numai la sumele investite de către Direcția Minieră a U.D.R. apar diferențe foarte însemnate între investițiile înscrise în bilanțuri și cele reale, care figurează în fondurile arhivistice⁴:

Anul	Suma investițiilor înscrise în bilanț (lei)	Suma investițiilor din exploatările miniere consemnate în evidențele arhivistice (lei)
1922	12.134.422	25.212.634
1923	45.881.786	22.795.237
1924	28.595.381	41.732.134
1925	37.229	21.748.018
1926	30.861.690	33.800.633
1927	16.637.860	154.972.320
1928	20.278.533	225.829.725
1929	-	60.967.642

După cum reiese, sumele investite în mod real în exploatările miniere, totalizând 587.058.343 lei, depășesc de 3,8 ori pe cele înscrise în bilanț, înglobând 154.426.901 lei, iar diferența netă ajunge la 432.631.442 lei, o diferență uriașă. Aici trebuie precizat că această sumă înglobează și cheltuielile pentru modernizarea și reconstrucția termocentralei de la Anina între anii 1926–1929, totalizând 334.589.870 lei, care aparțineau direcției miniere, întrucât consuma combustibilul de calitate mai slabă, sau chiar deșeuri de cărbune provenind din minele de cărbune ale U.D.R. Întrebarea primordială devine însă aceea, din ce surse de finanțare s-au acoperit aceste investiții însemnate, de vreme ce conducătorii Societății U.D.R. declarau în mod oficial că huila produsă nu era destinată deloc comercializării, fiind rezervată în mod exclusiv consumului uzinal, producției de cocs și de energie electrică. Se menționa doar că unele mici cantități de huilă erau livrate Uzinelor de Gaz din Timișoara.⁵ Nici cercetările mai recente nu au

³ Valeriu Braniște, *Jurnal 1923* (Timișoara: Editura de Vest, 2005), 68.

⁴ Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de Fier și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor* (București: Editura Monitorul Oficial, 1935), Anexa nr. 5. Bilanțuri, Direcția Generală a Arhivelor Naționale București (în continuare DGAN București), Fond Uzinele de Fier și Domeniile Reșița (UDR), dos. nr. 123/1922 și nr. 234/1925.

⁵ Gheorghe Ruja, “Exploatările miniere ale Societății Uzinele de Fier și Domeniile Reșița (U.D.R.) 1920–1928,” în *Banatica* 4 (1977): 379.

identificat cantități mai însemnate pentru vânzare, menționând că de la minele Doman au fost furnizate particularilor 163 t în 1928, iar în 1929 cantitatea de 2.245 t. Tot astfel, de la minele Secul s-au vândut particularilor 306 t în 1927, iar în 1928 doar 102 t.⁶

În realitate, chiar datele statistice provenite de la Societatea U.D.R. menționează cantități mult mai însemnate vândute particularilor. Astfel, statistica industrială pe anul 1927 menționează că s-au vândut 8.864 t numai din producția minelor de la Anina către particulari, la care s-au adăugat alte 273 t vândute în județul Timiș-Torontal, iar 328 t în județul Caraș.⁷ În total s-au vândut deci 9.465 t din producția U.D.R. către particulari în anul 1927. Evidențele întocmite de conducerea centrală a U.D.R. menționează vânzări în cantități și mai mari în anii următori. Astfel, se precizează că în anul 1928 au fost vândute 18.276 t de cărbuni la prețul de 1.432 lei/t, ceea ce înseamnă încasări însemnate de 26.171.252 lei. În anul 1929 au fost vândute alte 15.768 t, cu prețul de 1.369 lei/t, deci încasările au totalizat 21.586.392 lei.⁸

Evidențele de natură contabilă demonstrează însă că s-au vândut cantități și mai însemnate de cărbune de către Societatea U.D.R., de fapt cantități de o amploare cu totul neașteptată. Aceste vânzări rezultă din examinarea atentă a încasărilor totale realizate de Societatea U.D.R. în anii 1928-1929, anii de vârf ai activității comerciale din primul deceniu interbelic. În anul 1931 Societatea U.D.R. a înaintat un memoriu către guvernul României privind politica fiscală, în care a prezentat valoarea totală a produselor metalurgice ale societății.⁹ Paralel cu aceasta, a elaborat pentru uz intern o evidență despre toate încasările societății provenite din toate sortimentele comercializate, indiferent de natura lor.¹⁰

Alăturând cifrele din cele două liste, suma rezultată ar trebui să coincidă cu valoarea totalizată a vânzărilor efectuate de către Societatea U.D.R., așa cum figurează ele în evidențele date publicității. Spre surprinderea noastră, sumele astfel rezultate nu coincid deloc, rezultând diferențe foarte importante, care indică încasări de origine necunoscută, pe care le expunem mai jos (în lei):

Anul	1928	1929
Suma vânzărilor totale	2.158.382.740 -	2.036.668.649 -
Produse metalurgice	1.769.877.805	1.711.883.445
Cărbune	26.171.232	21.586.392
Var ars	8.693.496	6.340.224
Lemne de foc	59.274.900	62.664.210
Cărbune de lemn	14.466.921	16.614.311
Produse de lemn	50.179.810	8.989.644
Suma neacoperită din vânzări raportate	229.718.576	208.590.423

⁶ Zaberca, "Evoluția exploatărilor miniere," 106, 108.

⁷ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (în continuare SJANT), Fond Inspectorat Industrial Timișoara (Insp. Ind.), Inventar II, dos. nr. 382, f. 3, 12.

⁸ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 12/1930, f. 1.

⁹ DGAN București, Fond Uniunea Industriilor Metalurgice și Miniere (UIMMR), dos. nr. 2/1930, f. 135.

¹⁰ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 12/1930, f.1-3.

Se pune deci problema care produse specifice ale Societății U.D.R. se puteau vinde în cantități atât de mari, încât să acopere un asemenea gol însemnat în încasări, iar atenția se îndreaptă în mod nemijlocit asupra huilei de foarte bună calitate care se producea în cantități însemnate și era foarte căutată pe piața combustibilului din România. Împărțind la prețul mediu de vânzare (1.432 lei/t în 1928), se ajunge la cantități suplimentare de 160.418 t, totalizând 178.694 t împreună cu vânzările raportate de 18.276 t. În anul 1929 prețul mediu al cărbunelui de U.D.R. a fost de 1.369 lei/t, deci s-au vândut suplimentar 152.367 t, iar împreună cu vânzările raportate de 15.768 t s-a ajuns la un total de 168.135 t.

Dacă adăugăm cantitatea suplimentară vândută la producția raportată de cărbune în anii 1928–1929, reiese că producția recalculată de cărbune a Societății U.D.R. depășește în foarte mare măsură evidența oficială, ajungând la 403.868 t în 1928 și la 386.487 t în 1929.

Se pune însă întrebarea dacă aceste cantități nu depășesc potențialul productiv al minelor de huilă de la U.D.R. În realitate, astfel ele au revenit la nivelul antebelic de producție, întrucât în anul 1913 ele au produs 374.168 t de cărbune (290.861 t la Anina, 31.924 t la Doman și 51.383 t la Secul), cu un personal de 3.603 de mineri.¹¹ Conform calculelor noastre, cea mai mare parte din producție a fost obținută la Anina, mai precis 285.968 t în 1928 și 296.316 t în 1929, dar apare o altă problemă, în ce măsură randamentul real al muncitorilor folosiți în producție acoperă această cantitate, întrucât patronii reproșau tot timpul minerilor insuficiența de efort. Dar un raport secret de exploatare pe luna ianuarie 1929 relevă că un muncitor a avut un randament de 4,825 chintale pe schimb, deci de 1.457,15 chintale pe an la cele 302 schimburi totalizate.¹² Deci cei 1.985 de muncitori de la Anina au produs circa 2.892.442 chintale (289.244 t), o cantitate foarte apropiată de calculele noastre.

Se pune deci întrebarea ce formulă de calcul aplicau conducătorii minelor de la Anina pentru a reduce la cantitatea raportată a producției de huilă volumul real al combustibilului produs și am ajuns la concluzia că în acest scop se scădea consumul de cărbune al termocentralei, consumul secției de cocserie și consumul utilajelor proprii (în primul rând al mașinii cu aburi de 3000 C.P.). În acest fel se obținea un surplus foarte însemnat de combustibil care nu mai era raportat, ci se vindea direct la consumatori. Acest sistem a fost aplicat începând din anul 1919 și a continuat în anii următori:

Recalcularea producției de cărbune de la Anina (tone)

Anul	Producția raportată	Consum termocentrală	Consum cocserie	Consumul utilajelor	Producția totală recalculată
1919	128.700	26.735	34.639	7.246	197.320
1920	108.300	24.346	39.322	7.593	179.561
1921	118.500	23.553	51.936	7.292	201.281
1922	136.800	31.796	50.518	8.137	227.251

¹¹ Vezi nota nr. 70.

¹² DGAN București, Fond U.D.R., dos. nr. 363/1929, nenumerotat.

Anul	Producția raportată	Consum ter-mocentrală	Consum cocserie	Consumul utila-jelor	Producția totală recalculată
1923	170.000	32.431	75.417	9.200	287.048
1924	177.000	35.264	74.894	8.270	295.428
1925	181.000	31.069	52.401	8.959	273.429
1926	174.100	30.952	59.658	6.439	271.149
1927	171.500	30.218	62.700	6.131	270.549
1928	184.450	35.987	59.446	6.035	285.918
1929	179.600	51.148	59.715	5.853	296.316

Demersul a asigurat un surplus de cărbune de 101.518 t în anul 1928 și încă 116.716 t în 1929, numai de la minele din Anina. Dar s-au comercializat în mod suplimentar cărbuni în cantități cu mult mai mari în anii respectivi, ceea ce înseamnă că era adăugat la această cantitate întreg consumul suplimentar de combustibil de la toate unitățile de exploatare de la U.D.R. Aici intră în primul rând consumul utilajelor de mină (12.322 t de cărbuni în anul 1927).¹³ Date mai amănunțite referitoare la întrebuințarea cărbunelui la U.D.R. au fost publicate pentru anul 1926, astfel 3.440 t la linia ferată silvică, 6.000 t la distileria Cârșă, 15.400 t la diferite secții uzinale, iar 1.200 t pentru încălzire (cărbuni tăciunoși).¹⁴ Nu par însemnate aceste cantități, dar toate laolaltă măresc în mod sensibil producția recalculată a Societății U.D.R., mai ales dacă adăugăm și producția de cărbune de la Secul, trimisă la cocserie, și consumul termocentralelor de la Reșița și Bocșa Română. Conform calculelor noastre, producția reală de huilă a Societății U.D.R. a evoluat în felul următor:

Recalcularea producției de cărbune a Societății U.D.R. (tone)

Anul	Producția raportată	Consum ter-mo-cen-trale	Consum cocserie	Încălzire Transport	Consumul utilajelor	Producția totală	Diferența destinată pentru vânzare
1919	170.493	42.229	42.685	11.951	9.599	276.957	106.464
1920	148.184	36.979	52.050	11.574	9.378	258.165	109.981
1921	162.314	37.949	60.262	13.349	10.715	284.589	122.275
1922	191.291	49.032	64.110	13.504	11.778	329.715	138.424
1923	222.690	50.998	79.257	16.817	13.746	383.508	160.818
1924	211.139	62.807	88.338	16.746	13.636	392.666	181.527
1925	227.140	57.018	70.017	16.752	13.762	384.689	157.549
1926	212.170	53.813	73.857	16.598	12.651	369.089	156.919
1927	222.037	54.969	62.700	19.095	12.322	371.623	149.586
1928	243.400	57.699	70.512	19.588	12.619	403.818	160.418
1929	234.120	60.917	59.715	19.160	12.575	386.487	152.367

¹³ SJANT, Fond Insp. Ind. Inv. II, dos. nr. 382, f. 11.

¹⁴ Zaberca, "Evoluția exploatărilor miniere," 110.

Conform calculelor noastre, contribuția reală a diferitelor exploatare miniere de la Societatea U.D.R. este următoarea (în tone):

Anul	Minele Anina		Mina Doman		Mina Secul		Total U.D.R.	
	Pro- ducția rapor- tată	Produc- ția recal- culată	Pro- ducția rapor- tată	Produc- ția recal- culată	Pro- ducția rapor- tată	Produc- ția recal- culată	Pro- ducția rapor- tată	Produc- ția recal- culată
1919	128.700	197.320	32.307	32.307	9.466	47.330	170.493	276.957
1920	108.300	179.561	30.204	30.204	9.680	48.400	148.184	258.165
1921	118.500	201.281	34.333	34.333	9.795	48.975	162.314	284.589
1922	136.800	227.251	38.500	38.500	15.991	63.964	191.291	329.715
1923	170.000	287.048	38.100	38.100	14.590	58.360	222.690	383.508
1924	177.000	295.428	19.659	39.318	14.480	57.920	211.139	392.666
1925	181.000	273.429	28.060	56.120	18.380	55.140	227.140	384.689
1926	174.100	271.149	21.800	65.400	16.270	32.540	212.170	369.089
1927	171.500	270.549	34.387	68.774	16.150	32.300	222.037	371.623
1928	184.450	285.918	39.800	79.600	19.150	38.300	243.400	403.818
1929	179.600	296.316	35.651	71.302	18.869	18.869	234.120	386.487

După cum reiese, din producția reală de cărbune era scăzută întreaga consumație a secțiilor auxiliare – termocentrale, cocserie, mijloace de transport, mașinile cu aburi, instalații pentru încălzire cu cărbuni – și astfel se ajunge la producția netă de cărbune, care era raportată în mod oficial. În acest fel, Societatea U.D.R. evita sume însemnate de la impozitare, în primul rând impozitul minier pe valoarea cărbunilor extrași, care până în 1927 reprezenta doar 1%, dar începând cu anul 1928 a sporit la 3%. Drept urmare, în anul 1927 societatea a plătit doar 2.100.000 lei impozit minier, în loc de 3.507.000 lei, cât s-ar fi convenit la cantitatea reală de cărbuni. În anul 1928 a plătit doar 6.365.961 lei, în loc de 10.503.835 lei, iar în anul 1929 a plătit 5.619.000 lei, în loc de 9.271.350 lei, cât ar fi revenit la cantitatea reală de cărbuni produsă.¹⁵

Sume foarte mari e economisit Societatea U.D.R. prin faptul că în anii 1928 și 1929 a evitat plata impozitului comercial și industrial, a impozitului pe cifra de afaceri și a impozitului adițional convenit sumei de 229.790.176 lei, respectiv 208.590.423 lei, încasați din vânzări suplimentare de cărbune, neraportate. De fapt, la fel a procedat și în toți anii anteriori, astfel că a evitat sarcini fiscale în sumă foarte mare. Între anii 1919–1929 Societatea U.D.R. a eludat obligațiunile fiscale provenind din vânzări de circa 1,95 miliarde lei, provenind numai din vânzarea cărbunilor pe piața liberă a combustibilului.

Pe de altă parte, procedând astfel, Societatea U.D.R. nu făcea decât să-și recupereze o parte din prejudiciile provocate de guvernul român prin faptul că nu își achita achizițiile făcute de la societate, fără a plăti dobânzi pentru întârzierile în plată. La insistențele Direcției Generale a C.F.R., societatea a furnizat anumite cantități de cărbune căilor de comunicație în primii ani postbelici, când s-a manifestat o criză gravă de combustibil.

¹⁵ DGAN București, Fond UIMMR, dos. nr. 2/1930, f. 131.

Dar nici măcar prețurile nu au fost stabilite de către guvern decât la 1 octombrie 1923, când s-a comunicat un preț de 720 lei/tonă pentru anii 1919–1921, iar pentru anul 1922 un preț de 951 lei/tonă.¹⁶ Ulterior, prețurile convenite pentru anul 1923 au fost fixate la 1.200 lei/tonă. Până la 31 ianuarie 1924 Direcția Generală a C.F.R. nu a achitat nimic din aceste facturi, astfel că situația datoriilor acumulate de căile ferate se prezenta astfel¹⁷ (în lei):

Anul	Suma totală (lei)	Prețul (lei/t)	Cantitatea de cărbune (tone)
1919 / 1920	2.165.518,30	720	3.008
1921	181.740, 60	720	252
1922	474.332,20	951	499
1923	599.253	1.200	499
Total	3.420.844,10		4.258

Situația datoriilor C.F.R. nu s-a ameliorat nici în anii următori, iar valoarea lucrărilor efectuate de Societatea U.D.R. pentru C.F.R. între anii 1919–1925 în sumă de 21.845.676 lei nu a fost achitată nici până în anul 1931.¹⁸ Dar datoriile totale ale guvernului către Societatea U.D.R. erau cu mult mai mari, cifrându-se la peste 389 milioane de lei la sfârșitul anului 1922.¹⁹ În lipsa încasărilor convenite, Societatea U.D.R. ajungea într-o situație financiară atât de strâmtorată, încât era nevoită să caute surse de venituri suplimentare pentru supraviețuire, iar vânzările de cărbune pe piața liberă a combustibilului suplineau în mare parte golurile financiare. Chiar în anul 1922 societatea a încasat peste 138 milioane de lei din vânzările de combustibil neimpozitate, întrucât nu erau raportate autorităților economice. Din producția de cărbune raportată oficial erau rezervate în primul rând cantitățile de ulei necesare fabricării cocsului. Din cantitatea de cărbune rămasă ulterior, erau alimentate termocentralele, cazanele cu aburi ale instalațiilor de extracție din mine, căile ferate silvice și distileria de la Cârșa. O parte foarte însemnată din producție era utilizată la oțelărie și la laminoare. Consumul de cărbune din instalațiile societății s-a ridicat la 126.327 t în anul 1927, la 140.337 t în 1928 și la 140.917 t în anul 1929.²⁰ O pondere relevantă din consum revenea termocentralelor de la Anina, Reșița și Bocșa Română, căci producția de energie termică a crescut rapid între anii 1927–1929. Centralele termice au utilizat 24% din producția raportată de cărbune în anul 1919, ajungând la 29% în 1924 și scăzând la 26% în 1929. Trebuie precizat însă că totuși consumul termocentralelor s-a menținut tot timpul la circa 14%–15% din producția recalculată în întregul deceniu. Din punct de vedere cantitativ acest consum a sporit însă foarte mult, de la 42.229 t în 1919 la 60.917 t în 1929, adică cu 44%, ceea ce denotă un indice exagerat, chiar dacă avem în vedere faptul

¹⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 155 (13 octombrie 1923).

¹⁷ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 113/1924, f. 1.

¹⁸ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 7/1919, f. 43.

¹⁹ Braniște, *Jurnal* 1923, 68.

²⁰ DGAN București, Fond UIMMR, dos. nr. 2/1930, f. 93.

că producția de energie termoelectrică a crescut în măsură cu mult mai mare, adică cu 80%. Desigur, trebuie avut în vedere că termocentralele ardeau cărbunele de cea mai slabă calitate, uneori deșeuri complet inutilizabile în altă parte. Din această cauză, randamentul instalațiilor anacronice era atât de scăzut, încât o tonă de combustibil producea doar circa 360 KWh energie electrică la Reșița și circa 550 KWh la Anina înainte de anul 1927, când s-a hotărât reconstrucția centralei de la Anina, care avea un randament mult mai mare. Dar prețul de cost al energiei electrice produse la Anina era în continuă creștere, de la 2,37 lei pe KWh în 1920, la 3,24 lei pe KWh în 1927, la care a contribuit de bună seamă și sporirea treptată a numărului de angajați de la 302 la 375 în anii respectivi.²¹ Termocentrala de la Anina s-a lărgit în mai multe etape, iar noile amenajări din anii 1916–1918 au mărit puterea ei instalată la 4.280 KW, precum și 4 mașini alternative de câte 1.000 C.P. Termocentrala de la Anina alimenta cu energie minele de la Anina și Doman.

În ce privește forța motrice folosită la operațiunile de exploatare nemijlocite din minele Societății U.D.R. se constată importante mutații în acești ani. Dacă imediat după război puterea aburului era folosită la toate mașinile de extracție, în anii următori se menține în funcțiune doar mașina de 3.000 C.P. de la Puțul Central de la Anina și cele de la Doman (500 C.P.) și Secul (300 C.P.). În celelalte puțuri ale minelor de la Anina se introduce în mod progresiv energia electrică și cea a aerului comprimat²²:

Forța motrice folosită la minele de la Anina

Anul	1920	1927
Mașini cu abur	4.010 C.P.	3.000 C.P.
Mașini electrice	2.501 C.P.	5.123 C.P.
Mașini cu aer comprimat	1.011 C.P.	2.140 C.P.
Total	7.522 C.P.	10.263 C.P.

La minele de la Doman și Secul nu au avut loc amenajări tehnice substanțiale în acești ani. Forța motrice folosită în anul 1927 de mina Doman era de 1.960 C.P. iar cea utilizată de mina Secul de 790 C.P.²³ În total, instalațiile Societății U.D.R., legate în mod nemijlocit de exploatarea carbonifere, erau înzestrate în anul 1927 cu o forță motrice de 13.436 C.P. Pentru mărirea puterii instalate a termocentralei de la Anina pe baza valorificării deșeurilor cărbunoase, în anul 1927 a fost elaborat un proiect privind instalarea unui turbogenerator de 7.500 KW, cu o investiție inițială de 162 milioane lei, care urma să scadă costul energiei electrice, obținându-se astfel o economie de 40 milioane lei anual. Pe lângă aceasta, noua instalație urma să sporească producția de energie electrică a centralei de la Anina de la 15 milioane KWh la 35 milioane KWh anual.

²¹ Zaberca, "Evoluția exploatărilor miniere," 121.

²² Pt. anul 1920, Géza Bene, *Denkschrift über das Kohlenwerk Anina* (Anina, 1920), 23–28; pt. anul 1927, DGAN București, Fond Minister Petrol-Chimie, dos. nr. 10/1928, f. 36–38; SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 382, f. 2.

²³ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 103/1924; SJANT, Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 382, f. 7.

Reconstrucția centralei de la Anina a durat până în august 1928, când noile agregate au început să funcționeze. Ele aveau 3 părți componente esențiale: 1. O instalație de pulverizare, a cărei moară trebuia să producă 174 tone praf de cărbune zilnic.²⁴ 2. Instalația pentru producerea aburilor, formată din 4 cazane Stirling care atingeau un randament de 80%. 3. Mașinile generatoare: pe lângă cele două turbine vechi, rămase în rezervă, a fost instalat un turbogenerator de 7.500 KW, care dezvoltă o putere de 10.200 C.P. la 3000 de rotații pe minut. Termocentrala a fost reconstruită aproape în întregime, dar s-a păstrat coșul de fum construit încă în 1897, întrucât avea o înălțime de 230 m și evacua fumul fără să afecteze în prea mare măsură mediul înconjurător.²⁵ Investiția a fost însă foarte eficientă, întrucât prețul de cost al unui KWh produs la Anina a scăzut de la 3,24 lei în 1927, la 2,66 lei în 1928 și la 2 lei în 1929.²⁶ S-a economisit pe această cale suma de 13.509.018 lei în 1928 și de 40.295.709 lei în 1929, în total 53.804.727 lei numai în doi ani. Reconstrucția centralei de la Anina a fost finalizată la 31 august 1928, reprezentând un punct important în procesul de raționalizare și modernizare a Societății U.D.R., dar și a întregii țări. Numai în anul 1928 s-au investit în acest scop 181.858.719 lei, dar în 1929 s-au efectuat noi operațiuni de amenajare, astfel că s-au cheltuit în total 334.589.870 lei pentru acest proiect ambițios.

Diferitele secții ale uzinelor Reșița au furnizat o parte însemnată a accesoriilor termocentralei de la Anina, reconstruită în anii 1927–1928. Astfel, instalația de pulverizat cărbuni a fost dotată cu 25 de motoare electrice sistem “Reșița”.²⁷ De asemenea, morile de cărbune și exhaustoarele au fost dotate cu lopeți din oțel special fabricate în uzinele de la U.D.R. Trebuie remarcat că elaborarea proiectelor noii termocentrale s-a făcut tot de către specialiștii de la Reșița sub conducerea directorului tehnic al Societății U.D.R., inginerul Andrei Lupan. Ei au fost asistați din punct de vedere tehnic de către cunoscuta firmă Allgemeine Elektrische Gesellschaft (AEG) din Germania. Trustul Vickers a livrat pentru termocentrala reconstruită de la Anina numeroase părți componente, inclusiv o turbină sistem Rateau cu două corpuri, dezvoltând 10.200 C.P. și un alternator de 7.500 KW.²⁸

Centrala de la Anina era interconectată cu termocentrala de la Reșița, ale cărei diferite secții au fost construite la începutul secolului, fiind mai puțin performante, prin urmare după anul 1928 și-a redus activitatea, iar consumul de cărbune a scăzut. Consumul de cărbune a crescut în schimb la centrala electrică de la Bocșa Montană, după ce în anul 1926 au fost instalate două turbine cu aburi cu o putere de 175 KW, construite chiar la Reșița.²⁹

Producția de energie termoelectrică a Societății U.D.R. a evoluat în felul următor:

²⁴ E. Manițiu, N. Popescu, *Centrala Termoelectrică de la Anina* (București, 1931), 115.

²⁵ Volker Wollmann, *Patrimoniu preindustrial și industrial în România*, vol. I (Sibiu: Editura Honterus, 2010), 203.

²⁶ Zaberca, “Evoluția exploatărilor miniere,” 121; Ruja, “Exploatăările miniere,” 381; DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 166, Anexa nr. 3.

²⁷ Manițiu, Popescu, *Centrala Anina*, 16.

²⁸ Ibid., 37.

²⁹ Wollmann, *Patrimoniu preindustrial*, 45.

Anul	Producția totală (KWh)	Producția termocentralelor							
		Anina		Reșița		Bocșa		Total termocentrale	
		Producție (KWh)	Consum cărbune (t)	Producție (KWh)	Consum cărbune (t)	Producție (KWh)	Consum cărbune (t)	Producție (KWh)	Consum cărbune (t)
1919	38.000.000	15.025.400	26.735	5.130.000	15.246	130.416	248	20.285.816	42.229
1920	30.521.600	13.588.050	24.346	4.343.200	12.403	119.962	230	18.051.212	36.979
1921	32.116.000	12.924.600	23.553	4.817.000	14.162	125.122	234	17.866.722	37.949
1922	47.155.000	17.563.000	31.796	6.073.250	16.992	133.825	244	23.710.075	49.032
1923	54.845.000	18.192.500	32.431	6.148.400	18.300	139.920	267	24.480820	50.998
1924	55.191.728	19.119.050	35.264	8.311.187	27.000	172.767	543	27.603.004	62.807
1925	53.216.865	16.262.960	31.069	8.268.059	24.930	506.524	1.019	25.037.543	57.018
1926	57.951.113	15.659.300	30.952	8.333.713	22.000	438.535	861	24.431.548	53.813
1927	58.923.759	18.271.600	30.218	10.388.065	24.000	396.975	751	29.056.640	54.969
1928	63.714.217	23.291.410	35.987	9.135.193	21.138	304.635	574	32.731.238	57.699
1929	59.583.407	32.496.540	51.148	3.871.875	9.205	297.651	564	36.666.066	60.917

Activitatea centralei termoelectrice de la Anina

Anul	Producția de energie electrică (KWh)	Preț de cost (lei/KWh)	Costul total al energiei electrice (lei)	Nr. de angajați	Consum de cărbune (t)
1919	15.025.400	0,78	12.499.812	286	26.735
1920	13.588.050	2,37	32.203.678	302	24.346
1921	12.924.200	2,77	35.800.034	257	23.553
1922	17.563.000	2,09	36.706.670	257	31.796
1923	18.192.500	2,47	44.935.475	282	32.431
1924	19.119.050	3,14	60.033.817	267	35.264
1925	16.262.960	3,65	59.359.804	280	31.069
1926	15.659.300	3,37	52.771.841	312	30.952
1927	18.271.600	3,24	59.199.984	375	30.218
1928	23.291.410	2,66	61.955.150	441	35.987
1929	32.496.540	2	64.993.080	189	51.148

După cum reiese, cea mai mare parte a producției termoelectrice provenea de la centrala Anina.³⁰

O mare parte din producția de energie electrică era folosită chiar la Anina, căci exploatarea minieră, fabrica de șuruburi și alte servicii consumau circa 29% din energia produsă de centralele Societății U.D.R. Exploatările miniere de la Doman, Secul și Ocna de Fier consumau alte 5% din energie. O foarte mare parte din energie ajungea la laminare, în proporție de 30%. Dar laminarele întrebuițau și o cantitate însemnată de cărbune, fiind cele mai energofage secții uzinale. Doar oțelăria consuma cărbune mai mult, deși doar 3% din energia electrică totală, până în anul 1929, când s-a construit un nou cuptor electric, deci consumul de curent s-a dublat. Consumul de cărbune al celor două secții uzinale a evoluat în felul următor (în tone)³¹:

Anul	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Oțelărie	23.439	17.919	19.413	27.387	34.048	36.798
Laminare	17.489	16.990	17.147	23.193	24.928	22.900
Total	40.928	34.909	36.560	50.580	58.976	59.698
% Producție raportată	19%	15%	17%	22%	24%	25%
% Producție recalculată	10%	9%	9%	13%	14%	15%

Oțelăria și laminorul întrebuițau deci o mare parte din combustibil, dar cea mai mare parte ajungea la furnalele înalte, după ce era înnobilit mai întâi, fiind transformat în cocs. Pe lângă aceasta, furnalele utilizau circa 7% din energia electrică produsă, deci consumau o foarte mare parte din resursele energetice ale Societății U.D.R. Fabricarea cocsului a fost concentrată la Anina începând cu anul 1913 pentru reducerea cheltuielilor de producție. În același scop însă, furnalul de la Anina de 20 t a fost oprit în anul 1920, producerea fontei fiind transferată la Reșița.³²

Minele Societății U.D.R. erau foarte bine dotate din punctul de vedere al ameliorării calității cărbunelui. Exploatările de la Anina și Secul, care produceau cărbunele cocsificabil, aveau separatoare proprii încă dinainte de război. Capacitatea celei de la Anina era de 450 t pe zi. Cărbunii trecuți prin aceste separatoare ajungeau apoi la spălătoria de la Anina, având aceeași capacitate. Tot la Anina a fost amenajat și un siloz pentru depozitarea cărbunelui. Pentru trierea cărbunilor proveniți de la Doman, care nu erau destinați cocsificării, ci ca sursă de energie în metalurgia prelucrătoare, a fost construită o separație nouă în anul 1923 direct la Reșița, unde urmau a fi utilizați, având o capacitate de 200 t în 8 ore.

Fabrica de cocs era compusă din 62 de cuptoare grupate în două baterii. Șarja fiecărui cuptor din bateria I era de 6 tone la 48 de ore, pe când la bateria II era de 7,2 tone la 32 de ore, deci era mai performantă. Cocsul avea o putere calorică de 6.800 – 7.200 calorii pe kilogram și se utiliza la furnalele înalte din Reșița pentru obținerea fontei. Pe lângă aceasta, rezultau produse auxiliare, care toate erau utilizabile. Gazul

³⁰ Zaberca, "Evoluția exploatărilor miniere," 121; Manițu, Popescu, *Centrala Anina*, 40.

³¹ SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 377, dos. nr. 370.

³² SJANT, Fond Uzinele de Construcții de Mașini Reșița. Reprezentanța Timișoara (UCMR Repr. Timișoara), dos. nr. 5/1921, f. 7.

de cocs se ardea în termocentrala de la Anina. Gudronul era prelucrat la distileria din Bocșa Vasiova, iar sulfatul de amoniu și apa amoniacală erau comercializate în țară sau chiar se exportau.³³ În acest fel, cocsul de furnal era asigurat din surse proprii, ceea ce constituia un mare avantaj, căci furnalele de la Hunedoara și Călan întrebuințau mangal. Cu toate acestea, prețul de cost al cocsului de Anina creștea cu repeziciune, ceea ce dezavantaja Societatea U.D.R. în lupta de concurență, căci toate produsele ei pe bază de fontă și oțel se scumpeau și ele. Prețul de cost al tonei de cocs a urcat rapid de la 1.154,2 lei în 1919 până la 2.935,1 lei în anul 1924, ceea ce a stârnit îngrijorarea conducerii tehnice a Societății U.D.R. Au urmat mai multe expertize interne care au constatat că de vină era prețul de cost al cărbunelui utilizat, astfel că în anii următori s-au luat numeroase măsuri pentru reducerea cheltuielilor de exploatare a cărbunelui. Însă și în anul 1928 în luna iulie o tonă de cocs costa 2.777,8 lei. Dar la 30 aprilie 1928 Jurnalul Consiliului de Miniștri a acordat Fabricii de cocs din Anina înlesnirile Legii pentru încurajarea industriei, ceea ce a contribuit la scăderea prețului de cost către sfârșitul anului la 2.100,3 lei/t. Prețul de cost mediu al cocsului a fost deci de 2.491 lei/t în anul 1928, dar în anul 1929 a crescut iarăși la 2.681,15 lei/t.³⁴

Activitatea Fabricii de cocs

Anul	Producția (cocs bul-găr) (tone)	Preț de cost (lei/tonă)	Sulfat de amoniu (tone)	Preț de cost (lei/tonă)	Gudron (tone)	Preț de cost (lei/tonă)	Personal angajat
1919	18.559	1.154,2	115,1	7.200	824	249	
1920	20.674	1.699,1	182	4.703,6	716,4	60,7	
1921	26.201	1.930,9	141,5	6.062,2	1.412,7	149,9	
1922	27.874	1.788,5	90,1	3.175,2	1.395,5	232,2	
1923	34.590	2.331,6	253,1	5.150,3	1.986,6	116,6	
1924	38.174	2.935,1	257	6.307,3	1.842	107,2	184
1925	39.410	2.715	362	7.383,1	1.938,5	96,3	177
1926	40.330	2.650	306,4	8.851,9	2.168	106,1	196
1927	37.277	2.916,1	177,3		1.968,6		181
1928	43.498	2.491					186
1929	44.020	2.681,15					159

U.D.R.

Activitatea Secției de Cocserie (cantități în tone)

Anul	Consumul de cărbune					Producția de cocs	Cocs consumat	Consum de cocs import	Cocs consumat la furnale
	Anina	Secul	Total U.D.R.	Cărbune importat	Consum total cărbune				
1919	34.639	8.046	42.685		42.685	18.559			

³³ Zaberca, "Evoluția exploatărilor miniere," 117.

³⁴ Ibid.; DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 363/1929, nenumărat; SJANT, Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 353, f. 130, 134.

Anul	Consumul de cărbune					Produc- ția de cocs	Cocs con- su- mat	Con- sum de cocs import	Cocs con- su- mat la furnale
	Anina	Secul	Total U.D.R.	Cărbune importat	Consum total cărbune				
1920	39.322	12.728	52.050		52.050	20.674			
1921	51.936	8.326	60.262		60.262	26.201			
1922	50.518	13.592	64.110		64.110	27.874			
1923	75.417	3.840	79.257		79.257	34.590	35.350 + 2.284 forjă		
1924	74.894	13.544	88.338	609	88.947	38.174	43.280 + 1.304 forjă		
1925	52.401	17.616	70.017	12.819	82.836	39.410	42.196	1.120	39.537
1926	59.658	14.199	73.857	19.434	93.291	40.330	38.667	560	37.603
1927	62.700		62.700	24.916	87.616	37.277	35.160	400	35.063
1928	59.446	11.066	70.512	22.978	93.490	43.498	40.662	60	40.352
1929	59.715		59.715	41.000	100.715	44.020	42.781	2.123 + 1.240 la Tur- nătorie	40.560

Prețul de cost al cocsului reprezenta însă o problemă fundamentală pentru activitatea industrială și comercială a Societății U.D.R., întrucât el se replica ulterior în repetate rânduri în prețul de cost al fontei, oțelului și al laminatelor produse și prelucrate. Bineînțeles, prețul de cost al cocsului evolua însă în funcție de prețul de cost al cărbunilor de la Anina și de la Secul din care era produs.

Prețul de cost al cărbunilor produși la U.D.R. (lei/tonă)³⁵

Anul	Anina	Secul	Doman	Preț de cost mediu
1920	763,8	585,50	243,30	646,06
1921	780	930,10	313,70	691,93
1922	693	793,40	373,80	637,14
1923	820	1.411,40	518,30	807,12
1924	1.010	1.609,90	900,50	1.040
1925	1.013,10	1.342,40	848,10	1.020
1926	1.016,30	1.644,70	1.174,30	1.030
1927	949,70	1.989,30	928,50	1.022
1928	988	1.442,15	777,19	983
1929	955,49	1.624,73	827,11	996

³⁵ Ruja, "Exploatarea miniere," 377–378; DGAN București, Fond UDR dos. nr. 363/1929, nenumărat; dos. nr. 12/1930, f. 1; dos. nr. 170/1927, f. 49–50.

Pentru a asigura recuperarea integrală a cheltuielilor de producție, precum și crearea unor rezerve financiare necesare investițiilor viitoare, cărbunile produs era transferat cocseriei și secțiilor uzinale siderurgice și prelucrătoare cu un adaos valoric intern destul de consistent, care reprezenta un beneficiu intern demn de relevat.

Beneficiul intern al producției de cărbune din minele Societății U.D.R.

Anul	Valoarea raportată a producției (lei)	Lei/t	Cheltuieli contabilizate la preț de cost	Lei/t	Beneficiu intern calculat (lei)
1920	110.289.441	744,27	95.735.755	646,06	14.553.686
1921	128.235.537	790,04	112.309.926	691,93	15.925.611
1922	142.249.641	743,62	121.879.148	637,14	20.370.493
1923	211.159.830	948,22	179.737.553	807,12	31.422.277
1924	252.147.746	1.194,22	219.584.560	1.040	32.563.186
1925	273.183.270	1.202,70	231.682.800	1.020	41.500.470
1926	261.240.434	1.231,27	218.535.100	1.030	42.705.334
1927	287.433.385	1.294,52	226.921.814	1.022	60.511.571
1928	286.892.900	1.178,68	239.262.200	983	47.630.700*
1929	279.962.000	1.195,80	233.183.520	996	46.778.480*

* În calculele ulterioare acest beneficiu intern a fost recalculat, scăzându-se beneficiul cuvenit cantităților vândute raportate.

Societatea U.D.R. aplica însă în viața de afaceri un coeficient de beneficiu de 30% – ca și toate celelalte întreprinderi cu caracter industrial din România. Acest beneficiu era însă calculat numai după vânzarea produselor pe piața internă. Deci pentru a afla beneficiul total real vom calcula coeficientul de 30% conform producției de cărbune recalculate, care cuprinde și cantitățile vândute, dar neraportate. Beneficiul de 30% se adaugă la cheltuielile totale de producție calculate conform prețului de cost pe tona de cărbune. După aceasta, vom scădea din beneficiul total partea de beneficiu intern al producției raportate și vom afla mărimea beneficiului obținut din vânzarea cărbunilor:

Anul	Producția recalculată (tone)	Preț de cost (lei/t)	Cheltuieli totale (lei)	Beneficiu 30%	Valoare totală (lei)
1920	258.165	646,06	166.790.080	50.037.024	216.827.104
1921	284.589	691,93	196.915.667	59.074.700	255.990.367
1922	329.715	637,14	210.074.615	63.022.385	273.097.000
1923	383.508	807,12	309.536.977	92.861.093	402.398.070
1924	392.666	1.040	408.372.640	122.511.792	530.884.432
1925	384.689	1.020	392.382.780	117.714.834	510.097.614
1926	369.089	1.030	380.161.670	114.048.501	494.210.171
1927	371.623	1.022	379.798.706	113.939.612	493.738.318
1928	403.818	983	396.953.094	119.085.928	516.039.022
1929	386.487	996	384.941.052	115.482.316	500.423.368

Sumele în lei:

Anul	Beneficiu intern	Restul beneficiului de 30% (din vânzări)	Cantitate vândută	Cheltuieli de producție la prețul de cost	Încasări din vânzări	Preț mediu vânzare (lei/t)
1920	14.553.686	35.483.338	109.981	71.054.325	106.537.663	968,69
1921	15.925.611	43.149.089	122.275	84.605.741	127.754.830	1.044,81
1922	20.370.493	42.651.892	138.424	88.195.467	130.847.359	945,26
1923	31.422.277	61.438.816	160.818	129.799.424	191.238.240	1.189,15
1924	32.563.186	89.948.606	181.527	188.788.080	278.736.686	1.535,51
1925	41.500.470	76.214.364	157.549	160.699.980	236.914.344	1.503,75
1926	42.705.334	71.343.167	156.919	161.626.570	232.969.737	1.484,64
1927	60.511.571	53.428.041	149.586	152.876.892	206.304.933	1.379,17
		Beneficiu vânzări totale				
1928	38.851.460	80.233.606	178.694	175.656.202	255.889.808	1.432
1929	43.626.730 + 9.141.554	62.714.355	168.135	167.462.460	230.176.815	1.369

Din tabelele de mai sus reiese cu prisosință influența prețului de cost pentru posibilitățile de vânzare a huilei, întrucât cărbunii de la Societatea U.D.R. se vindeau la cel mai înalt preț dintre toate sorturile din România. Cu toate acestea, industriașii cumpărau cu predilecție acești cărbuni, întrucât aveau o putere calorică deosebit de mare, iar calitatea combustibilului compensa prețul înalt de achiziție. Tot astfel, prețul de cost al cărbunilor determina în mod direct prețul de cost al celorlalți agenți energetici care se obțineau din el, cum ar fi cocsul și energia electrică. La rândul lui, acest preț de cost era determinat în mare măsură de randamentul muncitorilor de la exploatarea carbonifere.

Din acest punct de vedere, perioada interbelică a început sub auspicii nefavorabile, întrucât în toamna anului 1918 muncitorii mineri au inițiat mișcări sociale violente, care i-au silit pe patroni să reducă timpul de lucru de la 12 ore pe zi la numai 8–8½ ore, ceea ce a dus la scăderea drastică a randamentului individual în comparație cu perioada antebelică. În anul 1913, la Anina, Doman și Secul lucrau 3.603 muncitori care au produs 374.168 t de cărbune, deci randamentul mediu era de 103,84 t pe an de persoană. Aceste date au fost publicate de revista „Bányászati és kohászati lapok” în anul 1915. În condițiile reducerii timpului de lucru, Direcția Minelor a fost nevoită să angajeze un mare număr de muncitori, iar efectivul a ajuns la 4.393 de persoane, raportându-se o producție mult mai mică, de 170.493 t în anul 1919. Deci randamentul a scăzut la 38,81 t pentru fiecare muncitor, la aproape o treime.

Împrejurările pentru viața de afaceri erau extrem de dificile din cauza instabilității politico-administrative, diplomatice și militare, întrucât în Banat staționau trupe sârbești, românești, maghiare și franceze, iar Serbia, România și Ungaria doreau să

încorporeze Banatul în întregime. În comparație cu aceasta, liderii muncitorimii foarte bine organizate și solidare din punct de vedere social-politic doreau să păstreze un Banat unitar ca teritoriu și autonom, proclamând Republica Banat, în frunte cu un Consiliu Popular. Pentru a evita agravarea tensiunilor politico-militare, trupele franceze ale Antantei au preluat controlul în Banat, cerând îndepărtarea trupelor sârbești și maghiare, dar păstrând în funcție o mare parte a vechilor funcționari maghiari, conform prevederilor Convenției de Armistițiu. Consiliul Dirigent Român și-a exprimat pretenția de a prelua administrarea Banatului încă în luna decembrie 1918, dar a reușit să introducă administrația românească în Banat doar în toiu anului 1919, cu ajutorul autorităților militare franceze, iar imediat după aceasta situația s-a stabilizat în zonă din punct de vedere politic, deschizând noi perspective și pentru viața de afaceri.³⁶

Prin unirea Banatului cu România, în fața uzinelor și minelor din zona Reșiței s-a deschis o largă piață de desfacere, dar în schimb societatea *Österreichisch-Ungarische Staats-Eisenbahn Gesellschaft* (StEG) a ajuns într-o situație dificilă, întrucât vasta sa rețea de întreprinderi s-a fragmentat după destrămarea Imperiului Austro-Ungar între Austria, România și Cehoslovacia, care și-au introdus propriile tarife vamale și permise de export. Din cauza aceasta, nu s-a mai putut aduce cărbune și cocs de la Ostrava pentru nevoile uzinelor din Banat, ale căror nevoi de combustibil au crescut după reconstrucția unui furnal și montarea unui nou cuptor Martin pentru oțelăria de la Reșița.³⁷ Dar în minele de cărbuni producția s-a redus din cauza dificultăților de a procura explozibil, cabluri de exploatare, piese de schimb, la care s-a adăugat insuficiența de mână de lucru. În aceste condiții, în minele de cărbuni au fost continuate lucrările începute în anii anteriori, cum ar fi zidirea puțurilor din Anina și Secul și amenajarea puțului de extracție de la Doman.

Deși împrejurările de activitate au fost nefavorabile, beneficiul net al întreprinderilor din Banat a crescut în 1919 în comparație cu anul precedent, astfel că s-au efectuat investiții noi în valoare de 9.934.647 coroane, printre care punerea în funcțiune a hidrocentralei de la Brazova și mărirea puterii instalate a hidrocentralei de la Reșița. Astfel s-a putut compensa parțial deficitul energetic creat de lipsa de cărbune, dar criza transporturilor și dificultățile legate de procurarea materiilor prime au creat dificultăți persistente.

Anul 1920 a debutat mai favorabil din punctul de vedere al vieții de afaceri, dar în curând condițiile de activitate s-au înrăutățit din cauza agitațiilor muncitorești de după publicarea proiectului de lege cu privire la reglementarea conflictelor colective de muncă ce interzicea dreptul la grevă salariaților din minele de cărbune. Minerii se simțeau dezavantajați în confruntările cu patronii, astfel că au desfășurat o serie de mișcări de protest tot mai hotărâte. Un raport intern asupra uzinelor Reșița sublinia "răspândirea ideilor bolșevice în rândul personalului" demoralizat din cauza

³⁶ Pentru detalii vezi Gheorghe Iancu, *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania 1918 – 1920* (Cluj-Napoca: Center for Transylvanian Studies, 1995), diverse pagini.

³⁷ DGAN București, Fond UDR., dos. nr. 7/1919. Société STEG: Rapport – Résolutions – Comptes. Exercice 1919.

“neregularității lucrului și a instabilității condițiilor economice, sociale și politice”.³⁸ Minerii de la Anina își manifestau nemulțumirile tot mai vehement, iar în luna mai 1920 au înaintat un memoriu către Direcția Minelor, în care pretindeau mărirea salariilor, îmbunătățirea aprovizionării și a condițiilor de muncă. Curând au început tratativele între reprezentanții sindicatelor și direcțiune, dar la 7 iunie 1920 a avut loc catastrofa de la Anina din cauza deflagrației explozibilului depozitat în Puțul Central în timpul războiului mondial. Catastrofa a fost de proporții uriașe, provocând moartea a 183 de persoane și rănirea gravă a altor 36. În urma accidentului, 180 de soții de mineri au rămas văduve, iar 500 de copii au devenit orfani de tată.³⁹

Accidentul a provocat o indignare uriașă în rândul muncitorilor mineri, care au hotărât să nu mai coboare în mină până la evacuarea completă a explozibilului depozitat, astfel că extracția de cărbune a încetat pentru o vreme. Anul 1920 a reprezentat momentul de vârf al grevelor de protest ale minerilor de la U.D.R., care au încetat munca în repetate rânduri, în timpul grevei generale din Banat în luna august 1920, iar în luna octombrie din cauza modului în care Comisia de Arbitraj a soluționat conflictul de muncă de la Anina. Momentul de vârf al confruntărilor sociale a avut loc însă cu prilejul grevei generale din România care a început la 21 octombrie 1920, dar a fost înfrântă cu brutalitate de autorități, care au arestat conducătorii sindicatelor din Anina.

Nu au existat deci premise favorabile pentru investiții însemnate, cea mai importantă operațiune realizată fiind finisarea zidului de la puțul de aerisire nr. 1 din Anina, începută în urmă cu cinci ani. Au existat și factori stimulatori de activitate în anul 1920, printre care încheierea unui contract pe termen lung cu Direcția Generală a C.F.R. cu privire la repararea de vagoane și locomotive, ba chiar elaborarea planurilor pentru înființarea unei fabrici de locomotive la scară largă.

Se punea și problema reglementării situației juridice a Societății StEG, întrucât funcționa parțial cu capital fost “inamic”, adică austriac și maghiar, care colabora cu marea companie franceză *Société Générale*. Se impunea deci atragerea capitalurilor românești la întreprindere, fapt care s-a realizat prin înființarea oficială a *Societății Uzinele de Fier și Domeniile Reșița* prin decretul-lege din 8 iunie 1920, cu un capital social de 125 milioane de lei, din care 50 milioane lei proveneau de la oameni de afaceri și politicieni români. Acest aflux de capital nou urma să fie destinat înființării fabricii de locomotive.

Datorită condițiilor neprielnice, producția raportată de cărbune a scăzut drastic în anul 1920, la numai 148.184 tone, cu contribuția a 4.301 muncitori și 217 funcționari.

³⁸ DGAN București, Fond. UDR, dos. nr. 7/1920, f. 15–19.

³⁹ Rudolf Gräf, “Prețul cărbunelui. Accidente miniere în Banatul Montan în secolele XIX–XX,” în Dana Bako, Iosif Marin Balog, Rudolf Gräf, Razvan V. Mustăță, eds., *Economie și istorie. Dialog și interdisciplinaritate*. Volum dedicat prof. univ. Ioan Lumperdean la împlinirea vârstei de 60 ani (Cluj-Napoca, 2015), 496. Vezi și V. M. Zaberca, I. Popa, “Despre unele catastrofe miniere din Banat,” *Studii și comunicări de etnografie-istorie* III (1979): 405. Cea mai detaliată descriere a catastrofei o realizează Cristian Liviu Mosoroceanu, *Steierdorf-Anina. Mineritul într-al sorții joc!* (Timișoara: Trutul de presă “Magazin”, 2010), 276 p., unde descrie întreaga serie tristă a accidentelor miniere de la Anina.

Aceasta a dus la criza de combustibil, care s-a remediat parțial prin cărbuni cumpărați de la alte exploatări carbonifere din țară, care au contribuit cu 23,8% la îndeplinirea nevoilor uzinelor Reșița.⁴⁰ Pe de altă parte, știm că Societatea U.D.R. a vândut concomitent mari cantități de cărbune la un preț cu mult mai înalt decât cel cumpărat. Lipsa de cărbune și cocs a fost compensată prin întrebuințarea lemnului și mangalului din producție proprie, deși producția de cocs a crescut în anul 1920, dar și prețul de cost al acestuia a săltat într-o măsură foarte însemnată, datorită sporirii cheltuielilor de producție la cărbune, în urma evenimentelor din anul respectiv. Repercusiunile acestora s-au agravat în anul 1921, când prețul de cost la cărbune și la cocs a sporit în și mai mare măsură.

Trebuia făcut neapărat ceva pentru stoparea scumpirii cărbunelui propriu, iar Direcția Minieră s-a străduit să atenueze cheltuielile prin reducerea costului forței de muncă, astfel că a făcut presiuni asupra Tribunalului din Lugoj ca, la expirarea contractelor de muncă la 1 martie 1921, să reducă salariile muncitorilor mineri cu 7%–10%.⁴¹

O altă cale de reducere a prețului de cost o reprezentau experimentele tehnice, iar la Fabrica de mașini agricole s-a hotărât în luna iulie 1921 înlocuirea combustiei cu cocsul scump prin încălzirea cu păcură, reducându-se astfel cheltuielile cu circa 75%.⁴² De-abia în anul 1922 prețul de cost al cocsului a scăzut în oarecare măsură, totuși a rămas atât de scump, încât s-a recurs la importul de cocs din străinătate, tentativă dificilă în condițiile dificultăților de transport și a conjuncturii valutare dezavantajoase. Prețul de cost a scăzut și în cazul cărbunilor extrași. Darea de seamă a Consiliului de Administrație constată în anul 1922 pentru prima dată “o ameliorare simțitoare a condițiilor de muncă și, drept urmare, o mărire a producției”.

Darea de seamă mai constata și o ameliorare sensibilă a tehnologiei de extracție, datorită investițiilor consistente și a lucrărilor de explorare promițătoare din punctul de vedere al detectării unor noi straturi exploatabile de cărbuni. În anul 1922 s-a raportat o extracție de 191.291 t de cărbune, realizată de 4.658 muncitori și 221 de funcționari. În anul 1922 activitatea Societății U.D.R. se redresează în mare măsură, căci producția raportată de cărbune crește cu 17%, dar producția furnalelor, oțelăriilor, a laminoarelor și a turnătorilor a sporit într-o măsură și mai însemnată, și anume cu 33%, subliniază darea de seamă.

În anul 1923 Societatea U.D.R. cunoaște un amplu proces de dezvoltare, iar valoarea facturată a producției sporește cu 78%. În consecință, darea de seamă a Consiliului de Administrație constată “progrese și mai mari” în ameliorarea activității minerilor și creșterea producției de cărbune. Drept urmare, valoarea comunicată a producției de cărbune crește la 211.159.830 lei pentru 222.690 t de cărbune producție raportată, în comparație cu 142.249.641 lei în anul precedent, adică cu 48%. În aceste condiții și efectivul de mineri atinge nivelul maxim în anul 1923, ajungând la 4.979 de persoane, în colaborare cu 226 de funcționari și personal tehnic. Credem însă că este mai corectă evaluarea noastră care constată o producție de cărbune de 383.508 t

⁴⁰ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 32/1920, f. 149.

⁴¹ SJANT, Fond UCMR Repr. Timișoara, dos. nr. 1/1921, f. 15–19.

⁴² DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 15/1921, f. 51.

în valoare de 402.398.070 lei. Cel puțin parțial, îmbunătățirea vizibilă a activității s-a datorat adoptării Legii privitoare la organizarea și funcționarea Societății U.D.R. din data de 14 iunie, care a aprobat înființarea ei cu condiția ca 60% din capitalul social să aparțină unor cetățeni români, iar în Consiliul de Administrație să fie acceptat un comisar al guvernului, însoțit de alți patru reprezentanți guvernamentali. Capitalul societății a crescut la 185 milioane lei.

Deși în anul 1923 Societatea U.D.R. a înregistrat o prosperitate deosebită, la sfârșitul anului a refuzat să mai majoreze salariile minerilor, sub pretextul ca le-a mărit în anul 1922 și la începutul anului 1923. Procesul de inflație era însă atât de intens, încât creșterea rapidă a prețurilor a anulat efectele creșterilor salariale.

Inflația monetară a influențat puternic și evoluția prețului mediu de cost al cărbunilor, care a crescut de la 637,14 lei/tonă în 1922 la 807,12 lei/tonă în 1923, adică cu 26%. Prin urmare, s-a trecut la închiderea puțurilor mai puțin rentabile de la Anina, cum era puțul Kübeck, care a ajuns la o adâncime de peste 600 m, a fost inundat de ape, iar extracția și întreținerea au devenit extrem de costisitoare.⁴³

Acest început de raționalizare a fost extrem de binevenit pentru viitor, întrucât în anul 1924 s-a înregistrat o reducere drastică a consumului de produse metalurgice pe plan european și intensificarea la maximum a luptei de concurență între marile companii metalurgice. Această evoluție conjuncturală a influențat, desigur, în mod negativ și evoluția industriei fierului din România din cauza insuficientei protecții vamale. Darea de seamă a Consiliului de Administrație a Societății U.D.R. pe anul 1924 subliniază că “în nici o altă țară industria fierului n-a avut de suferit atât de mult ca în țara noastră, unde industria siderurgică, singura de pe continent lipsită de o reală protecție vamală, nu este în măsură să țină piept concurenței ce i-o fac vechile și puternicele industrii ale țărilor din Occident, hotărâte să-și asigure cu orice preț un debușeu”. Drept urmare, valoarea vânzărilor realizate de uzinele Reșița a crescut cu doar 7% în anul 1924, ceea ce, având în vedere faptul că procesul de inflație monetară a atins punctul maxim, nu reprezintă un progres efectiv.

În exploatările carbonifere au avut loc, de asemenea, evenimente neplăcute, datorită faptului că s-a surpat Puțul Central de la Anina, pe lângă aceasta și cel din Doman. Surparea de la Doman a avut loc la 17 iunie 1924, cu care prilej și-au pierdut viața 2 mineri, îngropați sub dărâmături. Surparea a provocat o întrerupere îndelungată a extracției de cărbune, iar Comitetul de Direcție al Societății U.D.R. la data de 27 noiembrie 1924 a luat deciziile necesare pentru accelerarea proceselor de curățire.⁴⁴

Toate aceste incidente au servit un bun pretext Direcției Minelor pentru a raporta scăderea producției de cărbune la 211.139 t. În mod surprinzător însă, valoarea comunicată a producției a crescut într-o măsură însemnată, la 252.147.746 lei, probabil datorită inflației monetare.

Alte date referitoare la activitatea Societății U.D.R. contrazic cifrele raportate de producție, întrucât consumul termocentralelor a crescut de la 50.998 t în 1923

⁴³ Zaberca, “Evoluția exploatărilor miniere,” 104.

⁴⁴ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1923, f. 51.

la 62.807 t în 1924, iar consumul de cărbune al cocseriei a crescut de la 79.287 t la 88.338 t. Și consumul de cocs s-a ridicat de la 35.358 t la 43.880 t, întrucât producția de fontă a crescut. Tot astfel a crescut producția oțelăriei și laminoarelor, care consumau însemnate cantități de cărbune. Conform calculelor noastre, în anul 1924 extracția de cărbune a atins un moment de vârf, ajungând la 392.666 t, în valoare de 530.884.432 lei, din care s-au vândut 181.527 t cu încasări de 278.736.686 lei, la cel mai înalt preț din primul deceniu interbelic, adică 1535,51 lei/t.

Alți indicatori au fost însă extrem de nefavorabili. Prețul de revenire al cărbunelui a crescut de la 807,12 lei/tonă la 1040 lei/tonă, adică cu 28%, în parte datorită cheltuielilor legate de reconstrucția puțurilor de la Anina și Doman. Acest fapt s-a repercutat în prețul de vânzare al produselor metalurgice, care a crescut sensibil, exact în momentul în care concurența produselor străine oferite la prețuri reduse s-a manifestat cu o intensitate deosebită. Creșterea prețurilor își avea originea în creșterea prețului de cost al cocsului de Anina de la 2.331,6 lei/tonă în 1923 la 2.935,1 lei/tonă în 1924, adică cu 25%, atingând cel mai înalt nivel în primul deceniu interbelic.

Având în vedere această stare de fapt, Direcțiunea Uzinelor de Fier s-a simțit nevoită să reacționeze, iar la 29 ianuarie 1925 a trimis Direcțiunii Generale de la București un "Raport privind pierderile provenind din prețul de cost ridicat al cărbunilor producție proprie în comparație cu cel din străinătate".⁴⁵ În această expertiză, Direcțiunea Uzinelor Metalurgice propunea pur și simplu înlocuirea combustibilului propriu cu cel de import. Conform calculelor prezentate, dacă la furnale s-ar fi utilizat cocs de Ostrawa, costând 2.700 lei/tonă, în locul celui de la Anina, s-ar fi obținut o economie anuală de 28.691.000 lei. În al doilea rând, la oțelărie s-ar economisi 22.012.000 lei, dacă s-ar utiliza la cuptoare cărbuni de import, sortimentul "Emma Römer", în locul cărbunelui propriu. Pe lângă aceasta, expertiza considera că s-ar putea face o economie de 13.200.000 lei la cazanele cu aburi, folosindu-se cărbuni de Silezia. Raportul considera că singurul cărbune competitiv producție proprie rămânea cel de Doman. Într-adevar, acesta a avut un preț de revenire de numai 900 lei/tonă în 1924, deși a avut loc prabușirea puțului. În total s-ar fi obținut deci o economie anuală de 63.903.000 lei prin folosirea combustibilului de import, iar astfel produsele metalurgice ale Societății U.D.R. ar fi devenit competitive.

Acest raport a fost trimis ulterior Direcției Minelor, care a oferit un răspuns la Raportul Direcției Uzinelor de Fier după o îndelungată chibzuință, de-abia la 13 martie 1925.⁴⁶ Bineînțeles, personalul secției miniere ar fi fost în pericol dacă s-ar fi încetat utilizarea cărbunelui autohton, astfel că a întocmit o replică pe măsură, subliniind că scumpirea cărbunelui are un caracter trecător, întrucât "exploatarea a avut de luptat până în trecutul cel mai apropiat cu cele mai defavorabile împrejurări naturale, care au împiedicat mersul normal al exploatării". Răspunsul s-a referit în mod concret la zidirea puțului central de la Anina, care a fost executată fără a stânjeni prea mult exploatarea. "Numai acum este de așteptat un mers normal al exploatării" – subliniază adresa de

⁴⁵ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 83/1925, f. 1-5.

⁴⁶ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1925, f. 22-24.

răspuns. În ce privește costul ridicat al cocsului propriu, considera că “se poate socoti cu siguranță prețul de cost al cărbunelui de cocs pe anul 1925 mai mic cu 20 lei [pe chintal] față de anul 1924, așa că presupusul câștig realizat prin întrebuințarea cocsului străin nu numai că va fi nimicit, dar se va obține un beneficiu în favoarea cocsului de Anina, cu toate că nu s-a luat în considerație câștigul provenit din [vânzarea de] amoniac”. În sfârșit, răspunsul conchide: “la mersul regulat actual al exploatării e de așteptat cu siguranță ca prețul de cost al cărbunelui pe 1925 să fie mai favorabil decât în 1924”.

Oricum, anul 1924 a reprezentat un moment de cotitură pentru evoluția exploărilor carbonifere ale Societății U.D.R. De acum, aprovizionarea cu combustibil era sigură din punct de vedere cantitativ, iar principala țință de atins a devenit reducerea prețului de cost, întrucât spre acest obiectiv s-au concentrat toate eforturile, în trei direcții principale. În primul rând, au fost contactați furnizorii din străinătate pentru a achiziționa cărbune sau cocs cât mai ieftin, dar de bună calitate. În al doilea rând, în exploățile proprii activitatea de extracție s-a concentrat spre sectoarele cele mai avantajoase, care asigurau un debit maxim de cărbune ieftin. Pentru a rentabiliza în cât mai mare măsură aceste puncte de extracție, s-au investit sume foarte însemnate, inclusiv pentru instalații tehnice auxiliare care asigurau folosirea optimă a huilei extrase. Astfel a devenit posibilă utilizarea unei tehnici de extracție avansate, care necesita un personal mai puțin numeros, iar numărul de muncitori angajați a scăzut treptat, căci oricum era prea numeros în comparație cu situația antebelică. De asemenea, s-a căutat evitarea cu orice preț a creșterilor salariale, iar în contractele colective de muncă încheiate cu minierii s-au introdus prevederi care condiționau retribuțiile printr-un randament minim individual obligatoriu de atins. Pe lângă aceasta, patronii căutau să reducă la minimum obligațiile sociale pe care și le asumau pentru familiile muncitorești. În cele ce urmează, vom prezenta succint modul în care s-a procedat pe cele trei direcții de acțiune.

Direcțiunea Generală a societății s-a lăsat parțial convinsă de argumentele Direcției Minelor, cu toate acestea, deja în anul 1924 s-au importat 609 t de cărbune pentru cocserie. Folosirea cărbunelui propriu era din unele puncte de vedere avantajoasă, întrucât se afla în apropiere, la îndemână și aprovizionarea era sigură. În comparație cu aceasta, cărbunele de import se afla la o distanță mare, trebuiau avute în vedere tariful de transport din România și din țara respectivă. Pe lângă aceasta, trebuia calculat impactul taxelor vamale asupra prețurilor. De asemenea, implicațiile relațiilor economice și diplomatice bilaterale cu țara furnizoare puteau furniza surprize extrem de neplăcute. În aceste condiții, era mai sigur să se folosească de propriile surse de combustibil sau din România. Cu toate acestea, către sfârșitul deceniului, ponderea cărbunelui de import în combustibilul întrebuințat la exploățile societății era destul de însemnat⁴⁷:

Anul	Combustibil din țară	Combustibil din străinătate	Combustibil propriu
1924	5,2%	12,9%	81,9%
1929	-	29,4%	70,6%

⁴⁷ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 32/1920, f. 149.

Cea mai mare parte din cărbunele de import ajungea la cocserie (12.819 t în 1925) dar s-a importat și cocs pentru furnale (1.120 t din Cehoslovacia în 1925). Pe lângă aceasta, oțelăriile Martin necesitau unele cantități suplimentare de cărbune gazogen, întrucât cele din producție proprie erau insuficiente și nu corespundeau întotdeauna din punct de vedere calitativ. Experimentele făcute cu ajutorul cărbunilor din țară – în primul rând din Valea Jiului – nu au dat rezultate corespunzătoare, astfel că Direcțiunea Uzinelor Reșița s-a adresat Direcției Comerciale de la Timișoara să întreprindă pașii necesari pentru importul liber a 1.500–2.000 t pe lună din Germania, Polonia sau Turcia. Aceasta însemna o cantitate anuală de 15.000–24.000 t de cărbuni.⁴⁸ În anul 1926 s-au importat cărbuni mai ales pentru cocserie, mai precis 19.434 t. Începând cu anul 1927, preocupările pentru importul de cărbune s-au intensificat, întrucât activitatea Societății U.D.R. a luat amploare. În luna august 1927 se aprecia că necesitățile de import se ridică la 30.000–40.000 de tone anual, de preferință din Silezia poloneză. Întrucât, între timp, guvernul liberal a trecut la protejarea energică a industriei carbonifere autohtone, mărinind continuu taxele vamale pentru importul de cărbune, la 5 august 1927 Societatea U.D.R. s-a adresat ministrului de industrie și comerț, cerând permisiunea de a importa huilă cu reducerea tarifului vamal la o cincime, la fel ca în cazul cocsului metalurgic.⁴⁹ În luna octombrie 1927 s-a calculat că până și cel mai ieftin cărbune de import, cel polonez, care costa inițial 279 lei/tonă, împreună cu taxele de transport și cu cele vamale ajungea la un preț de 2.438 lei/tonă până ajungea la Reșița.⁵⁰ Dar în lunile următoare prețurile cărbunilor de import au urcat la 2.473–2.525,4 lei/tonă, devenind cu mult mai scumpi în luna mai 1928 decât cărbunii producție proprie, al căror preț de cost a scăzut semnificativ, în comparație cu luna mai 1927.⁵¹ Între timp, “prețul de întreținere” pentru cărbunii ocnă de Anina a scăzut la 1.460,9 lei/tonă, iar pentru cei de Doman, folosiți la laminoare, la numai 768,7 lei/tonă.

Între anii 1927 – 1929 s-au importat cantități însemnate de cărbuni, anume 28.996 t în 1927, 23.644 t în 1928, crescând apoi la 32.447 t în 1929.⁵² După cum reiese, prețul cărbunilor de import a crescut de la 1.805 lei/tonă în 1928 la 2.462 lei/tonă în 1929.⁵³ În anul 1929 s-au importat 41.000 t de cărbuni pentru cocserie, pe lângă aceasta 9.935 t pentru oțelărie. Tot astfel, s-au importat 2.123 t cocs metalurgic din zona Ruhr a Germaniei pentru furnalele înalte, precum și 1.240 t de cocs din Cehoslovacia pentru turnătoria de oțel de la Reșița. Deci, după cum reiese, activitatea de import de cărbune și cocs a lărgit în mare măsură zona de aprovizionare a uzinelor Reșița, cuprinzând Polonia, Cehoslovacia și Germania.⁵⁴

Costul real al cărbunilor de import era în foarte mare măsură determinat de

⁴⁸ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 95/1925, f. 1–5.

⁴⁹ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 95/1925, f. 8.

⁵⁰ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 95/1925, f. 19.

⁵¹ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 389/1928, f. 115–117.

⁵² DGAN București, Fond UIMMR, dos. nr. 2/1930, f. 93.

⁵³ DGAN București, Fond UIMMR, dos. nr. 2/1930, f. 121.

⁵⁴ SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 377, f. 90–91; dos. nr. 368, vol. I, f. 54; dos. nr. 380, f. 97–98.

politica tarifară a C.F.R. și de tarifele vamale, iar conducerea Societății U.D.R., beneficiind de legături politice foarte strânse cu guvernul liberal, a încercat să obțină înlesniri în această privință. În ședința Comitetului de Direcție a U.D.R. din 18 februarie 1928 s-a comunicat despre intervenția făcută pe lângă Administrația C.F.R. pentru reducerea tarifelor de transport pentru cărbunii de import, iar ulterior Ministerul de Industrie și Comerț a acordat un aviz favorabil acestei solicitări. Ulterior, convenția tarifară dintre C.F.R. și căile ferate poloneze din anul 1929 a acordat importante înlesniri pentru produsele poloneze de import.⁵⁵ Tot astfel, noul tarif vamal adoptat de guvernul național-țărănesc începând cu data de 1 august 1929 a redus la o optime tarifele vamale pentru huila și cocsul importate pentru trebuințele întreprinderilor metalurgice.⁵⁶ În aceste condiții, nu este de mirare că în anul 1929 Uzinele Reșița au importat cărbune și cocs în cantități importante.

Cu toate acestea, combustibilul de import rămânea foarte scump, deci nu ajuta la reducerea prețului de vânzare a propriilor produse metalurgice care se găseau într-o permanentă luptă de concurență cu articolele exportate în special de Uzinele Vítkovice din Cehoslovacia. Prin urmare, rămânea prioritară sarcina de a reduce neapărat prețul de cost al cărbunilor produși de Societatea U.D.R. Realizarea acestei sarcini presupunea însă îmbunătățirea întregului sistem de producție minier, ceea ce necesita resurse financiare imbelșugate pentru investițiile necesare. Societatea U.D.R. dispunea de resurse financiare considerabile, cu toate acestea insuficiente pentru a ține pasul cu puternicele companii metalurgice occidentale. În ședința Comitetului de Direcție din data de 12 februarie 1927 se sublinia că – de exemplu “industria siderurgică germană a făcut imense investițiuni, care i-au permis să ridice la ultima perfecțiune instalațiile sale”.⁵⁷ Întrucât Uzinele Reșița nu dispuneau de avantajele materiale ale industriilor din Occident, instalațiile ei au rămas mult în urmă, din care cauză prețul de cost al produselor a devenit destul de ridicat. Se preciza că Societatea U.D.R. a investit circa 100 milioane de lei anual pentru reparații capitale și ameliorarea utilajelor, din care sumă circa 25% a revenit Direcției Minelor. S-a luat hotărârea ca pentru reducerea cheltuielilor de producție să se mecanizeze munca în minele de cărbune, prin instalarea unui turbocompresor la Puțul Central din Anina.

În anul 1928 Societatea U.D.R. a atins momentul de vârf în activitatea de afaceri din primul deceniu interbelic, iar Comitetul de Direcție a fost cuprins de o euforie frenetică, foarte dăunătoare în viața de afaceri, întrucât duce la cheltuieli exagerate și subevaluarea riscurilor, cunoscând faptul că în viața de afaceri oricând pot apărea surprize neplăcute și răsturnări conjuncturale. În ședința Comitetului de Direcție din data de 26 octombrie 1928, administratorul delegat C. D. Bușilă, reprezentant al Partidului Național Liberal, a expus un program al investițiilor urgente în valoare de 770 milioane lei, care urma a fi îndeplinit în decurs de trei ani “pentru a ameliora și moderniza instalațiile minelor de cărbuni și ale laminoarelor, cu scopul de a mări

⁵⁵ Ludovic Báthory, *Societățile carbonifere și sistemul economic și politic al României 1919–1929* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1999), 201.

⁵⁶ Ibid., 203.

⁵⁷ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1923, f. 172.

producția, a îmbunătăți calitatea și a ieftini prețul de cost. Noul program este întocmit pentru o producție anuală de 400.000 t de cărbuni și 200.000 t de fier laminat, față de o producție de 170.000 t oțel brut”.

Obiectivele propuse erau extrem de ambițioase, iar pentru a procura fondurile necesare, capitalul social al societății urma a fi sporit cu 375 milioane lei, pe lângă aceasta urma să se efectueze în mod obligatoriu un împrumut pe termen lung, pentru a se acoperi toate datoriile în cont curent și ipotecare ale societății.⁵⁸ Proiectul era extrem de riscant, de vreme ce la data propunerii situația financiară a societății punea mari probleme, întrucât avea deja o datorie de 1.023.965.958 lei față de băncile din țară și din străinătate, inclusiv datoriile ipotecare. Această situație se datora în parte faptului că nici cumpărătorii nu-și achitaseră achizițiile, iar între 31 decembrie 1927 și 31 decembrie 1928 contul “Debitori” a sporit cu 999.339.490 lei. Direcția Generală a C.F.R. se afla pe primul loc între datornicii Societății U.D.R., căci la 26 octombrie 1928 era în urmă cu plata sumei de 689.113.880 lei. Societatea U.D.R. se afla deci într-o situație de blocaj financiar și dacă n-ar fi recurs la vânzările informale de cărbune, care i-au asigurat în anul 1928 încasări de 255.889.808 lei pentru 178.694 t de cărbune, s-ar fi găsit într-o situație financiară disperată.

Deci pentru a-și implementa programul ambițios de raționalizare și creștere a producției, Uzinele Reșița aveau neapărată nevoie de un împrumut extern consistent, iar la începutul anului 1929 a recurs la serviciile băncilor J. Henry Schroeder et Co. Londra și Allgemeine Österreichische Bodencreditanstalt din Viena pentru a procura de la un concern bancar internațional un credit de 2.000.000 de dolari, care la cursul din acel moment al dolarului la bursa de devize, echivala cu suma de 334.360.000 lei. Această sumă nu reprezenta decât un avans asupra unui împrumut în obligațiuni garantat prin ipotecă în valoare de 4.000.000 – 5.000.000 dolari.⁵⁹ Societatea U.D.R. și-a asumat deci un risc financiar enorm pentru a-și îndeplini planurile de afaceri ambițioase care implicau și îmbunătățirea instalațiilor uzinelor și minelor de cărbuni, având în vedere că deja în anul 1927 a contractat o datorie ipotecară de 326.000.000 lei.

O bună parte din sumele obținute din diferite surse a fost folosită pentru modernizarea instalațiilor din minele de cărbuni. Bineînțeles, o atenție prioritară s-a acordat minelor de la Anina, care furnizau grosul extracției, fiind cele mai productive. S-a procedat în continuare la concentrarea exploatărilor în puțurile cele mai productive, iar în anul 1924 s-a luat hotărârea de a închide puțul Ponor, unde rentabilitatea nu s-a ameliorat, în ciuda investițiilor consistente efectuate în anii 1922–1923, în sumă de 6.411.712 lei. Lucrările de închidere au durat până în luna iulie 1926. Prin închiderea puțului Ponor, randamentul personalului angajat a crescut simțitor, întrucât numărul minerilor a scăzut cu circa 500 de persoane, fără să ducă la scăderea producției.

În perioada următoare, eforturile de modernizare s-au concentrat asupra reconstrucției Puțului Central (Regele Ferdinand) prabușit în anul 1924, iar lucrările au fost finalizate în anii 1926–1927. Ele au fost considerate ca făcând parte dintre cele mai

⁵⁸ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1923, f. 312.

⁵⁹ *Revista industrială* XXX (1929) nr. 2: 28.

importante investiții efectuate de Societatea U.D.R.⁶⁰ Între anii 1926–1927, la Puțul Central au fost montate instalații în valoare de 70 milioane de lei.⁶¹ Datele arhivistice confirmă această sumă.

Conform datelor de arhivă, investițiile de la exploatarea Anina și de la termocentrala care furniza curent tuturor unităților de producție de la U.D.R. au evoluat în felul următor (în lei)⁶²:

Anul	Investiții la mina Anina		Investiții la Uzina electrică
	Investiții totale	Din care la Puțul Central	
1922	16.036.295	3.590.405	
1923	32.115.470	8.466.444	
1924	22.695.403	4.517.200	
1925	951.370	-	
1926	27.281.751	13.198.611	25.439.084
1927	65.656.343	56.952.078	84.032.501
1928	25.218.520	8.332.010	181.858.719
1929	9.474.170	Nu deținem date exacte	43.259.566

Cea mai importantă investiție de la Puțul Central s-a materializat prin instalarea turbocompresorului de 1.300 C.P., menită să sporească la maximum eficiența mașinilor de extracție cu aburi, ceea ce avea ca efect sporirea sensibilă a randamentului și reducerea numerică a personalului angajat. Pe lângă turbocompresor, instalația mai cuprindea un cazan Babcock–Wilcox, un acumulator, un stabiliment pentru filtrarea apei și un turn de răcire. Până la sfârșitul anului 1927, în acest sistem complex s-a investit suma de 45.639.000 lei.⁶³ Instalația pentru filtrarea mecano-chimică a apei provenea chiar din țară, fiind furnizată de întreprinderea metalurgică “Vulcan” din București.

O altă amenajare semnificativă s-a petrecut la Puțul IV, unde în anul 1924 s-a început montarea unei mașini electrice de extracție, sistem “Koepe”, operațiunea finalizându-se la 30 ianuarie 1925, când instalația a fost pusă în funcțiune. Instalația era destul de complexă, rodul unei cooperări internaționale, căci aparatul electric a fost furnizat de compania engleză Vickers, pe când turnul de extracție din fier și celelalte părți componente au fost fabricate de fabrica de mașini de la Reșița.⁶⁴ Instalația era performantă, întrucât avea o capacitate de extracție de 91 t de cărbune și sist pe oră. De remarcat că toate elementele instalației funcționau cu energie electrică.

Mecanizarea lucrărilor de extracție a reprezentat o preocupare prioritară pentru Direcția Minelor, iar în cele de mai jos prezentăm principalele înfăptuiri în acest domeniu la exploatarea Anina⁶⁵ (în afară de cele amintite mai sus):

⁶⁰ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 32/1920, f. 145.

⁶¹ Păsărică, *Monografia U.D.R.*, 37.

⁶² DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 123/1922 și 234/1925.

⁶³ SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 382, f. 4.

⁶⁴ Zaberca, “Evoluția exploatărilor miniere,” 104.

⁶⁵ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 123/1922 și 234/1925.

Anul		Suma investită (lei)
1922–1923	Echiparea Puțului II cu turn și mașini de extracție	1.412.003
1926	Montarea a 80 de ciocane de perforat	2.248.764
1927	Montarea unui ciocan de abataj și de perforat	1.156.372
1928	Montarea unui ciocan de abataj și de perforat la Puțul I	555.731
1929	Se instalează: - 40 ciocane pneumatice de perforat - 60 ciocane de abataj complete - 2 ciocane pneumatice mari - 80 ciocane pneumatice	300.000

Aici trebuie remarcat că deja în luna iulie 1928, la cele trei puțuri din Anina funcționau 140 de ciocane perforatoare de diferite tipuri.⁶⁶

Pe lângă aceasta, s-a acordat o atenție deosebită montării compresoarelor la minele din Anina⁶⁷:

Anul		Suma investită (lei)
1922	Montarea unui compresor de aer la Puțul II	124.297
1922–1923	Noul compresor la Puțul II	258.756
1924	Compresor de aer la Puțul II	472.787
1927	Reconstruirea halei compresorului la Puțul I	3.241.517
	Compresor Puțul I	7.267.879
	Montarea conductei pt. compresor Puț I	6.372.594
	Conducta de aer comprimat Puț I	1.044.819
1928	Compresor și conductă compresor Puț I	1.277.913
	Conductă de aer comprimat Puț I	595.129
1929	Conductă de aer comprimat	

După cum reiese, numai între anii 1922–1928 s-au amenajat instalații, compresoare și aparataj de deservire în sumă de 20.655.691 lei, ceea ce înseamnă utilizarea unei surse de energie moderne și ieftine, în operațiunile de extracție și de reutilare a minelor de la Anina.

Tendențele de promovare a progresului tehnic s-au accentuat deci la minele Societății U.D.R. în anii 1928–1929. Concomitent, s-a acordat o atenție deosebită lucrărilor de deschidere, deoarece în luna mai 1928 s-a constatat că producția era asigurată numai pentru 8 luni prin cele două milioane de chintale deschise. Deoarece o exploatare normală necesita deschiderea unor rezerve suficiente pe 10 ani, Comitetul de Direcție a decis în mai 1928 alocarea unui credit de 20 milioane lei numai pentru lucrări de deschidere. În 1928–1929 s-au accentuat tendințele spre raționalizarea lucrărilor de deschidere, pregătire și abataj, s-a acordat o atenție mai mare concentrării șantierelor. De asemenea, s-a preconizat folosirea mașinilor de rambleat.

⁶⁶ Ruja, "Exploatarea minierei," 376.

⁶⁷ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 123/1922 și 234/1925.

Mari progrese a înregistrat și în domeniul dezvoltării transporturilor miniere Societatea U.D.R., deși datorită deschiderii unor noi orizonturi de exploatare, legătura care exista înainte între Puțul Central din Anina și toate celelalte puțuri a devenit impracticabilă. Din această cauză, sistemul centralizat de evacuare a cărbunelui din puțul Ferdinand nu mai funcționa, ceea ce a scumpit transportul cărbunilor. Acest lucru a fost compensat prin introducerea a încă 3 locomotive la minele Anina, astfel încât numărul lor total a ajuns la 7 în anul 1927.⁶⁸ Între ele se aflau atât locomotive electrice, cât și cu aburi sau cu benzină. Dar, în câmpul de exploatare Brandfeld, aparținând din punct de vedere administrativ de puțul II, transportul se efectua în continuare cu cai și cu planuri înclinate, iar la puțul nr. IV numai cu cai. Indiferent de mijloacele tehnice folosite, cărbunii produși la diferitele puțuri de la Anina trebuiau să ajungă la silozul de la puțul Ferdinand. Administrația minelor urmărea însă să refacă sistemul centralizat de transport al cărbunelui spre sfârșitul deceniului. În cele din urmă, s-a trecut la înlocuirea completă a transportului cu cai în mine, folosindu-se în acest scop șlepurile portabile. În iulie 1928 existau 9 locomotive (una electrică) în transportul subteran de la Anina, care tractau 2.165 vagonete. Până la sfârșitul anului 1928 au fost achiziționate noi locomotive cu aer comprimat, iar în anul următor parcul s-a îmbogățit cu 200 de vagonete.

În pofida ameliorărilor tehnice, minele de la Anina n-au scăpat de probleme, întrucât accidente miniere continuau să se producă, unele cu sfârșit tragic. În data de 25 februarie 1928 la Anina s-a petrecut un accident în care și-au pierdut viața 4 mineri, după cum s-a relatat în ședința Comitetului de Direcție din data de 8 martie. Curând după ceea, în noaptea de 16–17 iunie 1928, la Puțul Regele Ferdinand a avut loc un alt accident care a produs moartea a 2 lucrători, după cum reiese din procesul verbal al ședinței Comitetului de Direcție din 19 iunie 1928.

Situația generală a minelor de la Anina se îndrepta însă spre făgașul cel bun, după cum reiese din rapoartele statistice oficiale. Producția de cărbune era decontată în așa fel încât să aducă un beneficiu intern mulțumitor⁶⁹:

*Decontul producției de cărbune
Anina*

Anul	Producția (t)	Valoare raportată (lei)	Lei/tonă	Preț cost (lei/tonă)	Cheltuieli totale (lei)	Beneficiu intern (lei)
1920	108.300	95.286.000	879,83	763,8	82.719.540	12.566.460
1921	118.500	93.618.555	790,03	780	92.430.000	816.155
1922	136.800	111.376.620	814,15	693	94.802.400	16.574.220
1923	170.000	163.413.100	961,25	820	139.400.000	24.013.100
1924	177.000	205.868.852	1.163	1.010	178.770.000	27.098.852
1925	181.000	216.536.540	1.196,34	1.013,1	183.371.100	33.165.440
1926	174.100	198.426.670	1.139,72	1.016,3	176.836.200	21.590.470
1927	171.500	210.555.440	1.227,72	949,7	162.873.550	47.681.890

⁶⁸ SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 382, f. 2.

⁶⁹ *Statistica Minieră a României 1920–1929*; Ruja, “Exploatările miniere,” 377.

Anul	Producția (t)	Valoare raportată (lei)	Lei/tonă	Preț cost (lei/tonă)	Cheltuieli totale (lei)	Beneficiu intern (lei)
1928	184.450	216.728.750	1.175	988	182.236.890	34.491.860
1929	179.600	215.699.600	1.201	955,49	171.606.004	44.093.596

Nu sunt deloc îngrijorătoare aceste rezultate, dar dacă avem în vedere valoarea producției recalculate a exploatării Anina, vom remarca performanțe financiare cu totul deosebite:

Anul	Producția recalculată (t)	Prețul de cost (lei)	Cheltuieli de producție (lei)	Beneficiu 30% (lei)	Valoare totală (lei)
1920	179.561	763,8	137.148.692	41.144.608	178.293.300
1921	201.281	780	156.999.180	47.099.754	204.098.934
1922	227.251	693	157.484.943	47.245.483	204.730.426
1923	287.048	820	235.379.360	70.613.808	305.993.168
1924	295.428	1.010	298.382.280	89.514.684	387.896.964
1925	273.429	1.013,1	277.010.919	83.103.276	360.114.195
1926	271.149	1.016,1	275.568.728	82.670.618	358.239.346
1927	270.549	949,7	256.940.385	77.082.115	334.022.500
1928	285.918	988	282.486.984	84.746.096	367.233.080
1929	296.316	955,49	283.126.975	84.938.093	368.065.068

Aici trebuie precizat că beneficiul intern decontat făcea parte din beneficiul total de 30% al minelor de la Anina. Ameliorarea rezultatelor financiare ale minelor din Anina urmărea nu numai creșterea producției și a vânzărilor informale, ci și creșterea sensibilă a randamentului personalului angajat, datorită îmbunătățirii tehnicii de extracție, așa cum rezultă din documentele interne ale Direcției Generale a U.D.R. Datorită folosirii utilajelor perfecționate, a devenit posibilă reducerea treptată a numărului de muncitori, chiar și în condițiile creșterii producției. În mod surprinzător însă, conform rapoartelor oficiale, numărul lucrătorilor era cu mult mai mare decât în perioada antebelică, deși extracția raportată de huilă era sensibil mai mică la Anina decât înainte de război. Din această cauză și randamentul individual al minerilor era cu mult mai scăzut chiar și în anul 1928, când s-a raportat nivelul cel mai înalt de producție. În anul 1928 cei 2.443 de muncitori au extras 184.450 t de cărbune, deci randamentul era de 75,50 t pe an, pe când în 1913 cei 2.747 de lucrători au produs 290.861 tone de cărbune, deci randamentul era de 105,88 t pe an⁷⁰, cu 40% mai mare, conform datelor publicate de revista „Bányászati és kohászati lapok”. Dacă adăugăm și personalul tehnico-administrativ la numărul de salariați, în anul 1928 randamentul final este și mai scăzut. Este destul de ușor de aflat

⁷⁰ Evoluția producției de cărbune la Anina în perioada antebelică este expusă amănunțit și cu multă exactitate de Rudolf Gräf, „Activitatea minieră și metalurgică între anii 1855–1918,” în Feneșan, Gräf, Zaberca, Popa, *Din istoria cărbunelui. Anina 200*, 51–96. Autorul nu dispune de datele referitoare la anul 1913 cf. *Bányászati és kohászati lapok* XLVIII, nr. 12, partea I (1915): 474–479.

cum se ajungea la un număr exagerat de muncitori la Anina începând cu anul 1919, întrucât la numărul real de mineri erau adăugați salariații de la Uzina electrică, sau de la Cocserie, iar alții de la Secția edilă, care toți aparțineau de Direcția Minelor. Dar nu este limpede de ce doreau să prezinte conducătorii secției miniere rezultate cu mult mai slabe ale randamentului decât cele reale. Rezultatele se văd în tabelul următor⁷¹:

Mina Anina

Randamentul la numărul de salariați comunicat și producția raportată

Anul	Producție (t)	Salariați		Total salariați	Randament anual
		Muncitori	Funcționari		
1913	290.861	2.747			105,88
1919	128.700	3.592	149	3.741	35,82 (34,40)
1920	108.300	3.535	185	3.720	30,64 (29,11)
1921	118.500	3.542	181	3.723	33,45 (31,82)
1922	136.800	3.643	188	3.831	37,55 (35,40)
1923	170.000	3.931	194	4.125	43,24 (41,21)
1924	177.000	3.742	198	3.940	47,30 (44,92)
1925	181.000	2.762	208	2.970	65,53 (60,94)
1926	174.000	2.536	210	2.746	68,61 (63,36)
1927	171.500	2.636	176	2.812	65,06 (60,98)
1928	184.450	2.443	151	2.594	75,50 (71,10)

Calcululele noastre, precum și datele culese la vremea lor de alți economiști interbelici, arată însă că numărul real de salariați de la minele Anina era cu câteva sute mai mic decât cel dat publicității în fiecare an. Pe lângă aceasta, recalculând producția de huilă, se obțin cantități extrase cu mult mai mari decât cele raportate. Prin urmare, deja în anul 1924 a fost depășită producția antebelică, fără să se atingă randamentul de atunci. După anul 1924 s-au importat mari cantități de huilă pentru cocserie, deci producția recalculată a scăzut în oarecare măsură, deși cu un randament mai mare. Dar în anul 1929 la Anina s-a obținut o producție record de 296.316 tone cu numai 1.985 de muncitori, deci randamentul de 149,27 tone de fiecare muncitor depășește cu 40% nivelul antebelic.⁷²

Mina Anina

Număr de muncitori corectat și producția recalculată. Randament

Anul	Producția recalculată (t)	Nr. salariați corectat	Randament anual (t)
1919	197.320	3.152 (3.301)	62,60 (59,77)
1920	179.561	3.067 (3.252)	58,54 (55,22)

⁷¹ *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1928*, vol. I (București, Editura Cultura Națională, 1929), 459.

⁷² Pentru numărul de muncitori între anii 1924–1929, vezi Petru V. Dimian, *Istoricul industriei siderurgice de laminate din România 1924–1933* (Deva, 1935), 199.

Anul	Producția recalcu- lată (t)	Nr. salariați corectat	Randament anual (t)
1921	201.281	3.085 (3.266)	65,24 (61,62)
1922	227.251	3.181 (3.369)	71,44 (67,45)
1923	287.048	3.485 (3.679)	82,36 (78,02)
1924	295.428	3.557 (3.755)	83,05 (78,67)
1925	273.429	2.439 (2.647)	112,10 (103,29)
1926	271.149	2.039 (2.249)	132,98 (120,56)
1927	270.549	1.963 (2.139)	137,82 (126,48)
1928	285.918	1.962 (2.113)	145,72 (135,31)
1929	296.316	1.985 (2.121)	149,27 (139,70)

După cum reiese, în primul deceniu interbelic la minele Anina s-au obținut rezultate reale satisfăcătoare, atât din punct de vedere cantitativ – nivel de extracție – cât și calitativ – randamentul personalului minier. În cele de mai jos se va vedea că anumite progrese au înregistrat și exploatările de la Doman și Secul, deși au avut de înfruntat dificultăți cu mult mai mari datorită prăbușirilor din structurile de extracție.

Un element nou, de mare însemnătate, în politica de investiții miniere a Societății U.D.R. în 1928 – 1929 îl constituie faptul că s-a acordat o atenție mult sporită minelor de la Doman și Secul, deoarece devenise evident că fără aceasta, randamentul și prețul de cost vor continua să aibă o evoluție nefavorabilă.

Mina Doman a deținut locul secund în ce privește volumul extracției de cărbune la minele Societății U.D.R. după primul război mondial din punctul de vedere al producției raportate. În anul 1913 cei 407 muncitori au extras 31.924 t, deci randamentul anual era de 78,43 t de huilă de persoană, după cum relatează revista „Bányászati és kohászati lapok”. N-a depășit cu mult acest nivel până în anul 1923, când cei 589 de lucrători au adus la suprafață 38.100 t de cărbune, deci randamentul anual a scăzut la 64,68 t de persoană, cu toate acestea prețul de cost era cel mai scăzut între toate exploatările societății, pentru cărbuni de o calitate foarte bună. Cu toate acestea, nu s-au efectuat investiții deosebit de mari⁷³:

Anul	Suma investită (în lei)
1922	3.295.106
1922 – 1923	11.321.940
1924	17.969.332
1925	329.256
1926	5.026.962
1927	2.064.360
1928	4.867.719
1929	2.568.837

⁷³ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 123/1922 și nr. 234/1925.

S-au investit deci 47.443.512 lei în cei 7 ani pentru care există evidență detaliată, dar nu în ritm uniform, căci cele mai mari sume au fost afectate reconstruirii puțului de extracție care s-a prăbușit în interior la data de 17 iunie 1924 pe o mare porțiune. S-a trecut imediat la reconstrucția puțului cu deosebită promptitudine, iar lucrările de curățire s-au terminat într-o primă etapă în luna februarie 1925, reluându-se activitatea de extracție a cărbunelui într-o cantitate raportată de 100–150 de tone pe zi. Lucrările de reconstrucție ulterioare au fost deosebit de complexe și costisitoare, pentru a preveni și prăbușirea puțului de aerizare din apropiere, precum și pentru a continua lucrările de explorare care au dat speranța unor noi straturi de cărbune exploatabil, pe baza intenselor cercetări geologice. Detalii asupra operațiunilor complexe de reclădire au fost prezentate în ședința Comitetului de Direcție din 30 septembrie 1926.⁷⁴ Puțul Doman a fost refăcut și zidit în blocuri de beton pe o înălțime de 90 m, iar în felul acesta au fost depășite în înălțime șisturile glisante și instabile. Ulterior, s-a continuat zidirea în gresie compactă pe o înălțime de încă 40 m a puțului și se spera în finalizarea execuției în curs de circa 6 luni. Costul acestor lucrări complexe a depășit cu mult calculele preliminare, căci între luna iunie 1924 și luna octombrie 1926 s-a cheltuit suma de 21.961.242 lei.⁷⁵ Aceste cheltuieli au fost de bună seamă justificate pentru restaurarea durabilă a puțului, întrucât o nouă surpare ar fi atras după sine și surparea puțului de aerizare, zădărniciind continuarea exploatărilor la această mină.

S-a raportat scăderea producției la mina Doman la numai 19.659 t în 1924, cu o ușoară revenire la 28.060 t în 1925, după care s-a comunicat din nou o scădere la 21.800 t în anul 1926, întrucât s-au lucrat numai 292 de zile în acest an. S-a cerut o explicație din partea Direcției Generale cu privire la cauzele micșorării extracției, iar la 27 ianuarie 1927 Direcția Minelor a motivat-o prin insuficiența mâinii de lucru, întrucât o mare parte din muncitori erau angajați sezonier, numai pe perioada întreprinderii muncilor agricole.⁷⁶ În afară de aceasta, după prăbușirea puțului, Inspectoratul Minier a cerut respectarea strictă a regulamentelor miniere, ale căror prescripții exacte limitau din punct de vedere cantitativ posibilitățile de extracție. În realitate, chiar și acest răspuns a fost elaborat pentru a informa și a satisface exigențele autorităților miniere. De fapt, producția reală nu a scăzut între anii 1924–1926, dimpotrivă, a urcat la 39.318 t în 1924, la 56.120 t în 1925 și la 65.400 t în 1926. Astfel se explică faptul că în anul 1926 mina Doman a raportat un venit net de 11.790.754 lei.⁷⁷ Aici trebuie precizat că în anul 1926 produsele minei Doman au înregistrat nivelul maxim al prețului de cost, respectiv 1.170,30 lei/tonă, din cauza cheltuielilor de reconstrucție a puțului, crescând în foarte mare măsură în comparație cu anul 1925 (848,10 lei/t). S-a raportat un număr corespunzător de muncitori producției raportate, adică 420 de persoane. Știm însă că alți 300 de muncitori care lucrau la Doman au fost trecuți în evidența personalului Centralei Electrice. De altfel, în toți anii ulteriori, o parte din muncitori vor figura ca salariați ai electrocentralei sau ai fabricii de cocs, tot așa cum în anii 1924–1925 ei

⁷⁴ D.G.A.N. București, Fond U.D.R., dos. nr. 18/1923, f. 148–149.

⁷⁵ D.G.A.N. București, Fond U.D.R., dos. nr. 18/1924, f. 27.

⁷⁶ D.G.A.N. București, Fond U.D.R., dos. nr. 259/1927, f. 1.

⁷⁷ SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 373, f. 10.

figurau la secțiunea Lucrărilor diverse. Se făcea acest lucru pentru a nu trezi bănuiele asupra adevăratului nivel de extracție. Situația reconstituită se prezintă astfel:

Anul	Producția raportată (t)	Nr. muncitori raportat	Randament anual (t)	Producția recalculată (t)	Nr. muncitori corectat	Randament anual (t)
1924	19.659	368	53,42	39.318	465	84,56
1925	28.060	425	66,02	56.120	554	101,29
1926	21.800	430	50,69	65.400	730	89,58
1927	34.387	411	83,66	68.774	775	88,74
1928	39.800	372	106,98	79.600	628	126,75
1929	35.651	340	104,85	71.302	609	117,08

Randamentul în muncă al minerilor de la Doman era considerat satisfăcător, deși înzestrarea tehnică nu se afla la un nivel înalt, marea majoritate a utilajelor datând dinainte de război. În anul 1926 forța motrice era reprezentată de 12 motoare electrice cu o putere de 1148,8 C.P. După război s-au montat doar două motoare electrice noi, în anul 1921 și în anul 1928.

Direcția Minelor nu a considerat util să afecteze fonduri pentru îmbunătățirea utilajelor de extracție până nu se finaliza zidirea puțului de extracție, care și în anul 1927 a necesitat suma de 1.468.657 lei. Dar în anul 1928 nivelul de activitate al Societății U.D.R. a atins cote maxime, nevoia de cărbune a sporit, atât pentru consum propriu, cât și pentru vânzare, astfel că a devenit evidentă necesitatea de a se instala un compresor la Doman, iar la 21 martie 1928 s-a cerut deschiderea unui credit de 2.400.000 lei în acest scop.⁷⁸ Până la urmă, instalarea compresorului a necesitat sume cu mult mai mari, adică 3.629.853 lei numai în anul 1928. Finalizarea instalației a necesitat noi cheltuieli în anul 1929, dar ea a făcut posibilă introducerea unor ciocane pneumatice și de perforat, astfel încât randamentul recalculat a făcut progrese notabile, crescând de la 88,74 tone pe muncitor în 1927 la 117,08 t în 1929, adică cu 31%. Tot astfel, prețul de cost al tonei de cărbune a scăzut de la 928,50 lei la 827,11 lei, rămânând cel mai ieftin sortiment de cărbune din gama produselor de combustibil de la U.D.R.

Spre deosebire de aceasta, huila de foarte bună calitate de la mina Secul a fost ținută în evidență la cel mai înalt preț de cost datorită unor caracteristici geologice ale zăcămintului carbonifer. Cu toate acestea, a fost menținută în exploatare întrucât avea o putere calorică deosebită și alte caracteristici specifice care garantau obținerea unui cocs de foarte bună calitate pentru furnale. Înainte de război, în anul 1913, cei 449 de muncitori de la exploatarea Secul au extras 51.383 t de huilă, deci randamentul anual de 122,63 t de persoană era mai mult decât mulțumitor, depășind randamentul minerilor de la Anina. Deja în anul 1914 producția a scăzut la 39.794 t, întrucât au rămas să lucreze în mină doar 289 de persoane, restul fiind mobilizați pe front, dar astfel randamentul a crescut la 137,69 t pe an, după cum informează revista "Bányászati és kohászati lapok". În anii 1918–1919, agitațiile muncitorilor mineri și reducerea timpului

⁷⁸ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 311/1927, f. 12.

de muncă au scăzut randamentul într-o măsură foarte mare, iar Direcția Minelor a raportat scăderea producției la exploatarea Secul la doar 9.466 t în anul 1919, adică de 5,4 ori. Prin urmare, și randamentul celor 301 lucrători ținuti în evidență în 1919 a scăzut la doar 31,44 tone, adică de 4 ori. Aceste cifre nu sunt verosimile, întrucât în anul 1919 au fost trimise 8.046 t de cărbuni spălați de la mina Secul la cocserie, or pentru aceasta era nevoie de o cantitate dublă de cărbune brut, adică de 16.092 t, la care adăugându-se consumul mașinii de extracție cu aburi se ajunge la 18.932 t producție recalculată utilizată pentru nevoile uzinelor Reșița, deci dublul producției raportate. Pe lângă aceasta, s-a trimis o cantitate însemnată spre vânzare pe piața internă, deci în anul 1919 s-au produs 47.330 t de cărbune la mina Secul. Nici numărul de muncitori raportat nu a fost corect, căci la cei 301 muncitori și 17 funcționari raportați au fost adăugați 286 de salariați de la centrala electrică și 154 muncitori de la Cocserie (care erau deconțați la numărul de muncitori de la Anina în anul 1919), ajungându-se astfel la 741 de muncitori și 17 funcționari. Prin urmare, randamentul recalculat a fost de 63,87 t pe an de muncitor, iar împreună cu funcționarii de 62,44 t pe cap de salariat. Deci producția a reprezentat 92% din producția antebelică la un randament egal cu 52% din cel antebelic. Acest sistem de raportare s-a continuat și în anii următori, atingându-se un moment de vârf în anul 1922, când s-au extras 63.964 t de huilă cu 930 de muncitori, din care 257 figurau în evidența centralei electrice de la Anina iar 205 la Cocserie, randamentul ajungând la 68,77 t pe an de fiecare. În anii 1924–1925, la numărul de muncitori oficial înregistrați, care oricum era în scădere, au fost adăugați cei de la cocseria Anina. În anul 1925 cei 523 de lucrători (335 de la Secul și 188 de la Fabrica de cocs) au extras 55.140 t de cărbune, atingând randamentul maximal în primul deceniu interbelic, adică 105,43 t pe an.

Prețul de cost nu a evoluat la fel de favorabil, întrucât a crescut de la 585,50 lei/tonă în 1920 (când era mai scăzut decât la Anina) la 1.609,90 lei/tonă în 1924, devenind cei mai scumpi combustibili produși la minele U.D.R., contribuind simțitor la urcarea prețului de cost mediu la cel mai înalt nivel din întregul deceniu. Dar creșterea randamentului și investițiile minime au redus prețul de cost la 1.342,40 lei/tonă în 1925.

După acest moment de aparentă redresare, a intervenit însă accidentul minier major de la data de 12 septembrie 1926, când puțul de aerizare construit din lemn încă înainte de război s-a prăbușit sub presiunea șistului glisant, care a umplut parțial puțul de exploatare, împreună cu resturile schelei de lemn. Din fericire, nici o persoană nu a fost accidentată. Ulterior, pentru ca exploatarea cărbunilor să nu fie întreruptă, s-au confecționat tuburi de tablă pentru ventilația minei. În ședința Comitetului de Direcție din data de 30 septembrie 1926 s-au expus proiectele pentru reconstrucția puțului de aerizare și cel de extracție în blocuri de beton, pentru a oferi siguranța necesară pentru exploatare. Reconstrucția în beton a necesitat sume însemnate, 865.475 lei în anul 1926 și alți 3.033.046 lei în 1927, astfel că pentru perfecționarea utilajelor de extracție nu s-au găsit fonduri, întrucât prețul de cost a săltat la 1.989,3 lei per tonă. Dar îmbunătățirea instrumentației ar fi dus la scăderea prețului de cost, așa cum s-a întâmplat în anul 1922, când din cei 2.369.213 lei investiți la puțul Secul, doar 995.973 de lei au servit la zidirea puțului, iar prețul de cost a scăzut de la 930,10 lei/tonă la 793,40 lei/tonă.

La exploatarea Secul au fost investite sume foarte modeste între anii 1922–1929⁷⁹:

Anul	Suma investită (în lei)
1922	2.369.213
1922–1923	2.789.815
1924	523.429
1925	-
1926	865.475
1927	3.956.340
1928	6.222.177
1929	1.963.312

Între anii 1922–1929 s-au investit deci 18.689.761 lei la puțul Secul, din care 9.087.322 lei au fost destinate până în anul 1927 construirii puțurilor și galeriilor de exploatare și aerizare, ceea ce a scumpit foarte mult huila extrasă. Scăderea producției în urma accidentului din luna septembrie 1926 a avut un efect similar, întrucât Inspectoratul Minier Oravița a ordonat sistarea lucrărilor de exploatare pe orizonturile care cad dedesubtul surpăturii.⁸⁰ Drept urmare, producția raportată a scăzut de la 1.500 t lunar la doar 700–800 t lunar, întrucât 54 de muncitori din mină (din totalul de 323) au fost detașați la lucrările de reparații. În realitate, producția nu a scăzut atât de drastic, căci s-au raportat 16.270 t extrase în 1926 și 16.150 t în 1927, dar calculele noastre dezvăluie o producție de 32.540 t în 1926 și 32.300 t în 1927. Numărul de lucrători corectat arată 534 de persoane în 1926 (413 muncitori proprii și 121 muncitori în evidență la secția Lucrări diverse) și de 516 în 1927 (352 muncitori proprii și 164 de la Fabrica de cocs). Randamentul lucrătorilor a scăzut foarte mult, de la 102,68 t în 1925 la 60,93 t în 1926 și la 62,59 t în 1927, prin urmare s-a ajuns la un preț de cost record. Preocupările permanente pentru reducerea prețului de cost au dus la neglijențe în supravegherea siguranței exploatarei, drept urmare în luna iunie 1927 doi mineri au fost sufocați de gazele de mină.

Trebuia făcut ceva pentru scăderea prețului de cost la mina Secul, astfel că în luna august 1927 a fost elaborat un proiect foarte ambițios pentru creșterea producției raportate la 20.000 t în 1928, 24.000 t în 1929 și 30.000 t în 1930, cu investiții totale de 40.000.000 lei, care includeau instalarea unui compresor și a unei spălătorii de cărbune chiar la Secul, precum și a unei mașini de extracție cu 8.500.000 lei investiți.⁸¹ Astfel s-ar fi putut reduce prețul de cost de la 1.665,3 lei/tonă la 1.600 lei/tonă numai în anul 1927, după care ar fi scăzut la 1.350 lei/tonă în 1928, la 1.150 lei/tonă în 1929 și la numai 900 lei/tonă în 1930. Până la urmă s-a optat pentru instalarea unui compresor la mina Secul cu o investiție de 5.342.593 lei în 1928, la care s-au adăugat cheltuieli de instalare de 267.132 lei în 1929. Drept urmare, a devenit posibilă instalarea unor

⁷⁹ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 123/1922 și 234/1925.

⁸⁰ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1924, f. 29.

⁸¹ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 15/1927, f. 180–181.

ciocane pneumatice la Secul. A fost prea târziu pentru a îmbunătăți situația exploataării, întrucât în 1929 au apărut primele semne ale crizei economice, vânzările pe piața liberă a combustibilului au scăzut, iar în 1929 s-a raportat în mod corect volumul de extracție la Secul, de numai 18.869 t, cu 321 de muncitori și 18 funcționari. Randamentul era foarte scăzut, prețul de cost a crescut din nou în foarte mare măsură, la 1.624,73 lei/tonă, astfel că în luna iulie 1929 Direcțiunea și-a anunțat intenția de a concedia 152 de mineri, dar în urma intervenției Ministerului Muncii și a Inspectoratului Muncii de la Timișoara, a fost nevoită să renunțe la această măsură. Drept urmare, exploatarea minei Secul a devenit atât de dezavantajoasă, încât a fost întreruptă la 1 iunie 1930 pentru anii următori.⁸²

Mina Doman
Producție, efectiv și randament

Anul	Producție raportată	Efectiv raportat. Muncitori + funcționari	Randament	Producție recalculată	Efectiv corectat	Randament
1919	32.307	500 + 14 (514)	64,61 (62,86)			
1920	30.204	441 + 17 (458)	68,48 (65,94)			
1921	34.333	542 + 17 (559)	63,34 (61,42)			
1922	38.500	547 + 17 (564)	70,38 (68,26)			
1923	38.100	589 + 20 (609)	64,68 (62,56)			
1924	19.659	368 + 20 (388)	53,42 (50,66)	39.318	465 (485)	84,56 (81,06)
1925	28.060	425 + 19 (444)	66,02 (63,19)	56.120	554 (573)	101,29 (97,94)
1926	21.800	430 + 23 (453)	50,69 (48,12)	65.400	730 (753)	89,58 (86,85)
1927	34.387	411 + 22 (433)	83,66 (79,41)	68.774	775 (797)	88,74 (86,29)
1928	39.800	372 + 21 (393)	106,98 (101,27)	79.600	628 (649)	126,75 (122,65)
1929	35.651	340 + 21 (361)	104,85 (98,76)	71.302	609 (630)	117,08 (113,17)

Mina Secul
Producție, efectiv și randament

Anul	Producție raportată	Efectiv raportat. Muncitori + funcționari	Randament	Producție recalculată	Efectiv corectat	Randament
1919	9.466	301 + 17 (318)	31,44 (29,76)	47.330	(758) 741	63,87 (62,44)
1920	9.680	325 + 15 (340)	29,78 (28,47)	48.400	(808) 793	61,03 (59,90)
1921	9.795	363 + 15 (378)	26,98 (25,91)	48.975	(835) 820	59,72 (50,65)
1922	15.991	468 + 16 (484)	34,16 (33,03)	63.964	(946) 930	68,77 (67,61)
1923	14.590	459 + 12 (471)	31,78 (30,97)	58.360	(917) 905	64,48 (63,64)
1924	14.480	419 + 13 (432)	34,55 (33,51)	57.920	(621) 608	95,26 (93,26)
1925	18.380	335 + 14 (349)	54,86 (52,66)	55.140	(537) 523	105,43 (102,68)
1926	16.270	413 + 14 (427)	39,39 (38,10)	32.540	(538) 534	60,93 (59,37)
1927	16.150	352 + 14 (366)	45,88 (44,12)	32.300	(530) 516	62,59 (60,94)

⁸² Zaberca, "Evoluția exploatareilor miniere," 113.

Anul	Produc- ție ra- portată	Efectiv rapor- tat. Muncitori + funcționari	Randament	Producție recalculată	Efectiv corectat	Randament
1928	19.150	373+ 19 (392)	51,34 (48,85)	38.300	(610) 591	64,80 (62,78)
1929	18.869	321 + 18 (339)	58,59 (55,66)	18.869	(339) 321	58,59 (55,66)

Cu toate acestea, în anul 1928 prețul de cost a scăzut în mare măsură și la exploatarea Secul, ca la toate celelalte obiective miniere aparținând de U.D.R. Eforturile stăruitoare de ani de zile pentru ieftinirea cărbunilor produși au avut rezultate vizibile abia în a doua jumătate a anului 1928, astfel că minele de la Anina au realizat economii de 6.922.635 lei, cele de la Doman de 4.228.614 lei, cele de la Secul de 5.162.322 lei, adică în total 16.313.571 lei. Chiar și Fabrica de cocs a economisit 1.332.474 lei, deci cheltuielile s-au redus în total cu 17.646.045 lei, fapt care a avut urmări relevante în evoluția prețului de cost la sfârșitul anului 1928⁸³:

Efectele economiilor în exploatare asupra prețului de cost (lei/tonă)

Sortimentul de combustibil	Preț de cost în luna iulie 1928	Preț de cost preliminar pentru decembrie 1928	Preț de cost real decembrie 1928	Preț de cost mediu anual
Cărbuni de Anina	998,50	1.046,10	974,40	988
Cărbuni de Doman	827,60	911,20	712,30	777,19
Cărbuni de Secul	1.468,80	1.930	1.405,80	1.442,15
Cocs	2.777,80	2.160	2.100,30	2.491

Datorită acestor evoluții, în anul 1928 prețul mediu de cost al cărbunilor de la U.D.R. a atins cel mai scăzut nivel de după anul 1924, ajungând la 983 lei/tonă.

La scăderea treptată a prețului de cost a contribuit de bună seamă creșterea randamentului forței de muncă ocupate în minele de cărbuni de la U.D.R., dacă avem în vedere producția de cărbune recalculată și efectivul corectat al personalului angajat. Pentru comparație prezentăm mai întâi producția totală comunicată și numărul de salariați dat publicității:

U.D.R.

Randamentul minelor la producția raportată și numărul de salariați comunicat

Anul	Producția raportată (t)	Număr salariați raportat. Muncitori + funcționari	Randament anual (t/personoană)
1913	374.168	3.603	103,84
1919	170.493	4.393 + 180 = 4.573	38,81 (37,28)
1920	148.184	4.301 + 217 = 4.518	34,45 (32,79)

⁸³ Ruja, "Exploatarea miniere," 377–378; Zaberca, "Evoluția exploatarea miniere," 117; DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 363/1929, nenumărat.

1921	162.314	$4.447 + 213 = 4.660$	36,49 (24,83)
1922	191.291	$4.658 + 221 = 4.879$	41,06 (39,20)
1923	222.690	$4.979 + 226 = 5.205$	44,72 (42,78)
1924	211.139	$4.529 + 231 = 4.760$	46,61 (44,35)
1925	227.140	$3.522 + 241 = 3.763$	64,49 (60,36)
1926	212.170	$3.379 + 247 = 3.626$	62,79 (58,51)
1927	222.037	$3.399 + 212 = 3.611$	65,32 (61,48)
1928	243.400	$3.121 + 184 = 3.305$	77,99 (73,64)

Datele expuse arată că în anul 1928 producția raportată și randamentul salariaților nu ating nivelul antebelic, comunicându-se o extracție cu 35% mai mică, prin urmare și randamentul muncitorilor era cu 25% mai redus.

U.D.R.

Randamentul minelor la producția recalculeată și numărul de salariați recalculeat

Anul	Producția recalculată	Numărul salariaților recalculeat	Randament
1919	276.957	$4.393 + 180 = 4.573$	63,04 (60,56)
1920	258.165	$4.301 + 217 = 4.518$	60,02 (57,14)
1921	284.589	$4.447 + 213 = 4.660$	63,99 (61,07)
1922	329.715	$4.658 + 221 = 4.879$	70,78 (67,57)
1923	383.508	$4.979 + 226 = 5.205$	77,02 (73,68)
1924	392.666	$4.630 + 231 = 4.861$	84,81 (80,77)
1925	384.689	$3.530 + 241 = 3.771$	108,97 (102,01)
1926	369.089	$3.303 + 247 = 3.550$	111,74 (103,96)
1927	371.623	$3.254 + 212 = 3.466$	114,20 (107,21)
1928	403.818	$3.181 + 191 = 3.372$	126,94 (119,75)
1929	386.487	$2.915 + 175 = 3.090$	132,58 (125,07)

După cum reiese, în anul 1928, când producția recalculeată de cărbune a atins cantitatea maximă, crescând cu 45% în comparație cu anul 1919, numărul de muncitori era în schimb mai mic cu 28%, drept urmare randamentul anual al acestora era mai mare cu 100%. Pe lângă aceasta, producția recalculeată depășește cu 7% nivelul antebelic, iar randamentul lucrătorilor îl întrece cu 22%. Prin urmare, în anul 1928 extracția de cărbune, ca și întreaga activitate productivă, atinge un moment de vârf care va fi depășit numai după anii crizei economice.⁸⁴

Bineînțeles, pe lângă randament, prețul de cost al cărbunelui era determinat de cheltuielile legate de folosirea forței de muncă, al cărui element principal îl constituiau nivelul de salarizare și asigurarea spațiului de locuit în apropierea locului de muncă.

În special în primii ani interbelici, numărul salariaților a crescut foarte mult la

⁸⁴ Karl Ludwig Lupșiasca, *Höhepunkt ihrer Geschichte. Eine Geschichte des Banater Berglands in der Zeitspanne 1920–1948* (Reșița, 2006), 381 p.

exploatările de huilă, iar noii angajați proveneau de multe ori din mediul rural, așadar trebuiau să recurgă la navetă, pe lângă aceasta plecau înapoi la sate în timpul muncilor agricole. Pentru a-și asigura prezența continuă la muncă, Societatea U.D.R. a cheltuit sume însemnate în acest scop, construind case de locuit și alte locuri de cazare – uneori temporare – pentru muncitori, în special între anii 1922–1924, când efectivul de salariați a atins nivelul maxim și drept urmare au fost investiți 8.263.071 lei în acest scop. Dar până în anul 1929 s-au cheltuit în total 15.359.269 lei pentru amenajarea, întreținerea și repararea diferitelor forme de cazare pentru salariați. Pe lângă aceasta, au fost amenajate băi și instalații sanitare în sumă de 3.723.883 lei, magazine de aprovizionare cu preț redus în valoare de 761.744 lei, cantine muncitorești (303.058 lei), ba chiar și un “casino muncitoresc” pentru petrecerea timpului liber (350.748 lei). Între anii 1922–1929 s-au investit în total 20.498.702 lei pentru adăpostirea și confortul minimal al salariaților.⁸⁵

Toate aceste cheltuieli figurau la rubrica de investiții, deci contribuiau în mod nemijlocit la creșterea prețului de cost. Întrucât se investeau astfel sume mari, Comitetul de Direcție a hotărât la data de 25 septembrie 1924 să pună la dispoziția muncitorilor de la Anina credite în valoare de 2,5 milioane lei pentru construcția de locuințe proprii, acordându-le avansuri de câte 20.000–60.000 lei fără dobândă, pe un interval de 8–10 ani, iar terenurile necesare le-au fost vândute pe un preț minimal.⁸⁶ Mai mult decât atât, la 11 noiembrie 1927 a mărit suma creditelor acordate lucrătorilor pentru construirea de locuințe la 16 milioane lei, pe lângă aceasta le-a oferit și funcționarilor societății credite de 4 milioane lei în același scop, deci în total 20 milioane lei au fost destinate amenajării spațiilor de cazare particulare.⁸⁷ Toate aceste preocupări au extins treptat zona coloniilor miniere muncitorești, care la Anina s-au grupat în jurul Puțului I și Puțului II. Casele cu un singur nivel se înșirau pe străduțe drepte, uneori terasate spre dealuri și degajau o atmosferă liniștitoare, integrându-se perfect în peisajul natural.⁸⁸

Sprijinul oferit salariaților pentru asigurarea locuinței s-a manifestat și sub alte forme, de exemplu contractele colective de muncă ale minerilor prevedeau “sporuri de chirie” de câte 50–100 lei pe lună pentru cei care își închiriau o locuință în apropierea locului de muncă.

Toate aceste facilități nu afectau în prea mare măsură prețul de cost al cărbunilor, în schimb o eventuală creștere a salariilor minerilor ar fi dus la creșterea considerabilă a cheltuielilor. Direcțiunea Minelor a reușit între anii 1924 – 1926 să evite mărimi reale de salarii pentru mineri. Comitetul de Direcție al U.D.R. a fost însă foarte mulțumit de noul contract colectiv din anul 1925 care schimba sistemul de salarizare, prin faptul că diferite bonificații și indemnizații de familie au fost incluse în salariul muncitorilor miniere, care astfel obțineau sporuri simbolice la retribuții. În schimb, minerii au

⁸⁵ DGAN București, Fond UDR, dos. nr.123/1922 si 234/1925.

⁸⁶ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1923, f. 41–42.

⁸⁷ Efectul ridicării acestor construcții în orașele miniere a fost urmărit de Constantin Petroi-Juan, “Dezvoltarea urbană a unor așezări din Banatul Montan la începutul perioadei interbelice,” *Marisia* XXX-XXXI (2011):181–190.

⁸⁸ Wollmann, *Patrimoniu preindustrial*, 209.

acceptat să se oblige la randamente obligatorii pe schimb și controlul asupra disciplinei în muncă. Prevederile acestui contract au fost luate în discuție de Comitetul de Direcție al U.D.R. în ședința din 29 iunie 1925.⁸⁹

Trebuie precizat că munca se efectua în trei schimburi, din care primele două serveau extracției propriu-zise, iar schimbul de noapte era destinat operațiunilor de remediere a terenului de lucru.

Minerii de la U.D.R. nu au reușit să obțină mărimi de salarii până în anul 1926, când au dobândit sporuri de 13%–40%, în funcție de categoriile de muncă. În anul 1927 au cerut din nou un spor de salariu de 35%, dar până la urmă au obținut un spor mediu de doar 5%, cu condiția acceptării unor norme de producție precis stabilite pe schimbul de lucru, cu mult mai mari. În anul 1928, când strădaniile Direcției Minelor de a reduce cheltuielile de producție au atins punctul culminant, patronii au căutat să impună reducerea salariilor cu 25%, dar syndicatele miniere au respins categoric tentativa, obținând creșteri salariale de 3%–6%. Ceea ce cereau acum minerii era garantarea locului de muncă prin contractele colective, dar patronii nu doreau să accepte, în condițiile modernizării utilajelor de extracție. Drept urmare, în vara anului 1929 numai de la întreprinderile U.D.R. în Banat proveneau 2.046 șomeri.

În anul 1929 starea de spirit a minerilor de la U.D.R. s-a radicalizat, iar la 7 ianuarie 1929 minerii de la Anina au intrat în grevă, cerând achitarea salariilor restante și ieftinirea sistemului de aprovizionare la magazinul societății. Tratatивele au dat câștig de cauză minerilor.⁹⁰ Pe lângă aceasta, minerii cereau tot mai des acordarea unor ajutoare în bani pentru șomeri.

În vara anului 1929 patronii de la U.D.R. au efectuat noi concedieri, dar minerii de la Anina au intrat din nou în grevă în luna august, cerând respectarea contractului colectiv și reprimirea minerilor concediați la lucru, ceea ce au obținut în urma unei anchete guvernamentale.

Datorită menținerii unui efectiv de salariați considerat supranumeric de către Direcția Minelor, costul forței de muncă a rămas la un nivel nesatisfăcător, iar prețul de cost al huilei a crescut de la 983 lei/tonă în 1928 la 996 lei/tonă în anul 1929. Drept urmare, s-a recurs la importarea unor mari cantități de cărbune pentru cocserie. Pe lângă aceasta, s-a evitat folosirea cărbunelui chiar și în capacitățile de producție care îl utilizau în mod tradițional, cum ar fi oțelăria. În anul 1929 s-a construit un cuptor Martin de 4 tone încălzit cu păcură, precum și un cuptor de oțel electric de 6 tone.⁹¹

Rămăneau deci destule probleme de ameliorat la minele de huilă ale Societății U.D.R., cu toate acestea în anii 1928–1929 producția recalculată a minelor de cărbune și randamentul forței de muncă au depășit în mod sensibil nivelul antebelic, iar vânzările informale de cărbune au suplinat cu prisosință pagubele financiare cauzate de prețul de cost ridicat al combustibilului.

⁸⁹ DGAN București, Fond UDR, dos. nr. 18/1923, f. 85.

⁹⁰ Ludovic Báthory, "Acțiuni revendicative și greve ale minerilor din Banat între anii 1922–1929," *Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj* XVI (1973): 343.

⁹¹ SJANT, Fond Insp. Ind. Timișoara, Inv. II, dos. nr. 377, f. 90–91.

Numărul de muncitori de la secția minieră a U.D.R.

Anul	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Anina	3.557	2.439	2.039	1.963	1.962	1.985
Doman	379	425	430	411	372	340
Secul	410	344	413	352	373	321
Total cărbuni	4.346	3.208	2.882	2.726	2.707	2.646
Ocna de fier (+Do-gnecea)	571	559	510	401	325	296
Delinești	122	84		23		
Fabrica de cocs	189	188	180	164	256	269
Secția edilă	192	206	341	488	218	109
Centrala electrică	258	269	300	364	441	189
Diverse	97	129	121	147	8	90
Total mine	5.775	4.643	4.334	4.323	3.975	3.599

Petru V. Dimian, *Istoricul industriei siderurgice de laminate din România 1924–1933* (Deva: 1935), 199.

DEVELOPMENT OF COAL MINING AT THE COMPANY “REȘIȚA STEEL WORKS AND DOMAINS” BETWEEN 1919 AND 1929. FRESH CALCULATION OF COAL PRODUCTION ACCORDING TO THE SECRET ACCOUNTANCY SYSTEM

Abstract

The Steel Works and Domains of Reșița represents the greatest mine and industrial complex in Romania during the inter-wars time. The Steel Works and Domains of Reșița reported production of coal increased between 1919 and 1928 from 170,493t, at 4,393 workers, to 243,400t extracted by 3,188 mine workers, reaching at 77.98 t/ a year output. However, the holding didn't succeed to reach the feat of 1913, with 374,168t extracted by 3,603 mine workers, so to say an output of 103.84t/ a year. The maximal production reported in 1928 covered only 65% from the pre-war age production, and the output only 75%. But a thorough research of the secret accountancy shows an annual much greater production, with 150,000–160,000t than the reported one. From adding this production to that they reported in 1928, it results a production of 403,818t extracted by 3,181 mine workers. Consequently, the calculated again coal production exceeds with 7%, and the annual output with 22% the ones of the pre-war time. They got those true feats through improving the extractive equipment where they invested great amounts of money; the author computes these amounts on the basis of the confidential account books of the Company. It will be observed that the true invested amount, in accordance with the secret archives, was much greater than the one registered in the balance sheets.

PROPRIETĂȚILE BUCUREȘTENE ALE SOCIETĂȚII “UZINELE DE FIER ȘI DOMENIILE REȘIȚA” (1920–1948)

Dragoș-Lucian Țigău*

Cuvinte cheie: București, Reșița, perioada interbelică, patrimoniu, tranzacție

Keywords: Bucharest, Resita, the interwar period, patrimony, transaction

Evoluția economică a Banatului a fost puternic influențată de evenimentele politico-diplomatice din anii 1918–1920. Prin Unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu Vechiul Regat, în componența statului român au intrat numeroase capacități industriale, cea mai însemnată fiind Societatea cezaro-crăiască privilegiată austriacă de căi ferate de stat (*K. K. privilegierte österreichische Staatseisenbahngesellschaft* = StEG). Fondată la Paris, în decembrie 1854, StEG a cumpărat de la statul austriac căile ferate aflate în exploatare sau doar în stadiul de proiect, inclusiv domeniul industrial din Banat. După ce a devenit proprietara domeniilor, minelor și uzinelor bănățene (1 ianuarie 1855), StEG a promovat constant, timp de peste șase decenii, colonizarea regiunii cu lucrători pricepuți, dezvoltarea capacităților de producție, prospec-tarea și exploatarea resurselor naturale, extinderea rețelei de căi ferate.¹

Încheierea Primului Război Mondial a anunțat schimbări majore în evoluția StEG. Prin Tratatul de Pace de la Saint-Germain-en-Laye (10 septembrie 1919) și Trianon (4 iunie 1920), Austria și Ungaria au renunțat în favoarea României “la toate drepturile și titlurile asupra teritoriilor fostei monarhii austro-ungare situate dincolo de fruntariile lor” astfel cum erau fixate de Puterile Aliate învingătoare.² Statul român a preluat treptat domeniul StEG, chiar înainte de semnarea Tratatului de Pace cu Ungaria. Astfel, la 31 decembrie 1919 s-a redactat actul de constituire a Societății “*Uzinele de Fier și Domeniile Reșița*” (UFDR).³ Inițiativa a fost încurajată îndeosebi de autoritățile românești. Prin

* Școala Superioară Comercială “Nicolae Kretzulescu”, București, b-dul Hristo Botev, nr. 17, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

¹ Cele mai competente abordări aparțin lui Rudolf Gräf, “Forța de muncă pe posesiunile bănățene ale StEG. Structura ei,” *Banatica* 14 (1996): 225–234; *Domeniul bănățean al StEG 1855–1920. Din istoria industrială a Banatului montan* (Reșița, 1997); *Contribuții la istoria industrială a Banatului Montan. StEG: Factor de modernizare (1855–1920)* (Cluj-Napoca, 2011).

² Pentru Tratatul cu Austria: partea III, secțiunea IV, art. 59; pentru Tratatul cu Ungaria: partea II, art. 27, partea III, secțiunea III, art. 45.

³ Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier și domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor* (București, 1935), 65; Gräf, *Contribuții*, 241.

Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 290/ 13 februarie 1920, StEG a fost autorizată să înființeze o nouă Societate Anonimă pe Acțiuni⁴, iar printr-un alt Jurnal (nr. 1442/ 7 iunie 1920), Guvernul a aprobat referatul Ministerului Industriei și Comerțului pentru crearea amintitei societăți.⁵ Sancțiunea regală s-a concretizat prin Decretul-Lege nr. 2455/ 8 iunie 1920 care a aprobat, sub rezerva ratificării ulterioare a Corpurilor Legiuitoare, constituirea “unei societăți românești pe acțiuni pentru exploatarea domeniilor, minelor și uzinelor din Reșița, proprietatea societății austro-ungare privilegiate ale drumului de fier ale statului, precum și a minelor și uzinelor statului de la Hunedoara și Cugir”. Condițiile de funcționare ale noii societăți industriale urmau să fie reglementate prin actul constitutiv și statutele care primeau privilegiul de a fi dispensate de toate formalitățile cerute de Codul Comercial pentru constituirea societăților anonime pe acțiuni. Noua Societate UFDR avea ca obiect de activitate “achiziționarea de stabilimente industriale și întreprinderi, de păduri și domenii care aparțineau StEG, situate în departamentul Caraș-Severin”. Capitalul inițial a fost fixat la 125 de milioane lei.⁶

Fosta StEG a contribuit la constituirea UFDR cu întregul avut mobil și imobiliar, cu tot personalul, așa cum existau la 31 decembrie 1919. StEG și-a rezervat exclusiv doar beneficiul net obținut în 1919, conform bilanțului încheiat la sfârșitul aceluia an. “Ca valoare și preț al aportului său social, StEG a primit 148.400 de acțiuni la purtător (a 500 de lei bucata), totul în valoare nominală de lei 74.200.000, care acțiuni sunt considerate pe deplin achitate și liberate prin constituirea acestui aport”.⁷ Înțelegând mersul evenimentelor și din teama de a nu pierde și ceea ce li se oferea, membrii Adunării Generale a Acționarilor StEG au aprobat cu unanimitate, în ședința ținută la 12 august 1920, preluarea de către UFDR a întregului patrimoniu StEG. Hotărârea a fost luată în condițiile în care acționarii fostei StEG dețineau 60% din capitalul noii Societăți UFDR.⁸ Completarea capitalului de la 74 la 125 de milioane lei, cât prevedea Decretul-Lege, s-a realizat în octombrie 1920 printr-o emisiune de 100.000 de acțiuni a 500 de lei fiecare.⁹

Organizarea deplină a Societății UFDR s-a realizat în cursul anilor 1923–1924. Legea pentru funcționarea Societății UFDR a fost votată de Adunarea Deputaților (29 mai 1923) și Senat (31 mai), fiind sancționată prin Decretul Regal nr. 2455/ 14 iunie 1923. Noul act normativ a abrogat Decretul-Lege din 1920 (art. 1), a prevăzut ca toate cele 250.000 de acțiuni la purtător (inclusiv ale fostei StEG) să fie transformate în acțiuni nominative (art. 3) și a stabilit numirea unui Comisar al guvernului care “va controla și supraveghea toate operațiunile societății” (art. 6). Ocuparea unei funcții de conducere (președinte sau membru al Consiliului de Administrație, director general) era condiționată de deținerea cetățeniei române. Consiliul de Administrație era obligat să ia hotărâri favorabile “intereselor superioare ale Statului și în special ale apărării naționale” (art. 6). De acum, afacerile societății s-au supus prescripțiilor Codului

⁴ Grăf, *Domeniul*, 296; *Contribuții*, 241.

⁵ *Monitorul Oficial* (13 iunie 1920), nr. 56: 1793–1794 (în continuare, MO).

⁶ *Ibid.*, 1793.

⁷ MO (19 aprilie 1924), nr. 87: 4476 (art. 4 din Statutele UFDR).

⁸ Grăf, *Domeniul*, 298; *Contribuții*, 243–244.

⁹ Păsărică, *Monografia*, 65; Grăf, *Contribuții*, 243.

Comercial român și Legii Timbrului (art. 7).¹⁰ Ulterior, la 27 martie 1924, Adunarea Generală a Acționarilor a aprobat statutele societății, în forma adoptată prin Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 237/ 14 februarie 1924.¹¹

Această organizare a Societății UFDR a rămas valabilă aproape două decenii. În condițiile desfășurării celei de-a doua conflagrații mondiale, la 2 decembrie 1941 s-a emis Legea nr. 1048 pentru organizarea și funcționarea Societății Anonime UFDR. A fost abrogată legea din 1923, iar cele 10 articole ale decretului-lege au stipulat îndeosebi măsuri pentru românizarea capitalului social și a conducerii. În aprilie 1942, statutele au fost revizuite corespunzător (30 de articole).¹² Sfârșitul existenței Societății UFDR este marcat prin actul naționalizării întreprinderilor industriale, decretat de guvernul comunist la 11 iunie 1948.

Organizarea stabilită de Statul român a determinat schimbări la nivelul sediilor și reprezentanțelor noii societăți industriale. Fosta StEG avusese trei direcțiuni: la Paris, Viena și (din 1882) la Budapesta. După 1920, UFDR a avut o administrație centrală la București, căreia îi erau atașate direcțiile comercială, financiară, tehnică și de personal, precum și o reprezentanță la Timișoara. În Reșița își desfășurau activitatea trei direcții de exploatare (a atelierelor, minelor și uzinelor), iar la Oravița a funcționat direcția silvică.¹³ Mutarea administrației centrale la București a necesitat găsirea unor imobile adecvate pentru birouri. Situația s-a dovedit stringentă și datorită faptului că înainte de 1918, StEG nu deținuse vreun spațiu administrativ în Capitala Vechiului Regat român. Pe parcursul unui sfert de secol, între 1920–1945, Societatea UFDR a achiziționat prin cumpărare zece imobile în București, cu scopul construirii unor sedii adecvate și chiar pentru amenajarea unei baze de agrement destinate salariaților. Prezentarea acestora se va face în ordinea cronologică a cumpărării lor.

1. Imobilul din strada Povernei, nr. 2

Prima informație despre intenția Societății UFDR de a achiziționa un imobil în Capitală datează din 11 iunie 1920. La acea dată, Adalbert Veith, în calitate de administrator al UFDR¹⁴, purta tratative cu Albert Baer¹⁵ din București în vederea cumpărării

¹⁰ MO (15 iunie 1923), nr. 57: 2642–2643.

¹¹ MO (19 februarie 1924), nr. 36: 1579 (JCM); MO (19 aprilie 1924), nr. 87: 4475–4478 (cele 30 de articole ale Statutelor UFDR). Viziunea istoriografiei comuniste despre formarea UFDR este ilustrată de articolul Ecaterinei Cimponeriu, „Date privind acapararea industriei naționale de către monopolurile străine cu sprijinul claselor stăpînitoare din România burghezo-moșierească (Constituirea Societății U.D.R. după Primul Război Mondial),” *Studii. Revistă de istorie* XII, nr. 2 (1959): 103–116.

¹² MO CIX (3 decembrie 1941), nr. 287/ I: 7529–7530; MO CX (17 aprilie 1942), nr. 89/ I: 2968–2972.

¹³ Păsărică, *Monografia*, 80.

¹⁴ Dr. Ing. Adalbert Veith a fost ultimul director executiv al domeniului StEG. El a fost cooptat în Consiliul de administrație al UFDR, îndeplinind funcția de administrator delegat (1919–1926), cf. Păsărică, *Monografia*, 80; Grăf, *Domeniul*, 297; *Contribuții*, 242. Rolul lui Veith în dezvoltarea UFDR este prezentat în *Almanach „Argus” 1927* (București, 1927), 366–370 și contrastant la Cimponeriu, „Date”, 106–114.

¹⁵ Inginerul Albert Baer și-a început activitatea ca tipograf înainte de anul 1890, devenind proprietarul unui stabiliment de arte grafice, al unor fabrici de cartonaje și de saci din hârtie. Afacerile sale s-au

proprietății din strada Povernei, nr. 2. Prețul tranzacției a fost stabilit la două milioane de lei.¹⁶ Negocierile s-au finalizat la 6 august 1920, prin încheierea actului de vânzare-cumpărare care a fost legalizat și trecut în registrul de transcripțiuni al Tribunalului Ilfov, secția Notariat. Prin această cumpărare, Societatea UFDR nu a devenit proprietara întregului imobil. Vanzătorul Albert Baer nu și-a înstrăinat decât partea sa indiviză, care reprezenta 5/6 din imobil. Astfel se explică și valoarea prețului achitat de societatea reșițeană, anume 1.666.667 lei, adică exact 5/6 din cele două milioane convenite anterior. Cumpărătoarea primea asigurarea că imobilul nu este grevat de nicio sarcină, putând intra în posesia lui “chiar din momentul autentificării prezentului act, fără să fie nevoie de nicio altă formalitate”.¹⁷

Pentru a intra în stăpânirea totală a imobilului, Societatea UFDR a trebuit să cumpere și restul de 1/6, care reprezenta averea dotală a doamnei Maria Jeana Kopsambelis. Pe atunci, fiind încă în vigoare articolele 197–208 ale Codului Civil care stipulau incapacitatea civilă a femeii măritată¹⁸, interesele acestei doamne au fost reprezentate de “soțul dotal”. UFDR a făcut demersurile legale necesare, astfel că, la 11 august 1920, Tribunalul Ilfov, secția Notariat, a publicat anunțul vânzării prin licitație publică (pe 20 septembrie) a restului de imobil pentru ieșirea din indiviziune, prețul de pornire fiind fixat la 1.200.000 lei.¹⁹ Cererea de vânzare prin licitație publică a fost acceptată de co-proprietari. La 15 octombrie 1920, prin Jurnalul aceleiași instanțe, a fost emisă o Ordonanță de judecare a imobilului din strada Povernei, nr. 2.²⁰ Pentru că Societatea UFDR a oferit cel mai bun preț (1.280.000 lei), ea și-a adjudecat întregul imobil, iar soților Kopsambelis le-a revenit, pentru șesimea deținută, suma de 213.333 lei.²¹ Anunțul licitației și Ordonanța de judecare oferă și o descriere a imobilului, din care reiese că acesta fusese proiectat și servise ca locuință:

“Un teren pe care se află o clădire având la parter un antreu cu pereți în ulei și pardoseala de mozaic, o sală și cinci camere cu pereți tapetați și pardoseala de parchet, o cameră de baie cu pereți în ulei și pardoseala de mozaic, o sală cu pereți spoiti cu

derulat până în momentul naționalizării din 1948. A se vedea *Anuarul Bucureștilor pe anul 1889–1890* (București, 1890), 176; George Filip, *Almanach tipografic, anul VII* (București, 1904), 197–200; MO (21 iulie 1921), nr. 85: 3225; MO (8 iulie 1929), nr. 147/ II: 8146–8150; MO CXV (17 mai 1947), nr. 111/ II: 3584.

¹⁶ Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale (în continuare SMBAN), fond *Societatea Uzinele de Fier și Domeniile Reșița*, (nr. 310, inv. 323), dosar 2/ 1920–1924, f. 17r. Pentru că este un fond mic (7 dosare cu un total de 286 file), se va cita în continuare numai numărul dosarului și fila.

¹⁷ Ibid., f. 1r-v.

¹⁸ Codul Civil român din 1864 a prevăzut că “femea nu poate porni judecată fără autorizațiunea bărbatului ei, chiar și în cazul când e comerciantă publică” (art. 197) și faptul că “femea având chiar paraferna, nu o poate da, înstrăina, ipoteca, nu poate dobândi avere cu titlu oneros sau gratuit, fără concursul bărbatului la facerea actului sau prin deosebit consimțământ scris” (art. 199).

¹⁹ MO (14 august 1920), nr. 106: 3774.

²⁰ SMBAN, Dosar 2/ 1920–1924, f. 9r–10v (4 pagini).

²¹ Ibid., f. 5r–7r (5 pagini).

culoare de apă și pe jos dușumele, o cameră cu pereți în ulei și pardoseală de scânduri, o cămăruță spoită și cu pardoseala de scânduri și un closet;

II. la etaj, o sală tapetată și parchetată, 3 camere tapetate și pardosite cu scânduri, una cameră cu pereți în ulei și pardosită cu mozaic, o sală cu pereți spoiți și cu pardoseală de scânduri, o cameră tapetată și cu pardoseală de scânduri și un closet;

III. la subsol, o spălătorie, spoită și pe jos cu mozaic, o sobă, o cămară, 3 odăi de servitori și pe jos cu dușumele, o pivniță de lemne și o pivniță de zarzavat. Podul este pardosit cu scânduri și utilizabil, clădirea are instalație de lumină electrică. În curte se mai află o bucătărie cu coteț zidit având împrejmuire de sârmă.”²²

Casa a avut o importanță deosebită din perspectiva istoriei arhitecturii bucureștene. A fost una din rarele construcții care ilustrează trecerea de la stilul academist, tipic celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, la stilul național, neo-românesc, al perioadei următoare. Clădirea a fost comandată de generalul Gheorghe Adrian (1821–1889) arhitectului Louis Pierre Blanc (1860–1903), la scurt timp după stabilirea elvețianului în România (1885).²³ Planul cadastral al Capitalei din 1911 arată că proprietatea încă aparținea Elenei Sturdza, văduva generalului Adrian.²⁴

Deși valoros ca arhitectură, imobilul era impropriu și prea mic pentru a servi ca sediu pentru o societate industrială de talia UFDR. El a corespuns doar parțial nevoilor societății reșitene. Timp de peste zece ani, aici s-a aflat în mod oficial direcțiunea uzinelor reșitene.²⁵ Mărturiile ulterioare confirmă faptul că Societatea UFDR și-a mutat sediul, iar casa din strada Povernei a fost pusă la dispoziția unor întreprinderi industriale partenere. Astfel, în mai 1938, la această adresă figurează “Romloc” *Fabrică română de locomotive și vagoane SA* și “ASTRA” *Prima fabrică română de vagoane și motoare S.A.*²⁶ Schimbarea sediului se observă și din anunțul fabricii “ASTRA” (cu sediul în str. Povernei, nr. 2) prin care își convoca acționarii “în localul Soc. UFDR S.A. din str. Vasile Alecsandri nr. 4” (iunie 1940).²⁷ UFDR și-au păstrat calitatea de proprietar asupra imobilului, situație oglindită în evidențele fiscale municipale din septembrie 1939. Clădirea a rămas în patrimoniul societății până la naționalizarea acesteia (11 iunie 1948).²⁸ Ultimul locatar important a fost Institutul *Proiect București* (1953–2011). Pe 9 mai 2011, casa a fost demolată, la limita legii, pentru a face loc unui mare centru de afaceri.²⁹

²² Ibid., f. 5v. Descrierea imobilului și în MO (14 august 1920): 3774.

²³ Catiușa Ivanov, “Un conac de 120 de ani de pe strada Povernei, pus la pământ,” HotNews.ro (9 mai 2011), disponibil la <http://www.hotnews.ro/stiri-esential-8607488-conac-120-ani-strada-povernei-pus-pamant.htm>.

²⁴ *Planul cadastral al Municipiului București* (1911), seria X, coloana C, scara 1: 1000.

²⁵ MO (6 aprilie 1928), nr. 79/ I: 2897–2898; MO (20 ianuarie 1930), nr. 15/ II: 637; MO (3 octombrie 1931), nr. 231/ II: 11963.

²⁶ MO CVI (17 mai 1938), nr. 111/ II: 5007.

²⁷ MO CVIII (14 iunie 1940), nr. 136/ II: 5521. ASTRA figurează la această adresă până în 1943.

²⁸ *Scânțea XVII*, seria III, nr. 1025 (21 ianuarie 1948),: 2.

²⁹ Andrei Pippidi, *Case și oameni din București*, vol. II (București, 2012), 244–245 (pe baza articolului online al Catiușei Ivanov).

2. Imobilul din strada Vasile Alecsandri, nr. 4

În vara anului 1921 căutările administrației UFDR pentru achiziționarea unui alt local, mai adecvat și mai spațios, s-au oprit asupra unei proprietăți învecinate cu sediul societății, anume cea din strada Vasile Alecsandri nr. 4. Proprietarul caselor era Dr. Oscar Goldfinger care nu locuia permanent în oraș, întrucât s-a prezentat ca “domiciliat în București, Hotel Athénée Palace”.³⁰ El a oferit societății reșite condiții avantajoase pentru a-i fi cumpărată proprietatea. Bunurile sale constau “dintr-un teren în suprafață de 1480 mp împreună cu toate construcțiile, plantațiunile și îmbunătățirile”. El a acceptat ca prețul de 1.500.000 lei să-i fie plătit în termen de maximum un an de la data semnării actului de vânzare-cumpărare. În schimb, cerea ca “la suma rămasă de plată mi se va calcula o dobândă anuală de 1% peste scontul oficial al Băncii Naționale (...) nu mai mică de 6%, plătită în două rate” semestriale. Imobilul era predat liber de orice sarcină și servitute “afară de ipoteca Creditului Funciar Urban înscrisă la Tribunalul Ilfov, secția Notariat în anul 1912, care trecând asupra cumpărătoarei, se va scădea din prețul sus arătat la data achitării lui”. Din momentul cumpărării, Societatea UFDR prelua și drepturile care decurgeau din polița de asigurare încheiată anterior de vânzător.³¹ Tranzacția s-a făcut inițial sub semnătură privată (20 iulie), dar această formă nu s-a păstrat. Detaliile contractului sunt cunoscute din forma redactată și legalizată la 7 octombrie 1921.

Tot la 20 iulie 1921, între Dr. Oscar Goldfinger și Societatea UFDR s-a mai încheiat un contract de vânzare-cumpărare “pentru următoarele lucruri mobile aflate în casa ce face obiectul vânzării contractate prin actul sub semnătură privată din 20 iulie 1921, transcris de Tribunalul Notariat Ilfov...”. Documentul enumeră numeroase piese de mobilier, covoare, lămpi etc., cumpărate toate pentru prețul de 860.700 lei “plătibil în termen de maximum un an de la data prezentului act”, cu aceeași dobândă amintită mai sus. Se preciza că “toate staturile, pernele, tablourile, nipurile și alte obiecte decorative sau de întrebuințat nu formează obiecte de vânzare”.³² Predarea imobilului și a bunu-

³⁰ În anul 1919, Dr. Goldfinger (născut la Novitag [Nowy Targ] și domiciliat în Viena) a fost membru fondator al *Societății anonime “Foresta”* cu sediul la Milano, specializată în industrializarea și comercializarea cherestelei. În 1921, societatea și-a deschis o reprezentanță în România (MO (1 ianuarie 1922), nr. 223: 9768–9772). În martie 1921, Goldfinger s-a numărat printre fondatorii Societății anonime române pe acțiuni “*Industria miniere din Banat*”. Scopul Societății era “de a întemeia în Banat diferite industrii miniere și uzine metalurgice, pe baza domeniilor miniere care îi aparțin consorțiului de magnați Conte Emil Szecheny et Alias, așa cum s-au transmis d-lui Dr. Oscar Goldfinger prin actul datat 14 decembrie 1920 la Budapesta, care urmează a se achiziționa definitiv de societate ...” (MO (22 decembrie 1921), nr. 214: 9226).

³¹ SMBAN, Dosar 2/ 1920–1924, f. 30r-v. Actul nu este datat, dar are autentificarea Tribunalului Ilfov din 7 octombrie 1921 (f. 31r-v). În contract s-a specificat adresa societății (str. Povernei, nr. 2) și faptul că era reprezentată de Constantin Caragea și Dr. Charles Révay (f. 30r). Un alt exemplar al contractului la f. 32r–33r.

³² Ibid., f. 40r-v. Societatea UFDR era reprezentată de General Grigore Crăiniceanu și Dr. Charles Révay. Este o dovadă suplimentară că exemplarul actului de vânzare al imobilului, nedatat, provine din 7 octombrie 1921.

rilor sale avea ca termen limită data de 30 noiembrie 1921. Vânzătorul a acceptat ca “plata prețului și a dobânzilor este condiționată de predarea la termen a imobilului”.³³

Societatea UFDR a făcut o afacere profitabilă, mai ales în privința terenului. Chiar și localul oferea câteva avantaje, fiind mobilat și înzestrat cu utilități. El dispunea de lumină electrică, fapt atestat de un contract de abonament cu Societatea Generală de Gaz și Electricitate din București, pentru furnizarea energiei necesare la “30 de lampe incandescente” (21 aprilie 1921).³⁴ Amplasarea și mărimea construcției se mai pot afla doar din planul cadastral al orașului realizat în anul 1911. Clădirea a fost demolată la scurt timp după cumpărare, pentru a face loc unui nou ansamblu arhitectural. Partea spre stradă a devenit curte, iar în colțul de nord-est al terenului a fost ridicată o vilă splendidă, în stil neo-românesc, alcătuită din parter, etaj și mansardă. Imobilul este creația reputatului arhitect Ștefan Burcuș (1870–1928).³⁵ Ulterior, vila s-a alipit, spre est, cu ansamblul de clădiri construite de administrația UFDR pe terenul care ținuse de strada Cometa, nr. 47, arhitectul fiind, se pare, tot Ștefan Burcuș.

Timp de câțiva ani (1926–1931), sediul societății reșitene figurează la ambele adrese: direcțiunea generală în strada Povernei, iar direcțiunea comercială pe strada Alecsandri.³⁶ Cu siguranță, în localul nou și arătos s-au desfășurat activitățile de protocol ale societății. Sediul s-a stabilit definitiv la ultima adresă care apare înscrisă pe antetul hârtiilor expediate, în contracte și în anunțurile publicitare din anuare, ghiduri și ziare. Localul a fost păstrat până la destructurarea UFDR, în urma naționalizării.³⁷

3. Imobilul din strada Cometa³⁸, nr. 47

La trei ani după precedenta investiție imobiliară, Societatea UFDR a simțit trebuința unei extinderi a sediului său. A fost vizată proprietatea din strada Cometa, nr. 47 “alipită imobilului actual al Societății Reșița”. Parcela era stăpânită în indiviziune de patru persoane particulare. La 3 iulie 1924, co-proprietarii au acceptat să vândă o porțiune de 713,5 mp din terenul stăpânit pentru suma globală de 783.620 lei. Contractul a precizat vecinătățile fâșiei vândute, la vest aflându-se proprietatea UFDR, iar “spre est imobilul rămas pe seama noastră, vânzătorii”. Aceștia au vândut pământul “liber de orice sarcini sau servituți, garantând de orice evicțiune totală sau parțială”. De asemenea, “odată cu vânzarea de mai sus, am constituit în fața cumpărătoarei, prin act separat autentic, dreptul de trecere asupra restului terenului rămas proprietatea noastră”.³⁹ Ulterior, numele UFDR nu se mai leagă de această adresă. Partea cumpărată a fost

³³ Ibid., f. 30v.

³⁴ Ibid., f. 77r–78v (4 pagini).

³⁵ Andrei Bîrsan (coord.), *Dicționar al arhitecturii românești moderne (secolele XIX, XX, XXI)*, vol. I literele A–C (București, 2012), 80.

³⁶ *Uzinele de Fier și Domeniile Reșița. Societate Anonimă, ediția 1926* [Timișoara, 1926], 1.

³⁷ A se vedea autorizarea ministerială dată “întreprinderilor naționalizate Uzinele de Fer și Domeniile din Reșița cu sediul în București, str. Vasile Alexandri nr. 4” pentru a realiza lucrări pe Șantierul naval din Turnu Severin, în MO CXVI (2 august 1948), nr. 176/ II: 3730.

³⁸ În prezent, strada poartă numele *Căderea Bastiliei*.

³⁹ SMBAN, Dosar 2/ 1920–1924, f. 90r-v. Actul este o copie dactilografiată și legalizată în 1940. Alte

integrată proprietății din strada Vasile Alecsandri, nr. 4, în timp ce imobilul micșorat din strada Cometa a fost stăpânit de alți particulari.

Pe terenul achiziționat a fost construit un ansamblu masiv de clădiri, destinat să găzduiască majoritatea activităților administrative ale UFDR. Edificiile se compuneau din parter, două-trei etaje și mansardă, fiind proiectate tot în stil neo-românesc și racordate la rețelele de utilități. În imensul spațiu administrativ au funcționat și firme agreeate, controlate sau chiar create de UFDR. Astfel, la 4 decembrie 1928, noua întreprindere “*Minopirit*” S.A.R. și-a stabilit sediul social în strada Alecsandri, nr. 4, datorită faptului că Societatea UFDR era “fondator și cel mai mare acționar” al acesteia.⁴⁰ Aici au fost convocați și acționarii de la *Societatea Română pentru industria distilării lemnului* din Reșița (1929) și “*Margina-Reșița*” *Distilăriile de lemn unite* S.A.R. (1937).⁴¹

Evoluția ulterioară a imobilului din strada Vasile Alecsandri, nr. 4 se leagă de aminationul institut *Proiect București*, transformat în S.C. *Proiect București* S.A. (din 1990). În ipostaza de proprietar, *Proiect București* a decis transformarea radicală a întregii incinte (extinsă la 6810 mp)⁴², în vederea construirii unui mare centru de afaceri. Avizul favorabil al Comisiei Regionale a Monumentelor Istorice București-Ilfov pentru “desființarea tuturor construcțiilor existente” în parcela de la adresa menționată (20 septembrie 2006) și Planul Urbanistic Zonal aprobat de Consiliul General al Municipiului București (2007)⁴³ au permis demolarea integrală a clădirilor interbelice, în vara anului 2009. Câteva fotografii din acei ani immortalizează un patrimoniu irecuperabil.

4. Imobilele din străzile Belgrad, nr. 10–12 și Londra, nr. 16–22

În primul deceniu interbelic, patrimoniul bucureștean al UFDR s-a lărgit considerabil prin achiziționarea unor imobile situate la nord de șoseaua Bonaparte (acum, Iancu de Hunedoara). În planul cadastral din 1911, zona apare situată la periferia orașului, fără construcții și tramă stradală. Maidanul se afla în concesiunea Societății de Tramvaie. După două decenii, peisajul se schimbase total: terenul era parcelat, străzile purtau nume de capitale europene, iar casele și vilele aveau o arhitectură deosebită.⁴⁴

Un “Extras din rolurile de impunere privind Soc. U.D.R. ale Percepției Comunale

copii legalizate, din același an, la filele 88, 92, 94r–95r. UFDR a fost reprezentată prin ing. Constantin Orghidan (director general) și dr. Charles Révay (director), care aveau drept de semnătură, conform hotărârii Consiliului de administrație din 22 martie 1924 (MO (19 aprilie 1924), nr. 87: 4479).

⁴⁰ MO (30 decembrie 1928), nr. 289/ II: 14566. Actul constitutiv cu numele fondatorilor și statutele, în MO (28 noiembrie 1928), nr. 266/ II: 13553–13556.

⁴¹ MO (27 martie 1929), nr. 70/ II: 3642; MO CV (21 iunie 1937), nr. 139/ II: 6714. UFDR deținea 30% din acțiunile primei societăți care își ținea adunările în str. Povernei, nr. 2 (MO (9 iunie 1927), nr. 125: 7876).

⁴² Institutul (S.C.) “Proiect București”, *Planul cadastral al Municipiului București* (1954 –), seria 10, coloanele C3, C4, scara 1: 500.

⁴³ Documente publicate la http://www4.pmb.ro/wwwt/l52/docs/2_24072007.pdf (accesate la 29 ianuarie 2017).

⁴⁴ *Planul cadastral* (1911), seria IX, coloana C (scara 1: 1000); *București. Ghid oficial cu 20 hărți pentru orientare* (București, 1934), planșa 5.

I Galben pe exercițiul 1939–1940” arată că în acest sector al Capitalei instituția bănească deținea imobile în străzile Belgrad, nr. 10–12 și Londra, nr. 16, 18, 18A, 20 și 22. La data de 23 septembrie 1939, situația financiară era următoarea⁴⁵:

Nr. crt.	Adresa imobilului	Baza de impunere după valoarea locativă (lei)
1	Str. Vasile Alecsandri, nr. 4	2.000.000
2	Str. Povernei, nr. 2	500.000
3	Str. Belgrad, nr. 10–12	300.000
4	Str. Londra, nr. 16–18–20	Global: 2.000.000
5	Str. Londra, nr. 22	280.000

Pentru aceste proprietăți nu s-au constituit dosare speciale și, astfel, nu figurează în fondul arhivistic al UFDR. Dacă ele totuși există, ar trebui căutate în fondul documentar *Cartea Funciară* de la nivelul anului 1940, încă inaccesibil cercetătorilor. Situația patrimonială de la adresele sus menționate se poate lămuri prin apelul la alte surse credibile.

Actualul plan cadastral al orașului arată că terenul din strada Belgrad are 912 mp, iar cele din strada Londra însumează 5100 mp (4676 mp la nr. 16–20 și 425 mp la nr. 22).⁴⁶ Lipsa unei documentații concrete întreține incertitudinea cu privire la modul în care au fost obținute aceste terenuri: prin cumpărare sau prin concesionare de la municipalitate. În oricare dintre variante, societatea UFDR a fost avantajată, pentru că terenul viran și periferic, abia parcelat, avea un preț mic în comparație cu valoarea proprietăților centrale. Rolul fiscal din 1939 sugerează că terenurile aveau regim de proprietate, adică erau cumpărate.

Cele mai mari și valoroase clădiri sunt situate pe străzile Belgrad, nr. 10–12 și Londra, la nr. 16, 18 și 20. Ele figurează în Lista monumentelor istorice din București (LMI 2004), având codurile B-II-m-B-18123/ 19083/ 19085/ 19087.⁴⁷ Totodată, construcțiile din strada Londra, nr. 16–20 sunt și cele mai nesigure, din 1993 fiind încadrate în clasa I de risc seismic, prezentând pericol public. Acestea au fost construite în anul 1924, sunt compuse din subsol, parter, patru etaje și mansardă, aria desfășurată fiind de 10.322 mp. Clădirile au în compunere 104 apartamente.⁴⁸ Imobilele din străzile Belgrad, nr. 10–12 și Londra, nr. 22 sunt de dimensiuni mai mici, elevația lor fiind compusă din parter, etaj și mansardă. Din punct de vedere arhitectural, toate edificiile aparțin stilului neo-românesc, având asemănări frapante cu clădirile (acum demolate) din strada Vasile Alecsandri. Similitudini arhitectonice au existat între vila din strada Belgrad și cea din strada Alecsandri, între blocurile din strada Londra (cele de la nr. 16 și 18 sunt identice) și fostele corpuri administrative construite pe terenul cumpărat în

⁴⁵ SMBAN, Dosar 3/ 1936–1955, f. 69r-v. Lista rolurilor fiscale a fost completată ulterior cu terenul viran din strada Boteanu, prețuit la 25.000 lei.

⁴⁶ *Planul cadastral al Municipiului București* (1954 –), seria 9, coloanele C1, C4, scara 1: 500.

⁴⁷ MO 172 (16 iulie 2004), nr. 646 bis, vol. I: 473, 548.

⁴⁸ Lista actualizată a imobilelor cu risc seismic (12 ianuarie 2017), la http://www.pmb.ro/servicii/alte_informatii/lista_imobilelor_exp/docs/Lista_imobilelor_expertizate.pdf.

strada Cometa. Asemănarea transpare și din valoarea locativă identică a proprietăților din străzile Alecsandri și Londra.

Cu toate că aveau același aspect, clădirile din străzile Belgrad, Londra și Vasile Alecsandri au primit destinații diferite. Cele de la periferie au fost proiectate ca locuințe pentru personalul UFDR aflat în Capitală, în timp ce activitățile lucrative s-au concentrat în imobilele din centrul orașului. Un prim exemplu sugestiv provine din mai 1927, când Francisc Licker “funcționar definitiv la S.A. UFDR” locuia pe strada Londra, nr. 20.⁴⁹ În anul următor, cu ocazia constituirii amintitei societăți “*Minopirit*”, printre acționarii fondatori figurează C(arol) Fleischhacker, domiciliat în strada Belgrad, nr. 10 și Ion Codreanu cu reședința în strada Londra, nr. 18.⁵⁰ Pe atunci, Fleischhacker conducea Direcția Financiară a UFDR, anterior fiind director și procurist în administrația centrală a societății (1927).⁵¹ Despre Ion Codreanu se știe că a fost membru al Societății de distilare a lemnului din Reșița (1927).⁵² Un exemplu asemănător provine din aprilie 1940, când s-a înființat “*Fierotel*” *Societate anonimă pentru desfacerea produselor de fier și oțel*. Printre fondatori s-au numărat UFDR (deținătoare a 95% din acțiuni), inginerul O(liviu) Slăvescu (strada Londra, nr. 22) și Vasile Dumitriu (strada Belgrad, nr. 12). Cei doi bărbați erau bine situați în administrația centrală a Uzinelor: în august 1939, Slăvescu era director inginer, Dumitriu ocupa postul de subdirector, iar ambii colaborau cu prim-directorul Fleischhacker mai sus menționat.⁵³

Există și dovezi că UFDR nu au stăpânit pe de-a-ntregul unele din proprietățile desamintite. Astfel, în anul 1941, Regele Mihai a aprobat legatul răposatei Zoe Romniceanu care lăsase unei școli “nuda proprietate a jumătății indivize a imobilului din str. Londra, nr. 22”⁵⁴, cealaltă jumătate (sau parte din ea) aparținând sigur UFDR.

Imobilele menționate și-au păstrat până astăzi destinația inițială, cuprinzând locuințe private și sedii de firme.

5. Imobilul din strada Boteanu, nr. 4

După depășirea crizei economice, în condițiile relansării industriei siderurgice, conducerea UFDR a considerat oportun să cumpere un teren în plin centrul Capitalei, cu intenția de a construi un sediu pe măsura importanței acestei societăți industriale. Alegerea s-a oprit asupra terenului situat în strada Boteanu, nr. 4. Vânzătorul era însuși “Statul Ungar reprezentat prin mandatarul său legal în România, Dl. Ministru Plenipotențiar Ladislau de Bardossy”⁵⁵, iar UFDR erau reprezentate “prin d-nii Max

⁴⁹ MO (18 mai 1927), nr. 107: 6869.

⁵⁰ MO (28 noiembrie 1928), nr. 266/ II: 13553.

⁵¹ MO (15 decembrie 1927), nr. 277: 16818; *Almanach “Argus”* 1928 (București, 1928), 336.

⁵² MO (9 iunie 1927), nr. 125: 7876.

⁵³ MO CVII (12 august 1939), nr. 185/ II: 7492; MO CVIII (19 aprilie 1940), nr. 94/ II: 3593.

⁵⁴ MO CIX (5 iunie 1941), nr. 131/ I: 3144.

⁵⁵ Bárdossy László (1890–1946) a fost atașat diplomatic la Londra (1931–1934), ambasador la București (1934–1941) și prim-ministru al Ungariei între aprilie 1941–martie 1942. După încheierea conflagrației mondiale, a fost judecat pentru crime de război și executat.

Aușnit și inginer N. Malaxa, administratori delegați”.⁵⁶ Actul de vânzare-cumpărare⁵⁷ menționează că anterior existase o întinsă proprietate, apărută prin comasarea terenurilor cumpărate în 1884 și 1897 de *Societatea de Asigurare “Dacia-România”*. Imobilul mai avea și avantajul unui acces dublu, pe străzile Boteanu și Wilson.⁵⁸ În 1912, întregul patrimoniu a fost revândut Monarhiei Austro-Ungare, iar după dispariția acestei alcătuiri politice, proprietatea era stăpânită în indiviziune de statul austriac și cel ungar, ca succesori legitimi ai fostului Imperiu.⁵⁹ La 2 iulie 1935 s-a realizat partajul imobiliar între cele două state, Ungariei revenindu-i un teren de 1257 mp (strada Boteanu, nr. 4), învecinat cu proprietatea Austriei (strada Wilson, nr. 7–9). Separația a eliminat accesul dublu. Terenul din strada Boteanu a fost micșorat cu 150 mp prin exproprierile operate de Primăria Sectorului I Galben, în vederea alinierii stradale, rămânând o suprafață de 1107 mp. Prețul terenului era foarte mare, de 10.500 lei/ mp, valoarea totală ridicându-se la 11.631.963 lei.⁶⁰

Una din clauzele contractului de vânzare-cumpărare a stipulat că “subscrisa S.A. UFDR se mai obligă a cumpăra de la vânzător cu același preț de lei 10.500 pro metru pătrat, iar vânzătorul se obligă în mod irevocabil de a vinde și cele două suprafețe în întindere totală de 26,87 mp cedate Legațiunii Ungare de către Primăria Municipiului București prin deciziunea Consiliului Comunal”. Aceste petice triumphiulare au rezultat din alinierea stradală, fiind date Legației maghiare în contul exproprierilor pe care le suportase. În document s-a făcut precizarea că actul legal de tranzacționare a peticelor de teren “se va încheia numai după ce Legațiunea Ungară va intra în posesiunea de fapt și de drept a acestor suprafețe”. În rest, “Statul Ungar garantează pe cumpărătoare de orice evicțiune totală sau parțială și declară că imobilul vândut nu este supus niciunei servituți, ipotecii sau privilegiu și că asupra proprietății sau posesiunii lui nu există nicio acțiune în justiție și niciun fel de pretențiune din partea cuiva”. De asemenea, vânzătorul a transmis societății cumpărătoare toate drepturile dobândite prin actul de partaj cu Statul austriac “între care și acela de a obține de la copărtașul nostru copii de pe acele acte” de proprietate din perioada 1884–1935, invocate ca temei legal al dreptului de stăpânire.⁶¹

Prima formă a tranzacției s-a încheiat la 2 iunie 1936, însă “deocamdată sub semnătură privată, rămânând ca actul de vânzare-cumpărare să se semneze în mod autentic la o dată pe care S.A. UFDR își rezervă dreptul de a indica, [atunci] când se va arăta și numele societăților împreună cu care S.A. UFDR cumpără terenul ce face obiectul prezentului act”.⁶² Formalitățile au trenat aproape doi ani. Abia la 18

⁵⁶ Consiliul de administrație al UFDR SA din 22 iulie 1935 a stabilit că “societatea este valabil angajată față de terți cu următoarele semnături: (...) Max Aușnit, Nicolae Malaxa”. Ei puteau semna angajamente “fără nicio limitare de sumă”, cf. MO (2 august 1935), nr. 175/ II: 6993.

⁵⁷ SMBAN, Dosar 3/ 1936–1955, f. 125r–126v (4 pagini).

⁵⁸ Astăzi, strada poartă numele *Dem. Dobrescu*, harnicul primar bucureștean din anii 1929–1934.

⁵⁹ SMBAN, Dosar 3/ 1936–1955, f. 125v–126r.

⁶⁰ Ibid., f. 125v.

⁶¹ Ibid., f. 126r.

⁶² Ibid., f. 126v.

ianuarie 1938, Comitetul de Direcție al UFDR i-a împuternicit pe Dr. Carol Révay, ca prim-director, și pe avocatul Radu R. Radoveanu, în calitate de procurist, să semneze cu mandatarul legal al Statului Ungar în România contractul de vânzare-cumpărare “în forma și cuprinsul ce vor găsi nimerit”.⁶³ Partea maghiară a fost reprezentată tot de ambasadorul Bárdossy. Documentul în forma sa finală a fost autentificat și trecut în Registrul de transcripțiuni al Tribunalului Ilfov, secția Notariat, la 16 martie 1938.⁶⁴

Intențiile conducerii UFDR de a valorifica eficient parcela achiziționată s-au lovit de nenumărate obstacole în anii tumultuoși care au urmat. Avatarul terenului analizat aici este semnificativ. În privința micilor triumfuri de teren, Legația maghiară a reușit să le cumpere de la Primăria Capitalei în cursul anului 1937. Obligația Societății UFDR de a cumpăra cei 26 mp de teren, stabilită prin art. VII al contractului de vânzare-cumpărare (forma din 1938) nu s-a îndeplinit nici după trei ani. La 13 iunie 1941, Serviciul Contencios și Administrativ al UFDR înainta o notă către direcțiunea societății solicitându-i să analizeze “utilitatea și oportunitatea acestei cumpărări”.⁶⁵ Intenția clară de a nu plăti peticele de teren a fost susținută și de tensiunea diplomatică existentă între România și Ungaria, după Dictatul de la Viena. Problema s-a rezolvat într-un mod neașteptat, în sensul că restanța de 26.600 lei a Legației ungare la plata taxelor comunale, acumulată în perioada 1 aprilie 1933–1 iunie 1936, a fost plătită de UFDR în contul restului de bani rămas de achitat prin contract, anume pentru cei 26 mp de teren.⁶⁶

Terenul mare a rămas neîngrădit, devenind rapid un loc de depozitare a gunoaielor și de ușurare a trecătorilor (septembrie 1936). Acest fapt a atras intervenția autorităților, concretizată prin întâmpinarea făcută de edili pe lângă Chestura de Poliție a zonei, prin somația Primăriei – Direcția Sanitară și de Ocrotire etc.⁶⁷ În mai 1938, terenul era loc de depozitare a molozului și a materialelor rezultate din renovarea reședinței fostei legații austriece. Și de această dată, UFDR a fost somată să curețe terenul, prin adresa Poliției Sanitare din cadrul Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale.⁶⁸ În 1944, terenul era vizat pentru construirea unor adăposturi destinate personalului Legației Germane din strada Vienei (fostă Wilson) nr. 9 și angajaților Ministerului Propagandei.⁶⁹ După încheierea războiului, un “adăpost-șanț acoperit” era încă utilizat de funcționarii sinistrați ai UFDR care se serveau și de barăcile existente pe același teren (29 septembrie 1945). Adăpostul a funcționat până în primăvara anului 1946, fiind înlocuit din peisaj cu o gheretă folosită de un invalid de război chiar și în februarie 1947.⁷⁰ După naționalizare, terenul a intrat în atenția Societății “Sovconstrucția” care

⁶³ MO CVI (16 februarie 1938), nr. 38/ II: 1202.

⁶⁴ SMBAN, Dosar 3/ 1936–1955, f. 78–80 (contractul) și 81 (legalizarea). Alte copii la filele 82–85 și 86–89.

⁶⁵ Ibid., f. 27 (nota 31456/ 13 iunie 1941 despre situația din 1937).

⁶⁶ Ibid., f. 106–107.

⁶⁷ Ibid., f. 115, 121.

⁶⁸ Ibid., f. 70, 75.

⁶⁹ Ibid., f. 16, 21 și alte două nepaginate între ff. 12–13 (26 iulie–18 august 1944).

⁷⁰ Ibid., file nenumerate între ff. 4–5 și 8–9; f. 12.

intenționa să-l închirieze pentru doi ani. La 8 februarie 1949, Direcția exploatărilor de la Reșița era informată despre încheierea contractului de închiriere cu “Sovconstrucția”. Afacerea nu părea profitabilă, chiar și pentru o întreprindere naționalizată, întrucât valoarea terenului era estimată la 360.000 lei, iar dacă era închiriat trebuia plătit un impozit anual de 307.400 lei!⁷¹ Alte detalii despre destinul acestui teren sunt cuprinse în adresa nr. 15.319/ 22 mai 1954 a Societății “Sovrom-Utilaj Petrolier” către Ministerul Afacerilor Interne care o patrona prin Direcția Administrație și Gospodărie: “acest imobil, fosta proprietate a Uzinelor și Domeniilor Reșița, a fost cumpărat de această societate încă în anul 1938 de la Statul Ungar (...) iar apoi a trecut ca aport a [!] Statului Român în patrimoniului (!) Societății Sovieto-Române “Sovrom-metal”, iar de la aceasta din urmă la Societatea noastră, care a succedat drepturile și, în parte, patrimoniul S.A. “Sovrom-metal” (...). De la ocuparea aceluși imobil și până-n prezent nu a intervenit niciun act care să reglementeze raporturile între noi, în calitate de proprietar, și Dvs. [Min. de Interne] în calitate de arendaș a [!] lui”.⁷² Deși au trecut multe decenii de atunci, terenul este încă liber de construcții, servind ca parcare interioară.

6. Imobilul din strada Alexandru Lahovary⁷³, nr. 12

În anii celei de-a doua conflagrații mondiale, societatea UFDR a făcut trei investiții imobiliare, mânăta de convingerea firească a unei certe redresări economice în anii postbelici. La 20 august 1942, văduva generalului Dumitru Iliescu⁷⁴ a vândut societății reșițene terenul de 311 mp și clădirile situate în strada Alexandru Lahovary, nr. 12. Prețul tranzacției a fost stabilit la 11.200.000 lei, plătit vânzătoarei în două tranșe: un avans de două milioane pe 13 august, iar restul la semnarea contractului, o săptămână mai târziu.⁷⁵ Odată cu imobilul, Agripina General Iliescu pune la dispoziția cumpărătoarei și piesele justificative ale dreptului ei de proprietate, emise între 1913 și 1941. Documentele arătau că vânzătoarea era deopotrivă moștenitoarea defunctului soț, generalul Iliescu (decedat la 7 octombrie 1940), și a răposatei fiice Sabina Lady Derwent (stinsă din viață la Berna, pe 16 mai 1941).⁷⁶ Ca o favoare arătată vânzătoarei “Soc. UDR îngăduie D-nei Agripina General Iliescu de a locui imobilul vândut până la 15 Septembrie 1942, dată când D-sa se obligă a-l evacua și a-l preda cumpărătoarei, fără somațiune, punere în întârziere sau judecată”.

Stăpânirea imobilului era grevată doar de o servitute de vedere, mai multe ferestre

⁷¹ Ibid., filă nenumărată inserată între ff. 4–5.

⁷² Ibid., f. 2r.

⁷³ În prezent, strada se numește *George Enescu*.

⁷⁴ Generalului Dumitru Iliescu (1865–1940) i se atribuie eșecul campaniei armatei române la sud de Dunăre (Turtucaia), în toamna anului 1916.

⁷⁵ SMBAN, Dosar 5/ 1942, f. 1r–2v (contract original de 4 pagini dactilografiate); dosar 1/ 1913–1942, f. 1r–2v (original la indigou) și 3 (schița pe calc a proprietății, cu indicarea dimensiunilor și vecinătăților).

⁷⁶ SMBAN, Dosar 1/ 1913–1942, f. 28r–29v (contractul de cumpărare a imobilului în iunie 1913); 8r–9v (generalul Iliescu vinde imobilul fiicei sale Lady Derwent în octombrie 1931); 10r (succesiunea după Lady Derwent) și 12r (succesiunea generalului Iliescu).

ale casei învecinate (câte patru la subsol, parter și etaj) având deschidere către această curte. Contractul de vânzare-cumpărare a stabilit că servitutea de vedere constituită încă din 1913 “va continua să rămână numai în condițiunile specificate la pct. 4 din susmenționatul contract de vânzare-cumpărare”, adică doar cu acordul proprietarului de drept.⁷⁷

Construcția nu era prea veche, fiind proiectată de arhitectul George Mandrea (1855–1916) în anul 1908. Planul original arată o construcție cu demisol, parter, etaj și mansardă, poziționată direct la stradă. Frumusețea fațadei era dată de balconul cu balustradă din fier forjat și de lucarnele mansardei înalte. Primul proprietar a fost Ecaterina Deșliu, numele acestei doamne figurând și în planul cadastral al orașului din 1911.⁷⁸

Alte detalii esențiale despre această proprietate sunt cuprinse în procesul verbal încheiat la 27 iunie 1942 de reprezentanții Administrației Financiare a Sectorului I Galben pentru evaluarea și stabilirea impozitului succesoral asupra averii rămase de pe urma răposatei Sabina Lady Derwent, fiica vânzătoarei. Pe terenul de formă neregulată care acoperă 311 mp se afla un corp de casă din cărămidă, învelit cu tablă de fier. Suprafața construită era de 204 mp, casa având parter, etaj și parțial subsol. La subsol se aflau bucătăria, spălătoria cu ciment pe jos, două camere pentru servitori pardosite cu scândură și pivniță nepardosită. Parterul era format din marchiză, hol, trei camere parchetate, un coridor pardosit cu scândură, un oficiu, WC, o scară principală din stejar (dar slabă) pentru acces la etaj și o scară de serviciu, tot din lemn. Etajul cuprindea un hol, patru camere parchetate, o baie pardosită cu plăci de mozaic și pereții îmbrăcați în faianță. Încălzirea se făcea cu sobe din teracotă. Casa “prin felul întocmirii ei nu poate fi locuită decât de o singură familie”. Era o “construcție de tip vechi, simplă, fără aspect, și are tencuiala căzută în multe locuri și la zidurile exterioare”. Seismul din noiembrie 1940 i-a amplificat degradarea, fapt sesizabil la pereți și la tavanele etajului. În aceste condiții, prețul unui metru pătrat de teren liber era mai mare decât cel al unui construit. Comisia a evaluat terenul la 3.110.000 lei (311 mp × 10.000 lei) și casa la numai 1.020.000 (204 mp × 5.000), în total 4.130.000 lei. “Se menționează că în caz de vânzare, construcția de pe acest imobil urmează să fie dăruită, obținându-se pe materialul brut aproximativ 200.000 lei, astfel că terenul reprezintă în realitate valoarea de circa 13.000 lei mp”.⁷⁹ Ținând cont de această evaluare, prețul de cumpărare oferit câteva luni mai târziu de Societatea UFDR a fost foarte avantajos pentru văduva fostului general. În privința casei, aceasta a trecut prin reparații capitale, primind o fațadă de inspirație mediteraneană, tipică anilor 1930–1940, care poate fi admirată și astăzi (strada George Enescu, nr. 14).

⁷⁷ Ibid., f. 1v. Pentru UFDR, contractul a fost semnat de colonelul Constantin Levezeanu (vice-președinte al Consiliului de administrație) și generalul Romulus Scărișoreanu (membru în Comitetul de direcție). C. Levezeanu a fost ales la 17 mai 1942, prin hotărârea Consiliului de administrație, cf. MO CX (3 iunie 1942), nr. 126/ II: 3934.

⁷⁸ SMBAN, fond *Primăria Municipiului București. Serviciul Tehnic*, dosar 153/ 1908–1910, f. 12 (plan 1: 100); *Planul cadastral* (1911), seria XII, coloana C, scara 1: 1000.

⁷⁹ SMBAN, Dosar 1/ 1913–1942, f. 13r.

7. Imobilul din comuna suburbană Băneasa, satul Herăstrău⁸⁰

Lacurile Floreasca și Herăstrău din nordul Capitalei au apărut în urma amplei amenajări a râului Colentina, în anii '30 ai secolului încheiat. Este perimetrul cu parcuri, debarcadere, ștranduri, terase și terenuri de sport mult frecventate de bucurășteni. Intuind perspectivele zonei, mai multe firme și instituții importante au achiziționat terenuri, cu intenția de a le transforma în baze de agrement pentru proprii salariați. Societatea UFDR s-a raliat acestui trend, cumpărând un teren vast, de 18.395 mp pe marginea Lacului Floreasca (10 august 1942).⁸¹ Achiziția a fost aproape concomitentă cu cea a imobilului din strada Lahovary. Vânzătorul Nicolae Donciu a primit pe loc prețul terenului său, evaluat la 700 lei/ mp, în total 12.876.500 lei. Din planul cadastral păstrat (scara 1: 500) se poate observa poziția avantajoasă a terenului. El era situat pe o limbă de pământ care înainta mult în luciul de apă, având acces spre lac pe două laturi.⁸² În preajma sa se aflau ștrandul Uzinelor Comunale București (UCB) și terenurile Societăților de Statistică, de Telefoane etc. Vânzătorul pune la dispoziția societății cumpărătoare casa și plantațiile de pe parcela înstrăinată, “dreptul de folosință permanentă a drumului carosabil care duce la terenul vândut”.⁸³ De asemenea, “subsemnatul vânzător mă oblig să las în folosința cumpărătoarei toată fâșia de teren pe lungine de 96 m de-a lungul aleiei UCB, fâșie pentru care sunt în proces cu UCB, iar în cazul în care voi câștiga terenul în litigiu, mă oblig a-l vinde cumpărătoarei la prețul de lei 700 pro/ mp”.⁸⁴

Predarea și primirea efectivă a terenului s-a realizat la 14 august 1942, ocazie pentru a fi detaliate o serie de repere topografice și aspecte de conținut. Astfel, proprietatea era parțial împrejmuțată (cu sârmă ghimpată), avea o plantație de salcâmi, o casă veche din cărămidă, învelită cu tablă galvanizată, compusă dintr-o prispă-terasă îngrădită și acoperită, din trei camere, două antreuri, două bucătării și o latrină. Binalele erau uzate, unele fără geamuri. Apa potabilă era scoasă dintr-un puț din tuburi de beton, aflat lângă casă. Proprietatea era păzită de un om “care primește să fie trecut în serviciul cumpărătorului”.⁸⁵ Anii de război și tumultul perioadei postbelice au zădărnicit realizarea intențiilor UFDR privitoare la acest teren. Totuși, destinația proiectată nu a fost abandonată. În anii socialismului locul a fost amenajat, servind până astăzi ca zonă de agrement.

⁸⁰ Azi, cartier în sectorul 1 al Capitalei.

⁸¹ SMBAN, Dosar 6/ 1942, f. 1r–2r (3 pagini ale contractului) și 3 (schița). Contractul a fost semnat de colonelul Constantin Levezeanu (vice-președintele Consiliului de administrație al UFDR) și inginerul G. Z. Ioan (director central). Ei erau împuterniciți să semneze acte prin decizia Consiliului de administrație din 3 august 1942, cf. MO CX (4 august 1942), nr. 179/ II: 5564.

⁸² SMBAN, Dosar 4/ 1942, f. 6. Una din laturi avea deschiderea de 96 m, iar cealaltă de 230 m.

⁸³ Pe harta realizată de Gen. Constantin Teodorescu, *București. Municipiul și împrejurimile* (Brașov, c. 1940), scara 1: 15 000, carourile 5B–C, drumul de acces se numește chiar strada *Donciu*; este actuala strada *Navigatorilor*.

⁸⁴ SMBAN, Dosar 6/ 1942, f. 1v.

⁸⁵ SMBAN, Dosar 4/ 1942, f. 2r–v.

8. Imobilul din strada Glucozei⁸⁶, nr. 119

Ultima achiziție imobiliară a Societății UFDR, înainte de naționalizare, a fost realizată la 23 iulie 1945. În acest caz au primat rațiunile de ordin comercial, fapt sugerat de amplasarea terenului: de-a lungul căii ferate de legătură între Gara de Est (azi, Gara București-Obor) și Gara Mogoșoaia (azi, Gara București-Băneasa) – derivație a magistralei feroviare București–Constanța. Foarte probabil, cumpărarea terenului de 18.994 mp s-a făcut cu intenția de a facilita aducerea și depozitarea produselor metalurgice care urmau a fi valorificate pe piața bucureșteană. Suprafața cumpărată se preta pentru activități comerciale, având o deschidere avantajoasă atât către calea ferată (141 m), cât și spre strada Glucozei (191 m).⁸⁷ Vanzătorii erau frații Alexandrina, Gheorghe și Nicolae Ionescu din București, care moșteniseră parcela de la mama lor. Pe acel loc ei au avut o fabrică de cărămidă. Pământul “împreună cu toate construcțiile și amenajările deteriorate și provizorii care se află pe el” s-a înstrăinat pentru suma de 72.077.575 lei. Prin contract, cei trei frați și-au luat obligația “în mod expres de a obține evacuarea tuturor locatarilor aflați pe teren până la 31 iulie 1945, sub sancțiunea unor daune de lei 100.000 pentru fiecare zi de întârziere”. În plus “subsemnații vânzători declarăm că garantăm pe cumpărătoare contra oricărei evicțiuni totale sau parțiale a terenului vândut”⁸⁸. Situația ulterioară a terenului rămâne necunoscută.

Această trecere în revistă a proprietăților UFDR evidențiază că Societatea reșiteană a stăpânit în București un însemnat patrimoniu imobiliar. Valoarea sa a fost dată de amplasamentul și întinderea terenurilor, dar mai ales de mărimea și utilitatea clădirilor. Constituirea patrimoniului a făcut parte dintr-un ambițios plan de extindere a afacerilor în Capitala țării. Din nefericire, intențiile conducerii UFDR s-au lovit de obstacole numeroase: criza economică de la începutul anilor '30, a doua conflagrație mondială, instaurarea comunismului și, în final, naționalizarea. Cele aproape 300 de file ale micului fond arhivistic consultat dezvăluie un aspect mai puțin cunoscut din istoria Societății UFDR. Fondul rămâne martorul prețios al unei instituții emblematice pentru Banat și pentru istoria industrială românească.

⁸⁶ În prezent, strada poartă numele matematicianului *Gheorghe Țițeica*.

⁸⁷ Lotul cumpărat poate fi localizat aproape de actuala intersecție a străzii *Țițeica* cu Bd. *Barbu Văcărescu*. Calea ferată este dezafectată de peste patru decenii, iar perimetrul a căpătat un aspect urban (*Planul cadastral al Municipiului București* (1966 –), seria 6, coloana A2, scara 1: 500).

⁸⁸ SMBAN, Dosar 7/ 1945, f. 6r-v (contractul) și 8 (schița pe ozolit, 50 × 42 cm, scara 1: 500, din 23 iulie 1945) UFDR a fost reprezentată de inginerul G. Z. Ioan și avocatul Radu Radoveanu. La 9 iulie, Consiliul de Administrație i-a autorizat să semneze acte unde erau înscrise valori de până la 200 de milioane lei, cf. MO CXIII (14 iulie 1945), nr. 157/ II: 4746.

THE REAL ESTATES OF THE COMPANY “REȘIȚA STEEL WORK AND DOMAINS” IN BUCHAREST (1920–1948)

Abstract

The Romanian authorities took over the former Imperial-Royal Privileged Austrian State Railway Company after the union of the Banat with Romania in 1918. The Company “Uzinele de Fier și Domeniile Reșița”/ “Reșița Steel Works and Domains” was created in 1920; it went on with the industrial activity and took over the estates of the former Austrian company. The seat of the new company was set in Bucharest. The company bought ten real estates (buildings and lands) in Bucharest between 1920 and 1945. They served for administrative headquarters and dwellings for the company’s employees. The plot on the Floreasca Lake bank was bought in 1942 for building a recreational arrangement for the employees. Location and the terrains surface as well as the buildings dimensions and utility generated the value of the company real estates. The plants and the company estates were totally took over by the communist state in 1948.

ANEXE

Proprietățile bucareștene ale Societății “Uzinele de Fier și Domeniile Reșița”:

Nr. crt.	Adresa imobilului	Data cumpărării	Vânzători	Reprezentanții UFDR la cumpărare	Prețul (lei)	Suprafața terenului (mp)
1	Str. Povernei, nr. 2	6 august 1920	Albert Baer (5/6)	Adalbert Veith	1.666.667	nespecificată
		octombrie 1920	Sotii Kopsambelis (1/6)	nespecificați	213.333	
2	Str. Vasile Alecsandri, nr. 4	7 octombrie 1921	Dr. Oscar Goldfinger	Constantin Caragea Dr. Carol Révay	1.500.000	1.480
3	Str. Cometa, nr. 47	3 iulie 1924	Nicolae și Constanța Chiriac, Maria Ionescu, Ioan Stăncescu	Ing. Constantin Orghidan Dr. Carol Révay	783.620	713,5
4	Str. Str. Belgrad, nr. 10-12	Circa 1924	(probabil) Primăria Capitalei	necunoscuți (sume alăturate reprezintă valoarea locativă în 1939)	300.000	912
5	Str. Londra, nr. 16-18-20				2.000.000	4676
6	Str. Londra, nr. 22				280.000	425
7	Str. Boteanu, nr. 4	16 martie 1938	Statul Ungar (prin László Bárdossy)	Dr. Carol Révay Avocat Radu Radoveanu	11.631.963	1.107,8
8	Comuna Băneasa-Herăstrău	10 august 1942	Nicolae Donciu	Col. C. Levezeanu Ing. G. Z. Ioan	12.876.500	18.395
9	Str. Alexandru Lahovary, nr. 12	20 august 1942	Agripina General Iliescu	Col. C. Levezeanu Gen. Romulus Scărișoreanu	11.200.000	311
10	Str. Glucozei, nr. 119	23 iulie 1945	Alexandrina, Gheorghi și Nicolae Ionescu	Ing. G. Z. Ioan Avocat Radu Radoveanu	72.077.575	18.994,2

I

11 iunie 1920, București

Scrisoarea reprezentantului Societății UFDR către Albert Baer în vederea cumpărării imobilului din str. Povernei, nr. 2.

Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale, fond *Societatea Uzinele de Fier și Domeniile Reșița*, dosar 2/ 1920–1924, f. 17r.

ACIERIES ET DOMAINES
DE RESITA

Bukarest, den 11. Juni 1920.

Herrn Albert Baer
Bukarest

Wir bestätigen mit Ihnen Folgendes vereinbart zu haben: Sie verkaufen uns Ihr in Bukarest Strada [!] Povernei No. 2 gelegenes Haus so wie es geht und steht und so wie Sie es besitzen.

Als Anzahlung auf den Kaufpreis von Lei zwei Mil[l]ionen (2.000.000) weisen wir Ihnen heute Lei fünfzig Tausend (50.000) bei der Bank Marmorosch Blank an und verpflichten uns den Rest von eine Million neunhundertfünfzig Tausend (1.950.000) lei abzüglich der auf dem Hause vorgemerkten Lasten spätestens bis 10-ten August d[ieses] J[ahr] gegen Eintragung des Kauf–Verkauf–Aktes in die öffentliche[n] Bücher bar zu bezahlen.

Sollten wir Ihnen die 1.950.000 lei bis zum 10-ten August d[ieses] J[ahr] nicht bezahlen, so erlöscht unsere Verpflichtung zur Bezahlung des Restkaufschillings und ist das Geschäft für uns gegenstandlos geworden.

In diesem Falle verfällt der Ihnen als Anzahlung bezahlte Betrag von 50.000 lei zu Ihnen Gunsten und können Sie ab diesem Datum über das Haus wieder frei verfügen.

Hochachtungsvoll
Acieries et Domaines de Reșița
Société Anonyme
<ss> [Adalbert] Veith

II

6 august 1920, București

UFDR cumpără imobilul amplasat în București, str. Povernei, nr. 2.

Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale, fond *Societatea Uzinele de Fier și Domeniile Reșița*, dosar 2/ 1920–1924, f. 1–2 (original dactilografiat).

ACT DE VÂNZARE–CUMPĂRARE

Între subsemnații:

ALBERT BAER, proprietar domiciliat în București, str. Cobălcescu No. 14, de o parte, și “UZINELE DE FER și domeniile din Reșița” Societate Anonimă, cu sediul în Reșița, de altă parte, a intervenit următorul contract:

Subscrisul Albert Baer declară că am vândut Societății anonime “Uzinele de Fer și domeniile din Reșița” părțile mele indivize din imobilul situat în București, str. Povernei No. 2, însumând în total 5/6 (cinci din șase) părți din întregul imobil astfel cum îl stăpânesc pe baza actului de cumpărătoare autentificat de Tribunalul Notariat Ilfov [...] din 12 mai 1920, transcris la același Tribunal sub No. 5284, și fără să rezerv nimic pentru mine.

Prețul cu care am vândut aceste părți indiviza [!] este de lei un milion șase sute șazezeci și șase de mii șase sute șasezeci și șapte (1.666.667) care s-a plătit de Societatea cumpărătoare în modul următor:

Lei cinci zeci mii (50.000) am primit ca acout din preț;

Lei cinci sute mii (500.000) se vor plăti D-lui Vasile Vârnav personal și ca procurator al Domnișoarelor Maria și Elena Vârnav, în achitarea sumei de lei cinci sute mii (500.000) ce D-lor au de primit ca rest din preț în baza actului de vânzare-cumpărare transcris de Trib. Notariat Ilfov sub No. 5284/ 920 și pentru care și-au rezervat prin act privilegiul prevăzut de art. 1737 Cod Civil⁸⁹.

Restul până la completarea prețului, adică lei 1.116.667 (un milion una sută șasesprezece mii șase sute șasezeci și șapte) i-am primit astăzi la autentificarea prezentului act, astfel că fiind complect achitat, nu mai am nicio pretențiune. Prezentul act ține loc de chitanță autentică din parte-mi de primirea prețului integral.

Declar că în afară de privilegiul mai sus citat, conservat prin actul transcris sub No. 5284/ 1920, imobilul nu este grevat de nici o altă sarcină.

Societatea anonimă “Uzinele de Fer și Domeniile din Reșița” intră în posesiunea imobilului din str. Poverni No. 2, chiar din momentul autentificării prezentului act, fără să fie nevoie de nicio altă formalitate.

Dările către Stat, județ și comună vor fi achitate până la zi de către vânzător.

⁸⁹ Codul Civil din 1864 a prevăzut la art. 1737: “Creditorii privilegiați asupra imobilelor sunt: vânzătorul pe imobilul vândut, pentru plata prețului. Dacă s-au făcut mai multe vânzări succesive, pentru care a rămas datorat prețul în total sau în parte, întâiul vânzător se preferă celui de-al doilea, cel de-al doilea celui de-al treilea și așa înainte”.

Timbrele și taxele cuvenite fiscoi se vor suporta pe jumătate de fiecare din noi, părțile contractante.

Subscrisa Societatea Anonimă "Uzinele de Fer și domeniile din Reșița" reprezentată prin *Domnul Adalbert Veith*⁹⁰ declară că a cumpărat de la D-l Albert Baer cinci din șase părți indivize din imobilul din București, str. Povernei No. 2, în condițiunile mai sus stipulate și că a plătit în modul sus arătat prețul în sumă de lei un milion șase sute șasezeci și șase de mii șase sute șasezeci și șapte (1.666.667).

Redactor și martor⁹¹
 pentru identitate
 <ss> L. Bolomey
 Avocat, str. Sevastopol, 12

<ss> Albert Baer

UZINELE de FER și DOMENIILE din REȘIȚA
 Societate Anonimă⁹²
 <ss> A. Veith

Urmează procesul-verbal și grefa Tribunalului Ilfov, secția Notariat, din 6 august 1920 care atestă înscrierea actului în Registrul de transcripțiuni, conform art. 722 al Codului de Procedură Civilă.

⁹⁰ Loc liber în textul dactilografiat și ulterior completat de mână.

⁹¹ Scris de mână, cu cerneală neagră.

⁹² Parafă în culoare violet.

III

20 iulie 1921, București

UFDR cumpără diverse obiecte din localul amplasat în București, str. Vasile Alecsandri, nr. 4. Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale, fond *Societatea Uzinele de Fier și Domeniile Reșița*, dosar 2/ 1920–1924, f. 40r-v (Copie la indigou pe o coală dublă a originalului dactilografiat. Pe prima filă sunt tipărite efigia Justiției și valoarea de 20 de lei, fiind imprimat și un timbru sec. Hârtia are un filigran central de formă ovală: în câmpul central este reprodusă stema Vechiului Regat, iar în exergă sunt scrise cu majuscule ROMÂNIA și TIMBRU; sub compoziție este scris anul: 1 9 2 1).

CONTRACT DE VÂNZARE–CUMPĂRARE

Subscrisul Dr. Oscar Goldfinger, domiciliat în București, Hotel Athénée Palace, declar că vând de veci Societății “Uzinele de Fer și Domeniile din Reșița” cu sediul în București, Str. Povernei, No. 2, reprezentată prin Domnii: General Gr. Crăiniceanu și Dr. Charles Révay, următoarele lucruri mobile aflate în casa ce face obiectul vânzării contractate prin actul sub semnătură privată din 20 Iulie 1921, transcris de Tribunalul Notariat Ilfov:

Vestibul: 1 preș de șters picioarele; 1 covor de scară ducând până la etaj; 2 scaune în hall; 1 cuier cu oglindă; toate lămpile.

Biblioteca: 1 masă de scris; 1 bibliotecă; 1 garnitură de piele compusă din 1 canapea și 2 fotoluri (!); 1 scaun pentru masa de scris; una masă; toate lămpile.

Salon: 1 covor mare; 1 Psyche⁹³; 1 vitrină; 6 scaune; 1 canapea; toate lămpile.

Sufragerie: 2 fotoluri verzi; 1 masă rotundă; 1 garnitură de sufragerie pentru 12 persoane care se compune din 12 scaune, 1 masă, 1 bufet, 1 trumeau⁹⁴ și toate lămpile.

Bucătăriile: 1 mașină de gătit; 1 galerie de lemn; 1 dulap de lemn; toate lămpile.

Dormitorul: 1 dormitor complet care se compune din 2 paturi, 2 noptiere, 1 Psyche, 1 lavoar cu garnitură de majolică⁹⁵; toate lămpile.

Odaia de baie: cada, soba și aranjament și lavoar.

Se observă că toate storurile, pernele, tablourile, nipurile⁹⁶ și alte obiecte decorative sau de întrebuințat nu formează obiecte de vânzare.

Prețul vânzării este de Lei 860.700 (optsuteșasemii [!] șaptesute), plătit în termen de maximum un an de la data prezentului act, cumpărătoarea putându-se achita cu anticipație, fie în total fie parțial de suma datorată.

La suma rămasă de plată mi se va calcula o dobândă anuală de 1% peste scontul oficial al Băncii Naționale, dobândă ce nu va putea fi totuși mai mică ca 6% – plătită

⁹³ Psyché = oglindă mare mobilă.

⁹⁴ Trumeau = oglindă de perete.

⁹⁵ Majolică = faianță, suprafață smălțuită.

⁹⁶ De la nippe (fr.) = îmbrăcăminte, straie.

în două rate, una la finele primelor 6 luni, iar a doua la expirarea unui an de la data prezentului act.

Predarea obiectelor vândute se va face cel mai târziu la 30 Noembrie 1921, până atunci rămâne [!] în posesiunea D-lui Inginer Ștefan Ghereb cu titlu de depozit. Plata prețului și dobânzilor este condiționată de predarea obiectelor la termen.

Societatea cumpărătoare are dreptul ca oricând înainte de această dată să ridice obiectele cumpărate fie în total fie parțial.

Timbrele referitoare la acest act sunt în sarcina Societății “Uzinele de Fer și Domeniile din Reșița”.

Subscrișii General Gr. Crăiniceanu și Dr. Charles Révay lucrând în numele și pentru Societatea “Uzinele de Fer și Domeniile din Reșița”, declarăm că am cumpărat obiectele mai sus scrise, consimțind la toate condițiunile arătate în prezentul act.

Făcut în dublu exemplar original, astăzi 20 Iulie 1921, în București.

<ss>

Dr. Oscar Goldfinger,

<ss>

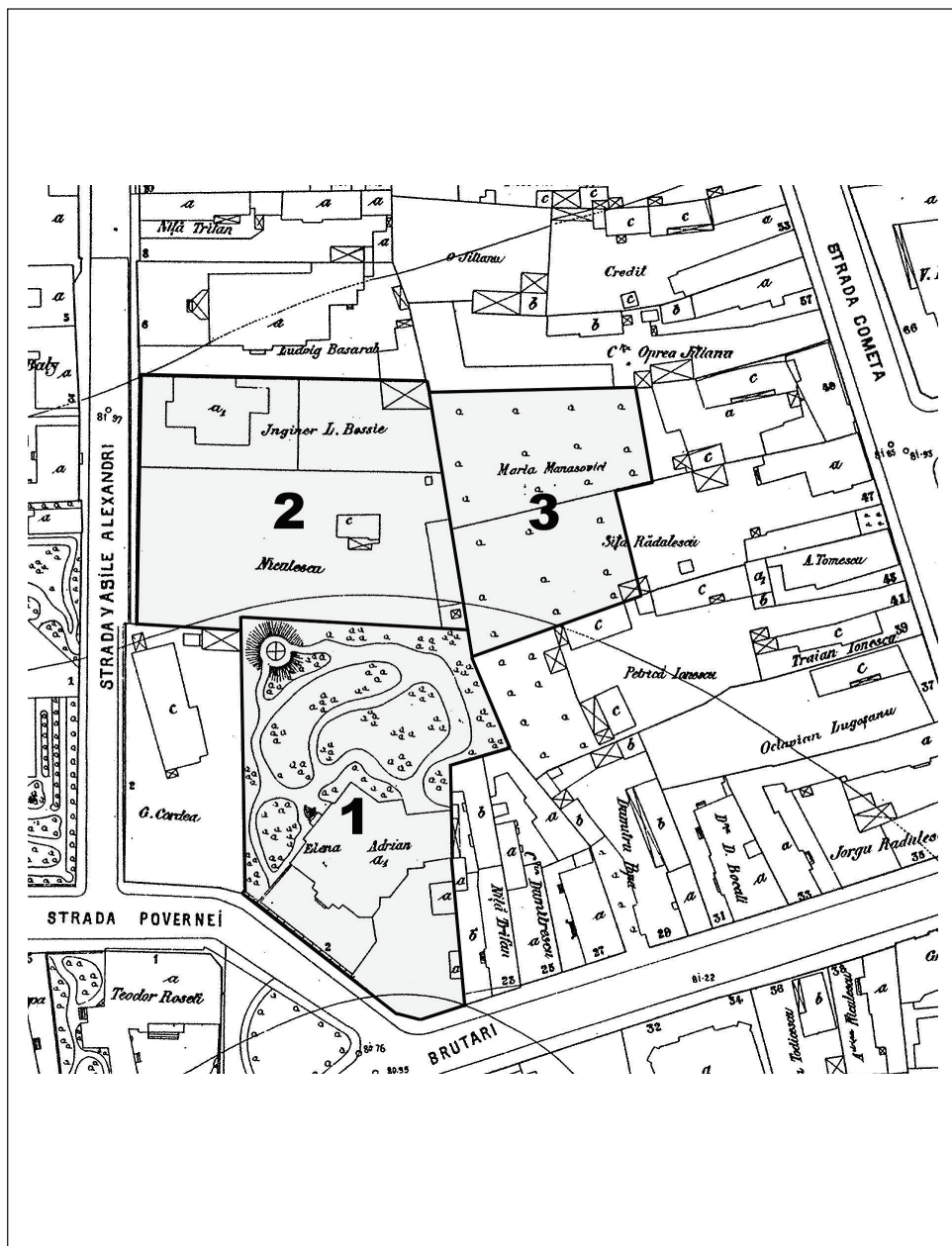
General Gr. Crăiniceanu,

<ss>

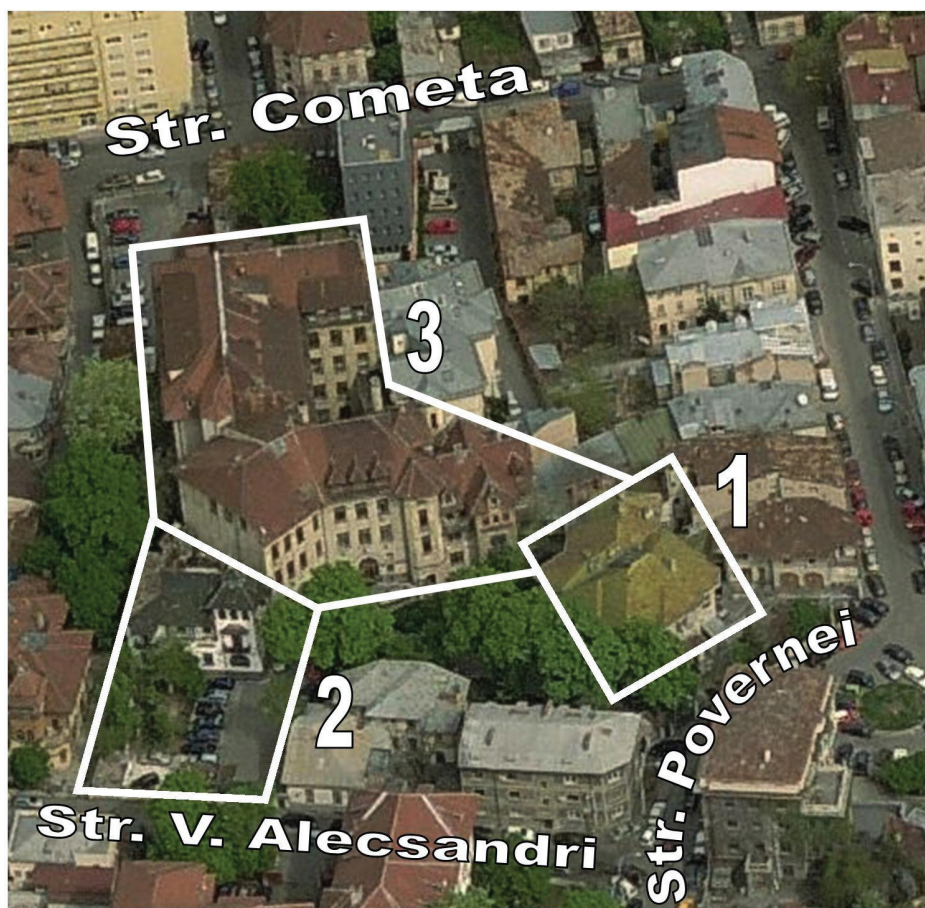
Dr. Charles Révay

[parafa]

UZINELE de FER și DOMENIILE din REȘIȚA
SOCIETATE ANONIMĂ

Pl. I. Amplasarea proprietăților cumpărate de UFDR în anii 1920–1924 / Steel Works and Domain Reșița (SWDR) properties bought in 1920–1924; 1 – str. Povernei, nr. 2/ Povernei St., N° 2; 2 – str. Vasile Alecsandri, nr. 4/ Vasile Alecsandri St., N° 4; 3 – str. Cometa, nr. 47 / Cometa St., N° 47 (Planul cadastral al Municipiului București (1911), seria X, coloana C, scara 1: 1000)/ (Bucharest Cadastral Survey, 1911, series X, col, C, 1: 1,000)

Pl. II. Vedere aeriană asupra fostelor proprietăți ale UFDR (2008) / Aerial view on the former properties of SWDR (2008); 1 – Casa din str. Povernei, nr. 2/ House in Povernei St. No 2; 2 – Terenul din str. Vasile Alecsandri, nr. 4/ Land in Vasile Alecsandri St. No 4; 3 – Clădirile construite de UFDR pe terenurile din str. V. Alecsandri, nr. 4 și Cometa, nr. 47–49 (Detaliu de pe *Harta monumentelor istorice din București* realizată de Asociația „Prietenii Muzeului Național de Istorie a României”, disponibilă la <http://www.apmnir.ro/map.php>) / Structures built by SWDR on the lands in Vasile Alecsandri St. No 4, and Cometa St. No 47–49 (Detail from Bucharest Historical Monuments Map, made by „Prietenii Muzeului Național de Istorie a României” Association, on <http://www.apmnir.ro/map.php>)

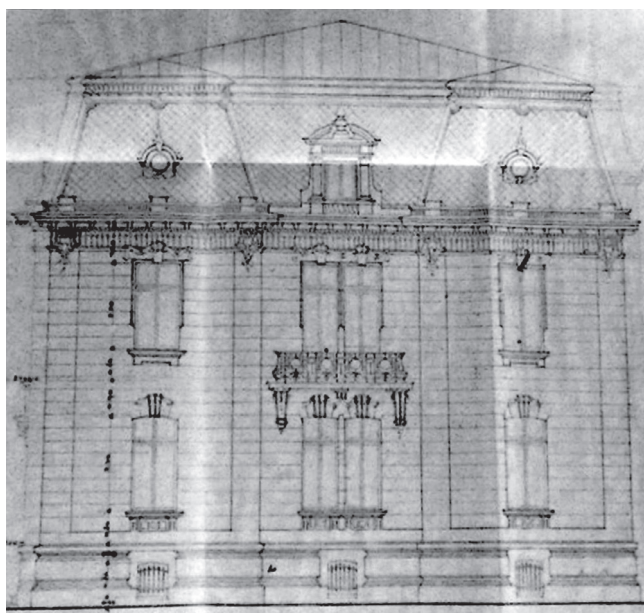

Pl. III. 1. Casa din str. Povernei nr. 2 (demolată la 9 mai 2011), foto februarie 2011 / House in Povernei St. No 2 (demolished on 9th of May 2011), photo: February 2011 (<http://silviacolfescu.blogspot.ro/2011/02/cateva-stradute-bucurestene-un.html>); 2. Vila și unul dintre pavilioanele administrative din str. Vasile Alecsandri, nr. 4 (demolată în 2009), foto martie 2009 / Villa and one of the administrative pavilions in Vasile Alecsandri St. No 4 (demolished in 2009), photo: March 2009 (<https://www.google.ro/maps/>)

1. Plan de epocă (*București. Ghid oficial cu 20 hărți pentru orientare*, București, 1934), 48–49, plan intercalat / Plan of that time (*București. Ghid oficial cu 20 hărți pentru orientare*, București, 1934, 48–49 interpolated plan); 2. Imagine din satelit, iulie 2014/ Satelitary image, 2014, July (<https://www.google.ro/maps/place/strada+boteanu+nr.+4/>)

Pl. V. Proprietățile UFDR din parcelarea Bonaparte / SWDR properties within Bonaparte plot
 1. Plan de epocă (*București. Ghid oficial cu 20 hărți pentru orientare* (București, 1934), planșa 5)/ Plan of that time (*București. Ghid oficial cu 20 hărți pentru orientare* (București, 1934), plate 5); 2. Clădirea din str. Belgrad, nr. 10–12, foto iulie 2014 / Building in Belgrad St., N° 10–12, photo 2014, July (<https://www.google.ro/maps/place/strada+belgrad+10/>); 3. Dispunerea imobilelor din str. Londra, nr. 16–22, imagine din satelit, iunie 2014/ Placement of buildings in Londra St. N° 16–22, satelitary image, 2014, June (<https://www.google.ro/maps/place/strada+londra+nr.+18/>)

Pl. VI. 1. Schița clădirii din str. Alexandru Lahovary, nr. 12/ (Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale, fond *Primăria Municipiului București. Serviciul Tehnic*, dosar 153/ 1908–1910, f. 12, plan 1: 100) / Plan of building in Alexandru Lahovary St. N° 12 (Bucharest Office of National Archives, fund *Primăria Municipiului București. Serviciul Tehnic*, file 153/ 1908–1910, sheet 12, plan 1:100); 2. Amplasarea proprietăților cumpărate de UFDR pe malul Lacului Floresca și în str. Glucozei, nr. 119 / Placement of SWDR properties on Floreasca Lake shore and in Glucozei St., N° 119 (Gen. Constantin Teodorescu, *București. Municipiul și împrejurimile* (Brașov, 1940), plan 1: 15.000)

ASPECTE PRIVIND EVOLUȚIA TURISMULUI ÎN STAȚIUNEA BĂILE HERCULANE ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

*Laurențiu Ovidiu Roșu**

Cuvinte cheie: turism, Băile Herculane, perioada interbelică, personalități

Keyword: tourism, Băile Herculane, inter-war times, personalities

După Marea Unire, activitatea turistică în Banat a fost influențată de noile realități geopolitice. Primii ani de după intrarea parțială a Banatului în România fiind caracterizați de eforturi în ceea ce privește atragerea vilegiaturiștilor, majoritatea turiștilor fideli stațiunilor bănățene, în mod special a celei așezate pe Valea Cernei, locuind în afara granițelor României.

Banatul Montan oferea mai multe posibilități de tratament și relaxare pentru cei interesați. În anul 1936, pe raza județului Caraș funcționau stațiunile climaterice: Aurora Banatului (Steierdorfanina), Bocșa Montană și Marila (Oravița) și stațiunile turistice: Oravița, Sasca-Montană și Reșița, iar în județul Severin erau menționate stațiunile climaterice: Caransebeș, Orșova, Teiuș (Caransebeș) și stațiunea Balneară Băile Herculane.

Interesul autorităților, în ceea ce privește dezvoltarea turismului în perioada interbelică, reiese din creșterea numărului oficiilor locale de turism. În județul Severin funcționau, în sediile primăriilor: Oficiul Local de Turism Orșova și Oficiul Local de Turism Caransebeș; în sediul Direcțiunii Băilor – Oficiul Local de Turism Băile Herculane; la notarul Nicolae Ionescu din Feneș – Oficiul Local de Turism Teregova; și în sediile reședințelor notariatelor cercuale: Oficiul Local de Turism Brebu Nou, Oficiul Local de Turism Cornereva și Oficiul Local de Turism Rusca Montană. Aceștia li s-au adăugat Oficiul Local de Turism Borlova, înființat la 7 aprilie 1936 și Oficiul Local de Turism Măru, înființat la 20 mai 1936.¹

În materialul de față mă voi opri asupra stațiunii Băile Herculane în perioada interbelică, încercând să surprind condițiile de cazare și de tratament oferite, dar, mai ales, cine erau turiștii interesați de frumusețile zonei și de proprietățile curative ale izvoarelor termale, de la personalități și până la oamenii de rând.

* Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin, Caransebeș, Calea Timișoarei, nr. 12, e-mail: ovidiu_rl@yahoo.com

¹ Laurențiu Ovidiu Roșu, "Turismul în Plasa Caransebeșului în perioada interbelică," *Tibiscum*, S.N., 6, (2016): 247.

Cunoscută pentru proprietățile curative încă din perioada romană, zona izvoarelor termale de pe Valea Cernei începe să renască în secolul al XVIII-lea, în perioada austriacă. Maiorul inginer Adam Doxat a fost cel care a condus lucrările de reconstrucție a băilor între anii 1724–1736.

Primul vizitator de rang înalt a fost împăratul Iosif al II-lea, care a ajuns în stațiune în anul 1768.² Acesta a fost urmat de arhiducele Ludwig, în anul 1808, de împăratul Francisc I împreună cu împărăteasa Charlotte, în anul 1811, și de împăratul Franz Iosef în anul 1852.³

Demnă de semnalat este și vizita regelui Carol I al României în stațiune, în 28 aprilie 1887, când, împreună cu soția sa, regina Carmen Sylva, au avut o întâlnire cu împărăteasa Elisabeta⁴, o îndrăgostită iremediabil de frumusețile băilor, pe care le lasă posterității în versuri:

“Stau pe Domogledul cel înalt,
Pe malul abrupt, stâncos,
Mângâiat de aerul proaspăt de mai,
Încălzit de razele strălucitoare ale soarelui.

O mare-ntinsă, nesfârșită,
Plină de valuri mari și verzi,
Par înălțimile de di-mprejur,
Înconjurat de păduri dese...”⁵

Spre deosebire de vilegiaturiștii veacurilor trecute, care utilizau mijloace de transport tractate de animale sau se deplasau pe propriile picioare – cazul “studiosului” Michail Biju din Caransebeș, care, împreună cu câțiva tovarăși, vizitează Muntele Mic între 21–22 august 1863⁶, la începutul secolului XX turismul beneficiază de dezvoltarea și de răspândirea mijloacelor de transport. Diferența dintre descoperirea noilor locuri din șaua calului, pe jos sau în legănatul trăsorii și cea motorizată este surprinsă de către Dumitru Imbrescu:

“Banatul văzut din tren sau din automobil, se aseamănă puțin cu adevăratul Banat. Prin geamul mașinii sau al vagonului, ochii-ți alunecă și nu rețin decât lucrurile care te izbesc îndeaproape și, de cele mai multe ori, pe cele ce scapă de sub stăpânirea vitezei. Dincolo de confortul canapelei și abia în dosul geamului se pot cunoaște adevăratele frumuseți naturale ale Banatului...”

Unitatea geografică pe care noi o numim Banat, supusă în cursul istoriei la toate

² Dorin Bălțeanu, *Herculane – Arc peste timp: 1896–2006: Împărăteasa Elisabeta a Austro-Ungariei la Băile Herculane* (Craiova: Info, 2011), 99–100.

³ Ibid., 106–107.

⁴ Ibid., 14.

⁵ Ibid., 15–18.

⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), Colecția de documente, manuscrise și foi volante, dosar 303/1863–1864, f. 32–38 v.

încercările de dominare străină, a prezentat încă din îndepărtatele vremuri o mare valoare termală și turistică. Băile Herculane erau cunoscute încă din timpul romanilor ca fiind așezate lângă *Ad Mediam*, adică lângă Mehadia de azi, deasupra căreia, pe vârful unei stânci, străjuiesc încă, dominând vremurile și vicisitudinile lor, rămășițele unei cetăți romane.

În timpurile de demult, Băile Herculane au servit drept reședință termală pentru familia domnitoare. Și nu o dată, cred, sufletul romantic al acestor vizitatori va fi fost cu desăvârșire stăpânit de frumusețea munților românești, care străjuiesc valea scăldată de svăpăiata vale a Cernei”.⁷

În această zonă, pe care împărăteasa Elisabeta a Austro-Ungariei o considera “valea mea fermecată”, în care soțul ei, împăratul de la Viena, găsisese “...cea mai frumoasă stațiune de pe continent”, numărul vilegiaturiștilor a crescut de la cca 1.900 pe an în perioada 1861–1864, la cca 3.500 pe an între 1868–1871 și până la 11.063 în anul 1896. În acel an, în salonul de cură al Cazinoului, a avut întâlnirea dintre împăratul Franz Iosef al Austro-Ungariei, regele Carol I al României și regele Alexandru I al Serbiei, cu ocazia inaugurării canalului navigabil Porțile de Fier.⁸

Marele Război, cu toate neajunsurile și relele care l-au însoțit, a produs o stagnare în ceea ce privește numărul vizitatorilor. Problemele nu au dispărut după încheierea conflagrației, lucru care se poate observa dintr-un raport al Direcțiunii Băilor înaintat, în anul 1921, către Prefectura Județului Caraș-Severin. În continuare, sosirea clienților la băi a întâmpinat mari greutăți legate de ocupația militară sârbească, de procurarea și vizarea pașapoartelor sau de durata călătoriei pe calea ferată. Un drum de 30 km de la Vârciorova și până în stațiune fiind parcurs în 12–15 ore, prețul unei călătorii cu trăsura pe această distanță fiind de 800 coroane.

În anul 1919, cu toate piedicile amintite anterior, numărul vizitatorilor a ajuns la 7.648 persoane. Dintre personalitățile marcante care au vizitat stațiunea, îi amintim pe ministrul I. C. Brătianu, pe generalul Văitoianu sau pe Alexandru Constantinescu. Sezonul balnear 1919 a fost încheiat de primul congres al inginerilor din România Mare.

În sezonul 1920 numărul vizitatorilor a ajuns la 12.577, dintre vilegiaturiștii importanți îi putem menționa pe miniștrii Argetoianu și Trancu-Iași, pe ministrul Greciei, Jean Pappas și pe atașatul englez, Col. G. Duncan.⁹ De asemenea, în luna august 1920, pentru prof. dr. Vasile Pârvan a fost rezervată telegrafic o cameră la Hotelul Carol, de către Secretariatul General al Sănătății și Asistenței Sociale¹⁰, iar pentru prof. dr. I. Popescu Voitești, de la Universitatea din Cluj, o altă cameră de către Ministerul Industriei și Comerțului, Direcția Minelor, Carierelor și Apelor Minerale. Profesorul dr. I. Popescu Voitești sosea în stațiune pentru a studia regimul apelor minerale de la Băile Herculane.¹¹

Pentru sfârșitul lunii august și începutul lunii septembrie 1920 era programată

⁷ Dumitru Imbrescu, *Popasuri bănățene* (București, 1939), 17.

⁸ Dorin Bălțeanu, *Herculane*, 112.

⁹ SJANCS, Fond Direcțiunea Băilor Herculane (în continuare DBH), inv. 339, dosar 1/1921, f. 17–18.

¹⁰ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 4/1920, f. 1 v.

¹¹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 4/1920, f. 2.

vizita Majestății Sale Regele Ferdinand la băi. În vedrea acoperirii cheltuielilor legate de repararea drumurilor, potecilor și a arcurilor triumfale pentru vizita regală, Percepția Orșova urma să pună la dispoziția Direcțiunii Băilor Herculane suma de 100.000 coroane.¹²

Ziaristul Iulian Bureș trimitea Direcțiunii Băilor numărul 27 al Ziarului Severinul, în care era publicat un articol despre sezonul balnear 1921 și solicita să-i fie pusă la dispoziție lista noilor vizitatori pentru a putea fi publicată în ziar.¹³

Direcțiunea îi răspundea, precizând că până în data de 21 iunie 1921 stațiunea a primit un număr de 3.200 de vizitatori, între membrii marcanți numărându-se: Prim-ministru General Averescu cu doamna, Ministrul de Război General Râșcanu, Ministrul de Interne Constantin Argetoianu, Ministrul de Stat C. Garoflid cu doamna, Ministrul Cultelor și Artelor Octavian Goga cu doamna, Ministrul Comunicațiilor General Valcanu, Ministrul Muncii și Ocrotirii Sociale Grigore Trancu-Iași cu doamna, Ministrul Justiției M. Antonescu, Ministrul Lucrărilor Publice I. Petrovici, Ministrul de Stat Sergiu Niță cu doamna, Maestrul de ceremonii al Casei Regale I. Stârcea cu doamna, Secretarul General al Președenției Consiliului de Miniștrii Gr. Crainicescu cu doamna, dl. Rusescu, Ministrul României la Varșovia, dl. Florescu cu doamna, Ex. Sa Monseigneur Marcuaggi Nunțiu Apostolic, T. Nedcoff Ministrul Bulgariei cu doamna, Ministrul Angliei Norbert Dering cu doamna, Elbridge Goore Green însărcinat cu afaceri al SUA, Martin Joachim Ministrul Italiei, dl. Veverca Ministru al Cehoslovaciei cu doamna, F. M. Salie Ministru Plenipotențiar, dl. de Froytag Ministru Plenipotențiar al Germaniei, Akbar Khan Rahman Ministru Plenipotențiar al Persiei, dl. Panas Ministru Plenipotențiar al Greciei cu doamna, Guillaume Stord Ministru Plenipotențiar al Austriei, D. Tanner Înăsărcinat de afaceri al Finlandei, Jose de Santos Cia Înăsărcinat de afaceri al Spaniei, Prințul E. De Ligne secretar Înăsărcinat de afaceri al Belgiei cu doamna, Paul de Jurjevitz Înăsărcinat de afaceri al Poloniei cu doamna sau Cavalerul I. B. von Rosenthal Înăsărcinat de afaceri al Țărilor de Jos.¹⁴

Una dintre cele mai solicitate locații din stațiune era “Vila Elisabeta”, în care urmau să locuiască: Mitropolitul Pimen al Moldovei, în camerele puse la dispoziție sa de prim-ministrul Gen. Averescu¹⁵, Ministrul de Război Gen. Râșcanu, sosit în stațiune în data de 4 iunie 1921¹⁶ sau madame Sturza din București, pentru care au fost rezervate 3 camere, un prânzitor și o bucătărie.¹⁷ Cheltuielile de cazare pentru “Vila Elisabeta” pot fi observate în cazul doamnei Ghica din București, care pentru cele 4 camere închiriate a achitat 130 lei/zilnic, respectiv 4.030/lună.¹⁸

În luna august 1921, Conteul Skrzynski, Ministrul Poloniei la București, dorea să se cazeze în “Vila Elisabeta”, însă direcțiunea îi preciza că nu mai avea camere libere

¹² SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 4/1920, f. 3.

¹³ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 16.

¹⁴ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 17.

¹⁵ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 18–19.

¹⁶ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 15.

¹⁷ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 7.

¹⁸ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 5–6.

în respectiva locație, dar îi putea oferi locuri în “Hotelul Ferdinand” sau în “Hotelul Carol”.¹⁹

Legatia României din Belgrad solicita informații despre locurile de cazare din cele 2 mari hoteluri, foste “Rudolf” și “Josef”. Direcțiunea comunica că toate hotelurile erau accesibile, băile funcționau în perfectă ordine, iar în sezonul principal, aproape toate camerele au fost rezervate.²⁰ De asemenea, și Elye Marinescu de la Banca Românească din Bazargic, întreba dacă în luna iunie băile funcționau și care erau cheltuielile pentru pensiune și “băi de prim rang”. În acest caz, cazarea urma să fie asigurată la “Hotelul Ferdinand”.²¹

Interesul pentru Băile Herculane în Serbia reiese și din scrisoarea colonelului D. I. Motaș, atașat militar pe lângă Legatia României din Belgrad, prin care cerea date despre stațiune: “Mai multe persoane din localitate m-au rugat a le da informații asupra stațiunii balneare și climaterice Mehadia, întru cât au intenția de a merge acolo și a face o cură”. În răspunsul conducerii stațiunii se preciza că spesele cu întreținerea pentru o persoană pe zi erau de cca. 60 lei, prețul unei camere 15–40 lei, iar taxa de cură 15–180 lei/sezon. Pentru sezonul principal (iulie-august), nu se mai puteau obține camere, toate fiind deja ocupate, singura opțiune fiind luna septembrie. Colonelului D. I. Motaș i se sugera ca pe viitor cei interesați să își facă rezervarea în luna aprilie. De asemenea, i se menționa: “În stațiunea noastră sunt surse termale sulfosaline și salină cu temp. până la 54°, care sunt tămăduitoare pentru boale de reumă, ischias etc. Mai este și un stabiliment de hidroterapie. Alăturat vă transmitem și un prospect rămas din era maghiară, prospectul cel nou fiind sub tipar.”²²

Modalitatea de relaționare între personalul hotelier și oaspeți reiese din cuprinsul unui bilet întocmit pentru camera nr. 38 a Hotelului Principele Carol.

Prețul camerei cu 2 paturi, inclusiv serviciul, în lunile iulie și august era de 30 cor./zi, în celelalte luni era de 24 cor./zi, lumina electrică 2 cor./zi, iar un pat suplimentar 6 cor./zi. Se suna o data pentru chelnăr, de 2 ori pentru madamă și de 3 ori pentru servitor.

“Pentru menținerea ordinii, vizitatorii vor respecta următoarele norme/ordinațiuni:

1. La sosirea în hotel va declara fiecare pasager numele, prenumele, profesiunea, naționalitatea, locul de unde vine, iar la plecare va arăta localitatea în care se duce.
2. Spre a evita incendii, întrebuințarea mașinilor cu spirt este interzisă.
3. Daunele cauzate la mobilier vor fi plătite îndată după prețul la zi.
4. Lumina electrică se va întrebuința cu economie.
5. Ușa de la cameră să se încuie, predând cheia portarului.
6. Prețurile din tarif sunt absolut fixe și se vor face numai contra unei chitanțe liberată de casa hotelului.

¹⁹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 1–3.

²⁰ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 9.

²¹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 12–13.

²² SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 22–23.

7. Este interzis a pretinde vizitatorilor o plată mai mare decât cea prevăzută în prezentul tarif.

8. Reclamațiunile de orice natură se vor formula către antreprenor, nesatisfăcând acesta, se vor înainta direcțiunei băilor.

9. Spre a se putea satisface numerului mare de suferinți, carii având trebuință de cură termală se aglomerează în lunile iulie și august, nu se admite o stațiune mai mare de 4 săptămâni, din același motiv nu se va ține nici o cameră rezervată și nefolosită, mai mult de 3 zile.

10. Plata chiriei se va face din 8 în 8 zile”.²³

Vineri, 9 iunie 1922, la ora 15, sosea la Orșova, cu o șalupă de la Belgrad, Mareșalul Franchet D’Esperey, împreună cu trei doamne pentru a efectua o excursie la Băile Herculane. Ministerul de Război a atașat pe colonelul Arion pe lângă mareșal. Acesta trebuia să fie întâmpinat la debarcader de către dr. Corneanu, prefectul județului Caraș-Severin, care urma să asigure automobilele necesare transportului vizitatorilor, să rezerve camerele necesare la cel mai bun hotel și să le aranjeze masa cu deosebită îngrijire. Vizitatorii urmau să plece a doua zi dimineața cu aceleași automobile până la Moldova Nouă. În consecință, acestea trebuiau să fie aprovizionate cu benzină și materialele necesare.²⁴

Faptul că sejururile nu decurgeau întotdeauna după planurile vilegiaturiştilor reiese din cererea lui Gheorghe I. Malioglu, subagent al Serviciului Maritim Român la Constantinopol, trimisă Administratorului Băilor Herculane, Ioan Căpușă: “...rog să mi se rezerve 2 camere la un hotel bun, spre a nu suferi și anul acesta ceea ce am suferit anul trecut”.²⁵

Din Regulamentul de exploatare în regie a stațiunii balneare Băile Herculane, aprobat în anul 1923, putem identifica oferta de agreement pusă la dispoziția turiștilor. Aceasta cuprindea: muzica militară, care concerta dimineața între orele 8–9 și după amiază între orele 5–7 în aer liber și seara între orele 9–11 în sala de dans, concertele organizate în sezon cu artiști renumiți, seratele dansante în cerc restrâns, balurile, filme proiectate în cinematograf, producții teatrale din Teatrul de vară sau posibilitatea de a citi în sala de lectură a bibliotecii. De asemenea, erau amintite frumusețile deosebite ale naturii de pe Valea Cernei, drumurile pentru birje până la Crucea Ghizelei, spre gară, până la Topleț, Orșova sau Ada Kaleh. Nu erau lăsate deoparte nici excursiile pe Dunăre la Cazane sau cele 65 km de serpentine spre vârfurile munților Domogled, Șucu sau Sesmin.²⁶

Pentru M. Bredereto, Ministrul Plenipotențial al Portugaliei, în luna iulie 1923 a fost rezervată camera nr. 82 din Hotelul Carol.²⁷

Direcțiunea Generală a Minelor din Ministerul Industriei și Comerțului solicita ca două din camerele rezervate pentru minister, nr. 18 și 19, să fie puse la dispoziția rectorului Universității din Iași, dr. I Simionescu.²⁸

²³ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 6/1921, f. 14v.

²⁴ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1922, f. 1–2.

²⁵ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1923, f. 1.

²⁶ Bălteanu, *Herculane*, 118.

²⁷ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1923, f. 4.

²⁸ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1923, f.5.

Legăția Regală Română din Budapesta solicita Direcțiunii Băilor o atenție deosebită pentru generalul englez Sir Percival Marling, care urma să sosească pentru o cură de 3 săptămâni²⁹ în august 1923. Acesta ajungea vineri seara, venind cu vaporul de la Budapesta până la Orșova. Ministrul Stârcea solicita ca acesta să fie așteptat în Gara Mehadia.³⁰

Pentru IPPS Mitropolitul Bălan, care sosea împreună cu însoțitorii săi în stațiune în ziua de sâmbătă, 22 septembrie 1923, dinspre Caransebeș erau trimise 3 trăsurile la gară și erau rezervate 5 camere.³¹

Și Pimen, Mitropolitului Moldovei, aprecia frumusețile locului și proprietățile curative ale apelor termale, lucru dovedit de faptul că se reîntoarce în stațiunea de pe Valea Cernei în luna iulie 1924, tot la "Vila Elisabeta", într-o cameră care îi era pusă la dispoziție de către ministrul Săveanu.³²

În aceeași lună, pentru cazarea ministrului general Moșoiu se solicita o cameră frumoasă cu două paturi la "Hotelul Carol" sau la "Hotelul Ferdinand".³³

Subprefectul județului Caraș-Severin înștiința Pretura Plasei Orșova să se ocupe de ministrul Chirculescu, care pleca din Caransebeș însoțit de 3-4 persoane, în 5 august 1924, spre Băile Herculane. Aceștia urmau să ajungă în stațiune la ora 12, iar după masă, urmau să meargă la Orșova, apoi la Ada Kaleh. În aceeași seară, cu trenul de 8/50 plecau spre București.³⁴

Pentru dl. Iorga, Director general în Ministerul de Industrie, între 18 iulie-1 august 1925 era rezervată camera nr. 14 în "Vila Elisabeta".³⁵

Pentru Victor Babeș, în iulie 1925 era reținută o cameră pt 5 zile.³⁶ În anul următor, profesorul telegrafia că starea sa de sănătate îi împiedica în ultimul moment sosirea în stațiune.³⁷

Inspectoratul General Balneo Climatic din Ministerul Sănătății și Ocrotirii Sociale era cel care repartiza camerele. Astfel, pentru ministrul Portugaliei Brederode, în luna iulie 1925, au fost aprobate camerele nr. 42 și 43 la "Hotelul Carol"³⁸, pentru Iorka Achimovici din Vârșeș, camera 22 la "Hotelul Carol"³⁹, iar pentru Milorad Todorov din Pancevo, în luna iunie 1925, camera 84 la "Hotelul Ferdinand".⁴⁰

În anul următor, inspectoratul comunica direcțiunii aprobarea ca protopopul dr. Ion Dobre din Deva să fie cazat gratuit în camera nr. 7 la "Hotelul Carol", în luna mai 1926 și să beneficieze de 21 de băi gratuite.⁴¹

²⁹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1923, f.9.

³⁰ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1923, f. 8.

³¹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1923, f. 17.

³² SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1924, f. 1.

³³ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1924, f. 4.

³⁴ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1924, f. 5.

³⁵ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1925, f. 1.

³⁶ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1925, f. 4.

³⁷ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 5/1926, f. 2.

³⁸ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1925, f. 3.

³⁹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1925, f. 5.

⁴⁰ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1925, f. 6.

⁴¹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 5/1926, f. 1.

Inspectoratul General Balneo Climatic din Ministerul Sănătății și Ocrotirii Sociale aproba camere gratuite, în zilele de 26 și 27 iunie 1928, pentru 20 de profesori și studenți de la Universitatea Masaryk din Brno, profesorii în camere speciale, iar studenții în camere comune.⁴²

În anul 1929, Ministerul Sănătății și Ocrotirii Sociale a aprobat cererea Uniunii Comunităților Evreiești din Vechiul Regat, nr. 3354/1929, astfel încât și rabinii să beneficieze în stațiunile balneare de aceleași avantaje ca și preoții creștini.⁴³

În data de 8 mai 1932 erau așteptați să sosească în Băile Herculane 150 de persoane: 25 de profesori universitari străini, 36 de profesori universitari din țară, 37 de profesori secundari și 40 de studenți la matematică de la Universitatea Cluj și de la Universitatea București. Direcțiunea Băilor trebuia să asigure camere pentru toți participanții și masa de prânz pentru cei 40 de studenți. Dintre invitați îi menționăm pe profesorii: Montael de la Sorbona, președintele profesorilor universitari francezi, Danjoy de la Sorbona, Sierbinsky de la Varșovia și Erere de la Bruxelles. Modalitatea de plată urma să fie comunicată ulterior.⁴⁴

În data de 6 mai 1932, printr-o telegramă, ministrul Tănăsescu revine asupra instrucțiunilor inițiale și preciza că se aprobă numai camere și băi gratuite participanților la congres.⁴⁵

Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, Serviciul Balneo Climatic anunța sosirea în Băile Herculane, în data de 20 septembrie, a medicilor străini și români, membri ai Congresului Internațional de Istoria Medicinii din București. Pentru cei 25 de medici străini trebuia să se asigure găzduirea pentru 1–2 zile și, în limita posibilităților, pentru cei 25 de medici români. Serviciul și băile erau gratuite.

Direcțiunea trebuia să se îngrijească de primire și de organizarea banchetului în seara de 20 septembrie 1932, de cheltuielile pentru masa festivă urmând să se ocupe d-l director Bărcăcilă de la Severin, care organiza excursia în această regiune. Dl. secretar general dr. Deculescu lua parte oficial la excursie și urma să prezideze banchetul.⁴⁶

Pentru întâmpinarea participanților la congres urma să fie ridicat un arc de triumf, iar restaurantul era decorat cu ghirlande de verdeață, Direcțiunea Băilor solicita de la Șeful Ocolului Silvic Băile Herculane, ing. Vas. Ionescu, aprobare pentru tăierea materialului cu scutire de plata taxei⁴⁷ și de la Primăria Timișoara împrumut, pentru o zi, steaguri străine: englez, francez, american etc.⁴⁸

Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, Serviciul Balneo Climatic a aprobat o cameră și băi pentru ziaristul Camil Petrescu în luna septembrie 1932.⁴⁹

În data de 18 iulie 1932, dimineața, ministrul Lugojanu, dl. Avenol, secretar gen.

⁴² SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1928, f. 15.

⁴³ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1929, f. 1.

⁴⁴ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 2/1932, f. 2.

⁴⁵ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 2/1932, f. 1.

⁴⁶ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 2/1932, f. 3.

⁴⁷ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 2/1932, f. 4.

⁴⁸ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 2/1932, f. 5.

⁴⁹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1932, f. 1.

al Asociației Națiunilor și dl. Vișoianu, membru al Secretariatului Gen. al Asociației Națiunilor soseau cu trenul nr. 15 la Băile Herculane. Pentru aceștia trebuiau reținute 3 camere bune la hotel, înștiințate autoritățile, pentru organizarea primirii oficiale la gară, procurat un automobil bun și aranjat dejunul. De la Băile Herculane oaspeții urmau să plece sâmbătă după amiază sau duminică cu automobilul la Reșița.⁵⁰

Dimineața următoare, ministrul Lugoianu trebuia să ajungă la ora 9 și jumătate în Orșova, pentru a face o excursie pe Dunăre cu vaporul de pasageri “Brâncoveanu”.⁵¹

Masa festivă dată în onoarea primului-ministru Maniu și a secretarului general de la Liga Națiunilor, Avenol, a avut loc la Restaurantul Casino din Băile Herculane, iar costul acesteia a fost considerat prea mare de direcțiune, care solicita, în data de 1 august 1932, clarificări privind prețul unui tacâm, 300 de lei pe care “în timpul de față îl socotim exagerat”, de la antreprenorul Sigmund Goth.⁵² Acesta transmitea direcțiunii factura recepției în care erau detaliate cheltuielile: 15 tacâmuri la banchet a 300 lei: 4.500 lei, băutură și apă minerale 417 lei, masa pentru 2 șoferi 140 lei, 17 porții de mâncare a 20 lei pentru muzică: 340 lei, totalul ridicându-se la 5.397 lei.⁵³

Medicul șef al stațiunii Băile Herculane informa Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, Direcțiunea Fondurilor Speciale, că Majestatea Sa Regele Carol al II-lea urma să sosească în Băile Herculane în data de 5 iunie 1933, ora 4 p.m., unde urma să stea o oră la dezvelirea bustului Majestatății Sale Regele Ferdinand. Informația o obținuse de la generalul Razu și de la senatorul Buracu.⁵⁴

În data de 12 mai 1933 Excelența Sa, ministrul Titulescu, a sosit inopinat în stațiune, a petrecut câteva ore și “a plecat mulțumit de buna primire cu care a fost împărtășit”.⁵⁵

Profesorul Alexandru Borza, directorului Institutului de Botanică Sistematică, Muzeului și Grădinii Botanice din Cluj informa despre vizita din luna iulie 1933 a medicului și botanistului dr. Sundqvist din Suedia, care dorea să facă unele cercetări pe Valea Cernei, Cazane și în jur. Acesta era însoțit de dr. Gheorghe Bujoreanu, asistent în cadrul institutului, iar Alexandru Borza solicita să li se acorde tot sprijinul.⁵⁶

Direcția Fondului Sanitar din București solicita pentru familia ministrului Răducanu cea mai bună cameră cu 2 paturi, la “Vila Elisabeta” în luna septembrie 1933.⁵⁷

În luna mai 1934, în Băile Herculane urmau să sosească ministrul dr. Costinescu, Secretarul general profesor dr. Gane și Inspectorul general dr. Buteanu.⁵⁸ Banchetul în onoarea ministrului dr. Costinescu, Ministrul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, era

⁵⁰ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1932, f. 3.

⁵¹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1932, f. 4.

⁵² SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1932, f. 2.

⁵³ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1932, f. 5.

⁵⁴ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1933, f. 1.

⁵⁵ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1933, f. 2.

⁵⁶ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1933, f. 3.

⁵⁷ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1933, f. 4.

⁵⁸ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 6.

organizat în seara zilei de 20 mai 1934, ora 21, în sala Cazinoului din Băile Herculane, iar la acesta, din stațiune erau invitați: colonelul dr. Irimescu, deputatul Mihăilă, administratorul (Băilor) Căpușă, dr. Cizmărescu, dr. Partoș, dr. Bodi, comisar Cartian, diriginte Bobic și inginerul Dumitrescu.⁵⁹

Administratorul stațiunii, în 16 mai 1934, înainta Ministrului Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, Direcția Fondurilor Speciale Sanitare și de Ocrotire, cererea lui Filaret Barbu, directorul Conservatorului de Muzică și al Corului "I. Vidu" din Lugoj, pentru a i se acorda gratuitate pentru șederea în stațiune și băile necesare pe timp de o lună, în iulie 1934. "Recomandăm călduros cererea petiționarului și cu onoare vă rugăm să binevoiți a dispune soluționarea favorabilă având în vedere că numitul domn în timp de 8 ani de câte ori această stațiune a avut un festival mai important, dl. Filaret Barbu, însoțit de întregul cor din Lugoj a dat concursul său prețios și în toate ocaziunile a făcut-o cu tot dezinteresat. Printre concursurile cele mai de seamă notăm pe cel prilejuit de desvelirea bustului M.S. Regelui Ferdinand în fața Suveranului și al Congresului de Talazo-Terapie".⁶⁰ Răspunsul preciza că de la decizia Ministerială nr. 385/1934 nu se putea face nicio excepție, cererea lui Filaret Barbu putând fi luată în considerare abia în luna septembrie 1934.⁶¹

Administratorul informa Ministrului Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale că un număr de 50 de persoane din cadrul Asociației Turiștilor Mica Antantă vor vizita stațiunea între 23 decembrie 1934 – 2 ianuarie 1935. Acesta preciza că la hoteluri, pe timpul sezonului de iarnă, erau prea puține sobe în camere și solicita aprobarea unor noi investiții la stabilimentele balneare, pentru instalarea a 20 de sobe în hotelurile "Ferdinand" și "Severin".⁶²

În data de 7 decembrie 1934 era aprobată suma de 25.000 lei pentru cheltuielile ocazionate de excursia Asociației Turistice Mica Antantă⁶³, programul excursiei urmând să fie stabilit de către un comitet compus din colonelul dr. Irimescu, dl. Hosu și administratorul Căpușă.⁶⁴

Ministerul comunica la 1 iunie 1935, că apartamentele nr. 47 și 48 din "Hotelul Ferdinand", rezervate familiei ministrului Dimitriu, erau puse la dispoziția acestuia în mod onorific, de asemenea și băile.⁶⁵

În 2 septembrie 1935 sosea la Băile Herculane profesorul Gougerot de la Facultatea din Paris, căruia i se oferea găzduire în apartamentul rezervat ministrului în "Vila Elisabeta".⁶⁶

Ministrul Inculeț urma să sosească în Herculane împreună cu familia în 10 iunie 1936 și să primească camera ministrului în "Vila Elisabeta". Administratorul băilor

⁵⁹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 1.

⁶⁰ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 2.

⁶¹ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 3.

⁶² SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 7.

⁶³ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 5.

⁶⁴ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 3/1934, f. 4.

⁶⁵ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1935, f. 1.

⁶⁶ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 1/1935, f. 2.

solicita clarificări legate de modul în care i se pune la dispoziție camera, în mod gratuit sau contra cost.⁶⁷ Răspunsul primit de la București preciza că programul ministrului Inculeț s-a modificat, acesta urma să sosească la 1 iulie 1936 și să rămână în stațiune până la sfârșitul lunii, iar cazarea urma să se realizeze în baza aprobării verbale a generalului Vicol.⁶⁸

De frumusețea și de sălbăticia peisajelor de la Băile Herculane se bucurau și elevii de la teologia din Caransebeș. Pe lângă călătoriile de studiu întreprinse la începutul secolului XX în orașe din România precum: Lugoj, Turnu-Severin, Giurgiu, București, Curtea de Argeș, Râmnicu Vâlcea, Cluj Napoca, Cernăuți, Arad, Oradea sau Alba Iulia, aceștia au vizitat în anul 1912 și Roma. În partea de sud a Banatului, clericii au organizat o excursie la Orșova, la Cazane și la Băile Herculane, între 21–22 aprilie 1908 sub supravegherea profesorului de muzică Antoniu Sequens.⁶⁹ De asemenea, menționăm și excursia teologilor caransebeșeni, conduși de profesorul Moise Ienciu la Mehadia, Băile Herculane și pe insula Ada Kaleh între 19–21 mai 1913. În timpul călătoriei elevii trebuiau: “Să se prezinte pretutindenea cu demnitatea și seriozitatea unor clerici, căutând a scoate învățămintele cuvenite din cele văzute și observate”. Acestora li se recomanda să participe la slujbele din bisericile ortodoxe, unde, eventual, un elev mai bun să poată rosti o predică corespunzătoare și să viziteze importanta colecție arheologică a generalului Nicolae Cena.⁷⁰

Dorința de a vizita și de a cunoaște locuri noi pătrunde în noi categorii sociale. Deosebit de interesante sunt amintirile lui Pavel Jumanca din Caransebeș, învățător confesional, revizor școlar, parlamentar și chiar inspector școlar general, care, în perioada în care era elev la Institutul Pedagogic Diecezan din Caransebeș, vizitează atât zonele apropiate, cât și cele mai îndepărtate orașului său natal. Astfel, menționăm excursia pe care o face împreună cu colegii săi, însoțiți de profesorii Iosif Bălan, dr. Petru Ionescu, dr. George Dragomir și Gheorghe Petrescu la Lugoj și în satele Hodoș și Boldur, în anul 1904⁷¹ și la Borlova, în anul 1905.⁷²

Îndrăgostit de călătorii, tânărul Pavel, băiatul cel mai mare al unei familii de plugari săraci din Caransebeș, vizitează singur Bucureștiul, în vara anului 1906, cu ocazia mării expoziții și, împreună cu alți 4 colegi, Țebea, în vara anului 1907. Despre motivele care au stat la baza ultimei călătorii acesta menționa:

“... Să mergem la Țebea să vedem mormântul lui Iancu și gorunul lui Horea era o dorință arzătoare a mai multora dintre noi. De ce oare feriile de vară să le pierdem în zadar și să nu cunoaștem noi locurile unde atâția strămoși de-ai noștrii și-au vărsat

⁶⁷ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 4/1936, f. 1.

⁶⁸ SJANCS, DBH, inv. 339, dosar 4/1936, f. 2.

⁶⁹ Laurențiu Ovidiu Roșu, “Institutul Teologic Diecezan din Caransebeș și promovarea turismului la începutul secolului XX,” *Slujire și educație* (Cluj-Napoca, 2016): 577.

⁷⁰ Ibid., 578.

⁷¹ Pavel Jumanca, *Amintiri: Anii tinereții – Învățător de școală românească în timpul stăpânirii ungurești*, (Timișoara: David Press Print, 2011), 115–118.

⁷² Ibid., 119–122.

sângele, ca să susțină, pe plaiurile Carpaților, limba și neamul nostru. Ne-am hotărât să mergem pe picioare. Deși starea materială nu ne putea ajuta, totuși principiul că: Între români nu poți muri de foame ne-a dat curaj...”⁷³

Tot în anul 1906, Pavel Jumanca vizitează și Băile Herculane. Acesta era suspect de tuberculoză și, la fel ca și alți urmași ai grănicerilor, a beneficiat de gratuitățile oferite de către Comunitatea de Avere a fostului Regiment Confiniar Româno-Bănățean nr. 13 din Caransebeș. Despre timpul petrecut în stațiunea din sudul Banatului acesta își amintea:

“Am stat, după posibilitățile mele – la Casa grănicerească. Găzduirea era gratuită, de asemenea și băile pentru urmașii grănicerilor de altădată. Era la băi mătușa Mărcuțoane.

M-a luat sub ocrotirea ei. I-a dat mama de acasă cele de trebuință și-mi gătea mâncare la bucătăria comună grănicerească. Astfel, mă costase doar trenul.

Casa grănicerească avea o seamă de camere mai mari, cu paturi multe, unde locuiau de-a valma, bărbați, femei, copiii...

Eu am stat într-o cameră cu mătușa, nașa Ana a lui Ion Buru, vecina noastră, Măriuța a lui Mitru Sporia și cumnata buncii mele, soția fratelui ei Manole Beuca. Și se mai nimerise croitorul Ion Fârdeanu. Măriuța lui Sporia era o femeie liniștită, nu-i auzai glasul toată ziua.

În schimb, mătușa cu celelalte două toată ziua se certau... ca la ușa cortului. Nu ședeam în cameră. Toate ceasurile libere colindam cu Ioan Fârdean și alți cunoscuți de aici dealurile vecine. Doctorul Szörény îmi prescrisese 15–20 de băi. Ca să mai scurtez din timp, făceam câte două pe zi. Înainte de amiază mă scăldam la baia de pucioasă, iar după amiază, la băile de sare. Baia era comună, că numai aici se acorda gratuitate. La cabină se plătea. Am stat la Herculane numai o săptămână, dar am făcut toate băile prescrise.”⁷⁴

Coproprietarii din cadrul Comunității de Avere a fostului Regiment Confiniar Româno-Bănățean nr. 13 din Caransebeș aveau dreptul de a folosi în mod gratuit băile de la Herculane. În anul 1930 comunitatea deținea două imobile în Băile Herculane: Casa Grănicerească și Vila Comunității de Avere. Urmașii grănicerilor, în conformitate cu decizia Consiliului de Administrație din 15 aprilie 1930, trebuiau să plătească următoarele taxe: 40 lei/zi în lunile mai, iunie și septembrie și 60 lei/zi în lunile iulie și august pentru o cameră cu un pat, 30 lei/zi în lunile mai, iunie și septembrie și 40 lei/zi în lunile iulie și august pentru o cameră cu două paturi sau 5 lei pentru un certificat eliberat în vederea cazării în camerele comune din Băile Herculane.

De asemenea, împăduriții cazați în imobilele Comunității de Avere din Băile

⁷³ Laurențiu Ovidiu Roșu, “Excursii școlare la începutul secolului XX în memoriile elevului Pavel Jumanca din Caransebeș”, *Studii și Cercetări Bănățene, Banatul Istorie și Multiculturalitate* (Reșița, 2012), 173–188.

⁷⁴ Jumanca, *Amintiri*, 136.

Herculane beneficiau și de o reducere de 15% la consumația din Restaurantul Modern (fostul Restaurant Schuller) din Casa Grănicerească.⁷⁵

În anul 1942, Regulamentul pentru exercitarea drepturilor grănicerești din averea comună stabilea condițiile de utilizare ale Căminului Grăniceresc din Băile Herculane.

Coproprietarii aveau dreptul să locuiască în acesta în limita locurilor disponibile cu plata taxelor fixate în tariful grăniceresc.

Căminul era deschis în fiecare an în perioada 1 aprilie – 31 octombrie. Distribuirea camerelor se făcea la cerere de către Direcția Silvică a Comunității de Avere, cu prioritate coproprietarilor bolnavi. Pentru camerele mobilate, cererile trebuiau depuse, cel târziu până la sfârșitul lunii mai, iar pentru celelalte, cu cel puțin 14 zile înaintea termenului solicitat. În termen de 10 zile de la data primirii avizului de aprobare, solicitantul era obligat a plăti la Direcția Silvică taxele pentru cameră, iar la administrația caselor din Băile Herculane taxele de cură, muzică etc.

Coproprietarii primeau în schimbul taxelor din tariful grăniceresc pe lângă cazare și consultația gratuită a medicului Comunității de Avere. De asemenea, administrația Băilor Herculane, în baza biletului eliberat de Direcția Silvică, le acorda gratuitate sau reducere la băile termale.

În camerele comune femeile erau cazate separat de bărbați, iar bolnavii de tuberculoză sau de alte boli contagioase, precum și copiii foarte mici, nu erau primiți. Locatarii puteau utiliza bucătăriile comune, dar erau obligați să respecte liniștea și ordinea. În camerele de dormit nu puteau intra cu cojoace sau cu alimente alterabile, acestea fiind lăsate la sosire în magazie și luate la plecare.⁷⁶

Pe lângă cele două imobile amintite, încă din anul 1905 conducerea comunității s-a interesat de construcția unui hotel în stațiunea de pe Cerna. Acesta trebuia să aibă o suprafață de 1.600 m², iar cheltuielile cu ridicarea sa erau de 500.000 de coroane. Hotelul urma să cuprindă: 30 de camere mai mici, de 12–20 m², 50 de camere mai mari, de 20–36 m², 6 apartamente cu 2 sau 3 camere, un apartament cu 5 camere, un apartament cu 6 camere, un restaurant cu o capacitate de 300 de locuri, o cafenea și zonele administrative.

În raportul către Adunarea Generală a Comunității de Avere din 26 februarie 1937 era subliniată importanța stațiunii: “Băile Herculane este o stațiune balneară de prim rang, din punct de vedere european fapt ce asigură o rentabilitate deosebită clădirilor de acolo și s-a hotărât, sub rezerva Dvs, construire unui hotel mare și modern, pe locul casei grănicerești”.⁷⁷

De la năzuință până la punerea pietrei de temelie a hotelului au trecut 32 de ani. Început în anul 1937 “Hotelul Cerna” a fost finalizat de către Comunitatea de Avere în anul 1939.

⁷⁵ Laurențiu Ovidiu Roșu, “Comunitatea de Avere din Caransebeș și activitatea turistică pe teritoriul fostei granițe militare,” *Revista Arhivelor* LXXXV (2008): 210.

⁷⁶ Laurențiu Ovidiu Roșu, *Comunitatea de Avere a fostului Regiment Confiniar Româno-Bănățean nr. 13 din Caransebeș 1879–1948* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2010), 343–344.

⁷⁷ *Ibid.*, 346–347.

În încheiere, nu cred că există un tablou mai elocvent despre stațiune decât cel creionat în versuri de împărăteasa Sissi:

“În răsăritul îndepărtat se află o vale
Înconjurată de munți înalți,
Prin care trece un râu zgomotos,
De stejarii ei se-agață vița de vie...

Departe, o! departe de aceste meleaguri!
În aceste regiuni mai proaspete,
Am văzut păduri verzi
Și oameni trăind mai fericiți”.⁷⁸

Renăscută, parcă din propria cenușă în secolele XVIII-XIX, stațiunea balneo-climaterică de pe Valea Cernei rămâne, și după anul 1918, una dintre cele mai frumoase și mai vizitate zone turistice din întreaga țară.

Băile Herculane au fost vizitate atât de oameni simpli, în căutarea sănătății, dar și de personalități din domeniul politic, militar, cultural, spiritual sau universitar. Frumusețea și sălbăticia locurilor, proprietățile terapeutice și condițiile de cazare recomandând-o din plin.

ASPECTS CONCERNING DEVELOPMENT OF TOURISM IN BĂILE HERCULANE WITHIN INTER-WAR TIMES

Abstract

Rediscovered by Austrians in the 18th century, the Cerna Valley got its second wind after more than a millennium and a half of oblivion and abandonment, as wonderful valley of nymphs and fairies as Empress Sissi called it, and was to become the most important resort within the continent, as her august husband Franz Joseph I called it when visiting the place in 1852.

During the 19th century, Băile Herculane became a reference point for the European upper crust. The resort entered the framework of Romania in the first half of the next century and kept its important place among the resorts in the area; ministers, military personnel, superior hierarchs, literates, artists and musicians, and common people too visited the resort being interested in curative specific treasures of the thermal waters there.

During the Great War and several years after tourism felt on bad days, but it returned after, and the tourists' number increased in inter-war period to and up that one of the visitors before World War I.

⁷⁸ Bălțeanu, *Herculane*, 9–11.

MODA SUB SPECTRUL PUBLICISTICII INTERBELICE TIMIȘORENE

*Minodora Damian**

Cuvinte cheie: publicitate, modă, perioada interbelică, Timișoara

Keywords: advertising, fashion, inter-war times, Timișoara

Derivată a procesului complex de emancipare socială, generată ad-hoc dintr-o necesitate expansivă a firii umane de a demitiza conceptele tradiționalist-conservatoare neclintite de-a lungul timpului, moda avea să intervină activ la schimbarea pozitivă a cotidianului interbelic bănățean. Provenită etimologic de la rădăcina cuvântului indo-european *muid*¹, moda se poate defini empiric ca un mecanism complex, ce evidențiază modul în care civilizația are capacitatea de a deprinde tendințele generate de factorii motrici ai societății. Aceasta se evocă într-o atare accepțiune ca fiind variația generată de combinarea infinită a formelor, culorilor și a materialelor asociate articolelor vestimentare.² Sub această ipostază moda este regăsită în numeroase aspecte ale vieții precum arta, tehnologia, identitatea, modernitatea, politica și schimbările sociale. Încetarea ostilităților primei conflagrații mondiale aduce cu sine atât eliberarea teritorial-politică, dar mai ales descarcerarea spiritual-creativă, ce prevestea o reinițializare cutezătoare aproape în întreg spectrul artei.

Zorii interbelicului surprind economia românească într-o criză caracterizată de creșterea șomajului, proliferarea speculei ce au implicat o inflație accelerată³, însă, datorită unei experiențe anterior dobândite și a unei plasări geo-politice favorabile, Timișoara a izbutit să escaladeze cu succes momentele dificile, reușind să-și păstreze identitatea comercială și să se dezvolte financiar.⁴ Prin urmare, în cadrul societății timișorene se naște ipoteza unei modernizări generate de dezvoltarea unei acțiuni de metamorfozare socială și de schimbare a mentalității, evidențiate îndeosebi de adoptarea stilului de viață apusean de către populația juvenilă, prin preluarea tendințelor stilistice expuse în Vestul dezvoltat al Europei.⁵

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

¹ Dominique Waquet, Marion Laporte, *Moda* (București: Editura Corint, 2003), 6.

² Ibid., 7.

³ Lucian Popescu, *Timișoara interbelică și universul social din România* (București: Editura Cartea Universitară, 2004), 1.

⁴ Ibid., 20.

⁵ Ibid., 123.

Arealul de cercetare se identifică printr-o semantică restrânsă, referitoare la modul de expunere a imaginii exterioare, caracterizate de modalitatea de a ne alege hainele, de limbajul trupului și de comportamentul degajat în viața cotidiană. În cadrul acestei cercetări izvoarele istorice se identifică atât cu materialele publicitare, definite succint ca un complex de acțiuni menite să atragă atenția potențialilor cumpărători asupra produselor sau serviciilor, în scopul vânzării acestora, precum și cu relatările gazetărești referitoare la modă, înglobate în arealul jurnalistic interbelic timișorean. Prin urmare, ziarele *Nădejdea*, *Voința Banatului*, *Banatul Românesc*, *Fruncea*, *Zbiciul* și *Vestul* au constituit surse concrete de informații utile în abordarea unei tematici concurente cu sfera styling-ului interbelic timișorean. De asemenea, date importante s-au extras și din *Curierul Pielei*, entitate publicistică redactată bilingv, în română și germană, ce aborda întreg spectrul aferent pielii, ca materie primă.

Facil lizibile, printate sub formate accesibile cititului, ziarele constituiau un important pilon în procesul de informare în masă, în perioada dintre războaie. Oriunde și oricând, gazetele timișorene prezentau obiectiv crâmpie din viața de zi cu zi, lăsând loc dezvoltării unor ample analize socio-economico-culturale.

De asemenea, utilizând abil talentul condeiului, gazetarii tapetau concentrat, în mesaje simple și concise, materiale referitoare la conceptul coagulării intense al liantului nedizolvabil dintre modă și persoană, prezentând informații-cheie prin care cititorii putea fi inițiați cu ușurință în sfera, încă greu de deslușit, a esteticii modelisticii. Auxiliar în atingerea scopului de emancipare stilistică erau folosite reclamele care, prin însușirea poetică a rimelor umoristice cu tâlc și prin expunerea atractivă a sloganurilor publicitare, au reușit să imprime publicului cititor o conduită modernistă, orientată spre tendințe occidentale.

Prin prisma tendințelor diversificate, modul de expunere al vestimentației era diferit din punct de vedere geografic, cât și în funcție de clasa socială. Păstrând firul tradiției, moda conservatoare a portului popular își găsea încă rezonanțele în mediul rural, în special la persoanele vârstnice.⁶ Astfel, în zonele rurale moda avea aspect predominant conservator, purtându-se portul popular confecționat în propria gospodărie. Totuși, influența și curentul noului val al modernismului sunt îmbrățișate de către junii satului, care treptat au adoptat hainele confecționate de fabricile din mediul urban.

Finalizarea conflictelor militare ale Primului Război Mondial a produs o reală emulație asupra creativității stilistilor, exprimată prin diverse articole inovatoare. Perceput ca o rezultantă directă a noului suflu în sfera creațiilor vestimentare, stilul Art Nouveau a convers către forme organice, propunând idei despre percepția naturală, ce aduc în prim plan compoziții abstracte și suprarealiste. Derivat din stilul Art Nouveau, curentul Art Deco avea să domine design-ul vestimentar în anii 1920–1939, generând o serie de puncte de inflexiune în moda feminină. În premieră apare tendința femeilor de a fi suple, precum și plasarea tivurilor de la rochii deasupra genunchilor. În cadrul decorului materialelor s-au regăsit motive din felurite culturi, precum cea africană,

⁶ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană a românilor în perioada interbelică* (București: Editura Rao, 2001), 184–185.

japoneză sau egipteană, fapt ce a condus către un stil caracterizat prin forme geometrice, trapezoidale sau zig-zag, precum și folosirea îndrăzneță a materialelor etajate și a motivelor ce imitau razele soarelui.⁷

Reintegrarea într-un cotidian normal și revenirea la ritmul alert de viață al societății și-au pus amprenta, din ce în ce mai des, și asupra modei. Prin urmare, comoditatea și adaptabilitatea ținutelor la diferite situații zilnice dominau moda interbelică⁸, reprezentată în special de piese vestimentare conforme cerințelor anterior expuse, precum chemisierul, o rochie confecționată din tricot sau mătase artificială, de formă tubulară, lejeră, ce pune în evidență alura corpului feminin. Aceasta evidenția, în mod evident, modificări în design-ul vestimentar feminin, în consecință, talia naturală a coborât până la coapsă, corsetele superioare erau prevăzute cu decolteuri simple, rotunde sau în forma literei V, iar în partea inferioară fustele cădeau drept sub genunchi.⁹

Dorința expresă de emancipare, în special a doamnelor din rândul înaltei societăți, a fost reliefată de adoptarea predominantă a influențelor curentului vestimentar francez. Astfel, în moda feminină, s-a conturat, ca stare de fapt, snobismul, o urmare a interpretării deseori eronate a raportului dintre tendințe și proporțiile corporale. Prin urmare, ignorând consecințele imediate ale crizei economice, exemplificate prin prețul unui kilogram de pâine ce ajungea la trei-patru lei, și a unui kilogram de zahăr ajuns la 20 lei, consoartele celor angajați în administrație, cu un salariu între 900 și 1200 lei lunar, își achiziționau la prețuri exorbitante¹⁰ ultimele apariții în materie de modă, accentuând astfel inserarea snobismului în societate.

Scurtarea rochiilor către trei-sferturi sau chiar până la genunchi, poziționarea taliei în cădere peste șolduri și folosirea în confecționarea rochiilor a materialelor subțiri sau transparente au constituit modificări sesizabile în arealul modei interbelice.¹¹

Frecventarea magazinelor de expunere a marilor creatori de modă parizieni de către populația feminină de vârstă medie a reprezentat un factor esențial în promovarea noilor tendințe stilistice. Astfel, pălăriile cu boruri mici, manșoanele din blană de vulpe maro sau argintie folosite pentru sezonul de iarnă, bluzele en couer sau chimonourile accesoryzate cu pălăriuțe, uneori chiar cu șapcă de domnișoarele îndrăznețe¹², au constituit articole exponențiale în sferă revoluției vestimentare.

Rochiile de seara lungi din dantelă sau catifea, accesoryzate cu pene exotice de diverse culori și șaluri din cașmir sau gulere din blană, emanau o puternică ostentație de etalare a luxului, generat de noile soluții practice și de detaliile îndrăznețe și înviorătoare.

⁷ Marnie Fogg, *Moda. Istoria completă* (București: Editura Rao, 2015), 238.

⁸ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 186; I. Scurtu, *Istoria civilizației românești. Perioada interbelică (1918–1940)* (București: Editura Enciclopedică, 2012), 198.

⁹ Fogg, *Moda*, 239.

¹⁰ Popescu, *Timișoara interbelică*, 359.

¹¹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1919–1948)* (București: Editura Paideia, 1999), 80.

¹² Ioan Scurtu et alii, *Istoria Românilor. România întregită (1918–1940)*, vol. VIII (București: Editura Enciclopedică, 2003), 166.

Apărută ca o consecință directă de emancipare, masculinizarea în moda feminină a constituit o încălcare voită a codului vestimentar de separație a genurilor. În 1920, celebra Coco Chanel a lansat în modă pantalonii evazați, inspirați după modelul pantalonilor gondolierilor venețieni. Cu siguranță, cea mai impresionantă promovare a acestui concept a fost realizată de actrița Marlene Dietrich, care în 1930 apare îmbrăcată într-un smocking ajustat pe corp, cu guler de tip wing, purtând pe cap un joben¹³, semn indubitabil al masculinității. Printr-un puseu modelistic cu tente excentrice feminine, în anii 1920 s-a declanșat febra modei pijama.¹⁴ Un reper de inflexiune în vestimentația intimă feminină l-a constituit renunțarea treptată la lenjeriei cu picior, prin adoptarea slipului din mătase, viu colorat.¹⁵

În aria stilisticii s-a sesizat o altă noutate prin reorientarea conceptelor către natural, generând aducerea în cotidian a modei materialelor pictate¹⁶, preluată și de casele de modă timișorene de la designerii parizieni.

Continuând firul cronologic al aparițiilor stilistice, se distinge apariția capei de lungime medie, confecționată din blană sau catifea, adecvată în garderoba de zi sau în cea de seară, fiind o noutate în colecțiile din iarna anului 1934. De asemenea, tot în același an s-au remarcat mânșoanele de diferite dimensiuni și gulerile mari, care ofereau libertate gâtului¹⁷, confecționate din blană, considerată una dintre materiile prime de lux. Din punct de vedere cromatic, conceptul stilistic s-a orientat îndeosebi spre ținutele în negru, garnisite cu accesorii în culori vesele.¹⁸

În anul 1935 se continuă trendul noutăților în domeniu, evidențiindu-se rochiile inspirate din portul indian, confecționate din mătase.¹⁹ Din perspectivă sezonieră, în colecția de primăvară a anului 1935 apar frecvent elemente noi, precum carourile, pătrățelele sau alte motive geometrice²⁰, regăsite în compoziția materialelor. Sezonul de vară era predominat de țesăturile din in cu picățele²¹, pe când în toamnă s-a lansat, după ani buni de domnie exclusivă a ciorapilor din mătase de culoare deschisă, ciorapii de culoare închisă mată.²² În aria dedicată accesorizării ținutelor s-a sesizat reapariția centurilor foarte late din piele, iar la rochiile de seară sunt foarte des folosite perlele.²³ Din punct de vedere cromatic, în tendințele vremii a predominat albul, combinat cu diferite nuanțe precum: rose-pêche, bleu-fumée, ambre, diferite tonuri de albastru²⁴ precum și maroul în degrade până la bej.

Rochiile de seară confecționate amply din catifea, dantelă, tul sau în combinații

¹³ Fogg, *Moda*, 267.

¹⁴ Articol semnat P.O., "Moda pijama," în *Cluj* I, 37 (Cluj, 1923): 2.

¹⁵ Scurtu, Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, 80.

¹⁶ Adrian Corbul, "Moda stofelor pictate," în *Societatea de Măine* IV, 13–14 (Cluj, 1927): 189.

¹⁷ Articol semnat C., "Noutățile zilei la Paris," în *Fruncea* I, 3 (Timișoara, 1934): 4.

¹⁸ Articol semnat C., "Moda de iarnă la Paris," în *Fruncea* I, 1 (Timișoara, 1934): 7.

¹⁹ "Știri de modă," în *Fruncea* II 19 (Timișoara, 1935): 5.

²⁰ Articol semnat C., "Moda. Scrisoare din Paris," în *Fruncea* II, 6 (Timișoara, 1935): 7.

²¹ "Ce se poartă la Paris? Picățele," în *Fruncea* II, 23 (Timișoara, 1935): 5.

²² Claire Jouret, "Moda," în *Fruncea* II, 27 (Timișoara, 1935): 7.

²³ Articol semnat C., "Moda. Colecțiile de primăvară la Paris," în *Fruncea* II, 9 (Timișoara, 1935): 5.

²⁴ Articol semnat EE., "Moda," în *Fruncea* II, 7 (Timișoara, 1935): 7.

asortate cu detalii strălucitoare metalice (centuri de perle, pietre scumpe, broșe și bijuterii de diamante sub formă de păsări)²⁵ au definit stilistic anul 1936. Din paleta diversă a materialelor aferente rochiilor, s-au distins cloqué travers (stofă vărgată în diagonal) și cotelé²⁶, material a cărui țesătură prezintă pe lungime nervuri mai mari sau mai mici.

Anul 1938 reînvie moda anilor 1900, astfel că vestimentația seratelor era caracterizată de fast și strălucire, conferite atât de strasurile, paietele și pietrele cu care erau accesoriizate ținutele, dar și de cromatica în care predomina negrul și culorile pastelate.²⁷ Alt element definitoriu pentru colecțiile din primăvara lui 1938 a fost reprezentat de jacheta executată sub toate formele imaginabile.²⁸ De altfel, influențele anului 1900 au revenit la viață în colecțiile de toamnă ale anului 1938. Alte schimbări majore în ceea ce privește moda s-au observat în lungimea rochiilor, ce devin din ce în ce mai scurte. Din punct de vedere al materiei prime, combinația cel mai des întâlnită era cea dintre catifea și dantelă.

Țesături fanteziste, laméuri, diferite combinații de materiale cu aplicații de metal, ce confereau efect mat sau strălucitor au făcut furori spre finalul perioadei interbelice. În ocaziile speciale, în croiul rochiilor s-a distins din ce în ce mai mult trena. Din punct de vedere al materialului folosit în confecționarea rochiilor de stil, s-a remarcat satinul gros, iar ca detaliu tehnic, deseori erau folosite decoltajele mari, amplasate diferit.²⁹ În trendul diurn persistau rochiile lungi, drepte în partea frontală, iar în spate acestea erau concepute cât mai ample, precum rochiile de seară.³⁰

Identificată de elemente standard, rareori avangardiste, ce puneau în evidență eleganța și șarmul, moda bărbătească avea să genereze produse precum pantalonii cu manșetă, hainele la doi sau trei nasturi, cămășile închise la mâneci cu butoni de aur și argint, asortate cu cravate în picățele, care i-au conferit acesteia atât simplitate, dar și bun gust. O piesă reprezentativă în acest sens s-a dovedit a fi smockingul purtat îndeosebi la ocazii și la serate fastuoase. Totuși, prin cămășile colorate, hainele în carouri și pălăriile albe la la Maurice Chevalier, nonconformismul tineresc își făcea simțită prezența.³¹

Prin prisma îndreptării cercetării spre moda masculină din Timișoara anului 1934, s-au observat modificări în aspectul croiului și în cromatica materialului, exemplificate prin paltoanele fără guler de blană, conform modei franceze, cu guler din catifea sau din stofa paltonului, iar în rândul tinerilor erau preferate cele de culoare gri sau bleumarin. Costumele erau croite pe corp, cu pantaloni largi, sacoul evidențiat prin umeri înalți, la un rând sau două, confecționate din stofe vărgate de culoare neagră sau bleumarin, cu dungi albe sau în variate nuanțe.³²

Fazele incipiente ale genezei produselor aflate sub spectrul modei se regăsesc

²⁵ "Moda," în *Fruncea* III, 4 (Timișoara, 1936): 5.

²⁶ "Moda," în *Fruncea* III, 6 (Timișoara, 1936): 5.

²⁷ "1938 sau 1900," în *Fruncea* V, 30 (Timișoara, 1938): 12.

²⁸ "Două jachete," în *Fruncea* V, 16 (Timișoara, 1938): 14.

²⁹ "Din lumea modei," în *Fruncea* II, 1 (Timișoara, 1935): 7.

³⁰ Articol semnat C., "Ce se va face la primăvară," în *Fruncea* II, 3 (Timișoara, 1935): 7.

³¹ Ioan Scurtu et alli, *Istoria Românilor*, 165.

³² "Moda bărbătească la Timișoara," în *Fruncea* I, 2 (Timișoara, 1934): 6.

printre elementele industriei textile. Statistica anului 1937, identifică în România existența a 157 țesătorii de bumbac, 98 de filaturi și țesătorii de lână, 95 de tricotaje, 51 de filaturi și țesătorii de mătase, 15 filaturi de bumbac, iar dintre toate acestea 88 de întreprinderi textile se aflau în Banat.³³

Un exponent important în confecționarea produselor textile a fost societatea pe acțiuni *Industria Lânei Timișoara S.A.*, înființată în anul 1905 de o familie de evrei, aceasta participând activ la diminuarea ratei șomajului, prin creșterea resurselor umane de la 1200 de angajați în 1924³⁴, la un număr de aproximativ de 1800 în 1925, ce își desfășurau activitatea în patru secții de lucru: torcatorie, stofe, tricotaje și confecții.³⁵ Ca punct de desfacere a mărfurilor de proveniență textilă regăsim Hala de mărfuri A.B.C. din piața Unirii, nr. 7, unde se comercializau sortimente alese de stofe, pulovere, barchete, pânze și damascuri.³⁶

O gamă diversificată de produse din lână și stofă erau puse în vânzare spre publicul larg prin intermediul diverselor magazine, promovate în media publicistică locală. Cu scopul de a oferi transparență procesului de punerea în vânzare a acestor articole, în unele spoturi publicitare se afișau prețurile fiecărui produs în parte. Astfel, la magazinul *Polák*, se puteau achiziționa mantouri pentru dame la prețul de 450 lei, costume din lână pentru bărbați la 450 de lei și costume pentru copii la 150 de lei.³⁷ Sortimente asemănătoare s-au regăsit și la magazinul *Modehouse*, unde un mantou de damă cu blană din Basarabia costa 1700 de lei, cel din stofă lucie cu guler Siel avea prețul cuprins între 1200 și 1600 de lei, iar cele pentru fete (*Bakfisch*) era de 800 lei, pe când cele de băieți alternau între 450 și 800 de lei. Tot în această unitate comercială se puteau cumpăra și paltoane negre pentru domni, având prețul minim de 800 lei.³⁸

Celor interesați de stofe și de produse din stofă aveau acces, în vederea achiziționării acestora, la magazinele *Baron*³⁹, *Rabong & Schneider S.A.*⁴⁰, *B. Bachruch*, deținut de Adolf Keppich, *B. Lechner Ssor Rabong & Schneider*, fondat în 1847⁴¹,

³³ Ion Agrigoroaiei, *România interbelică. Unificare și evoluție economică* (Iași: Casa Editorială Demiurg, 2016), 305.

³⁴ Popescu, *Timișoara interbelică*, 155.

³⁵ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 8; nr. 17, 7; nr. 24, 4; nr. 25, 3; nr. 52, 6; nr. 52, 12; V, 20 (1925): 10; nr. 80, 4; *Nădejdea* II, 224 (Timișoara, 1922): 4.

³⁶ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* II, 9 (Timișoara, 1935): 2; nr. 22, 3.

³⁷ Reclama se află în ziarul *Vestul* III, 509 (Timișoara, 1932): 2.

³⁸ Reclama se află în ziarul *Vestul* V, 1248 (Timișoara, 1934): 2.

³⁹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* III, 40 (Timișoara, 1923): 2; IV, 43 (1924): 4; *Nădejdea* III, 357 (Timișoara, 1923): 4.

⁴⁰ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IX, 37 (Timișoara, 1929): 4; X, 12 (1930): 4; nr. 14, 4; XII, 1 (1932): 3; nr. 3, 3; nr. 8, 4; nr. 14, 4; nr. 17, 8; nr. 20, 4; XIII, 12 (1933): 4; XVI, 14 (1936): 3; nr. 15, 3; nr. 44, 3; nr. 42, 3; XVII, 9 (1937): 4; nr. 10, 3; nr. 11, 3; nr. 12, 3; *Fruncea* II, 33 (Timișoara, 1935): 5; nr. 35, 5; nr. 36, 4; nr. 37, 7; III, 37 (1936): 4; *Vestul* III, 436 (Timișoara, 1932): 2; *Zbiciul* I, 3 (Timișoara, 1934): 4.

⁴¹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* VII, 39 (Timișoara, 1927): 4; nr. 41, 4; nr. 42, 4; nr. 47,

*Richter*⁴², *Horbátz*⁴³, *Fortuna*⁴⁴, *Louvre*⁴⁵, ce oferea mătase *Vistra* la prețul de 66 lei⁴⁶, *Modehouse*⁴⁷, Frații Kutterer⁴⁸, Surorile Schon⁴⁹ și *Iosif Fesz*⁵⁰. Un alt magazin în care se găsea materie primă pentru croitorie era *Nikolits și Schultz*.⁵¹ Printre produsele de natură textilă se distinge promovarea costumelor confecționate din stofe englezești de la magazinul *Josif Roncskenvics și Comp.*, mărcile *Wia*⁵² și *Burberrys*⁵³, brand încă actual în moda britanică. Pentru doamnele iubitoare de natură și soare, în magazinul *Victor Lidolt* se găseau spre vânzare costume, mantale, ghete, chipiuri și șepci de baie.⁵⁴ Un punct de desfacere al ciorapilor, al mănușilor de damă și bărbătești l-a constituit magazinele *Matz-Hehn*⁵⁵, *Ernst*⁵⁶ precum și în magazinul *Duschnitz*⁵⁷ unde pe lângă celelalte articole se găseau de vânzare și umbrele pentru dame la prețuri între 116 și 220 de lei.⁵⁸ Îmbrăcăminte bărbătească, haine de piele, mantale de cauciuc se puteau achiziționa de la magazinul *Faber*⁵⁹ și de la croitoria *Groszizso*.⁶⁰ Articolul vestimentar ce definea cu prisosință eleganța și gustul rafinat era blana, ce era expusă spre vânzare în diferite modele în magazinele *Maren Hild* de pe strada 3 August, nr. 21⁶¹ și *Rubin* zona Circumvalațiunii IV, Bulevardul Berthlot nr. 16.⁶²

O gamă diversificată de produse textile erau promovate împreună cu prețurile aferente în spoturi publicitare concepute să prezinte detaliat chiar și prețurile fiecărui

4; VIII, 6 (1928): 6; *Fruncea* III, 38 (Timișoara, 1936): 4; nr. 39, 6; nr. 40, 4; nr. 44, 5; *Vestul* I, 30 (Timișoara, 1930): 2; VIII, 1877 (1937): 2.

⁴² Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 13 (Timișoara, 1935): 4.

⁴³ Reclama se află în ziarul *Vestul* VIII, 2039 (Timișoara, 1937): 2.

⁴⁴ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* II, 9 (Timișoara, 1935): 2; III, 1 (1936): 5.

⁴⁵ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* XVI, 11 (Timișoara, 1936): 3; XVII, 4 (1937): 2; *Fruncea* III, 40 (Timișoara, 1936): 3; nr. 51–52, 4; *Zbiciul* I, 4 (Timișoara, 1934): 2; III, 3 (Timișoara, 1936): 6.

⁴⁶ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 831 (Timișoara, 1933): 2.

⁴⁷ Reclama se află în ziarul *Vestul* III, 562 (Timișoara, 1932): 2; nr. 566, 1; *Fruncea* III, 35 (Timișoara, 1936): 6.

⁴⁸ *Nădejdea* II, 276 (Timișoara, 1922): 6.

⁴⁹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 7.

⁵⁰ Ibid. 6.

⁵¹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* V, 53 (Timișoara, 1925): 4; nr. 58, 4; VI, 15 (Timișoara, 1926): 13.

⁵² Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* VII, 38 (Timișoara, 1927): 4.

⁵³ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* V, 75 (Timișoara, 1925): 4; nr. 78, 4; V, 80 (Timișoara, 1925): 14; IX, 36 (Timișoara, 1929): 4; nr. 37, 4.

⁵⁴ Reclama se află în ziarul *Banatul Românesc* VI, 30 (Timișoara, 1924): 4.

⁵⁵ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3; nr. 33, 3.

⁵⁶ Reclama se află în ziarul *Fruncea* III, 36 (Timișoara, 1936): 2; nr. 37, 3; nr. 38, 2; nr. 39, 5; nr. 40, 3; nr. 44, 2; nr. 46, 2; nr. 48, 4; nr. 49, 4; nr. 49, 5.

⁵⁷ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 17 (Timișoara, 1924): 6.

⁵⁸ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 906 (Timișoara, 1933): 7.

⁵⁹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 6.

⁶⁰ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* V, 78 (Timișoara, 1925): 4.

⁶¹ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 37 (Timișoara, 1935): 6; nr. 38, 3; nr. 39, 3; nr. 40, 3; nr. 41, 6; nr. 43, 4.

⁶² Reclama se află în ziarul *Vestul* IX, 2269 (Timișoara, 1938): 3.

produs. Magazinul de modă *David Klein* propunea spre vânzare cămăși pentru domni preț 170 de lei, ciorapi de damă între 13 și 35 de lei, șosete pentru domni între 11 și 18 lei, cravate din mătase la 8 lei și mănuși de ață la 25 de lei.⁶³ De altfel, magazinul românesc de modă *Bandu*, oferea cumpărătorilor articole de textile de larg consum cum ar fi cămăși, cravate, ciorapi, jerseuri, precum și alte produse uzuale.⁶⁴

Reducerea salariilor și creșterea exponențială a șomajului, consecințe imediate ale căderii bursei din New York de pe Wall Street din 1929 și al declinului implicit al industriei mecanizate, induc un impact social asupra caracterului resurselor umane. Prin urmare, forța de muncă se reorientează către meșteșugurile manuale, precum tricotajul casnic, ce a început să prindă contur încet, dar sigur, și în viața interbelică timișoreană.

Datorită absenței unor arhetipuri standardizate, care să fie impuse în componența articolelor vestimentare rezultate din procesul de tricotare manuală, s-a conturat conceptul de lejeritate și bun gust în același timp, definit de o abundență de motive simple, dar inovatoare ca efect. Florile croșetate, cusătura netedă, dar și franjurii și pompoanele⁶⁵ au constituit elementele distinctive și de decor ale meșteșugului confecționării manuale a articolelor textile. Pentru a veni în întâmpinarea celor ce doreau să îmbrățișeze această îndeletnicire, publicația timișoreană *Fruncea*, aloca spații ce fac referire la deprinderea unor tehnici și proceduri de realizare a unor articole precum rochii⁶⁶ și pălării⁶⁷ croite, bluze⁶⁸, manșoane⁶⁹, jachete⁷⁰ și căciuli⁷¹ împletite.

Aspectele economico-sociale, propagate în timp, generate de efectele Primei Conflagrații Mondiale, au avut ecou și în industria pielăriei. Rigurozitatea și politica tranșantă, emenate din regulile liberei concurențe, au condus iminent în 1927 la falimentul și încetarea activității în fabricile de pielărie neproductive, dar și la consolidarea și dezvoltarea acelor ce au pus accent pe calitate în detrimentul cantității. De altfel, tot în același an s-au evocat și anumite modificări legislative în domeniul vamal, fiscal și profesional. Prin urmare, s-a introdus un tarif vamal protecționist, ce avea să vină în ajutorul fabricilor autohtone, care se confruntau cu un val considerabil de importuri de pielărie din America, Germania, Austria, Franța și Ungaria, dar și cu cel de ghetee din Cehoslovacia. În domeniul fiscalității s-a sesizat aprobarea, în 18 iunie 1927, a Legii asupra impozitului pe cifra de afaceri și lux, ce are ca efect modificarea calculării bazei de impozitare, prin creșterea cu 1% a valorii medii, fapt ce a generat și creșterea preșurilor produselor. Un alt inconvenient din punct de vedere profesional l-a constituit

⁶³ Reclama se află în ziarul *Vestul* I, 59 (Timișoara, 1930): 2.

⁶⁴ Reclama se află în ziarul *Vestul* IX, 2239 (Timișoara, 1938): 2; 2241, 3; 2243, 2; 2269, 3; 2270, 3; 2271, 2; 2272, 3.

⁶⁵ Fogg, *Moda*, 259.

⁶⁶ "Rochii cusute acasă," în *Fruncea* V, 19 (Timișoara, 1938): 11.

⁶⁷ "Sugestie pentru pălărie," în *Fruncea* VI, 4 (Timișoara, 1939): 7; "Pălării de făcut acasă," în *Fruncea* V, 18 (Timișoara, 1938): 5.

⁶⁸ "Tricotați-vă o bluză originală," în *Fruncea* V, 25 (Timișoara, 1938): 7.

⁶⁹ "Manșoane împletite," în *Fruncea* VI, 1 (Timișoara, 1939): 15.

⁷⁰ "O frumoasă jachetă împletită," în *Fruncea* VI, 2 (Timișoara, 1939): 11.

⁷¹ "Căciuliță împletită," în *Fruncea* VI, 2 (Timișoara, 1939): 11.

adoptarea, începând cu 8 februarie 1927, a metrului pătrat ca unitate de măsură pentru suprafață, în detrimentul fusului englezesc, conversia acceptată era: 9,29 dm² egali cu 1 fus englezesc.⁷²

În proximitatea temporală de după război, efectele crizei economice se resimt și în sfera mercantilă aferentă materiilor prime, în special în domeniul pielăriei, unde s-a sesizat, totuși, din partea cojocarilor o cerere mai accentuată pentru pielea de oaie folosită la căptușit și iră colorată. De asemenea, tovalele, blănculeți și pielea de box grea de proveniență internă și externă erau foarte căutate. Lipsa acută pe piață a crupoanelor metrice implică automat o valoare ridicată a prețului.⁷³

Sinteza valorilor de achiziționare a materiilor prime din domeniul încălțămintei de pe piața timișoreană va fi expusă în tabelul ce urmează:

15 septembrie 1922, Timișoara⁷⁴

Tip	Proveniența	Calitatea	Prețul
Croupoane vach	Transilvania	I	140–145
	Transilvania	II	125–130
	București		118–130
Părți vach	Transilvania	I	102–105
	Transilvania	II	92–95
	București		93–96
Poale vach	Transilvania		65–73
	București		62–65
Gâturi vach	Transilvania		70–75
Tovaloașe de vacă	Transilvania		150–160
	diverse fabricații		145–155
Tovaloașe de vițel			180–210
Blănculeți	Transilvania	I	145–150
Blănculeți	diverse fabricații		130–145
Blănculeți de vițel	Transilvania	I	175–190
Blănculeți de vițel	diverse fabricații		160–180
Blănculeți pentru curelar			115–130
Box de vițel	germană	II și III	45–52
Box de vițel	din țară	II	34–40
Box de vițel	din țară	III	28–32
Chevreaux	germană și franceză		58–70
Box de vițel			29–35
Piele de oaie de căptușeală austral			155–170

Studiul economico-financiar se restrânge asupra materialelor din piele de cornute

⁷² Simion Hațieganu, „Industria pielăriei și de încălțămintă în anul 1927,” în *Societatea de Măine* V, 3 (Cluj, 1928): 64–65.

⁷³ „Situția pieței în țară,” în *Curierul Pielei* I, 5 (Timișoara, 1922): 13.

⁷⁴ „Situția pieței în țară,” în *Curierul Pielei* I, 5 (Timișoara, 1922): 13–14.

și bovine. Prețurile la pieile de factură brută sunt în scădere, iar pieile grele din vițel erau la mare căutare, spre deosebire de mărfurile ușoare pentru care cererea pe piață era la un nivel sub așteptări, deși în Banat stocul din depozite se epuizase. Un progres sesizabil s-a identificat în creșterea cu 10 procente a vânzărilor aferente pieilor de vită. Un vădit interes al comercianților era îndreptat înspre pielea de ovine, ceea ce va aduce cu sine și o reducere consistentă a prețului.

Piei brute de vite mari și cornute (28 septembrie 1922 Timișoara)⁷⁵

Piei	Preț
de vițel grele fără sare	28–31
de vițel ușoare fără sare	22–24
de vacă	140–150
de cal	180–220
de oaie	120–130
chavlack de pereche	135–160
de capră de pereche	-
de capriță de pereche	35–50

Cercetând analitic, sub spectrul comparației prețurilor asupra principalelor tipuri de piele, s-a dedus că diferențele erau nesemnificative în cele trei mari centre: București, Cluj și Timișoara. Totuși, aproape la toate produsele, prețurile din Banat se dovedesc a fi superioare față de fostul Regat sau Transilvania.

Prin această cercetare am regăsit în Timișoara fabrica *Hermann Adler*, a cărei activitate era prelucrarea pielăriei.⁷⁶ Ca puncte comerciale în domeniul pielăriei existau magazinele *Alex Rosenberg*⁷⁷, *Avram Nadler*⁷⁸ și cel patronat de Szathmary Ludovic, ce pune la spre vânzare materiile prime necesare la confecționarea pantofilor și cizmelor,⁷⁹ iar un bogat sortiment de pielărie de proveniență externă și unelte de prelucrare necesare cizmarilor erau procurabile de la magazinul *Ignățiu Fughș și comp.*⁸⁰

Concurența de tip capitalist și impunerea unor standarde din ce în ce mai ridicate asupra calității produselor, conduc iminent către un progres real în arealul manufacturii vestimentare. Existența numeroaselor ateliere de croitorie de calitate superioară, ridică rangul croitorului de la un simplu executant al hainei la un adevărat estetic, plasându-l în societate la același nivel cu doctorul sau avocatul, transformând astfel croitoria într-o veritabilă artă.⁸¹ Drept urmare, prin prisma necesității de perpetuare și dezvoltare a abilităților în acest domeniu, Academia Română de Croitorie din Timișoara și-a deschis porțile anual pentru tinerii dornici să deprindă tainele aceste frumoase

⁷⁵ "Situația pieței în țară," în *Curierul Pielei* I, 5 (Timișoara, 1922): 16.

⁷⁶ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielei* I, 5 (Timișoara, 1922): 4.

⁷⁷ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* I, 3 (Timișoara, 1934): 2.

⁷⁸ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielei* I, 8 (Timișoara, 1922): 13.

⁷⁹ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* III, 1 (Timișoara, 1936): 9.

⁸⁰ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielei* I, 5 (Timișoara, 1922): 9.

⁸¹ Popescu, *Timișoara interbelică*, 360.

meserii.⁸² De altfel, aceeași activitate s-a întreprins și la salonul Redlinger, ce oferea viitorilor croitori lecții cu privire la croiul și cusutul modern.⁸³

Pentru vestimentații realizate la comandă erau recomandați croitorii Lyubomir Bérzuli⁸⁴, Wekerle și Thierjung⁸⁵, Francisc Szitkay⁸⁶, Gheorghe Crista⁸⁷, Carol Bujdosó⁸⁸, Teodor Iancu⁸⁹, Iuliu Blaj⁹⁰ și croitorul Groszizso.⁹¹ De asemenea, pentru vestimentația cu influențe din moda britanică se prefera croitoria de lux *Müller Guțu*⁹², inaugurată în 1922⁹³, iar în 1935 s-a deschis salonul de modă, exclusiv bărbătesc, al croitorului Ștefan Boeb, care a studiat arta croitoriei la Berlin.⁹⁴ Tot în același an ia ființă croitoria bărbătească *Borbély și Hankóczy*⁹⁵, iar pe strada I. C. Brătianu, nr. 25 își desfășura activitatea croitoria *Balogh și S. L. Friedrich Ion*⁹⁶, dedicată exclusiv părții masculine.⁹⁷ O notă distinctă a conferit-o croitoria și ceaprazăria *Frații Șalinački și Iancu*⁹⁸, specializată în confecționarea vestimentației militare. De asemenea, costume și uniforme școlare erau realizate prompt la firma *Kincs Arthur*, de pe strada 3 August.⁹⁹ Printre puținele reclame din *Voința Banatului*, în care erau expuse prețurile produselor, se remarcă cele relative la croitoria *Fuchs*¹⁰⁰, promovată cu reclame de o grafică remarcabilă în care se prezentau prețurile la costumele bărbătești *Kangarm*, cu valori cuprinse între 1300 și 2500 de lei¹⁰¹, și cele pentru *Casa de Confecțiune Jaszenszky*, unde era posibilă confecționarea mantelor de damă și de copii.¹⁰² Cu iscusința și experiența dobândită în branșa

⁸² Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3; nr. 36, 3; nr. 38, 4; nr. 41, 6; nr. 43, 4.

⁸³ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 38 (Timișoara, 1935): 4; nr. 39, 4; nr. 40, 3.

⁸⁴ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 9; nr. 4, 4; nr. 6, 4; nr. 7, 4.

⁸⁵ Reclama se află în ziarul *Nădejdea* II, 276 (Timișoara, 1922): 6.

⁸⁶ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 52 (Timișoara, 1924): 9; VI, 31 (1926): 4; nr. 32, 4; nr. 34, 4; nr. 36, 4; VII, 38 (1927): 4.

⁸⁷ Reclama se află în ziarul *Fruncea* I, 3 (Timișoara, 1934): 4; II, 2 (1935): 7; nr. 3, 7; nr. 4, 7; nr. 5, 5; nr. 6, 7; nr. 8, 7; nr. 9, 7; nr. 13, 4; nr. 19, 5; nr. 28, 5; nr. 31, 4; nr. 33, 3; nr. 35, 5; nr. 38, 4; nr. 39, 4; nr. 40, 4; nr. 41, 6; nr. 43, 4; III, 4 (1936): 5; nr. 35, 3; nr. 36, 2; nr. 37, 3; nr. 38, 2; nr. 39, 2; nr. 40, 2; nr. 44, 3; nr. 46, 2; nr. 48, 4; nr. 49, 4; nr. 49, 5; nr. 51–52, 2; Banatul Românesc V, 43 (Timișoara, 1923): 3.

⁸⁸ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 35 (Timișoara, 1935): 4; nr. 40, 3; nr. 41, 6; nr. 43, 4; nr. 44, 10.

⁸⁹ Reclama se află în ziarul *Fruncea* III, 51–52 (Timișoara, 1936): 2.

⁹⁰ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 36 (Timișoara, 1935): 3; nr. 37, 6.

⁹¹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* V, 80 (Timișoara, 1925): 15.

⁹² Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* II, 95 (Timișoara, 1922): 4.

⁹³ Reclama se află în ziarul *Nădejdea* II, 276 (Timișoara, 1922): 8; III, 343 (1923): 3.

⁹⁴ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 36 (Timișoara, 1935): 3; nr. 38, 4; nr. 40, 4.

⁹⁵ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, nr. 37 (Timișoara, 1935): 7; nr. 40, 4.

⁹⁶ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* I, 4 (Timișoara, 1934): 2.

⁹⁷ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 38 (Timișoara, 1935): 3; nr. 39, 4; nr. 40, 4; nr. 41, 4; nr. 43, 4.

⁹⁸ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* VII, 21 (Timișoara, 1927): 4; nr. 41, 4; nr. 42, 4; nr. 46, 4; nr. 48, 4; X, 1 (1930): 4; nr. 3, 5; nr. 4, 5.

⁹⁹ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* II, 20 (Timișoara, 1935): 4; nr. 21, 2.

¹⁰⁰ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* XII, 17 (Timișoara, 1932): 8; nr. 20, 4.

¹⁰¹ Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 276 (Timișoara, 1931): 2; nr. 284, 2; IV, 710 (1933): 2.

¹⁰² Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* V, 79 (Timișoara, 1925): 4; *Nădejdea* II, 207 (Timișoara, 1922): 3.

croitoriilor moderne din Paris, Viena, Berlin și Budapesta, frații Belean își promovau atelierul în care se puteau realiza la comandă costume moderne, la prețuri cuprinse între 2400 și 3000 de lei.¹⁰³ O alternativă financiară îndreptată spre cei cu venituri mai reduse s-a regăsit la Iosif Amigó unde se puteau confecționa pardesiuri sau paltoane la prețuri pornind de la 500 de lei¹⁰⁴ și pantaloni bărbătești între 200 și 350 lei.¹⁰⁵

Doamnele și domnișoarele care doreau să-și modeleze silueta își puteau achiziționa corsete de tip *moda Prinzes*, confecționate conform prescripțiilor medicale de la atelierul *Madame Weissberger*, situat în Timișoara pe Bulevardul Carol nr. 15¹⁰⁶, iar la salonul *Magda Gartner* de pe Bulevardul Carol nr. 6 se executau, pe lângă corsete și sutiene, centuri cu materiale aduse de peste hotare.¹⁰⁷

Prin prisma unei optime poziționării din punct de vedere geo-economic, în Timișoara interbelică s-a creat un cadru propice expansiunii societății de rang înalt. Un exponent determinant s-a dovedit a fi familia Kemeny, deținătoarea *Cafenelelor Palace*¹⁰⁸, *Elite*¹⁰⁹ și *Lloyd*, cel din urmă considerat cel mai luxos restaurant al vremii.¹¹⁰ Sub patronatul aceleiași trust se deschidea în 1939 *Casa de Confecțiuni* și marele magazin de haine pentru dame și copii *Radó*.¹¹¹ Adiacent locației *Lloyd* erau amplasate magazinele *Hollós*¹¹² și *Fibra S.A.* unde se puteau achiziționa mantouri din lână 100% la prețul de 950 de lei și costume bărbătești la 900 de lei.¹¹³

Ultimele modele și accesorii în modă erau prezentate și lansate spre consum de către casele de modă *Frații Deutsch*¹¹⁴, *Ecaterina Ciorogariu Käthe*¹¹⁵, *Iluș Beaun*¹¹⁶, *Kanizsa*¹¹⁷, *ABC*¹¹⁸, *V. Missr Fii și Comp. S.A.*¹¹⁹, *Dénes și Pollák*¹²⁰, *Original*¹²¹, *Lido*, deschis în 1935 în fostul local al salonului *Hitsch*¹²², *Winternitz*, devenit între timp

¹⁰³ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* II, 5 (Timișoara, 1935): 2.

¹⁰⁴ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 906 (Timișoara, 1933): 2; nr. 954, 2.

¹⁰⁵ Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 255 (Timișoara, 1931): 2.

¹⁰⁶ Reclama se află în ziarul *Vestul* I, 26 (Timișoara, 1930): 2; nr. 14, 2.

¹⁰⁷ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 44 (Timișoara, 1935): 4.

¹⁰⁸ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 3 (Timișoara, 1935): 7; nr. 34, 3; nr. 40, 4; nr. 41, 6; nr. 43, 4; III, 4 (1936): 5; *Voința Banatului* XVII, 1 (1937): 4; Zeno A. Velceanu, Gheorghe Gaberdean, "Ghidul comercial, industrial și general al municipiului Timișoara cu planul cel mai nou al orașului" (Timișoara: Tipografia Gutenberg, 1930), 44.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid.; Popescu, *Timișoara interbelică*, 54.

¹¹¹ Reclama se află în ziarul *Vestul* X, 2284 (Timișoara, 1939): 3.

¹¹² Reclama se află în ziarul *Vestul* III, 695 (Timișoara, 1932): 3.

¹¹³ Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 273 (Timișoara, 1931): 2.

¹¹⁴ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 3 (Timișoara, 1924): 4.

¹¹⁵ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3; nr. 33, 3; nr. 35, 5; nr. 36, 4; nr. 37, 7.

¹¹⁶ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 33 (Timișoara, 1935): 3; nr. 35, 4; nr. 38, 3; nr. 39, 3; nr. 44, 4.

¹¹⁷ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 19 (Timișoara, 1935): 5.

¹¹⁸ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* XVII, 9 (Timișoara, 1937): 4; nr. 10, 3; nr. 12, 3.

¹¹⁹ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 24 (Timișoara, 1924): 4.

¹²⁰ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* II, 5 (Timișoara, 1934): 2.

¹²¹ Reclama se află în ziarul *Vestul* XI, 2481 (Timișoara, 1940): 2.

¹²² Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 36 (Timișoara, 1935): 3; nr. 37, 6; nr. 40, 3.

Bernat¹²³, iar după 1930 și-a luat numele de *Unio*¹²⁴, și magazinul *Weysmayr* deschis în 1863.¹²⁵ În 1935 s-a deschis, pe bulevardul Regina Maria, nr. 3, salonul *Lang* cu modele inspirate din moda franceză și engleză.¹²⁶ În aceeași arie de influență modelistică era și salonul de modă *Franz Barbara*, aflat pe strada 3 August, nr. 21.¹²⁷ Alte saloane moderne de confecții vestimentare feminine precum *Podraczky*, deschis în 1922 în Palatul Bănățean din Piața Sfântul Gheorghe¹²⁸, și *Bihari* de pe strada 3 August, nr. 18, prezentau modele originale de mantale, costume și toalete pentru serate și de stradă.¹²⁹ Casa de modă *Rudolf Löwenthal* (*Regina Dantelelor*) oferea spre vânzare publicului doritor materiale din zefir, stofă, barchette, ciorapi, tricotaje și cămăși de iarnă.¹³⁰ Încă din 1859 activa în cartierul Fabric salonul de modă *Kinski*. În 1921, sub atenta conducerea a lui I. Hudowsky, anunța clientela rafinată de extinderea ofertei, prin lansarea unei secții de blănărie.¹³¹ În arealul aceluiași spectru de activitate s-au evidențiat blănăriile *Kolya*¹³² și *Siberia*¹³³, specializate în recondiționarea produselor vestimentare din blană.

Pe de altă parte, din magazinul *William Weisz și Fiul*, situat în palatul Löffler din centrul orașului, se putea procura îmbrăcăminte dedicată exclusiv sezonului estival, în special costumele de baie pentru femei, bărbați și copii, în asortament foarte bogat.¹³⁴

Abundența de modele era generată și prezentată anual de cele aproape de 50 de case din Paris, capitala Franței, epicentrul modei de pe mapamond în perioada imediat următoare încheierii Primului Război Mondial. Adoptarea neconvențională a *haute-couture*-ului în sfera stilisticului a impus implicit o indubitabilă schimbarea de concept și atitudine, transformând moda impusă de oameni, într-o modă împinsă către oameni.¹³⁵

Suflul noului val de tendințe ale curentului parizian era adus spre cunoaștere publicului iubitor de modă prin corespondența cu diferitele case de modă, cu predilecție pariziene. Prin urmare, colaboratoarea din Paris a periodicului *Fruncea*, semnată

¹²³ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 4 (Timișoara, 1924): 4; VI, 15 (1926): 13; VII, 5 (1927): 4; nr. 6, 4; nr. 17, 8; nr. 19, 4; nr. 19, 4; nr. 23, 4; nr. 27, 2; *Nădejdea* III, 356 (Timișoara, 1923): 2; nr. 357, 3; IV, 369 (1924): 2.

¹²⁴ Reclama se află în ziarul *Fruncea* III, 35 (Timișoara, 1936): 6.

¹²⁵ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 4; nr. 24, 3; nr. 52, 9; V, 20 (1925): 8; nr. 78, 4; nr. 79, 4; VI, 3 (1926): 4; nr. 15, 13; nr. 26, 4; nr. 27, 4; nr. 29, 4; nr. 31, 4; nr. 32, 4; nr. 34, 4; nr. 36, 4; *Banatul Românesc* VI, 30 (1924): 4.

¹²⁶ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 37 (Timișoara, 1935): 6; nr. 38, 3; nr. 40, 3; nr. 41, 5.

¹²⁷ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 39 (Timișoara, 1935): 4; nr. 40, 3; nr. 41, 6.

¹²⁸ Reclama se află în ziarul *Nădejdea* II, 276 (Timișoara, 1922): 6.

¹²⁹ Reclama se află în ziarul *Nădejdea* II, 276 (Timișoara, 1922): 5.

¹³⁰ Reclama se află în ziarul *Fruncea* III, 40 (Timișoara, 1923): 2; nr. 41, 2; nr. 45, 4.

¹³¹ Reclama se află în ziarul *Nădejdea* I, 32 (Timișoara, 1921): 2; *Banatul Românesc* V, 43 (Timișoara, 1923): 4.

¹³² Reclama se află în ziarul *Fruncea* III, 39 (Timișoara, 1936): 2; nr. 40, 2; nr. 44, 2; nr. 46, 2.

¹³³ Reclama se află în ziarul *Vestul* V, 1248 (Timișoara, 1934): 2.

¹³⁴ Popescu, *Timișoara interbelică*, 212.

¹³⁵ Dominique Waquet, Marion Laporte, *Moda* (București: Editura Corint, 2003), 89.

C.J., sub numele ei real Claire Jouret¹³⁶, a realizat o analiză complexă și obiectivă referitoare la ultimele tendințe stilistice, ce urmau a fi introduse și în arealul modelistic interbelic din Timișoara.

Mirajul *Belle Epoque-ului* (1870–1914) a constituit punctul de inspirație al creatorilor de modă occidentali, ale căror piese vestimentare preiau subtil din detaliile existente în rochiile lungi, brodate atent, definind elegant linia feminității clasice. Dintre cei ce s-au aplecat cu mîgală asupra îmbogățirii esteticului în modă amintim pe: Molyneux, Chanel, Lanvin, Schiaparelli, Mainbocher, Lucile Paray, Heim, Marcel Rochas, Robert Piquet. Chiar dacă aproape toate piesele create se încadrau într-un anume stil, existau și particularități definitorii pentru fiecare designer în parte.

Astfel, în colecțiile pentru toamna anului 1935, Molyneux prezenta piese caracterizate prin imense cape de seară cu frumoase cute, rochii strânse pe corp, formând o trenă sau fuste foarte bogate. De asemenea, ca accesorii utile anotimpului rece erau prezentate mănușile de culori alese: ruginiu, verde închis, galben canari, bleu-griș, și pălăriile foarte mici, având garnitura concentrată în față și așezată în înălțime. În timpul zilei culorile predominante în îmbrăcăminte erau brunul și verdele, iar pentru după amiază se purtau rochii strânse însoțite de cape de blană.¹³⁷ Pe de altă parte, vestimentația adecvată petrecerilor nocturne, îndeosebi rochiile de seară, erau definite de linia croiului strânsă pe corp, de trena ce avea un decor compus din efecte florale ample, confecționate din tafta, aidoma celor din 1890.¹³⁸

Casa de Modă Chanel prezenta o colecție vestimentară originală de toamnă, ce cuprindea pantaloni turcești, bufanți. Detaliul exponențial al colecției l-a reprezentat folosirea damascului.¹³⁹

Din colecțiile creatoarei franceze Lanvin s-a evidențiat fusta pantolon, ca o piesă originală în moda acelor ani, purtată deseori și în zilele noastre și definită în special de drape-uri feminine¹⁴⁰, mantouri cu trenă lucrate din tafta neagră, cu mânecile brodate și rochii de vară inspirate din portul țărănesc, cu mânecile supradimensionate.¹⁴¹

Una dintre cele mai extravagante colecții de primăvară-toamnă a fost considerată cea a Casei de Modă Schiaparelli. Diferențiată din punct de vedere al materialelor folosite după momentele zilei, în cadrul acesteia s-au sesizat costumele sport cu buzunare închise prin închizători fulger, din materii plastice în tonuri tranșante, și nasturii în formă de lacăt. Seara, rochiile au fustele ridicate prin drapeuri, care fac să apară pantalonii de culoare diferită de cea a rochiei, definind prin aceasta portul turcesc. Culorile predominante ale acestei colecții erau verdele și violetul. O altă noutate prezentată erau mănușile din vulpe argintie¹⁴², ce dădeau eleganță oricărei ținute. Bluzele de primăvară

¹³⁶ "Moda," în *Fruncea* II, 27 (Timișoara, 1935): 7; "Moda. Gravurile noastre originale," în *Fruncea* II, 31 (1935): 4.

¹³⁷ Claire Jouret, "Colecțiile de toamnă la Paris," în *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3.

¹³⁸ Claire Jouret, "Colecțiile de primăvară la Paris," în *Fruncea* II, 11 (Timișoara, 1935): 5.

¹³⁹ Claire Jouret, "Colecțiile de toamnă la Paris," în *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Claire Jouret, "Colecțiile de primăvară la Paris," în *Fruncea* II, 11 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁴² Claire Jouret, "Colecțiile de toamnă la Paris," în *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3.

erau în stil țărănesc, culisate la gât, iar rochiile de curse sau *gardenparty* erau strâmte și lungi.¹⁴³

Creatorul Mainbocher a îmbrățișat stilul clasic, definit prin simplitate și eleganță, identificat în deosebi prin detalii, nasturi sau închizători, precum și de rochiile de seară strâmte, în care se pășea anevoios.¹⁴⁴

Decolteurile impunătoare, inspirate din rochiile purtate la curțile imperiale, erau etalate în colecțiile lui Lucile Paray. Punctele forte ale acestei colecții au fost reprezentate de ansamblurile pentru zi din *tweed ecossais*, de rochiile plisate pentru după amiaza, cu mâneci foarte bogat lucrate, precum și de manșoane, mâneci întregi din blană.¹⁴⁵

Cromatică exprimată de trei sferturi de culoare, cu mâneci de blană de vulpe sau din mătase și foarte voluminoase, defineau influență italiană regăsită în colecțiile lui Rochas. Alte combinații de modă ce se extrag din colecție sunt vestele de culori violet, care se asortau cu bluzele pe o fustă de catifea sau satin negru, iar rochia de teatru era concepută din satin gri-alb cu o bluză de muselină neagră.¹⁴⁶

Elemente ale vestimentației medievale, coagulate prin țeșăturile grele și culorile adânci și calde, precum și entități modelistice de influență asiatică, reliefată prin drapeuri în jurul gleznelor, prin mâneci largi de inspirație chinezească, conturează o colecție de toamnă a creatorul francez Robert Piquet.¹⁴⁷ În schimb, aerul primăvăratc își face simțit prezența printr-un compleu original, format din bluză din muselină vopsită cu aur, fustă și capă din saten negru cu gulerul de organdi negru.¹⁴⁸

Creatoarea Rosine Paris a prezentat o colecție dedicată hainelor de utilitate zilnică, cu tentă elegantă, compusă dintr-un jersu negru cu gulerul înalt în față, care coboară în spate și fustă înfășurată în crețuri.¹⁴⁹

Aflat într-o corespondență complementară, înglobat unei dependențe stilistice, raportată unitar cu variația combinațiilor vestimentare, modul de alegere a încălțămintei s-a integrat uniform în toate curente de modă interbelice. Încă din secolul al XX-lea, cizmele și botinele n-au mai fost considerate doar un simplu accesoriu ce îmbrăca piciorul, ci au indus ipoteza creării unui întreg stil vestimentar.¹⁵⁰ Observabili odată cu reducerea dimensiunii rochiilor, pantofii de damă intră în cotidianul interbelic, aceștia se caracterizau, la începutul deceniului doi, prin vârful închis, fiind confecționați, în cele mai dese cazuri, din piele neagră, cu tocul mic disponibil în diferite culori, iar clientele mai înstărite aveau posibilitatea de a alege montarea de bijuterii sau ținte pe tocuri. Pentru susținerea piciorului, la nivelul labei superioare acesta era prevăzut cu o baretă ce se închidea cu nasturi în partea laterală, iar din 1922 baretă sub forma literei *T* devine

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Claire Jouret, *Colecțiile de primăvară la Paris*, în *Fruncea* II, 10 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁴⁵ Claire Jouret, "Colecțiile de toamnă la Paris," în *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Claire Jouret, "Colecțiile de primăvară la Paris," în *Fruncea* II, 11 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁴⁹ Claire Jouret, "Moda," în *Fruncea* II, 33, 1935, p. 3.

¹⁵⁰ Waquet, Laporte, *Moda*, 9.

predominantă. În 1930, o alternativă practică pentru ținuta de zi erau pantofii Oxford, cu tocuri cubaneze, având vârful rotund sau deschis.¹⁵¹ Tocul pantofului măsura aproximativ 4–5 cm, iar bareta era prevăzută cu decorații din metal, antilopă și piele aurie.¹⁵² De altfel, în 1934 purtarea diferitelor tipuri de pantofi feminini era în funcție de perioadele zilei: pantoful purtat dimineața avea tocul jos și vârful mai rotunjit, confecționat dintr-o piele mai solidă, în miezul zilei se purtau pantofi din șevro, lac sau căprioară, accesoriați cu cataramă, șireturi și funde, iar seara predomina încălțăminte elegantă, cu tocul foarte înalt și botul bine ascuțit, cu motive din metal și pietre.

Alternativa masculină din domeniul încălțăminte oferea o colecție mai restrânsă de modele, în care se remarcă ghetetele din lac¹⁵³, iar iubitorii sporturilor extreme, cu precădere cei ce practicau alpinismul, aveau posibilitatea de a-și achiziționa încălțăminte din piele, la prețul de 1500 de lei în 1922¹⁵⁴, în 1923 prețul crescând la 2000 lei.¹⁵⁵

O concurență acerbă se dezvoltă în domeniul materialelor necesare pentru repararea încălțăminte, îndeosebi a tălpilor de cauciuc. Firmele *Berson*¹⁵⁶ și *Palma*¹⁵⁷ se întrec în reclame viu animate, pline de mesaje simple, dar directe, ornamentate cu o grafică sugestivă pentru fiecare categorie de cumpărător.

Diferitele modele de încălțăminte, conform tendințelor modei din aceea perioadă, erau puse spre vânzare în magazinul *Echo* din Piața Sfântul Gheorghe¹⁵⁸ iar încălțăminte de lux se puteau achiziționa de la magazinul lui Vasile Oprea.¹⁵⁹ Ghetete de diferite modele și mărimi erau puse spre vânzare în magazinele lui Friedmann¹⁶⁰, Iuliu Bilitz la prețuri între 295 și 495 lei¹⁶¹ și în depozitul de ghetete *Dermata* a cărei prețuri se încadrau între 500–650 de lei.¹⁶² Tot în domeniul încălțăminte s-a evidențiat fabrica *Turul*, înființată în februarie 1901 de către Alfred Fränkel din Mödling, ale cărei produse erau puse în vânzare în trei locații din Timișoara: Piața Libertății, nr. 5, Bulevardul Berthelot, nr. 31, Calea Buziașului, nr. 15.¹⁶³ În aria producerii încălțăminte identificăm spoturi publicitare ce promovau fabrica franceză *Hutchinson*¹⁶⁴ ale cărei

¹⁵¹ Fogg, *Moda*, 241.

¹⁵² Scurtu, Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, 80.

¹⁵³ Ioan Scurtu *et alii*, *Istoria Românilor*, 165.

¹⁵⁴ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielii* I, 5 (Timișoara, 1922): 16.

¹⁵⁵ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielii* II, 23 (Timișoara, 1923): 20.

¹⁵⁶ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* III, 40 (Timișoara, 1923): 2; nr. 41, 2; IV, 15 (1924): 4; nr. 17, 6; V, 21 (1925): 6.

¹⁵⁷ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* III, 40 (Timișoara, 1923): 2; nr. 41, 2; nr. 45, 4; IV, 17 (1924): 7; VI, 15 (1926): 14; nr. 26, 4; nr. 27, 4; nr. 29, 4; nr. 31, 4; VII, 18 (1927): 4; nr. 21, 4; VIII, 37 (1928): 4.

¹⁵⁸ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 6.

¹⁵⁹ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 954 (Timișoara, 1933): 2.

¹⁶⁰ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* II, 23 (Timișoara, 1935): 4.

¹⁶¹ Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 284 (Timișoara, 1931): 2.

¹⁶² Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 710 (Timișoara, 1933): 2.

¹⁶³ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* II, 1 (Timișoara, 1922): 4; IV, 1 (1924): 9; nr. 52, 12; V, 20 (1925): 9; nr. 80, 14; VII, 17 (1927): 8.

¹⁶⁴ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* XIII, 13 (Timișoara, 1933): 4.

produse erau expuse în magazinul *Carmen* la prețuri ce oscilau între 165 și 320 de lei¹⁶⁵, Fabrica de ghete cu vânzare *en-gros* *Grassnek Emil*.¹⁶⁶ Materia primă de calitate pentru realizarea diferitelor modele de încălțăminte se procura de la Pavel Kern, magazin de piele din zona Fabric, strada Dacilor 22¹⁶⁷, precum și la fabrica Record Majestic, unde se realizau șireturi pentru ghete și pantofi din păr de capră, bumbac, mătase artificială și mătase naturală.¹⁶⁸

Elementul ce deservea la accessorizarea zonei capilare, intens promovat și des utilizat în perioada interbelică, a fost pălăria. Adoptată de ambele genuri, în jurul acestui accesoriu s-a conturat un real interes manifestat atât de creatori cât și de cumpărători.

Modificări în conformația acestui articol s-au sesizat la finalul primului conflict militar de anvergură mondială, prin reducerea considerabilă a dimensiunilor, imitându-se astfel casca militară nemțească. Creată în 1908 de modelista Caroline Reboux, dar cu un real succes în anii 1920, pălăria cloș confecționată din lână a întregit aspectul *garçonne* al femeii interbelice.¹⁶⁹ De asemenea, se remarcă clopotul, produs vestimentar derivat din categoria pălăriilor de damă, purtat în deosebi în anii 1920, caracterizat prin faptul că înălțimea depășea semnificativ lățimea acesteia. Din anii 1930, pălăria feminină preia forme fanteziste, încât în alura acesteia s-au împrumutat forme triunghiulare sau trapezoidale. Caracteristic în aspectul pălăriilor feminine din primăvara anului 1934 era diversitatea mărimilor și accessorizarea cu pene și voalete¹⁷⁰, pe când în 1935 modelele de pălării intrate în uz îmbrățișează forme excentrice, iar materialele din care sunt confecționate devin din ce în ce mai diverse, precum paiul și celofanul, excelând prin combinații ce anexează în compoziție metalul și penele.¹⁷¹ Alte ornamente deosebite, precum spicul de grâu, flori, panglici din catifea sau dantelă plisată amplasate pe boruri, s-au introdus în compoziția stilistică a pălăriilor.¹⁷² Des utilizate în moda interbelică au fost pălăriile sub formă de tamburină, potrivite persoanelor cu fața ovală. Alt tip de pălărie era cea sub formă de bonetă, care se armoniza cu o cravată sau fundă din același material. Ca noutate s-au remarcat pălăriile *niniche*, având formă mare cu borul ridicat.¹⁷³ Forma conică, ornamentarea cu broderie orientală, “toculiță de o ștregărească feminitate”¹⁷⁴, precum și alte modele poliunghiulare sunt elemente stilistice ce au conturat pălăria din colecția de primăvară a anului 1938.

În Timișoara interbelică pălăriile de damă erau expuse spre achiziționare în magazinul *Wilhelm* din strada Huniade nr. 2¹⁷⁵, în casa de modă *Szegedy* de pe Bulevardul

¹⁶⁵ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 710 (Timișoara, 1933): 2.

¹⁶⁶ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielii* I, 5 (Timișoara, 1922): 6.

¹⁶⁷ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* II, 71 (Timișoara, 1922): 4.

¹⁶⁸ Reclama se află în ziarul *Curierul Pielii* I, 5 (Timișoara, 1922): 2.

¹⁶⁹ Fogg, *Moda*, 227

¹⁷⁰ Articol semnat C., “Noutățile zilei la Paris,” în *Fruncea* I, 3 (Timișoara, 1934): 4.

¹⁷¹ Reclama se află în ziarul *Fruncea* II, 6, (Timișoara, 1935): 7.

¹⁷² “Moda. Pălării,” în *Fruncea* II, 13 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁷³ “Moda,” în *Fruncea* II, 15 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁷⁴ Reclama se află în ziarul *Realitatea Ilustrată* XII, 579 (Timișoara, 1938): 23.

¹⁷⁵ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 1 (Timișoara, 1924): 4.

Berthelot, din cartierul Iosefin¹⁷⁶, precum și la magazinul *Salon Chic*, patronat de G. Kerschek și Eugenia Merö, din strada Dacia nr. 28¹⁷⁷, iar firma de pălării E.K. Tomas din zona Iosefin anunța publicul larg de punerea în vânzare a pălăriilor de damă de tip vienez.¹⁷⁸ Aceleași accesorii capilare, confecționate stilistic după influențele pariziene, s-au regăsit la Cornelia Kirschner, locație unde existau și servicii de reparare a pălăriilor.¹⁷⁹ În 1932 era anunțată prin media publicistică deschiderea magazinului *Florence*, unde erau puse în vânzare pălării de damă realizate după moda interbelică de influență vieneză și pariziană, iar pentru ajustarea unui produs prețul pornea de la suma de 60 de lei¹⁸⁰, preț regăsit și la *Salonul Gaby*, de pe Strada 3 August nr. 16.¹⁸¹ Produse încadrate în aceeași gamă de sortimente se puneau în vânzare la Gabriel Papp, unde pălăriile costau între 200 și 300 de lei.¹⁸² Un important centru de producției aferent domeniului pălăriilor l-a constituit fabrica *Korber* din Timișoara, considerată prima fabrică de pălării și cloșuri din Ardeal și Vechiul Regat.¹⁸³

În arealul modelistic al accesoriiilor capilare de tip masculin, am remarcat perpetuarea unor produse aflate în vogă încă din perioada antebelică. Pălăria mare, cilindricul sau jobenul erau catalogate și în interbelic drept un semn al eleganței și fastului, asociate garderobei bărbătești. Purtată din 1790, când *Franklin cel dintâi*, reprezentantul republicii Statelor Unite ale Americii, își face apariția la Paris, lansând această modă cu predilecție printre junii democrați, care considerau acest obiect ca fiind un simbol revoluționar. Cu toate acestea, existau unele țări precum Germania, Austria și Rusia unde a fost interzisă purtarea acesteia până în anul 1840, moment în care a fost preluată de majoritatea populației masculine¹⁸⁴, în special de cei din înalta societate.

Totodată, pălăria bărbătească a avut un impact major în publicitatea gazetărească. Domnii ce doreau a fi în pas cu moda își puteau procura elegantele pălării de la renumita fabrică a domnului Gustav Novak, fondată în 1896, aflată în strada Bonnaz, nr. 20, din cartierul Iosefin.¹⁸⁵ Concise, concrete și cu un mesaj clar către consumatori, caracterizate printr-o grafică deosebită, presărate cu o abordare textuală compusă uneori din versuri, reclamele pălăriilor Novak ar putea fi considerate un etalon chiar și în industria publicitară actuală. Interesul potențialilor cumpărători nu era generat doar de artificiile artistice, ci chiar de expunerea transparentă a prețului de achiziție pentru fiecare articol

¹⁷⁶ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 43 (Timișoara, 1924): 3; VII, 38 (1927): 4.

¹⁷⁷ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* II, nr. 32 (Timișoara, 1922): 3; *Fruncea* II, 13 (1935): 4; nr. 18, 5.

¹⁷⁸ Reclama se află în ziarul *Nădejdea* I, 126 (Timișoara, 1921): 1.

¹⁷⁹ Reclama se află în ziarul *Nădejde*, II, 276 (Timișoara, 1922): 6.

¹⁸⁰ Reclama se află în ziarul *Vestul* III, 509 (Timișoara, 1932): 2.

¹⁸¹ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 825 (Timișoara, 1933): 2.

¹⁸² Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 284 (Timișoara, 1931): 2.

¹⁸³ "Fabrica Korber își va înceta activitatea," în *Vestul* I X, 2254 (Timișoara, 1938): 2.

¹⁸⁴ "Cum se schimba moda," în *Clujul Românesc* II, 17 (Cluj, 1925): 2.

¹⁸⁵ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 17 (Timișoara, 1924): 6; nr. 52, 13; V, 20 (1925): 9; VI, 42 (1926): 4; VII, 18 (1927): 4; nr. 49, 4; VIII, nr. 4 (1928): 9; XII, 1 (1932): 3; nr. 3, 4; nr. 20, 4; *Fruncea* III, 51–52 (Timișoara, 1936): 11.

în parte. Spre exemplu, pălării din această fabrică au costat între 160 și 240 de lei.¹⁸⁶ Promovat printr-un text respectuos, magazinul *Ioan Balint* invita publicul să achiziționeze la prețuri pornind de la 100 de lei¹⁸⁷ diferite accesorii din moda bărbătească precum pălării, chipiuri, cămăși, gulere, manșete, ciorapi și cravate.¹⁸⁸

Păstrând cercetarea în sfera accesoriilor, amintim că un real aport în definiția și strălucirea unei ținute l-au reprezentat bijuteriile. Folosite îndeosebi pentru completarea ținutelor simple, podoabele prețioase armonizau estetic aparițiile feminine. Îndeosebi se remarcă bijuteriile cu pietre veritabile, precum briliantul sau perlele autentice.¹⁸⁹ O modă aparte în sfera accesoriilor a fost lansată de Coco Chanel, prin bijuteriile false de efect, ce nu mai imitau pietrele prețioase, cum ar fi brățările confecționate din bachelită sau lucită maleabilă, în culorii vii, broșele din piatră de Rin, agrafe și coliere ce reflectau pe rochii detalii derivate din elemente geometrice. La gât se purtau coliere din perle albe și jais, iar mărgelile erau lungi, ajungând chiar în zona taliei. Umerii erau acoperiți de șalurile din pene sau de eșarfele din blană asortate cu evantaie.¹⁹⁰ Tot în aria accesoriilor s-au evidențiat centurile, mănușile din in¹⁹¹ și de vulpe argintie.¹⁹² În ceea ce privește accesoriizarea masculină, regăsim elemente precum ceasul cu lanț de aur sau argint, bastonul cu cap de fildeș¹⁹³, cravata și butonierele ce datau din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.¹⁹⁴ Produse încadrate în sfera accesoriilor de lux puteau fi achiziționate în Timișoara interbelică prin intermediul magazinelor de bijuterii *Drachsler*¹⁹⁵ și *Iritz*.¹⁹⁶

Etalarea armonioasă a nurilor și cultul pentru estetica aspectului exterior, devenită preocupare cotidiană, manifestată frecvent în special în rândul femeilor, s-au transpus conceptual în starea de fapt a Timișoarei ca metropolă cosmopolită. Analizarea modei interbelice din punct de vedere social a dezavuat prezența unei anumite civilizații, prin care s-au transmis un ansamblu de opinii, atitudini și comportamente derivate dintr-un anumit fel de a gândi și implicit de a exista. Modelarea gustului și perceperea modei ca o formă independentă de exprimare erau argumentele solide în combaterea conceptului de stratificare socială și uniformizare, bazat pe ideologii tradiționaliste. Astfel, prin emanciparea bazată pe schimbarea modului de exprimare vestimentară se

¹⁸⁶ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* VII, 19 (Timișoara, 1927): 4.

¹⁸⁷ Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 296 (Timișoara, 1931): 2.

¹⁸⁸ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* III, 40 (Timișoara, 1923): 2; nr. 41, 2; V, 10 (1925): 6; nr. 20, 8; nr. 21, 6; nr. 41, 4; nr. 42, 4; XVI, 50 (1936): 3; nr. 51, 3; *Nădejdea* II, 276 (Timișoara, 1922): 6; III, 290 (1923): 6; *Banatul Românesc* V, 43 (Timișoara, 1923): 4; *Zbiciul* III, 3 (Timișoara, 1936): 2; nr. 4, 2.

¹⁸⁹ "Știri de modă," în *Fruncea* II, 19 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁹⁰ Fogg, *Moda*, 241.

¹⁹¹ "Ce se poartă la Paris? Picățele," în *Fruncea* II, 23 (Timișoara, 1935): 5.

¹⁹² Claire Jouret, "Colecțiile de toamnă la Paris," în *Fruncea* II, 32 (Timișoara, 1935): 3.

¹⁹³ Ioan Scurtu *et alii*, *Istoria Românilor*, 165.

¹⁹⁴ Fogg, *Moda*, 275.

¹⁹⁵ Reclama se află în ziarul *Vestul* II, 214 (Timișoara, 1931): 2.

¹⁹⁶ Reclama se află în ziarul *Vestul* IV, 903 (Timișoara, 1933): 2.

deschidea viziunea oamenilor asupra modului de comunicare, încercându-se demitizarea prejudecăților referitoare la legătura îmbrăcăminte-caracter.

Identificarea modei ca o adevărată industrie presupunea promovarea arealului dedicat vestimentației prin reclama publicistică, ce se caracterizează prin valorificarea atributelor pozitive și minimizarea pe cât posibil a carențelor acestora. Prin urmare, exprimarea folosită în transmiterea mesajului publicitar se realiza de așa maniera încât în viziunea potențialului client să primeze calitățile produsului și nu defectele acestuia, iar reclama din perioada interbelică ar fi chiar idealul marilor corporații actuale, în care mesajul spune tot, nu lasă loc de interpretări, orientând produsul direct către cumpărător.

Impactul produs de finalizarea ostilităților aferente primei conflagrații mondiale se răsfrânge implicit asupra civilizației umane și asupra arealului modelistic. Pe fondul unei emancipări în plină expansiune, diverși stilisti propun articole și modele vestimentare îndrăznețe, chiar revoluționare pe alocuri. În concluzie, proiecția acestui concept asupra cotidianului interbelic timișorean își găsește rezultanta în îmbinarea complementară dintre influențele inovatoare pariziene, implementate asupra modului de viață riguros, de tip germanic.

FASHION IN THE INTER-WAR JOURNALS IN TIMIȘOARA

Abstract

Ethimologically originated in the root of the Indo-European word *muid* (for the Romanian word for *moda* = fashion) fashion might be defined as a complex mechanism to spotlight the way the civilization is able to achieve the tendency generated by the promoting factors of a society. The written Press was one of those factors. The journals in Timișoara, with their particular shape to facilitate reading everywhere and at any moment, generously published advertorials but also rigorously documented ones on essential elements in the fashion field.

The present research attempts to explore the interaction between fashion and the inter-war society in Timișoara, in a step by step analyze of any specific interrelated entity. Data from advertorials and articles on fashion as they were found up in Timișoara journals – *Nădejdea*, *Voința Banatului*, *Vestul*, and *Fruncea* – are referred preponderantly to, the last of the cited journals having a large fashion rubric called Woman's Page.

In the context of various tendencies the clothes presentation was also different, according to geographical or social points of view. The conservatory fashion of rural costume was still in great favor in villages, especially for of full age persons.

The end of the military conflicts of World War I generated a real stylists' creative emulation and they initiated the vestimentary Art Nouveau style concerned with organic shapes and natural perception that brought forward abstract and surrealist compositions.

They were various perceptible modifications in the fashion field during the inter-war times, like the three quarters length robes or even robes up to knees, low bodice down to hips or robes of thin and transparent fabrics.

Falling of New York Bourse Wall Street in 1929 and especially the immediate results

of it, with the wages reduce and unemployment increasing perspective gave birth to a new phenomenon, namely the human work reorientation toward manufacturing, as home knitting was. Tailoring was another field to develop at that time. Existence of numerous tailors with their special shops of a high quality made the tailor rise from a simple doer of clothes to a real esthetician, at the same social rank with a doctor or an advocate; so tailoring became a true art.

The taste modeling and perception of fashion as an independent way to express him/herself were taken for solid arguments in combating with the social stratification and standardization concept that originated in traditionalist ideologies. Emancipation through changing the vestimentary way a new vision was opened on communication, with an attempt to de-mythify preconceived ideas referring to connection between clothes and character. All these aspects directly converge in positioning Timișoara for a metropolis where harmonious presentation of charms and the cult of the external esthetic aspect were the daily and ever frequent care, especially when speaking about women.

ACTIVITATEA BĂNCILOR DIN JUDEȚUL CARAȘ ÎN ANII 1944–1948

*Eusebiu Narai**

Cuvinte cheie: bănci, credite, capital social, naționalizare, județul Caraș

Keywords: banks, credits, share capital, nationalization, Caraș County

Băncile populare au jucat un rol destul de important în creditarea țărânimii. Ele au cunoscut o evoluție sinuoasă în perioada studiată. În anul 1946 băncile populare au avut o activitate mai redusă. Se remarcă, în special, situația bună a băncilor populare învățătorești și a unora profesionale.¹ În 1947 băncile populare au difuzat țărânimii credite de producție importante, pentru consolidarea lotului primit prin reforma agrară și pentru obținerea unei producții sporite.²

Necesitatea acordării unor credite în condiții mult mai avantajoase țărânimii a determinat inițierea unui plan de reorganizare a băncilor populare, pus la punct de către I.N. Coop în luna iunie 1947. Principiul de bază al noului plan era “crearea de instituții de credit popular puternice și bine organizate, care să poată acorda credite cât mai avantajoase și care să fie cât mai aproape de debitori, astfel ca aceștia să se poată transporta la sediul lor cu ușurință și chiar pe jos (5–6 km de satul lor)”. În localitățile în care băncile populare erau prea numeroase, planul preconiza fuzionarea sau chiar lichidarea unora dintre ele, urmând să funcționeze în continuare “numai acelea perfect organizate din punct de vedere tehnic”. Rezultatele lucrărilor de reorganizare a băncilor populare trebuiau comunicate I. N. Coop-ului de două ori pe lună.³

În anii 1947–1948 societățile bancare din Caraș au resimțit din plin efectul deciziilor guvernamentale cu caracter etatist, iar naționalizarea din iunie 1948 a decis soarta sectorului bancar cărășean pentru mai mult timp. În urma naționalizării de la 11 iunie 1948 a instituțiilor bancare, în județul Caraș, pentru ca viața financiară să nu aibă de suferit, s-a trecut la organizarea a 6 agenții ale Băncii Naționale la reședințele de plasă.⁴

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ *Almanahul cooperației* (București, 1947), 83.

² *Almanahul cooperației* (București, 1948), 394.

³ *Banatul*, Timișoara, anul III, nr. 130 (1947): 5.

⁴ Constantin Brătescu, *Istorie și cultură în arhivele Caraș-Severinului. Îndrumător* (București, 1997), 34.

În paginile care urmează vom prezenta câteva aspecte din activitatea celor mai importante bănci care funcționau pe raza județului Caraș în perioada 1944–1948.

• *Banca Comercială și Industrială din Oravița* rămâne cea mai renumită societate bancară din zonă. Importanța economică a acestei bănci rezidă din faptul că acorda credite însemnate pentru agricultură, comerț și mica industrie; de asemenea, efectua numeroase operațiuni bancare: viramente, acreditive, emitere de cecuri, primire de depuneri spre fructificare etc.⁵

Înscrisă în Registrul Bancar în anul 1934, banca amintită nu a procedat la majorarea capitalului social în perioada interbelică, astfel încât, în statutele adoptate în iulie 1940, se stipula menținerea capitalului social la nivelul de 8.000.000 lei, împărțit în 40.000 acțiuni nominative emise în titluri de 1, 5, 25 și 100 acțiuni fiecare. Cu toate acestea, beneficiul net al băncii a cunoscut o creștere considerabilă: 10.839 lei (1936), 181.286 lei (1939).⁶

Valoarea capitalului social se va menține constantă și în perioada 1941–1944; în schimb, beneficiile obținute de bancă s-au mărit destul de mult, comparativ cu perioada anterioară, fapt ce dovedește o bună gestionare a activității băncii, precum și un cadru propice funcționării – în condiții eficiente – a instituției amintite. De pildă, în anul 1944 banca orăvițeană înregistra un beneficiu net de 346.415 lei, aproape dublu față de anul 1939.⁷

În anul 1945 au apărut unele modificări în componența Consiliului de Administrație al băncii. De pildă, în luna mai 1945 a demisionat orăvițeanul Pavel Lazăr, în locul rămas vacant fiind cooptat timișoreanul Alexandru Langer.⁸

La sfârșitul anului 1945, această bancă dispunea de un capital social în valoare de 8 milioane lei; Consiliul de Administrație al băncii era format din două persoane, ambele cu domiciliul în Timișoara: Langer Alexandru (președinte) și Vidrighin Bucur (membru); cei 9 acționari principali, majoritatea orăvițeni, dețineau 26.767 acțiuni în valoare netă de 5.353.400 lei. Trebuie să menționăm faptul că, în același an, erau consemnați 533 de acționari care dețineau 40.000 de acțiuni, în valoare netă de 8 milioane lei; pe lângă cei 470 de acționari români, care dispuneau de 38.830 acțiuni cu valoare netă de 7.778.000 lei, existau și acționari străini: 17 acționari maghiari (din Ungaria – n.n.) dețineau 295 acțiuni în valoare netă de 59.000 lei, 3 acționari austrieci dispuneau de 114 acțiuni cu valoare netă de 22.800 lei, iar 6 acționari iugoslavi dețineau 94 acțiuni în valoare netă de 18.800 lei ș.a.m.d.⁹ În același an, banca a obținut un beneficiu net de 3.369.546 lei, de aproximativ 10 ori mai mare decât beneficiul anului 1944, în condițiile unei inflații galopante.¹⁰

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), fond *Partidul Muncitoresc Român – Comitetul Județean Caraș* (în continuare P.M.R. – C.J.Caraș), d. 1/1946, f. 82.

⁶ Ibid., fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – Oficiul Oravița* (în continuare C.C.I.L. – Of. Or.), d. 39/1937–1948, f. 85–86, 139–140, 151.

⁷ Ibid., f. 66.

⁸ Ibid., f. 70.

⁹ Ibid., fond P.M.R. – C.J. Caraș, d. 1/1946, f. 82.

¹⁰ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul X, nr. 23–24 (1946): 160–161.

În anul 1946 banca orăvițeană avea trei salariați, numărul acestora menținându-se constant în ultimii ani. Din Consiliul de Administrație al băncii făceau parte: Alexandru Langer (președinte); dr. Pavel Lazăr (vicepreședinte), de profesie avocat, revenit după o absență de aproape un an; Silviu Drăghici (membru), absolvent al Academiei Comerciale. Personalul administrativ superior era reprezentat prin: Sabin Moată (director executiv), Rudolf Deutsch (procurist-contabil) și Bartolomeu Heffer (procurist-casier).¹¹ Adunarea Generală Extraordinară a băncii amintite, întrunită în ziua de 10 martie 1946, a luat decizii importante pentru viitorul societății bancare: “a. majorarea capitalului social de la 8 milioane lei la 25 milioane lei, prin emiterea a 85.000 acțiuni nominative de câte 200 lei fiecare; b. împărțirea capitalului social (25 milioane lei) în 125.000 acțiuni nominative de câte 200 lei fiecare, emise în titluri de 1, 5, 25, 100, 1.000, 5.000 și 10.000 acțiuni fiecare.”¹² În urma operațiunilor bancare efectuate s-a obținut un beneficiu net de 4.414.054 lei.¹³

Anul 1947 a adus noi modificări în evoluția instituției bancare din Oravița. Astfel, în luna martie, în Consiliul de Administrație au fost incluși încă doi membri (Traian Iucu și Marian Budu), fiind prelungit cu un an mandatul celorlalți membri ai consiliului (Alexandru Langer, dr. Pavel Lazăr și Silviu Drăghici).¹⁴ În ședința Adunării Generale Extraordinare din 16 martie 1947 s-a decis majorarea capitalului social de la 25.000.000 lei la 100.000.000 lei, prin emiterea a 375.000 acțiuni în valoare nominală de câte 200 lei fiecare; vechii acționari aveau drept de preemțiune în raport de 1:3, drept care putea fi exercitat până la data de 8 mai 1947.¹⁵ În luna iulie 1947 capitalul social al băncii a fost dublat, prin emiterea a 500.000 acțiuni în valoare nominală de câte 200 lei fiecare; vechii acționari aveau drept de preemțiune în raport de 1:1, drept care putea fi exercitat până în ziua de 9 august 1947.¹⁶ Până la jumătatea anului 1947 banca a realizat un beneficiu net de 4.945.500 lei; în același timp, în urma creditării unor persoane fizice și juridice, suma ce reprezenta contravaloarea ipotecilor și altor garanții era impresionantă (536.500.000 lei).¹⁷

În anul 1948 s-au produs schimbări semnificative, care au afectat dezvoltarea băncii orăvițene. Adunarea Generală Ordinară, întrunită la data de 10 mai 1948, a adoptat câteva decizii de maximă importanță: a. Alexandru Langer, dr. Izidor Baumann și Silviu Drăghici au fost aleși ca membri ai Consiliului de Administrație; b. capitalul social a fost redus de la 10.334.530 lei stabilizați (recalculat) la 3.000.000 lei, iar fondul de rezervă deținut de bancă a fost diminuat de la 1.967.270 lei stabilizați (recalculat) la 314.334 lei, suma obținută în acest mod (8.987.466 lei) fiind folosită pentru acoperirea diferenței rezultate din recalcularea patrimoniului băncii, în conformitate cu dispozițiile legii nr. 303 din 1947; c. s-a schimbat obiectul societății, fosta societate bancară

¹¹ SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 39/1937–1948, f. 1–2.

¹² *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul X, nr. 23–24 (1946): 155–156.

¹³ SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 39/1937–1948, f. 34–35.

¹⁴ *Ibid.*, f. 29.

¹⁵ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul XI, nr. 32 (1947): 339.

¹⁶ *Ibid.*, nr. 61 (1947): 651–652.

¹⁷ *Ibid.*, 657.

devenind societate comercială cu denumirea de “Semenicul” S.A. (societate anonimă comercială); d. s-au modificat statutele societății.¹⁸

• *Banca “Orăvițana” din Oravița*, fondată în anul 1892¹⁹, și-a modificat statutul în urma instalării administrației românești în Banat. Noul statut, adoptat în februarie 1928, stipula faptul că două treimi din numărul acționarilor trebuiau să fie români (art. 6). Conform aceluiași articol din statut, banca avea un capital social de 20.000.000 lei, împărțit în 40.000 acțiuni cu valoarea nominală de 500 lei fiecare.²⁰ În această perioadă, conducerea societății bancare amintite era formată din personalități marcante din zonă: din Consiliul de Administrație făceau parte dr. Liviu Linția (de profesie avocat) din Ciclova Montană, dr. Pavel Lazăr (avocat) din Oravița, dr. Ioan Manguica (medic) din Oravița, Toma Radulea (revizor școlar) din Oravița și Petre Corneanu (inginer) din Oravița; în Comitetul de Cenzori au fost cooptați Gheorghe Jianu (învățător pensionar, fost senator) din Oravița, Aureliu Iana (preot) din Maidan, dr. Gheorghe Stoicu (de profesie avocat) din Oravița, Gheorghe Veda (preot) din Oravița, dr. Dumitru Carabașiu (medic) din Oravița și Mihai Drugărin (director de liceu) din Oravița.²¹

În anul 1935, în conducerea băncii orăvițene s-au produs unele schimbări: în Consiliul de Administrație nu mai figurau dr. Liviu Linția, dr. Ioan Manguica și Toma Radulea, iar dr. Gh. Stoicu a devenit membru plin al Consiliului de Administrație; din Comitetul de Cenzori făceau parte Gheorghe Jianu (cenzor) din Oravița, Axente Mureșanu (cenzor) din Reșița, Gheorghe Milovan (cenzor) din Ticvaniu Mic și Gheorghe Velceanu (procurist-contabil) din Oravița²²; în urma decesului lui Nicolae Olariu, conducerea sucursalei din Bozovici a băncii orăvițene a fost preluată de ing. Petru Vedrilă, domiciliat în Bozovici, de profesie inginer hotarnic.²³ Sediul central al băncii avea trei salariați, numărul lor menținându-se neschimbat în perioada interbelică. Din cei 460 acționari, 99% erau cetățeni români (97% de naționalitate română și 2% de alte naționalități), doar 1% fiind cetățeni străini.²⁴

Problema datoriilor agricole s-a dovedit a fi o problemă presantă, deoarece în timp ce debitorii își puteau achita datoriile față de bancă în interval de 17 ani, banca era obligată să despăgubească creditorii în termen de 5 ani. Încă din luna iunie 1935, banca a acționat în justiție contra debitorilor recalcitranți (care nu au plătit două sau trei rate din datoria față de bancă – n.n.). De asemenea, încasările anului 1935 au fost mult sub așteptări, din două cauze: recolta slabă și plata – la termen – a impozitelor agricole. Pentru remedierea situației s-au stabilit contacte cu 4 bănci cărășene în vederea fuziunii, dar fuziunea nu s-a realizat din următoarele motive: “a) fără o subvenție sau împrumut ieftin de la stat ori de la B.N.R., fuziunea noastră n-are niciun sens; b) mai

¹⁸ SJANCS, fond C.C.I.L. –Of. Or., d. 39/1937–1948, f. 46.

¹⁹ Ibid., d. 328/1931–1949, f. 140–141.

²⁰ Ibid., f. 145–149.

²¹ Ibid., f. 150.

²² Ibid., f. 140–141.

²³ Ibid., f. 133.

²⁴ Ibid., f. 140–141.

mulți bărbați cu trecere în viața noastră politică afirmă că legea bancară va fi modificată în sensul ca băncile actuale să rămână în ființă”. Deși termenul de realizare a fuziunii s-a prelungit până la 1 aprilie 1938, aceasta nu s-a mai produs.²⁵

Pentru salvarea băncii de la faliment, B.N.R. i-a acordat credite importante, începând cu anul 1936. Împrumuturile primite de la banca orăvițeană au crescut treptat: 2.076.912 lei (decembrie 1937), 3.928.330 lei (decembrie 1938), dobânzile ce trebuiau plătite fiind foarte mici.²⁶

În anul 1938, capitalul social al instituției bancare a înregistrat o scădere evidentă în comparație cu anul 1928, cifrându-se la valoarea de 10.000.000 lei, iar beneficiul net obținut era de 231.219 lei.²⁷

Statutul adoptat în anul 1940 preconiza menținerea capitalului social al băncii la valoarea sa din anul 1938, acesta fiind împărțit în 20.000 acțiuni cu valoarea nominală de 500 lei fiecare. În conformitate cu articolul 6 al statutului, banca putea face următoarele operațiuni de creditare, în limitele legii: a) constituia depozite; b) acorda împrumuturi ipotecare personale; c) cumpăra creanțe; d) participa la societăți și întreprinderi comerciale, industriale și agricole; e) acorda garanții etc.²⁸

Bilanțul pe anul 1941 dovedește faptul că valoarea capitalului social se menținea constantă, comparativ cu anii precedenți, iar beneficiul net era mai redus (170.899 lei).²⁹ În luna mai 1941 s-au produs unele modificări în conducerea instituției bancare: ing. Petre Corneanu și dr. Gheorghe Stoicu au fost confirmați ca membri ai Consiliului de Administrație, iar dr. Petre Corneanu a fost recunoscut ca director al băncii.³⁰

Numărul salariaților băncii și structura acționariatului din punct de vedere etnic rămân aceleași în perioada 1941–1944. De pildă, în anul 1942, erau consemnați 7 salariați, în majoritate de naționalitate română. De asemenea, structura etnică a acționariatului era următoarea: 94,5% de naționalitate română, 3% de naționalitate germană, 2% de naționalitate evreiască și 0,5% de alte naționalități.³¹

În anul 1944, capitalul social se menținea la valoarea de 10.000.000 lei, în timp ce beneficiul net înregistra o creștere considerabilă comparativ cu anul 1940, ajungând la suma de 776.620 lei.³²

Anul 1945 a adus un beneficiu net în valoare de 668.290 lei³³.

În anul 1946 banca din Oravița și-a dublat capitalul social, ajungând la suma de 20.000.000 lei, preconizându-se sporiri succesive ale capitalului social până la 50 milioane lei.³⁴ La ședința Adunării Generale din 26 martie 1946 s-a decis efectuarea unor

²⁵ Ibid., f. 180–181.

²⁶ Ibid., f. 83–84.

²⁷ Ibid., f. 79.

²⁸ Ibid., f. 27–31.

²⁹ Ibid., f. 38–39.

³⁰ Ibid., f. 52.

³¹ Ibid., f. 33.

³² *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul IX, nr. 38–39 (1945): 326.

³³ Ibid., anul X, nr. 34–36 (1946): 318.

³⁴ Ibid., 300.

modificări în componența conducerii instituției bancare: în Consiliul de Administrație au fost cooptați Gheorghe Jianu și Gheorghe Milovan, iar în Comitetul de Cenzori – Aurel Iana și Gheorghe Neda.³⁵ Beneficiul net înregistrat în acest an era de 200.000 lei, de 3 ori mai mic față de anul precedent.³⁶

În condițiile unei inflații fără precedent, în primul semestru al anului 1947 banca orăvițeană a obținut un beneficiu net de 14.350.000 lei.³⁷

Datorită neacordării unui credit semnificativ din partea B.N.R., banca urma să fie lichidată, măsură decisă de Adunarea Generală Extraordinară întrunită în ziua de 10 aprilie 1948. A fost desemnat – ca lichidator al băncii – av. Gheorghe Corneanu din Oravița. Se pune, în mod firesc, problema patrimoniului băncii. Din cele 40.000 acțiuni emise de bancă, directorul Petre Corneanu și familia sa dețineau 26.462 bucăți, iar ceilalți acționari 13.538 bucăți, aceștia având dreptul să primească – pentru două acțiuni ale băncii “Orăvițana” – o acțiune din stocul de 12.600 bucăți “Albina”; restul acțiunilor “Albina” și 772 acțiuni “Reșița”, precum și mobilierul băncii orăvițene reveneau directorului instituției și fiilor săi: ing. Petre Corneanu, av. Gheorghe Corneanu și ing. Andrei Corneanu. Imobilele deținute în mediul rural trebuiau scoase la vânzare, iar prețul obținut urma să fie distribuit acționarilor. Se preconiza ca parcelele de pământ de calitate inferioară care nu puteau fi vândute să fie donate unor agricultori săraci și, eventual, bisericilor din comunele respective.³⁸

• Banca “Berzava” din Reșița, înscrisă în Registrul Bancar în anul 1936, dispunea – în anul 1944 – de un capital social de 2.500.000 lei, realizând un beneficiu net de 32.130 lei. Din Consiliul de Administrație al băncii făceau parte: Eugen Crenian, Axente Mureșanu și Petru Gârlișteanu.³⁹

În urma a două noi emisiuni de acțiuni, în cursul anului 1945, de 2.500.000 lei, respectiv 20.000.000 lei, s-a ajuns la un capital social de 25.000.000 lei, iar beneficiul net a cunoscut o creștere considerabilă față de 1944, fiind de 175.158 lei.⁴⁰

La ședința Adunării Generale din 13 aprilie 1946 s-a hotărât efectuarea unor modificări în conducerea societății bancare. Astfel, în Comitetul de Cenzori au fost desemnați, pe o perioadă de 3 ani, următorii: Isidor Tătaru, Petru Bernau, Vasile Petrovici, Gheorghe Dinteanu, Ioan Sofea și Aurel Simiș. De asemenea, în Consiliul de Administrație au fost aleși, pentru un mandat de 6 ani, următorii: Axente Mureșanu, Ioan Miloia și Petru Iacob.⁴¹

Din păcate, nu deținem informații despre evoluția acestei instituții bancare în anii 1946–1948.

• Cassa de Păstrare din Sasca Montană, înscrisă în Registrul Bancar în anul 1935, a

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., anul XI, nr. 38–39 (1947): 428.

³⁷ Ibid., nr. 63–64 (1947): 686.

³⁸ SJANCS, fond C.C.I.L. – Of. Or., d. 328/1931–1949, f. 2.

³⁹ Buletinul Oficial Bancar, București, anul IX, nr. 42–43(1945): 361.

⁴⁰ Ibid., anul X, nr. 39–40, (1946): 382.

⁴¹ Ibid., 365.

cunoscut o evoluție interesantă în anii următori. De pildă, în anul 1941 avea un capital social de 2.750.000 lei, obținând un beneficiu net în valoare de 20.004 lei.⁴²

În anul 1944 valoarea capitalului social al băncii rămânea neschimbată, în bilanțul anual fiind prezentată și proveniența acestuia: cetățeni români – 2.715.900 lei; cetățeni străini (din țările Națiunilor Unite) – 18.700 lei; întreprinderi românești cu participații de capital german sau maghiar – 15.400 lei. Beneficiul net a înregistrat o creștere considerabilă față de anul 1941, atingând suma de 86.512 lei.⁴³

Anul 1945 a însemnat menținerea capitalului social la același nivel, iar beneficiul net a cunoscut modificări aproape insesizabile.⁴⁴

Deși capitalul social a rămas neschimbat, în anul 1946 beneficiul net s-a triplat, atingând valoarea de 256.994 lei, ceea ce indică eficiența operațiunilor bancare efectuate în această perioadă.⁴⁵

La ședința Adunării Generale a societății bancare amintite s-a decis desemnarea, în Consiliul de Administrație, pentru un mandat de 3 ani, a următorilor: Simion Vițian, dr. Traian Mica, Gheorghe Sola și Toma Radulea.⁴⁶

Bilanțul pe primul semestru al anului 1947 consemna un capital social de 14 ori mai mare decât în anii anteriori (38.500.000 lei), în condițiile unei cumplite inflații, iar beneficiul net obținut crescuse de aproximativ 5 ori în comparație cu aceeași perioadă.⁴⁷

În luna mai 1948, cu puțin timp înainte de lichidarea băncii, conducerea instituției era asigurată de: Simion Vițian jr. – director; Simion Vițian, dr. Traian Mica și Gheorghe Sola – administratori; Gheorghe Velceanu, Iosif Ocnariu și Vasile Bătea – cenzori.⁴⁸

Prin decizia nr. 102 din 11 mai 1948, Curtea Superioară Bancară a numit – ca lichidatori ai băncii – pe următorii: Simion Vițian, cu domiciliul în Sasca Montană și Simion I. Vițian, domiciliat în Slatina Nera. Apoi, prin decizia nr. 200 din iulie 1948, a fost desemnat – ca unic lichidator al băncii – V. Georgescu din Oravița.⁴⁹

• *Banca de Credit din Bocșa Montană* și-a început activitatea la data de 3 august 1897. Statutul adoptat în același an preciza scopul instituției bancare: “a sprijini industria, comerțul, meseriile și agricultura” (art. 2). Conform articolului 4, societatea bancară urma să-și desfășoare activitatea până la sfârșitul lunii decembrie 1948. Capitalul social necesar bunei funcționări a băncii era stabilit la valoarea de 200.000 florini (400.000 coroane), prin emiterea a 2.000 acțiuni, cu valoarea nominală de 100 florini (200 coroane) fiecare.⁵⁰

Capitalul social al băncii a crescut considerabil în intervalul 1927–1929: 1.000.000

⁴² SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 49/1942–1948, f. 1–2.

⁴³ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul IX, nr. 38–39 (1945): 327.

⁴⁴ *Ibid.*, anul X, nr. 34–36 (1946): 319.

⁴⁵ *Ibid.*, anul XI, nr. 41–42 (1947): 473.

⁴⁶ *Ibid.*, 465–466.

⁴⁷ *Ibid.*, anul XI, nr. 63–64 (1947): 686.

⁴⁸ SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 49/1942–1948, f. 9.

⁴⁹ *Ibid.*, f. 4–5.

⁵⁰ *Ibid.*, d. 334/1935–1948, f. 154–156.

lei (1927), 5.000.000 lei (1928) și 6.000.000 lei (1929). Și în Consiliul de Administrație s-au produs unele modificări; de pildă, în aprilie 1931 au demisionat Erich Hoffmann și Alexander Kocis.⁵¹

Banca din Bocșa Montană, având o sucursală în Reșița, a majorat – în mod constant – capitalul social, astfel încât, în anul 1931, acesta avea valoarea de 10.000.000 lei, aproape dublu față de anul 1929. Tot acum, conducerea societății bancare era asigurată de Alexandru Weisz, în calitate de director; din Consiliul de Administrație făceau parte Carol Baranek, Iosif Nicolaevici, dr. Cornel Petricu, Aurel Pocreanu, Iuliu Crina și Carol Krischer.⁵² Noile statute, adoptate în același an (1931 – n.n.), reconfirmau scopul societății bancare, enunțat încă de la fondarea sa, de sprijinire permanentă a industriei, comerțului, meșteșugurilor și agriculturii.⁵³

Banca a fost puternic afectată de criza economică, capitalul social înregistrat în anul 1933 fiind mult diminuat față de perioada anterioară (2.100.000 lei), iar profitul net era destul de redus (19.537 lei).⁵⁴

În luna iulie 1939 au apărut câteva modificări și la nivelul conducerii instituției. În urma demisiei a 3 membri din Consiliul de Administrație (Iuliu Crina, dr. Cornel Petricu și dr. Adalbert Stich) a fost cooptat comerciantul Iosif Djeska, domiciliat în Bocșa Vasiovei, pentru un mandat de 2 ani.⁵⁵

Capitalul social al băncii în 1939 se menține la același nivel comparativ cu anul 1933, banca din Bocșa Montană având participatii la capitalul *Băncii Burghezilor din județul Caraș*, în valoare de 521.200 lei.⁵⁶

În anul 1941, capitalul social al instituției bancare rămâne neschimbat, menținându-se și participațiile la capitalul *Băncii Burghezilor din județul Caraș*.⁵⁷ La începutul lunii septembrie 1941 s-au făcut noi alegeri pentru Consiliul de Administrație, fiind desemnați următorii: Iosif Nicolaevici, Aurel Pocrean și Petru Mogoș; aceștia erau obligați să-și ducă, la bun sfârșit, mandatul de 4 ani.⁵⁸

La sfârșitul anului 1944 capitalul social se menține la același nivel ca în perioada precedentă, banca obținând un beneficiu net de 14.521 lei.⁵⁹

În condițiile în care capitalul social nu cunoaște nicio modificare⁶⁰, la finele anului 1945 s-au înregistrat pierderi destul de mari (293.289 lei), determinate de următoarele cauze: plata impozitelor excepționale, majorarea taxelor de timbru, a taxelor comunale și către stat; creșterea costului vieții; achitarea alocației de scumpete pentru angajații proprii.⁶¹

⁵¹ Ibid., d. 7/1931–1948, f. 37.

⁵² Ibid., f. 1.

⁵³ Ibid., f. 2, 3.

⁵⁴ Ibid., d. 334/1935–1948, f. 204.

⁵⁵ Ibid., f. 48.

⁵⁶ Ibid., f. 35.

⁵⁷ Ibid., f. 6.

⁵⁸ Ibid., f. 9.

⁵⁹ Ibid., d. 7/1931–1948, f. 46.

⁶⁰ Ibid., d. 334/1935–1948, f. 174–175.

⁶¹ Ibid., f. 2.

Din bilanțul pe anul 1946 rezultă faptul că, din cele 3.000 acțiuni care compuneau capitalul social (2.100.000 lei), cetățenilor români le reveneau acțiuni în valoare de 2.079.700 lei, cetățenilor străini aparținând Națiunilor Unite – acțiuni în valoare de 6.300 lei, iar cetățenilor străini din statele care s-au aflat în conflict cu Națiunile Unite – acțiuni în valoare de 14.000 lei.⁶²

Prin decizia nr. 201 a Curții Superioare Bancare din 4 iunie 1948 au fost numiți doi lichidatori ai băncii: V. Georgescu (contabil B.N.R.) și Traian Cristodorescu (funcționar B.N.R.).⁶³

• *Institutul de Economii și Credit "Bocșana" din Bocșa Montană* a intrat în funcțiune în urma adunării generale constituante din 24 februarie 1895. Protocolul încheiat cu acest prilej consemna faptul că 323 de persoane au subscris 1.000 acțiuni. La constituirea societății bancare au contribuit și persoane juridice: bisericile ortodoxe și școlile confesionale ortodoxe din Bocșa Română și Fizeș. În conducerea băncii au fost aleși, pe termen de 3 ani, următorii acționari: Macsim Popoviciu, Alexandru Costean, dr. Petru Borlovan, George Crăciun, Ion Țeran, Serafin Jurca, Dănilă Anțilă, Dimitrie Pruneș, Ion Augustin, Toma Soare etc. Din Comitetul de supraveghere, cu mandat de 3 ani, făceau parte: dr. Aurel Oprea, Petru Milutinovici, Trifon Babeș, Martin Teazu și Gheorghe Nicolaevici.⁶⁴

Conform statutelor modificate (noiembrie 1895), societatea urma să-și desfășoare activitatea pe o perioadă nelimitată (art. 2). Articolul 4 din statut stipula ca două treimi din numărul acționarilor să fie cetățeni români. În acest moment, capitalul social era de 1.500.000 lei, împărțit în 1.500 acțiuni cu valoarea nominală de câte 1.000 lei fiecare.⁶⁵

În perioada interbelică au intervenit o serie de modificări în conducerea instituției bancare. De pildă, în anul 1934, Consiliul de Administrație era reprezentat de următorii acționari: consilierul la Curtea de Apel (pensionat) Aurel Oprea din Bocșa Montană, în calitate de director executiv; medicul Victor Breban din Bocșa Română; avocatul Ionel Gașpar din Bocșa Montană (președinte); preotul Petru Ieremia din Călnic; învățătorul (pensionat) Serafin Jurca din Bocșa Vasiovei; notarul public Cornel Petricu din Bocșa Montană; notarul particular Aurel Pocrean din Bocșa Montană. Din Comitetul de Cenzori făceau parte: Iosif Avram din Bocșa Montană, funcționar la U.D.R.; Axentie Mureșanu din Reșița, de formație contabil expert, prim-inspector la U.D.R.; dr. Cornel Nicolaevici din Bocșa Montană, avocat; dr. Adalbert Stich din Bocșa Montană, avocat; Coriolan Zuiac din Bocșa Vasiovei, preot.⁶⁶

Și în anul 1935 capitalul social se menține la același nivel ca în perioada anterioară (1.500.000 lei), obținându-se un beneficiu net în valoare de 73.966 lei.⁶⁷

Prin două memorii trimise de Consiliul de Administrație al băncii din Bocșa Montană către B.N.R., în lunile iunie 1937 și mai 1938, se solicita băncii centrale

⁶² Ibid., d. 7/1931–1948, f. 63–69.

⁶³ Ibid., f. 81–82.

⁶⁴ Ibid., d. 40/1934–1946, f. 186–187.

⁶⁵ Ibid., f. 188–190.

⁶⁶ Ibid., f. 199.

⁶⁷ Ibid., f. 172–173.

acordarea – de urgență – a unui împrumut în valoare de 2.000.000 lei, în caz contrar societatea bancară amintită neputând plăti datoriile către creditori decât până la data de 1 octombrie 1944. În urma recomandării directorului Agenției B.N.R. din Oravița, Gheorghe Toader, institutului de credit “Bocșana” i se permitea o posibilă fuziune cu *Banca de Credit din Bocșa Montană* și, eventual, cu *Banca de Industrie și Comerț* din aceeași localitate, dar nu s-a ajuns la niciun rezultat în această privință. În anul 1938 s-au produs unele schimbări în componența Consiliului de Administrație: în urma trecerii în neființă a directorului executiv (dr. Aurel Oprea) și a președintelui (Ionel Gașpar), precum și a demisiei lui Mihai Bardac, au fost cooptate alte două persoane (Ioan Blajovan și dr. Adalbert Stich).⁶⁸

Anii 1940–1941 au adus noi modificări în conducerea instituției bancare. Astfel, în luna aprilie 1940, Aurel Pocrean a demisionat din calitatea de membru al Consiliului de Administrație, în forul de conducere al băncii fiind incluși alți doi acționari: Milan Ristici și Remus Vermeșan, ambii din Bocșa Montană.⁶⁹ În anul 1941, în urma demisiei lui Remus Vermeșan din funcția de președinte al Consiliului de Administrație, a fost ales dr. Cornel Petricu; de asemenea, datorită demisiei lui Valeriu Blajovan din funcția de director, a fost desemnat – în această funcție – contabilul Adalbert Novac.⁷⁰

În anul 1941 societatea bancară amintită a acordat credite de 875.740 lei și a achitat “Împrumutul Reîntregirii”, în valoare nominală de 10.000 lei. Cu toate acestea, s-a înregistrat un beneficiu net de 28.318 lei.⁷¹

Demisia lui Cornel Petricu din funcția de președinte al Consiliului de Administrație, produsă în luna aprilie 1944, a determinat numirea lui Ioan Blajovan, domiciliat în Timișoara, în postul rămas vacant.⁷²

În condițiile menținerii capitalului social la același nivel ca în perioada interbelică, la sfârșitul anului 1944 instituția bancară a obținut un beneficiu net de 32.033 lei, remarcându-se o creștere aproape insesizabilă față de anul 1941.⁷³ Beneficiul net realizat în anul 1945 era de 4 ori mai mare, comparativ cu anul 1944, deși capitalul social a rămas neschimbat, o dovadă a faptului că operațiunile bancare din acest interval de timp s-au încheiat cu succes.⁷⁴

Institutul de Economii și Credit “Bocșana” din Bocșa Montană a încercat să-și măjoreze capitalul social de la 1,5 milioane lei la 10 milioane lei în cursul anului 1946⁷⁵, încercare soldată cu un eșec; în consecință, s-a dispus dizolvarea și lichidarea societății bancare menționate mai sus cu începere de la 1 octombrie 1946, datorită faptului că banca nu mai putea face față datoriilor acumulate față de diverși creditori.⁷⁶ Ca lichi-

⁶⁸ Ibid., f. 250–251.

⁶⁹ Ibid., f. 114.

⁷⁰ Ibid., f. 73.

⁷¹ Ibid., f. 64–65.

⁷² Ibid., f. 33.

⁷³ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul IX, nr. 44–45 (1945): 386.

⁷⁴ SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 40/1934–1946, f. 25.

⁷⁵ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul X, nr. 34–36 (1946): 302.

⁷⁶ Ibid., nr. 85–87 (1946): 693.

dator al institutului “Bocșana” a fost numit contabilul Adalbert Novac (director), care trebuia să primească un procent de 12% din încasările rezultate din operațiunile de lichidare; de asemenea, acestuia urma să i se plătească salariul pe primele 6 luni ale anului 1947 (420.000 lei), precum și despăgubiri în valoare de 840.000 lei. Cei doi salariați ai băncii își pierdeau posturile începând cu ziua de 1 octombrie 1946, dar primeau despăgubiri, în conformitate cu legea.⁷⁷

• *Cassa de Păstrare din Bocșa Montană* s-a înființat la data de 10 septembrie 1876. Scopul societății bancare era primirea de depozite spre fructificare și exercitarea operațiunilor de credit, termenul-limită de funcționare al băncii – conform statutului – fiind anul 1965.

În perioada interbelică au intervenit unele modificări în componența conducerii instituției bancare. Astfel, în anul 1927, Consiliul de Administrație era compus din: Alexandru Blaschuty, Ioan Marcu, Petru Kafka, Mihail Gașpăr, Anton Stich, Mihail Salm, Mihail Mihali și dr. Aurel Oprea; din Comitetul de supraveghere făceau parte următorii: Ludovic Gasparics, Carol Stoeger și Alexandru Augustin. În luna iulie 1933, Adalbert Stich și Aurel Pocrean au devenit directori ai băncii. Prin decizia Adunării Generale Extraordinare din 18 aprilie 1934, în Consiliul de Administrație au fost cooptați: Gheorghe Goncea, Gheorghe Ciolac, Matei Iankorski, Petru Cazan, Andreas Kindich, Koloman Mojzes, Petru Pârvu, Nicolae Pascu și Gheorghe Sasu.⁷⁸

Noul statut, adoptat în luna iulie 1934, se înscria în tendința generală de sprijinire a economiei naționale. Articolul 111 al statutului stipula că 75% din numărul membrilor Consiliului de Administrație trebuie să fie cetățeni români, iar două treimi din numărul acțiunilor să se afle în posesia cetățenilor români. Conform articolului 4 capitalul social al băncii, în valoare de 1,2 milioane lei, era compus din 600 acțiuni.⁷⁹

Banca a suferit numeroase pierderi în perioada 1931–1934, determinate – în primul rând – de reducerea depunerilor cu 7.075.126 lei în interval de 4 ani, ca rezultat al crizei economice și al instabilității monedei naționale. Cele mai multe pierderi s-au înregistrat în anii 1931 (4.029.183 lei) și 1932 (1.338.260 lei), pierderile totale atingând suma de 6.218.606 lei.

Anul 1936 a adus noi schimbări în componența Consiliului de Administrație al instituției bancare. În urma decesului lui Gheorghe Ciolac, în Consiliul de Administrație a fost cooptat Todor Zâbuc, domiciliat în Bocșa Română.⁸⁰ De asemenea, capitalul social a fost redus la 928.000 lei, beneficiul obținut fiind infim (9.823 lei).⁸¹ În același an s-a finalizat favorabil procesul cu firma “Frații Prohaszka” (reprezentată prin Bruno Wanthum din Timișoara), referitor la reparațiile efectuate la moara din Vermeș “pe vremea când trăia regretatul dr. Blaschuty.”⁸²

⁷⁷ SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 40/1934–1946, f. 1.

⁷⁸ *Ibid.*, d. 44/1937–1947, f. 102.

⁷⁹ *Ibid.*, f. 104, 121.

⁸⁰ *Ibid.*, f. 51–53.

⁸¹ *Ibid.*, f. 14–15.

⁸² *Ibid.*, f. 2–4.

În condițiile menținerii neschimbate a valorii capitalului social, beneficiul înregistrat la sfârșitul anului 1939 era destul de redus (4.994 lei).⁸³

Se constată preponderența elementului românesc printre deținătorii de acțiuni. În anul 1941, de pildă, acesta întrunea un procent de 59,94%, fiind urmat de elementul german (35,99%) și maghiar (4,07%).⁸⁴

Cu toate acestea, din conducerea instituției bancare făceau parte și reprezentanți ai minorităților naționale din zonă. De exemplu, în anul 1942, Consiliul de Administrație era format din doi români (Petru Ciolac și Alexa Gerga) și un german (Andrei Kindich); în schimb, Comitetul de Cenzori era alcătuit din 3 români (Gheorghe Gongea, Petru Mustăcilă și Iosif Benoiu), 2 germani (Francisc Grünwald și Alexandru Seichenstein) și un maghiar (Alexandru Puskás); director executiv al băncii a fost desemnat Coloman Mojzes, de origine maghiară.⁸⁵

Și între angajații băncii figurau exponenți ai minorităților naționale. Astfel, în 1942, din cei 11 salariați, 5 erau români, 4 – germani și 2 – maghiari.⁸⁶

Modificări în componența Consiliului de Administrație s-au produs și în anul 1944. Astfel, în urma demisiei lui Alexa Gerga, a fost cooptat Alexandru Tismonar, fost salariat U.D.R., pensionat de curând.⁸⁷

Elementul românesc a rămas predominant în cadrul acționariatului și în anul 1944. Din cei 247 acționari ai instituției bancare, 164 erau români (58,74%), 72 – germani (36,07%) și 11 – maghiari (5,19%).⁸⁸

Deși capitalul social s-a menținut neschimbat (928.000 lei), în anul 1944 banca a obținut un beneficiu net în valoare de 20.197 lei, adică de 4 ori mai mare decât în anul 1939.⁸⁹

Anul 1945 nu a adus schimbări spectaculoase: capitalul social a rămas același, iar beneficiul net rezultat era mai mare comparativ cu anul precedent (27.757 lei), fapt explicabil și prin inflația care afecta economia românească.⁹⁰

Prin decizia nr. 18933 a Ministerului Industriei și Comerțului din 4 iunie 1946, publicată în Monitorul Oficial nr. 145 din 26 iunie 1946, Sabin Moată, domiciliat în Oravița, a fost numit administrator unic al băncii menționate mai sus.⁹¹

Curtea Superioară Bancară a adoptat decizia nr. 307 din 16 iulie 1948, prin care V. Georgescu, contabil B.N.R. la Oravița, a fost înlocuit, din funcția de lichidator al băncii din Bocșa Montană, cu Traian Cristodorescu, funcționar la Agenția B.N.R. din aceeași localitate.⁹²

⁸³ Ibid., f. 188.

⁸⁴ Ibid., f. 40.

⁸⁵ Ibid., f. 31.

⁸⁶ Ibid., f. 222–223.

⁸⁷ Ibid., f. 224.

⁸⁸ Ibid., f. 226.

⁸⁹ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul IX, nr. 44–45 (1945): 386–387.

⁹⁰ Ibid., anul X, nr. 44–45 (1946): 435.

⁹¹ SJANCS, fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 44/1937–1947, f. 262.

⁹² Ibid., f. 286.

• *Banca Burghezilor din județul Caraș*, cu sediul în Oravița, și-a început activitatea la data de 15 octombrie 1928.

Decizia Tribunalului Caraș (secția II) din 20 decembrie 1928 stabilea capitalul social al instituției bancare la cifra de 2.000.000 lei, împărțit în 2.000 acțiuni cu valoarea nominală de 1.000 lei/acțiune; capitalul social putea fi majorat până la valoarea de 5.000.000 lei, printr-o hotărâre a Consiliului de Administrație al băncii, aprobată de adunarea generală a acționarilor.⁹³

Consiliul de Administrație al societății bancare era reprezentat de următorii acționari: Carol Berger (director executiv) din Oravița; Anton Duma din Carașova, Carol Krischer din Reșița, Iosif Calafus din Oravița, Adalbert Oswald din Oravița, dr. Cornel Petricu din Bocșa Montană, Aurel Pocrean din Bocșa Montană, Iosif Nicolaevici din Bocșa Montană, Ștefan Szendek din Reșița, Adalbert Teisz din Oravița, dr. Alexandru Weisz din Timișoara și Ferdinand Zopf din Oravița (membri). Din Comitetul de Cenzori făceau parte: Francisc Axmann din Oravița, Josif Frank din Anina și Ernest Dworzak din Oravița.⁹⁴

Printre creditorii băncii orăvițene se numărau o serie de societăți comerciale și bancare bănățene: “Heckl Johann & Marie”, “Karl Berger”, “Dworsky Anton”, “Mercur A. G.” și “Spieler & Kremer” din Oravița; “Banca Ardeleană și Cassa de Economie” S.p.A. Cluj, sucursala Timișoara; “Lang Leopold și Gilbert Josef” din Anina; “Csátary Zigmund” din Sasca Montană; “Ilonka & Johann Petry” din Bocșa etc.⁹⁵

Prin decizia nr. 79 a Consiliului Superior Bancar din 27 aprilie 1945 s-a stabilit ca lichidarea *Băncii Burghezilor* să se facă de către judecătorul sindic al Tribunalului comercial Caraș. Banca menționată urma să fie trimisă în judecată în conformitate cu dispozițiile articolului 54, alin. 14, din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă. În adoptarea acestei decizii s-a pornit de la următoarele considerente: hotărârea Comitetului de Delegați al Consiliului Superior Bancar din 20 decembrie 1944, prin care banca menționată a fost trimisă în judecata Consiliului Superior Bancar pentru examinarea situației și hotărârea Adunării Generale Extraordinare a societății bancare din 30 aprilie 1941, conform căreia banca orăvițeană a ajuns în stare de lichidare, fiind numiți și lichidatorii băncii: Carol Berger, Ferdinand Zopf, Iosif Nicolaevici și Carol Krischer.⁹⁶

Cu puțin timp înainte de lichidarea sa efectivă, bilanțul pe anul 1945 indica scăderea capitalului social comparativ cu perioada interbelică (1.500.000 lei), banca fiind obligată să încaseze suma de 426.945 lei de la debitorii săi.⁹⁷

• *Banca de Industrie și Comerț din Bocșa Montană*, înființată în anul 1928, dispunea de un capital social inițial de 2.000.000 lei.⁹⁸

Capitalul social al băncii s-a menținut neschimbat și în perioada 1936–1939, iar

⁹³ Ibid., d. 24/1931–1945, f. 5.

⁹⁴ Ibid., f. 3.

⁹⁵ Ibid., fond *Banca Burghezilor din județul Caraș*, d. 33/1930–1945, f. 1–5.

⁹⁶ Ibid., fond C.C.I.L. – Of. Or., d. 24/1931–1945, f. 1–2.

⁹⁷ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul X, nr. 41–42 (1946): 397.

⁹⁸ SJANCS, fond *Banca de Industrie și Comerț Bocșa Montană*, d. 3/1930–1946, f. 1.

pierderile înregistrate de societatea bancară, ca urmare a conversiunii datoriilor rurale și urbane, au rămas la valori destul de ridicate: 679.500 lei (1936)⁹⁹ și 638.831 lei (1939).¹⁰⁰

În anul 1941 capitalul social al instituției bancare a cunoscut o scădere semnificativă, ajungând până la valoarea de 679.039 lei¹⁰¹.

Pierderile suferite de banca amintită în anul 1942 s-au diminuat considerabil, în condițiile în care capitalul social a rămas același comparativ cu anul precedent.¹⁰²

Deși capitalul social s-a menținut constant, în perioada 1943–1946 societatea bancară a înregistrat pierderi de 282.014 lei, rezultate din neachitarea datoriilor de către debitori, precum și pierderi din licitații în valoare de 304.910 lei, astfel încât valoarea totală a pierderilor era destul de apropiată de cea a capitalului social, falimentul băncii devenind iminent.¹⁰³

În conformitate cu ordinul nr. 2449 emis de Consiliul Superior Bancar în anul 1947, în luna februarie 1948 Consiliul de Administrație al băncii din Bocșa Montană a trimis o cerere către Camera de Comerț și Industrie Lugoj, în care solicita inițierea procedurii de lichidare. Camera de Comerț și Industrie a răspuns favorabil cererii formulate și a numit – ca lichidator – pe învățătorul pensionar Dimitrie Zgriban, domiciliat în Bocșa Montană.¹⁰⁴

• *Cassa de Păstrare "Dogneceana" din Dognecea* și-a început activitatea în anul 1899. Statutul, adoptat la 27 august 1899, preciza termenul-limită de funcționare al societății bancare: decembrie 1949 (art. 3). Conform articolului 4 din statut, instituția bancară urma să îndeplinească următoarele scopuri: "a. primirea de depuneri; b. stimularea spiritului de economie și al capitalizării prin fructificarea acestora mai departe; c. promovarea intereselor agricole, industriale, comerciale și, în general, a intereselor obștești; d. plasamentul sigur al capitalului și valorificarea capitalului propriu". Capitalul social inițial al băncii, adică 45.000 florini (90.000 coroane), era împărțit în 600 acțiuni, în valoare nominală de 75 florini (150 coroane) fiecare.¹⁰⁵

În anul 1932, din Consiliul de Administrație al societății bancare făceau parte: Gheorghe Gongea (director); Alexa Balatescu, Costa Bocean, Costa Frunzăverde, Toma Băleanu, Costa Peptan și Staicu Ponoran. Comitetul de Cenzori era reprezentat de următorii acționari: Francisc Holletsch, Vasile Căpriță și Constantin Marin.¹⁰⁶

Unele modificări în componența conducerii băncii din Dognecea au apărut în cursul anului 1935. Astfel, locul rămas vacant în Consiliul de Administrație prin demisia lui Alexa Balatescu a fost ocupat de Patriciu Lugojan. De asemenea, cenzorul Francisc Holletsch (decedat) a fost înlocuit cu Gheorghe Bălțeanu.¹⁰⁷

⁹⁹ Ibid., f. 102–103.

¹⁰⁰ Ibid., f. 144–145.

¹⁰¹ Ibid., d. 1/1929–1946, f. 56.

¹⁰² Ibid., d. 3/1930–1946, f. 168–169.

¹⁰³ Ibid., f. 172–173.

¹⁰⁴ Ibid., d. 4/1948, f. 1.

¹⁰⁵ Ibid., fond C.C.I.L. – *Of. Or.*, d. 41/1932–1947, f. 41–43.

¹⁰⁶ Ibid., f. 94–95.

¹⁰⁷ Ibid., f. 56.

În anii 1936–1939 s-a schimbat, parțial, conducerea instituției bancare. În anul 1939, în urma decesului a 3 membri din Consiliul de Administrație (Efrem Tismonariu, Ladislau Walner și Costa Frunzăverde), au fost cooptați următorii acționari: Samson Lugojan, Adolf Hauptmann și Nicolae Muntean.¹⁰⁸

Capitalul social al băncii se va menține neschimbat în perioada interbelică (45.000 lei), iar beneficiile obținute au fost destul de modeste.¹⁰⁹

Societatea bancară amintită mai sus a fost dizolvată și pusă în stare de lichidare prin hotărârea adunării generale a acționarilor din 27 aprilie 1941, fiind desemnați – în calitate de lichidatori – următorii: Samson Lugojan, Gheorghe Gongea și Constantin Bocșan.¹¹⁰

Lichidatorii băncii “Dogneceana” au ajuns să fie judecați de Consiliul Superior Bancar în toamna anului 1942, pentru faptul că au săvârșit abateri de la dispozițiile articolului 54 (alin. 6) din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, adică nu au trimis Consiliului Superior Bancar situațiile generale pe ultimele două trimestre ale anului 1941 și, respectiv, pe primele două trimestre ale anului 1942. În consecință, prin decizia nr. 1925 a Consiliului Superior Bancar din 18 noiembrie 1942, lichidatorii instituției bancare din Dognecea au fost sancționați cu avertisment.¹¹¹

Deoarece societatea bancară menționată nu și-a terminat operațiunile de lichidare în termen de un an, situația fiind neclară chiar și la începutul anului 1947, prin decizia nr. 116 din 24 aprilie 1947, Consiliul Superior Bancar a dispus ca lichidarea băncii să fie dusă la îndeplinire de judecătorul de ocol din raza de activitate a instituției bancare respective.¹¹²

• Băncile populare din județul Caraș care acordau credite în perioada interbelică și în anii celui de-al Doilea Război Mondial erau următoarele: “Carașul” din Oravița (limita minimă a creditului agricol acordat – 1.000.000 lei, iar cea a creditului “orășenesc” – 259.800 lei); “Agadici” din Agadici (limita minimă a creditului agricol acordat – 700.000 lei); “Unirea” din Bocșa Română (limita minimă a creditului agricol acordat – 800.000 lei); “Gorunul” din Ciclova Montană (limita minimă a creditului agricol acordat – 1.000.000 lei); “Berlișteana” din Berliște (limita minimă a creditului agricol acordat – 1.000.000 lei); “Înfrățirea” din Comorăște (limita minimă a creditului agricol acordat – 800.000 lei); “Gârboviceana” din Gârbovăț (limita minimă a creditului agricol acordat – 1.500.000 lei); “Valea Almăjului” din Bozovici (limita minimă a creditului agricol acordat – 300.000 lei); “Simion Manguica” din Oravița (limita minimă a creditului “orășenesc” acordat – 400.000 lei).¹¹³

Banca populară “Carașul” din Oravița s-a înființat în ziua de 16 ianuarie 1927. În anul 1943, banca avea 697 membri, care au participat la constituirea capitalului său, în valoare de 1.280.439 lei. Banca era afiliată la I. N. Coop, fiind mandatară acestuia în

¹⁰⁸ Ibid., f. 9, 12.

¹⁰⁹ Ibid., f. 62–63.

¹¹⁰ Ibid., f. 2.

¹¹¹ Ibid., f. 3–5.

¹¹² Ibid., f. 2.

¹¹³ Ibid., fond *Banca populară “Carașul” Oravița*, d. 60/1944–1946, f. 44.

județul Caraș. Funcționa și o secție de librărie, foarte bine înzestrată cu toate articolele necesare școlilor din orașul Oravița și din județul Caraș; librăria se aproviziona de la Federația Națională de Editură și Librărie, precum și de la Editura “Universul”, ambele din București. Majoritatea acționarilor băncii erau învățători din județul Caraș.¹¹⁴

Acordarea de credite agricultorilor cărășeni a reprezentat scopul principal pentru care a intrat în funcțiune banca amintită. În primele 3 luni ale anului 1944, prin intermediul băncii populare “Carașul”, 661 de persoane au achiziționat diferite unelte și mașini agricole (batoze, tractoare, pluguri de tractor, semănătoare, grape, secerătoare, prășitoare etc.) în valoare totală de 11.982.904 lei, dintre care: pe credit, cu rambursare în termen de 2–5 ani, în valoare de 8.034.389 lei și cu plata în numerar (pe loc), în valoare de 3.948.515 lei.¹¹⁵

În luna martie 1944, banca număra 16 salariați, personalul administrativ superior fiind format din 12 persoane, restul fiind lucrători calificați (3) și necalificați (1).¹¹⁶

Banca populară “Carașul” a suferit pagube în valoare totală de 3.038.623 lei, produse de trupele sovietice în trecerea lor prin zonă (septembrie-octombrie 1944), precum și de indivizi necunoscuți. Cele mai afectate au fost: secția librărie, fiind distruse mărfurile proprii ale acesteia (hârtii, registre, creioane, penițe, stilouri, cerneală, caiete, rechizite de birou ș.a.m.d.) în valoare de 733.725 lei; secția economică, fiind pricinuite pagube de 7.402 lei la mărfurile din dotare (pălării, papiote, ace de cusut, ață de cusut etc.); mărfurile în regim de consignație, provenite de la Federația Națională Cooperativă de Librărie din București, care au suferit pagube în valoare de 401.969 lei; mărfurile vândute în același regim de consignație, aduse de la Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă din capitală, care au suportat pagube în valoare de 18.177 lei; secția bancară, fiind distrus mobilierul propriu în valoare de 11.442 lei.¹¹⁷

Există o serie de informații legate de activitatea băncii orăvițene în cursul anului 1944. Având 677 membri și un capital subscris de 1.453.091 lei, banca avea participății la diferite instituții în valoare de 339.500 lei. Banca populară a primit credite de la federațiile cooperatiste însumând 3.080.524 lei. De asemenea, a obținut beneficii în valoare totală de 1.059.342 lei, provenind din operațiunile bancare desfășurate (313.684 lei) și din vânzarea unor produse agricole (225.263 lei). Prin intermediul băncii au fost cumpărate mărfuri în valoare de 2.989.423 lei, majoritatea de la I. N. Coop și de la alte instituții cooperatiste (federale, cooperative). Președintele Consiliului de Administrație al băncii era Dumitru Arcan, domiciliat în Oravița.¹¹⁸

În anul 1944, banca populară “Carașul” a beneficiat de un ajutor financiar de 3.629.316 lei, din partea a 38 creditori domiciliați în diverse localități ale județului Caraș: Oravița, Berzovia, Vermeș, Moldova Nouă, Bocșa Română, Iam, Reșița, Steierdorf, Comorâște, Milcoveni, Ilidia, Cacova, Vrăniș și Răchitova. Printre creditori figurau și persoane juridice: Asociația Corurilor și Fanfarelor din Oravița, Camera Agricolă

¹¹⁴ Ibid., d. 63/1945, f. 1–4.

¹¹⁵ Ibid., d. 62/1944, f. 1.

¹¹⁶ Ibid., d. 56/1944, f. 3–4.

¹¹⁷ Ibid., d. 58/1944–1945, f. 19.

¹¹⁸ Ibid., f. 5–7.

Oravița, I. N. Coop București, Cooperativa “Carașul” din Oravița, Percepția Oravița, Federația Națională Cooperatistă din București, Primăria Reșița, Primăria Steierdorf, Banca populară “Înfrățirea” din Comorăște, moara Weber din Bocșa Română, Centrala Cooperatistă de Import-Export din București, Primăria Oravița, Primăria Bocșa Română, Institutul Biblic din București și Comitetul de Patronaj din Oravița.¹¹⁹

La mijlocul anului 1945 banca avea 679 membri, în scădere comparativ cu anul 1943, iar capitalul subscris a înregistrat o ușoară creștere, raportat la anul 1944 (1.459.178 lei). În primul semestru al anului 1945 operațiunile bancare s-au redus considerabil, fiind semnalate doar câteva cereri de împrumut. Banca încerca să remedieze situația, avansând și unele propuneri în această direcție: “a. se va căuta lichidarea tuturor creanțelor, în special ale celor dubioase, care se ridică la o sumă destul de considerabilă; b. să se facă o propagandă intensă pentru înscrierea de noi membri, iar cei înscriși să verse întreg capitalul subscris; c. se va hotărî majorarea capitalului social, prin majorarea unei părți sociale.”¹²⁰

În anul 1945 banca populară “Carașul” din Oravița a primit mașini și unelte agricole de la I. N. Coop în valoare de 17.109.407 lei, destinate vânzării către agricultorii cărășeni.¹²¹

Au apărut unele norme de creditare în cursul anului 1947, la care trebuia să se conformeze și banca populară “Carașul” din Oravița. Astfel, în luna februarie 1947 I. N. Coop-ul a remis băncii orăvițene un set de norme, care făceau o distincție clară între diferite categorii de producători și de terenuri. Agricultorii care se îndeletniceau cu creșterea animalelor primeau următoarele credite maxime de producție, în funcție de tipurile de animale îngrijite: pentru oi – până la maximum 200.000 lei/oaie și cel mult 10.000.000 lei/turmă; pentru porci – până la maximum 500.000 lei/porc și cel mult 10.000.000 lei/turmă; pentru vite mari – până la maximum 5.000.000 lei/vită și cel mult 10.000.000 lei/cireadă; pentru vite de cărăușie – până la maximum 5.000.000 lei/vită și cel mult 10.000.000 lei/cireadă. Cei care se ocupau de grădinărit și de cultura pomilor fructiferi puteau primi un credit de maximum 5.000.000 lei pentru un hectar din proprietate sau 10.000.000 lei pentru întregul teren destinat acestui fel de activitate. În cazul regiunilor în care unitatea cadastrală de măsurare a pământului era jugărul (1 jug = 5.775 mp – n.n.), creditele acordate erau determinate de scopul folosirii terenului respectiv: pentru producție – 500.000 lei/jug proprietate și cel mult 5.000.000 lei/teren; pentru înzestrare – 750.000 lei/jug proprietate și maximum 7.500.000 lei/teren; pentru investiție – 1.000.000 lei/jug proprietate și cel mult 10.000.000 lei/teren. Pentru creditele ce depășeau 3.000.000 lei era ipotecat terenul, ca o garanție a restituirii împrumutului primit.¹²²

În luna mai 1947, I. N. Coop-ul a modificat normele de creditare, stabilind următoarele limite pentru împrumuturile individuale de exploatare, determinate de destinația terenurilor și de mărimea acestora:

¹¹⁹ Ibid., f. 10.

¹²⁰ Ibid., d. 63/1945, f. 1, 5.

¹²¹ Ibid., d. 60/1944–1946, f. 54.

¹²² Ibid., d. 66/1947, f. 16.

Credite acordate pentru 1 ha teren:

Destinația terenurilor	Suprafața terenurilor		
	<i>Până la 5 ha</i>	<i>De la 5–25 ha</i>	<i>Peste 25 ha</i>
Grădini de zarzavat și orezării	20.000.000 lei	17.000.000 lei	15.000.000 lei
Viticultură	15.000.000 lei	12.000.000 lei	10.000.000 lei
Pomicultură	10.000.000 lei	8.000.000 lei	6.000.000 lei
Agricultură și zootehnie	8.000.000 lei	6.000.000 lei	5.000.000 lei

Împrumuturile urmau să fie distribuite în două tranșe: în prima tranșă se puteau acorda două treimi din sumele la care aveau dreptul solicitanții, iar pentru muncile agricole obișnuite (agricultură și zootehnie – n.n.) trebuia să fie distribuită numai tranșa a doua, deoarece prima fază a muncilor agricole din acel an trecuse deja. După data de 15 mai 1947, solicitanții nu mai puteau primi – pentru grădinărit, orezării, viti-cultură și pomicultură – decât o treime din cotele de împrumut cuvenite.¹²³

Implicarea statului în activitatea depusă de băncile populare devine evidentă în anul 1947. De pildă, B.N.R. a pus la dispoziția băncii populare “Carașul” din Oravița credite în valoare totală de 825 miliarde lei (nestabilizați – n.n.), repartizate în modul următor: pentru agricultori – 600 miliarde lei; pentru acoperirea fondului de rulment al băncilor populare sătești – 150 miliarde lei; pentru orășeni – 75 miliarde lei. Toate băncile populare erau supuse controlului statului pe cale administrativă, conducătorii acestora fiind recrutați dintre persoanele nevoiașе; erau excluși: comercianții, industriașii, negustorii, moșierii etc., adică acele categorii sociale care se puteau opune măsurilor etatiste adoptate de guvernul Groza. De asemenea, toate băncile populare erau obligate să încheie contracte de asigurare numai la Societatea Cooperatistă de Asigurări Generale “Vulturul” din București.¹²⁴

• “Banca Almăjului” din Bozovici, înființată în anul 1930, a înregistrat pierderi determinate de neplata datoriilor unor debitori, în valoare de 220.306 lei în anii 1934–1935, pierderile totale rezultate din aplicarea legii de conversiune a datoriilor agricole în anul 1935 ridicându-se la suma de 368.159 lei, în timp ce capitalul social al băncii a rămas neschimbat de la data fondării (2.100.000 lei).¹²⁵

Societatea bancară a avut pierderi datorate conversiunii datoriilor agricole și în anii următori: 19.631 lei (1939), 43.094 lei (1942) etc. Capitalul social a cunoscut o diminuare semnificativă, comparativ cu perioada 1930–1938: 1.493.200 lei (1939), 1.449.200 lei (1942) ș.a.m.d.

În aceste condiții, banca din Bozovici a intrat în lichidare în luna martie 1944.¹²⁶

• Banca “Plugarul” din Cacova (Grădinari) și-a început activitatea în anul 1910. La fondarea sa, capitalul social avea valoarea de 12.785 coroane.¹²⁷

¹²³ Ibid., f. 19.

¹²⁴ Ibid., f. 14.

¹²⁵ Ibid., fond “Banca Almăjului” S.A. Bozovici, d. 5/1930–1944, f. 351.

¹²⁶ Ibid., f. 409, 433, 443.

¹²⁷ Ibid., fond Banca “Plugarul” S.A. Cacova (Grădinari), d. 1/1910–1946, f. 1.

În ultimul an al stăpânirii maghiare în Banat (1918 – *n.n.*), instituția bancară amintită dispunea de un capital social de 32.438 coroane, adică de cca 3 ori mai mare comparativ cu anul 1910.¹²⁸

Capitalul social s-a menținut constant în perioada interbelică și în anii celui de-al Doilea Război Mondial (250.000 lei).¹²⁹

Datorită scăderii apreciabile a capitalului social în anul 1945, raportat la anul precedent (170.000 lei), banca nu a mai reușit să-și onoreze obligațiile față de creditori, fiind pusă în situația de a solicita inițierea operațiunilor de lichidare la începutul anului 1946.¹³⁰

După evenimentele de la 23 august 1944 băncile și-au pierdut independența operațiunilor, reducându-se la un număr minim, ca organe ale statului de centralizare maximă a resurselor și de plasare a acestora în obiecte, care au agravat problemele economice, sociale și naționale ale României. În a doua jumătate a anului 1944, din cauza stării deosebite în care se găsea economia, Banca Națională a României a fost obligată să utilizeze resursele proprii – emisiunea, disponibilitățile bănești ale populației, ale bugetului de stat – pentru creditarea unor acțiuni impuse de situație, ca: înzestrarea armatei, acțiunile întreprinse împreună cu armata sovietică, îndeplinirea obligațiilor rezultate din Convenția de Armistițiu, refacerea distrugerilor pricinuite de război, susținerea industriei și agriculturii și aprovizionarea populației.

În perioada postbelică, controlul statului s-a instituit treptat asupra tuturor ramurilor economiei naționale. În opinia guvernului Groza era necesară, mai mult ca oricând, trecerea sistemului bancar românesc sub controlul exclusiv al statului. Au fost adoptate o serie de măsuri, în această direcție: etatizarea B.N.R. (decembrie 1946); reorganizarea băncilor populare (iunie 1947); “Legea pentru controlul utilizării creditelor” (iulie 1947); reforma monetară (august 1947); naționalizarea principalelor mijloace de producție, inclusiv băncile (iunie 1948); înființarea Comisiei de Stat a Planificării (iulie 1948); decretul nr. 197 pentru dizolvarea și lichidarea întreprinderilor și instituțiilor de credit (august 1948); decretul nr. 320 de organizare a Băncii Republicii Populare Române – Bancă de Stat, noua denumire a B.N.R. (decembrie 1948). Prin decretul de organizare, Băncii Republicii Populare Române – Bancă de Stat i-au fost atribuite funcții de bancă socialistă, cu rol central în sistemul bancar, având ca principale sarcini: reglementarea circulației bănești, creditarea economiei naționale, organizarea decontărilor și plăților în economie.

Deciziile guvernamentale au afectat puternic și băncile din județul Caraș, care se bucurau de un anumit prestigiu în zonă, dovedindu-se de un real folos pentru relansarea economiei cărășene după criza economică. În anii 1945–1946 se consemnează

¹²⁸ Ibid., f. 76.

¹²⁹ Ibid., f. 160, 180, 190, 195.

¹³⁰ Ibid., f. 199.

lichidarea mai multor bănci din Caraș, care nu vor mai fi menționate în *Buletinul Oficial Bancar* din această perioadă. În perioada amintită, *Banca Comercială și Industrială din Oravița* rămâne cea mai renumită societate bancară din zonă. În 1945, în județul Caraș era confirmată existența a încă două bănci reprezentative: *banca "Orăvițana" din Oravița* și *banca "Berzava" din Reșița*. În cursul anului 1945, bănci mai importante funcționau în mai multe localități cărășene: Vărădia, Bocșa Montană, Sasca Montană etc. În anul 1946, majoritatea băncilor cărășene au procedat la majorarea capitalului social, măsură necesară pentru evitarea falimentului. În anii 1947–1948 societățile bancare din Caraș au resimțit din plin efectul deciziilor guvernamentale cu caracter etatist, iar naționalizarea din iunie 1948 a decis soarta sectorului bancar cărășean pentru mai mult timp. În urma naționalizării de la 11 iunie 1948 a instituțiilor bancare, în județul Caraș, pentru ca viața financiară să nu aibă de suferit, s-a trecut la organizarea a 6 agenții ale Băncii Naționale la reședințele de plasă.

WORK OF BANKS IN THE COUNTY OF CARAȘ IN 1944–1948

Abstract

The state control was gradually set upon all the national economy in the post war age. According to Groza Government's opinion, it was necessary to have the exclusive control of the state over the Romanian banking system, more than ever before. They set lots of measure for that: nationalization of the National Bank of Romania (December 1946); reorganization of the popular banks (June 1947); *Low of credits using control* (July 1947); the monetary reform (August 1947); nationalization of the main factors of production including the banks (June 1948); the State Planning Commission setting (July 1948); Decree No. 197 for dissolving and abolishing of credit units (August 1948); Decree No. 320 for setting the Bank of the Romanian People's Republic – State Bank, the new name of NBR (December 1948). The Bank of the Romanian People's Republic-State Bank was given functions of a socialist bank, playing the central role within the banking system, attempting to: settling money circulation, crediting the national economy, and deduction and payment organizing in economy.

Those Government's decisions hit forcedly the banks in Caraș County which found some credence in the area for being useful in the local economy resetting after the economic crisis. More banks in the county were abolished in 1945–1946 and they were not recorded anymore in the Banking Official Gazette of that time. The Commercial and Industrial Bank in Oravița remained the most famous banking society within the area at that time. Two other representative banks were registered in the county of Caraș in 1945: *Orăvițana* in Oravița and *Berzava* in Reșița. More other important banks worked in the county during that year: at Vărădia, Bocșa Montană, Sasca Montană, etc. In 1946 the most part of the banks in Caraș County increased their share capital to avoid the bankruptcy. The banking companies in Caraș County fully felt in 1946–1947 the effect of the government's decisions with their nationalization color, and the nationalization in 1948, June, fixed for longer the way of the banking system in Caraș. After the nationalization, 6 banking agencies were organized in the seat localities of the county rural districts so that the financial life went on.

“NOI AM LUPTAT ȘI LE-AM BĂTUT CĂRAREA”: CAROL LONCEAR (1917–1991) ÎN ARHIVELE SECURITĂȚII

Felician Velimirovici*

Cuvinte-cheie: Carol Loncear, Securitate, urmărire, Partidul Comunist Român

Keywords: Carol Loncear, Securitate, surveillance, Romanian Communist Party

Într-un remarcabil studiu publicat de Nicolae Iorga în 1921 sub titlul “Istoria țerii prin cei mici”¹, marele savant învedera că istoria-realitate se desfășoară pe două paliere, sau poate fi urmărită pe două niveluri distincte în evoluția ei: unul “mare”, macroistoric, universal, continental ori național, și altul “mic”, local sau individual, care poate fi recompus, pentru perioadele mai vechi ale istoriei românilor, fie și numai pe baza însemnărilor unor oameni “modești și puțin cărturari, cari nu se gîndesc la nici un patron, nici la un public, ci pun pe hîrtie tot ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă”.

La 65 de ani după ce Iorga a avut extraordinara intuiție a istoriei urmărită la nivelul “celor mici”, bine-cunoscutul teoretician german al istoriei, Jörn Rüsen, a semnalat încă o schimbare de paradigmă în teoria contemporană a istoriei, o schimbare care în opinia sa constă mai ales în mutarea interesului dinspre ceea ce el numește *makrohistorische Strukturen* către acele *mikrohistorische Situationen und Lebensverhältnisse*.² În opinia lui Rüsen, acest veritabil *paradigm shift* plasat în context cultural postmodern, marchează un ultim rămas-bun al scrisului istoric contemporan de-obiectivat³, adresat tuturor aspirațiilor esențialiste care au dominat cercetarea istorică tradițională europeană.

Pe de altă parte, formula “istoria prin cei mici” comportă o manieră de înțelegere complementară, anume felul în care se repercutează la nivel individual un eveniment ori un proces petrecut la scara istoriei celei mari, în condițiile în care, așa cum istoricul Florin Constantiniu a remarcat în cuprinsul memoriilor sale, “de multe ori, urmărirea

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ Nicolae Iorga, *Despre cronici și cronicari*, ed. Damaschin Mioc (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988), 213–237.

² Frank R. Ankersmit, *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor* (University of California Press: Berkeley, Los Angeles, 1994), 174–175.

³ Beverley Southgate, *Postmodernism in History. Fear or Freedom?* (Routledge: London and New York, 2003), 29.

acestei reflectări în viața unui individ este, dacă nu mai lămuritoare pentru istoric, oricum necesară pentru buna cunoaștere a faptelor, reținute ca memorabile în cartea de istorie.”⁴

Este destul de dificil de stabilit cu exactitate în ce măsură viața lui Carol Lonțear a fost – în termenii lui Iorga – o viață de om “mic”, sau “modest”. În același timp, este limpede faptul că parcursul său biografic nu reflectă nici evoluția unei personalități de primă însemnătate pentru viața politică postbelică românească, date fiind atât de puternicele sușuri și coborâșuri pe care destinul său le-a înregistrat: el a fost, rând pe rând, muncitor, sudor, primul director general al Uzinelor de Fier și Domeniilor Reșița (UDR) după naționalizarea lor din 1948, adjunct al ministrului metalurgiei, el însuși ministru, apoi deținut politic, dispecer, tehnolog, inginer-șef, consilier al directorului acelorași uzine reșițene, apoi pensionar și “emigrant intern”⁵ deziluzionat de turnura, pentru el neașteptată și nedorită, pe care a luat-o sistemul comunist pentru care luptase în tinerețe.

Enunțate fiind aceste motive, apreciem că biografia lui Carol Lonțear poate și merită a fi recompusă, în pofda tuturor particularităților și limitărilor pe care acest tip de discurs istoriografic le presupune⁶, întrucât ea reprezintă ceva mai mult decât simpla evocare a existenței unui om ajuns, vremelnic, în proximitatea centrului de putere al României democrat-populare. Prin “lentilele” și cheile de înțelegere pe care viața sa le oferă, considerăm că poate fi “citit” atât parcursul unei întregi generații, cât și felul în care s-a derulat la nivel individual sau microistoric⁷ o întreagă epocă la “construcția” căreia cel adus în discuție a avut un aport deloc neglijabil.

Carol Lonțear s-a născut la data de 14 aprilie 1917 în comuna Bocșa Montană din Banat (provincie aflată pe atunci în componența Imperiului Austro-Ungar), într-o familie muncitorească. După absolvirea școlii elementare și a gimnaziului din Reșița, asemeni multor alți tineri din acea perioadă, s-a angajat ca ucenic la UDR, unde a învățat meseria de sudor. După datele disponibile la momentul actual, în această perioadă nu a manifestat înclinații politice: o notă informativă a sursei “Munteanu”, datată 26 decembrie 1971, oferea succint următoarele informații referitoare la tinerețea lui Lonțear:

“În anii 1936–1939–40 când am cunoscut pe tov. Lonțear Carol ca sudor la UCMR, dânsul era apreciat ca un sudor foarte bun, din punct de vedere politic nu avea o pregătire ideologică marxistă și se manifesta în general apolitic, condamna însă organizațiile hitleriste. Plăcerea sa principală erau petreceri și îi plăcea și băutura. După 23 august 1944, după ce s-a întors din armată (făcută la garda regală) l-am întâlnit uneori la Comitetul de partid PCR. Părea mult schimbat și am avut impresia că

⁴ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu* (București: Editura Enciclopedică, 2007), 197.

⁵ L.G. Churchward, *The Soviet Intelligentsia. An Essay on the Social Structure and Roles of Soviet Intellectuals During the 1960s* (London and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1973), 137.

⁶ Ștefan Bosomitu, *Miron Constantinescu. O biografie*, prefată de Vladimir Tismăneanu (București: Editura Humanitas, 2014), 14–17.

⁷ Barbara Caine, *Biography and History* (Palgrave Macmillan: New York, 2010), 111–112.

munca cu multă abnegație ca activist de partid, reușind bine să se apropie de oameni ocupându-se de grijile acestora căutând să le ajută cât îi era posibil.”⁸

În 1938 sau 1939 a fost încorporat în Armata Regală pentru a efectua stagiul militar, în 1940 s-a reangajat la UDR, iar din 1941 a luptat pe frontul de Răsărit, unde a fost decorat⁹ cu medaliile “Trecerea Nistrului” și “Lupta contra bolșevismului” (ambele distincții fiind acordate în anul 1942). Cu privire la această perioadă însă, datele disponibile sunt contradictorii: o sinteză nedată, produsă de Securitate cel mai probabil în a doua jumătate a anilor 1970, consemnează următoarele:

“În anul 1940 se angajează din nou la uzinele din Reșița unde ia cunoștință de activitatea muncitorească a fratelui său, Lonțear Ioan, pe care îl persecută pentru acest lucru, astfel în 1941–1942 el obligă pe fratele lui să nu participe la acțiuni de sabotaj, aruncând dinamita procurată de la tatăl lui”.¹⁰

În tot cazul, în noiembrie 1944 a fost deconcentrat din armată și a revenit în Reșița, reluându-și munca de sudor la fabrica de poduri din cadrul UDR. În luna decembrie a aceluiași an a devenit membru al Partidului Comunist Român.¹¹ Un an mai târziu, în decembrie 1945, a fost scos din producție și promovat activist în cadrul Comitetului Județean de partid, devenind secretarul Plasei Bocșa (până în 1947).

Încă de dinainte de a fi promovat, Carol Lonțear s-a implicat activ în munca de partid: o notă a sursei “Popescu Ion”, cunoștință veche de-a lui Lonțear, care a fost înregistrată la 26 ianuarie 1978 de căpitanul de Securitate responsabil cu dosarul de urmărire informativă a obiectivului “LANCEA” (Carol Lonțear, n.s.), cuprindea următoarele informații:

“În iunie 1945 am fost transferat ca funcționar la depoul CFR din Vasiova. În stația Vasiova era impegat de mișcare Ion Beligăr, care, împreună cu Lonțear, căutau să facă o “celulă” (org. de bază) la CFR, apelând la angajați să-și dea adeziunea, să ceară admiterea în partid. Atunci l-am cunoscut pe Lonțear.

Eu, vrând să-mi repar greșeala ce am făcut-o, am aderat și eu, spunând, mai ales lui Beligăr, să mă primească în partid, să-mi dea ocazie să fac dovada atașamentului și loialității mele față de PCR. Prima celulă s-a format din 7 persoane cu tot cu mine. Comuniști vechi erau ei doi: Beligăr și Lonțear”.¹²

În 1947 Carol Lonțear a revenit la Reșița, unde a ocupat funcția de secretar de

⁸ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare ACNSAS), Fond Informativ, dos. nr. 286044, vol. I, ff. 126–127.

⁹ ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol. I, f. 7 (“Proces-verbal de interogatoriu”, datat 25 iulie 1963).

¹⁰ ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 226044, vol. I, f. 104.

¹¹ Felician Velimirovici, “Curățirea” Partidului. *Campania de verificări și excluderi din structurile teritoriale ale P.M.R., 1948–1950. Activitatea Comisiei Județene de Verificare din Reșița (Documente)* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2017), 38.

¹² ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 286044, vol. I, f. 119.

partid în cadrul Comitetului PCR al UDR. În aprilie 1948 a fost numit de autorități director principal al uzinelor reșițene, preluând simbolic conducerea acestora la data de 11 iunie, în ziua naționalizării lor. Cu acel prilej a fost organizată la Hala Nouă o adunare la care au participat, conform cifrelor oficiale, peste 8000 de muncitori, pe care Carol Loncear i-a asigurat că “prin lupta muncitorilor în frunte cu partidul lor, pozițiile economice ale capitaliștilor au trecut în mâna poporului.”¹³

A asigurat conducerea uzinelor alături de apropiații săi Ion Stanatiev, Ioan Beligăr și Marian Rambela¹⁴ până în primăvara anului 1950, când s-a mutat la București și a fost numit adjunct al ministrului Metalurgiei.

Conform propriei sale declarații semnată în arest la data de 12 octombrie 1963, succesiunea posturilor pe care le-a ocupat în cadrul Guvernului Republicii Populare Române pe parcursul anilor 1950 a fost următoarea:

“Din 1952 până în 1954 primăvara ministru metalurgiei. Din 1954 primăvara până prin septembrie, octombrie 1954 locțiitor al ministrului industriei grele.

Din luna noiembrie 1954 până în februarie 1957 ministru la materiale de construcție, din 1957 luna februarie până în 1959 cred noiembrie, ministru adjunct la industria grea, din Mai sau Iunie 1959 până la 6 iunie 1960 ministru industriei grele. Din iunie 1960 până în iulie 1963 dispecer și tehnolog la Șantierul naval Galați”¹⁵

În aceeași perioadă a urmat și cursurile Facultății de Mecanică din cadrul Institutului Politehnic din Timișoara, pe care le-a absolvit în anul 1958, obținând o diplomă de inginer. Tot pe parcursul anilor 1950, probabil încă din prima jumătate a acestui deceniu, în cursul mandatelor de ministru, s-a apropiat destul de mult de unul dintre locotenenții cei mai fideli ai lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica, cel care în 1955 a fost propulsat în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri de către Dej după revenirea sa la conducerea PMR. Mai multe surse ale Securității indică faptul că celor doi le plăcea să petreacă adesea, consumând însemnate cantități de alcool, “până pierdea orice control”. Într-o discuție care s-a purtat în casa lui Carol Loncear la data de 7 septembrie 1972, consemnată în dosarul său de urmărire informativă care a fost deschis în vara anului 1987, unul dintre musafirii prezenți a rememorat următoarele:

“Să vezi că am făcut cu ei “pomul de iarnă” care era să ia foc, deoarece Chivu, era beat, președintele consiliului de miniștri, era beat mort; și să vezi aici stătea Chivu Stoica, aici stătea Loncear, la mijloc și dincoace stătea Ana Pauker (povestește peripețiile prin care a trecut când l-a dus pe Chivu acasă și beat cum a fost). Și știu că la ăștia le era frică de Gheorghiu-Dej, când venea el, parcă le sărea băutura din cap”¹⁶

În toată această perioadă, Carol Loncear a susținut fără ezitare și a pus în aplicare “justa” și “atotbiruitoarea” linie a partidului, adică toate politicile și inițiativele

¹³ Șerban Antonescu, Petru Balintoni, Ion Bălu, Jurjica Timotei, *Caraș-Severin: monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1981), 91.

¹⁴ Velimirovici, “Curățirea” Partidului, 124.

¹⁵ ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol. II, f. 6.

¹⁶ ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 286044, vol. II, f. 127.

economice de inspirație stalinistă, gândite și planificate după model sovietic de către superiorii săi politici despre care, după cum se menționează în mai multe rânduri în dosarul lui, vorbea întotdeauna cu respect. După cum sublinia un vechi tovarăș de-al său în bine-cunoscutul limbaj de lemn al epocii, Carol Lonțear și-a îndeplinit obligațiile neobosit, “cu conștiinciozitate și abnegație.”

La data de 1 iulie 1960 a fost însă eliberat subit din funcția de ministru al industriei grele. După toate aparențele, cauzele “căderii” sale nu sunt unele de natură politică sau ideologică – fără îndoială, orice tresărire de spirit critic în raport cu “învățătura” marxist-leninistă i-ar fi curmat brusc cariera cu mult înainte – ci, mai curând, par să aibă de-a face cu comportamentul său din viața privată. Fără a oferi prea multe detalii în acest sens, un “referat cuprinzând rezultatul anchetei efectuate asupra arestatului Lonțear Carol” întocmit de către căpitanul Vasile Gheorghe (anchetator penal de Securitate) la data de 18 octombrie 1963, consemnează sec faptul că “În anul 1960, ca urmare a unor abateri grave pe care le-a avut în funcția de ministru al Ministerului Metalurgiei, Lonțear Carol a fost exclus din rândul Partidului Muncitoresc Român, destituit din funcție și trimis la munca de jos.”¹⁷

Așa cum rezultă dintr-o notă-sinteză întocmită de Securitate la începutul anilor 1970, concedierea lui Lonțear ar fi reprezentat o “urmare a activității și comportării sale necorespunzătoare”, astfel încât “în anul 1960 a fost destituit din funcția de ministru și exclus din partid. După aceasta a lucrat ca director general la Combinatul Siderurgic Galați, unde a fost condamnat la 2 ani închisoare pentru huliganism politic.”¹⁸ De remarcat o eroare semnificativă a ofițerului care a întocmit documentul: în realitate, în vara anului 1960, Carol Lonțear a fost trimis la munca de jos, fiind angajat la Șantierul Naval din Galați (și nu la Combinatul Siderurgic), însă pe post de dispecer, nicidecum de director general. În fapt, până la sfârșitul vieții, el nu va mai ocupa nicio funcție de mare răspundere.

Sușținând în esență aceleași idei, o altă notă-sinteză a Securității, nesemnată și nedată, dar redactată cândva spre finele anilor 1970 (probabil în 1978), oferă câteva date suplimentare referitoare la circumstanțele eliberării sale din funcția de ministru:

“Din materialul informativ furnizat de informatorul ION MUNTEANU, rezultă că numitul Lonțear Carol i-a povestit cu ocazia unei deplasări la București în decembrie 1971 istoria sa după destituirea din funcția de ministru până la instalarea sa ca și consilier la Grupul de Uzine Reșița.

Cauza destituirii sale o vedea în viciul băuturii, a unor întâmplări cu Lica Gheorghiu, stării sale nervoase și urei cu care a fost tratat de directorul de cadre din minister.”¹⁹

La trei ani de la momentul destituirii, în data de 25 iulie 1963, Carol Lonțear a fost arestat preventiv în baza unui mandat întocmit de căpitanul de Securitate Dănescu

¹⁷ ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol. IV, f. 23.

¹⁸ ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 286044, vol. I, f. 104.

¹⁹ Ibid., f. 125.

Gheorghe, anchetator penal, fiind acuzat de comiterea infracțiunii de “uneltire contra ordinii sociale, prin agitație”²⁰, faptă incriminată de articolul 209, punctul 2, litera C din Codul Penal al Republicii Populare Române.

La data respectivă, fostul ministru se mutase deja în Galați unde lucra ca tehnolog principal la Șantierul Naval din localitate. Avea 46 de ani, era căsătorit și avea o fiică în vârstă de 9 ani, elevă în clasa a treia. Deși poseda o diplomă de inginer, ducea o viață simplă de muncitor, locuind împreună cu familia într-un apartament închiriat, aflat la parterul unui bloc de locuințe de pe Strada Brăilei.

Anchetarea faptelor pentru care a fost acuzat a început odată cu momentul arestării sale, la data de 25 iulie 1963, și s-a încheiat trei luni mai târziu, în 24 octombrie. În total, Carol Lonțear a fost supus la 7 interogatorii. Dacă într-o primă fază el nu a recunoscut niciun fel de faptă care i s-a imputat, ulterior, treptat, în cursul interogatoriilor succesive care s-au desfășurat pe parcursul lunilor august, septembrie și octombrie, el și-a “amintit” diverse momente în care, acasă sau la serviciu, în prezența unor colegi, a criticat o serie de măsuri luate de către conducerea superioară de partid și de stat:

“Recunosc că în perioada 1960–1963, respectiv de la data destituirii din funcție și până la arestare, în discuțiile pe care le-am purtat cu diverse persoane, atât la locul de muncă cât și la domiciliu, eu am comentat în mod dușmănos unele probleme privitoare la situația internă din R.P.R. În aceste [discuții, n.s.] am făcut aprecieri calomnioase și defăimătoare cu privire la unele aspecte ale situației economice și sociale din țara noastră.”²¹

În complementaritate, în cursul lunii octombrie au fost audiați și un număr de 12 martori, cunoștințe mai vechi sau mai recente ale lui Carol Lonțear, care, în depozițiile lor, cu toții, au confirmat cele relatate de către fostul ministru. După cum rezultă din procesele-verbale ale ascultărilor martorilor, principalele sale fapte penale au fost în realitate niște discuții:

- “ar fi defăimat activitatea Ministerului Metalurgiei și Construcțiilor de Mașini, folosind cuvinte injurioase”²²
- “a făcut afirmații [referitoare la, n.s.] nivelul de trai al muncitorilor din R.P.R., concediul muncitorilor [...] Într-o altă discuție [despre, n.s.] prețul cărnii, Lonțear Carol a zis: «zi mersi că este și așa scumpă, că peste puțin timp n-ai s-o mai găsești nici pe asta»”²³
- “de la începutul anului 1961 și până în vara lui 1963, și în prezența altora, a denigrat

²⁰ ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol. I, f. 3.

²¹ ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol. I, f. 9.

²² Ibid., f. 22–23 (“Proces-verbal de ascultare a martorului TROFIN ALEXANDRU, născut în 1918, inginer mecanic la Galați, data 12 octombrie 1963, ora 8.15 – ora 10”).

²³ Ibid., f. 24 (“Proces-verbal de ascultare a martorului GOLDENBERG HARY, născut în 1926, funcționar, data 10 octombrie 1963, ora 8.30 – ora 10.30”).

nivelul de trai din R.P.R., viața muncitorilor, capacitatea ministerului, conducerea șantierului, folosind cuvinte vulgare”.²⁴

- “a criticat nivelul muncitorilor, dar mai ales capacitatea de conducere a Ministerului Metalurgiei și Construcțiilor de Mașini, folosind cuvinte injurioase la adresa unor conducători”.²⁵

Date fiind cele constatate în cursul anchetei, căpitanul de Securitate Vasile Gheorghe a dispus, în cadrul ordonanței de punere sub învinuire a suspectului Carol Loncear, schimbarea încadrării juridice a faptelor din uneltire contra ordinii sociale prin ponegrire, calomniere sau defăimare, în “huliganism politic”.²⁶ Aceeași încadrare a fost confirmată și de către procurorul Cruceru Nicolae din procuratura generală în referatul care cuprindea concluziile de învinuire, pe care l-a semnat cinci zile mai târziu, la data de 29 octombrie 1963:

“recunoașterile sale se coroborează cu depozițiile martorilor. Faptele învinuitului Loncear Carol de a fi ponegrit unele măsuri luate de guvernul R.P.R., în vederea dezvoltării economiei naționale și desăvârșirii construcției socialismului, de a fi defăimat nivelul de trai din țara noastră elogiind în același timp modul de viață din țările capitaliste, precum și faptul de a fi calomniat capacitatea de organizare și conducere a unor instituții de stat, întrunesc elementele constitutive ale infracțiunii de huliganism politic prevăzută și pedepsită de art. 578 – 6, lit. a Cod Penal”.²⁷

La data de 9 noiembrie 1963, un complet de judecată din cadrul Tribunalului Capitalei Republicii Populare Române a început procesul fostului demnitar comunist. Deși acesta și-a recunoscut în întregime faptele cuprinse în dosarul întocmit de Securitate²⁸, instanța a decis amânarea pronunțării sentinței pentru data de 23 noiembrie, invocând nevoia de timp²⁹ pentru a studia dosarul.

În ședința publică de judecată care s-a ținut în 23 noiembrie 1963, Carol Loncear a fost condamnat “la 2 ani închisoare corecțională și 2 ani interdicție corecțională”, instanța obligându-l pe inculpat “să plătească statului suma de 300 lei cheltuieli penale

²⁴ Ibid., f. 27–28 (“Proces-verbal de ascultare a martorului POPESCU CONSTANTIN, sudor, născut în 1932, 9 octombrie 1963, ora 12 – ora 13.45”).

²⁵ Ibid., f. 33 (“Proces-verbal de ascultare a martorului PRISECARU ION, născut în 1927, inginer șef, data 10 octombrie 1963, ora 11.20 – 12.45”).

²⁶ Ibid., f. 19.

²⁷ Ibid., f. 53.

²⁸ De altminteri, Carol Loncear și-a recunoscut faptele încă de dinaintea începerii procesului: “Nu am obiecțiuni de făcut și nici cereri de formulat, întrucât cele declarate de mine și de martorii audiați corespund adevărului, acestea fiind determinate de unele nemulțumiri personale și a lipsei de control în ceea ce privește trănăneala cu caracter defăimător. Nu m-am manifestat ca dușman al regimului democrat-popular din țara noastră. Regret faptele.” – ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol I, f. 50 (“Proces-verbal de aducerea la cunoștință a învinuitului despre terminarea anchetei penale, 24 oct. 1963”).

²⁹ ACNSAS, Fond Penal, dos. nr. 101639, vol. II, f. 23.

și 150 lei onorariu avocat în contul Ministerului Justiției”³⁰ Sentința penală cu numărul nr. 961/1963 a fost definitivă; de asemenea, același tribunal, la data de 15 ianuarie 1964, a respins ca nefondat recursul.³¹

Completul de judecată³² a fost format din: Siclovan Gheorghe (președinte), Bîrleanu Mihai (asesor popular), Barbu Ilie (asesor popular), Cruceru Nicolae (procuror), Diamandi Gheorghe (secretar-șef).

După cum rezultă dintr-o notă informativă furnizată Securității de către sursa “Munteanu” în 1972, atât în închisoare, cât și după eliberare, Carol Loncear a considerat procesul drept “o înscenare răutăcioasă”, dar despre perioada de detenție “a vorbit fără răutate, i-a plăcut munca și a considerat că a fost bine tratat.”³³ Este posibil ca în detenție să fi fost “bine tratat”, atât de bine cât putea fi tratat un deținut politic în România lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, însă fapt este că, în toate dosarele referitoare la Carol Loncear, aceasta este una dintre singurele două mențiuni referitoare la perioada pe care el a petrecut-o în spatele gratiilor pe care le-am putut identifica. Cealaltă probează faptul că supravegherea sa informativă nu a încetat nici în timpul detenției, nici după eliberare:

“în detenție Loncear Carol față de informatorul Panait Cerna a afirmat că plenipotențiarilor noștri din străinătate sînt niște manechine, necompetenți, nepregătiți, figuranți, dirijați din țară și fără libertate de exprimare. La fel a mai afirmat că nu numai ei nu au libertatea aceasta, ci și alții, căci într-un regim de dictatură ca al nostru, nu este de înțeles ce este aceea libertate, totul este dirijat și supravegheat de aparatul de securitate care absoarbe miliarde pentru a afla tot ce spun și fac oamenii. De asemeni a mai afirmat că deputații M.A.N. sînt iarăși figuranți care votează automat în 2–3 ore tot ce face Guvernul sau Consiliul de Stat și nu mai îndrăznește nimeni să comenteze.”³⁴

Din documentele păstrate în arhiva fostei poliții politice comuniste nu rezultă în mod limpede durata exactă a pedepsei privative de libertate pe care Carol Loncear a executat-o: fiind condamnat pentru “huliganism politic”, este foarte probabil ca el să fi fost eliberat chiar la câteva luni după pronunțarea sentinței, în baza unuia dintre decretelor care i-au amnistiat pe deținuții politici în vara anului 1964.

După eliberare, Carol Loncear nu s-a întors nici la Galați, nici la București, ci a revenit în Bocșa natală. Angajându-se pe un post de inginer în cadrul uzinei C.M.B. (Construcții Metalice Bocșa), după unele ezitări și nemulțumiri inițiale, între anii 1968 și 1971 a participat la construcția podului de peste Dunăre care leagă localitățile Giurgeni și Vadu Oii din județul Constanța. Din această perioadă datează un număr de trei note pe care Securitatea le-a obținut de la informatorii “Ion Munteanu” și “Ilie Dumitrescu”, respectiv două note-sinteză nesemnate pe care ofițerii Securității

³⁰ Ibid., f. 24.

³¹ Ibid., f. 31.

³² Ibid., f. 22.

³³ ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 286044, vol. I, f. 125.

³⁴ Ibid., f. 121–122 (“NOTĂ privind pe Loncear Carol” din data de 13. 10. 1972).

le-au întocmit, după toate aparențele, fără a deschide însă un dosar propriu-zis de urmărire informativă.

Cel mai probabil aceste note au fost solicitate și întocmite ca parte a unui proces de verificare a unuia dintre inginerii însărcinați cu responsabilitatea execuției ambițiosului proiect de la Vadu Oii, având în vedere trecutul său de fost înalt demnitar căzut în dizgrația partidului, respectiv fost de condamnat politic.

Din prima notă informativă a sursei “Ilie Dumitrescu”, datată 10 aprilie 1970, aflăm că inginerul-șef al C.M.B.

“manifestă o deosebită simpatie și predilecție pentru tot ce este rusesc... de altfel și inginerul șef al scolariei, BRATU, care a absolvit la Moscova, se exprimă în același fel. De remarcat că însuși președintele de sindicat și alți conducători vorbesc cu mult dispreț despre actuala conducere de partid și stat, exprimându-se că o conducere în spirit sovietic ar fi în favoarea țării și în special a muncitorilor, pe care cea actuală îi exploatează acum”.³⁵

Cea de-a doua notă a aceleiași surse, datată 5 mai 1970, semnalează că:

“discutând cu numita SIMICSEK ELVIRA despre numitul Loncar Carol el i-a povestit cât de greu o duc muncitorii, ce grea este munca și cât de mizerabile sînt salariile punând întrebarea “unde este grija față de om” și spunând că acesta nu este socialism, nici comunism, este exploatare mai cruntă decât aceea a capitaliștilor. Altele erau idealurile lor atunci când au militat în ilegalitate”.³⁶

Nota informatorului “Ion Munteanu”, datată 26 decembrie 1972, conține câteva informații fragmentare deja cunoscute referitoare la trecutul lui Carol Loncar, mai ales la tinerețea sa și la anii imediat consecutivi încheierii celui de-al doilea război mondial, însă nimic care să merite a fi reținut. Singurul detaliu semnificativ este reprezentat de menționarea funcției pe care inginerul o deținea la data respectivă – consilier al directorului general al Uzinei Constructoare de Mașini din Reșița.

În stadiul actual al informației, și din documentele pe care le-am studiat, rezultă că pe parcursul anilor 1970 Carol Loncar nu a mai fost supravegheat de Securitate, cel puțin nu într-o manieră sistematică. Anul 1978 consemnează ultimele două note informative pe care Securitatea le-a obținut în legătură cu persoana sa. Ambele sunt semnate cu numele de cod “Popescu Ion”, și sunt datate 26 ianuarie, respectiv 8 martie. Nu se disting prin nimic spectaculos, dar pentru a exemplifica această idee, considerăm că este suficient să o reproducem în întregime pe prima dintre ele:

“Zilele trecute am stat puțin de vorbă cu numitul Loncar Carol. El nu pune în discuție nici o problemă, doar răspundea scurt la ce-l întrebam. Era mahnit.
Ce mai faci? Bine

³⁵ Ibid., f. 131.

³⁶ Ibid., f. 124.

Doamna cum se mai simte? Rău. De cinci ani nu poate umbla, doar prin cameră puțin, sprijinindu-se pe două cârji. Mâncare fac eu, ea imi spune ce să cumpăr și cum să pregătesc.

Era măhnit că fiica lui este internată la spitalul din Reșița bolnavă de hepatită.

Întrebându-l dacă are barem o pensie bună, să poată trăi, mi-a răspuns că are 3400 de lei, că e mulțumit, de n-ar fi necazurile.

L-am mai văzut o dată cu plasa după cumpărături. Era grăbit”.³⁷

Pe de altă parte, după cum rezultă din informările pe care Securitatea le-a obținut de la sursa “S”, pe parcursul anilor 1980, Carol Loncear a continuat să se exprime critic – și nu de puține ori chiar injurios – la adresa politicilor și a conducerii comuniste, cu precădere în cercul său de cunoscuți. Eufemismele prin intermediul cărora ofițerii Securității îi descriau atitudinea, de tipul “expresii neadecvate referitoare la situația prezentă”, semnifică sau ilustrează nemulțumirea sa în raport cu realitățile economice și sociale ale României anilor ’80 (penuria de alimente, sistemul de salarizare al muncitorilor, lipsurile de tot felul cu care se confrunta populația etc.).

Prin urmare, este extrem de dificil de apreciat dacă în ultima parte a vieții, în sinea sa, Carol Loncear a conștientizat falimentul ideii comuniste în sine și al sistemului pe care aceasta l-a generat sau dacă, de fapt, el își imagina doar necesitatea unei ample reformări a lui, în sensul realizării unui “socialism cu față umană”. Faptul că, după cum am văzut mai sus, el obișnuia să vorbească “cu mult dispreț despre actuala conducere de partid și stat”, nu înseamnă neapărat că fostul protejat al lui Chivu Stoica a devenit un deziluzionat sau un apostat autentic. Expresia-cheie pe care el obișnuia să o folosească sugerează acest fapt și este cea citată în titlu: “Noi am luptat și le-am bătut cărarea.”³⁸ Cu certitudine, atât nemulțumirile sale, cât și expresiile injurioase adresate frecvent conducerii superioare de partid și de stat erau împărtășite și exprimate, în acei ani, de multe alte milioane de cetățeni ai Republicii Socialiste România, chiar și de către alți ilegaliști.

La data de 21 iulie 1987, din cauza a ceea ce el însuși numea, în 1963, lipsa de “control în ceea ce privește trâncăneala cu caracter defăimător”, ofițerii Securității i-au deschis pensionarului un dosar de urmărire informativă (cu numele de cod “Lancea”) în scopul influențării sale pozitive:

“În procesul urmăririi informative, s-a stabilit faptul că obiectivul are unele manifestări de această [natură, n.s.] generate în special de neajunsurile existente în domeniul aprovizionării populației cărora caută să le dea o tentă politică pe care o comentează negativ.

Deasemeni caută și întreține relații cu foști colaboratori din minister aflați în țară sau străinătate afirmând că nu acesta a fost idealul lor urmărit, aducând critici și folosind expresii neadecvate referitoare la situația prezentă.”³⁹

³⁷ Ibid., f. 116, f. 119.

³⁸ Ibid., f. 7; de asemenea, în nota de analiză din data de 3 iulie 1989, ofițerul de caz consemna că urmăritul a afirmat că “idealul pentru care a luptat “vechea generație” a fost altul, nu cel realizat în țara noastră”, ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 286044, vol. I, f. 4.

³⁹ Ibid., f. 6 (“Notă de analiză în D.U.I. “LANCEA”, 22 octombrie 1987).

După mai bine de jumătate de an de la nota de analiză sus-citată, o altă notă de analiză produsă în primăvara anului 1988 consemna – extrem de succint, de altfel – faptul că “obiectivul se menține pe poziția sa fiind un nemulțumit [...] repetă că toate aceste neajunsuri le pune pe seama politicii noastre interne și a conducerii de partid [...] «noi am luptat și le-am bătut cărarea».”⁴⁰

Un raport întocmit la data de 30 noiembrie 1988 consemna următoarele:

“Numitul Loncear Carol, fiul lui Mihai și Irma, născut la 14.04.1917 în localitatea Bocșa Montană, județul Caraș-Severin, de naționalitate și cetățeni română, exclus din rândurile PCR, de profesie inginer în prezent pensionar, între anii 1958–1960 îndeplinind funcția de Ministru al Industriei Grele, cu domiciliul stabil în Bocșa Montană, Str. Izvorului nr. 5, a fost luat în lucru prin D.U.I. la data de 21. 07. 1987, pentru legături suspecte cu persoane din străinătate și comentarii nefavorabile la adresa politicii interne a partidului și statului nostru.

Având în vedere vârsta celui în cauză, starea sănătății sale, precum și faptul că a deținut unele funcții de răspundere în administrația de stat, ne propunem ca prin contactări repetate, precum și prin intermediul surselor NICULESCU și HABRY să-l scoatem de sub influența elementelor cu care întreține legături și să-l determinăm să adopte o poziție loială statului nostru.

Deasemenea, prin intermediul surselor PALL și NICULESCU vom lua măsuri de cunoaștere a reacției sale, după alicarea măsurii de influențare pozitivă.”⁴¹

Procesul influențării sale pozitive pare să nu fi dat rezultatele scontate (sau cel puțin acele documente nu s-au păstrat în dosar), astfel încât, în vara anului 1989, la o distanță temporală relativ mare față de precedenta notă, unul dintre ofițerii care se ocupau de caz propunea următoarele măsuri concrete:

“În vederea clarificării cazului și luarea unor măsuri preventive, ne propunem următoarele măsuri:

- a. – prin directorul I.C.M. Bocșa, se va acționa asupra numitului Loncear Carol pentru a-l influența pozitiv și a-l determina să prezinte în mod real – prin scrisorile sale trimise unor foști colaboratori, în străinătate – realizările ce s-au obținut de către întreprinderea [indescifrabil, n.s.] precum și dezvoltarea orașului Bocșa.
- b. – prin sursa “Niculescu” se vor verifica reacțiile numitului LONCEAR Carol în timpul și după procesul influențării pozitive.
- c. – se va continua folosirea sursei “S” atât pentru obținerea de noi date și informații.”⁴²

Dintre cele trei măsuri enunțate, “munca de lămurire” dusă prin intermediul contactărilor directe pare să fi dat roadele scontate. În cuprinsul raportului de închidere

⁴⁰ Ibid., f. 7 (“Notă de stadiu în D.U.I. “LANCEA”, 15 martie 1988).

⁴¹ Ibid., f. 5 (“Raport cu propunere de influențare pozitivă a numitului Loncear Carol din Bocșa”, 30.11.1988).

⁴² Ibid., f. 4 (“Notă de stadiu în D.U.I. LANCEA”, 03 iulie 1989).

a dosarului de urmărire informativă, care datează cel mai probabil din luna octombrie sau noiembrie a anului 1989, ofițerul care l-a întocmit nota următoarele:

“În vederea soluționării cazului, pe parcursul urmăririi informative, numitul Loncear Carol a fost contactat de trei ori de către lt.col. [...] de la Securitatea Județului Caraș-Severin, ocazii cu care a fost influențat să renunțe la atitudinea sa, la comentariile necorespunzătoare pe care le face și să prezinte – în corespondența pe care o întreține cu foști colaboratori ai săi din străinătate – în mod real realizările obținute de țara noastră în anii construcției socialiste.

Urmare a contactării efectuate în data de 18 mai 1989, numitul Loncear Carol a expediat la data de 02 iulie 1989 o scrisoare unui fost colaborator al său aflat în prezent în R.F. Germania – ing. Breier Alexandru – în care îi relatează acestuia că în ciuda dificultăților economice pe care le-a întâmpinat țara noastră s-au făcut eforturi deosebite, obținându-se rezultate pe măsură. În prezent și în special realizările din municipiul Reșița “un oraș mare, blocuri de la 4 la 11 etaje, magazine, șosele suspendate, tramvaiul. Din vechea Reșița cred, după cum am vazut că circa 5–6 % mai sînt clădiri vechi.”

De asemenea, după contactarea obiectivului efectuată la data de 21 sept. 1989, acesta nu a mai fost semnalat cu atitudini și manifestări care să prezinte interes pentru organele de Securitate.

Menționez că la influențarea pozitivă a lui Loncear Carol a contribuit și directorul I.C.M. Bocșa, ing. Creangă D-tru”.⁴³

Astfel, cu foarte puțin timp înaintea declanșării Revoluției din Decembrie 1989, Carol Loncear a încetat a mai fi urmărit și contactat de Securitate. A încetat din viață în vara anului 1991, având ocazia să fie martorul prăbușirii regimului comunist pentru care în tinerețe a luptat, și pe care, în ultimele trei decenii ale vieții sale, conform documentelor Securității, l-a abhorat.

În loc de concluzii, considerăm că se impun câteva considerații finale, referitoare la “cazul”, sau la “viața și timpurile” lui Carol Loncear. Fără a fi adepții exercițiilor de istorie contrafactuală – oricât ar fi de tentante astfel de demersuri – cităm, ca punct de pornire, o remarcă prin prisma căreia considerăm că putem înțelege cazul descris mai sus: *The equation is simple: no Second World War, no Soviet-style communist Eastern Europe*⁴⁴. Așadar, dacă nu ar fi existat catastrofa celui de-al Doilea Război Mondial, nu ar fi existat o Europă de Est comunizată și, prin urmare, nici o Republică Populară Română. În astfel de circumstanțe, cel mai probabil viața lui Carol Loncear ar fi urmat un cu totul alt curs, căci ascensiunea sa până la cele mai înalte demnități în stat – el fiind un simplu muncitor – a fost cu puțință numai într-un stat “al muncitorilor și țăranilor”, adică numai într-un sistem comunist. Și-a datorat cariera, dar și căderea în dizgrație și trimiterea la munca de jos, ulterior arestarea, eliberarea,

⁴³ Ibid., f. 155 (“Raport cu propuneri de închidere a dosarului de urmărire informativă «Lancea»”).

⁴⁴ Bradley F. Abrams, *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*, (Rowman & Littlefield Publishers: Oxford, 2005), 10.

reabilitarea și apoi urmărirea de către aparatul poliției politice, aceluiași partid comunist.

În al doilea rând, cazul său reliefează – sau, cel puțin, spune câte ceva despre – una dintre laturile cele mai tenebroase ale regimului comunist din România: poliția politică. La fel ca zeci de alte mii de cetățeni care au trăit în acei ani, Carol Loncear a ajuns la închisoare datorită nu unor fapte penale propriu-zise pe care le-ar fi comis deliberat, ci datorită unor “vorbe penale”: aceasta era metoda favorizată de poliția politică pentru a rezolva problema nemulțumiților, a criticilor, a opozanților și a “dușmanilor” în prima fază a evoluției sistemului comunist românesc – închisoarea. Într-o a doua etapă, în deceniile opt și nouă ale secolului trecut, odată cu consolidarea sistemului și cu rafinarea metodelor de control ale societății, locul represiunii a fost luat de cooptare și de persuasiune, așa-numita “influențare pozitivă”, ca metodă preferată de prevenție a unor potențiale “acte ostile” sau cu caracter “dușmănos” – căci, cum am arătat mai pe larg⁴⁵, spectrul dușmanului a însoțit comunismul de la început și până la sfârșit. În fond, sunt dificil de imaginat actele dușmănoase pe care le-ar fi putut comite un bătrân pensionar nemulțumit de lumea în care trăia, de mizeria ei materială și morală, precum și de “conducerea superioară de partid și de stat” – eufemismul folosit de ofițerii Securității atunci când se refereau, în scris, la Nicolae Ceaușescu. Poliția politică a avut însă nevoie mereu să-și inventeze dușmani, chiar și atunci când nu îi avea, cu prețul unor asemenea situații ridicole, numai pentru a-și justifica existența. A făcut-o până în ultima clipă.

O a treia – și ultimă – considerație se referă la un paradox referitor la relația istoriei cu memoria în societățile post-totalitare.

Pe de-o parte, în memoria colectivă a comunității locale, numele lui Carol Loncear se bucură de o percepție mai curând pozitivă decât neutră: de personalitatea sa se leagă înființarea primei instituții de învățământ superior din Reșița, construcția podului sus-amintit în județul Constanța, respectiv atenția pe care a manifestat-o și sprijinul pe care l-a acordat cu generozitate uzinelor reșițene în perioada când a fost ministru – la drept vorbind, este dificil de apreciat în ce măsură el *nu* ar fi putut sprijini dezvoltarea uzinelor în condițiile în care industrializarea forțată a fost unul dintre elementele definitorii ale politicilor economice din perioada regimului Gheorghiu-Dej. În egală măsură, Trandafir Cocârlă, fostul prim-secretar al Comitetului Județean Caraș-Severin al P.C.R., se bucură de o bună reputație post-mortem, de numele lui fiind legate dezvoltarea turistică de pe Muntele Mic și Poiana Mărului, transformarea penitenciarului Caransebeș în școală sau dezvoltarea proiectelor energetice din Munții Banatului. Spre deosebire de Carol Loncear, personalitatea lui Trandafir Cocârlă a fost omagiată public de către unele autorități locale, iar în anul 2012 o instituție de învățământ liceal din județ a fost botezată cu numele său.

Pe de altă parte, în istoriografia română canonică post-socialistă, regimul comunist a fost și este considerat în continuare de către majoritatea cercetătorilor drept unul dictatorial, totalitar chiar, ilegal și criminal, impus după 1945 cu sprijinul nemijlocit al ocupantului sovietic prin fraudă și minciună, iar apoi menținut prin teroare.

⁴⁵ Felician Velimirovici, “Curățirea” Partidului, 13–17.

Depășirea acestui paradox ține de ceea ce unii filosofi au identificat drept asumarea unei *clarități morale*⁴⁶ la nivelul unei societăți, atât de necesară pentru înțelegerea furtunilor ideologice care au traversat zbuciumatul secol al XX-lea, dar și a actorilor care le-au făcut cu putință.

**“WE HAVE FOUGHT AND PAVED THEIR WAY”: CAROL
LONCEAR IN THE SECURITATE’S ARCHIVES**

Abstract

The present article provides a descriptive approach to the biography of Romanian communist politician Carol Loncear, by exploring a wealth of previously unresearched archival material. Given the fact that the former Communist Secret Police has kept in record his personal file for over three decades, we are now able to trace his somehow atypical evolution from the status of a simple worker dedicated to the cause of Communism in the aftermath of the Second World War, to the high rank of minister in the Chivu Stoica Government during the late 1950s, later a political prisoner in the early 1960s, and finally a disillusioned and dissatisfied retired engineer, placed under close surveillance by the Securitate in the late 1980s.

⁴⁶ Andrei Pleșu, Gabriel Liiceanu, Horia-Roman Patapievici, *O idee care ne sucește mințile* (București: Editura Humanitas, 2014), 121.

CORUPȚIE ȘI ABUZURI LA REGIUNEA DE SECURITATE BANAT

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: Regiunea de Securitate Banat, anchetă, corupție, ilegalități, abuz în serviciu

Keywords: the Banat Region of Securitate, inquest, corruption, illegalities, abuse of power

Conducerea Partidului Comunist Român a reorganizat, în mai multe rânduri, structurile Securității statului, scopul final al acestui proces fiind întărirea continuă a pârghiilor de control ale partidului, care era mereu suspicios față de activitatea propriului serviciu de informații.

Instalarea la putere a lui Nicolae Ceaușescu a dus la accelerarea acestei acțiuni, noul lider al partidului fiind pe deplin conștient că un control efectiv asupra Securității reprezenta o garanție esențială pentru păstrarea și întărirea puterii politice.

În consecință, în anul 1967 Nicolae Ceaușescu a decis, concomitent cu acțiunile întreprinse în vederea obținerii controlului asupra partidului, subordonarea efectivă a aparatului de securitate, inițiind în acest sens o “reformă”. A urmat Plenara C.C. al P.C.R. din 26–27 iunie 1967, când a fost adoptată hotărârea ca P.C.R. să exercite un control mai ferm asupra activității organelor de securitate și miliție, fiind prevăzute o serie de măsuri în acest scop, care au fost transpuse în practică în perioada care a urmat.¹

Un alt moment important l-a constituit Plenara C.C. al P.C.R. din aprilie 1968, unde au fost condamnate crimele și abuzurile pe care organele de securitate le-au săvârșit în anii '50 ai secolului trecut contra unor activiști de partid, au fost reabilitați o serie de activiști comuniști în frunte cu Lucrețiu Pătrășcanu, Ceaușescu obținând un succes important în consolidarea puterii sale politice prin îndepărtarea lui Alexandru Drăghici din funcțiile de conducere pe care acesta le deținea.²

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Florian Banu, *De la SSI la Sie. O istorie a spionajului românesc în timpul regimului comunist (1948–1989)* (București: Corint, 2016), 68–69. La Plenara din iunie 1967, Vasile Patilineț a prezentat documentul intitulat “Unele probleme privind activitatea organelor de Securitate”, în care a fost evidențiat controlul slab pe care P.C.R. l-a exercitat asupra organelor de securitate în trecut, fiind aduse și acuze referitoare la metodele de lucru care au fost folosite de către lucrătorii de securitate. Vezi Liviu Pleșa, “Cadrele Securității în anul 1968,” *Caietele CNSAS*, anul III, nr. 1 (5) (2010): 65, www.cnsas.ro/documente/caiete/Caiete_CNSAS_nr_5_2010, accesat la 25 iulie 2017.

² Vasile Rămneanțu, “Reflectarea în județul Timiș a hotărârii Plenarei Comitetului Central al

Pe acest fond, după Plenară au fost scoși din rândul cadrelor active ale Securității o serie de ofițeri care se făcuseră vinovați de practici abuzive în perioada Dej, precum execuții sumare, înscenări, tortură etc., aceștia fiind considerați astfel compromiși (procesul respectiv demarând chiar din anul 1967).³

În urma Plenarei din 1967 a fost analizată și activitatea Regionalei de Securitate Banat, constatându-se o serie de abuzuri și ilegalități care au fost comise de către organele de securitate, folosirea “unor metode nepermise” în vederea obținerii probelor de vinovăție, comportament imoral, tendințe de căpătuială etc.⁴

În acest context, în anul 1968 au fost scoase la iveală abuzurile și ilegalitățile care au fost săvârșite de către numeroși ofițeri din fosta Regiune de Securitate Banat, referatul numărul 13/90.935 al Consiliului Securității Statului cuprinzând abaterile unor cadre din fosta Direcție regională de securitate Banat.

În document se preciza că, premergător ședinței de prelucrare a documentelor Plenarei C.C al P.C.R. din 22–25 aprilie 1968, lucrătorilor Inspectoratului de Securitate Timiș li s-au adus la cunoștință rezultatele cercetărilor întreprinse ca urmare a abaterilor unor foste cadre din fosta Direcție regională de Securitate Banat.

În acest sens, se sublinia că “Infrațiunile și abuzurile grosolane săvârșite la fosta Direcție Regională de Securitate Banat sunt rezultatul faptului că un număr de ofițeri cu funcții de conducere, în loc să fie preocupați permanent de îmbunătățirea activității organelor din subordine, au nesocotit obligațiile de serviciu și ordinele primite, au încălcat legalitatea socialistă și cele mai elementare norme ale eticii comuniste.”

Astfel, în fosta Direcție Regională de Securitate Banat de mai mult timp și în special în ultimii ani, au existat unele practici dăunătoare, începând de la abateri, beții și diferite genuri de abuzuri, până la ilegalități, infrațiuni și încălcări flagrante ale ordinelor care reglementau munca de securitate.

Consiliul Securității Statului, în urma dezbaterilor documentelor Plenarei C.C. al P. C. R. din iunie 1967, a primit unele sesizări din care rezulta că în cadrul fostului raion de securitate Arad au fost săvârșite o serie de abuzuri, abateri și încălcări ale regulilor muncii de securitate. Verificările care au urmat au scos la iveală că problemele semnalate erau reale și, drept urmare, locotenent-colonelului Ion Nedelea, fost șef al raionului respectiv, a fost exclus din partid și scos din rândul cadrelor active ale Securității. În același timp, alți patru ofițeri au fost retrogradați din grad și din funcțiile pe care le dețineau, faptele lor fiind prelucrate cu întregul efectiv al unității în cauză.

Concomitent, pentru ușurința de care a dat dovadă în verificarea inițială a sesizărilor primite, pentru inducerea în eroare, prin răspunsul dat, a Consiliului Securității Statului, în care⁵ sublinia că problemele semnalate nu se confirmau, ca și pentru tolerarea abaterilor unor ofițeri din Arad, șeful direcției regionale de Securitate Banat,

Partidului Comunist Român din aprilie 1968 privind reabilitarea unor activiști de partid,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXIV (2016): 599.

³ Pleșa, “Cadrele Securității,” 63.

⁴ Vasile Rămneanțu, “1965–1969: Banatul între liberalism și tendințe autoritariste,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011): 507–509.

⁵ CNSAS, Florica Dobre, coord., *Securitatea, Structuri. Cadre. Obiective și metode*, vol. II (1967–1989)

generalul – maior Wiliam Steskal⁶ a fost sancționat disciplinar de către Consiliul Securității Statului cu “observare”.

Dar lucrurile nu s-au oprit aici, situația fiind mult mai gravă, fapt dovedit de sesiunile venite pe adresa Consiliului Securității Statului privind și alte abateri care au fost comise în cadrul fostei Direcții Regionale de Securitate Banat. În consecință, conducerea centrală a Securității a hotărât trimiterea la Timișoara a unei comisii care a efectuat o verificare amănunțită a tuturor chestiunilor care au fost semnalate.

În urma cercetărilor întreprinse s-a stabilit că unii ofițeri au încălcat disciplina de partid și de stat, ordinele și directivele muncii de securitate, regulile de conspirativitate și de compartimentare a muncii, au întocmit unele documente false și au dezinformat organul superior. De asemenea, au fost folosiți unii informatori pentru procurarea

(București: Ed. Enciclopedică, 2006), 305, www.cnsas.ro/documente/publicatii/Securitatea%20vol.%202.pdf, accesat 15 iulie 2017.

⁶ Wiliam Steskal s-a născut la 26 noiembrie 1913, în orașul Branq-Germania, fiind fiul unui miner de naționalitate cehă. A absolvit patru clase primare în 1926, în comuna Doman, raionul Reșița, fiind apoi ucenic la Uzinele Reșița-sectia Poduri, unde s-a calificat în meseria de lăcătuș și unde a muncit până în 1954. Din punct de vedere politic, în anul 1929 s-a înscris în Tineretul Social-Democrat, iar apoi a devenit membru sindicalist. Ulterior s-a apropiat, treptat, de activitatea ilegală desfășurată de către comuniștii din Reșița, ținând legătura cu “ilegaliști” comuniști și contribuind la fondul “Ajutorul Roșu”. Pe perioada celui de-al doilea război mondial i-a ajutat pe prizonierii sovietici care lucrau la uzinele Reșița cu alimente și bani. În anul 1945 a fost primit în P.C.R., a fost scos din producție și a intrat în rândurile activiștilor de partid, îndeplinind diverse funcții de răspundere, de ale căror sarcini s-a achitat “în mod conștiincios”. În anul 1948, după terminarea unei școli de partid de trei luni, a fost numit președinte al Comisiei de verificare a membrilor de partid de pe lângă fosta Județeană P.M.R. Oravița. În această funcție a manifestat foarte multă “vigilență” în depistarea problemelor apărute în activitatea trecută a membrilor de partid, pentru aceasta fiind și decorat cu ordinul “Steaua Republicii” clasa a IV-a la finalizarea acțiunii de verificare. Inițierea lui Steskal în munca de securitate s-a produs în anul 1950 când, alături de un grup de delegați veniți din partea C.C. al P.M.R., a participat la ancheta pentru “descoperirea și aducerea în fața justiției a complotului titoist în frunte cu Miloș Todorov, legat de Ambasada Iugoslaviei de la București”, anchetă finalizată prin organizarea unui proces public în capitală. A urmat, în septembrie 1950, încadrarea lui W. Steskal în Securitate, având gradul de locotenent, îndeplinind, până în iunie 1952, funcția de șef al Serviciului de Securitate Reșița. Aici a depistat și arestat 11 “elemente fugare și urmărite” și a dat “lovituri serioase dușmanului” din regiune. Drept urmare, a fost promovat în funcție, preluând pentru o scurtă perioadă de timp, în 1952, conducerea fostei Direcții Regionale de Securitate Severin, unde prin “introducerea metodelor juste de muncă” a obținut un succes important, respectiv “nimicirea banditului fugar Caraibot Ioan, zis Ciovică”. În iulie 1952 a fost numit locțiitor al șefului Regionale Timișoara a Ministerului Securității Statului, afirmându-se ca un “ajutor prețios al conducerii direcției”, contribuind la descoperirea și prinderea “șpionului titoist” Sava Mratici și la “identificarea și lichidarea bandiților fugari din Severin” precum Duicu Nistor, zis Boieru, Curescu Victor, Balica Gheorghe etc. Steskal era caracterizat ca fiind un “tovarăș pe care se poate conta orișicând, în orice situație” fiind avansat la gradul de locotenent-colonel și numit în funcția de șef al Regionalei Timișoara a Ministerului Afacerilor Interne începând cu data de 1 ianuarie 1957. A rămas în această funcție până în anul 1968, vezi Nicolae Ioniță, “Fișe biografice ale șefilor direcțiilor regionale de Securitate de la sfârșitul anilor 50”, *Caietele C.N.S.A.S.*, Anul III, Nr. 1 (5) (2010): 53–54, www.cnsas.ro/documente/caiete/Caiete_CNSAS_nr_5_2010.pdf, accesat la 3 august 2017.

ilegală de valută, au fost confiscate, abuziv, diferite obiecte și au fost însușite bunuri și sume de bani provenite din confiscări.

În aceeași perioadă, fosta conducere a Direcției Regionale de Securitate Banat a admis sustragerea de la controlul vamal a unor persoane ce intrau sau ieșeau din țară. În consecință, unele dintre faptele comise aveau un caracter infracțional și erau pedepsite de lege.

În continuarea documentului au fost prezentate principalele abateri și abuzuri comise de către unii dintre ofițerii de securitate din fosta regiune Banat. Astfel în anul 1964 a fost pierdut dosarul de acțiune informativă “Mazacs Ervin”, iar generalul-maior W. Steskal nu a luat măsuri pentru a se cerceta împrejurările care au dus la pierderea dosarului respectiv, nu i-a tras la răspundere pe cei vinovați și nici nu a raportat cazul eșalonului superior.

În 1966, maiorul Ștefan Kecskemety, fost șef al Serviciului de contraspionaj, împreună cu maiorul Ioan Cimpoiș și cu căpitanul Gheorghe Kurunczi, din cadrul aceleiași serviciu, cu știrea locotenent-colonelului Ladislau Szabadoș, fost șef al secției “C”, au reconstituit (pentru a ascunde pierderea celui original) prin fals dosarul, documentele pentru deschiderea și închiderea celui dosar fals fiind aprobate, prin semnătură, de către Steskal (dosarul pierdut nemaifiind găsit).

Totodată, au fost întocmite acte false pentru a nu se descoperi faptul că doi informatori erau în legătura activă a Serviciului regional de contraspionaj la data trădării și rămănerii lor în străinătate (anii 1965, respectiv 1966). Astfel, s-au întocmit rapoarte cu date retroactive, din care rezulta că cei doi ar fi fost abandonați de ofițerii de securitate cu câteva luni înainte de “trădare”, unul dintre aceste rapoarte false fiind aprobat de către Steskal. Comisia de anchetă a stabilit că faptele săvârșite în acest caz întruneau elementele infracțiunii de pierdere de documente secrete de stat și de fals în acte publice.

În anul 1967 generalul-maior Steskal a aprobat ca un fost informator (având numele informativ “Rotaru”), care pleca definitiv din țară, să scoată un briliant în valoare de circa 28.000 de lei, precum și alte obiecte. Contrar legilor în vigoare la data respectivă, fostul șef al securității din regiunea Banat a dispus ca organele vamale să nu efectueze controlul⁷ cetățeanului respectiv la ieșirea din țară.

De asemenea, Steskal a mai intervenit ca și alte persoane să nu fie supuse controlului vamal la plecarea în străinătate, printre acestea găsindu-se și o rudă a sa. Pentru toate acestea, comisia îl găsea vinovant pe W. Steskal de delictul de sustragere de la vămire.

Din verificările aceleiași comisii de anchetă reieșea faptul că în august 1967, Steskal a primit un raport obținut prin utilizarea mijloacelor tehnice și din care rezulta că informatorul care urma să plece definitiv din țară (vezi cazul de mai sus – n.a.) împreună cu soția acestuia au hotărât să-i ofere maiorului Kecskemety, în schimbul eliberării actelor de plecare, un briliant. Din cercetările efectuate rezulta că nu s-au întreprins măsurile de verificare a acestor informații, iar notele cu datele obținute prin folosirea mijloacelor tehnice au dispărut de la dosar.

⁷ Ibid., 306.

În decembrie 1965, Steskal a fost informat că fiul său, ofițer de miliție, fiind în stare de ebrietate, a provocat un scandal public în restaurantul în care se găsea, rupându-i-se epoleții și fiind bătut. Deoarece la locul cu pricina s-a aflat și un angajat civil din cadrul Securității, acesta a fost chemat a doua zi în biroul lui W. Steskal, fiind înjurat și bătut de către șeful regiunii de securitate pe motivul că nu l-a apărat pe fiul său. Apoi, la trei luni după aceste evenimente, Steskal a încadrat-o pe victima sa în corpul subofițerilor, cu gradul de plutonier-major.

Pe de altă parte, Steskal a fost sesizat că 17 cadre din subordinea sa, contrar H.C.M. nr. 957/1966 și a ordinelor Consiliului Securității Statului, purtau corespondență cu rude și alte persoane din străinătate, dar nu a luat nicio măsură în această privință și nici nu a informat eșalonul superior.

Din cercetările efectuate a mai rezultat faptul că o parte din bunurile ridicate cu ocazia unor percheziții și care au fost depozitate la sediul Direcției Regionale de Securitate, erau valorificate fără hotărâri judecătorești sau ordonanțe confirmate de către Procuratură. Personal, Steskal a aprobat ca unele cadre de securitate să cumpere astfel de obiecte sau să primească de la străini o serie de lucruri sub formă de cadouri.

Tot din materialele cercetate reieșea că medicul maior Gheorghe Gornic a primit (în 1962) o mită de 4000 de lei de la soția unui arestat, în schimbul promisiunii că îl va scăpa pe respectivul de pedeapsă. Steskal nu a efectuat verificările corespunzătoare pentru a se stabili adevărul și a fi luate măsurile necesare în acest caz. Dimpotrivă, la propunerea sa, medicul a fost avansat în grad în ultimii patru ani, de două ori la excepțional.

Gornic se făcea vinovat și de alte lucruri. Astfel, i-au fost predate, pe bază de proces-verbal, unele medicamente străine confiscate, fără ca acesta să le descarge în mod legal prin CENTROFARM, iar la data verificării nu a putut justifica o parte din medicamentele primite.

Profitând de relațiile neprincipiale pe care le avea cu Steskal, precum și cu locotenent-colonelul Horia Lăpușan, începând cu anul 1958 și până în 1968 Gheorghe Gornic⁸ a schimbat pentru el și pentru părinții săi patru locuințe.

Au fost date la iveală și alte nereguli privind fondul de locuințe destinat Regionalei Banat a Securității. Astfel, cu toate că 109 ofițeri de securitate locuiau în condiții cu totul necorespunzătoare, Steskal a repartizat 8 apartamente unor persoane din alte întreprinderi și instituții care nu aveau nimic comun cu munca de securitate. Pe de altă parte, a mai repartizat locuințe ofițerilor Iosif Toth și Vasile Semlecan, deși aceștia aveau locuințe proprietate personală, pe care ulterior le-au vândut cu suma de 49.000 de lei, respectiv 50.000 de lei.

A fost constatat și faptul că Steskal, desfășurând o slabă muncă de control și îndrumare a subordonaților, nu a luat măsurile necesare pentru a curma practica abuzivă de efectuare a perchezițiilor, de confiscare și valorificare a bunurilor fără îndeplinirea procedurilor legale. De exemplu, din analiza modului în care au fost efectuate 45 de percheziții între anii 1962 – februarie 1967, 42 s-au întreprins fără acte legale,

⁸ Ibid., 307.

descoperindu-se că în unele cazuri s-a recurs chiar la falsificarea documentelor de confiscare a unor bunuri.

În această categorie de ilegalități s-a înscris și cazul reputatului savant Pius Brânzeu, care a anunțat din proprie inițiativă (aprilie 1963) autoritățile că în locuința unei mătuși decedate din Jimbolia a descoperit cantitatea de 8,5 kilograme de aur și bijuterii. Drept urmare, maiorii Kecskemety și Gheorghe Bota s-au deplasat la fața locului, au întocmit procesul verbal de constatare și au ridicat cantitatea de aur și bijuteriile respective. Dar, la scurt timp, pentru a fi evidențiați și recompensați în bani, Kecskemety, de comun acord cu colonelul Viorel Tăurăscu (șeful Direcției Regionale de Miliție Banat), a întocmit un alt proces-verbal, în care s-a consemnat că aurul respectiv ar fi fost descoperit de către aceștia, prin muncă informativă. Astfel, prin falsul comis, Kecskemety, împreună cu ceilalți ofițeri participanți la acțiune, au primit drept recompensă suma de 5.883 de lei. Ulterior, când medicul Pius Brânzeu s-a interesat dacă poate fi recompensat pentru faptul că a predat aurul din proprie inițiativă, a fost avertizat de către Kecskemety să nu mai vorbească nimănui despre aurul declarat, pentru că altfel va fi "luat în evidență".

O altă ilegalitate a avut loc în 1964, când organele Direcției Miliției Regiunii Banat au abandonat un informator deoarece acesta a escrocat o persoană cu suma de 20.000 de lei. Or Kecskemety, motivând folosirea acestuia în scopuri informative, a obținut aprobarea din partea lui Steskal și a colonelului Viorel Tăurăscu pentru a-l absolvi de răspunderea penală, iar pe parcurs relația dintre ofițerul de securitate și infractorul-informator a degenerat în afaceri.

La începutul anului 1967, încălcând legile vamale, Kecskemety a obținut, sub pretextul muncii de securitate, aprobarea lui Steskal pentru a interveni să i se elibereze unui turist vest-german mărfurile de contrabandă care i-au fost confiscate la vamă. Drept recompensă, ofițerul de securitate le-a înmănat câte două ceasuri de mână și un medalion cu lăntișor de aur maiorului Ilie Dorobanțu, șeful P.C.T.F. Stamora-Moravița, și lui Nicolae Roșca, șeful vămii din localitatea respectivă. De altfel, obiecte similare⁹, sub formă de cadouri, au primit din partea turistului respectiv și Kecskemety, precum și căpitanul Gheorghe Kurunkzi.

În privința afacerilor pe care Kecskemety le-a realizat cu turistul vest-german și în care a fost implicat și fostul informator de miliție pe care l-a salvat de la închisoare, ofițerul a înlesnit comercializarea mărfurilor aduse de turist în țară, ordonându-i căpitanului Constantin Feraru (din subordinea sa) să procure valuta necesară cu care să fie plătite obiectele comercializate. În consecință, Feraru, prin intermediul locotenentului-major Gheorghe Levuța și a altor trei informatori, a procurat peste 3000 de mărci vest-germane, sumă care a fost scoasă din țară de către turist.

În același mod, Kecskemety a cumpărat, la prețuri derizorii, de la vest-germanul respectiv, un magnetofon, un aparat de radio cu tranzistoare, pentru achiziționarea acestora obținând aprobarea lui Steskal, care astfel a încălcat ordinele și directivele muncii de securitate privind relațiile cu străinii.

⁹ Ibid., 308.

Pentru a nu se descoperi legăturile de afaceri care se creaseră între Kecskemety, vest-german și fostul informator-infractor de miliție, ofițerul de securitate l-a determinat pe turist să părăsească urgent România (exista și pericolul ca vest-germanul să fie implicat și în procesul fostului informator, care se afla în curs de instrumentare la organele de procuratură). În altă ordine de idei, pentru a ieși în evidență Kecskemety a ordonat deschiderea formală de acțiuni informative asupra unor “elemente” a căror situație fusese deja clarificată. De asemenea, a înregistrat pe numele său unui informator cu care în realitate nu ținea legătura și a dispus unor subalterni să înscrie numele său pe note informative, fără să fi participat la întâlnirile cu informatorii.

În consecință, rezulta că maiorul Ștefan Kecskemety (împreună cu ofițerii care au cunoscut și sprijinit săvârșirea faptelor de mai sus), sub pretextul muncii informative, a comis infracțiunea de abuz în serviciu, fals în acte publice, trafic de valută, ca și delictul contra represiunii, deoarece deși erau organe de urmărire, au sustras de la răspunderea penală un infractor.

Ancheta a scos la iveală și faptele grave săvârșite de către locotenent-colonelul Ladislau Szabadoș, fost șef al Secției evidență operativă. Acesta, pentru a acoperi unele ilegalități pe care le-a comis, a recurs la falsificarea unor procese-verbale privind confiscarea de bunuri de la turiștii străini, în care aceștia declarau că au primit obiectele menționate în documente. În acest sens era dat ca exemplu procesul-verbal în care ofițerul a modificat marca unui ceas “Longines” cu unul marca “Fero” defect, evaluat la 300 de lei, și a adăugat, fictiv, că ar fi predat un aparat de filmat proprietarului, deși în realitate nu îl predase.

În perioada 1962–1966 Szabadoș nu a depus la organele financiare și nu a putut să justifice suma de 14.600 de lei, provenită din confiscări. Pentru toate aceste fapte, Ladislau Szabadoș se făcea vinovat de comiterea infracțiunii de abuz în serviciu și fals în acte publice cu folos material, ca și de cea de delapidare.

Cu ocazia verificărilor s-a constatat că în cadrul fostei Direcții Regionale de Securitate Banat au fost săvârșite abuzuri, ilegalități și diferite alte abateri de la regulile¹⁰ muncii de securitate, precum și de la normele de conduită cetățenească și de către alte cadre.

Astfel, în 1960, locotenent-colonelul Petru Malea, fost locțiitor-șef direcție (în momentul anchetei fiind inspector șef al Inspectoratului de securitate județean Caraș-Severin) a efectuat două transporturi de mobilă care nu au fost plătite, utilizând mijloace auto luate abuziv de la diferite întreprinderi.

Totodată, pe fostul șef al biroului din cadrul Serviciului de informații interne, care răspundea de problema învățământ – căpitanul Ladislau Kristof – l-a folosit pentru influențarea unor cadre didactice de la Facultatea de electronică, atât pentru a asigura reușita fiului său la examenul de admitere, cât și la promovarea examenelor din anii de învățământ 1965–1966 și respectiv 1966–1967.

¹⁰ Ibid., 309. În materialul întocmit de către Colegiul Central de Partid și Secția pentru controlul muncii la M.F.A., M.A.I. și Justiție, se arăta că Ladislau Szabadoș a restituit suma de 14.600 de lei “numai în urma actualului control”, vezi Arhivele Naționale ale României (în continuarea ANR), fond C.C. P.C.R., Secția Cancelarie, d. 76/1968, f. 59.

Locotenent-colonelul Horia Lăpușan, având funcția de locțiitor director cu probleme administrative, contrar instrucțiunilor în vigoare, a contribuit între anii 1961–1967 la repartizarea a patru apartamente unor persoane din alte instituții¹¹, permițând să se realizeze unele extinderi și schimburi de locuințe în urma cărora unele apartamente din fondul M.A.I. au fost înstrăinate. În același timp, mașina care îl deservea a fost pusă în repetate rânduri la dispoziția unor persoane particulare, în special din cadrul Institutului Politehnic Timișoara, unde ofițerul a urmat cursurile Facultății de mecanică.

Locotenent-colonelul Vasile Bocăneț, fost locțiitor șef al Direcției Regionale de Securitate Banat (în anul 1968 deținea funcția de adjunct al Inspectoratului de Securitate din județul Timiș) a răspuns până la reorganizarea pe județe a Securității de Secția “C”, compartiment în cadrul căruia au avut loc o serie de nereguli, care au culminat cu abaterile și infracțiunile lui L. Szabadoș. Comisia de anchetă a ajuns la concluzia că V. Bocăneț, deși a cunoscut unele dintre neregulile comise de Szabadoș, nu a luat măsuri pentru prevenirea și curmarea acestora. Pe de altă parte, Bocăneț a folosit unele obiecte de îmbrăcăminte din garderoba serviciului de filaj (bocanci, pantaloni, hanorace etc.) pentru uz personal și a cumpărat mai multe obiecte provenite din confiscări, intervenind, de asemenea, ca unei rude să-i fie repartizată casa unui cetățean ce avea pașaport pentru a părăsi definitiv România.¹²

Maiorul Gheorghe Simionescu, fost șef al Serviciului de filaj și investigații la fosta Direcție Regională de Securitate Banat, apoi adjunct șef serviciu la Securitatea municipiului Timișoara, a transformat o casă de lucru în locuință personală, astfel încât fiica și ginerele său să aibă o locuință separată și a scos din garderoba serviciului obiecte de îmbrăcăminte pe care le-a dat unor rude spre folosință temporară.

Maiorul Alexandru Dobrescu, fost locțiitor șef al Serviciului de contraspionaj (pentru ca apoi să dețină funcția de șef Secția III la Inspectoratul de securitate județean Timiș), a avut în anul 1967 o ieșire cu totul nepermisă față de prodecanul Facultății de filologie, amintindu-i acestuia că a vizitat Ambasada S.U.A.¹³ din București, lucru care nu era real. Ofițerul declara în fața comisiei de anchetă că a procedat astfel pentru “a se face cunoscut” în fața prodecanului, pentru ca acesta să-l poată ajuta, la nevoie, pe el sau pe alți apropiați cu ocazia susținerii unor examene.

Totodată a cumpărat, prin intermediul maiorului Kecskemety și a locotenent-colonelului Szabadoș, unele obiecte ridicate de la cetățeni străini în vederea confiscării, printre care se numărau un aparat de radio cu transistoare și un ceas de mână “Doxa”.

Căpitanul Ioan-Iosif Mato, fost locțiitor șef serviciu raional Caransebeș, înaintat apoi în funcția de șef al Secției de contraspionaj din cadrul Inspectoratului de Securitate județean Caraș-Severin, a transportat în anul 1966 la o întreprindere din Arad mai multe piei de vițel pentru tăbăcit. La atenționarea directorului întreprinderii că fapta sa era pedepsită de lege și că unitatea respectivă nu era autorizată să tăbăcească astfel de

¹¹ Ibid., 310.

¹² Ibid., 311.

¹³ Ibid., 312.

piei, comițându-se o ilegalitate, ofițerul a insistat, declarând că își asuma toată răspunderea. Miliția a descoperit cazul, hotărându-se arestarea muncitorului care a executat lucrarea, dar măsura nu a mai fost luată deoarece, pentru aplanarea scandalului, a intervenit șeful Raionului de securitate Arad.

De asemenea, Mato mai era acuzat că a avut o atitudine dură, nejustă, jignitoare față de unii subalterni.

Căpitanul Ladislau Kristof, fost șef birou la Serviciul informații interne, a obținut în anul 1966, pe baza unei adrese false, de la Sfatul popular Timișoara o locuință destinată mamei sale, fiind învinuit și de procurarea, în mod abuziv, de alimente și băuturi alcoolice, precum și de organizarea de chefuri frecvente.

Ancheta a mai stabilit că locotenent-colonelul Teodor Balaș, fost șef al Secției personal la fosta Direcție Regională de Securitate Banat (apoi șef Secție de contrasabotaj la Inspectoratul de Securitate județean Arad), cu toate că știa încă din anul 1965 de abuzurile și ilegalitățile săvârșite de către Kecskemety și Simionescu (fiind informat în acest sens de către mai mulți ofițeri), nu a propus luarea măsurilor corespunzătoare.

Maiorul Matei Ciucurel, fost șef al Biroului Inspecției, în loc să clarifice reclamațiile sesizate într-o anonimă privitoare la fostul șef al Serviciului raional Arad (locotenent-colonelul Ion Nedelea) a mușamalizat faptele și a raportat superiorilor că nu se confirmau problemele semnalate.¹⁴

Locotenent-colonelul Teodor Balaș se făcea vinovat și de faptul că, deși știa că Gavrilă Domșa a fost retrogradat din funcția de locțiitor șef al fostului Serviciu raional de securitate Arad cu data de 30 octombrie 1967, nu a întreprins măsurile necesare pentru aplicarea ordinului, astfel că ofițerul în cauză a mai primit încă două luni salariul pentru funcția pe care a avut-o anterior.

Maiorul Ion Lacatiș, fost șef Serviciu anchete la fosta Direcție Regională de Securitate Banat, îndeplinind apoi în cadrul Inspectoratului de Securitate județean Timiș funcția de șef Secție contrasabotaj, deși a cunoscut abuzurile și neregulile din cadrul direcției, nu a luat nicio măsură pentru curmarea acestora și nu a informat Consiliul Securității Statului asupra acestor fapte. Totodată a dovedit lipsă de fermitate față de abaterile de la conduită ale maiorului Alexandru Dobrescu și A. C. Hirsch. De asemenea, și-a procurat un ceas de mână "Doxa" din obiectele ridicate în vederea confiscării, cu suma 600 de lei, bani dați direct maiorului Kecskemety.

Ca șef al Serviciului de anchetă penală, Lacatiș nu a constituit întotdeauna un bun exemplu deoarece ani de-a rândul nu a definitivat nicio cauză penală.

Maiorul Șerban Cioroianu, fost șef birou (în 1968 era șef de grupă P.C.T.F. Stamora Moravița) a procurat, între anii 1966 și 1967, din ordinul lui Kecskemety, dinari iugoslavi.¹⁵

Consiliul Securității Statului, analizând gravele abateri săvârșite de către unele cadre din fosta Direcție Regională de Securitate Banat, a decis trecerea în rezervă a locotenent-colonelului Ladislau Szabadoș, precum și a maiorilor Ștefan Kecskemety și

¹⁴ Ibid., 313.

¹⁵ Ibid., 314.

Matei Ciucurel, retrogradarea maiorului Ioan Cimpoiș la gradul de căpitan pe o perioadă de un an de zile. Totodată s-a propus conducerii M.A.I. măsura retrogradării la gradul de căpitan a maiorului doctor Gheorghe Gornic, tot pe timp de un an.

Au fost retrogradați din funcții, cu mai multe trepte, următorii ofițeri: locotenent-colonelul Horia Lăpușan, de la locțiitor direcție la specialist III; locotenent-colonelul Teodor Balaș, de la șef secție la șef birou; căpitanul Ioan Mato, de la șef secție la șef birou; căpitanul Constantin Feraru, de la adjunct șef secție la inspector principal I.¹⁶

Sanțiuni de retrogradare din funcție cu câte o treaptă au fost aplicate maiorului Gheorghe Bota, de la adjunct inspector șef la șef de serviciu; maiorului Gheorghe Simionescu, de la adjunct șef serviciu la șef de secție; maiorului Alexandru Dobrescu, de la șef secție la adjunct șef secție; maiorului Ioan Lacatiș, de la șef secție la adjunct șef secție; maiorului Alexandru Variu, de la adjunct șef secție la șef de birou.

Ancheta a mai constatat că au mai săvârșit abateri de o mai mică gravitate un număr de încă 34 de cadre din Securitate (24 de ofițeri, 4 subofițeri și 6 angajați civili), împotriva acestora fiind luate măsuri disciplinare în funcție de gradul de vinovăție al fiecăruia.

Ancheta a stabilit că la fosta Direcție Regională de Securitate Banat s-au petrecut fapte deosebit de grave, ofițerii respectivi nerespectând îndatoririle de serviciu și abuzând de încrederea ce li s-a acordat de a munci în Securitate; ei au încălcat legile statului și normele muncii de securitate, iar unii dintre aceștia au comis fapte care constituiau infracțiuni. "Faptele respective nu constituie un fenomen întâmplător. Ele au apărut ca urmare a numeroase lacune în educația celor ce le-au comis, a unui climat de muncă cu totul necorespunzător, în care carierismul, parvenirea și dorința de căpătuială trona, în timp ce critica și autocritica erau înăbușite, iar exigența și simțul de răspundere erau ca și inexistente".

Ilegalitățile comise reprezentau o consecință că înseși cadrele de conducere nu au constituit un exemplu pozitiv în fața subalternilor și, mai mult, unele dintre acestea au fost chiar inițiatoarele unora dintre abuzuri sau atunci când au avut cunoștiință despre astfel de fapte, în loc să adopte măsuri radicale pentru eradicarea lor, le-au trecut sub tăcere. Totodată, unele dintre cadrele de conducere ale fostei Direcții au dezinformat forurile superioare, raportând că sesizările respective nu se confirmau.

A existat, de asemenea, mult subiectivism în aprecierea activității cadrelor de securitate, manifestându-se lipsă de exigență și control, a fost încălcată demnitatea unor ofițeri și s-a recurs la aplicarea unor măsuri cu caracter administrativ împotriva celor care dezvăluiau abuzurile comise.¹⁷

În aceste condiții nu s-a putut desfășura o activitate susținută pentru crearea și dezvoltarea unei puternice opinii a colectivului față de abaterile, abuzurile și ilegalitățile comise într-o perioadă mare de timp, fostul șef al Direcției Regionale de Securitate Banat și, mai ales, fostul șef al Serviciului de contraspionaj practicând metoda timorării și șantajării unor ofițeri.

¹⁶ Ibid., 315.

¹⁷ Ibid., 316.

Astfel, multe cadre din serviciul condus de către Kecskemety au fost mutate, retro-gradate și, în unele cazuri, chiar scoase din aparatul de securitate după bunul plac al acestuia, iar atitudinea acestuia condamnată și uneori brutală față de oameni a fost aprobată de către Steskal.

Au fost promovate sau menținute în funcții de răspundere unele cadre necorespunzătoare din punct de vedere profesional, compromise, care au comis abateri grave de la regulile muncii de securitate, de la conduita militară și cetățenească. Conducerea fostei direcții regionale nu numai că nu a tras la răspundere pe cei care au săvârșit abateri, dar, dimpotrivă, a căutat să-și apropie astfel de elemente, să îi folosească pentru rezolvarea anumitor interese străine muncii și de multe ori participau împreună la diferele chefuri și acțiuni incompatibile cu etica și morala comunistă.

Documentul evidențiază că și organele centrale purtau răspunderea pentru ce s-a întâmplat, acestea în timpul controalelor efectuate nesesizând și neaprofundând principalele probleme din activitatea profesională și de comportament al cadrelor.

Abuzurile și ilegalitățile de la fosta Direcție Regională de Securitate Banat se datorează și faptului că fosta conducere a M.A.I., deși cunoștea unele dintre abateri și lipsuri, nu a controlat în mod temeinic activitatea, stilul și metodele de muncă ale fostei conduceri a direcției.

Se sublinia că în ședința de prelucrare a acestor abateri au luat cuvântul un număr mare de ofițeri, care după ce au recunoscut existența abuzurilor și abaterilor săvârșite, au dezvăluit și alte fapte ilegale care au fost comise. De asemenea, mulți ofițeri au criticat direcțiile centrale din cadrul Consiliului¹⁸ Securității Statului pentru slabul control care a fost efectuat, apreciind că față de gravitatea ilegalităților comise, ofițerii vinovați trebuiau sancționați mai aspru.

Față de situația respectivă, conducerea centrală a Securității a luat o serie de măsuri: se interzicea efectuarea de percheziții fără temeiuri legale și acte procedurale, inviolabilitatea domiciliului și a persoanei fiind principii sacre stabilite de Constituție; ridicarea de bunuri, valori și diferite materiale care constituiau corpuri delictuale trebuia să se efectueze numai în limitele legii și cu respectarea strictă a procedurii penale. Se prevedea ca nicio confiscare și nicio valorificare de bunuri să nu se facă fără o hotărâre judecătorească sau fără ordonanță, iar bunurile confiscate urmau să fie trimise, în termen de 48 de ore de la ridicare, Serviciului "C". Totodată, nu era permis niciunui cadru să-și procure obiecte din cele confiscate.

Pe de altă parte, trimiterea de informatori în străinătate trebuia să aibă loc numai cu respectarea regulilor existente, iar pregătirea și instruirea acestora să se realizeze sub conducerea șefilor de unități din aparatul central și teritorial de securitate și în colaborare cu D.G.I.E.

Erau interzise cu desăvârșire intervențiile pe lângă organele vamale sau ale P.C.T.F. pentru a fi scoase sau introduse în țară persoane sau valori fără respectarea formelor legale, iar pentru cazuri excepționale impuse de interesele muncii de securitate urma să se solicite aprobarea Consiliului Securității Statului.

¹⁸ Ibid., 317.

În același timp, se interzicea cu desăvârșire procurarea de obiecte de uz personal sau de alte bunuri de la instituții sau întreprinderi de stat, decât de la cele destinate pentru deservirea populației.

Ofițerii de securitate trebuiau să dea dovadă de corectitudine și de comportament ireproșabil în relațiile cu informatorii, fiind interzisă folosirea acestora în alte scopuri decât cele ale muncii de securitate.¹⁹

Consiliul Securității Statului cerea tuturor cadrelor să respecte întocmai regulile stabilite cu privire la redactarea și mărirea documentelor de securitate, compartimentarea muncii și păstrarea secretului profesional, iar pe viitor repartizarea fondului de locuințe urma să se facă doar cu aprobarea colectivelor de conducere din unitățile centrale și teritoriale de securitate, avându-se în vedere cerințele cele mai urgente, aportul în muncă și situația fiecărui cadru în parte.²⁰

Abuzurile și ilegalitățile comise la fosta Direcție Regională de Securitate Banat au fost analizate și de către Colegiul Central de Partid și Secția pentru controlul muncii la M.F.A., M.A.I. și Justiție, care a întocmit un referat adresat Secretariatului C.C. al P.C.R.

În document se preciza că abaterile și abuzurile au fost discutate cu Steskal într-o ședință a Biroului Comitetului județean P.C.R. Timiș, cât și la Colegiul Central de partid, Steskal necontestând faptele care i s-au reținut în sarcina sa și a subalternilor, adoptând o poziție autocritică față de abaterile comise și de lipsurile pe care le-a avut în munca pe care a desfășurat-o. Fostul șef al Direcției a evidențiat că acestea au fost posibile și datorită faptului că în ultimii ani de zile capacitatea sa de muncă a scăzut din cauza sănătății sale, ca și a încrederii oarbe pe care a avut-o în unii subalterni, îndeosebi în Șt. Kecskemety, situație care a dus la semnarea a mai multor documente fără să le mai citească, necontrolând în toate cazurile nici modul cum se îndeplineau ordinele date.²¹

Totodată, a semnat unele documente fără să sesizeze că erau false, susținând că a aprobat plecarea informatorului "Rotaru" cu obiectele respective, deoarece acesta a adus servicii importante Securității și fiind convins că va aduce și pe viitor asemenea servicii.

Referatul analizează modul cum s-a desfășurat ancheta comisiei conduse de către generalul-maior Nicolae Stan, subliniindu-se că acesta nu a respectat indicațiile primite de la președintele Consiliului Securității Statului ca cercetările privind abaterile comise de unele cadre de securitate din Banat să fie întreprinse împreună și cu sprijinul direct al lui Steskal.

Nicolae Stan a convocat efectivul Inspectoratului județean de securitate Timiș și a citit în fața acestuia ordinul de trecere în rezervă a maiorului Ștefan Kecskemety. Totodată, a anunțat că un colectiv al Consiliului Securității Statului urma să cerceteze toate abuzurile și abaterile care au fost comise, cerând cadrelor să se prezinte pentru a raporta tot ce cunoșteau în legătură cu acestea. Se preciza că Steskal, în calitatea lui de comandant, nu a fost invitat la masa prezidiului în timpul adunării respective.

¹⁹ Ibid., 318.

²⁰ Ibid., 319.

²¹ ANR, fond C.C. P.C.R., *Secția Cancelarie*, d. 76/1968, f. 59.

În timpul anchetei, N. Stan a ordonat executarea de către ofițerii din cadrul Inspectoratului județean de securitate a supravegherii operative a soției maiorului Șt. Kecskemety, precum și interceptarea telefonului maiorului doctor Gornic, fără ca Steskal să cunoască aceste dispoziții.

Pentru efectuarea cercetărilor au fost implicați un număr mare de ofițeri, s-au strâns rapoarte, declarații și informări însumând circa 3000 de pagini, multe dintre acestea fiind primite fără discernământ, conținând afirmații generale și neverificate. Se aprecia că toate aceste metode folosite în timpul cercetărilor au dat posibilitatea cunoașterii și comentării chestiunilor care se verificau atât de către personalul aparatului județean de securitate, cât și de către unii cetățeni din afara instituției.²²

În această situație, Secția pentru controlul muncii la M.F.A., M.A.I. și Justiție, împreună cu Consiliul Securității Statului, sesizându-se de metodele nejuste care au fost utilizate în timpul cercetărilor, au stabilit retragerea generalului-maior Nicolae Stan și trimiterea la Timișoara, pentru continuarea anchetei, a generalului-locotenent Nicolae Doicaru, care împreună cu un activist al Secției și cu membrii Biroului Comitetului județean P.C.R. Timiș au definitivat cercetările.

Din întreaga verificare realizată s-a desprins faptul că în ultimul timp Steskal nu a mai manifestat exigența necesară în conducerea și îndrumarea muncii de securitate, a fost depășit de sarcini, iar prin abaterile pe care le-a comis și-a pierdut autoritatea în fața subalternilor săi. Având o încredere nelimitată în unii ofițeri și necontrolând activitatea acestora, a creat posibilitatea ca aceștia să comită o serie de abateri grave. Abuzurile și ilegalitățile care au fost înfăptuite se datorau și conducerii M.A.I. din perioada respectivă deoarece aceasta, deși cunoștea "unele din lipsurile organului regional de securitate", nu a controlat temeinic activitatea, stilul și metodele de muncă ale conducerii Direcției Regionale de Securitate Banat.

De asemenea, nici fostul Comitet regional de partid Banat nu a sprijinit în suficientă măsură organizația de partid din unitate pentru a lua o poziție combativă față de membri de partid care au comis abuzuri, ilegalități sau alte abateri de la disciplina de partid și de stat.

În această privință, nici Secția pentru controlul muncii la M.A.F., M.A.I. și Justiție nu a exercitat un control mai eficient asupra Direcției Regionale de Securitate Banat.

Față de această situație, secția respectivă propunea Secretariatului C.C. al P.C.R. următoarele măsuri: având în vedere că Steskal în decursul anilor a obținut și rezultate bune pe linia muncii de securitate²³, că era membru de partid din ilegalitate și că multe dintre abateri se datorau și scăderii capacității de muncă a acestuia din ultimii ani, pentru faptele penale de care se făcea vinovat să nu fie trimis în fața instanței de judecată, ci să se aprobe trecerea sa în rezervă cu drept de pensie. Comitetul județean P.C.R. Timiș să ia măsuri pentru ca ceilalți membri de partid, ofițeri de securitate și de miliție care au săvârșit abuzuri și ilegalități să fie puși în discuția adunărilor generale ale organizațiilor de bază de partid din care făceau parte.

²² Ibid., f. 60.

²³ Ibid., f. 61.

Totodată, Consiliul Securității Statului și M.A.I. trebuia să adopte măsurile care se impuneau față de cei vinovați.

Concluziile desprinse din cercetările efectuate urmau să fie dezbătute cu întregul efectiv informativ-operativ al unităților de securitate centrale și teritoriale, iar în cadrul Consiliului Securității Statului să i se atragă atenția generalului-maior Nicolae Stan asupra metodelor nejuste pe care le-a folosit “în cercetarea efectuată pentru a se trage învățămintele necesare în munca de viitor”.²⁴

Abuzurile săvârșite de către o serie de ofițeri de securitate din cadrul fostei Direcții Regionale de Securitate Banat au fost analizate de către membrii Secretariatului C.C. al P.C.R., în cadrul ședinței din 7 mai 1968. La întrunire au participat Nicolae Ceaușescu, Chivu Stoica, Paul Niculescu Mizil, Virgil Trofin, Leonte Răutu, Mihai Dalea, Vasile Patilineț, fiind invitați Dumitru Coliu, Constantin Pîrvulescu, precum și șefii secțiilor C.C. ale P.C.R., ca redactorul șef al ziarului *Scînteia*.

Punctul al treilea al ordinii de zi se referea la “Informare privind abuzurile comise de unii ofițeri de la fosta Direcție regională de securitate Banat”, la dezbaterile acestuia fiind prezenți și Wiliam Steskal, respectiv Ion Stănescu.²⁵

După ce Nicolae Ceaușescu s-a interesat dacă cei prezenți au citit materialul în cauză, discuțiile au fost deschise de către Virgil Trofin, care a subliniat că W. Steskal a comis o serie de abuzuri, unele fiind foarte grave, fostul șef al Securității Banat fiind întrebat de vorbitor dacă despre toate neregulile care au fost săvârșite a informat Comitetul regional de partid sau Comitetul județean de partid Timiș și dacă aceste organe de partid le-au analizat sau nu le-au cunoscut.

În răspunsul său, Steskal arată că a informat Comitetul regional de partid, fiind sprijinit de către conducerea regiunii, abuzurile comise fiind discutate cu colectivul securității, au fost analizate în biroul regional de partid “și de atunci am luat măsuri de lichidarea acestor lipsuri”.²⁶

În intervenția sa, W. Steskal l-a rugat pe liderul partidului, Nicolae Ceaușescu, să analizeze întreaga sa activitate, evidențiind că dacă nu ar fi fost ajutat de către membrii Comitetului regional de partid faptele ar fi fost mult mai grave. El mai sublinia că nicio dată nu a acționat fără consultarea partidului, dar că s-a ajuns la situația respectivă datorită lipsei sale de control, de orientare, de organizare, mai ales în cazul raionului de securitate Arad, unde “au fost cadre vechi și m-am trezit cu surprize atât de grave”.

În continuarea dezbaterilor, discuțiile au atins o altă temă, referitoare la modul cum s-au desfășurat cercetările sub conducerea generalului-maior Nicolae Stan, Dumitru Coliu arătând că Steskal reclama metodele folosite în timpul anchetei de către trimisul Consiliului Securității Statului.

În acest sens, Steskal preciza că a fost compromis și că nu i s-a dat posibilitatea să se apere²⁷, iar cine a avut îndrăzneala să declare lucruri pozitive despre el a fost dat afară. Pe de altă parte, în perioada când s-a aflat în fruntea Direcției Regionale

²⁴ Ibid., f. 62.

²⁵ Ibid., f. 2.

²⁶ Ibid., f. 12–13.

²⁷ Ibid., f. 14–15.

de Securitate Banat i-a scos din aparatul de securitate pe unii oameni care au săvârșit fapte murdare, or, în timpul anchetei, toți aceștia au fost chemați să depună mărturie în legătură cu persoana sa.

În apărarea sa, Steskal a arătat un mare adevăr care scoate în evidență încă o dată modul cum P.C.R. și-a selectat cadrele în prima perioadă în care s-a aflat la putere: "Eu sînt omul care cu patru clase primare Partidul m-a făcut general".²⁸

Dumitru Coliu mai preciza că Steskal s-a plâns și de faptul că anchetatorii i-au blocat telefonul, l-au filat, deși generalii N. Stan și N. Doicaru nu au confirmat aceste fapte, neexistând nici documente în acest sens.

În replică, Steskal a susținut că telefonul i-a fost interceptat, arătând că fiind în slujba Securității de 18 ani putea să-și dea seama de acest lucru, fiind, în același timp, filat atât el cât și fiul său. Pe de altă parte, mărturisea că și-a bătut un subaltern care era bețiv și care l-a atras și pe fiul său (pe care l-a rându-i l-a bătut), recunoscând că nu trebuia să procedeze în acest fel: "Nu trebuia să fac acest lucru, un șef să bată un subaltern... și îmi dau seama de gravitatea faptului".

În luarea sa de cuvânt, Dumitru Popescu evidențiază faptul că nu apărea clar cum a fost posibil să existe asemenea manifestări în ultimii ani la un număr atât de mare de ofițeri de securitate. Demnitarul comunist arăta că exista o organizație de partid, precum și multe alte posibilități de a cunoaște faptele, subliniind că și că Ministerul Afacerilor Interne răspundea direct de cazurile extrem de grave de "încălcare a eticii elementare", de corupție gravă. În această ordine de idei, Dumitru Coliu informa că Ministerul Afacerilor Interne a știut de mai mult timp despre o serie de lucruri care s-au petrecut la fosta Direcție de Securitate, dar nu le-a cercetat, reprezentanții săi nedeplasându-se la fața locului pentru a ajuta ca lucrurile să se îndrepte.

În intervenția sa, Ion Stănescu sublinia că au existat în decursul anilor o serie de sesizări privitoare la ilegalitățile comise, grav fiind faptul că acestea nu au fost privite cu toată răspunderea de către fosta conducere a regiunii de securitate, Steskal făcându-se vinovat de superficialitate în verificările întreprinse, raportând apoi că faptele nu se confirmau, iar în cazul adevărării acestora, cei vinovați au fost criticați formal, dosarul fiind închis în final.

După Plenara C.C. al P.C.R. din iunie 1967 au apărut o serie de semnalări privind ilegalitățile comise la fostul raion de securitate Arad, fiind trimisă o comisie de anchetă spre a le verifica, dar, deși Steskal răspundea personal de clarificarea acestor lucruri, nu a informat Ministerul Afacerilor Interne despre rezultatul cercetărilor și nu a luat poziție corespunzătoare.

Conducerea Consiliului Securității Statului a hotărât prelucrarea faptelor ilegale petrecute la Arad în toate unitățile de securitate, iar Steskal a primit ca primă sancțiune disciplinară "observare". Șeful Securității considera că Steskal a dat dovadă de ușurință în verificarea sesizărilor și găsea ca gravă atitudinea acestuia de a nu ajuta conducerea Securității în cercetarea abuzurilor.

Au apărut apoi lucruri deosebit de grave ca falsuri, mistificări, provocări, folosirea

²⁸ Ibid., f. 16.

oamenilor și, deși Steskal avea și merite în activitatea pe care a desfășurat-o, “nu am putut trece cu vederea și am spus că am face o mare nedreptate dacă nu am fi luat măsuri exemplare împotriva celor care au greșit”²⁹

În privința modului în care s-a desfășurat ancheta la Timișoara, Ion Stănescu raporta Secretariatului Comitetului Central că afirmațiile pe care W. Steskal le-a făcut la Colegiul Central de Partid în legătură cu interceptarea telefonului și filarea sa nu erau adevărate, fostul șef al Securității din Banat fiind o persoană suspicioasă. Dar Stănescu atrăgea atenția că era bine ca la discuția care a avut loc la Colegiul Central “să fim și noi chemați”. Observația a atras reacția dură a lui Dumitru Coliu care a precizat următoarele: “Cred că nu era nevoie să vă chem pe voi. Am primit aprobarea de la Secretariat, de la tovarășul Ceaușescu, ca Colegiul Central de Partid împreună cu tovarășii de la tov. Pantilinet să lămurim lucrurile!”

Coliu arăta, în continuarea intervenției sale, că la discuții au fost chemați și generalii Stan și Doicaru, ultimul negând învinuirile care le-au fost aduse de către Steskal, Stan recunoscând însă că a folosit în timpul cercetărilor “unele metode nejuste”, greșind astfel.

Coliu l-a atacat apoi direct pe Stănescu subliniind: “Nu știu, tovarășe Stănescu, dacă dumneata cunoști sau ai dat indicație când s-a stat de vorbă cu Steskal că în camera de alături, sub masă, s-a instalat un magnetofon? De ce nu s-a pus pe masă ca să înregistreze ce se discută acolo? Și Doicaru a confirmat acest lucru. Deci hai să spunem că nu se confirmă că a pus filaj, dar de ce a pus magnetofon?”. Or, Dumitru Coliu ajunge la concluzia că folosirea unor astfel de procedee dovedește rămășițele care mai existau în interiorul Securității din trecut.

În încheiere, vorbitorul arăta că situația s-a îndreptat ulterior, când a fost trimis la Timișoara generalul Nicolae Doicaru, dar rămânea mirat “de ce ridică Stănescu problema în felul acesta?”³⁰

O opinie deosebit de importantă a fost cea prezentată de către Vasile Patilinet, care avea credința “că nu se poate rupe cazul de la Banat de sistemul în general care a existat în Ministerul Afacerilor Interne, cînd sub o formă sau alta au tărăgănat și mai mult sau mai puțin netrăgînd concluziile necesare pentru multiplele abateri care s-au comis nu numai în Banat, dar și în alte regiuni, și dacă nu au fost obișnuiți la Ministerul Afacerilor Interne ca după controale făcute să poată să ajute efectiv, ci cu spoială, ... este de fapt și un rezultat al sistemului în care s-a muncit, iar cadrele care făceau diverse abateri nu erau ajutate cum se cuvine în această privință”.

Pe de-altă parte, Patilinet evidenția că a lucrat un timp în Banat, iar Steskal spre deosebire de mulți alți securiști a avut o poziție extrem de partinică “și a venit și ne-a informat”.

Nici Regiunea de Partid nu a controlat Securitatea, Patilinet precizând că “Nici eu

²⁹ Ibid., f. 17–18. Ion Stănescu ocupa funcția de președinte al Consiliului Securității Statului (7 mai 1968–24 aprilie 1972), vezi CNSAS, Florica Dobre, coord., *Membrii C.C. al P.C.R. 1945–1989. Dicționar* (București: Ed. Enciclopedică, 2004), 451, www.cnsas.ro/documente/2004%20-%20Membrii%20CC.pdf, accesat 22 august 2017.

³⁰ Ibid., f. 19–20. Răspunsul lui Stănescu a venit prompt: “Eu îmi spun părerea că puteam fi chemați”.

personal cît am muncit acolo nu m-am băgat la securitate, așa cum în condițiile de azi ne băgăm. Nu ne-am băgat nici din comoditate, dar nici pentru că nu ne permitea să ne băgăm”.

În privința neregulilor apărute în timpul anchetei de la Timișoara, demnitarul comunist le pune pe seama sistemului care a existat la Ministerul Afacerilor Interne. Astfel, el declara: “Noi nu am prezentat în plenară, dar faptul este fapt că cadrele cînd făceau vreo abatere erau legate la ochi cu ochelari și trimise în pușcărie ca oricare infractor politic sau de drept comun, erau anchetate într-un hal fără de hal. Cu prilejul ultimului control făcut cu aprobarea dumneavoastră (Nicolae Ceaușescu – n.a.) în 1961–1962, cu Direcția Cadrelor, a fost scos la iveală un asemenea sistem”.

În încheierea intervenției sale, Vasile Patilineț evidențiind unele lipsuri apărute în timpul anchetei, dar și exagerări, concluziona împăciuitoar că nu era cazul să fie luate alte măsuri față de W. Steskal, care a realizat multe lucruri bune în munca sa.³¹

Constantin Pârvulescu arăta că l-a cunoscut pe Steskal din perioada verificărilor membrilor de partid, acesta fiind printre primii verificați, fiind ales apoi președintele comisiei județene de verificare la Caransebeș, îndeplinindu-și cu bine sarcinile.

În opinia lui Pârvulescu, minusul lui Steskal rezulta din faptul că acesta a fost promovat în diferite funcții de răspundere fără a fi trimis și la o școală de partid, vorbitorul fiind de acord cu Patilineț că o serie de abateri pe care Steskal le-a comis de datorau și modului de muncă a vechii conduceri a M.A.I.

Arătând că “Trebuie avut în vedere că Steskal este un muncitor cinstit”, Pârvulescu preciza că acesta în munca pe care a desfășurat-o în cadrul Securității a pierdut puțin din vigilența de membru de partid și aflându-se în legătură cu elemente negative, a comis o serie de greșeli.

Pârvulescu se arăta surprins de greșelile pe care le-a comis fostul șef al Securității din regiunea Banat, subliniind că “Oricît de ocupat ai fi, oricît lipsit de posibilitatea de a nu putea citi toate materialele, nu poți să iscălești un dosar fără să cunoști ce conține acest dosar”, apărând astfel falsuri, întrebunțându-se metode nejuste, incompatibile cu principiile comuniste.³² Vechiul ilegalist comunist arăta, în continuarea intervenției sale, că Securitatea, Miliția, trebuiau să-și schimbe complet atitudinea pe care au avut-o de sfidare a cetățenilor, de punere sub semnul întrebării a fiecărui cetățean, astfel încât dacă au avut o informare greșită, în loc să o verifice, cel în cauză a fost imediat anchetat. “Steskal probabil că de asta s-a și speriat că și ei au folosit anchetele fără discernămint”, conchidea Constantin Pârvulescu.³³

După ce Nicolae Ceaușescu s-a interesat de vârsta pe care o avea W. Steskal (55 de ani), Virgil Trofin aprecia că acest caz nu putea fi rupt de contextul general al unor practici care au fost folosite în Securitate. Dar la Timișoara s-au întîmplat niște fapte

³¹ Ibid., f. 20–21. Vasile Patilineț a deținut între anii 1951–1952 funcția de secretar cu probleme organizatorice la Comitetul regional de partid Severin, iar între 1952–1956 de prim-secretar al Comitetului regional de partid Timișoara, vezi CNSAS, *Membrii C.C. al P.C.R.*, 452.

³² Ibid., f. 21–22.

³³ Ibid., f. 23.

datorate și modului în care Steskal și ceilalți lucrători de securitate din colectiv au înțeles să-și facă datoria.

Potrivit lui Trofin, falsurile, afacerile cu mărfurile de contrabandă, abuzurile în serviciu țineau de nestabilirea unor reguli și exigențe din partea organelor superioare ale Securității, remarcând și faptul că ilegalitățile au continuat să fie săvârșite și în ultimii ani, în ciuda măsurilor adoptate după Congresul al IX-lea al P.C.R. de a se pune capăt unor astfel de practici. Virgil Trofin se pronunța pentru luarea unor măsuri ferme contra vinovaților, subliniind că activitatea bună pe care a avut-o fostul șef al Securității regiunii Banat într-o anumită perioadă nu-i dădea acestuia dreptul să comită abuzuri. “Sunt unii tovarăși de la securitate care au comis în mod direct unele ilegalități și aici nu trebuie să mergem pe linia de a fi puși în discuție, ci să se ia măsuri împotriva tuturor celor care au comis.”

Ion Stănescu arăta că aceștia “au fost scoși”, iar la întrebarea lui Paul Niculescu Mizil dacă șeful Miliției din fosta regiune Banat a fost sancționat, fiind acuzat de fals în scopul primirii de bani, Stănescu informa conducerea partidului că respectivul nu a fost încă sancționat.

În continuarea criticii sale, Virgil Trofin sublinia că “Ilegalități, încălcarea îndatoririlor elementare, abuz de funcție” constituiau fapte care nu se puteau rezolva numai cu o critică, trebuind luate măsuri ferme. Trofin credea că și conducerea fostei Regiuni P.C.R. Banat nu putea fi absolvită de răspundere, în special legat de ce s-a întâmplat în ultimii ani (1966–1967), deoarece nu a controlat cu exigență activitatea Securității, având în acel moment și dreptul și posibilitatea să o facă, cu atât mai mult cu cât a fost informată de neregulile existente și nu a luat măsurile pentru a le curma.³⁴

În opinia lui Paul Niculescu Mizil activitatea lui W. Steskal nu trebuia analizată doar prin prisma neajunsurilor, fiind de acord că trebuia avută în vedere și activitatea generală a acestuia. Mizil însă nu credea că aceasta și nici vechimea lui în cadrul P.C.R. constituiau o justificare pentru abaterile foarte serioase comise la fosta Regiune de Securitate sub conducerea lui.

Demnitarul comunist aprecia că din cele prezentate în referat nu rezulta că Steskal a săvârșit în mod conștient falsurile respective, (“poate o fi așa cum spune el”), dându-și acordul ca faptele să nu fie de natură penală, “poate trebuie scos că trebuie pus penal pentru că nu am impresia, din cele ce am citit, că sînt niște fapte penale”.

La remarca lui Vasile Pantilinetț că “sînt fapte penale”, Paul Niculescu Mizil și-a menținut opinia, propunând sancționarea lui Steskal pe linie de partid (eventual cu vot de blam), precum și scoaterea din munca de securitate, dar nu a fost de acord cu pensionarea acestuia deoarece la 55 de ani putea să muncească. Pe de-altă parte, era de aceeași părere cu Trofin în privința adoptării de măsuri contra celor care au săvârșit ilegalități, chiar și dacă erau oameni cu funcții de mare răspundere, precum șeful Miliției. În privința anchetării faptelor din fosta Regiune de Securitate, Mizil aprecia că dacă s-au folosit metodele despre care s-a vorbit, era rău.³⁵

³⁴ Ibid., f. 23–25.

³⁵ Ibid., f. 25–26.

Chivu Stoica îl cunoștea pe W. Steskal, având o impresie bună despre acesta și apreciindu-i modul cum muncea, dar îl învinovăța că a tolerat abaterile care s-au săvârșit. Pe de altă parte, nici organele de partid nu l-au ajutat, îngăduindu-i faptele pe care le-a făcut.³⁶

Mihai Dalea avea un sentiment de foarte mare amărăciune și durere deoarece îl cunoștea foarte bine pe Steskal încă din preajma eliberării (23 august – n.a.), fiind un cadru de partid devotat care în împrejurări grele a dat dovadă de mult devotament. Însă, încă de pe atunci, Dalea l-a considerat capabil de anumite “stângisme, de anumite sărituri peste cal”, dar în ciuda acestor defecte avea părerea că era un om cinstit, greșelile făcându-le și datorită nivelului de pregătire pe care îl avea, neurmând nicio școală în perioada respectivă. Abaterile erau grave, iar ceea ce s-a întâmplat la Timișoara era caracteristic în mare parte pentru întreaga Securitate, fiind trecute cu vederea multe abuzuri, ilegalități “ca să nu fie știrbită autoritatea și prestigiul s-a creat o asemenea situație”.

Arătând că Steskal se făcea vinovat de tolerarea unor asemenea lucruri, Dalea nu credea că acesta personal ar fi profitat din punct de vedere material, greșeala lui cea mai mare constituind marea încrederea pe care a avut-o în subalternii săi, pe care nu i-a controlat.³⁷ Vorbitorul s-a referit și la anchetă, afirmând următoarele: “Cred că și tovarășii care au făcut ancheta și au constatat, în material nu se vede să fi ținut seama și de situația care a existat la noi”. Pe de altă parte, chestiunea cu mărfurile de contrabandă a fost o practică nenorocită, trebuind trași la răspundere toți care au practicat sistemul respectiv.

Steskal trebuia criticat cu toată severitatea pentru toleranța de care a dat dovadă, pentru atitudinea de a nu-și controla subalternii și a-i trage la răspundere pe cei vinovați, încurajând astfel asemenea abateri, “dar acestea să fie judecate prin prisma situației care a fost la noi”. În încheiere, Dalea arăta că era de acord că Steskal nu mai putea lucra în Securitate, subliniind și faptul că în viitor nu mai puteau fi tolerate asemenea situații.

La începutul intervenției sale, Ion Cîrcei informa auditoriul că a muncit cu Steskal, acesta fiind un om devotat partidului, care în nicio împrejurare nu s-a dat în lături de la ceea ce i s-a cerut să facă. Cîrcei evidenția că, într-un fel, de lipsurile existente la nivelul fostei Regiuni de Securitate Banat erau răspunzătoare și organele de partid regionale, toate problemele de muncă “și problemele pe care noi le-am cunoscut de la regiunea de securitate, pe de o parte, au venit din informațiile de la secretari și pe de altă parte, de la tovarășul Steskal”. Dar, preciza vorbitorul, în afară de unele abuzuri referitoare la problema locuințelor sau la contrabanda practică, alte chestiuni privind ilegalitățile comise la fosta Regiune de Securitate nu au ajuns la partid. Acesta arăta, în fața membrilor Secretariatului C.C. al P.C.R., că a participat timp de trei ani la analizele anuale ale muncii de securitate din regiunea Banat, iar în cazul celor doi informatori abandonați la Regionala de Partid s-a primit o anonimă. Potrivit lui Ion Cîrcei, datorită slabei pregătiri politice și profesionale, Steskal a devenit îngâmfat, arogant în munca cu

³⁶ Ibid., f. 27.

³⁷ Ibid., f. 28.

oamenii, avea o încredere oarbă în oameni “și de aici toate aceste lucruri care probabil că s-au adevărit și pe care nu le cunosc”. În cei trei ani cât a lucrat la Timișoara, Ministerul Afacerilor Interne, în afară de faptul că fostul șef al Securității era dur cu oameni și că-i părtinea pe unii, nu a sesizat organele de partid despre lipsurile lui Steskal.³⁸

La finalul discuțiilor a luat cuvântul Nicolae Ceaușescu, care concluziona că în activitatea lui Steskal au fost lipsuri serioase “ele pot fi justificate, pot fi referiri la condițiile generale”, dar acestea nu înseamnă că fostul ofițer de securitate trebuia să comită o serie de abuzuri grave și “să nu vegheze la aplicarea liniei și conduitei partidului nostru în această activitate”.

Abuzurile au fost posibile și datorită lipsurilor existente atât la nivelul Ministerului Afacerilor Interne cât și la Comitetul regional de partid. “Se pare că tovarășii au cunoscut o serie de abuzuri. Cel care trebuia să ia măsuri era șeful acestei instituții, aceste lucruri nu se comit așa întâmplător. A făcut o serie de greșeli grave”.

În aceste condiții, liderul P.C.R. credea că scoaterea lui Steskal din Securitate era absolut necesară, acesta trebuind să fie discutat de către Comitetul județean de partid Timiș “pentru că nu se poate chiar să nu aibă o răspundere de partid”. Nicolae Ceaușescu se întreba dacă propunerea privind pensionarea lui Steska era bună, arătând că trebuia analizată problema pensiilor din Ministerul Afacerilor Interne deoarece la Securitate când cineva săvârșea o abatere era scos la pensie.

În acest context, Nicolae Ceaușescu credea că Steskal trebuia să muncească în domeniul administrativ, eventual tot în cadrul Securității, urmând a fi pensionat potrivit legii, deoarece “Avem mii de oameni la 40–50 de ani scoși la pensie și creăm o armată de oameni care nu muncesc. Dar ce fel de stat și societate sîntem noi?” “Oameni sănătoși îi scoatem la pensie? Nu este o pedeapsă, este chiar o încurajare aceasta! Să se ducă să muncească, nu șef de securitate, să vedem și cum muncește, să se îndrepte... Fac prostii și drept urmare sînt scoși la pensie și se dă și gratificație pentru prostiile pe care le face!”

La explicația lui Vasile Patilineț că fostul ofițer superior de securitate a cerut insistent ieșirea la pensie, fiind și bolnav, Nicolae Ceaușescu și-a exprimat părerea că numai în cazul în care medicii vor constata că era necesar ca Steskal să fie scos la pensie pentru caz de boală, să i se aplice această decizie.

În final W. Steskal a mulțumit conducerii partidului pentru deciziile luate, cerându-și scuze pentru “timpul răpit tovarășilor” și precizând că va munci chiar și în cazul în care va fi pensionat (“Momentan la Securitate nu ar putea lucra, poate la partid unde își va face datoria”).³⁹

Secretariatul C.C. al P.C.R. a aprobat propunerile cuprinse în informarea privind abuzurile comise de unii ofițeri de la fosta Direcție regională de securitate Banat, cu următoarele precizări: lui W. Steskal i se încredințează o muncă administrativă, urmând să fie pensionat conform legii. Comitetul județean de partid Timiș trebuia să dezbată

³⁸ Ibid., f. 29–30. Ion Cârcei a fost prim-secretar al Comitetului regional de partid Banat în perioada martie 1965-februarie 1968, vezi CNSAS, *Membrii C.C. al P.C.R.*, 135.

³⁹ Ibid., f. 30–31.

abuzurile care au fost săvârșite și să îl sancționeze pe fostul șef al securității din Banat pe linie de partid pentru abaterile săvârșite. Să fie prezentate propuneri pentru modificarea prevederilor legii pensiilor referitoare la vârsta de pensionare a cadrelor din Ministerul Forțelor Armate, Afacerilor Interne și Consiliul Securității Statului.⁴⁰

Ultimul act al acestei afaceri s-a desfășurat la Timișoara, la data de 14 iunie 1968, când abaterile lui Wiliam Steskal au fost analizate în cadrul Plenarei Comitetului județean P.C.R. Timiș.

În cuvântul său, Steskal recunoștea învinuirile care i se aduceau, arătând însă că “datorită volumului mare de muncă, de materiale, nu am reușit să le citesc pe toate și am semnat unele fără să le citesc. Încrederea pe care am avut-o în Kerecskemeti și alți subordonați, a permis să se facă și abuzuri”.

Datorită factorilor de mai sus, dar și din cauza stării de sănătate, preciza în continuare vorbitorul, a slăbit controlul asupra activității ofițerilor de securitate din fosta regiune, dar a căutat totuși să imprime principiile muncii colective. Pe de altă parte, el arăta că: “Nu caut să arunc vina pe alții, însă consider că pentru abaterile și abuzurile care au fost săvârșite, se fac vinovați și ajutorii mei”.

În privința intervențiilor pe lângă organele de la frontieră, Steskal evidenția că “am intervenit la frontieră în mai multe cazuri, așa cum este munca noastră, inclusiv pentru cetățeanul care a eșit cu inelul”, recunoscând că a avut lipsuri în această privință, trebuind să-și organizeze mai bine munca.⁴¹

Arătând că “am fost șeful organului M.A.I. mulți ani și în ultimul timp am fost depășit de sarcini” își exprima regretul că “s-au strecurat aceste lipsuri, lipsuri grave, falsuri în documentele de securitate. Multe din documente nu le-am aprobat numai eu, ci și alții”.

Subliniind că una dintre cauzele ilegalităților apărute a constituit-o încrederea pe care a acordat-o lui Kecsckemeti, încredere care nu a avut limite, fostul șef al Securității regiunii Banat mulțumea, în încheierea intervenției sale “pentru ajutorul primit, mai ales de la Secretariatul C.C. al P.C.R., personal a tovarășului Nicolae Ceaușescu”, luându-și angajamentul de a “ține seama de cele arătate, de gravitatea faptelor săvârșite”.

În cuvântul său, primul-secretar al Comitetului județean P.C.R. Timiș, Mihai Telescu arăta că “Îl cunoaștem de mult timp, este membru de partid cu vechime, din 1931, a dovedit atașament, și în perioade mai grele, cinste”.⁴²

Dar toate abaterile, abuzurile comise în timpul în care Steskal a condus Direcția Regională Banat a Securității și care i se imputau, au fost posibile datorită lipsei acestuia de atitudine, de gătuire a criticii, de faptul că nu a ținut cont de părerile oamenilor, de încrederea oarbă pe care a avut-o în Kecsckemeti, care și-a făcut de cap.

Dacă se trezea mai devreme, remarca primul secretar și controla mai temeinic activitatea subordonaților săi, dacă ținea seama de sesizările care s-au făcut, nu se ajungea în situația respectivă. Dar Kecsckemeti a reușit să câștige încrederea lui Steskal

⁴⁰ Ibid., f. 3.

⁴¹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *fond Comitetul județean P.C.R. Timiș*, d. 6/1968, f. 153, 181.

⁴² Ibid., f. 182.

în așa măsură încât acesta să nu mai țină cont nici de ce a hotărât conducerea județeană de partid. “De pildă, la crearea Inspectoratului, având anumite sesizări despre Kecskemeti, pînă la elucidarea lor, am stabilit ca acesta să nu mai fie numit șef al serviciului contra-spionaj. A doua zi, sub presiunea lui Kecskemeti, tovarășul Steskal a trimis la Consiliul securității statului un referat, în care aprecia că acesta este cel mai bun ofițer și că merită să fie șef de serviciu”. Deci, concluziona Telescu, nu s-a ținut seama nici de ce s-a hotărât cu o zi înainte în Secretariatul Comitetului județean de partid.⁴³

C. Pop, prim-secretar al Comitetului municipal P.C.R. Timișoara, aprecia că W. Steskal, deși a ajuns la gradul de general-maior, datorită deficiențelor sale în privința stilului și metodelor de muncă a adus prejudicii muncii de securitate. Din cauza perpetuării pe o perioadă destul de îndelungată a acestor lipsuri, organele de partid au trebuit să adopte față de un număr mare de ofițeri de securitate din subordinea lui Steskal măsuri de sancționare, fostul șef fiind vinovat de ceea ce s-a întâmplat.

Cauza deficiențelor întâlnite în activitatea lui Steskal trebuia căutată și în slaba muncă de selecționare și cunoaștere a cadrelor, de promovare a acestora în funcție de activitatea lor, a calităților de care dădeau dovadă. Kecskemeti, sub oblăduirea lui Steskal, a săvârșit fapte grave, atrăgându-i în aceste acțiuni și pe alți ofițeri de securitate, iar Steskal “de dragul de a menține prestigiul organului, de a nu se afla, nu avea interesul de a face mai larg cunoscute unele abateri, abuzuri făcute de unii ofițeri, căutând să le rezolve în așa fel, chipurile, să nu păteze numele instituției, prestigiul ei și a șefului ei”.⁴⁴

C. Pop arăta, în continuarea discursului său, că în referat s-a evidențiat și faptul că Steskal nu a creat climatul favorabil dezvoltării criticii, vorbitorul precizând că “nu putem spune că nu s-a criticat, însă din aceste critici era exclus acest Kecskemeti. Au fost cazuri când unii ofițeri au încercat să critice, însă au fost foarte repede puși la punct. Chiar dacă tovarășul Steskal nu a participat direct la apărarea acestui element, prin crearea aurolei, că este cel mai bun lucrător de securitate, indirect a participat”.

Paradoxal, Securitatea informa organele de partid despre o serie de lucruri, abateri, abuzuri care se săvârșeau în unele instituții sau întreprinderi, dar “Se pune întrebarea, de ce nu au cunoscut și abaterile și abuzurile făcute în propria instituție”.

Pop declara, în continuare, că “Mă simt și eu personal vinovat, că am participat la multe adunări de partid de la securitate, am cunoscut unele probleme interne de partid și poate prin cunoașterea mai temeinică a lucrurilor, am fi putut ajuta la prevenirea și săvârșirea faptelor de acest fel”.⁴⁵

La finalul analizei, Mihai Telescu avea convingerea că ceea ce a caracterizat de fapt activitatea Securității a fost prezența unor cadre, marea majoritatea, cinstite, devotate “trup și suflet clasei muncitoare, partidului, politicii sale, care au muncit cu devotament pentru apărarea cuceririlor revoluționare ale poporului, care au manifestat ură neîmpăcată împotriva dușmanului de clasă. Toate acestea, datorită conducerii partidului, organelor de partid, care au trimis în conducerea organelor securității statului, membri

⁴³ Ibid., f. 183.

⁴⁴ Ibid., f. 184.

⁴⁵ Ibid., f. 185.

de partid care și-au făcut datoria”, iar la obținerea acestor rezultate pozitive și-a adus contribuția și W. Steskal.

Dar, tot sub comanda acestuia, unele cadre de securitate, elemente abuzive, au săvârșit abateri și abuzuri grave, Telescu referindu-se și la aprecierea conducerii P.C.R. potrivit căreia: “De asemeni, nici fostul comitet regional nu a sprijinit în suficientă măsură organizația de partid din cadrul Direcției regionale M.A.I.”. În acest context, primul-secretar al Comitetului județean P.C.R. Timiș se destăinuia că în calitate pe care a avut-o de secretar cu probleme organizatorice a regiunii a cunoscut unele lucruri necurate care se petreceau la Direcția de Securitate, fiind de acord cu aprecierea conducerii P.C.R. privind aspectul de mai sus.⁴⁶

În cadrul Plenarei, s-a votat pentru sancționarea lui W. Steskal cu vot de blam și eliberarea din funcția de membru supleant al Biroului Comitetului județean P.C.R. Timiș, dar Mihai Telescu declara că acesta rămânea în continuare membru al Comitetului județean de partid, tocmai “ca o încredere a partidului în dînsul ca un vechi membru de partid, ca o considerare a tot ce a fost pozitiv în activitatea sa”.⁴⁷

Participanții la lucrările Plenarei Comitetului județean P. C. R. Timiș au luat în discuție abaterile săvârșite și de către Viorel Tăurăscu, șeful Inspectoratului județean de miliție Timiș, care și-a recunoscut faptele comise. Referindu-se la chestiunea în cauză, Mihai Telescu sublinia că deși Tăurăscu a cunoscut unele abateri care s-au săvârșit la miliție, nu a luat măsuri, a căutat să acopere unele ilegalități, să nu reiese lucrurile negative.

În urmă cu câțiva ani, Secretariatul Comitetului regional de partid a analizat unele probleme de cadre de la miliție, constatându-se că cei care erau sancționați pentru diferite fapte erau transferați, pentru reabilitare, din unele localități precum Făget sau Bozovici în orașul Timișoara. Totodată, într-o ședință a Secretariatului Comitetului regional din anul 1964, Tăurăscu a avut o atitudine negativă, de desconsiderare a organului de partid, de indisciplină. În relațiile cu oamenii, șeful miliției nu dădea dovadă de politețe, fiind un om îngâmfat. În ciuda faptelor de care a fost acuzat, atunci când Biroului Comitetului județean de partid i s-a cerut opinia dacă Tăurăscu să fie menținut în continuare în funcția pe care o avea, membrii Biroului s-au pronunțat pentru rămânerea sa în fruntea Miliției.

Plenara a hotărât sancționarea lui Viorel Tăurăscu cu mustrare, recomandându-i-se să manifeste mai multă sollicitudine față de păreriile oamenilor, să imprime un spirit colectiv de muncă, să se preocupe de întărirea disciplinei, de educarea oamenilor din subordinea sa, să instituie un control mai amplu la posturile de miliție, să manifeste mai multă exigență, dar care să nu însemne jignirea oamenilor.⁴⁸

Abuzurile și ilegalitățile care au fost descoperite au dus la desemnarea unei noi conduceri a Inspectoratului județean de Securitate din Timiș. Astfel, prin ordinul președintelui Consiliului Securității Statului (Ion Stănescu) în funcția de inspector șef

⁴⁶ Ibid., f. 189–191.

⁴⁷ Ibid., f. 191.

⁴⁸ Ibid., f. 191–193.

a fost numit locotenent-colonelul Iosif Turc; maiorul Gheorghe Bota devenea adjunctul inspectorului șef și șef al Serviciului I; locotenent-colonelul Vasile Bocăneț, adjunctul inspectorului șef și șef al Serviciului de securitate al municipiului Timișoara; maiorul Moise Purdea, adjunct șef serviciu tip I și șef al Biroului I la Serviciul I informații interne; maiorul Carol Blăjan, șef secție tip I la Secția a III-a contraspionaj.⁴⁹

În concluzie, pe fondul dezvăluirilor privind crimele și abuzurile pe care lucrătorii de Securitatea le-au săvârșit în perioada Gheorghe Gheorghiu Dej (autoritățile politice comuniste aveau în vedere doar cele îndreptate contra activiștilor de partid), pe adresa conducerii Consiliului Securității Statului au sosit informații privind o serie de abuzuri și ilegalități grave care au fost comise în cadrul fostei Regiuni de Securitate Banat.

Ancheta care a urmat a scos la iveală faptul că de aceste acte se făceau vinovați o serie de ofițeri de securitate care dețineau funcții de comandă, în frunte cu generalul-maior Wiliam Steskal, fostul șef al Regiunii de Securitate din Banat.

Printre cele mai grave abuzuri consemnăm pierderea unor documente secrete de stat și fals în acte publice; abuz în serviciu; trafic de valută; delapidare; corupție; abateri de la regulile muncii de securitate, unii dintre ofițeri mergând până la folosirea, temporară, pentru uz personal a unor obiecte de îmbrăcăminte aparținând Serviciului de filaj. Trebuie subliniat faptul că atât anchetatorii, cât și factorii politici care au analizat acest caz au încadrat unele dintre aceste fapte ca fiind de natură penală.

După finalizarea anchetei, dosarul a fost analizat de către o serie de organisme decizionale, precum: Consiliul Securității Statului, Secretariatul Comitetului județean P.C.R. Timiș, Comitetul județean P.C.R. Timiș, Colegiul Central de Partid și Secția pentru controlul muncii la M.F.A., M.A.I. și Justiție, faptele intrând și în discuția conducerii de partid, în cadrul unei ședințe a Secretariatului C.C. al P.C.R., fapt ce denotă, în opinia noastră, gravitatea acestora. Toți cei care au luat parte la dezbateri au condamnat abuzurile și ilegalitățile care le-au fost prezentate, dar sancțiunile aplicate în final față de cei vinovați au fost mult prea blânde față de gravitatea actelor comise.

Majoritatea celor care au luat cuvântul în ședința Secretariatului C.C. al P.C.R. au arătat că în judecarea ilegalităților comise de către ofițerii de securitate din regiunea Banat trebuia să se țină cont de modul de lucru instituit de către fosta conducere a Ministerului de Interne, precum și de contextul politic din perioada respectivă. În acest sens, Vasile Patilineț declara că în anii '50 ai secolului trecut activiștii de partid nu aveau permisiunea de a controla activitatea organelor de securitate, dar că nu o făceau nici din "comoditate". Credem că sub această expresie se ascundea frica acestora față de temuta Securitate, sentiment care a dus și la neintervenția factorilor politici decizionali din regiune în vederea opririi și sancționării abuzurilor, deși aveau cunoștiință de unele dintre acestea.

În schimb, liderii partidului erau deranjați de faptul că abuzurile au continuat și după anul 1965, în ciuda măsurilor luate de către conducerea P.C.R. de a se pune capăt ilegalităților la nivelul Ministerului Afacerilor Interne. De asemenea, se constata faptul că încă mai erau întâlnite situații în care Securitatea nu ținea cont de deciziile factorilor politici.

⁴⁹ CNSAS, *Securitate, Structuri/Cadre, Obiective și Metode, 1967–1989*, 66–67.

În judecarea cazului Steskal s-a ținut cont de trecutul de ilegalist al acestuia, precum și de importante servicii aduse partidului în perioada cât a activat în Securitate, adică de aportul adus de acesta la lichidarea rezistenței anticomuniste din Banat. Astfel, pentru conducerea partidului s-a dovedit a fi mult mai importantă contribuția adusă de Steskal la reprimarea mișcării anticomuniste decât faptele penale pe care le-a săvârșit acesta. În aceste condiții, fostul șef de securitate a fost sancționat doar pe linie de partid, dar și în acest caz autoritățile au dat dovadă de indulgență. De fapt, nici la nivel de Securitate, nici la nivel de partid, nu s-a dorit să se de-a cazului o conotație penală.

Și pedepsele celorlalți ofițeri de securitate implicați în scandalul de la Timișoara au fost blânde, mai mult, unul dintre cei găsiți vinovați, locotenent-colonelul Vasile Bocăneț, a fost numit în noua conducere a Inspectoratului de securitate județean Timiș, fiind unul dintre adjuncții inspectorului șef.

Chiar și Nicolae Ceaușescu era nemulțumit de statutul rezervat foștilor ofițeri de securitate care săvârșeau abuzuri și care erau pensionați înainte de a avea vârsta legală, subliniind că se dă “și gratificație pentru prostiile” pe care aceștia le săvârșeau.

Trebuie însă să amintim că la ședința de prelucrare a cazului care a avut loc în fața colectivului Inspectoratului de securitate Timiș, unii ofițeri și-au exprimat nemulțumirea față de sancțiunile aplicate celor vinovați, cerând pedepse mai aspre.

În opinia istoricului Liviu Pleșa “întregul caz a avut doar rolul de a oferi o lecție ofițerilor de Securitate, atenționându-i că vremurile se schimbaseră, iar pe de altă parte fusese folosită ocazia pentru îndepărtarea generalului-maior Steskal, al cărui comportament nu mai convenea conducerii partidului”. În același timp, ofițerii erau atenționați asupra faptului că în cazul în care nu se conformau directivelor partidului, oricând puteau fi scoase la iveală faptele ilegale comise în trecut, care să determine înlăturarea lor din funcție.⁵⁰

Suntem de acord cu afirmațiile de mai sus, dar trebuie să evidențiem că deși, -vremurile se schimbaseră, fenomenul de corupție în rândul ofițerilor de securitate a persistat, sub îngăduința partidului, printre cazurile cele mai răsunătoare fiind cel al generalului Mihai Pacepa.⁵¹

Pe de altă parte, în mod hilar, Steskal era profund nemulțumit că în timpul anchetei i s-a interceptat telefonul, deși metoda era intens utilizată în instituția pe care a condus-o o bună perioadă de timp împotriva celor urmăriți.

Această afacere petrecută la nivelul Regionalei de Securitate Banat mai demonstrează faptul că legenda potrivit căreia ilegalității și ofițerii de securitate din prima generație (cei din anii '50) credeau în valorile comuniste, erau cinstiți, nu este reală, faptele pe care aceștia le-au săvârșit în cazul pe care l-am analizat, neavând nimic comun cu morala comunistă.

În același timp, conducerea Partidului Comunist Român și în perioada Nicolae Ceaușescu a dat dovadă de clemență față de abuzurile, ilegalitățile și actele de corupție înregistrate în rândul ofițerilor de securitate.

⁵⁰ Pleșa, “Cadrele Securității,” 72–73.

⁵¹ Vezi în acest sens, CNSAS, *Ion Mihai Pacepa în Dosarele Securității, 1978–1980* (București: Ed. Enciclopedică, 2009), 445 p.

CORRUPTION AND ABUSES IN THE BANAT REGION OF SECURITATE

Abstract

An immense scandal troubled the security structures in the Banat, in 1967–1968; command officers in the former Region of Securitate, with a former underground communist fighter, general-major Wiliam Steskal at top were involved in. The events I have analyzed took place within a period of relative political liberalization, the time when some abuses and crimes the Securitate had done in Dej's age were convicted. Lost of classified documents and forged public documents, abuse of power, currency traffic, dilapidation and corruption were ones of the gravest facts we might note, some of them being subjects of penal law.

Having been finished the inquest, a series of decisional organisms of Securitate and of political range analyzed the file which was also discussed by the R.C.P. leadership with Nicolae Ceaușescu at top. Even if all the ones who took part in the debates on that subject convicted the abuses and illegalities they had been notified about, the final sanctions were much more clement reported to the gravity of the facts they had committed. The Securitate and the Party leadership didn't intend in fact to give a penal connotation to the case. As for Steskal his contribution to the anticommunist movement repression proved to be more important for the R.C.P. than the penal facts he had committed. This situation within the Banat Region of Securitate also evidences that it is a fake the legend of underground communist fighters and Securitate officers from the first generation (the 50s of the 20th century) were honest and trusted the communist values. During Nicolae Ceaușescu's age the R.C.P. leadership also gave evidence of clemency against the abuses, illegalities and corruption within the Security officers' corps

FILMUL ARTISTIC CA DOCUMENT ISTORIC. CAZUL ROȘIA MONTANĂ

Mihaela Grancea*

Cuvinte cheie: interculturalitate, patrimoniu, film, memorie, conservare

Keywords: interculturality, heritage, movie, preservation

Roșia Montană este o comună depopulată și predestinată dispariției. Patrimoniul istoric, datorită unei conjurații economico-politice devastatoare¹, dispare. Odată cu el și dovada existenței interculturale în Transilvania modernă. Peliculele analizate de noi – *Nunta de piatră* și *Duhul Aurului* – deși sunt opere de artă², conservă imagini ale târgului minier de la începutul secolului al XX-lea. Situată pe versantul vestic al Munților Meridionali, în zona sudică a Munților Apuseni, la 80 km de orașul Alba Iulia, comuna are în structură 16 sate.³ Noi am fost interesați, în studiul nostru, doar de centrul tradițional, de satul Roșia Montană. Aici erau concentrate cele mai semnificative elemente ale comunității, acel spațiu care a oferit scenografia filmelor *Nunta de piatră* și *Duhul aurului*. De altfel, în filme este vizibilă relația dintre lectura textului narativ, prospecția pe teren și filmarea propriu-zisă. De regulă, decorul a determinat filmarea. Astfel, emoțiile au fost redată prin succesiuni de gross și prim-planuri, prin insistența aparatului de filmat pe obiecte și pe figuri.

În 1970, regizorii debutanți Mircea Veroiu și Dan Pița au intenționat să realizeze un film de trei ore și să reconstituie, cât mai fidel, lumea descrisă de Ion Agârbiceanu.⁴

* Universitatea “Lucian Blaga” Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, Departamentul de Istorie, Patrimoniu și Teologie Protestantă, e-mail: mihaela_grancea2004@yahoo.com

¹ Roșia Montană Gold Corporation a cumpărat, cu complicitatea Puterii, cea mai mare parte a localității. RMGC a lăsat ca acest patrimoniu să dispară (stare de fapt, observată de noi în vizitele făcute în localitate în 2010 și 2017); încă nu a putut să aplice proiectul care vizează exploatarea aurului cu ajutorul cianurilor. Un proces între această corporație și statul român este în desfășurare. Încă. Cercuri oculte așteaptă ca opinia publică românească să renunțe la protestele împotriva proiectului.

² Ambele mediu-metraje din *Nunta de piatră* au fost achiziționate de Muzeul de Artă Modernă din New York.

³ Lăturenii locuiau în satele Cărpiniș, Mușca, Sohodol.

⁴ Ion Agârbiceanu (1882–1963), între 1906–1910 a fost preot greco-catolic în Bucium Șasa din Țara Moților. Din 1907 a publicat în revista *Ramuri* fragmente din povestirile și nuvelele care îl vor consacra. Narațiunile literare apărute în antologia de proză *În întuneric* (1910) sunt expresia crizei de conștiință prin care trecea autorul. Etica creștină practică de autor se confrunta cu lumea târgului, un spațiu

Textele originale le ofereau acestora informații doar despre comportamentul uman în lumea aurului; dialogurile covârșesc narațiunile, descrierile fiind sumare. De aceea, noi considerăm că nuvelele preotului-scriitor au fost, pentru cei doi regizori debutanți, doar provocări artistice. Ecranizările, din perspectiva noastră, sunt mai interesante decât sursele literare, mai tulburătoare, mesajele având un grad mare de universalitate.⁵ Cu prilejul unui interviu, Iosif Demian, operatorul filmelor, a afirmat că, inițial, după ce au filmat pelicula experimentală *Apa ca un bivol negru* (1970), filmul lor de debut, el și regizorii au dorit să toarne un film după *Țara de piatră*, opera lui Geo Bogza.⁶ Mircea Veroiu și Dan Pița au realizat o tetralogie, două pelicule referențiale pentru filmul european. Primul film este *Nunta de piatră*⁷ și este compus din mediu-metrajele *Fefealeaga* (regia Mircea Veroiu)⁸ și *La o nuntă* (regia Dan Pița).⁹ Al doilea film, *Duhul aurului*¹⁰

de tranziție dintre ruralitate și urbanitate, cu locuitori devorați de patima aurului și dedicați tradițiilor precreștine. *Arhanghelii* (1914), cel mai bun roman al său, narațiune în care tezismul se îmbină cu influențele venite dinspre romanul realist al secolului al XIX-lea (Dostoievski și Zola), insistă pe viziunea sa eticistă exprimată în narațiunile anterioare. Și acesta a fost subiectul unei ecranizări epice, dar fără vreo valoare estetică evidentă; vezi *Flăcări pe comori* (regia: Nicolae Mărgineanu; 1988), film care prin normatismul de inspirație creștină satisfacea, aparent paradoxal, principiul egalitarismului social și condamnarea acumulării de bogăție (Vezi www.youtube.com/watch?v=XqltxFQG66w (accesat în 2.04. 2017)).

⁵ Ion Agârbiceanu a fost la începutul secolului al XX-lea cel mai popular scriitor român din Transilvania datorită realismului social militant, principala caracteristică a prozei sale.

⁶ Geo Bogza, *Țări de piatră, de foc și de pământ* (București: Fundația pentru Literatură și Artă "Regele Carol II", 1939); vezi interviul în Florica Ichim, "Filmul *Nunta de piatră* prefătat de autorii săi: Dan Pița, Mircea Veroiu și Iosif Demian," *Romania liberă*, nr. 8791 (28 ianuarie 1973): 4.

⁷ *Nunta de piatră* (scenariu și regie: Mircea Veroiu și Dan Pița; actori în roluri principale: Leopoldina Bălănuță, Mircea Diaconu; imaginea: Iosif Demian; scenografia: Radu Boruzescu și Helmuth Stürmer; 1973). Vezi www.youtube.com/watch?v=SpXZBhnGcMU (accesat în 2.04.2017).

⁸ Maria, poreclită Fefealeaga, este o văduvă care a muncit cu trudă pentru copiii ei. Dar aceștia au murit, rând pe rând, înainte de a ajunge la vârsta adolescenței. În mediu-metrajul cu același nume, ea se chinuie să își salveze ultimul copil, pe frumoasa Păunița care locuiește într-o casă impecabilă, alături de păpuși. Însă fata va muri, iar Fefealeaga își va vinde calul ca să își îmbrace fiica moartă, conform unei tradiții populare, în rochie de mireasă (defunctele tinere și necăsătorite erau îmbrăcate în astfel de veșminte ca pentru un fel de nuntă fictivă cu Îngerul Morții). În mormântarea era echivalentul nunții.

⁹ Este vorba despre o "nuntă spartă". O feteșcană săracă (în nuvelă se numea Linuța Codrea) este luată de nevastă de fiul toantic la unui bogătan. Nunta are loc în curtea socrului mare, o curte largă în care au încăput vreo 200 de nuntași. La eveniment au fost chemați să cânte un ceteraș (în nuvelă se numea Nicodim) și un toboșar (personaj inventat, inexistent în povestirea lui Agârbiceanu). Acesta din urmă era un militar care a dezertat. La nuntă, mireasa și frumosul ceteraș se privesc cu intensitate. Toboșarul le sugerează, printr-un cântec, un plan de fugă. După ce îndrăgostiții reușesc să "evadeze", toboșarul este ucis de apropiații familiei de bogătați rușinați de fuga miresei. Din balada finală a mediu-metrajului aflăm că mireasa și ceterașul se știau și se iubeau din copilărie. Nu a fost un *coup de foudre*, precum în nuvela *La o nuntă*.

¹⁰ *Duhul Aurului* (scenariu și regia: Mircea Veroiu și Dan Pița; actori: Eliza Petrăchescu, Ernest Maftei; operator: Iosif Demian; muzica: Dorin- Liviu Zaharia; scenografia: Radu Boruzescu și Helmuth Stürmer; montaj: Dan Naum; 1974). Vezi <https://www.youtube.com/watch?v=p6fLRsMxETI> (accesat în 11. 03. 2017).

presupune mediu-metrajele *Mârza*¹¹ de Mircea Veroiu și *Lada*¹² de Dan Pița. Cele patru mediu-metraje au fost filmate în iulie-septembrie 1970, *Nunta de piatră* având premiera în 29 ianuarie 1973, iar *Duhul aurului* în 28 octombrie 1974. Cele două filme sunt diferite ca expresie artistică. Mediu-metajele realizate de Mircea Veroiu (*Fefelega* și *Mârza*) sunt concentrate pe esențializarea expresiei artistice, pe existențialismul tragic, detalierea în alb-negru fiind o tehnică folosită cu virtuozitate vizavi de contrastele vieții desfășurate sub semnul însingurării și al morții.¹³ În schimb, în operele lui Dan Pița (*La o nuntă* și *Lada*) umorul și tragedia se succed, subiectele alese fiind mai îndepărtate de reflecție; filmele sunt concentrate pe epic și pe portretistica personajelor (vezi, mai ales, *La o nuntă*). Ceea ce face ca *Nunta de Piatră* și *Duhul Aurului* să fie unitare sunt reconstrucția istorică de excepție, plasticitatea imaginii și existența mesajelor subliminale cu referire la efectele încălcării normei morale. Abordarea eticistă, precum și trimiterile la tradițiile etnografice “satisfăceau comandamentele ideologice” ale epocii. Cu toate acestea, filmele, mai ales *Nunta de piatră*, au fost afectate de cenzură, de remodificări, de refaceri (la un moment dat, pelicula folosită la turnarea filmului *Duhul Aurului* era să fie imputată regizorilor), de amânarea difuzării.¹⁴

Fluierul și gramofonul. Arhaism versus modernitate

Fiind seduși de “aerul locului” care, până la începutul anilor ’70, își conservase identitatea interculturală¹⁵, realizatorii filmului au insistat pe redarea contextelor socio-culturale și istorice ale fostului oraș de munte. Astfel, Roșia Montană exista în comunism cu statutul de localitate rurală, a devenit cadrul turnării filmului. Cei doi

¹¹ Vasile Mârza este un miner sărac devenit hoț de aur (holoangăr). El sosește în târg pentru a-și “face un rost”. Însă, acesta nu este dominat de patima aurului. Consideră aurul drept o oportunitate. Este dispus să caute și să fure aur din minele părăsite, mine aflate în proprietatea statului, pentru zestreii fiicei unei cârciumărese care îi pune la dispoziție o hartă a aurului, o hartă a “locurilor ascunse, locuri din strămoși”. După strângerea aurului pentru așa-zisa zestre, fiica negustoresei urma să îi devină soție. El va fi însă ucis de servitorul negustoresei. În timp ce oasele lui Mârza vor putrezi în prăpastie, fiica cârciumăresei își va relua rolul de ispită pentru un alt holoangăr. Narațiunea care i-a inspirat pe scenariști, povestirea *Duhul băilor*, nu are un fir epic, ci doar câteva personaje care creionează, într-o conversație, mitologia locală despre spiritului aurului.

¹² Nuvela *Lada* este fabula căsniciei din interes. Văduvlul Celemente Mârza se căsătorește cu o femeie mult mai tânără. El are nevoie de surse noi pentru menținerea statutului social, deși, în comunitate, se știe că este bogat. Femeia, Lucia, s-a căsătorit tot pentru bani. Se zvonea, în aceeași comunitate, că tomnaticul are o ladă plină cu aur. Noua soție va deveni obsedată de conținutul lăzii. Când soțul a dat semne de îmbolnăvire, Lucia l-a neglijat și a așteptat, cu nerăbdare, ca acesta să decedeze. După ce a constatat moartea soțului, Lucia desferecă lada în care, de fapt, erau doar bolovani. Presiunea și surpriza neplăcută au dus la nebunia femeii. Povestea din film este însă mult mai inventivă, Clemente (așa e numește personajul din film) a simulat boala, declanșând un mecanism care va duce la moartea soției.

¹³ Călin Stanculescu, *Cartea și filmul* (București: Ed. Biblioteca Bucureștilor, 2011), 22.

¹⁴ Ibid., 23.

¹⁵ Deși, în comunism, statutul administrativ al localității era acela de comună, fostul târg nu fusese încă puternic afectat de politica de sistematizare și de declinul postcomunism.

regizori au reconstituit fragmente din viața socială a unui târg minier transilvănean din perioada antebelică. Ei au încercat să reimagineze spațiul geo-simbolic și antropologic al localității din Munții Apuseni, spațiu reprezentat, în special, de străvechea așezare Roșia Montană care era, ea însăși, un decor de film care nu a mai făcut necesară construirea în “Studiourile Buftea”, în platou, a unor decoruri care să redea fragmente din structura istorică a târgului.

Roșia Montană a fost un târg minier¹⁶ semnificativ încă din perioada preindustrială. O dovadă o constituie lucrările hidrotehnice care datează din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, lucrări care au fost conservate până în secolul al XX-lea. Este vorba despre șteampuri care funcționau precum morile de apă, fiind folosite pentru sortarea minereului; când debitul apei era insuficient pentru aceste utilaje, se deschidea stăvilarul unui lac (“tău”) artificial. “Tăul ce Mare”, construit în 1908, este pomenit și în balada care asigură coloana sonoră a mediu-metrajului *Fefelega*. În plin *Jugendstil*, orașul era un târg minier dinamic și multicultural, cum de altfel este prezentat și în mediu-metrajele realizate de regizorii Dan Pița și Mircea Veroiu; aceștia au surprins interferența dintre habitudinile specifice comunității din Roșia Montană. Structura

¹⁶ Localitatea Roșia de Munte/ Verespatak/ Goldbach presupune un sit arheologic antic (*Alburnus Maior*) cu o structură de exploatare auriferă constituită din 7 km de galerii de extracție din Antichitatea romană; acestea i s-au adăugat 80 km de galerii din evul mediu și din epoca modernă. Începând din secolul al XVI-lea, pe când Transilvania era principat autonom aflat sub suzeranitate otomană, patriciatul local și săsesc din orașul Sibiu a investit în capacitățile de extragere și prelucrare a minereului aurifer; tot din acea perioadă, pătrunde și capitalul străin (ducii Bavariei erau mari proprietari de șteampuri, instalații hidraulice utilizate la zdrobirea bolovanilor care aveau în componență metalul aurifer). În secolul al XVII-lea, în Roșia Montană funcționau peste 100 de astfel de instalații hidraulice. Minerii erau, în număr covârșitor, români. După integrarea oficială a Transilvaniei în Imperiul Habsburgic (1699), aceasta devine cea mai importantă provincie furnizoare de resurse metalifere, mai ales de aur. Austriei vor moderniza sistemul de exploatare prin amenajarea lacurilor de acumulare (numite tăuri), introducerea mecanizării și a unor regulamente moderne de funcționare, a muncii salariate, prin constituirea de “societăți pe acțiuni”, vor diversifica tipurile de minereuri extrase. Vor fi colonizați specialiști din Austria și Ungaria Superioară care vor modifica componența etno-culturală a zonei și vor aduce modele culturale occidentale: tipuri de locuințe specifice culturii baroce central-europene, vestimentație urbană din același spațiu, mobilier, porțelanuri și sticlărie vieneză, feronerie urbană. Concret, vor funcționa următoarele categorii de exploatare miniere: minele fîscului/ale statului; minele particulare, exploatare de particulari sau de societăți controlate de autorităților miniere; mici întreprinderi deținute de producători direcți. Chiar și bisericile românești dețineau șteampuri provenite din danii [Ioana Panait Cristache, *Arhitectura de lemn din Transilvania* (București: Ed. Museion, 1992), 54]. După unele surse istoriografice, cantitatea de aur extras din Transilvania în sec. al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea se ridica la circa 140 de tone, iar numărul societăților atinsese cifra de 200 [vezi Ion Rusu Abrudeanu, *Aurul românesc* (București: Cartea Românească, 1928); Basil Roman, Aurel Sintimbrean, Volker Wollmann, *Aurarii din Munții Apuseni* (București: Ed. Sport-Turism, 1982, 9–100; Emilia Pașca, “Gold Culture and the History of Industrial Heritage at Roșia Montană,” *Review of Historical Geography and Toponomastics* V, nr. 9–10 (2010): 81–96]. Episoade de conflict au fost în timpul Răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan (1784), precum și în timpul revoluției pașoptiste (vezi George Gritta și preotul greco-catolic Simion Balint, devenit prefectul Legiunii de Arieș). În aceste perioade mișcările au avut un caracter antimaghiar.

urbană a târgului minier Roșia Montană înainte de Primul Război Mondial era conformă cu tipologia localităților industriale care au prezervat tradiția habitatului medieval. Așezarea a presupus dispunerea răsfirată a construcțiilor (locuințe, îndeosebi) de-a lungul unei văi (Valea Roșiei), precum și un centru, o piață centrală. Locarea imobilelor, în secolele XVII-XVIII, era determinată de funcționarea principiului segregării etno-culturale și religioase. Apoi, în secolul al XIX-lea, a învins criteriul social. Și totuși, în vale, s-a conservat în secolele XIX-XX, un nucleu, o zonă ex-centrică în raport cu Piața Centrală, vechea zonă românească desfășurată în jurul celor două biserici românești ("Biserica din Zid", biserică ortodoxă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și biserica greco-catolică ridicată în 1781).

Din secolul al XIX-lea, ierarhia socială determină o nouă "repartizare" în habitat. Minerii bogați dominau zona centrală a așezării ("roșienii"), cei cu un statut social modest și săracii locuind la periferia târgului minier ("lăturenii"). Tot la periferia târgului se așezau și noii veniți ("viniturile").

Prosperitatea și caracterul evoluat al acestei comunități erau vizibile, centrul vechi fiind bine conservat la începutul anilor '70, atunci când cei doi regizori au turnat filmele *Nunta de piatră* și *Duhul Aurului*. Putem observa, pe pelicule, târgul, un spațiu urban cu străzi pietruite și iluminate, o grădină de vară în care cânta fanfara (în film aceasta este minimală și apatică); aceasta furnizează unul dintre lait-motivele muzicale ale filmului *Nunta de piatră*; aceeași orchestră cânta și la înmormântări, ca în orice comunitate din Transilvania în care trăiau și etnici germani (vezi mediu-metrajul *Lada* din *Duhul aurului*). În realitate, în Roșia Montană existau mai multe orchestre care cântau în toată regiunea Munților Apuseni (mai ales la Abrud, Zlatna, Bucium).

Elita localității era formată din "societarii" care investeau în exploatarea aurului (proprietari de mai multe șteampuri), din familiile vechi de mineri care dețineau averi moștenite de-a lungul generațiilor, din specialiști și personalul administrativ de la mine (austrieci, italieni, slovaci, cehi), din "holoangări" (hoții de aur)¹⁷ care, după ce au renunțat la existența ilicită, erau în căutare de onorabilitate. În filmul *Duhul aurului*, Mârza, un personaj inventat de scenariști, este reprezentativ pentru categoria aventuroasă a căutătorilor și hoților de aur. Realizatorii mediu-metrajului i-au dau numele unui bărbat care este eroul principal din nuvela *Lada* de Agârbiceanu. Bogații (roșienii) își construiseră case mari inspirate din arhitectura urbană a epocii. În filme sunt prezentate casele vechi din secolele XVIII-XIX, monumente de arhitectură tradițională (case cu pivnițe, cu un cat și cu pridvor larg în partea periferică a zonei roșienilor, imobile cu două camere și o cămară în zona lăturenilor, zonă apropiată de centru) dar, mai ales, imobile inspirate din urbanitatea central-europeană. Aceași influență, chiar mai accentuată, este vizibilă în aspectul clădirilor instituțiilor laice și religioase din Roșia Montană; ne referim la existența unor decorațiuni specifice barocului austriac

¹⁷ Minerii cu abilități deosebite, ei cunoșteau toate "căile subterane" și știau să coboare în locurile în care era "ascuns aurul". Mai întâi apăreau și căutau informații despre existența aurului, ajungeau la filon și după ce îl exploatau, "își ștergeau urmele" și dispăreau. Riscul asumat, temeritatea, ascensiunea socială rapidă sau moartea violentă erau factori care au determinat imaginarea unora dintre ei ca figuri legendare ale mitosului local.

de stat și epocii victoriene.¹⁸ Monumente filmate de cei doi regizori, monumente bine conservate sunt: Școala maghiară sau Casa Vuzdugan (1835); Școala germană (1830–1850); biserica ortodoxă “Adormirea Maicii Domnului” (1781, ctitorită de Mihăilă Gritta, celebru aurar al Apusenilor); biserica unitariană (1796) amplasată în apropierea bisericilor romano-catolică (zidită în 1767 și reconstruită în 1866) și reformată (1800). Acestea din urmă domină Piața Centrală.

În centrului istoric se aflau primăria, școlile, cinematograful, sedii de societăți de asigurări și sucursale ale unor instituții bancare, Casa de nașteri, cluburi. De fapt, centrul edilitar (Piața) a fost cel mai receptiv spațiu față de inovațiile arhitectonice specifice urbanității epocii. Din 1912, Roșia Montană a devenit și haltă, mocănița facilitând transportul de călători și mărfuri. Din nefericire, aceasta nu s-a conservat. Regizorii au ignorat însă acele edificii care ar fi surprins prosperitatea capitalistă a localității, solidaritățile interculturale specifice lumii minerilor, locurile sociale care demonstau sincronicitatea vieții în raport cu lumea modernă: Casa de nașteri, casa cu farmacia, sediile bancare, cinematograful (1900–1918), “Casina”¹⁹ care avea o gradina de vară și două restaurante, Amfiteatrul de la Tăul Brazi care găzduia petrecerile populare. Dacă aceste locații ar fi fost filmate, căci clădirile supraviețuiseră, se contrazicea statutul de așezare rurală, statut pe care Roșia Montană îl avea în comunism; și, mai ales, apărea, în mod pregnant, imaginea diferenței dintre trecutul urban și ruralitatea recentă.

La momentul filmărilor (1971) nu începuse să fie aplicată politica de sistematizare teritorială din național-comunism²⁰, politică care a presupus, la Roșia Montană, ridicarea câtorva blocuri de locuințe cu patru și trei etaje (70 de apartamente) chiar la intrarea în centrul istoric al localității, precum și proiectarea “unor locuințe individuale”

¹⁸ Conform “Listei Monumentelor Istorice” (vezi *Monitorul Oficial*, nr. 646 bis, 16. 07. 2004), 41 de imobile de pe cuprinsul localității Roșia Montană sunt clasate ca monumente istorice: 39 de case datând din sec. XIX–XX și bisericile reformată și unitariană ([www.mmediu.ro/new/wpcontent/uploads/Rosia_Montana/02/Volumul 48.pdf](http://www.mmediu.ro/new/wpcontent/uploads/Rosia_Montana/02/Volumul%2048.pdf), accesat în 5 februarie 2017).

¹⁹ În centrul comunei, există și astăzi clădirea denumită “Casina”, un spațiu social unde se organizau baluri celebre, chiar și baluri mascate. Pentru acestea era pusă la dispoziție o sală mare decorată cu oglinzi venețiene; tot în “Casina” funcționa și un cazinou. Clădirea a fost construită în perioada 1890–1900, fiind proprietatea familiei Bartha.

²⁰ Primele măsuri de “sistematizare a localităților urbane și rurale” au fost aplicate încă de la sfârșitul anilor ‘60. Clădiri vechi din centrele istorice ale localităților au fost demolate, fiind construite, în locul lor, “noi centre civice”, “centre politico-administrative”. Clădirile oficiale erau situate în jurul unei piețe centrale. În jurul acestui nucleu se construiau, circular, cartiere cu blocuri de locuințe. Apoi, în 11 noiembrie 1974, forul legislativ al țării (Marea Adunare Națională) a votat “Legea nr. 59 privind sistematizarea teritoriului și localităților urbane și rurale”. Proiectul a fost aplicat ca proiect național prioritar după cutremurul din 4 martie 1977. Cataclismul, prin daunele materiale produse, a devenit o oportunitate pentru realizarea unei strategii naționale de construcții care să satisfacă dorința lui Ceaușescu de a fi “primul ctitor al României”. Efectele cele mai dramatice ale acestei politici au fost distrugerea patrimoniului istoric și dispariția specificității istorice locale. Proiectului sistematizării viza și mediul rural. Astfel, și în mediul urban, s-au construit blocuri de locuințe. Finalitatea sistematizării în mediul urban presupunea reducerea la minimum a suprafeței locuite în favoarea creșterii suprafeței agricole, creșterea controlului asupra populației, accelerarea proiectului omogenizării sociale.

care reinventau casa tradițională cu un cat (un etaj).²¹ Dintre locuințele prezentate în film și care au rezistat sistematizării urbane din național-comunism, dar și declinului postcomunist al așezării, remarcăm “casa lui David Francisc”, casă văruiată în alb, cu feronerie complicate (secolul al XVIII-lea); apoi, casele înșirate de-a lungul străzii principale din Cartierul Brazi (numită “strada siciliană”) care urcă din centru spre Tăul Mare. Cele mai multe sunt imobile cu un cat și cu porți monumentale, cu ferestre încadrate de stucaturi neoclase, cu feronerie interesante, cu embleme socio-profesionale.²²

Mai ales casele din secolul al XVIII-lea aveau contraforți și/sau erau îngrădite cu garduri de piatră (noi, în ancheta de teren, am descoperit urmele unor astfel de întărituri la marginea împădurită și sălbătică de la periferia cimitirului romano-catolic). Imobilele cu un cat (cu un nivel), clădiri specifice sfârșitului secolului al XVIII-lea și secolului al XIX-lea, sunt locuințele plasate cu fațada principală sau cu una dintre laturile secundare la stradă; acest element arhitectural realizează împreună cu poarta monumentală, precum în comunitățile săsești și maramureșene, un front comun. Anexele sunt repartizate în continuarea locuinței, ca de altfel în toată Transilvania (vezi bucătărie de vară, cocină de porci, cotețe etc). Reprezentative pentru o astfel de tipologie sunt casele ridicate în secolul al XIX-lea, casa Vuzdugan (nr. 392) și casa Păun (nr. 372), ambele fiind situate în Cartierul Berg.

Statutul social al proprietarului este vizibil în casa cu un cat, în decorațiunile ei, dar mai ales în poarta monumentală. Dacă locuințele modeste aveau o poartă de lemn de mici dimensiuni, casele celor avuți aveau porți înalte și cu acoperiș independent, batanți cu motive decorative neoclase specifice mediului urban; alte gospodării care au aparținut tot celor bogați au porți din zidărie de piatră sau de cărămidă, sunt tencuite și decorate cu motive executate în stucatură, machetărie și feronerie care subliniază arcul porții și ferestrele. Domină barocul și neoclasicismul. Cele ale locuitorilor modești erau inspirate din arhitectura tradițională. Locuințele din cartierele Berg și Brazi erau amplasate de-a lungul străzii; unele par atât de sudate datorită porților monumentale; altele formau fronturi la limita străzii. S-a creat astfel aspectul de stradă-coridor precum în orașele medievale. Vezi, “stradă siciliană” din Cartierul Brazi sau

²¹ Roman, Sintimbrean, Wollman, *Aurarii din Munții Apuseni*, 67–68.

²² Noi am vizitat localitatea în 2011, și am văzut aceste monumente, în mare parte, aflate în stare de degradare. Vezi Mihaela Grancea, “Blackjack la Roșia Montană 17,” în *Cultura*, nr. 340, 22 septembrie 2011 (accesat în 11. 04. 2017). Unele dintre monumetele istorice amintite sunt prezente în Alexandru Vulpe, Răzvan Theodorescu, Ioan Aurel Pop, Ioan Oprea, *Patrimoniul Cultural din Rosia Montana. Stare de fapt si perspective reale*, Grupul Independent pentru Monitorizarea Patrimoniului Cultural din Rosia Montana, s.l., 2011, 253–274. Deși valoros cu referire la prezentarea sisturilor antice și medievale, cu privire la patrimoniul industrial și urban din epoca premodernă și modernă (îndeosebi, secolele XVIII-XIX), studiul este mai mult decât partizan. Demersul era legat de interesele S.C. Roșia Montană Gold Coropration S.A. Imobilele de patrimoniu de secol XVIII nu sunt prezentate, alte locuințe mai apropiate de arhitectura tradițională (din a doua jumătate a secolului XIX și începutul celui următor) sunt fotografiate amatoristic sau minimalizate intenționat. Fotografii sunt realizate de la distanță, iar casele care au denumiri (Casina, Casa David Francisc, parohia bisericii reformate, Școala germană din secolul XVIII) sunt lipsite de aceste identități/identificări în mod intenționat. Ca și când dispariția lor nu ar afecta pe nimeni, nicio tradiție istorică, niciun patrimoniu transilvănean.

“stradă italiană” din Cartierul Berg.²³ Studiile recente despre structura arhitecturală, pentru a micșora valoarea patrimoniului local, nu aduc în discuție structura urbană a localității. Mai mult chiar, în caracterizarea stilisticii arhitectonice, se folosește cu totul neadecvat conceptul de baroc rural.

Lăturenii, locuitori cu statut modest, dețineau case monocelulare, o încăpere unică și polifuncțională, o cămară, mobilier tâmplăresc. Astfel de locuințe nu apar în filme. Pentru că se aflau doar în zona lăturenilor, în satele periferice. Cei mai mulți dintre cei cu statut social mediu dețineau două camere și o cămară, anexe, mobilier urban.²⁴

Biserica romano-catolică este înconjurată de cimitirul care păstrează însemne și construcții funerare datate la mijlocul secolului al XIX-lea, monumente aparținând unor familii importante din Roșia Montană, de etnii diferite, dar de confesiune catolică, familii mixte. Mineritul și “febra căutării aurului” au atras, mai ales în secolul al XIX-lea, ca și în alte centre miniere din Ardeal și Banatul Montan, mineri și specialiști din toată Europa centrală. Alături de români, maghiari și sași au trăit austrieci, germani, slovaci, cehi, italieni, evrei. Astfel, ne explicăm și diversitatea etno-religioasă care era, de asemenea, pronunțată (creștini ortodocși, greco-catolici, romano-catolici, reformați, unitarieni, mozaici), diversitate concretizată în existența a nouă cimitire confesionale, precum și în urmele unui mic cimitir evreiesc. Recensămintele prezintă o imagine relativ clară cu referire la structura etno-culturală a comunității. Mulți dintre locuitori erau, cu certitudine, încă din secolul al XVIII-lea, educați la școala germană și la cea maghiară; clădiri din secolul al XVIII-lea, acestea școli sunt și astăzi dovezi ale existenței comunității multiculturale.²⁵ Totodată, ele demonstrează și faptul că pentru autoritățile austro-ungare semnificativ era statutul lingvistic al locuitorilor, nu și cel religios. Astfel, evreii maghiarofoni erau trecuți, în recensăminte, drept maghiari; la fel se întâmpla, cel puțin în Roșia Montană, cu slovaci și românii care erau romano-catolici²⁶; în film, firmele unor prăvălii și crâșme indică faptul că proprietarii erau austrieci, români, evrei și maghiari.

Despre succesul socio-economic al târgurilor minere din Munții Apuseni, mai ales al Roșiei Montane, există informații consistente încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Nu întâmplător, călătorul străin Joseph Adalbert Krickel, aflat în vizită prin Transilvania (1828), a fost impresionat de locuințele orașelului, de “casele asemănătoare unui palat, case ale românilor avuți, mult mai frumoase decât cele din Abrud și Zlatna [...] Localitatea numără peste 600 de case și 300 de șteampuri”.²⁷ Călătorul apreciază imobilele familiei Gritta, realizate în “stil ales” și

²³ Deși tendențios și propagandistic, căci a fost finanțat de Gold Corporation, vezi studiul Paula Popoiu, coord., *Roșia Montană. Studiu etnologic. Ethnological Study* (București/Bucharest, 2004), 23–24.

²⁴ Ibid., 36.

²⁵ În 1910, localitatea avea 5.165 de locuitori, dintre care 3.623 erau români (70%), 1.515 maghari. <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=4700> (accesat în 3.04. 2017).

²⁶ Ioan Bolovan, *Primul război mondial și realitățile demografice din Transilvania. Familie, moralitate și raporturi de gen* (Cluj-Napoca: Ed. Școala Ardeleană, 2015), 25–26.

²⁷ Joseph Adalbert Krickel, “Drumeție prin majoritatea țărilor aparținând Austriei în anii 1827–1828,”

cu interioarele aranjate după “moda nemțească”²⁸ (locuințe mobilate cu gust, cu candelabre și sobe de teracotă, pendule, obiecte de artă, toate fiind procurate de la Viena și Budapesta). Același, mai pomenește și casele altora dintre bogații vremii proveniți din familii românești, germane și mixte: Jurcă Gritta, Mihăilă Gritta, Șubă Ioviță, Șubă Petru, Molnar Ion, Varvara Samuilă, Letgerna Tomiță, Neimer Tomuț și Johann Winkler.²⁹

Într-o manieră sau alta, toată existența comunității era determinată de minerit. Chiar femeile și copii cărau de lângă cariere bolovani despre care se presupunea că ar conține aur, bolovani care urmau să fie măcinați la șteampurile societărilor. Negustorii ambulanți, dar și cei locali vindeau marfă specifică mediului urban; pe lângă ei existau și meșteșugarii care deserveau activitățile miniere, necesitățile populației (vezi croitori și cizmari). O sursă de inspirație pentru reconstituirea istorică a fost și *Mineritul în Țara Moților, Munții Apuseni*, un film documentar (regizor: Paul Călinescu, 1939) care reușește să reproducă modul de viață care în perioada interbelică mai conserva elemente ale economiei și vieții sociale de la începutul secolului al XX-lea.³⁰ Imaginile acestea care încercau să reconstituie o lume considerată drept arhaică, în opinia noastră, i-au determinat pe regizori și pe operatorul Iosif Demian să filmeze pelicula în alb-negru (uneori, cu reflexii cenușii, alteori în alb orbitor), să trateze obiectele ca pe niște artefacte muzeificate (mobilier de epocă, decorațiuni de interior, urme istorice antice), să manifeste interes antropologic pentru riturile de trecere precreștine. Explicită este, în acest sens, interferența dintre obiceiurile tradiționale prilejuite de nunta românească din metrajul *La o nuntă* (vezi orația de nuntă și muzica populară românească cântată la tobă și fluier) și receptivitate vizavi de muzica modernă pe care nuntașii o ascultă la gramofon. O astfel de interferență generează și momente umoristice precum secvențele dansurilor din *La o nuntă*. Îmbrăcați în cele mai bune haine pe care le aveau, localnicii dansau pe muzică populară. Dansurile zonei aurifere erau “țarinele”.³¹ În film este cântată “Țarina de la (muntele – n.n.) Găina”, un dans dinamic, ritmat și elegant. După acest dans zonal, participanții la nuntă privesc cu curiozitate gramofonul și încep să danseze, cu stângăcie, pe muzica epocii. De altfel, petrecerile minierilor din Roșia Montană și din localitățile apropiate (târguri miniere, precum Abrud și Bucium) erau animate de orchestre. Astfel, fiecare petrecere debuta cu “Imnul minierilor” și se încheia cu “Marșul lui Iancu”, “Ivangorodul” sau “Leichte Kavallerie”.³² Când murea un miner, toate orchestrele se reuniau și cântau marșul funebru din “Eroica” de Ludwig van Beethoven.³³

în Paul Cernovodeanu, coord., *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, Serie Nouă, vol.II (București: Editura Academiei Române, 2005), 208–211.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ https://www.youtube.com/watch?v=1_-nL4pHwmY (accesat 27. 04. 2017).

³¹ Vezi dansurile populare românești: “Țarina de la Abrud”, “Țarina lui Ciucă Todor”, “Țarina de la Buciumani”, “Țarina de la Găina”.

³² Roman, Sintimbrean, Wollman, *Aurarii din Munții Apuseni*, 101.

³³ Ibid.

Târgul minier Roșia Montană deși pare, în filme, o așezare aparent izolată, ea nu era, sub nicio formă, o periferie interioară într-o Transilvanie modernă. Deși era o comunitate relativ redusă ca număr de locuitori, orașelul trăia după standardele vieții urbane din Europa centrală. Retardul economic și cultural față de provinciile occidentale ale monarhiei începe să fie depășit în mediul urban înainte de instituirea dualismului austro-ungar.³⁴ Chiar și văduva Maria (poreclită Fefelega) locuia într-o casă albă, cu un cat, o casă frumoasă, situată ca într-o geografie simbolică mitică “la marginea hăului, pe buza Tăului”.³⁵

Regizorii, în interviurile oferite presei culturale, au prezentat felul în care au rezolvat relația dintre imaginea filmică și realitatea (aici, istorică). Mircea Veroiu, cel care a realizat scheciul *Fefelega* din *Nunta de piatră*, a susținut că autorii peliculelor au transformat realitatea în imagini “... poate că maniera în care imaginezi o realitate dată poate reimagina acea realitate [...] Nu cred că filmul documentar este neapărat un cinematograf realist, iar filmul așa-zis de ficțiune ar fi nerealist din motivul grosolan că reface o realitate”.³⁶ Pentru a reda cât mai adecvat realitatea istorică, în *Fefelega* scenograful a reconstituit “un șteamp care prin perfectul realism al construcției aducea ceva de documentar (nouă ne reamintește de filmul documentar mai înainte menționat – n.n.).³⁷ Modul în care s-a filmat grupul de oameni și copii care muncea în preajma utilajului amintește reportajul: “un reportaj al unei zile de muncă de acum 70 de ani, la un șteamp făcut de noi astăzi. Aceasta este o manieră documentară...”³⁸ Mai explicit, Dan Pița povestește despre faptul că înainte de a ajunge la Roșia Montană își propusese “un anumit fel de a filma”.³⁹ Însă “...atmosfera, locurile și mai ales oamenii de acolo, în hainele lor, cu felul lor de a fi, m-au introdus într-o lume pe care o simțeam mai aproape decât decupajul pe care-l adusesem cu mine. Apoi, decorurile lui Radu Boruzescu și Helmuth Stürmer, muzica lui Dorin Liviu Zaharia și încadraturile propuse de operatorul Iosif Demian m-au introdus într-o altă realitate, pe care am putea-o numi realitatea filmării. Atunci am făcut totul pentru a mă adapta, fără a altera nimic din autenticitatea subiectului și a locului”.⁴⁰

Muzica tradițională, arhaică mai degrabă, creează un mediu straniu. Deși imaginea prezintă o lume modernă și un cadru istoric reconstituit veridic, muzica sugerează și existența unei alte dimensiuni, o dimensiune tragică și atemporală. Astfel, coloana muzicală este una dintre sursele paradoxului din comunitatea care exersa obiceiuri moderne, conservând totodată elemente ale culturii populare, mai ales pe acelea legate

³⁴ Iosif Marin Balog, *Dilemele modernizării. Economie și societate în Transilvania 1850–1875* (Cluj-Napoca: International Book Acces, 2007).

³⁵ Mai înainte pomenitul lac artificial de acumulare, tău finalizat în 1908.

³⁶ Roxana Pană, “Realitate și imagine – Interviu Dan Pița și Mircea Veroiu,” *Contemporanul* (26 mai 1972), <http://aarc.ro/articol/realitate-si-imagine-interviu-dan-pita-si-mircea-veroiu.html> (accesat în 13. 05. 2017).

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

de riturile de trecere. Baladele care asigură muzica din filme par arhaice, precreștine. Realizatorii filmelor au vrut să sugereze că aurul și mitologiile lui au mereu aceleași efecte asupra naturii umane. Ion Agârbiceanu nu are, în nuvele sale, descrieri ale unor astfel de rituri. Ca preot greco-catolic nu agreea intruziunea credințelor specifice creștinismul popular. Muzica originală este creația lui Dorin Liviu Zaharia, “personaj pitoresc al undergroundului bucureștean și simpatizant al mișcării *flower power*. El a fost principalul compozitor al muzicii din cele două filme” (Radu Lupașcu).⁴¹ Coautor al coloanei filmelor este muzicianul Dan Andrei Aldea, liderul formației Sfinx, al cărei lider devine din 1970. Considerăm că baladele din cele două filme sunt inspirate de experiența folk-ul american și de avangarda rockului progresiv. Muzica arhaică implică, și în aceste filme, utilizarea unor instrumente folosite în muzica tradițională: fluierul, cetera, toba. Apelul la baladă a fost justificat de intenția regizorilor de a transmite un mesaj universal, înrădăcinat în mitologii arhaice: precreștine, biblice. Nu întâmplător, autorii mediu-metrajului introduc în *La o nuntă*, secvența “orației de nuntă”, precum și “cântecul miresei” în forma sa de circulație națională.⁴² Totodată, muzica oferă și indicii personajelor, dar și cinefililor, indicii care oferă soluții sau informații. Astfel, prin “cântecul toboșarului” din *La o nuntă*, mireasa află despre oportunitatea fugii de la nuntă, iar în *Mârza* aflăm de planurile malefice ale cârciumăresei; apoi, în *Lada*, una dintre balade sugerează că Lucia și Clemente “se aseamănă”, nefiind personaje pozitive. Baladele narează, ne informează, previn în van și deplâng sfârșiturile tragice.

*Narațiunea și ecranizarea, morala decalogică
versus “poezia unui univers damnat”⁴³*

În opinia noastră, după cum am mai sugerat, pentru realizatorii filmelor despre lumea târgului minier Roșia Montană, orașel reprezentativ pentru viața minerilor din Munții Apuseni și din Banatul Montan, proza lui Agârbiceanu a fost doar o oportunitate, un pretext. Dacă narațiunile scriitorului-preot sunt vizibil eticiste și filmele eludează, uneori, finalitățile cu miză morală. Astfel, scheciul *Lada* conține un mesaj subliminal puternic. În nuvela cu același nume, Clemente Mârza este un fost miner, văduv de 10 ani și râvnit ca soț de femeile necăsătorite sau rămase văduve. Se credea că omul de 56 de ani era foarte bogat, dar și econom și că își ține aurul într-o ladă zăvorâtă cu lacăte grele. Clemente nu a rezistat presiunilor unui preot și i-a luat sora de soție, o femeie mai tânără și ahtiată după avere. Când Clemente se îmbolnăvește de pneumonie, indiferența criminală a femeii iese la iveală. Aceasta nu cheamă medicul și își lasă soțul să agonizeze, să moară. În timp ce defunctul zace cu o expresie sardonică întipărită pe față, femeia află cheile cufărului și îl deschide. Frenezia, dar mai ales surpriza

⁴¹ Critic muzical care ne-a oferit un interviu în 25 februarie 2017.

⁴² Vezi antologiile: Svetlana Badrajan, “Procese actuale ale funcționalității cântecului miresei în nunta basarabească,” *Revista de Etnografie, Științele naturii și Muzeologie*, vol. 3(16) (Chișinău, 2005): 242–247; Dorin Ștef, *Antologie de folclor din Maramureș* (Baia Mare: Editura Ethnologica, 2007), 6–11; <http://poeziipopulare.blogspot.com/2014/02/nunta-cantece-si-oratii-7.html> (accesat 24.03. 2017).

⁴³ Călin Stănculescu, *Cartea și filmul* (București: Ed. Biblioteca Bucureștilor, 2011), 22.

din ladă – o grămadă de bolovani fără nicio valoare – o fac să își piardă mințile. În narațiune, Clemente piere deoarece a sedus cu fantezia lăzii, femeile și oamenii. Soția a fost pedepsită de divinitatea implacabilă pentru rapacitate și crimă.

În schimb, în mediu-metrajul *Lada*, personajul numit Clemente este un fel de criminal în serie. Pe parcursul peliculei are de două ori statutul de văduv. Aflăm că avea obiceiul să se căsătorească cu femei tinere. Mediu-metrajul debutează cu funeraliile tinerei soții a lui Clemente. Femeile îl vânează încă de la înmormântare. Printre ele se află și fiica cârciumăresei criminale din pelicula *Mârza*. Sluga negustoresei o împinge, tot timpul, pe urmele văduvului. Însă, Lucia va fi următoarea nevastă a lui Clemente, o văduvă cu statut social foarte bun, căci și burlacul își alegerea prada din rândurile femeilor din a căror zestre putea să își susțină confortul. Când soția dă semne de nerăbdare vizavi de averea din cufărul înlănțuit precum o comoară de piraiți, Clemente simulează că se îmbolnăvește grav. Lucia îl neglijează și îl lasă să moară. În film urmează o secvență scurtă care parodiază, cu umor macabru, filmul de groază. Astfel, în timp ce Lucia caută înfrigurată cheile de la ladă, perchezitionând chiar și așternutul patului pe care se afla cadavrul lui Clemente, țipătul repetat al unei cucuvele, precum și urlul unui câine concurează la crearea unui context rău prevestitor. Apoi, ușile dulapurilor se deschid de la sine. În fine, femeia află cheile și deschide cufărul în care găsește mulți bolovani grei și banali. În timp ce este cuprinsă de o disperare scurtă și intensă, Clemente, aflat pe pat și considerat mort, râde de efectele farsei sale. Femeia, terifiată, crezând că spectrul soțului o bântuie, moare de infarct. Rapid, cu sânge rece, Clemente elimină probele și pune bolovanii la loc, în ladă. Cufărul ferecat va fi, în continuare, o momeală teribilă. La înmormântarea Luciei, alte femei îl urmăresc pe Clemente. Ultima secvență îl surprinde pe acesta la brațul altei soții îmbrăcată în rochie de mireasa pentru o “sesiune foto”. Astfel, Clemente le pedepsea pe femeile care se căsătoreau din interes, iar el își asigura hedonismele de provincial.⁴⁴ În acest mediu-metraj nu există personaje pozitive și nici pedeapsă divină. “Pedagogia” narațiunii este eludată. Narațiunea lui Agârbiceanu este explicit concentrată pe portretistica personajelor, pe dialog. Mediul social nu este descris cu insistență, deoarece finalitatea prozei, precum și faptul că nuvelele erau inspirate din realitatea imediată, nu făceau necesară prezentarea mediului domestic și social. Construirea suspansului este graduală, fiind realizată prin sunete, imagini, muzică; este întreruptă de scene de viață cotidiană. Pe lângă prezentarea cu umor negru a clișeele din filmele horror, ca într-un policier, ne sunt oferite indicii despre evoluția evenimentelor, indicii “plantate” printre întâmplări simetrice: o înmormântare, o nuntă, o altă înmormântare, o altă nuntă....

Realizatorii ciclului filmic au insistat pe reconstrucția istorică, pe descrierea mediului ambiental. Au recreat aspecte ale comunității Roșia Montană din perioada antebelică. Inventarea unor personaje – holoangărul Mârza, crâșmărița (alt criminal în serie) care îi atrage pe hoții de aur prin nurii fiicei sale ca mai apoi să îi deposeze de aur și să îi ucidă, Clemente – este un proces de compoziție, scenariștii preluând și

⁴⁴ Un fel de Henri D. Landru mai inventiv.

personaje din romanul *Arhanghelii*.⁴⁵ Vasile Mârza este reprezentativ pentru categoria căutătorilor de aur care furau din minele statului sau din ale “societarilor” (investitorilor privați). Fiind prea săraci pentru a avea onorabilitate și stabilitate socială, acești bărbați furau riscându-și viața; puteau fi împușcați de jandarmii care patruleau în permanență pe străzile târgului și în preajma minelor de aur; dacă erau prinși, erau condamnați la ani grei de ocnă sau la moartea prin împușcare. Mediu-metrajul Mârza din *Duhul Aurului* spune povestea unui holoangăr care se îndrăgostește de fata unei cârciumărese care îl pune să fure aur, din “locuri secrete” (mine părăsite aflate în proprietatea Fiscului), sub pretextul că strânge zestre pentru fata ei pe care a promis că i-o dă de soție. Când holoangărul își revendică partea din aurul sustras “din locurile vechi” și fata de soție, i se mai cere să mai coboare încă o dată în adâncul muntelui pentru aur, iar sluga cârciumăresei (un infractor răscumpărat din închisoare, din fața plutonului de execuție, căci cârciumăreasa își asigură și complicitatea sistemului), îl ucide. Asemenea fapte se întâmplau înainte de Mârza și se vor mai întâmpla și după moartea acestuia. Această poveste tragică este invenția scenaristului și regizorului Dan Pița. Critica de specialitate susține că narațiunea filmică se inspiră din povestirea “Vâlva băilor”; dar, în narațiunea mai înainte prezentată, trei personaje discută doar la un vinars, la un birt, despre acest motiv mitologic, despre felul în care “duhul băilor”⁴⁶ poate determina omul. În nuvelă nu se petrece niciun eveniment, iar Vasile Mârza nu există ca personaj.⁴⁷

De asemenea, instruziunea mitologicului, cu excepția motivului “vâlvei băilor”, motiv preluat din narațiunile lui Agârbiceanu și din credințele culturii populare specifice creștinismului popular, este doar opera regizorilor care au semnat și scenariile filmelor. Peliculele sunt un expozeu complex, au personaje comune prezente, după cronologii aproximative și aleatorii, în toate structurile ciclului filmic. Ne referim la calul alb nenumit și orb⁴⁸, la partenerul de muncă și suferință al Mariei din mediu metrajul *Fefelega*. După dispariția femeii, calul bănuiește prin comunitate, prevestind astfel, precum o apariție psihopompă, apropierea morții violente. De asemenea, se manifestă ca personaje secundare prezente în tot ciclul filmic și cuplul de holoangări unguri alcoolici, cârciumăreasa criminală și devorată de patima aurului (în *Nunta de piatră* ea deține o prăvălie de mărunțișuri, o grădină de vară și o fanfară), sluga ei familială ce excută la comanda stăpânei planuri malefice, fiica nenumită a cârciumăresei,

⁴⁵ Vezi *Arhanghelii. Roman din viața românilor ardeleni* (Sibiu, 1914) (apărut în foileton în 1913, în revista *Luceafărul*).

⁴⁶ “Vâlva băilor”/ “Duhul băilor” este o ființă ambivalentă, un spirit protector al adâncurilor în care se află minereul. Tot el, după o logică irefutabilă, îi ghidează pe unii dintre “băieși” spre filoanele de aur sau spre moarte (vezi frecvențele morți ale hoților de aur). Minerii cred că fiecare mină de aur își are “vâlva” și că trebuie să o respecte. Dacă o nemulțumesc, aceasta poate să părăsească locul; atunci când nu mai găsesc aur, minerii consideră că aceasta i-a abandonat, i-a lăsat pradă nenorcului.

⁴⁷ Vezi Ioan Agârbiceanu, “Duhul băilor” în *Fefelega* (București-Chișinău: Litera Internațional, 2001), 90–96.

⁴⁸ În povestirea scurtă *Fefelega*, calul se numește Bator. În film, pentru a i se accentua caracterul de ființă psihopompă, i se spune “calulul fără nume”.

tânăra cu rol de ispită pentru holoangări. Aceste personaje constituie elementele de legătură osmotică dintre întâmplările “descrise” în narațiunile filmice, întâmplări care deși, în aparență, par diferite, oferă imagini/efecte ale rapacității și ale tragediilor petrecute în comunitatea orașului minier. Triunghiul malefic (cârciumăreasa și fiica ei, servitorul), precum și toboșarul din *La o nuntă* au apărut în mediu-metrajele din *Nunta de piatră* și din *Duhul Aurului*. Soldatul dezertor, care devine toboșar și victimă a unui linșaj în *La nuntă*, este prezent și într-o foarte scurtă secvență la debutul mediu-metrajului *Mârza* din *Duhul Aurului*. Era santinelă la o închisoare unde erau executați deținuții, în special hoții de aur și criminalii. Reținem aerul timorat al soldatului. Însă, toboșarul murise în mediu metrajul *La o nuntă* din *Nunta de piatră*, film lansat înainte de *Duhului aurului*. O astfel de succesiune care nu ține cont de evoluțiile logice ale întâmplării, conferă și ea un aer de straniețate filmelor.

Dar, mai mult decât atât, capodoperele filmice mai înainte menționate prezintă interferența dintre riturile de trecere ancestrale, rituri prilejuite de nunți și înmormântări, și habitudinile moderne specifice “Epocii Frumoase”. Concret, în filme sunt expuse aspectele consumului cultural specific urbanității. În mediu-metrajele *La o nuntă* din *Nunta de Piatră*, precum și în *Lada* din *Duhul Aurului*, marfa de consum specifică vieții urbane provenea chiar și de la Viena; ne referim la îmbrăcăminte și încălțăminte purtată de locuitorii bogați, dar și de cei din clasa de mijloc în zilele de sărbătoare; se mai vindeau și coloniale, jucării, bijuterii, velocipede, produse vândute de negustorii locali. Și carul mortuar folosit la înmormântări este asemenea oricărui vehicol specific din mediul urban. Fugar, aflăm și despre cazinoul în care holoangării și societarii își tocau sau își sporeau averile, vedem fotografii ambulante și un păsărar, un împătimit după plimbarea cu velocipedul. Aceste personaje animau în realitate, dar și în filmele pe care le analizăm, viața urbei.

Despre condiția săracului detaliile sunt rare, doar la debutul *Nunții de piatră* vedem viața mecanică a unei zi de lucru din viața celor care lucrau la gura minelor. Aceste imagini sugestive, dominate de zgomotul instalațiilor hidraulice care sortau piatra, deschid capodopera *Fefelega*. Chipurile albe ale celor care trudeau se animă doar, câteva clipe, la presiunea suferinței; în rest, domină gesturile mecanice, simetriile perfecte ale obiectelor. *Fefelega* este o tragedie tăcută care evidențiază, prin sugestii, lipsa de compasiune a comunității, singuratarea săracilor (văduve, orfani, minori) exploatați și înșelați de societarii la instalațiile cărora cărau bolovanii pentru zdrobit. Filmul se încheie cu două panorame, una a fetei moarte și îmbrăcate în rochie de mireasă expusă în mijlocul casei devenite o cutie a morții, și alta a naturii paradisiace și neutrale de pe dealul unde se afla situată simbolic casa albă a femeii Maria (confrom baladei din film: “...la oglinda lacului, sub pecetea negrului, la leagănul Tăului”), femeie care după moartea ultimul copil, rămâne fără sens existențial.

Ca realizare artistică, *Nunta de piatră* este concentrată pe expresia estetică, pe esențializare, pe redarea simetriilor, pe relevarea aridității naturii umane prin comparație cu poezia lucrurilor. Dar, de fapt, viața femeii din *Fefelega* este o tragedie desprinsă parcă din materia antică, determinând filmarea; cuvintele puține, gesturile simple, dar esențiale, exprimă, cu o claritate greu de atins, decența cu care Maria (poreclită Fefelega

datorită faptului că părea mereu împovărată, ursuză) trece prin ultimele acte al tragediei sale: moartea Păuniței, ultimul ei copil și despărțirea de calul pe care îl vinde ca să își îmbrace fiica defunctă în rochie de mireasă. Maria este o marginală (femeie săracă, văduvă, însingurată) care iese, în tăcere, din viață. În niciunul dintre mediu-metrajele din cele două filme, nu ne vom mai confrunta cu o asemenea față a tragediei. Mediu-metrajul *Fefelega*, prima parte a filmului *Nunta de piatră*, surprinde prin elementele de suprarealism, prin sugestiile mitologice și biblice, ceea ce asigură, după cum am mai menționat, deschidere spre universalitate a peliculei. Maria (Fefelega) urcă și coboară zilnic muntele abrupt, împreună cu calul costeliv, alb și orb. Când misiunea Mariei – creșterea și îngrijirea copiilor se încheie în cheie tragică, se încheie și existența acesteia.⁴⁹ Fefelega își îndeplinise datoria, chiar dacă a fost împovărată de un destin tragic.

În *La o nuntă*, precum și în celelalte mediu-metraje, există morți violente, dar ele sunt doar consecințe ale alegerilor umane. Tragedia este bine temperată. Acest mediu-metraj, precum și dipticul din *Duhul aurului*, oferă secvențe despre condiția umană în lumea aurului. Soldatul dezertor, toboșar de ocazie la o nuntă, devine victima răzbunării rudelor marelui părăsit. Mireasa fugise cu celălalt muzicant. O imagine fugară ni-l prezintă pe soldat abandonat printre buruieni. Secvențele următoare construiesc indicii despre un final fericit pentru fugarii îndrăgostiți.

Cei doi scenariști și regizori, împreună cu echipa lor, au realizat un spațiu de interferență între social și mitic. În *Nunta de piatră* și în *Duhul aurului* se manifestă o cultură specifică unei geografii umane simbolice, aceea a “căutătorilor de aur”. În timp ce în filmele americane se inventariază actele de violență determinate de rapacitatea umană⁵⁰, în aceste filme românești se reconstituie și cadrele specificității și istoricității perimetrului Munților Apuseni, în particular ale orașelului minier Roșia Montană. Și din această perspectivă, filmele *Nunta de Piatră* și *Duhul aurului* sunt filme de artă, mai puțin preocupate de epic, cât de redarea contextului socio-istoric și a naturii umane.

Secvența foarte scurtă a riturilor românești precreștine de nuntă i-au făcut pe criticii de film să exagereze inserția mitologică, considerând că regizorii apelează la fundamentele spiritualității românești. Este o exagerare prezentă atât în discursul criticii de film din național-comunism, cât și în cel din postcomunism: “*Nunta de piatră* a marcat o întoarcere la esența ființei naționale, la o profunzime fundamentală, pierdută printre valurile de servilism, de angajare politică, de distorsionări istorice și de pauperitate cotidiană. Dipticul semnat de Veroiu și Pița este poate cel mai «național» film românesc, aparatul pătrunzând în teritoriul unei culturi transtemporale, vitalizând trăiri cu rădăcini prinse în modele arhetipale, apelând la semne ce înglobau o gândire simbolică profund românească”⁵¹. Or, motivele mitice, cele mai multe dintre cele inserate în

⁴⁹ Povestea este reală, doar că Fefelega a murit în 1951. Și are urmași, deși și-a înmormântat ultima fiică în 1921. Vezi “Fefelega lui Agârbiceanu a existat și are urmași!”, <http://libertatea.ro> (accesat în 7.05.2017).

⁵⁰ *God's Gold* (1921), *The Gold Rush* (regia și scenariul: Charlie Chaplin, 1925), *Call of the Coyote: A Legend of the Golden West* (1934); *How the West Was Won* (1962).

⁵¹ Marilena Ilieșiu, “O abordare analitică,” în Cristina Corciovescu, Magda Mihăilescu, coord., *Cele mai bune filme românești ale tuturor timpurilor* (Iași: Ed. Polirom, 2010), 111.

filme, au caracter universal (vezi mitologia europeană a aurului, prezența simbolurilor psihopompe indo-europene). Însă nu trebuie să ignorăm declarațiile explicite ale autorilor filmelor cu referire la demersul lor artistic. Astfel, Dan Pița a declarat că filmele lor nu sunt doar narațiuni, ci și muzică, decor, imagine, obiceiuri etnografice, poezia unei lumi tragice”.⁵²

FEATURE MOVIE AS A HISTORICAL DOCUMENT. THE CASE OF ROȘIA MONTANĂ

Abstract

Mircea Veroiu and Dan Pița, two débutant directors aimed in 1970 to produce a full-length movie of three hours and reconstitute as true as possible Ion Agârbiceanu's world and be as closer as possible to the writer's intentions. Only the human behavior in the world of gold was referred to within the original texts. Dialogues overwhelmed the narrative parts and descriptions were summary at all. I do therefore consider that the priest-writer's short stories were but artistic provocations for the two débutant directors. For me, the screenings they did are more interesting than the literary sources, more moving, with a larger universal meaning. Mircea Veroiu and Dan Pița produced two movies of first rank for the European moving picture: *Nunta de piatră*/ *The Rocky Wedding*, 1973, and *Duhul aurului*/ *The Gold's Spirit*, 1974. The exceptional historic restoring, a tragic existentialism, plasticity of images and subliminal messages referring to the effects of encroachment the rule make the two films, *The Rocky Wedding* and *The Gold's Spirit* be a single whole.

Seduced by “the local atmosphere” that preserved up to the beginning of the '70s its intercultural identity and heritage, the producers of movies insisted on the socio-cultural and historical context of the former mountainous town. So, Roșia Montană, a rural locality during the communist times, became the place to shooting. The two directors reconstituted sequences of rural life in a mining Transylvanian townlet. From its structure and existence points of view, the townlet was a representative one for other mining localities in Transylvania and the mountainous Banat (see: Anina). They tried to re-imagine the social, ethno-cultural, and geo-symbolical and anthropological space of this locality in the Apuseni Mountains, a space represented first of all by the age-old settlement of Roșia Montană; the level of locality preservation excluded the need to make scenarios, in Buftea Film Studio, in order to reproduce sequences of the townlet existence. As in post-communist age Roșia Montană has become an abandoned place, a phantom-like one, and the heritage there is sentenced to loss, my approach insists on “place of memory” characteristic of the movies of Mircea Veroiu and Dan Pița.

⁵² Ichim, “Filmul *Nunta de piatră*,” 4.

ISTORIA BANATULUI. UN PROIECT PIERDUT

Dumitru Țeicu*

Acum 25 de ani, în anul 1992, Nicolae Bocșan, pe atunci un tânăr profesor la Universitatea din Cluj, a propus scrierea unei *Istории a Banatului* în șase volume. Era o provocare pentru istoricii ce lucrau în provincie și, deopotrivă, pentru cei ce trudeau în centre academice și universitare din afara acesteia. Era o provocare și din perspectiva de abordare și scriere căci, în viziunea sa, o astfel de întreprindere istoriografică se adresa în egală măsură istoricilor sârbi și istoricilor germani angrenați în cercetarea istorică a Banatului, alături de cei români. Demersul său istoriografic era unul multicultural și, deopotrivă, unul de dialog intercultural. Istoria provinciei bănățene de până atunci a fost abordată, de obicei, din perspectivă etnocentrică de istorici maghiari, germani ori sârbi. Nicolae Iorga în ale sale *Observații și probleme bănățene* apărute în anul 1940 remarcase acest lucru și a propus o altă viziune, o altfel de istorie a provinciei. În opinia lui Iorga, pe deplin valabilă și astăzi, o istorie a provinciei bănățene va trebui să redea: “dezvoltarea neîntreruptă a unei vieți de caracter dacic sau daco-celtic la început, roman pe urmă, apoi romanic, în sfârșit românesc, oricare ar fi fost amestecul cu națiuni străine de-a lungul a peste două mii de ani. Această expunere, de caracter organic și în forme de sinteză, cred că va trebui fără îndoială reluată și după constatările ce le-am putut face în timpul câtorva săptămâni de petrecere în Banat și problemele care le ridică vor trebui și ele să fie reexamineate pe baza unei cunoștințe mai largi a izvoarelor”.¹

Conceptual, propunerea istoriografică din anul 1992 a lui Nicolae Bocșan, adresată întregului spectru istoriografic din Banat implicat în cercetarea istoriei provinciei, depășea modelul vechi de abordare etnocentrică, despre care el și scrisese într-o abordare de sinteză despre istoriografia bănățeană.² Era utilă și așteptată o istorie a Banatului la sfârșitul secolului trecut? Multiplele apariții editoriale din deceniile ce s-au succedat mai apoi, apărute pe segmente restrânse ale istoriei Banatului, dovedesc din plin necesitatea apariției unei sinteze de istorie locală.³ Ea se înscrie într-un concept

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: teicudumitru54@gmail.com

¹ Dumitru Țeicu, ed., Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene* (Reșița, 2011), 27.

² Nicolae Bocșan, “Istoriografia bănățeană între multiculturalism și identitate națională,” *Banatica* 14 (1996), 279 și urm.

³ Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României* (București, 1993); M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat/ The Bronze Age in Banat* (Reșița, 1996); Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al STEG 1855–1920* (Reșița, 1997); Dumitru Țeicu, *Banatul Montan în Evul Mediu* (Timișoara, 1998).

istoriografic ce s-a bucurat de succes în scrisul istoric european iar pentru acest spațiu era chiar dorită și necesară. *Erdely Története*, sub egida și coordonarea Academiei Maghiare Béla Köpeczi a apărut repetat începând din 1986, cu o viziune evident etnocentrică în abordarea istoriografică.⁴ *Istoria Transilvaniei*, scrisă de istoricii clujeni sub coordonarea lui Ioan Aurel Pop⁵ vine, odată în plus, să confirme utilitatea abordărilor de istorie regională cu predilecție pentru regiunile europene cu structură multiculturală, multiconfesională și multiethnică așa cum a fost și Banatul și Transilvania.

Proiectul lansat în anul 1992 de Nicolae Bocșan, a cărui structură și coordonări de volume sunt prevăzute în anexe așa cum au fost ele lansate, a rămas doar la stadiul de intenție istoriografică. Momentul lansării proiectului era unul deosebit de favorabil. A fost un moment de mare deschidere europeană pentru istoriografia română și pentru instituțiile românești implicate în cercetarea istorică. Au fost organizate atunci, în anii 1991 și 1992, două conferințe științifice internaționale la Reșița, una având ca temă civilizația neolitică Vinča, iar celălalt, în colaborare cu Institutul Român de Tracologie, a dezbătut problemele ale raporturilor traco-illiro-grecești în prima epocă a fierului. Cele două reuniuni științifice au adus laolaltă la Reșița și Băile Herculane oameni de știință implicați în cercetarea preistoriei sud-est europene de la Moscova până la Berlin, și din Belgrad până la București. Profesorul Petre Roman, directorul Institutului Român de Tracologie, prin solida sa formație științifică și prin conexiunile avute în lumea preistoricienilor europeni din universități și institute academice a avut poziție dominantă în cercetarea preistoriei din România, fiind în egală măsură și un formator de opinii. Echipa coagulată în jurul profesorului Petre Roman, formată din Gheorghe Lazarovici, cu remarcabile contribuții la neoliticul românesc, și cei doi preistoricieni implicați în cercetarea epocii fierului, Marian Gumă și Florin Medeț, au reprezentat la momentul respectiv o elită a preistoricienilor din România care puteau oferi cea mai bună sinteză de preistorie a Banatului.

Nicolae Gudea, vrednicul cercetător clujean al civilizației romane din Banat, prin investigațiile sale de la castrele romane de pe linia Dunării a racordat istoria sud-vestică a Daciei la istoria provinciei Dacia. Cercetările mai vechi ale Doinei Benea la municipiul Tibiscum au văzut în aceeași perioadă, pentru întâia dată, în scrisul istoric o prezentare coerentă, de ansamblu sub formă monografică. Abordarea istoriei medievale a Banatului, în viziunea proiectului lui Nicolae Bocșan a vizat un interval istoric larg, din secolul al V-lea și până la anul 1688. Sarcina deloc ușoară pentru această epocă mult discutată în scrisul istoric, pentru care elaborarea unui proiect coerent i-a revenit istoricului Costin Feneșan. Autorul proiectului urma să coordoneze istoria Banatului în epoca modernă de la 1688 până la 1918. Profesorul Pompiliu Teodor, de pioasă amintire, ar fi trebuit să discute într-un volum separat istoriografia provinciei bănățene. Istorici tineri ce băteau atunci porțile afirmării ori își pregăteau deja dizertațiile doctorale, amintindu-i aici pe Rudolf Gräf, pe Valeriu Leu, Ioan Hațegan, se regăseau

⁴ Bela Köpeczi, ed., *Erdely Története* (Budapest, 1986).

⁵ Ioan Aurel Pop, Thomas Năgler, eds., *Istoria Transilvaniei*, vol. I (*până la 1541*) (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane), 2003.

în diversele colective ale proiectului Istoriei Banatului. După întâlnirile informale ale istoricilor derulate inițial la Reșița și mai apoi la Timișoara, au apărut primele clivaje, care în fapt semnalau începutul sfârșitului pentru proiectul de istoria Banatului gândit și lansat de Nicolae Bocșan. Vanitățile locale, potențate nefericit de funcțiile ocupate de unii actori locali implicați în proiect, au declanșat clivajul de care vorbeam mai înainte. Leu Valeriu, un apropiat al profesorului Bocșan, stăpânit din nefericire mereu de un egotism fără margini, a fost probabil principalul factor ce a îngropat proiectul istoriografic. Preluat, adaptat, revendicat în diverse forme ce aveau prea puține tangențe cu concepția inițială, tratatul de istorie a Banatului a rămas după un sfert de veac un proiect istoriografic eșuat. Două lucrări de sinteză recent apărute, ce ar fi trebuit să fie parte integrantă a Istoriei Banatului, amintesc de proiectul inițial. Cartea de mare respirație istoriografică a Doinei Benea *Istoria Banatului în Antichitate*⁶, apărută în anul 2014, prezenta exhaustiv informația istorică și arheologică acumulată. Ea redă în mod critic documentul arheologic și istoric cu privire la evoluția istorică a provinciei în epoca romană. Celălalt volum despre *Vilayetul Timișoara*⁷ aduce în conul de lumină al scrisului istoric o epocă puțin cunoscută din istoria provinciei. Culegerile de studii de istorie modernă recent apărute la Timișoara⁸ și Belgrad⁹ nu pot suplini prin discurs și concepție istorică o abordare istoriografică globală de caracter general, construită pe surse istorice a unui spațiu multiethnic și multiconfesional.

⁶ Doina Benea, *Istoria Banatului în Antichitate* (Timișoara, 2013).

⁷ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara 1552–1716* (Timișoara, 2014).

⁸ Miodrag Maticki, Vidoiko Jović, eds., *Banat kroz vekove* (Belgrad, 2010).

⁹ Victor Neumann, ed., *Identitate și Cultură. Studiu privind istoria Banatului* (București, 2009); Victor Neumann, ed., *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere* (București, 2015).

ANEXE

Anexa 1. Invitația de participare la scrierea Istoriei Banatului /
 Invitation to take part into The Banat History writing

*Muzeul de istorie al
 județului Caraș-Severin*

*B-dul Republicii 10
 1700 Reșița
 Telefon: 964-37389
 31462*

STIMATE DOMNULE

Un grup de cercetători ai istoriei Banatului și-au propus inițierea unui colectiv de lucru care să discute ideea și proiectul unei istorii a Banatului. Considerând că este un moment prielnic pentru realizarea sintezei la nivelul actual al cercetărilor, grupul reunit ad hoc la Băile Herculane, format din Petre Roman, Florin Medeș, Gheorghe Lazarovici, Nicolae Bocșan, Valeriu Leu și Dumitru Teicu au căzut de acord să inițieze corespondența cu principali cercetători ai istoriei bănățene pentru încheierea unei echipe omogene, capabile să realizeze sinteza în anii următori pe baza cercetărilor existente.

Ca mod de lucru am propus desemnarea unor istorici remarcabili pentru cercetările de până acum, care să coordoneze principalele secțiuni ale sintezei, acompaniați de un colectiv format din cei mai avizați istorici, denumit comitet de redacție. În jurul lor urmașii se constituie echipele care redactează volumele. Se recomandă cooptarea celor mai buni specialiști din lume și din țară în colectivele care realizează practic sinteza. Formarea echipelor care redactează volumele rămâne la aprecierea coordonatorilor și a comitetelor de redacție. Pentru proiectul sintezei și propunerile de coordonator sau comitete de redacție vezi proiectul anexat acestei scrisori.

În vederea lansării publice a acestei inițiative propunem următoarele etape de lucru:

1. Definitivarea comitetelor de redacție și autorilor capitolelor sau subcapitolelor - pînă la 15 noiembrie 1992.
2. Elaborarea planurilor detaliate a secțiunilor, dezbaterelor lor în colective de autori și repartizarea pe autori - pînă în 15 decembrie 1992.

- 2 -

Unificarea textelor capitolelor și subcapitolelor se realizează prin comitetele de redacție și responsabilul coordonator, Redactarea volumelor se poate face independent de cronologia istorică. Pe marginea volumelor redactate se va realiza o dezbateră cu participarea specialiștilor din domeniu.

Redactarea volumelor urmează să se efectueze în perioada 1992 - 1995. Pe măsura finalizării volumelor după reluarea referatelor de specialitate, se vor preda spre tipar. Comitetele de redacție asigură corectura tipografică.

Volumele sînt prevăzute cu ilustrații, hărți, grafice, tabele, un amplu sîmar într-o limbă de circulație.

Menționăm că inițiativa noastră se bucură de sprijinul unor institut de specialitate, instituții de cultură, centre științifice și fundații. Pe lîngă sprijinul financiar al principalelor instituții de cultură și de știință din Banat, contăm pe sponsori din țară și străinătate.

Pentru demararea acțiunii vă rugăm domnule coleg să comunicați impresiile Dumneavoastră pe adresa: Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin, director Dumitru Teicu, Bulevardul Republicii nr.10 1700 RESITA.

Vă propunem ca toată corespondența pe această temă să se concentreze la domnul Dumitru Teicu.

Anexa 2. Confirmare de participare la volum / Participating confirmation

STIMATE DOMNULE

Grupul de inițiativă pentru redactarea istoriei Banatului va propus să coordonați un volum al istoriei Banatului. Vă rugăm să acceptați această propunere și să desemnați echipa de colaboratori din comitetul de redacție care să-și asume coordonarea volumului.

Responsabilul coordonator și comitetele de redacție propun autorii capitolelor și subcapitolelor, planul volumului și coordonează dezbateră pe marginea proiectului de sumar propus de comitetul de redacție, definitivează planul volumului după dezbateră sa în colectivul de autori.

Vă rugăm să precizați pînă în 15 septembrie membrii comitetului de redacție și autorii volumului.

Vă rugăm să transmiteți decizia dumneavoastră pe adresa Muzeului din Reșița și să pregătiți proiectul de sumar, autorii capitolelor dezbateră pe marginea acestui proiect.

Anexa 3. Istoria Banatului – plan/structura celor șase volume proiectate
/ The Banat History – plan/structure of the projected six volumes

ISTORIA BANATULUI

Proiect

I. Preistoria Banatului

Coordonator: Petre Roman

Comitetul de redacție: Petre Roman, Gheorghe Lazarovici,
Florin Medeș, Marian Gună

II. Epoca romană și postromană

Coordonatori: Nicolae Gudea, Doina Benea

III. Banatul în evul mediu (sec.V-1688)

Coordonator: Costin Feneșan

Comitetul de redacție: Costin Feneșan, Cristina Feneșan, Doru
Radoslav, Dumitru Teicu, Ion Hășegan

IV. Epoca modernă

Coordonator: Nicolae Bocșan

Comitetul de redacție: Nicolae Bocșan, Miodrag Milin, Valeriu Le
Rudolf Gräf, Silviu Anuichi

T. 1. 1688-1848

T. 2. 1848-1918

V. Epoca contemporană

Coordonatori: Vasile Mircea Zăberca, Ion Munteanu

VI. Istoriografia Banatului

Coordonator: prof.univ. dr. Pompiliu Teodor

Bibliografia Banatului

Coordonator: Stelian Mindruș

Anexa 4. Confirmarea lui Costin Feneșan / Costin Feneșan's confirmation

București, 5 octombrie 1992

Dragul meu Mitruț,

Așa cum ne-am înțeles la telefon, îți transmit răspunsul meu și în scris. Deci:

Primo: Salut cu mare bucurie inițiativa de a se realiza o istorie a Banatului în mai multe volume. Mulțumesc pentru oferta de a prelua, în calitate de redactor responsabil, coordonarea volumului consacrat istoriei medievale, ofertă pe care o accept cu plăcere. Însă, așa cum ți-am spus și la telefon, vor fi neapărat necesare discuții preliminare atât cu privire la structura lucrării cât și la colaboratori ș.m.a.

Secundo: Sînt întru totul de acord ca, începînd cu vol.12 "Banatica" să apară în două părți distincte, respectiv Arheologie și istorie veche și Istorie. În acest fel se va putea delimita mult mai firesc atât aria colaboratorilor cât și cea a publicului cititor. Un mare pas înainte, pe care nu pot decît să-l salut cu bucurie, este publicarea de materiale în limbile de circulație internațională. Abia așa "Banatica" va avea audiența pe care o merită și spre care năzuim cu toții.

Așteptînd vești din partea ta și mulțumindu-ți pentru bunele tale sentimente, te îmbrățișez frățeste,

al tău,

Costin Feneșan

Iartă-mă, că nu-ți scriu de mîna. Flirta e rusa atât de proastă, încît ruje toată cerușala

Anexa 5. Confirmarea lui Miodrag Milin / Miodrag Milin's confirmation

Miodrag Milin
 Timișoara, 1900
 Alea Sportivilor 34/2

Timișoara, 21.X.1992

Director Dumitru Țicu
 Muzeul de Istorie Reșița

Stimate Domnule Dumitru Țicu,

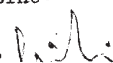
Am primit cu viu interes (și oarecare nerăbdare) solicitarea D-voastră de colaborare la proiectul de Istoria Banatului. Dovedirea interesului față de preocupările mele mă onorează, astfel că mă puteți considera colaborator la această mult așteptată întreprindere.

Ca să trec la fapte, deocamdată propuneri:

1. Extinderea problematicii, pe segmente de Istoria culturii și a artelor în Banat (posibili colaboratori dr. Viorel Țigu, dr. Silviu Anuichi, dr. Mihai Opreș - Germania, Gheorghe Naghi - SUA); apoi, Etnografie bănățeană (dr. Nicolae Săcară, Lidia Dinu). Fără așa ceva se pierde "parfumul" specificului bănățean, în care apoi ușor încap tot restul. Altfel, cam sună a clișeu.

2. Nu știu prea bine cum stăm cu ungurii, dar sîrbii au o serie (și nu minoră!) de înfăptuiri pe acest subiect. Dacă vrem o istorie bănățeană exhaustiv în care să se regăsească toți - și fără îndoială că asta se și urmărește - văd absolut necesară contactarea unor personalități și instituții din afară (dr. Gligor Popi - ptr. români din Serbia; Jovan Pejin - ptr. districtul grăniceresc Kikinda; dr. Mirko Mitrović - ptr. Banatul în sec. XVIII - cu cercețări "zdrobitoare" la Arhivele imperiale din Viena; Institutul șvabilor bănățeni din Tübingen ș.a.)

3. Problema organizării - capitole, coordonatori, colaboratori... este absolut indispensabilă. Dar să rămână o chestiune pur formală - altfel românul va începe să bată monedă pe ea, uitînd esențialul, munca. Un moment special ptr. "definitivarea comitetelor de redacție--" nu cred că este necesar, ci mai degrabă, o întîlnire de experți, cu propuneri concrete de elaborare și sistematizare a materialului. Vă spun din proprie experiență, am ~~am~~ făcut parte din niște asemenea comitete de Istorie a Banatului (și la sîrbi, comitete de Istoria Voivodinei) din care s-a abes pînă la urmă praful. Să lucrăm și să fie bani - restul, coordonare și altele, vin atunci de la sine.

Cu salutări colegiale,

Anexa 6. Confirmare Rudolf Gräf / Rudolf Gräf's confirmation

Stimate domnule profesor R. Gräf,

Ne bucură mult, acceptul dumneavoastră de a coordona, volumul din istoria Banatului, privitor la epoca română. Sigur, din celălalt punct de vedere, al demersului istoriografic inițiat, cistigul realizat prin prezenta dumneavoastră, este cu mult mai important.

Gîndul primordial al colectivului de inițiativă, a fost acela de a uni forțele din cercetare, în realizarea sintezei de istoria Banatului. În acest sens, am sugerat și prezenta Doinei Benea alături de dumneavoastră.

Din momentul în care dumneavoastră ați hotărît să coordonați volumul pentru epoca română, veți decide și Comitetul de redacție. Sînt atinsut de acord cu dumneavoastră, ca un număr restrîns de oameni, bine organizați, sînt cu mult mai eficienți decît un colectiv foarte largit, cu multe pareri și greu conducibil.

Planul și structura volumului sînt stabilite de către coordonator și Comitetul de redacție. Autonomia dumneavoastră din aceste puncte (Comitet de redacție și structura volum) este deplină și nu cred că cineva din afară, se va vîna să impună alte puncte de vedere.

O bună parte din efortul financiar, privind stringerea documentației științifice, este preluat din start de instituțiile care au inițiat acest proiect, respectiv Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin și Institutul Român de Tracologie. Măsurători topografice, hărți, etc. pentru întreg Banatul, sînt realizate prin specialistul Muzeului din Reșița. Documentația grafică va fi preluată de desenatorii de la Muzeul din REȘIȚA și de la Institutul de Tracologie. În măsura posibilităților financiare, se pot plăti desenatori de la alte instituții, cu condiția ca întreaga documentație, trebuie să fie uniformă pentru toate volumele.

Avînd în momentul de față acceptul unanim al coordonatorilor de volume, se propune o discuție generală cu toți, fie la Cluj, fie la Reșița, în cursul lunii noiembrie sau cel tîrziu, la începutul lunii decembrie. Cu o notă rotundă cu toți coordonatorii volumelor, vom stabili detalii și linii directoare privind elaborarea istoriei Banatului, din toate punctele de vedere și cu angajamente ferme.

Vă asigură de la profesor de întreaga mea stîmă și grațitudine pentru colaborarea dumneavoastră.

Cu stîmă,
DOMITRU TEICU

D-lui Director
Dumitru Teicu
Muzeul de Istorie Resita
B-dul Republicii 10
1700 Resita

Rudolf Gräf
Lenzhahner Weg 6
6272 Niedernhausen
Tel. 06127/78883

Niedernhausen,
05.03.1993

Stimate domnule Director!

Propunerea pe care mi-ati facut-o de a face parte din colectivul de redactare a istoriei Banatului ma onoreaza si ma obliga. Declar prin prezenta ca ma angajez sa lucrez la aceasta lucrare cu tot profesionalismul de care sint capabil.

Va multumesc pentru onoarea pe care mi-ati facut-o.

Cu sincera recunostinta

Rudolf Gräf

SCURTĂ CRONICĂ A EXPOZIȚIEI INTERNAȚIONALE “HEINRICH SCHLIEMANN – DESCOPERITORUL TROIEI”

*Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie,
Andrei Georgescu*, Cristine Harnischfeger***

Cei care iubesc istoria au în memorie nu numai personalități ale trecutului dar și monumente istorice, însă nu toți iubitorii de istorie asociază monumentul istoric cu descoperitorul lui. Acest fapt este și firesc deoarece cercetarea arheologică nu are ca obiectiv promovarea cercetătorului, ci a monumentului istoric care, pe baza artefactelor, se constituie într-un reper al evoluției civilizației umane.

Fascinația pe care ne-o oferă istoria nu se bazează doar pe texte scrise, ci și pe vestigii arheologice palpabile, unele completând sursele istorice scrise. Nu toți dintre cei care iubesc istoria știu că în spatele scoaterii la lumină a vestigiilor care argumentează informații mai vechi sau descoperă noi lumi și culturi, se află pasiunea unor iubitori de istorie. Eforturile și pasiunea arheologilor se convertesc în studiu, în ani de zile de săpături, efectuate, de cele mai multe ori, în condiții vitrege de muncă și departe de confortul civilizației moderne. În urma acestui efort, vestigiile arheologice se dezvăluie treptat și, în urma reasamblării informațiilor obținute în urma cercetării, se scriu paginile de istorie care îi fascinează pe toți cei curioși de trecutul civilizației umane.

Chiar dacă pentru unele dintre monumentele civilizației umane ne este mai greu să ne amintim de descoperitorii lor, altele sunt, invariabil, asociate cu descoperitorii acestora. Dacă rostim toponimul colinei Hisarlık, situată la aprox. 30 km sud-vest de orașul Çanakkale, nu toți vom ști de monumentul istoric cu care se asociază, dar dacă spunem Troia, ne gândim la Homer și, nu în ultimul rând, la Heinrich Schliemann. Asocierea ruinelor de la Hisarlık cu anticul Ilion nu este numai meritul lui Heinrich Schliemann.

Oare de ce această asociere? Poate pentru că Heinrich Schliemann a fost primul care a asociat un anumit nivel de locuire de pe colina Hisarlık cu Troia, orașul legendar care a reunit în cântecele homerice aproape tot panteonul de divinități grecești dar și personaje legendare, subiecte de inspirație pentru milenii de creație literară, sculptură și pictură? Poate că îl asociem cu așa-zisa “comoară a lui Priam” sau, poate, cu modul

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com, andrei.balarie@gmail.com, andreigva@yahoo.com

** Muzeului de Pre- și Protoistorie din Berlin, e-mail: cristine_harnischfeger@yahoo.com

discutabil în care a scos aceste capodopere din patrimoniul arheologic al Turciei? La fel de bine, unii ar putea să îl cunoască și să îl aprecieze pentru pasiunea și determinarea care l-au făcut să treacă peste reguli. Nu în ultimul rând, pentru unii iubitori de istorie, asocierea lui Heinrich Schliemann cu Troia se datorează gestului de a dona întreaga sa colecție de artefacte arheologice muzeului din Berlin, respectiv, întregii lumi. Categorie, Heinrich Schliemann a avut, dincolo de inteligență, și o imensă determinare, și defecte, unele dintre acestea dictate de pasiunea mistuitoare pentru Grecia homerică. Astăzi, aceste defecte nu se asociază cu deontologia profesională a unui arheolog. Însă, în același timp, căutătorul de comori Heinrich Schliemann, prin metodele de documentare a nivelurilor de locuire, a devenit unul din pionerii care au fundamentat metodele de cercetare în arheologie.

În baza relațiilor de prietenie și colaborare generată de proiectul româno-german de cercetare arheologică de la Cornești-Iarcuri, ideea de a completa colaborarea științifică cu o colaborare culturală a fost firească, un prim pas fiind făcut de Muzeul Național al Banatului, împreună cu Muzeul de Pre- și Protoistorie din Berlin (Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin), prin ideea de a aduce în România, pentru prima dată, o expoziție care îmbină pentru publicul larg atât personalitatea unui înfocat descoperitor de comori, dar și fascinația pentru lumea mediteraneană din epoca bronzului.

O expoziție legată de Troia și de viața lui Heinrich Schliemann a fost vernisată acum mai bine de 10 ani în Polonia¹, bucurându-se de un real succes în lumea celor care iubesc muzeul și istoria.

Cu ocazia comemorării a 125 de la moartea lui Heinrich Schliemann, în perioada 4.01 – 30.06.2016, Muzeul de Pre- și Protoistorie din Berlin a organizat o expoziție temporară, intitulată *Tod in Neapel – Heinrich Schliemann zum 125. Todestag*².

În urma numeroaselor idei de colaborare culturală, în vara anului 2016 s-a conturat ideea de a realiza la Timișoara o expoziție legată de viața lui Heinrich Schliemann, ca o “avanpremieră” a unui plan mult mai ambițios, și anume, de a aduce la Muzeul Național al Banatului întreaga colecție de artefacte arheologice descoperite la Troia, care se află, în prezent la Muzeul de Pre- și Protoistorie din Berlin.

Astfel, ideea de a aduce la Timișoara expoziția *Tod in Neapel – Heinrich Schliemann zum 125. Todestag* a fost transpusă într-o propunere făcută de Muzeul Național al Banatului către Consiliul Județean Timiș. În urma aprobării acestei propuneri, proiectul de expoziție *Heinrich Schliemann – Descoperitorul Troiei* a fost cuprinsă în *Proiectul minimal al evenimentelor culturale 2017*. Pentru aducerea acestei expoziții de la Berlin, Consiliul Județean Timiș a alocat, în acest sens, bugetul necesar unui eveniment cultural de cea mai mare ținută.

Obiectivul acestei expoziții a fost, în primul rând, prezentarea vieții lui Heinrich Schliemann, selecția de artefacte descoperite la Troia, Micene, Tirint, Orchomenos etc., având rolul de a exemplifica descoperirile arheologice și, în același timp, de a constitui

¹ Brzeziński 2006.

² Bertram et alii 2016, 3–4, 36.

un semnal pentru un proiect mult mai ambițios, respectiv, cel de a aduce pentru publicul timișorean, și nu numai, a întregii colecții “Troia”, aflate la Muzeul de Pre- și Protoistorie din Berlin.

Conceptul de bază al acestei expoziții a fost elaborat de un grup de muzeografi ai Muzeului de Pre- și Protoistorie din Berlin, concept care a fost adaptat la spațiul expozițional din mansarda Bastionului “Maria Theresia”, sediul provizoriu al Muzeului Național al Banatului. Echipa tehnică, sub coordonarea muzeografilor Andrei Bălărie și Cristine Harnischfeger, a reușit ca într-un timp extrem de redus să finalizeze circuitul expozițional și panotarea pereților³ (Pl. III).

Desfășurătorul expoziției a avut în vedere dispunerea grinzilor de lemn care formează structura acoperișului și a elaborat un traseu de vizitare de tip “labirint”, concept care s-a dorit și o referință la mitologia lumii egeene (Pl. I). Pereții de compartimentare au fost vopsiți în roșu și negru, contrastul puternic fiind o trimitere la apusul civilizației perioadei târzii a epocii bronzului și începutul perioadei tranziție de la *prăbușirea civilizației miceniene la zorile Greciei arhaice*⁴ (așa-numita “epocă întunecată a Greciei”)⁵ (Pl. II/1).

Circuitul expozițional a înglobat opt “săli” de expunere a obiectelor muzeale în care au fost dispuse vitrinele și panourile. În cele 14 vitrine în care au fost expuse obiectele personale ale lui Heinrich Schliemann și o selecție de artefacte arheologice descoperite de acesta, au fost construite la comandă, conform cerințelor acestei expoziții. Vitrinele au fost completate de 16 panouri cu texte și imagini explicative, dimensionate standard (75 cm × 150 cm). În cadrul acestei expoziții, au fost expuse 139 de obiecte provenite, în marea lor majoritate, de la Troia, dar și din alte situri arheologice precum Hanai Tepe, Bözüyük (Turcia), Micene, Tirint, Orchomenos și Kamiros (Grecia).

Vernisarea expoziției a avut loc în seara zilei de vineri, 10 noiembrie 2017, ora 18,00, în cadrul unui eveniment cultural de înaltă ținută, la care au participat personalități politice și culturale din Timișoara, precum și colegi de breaslă și manageri de instituții muzeale din țară și străinătate. Printre personalitățile din urmă o amintim pe d-na Lidija Milašinović, directorul Muzeului Național din Kikinda (Serbia) precum și pe dl. dr. Adrian Ardeț, managerul Muzeului Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș. La deschidere au participat arheologi de la Römisch-Germanische Kommission din Frankfurt am Main (Germania), Institutul de Arheologie din Belgrad și Muzeul Național de la Vrșac (Serbia), precum și colegi de la muzeele din Timișoara, Reșița și Caransebeș.

Cuvântul de deschidere l-a avut dr. Marion Bertrand, director-adjunct al Muzeului de Pre- și Protoistorie din Berlin, urmată fiind de dl. Adrian Negoită, consilierul cultural al Președintelui Consiliului Județean Timiș, dl. Călin Dobra, precum și de dl. Ralf Krautkrämer, consulul Republicii Federale Germaniei la Timișoara. Cuvântul

³ Realizarea acestei expoziții, într-un termen atât de scurt, a fost posibilă pe baza colaborării între diferitele departamente al Muzeului Național al Banatului. Mulțumim, și pe această cale, colegilor care s-au implicat în acest proiect.

⁴ Snodgrass 1994, 19.

⁵ Snodgrass 1994, 19–21; Pomeroy *et alii* 2004, 5, 36–60.

de încheiere la deschiderea expoziției l-a avut dl. Claudiu Ilaș, managerul Muzeului Național al Banatului.

Vernisarea expoziției a fost punctată și de momente inedite, precum prezentarea de modă a creatoarei Eli Lășlean, care a încercat să readucă în prezent frumusețea creațiilor vestimentare din Grecia protoistorică, precum și de o scurtă lecție de istorie privind viticultura din perioada homerică, ținută de dl. Florin Voica, președintele Asociației Somelierilor din România (Pl. I, V-VIII). Atmosfera a fost completată muzica ambientală oferită de un cvartet de la Filarmonica "Banatul" din Timișoara.

Atât anunțarea expoziției cât și vernisajul expoziției *Heinrich Schliemann – Descoperitorul Troiei* a fost prezentă în mijloacele de informare mass-media (jurnale online, radio).

Prin această expoziție Muzeul Național al Banatului încercă nu numai să dezvolte relații de colaborare cu instituții muzeale din străinătate, dar să și introducă instituția în circuitul de colaborare a muzeelor de istorie și arheologie din Europa, în vederea aducerii la Timișoara, pentru publicul iubitor de istorie, expoziții inedite, realizate de instituții și profesioniști din diferite părți ale Europei.

BIBLIOGRAFIE

Bertram *et alii* 2016,

M. Bertram, B. Heeb, B. Wehry, *Tod in Neapel – Heinrich Schliemann zum 125. Todestag*, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, 2016.

Brzeziński 2006,

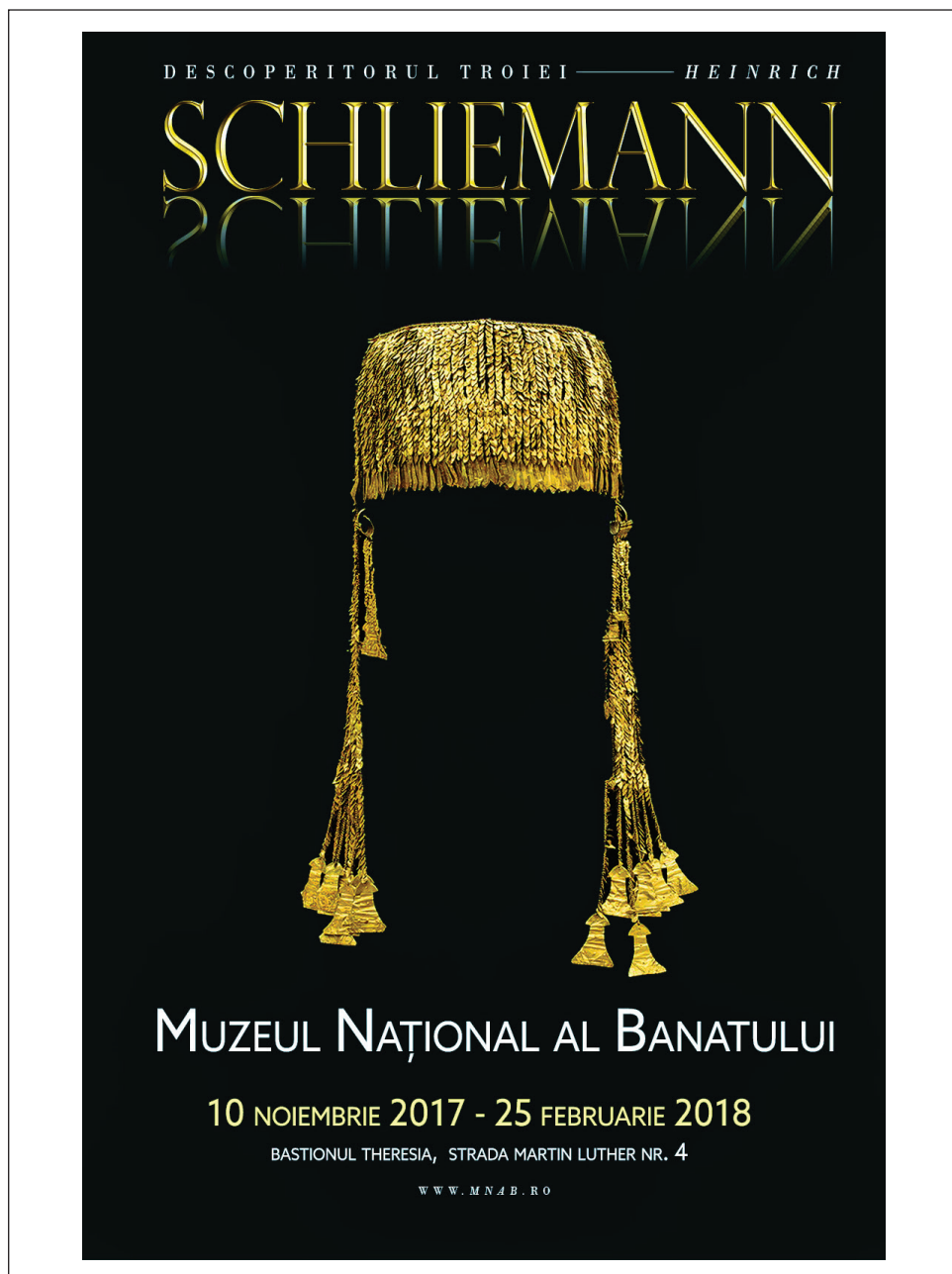
W. Brzeziński (redaktor), *Troja. Sen Henryka Schliemanna. Katalog wystawy ze zbiorów Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie*, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Warszawa, 2006.

Snodgrass 1994,

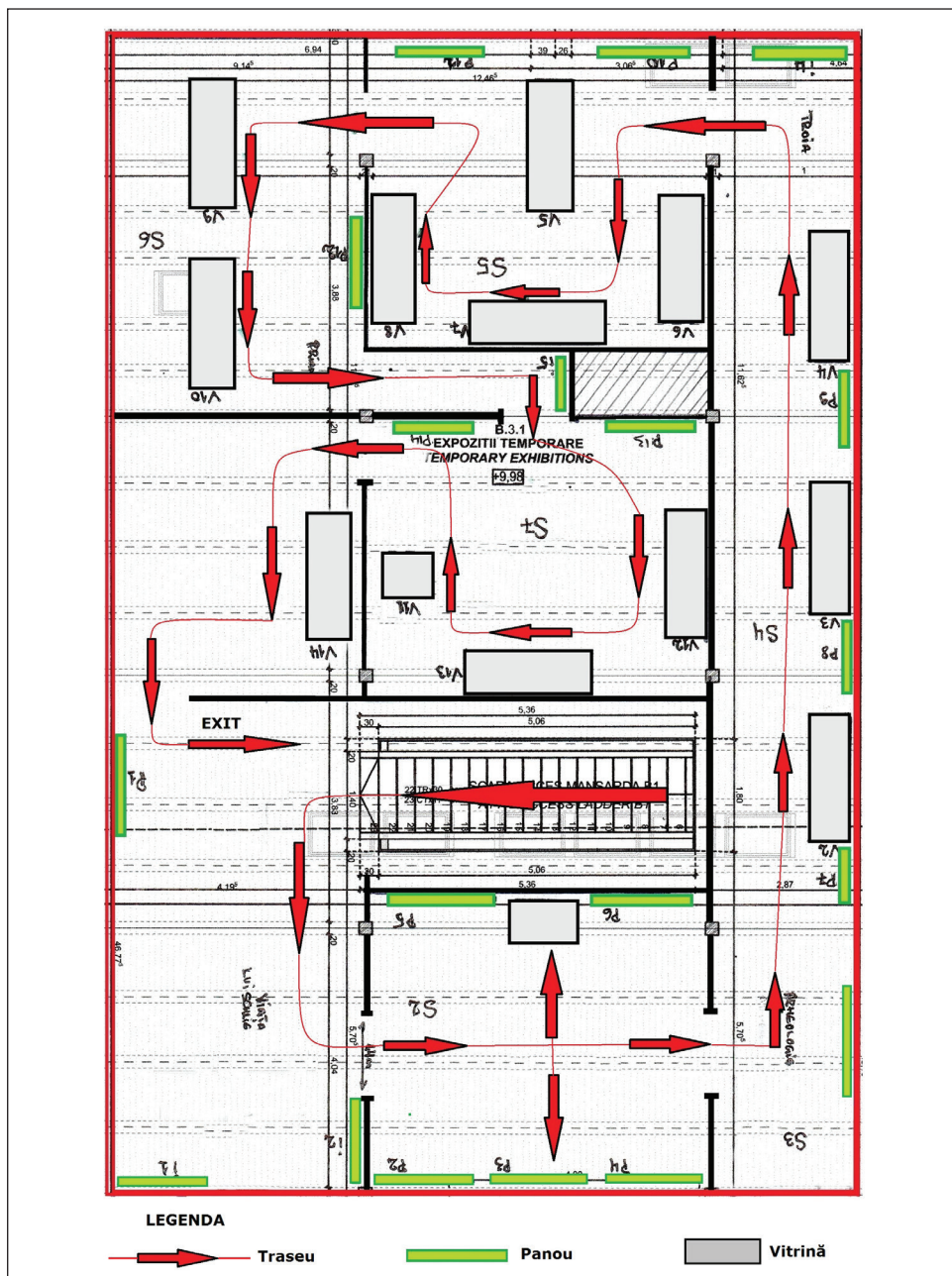
A. M. Snodgrass, *Grecia epocii întunecate. Cercetare arheologică asupra secolelor XI-VIII î.e.n.*, București, 1994.

Pomeroy *et alii* 2004,

S. B. Pomeroy, S. M. Burstein, W. Donlan, J. T. Roberts, *A brief history of ancient Greece: politics, society, and culture*, Oxford University Press, New York-Oxford, 2004.

Pl. I. Afișul expoziției „Heinrich Schliemann – Descoperitorul Troiei”.

Pl. II. Traseul de tip „labirint” al expoziției „Heinrich Schliemann – Descoperitorul Troiei”.

1

2

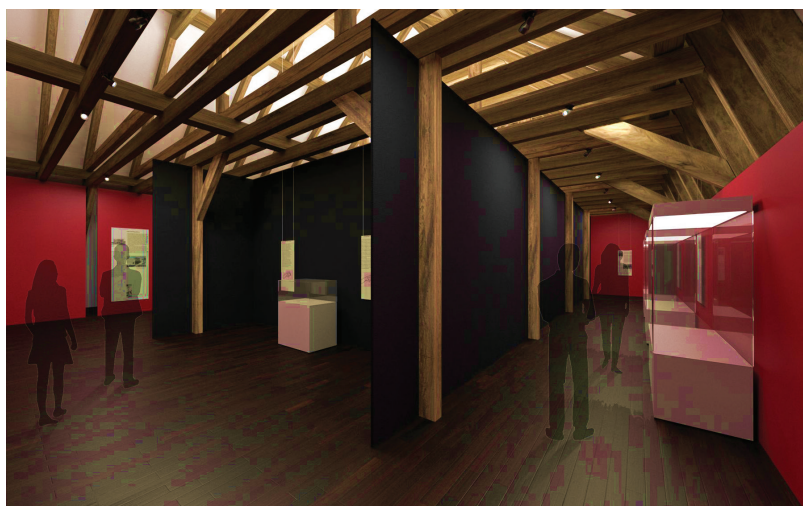

3

Pl. III. 1-3 – Aspecte din perioada amenajării expoziției.

1

2

Pl. IV: 1 – Intrarea în spațiul expozițional (sursa: <http://www.tion.ro/viata-si-activitatea-arheologului-german-heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei-prezentate-la-timisoara/1932373>); 2 – Detaliu din amenajarea circuitului expozițional.

1

2

Pl. V. 1–2 – Imagini de la vernisare expoziției (Foto Florin Ianăș și <http://www.tion.ro/viata-si-activitatea-arheologului-german-heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei-prezentate-la-timisoara/1932373>).

1

2

3

P. VI. Aspecte de la deschiderea expoziției „Heinrich Schliemann – Descoperitorul Troiei”: Dl. Ralf Krautkrämer, consulul Republicii Federale Germaniei la Timișoara (1); dl. Adrian Negoită, consilier Cultural al Președintelui Consiliului Județean Timiș (2); Dr. Marion Bertrand, director adjunct al Muzeului de Pre si Proto-Istorie din Berlin (3)(Foto Florin Ianăș).

1

2

Pl. VII. 1 – Moment de prezentare a unor creații vestimentare din Grecia epocii bronzului, în viziunea cretoarei de modă Eli Lășlean (sursa <http://www.opiniatimisoarei.ro/povestile-glorioasei-cetati-troia-aduse-la-timisoara-intr-o-expozitie-impresionanta-la-muzeul-banatului-foto/11/11/2017>); 2 – Incursiune în istoria vinificației și a băutului vinului în Grecia protoistorică, ținută de dl. Florin Voica, președintele Asociației Somelierilor din România (<http://www.tion.ro/viata-si-activitatea-arheologului-german-heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei-prezentate-la-timisoara/1932373>).

1

2

Pl. VIII. 1-2 – Vizitarea expoziției, după vernisaj (<http://www.ordineazilei.ro/life/arta-si-cultura/p/heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei>).

Susana Andea, Avram Andea, Adinel Dincă, *Autographa et signaturae Transilvaniae*, Argonaut Publishing, Cluj-Napoca (România) – Symphologic Publishing, Gatineau (Canada), 2016, 283 p.

Volumul de față, semnat de reputații cercetători dr. Susana Andea și Adinel Dincă, precum și de regretatul istoric și profesor Avram Andea, se integrează unui mai amplu proiect dedicat practicii scrisului în Transilvania secolelor XIII-XVII, derulat în cadrul Institutului de Istorie “George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca între anii 2013–2106. Ambițios și singular prin modul de abordare a tematicii deloc facile, demersul propus se înscrie într-un curent de cercetare focalizat asupra identificării scrierilor autografe cu scopul de a accesa prin intermediul unor texte redactate *manu propria* personaje ale unor vremuri demult apuse, asupra cărora se pot emite astfel opinii legate de educația, gradul de cultură sau de intențiile acestora. Operând într-o manieră dezinvoltă cu instrumentele de lucru specifice istoriografiei, filologiei dar și paleografiei latină și chirilică, cercetarea se dovedește a fi o analiză aprofundată a scrierii, cu accent pe semnarea actelor și a implicațiilor utilizării acestora în spațiul Transilvaniei medievale și premoderne. Autorii și-au propus investigarea mai multor medii culturale și confesionale ale Transilvaniei, de la cele care au avut ca mijloc de exprimare scrierea cu caractere latine (curtea voievodală, cea princiară, mediul episcopal catolic sau cel al coloniștilor germani), până la structurile ecleziastice ale bisericii ortodoxe ce au uzitat într-o proporție sporită scrierea cu caractere chirilice.

Prima parte a volumului, semnată de istoricul Adinel Dincă este dedicată *Scrierilor autografe în Transilvania medievală: de la cele mai timpurii mărturii, până în secolul al XVI-lea* (p. 11–85). Dintr-un început autorul își motivează interesul față de un asemenea subiect prin fascinația iscată de contactul nemediat cu cei care au scris (prin intermediul mostrelor grafice păstrate de la aceștia), dar și de relația indisolubilă pe care o percepe între autograf, veridicitate și legalitate. Incursiunea, gândită de autor ca un studiu-exploratoriu, debutează cu o serie de precizări terminologice, de la cele de natură filologică (“o iscălitură este un autograf, dar nu orice autograf este o iscălitură”), la cele istoriografice, potrivit cărora una din caracteristicile actului autograf este dată de suprapunerea identității celui care formulează oral un text cu cea a celui care-l redactează, la care se mai adaugă, în viziunea cercetătorului, și însemnările suplimentare ale scribilor, notarilor, cancelarilor sau secretarilor, adnotate ulterior pe text. Se adaugă apoi un scurt istoric al autografiei și al semnăturii autografe, “invenție” a epocii medievale, de la cea mai veche semnătură depistată până acum, ce datează din 1098, trecând prin semnăturile monogramatice ale regilor și înalților demnitari statali și până la perioada

Renașterii și umanismului, când afirmarea individului și a valorii sale personale a fost marcată și de autoidentificarea sa prin semnătură. Autorul este interesat și de urmărirea modului în care a evoluat preocuparea științifică față de autograful medieval, începând cu studiile paleografului, istoricului și bibliotecarului francez Léopold Delisle (deschizătorul de drumuri în acest sens) și continuând cu apariția primelor instituții și publicații dedicate autografei medievale. Nu în ultimul rând, cercetătorul pune în discuție o serie de criterii folosite pentru analiza scrisului unui scrib medieval, conchizând că, în pofida dezvoltării stilometriei sau a codicologiei, scrisul medieval rămâne un proces profund uman, ce nu poate fi supus într-un tot al unei cuantificări temporale.

Partea centrală a studiului – *Autografe în Transilvania medievală* – este o analiză elaborată, minuțios condusă, a numeroase fragmente de scriere autografă, pe care cercetătorul le-a intersectat în mod fericit cu frânturi ale existenței autorilor lor – voievozi, episcopi, cancelari, protonotari, scribi, preoți parohi sau mici funcționari. În mod declarat și asumat, cercetarea nu s-a vrut și nu a putut să fie una exhaustivă, istoricul operând cu eșantioane de surse directe păstrate în arhive sau biblioteci, față de care a impus o serie de principii de selectare generate de accesibilitate, de uniformitatea volumului în ansamblu său, dar și de preferințe de natură subiectivă. Conceptul propus lectorilor avizați, și nu numai, este acela al plasării în oglindă a mediului laic și ecleziastic din Transilvania medievală, ambele reprezentate de cele mai înalte structuri de putere (voievozi și episcopi). Se continuă apoi cu cancelariile acestor instituții centrale, pentru a se ajunge mai apoi pe scara invers ierarhică, la activitatea clerului inferior și a oficialilor laici de rang mărunț. În mod deliberat autorul a exclus din această analiză mediul urban, căruia urmează să îi dedice o analiză aparte. Extrem de relevante sunt și concluziile rezultate din analiza scripturistică efectuată; potrivit istoricului, forurile laice au fost cele care au furnizat o masă de documente net superioară celor ecleziastice, având o densitate și o varietate mai mare a personalului de cancelarie. Cu o organizare mai complexă decât sfera ecleziastică, aceste instituții au avut o activitate de redactare a înscrisurilor mult mai pragmatică și mai bogată. Pe de altă parte, din perspectiva formației intelectuale individuale și a educației grafice, exemplele furnizate de mediul episcopal sunt superioare celor venite dinspre cancelariile laice, ai căror membri s-au cantonat până către veacul al XVI-lea în formele tradiționale de scriere cursivă gotică, în timp ce membri ai clerului superior au făcut cu succes pasul înainte înspre scrierea cursivă umanistică. Cercetătorul atrage mai apoi atenția asupra unor elemente rezultate din analiza efectuată ce pot deveni ele însele subiecte de interes pentru cercetări viitoare: tranziția de la scrierea gotică la cea umanistică, dar și coexistența celor două sisteme de scriere, sistemul bivalent de scriere identificat în cazul aceluiași individ, dar și distincția ce trebuie operată în ceea ce privește scrierea profesională, cea educată și cea nesigură.

Cea de-a doua parte a volumului, *Semnături ale principilor Transilvaniei* (p. 86–157), o are ca autoare pe reputata cercetătoare Susana Andea, ce și-a propus să abordeze acest subiect prin prisma interferenței mai multor domenii, de la istoria scrisului la cercetări de natură diplomatică și juridică. Sub aspect juridic, autoarea pornește în analiza sa de la constatarea că în legislația maghiară nu a existat o referire anume

la valoarea semnăturilor regale sau ale altor demnitari, validitatea actelor fiind dată exclusiv de existența peceții autentice. Observă însă că, pe măsură ce practica scrișului și a cititului a sporit la nivelurile superioare ale societății regatului, dominația exclusivă a puterii de autentificare a sigiliului a scăzut. Cu toate acestea, deși practica semnării actelor de către regi a început, ca modă, încă de prin anii 1440–1444, ea nu s-a generalizat în timpul ultimilor regi ai Ungariei medievale. În același timp, cancelaria voievodală, inspirată de modelul celei regale, a început să emită acte cu semnătura voievodului încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea; totuși, de-abia odată cu constituirea Principatului autonom Transilvania s-a aliniat practicii scrierii și semnării actelor existente deja în Europa. Din punctul de vedere al cercetătoarei, două au fost momentele care au contribuit la alinierea regulilor activității scripturistice din Transilvania la cele din alte state europene: în primul rând, influența cancelariei poloneze, exercitată prin principele Ștefan Báthory, ajuns rege al Poloniei, în vremea căruia cancelaria princiară a gravitat între autoritatea principelui și cea a Sfatului princiar. În al doilea rând, stăpânirea generalului Basta și a comisarilor imperiali a impus în principat necesitatea ca cele mai importante acte (evidențele fiscale, donațiile, privilegiile sau deciziile Consiliului princiar) să fie întărite de semnătura și sigiliul imperial. Pe de-altă parte, din perspectivă diplomatică, autoarea constată că în cercetările de diplomatică medievală pentru mediul transilvănean s-a alocat prea puțin spațiu analizării semnăturilor de pe acte, considerându-se că acestea au fost interpretate mai ales ca o întărire a credibilității actului.

Corpul principal al studiului este o analiză pluridisciplinară a semnăturilor primilor potenți ai Transilvaniei veacurilor XVI–XVII (voievozi, guvernatori, principii), o pertinentă incursiune în istoria Principatului prin prisma identității autografe a fiecăruia dintre aceștia, dublată de opinii asupra ambientului Curții princiare, a nivelului intelectual și cultural al elitei princiare, precum și a alianțelor matrimoniale sau a jocurilor politice în care aceștia au fost angrenați. Analiza practicii semnării actelor de către principii Transilvaniei a impus cercetătoarei o serie de elemente comune, definitorii pentru scripturistica cancelariei princiare. În primul rând, s-a constatat că toți principii și-au exercitat dreptul la semnătură, deși a existat o diferențiere formală dată de importanța actelor semnate: în timp ce documentele de primă însemnătate (danii, privilegii, acte solemne) au fost semnate prin folosirea numelui întreg în variantă latină, actele de mai mică importanță au fost întărite doar prin varianta prescurtată a numelui. De asemenea, s-a observat că nu întotdeauna a fost posibilă folosirea semnăturii autografe (minorat, absență), caz în care s-a recurs la imitarea semnăturii de către secretar. În ceea ce privește poziționare semnăturilor, s-a constatat că, de regulă, acestea au fost executate în partea stângă, sub text, excepție făcând situațiile în care principii s-au adresat unui superior în rang, caz în care semnătura a fost grafiată în partea dreaptă sub text, totul finalizat prin imprimarea peceții princiare.

Partea a treia a volumului, intitulată *Principesele Transilvaniei și autografele lor* (p. 158–197) o are ca autoare, de asemenea, pe istoricul Susana Andea, fiind de fapt o cercetare complementară capitolului anterior, căreia îi lipsește totuși dimensiunea politică și diplomatică. Autoarea afirmă că nu își propune, prin analiza unor mostre de scriere, să

reconstituie dimensiunea intelectuală și cunoștințele de scriere ale fiecărei principese, cu atât mai mult cu cât consideră că unele semnături ar fi posibil să aparțină unor persoane din anturajul acestora. Cu toate acestea, meritul cercetării de față este acela că realizează, în paralel cu analiza mostrelor grafice, o serie de microfișe ale acestor femei situate, prin mariajele lor, la vârful ierarhiei social-politice din principat. Or, din această perspectivă, Susana Andea constată că ele se pot împărți în două categorii: cele care, într-un anumit moment istoric bine determinat, au condus efectiv țara (Maria Christierna, Caterina de Brandenburg) sau principesele-soții, limitate la cercul curții lor private. Avem de-a face, atât cât informația istorică a permis-o, cu o extrem de interesantă introspecție în orizontul familial dar și intelectual al principeselor Transilvaniei, dat de educația lor, de cunoașterea și practicarea scrisului, inclusiv în limba latină. În aceeași manieră cu cercetarea semnăturilor principilor, s-a constatat că consoartele lor au uzitat semnătura în partea stângă sub text atunci când s-au adresta supușilor, și în cea dreaptă atunci când au purtat corespondență cu consorții lor princieri.

Volumul se încheie cu un extrem de interesant studiu dedicat de regretatul profesor Avram Andea *Vlădicilor ardeleni și semnăturilor lor* (p. 198–252). Prin acesta se părește ambientul scripturistic al elitelor politice și confesionale ale Transilvaniei voievodale și princiare, abordându-se mediul restrâns, mai puțin familiar, al înalților ierarhi ortodocși ai Transilvaniei, așa-zii vlădici și mitropoliti, care dincolo de etnia sau locul de obârșie, au păstorit în vremuri nu foarte faste comunitățile ortodoxe românești ardelenene. Încă din debutul cercetării istoricul mărturisește o anumită limitare metodologică a cercetării, determinată strict de modul în care actele edificatoare s-au păstrat și au putut fi identificate. Din punct de vedere cronologic, incursiunea istoriografică propusă identifică primele acte semnate de ierarhi ortodocși cu jurisdicție în aceste părți la finele veacului al XIV-lea, fiind vorba de mitropolitia “Ungrovlahiei dinspre Severin” numită de Patriarhia din Constantinopol, a căror semnătură în greacă a putut fi identificată pe o serie de acte ale sinoadelor patriarhale. S-a observat că aceste semnături autografe au stat sub semnul tradiției monogramelor bizantine și a practicilor scripturistice uzitate în cancelaria patriarhală. Din altă perspectivă, tot din aceeași perioadă sunt pomenite și cele două *Tetraevangheliare* în manuscris copiate de Popa Nicodim (Nikola Grčić) de la Tismana. Monumente ale culturii slavone din Țara Ungurească, ele sunt integrate de istoric în analiza istoriografică realizată ca fiind printre cele mai vechi scrieri autografe datate și localizate, cărora li se cunoaște atât autorul, cât și împrejurările în care au fost alcătuite. La limita cronologică superioară autorul plasează în cercetarea sa scrierile autografe provenite de la vlădica Teofil (Toma Szeremi din Teiuș), cel care a fost uns în 1692 la București și confirmat de guvernatorul Gheorghe Banffy în calitate de “arhiepiscop și mitropolit al scaunului Belgradului și a toată Țara Ardealului”.

Metodologic vorbind, analiza a fost defalcată de reputatul istoric în mai multe părți, cirumscrie diferitelor etape ale politicii oficiale confesionale din Transilvania voievodală și princiară, constatându-se o intromisiune tot mai mare a statului prin politica sa confesională în reconfigurarea jurisdicțională a mitropoliei și a episcopilor ortodocși, supuși efortului de calvinizare a românilor, efort care, în viziunea autorului, a condus totuși la stimularea folosirii limbii române nu doar la slujbe, ci și în practica

scrisului epistolar. Demersul de față lămurește, pe lângă modalitățile de practicare a scrisului în mediul clerical ortodox, și alte aspecte ale prerogativelor înalților ierarhi și ale instituțiilor ecleziastice românești din Principat. S-a încercat să se surprindă cu cât mai multă acuratețe, din titulaturile arhieresti, atât terminologia folosită de reprezentanții statului în actele oficiale, cât și terminologia întrebuițată de ierarhi în propriile înscrisuri și tipărituri. De asemenea, analiza scripuristică efectuată a încercat să identifice originea și formația intelectuală a vlădicilor sau diecilor din cancelaria acestora, urmărindu-se particularitățile grafice ale scrisului, caracteristicile lexicale și gramaticale ale limbii folosite de aceștia în acte. Cercetătorul a mai putut constata că, deși există acte care păstrează nume de vlădici și mitropoliți ai românilor încă din secolul al XV-lea, cea mai veche semnătură autografă datează din anul 1568, ea aparținând episcopului clavinizant Gheorghe de Sângeorgiu. De-abia după acest moment scrisorile ierarhilor ortodocși sporesc, fiind scrise, după cum s-a constatat, în limba română cu grafie chirilică, ceva mai rar în limba maghiară și, cu totul excepțional, în latină. Istoricul Avram Andea conchide în partea finală a studiului său că numărul mic de acte păstrate a împiedicat realizarea unei analize comparative a scrisurilor și semnăturilor, astfel încât nu s-au putut configura considerații asupra evoluției în timp a formei semnăturilor acestora. Cu toate acestea, din punctul de vedere al domniei sale, structura, părțile componente, folosirea corectă a elementelor de stilionar dovedesc cu prisosință familiarizarea deplină a acestora cu schimbul epistolar, cu regulile acestui gen de scris finalizat întotdeauna prin semnare și sigilare.

În ansamblul său, volumul de față este o abordare extrem de coerentă, de un înalt profesionalism științific, a practicii scripuristice din Transilvania medievală și premodernă, gândită pe mai multe paliere constitutive și realizată cu metode și instrumente de cercetare de cea mai autentică valoare. Fini cunoscători ai paleografiei latine și chirilice, autorii au integrat în mod fericit și creator analiza mostrelor grafice în cursul istoric al veacurilor XIV-XVII, astfel încât istoria Transilvaniei voievodale și princiare prinde un nou contur, umanizat de apropierea atât de personală de identitatea unor protagoniști ai scenei istorice prin intermediul scrierilor lor autografe. Fiecare secțiune a volumului conține numeroase mostre grafice care ilustrează și susțin discursul și analiza istoriografică și paleografică, pentru ca la finalul fiecărei părți să fie alăturate acte cu valoare documentară depistate în arhivele românești sau maghiare, precum și în biblioteci din țară sau străinătate. Un demers istogriografic, dar și un instrument de lucru de o necontestată valoare pentru toți cei interesați atât de istoria scrisului, cât și de oameni și fapte de altădată.

Ligia Boldea

Oana Mihaela Tămaș, *Între uz și abuz de alcool în România*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 307 p.

Fenomen derivat cu precădere din excesul de consum mai mult decât din surplusul de producție, alcoolismul a constituit întotdeauna unul dintre subiectele

scrisului epistolar. Demersul de față lămurește, pe lângă modalitățile de practicare a scrisului în mediul clerical ortodox, și alte aspecte ale prerogativelor înalților ierarhi și ale instituțiilor ecleziastice românești din Principat. S-a încercat să se surprindă cu cât mai multă acuratețe, din titulaturile arhieresti, atât terminologia folosită de reprezentanții statului în actele oficiale, cât și terminologia întrebuintată de ierarhi în propriile înscrisuri și tipărituri. De asemenea, analiza scripuristică efectuată a încercat să identifice originea și formația intelectuală a vlădicilor sau diecilor din cancelaria acestora, urmărindu-se particularitățile grafice ale scrisului, caracteristicile lexicale și gramaticale ale limbii folosite de aceștia în acte. Cercetătorul a mai putut constata că, deși există acte care păstrează nume de vlădici și mitropoliți ai românilor încă din secolul al XV-lea, cea mai veche semnătură autografă datează din anul 1568, ea aparținând episcopului clavinizant Gheorghe de Sângeorgiu. De-abia după acest moment scrisorile ierarhilor ortodocși sporesc, fiind scrise, după cum s-a constatat, în limba română cu grafie chirilică, ceva mai rar în limba maghiară și, cu totul excepțional, în latină. Istoricul Avram Andea conchide în partea finală a studiului său că numărul mic de acte păstrate a împiedicat realizarea unei analize comparative a scrisurilor și semnăturilor, astfel încât nu s-au putut configura considerații asupra evoluției în timp a formei semnăturilor acestora. Cu toate acestea, din punctul de vedere al domniei sale, structura, părțile componente, folosirea corectă a elementelor de stilionar dovedesc cu prisosință familiarizarea deplină a acestora cu schimbul epistolar, cu regulile acestui gen de scris finalizat întotdeauna prin semnare și sigilare.

În ansamblul său, volumul de față este o abordare extrem de coerentă, de un înalt profesionalism științific, a practicii scripuristice din Transilvania medievală și premodernă, gândită pe mai multe paliere constitutive și realizată cu metode și instrumente de cercetare de cea mai autentică valoare. Fini cunoscători ai paleografiei latine și chirilice, autorii au integrat în mod fericit și creator analiza mostrelor grafice în cursul istoric al veacurilor XIV-XVII, astfel încât istoria Transilvaniei voievodale și princiere prinde un nou contur, umanizat de apropierea atât de personală de identitatea unor protagoniști ai scenei istorice prin intermediul scrierilor lor autografe. Fiecare secțiune a volumului conține numeroase mostre grafice care ilustrează și susțin discursul și analiza istoriografică și paleografică, pentru ca la finalul fiecărei părți să fie alăturate acte cu valoare documentară depistate în arhivele românești sau maghiare, precum și în biblioteci din țară sau străinătate. Un demers istogriografic, dar și un instrument de lucru de o necontestată valoare pentru toți cei interesați atât de istoria scrisului, cât și de oameni și fapte de altădată.

Ligia Boldea

Oana Mihaela Tămaș, *Între uz și abuz de alcool în România*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 307 p.

Fenomen derivat cu precădere din excesul de consum mai mult decât din surplusul de producție, alcoolismul a constituit întotdeauna unul dintre subiectele

intrigante printre temele abordate de istoriografi. Cu rigoare și obiectivitate istorică, Oana Mihaela Tămaș își orientează cercetarea spre o incursiune economico-istorică a activităților de natură bahică de pe teritoriu românesc.

Bazată pe propria teză de doctorat, beneficiind de un bogat și diversificat fond bibliografic, volumul de față expune cronologic activitatea de producere și de consum a alcoolului, pornind de la o panoramă de nivel general-europeană, particularizând analiza către complexitatea manifestării pe teritoriu românesc, axându-se cu predilecție spre problemele legate de uzul și abuzul alcoolului.

Prin prisma analizei unui spectru larg asupra proximității geografice se constată dese asemănări între situația din spațiul românesc și cel al vecinătăților apropiate în ceea ce privește sfera de consum a licorilor de tip alcoolic, sesizându-se și anumite particularități locale ce au avut implicații importante în problematica băuturilor fermentate.

Studiul cercetat a fost structurat în două părți astfel că, în prima parte, autoarea își începe periplul științifico-istoric prin prezentarea situației din cele mai importante țări din punct de vedere al consumului de alcool, al situației economice, a mișcărilor de temperanță, a mecanismelor de control a debitării și consumului, dar și a influențelor pe care unele țări le-au avut asupra spațiului românesc. În a doua parte, predominantă din punct de vedere al volumului de informații prezentat, se expune analitic situația uzului și abuzului de alcool din România la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.

În tentativa de a desluși domeniul imens al experiențelor ce implică arealul băuturilor spirtoase se identifică o abordare bidimensională de tip spațio-temporar, prin introspecția temei în reperele cronologice și culturale ale consumului de alcool în Europa. În antichitate, din cauza necunoașterii metodelor asociate distilării, licorile predominante erau berea, miedul și, în special, vinul. Odată cu descoperirea procesului de distilare a băuturilor alcoolice de către alchimiștii arabi, de unde provine și cuvântul *al khol*, în epoca medievală își fac simțită prezența băuturile spirtoase, în special whisky-ului, originar din nordul Britaniei.

Componenta geografică și specificul agricol al fiecărei regiuni erau în strânsă concordanță cu tipul de băuturi consumat, astfel, sudul oferea un climat propice dezvoltării viței de vie și a cerealelor, ceea ce denotă o orientare spre licori fermentate; de altfel, țările mediteraneene, precum Italia, Spania sau Grecia au dezvoltat o cultură specifică a vinului. În regiunile cu populației predominant germanică a predominat consumul de bere, pentru ca în nord orientarea să fie îndreptată spre produsele fabricate din procesul de distilare.

Chiar dacă România era o țară cu influențe sudice, având vaste podgorii, întinse în zonele subcarpatice ale Munteniei, Moldovei și Dobrogei, în larga paletă de licori se întrevăd și cele de fermentație fructiferă precum țuica și pălincă, cu o gradăție alcoolică superioară vinului, a căror nivel de consum nu era deloc de neglijat.

În vederea identificării concrete a problematicii înțelegerii evoluției spațio-temporale în arealul românesc s-a considerat utilă cercetarea în amănunt a specificului țărilor europene sub spectrul sferei alcoolului. De asemenea, fenomenele petrecute în Europa își regăsesc ecoul și în arealul carpatin, prin urmare epidemia de filoxeră din perioada 1878–1890 a decimat culturile de viță de vie, fapt ce a cauzat scumpirea vinului

și, implicit, creșterea exacerbată a consumului de spirtoase, declanșând transformarea alcoolismului într-o reală problemă socială. Totodată, creșterea popularității berii în vestul Europei, cu predilecție în Anglia și Danemarca, se propagă și în provinciile românești, prin înființarea unor importante fabrici de bere, ceea ce transformă berea într-un concurent acerb pe piața românească. Pe lângă toate acestea, avântul tehnologic a permis producerea alcoolului industrial, element ce surclasează produsele obținute prin metode natural-artizanale datorită costului său redus de producție.

În evaluarea analitică a situației celor mai reprezentative țări europene s-au reliefat anumiți factori, precum: normele legislative de producere a băuturilor alcoolice, promovarea anumitor băuturi în detrimentul altora, taxarea sau supra taxarea accizelor, existența unui monopol, reglementarea modului de transport, comercializarea produselor atât en-gros cât și en-detail, restricțiile impuse asupra consumului, precum și elementele legate de activitatea și scopurile mișcării de temperanță și a regimului de prohibiție.

Partea a doua a lucrării este dedicată analizării temeinice a situației referitoare la uzul și abuzul de alcool din România la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.

Itinerariul cercetării sferei alcoolului în România pornește de la premisa unei puternice influențe sudice de tip mediteraneean, în care predomina culturile de viță de vie, întrepătrunse cu tradițiile germanice central-europene presărate cu influențe slave parvenite prin filiera rusească. România a fost considerată mult timp o importantă țară consumatoare de produse viticole și fructifere, datorată în mare parte vastelor podgorii și livezi întinse pe dealurile subcarpatice, ceea ce a oferit suportul producerii unor însemnate cantități de vin și țuică.

Expandarea mediului urban spre o modernitate industrializată cauzează importante mișcări demografice univoce, având ca punct final de convergență popularizarea orașelor cu forță de muncă din mediul rural. Noii locuitori ai orașelor, așezați în spațiile suburbane, îndeosebi la periferiile perimetrului edilitar, aduc o mare parte din obiceiurile dobândite în mediul de proveniență, asumându-și parțial și componenta urbană. Prin urmare, paleta consumului de băuturi se diversifică, lăsând loc și pentru alte licori netradiționale.

Progresul capitalismului coroborat cu avântul rezultatelor științifice aplicate în industrie prin mecanizarea activităților de producție, influențează dinamică consumului de băuturi în România prin crearea unui mediu propice expansiunii produselor spirtoase, accesibile ca preț, chiar și în raport cu veniturile claselor nevoiașе. Astfel, într-o societate în plină tranziție caracterul eminent rural și agrar era umbrat de modernizare și industrializare mecanizată.

În vederea determinării concrete și obiective a raportului dintre necesitate și abundență a băuturilor alcoolice, s-au evaluat o serie de factori precum: tipurile de băuturi alcoolice, ponderea relativă a acestora, precum și anvergura globală a consumului. Gama de băuturi aflate pe piață sau produse pentru uz propriu a derivat atât din tradițiile moștenite din perioadele anterioare, cât și din evoluțiile generale manifestate în context european. Ascensiunea tehnologică de după 1870 introduce în provinciile

românești un nou produs ce minimizează popularitatea produselor tradiționale precum țuica de prune și rachiurile. Băuturi din ce în ce mai ieftine, cu atractivitate crescută, precum lichiorurile, coniacurile sau romul, produse prin adăugarea de esențe la alcoolul industrial sau spirtul, fabricat în velnițe sau poverne, din cereale, cartofi sau sfeclă, au bulversat și amplificat consumul pe o piață anterior cu caracter patriarhal, pe care băuturile “naturale”, preparate îndeobște artizanal, nu aveau practic concurență.

Un factor determinant în imaginea de ansamblu a consumului de alcool în România era identificat prin sistemul de debitare. Predominant în lumea rurală, cârciuma a jucat un rol important, atât în consumul public de alcool, cât și ca element singular de socializare. Lipsiți de alternative, țăranii făceau din cârciumă nu numai localul unde consumau băuturi a căror calitate era deseori pusă sub semnul întrebării, dar și centrul unei lumi sătești marcate de lipsuri, analfabetism și mari deficiențe sanitare.

Popularitatea crescândă a consumului de băuturilor spirtoase a determinat autoritățile să elaboreze norme legale ce au avut menirea de a facilita atragerea resurselor financiare prin mărirea accizelor, ceea ce a condus la situația ca 10% din bugetul statului să fie asigurat de impozitarea băuturilor alcoolice. Un caz particular este întâlnit în perioada 1900–1902, când guvernul conservator al lui P.P.Carp a impus impozitarea țuicii după grade de tărie alcoolică.

Accesul din ce în ce mai facil și ieftin la băuturile alcoolice, în special la cele produse industrial, a fost evidențiat printr-un studiu efectuat în context european, al cărui rezultat de 9–12 litri de alcool 100% / an / locuitor, înscrisa România între cele mai “alcoholizate” țări europene la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Chiar dacă, în mediul urban, consumul era mai mare decât în cel rural, totuși locuitorii satelor erau mai mult predispuși spre alcoolism. Aprovizionată precar cu alimente, beneficiind de servicii modeste ale sistemului sanitar, populația rurală cădea ușor pradă alcoolismului.

Reacția societății românești la astfel de fenomen a fost concretizată prin diverse acțiuni ale elitei medicale, politice, gazetărești și bisericești. Mai mult, se sesizează că în 1897 la Iași ia ființă Liga Națională Antialcoolică, avându-l ca promotor pe politicianul A. C. Cuza. Una dintre reușitele mișcării de temperanță a consumului de alcool din România l-a constituit adoptarea în 1908 a unei legi împotriva beției și a cârciumilor, lege ce survine în urma acuzelor aduse țăranimii în răscoala din 1907. Totuși, intervenția politicului între 1909–1910 diminuează acțiunile de estompere a consumului în exces a băuturilor alcoolice, culminând cu preluarea mișcării de temperanță de către organizațiile locale ale Ordinului Internațional al Bunilor Templieri, care vor pune în umbră acțiunile de eficientizare a temperanței și de limitare a consumului.

Studiul efectuat asupra unui fenomen complex, ce se identifică oscilatoriu între utilitate și viciu, a urmărit reasamblarea unei imagini a societății românești în vederea înțelegerii interdependențelor cu celelalte țări și spații culturale europene. Aspecte ce ating diferite puncte de vedere din domenii precum cel economic, social, cultural, medical, atât la nivel conceptual, cât și statistic, au reușit să reliefeze anvergura tuturor elementelor ce au implicații în consumul licorilor bahice.

Concluzionând, putem afirma că prin prezentul volum, Oana Mihaela Tămaș

aduce o contribuție importantă la demitizarea istoriografică a unui concept considerat tabu în raport cu panoplia valorilor evaluate în societatea civilă. Pentru cei cu chemare spre cunoașterea obiectivă a evenimentelor istorice, această carte reprezintă o sursă bine documentată și corect informată despre o abordare complexă din punct de vedere istoric, social și economic asupra uzului și abuzului de alcool în România modernă.

Minodora Damian

Ion Agrigoroaiei, *România interbelică. Unificare și evoluție economică*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2016, 400 p.

Expunerea obiectiv istorică și documentarea minuțioasă a interbelicului românesc se pot etala analitic pornind de la o cercetare concepută concentric cu epicentrul în Marea Unire, plasată temporal chiar în zorii modernității României.

Apreciatului istoric Ion Agrigoroaiei, profesor universitar în cadrul Facultății de Istorie a Universității *Alexandru Ioan Cuza* din Iași, abordează acest concept în cartea sa intitulată sugestiv *România Interbelică. Unificare și evoluție economică*.

Beneficiind de o bogată bibliografie, diversificată tematic pe toate palierele structurale ale civilizației moderne, volumul de față propune descrierea contextului istoric, a proceselor și evenimentelor ce consfințesc geneza României Mari și a realităților produse de aceasta în deceniile ce au urmat până la finalul perioadei interbelice.

Încetarea conflictelor militare din cadrul Primei Conflagrații Mondiale coincide cu începutul unei perioade cunoscută prin apelativul de “secolul naționalităților”, moment în care se stabilesc hotarele de drept, bazate pe criterii etno-istorice. Reperul istoric, consumat în data de 1 Decembrie 1918, este parte integrantă a unui proces încadrat cronologic în obiectivele stabilite de Revoluția de la 1848, începând cu Unirea Principatelor și obținerea Independenței. Odată îndeplinit, acest demers impunea de la sine soluționarea *in facto* a problematicii integrării noilor provincii într-o formațiune statală unitară, independentă și indivizibilă.

Volumul recenzat începe cu detalierea faptelor istorice din preajma anului 1918. În contextul politic s-au identificat evenimente din proximitatea spațio-temporală, precum revoluția rusă din februarie 1917, ce a prilejuit alipirea Basarabiei la data de 27 martie/9 aprilie 1918, și a Bucovinei la data 14/27 octombrie cu România. De asemenea, finalul Primului Război Mondial conferă premise favorabile ce converg inevitabil la unirea Transilvaniei, Crișanei, Banatului și a Maramureșului în 1 decembrie 1918 cu celelalte teritorii românești.

Prin recunoașterea acestor acte istorice la Conferința de Pace de la Paris, României i se conferea un statut important în configurația geografică a Europei. Capitolul *Noul Cadrul Național*, împărțit în două subcapitole, se axează atât pe descrierea situației geo-demografică, cât și pe aspectul impactului cultural generat de unire. Prin analiza geografică în subcapitolul *Pământul românesc și locuitorii lui* se deduce că prin actul unirii, România a devenit al zecelea stat ca suprafața și al optulea în funcție de statistica

aduce o contribuție importantă la demitizarea istoriografică a unui concept considerat tabu în raport cu panoplia valorilor evaluate în societatea civilă. Pentru cei cu chemare spre cunoașterea obiectivă a evenimentelor istorice, această carte reprezintă o sursă bine documentată și corect informată despre o abordare complexă din punct de vedere istoric, social și economic asupra uzului și abuzul de alcool în România modernă.

Minodora Damian

Ion Agrigoroaiei, *România interbelică. Unificare și evoluție economică*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2016, 400 p.

Expunerea obiectiv istorică și documentarea minuțioasă a interbelicului românesc se pot etala analitic pornind de la o cercetare concepută concentric cu epicentrul în Marea Unire, plasată temporal chiar în zorii modernității României.

Apreciatului istoric Ion Agrigoroaiei, profesor universitar în cadrul Facultății de Istorie a Universității *Alexandru Ioan Cuza* din Iași, abordează acest concept în cartea sa intitulată sugestiv *România Interbelică. Unificare și evoluție economică*.

Beneficiind de o bogată bibliografie, diversificată tematic pe toate palierele structurale ale civilizației moderne, volumul de față propune descrierea contextului istoric, a proceselor și evenimentelor ce consfințesc geneza României Mari și a realităților produse de aceasta în deceniile ce au urmat până la finalul perioadei interbelice.

Încetarea conflictelor militare din cadrul Primei Conflagrații Mondiale coincide cu începutul unei perioade cunoscută prin apelativul de “secolul naționalităților”, moment în care se stabilesc hotarele de drept, bazate pe criterii etno-istorice. Reperul istoric, consumat în data de 1 Decembrie 1918, este parte integrantă a unui proces încadrat cronologic în obiectivele stabilite de Revoluția de la 1848, începând cu Unirea Principatelor și obținerea Independenței. Odată îndeplinit, acest demers impunea de la sine soluționarea *in facto* a problematicii integrării noilor provincii într-o formațiune statală unitară, independentă și indivizibilă.

Volumul recenzat începe cu detalierea faptelor istorice din preajma anului 1918. În contextul politic s-au identificat evenimente din proximitatea spațio-temporală, precum revoluția rusă din februarie 1917, ce a prilejuit alipirea Basarabiei la data de 27 martie/9 aprilie 1918, și a Bucovinei la data 14/27 octombrie cu România. De asemenea, finalul Primului Război Mondial conferă premise favorabile ce converg inevitabil la unirea Transilvaniei, Crișanei, Banatului și a Maramureșului în 1 decembrie 1918 cu celelalte teritorii românești.

Prin recunoașterea acestor acte istorice la Conferința de Pace de la Paris, României i se conferea un statut important în configurația geografică a Europei. Capitolul *Noul Cadrul Național*, împărțit în două subcapitole, se axează atât pe descrierea situației geo-demografică, cât și pe aspectul impactului cultural generat de unire. Prin analiza geografică în subcapitolul *Pământul românesc și locuitorii lui* se deduce că prin actul unirii, România a devenit al zecelea stat ca suprafața și al optulea în funcție de statistica

demografică. Prin urmare, majoritatea covârșitoare a populației era de naționalitate română în procent de 71,9%, iar dintre etniile conlocuitoare se remarcă maghiarii cu un procent de 7,9 %, urmași de germani cu 4,1 %. Totodată, înfăptuirea idealului național a conferit un prilej propice dezvoltării unor dezbaterii în mediile academice românești. În subcapitolul *Prelegeri și discursuri la început de drum* se prezintă prelegerile susținute la catedrele universitare și discursurile de recepție din cadrul Academiei Române, ce ating problematica unirii, evidențiază importanța științifică și morală referitoare la aportul fiecărui intelectual privind perpetuarea culturală a românismului.

Capitolul *Mersul Reformelor Agrară și Electorală* continuă tema dezbătută prin prezentarea implementării reformelor agrară și electorală, primordiale în procesul de modernizare și coagulare unitară a societății românești. Pe fondul unor cerințe obiective, menite să impulsioneze soldații înrolați în armata română, Casa Regală promitea împrumutarea țărânilor și participarea în mod egal la viața politică a tuturor celor ce-și sacrificau viața pe câmpul de luptă. Astfel, în anul 1918 sunt aprobate ambele reforme, cea agrară în aprilie 1918, iar cea electorală în luna noiembrie a aceluiași an, fapt ce conduce la realizarea într-un timp relativ restrâns, aproape concomitent, a unor aspecte esențiale în convergența civilizației românești spre modernizare.

Procesul de unificare s-a integrat și sub aspect legislativ, fiind dezbătut pe larg în capitolul *Legi noi de unificare*. În noile provincii alipite era necesară adoptarea noilor cerințe legislative, care au fost realizate cu ajutorul unor pachete de legi cu scopul de a uniformiza aplicarea acestora pe întreg teritoriul României Mari. Totuși, păstrarea de scurtă durată a legislației specifice s-a interferat cu expandarea admisă a legiurii din Vechiul Regat. În conformitate cu reglementările Constituției din martie 1923, s-au promovat unele măsuri legislative ce au permis infiltrarea unificării în toate domeniile de activitate, precum: legea pentru organizarea și funcționarea Consiliului Legislativ, legea pentru Curtea de Casație și Justiție, legea pentru Contenciosul Administrativ, legea pentru organizarea administrativă. Sesizabile schimbări s-au identificat în componenta legislativă a politicii sociale, prin urmare ia ființă Ministerul Muncii și Ocrotirii Sociale, se reglementează conflictele colective de muncă, se adoptă legea sindicatelor profesionale, legea generală a pensiilor, legea repausului duminical și a sărbătorilor legale, precum și legea pentru ocrotirea muncii minorilor și a femeilor. Un alt domeniu determinant în viața unei societăți ce tindea ascendent spre modernism l-a constituit învățământul. Reglementarea școlarizării în noua Românie a fost organizată sub auspiciul unor pachete legislative elaborate între anii 1922 și 1926, cum ar fi *Legea pentru învățământul primar al statului și Legea asupra învățământului secundar și superior*. Uniformizarea legislativă s-a întrepătruns și în mediul spiritual, cercetându-se astfel și impactul orânduirii juridice asupra Bisericii. Odată cu creșterea numărului de credincioși coroborat cu prevederile articolului 22 din Constituția României din martie 1923 s-a hotărât ridicarea Bisericii Ortodoxe Române la cea mai înaltă treaptă ierarhică, adică de Patriarhie, prin *Legea pentru ridicarea Scaunului Arhiepiscopal și Mitropolitan al Ungro-Vlahiei, ca Primat al României, la rangul de Scaun Patriarhal*.

Reliefarea noilor posibilități dobândite în urma desăvârșirii unității naționale și redresarea economiei românești s-au soldat cu o serie de dificultăți cauzate de

desfășurarea ostilităților pe propriul teritoriu, de pierderea de vieți umane și de exploatarea de către inamic a resurselor proprii. Toate aceste aspecte au fost cercetate în capitolul *Greutăți, refacere și relansare economică*. De altfel, unul dintre reperele de inflexiune, cauzate de previziunile sumbre ce se întrezăreau în iarna anului 1916, l-a constituit transportarea tezaurului în Rusia și imposibilitatea recuperării acestuia, fapt ce a generat consecințe grave atât asupra finanțelor țării, dar și asupra întregului patrimoniu cultural-național. Cu toate acestea, cunoașterea profundă a situației fiecărui sector de activitate și adoptarea soluțiilor corespunzătoare a prilejuit refacerea și reorganizarea economiei pe structuri moderne.

Procesul alert de refacere și relansare economică în care se angajase economia românească a fost estompat de impactul socio-financiar cauzat de căderea bursei din New York. Acest fapt a fost descris pe larg în capitolul *Criza economică din anii 1929–1933*. Diminuarea alarmantă a prețurilor, cu precădere în domeniul agricol, a pricinuit în mod direct valoarea exportului și a venitului național. Pe fondul debitelor generate anterior, situația economică a agricultorilor devenea din ce în ce mai critică, creându-se astfel un fenomen ce a constrâns autoritățile să adopte măsuri urgente pentru stoparea vânzărilor silite. Flagelul crizei a atins puternic și arealul bancar, sesizându-se retragerea pe scară largă a depozitelor prin prisma unui nivel scăzut al încrederii populației în instituțiile bancare. Derivată din deficiențele sistemului bancar, devalorizarea monedei naționale a diminuat și mai mult puterea de cumpărare, aspect răsfrânt asupra nivelului de trai al românilor. Perioada crizei aduce cu sine și o serie de măsuri aplicate componentei sociale rămase în istorie sub numele de curbele de sacrificiu.

Anul 1933 a reprezentat reperul de redresare și rearanjarea spre modernizare. Un ultim capitol este dedicat *Economiei României (1933–1938)*, împărțit în patru subcapitole ce abordează evoluția principalelor ramuri: agricultura, industria, transporturile și comerțul. Datorită specificațiilor geografice propice creării unui trend ascendent facilitat atât de extinderea suprafeței cultivabile precum și de înglobarea în fondul agricol a unor soluri productive, agricultura din ultima parte a interbelicului românesc cunoaște un real progres, situându-se constant într-o continuă dezvoltare. Beneficiind de măsuri legislative auxiliare adoptate în acest domeniu, recte *Legea pentru organizarea și încurajarea agriculturii din martie 1937*, sau înființarea Institutului Național de Credit Agricol, spațiul agrar contribuie intens la revigorarea economiei naționale.

Ritmul accelerat al industrializării moderne a României s-a încadrat pe un itinerariu benefic productivității în muncă, orientându-se în special asupra procesului de implementare a mecanizării. Studiu analitic al industriei confirmă identificarea plasării elementelor ramurilor extractive și de prelucrare în zone bogate în materii prime. De asemenea, se constată existența a opt regiuni industriale și de consum, remarcându-se o implicare a investițiilor către industria chimică, metalurgică și cea textilă.

Motricitatea și cadența industrializării se contopeau cu necesitățile existenței unei infrastructuri durabile și a unei funcționări optime a transporturilor și a comunicațiilor. Vitregite de operațiunile din cadrul războiului, căile de acces ale României au fost încadrate în diverse programe de reabilitare și modernizare, fără a satisface integral fluidizarea rutelor de transport. Totuși, imaginea de ansamblu era substanțial

îmbunătățită față de începutul secolului al XX-lea, reliefându-se premisa că suportul de tranzitare a răspuns atât necesităților interne, cât și integrării României în circuitul de valori europene.

Noua cartografierea a Europei antebelice a înlesnit crearea de noi oportunități ivite în domeniul comercial. Pe întreg parcursul perioadei interbelice comerțul românesc a deprins o dependență univocă cu economia mondială. Astfel, sporirea comerțului exterior a influențat în mod direct rezultatele pozitive ale economiei de după criză.

Menținând linia cercetărilor istorice anterioare, păstrând constante valorile obiectivității panoramei de evaluare a perioadei interbelice, Ion Agrigoroaiei stăruiește în paginile cărții de față, asupra dimensiunii reale aferente operei de unificare a teritoriilor românești, caracterizate prin diverse reforme și legi de unificare, materializate printr-un amplu proces de reconstrucție, dezvoltare și modernizare a economiei, cu neîmpliniri și limite, dar eficient în ansamblu.

Minodora Damian

Florian Banu, *De la SSI la SIE. O istorie a spionajului românesc în timpul regimului comunist (1948–1989)*, Cuvânt-înainte de Mihai-Răzvan Ungureanu, Ed. Corint, București, 2016, 608 p.

După dispariția regimurilor comuniste din Europa Centrală și Răsăriteană în 1989, incursiunile în istoria serviciilor speciale ale acestor țări au constituit apanajul mai curând al jurnaliștilor interesați de “dezvăluirea” unor momente sau operațiuni senzaționale desfășurate în timpul Războiului Rece, decât al istoricilor profesioniști, neantrenați, de altminteri, într-un domeniu atât de complex cum este cel al interpretării critice a istoriei serviciilor de informații în perioada postbelică.

Din acest punct de vedere, România nu a constituit o excepție. Într-o primă fază, pe parcursul anilor 1990, investigațiilor jurnalistice derulate cu mai mult sau mai puțin tact și rigoare profesională, li s-au adăugat scrierile memorialistice ale foștilor ofițeri de informații. Disseminate prin mijloace dintre cele mai variate, acestea au fost adesea marcate fie de un subiectivism strident, fie de impulsul, deseori abia camuflat de către foștii angajați ai Securității, de a plăti vechi polițe, de a-și justifica acțiunile sau de a prezenta Securitatea, “brațul înarmat al partidului” conform doctrinei oficiale leniniste, într-o optică pozitivă, pe alocuri chiar patriotică.

Treptat, istorici și jurnaliști aflați în proximitatea noilor instituții speciale înființate în 1990, au început să publice documente declassificate, articole, schițe biografice, studii și monografii, astfel încât comunitatea epistemică a istoricilor a ajuns să cunoască documentat organizarea și maniera de funcționare a fostei Securități, scopurile și mijloacele sale, metodele de lucru, conducătorii, precum și o parte dintre acțiunile cele mai răsunătoare pe care le-au întreprins în plan extern cei angajați în ceea ce s-a numit “cea de-a doua cea mai veche meserie din lume.”

În ciuda tuturor acestor eforturi însă, multă vreme după schimbarea de regim din

îmbunătățită față de începutul secolului al XX-lea, reliefându-se premisa că suportul de tranzitare a răspuns atât necesităților interne, cât și integrării României în circuitul de valori europene.

Noua cartografierea a Europei antebelice a înlesnit crearea de noi oportunități ivite în domeniul comercial. Pe întreg parcursul perioadei interbelice comerțul românesc a deprins o dependență univocă cu economia mondială. Astfel, sporirea comerțului exterior a influențat în mod direct rezultatele pozitive ale economiei de după criză.

Menținând linia cercetărilor istorice anterioare, păstrând constante valorile obiectivității panoramei de evaluare a perioadei interbelice, Ion Agrigoroaiei stăruiește în paginile cărții de față, asupra dimensiunii reale aferente operei de unificare a teritoriilor românești, caracterizate prin diverse reforme și legi de unificare, materializate printr-un amplu proces de reconstrucție, dezvoltare și modernizare a economiei, cu neîmpliniri și limite, dar eficient în ansamblu.

Minodora Damian

Florian Banu, *De la SSI la SIE. O istorie a spionajului românesc în timpul regimului comunist (1948–1989)*, Cuvânt-înainte de Mihai-Răzvan Ungureanu, Ed. Corint, București, 2016, 608 p.

După dispariția regimurilor comuniste din Europa Centrală și Răsăriteană în 1989, incursiunile în istoria serviciilor speciale ale acestor țări au constituit apanajul mai curând al jurnaliștilor interesați de “dezvăluirea” unor momente sau operațiuni senzaționale desfășurate în timpul Războiului Rece, decât al istoricilor profesioniști, neantrenați, de altminteri, într-un domeniu atât de complex cum este cel al interpretării critice a istoriei serviciilor de informații în perioada postbelică.

Din acest punct de vedere, România nu a constituit o excepție. Într-o primă fază, pe parcursul anilor 1990, investigațiilor jurnalistice derulate cu mai mult sau mai puțin tact și rigoare profesională, li s-au adăugat scrierile memorialistice ale foștilor ofițeri de informații. Diseminate prin mijloace dintre cele mai variate, acestea au fost adesea marcate fie de un subiectivism strident, fie de impulsul, deseori abia camuflat de către foștii angajați ai Securității, de a plăti vechi polițe, de a-și justifica acțiunile sau de a prezenta Securitatea, “brațul înarmat al partidului” conform doctrinei oficiale leniniste, într-o optică pozitivă, pe alocuri chiar patriotică.

Treptat, istorici și jurnaliști aflați în proximitatea noilor instituții speciale înființate în 1990, au început să publice documente declassificate, articole, schițe biografice, studii și monografii, astfel încât comunitatea epistemică a istoricilor a ajuns să cunoască documentat organizarea și maniera de funcționare a fostei Securități, scopurile și mijloacele sale, metodele de lucru, conducătorii, precum și o parte dintre acțiunile cele mai răsunătoare pe care le-au întreprins în plan extern cei angajați în ceea ce s-a numit “cea de-a doua cea mai veche meserie din lume.”

În ciuda tuturor acestor eforturi însă, multă vreme după schimbarea de regim din

decembrie 1989 a lipsit de pe piața ideilor acea sinteză academică în măsură să ofere o viziune de ansamblu asupra evoluției serviciilor de informații – fie ele interne sau externe – ale României democrat-populare și socialiste.

Demersul istoricului Florian Banu este, prin urmare, unul cât se poate de binevenit din acest punct de vedere, el fiind în măsură să demonstreze necesitatea cercetării istoriei structurilor speciale ale regimului comunist, alături de celelalte dimensiuni “tradiționale” ale istoriei politice, economice, sociale sau culturale ale României comunizate.

Autorul, cunoscut deja în breaslă și apreciat pentru calitatea studiilor și a volumelor pe care le-a finalizat până în clipa de față, propune o abordare nuanțată, echilibrată, lipsită de prejudecăți și locuri comune, riguros documentată, capabilă să familiarizeze cititorul – specialist sau nu – cu principalele probleme care vizează istoria spionajului românesc din perioada cuprinsă între anii-reper 1948 și 1989.

Cu o acribie documentară exemplară, autorul coroborează informații extrase din surse bibliografice, arhivistice și memorialistice de o diversitate remarcabilă. Astfel, în cuprinsul primului capitol (p. 29–122), el reușește să livreze o amplă și comprehensivă descriere a evoluției instituționale și organizatorice a activității de informații externe românești, din ultimii ani de funcționare ai Serviciului Special de Informații și până la înființarea Serviciului de Informații Externe în data de 13 decembrie 1990. Merită remarcat atât efortul depus de autor pentru a desluși mecanismele de organizare și funcționare a unei instituții aflată parcă într-o continuă “reorganizare” și (re)adaptare la exigențe și nevoi mereu schimbătoare venite din sfera politicului, cât și capacitatea sa de a evita elaborarea de construcții speculative neprobate documentar. Deși stilul narativ ar putea părea la o primă vedere unul oarecum “pozitivist”, autorul reușește din plin să livreze cititorului exact ceea ce își propune în introducere: “eliberarea de viziunea conspiraționistă asupra istoriei, potrivit căreia nu există act politic în spatele căruia să nu se întrevadă intervenția ocultă a serviciilor secrete” (p. 26).

Cel de-al doilea capitol este dedicat prezentării biografiilor celor opt șefi ai serviciilor speciale externe românești din perioada comunistă. Pe baza studierii documentelor inedite aflate în custodia Arhivelor Naționale ale României și a Arhivei Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, autorul deslușește o serie de aspecte semnificative referitoare la parcursul profesional al diriguitorilor spionajului românesc, atât din perioada de început – când acești activiști cu studii minime, unii dintre ei fără a cunoaște nicio limbă străină, au slujit interesele “internaționalismului proletar” reprezentat de Uniunea Sovietică – cât și din timpul anilor 1960–1970, când DIE s-a profesionalizat și modernizat într-o măsură considerabilă, sub conducerea longevivului general Nicolae Doicaru – “copilul Securității” – aflat în fruntea DGIE/DIE vreme de aproape două decenii (p. 144–189). De asemenea, biografiile ultimilor șefi ai serviciului, generalii Alexandru Dănescu, Romus Dima, Nicolae Pleșiță și Aristotel Stamatoiu, cu toții “creații” ale partidului, beneficiază de o atenție specială.

Capitolul trei este dedicat unei problematici fascinante, anume munca propriuzisă depusă de combatanții aflați la datorie pe “frontul invizibil”. În pofida penuriei de surse – nu de puține ori documentele sensibile interne ale DIE erau distruse periodic – autorul descrie pe larg metodele de recrutare și tehnicile de formare a ofițerilor

de informații externe, insistând asupra raportului deosebit de complex dintre calitățile native ale acestora și cele dobândite în “școlile” de spionaj care au funcționat în România comunistă. Nu sunt omise din vedere nici câteva dintre cele mai răsunătoare cazuri de dezertare – atât cât pot fi ele reconstituite documentar – petrecute mai ales în deceniile opt și nouă ale secolului trecut.

Volumul se încheie cu prezentarea unor aspecte inedite ale activității de spionaj românesc, unele dintre ele mai puțin cunoscute, însă cel puțin la fel de spectaculoase precum penetrarea comandamentului NATO din Paris de către membrii “rețelei” Caraman, în anii 1960, sau a afacerilor din domeniul comerțului exterior derulate în anii 1980 de către compania ICE Dunărea.

Solid documentat, exploatând o gamă variată de surse și explorând un set divers de subiecte și teme, cel mai recent volum semnat de istoricul Florian Banu va rămâne, cu certitudine, un reper de neocolit în ceea ce privește înțelegerea unor aspecte fundamentale ale istoriei spionajului românesc din timpul regimului comunist.

Felician Velimirovici

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, Debrecen.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaTS	– Acta Terrae Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
AÉ	– Archaeologia Értesítő, Budapesta
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
Antiquity	– Antiquity, Cambridge, Newbury
Apulum	– Apulum, Alba Iulia
ArhPreg	– Arheološki pregled, Beograd
AUA hist.	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Alba Iulia
AUParhon, Ser.Șt.Nat., Geol.-Geogr	– Analele Universității C. I. Parhon, Seria Științele Naturii. Geologie- Geografie, București
AVSL	– Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt.
BA	– Biblioteca de Arheologie, București.
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu.
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BibLAM	– Biblioteca Archaeologica Moldaviae, Iași
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
Biblip SA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, Brăila
BiblThr	– Bibliotheca Thracologica, București
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca
Britannia	– Britannia A Journal of Romano-British and Kindred Studies, The Society for Promotion of Roman Societies
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române, București.
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Caietele CIVA	– Caietele Asociația Cercul de Istorie și Arheologie, Alba-Iulia
CercArh	– Cercetări Arheologice, București
CM	– Collegium Mediense. Colegiul Tehnic Mediensis, Mediaș
Corviniana	– Acta Musei Corvinensis, Hunedoara
Cumidava	– Cumidava, Brașov

- Dacia (N.S.) – Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
DissArch – Dissertationes Archaeologicae, Budapest
DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana
EcHR (N.S.) – Economic History Review. New Series, Economic History Society, Blackwell Publishing
EJM – European Journal of Mineralogy, Stuttgart
EM – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
FöldKözl – Földtani Közlöny, Budapest
HTRTE – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, Deva
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, București
JAS – Journal of Archaeological Science. Society for Archaeological Sciences, San Diego
JFA – Journal of Field Archaeology, Boston
JKKCC – Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission, Wien
Marmatia – Marmatia, Baia Mare
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MAA – Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Rhodes
Naissus – Naissus. Narodni Muzej Niš; Arheoloski Institut Beograd
NK – Numizmatikai Közlöny, Budapest.
OTTÉ – Orvos-Természettudományi Értesítő, Kolozsvárt
PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara
Proceedings Deva – Proceedings Deva, Deva
PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
ReDIVA – Revista Doctoranzilor în Istorie Veche și Arheologie, Cluj-Napoca
RIC – The Roman Imperial Coinage, London.
RJMD – Romanian Journal of Mineral Deposits, București
RRG – Revue Roumaine de Géologie, București
Sargetia (S.N.) – Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
Sargetia Naturae – Sargetia. Acta Musei Devensis, Series Scientiae Naturae, Deva
SCIM – Studii și cercetări de istorie medie, București.
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN – Studii și cercetări de numismatică, București
SlArch – Slovenská Archéologia, Bratislava
SMPM – Schweizerische Mineralogische und Petrographische Mitteilungen, Zürich
SSEEP – Studies into South-East European Prehistory, Suceava
Starinar – Starinar, Belgrad
StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș
StCom SM – Studii și Comunicări, Satu Mare
Terra Sebus – Terra Sebus. Acta Musei Sabasiensis, Sebeș
Thraco-Dacica – Thraco-Dacica, București
BBM – Весник Војног Музеја, Belgrad
ЗНМ – Зборник Народног Музеја, Belgrad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatuluiimontan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acestuia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul „ „ (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țeicu 1998,
D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,
Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș)*. *Sondașele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, „Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie XVI* (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, „Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, „Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Groșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, „Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, „Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatuluimontan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1st line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țicu 1998,
D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,
Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș)*. *Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/1, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. *Books:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articles and studies in periodical journals:*

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie XVI* (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. *Chapter or other part in books:*

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Groșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, "Banatul românesc," 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use Ibidem in short Ibid., normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or Idem

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

ARHEOLOGIE

ANALIZA MORFOLOGICĂ ȘI FUNCȚIONALĂ A PIESELOR DIN MATERII DURE ANIMALE DIN SITUL MEZOLITIC DE LA OSTROVUL BANULUI (JUD. MEHEDINȚI)

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț, Clive Bonsall

Rezumat. Situl mezolitic de la Ostrovul Banului a fost cercetat în anul 1966 de către Vasile Boroneanț, cu ocazia lucrărilor de construcție a hidrocentralei Porțile de Fier I. În cadrul prezentului studiu au fost analizate 227 de artefacte din materii dure animale, aflate în diferite stadii de prelucrare. Au fost identificate patru categorii de materie primă: coarne de cervide, diafize de oase lungi, dinți (mamifere și pești) și cochilii de gasteropod. Toate materiile prime sunt locale, indicând o achiziție și o prelucrare directă de către comunitatea mezolitică locală, mărturie stând și stocul de suporturi sau piesele în curs de finisare. Repertoriul tipologic este destul de restrâns, însă poate fi grupat pe serii unitare de piese, cu o preponderență a dălților prelucrate din corn, a vârfurilor prelucrate din os și a *racloirelor* din dinte. Câteva vârfuri din os pot fi legate de activități cinegetice, restul pieselor fiind subordonate domeniului domestic (spargerea sau decojirea lemnului; perforarea sau curățarea pieilor etc.). Un alt element care atrage atenția este diferența în exploatarea suporturilor - în volum în cazul cornului și plate în cazul osului și dintelui. În urma analizării acestui ansamblu de piese IMDA se schițează tabloul unei comunități puternic specializate, atât economic, cât și tehnologic. De asemenea, ansamblul studiat se racordează întru totul celor din alte situri din zona Porților de Fier.

CÂTEVA OBSERVAȚII ASUPRA UNEI BRĂȚĂRI DE EPOCĂ LA TÈNE DE LA DROBETA

Ana Cristina Hamat

Rezumat. În depozitele Muzeului Regiuni Porților de Fier din Drobeta-Turnu-Severin se află un fragment de brățară de sticlă care a fost greșit atribuită epocii romane, fiind descoperită la Drobeta în deceniul al șaselea al secolului trecut. Ea face parte din colecția veche a muzeului și nu a fost publicată până în prezent. Noi am identificat acest fragment ca aparținând unei brățări celtice, cu analogii în descoperiri de pe teritoriul Europei Centrale și de vest și credem că se poate data pe baza acestor analogii în LT C2. Fragmentul este deformat de foc și, prin urmare, presupunem că poate proveni dintr-un mormânt celtic distrus în antichitate de construcția castrului roman de la Drobeta. Încadrarea cronologică a brățării completează descoperirile mai vechi de tradiție scordiscă făcute în zona Drobetei romane și în imediata ei apropiere.

CERCETĂRILE LUI FODOR ANDRÁS LUGOSI LA GRĂDIȘTEA MUNCCELULUI

Aurora Pețan

Rezumat. Tezaurele descoperite de localnici la începutul sec. al XIX-lea în apropierea ruinelor de la Grădiștea Muncelului (azi Grădiștea de Munte) au atras atenția nu doar a

autorităților, ci și a cărturarilor și pasionaților de antichități, care au organizat deplasări și cercetări în zonă, mai ales spre mijlocul secolului, atrași de caracterul inedit al vestigiilor. Medicul hunedorean Fodor András Lugosi a fost cel mai pasionat dintre aceștia. Scrierile sale sunt foarte puțin cunoscute și multe dintre informațiile consemnate de el au rămas în manuscris. Ghidat mai mult de intuiție decât de cunoștințe în domeniu, Fodor a descoperit și cercetat în arealul cetății dacice Sarmizegetusa Regia mai multe construcții rămase până astăzi necunoscute arheologilor și neidentificate pe teren. Scrierile sale au fost analizate de Alexandru Ferenczi în anul 1921, dar nu au fost corect raportate la realitățile de pe teren, din pricina stadiului incipient de cercetare a sitului. După Ferenczi aceste informații au beneficiat de atenție doar sporadic. Manuscrisul lui Fodor a fost parcurs de Volker Wollmann, care a publicat în premieră cele două desene valoroase ale acestuia – planul cetății și o planșă cu mai multe artefacte. Textul de față își propune să reia informațiile din manuscrisele și publicațiile lui Fodor András și să le valorifice, corelându-le cu datele recente oferite de cercetarea arheologică. Scopul acestui demers este acela de a restitui contribuția, deosebit de importantă, a acestui cercetător uitat, precum și de a recupera informații valoroase cu privire la situl de la Grădiștea de Munte, ce oglindesc un stadiu de conservare a vestigiilor adesea superior celui de azi.

MONEDE ROMANE DE LA MINTIA

Radu Ardevan

Rezumat. O listă manuscrisă din 1907 cuprinde 24 denari romani imperiali, găsiți la Mintia (deci pe cuprinsul sitului antic Micia). Piese pot fi considerate pierdute, dar pot fi determinate și utilizate științific. Aceste monede nu provin din vreun tezaur, și nu reflectă fidel nici circulația monetară din așezare. Dar ele se adaugă la puținele descoperiri monetare publicate de pe cuprinsul acestei importante așezări daco-romane. Se evidențiază importanța vechilor colecții de antichități, care au salvat de la uitare numeroase mărturii arheologice.

MONEDE ANTICE ȘI BIZANTINE PĂSTRATE ÎN COLECȚIA DE NUMISMATICĂ A LICEULUI TEORETIC „TRAIAN LALESCU” DIN ORȘOVA

Cosmin Matei, Dacian Rancu, Gheorghe Oprescu

Rezumat. În incinta Liceului „Traian Lalescu” din Orșova, în una din săli a fost amenajat, cu mulți ani în urmă, un minimuzeu alcătuit din obiecte găsite în orașul Orșova sau în vecinătatea sa. Un loc aparte în cadrul acestei săli de muzeu este ocupat de o interesantă colecție numismatică ce conține monede antice, bizantine, moderne și contemporane. Piese monetare antice sunt, în cea mai mare parte a lor, inedite, cercetarea și publicarea lor având darul de a plasa în circuitul științific material numismatic găsit într-un sit arheologic ce se găsește în momentul de față sub apele Dunării, sit ce nu mai poate fi cercetat.

DECORAȚIUNE FIGURATIVĂ ÎN PIATRĂ DE LA *HORREUM MARGI* (CÚPRIJA)

Milica Tapavički- Ilić, Sofija Petković

Rezumat. Orașul Cuprija este situat în Serbia de sud, la vărsarea râului Ravanica în Morava. Cercetarea arheologică a orașului roman *Horreum Margi* (modernul Cúprija) a început în 1861 și a fost continuată pînă în 1991. Rezultatele cercetării indică faptul că așezarea *Horreum Margi* datează de la începutul secolului al II-lea și a fost încojurată cu ziduri la începutul secolului al III-lea. Cel mai probabil, orașul roman *Horreum Margi* a fost distrus în cele din urmă în timpul raidurilor hunilor, în 441–443. Materialul de la *Horreum Margi* prezentat aici include descoperiri singulare, descoperiri care, în fapt, nu provin din excavații. Singura excepție este relieful zeului Mithra. Acestea sunt variate, de la monumente votive, pietre tombale, la monumente decorative și, de asemenea, inscripții. Cu toate acestea, ele arată că acest sit nu este diferit de alte cîteva aflate în vecinătate, de vreme ce pietre similare au fost descoperite în toate zonele învecinate. Lucrarea de față este o parte a monografiei ce va fi tipărită curând și va ajunge la dispoziția publicului.

NOI INFORMAȚII ARHEOLOGICE PRIVIND EXPLOATAREA ANDEZITULUI LA *MĂGURA UROIULUI* (JUD. HUNEDOARA)

Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat

Rezumat. Rocile vulcanice de la *Măgura Uroiului* (jud. Hunedoara) au constituit de-a lungul timpului o resursă deosebit de importantă pentru comunitățile umane care și-au desfășurat activitatea în spațiile geografice învecinate. Astfel, primele dovezi ale utilizării andezitului de Uroi apar în cadrul structurilor de locuire neolitice cercetate la *Măgura Uroiului* sau Rapoltu Mare, această rocă continuând să fie folosită și pe parcursul epocii bronzului și epocii fierului, atunci când în proximitatea Uroiului au fost ridicate două fortificații.

Odată cu epoca romană, cariera de andezit a fost exploatată sistematic, urmele procedeelelor antice de degajare a blocurilor de piatră fiind vizibile pînă astăzi. Strânsa legătură cu centrul roman de la Micia face ca în cadrul unui front de exploatare de la Uroi să fie descoperită o sculptură antropomorfă în curs de prelucrare ce poartă trăsăturile artistice ale școlii de sculptură micene.

Utilizarea andezitului de Uroi a continuat și pe parcursul evului mediu, acum fiind ridicată o fortificație în apropiere. Urmele exploatărilor medievale și moderne sunt de asemenea vizibile, din aceste perioade păstrându-se în stîncă nativă și diverse marcaje.

SPADA MEDIEVALĂ DE LA DETA

Zeno Karl Pinter

Rezumat. Dintre cele trei spade analizate, spada de la Deta pare să fie tipul cel mai arhaic, dar foarte apropiat cronologic și tipologic, în special de spada păstrată la Viena. Aceasta, de altfel, este și piesa studiată cel mai intens și cel mai bine datată. Această piesă poate fi datată pe baza izvoarelor scrise, iconografice și a inscripțiilor pe care le poartă, în

timpul domniei lui Otto al IV-lea (1198-1218). Prin urmare, dacă spada de la Viena a fost făurită în ultimul sfert al secolului al XII-lea, este probabil ca spada de la Deta să fie datată în a doua jumătate a aceluiași secol XII, fiind folosită probabil pe toată durata secolului al XIII-lea. Desigur, spada de la Viena reprezintă vârful tehnologic al epocii, fiind folosită înainte de a deveni armă ceremonială, de către unul dintre cei mai importanți monarhi europeni, în timp ce despre spada de la Deta, datorită lipsei unor semne de atelier, nu putem spune nici măcar dacă provine din Occident, ca piesă de import, sau dacă a fost făurită în zona noastră.

CÂTEVA AMĂNUNTE DESPRE COMPLEXELE ARHEOLOGICE C₂₃
DIN SITUL DE LA TURDAȘ-*LUNCĂ*, JUD. HUNEDOARA (II).
SĂPĂTURILE PREVENTIVE ALE ANULUI 2011

Sabin Adrian Luca, Florentin Perianu, Sergiu Chideșu

Rezumat. Săpăturile preventive din anul 2011 au dus la dezvelirea unor părți însemnate ale sitului arheologic de la Turdaș, punctul *Luncă*. S-au cercetat mii de complexe arheologice, sistemul de apărare al sitului, cartiere de locuit și multe alte rezultate ale muncii omului. Cu acest articol continuăm prelucrarea complexă a descoperirilor acestei campanii cu complexul 23, sector A.

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ PREVENTIVĂ DE LA PROIECTUL DE
INVESTIȚII EXTINDERE SPITALUL CLINIC DE URGENȚE PENTRU COPII „LUIS
ȚURCANU” TIMIȘOARA (noiembrie 2014-ianuarie 2015)

Călin Timoc, Ovidiu Bozu, Cristian Oprean

Rezumat. Spitalul clinic de urgență pentru copii „Louis Țurcanu” este situat în marginea sud-vestică a Centrului istoric al Timișoarei, unde sunt amplasate ultimele linii defensive ale fortificației bastionare (în fața bastionului Mercy). Din datele de arhivă știm că acestea au fost demolate în 1912 pentru a deschide un drum de acces dinspre Cetate spre gara orașului. Practic, am săpat parte din ultima linie de apărare a cetății, pe spațiul ocupat astăzi de spital, unde au fost zidul apărare VI și contragarda XXVI, în zona vestică a bastionului Mercy. Zona țintă a cercetării arheologice s-a aflat, în perioada Otomană, sub ape, depunerile râului Bega constând aici din argilă și nămol de culoare negru-albăstrui, pe o largă suprafață a solului. Construcția fortificației bastionare s-a realizat prin drenarea apei prin canale de drenare, după care s-a săpat, în dunele de nisip, forma stelară a sistemului defensiv. Pământul rezultat din construcție a fost folosit ca umplutură pentru zidurile de apărare și contraescarpe. Nu s-au găsit alte facilități antropice de dinaintea construirii, pe acest teren, a fortăreței Habsburgice. Zidurile de fundație ale gardei VI, ale contragardei XXVI și ale contraescarpei au fost puternic afectate de fundațiile pentru utilități ale Spitalului de urgență pentru copii „Louis Țurcanu”, precum și de vechile lucrări de canalizare și de utilități introduse în perioada comunistă. Cercetarea preventivă a extensiei Spitalului de copii „Louis Țurcanu” vine să completeze informațiile noastre nu doar asupra tehnicii de construcție prin care s-a ridicat fortăreața bastionară Timișoara în secolul al XVIII-lea, dar și asupra modului în care a

fost demolată la începutul secolului XX. Săpătura arheologică a oferit informații importante nu doar despre planimetria zidului și planul cavității, ci și despre calitatea materialelor de construcție utilizate de Habsburgi și despre efortul lor de a întări un punct strategic într-o zonă mlăștinoasă.

INVESTIGAȚII MAGNETOMETRICE REALIZATE ÎN HOTARUL LOCALITĂȚII CORNEȘTI, JUD. TIMIȘ (CAMPANIA 2017)

Adrian-Cristian Ardelean, Andrei Bălărie, Alexandru Szentmiklosi

Rezumat. În cadrul progresului tehnologic actual, aplicarea investigațiilor geofizice în arheologie prezintă o alternativă mai rapidă și mai puțin costisitoare în comparație cu investigațiile invazive (evaluări de teren intruzive), devenind astfel o unealtă indispensabilă în desfășurarea cercetărilor arheologice.

În perioada 12 mai-12 august 2017, Muzeul Național al Banatului a desfășurat o evaluare de teren care a avut ca obiective majore, alături de identificarea vechii vetre a satului Schadan/ Zsadányi (actualul Cornești), și posibilele locuri de pe terasele Pârâului Valea Viilor și Valea Lac.

Investigațiile s-au desfășurat pe suprafața a 15 griduri, ocupând o suprafață totală de 21955,74 m², utilizând magnetometrul cu vapori de cesiu de tip Geometrics G – 858, dotat cu doi senzori. Pentru a obține o rezoluție mai ridicată, cei doi senzori au fost montați la o distanță de 0,5 m, obținându-se astfel o rezoluție de 0,5 m la o echidistanță de 1 m al transectelor măsurate.

În punctul Cornești, pe suprafața investigată magnetometric, au fost înregistrate un număr de 20 de structuri care ar putea fi complexe arheologice. Informațiile obținute în zona valului de pământ IV, situat în imediata apropiere a actualului cimitir ortodox, au fost semnalate peste 250 de anomalii. Dintre aceste, un număr de 58 de anomalii prezintă trăsături specifice prezenței unor morminte de inhumație, cel mai probabil, moderne.

În concluzie, observațiile efectuate oferă un plus de cunoaștere asupra zonei investigate, însă pentru a confirma cu adevărat existența materialelor și structurilor de interes arheologic este necesară continuarea investigațiilor întreprinse sub forma investigațiilor invazive (săpături arheologice).

ISTORIE

*IN SEDES JUDICIARIA (I). FEMEI DIN BANATUL MEDIEVAL ÎN FAȚA SCAUNELOR
DE JUDECATĂ. GENERALITĂȚI*

Ligia Boldea

Rezumat. Cercetarea de față își propune să continue analizarea imaginii femeii în societatea comitatelor medievale bănățene (Timiș, Caraș, Torontal, Cenad și Arad) din veacul al XIV-lea și din prima jumătate a celui următor, prin abordarea unor aspecte legate de prezențele feminine în fața scaunelor de judecată centrale sau locale ale regatului maghiar. Preocuparea scăzută față de acest subiect s-a dovedit a fi o motivație suficientă pentru a încerca să demonstrăm că, în pofida unor idei preconcepute, femeile nobile din Banatul medieval s-au judecat în aceeași manieră ca bărbații, uneori dovedind o notabilă tenacitate în modul în care și-au urmărit interesele. Desigur, nu este în intenția noastră să supralicităm – condiția femeii în acele vremuri a fost subsumată preeminenței masculine. Or, din acest punct de vedere, ar fi prezumțios din partea noastră să punem semnul egalității între participările feminine și cele masculine în fața actului de justiție. Cu toate acestea, ignorarea acestui subiect riscă să îl arunce în derizoriu, văduvind astfel reconstituirea unei imagini cât mai apropiate de realitate a ambientului curților de judecată medievale, în fața cărora femeile nu au fost prezențe accidentale, ci destul de obișnuite. Căci, în acele secole și în circumstanțe bine determinate, femeile (cu preponderență cele nobile) au deținut bunuri imobile și mobile pe care adeseori au ajuns să le dispute în fața scaunelor de judecată locale sau centrale. Ne-am axat cercetarea pe 200 de unități documentare identificate pentru epoca respectivă, dintre care 138 de acte (respectiv 69%, grupate în 86 de procese) au ca subiect chestiuni litigioase cu participare feminină rezolvate în instanțele judiciare ale vremii. Trebuie specificat însă că dependența aproape totală a cercetării noastre față de documentația vremii implică un anumit grad de relativitate, obiectivă de altfel. Cercetarea noastră nu are cum să fie una exhaustivă, astfel că am lucrat pe un eșantion de documente pe care îl considerăm a fi suficient de semnificativ pentru a putea ajunge la anumite concluzii relevante. Pe de altă parte, pierderea în timp a unor acte este un handicap ce nu poate fi surmontat. În al treilea rând, documentele păstrate ce au ajuns în atenția noastră reprezintă în majoritate covârșitoare diferite stadii ale proceselor (citări în fața instanței, cercetări, amânări, hotărâri, sentințe etc.), fără a avea în niciun caz setul complet al documentației unui proces anume. În consecință, am încercat să răspundem la o serie de întrebări ce s-au desprins din conținutul actelor de cancelarie: putem vorbi despre personalitate juridică în cazul femeilor epocii medievale, cine ajunge în fața scaunului de judecată, în ce calitate ajung femeile în sedrii, se înfățișează în personă (*in persona*) sau prin reprezentanți, care a fost partea financiară a unor procese și alte detalii legate de diferite proceduri judiciare.

IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS... CORESPONDENȚA PRIVATĂ ÎN BANATUL SECOLELOR XV-XVII

Livia Magina

Rezumat. Scrierea, ca formă de comunicare, cuprinde o nișă mai puțin exploatată de către istorici, și anume corespondența privată. Spre deosebire de documentele cu caracter administrativ, această formă de comunicare la distanță oferă cercetătorului o idee asupra răspândirii și evoluției scrisului dar și asupra mentalității față de actul scris. În Banatul secolelor XIV-XV scrisorile au circulat prin intermediul curierilor, iar subiectul acestora trece de puține ori pragul pragmatic al informațiilor privitoare la domenii, resursa umană, dificultățile survenite în urma luptelor cu turcii. Am încercat să cuprind răspunsuri la întrebări cât mai diferite tocmai pentru a surprinde multiplele aspecte ale fenomenului corespondenței între persoane private: cine a scris documentul, care au fost subiectele scrisorilor, care sunt elementele care diferențiază actul scris al unei persoane private față de acela instituționalizat.

ASPECTE ECONOMICE ȘI MATERIALE PRIVIND PODURILE MEDIEVALE TÂRZII DIN TRANSILVANIA: SURSELE SCRISE

Oana Toda

Rezumat. Analiza datelor arhivistice existente în legătură cu podurile medievale târzii ale Transilvaniei este punctul de pornire în repertorierea acestor tipuri de elemente ale sistemului rutier. Mai mult, informațiile referitoare la aspectele lor economice și fizice sunt extrem de variate și ajută substanțial la formularea unor concluzii în legătură cu structura, rezistența, administrarea și eficiența economică a podurilor. Ele s-au păstrat în special în documente de cancelarie, registre de cheltuieli sau jurnale de călătorie, tipuri de surse cu o reprezentare inegală pentru diferitele zone ale voievodatului.

Cu toate acestea, pe baza lor se pot trage concluzii în legătură cu localizarea, adesea foarte exactă, a multor amenajări, cu materialul utilizat în construcție, aspectul, maniera tehnică de realizare. Episoade legate de distrugeri, cheltuieli și acțiuni de întreținere sau venituri generate au fost deopotrivă consemnate documentar. Unele aspecte amintite pot fi abordate și prin studierea apelativelor medievale ale podurilor sau a toponimelor dezvoltate ca urmare directă a prezenței amenajărilor în puncte de trecere a râurilor.

Problematizări specifice acestei tematici țin de posibila reutilizare a unor poduri presupus romane din piatră și de realitatea medievală constantă a construirii podurilor din lemn, care, potrivit datelor documentare, încep să facă loc construcțiilor din piatră abia în secolul al XVI-lea. Anumite amenajări ies în evidență din perspectiva fondurilor substanțiale care sunt asociate întreținerii și funcționării lor și care le pun în directă legătură cu facilitarea transportului de sare din Transilvania înspre centrul regatului maghiar. Poziția strategică a altor poduri poate fi dedusă pe baza înregistrării de litigii succesive pe tema controlului ori a abuzurilor realizate în administrarea lor. Implicarea continuă a administrațiilor săsești în menținerea podurilor în stare de funcționare indică, pe lângă costurile și materialele utilizate, o ierarhizare a amenajărilor discutate, a drumurilor, dar și a așezărilor. Registrele de cheltuieli ale orașelor germane reprezintă categoria de surse care permite cele mai solide estimări ale densității podurilor în teritorii mai restrânse pentru perioada de final a Evului Mediu.

O CRIMĂ, UN PROCES ȘI O DESTITUIRE. DISPUTELE UNOR OFICIALI TRASILVĂNENI DIN BANATUL DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

Adrian Magina

Rezumat. Documentul unui proces din anul 1577 ne oferă posibilitatea de a investiga disputele dintre doi oficiali a banatului de Caransebeș-Lugoj. Fostul ban, Ștefan Tompa, era acuzat că a instigat la uciderea lui Andrei Literatul de Diviciori. Depozițiile venite din partea acuzării și a apărării indică o serie de animozități între cei doi, datorate controlului de putere și a intereselor personale. Dincolo de cadrul oficial, regăsim o lume care e implicată în comploturi, pâne și răzbunări, aspecte ce în final au degenerat în crimă. Asasinarea lui Andrei literatul s-a adăugat la destulele rapoarte nefavorabile sosite la curtea princiară în privința banului Ștefan Tompa. Deși nu cunoaștem finalitatea procesului și urmările sale legale, întrucât partea finală din documentul invocat (redat în anexă) lipsește, Ștefan Tompa a fost

destituit din funcție, posibila implicare în asasinat contribuind, fără îndoială, la acest aspect. În lumina acestui document, profilul oficialilor principatului, în special din zona de frontieră a banatului, pare departe de a fi unul ideal, fiind bazat mai degrabă pe stimuli emotivi decât animat de rațiunea de stat.

„...RĂMASE ÎMPREUNĂ CU CURTEA SA MAI MULT DECÂT
ÎNGĂDUISERĂ PRIVILEGIILE ȘI OBICIEIURILE CLUJULUI.” REFLECȚII DESPRE
POLITICA RELIGIOASĂ ȘI CEA PRIVIND STĂRILE A LUI GABRIEL BÁTHORY

Edit Szegedi

Rezumat. Pornind de la o consemnare din anul 1610 a cronicarului clujean Bálint Segesvári despre șederea lui Gábrriel Báthory și a anturajului său peste perioada permisă de privilegiile orașului, studiul de față își propune, pe de o parte, să sublinieze rolul Clujului ca prolog și epilog al ocupării Sibiului și transformarea orașului în reședință princiară – faptă considerată punctul de turnură al politicii principelui -, iar pe de altă parte, să integreze politica lui Gabriel Báthory față de Sibiu și Cluj într-un proces care începuse înainte de Gabriel Báthory și care a fost continuat de urmașii săi, în principal de Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczy I., de a simplifica structura politica și confesională a Principatului prin dispariția *de facto* a secuilor ca actor politic de sine stătător, ca și prin subminarea sistemului religiilor recepte. Abordând constatările și sugestiile lui Meinolf Arens și Ildikó Horn privind necesitatea integrării politicii lui Gabriel Báthory în contextul absolutismului timpuriu, respectiv necesitatea de a cerceta în interconexiune politica principelui față de secui și sași, studiul de față analizează relația contradictorie dintre Clujul unitarian și principele reformat, felul în care Gabriel Báthory instrumenatizează politic și militar propria confesiune schimbătoare, apoi prezintă politica ambivalentă a principelui față de secui, care pe de o parte repune forța militară a secuilor, pe de altă parte, crează noi relații de putere prin care continuă politica antecesorilor săi de a dezintegra națiunea secuilor.

POLITICA ABSOLUTISTĂ A HABSBURGILOR ÎN DOMENIUL MINERITULUI ȘI AL
SĂRII DIN TRANSILVANIA

Marinel Ovidiu Koch-Tufiș

Rezumat. Mineritul și exploatarea sării rămân în continuare și în timpul stăpânirii habsburgice unele dintre cele mai importante ramuri economice ale Transilvaniei, care aduceau importante venituri pentru stat. Măsurile luate de către Habsburgi pentru dezvoltarea mineritului și a exploatării sării în Principat se confruntă, în comparație cu alte ramuri economice ale țării, cu o rezistență mai redusă din partea stărilor privilegiate transilvănene. Cauza constă în primul rând în faptul că exploatarea minereurilor și, în special, a celor de aur și argint, precum și exploatarea sării erau monopol princiar. Măsurile luate de Curtea veneză, care vizau în primul rând eliminarea decalajului de dezvoltare dintre mineritul și exploatarea sării în Transilvania în comparație cu nivelul ridicat atins de aceste activități economice în Europa Centrală, aceasta ca o condiție indispensabilă pentru sporirea veniturilor statului, au

fost foarte diferite. Este vorba de măsurile vizând reorganizare administrativă a mineritului și a exploatării sării în Principat, de introducerea în Transilvania a legislației miniere din provinciile ereditare ale monarhiei habsburgice cu tradiție în minerit, de transferul în Principat de tehnologie și de metode moderne de exploatare a minereurilor din provinciile habsburgice din Europa Centrală cu tradiție în minerit, de organizarea de acțiuni de prospectare a rezervelor de minereuri și, nu în ultimul rând, de alocarea de mijloace financiare pentru efectuarea unor importante lucrări de investiții la minele și exploatările de sare transilvănene. Importante au fost și măsurile referitoare la stabilirea modului în care minele și exploatările de sare vor fi exploatate, precum și politica socială a Curții vieneze față de cei implicați în aceste importante activități economice. Deoarece arendarea minelor și exploatărilor de sare la importanți investitori va conduce, la începutul stăpânirii habsburgice în Transilvania, la pierderi financiare pentru fiscul imperial, Curtea din Viena se hotărăște să exploateze și să comercializeze sarea transilvăneană în regie proprie. Această formă de exploatare va fi folosită de Habsburgi frecvent și la exploatările miniere, în special la minele de aur și de argint, precum și la minele de fier, care aparțineau fiscului imperial; celelalte exploatări miniere vor fi arendate la investitori privați, respectiv la asociațiile de concesionari mineri.

Politica Curții vieneze față de cei implicați în mineritul și exploatarea sării transilvănene se caracterizează, printre altele, și prin transferul în Principat de funcționari și specialiști mineri din provinciile vestice ale Monarhiei cu tradiție în minerit. Aceștia au servit nu numai la modernizarea exploatărilor de minereuri și de sare transilvănene după modelul celor din provinciile habsburgice amintite mai sus, ci și la subordonarea acestor importante activități economice la interesele Curții vieneze. O caracteristică a politicii Habsburgilor referitoare la mineritul și exploatarea sării în Transilvania constă, în comparație cu Banatul, nu în efectuarea unor importante acțiuni de colonizare de lucrători mineri, ci în confirmarea vechilor privilegii ale lucrătorilor mineri autohtoni, respectiv în acordarea de noi privilegii. Aceștia beneficiază, de asemenea, și de unele avantaje fiscale, cum ar fi reducerea sau chiar scutirea de impozite. Cele mai importante bogății minerale ale Transilvaniei sunt, în primul rând, minereurile de aur și argint și, de asemenea, sarea. Un rol important îl au și minereurile de fier. Producția de mercur a fost în secolul al XVIII-lea modestă. Mineritul și exploatarea sării se dezvoltă în Transilvania continuu sub stăpânirea habsburgică. La un adevărat salt cantitativ și calitativ se ajunge însă ca urmare a măsurilor întreprinse de Maria Theresia. Între anii 1758 și 1767 s-a produs în medie anual o cantitate de 1.010 mărci de aur și 444 mărci de argint. Producția anuală de fier este estimată în perioada anilor 1762–1771 la circa 17.000 centenari. Cantitatea de mercur obținută în anul 1768 a fost de numai circa 25 de centenari. Producția de sare a Transilvaniei a fost foarte ridicată. În anul 1780 a fost exploatată de exemplu o cantitate de sare apreciată la 1,33–1,43 milioane de centenari. Veniturile rezultate din exploatarea minereurilor și a sării au constituit pentru Habsburgi a doua sursă de venituri din Transilvaniei după impozitul plătit de locuitorii țării. Suma obținută de fiscul imperial în anul 1771 numai din valorificarea minereurilor transilvănene se cifrează la 689.000 guldeni (florini). Venitul net al fiscului imperial rezultat din procesul de exploatare și de prelucrare a minereurilor crește de la suma de 152.291 guldeni (florini) în anul 1761 la peste 200.000 guldeni (florini) în anul 1772. De asemenea, sporesc și veniturile obținute de Habsburgi din comercializarea sării transilvănene, de la suma de 67.000 guldeni (florini) în anul 1767, când prețul sării în Ungaria (unde se comercializa o cantitate importantă a sării exploatate în Transilvania) a fost foarte scăzut, la suma de 250.000 guldeni (florin) în anul 1795. Cu toate măsurile amintite mai sus luate de Curtea vieneză pentru dezvoltarea mineritului și a

exploatării sării în Transilvania, aceste importante ramuri economice nu reușesc să atingă nivelul tehnologic din provinciile habsburgice din Europa Centrală cu tradiție în minerit. Acest decalaj tehnologic se observă în special la minele transilvănene care au fost exploatate de asociațiile de concesionari alcătuite din lucrători mineri, asociații, care nu dispuneau de importante resurse financiare.

PERMEABILITATEA GRANİTELOR: REDACTAREA TESTAMENTELOR ROMÂNEȘTI ÎN CADRUL SCAUNULUI DE LA SIBIU, ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Oana Sorescu-Iudean

Rezumat. Studiul urmărește modul în care testamentele românești realizate în scaunul Sibiu în secolul al XVIII-lea au fost realizate, atât din perspectiva circumstanțelor în care acestea au fost scrise, cât și din cea a tipurilor de actori istorici care au intermediat acest proces de translație a nevoilor și cererilor specifice ale populației românești. Această privire de ansamblu asupra anumitor tipuri de limbaj care apar în aceste documente a servit la a reliefa faptul că granițele juridico-administrative dintre oraș și sat, și dintre mediul administrativ sășesc și testatorii români puteau într-o anumită măsură să fie caracterizate drept permeabile, sugerând interferențe în viața de zi cu zi a comunităților etnice, în general privite ca antagonice. Studiul subliniază necesitatea unei abordări comparative, incluzive, în tratarea documentelor seriale de secol XVIII, având în vedere similaritățile structurale și funcționale profunde ale acestora, indiferent de proveniență.

ÎNCEPUTURILE METALURGIEI LA REȘIȚA – O NOUĂ ABORDARE

Costin Feneșan

Rezumat. Deoarece vechea arhivă a Uzinelor de la Reșița a fost distrusă în întregime în timpul revoluției din 1848-1849, iar partea covârșitoare a vechii arhive a Direcției Miniere Bănățene a fost „valorificată” în anii '20 ai secolului al XX-lea, în mod cu totul iresponsabil, ca maculatură, fondul *Münz- und Bergwesen* păstrat la Hofkammerarchiv din Viena rămâne izvorul aproape exclusiv pentru a putea reconstitui începuturile metalurgiei fierului la Reșița. Bibliografia de specialitate apărută până acum este de prea puțin folos, deoarece ne oferă informații cel mai adesea disparate, care nu înlesnesc o redare corectă a succesiunii evenimentelor și nicio înțelegere a contextului în care s-au desfășurat. Începuturile metalurgiei la Reșița merită însă cu atât mai mult o nouă abordare, cu cât reprezintă unul dintre ultimele proiecte din Banat realizate în spiritul mercantilismului. După războiul austro-turc din 1738-1739 și răscoala românilor bănățeni din 1738, Uzinele de fier de la Bocșa împreună cu uzina-filială de la Luncani, cele care îi asiguraseră până atunci Banatului necesarul de produse din fier, se aflau în ruină. După reconstruirea lor sub conducerea maistrului minier superior Bartholomäus von Hehengarten, producția de la Bocșa (uzina de la Luncani a fost abandonată în 1749 în urma condițiilor locale defavorabile) a crescut în mod constant datorită comenzilor de muniție ale Consiliului Aulic de Război (*Hofkriegsrat*). Din

dorința de a recupera sumele consistente de bani pe care le investise în reconstruirea Uzinei Bocșa, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit (*Hofkammer in Münz- und Bergwesen*) a arendat-o în 1752, pe o perioadă de zece ani, lui Johann Michael von Brandenburg, viitor consilier al Administrației Banatului imperial și maistrului minier superior Johann Peckh. În anul 1761 Brandenburg a extins Uzina Bocșa pe cheltuieli proprii, astfel că aceasta era formată din Uzina *Floriani* (un cuptor înalt, o formărie, două forje pentru bare de fier și o fierărie pentru potcoave) și Uzina *Nepomuceni* (un cuptor înalt, o formărie, o forjă pentru bare de fier, două forje pentru fier de unelte și un cuptor cu brâu). În suburbia Fabric a Timișoarei lucra o forjă și o fierărie pentru potcoave și cuie, care își procurau materia primă de la Bocșa. Comenzile constante de muniție ale Consiliului Aulic de Război pe seama cetăților Timișoara, Arad, Petrovaradin, Brod, Esseg (Osijek) și Gradiška îi ofereau Uzinei Bocșa o piață de desfacere sigură pentru produsele sale principale. Pornind de la această împrejurare, Camera Aulică pentru Monetării și Minerit – care prelungise în 1763 contractul de arendă cu Brandenburg până la 31 martie 1769 – s-a gândit să preia în regie proprie exploatarea Uzinei Bocșa și să o extindă sau să construiască o uzină nouă la Reșița în cazul în care prospecțiunile după minereu de fier ar fi avut rezultatul dorit. Cu acest prilej, reținerile consilierului minier și vicecomitelui Cămării Miniere de la Schemnitz (*Banská Štiavnica*) Bartholomäus von Hehengarten, care cunoștea ca nimeni altul mineritul și metalurgia din Banat, par să nu fi fost luate în seamă. De altfel, Brandenburg avusese de grijă să stimuleze la Viena dorința de obținere a unui câștig ușor și rapid. La Direcția Minieră Bănățeană, consilierii minieri Franz Xaver Wöginger și Christoph Traugott Delius s-au impus ca susținători convinși ai construirii noii uzine de la Reșița. Potrivit cu raportul lor din aprilie 1769, acolo ar fi urmat să se ridice două furnale înalte în același timp cu extinderea corespunzătoare a Uzinei Bocșa, un proiect care s-a bucurat de aprobarea împărătesei Maria Tereza. După dezbateri aprinse cu privire la costul lucrărilor, s-a hotărât ca la Reșița să fie construite două furnale înalte, o forjă de finisare, două forje pentru bare de fier și două forje pentru fier de unelte; la ridicarea unui al treilea furnal înalt s-a renunțat. Pentru a putea evalua cât mai corect situația de la Bocșa și Reșița, acolo au fost trimiși, la ordinul împărătesei, consilierul minier Franz Xaver Schöner (aprilie-mai 1769) și Bartholomäus von Hehengarten, vicecomitele Cămării Miniere de la Schemnitz (august-septembrie 1770). În urma punctelor de vedere formulate de aceștia, s-a hotărât până la urmă construirea la Reșița a două furnale înalte, a unei forje pentru bare de fier și a unei forje de finisare. Lucrările de construcție au început la 1 noiembrie 1769 sub conducere lui Wöginger, Delius și Joseph Desiderius Redange, maistrul minier de la Dognecea. Atunci când construirii noii uzine părea să nu-i mai stea nimic în cale, a căzut ca trăsnetul, în ianuarie 1770, memoriul administratorului de atunci al forjei de la Bocșa, Adam Johann Rösch, și a chirurgului de acolo, Johann Matsch. Aceștia se ofereau să construiască la Bocșa, pe cheltuială proprie, un al treilea furnal înalt în locul uzinei de la Reșița, urmând să-l preia în arendă pe opt ani împreună cu celelalte două furnale înalte, modernizate la rândul lor. Observațiile de ordin tehnic deosebit de pertinente ale lui Wöginger și Delius, dar mai cu seamă referatul nimicitor redactat de consilierul minier Schöner, i-au demască pe Rösch și Matsch ca pe niște speculanți ordinari, care își urmăreau doar interesul propriu, în vreme ce soluția tehnică propusă de ei era socotită o adevărată absurditate. Între timp lucrările la furnalele înalte de la Reșița progresaseră mult, existând chiar speranțe de a putea fi inaugurate încă în vara târzie sau toamna anului 1770. Prăbușirea zidului de protecție de la bazinul de apă, dar mai cu seamă îmbolnăvirile de friguri a mai multor muncitori, au amânat totul pe anul următor. În fine, la 3 iulie 1771, furnalele înalte *Josephus* și *Franciscus* și-au început activitatea la Reșița. Cei dintâi metalurgiști au fost aduși de la Uzina Bocșa, alții au venit din Boemia (de la Zbirow) pe cheltuiala fiscului minier. În primul an de funcționare, la Uzina Reșița s-au produs 2.443 centenari 68 livre fier brut și fontă și 165 centenari 35 livre fier pentru unelte, fiind obținut un venit net de 4.721 florini 34 creițari. În 1776 la Reșița,

subordonată până atunci Oficiului fierului de la Bocșa, s-a înființat un Oficiu al fierului distinct. Până în anul 1775 atât uzinele de la Bocșa cât și cele de la Reșița au înregistrat o ascensiune constantă. Apoi însă, în urma scăderilor comenzilor de muniții, a urmat până în 1782 un declin lent dar la fel de constant, care a atins apogeul în 1785. Abia după ce Franz Joseph Müller von Reichenstein a introdus în anii 1798-1800 proceduri metalurgice moderne, Uzina Reșița a cunoscut un nou avânt.

ISTORIA FEMEILOR – SUBIECT AL PUBLICISTICII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

Georgeta Fodor

Rezumat. Prezentul studiu analizează contextul și motivele care au determinat editorii principalelor publicații periodice românești să publice eseuri sau articole circumscrise tematic istoriei femeilor. De asemenea, cercetarea se concentrează asupra măsurii în care acest gen de articole este sau nu parte din dezbaterile asupra rolului și statutului femeii în societate, care, în epoca respectivă, face parte dintre principalele subiecte abordate de către gazetarii români. Studiul prezintă două nivele de analiză: primul se concentrează pe cercetarea studiilor de istoria femeii sau trimitere la personalități feminine din trecut scrise de către femei, în timp ce al doilea nivel este concentrat asupra istoriei femeilor din perspectiva autorilor bărbați. Ele sunt precedate de o scurtă introducere care încearcă să determine viziunea despre istorie a autorilor bărbați și femei, deopotrivă, precum și importanța care este acordată acestora în contextul general al problemei naționale. Din punct de vedere documentar, cercetarea are la bază principalele ziare românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea dată fiind tocmai importanța acestora în contextul mai general al efortului depus de intelectualii români de a „construi” națiunea română după imperativele naționale și cele impuse de modernizarea - ce se dorește a fi una controlată - dar acceptată ca necesară a societății românești. Presa a fost folosită ca mijloc de formare și diseminare a idealurilor societății în curs de prefacere, în plus ea reprezintă unul dintre mediile în care femeile sunt prezente active în susținerea revendicărilor sexului lor. Dintre publicațiile care stau la baza studiului remarcăm: Amiculu Scolei, Familia, Amiculu Familiei. Transilvania etc. Selectarea acestora a ținut cont de mai mulți indicatori: tipul publicației - laică sau ecleziastică; publicul țintă - masculin și/sau feminin; criteriul tematic - politic/cultural/educativ.

STRATEGII ELITARE DE CONSTRUCȚIE NAȚIONALĂ LA MINORITĂȚILE DIN UNGARIA DUALISTĂ: ABSOLVENȚII DE STUDII DE DREPT SUSȚINUȚI DIN FONDURILE GRĂNICEREȘTI NĂSĂUDENE

Ovidiu Emil Iudean

Rezumat. Studiul urmărește analizarea fenomenului acordării de burse pentru studenții români din Ungaria dualistă de către Fondurile Grănicerești Năsăudene. Scopul principal al cercetării vizează identificarea mecanismelor de acordare a bursei și sistematizarea informațiilor cu privire la acest grup de indivizi care au fost susținuți financiar pe perioada studiilor în centrele universitare europene, urmărind atât proveniența acestora cât și parcursul lor profesional ulterior. Cuantificarea gradului de absorbție a acestui nou-

constituit grup elitar în structurile instituționale publice și private după încheierea studiilor reprezintă o modalitate nouă de a evalua succesul acestui efort strategic colectiv al elitei românești.

CĂRBUNELE – RESURSA MINERALĂ CU ROL DETERMINANT ÎN FORMAREA COMPLEXULUI INDUSTRIAL AL VĂII JIULUI

Mircea Baron

Rezumat. Trei sunt factorii care au contribuit, odată cu pătrunderea în spațiul transilvănean a revoluției industriale, la renașterea social-economică a spațiului agro-pastoral al Văii Jiului, și transformarea sa, cu ultimul sfert al secolului XIX și începutul secolului XX, într-un centru industrial, capabil să contribuie la drumul spre modernitate al regiunii din care făcea parte: un zăcământ de cărbune care s-a dovedit consistent, și un mineral cu calități fizico-chimice care îl făceau apt pentru a fi folosit în diverse ramuri ale economiei, inclusiv pentru încălzitul casnic și industrial; capitalul bancar și industrial, care a investit pentru dezvoltarea unui minerit industrial și modern în Valea Jiului; oamenii care au venit să lucreze în această regiune. Vom încerca să explicăm în studiul nostru, modul cum s-a decelat, în timp, prin cercetare geologică, prospectare și explorare, structura geologică a Văii Jiului și, implicit, a zăcământului de cărbune de aici, în același timp cu preocuparea de a stabili compoziția fizico-chimică a cărbunelui și așezarea sa într-o anumită clasificare. Au fost elemente absolut necesar de clarificat, pentru a înțelege cum trebuie început și, mai ales, care sunt perspectivele, în timp, ale regiunii.

CONSIDERAȚII PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA UNUI MARE BĂNĂȚEAN: AVRAM IMBROANE (1880-1938)

Răzvan Mihai Neagu

Rezumat. Avram Imbroane a fost o personalitate exponențială a Banatului de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. El a avut o pregătire intelectuală de excepție și a studiat în nu mai puțin de șase centre universitare europene: Budapesta, Cernăuți, Berlin, München, Poznań și Wrocław. A fost implicat activ în mișcarea națională a românilor din Transilvania și Banat, aducându-și prețioasa contribuție la realizarea Marii Uniri. În timpul Primului război mondial a fost nevoit să se refugieze din Austro-Ungaria în România în anul 1914. Avram Imbroane a susținut unirea necondiționată a Transilvaniei și Banatului cu România și a promovat aceste idei la București, precum și în rândul prizonierilor români din Transilvania și Bucovina în Rusia. În anul 1918 a revenit în Banat și a luat parte la lupta pentru unire. Imbroane a participat la Marea Adunare Națională de la 1 decembrie 1918 de la Alba Iulia, unde s-a decis unirea Transilvaniei cu România. În perioada interbelică, Imbroane a ales cariera politică. El și-a înființat propriul partid Uniunea Națională din Banat și a făcut parte din primul parlament al României Mari în anul 1919. Avram Imbroane a avut o carieră politică zbuciumată, a trecut la Partidul Poporului condus de generalul Alexandru Averescu, iar apoi la Partidul Naționalist-Democrat al lui Nicolae Iorga.

În cele din urmă, în anul 1925, ilustrul bănăţean s-a alăturat Partidului Naţional Liberal, al cărui membru a fost până la moarte. Cele mai importante demnităţi publice pe care le-a deţinut Imbroane au fost cele de vicepreşedinte al Camerei Deputaţilor şi secretar general în cadrul Ministerului Instrucţiunii, Cultelor şi Artelor. În ultimii săi ani a fost implicat în conducerea unor societăţi comerciale şi bănci din Banat, dar s-a dedicat şi operelor de binefacere mai ales în domeniul educaţiei şi culturii. De asemenea, Imbroane a fost un susţinător al drepturilor românilor din Voivodina.

ASPECTE DIN ISTORIA CEASORNICELOR DE TURN FABRICATE LA ORADEA, DIN PERSPECTIVA RECLAMELOR DIFUZATE ÎN PRESA LOCALĂ DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Ronald Hochhauser

Rezumat. Prezentul studiu referitor la ceasornicele de turn este încununarea cercetărilor proprii. Unele dintre ele au fost prezervate şi păstrate posterităţii din iniţiativa proprie a unor persoane sau instituţii, precum cele de la Palatul Primăriei, Biserica reformată din Olosig, Catedrala ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului”, Biserica reformată din Episcopia Bihorului şi Catedrala greco-catolică „Sfântul Ierarh Nicolae” – enumerate în ordinea adaptării funcţionării lor la exigenţele contemporane. Altele au fost date uitării din necunoaştere sau nepăsare pentru valorile trecutului, precum cele de la Biserica romano-catolică „Sfântul Ladislau”, Biserica romano-catolică „Pogorârea Sfântului Duh” şi Biserica reformată din Oraşul Nou. De această dată ne-am propus tratarea istoriei a trei dintre aceste minunăţii ale tehnicii şi creativităţii umane, dar şi a altora, pe care, deocamdată, nu le-am întâlnit în oraş pe parcursul cercetărilor noastre, din perspectiva câtorva anunţuri publicitare, difuzate de aşa-zisa „pagină a patra” a ziarului romano-catolic de limba maghiară din epocă, „Tiszántúl” (a se vedea figurile inserate în lucrare). După cum bine se cunoaşte, publicitatea se număra printre secretele unei afaceri de succes. De-a lungul timpului, aceasta s-a dovedit a fi un instrument eficace de creare de imagine, ingenios şi excentric, garant al creşterii vânzărilor şi dobândirii de popularitate, în aceeaşi măsură, de manipulare a maselor largi, în orice domeniu a fost aplicată. Analiza amănunţită a tipăriturilor, aparent fără valoare, oferă posibilitatea descoperirii unor aspecte, nu neapărat cunoscute până în prezent, care pot completa tabloul format despre: situaţia financiară, gusturile, preferinţele şi opţiunile societăţii din epocă; stadiul de evoluţie a ramurilor economiei şi serviciilor de turism; diversitatea mărfurilor şi serviciilor oferite, reprezentate inclusiv grafic destul de sugestiv pentru a forma o imagine echitabilă a standardului tehnic specific perioadei; simţul estetic al unor oameni de afaceri şi, nu în cele din urmă, perseverenţa acestora de a apela la publicitate. Pornind de la aceste considerente şi în concordanţă cu propunerea noastră, lucrarea de faţă aduce în atenţie patru oferte comandate de două firme de lăcătuşerie şi orologerie cu activitate susţinută: Atelierul de lăcătuşerie şi orologerie „Mezey Dezső” – trei reclame; Fabrica de orologii „Sarkady şi Szánthó” – o reclamă. Cele patru texte asociate şi cu parte grafică sunt redactate în conformitate cu sistemul de scriere din epocă, pe alocuri cu greşeli de tipar. În fiecare caz, descrierea este însoţită şi de o interpretare a noastră.

FRONTUL TRANSILVĂNEAN AL MARELUI RĂZBOI REFLECTAT ÎN MEMORIALISTICA SAŞILOR ARDELENI

Rezumat. Intrarea României în Primul Război Mondial a deschis un front nou la nord și est de Munții Carpați, unde armata română a desfășurat operațiuni militare în scopul cuceririi Transilvaniei. Declarația de război a României a provocat panică în rândul populației săsești și ungurești, declanșând evacuarea acestor etnii din fața armatelor române. Studiul ilustrează felul în care diferiți civili și militari sași au trăit în vremea confruntărilor armate și a „ocupației românești”. Textele analizate oferă detalii referitoare la viața cotidiană a populației din spatele frontului, la exodul și refugiul unor civili înspre interiorul Ungariei, la manevrele militare românești și germane din Transilvania. Armata română a fost percepută în mod diferit de sași, care au învinuit dușmanul năvălitor de diferite abuzuri săvârșite direct sau indirect prin tolerarea jafurilor petrecute în teritoriile ocupate. Pe de altă parte, diferiți reprezentanți ai clerului săsesc au descris cu mai multă detașare evenimentele, arătând că decăderea morală a celor din spatele frontului s-a întâlnit în rândul tuturor naționalităților transilvănene.

PRELIMINARILE UNEI SCINDĂRI DINAINTE ANUNȚATE – CHESTIUNEA BANATULUI ÎN FAȚA CONSILIULUI SUPREM (31 ianuarie 1919)

Ionela-Felicia Moscovici

Rezumat. Dacă înainte de intrarea în război a României în 1916 se punea problema eliberării Banatului de sub dominația austro-ungară pentru a putea fi integrat în teritoriul național românesc, după război provincia se va confrunta practic cu o altă ocupație, militară sârbească, în condițiile în care se proclamase ca reîntregită, împreună cu Transilvania, patriei naționale. Cu promisiunea unui partaj (sârbo-român), cu realitatea unei ocupații militare (sârbe), cu speranța unei provincii întregi (române), așa începe pentru Banat „pacea pariziană”. Această chestiune teritorială a fost înscrisă pe 31 ianuarie pe agenda Consiliului Suprem, forul decizional al Conferinței de Pace de la Paris, cu ocazia audierii delegațiilor române (Ion I.C Brătianu) și sârbe (Nikola Pašić, Anté Trumbić și Milenko Radomar Vesnić). Cazuistica Banatului este abordată sub toate aspectele: istorice, geografice, strategice, demografice, etnice, etice, perspective de pe poziții contradictorii, Brătianu căutând sprijin în tratatul de alianță din 1916 și fără a fi dispus la concesi, iar delegații sârbi afirmând disponibilitatea unui compromis: împărțirea provinciei.

DEZVOLTAREA EXPLOATĂRILOR CARBONIFERE DE LA SOCIETATEA „UZINELE DE FIER ȘI DOMENIILE REȘIȚA” ÎNTRE ANII 1919–1928. RECALCULAREA PRODUȚIEI DE CĂRBUNE CONFORM SISTEMULUI DE CONTABILITATE SECRETĂ

Ludovic Báthory

Rezumat. Societatea „Uzinele de Fier și Domeniile din Reșița” reprezenta cel mai mare complex minier și industrial din România interbelică. Între anii 1919–1928, producția raportată de cărbune a Societății Uzinele de Fier și Domeniile Reșița a crescut de la 170.493 t, obținută cu ajutorul a 4.393 muncitori, la 243.400 t, extrasă de 3.188 mineri, atingând un

randament de 77,98 t/an. Cu toate acestea, nu a reușit să realizeze performanța din anul 1913, când s-au obținut 374.168 t de cărbune de către 3.603 mineri, randamentul anual fiind de 103,84 tone. Producția maximă raportată din anul 1928 reprezenta doar 65% din cantitatea antebelică, iar randamentul doar 75%. Cercetarea atentă a contabilității secrete denotă însă o producție anuală mai mare cu câte 150.000–160.000 t decât cea raportată. Dacă adăugăm această cantitate la producția raportată în anul 1928, reiese că s-au obținut 403.818 t extrase de 3.181 muncitori. Prin urmare, în anul 1928 producția recalculată depășește cu 7%, iar randamentul anual cu 22% nivelul antebelic. Aceste performanțe reale au fost obținute cu ajutorul perfecționării utilajelor de extracție, iar în acest scop au fost investite sume însemnate de bani, calculate de autor pe baza registrelor contabile confidențiale ale Societății. Trebuie precizat că suma investită reală era cu mult mai mare, conform datelor din arhiva secretă, decât cea înscrisă în bilanțuri.

PROPRIETĂȚILE BUCUREȘTENE ALE SOCIETĂȚII „UZINELE DE FIER ȘI DOMENIILE REȘIȚA” (1920–1948)

Dragoș-Lucian Țigău

Rezumat. După unirea Banatului cu România în anul 1918, vechea Societate privilegiată cezaro-crăiască de căi ferate ale statului austriac a fost preluată de autoritățile românești. În 1920 s-a creat Societatea „Uzinele de Fier și Domeniile Reșița” care a continuat activitatea industrială și a preluat averea celei austriece. Sediul noii societăți a fost stabilit la București. Între anii 1920 și 1945 au fost cumpărate zece imobile (case și terenuri) în Capitală. Ele au servit ca sedii administrative și ca locuințe pentru angajați. Parcela de pe malul lacului Floreasca a fost cumpărată în 1942 cu scopul de a fi amenajată ca bază de agrement pentru salariați. Valoarea patrimoniului a fost dată de amplasamentul și întinderea terenurilor, dar mai ales de mărimea și utilitatea clădirilor. În 1948, uzinele și proprietățile societății au fost preluate în totalitate de către statul comunist.

ASPECTE PRIVIND EVOLUȚIA TURISMUL ÎN STAȚIUNEA BĂILE HERCULANE ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Laurențiu Ovidiu Roșu

Rezumat. După mai bine de un mileniu și jumătate de uitare și părăsire, Valea Cernei, redescoperită în secolul al XVIII-lea de austrieci, revine la viață, ca o vale minunată a nimfelor și a zânelor, în accepțiunea împărătesei Sissi și ajunge cea mai importantă stațiune de pe continent, în viziunea augustului său soț, Franz Iosef, care o vizitează în anul 1852.

Băile Herculane devin un punct de reper pentru protipendada europeană în secolul al XIX-lea. În prima jumătate a veacului următor, stațiunea intră în cadrul României și își menține locul important între stațiunile balneo-climaterice din zonă, fiind vizitată de capete încoronate, de miniștrii, militari, înalți ierarhi, oameni de litere, de cultură, de muzică, dar și de oameni simpli, interesați de proprietățile vindecătoare ale izvoarelor termale.

Turismul în stațiune are de suferit în perioada Marelui Război și în anii imediat următori, dar apoi își revine, numărul vilegiaturiştilor ajungând, și chiar depășind, în perioada interbelică, numărul celor care au vizitat-o înainte de Primul Război Mondial.

MODA SUB SPECTRUL PUBLICISTICII INTERBELICE TIMIȘORENE

Minodora Damian

Rezumat. Provenită etimologic de la rădăcina cuvântului indo-european *muid*, moda se poate defini empiric ca un mecanism complex, ce evidențiază modul în care civilizația are capacitatea de a deprinde tendințele generate de factorii motrici ai societății. Unul dintre factorii promotori ai acestui fenomen l-a constituit presa scrisă. Redactate în formate facil manevrabile și ușor de citit, oriunde și oricând, gazetele timișorene ale vremii alocuau spații generoase în arhitectura de pagină, în special spoturilor publicitare dar și articolelor temeinic documentate, prin care se puneau sub lumina tiparului elementele esențiale ale spațiului modelistic. Cercetarea prezintă urmărește să exploreze interacțiunea modei cu societatea interbelică timișoreană, analizând pas cu pas fiecare entitate definitorie a acesteia. Această analiză se bazează cu preponderență pe datele extrase din materialele publicitare și din articolele despre modă, înglobate în arealul gazetăresc interbelic timișorean, precum ziarele *Nădejdea*, *Voința Banatului*, *Vestul* și *Fruncea*, ziar ce dedică un spațiu amplu modei, intitulat Pagina Femeii. Prin prisma tendințelor diversificate, modul de expunere al îmbrăcăminte era diferit, atât din punct de vedere geografic, cât și în funcție de clasa socială. Păstrând firul tradiției, moda conservatoare a portului popular își găsea încă rezonanțele în mediul rural, în special la persoanele vârstnice. Finalizarea conflictelor militare ale Primului Război Mondial a produs o reală emulație asupra creativității stilistilor, astfel ia naștere stilul vestimentar Art Nouveau, ce a convers către forme organice, propunând idei despre percepția naturală, ce aduc în prim plan compoziții abstracte și suprarealiste. În sfera modelistică, perioada interbelică a înglobat dese modificări sesizabile, cum ar fi scurtarea rochiilor către trei-sferturi sau chiar până la genunchi, poziționarea taliei în cădere peste șolduri și folosirea în confecționarea rochiilor a materialelor subțiri sau transparente. Căderea bursei din New York de pe Wall Street din 1929, și în special consecințele imediate, ce ating problematica reducerii salariilor și creșterea exponențială a ratei șomajului, a condus la fenomenul în care forța de muncă se reorientează către meșteșugurile manuale, precum tricotajul casnic. Alt meșteșug evidențiat în acea perioadă era croitoria. Prin urmare, existența numeroaselor ateliere de croitorie de calitate superioară, ridică rangul croitorului de la un simplu executant al hainei la un adevărat estet, plasându-l în societate la același nivel cu doctorul sau avocatul, transformând astfel croitoria într-o veritabilă artă. Modelarea gustului și perceperea modei ca o formă independentă de exprimare erau argumentele solide în combaterea conceptului de stratificare socială și uniformizare, apărut pe ideologii tradiționaliste. Prin emanciparea bazată pe schimbarea modului de exprimare vestimentară se deschidea viziunea oamenilor asupra modului de comunicare, încercându-se demitizarea prejudecăților referitoare la legătura îmbrăcăminte-caracter. Toate aceste aspecte converg expres către expunerea Timișoarei ca o metropolă în care preocuparea cotidiană, din ce în ce mai frecventă, în special în rândul femeilor, era etalarea armonioasă a nurilor și cultul pentru estetica aspectului exterior.

ACTIVITATEA BĂNCILOR DIN JUDEȚUL CARAȘ ÎN ANII 1944-1948

Eusebiu Narai

Rezumat. În perioada postbelică, controlul statului s-a instituit treptat asupra tuturor ramurilor economiei naționale. În opinia guvernului Groza era necesară, mai mult ca oricând, trecerea sistemului bancar românesc sub controlul exclusiv al statului. Au fost adoptate o serie de măsuri, în această direcție: etatizarea B.N.R. (decembrie 1946); reorganizarea băncilor populare (iunie 1947); *Legea pentru controlul utilizării creditelor* (iulie 1947); reforma monetară (august 1947); naționalizarea principalelor mijloace de producție, inclusiv băncile (iunie 1948); înființarea Comisiei de Stat a Planificării (iulie 1948); decretul nr. 197 pentru dizolvarea și lichidarea întreprinderilor și instituțiilor de credit (august 1948); decretul nr. 320 de organizare a Băncii Republicii Populare Române — Bancă de Stat, noua denumire a B.N.R. (decembrie 1948). Prin decretul de organizare, Băncii Republicii Populare Române - Bancă de Stat i-au fost atribuite funcții de bancă socialistă, cu rol central în sistemul bancar, având ca principale sarcini: reglementarea circulației bănești, creditarea economiei naționale, organizarea decontărilor și plăților în economie. Deciziile guvernamentale au afectat puternic și băncile din județul Caraș, care se bucurau de un anumit prestigiu în zonă, dovedindu-se de un real folos pentru relansarea economiei cărășene după criza economică. În anii 1945-1946 se consemnează lichidarea mai multor bănci din Caraș, care nu vor mai fi menționate în *Buletinul Oficial Bancar* din această perioadă. În perioada amintită, Banca Comercială și Industrială din Oravița rămâne cea mai renumită societate bancară din zonă. În 1945, în județul Caraș era confirmată existența a încă două bănci reprezentative: banca *Orăvițana* din Oravița și banca *Berzava* din Reșița. În cursul anului 1945, bănci mai importante funcționau în mai multe localități cărășene: Vărădia, Bocșa Montană, Sasca Montană etc. În anul 1946, majoritatea băncilor cărășene au procedat la majorarea capitalului social, măsură necesară pentru evitarea falimentului. În anii 1947-1948 societățile bancare din Caraș au resimțit din plin efectul deciziilor guvernamentale cu caracter etatist, iar naționalizarea din iunie 1948 a decis soarta sectorului bancar cărășean pentru mai mult timp. În urma naționalizării de la 11 iunie 1948 a instituțiilor bancare, în județul Caraș, pentru ca viața financiară să nu aibă de suferit, s-a trecut la organizarea a 6 agenții ale Băncii Naționale la reședințele de plasă.

„NOI AM LUPTAT ȘI LE-AM BĂTUT CĂRAREA”: CAROL LONCEAR (1917-1991) ÎN ARHIVELE SECURITĂȚII

Felician Velimirovici

Rezumat. Articolul de față propune o descriere a biografiei politicianului român comunist Carol Loncear, pe baza investigării unor surse arhivistice inedite. Având în vedere faptul că fosta poliție secretă comunistă a păstrat în evidențele sale dosarul personal de urmărire informativă pentru mai bine de trei decenii, suntem în măsură să-i urmărim parcursul biografic atipic, de la statutul unui simplu muncitor dedicat cauzei comunismului la finalul celui de-al Doilea Război Mondial, la acela de ministru al Guvernului Chivu Stoica la sfârșitul anilor 1950, mai târziu de deținut politic la începutul anilor 1960 și, în cele din urmă, până la acela de inginer pensionar nemulțumit, plasat sub supraveghere atentă de către Securitate la sfârșitul anilor 1980.

CORUPȚIE ȘI ABUZURI LA REGIUNEA DE SECURITATE BANAT

Vasile Rămneanțu

Rezumat. În anii 1967-1968 structurile de securitate din Banat au fost afectate de un imens scandal, în care au fost implicați ofițeri de securitate care au deținut funcții de comandă în fosta Regiune de Securitate, în frunte cu șeful acesteia, generalul-maior William Steskal, ilegalist de partid. Evenimentul pe care l-am analizat a avut loc într-o perioadă de relativă liberalizare politică, pe fondul căreia au fost condamnate unele abuzuri și crime pe care Securitatea le-a săvârșit în epoca Dej. Printre cele mai grave fapte consemnăm: pierderea unor documente secrete de stat și fals în acte publice; abuz în serviciu; trafic de valută; delapidare; corupție, unele dintre acestea fiind de natură penală. După finalizarea anchetei, dosarul a fost analizat de către o serie de organisme decizionale din cadrul Securității sau politice, el fiind discutat de către conducerea PCR în frunte cu Nicolae Ceaușescu. Dar, deși toți participanții la dezbaterile care au avut loc au condamnat abuzurile și ilegalitățile care le-au fost prezentate, sancțiunile aplicate în final față de cei vinovați au fost mult prea blânde față de gravitatea actelor comise. De fapt, nici la nivelul conducerii Securității, nici al celui de partid, nu s-a dorit să se de-a cazului o conotație penală. Apoi, în privința lui Steskal, pentru liderii PCR s-a dovedit mult mai importantă contribuția avută de către acesta în reprimarea mișcării anticomuniste decât faptele penale pe care le-a comis. Această afacere petrecută la nivelul Regionalei de Securitate Banat mai demonstrează faptul că legenda potrivit căreia ilegalității și ofițerii de securitate din prima generație (anii '50 ai secolului trecut) credeau în valorile comuniste și erau cinstiți nu este reală. În același timp, conducerea PCR și în perioada Nicolae Ceaușescu a dat dovadă de clemență față de abuzurile, ilegalitățile și actele de corupție înregistrate în rândul ofițerilor de securitate.

FILMUL ARTISTIC CA DOCUMENT ISTORIC. CAZUL ROȘIA MONTANĂ

Mihaela Grancea

Rezumat. În 1970, regizorii debutanți Mircea Veroiu și Dan Pița au intenționat să realizeze un film de trei ore și să reconstituie, cât mai fidel, lumea lui Ioan Agârbiceanu cât mai aproape de intențiile scriitorului. Textele originale le ofereau informații doar despre comportamentul uman în lumea aurului. Dialogurile covârșesc narațiunile, descrierile fiind sumare. De aceea, noi considerăm că nuvelele preotului-scriitor au fost, pentru cei doi regizori debutanți, doar provocări artistice. Ecranizările, din perspectiva noastră, sunt mai interesante decât sursele literare, mai tulburătoare, mesajele având un grad mare de universalitate. Mircea Veroiu și Dan Pița au realizat două pelicule referențiale pentru filmul european: *Nunta de piatră* (1973) și *Duhul aurului* (1974). Ceea ce face ca *Nunta de Piatră* și *Duhul Aurului* să fie unitare sunt reconstrucția istorică de excepție, existențialismul tragic, plasticitatea imaginii și existența mesajelor subliminale cu referire la efectele încălcării normei. Fiind seduși de „aerul locului” care, până la începutul anilor '70, își conservase identitatea interculturală și patrimoniul, realizatorii filmului au insistat pe redarea contextelor socio-culturale și istorice ale fostului oraș de munte. Astfel, Roșia Montană, existentă în comunism cu statutul de localitate rurală, a devenit cadrul turnării filmului. Cei doi regizori au reconstituit fragmente din viața socială a unui târg minier transilvănean din perioada antebelică. El era reprezentativ ca structură și existență pentru localitățile de același profil din Transilvania și Banatul Montan (vezi Anina). Ei au încercat să reimagineze spațiul social, etno-cultural, geo-simbolic și antropologic al localității din Munții Apuseni, spațiu reprezentat, în special, de străvechea așezare Roșia Montană; gradul de conservare al localității nu a mai făcut necesară construirea în „Studiourile Buftea”, în platou, a unor decoruri care să redea fragmente din existența istorică a târgului. În condițiile în care în perioada postcomunistă, Roșia Montană a devenit

un loc abandonat, un loc fantomatic, iar patrimoniul istoric este condamnat la dispariție, demersul nostru insistă pe caracterul de „loc al memoriei” pe care îl au peliculele lui Mircea Veroiu și Dan Pița.

ARCHAEOLOGY

MORPHOLOGICAL AND FUNCTIONAL ANALYZE OF ANIMAL HARD SUBSTANCES FINDS FROM OSTROVUL BANULUI MESOLITHIC SITE (MEHEDINȚI COUNTY)

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț, Clive Bonsall

Abstract. The Mesolithic site at Ostrovul Banului was investigated by Vasile Boroneanț in 1966, prior to the building of the Iron Gates I hydroelectric dam. 227 items made of hard animal materials (in various stages of manufacturing) were the subject of the present research. Four categories of raw materials were identified: deer antler, long bone diaphyses, teeth (mammals and fish) and gastropod shells. All raw materials could have been obtained locally, suggesting their direct acquisition and processing by the Mesolithic community. The typological range is limited, but comprises well-defined tool series. The most representative were antler chisels, bone points and tusk side-scrapers. While the projectile points are indicative of hunting activities, the other items suggest domestic uses (cutting and shaving wood, perforating and cleaning hides etc.). An important observation concerns raw material differentiation of the blanks: volume blanks for antler, and flat blanks in the case of bone and tooth. Analysis of the hard animal materials from Ostrovul Banului indicates a community that was highly specialized both economically and technologically. The inventory fits the general pattern of Mesolithic assemblages from the Iron Gates.

SOME NOTES ABOUT A LA TÈNE PERIOD BRACELET FROM DROBETA

Ana Cristina Hamat

Abstract. On the occasion of a work visit at the Museum of the Iron Gates Region of Drobeta–Turnu Severin, we noticed on display in a temporary exhibition several glass bracelet fragments, most dated to the Roman age. Among these, the glass fragment with the inventory number II. 7545, erroneously attributed to the Roman period, in fact a celtic glass bracelets discovered on the territory of Roman fort from Drobeta. The fragment has a total length of 7.9 cm and is manufactured from blue translucent glass with appliques of white opaque glass paste. It has a D-shaped section with two central ribs flanked by another two smaller ones. Our fragment is deformed due to a secondary burning, and part of the zig-zag appliques are no longer preserved. The fragment kept in the collection of the Museum of the Iron Gates Region is thus part of a series of finds of this type of dress accessories discovered on the territory of modern Romania.

FODOR ANDRAS LUGOSI'S RESEARCH AT GRĂDIȘTEA MUNCELULUI

Aurora Pețan

Abstract. The treasures found by the natives at the beginning of the 19th century in the vicinity of Grădiștea Muncelului (today Grădiștea de Munte) drew the attention not only of the authorities, but also of the scholars and antiquity fans who organized field trips and

research in the area, particularly towards midcentury, being attracted by the novel character of the vestiges. Doctor Fodor András Lugosi from Hunedoara was the most passionate of them. His works are very little known and much of the information he mentioned is still in manuscript form. Guided mainly by intuition and less by knowledge in that field, Fodor discovered and investigated in the area of the Dacian fortress Sarmizegetusa Regia several constructions still unknown to archeologists and unidentified on the ground. His writings were analyzed by Alexandru Ferenczi in 1921, but they were not correctly related to the real field situation, because of the incipient stage of site research. After Ferenczi, this information has but sporadically been given any attention. Fodor's manuscript has been gone through by Volker Wollmann, who published for the first time the two valuable drawings it included – the fortress plan and a page with several artifacts. The text herein is meant to approach again the information included in Fodor András' manuscripts and publications and turn it into account by correlating it with the recent data offered by archeological research. The aim of this endeavor is to restore a most important contribution made by this forgotten researcher, as well as to recover the valuable information related to the site of Grădiștea de Munte, which reflects a conservation stage that was superior to the one of this day.

ROMAN COINS FROM MINTIA

Radu Ardevan

Abstract. A hand written list from 1907 includes 24 imperial Roman denari found at Mintia (on the antique site of Micia hence). The coins might be taken for being lost, but they could be analyzed and scientifically used. These coins do not come from a treasure and do not truly reflect the monetary circulation within the settlement. But they complete the few published numismatic finds from this important Daco-Roman settlement. The importance of the old collections of antiquities is underlined, as they retrieved from oblivion many archeological finds.

ANTIQUÉ AND BYZANTINE COINS IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE HIGH SCHOOL "TRAIAN LALESCU" ORȘOVA

Cosmin Matei, Dacian Rancu, Gheorghe Oprescu

Abstract. Many years ago they set within one of the classrooms at "Traian Lalescu" High School in Orșova, a mini-museum with finds in the town of Orșova and the surrounding places. An interesting numismatic collection has a distinct position there, with antique, Byzantine, modern and contemporary coins. The antique coins are in the largest measure unpublished; their examination and publishing aim at entering the scientific circulation a numismatic material from an archaeological site that couldn't be ever investigated as it is now under the Danube waters.

FIGURAL STONE DECORATION FROM *HORREUM MARGI* (ĆUPRIJA)

Milica Tapavički-Ilić, Sofija Petković

Abstract. Ćuprija is situated in southern Serbia, at the mouth of the river Ravanica into Morava. Archeological exploration of the Roman town of *Horreum Margi* (modern Ćuprija) began in 1861 and was conducted until 1991. Research results indicate that the settlement of *Horreum Margi* was established at the beginning of the 2nd century and surrounded with walls at the beginning of the 3rd century. The Roman town of *Horreum Margi* was ultimately destroyed most likely during the Hunnic raids in 441–443. The here presented stone material from *Horreum Margi* mostly includes single finds, actually finds which do not come from excavations. The only exception is Mithra's relief. They are various in kind, from votive, over tombstones, to decorative monuments and also inscriptions. However, they show that this site was not different from several others in its vicinity, since similar stone finds were discovered in all of the neighboring areas. This paper represents part of a monograph that shall soon be printed and become available for the public.

NEW ARCHAEOLOGICAL INFORMATION REGARDING THE EXPLOITATION OF ANDESITE IN *MĂGURA UROIULUI* (HUNEDOARA COUNTY)

Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat

Abstract. The volcanic rocks at *Măgura Uroiului* (Hunedoara County) were in the course of the time a particularly important resource for the human communities that worked within the neighbor areas. The first proofs of andesite of Uroi using are found in the Neolithic dwelling structures investigated at *Măgura Uroiului* or Rapoltu Mare; the rock was used also during the Bronze Age and the Iron Age when two fortifications were elevated nearby Uroi.

In the Roman Age, the andesite quarry was systematically exploited, the vestiges of the antique procedures of stone releasing being visible up today. The strong relation with the Roman center from Micia made possible the discovery in an exploiting front at Uroi of an anthropomorphic sculpture in progress, presenting the artistic features of Micia School of sculpture.

The andesite of Uroi continued to be used during the Middle Ages when a fortress was built in proximity. Vestiges of medieval and modern exploiting of andesite are also visible, different marks being kept from these times in the native rock.

THE MEDIEVAL SWORD FROM DETA

Zeno Karl Pinter

Abstract. The sword from Deta is an item found today in the collections of the City Museum of Deta (Timiș County). We do not know where did it came from or when it was discovered. It has a length of 1065 mm, from which 915 mm are reserved for the blade. The convergent edges of the blade indicate that the sword was used both for strike and thrust. The grip is short and made from the same metal bar as the blade. The guard is straight and rectangular in section. The grip is closed by a lenticular pommel. From the multitude of similar items we find one in the same geographical area at Poiana Prisăcii (Caraș-Severin

County). The most famous similar item is the ceremonial sword used at the crowning of German kings and emperors and found today in the imperial treasury from Vienna.

The sword from Deta seems to be the most archaic type from the three analyzed swords, chronologically and typologically much closed especially to the sword preserved in Vienna. This one is in other respect the most intensive investigated piece, both on the basis of typological criteria and of written historical sources. On the basis of written and iconographic sources, as well as on the inscriptions it presents, this item may be dated to the age of Otto IV (1198–1218). Consequently, if the Vienna sword was made during the last quarter of the 12th century, it is possible that the Deta sword be dated to the second half of the same century and probably it was in use all along the 13th century. Certainly, the sword from Vienna is at the top of the age's technology, being used by one of the most important monarch in Europe, before becoming a ceremonial weapon, while, given the lack of a workshop signs, we cannot say even whether the sword from Deta comes from the Occident as an imported piece, or it was made in our area.

SOME DETAILS ON THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEXES C₂₃
FROM THE SITE OF TURDAȘ-LUNCĂ (HUNEDOARA COUNTY) (II)
PREVENTIVE EXCAVATIONS OF THE YEAR 2011

Sabin Adrian Luca, Florentin Perianu, Sergiu Chideșă

Abstract. The preventive excavations during 2011 lead to uncovering some important parts of the archaeological site of Turdaș, point *Luncă*. Thousands archaeological complexes were investigated, as well as the site defensive system, residential districts and many other results of human's work. We go on with this article with the complex processing of the finds of this campaign, referring to Complex 23, sector A.

THE RESCUE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS FROM THE EXTENTION
INVESTMENT PROJECT „LOUIS ȚURCANU” CHILDREN HOSPITAL TIMIȘOARA
(november 2014 - january 2015)

Călin Timoc, Ovidiu Bozu, Cristian Oprean

Abstract. The Children's Emergency Clinical Hospital „Louis Țurcanu” is located on the south-western edge of the Historic Center of Timișoara, where the last defensive lines of the bastion fortification (in front of the Mercy bastion) are located. We know from the archive data that they were demolished in 1912 to open an access road from inside the Citadel to the city's train station. In the space occupied by the current hospital where guardwalls VI and counter guardwalls XXVI were, in the western area of the Mercy bastion, practically we dig a part from the last defense line of the fortress. The area targeted by the archaeological researches was in the Ottoman era under the waters, the Bega river deposit in the area a clayey, black-blue mud on a large part of the surface of the soil. The raising of the bastion fortification was done by draining the water by means of drainage channels, after which they cut into the sand dunes the stellar form of the defensive system. The land resulting from the construction of the bastion was a filling of the guards and constraints. No other anthropic

facilities were found before the Habsburg fortress was built in this terrain. The walls that formed the foundations of the guard VI, the counterguard XXVI and the counterstrains were massively affected by the foundation of the facilities of the Emergency Hospital for Children „Louis Țurcanu” and by the old sewage works and the introduction of utilities during the communist period. The preventive research of the extension of the „Louis Țurcanu” Children’s Hospital comes to complement our information not only about the construction technique in which the Timișoara bastion fortress was built in the 18th century, but also how it was demolished at the beginning of the 20th century. The archaeological excavation provided important information not only about planimetry related to the wall and cave layout, but also about the quality of the construction materials used by the Habsburgs and their effort to fortify a strategic point in a water and marsh area.

MAGNETIC PROSPECTION ON THE BOUNDARIES OF CORNEȘTI VILLAGE, TIMIȘ COUNTY (RESULTS OF A 2017 FIELD SURVEY)

Adrian-Cristian Ardelean, Andrei Bălărie, Alexandru Szentmiklosi

Abstract. Within the current technological progress, magnetic mapping of subsurface features has become one of the most widespread investigation method in archaeological prospections.

By applying this noninvasive investigation technique two distinct areas within the Cornești village were prospected within the field campaign of 2017 (12 may–12 august), namely:

1. The southern part of the Cornești Iarcuri fortification (on the rampart of Enclosure IV), in the proximity of the village cemetery
2. A small part of the *Iugosloveni* area, located within the south-western part of the village.

The main focus of the current campaign was a more accurate mapping of the rampart of Enclosure IV of the Late Bronze Age fortification from Cornești-*Iarcuri*. At this stage of research, the fortification from *Iarcuri* (1765 ha) is the largest prehistoric fortification of Europe. The information obtained from the measurements conducted within the area of the Enclosure IV's rampart (in the vicinity of the orthodox cemetery) confirmed the occurrence of over 250 anomalies of archeological importance, amongst which 58 anomalies could be XIX century graves, while the presence of rampart IV was also accurately identified. The magnetic prospection were combined with non-invasive field surveys which suggest the presence of a multilayered settlement. From the surface of the researched area, ceramic artefacts were collected. Chronologically, these archaeoelological materials belongs to the Neolithic period and Early Medieval Age. Definitely, a sound trench excavation will confirm the prezenze (or the absence) of this settlement.

Inside of the Cornești village, on *Iugosloveni* site, the aim of the magnetic prospection was the identification of typical archeological structures. The campaign was carried out over a total area of 21955,74 m², using a Geometrics G–858 cesium vapor magnetometer, equipped with 2 sensors, placed at 0,5 m spacing. The results of the magnetic mapping campaign exhibit over 20 circular or near circular anomalies within the Cornești-*Iugosloveni* site, confirming thus the occurrence of archaeological features within the area of interest. In the north-west and south-eat corner of the prospected area, two sound trenches were excavated. Both of them indicated a multilayered settlement, starting from Late Neolithic period. The

next layers belongs to Early Medieval Age (X-XIII c.) and to the Late Medieval-Early modern period (XVII-XVIII c.).

These magnetic prospection results offer important information regarding the presence of human activity within the investigated area, aiding the overall interpretation of the complex bronze age settlement of Cornești Iarcuri.

HISTORY

IN SEDES JUDICIARIA (I). WOMEN FROM THE MEDIEVAL BANAT IN FRONT OF THE COUNTY COURTS. GENERALITIES

Ligia Boldea

Abstract. The present research attempts to go on with analyzing the woman's image in the Banat medieval counties (Timiș, Caraș, Torontal, Cenad, and Arad) in the 14th century and the next one's first half, the presence of women in front of local or central county courts in the Hungarian kingdom being the way to approach the subject. Historians' less concern with such a theme proved to be a sufficient reason in trying to demonstrate that the noble women in the medieval Banat, despite the preconceived ideas, went to law likewise the men did, with a notable tenacity sometimes in looking after their own interests. I do not certainly aim to overbid here as the male preeminence really governed women's life at that time. Bringing in the same line the female and the male presences in lawsuits might be a point of view that would make presumptuous our approach. But to ignore such a theme is also risky and makes it ridiculous, in the detriment of an as real as possible image of the medieval country courts where women were rather common than accidental presences. During those centuries and in well delimited conditions, women (the noble ones, especially) used to own real estates and personal goods that frequently were disputed in front of local or central seats. 200 documentary units state my research for that time, 138 of them (69%, belonging to 86 lawsuits) speaking about litigious questions involving women that the judicial offices of the time solved. Certainly, a degree of relativity is to be referred to as the research was almost totally dependent on the written reference of the time, an objective circumstance, in fact. Such a personal research has no chance to be exhaustive, so I have worked with a sample of documents I have considered significant for certain reasonable conclusions. On the other hand, lost of documents in the course of time is an insurmountable impediment. The preserved documents I have given attention to represent, in the third place and in the most of the cases, different stages of lawsuits (summons, investigations, adjournments, decisions or sentences, etc.); there was no case with a complete documentation of a lawsuit. Consequently, I have tried to find answers to a series of questions the office documents generated: if we can speak about women during the medieval age as having legal personality, who is to be called in law, which was the women's position in front of the county courts, or if they went *in persona* or sent their representatives, as well as the financial interests in some lawsuits and other details concerning various judiciary procedures.

IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS... PRIVATE CORRESPONDENCE WITHIN THE SOUTHERN PARTS OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

Livia Magina

Abstract. The private correspondence is a niche less exploited by the historians within the writing process considered a mean of communication. This way to communicate at a certain distance offers, in contrast with the administrative papers, both an idea concerning the writing spread and development, and the mentality in relation with the written document. During the 14th–15th centuries the letters circulated in the Banat by messengers; rarely the mailed subject exceeded the pragmatic limit of data on estates, human resource or difficulties the battle with the Turks caused. I have tried to include here answers to more different questions in order to find out the multiple aspects of private correspondence: who wrote the letter, the subjects of the letters, the elements that make the difference between a private writing and an institutionalized one.

ECONOMIC AND MATERIAL ASPECTS OF THE LATE MEDIEVAL BRIDGES FROM TRANSYLVANIA: THE WRITTEN SOURCES

Oana Toda

Abstract. Analyze of archive data concerning the late medieval bridges in Transylvania is the starting point in making the repertoire of these elements of the road system. More than this, information on their economic and material aspects are extremely various and may substantially help in couching conclusions regarding the bridges structure, strength, managing and economic efficiency. Such data are especially preserved in office documents, upkeep registers or travel diaries, sources unequally represented for the different areas of the Principality.

However, we might draw certain conclusions on bridges location, a very exact one frequently, on many of their equipping stages, building material, aspect, and setting technique. Also they recorded moments of bridges destroying, expenses or maintenance, as well as the income the bridges generated. Some of above noted aspects might be also investigated through studying the medieval bridges' appellatives or toponyms that those arrangements in rivers' fords directly generated.

Specific questions within this subject arise from a possible reusing of some supposed Roman stone bridges and from the medieval constant reality of building wooden bridges which began to clear space for stone bridges only in the 16th century, according to documentary data. Some of these settings stand out due to the substantial funds to maintain and let them running, a fact that directly connect them with the salt transportation from Transylvania to the Magyar kingdom central area. Other bridges' strategic location might be inferred from records of successive litigations on their control or of abuses in their managing. The continuous Saxon administration involving in the bridges maintenance shows a hierarchy of bridges, roads and settlements too, besides the costs and materials they used. The German cities' upkeep registers represent the category of sources that allow the most solid valuation of bridges density in more limited territories during the end times of the Middle Ages.

A MURDER, A LAWSUIT AND A DEPOSITION. DISPUTES OF SOME
TRANSYLVANIAN OFFICIALS IN THE BANAT OF CARANSEBEȘ-LUGOJ IN THE
SECOND HALF OF THE 16th CENTURY

Adrian Magina

Abstract. The record of a trial in 1577 offers us the opportunity to investigate the disputes between two officials in the Banat of Caransebeș-Lugoj. Ștefan Tomșa, the former ban was accused to have instigated to killing Andrei the Literate of Diviciori. Both the accuser and the counsel's depositions show a series of enmities between the two ones given the power control and their personal interests in.

Apart from the official frame, there was a world involved in complots, denunciations and vengeance that finally degenerated in murder. Andrei the Literate's assassination came in addition to sufficient unfavorable previous reports the princely court had received relating to ban Ștefan Tomșa. We do not know how the lawsuit ended and how its legal results show, as the final part of the document (in annexes) is missing, but Ștefan Tomșa was discharged and his possible involving in the named assassination undoubtedly contributed to. In the light of this document the Transylvanian officials' profile seems to be far from an ideal one, but proceeding rather from emotional stimuli than animated by the state cause, especially in the borderland of the Banat.

“... HE RESTED TOGETHER WITH HIS COURT LONGER THAN THE CUSTOMS
AND PRIVILEGES OF THE CITY OF CLUJ HAD ALLOWED.” ON GÁBRIEL
BÁTHORY'S RELIGIOUS AND SOCIAL RANKS POLICY

Edit Szegedi

Abstract. Starting from a note (1610) of Bálint Segesvári, the chronicler from Cluj, related to Gábor Báthory and his court's staying in the city longer than the city's privileges allowed to, the present study attempts to emphasize, on the one hand, the role that Cluj played as a prologue and an epilogue in occupying the city of Sibiu and its setting as a princely residence – a fact taken for the prince's policy turning moment –, and on the other hand, to integrate Gábor Báthory's policy against Sibiu and Cluj in a process that preceded him and was continued by his successors, Gabriel Bethlen and George I Rákóczy mainly; it was a policy concerning the political and confessional structure of the Principality simplifying by the Székelys' disappearance *de facto* as a political autonomous actor, as well as by the received religious system sapping. Approaching Meinolf Arens and Ildikó Horn's findings out and suggestions on the necessity of a interconnected research of the prince's policy against the Székelys and the Saxons, the present study analyzes the contradictory relation between the Unitarian city of Cluj and the Reformed prince and the way the prince orchestrates politically and military his own changeable confession; the study also presents the ambivalent policy of Gábor Báthory against the Székelys as on the one hand he reset their military force and, on the other hand set new relations of power through the main of which he went on with his antecessors' policy to disintegrate the Székelys' nation.

THE HAPSBURGS' ABSOLUTIST POLICY REGARDING MINING AND SALT EXPLOITING IN TRANSYLVANIA

Marinel Ovidiu Koch-TuŃiş

Abstract. Mining and salt exploiting remains, also during the Hapsburgs' domination, ones of the most important economic branches in Transylvania that brought important revenue to the state. The measures the Hapsburgs took to develop mining and salt exploiting in Transylvania came, in comparison with other economic branches there, upon a less resistance from the three privileged Transylvanian statuses. It was due primarily to the fact that ores exploiting, especially gold and silver ones, as well as salt exploiting were a princely monopoly. The measures that Vienna Court took in order to eliminate, first of all, the lag the Transylvanian mining and salt exploiting registered comparatively with the high standard of those economic activities in Central Europe, as a fundamental condition to increase in fact the state revenue, were very various. We may speak about measures concerning the administrative reorganizing of mining and salt exploiting in the Principality, introducing in Transylvania of mining law from the hereditary Hapsburg Monarchy's provinces with high mining traditions, and technological and modern mining methods transferring in the Principality from the Crown's provinces in Central Europe with high mining traditions, organizing of prospecting works of ores reserves and last but not least, financial support allocating in order to set investing works in Transylvanian mines and salt exploiting places. Of a real importance were both the measures concerning the way the mines and salt exploiting places would be exploited and Vienna Court social policy relative to people involved in those important economic activities. As the mines and salt exploiting leasing to important investors would lead at the beginning of Hapsburg domination in Transylvania to financial lost for the imperial treasury, Vienna Court decides to exploit and commercialize the Transylvanian salt under State supervision. Frequently, this kind of exploiting will be used also in the mining works, especially in the case of gold and silver mines, but in iron exploiting too as the iron mines belonged to the imperial treasury; private investors, mines concessionaires associations, respectively, would hold on lease the other mining works.

Vienna Court policy concerning the people involved in mining and salt exploiting in Transylvania is defined among other facts, by transferring in the Principality officials and mining specialists from the Monarchy western provinces with mining traditions. Those ones served not only to ores and salt exploiting updating in accordance with the pattern of Hapsburg provinces I've mentioned above, but also to submitting those important economic activities to Vienna Court's interests. A special feature of the Hapsburgs' policy in mining and salt exploiting in Transylvania, comparatively with the Banat, consisted not in making important mine workers' colonization, but in confirming the former privileges of the autochthonous mine workers and in giving new privileges, respectively. The mine workers benefited also of fiscal advantages, as tax reducing or even exemption from taxation. Gold and silver ores and salt too are the most important mineral resources of Transylvania. Iron ore play also an important role. During the 18th century production of quicksilver was a modest one. Mining and salt exploiting in Transylvania continuously developed under the Hapsburgs' domination. But a real qualitative advance was registered as a result of the measures that Maria Theresa had taken. An average of 1, 010 golden marks and 444 silver marks were produced annually between 1758 and 1767. The annual iron production in 1762–1771 is evaluated at about 17, 000 centenars. Only about 25 centenars of quicksilver were produced in 1768. Salt production of Transylvania was a very high one. In 1780, for instance, salt

production was estimated at 1.33–1.44 million centenars. The revenue resulting from ores and salt exploiting made the second revenue source in Transylvania for the Hapsburgs, a place after the taxes the country people payed. In 1771 only from the Transylvanian ores valorization, the imperial treasury got 698,000 guildens/ forints. The clear revenue of the imperial treasury as a result of ores exploiting and processing went up from 152,291 guildens/ forints in 1761, to more than 200,000 guildens/ forints in 1772. The Hapsburgs' revenue as a result of Transylvanian salt commercializing went from 67,000 guildens/ forints in 1767, when the price in Hungary where an important salt exploited in Transylvania was commercialized, was a very low one, to 250,000 guildens/ forints in 1795. Despite the above mentioned measures that Vienna Court had taken for developing mining and salt exploiting in Transylvania, those economic branches didn't succeed to rise to the technologic level of the Hapsburgs' provinces in Central Europe, with a large tradition in the field. This technological difference may be noted especially in the case of the Transylvanian mines exploited by the associations of mine workers concessioners, as they got no important financial support.

THE PERMEABILITY OF BORDERS: DRAFTING ROMANIAN LAST WILLS IN THE SEAT OF SIBIU DURING THE EIGHTEENTH CENTURY

Oana Sorescu-Iudean

Abstract. The study analyzes the way the Romanian last wills recorded in Sibiu county court in the 18th century were settled down, both from the point of view of circumstances they were written, and of the historical actors through the agency of which the translating process of the Romanian population's specific needs and demands was done. Such a general regard on certain languages that the documents present comes to throw into relief the fact that juridical-administrative borders between town and village, between the Saxon milieu and the Romanian testators allowed in a certain measure to be considered permeable, suggesting daily interferences of the ethnic communities, generally seen as antagonistic ones. The study lays emphasis on the need of comparative, inclusive approaching of the 18th century serial documents, taking into account their deep structural and functional similitudes, irrespective of their origin.

BEGINNING OF FERROUS METALLURGY IN REȘIȚA – A NEW APPROACH TO

Costin Feneșan

Abstract. As the old archives of the Iron Works of Reșița were totally destroyed during the Revolution of 1848-1949 and the largest part of the old archives of the Banat Mining Direction were “revaluated” totally irresponsible in the 20s of the 20th century for waste sheet, *Münz- und Bergwesen* fund in Hofkammerarchiv Vienna remains the almost exclusive source to allow the reconstitution of the ferrous metallurgy beginning in Reșița. The literature in the field up today is of no more use, due to the disparate data it offers that make difficult both a correct restoring of the chronology of events and a comprehension of the context they developed. The beginning of ferrous metallurgy in Reșița deserves a new approach to, the more so as it represents one of the final projects in the spirit of mercantilism in the Banat.

After the Austrian-Turkish war of 1738–1739 and the revolt of the Romanians in the Banat in 1738, the Iron Works Bocşa and the subsidiary plant of Luncani that had supplied together the Banat with the needed ferrous products were ruined. Once rebuilt under the direction of mine superior foreman Bartholomäus von Hehengarten (Luncani plant was abandoned in 1749 due to the local unfavorable conditions), the production in Bocşa considerably increased due to the commands for ammunition of the Aulic War Council (*Hofkriegsrat*). Wishing to recuperate the consistent amounts they had invested in Bocşa Plant reconstruction, the Aulic Chamber for Mint and Mine (*Hofkammer in Münz- und Bergwesen*) leased it in 1752 to Johann Michael von Brandenburg, a future councilor of the imperial Banat and to mine superior foreman Johann Peckh, for ten years. In 1761 Brandenburg extended Bocşa Works at his own expense, so it was composed from Floriani Plant (a blast furnace, a mould, two forges for iron bars, and a forge for horseshoes) and Nepomuceni Plant (a blast furnace, a mould, a forge for iron bars, two forges for iron for tools, and a furnace with mantel). In Fabric suburb of Timișoara a forge and ironmongery for horseshoes and nails got raw material from Bocşa. The constant commands for ammunition of the Aulic War Council in the benefit of the fortresses of Timișoara, Arad, Petrovaradin, Brod, Essek (*Osijek*) and Gradiška offered Bocşa Works a safe commodity marked for their main products. For that, the Aulic Chamber for Mint and Mine – that had prolonged in 1763 the contract with Brandenburg up to 1769, March, 31 – thought to take under state supervision the exploiting of Bocşa Works and extend them, or to build a new plant in Reșița if the prospecting for iron ore had had the expected result. It seems that the reticence of Bartholomäus von Hehengarten, a mine councilor and vice-count of Schemnitz Mine Chamber (*Banská Štiavnica*), who knew as no one else the Banat mining and metallurgy, were ignored at that time. In fact, Brandenburg took care to stimulate in Vienna the wish of gaining easy and rapidly. Mine councilors Franz Xaver Wöginger and Christoph Traugott Delius asserted themselves, within the Banat Mining Direction, as categorical sustainers of the new plant building in Reșița. According to their report from April 1769, two blast furnaces were to be built in Reșița, concomitantly with Bocşa Works corresponding extending; their project found Empress Maria Theresa's credence and sanction. After heated debates on the works cost, they decided that two blast furnaces, a finishing forge, two forges for iron bars, and two forges for iron tools would be built in Reșița; they renounced to build the third blast furnace there.

Following the Empress' order, mine councilor Franz Xavier Schöner (April-Mai 1769) and Bartholomäus von Hehengarten (August-September 1770) were sent at Reșița and Bocşa to evaluate as more correct as possible the local situation. According to the points of view the two ones had formulated, they finally decided to build in Reșița two blast furnaces, a forge for iron bars and a finishing forge. The building works began on the 1st of November 1769, directed by Wöginger, Delius and Joseph Desiderius Redange, the mine foreman at Dognecea. When nothing seemed to cross the builders' track there, it dropped from the sky, on the 1st of January 1770, the written statement of the manager of Bocşa forge, Adam Johann Rösch, and of Johann Matsch, the surgeon there. They offered themselves to build in Bocşa, at their own expenses, the third blast furnace instead of that they had renounced in Reșița, and to took it on lease for eight years, together with the former two ones that had to be also modernized. Wöginger and Delius' extremely pertinent technical notes, but especially the crushing report of mine councilor Schöner unmasked Rösch and Matsch as gross profiteers who looked after their own interests and the technical solution they had proposed was an absurdity.

Meantime, the works with the blast furnaces in Reșița had much progressed and they even hoped to inaugurate them in late summer or fall of 1770. But the breaking down of the water basin protective wall and especially more workers falling ill with fever delayed all for the next year. In the end, the two blast furnaces, Josephus and Franciscus, were set in work on the 3rd of July 1771. The first metallurgical engineers came from Bocşa Works and other

came from Bohemia (*Zbirow*) at the mine fiscus expense. 2,443 centenars 60 pounds of iron and cast iron, and 165 centenars 35 pounds for iron tools were produced in the first functioning year of the Iron Works Reșița, with a net profit of 4,721 forints and 34 kreutzers. An autonomous Iron Office was set in Reșița in 1776, the Works there having been before subordinate to the Iron Office in Bocșa. Both Reșița Works and Bocșa Works registered up to 1775 a constant progress. Following the ammunition commands reducing, a slow but as same constant decline was after registered till 1782, which came to a head in 1785. Reșița Iron Works would know a new advance only after the moment Franz Joseph Müller von Reichenstein got modern smelting procedures, in 1798–1800.

WOMEN'S HISTORY – A SUBJECT OF THE ROMANIAN JOURNALISM IN TRANSYLVANIA (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

Georgeta Fodor

Abstract. The present study analyzes the context and reasons that made the editors of the main Romanian journals to publish essays and articles on the women's history. The research is also focused on the measure that kind of articles belong or not to the debate on woman's role and status within the society, a main subject of the Romanian journalists at that time. There are two analytical levels in the study: the first one focuses on the studies or references to former feminine personalities written by women, while the second level refers to the women's history as seen by men. A short introduction attempts to find out both the men and women's vision on history and the importance they gave to the subject in the large context of the national question. For the documentary sources, the main Romanian journals in the second half of the 19th century were taken as the research basis, considering the importance of those papers in the general context of the Romanian intellectuals' effort in "building" the Romanian nation in accordance with national needs and the needs resulting from Romanian society modernizing – a process they want to be controlled but taken as a necessary one. The Press was used as a mean to form and display the ideals of a progressing society; in addition, it was one of the milieus within which women are active presences to sustain their sex demands. *Amiculu Scolei*, *Familia*, *Amiculu Familiei*, *Transilvania*, etc. are among the journals to form the basis of the study. They were selected on account of more criteria: category of the paper – secular or ecclesiastic; target audience – males and/or females; thematic orientation: political/ cultural/ educational.

ELITE STRATEGIES OF MINORITY NATION-BUILDING IN DUALIST HUNGARY: LAW GRADUATES SUPPORTED BY THE NĂSĂUD BORDER REGIMENT SCHOLARSHIP FUNDS

Ovidiu Emil Iudean

Abstract. The study analyzes the phenomenon of scholarship funds supporting by the Frontier Guard's Funds of Năsăud for Romanian students in Dualist Hungary. The main aim of the study consists in identifying the mechanism of scholarships granting and in

systematizing data concerning those individuals financially supported during their studying classes at European universities, following up both their origin and their professional way after. To quantify the measure this new set up topnotch group is integrated in public institutional structures or in private ones, after graduating, represents a new way to value the success of this collective strategic effort of the Romanian élite.

COAL – THE MINERAL RESOURCE WITH THE DECISIVE ROLE IN SETTING THE INDUSTRIAL CENTER IN THE JIU VALLEY

Mircea Baron

Abstract. There are three factors that contributed to the social-economic revival of the Jiu Valley agro-pastoral area at the time that the industrial revolution penetrated the Transylvanian territory; they also contributed to the Jiu Valley transforming, beginning with the last quarter of the 19th century and the start of the 20th one, in an industrial center able to facilitate the modern progress of the region. Those factors were: the consistent coal deposits and the mineral coal physic-chemical qualities that allowed it to be used in different economic branches, including home and industrial heating; banking and industrial capital investing in developing an industrial modern mining in the Jiu Valley; people who came to work in the region. I try to explain in the study the way the Jiu Valley geologic structure was detected in course of the time, and of the coal deposits there implicitly, through geologic investigations, prospection and exploring procedures all of them developing concomitantly with the concern in settling the physic-chemical coal composition and the coal arranging in classes. Those elements called a necessary elucidation in order to understand how to begin and, especially to set the region perspectives from now on.

ON THE LIFE AND WORK OF A GREAT MAN IN THE BANAT: AVRAM IMBROANE (1880–1938)

Răzvan Mihai Neagu

Abstract. Avram Imbroane was an exponential personality of the Banat in the end of the 19th century and the beginning of the 20th one. With an exceptional intellectual training, he studied at no less than six European universities: Budapest, Chernivtsi, Berlin, München, Poznań, and Wrocław. He was involved in the national movement of the Romanians in Transylvania and the Banat, with a precious contribution to the Great Union setting. In 1914, in the First World War he was obliged to take refuge in Romania. Avram Imbroane maintained the unconditioned union of Transylvania and the Banat with Romania and promoted that idea in Bucharest and in front of the Romanian prisoners from Transylvania and Bukovina in Russia. He came back in the Banat in 1918 and took part in the battle for union. Imbroane took part also in the Great National Assembly in Alba Julia, December 1, 1918, where they decided the union of Transylvania with Romania. He chose a politic career during the inter-war times. Imbroane started his own party, National Union from the Banat and was a member of the first Parliament of Great Romania, in 1919. Avram Imbroane had a tumultuous politic

career, joined the People Party directed by General Alexandru Averescu, the Nationalist-Democrat Party of Nicolae Iorga, after. Finally, in 1925 he joined the Liberal National Party and remained a member till his death. Vice-president of the Chamber of Deputies and general secretary in the Ministry of Education, Religions and Arts were his most important public posts of honor. During his last years he was involved in the board of some commercial and banking societies in the Banat, but also in works of mercy, especially in the educational and cultural fields. He was a sustainer of the Romanians' rights in Vojvodina too.

ON THE HISTORY OF TOWER CLOCKS MADE IN ORADEA, FROM THE PERSPECTIVE OF ADVERTORIALS IN THE LOCAL PRESS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Ronald Hochhauser

Abstract. The present study concerning with the tower clocks comes to crown my own research on the subject. Ones of these clocks have been preserved and given to posterity from the initiative of certain people or institutions, as the clocks of the Mayoralty Palace, Reformed Church at Olosig, Orthodox Cathedral "Assumption of the Virgin", Reformed Church from Episcopia Bihor, and the Greek-Catholic Cathedral "St. Nicholas", in order of their running adapting to contemporary exigencies. There were other clocks buried in oblivion either from ignorance or indifference related to values of the past times, as those of the Roman-Catholic Church "St. Ladislav", the Roman-Catholic Church "Descent of the Holy Spirit", and the Reformed Church in Oraşul nou quarter. I have aimed to present now the history of three such prodigies of technique and human creativity, but also the others I haven't met for the moment in the town during my investigations, from the perspective of advertorials in the so-called "the fourth page" of the Roman-Catholic hungarian paper "Tiszántúl" at that time (figures in the study). Advertising as it is well known is one of the secrets of a successful business. In the course of time, it proved to be an efficient mean to create image, an ingenious and eccentric one, to grant both the sells increasing and popularity, and to manipulate the masses whatever the field it was used in. A detailed analyze of papers of no value apparently offers the opportunity to discover aspects that remained quite unknown up today, and they might fulfill the yet done picture concerning: the society's financial situation, tastes, preferences and options; stages of development of economy and tourism branches; diversity of goods and services that is also graphically represented, suggestively enough to form an equitable image on the technical standard of that time; some businessmen's sense of beauty and last but not least, their perseverance in resort to publicity. Starting from the above reasons and in accordance with what I have proposed, the present work casts light upon four supplies two locksmith' and clockmaker's ordered: three advertorials of "Mezey Dezső" locksmith' and clockmaker'; one advertorial of "Sarkady and Szánthó" Clock Manufactory. The four advertorials and the graphic part are edited following the writing system of the time, with misprints here and there. My own interpretation comes with any of the descriptions.

TRANSILVANIAN FRONT IN THE GREAT WAR IN THE TRANSYLVANIAN SAXONS' MEMOIRS

Mircea-Gheorghe Abrudan

Abstract. Romania entering the First World War opened a new front north and southward of the Carpathians where the Romanian army carried on military operations to conquer Transylvania. Romanian war statement caused panic to Saxon and Hungarian population and determined those ethnic groups be evacuated from before of the Romanian armies. The present study spotlights the way the different Saxon civilians and soldiers lived during the military conflicts and “Romanian occupation”. The analyzed texts offer details on the daily life backwards the front, on some civilians’ exode and refugee toward the inner territories of Hungary, and on Romanian and German tactical exercises in Transylvania. The Saxons distinctly perceived the Romanian army; they accused the invading enemy of direct or indirect abuses through tolerating robberies within the occupied territories. On the other hand, various representatives of the Saxon clergy described with much more aloofness the events by showing that the moral decline backwards the front was present among all the Transylvanian nationalities.

PRELIMINARIES OF A SCISSION FORETOLD – THE QUESTION OF THE BANAT IN FRONT OF THE SUPREME COUNCIL (31st of january 1919)

Ionela-Felicia Moscovici

Abstract. The question of liberating the Banat from the Austro-Hungarian domination in order to integrate it into the national Romanian territory was taken up before Romania entering the war in 1916. After the war, the Banat practically was confronted with another occupation, the military Serbian one, even if the province had proclaimed its union with Romania, together with Transylvania. “The Parisian Peace” began for the Banat with the promise of a (Serbian-Romanian) partition, with the reality of a (Serbian) military occupation, and the expectation of a whole (Romanian) province. That territorial question entered the agenda of the Supreme Council, the decisional forum within the Paris Peace Conference, on the 31st of January the moment the Romanian delegate (Ion I. C. Brătianu) and the Serbian ones (Nikola Pašić, Anté Trumbić and Milenko Radomar Vesnić) were heard. The Banat case was integrally presented, from historical, geographical, strategical, demographical, ethnical and ethical points of view but from contradictory positions: Brătianu was asking for a help within the Treaty of 1916, whiles the Serbian delegates asserted their availability in making a compromise: the province scission.

DEVELOPMENT OF COAL MINING AT THE COMPANY “REȘIȚA STEEL WORK AND DOMAIN” BETWEEN 1919 AND 1929. FRESH CALCULATION OF COAL PRODUCTION ACCORDING TO THE SECRET ACCOUNTANCY SYSTEM

Ludovic Báthory

Abstract. The Steel Works and Domains of Reșița represents the greatest mine and industrial complex in Romania during the inter-wars time. The Steel Works and Domains of Reșița reported production of coal increased between 1919 and 1928 from 170,493t, at 4,393 workers, to 243,400t extracted by 3,188 mine workers, reaching at 77.98 t/ a year output. However, the holding didn’t succeed to reach the feat of 1913, with 374,168t extracted by

3,603 mine workers, so to say an output of 103.84t/ a year. The maximal production reported in 1928 covered only 65% from the pre-war age production, and the output only 75%. But a thorough research of the secret accountancy shows an annual much greater production, with 150,000–160,000t than the reported one. From adding this production to that they reported in 1928, it results a production of 403,818t extracted by 3,181 mine workers. Consequently, the calculated again coal production exceeds with 7%, and the annual output with 22% the ones of the pre-war time. They got those true feats through improving the extractive equipment where they invested great amounts of money; the author computes these amounts on the basis of the confidential account books of the Company. It will be observed that the true invested amount, in accordance with the secret archives, was much greater than the one registered in the balance sheets.

THE REAL ESTATES OF THE COMPANY “REȘIȚA STEEL WORK AND DOMAINS” IN BUCHAREST (1920–1948)

Dragoș-Lucian Țigău

Abstract. The Romanian authorities took over the former Imperial-Royal Privileged Austrian State Railway Company after the union of the Banat with Romania in 1918. The Company „Uzinele de Fier și Domeniile Reșița”/ “Reșița Steel Works and Domains” was created in 1920; it went on with the industrial activity and took over the estates of the former Austrian company. The seat of the new company was set in Bucharest. The company bought ten real estates (buildings and lands) in Bucharest between 1920 and 1945. They served for administrative headquarters and dwellings for the company’s employees. The plot on the Floreasca Lake bank was bought in 1942 for building a recreational arrangement for the employees. Location and the terrains surface as well as the buildings dimensions and utility generated the value of the company real estates. The plants and the company estates were totally took over by the communist state in 1948.

ASPECTS CONCERNING DEVELOPMENT OF TOURISM IN BĂILE HERCULANE WITHIN INTER-WAR TIMES

Laurențiu Ovidiu Roșu

Abstract. Rediscovered by Austrians in the 18th century, the Cerna Valley got its second wind after more than a millennium and a half of oblivion and abandonment, as wonderful valley of nymphs and fairies as Empress Sissi called it, and was to become the most important resort within the continent, as her august husband Franz Joseph I called it when visiting the place in 1852.

During the 19th century, Băile Herculane became a reference point for the European upper crust. The resort entered the framework of Romania in the first half of the next century and kept its important place among the resorts in the area; ministers, military personnel, superior hierarchs, literates, artists and musicians, and common people too visited the resort being interested in curative specific treasures of the thermal waters there.

During the Great War and several years after tourism felt on bad days, but it returned after, and the tourists' number increased in inter-war period to and up that one of the visitors before World War I.

FASHION IN THE INTER-WAR JOURNALS IN TIMIȘOARA

Minodora Damian

Abstract. Ethimologically originated in the root of the Indo-European word *muid* (for the Romanian word for “moda” = fashion) fashion might be defined as a complex mechanism to spotlight the way the civilization is able to achieve the tendency generated by the promoting factors of a society. The written Press was one of those factors. The journals in Timișoara, with their particular shape to facilitate reading everywhere and at any moment, generously published advertorials but also rigorously documented ones on essential elements in the fashion field. The present research attempts to explore the interaction between fashion and the inter-war society in Timișoara, in a step by step analyze of any specific interrelated entity. Data from advertorials and articles on fashion as they were found up in Timișoara journals – *Nădejdea*, *Voința Banatului*, *Vestul*, and *Fruncea* – are referred preponderantly to, the last of the cited journals having a large fashion rubric called Woman's Page. In the context of various tendencies the clothes presentation was also different, according to geographical or social points of view. The conservatory fashion of rural costume was still in great favor in villages, especially for of full age persons. The end of the military conflicts of World War I generated a real stylists' creative emulation and they initiated the vestimentary Art Nouveau style concerned with organic shapes and natural perception that brought forward abstract and surrealist compositions. They were various perceptible modifications in the fashion field during the inter-war times, like the three quarters length robes or even robes up to knees, low bodice down to hips or robes of thin and transparent fabrics. Falling of New York Bourse Wall Street in 1929 and especially the immediate results of it, with the wages reduce and unemployment increasing perspective gave birth to a new phenomenon, namely the human work reorientation toward manufacturing, as home knitting was. Tailoring was another field to develop at that time. Existence of numerous tailors with their special shops of a high quality made the tailor rise from a simple doer of clothes to a real esthetician, at the same social rank with a doctor or an advocate; so tailoring became a true art. The taste modeling and perception of fashion as an independent way to express him/herself were taken for solid arguments in combating with the social stratification and standardization concept that originated in traditionalist ideologies. Emancipation through changing the vestimentary way a new vision was opened on communication, with an attempt to de-mythify preconceived ideas referring to connection between clothes and character. All these aspects directly converge in positioning Timișoara for a metropolis where harmonious presentation of charms and the cult of the external esthetic aspect were the daily and ever frequent care, especially when speaking about women.

WORK OF BANKS IN THE COUNTY OF CARAȘ IN 1944–1948

Eusebiu Narai

Abstract. The state control was gradually set upon all the national economy in the post war age. According to Groza Government's opinion, it was necessary to have the exclusive control of the state over the Romanian banking system, more than ever before. They

set lots of measure for that: nationalization of the National Bank of Romania (December 1946); reorganization of the popular banks (June 1947); *Low of credits using control* (July 1947); the monetary reform (August 1947); nationalization of the main factors of production including the banks (June 1948); the State Planning Commission setting (July 1948); Decree No. 197 for dissolving and abolishing of credit units (August 1948); Decree No. 320 for setting the Bank of the Romanian People's Republic – State Bank, the new name of NBR (December 1948). The Bank of the Romanian People's Republic-State Bank was given functions of a socialist bank, playing the central role within the banking system, attempting to: settling money circulation, crediting the national economy, and deduction and payment organizing in economy. Those Government's decisions hit forcedly the banks in Caraș County which found some credence in the area for being useful in the local economy resetting after the economic crisis. More banks in the county were abolished in 1945–1946 and they were not recorded anymore in the Banking Official Gazette of that time. The Commercial and Industrial Bank in Oravița remained the most famous banking society within the area at that time. Two other representative banks were registered in the county of Caraș in 1945: *Orăvițana* in Oravița and *Berzava* in Reșița. More other important banks worked in the county during that year: at Vărădia, Bocșa Montană, Sasca Montană, etc. In 1946 the most part of the banks in Caraș County increased their share capital to avoid the bankruptcy. The banking companies in Caraș County fully felt in 1946 – 1947 the effect of the government's decisions with their nationalization color, and the nationalization in 1948, June, fixed for longer the way of the banking system in Caraș. After the nationalization, 6 banking agencies were organized in the seat localities of the county rural districts so that the financial life went on.

“WE HAVE FOUGHT AND PAVED THEIR WAY”: CAROL LONCEAR IN THE SECURITATE'S ARCHIVES

Felician Velimirovici

Abstract. The present article provides a descriptive approach to the biography of Romanian communist politician Carol Loncear, by exploring a wealth of previously unresearched archival material. Given the fact that the former Communist Secret Police has kept in record his personal file for over three decades, we are now able to trace his somehow atypical evolution from the status of a simple worker dedicated to the cause of Communism in the aftermath of the Second World War, to the high rank of minister in the Chivu Stoica Government during the late 1950s, later a political prisoner in the early 1960s, and finally a disillusioned and dissatisfied retired engineer, placed under close surveillance by the Securitate in the late 1980s.

CORRUPTION AND ABUSES IN THE BANAT REGION OF SECURITATE

Vasile Rămneanțu

Abstract. An immense scandal troubled the security structures in the Banat, in 1967–1968; command officers in the former Region of Securitate, with a former underground communist fighter, general-major Wiliam Steskal at top were involved in. The events I have

analyzed took place within a period of relative political liberalization, the time when some abuses and crimes the Securitate had done in Dej's age were convicted. Lost of classified documents and forged public documents, abuse of power, currency traffic, dilapidation and corruption were ones of the gravest facts we might note, some of them being subjects of penal law. Having been finished the inquest, a series of decisional organisms of Securitate and of political range analyzed the file which was also discussed by the RCP leadership with Nicolae Ceaușescu at top. Even if all the ones who took part in the debates on that subject convicted the abuses and illegalities they had been notified about, the final sanctions were much more clement reported to the gravity of the facts they had committed. The Securitate and the Party leadership didn't intend in fact to give a penal connotation to the case. As for Steskal his contribution to the anticommunist movement repression proved to be more important for the RCP than the penal facts he had committed. This situation within the Banat Region of Securitate also evidences that it is a fake the legend of underground communist fighters and Securitate officers from the first generation (the 50s of the 20th century) were honest and trusted the communist values. During Nicolae Ceaușescu's age the RCP leadership also gave evidence of clemency against the abuses, illegalities and corruption within the Security officers' corps.

FEATURE MOVIE AS A HISTORICAL DOCUMENT. THE CASE OF ROȘIA MONTANĂ

Mihaela Grancea

Abstract. Mircea Veroiu and Dan Pița, two débutant directors aimed in 1970 to produce a full-length movie of three hours and reconstitute as true as possible Ion Agârbiceanu's world and be as closer as possible to the writer's intentions. Only the human behavior in the world of gold was referred to within the original texts. Dialogues overwhelmed the narrative parts and descriptions were summary at all. I do therefore consider that the priest-writer's short stories were but artistic provocations for the two débutant directors. For me, the screenings they did are more interesting than the literary sources, more moving, with a larger universal meaning. Mircea Veroiu and Dan Pița produced two movies of first rank for the European moving picture: *Nunta de piatră*/ The Rocky Wedding, 1973, and *Duhul aurului*/ The Gold's Spirit, 1974. The exceptional historic restoring, a tragic existentialism, plasticity of images and subliminal messages referring to the effects of encroachment the rule make the two films, *The Rocky Wedding* and *The Gold's Spirit* be a single whole. Seduced by "the local atmosphere" that preserved up to the beginning of the '70s its intercultural identity and heritage, the producers of movies insisted on the socio-cultural and historical context of the former mountainous town. So, Roșia Montană, a rural locality during the communist times, became the place to shooting. The two directors reconstituted sequences of rural life in a mining Transylvanian townlet. From its structure and existence points of view, the townlet was a representative one for other mining localities in Transylvania and the mountainous Banat (see: Anina). They tried to re-imagine the social, ethno-cultural, and geo-symbolical and anthropological space of this locality in the Apuseni Mountains, a space represented first of all by the age-old settlement of Roșia Montană; the level of locality preservation excluded the need to make scenarios, in Buftea Film Studio, in order to reproduce sequences of the townlet existence. As in post-communist age Roșia Montană has become an abandoned place, a phantom-like one, and the heritage there is sentenced to loss,

my approach insists on “place of memory” characteristic of the movies of Mircea Veroiu and Dan Pița.

ISSN: 1222-0612